

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ**

*Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri
Heydər Əliyevin anadan olmasının
96-cı ildönümünə həsr olunur*

**MAGİSTRANTLARIN
XIX RESPUBLİKA
ELMİ KONFRANSININ**

M A T E R İ A L L A R I

III HİSSƏ

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

SƏDR

Elxan Hüseynov Rektor, professor

SƏDR MÜAVİNİ

Ramazan Məmmədov Elm və innovasiyalar üzrə prorektor, professor

ÜZVLƏR

Natiq Talıbov Tədrisin təşkili və təlim texnologiyaları üzrə prorektor, dosent

Qafar Atayev Qiyabi, distant və əlavə təhsil üzrə prorektor, dosent

Ramiz Hüseynov Humanitar məsələlər üzrə prorektor, dosent

Naib Hacıyev İqtisadi məsələlər üzrə prorektor

Adil Baxşəliyev Tarix və coğrafiya fakültəsinin dekanı, professor

Sevinc Həməzəyeva Filologiya fakültəsinin dekanı, dosent

Ulduz Ağayev Mühəndislik fakültəsinin dekanı, dosent

Zəfər Hüseynov Riyaziyyat fakültəsinin dekanı, dosent

Mahal Muradov Kimya və biologiya fakültəsinin dekanı, dosent

Tamella Əhmədova Fizika və elektroenergetika fakültəsinin dekanı, dosent

Aynurə Yəhyayeva İqtisadiyyat və idarəetmə fakültəsinin dekanı, dosent

Həsən Sadıqov Fəlsəfə, sosiologiya və politologiya kafedrasının məsləhətçi professoru

Nadir Kazımov İnformasiya və kompüter texnikası kafedrasının professoru

Sabir Xəlilov Doktorantura və magistratura şöbəsinin müdiri, dosent

(məsul katib)

Samir Orucov Elmi hissənin müdiri, dosent

Lalə Bunyatova Tələbə Elmi Cəmiyyətinin elmi rəhbəri, dosent

XIII BÖLMƏ

DİLÇİLİK

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ RAST GƏLİNƏN AKTUAL PROBLEMLƏR

Abbasova N.İ.

Odlar Yurdu Universiteti

Müxtəlif dillərdə danışan insanların qarşılıqlı ünsiyyətinə tələbatın artdığı, milli və bəşəri dəyərlərin paylaşıldığı bu dövrdə insanların çox dil bilməsi ümumi mədəni səviyyəni yüksəltməkdə, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında və inkişafında özünəməxsus yer tutur. Bu baxımdan, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən təhsil müəssisələri xarici dilin yüksək səviyyəli tədrisinə xüsusi önəm verir. Dil öyrənmədə əsas məqsədlərə həmin dildə fikir ifadə edə bilmək bacarığını, düzgün nitq vərdişlərinə yiyələnməyi və sərbəst danışa bilməyi aid edə bilirik. Bir çox prinsiplərə düzgün şəkildə əməl olunarsa, qarşıya çıxan problemlər vaxtında aradan qaldırılsa, tədris prosesi daha səmərəli təşkil olunar.

Xarici dilin tədrisi prosesində peşəkar müəllim nəyi öyrətməli, necə öyrətməli və necə dəyərləndirməli kimi əsas suallara cavab axtarmalıdır. Məhz buna görə söyləyə bilirik ki, müasir xarici dil dərslərinin tədrisi dil sistemlərinin öyrənilməsi və dil bacarıqlarının qazanılması prinsiplərinə xüsusi diqqət yetirir. Burada dil sistemi dedikdə sözlərin düzgün tələffüzü, cümlə quruluşu, sözlərin müxtəlif mənə çalarları, qrammatik cəhətdən onların bir-birilə bağlılığı və eləcə də, cümlədə hansı funksiya daşması nəzərdə tutulur. Dil bacarığına isə dinləmək, anlamaq, danışmaq, oxumaq və yazmaq daxildir. Bu məqsədlə, dil dərslərində tələbələrin maraq və meyllərini diqqətdə saxlayaraq dil sistemlərinin öyrənilməsini, daha sonra dil bacarıqlarına yiyələnməni və bu sayədə tələbələrdə nitqin və dil qavrama vərdişlərinin inkişafını həyata keçirmək mümkündür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzən yaranan problemlər mənimsənilən biliyin təcrübəyə düzgün tətbiq olunmamasından irəli gəlir. Bu o deməkdir ki, dil sahəsində əldə olunmuş bilik və bacarıq ünsiyyət prosesində və eləcə də, nitq fəaliyyətində öz əksini tapmır. Bu cür problemlər linqvistik potensialın ünsiyyət prosesində iştirak etməməsi zamanı baş verə bilər. Dövrün tələblərini nəzərə alsaq, deyə bilirik ki, xarici dilin tədrisində əsas üstünlük danışmaq, anlama, ideya və fikir mübadiləsinə verilir.

Danışmaq insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir. Bu baxımdan qeyd edə bilirik ki, danışmaq insan fəaliyyətindən asılı olaraq formalaşan məqsədyönlü və şüurlu bir prosesdir. Danışmaq aktiv fəaliyyət forması olduğundan hər kəs öz nitqini fəaliyyət dairəsinə daxil olan dil vahidləri əsasında qurmalıdır. Bu növ problemlərin həlli yollarından biri də xarici dil dərslərində intensiv danışma çalışmalarından istifadə etməkdir. Belə çalışma və tapşırıqlar tələbələrin intensiv danışmasını stimullaşdırır, onlarda ünsiyyət bacarıqlarını formalaşdırır. Dərs prosesində edilən söhbətləşmə xarakterli çalışmalar eyni zamanda, dialoji nitq vərdişlərini inkişaf etdirməyə və nitqi struktur baxımından daha düzgün qurmağa kömək edir. Öyrənməni daha asan və maraqlı edən çalışmalardan danışarkən dil və nitq çalışmaları arasında oxşar və fərqli cəhətlərə də diqqət yetirmək gərəkdir. Dil və nitq çalışmaları arasındakı əsas fərq dil çalışmalarının linqvistik materialların mənimsənilməsi, nitq çalışmalarının isə kommunikativ məqsədlər üçün istifadə olunmasıdır. Tələbələr tərəfindən kifayət qədər bəyənən və geniş yayılmış sual-cavab çalışmaları da məhz nitq çalışmalarına aid edilir. Bu çalışmaların geniş yayılmasına və istifadə olunmasına səbəb psixoloji cəhətdən bir qədər asan olmaları və ünsiyyəti əvəz edə bilmələridir. Təbii olaraq, bütün dərs müddətində nitq çalışmaları içərisindən təkcə sual-cavabdan istifadə olunması dərsi monoton, maraqsız və sıxıcı etməklə yanaşı, tədrisin səmərəliliyinə də mənfi təsir göstərə bilər. Ustad müəllim qarşılıqlı əlaqə və situativlik prinsiplərini nəzərə alaraq, müxtəlif növ çalışma və tapşırıqdan istifadə edib tələbələrin dərsə olan marağını artırma bilər.

Xarici dilin tədrisi zamanı rast gəlinən aktual problemlərdən biri də tərcümə metodu ilə bağlıdır. Hərfi mənada tərcümə edildikdə mənası dəyişən və ya itən ifadələr, atalar sözləri, məsəllər və idiomatik ifadələrin dilə qeyri-adekvat şəkildə tərcümə olunması buna nümunədir. Tələbələrə düzgün istiqamətdə tərcümə etmək bacarıqlarını aşılamaq yarana biləcək bu kimi problemləri aradan qaldırır. Tərcümə prosesi zamanı hər iki dilin oxşar və fərqli cəhətləri nəzərə alınmaqla müəyyən nəticələr çıxarılır. Tərcümə sahəsində uğur əldə etmək üçün həm xarici dilin, həm də xarici dili öyrənmədə zəmin rolu oynayan doğma dilin qanunauyğunluqlarına düzgün riayət edilməlidir. Ana dili ilə xarici dil arasında əlaqə baxımından,

tərcümənin məqsədindən asılı olaraq tərcümənin əsasən bu növlərindən istifadə olunur:1) doğma dildən xarici dilə edilən tərcümə,2) xarici dildən doğma dilə edilən tərcümə,3) yenidən tərcümə. Təbii olaraq, belə bir sual yaranır ki, yenidən tərcümə nədir? Yenidən tərcümə əvvəlcə, xarici dildən ana dilinə, daha sonra isə əksinə tərcümə işini həyata keçirir. Bundan əlavə, tərcümənin kommunikativ(communicative), idiomatik(idiomatic), akademik (academic), sözbəsöz(word for word translation),sərbəst(free) və s. növləri mövcuddur. Hər bir tərcümə növündən yerli-yerində istifadə edilməsi tərcümə sahəsində rast gəlinən və xarici dilin öyrənilməsində aktual problemə çevrilən maneələri aradan qaldırmaqda xüsusi rola malikdir.

Dildə mövcud olan məna çalarları da sadalanan digər amillər kimi xarici dilin öyrənilməsində çətinlik kimi görülür. Yeni dili öyrənən zaman çoxmənalı sözlərə geniş şəkildə rast gəlinir. Sözlərin malik olduğu müxtəlif məna çalarları dil öyrənənlər üçün çətin gələ bildiyindən yeni sözləri izah edərkən onların sinonim və antonimləri haqqında dolğun məlumat vermək məsələnin mümkün həlli yollarından ola bilər. Bütün bu qaydalara, prinsiplərə riayət etdikdə xarici dildən nitq ünsiyyətində düzgün şəkildə istifadə etmək mümkün olur.

Müasir dövrdə xarici dillərin tədrisində fəal təlim metodlarından çox geniş şəkildə istifadə edilir. Bu cür təlim metodlarından istifadə müəllimin işini asanlaşdırmaqla yanaşı tələbələrin fənnə və dərsə olan marağını da artırır. Təlimin həyatla əlaqələndirilməsi və əyanilik prinsiplərindən istifadə tədris prosesinə şüurlu xarakter verir. Hər iki prinsip diqqəti dərsə yönəldərək təlimin effektivliyini artırır. Bu metodlardan istifadə zamanı ustad müəllim onu da nəzərə almalıdır ki, hər tələbə eyni bir mövzunu özünə uyğun şəkildə anlayır və mənimsəyir. Bu səbəbdən bütün qrupun aktivliyini artırmaq, hər bir tələbəyə diqqət və qayğıyla yanaşaraq onları dərs prosesinə eyni dərəcədə cəlb etmək əsas məqsədlərdəndir. Son dövrlər fəal təlim metodlarından geniş istifadə olunması nəticəsində tələbələrin motivasiyası yüksəlmiş, dərsin səmərəsi artmışdır. Yeni metod əyanilik prinsipinin geniş tətbiqini nəzərdə tutur. Əyanilikdən yeni mövzunun mənimsənilməsi, yadda saxlanılması, möhkəmləndirilməsi,tətbiqi zamanı istifadə müsbət təsir göstərir və eləcə də, öyrənmək üçün stimula yaradır. Fəal təlim metodları ilə yanaşı tələbələrin dildəşyıcılarının nitqi ilə tanışlığı,avtentik mətnlərin baza kimi istifadə olunması da onlarda sərbəst fikir yürütmə, mülahizə etmə bacarıqlarını formalaşdırır.

Qeyd olunan aktual problemlər və onların qarşısını almaq məqsədilə görülməyən bütün tədbirlər xarici dillərin tədrisi prosesinin yüksək səviyyədə təşkil olunmasına xidmət edir. Xarici dillərin öyrənilməsi dövrümüz üçün aktual olduğundan həmin dillərin öyrənilməsi zamanı meydana çıxan problemlərin aradan qaldırılması zəruridir. Gələcəyə hazırlanan gənclərimizin dil biliklərini mükəmməl səviyyədə inkişaf etdirərək çox dil bilmələrini təmin etmək onların savadlı kadr kimi yetişmələrində zəmin rolunu oynayır.

VOKATİV SÖZLƏRİN NİDALARDAN FƏRQİ

Abasova P.M.

Bakı Slavyan Universiteti

Ümumiyyətlə dilçilikdə vokativlər uzun müddət “çağırış hal” kimi qəbul olunmuşdur. Vokativlərin hal kimi qəbul olmasına baxmayaraq dilin sonrakı inkişaf prosesində yavaş-yavaş istifadədən çıxmışdır.Çox maraqlıdır ki, dünya və Azərbaycan dilçiliyində “çağırış hal”ından bəhs edilir və ümumi dil faktı kimi qəbul edilir.Bir çox tədqiqat işlərində də bildirilir ki, vokativlər cümlə quruluşundan kənar olmayan, danışanlar arasında olan əlaqəni ifadə edən sosial funksiyaya malik sözlər kimi təqdim olunur.Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ilk öncə ümumi dilçilikdə vokativ sözlər nidalara daxil edilmiş, sonralar isə imperativ nidalar kimi göstərilmişdir. Bir qədər sonra isə bu sözlərin mövqeyi dilin qrammatikasında dəqiqləşdirilib ayrıca olaraq vokativ sözlər və ya imperativ sözlər kimi adlandırılmışdır. Buna səbəb nidaların seqmantik bölgüsündə “çağırış bildirən nidalar”ın olması və xüsusi bir qrup təşkil etməsidir.Vokativ sözlərlə nidalar ayrı-ayrı nitq hissələridir. Dildə çağırış funksiyası daşıyan vokativ sözlər tarixən ən qədim söz qruplarından biridir. Bununla belə, həmin sözlər ümumi dilçilikdə çox az və səthi tədqiq olunmuşdur. Türkologiyada isə vokativ sözlər barədə cəmi bir neçə məqalə yazılmışdır. Ona görə də, bu sözlərin əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri hələlik tam öz həllini tapmamışdır.

Müəllif akademik N.Y.Marrin paleontoloji nəzəriyyəsinə əsaslanır və ümumiyyətlə, səsli dilin yaranmasını heyvanlara müraciətlə işlədilən vokativ sözlərlə əlaqələndirir. O, sübut etməyə çalışır ki, insanın nitqi nidalardan, vokativ sözlərdən təşəkkül etmişdir. Məlumdur ki, Sovet dövründə bu, dilin yaranması haqqında Marksizm təliminə zidd idi.

Türkoloji ədəbiyyatda lap yaranışdan çağırış-müraciət bildirən vokativ sözlərin morfoloji və semantik xüsusiyyətləri göstərilməmişdir. Yalnız hansı vokativ sözün nə mənada işləndiyi qeyd olunmuşdur. “Rus dilinin qrammatikası”nda, habelə bəzi türkoloji ədəbiyyatlarda heyvanları, quşları çağıranda, qovanda işlədilən vokativ sözlər nidaların bir qrupu kimi verildiyi halda, Azərbaycan dilinin morfolojiyasına dair orta və ali məktəb qrammatikalarında, dərslik və dərs vəsaitlərində vokativ sözlərdən ümumiyyətlə bəhs edilməmişdir. Buradan belə bir məntiqi nəticə çıxarmaq olar ki, bizim dilçiliyimiz vokativ sözləri nida hesab etməmişdir. İlk dəfə dilçiliyimizdə daha geniş məlumatı M.İ. Adilov vermiş və vokativ sözlərin nida hesab edilməsini yanlış hesab etmişdir. Başqa sözlər kimi vokativ sözlər də hər bir dilin ümumi daxili qanunları ilə sıx əlaqədardır. Belə sözlər dilimizin ən qədim dövrlərində təsərrüfat tərzilə əlaqədar olub çox işlək olmuşdur. Müasir dildə isə vokativ sözlər demək olar ki, inkişaf etmir, artmır, çoxalmır. Müasir dövrdə bunların çoxu artıq dialekt səciyyəsi daşıyır. Nidalar da tarixən qədimdir, lakin daha çox müasir dil üçün səciyyəvidir. İnsanın hal və vəziyyəti ilə əlaqədardır. Bir dildən başqa bir dilə keçir, tərcümə olunur və artıb çoxala bilir. Vokativ sözlər şüurla daha çox bağlı olduğundan bunlarda iradi cəhət çox üstündür. Nidalar isə, əsasən, hisslərlə bağlı olan və öz emosionallığı ilə səciyyələnən dil faktıdır. Bəzi substantivləşmiş nidalardan çox məhdud miqdarda məfhumu səciyyəli sözlər (feil və isim) düzəlir. Vokativ sözlər isə substantivləşməklə və ya müəyyən sözdüzəldici şəkilçilər qəbul etməklə müxtəlif isimlərin və feillərin meydana gəlməsi üçün baza təşkil edir. Bəzən bu və ya digər heyvana müraciət üçün işlədilən söz substantivləşir, çox zaman həmin heyvanın adına çevrilir (küçük, keçi, pişik, toyuq və s.), bəzən də isimləşib, məcazi mənə kəsb edir. Məsələn: *Hoho var dağa çıxarar, hoho var dağdan endirər.*

Vokativ sözlər haqqında bu qeydlərdən və dil faktları üzərindəki müşahidələrdən aydın olur ki, bu sözləri nida hesab etmək fikri düz deyildir. Beləliklə, məlumdur ki, nidalar həm müstəqil və köməkçi nitq hissələrindən, həm də təqlidi və vokativ sözlərdən fərqlənən söz qrupudur. Ayrıca leksik qrammatik söz kateqoriyası kimi çıxış edən vokativ sözləri xüsusi tədqiqat obyektinə kimi öyrənmək isə dilçiliyimizin qarşısında duran mühüm problemlə məsələlərdən biridir.

XİTABLARIN BAŞQA TİPLİ SÖZLƏRDƏN FƏRQİ

Abasova P.M.

Bakı Slavyan Universiteti

Xitablar yalnız semantik funksional münasibətlər yaratmır. Onlar eyni zamanda müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur və həmişə bir neçə sintaktik vahidlərə uyğun gəlir. Bu baxımdan onları ayırmaq problemi meydana çıxır.

1. Xitabların adlıq cümlələrdən fərqli xüsusiyyətləri:

Cümlədə substantivləşmiş nitq hissələri adlıq halında işlədilir. Xitablar isə konkret fikir ifadə etməyə də müraciət bildirir.

Nominativ cümlələr qrammatik cəhətdən formalaşmış cümlə növüdür və bitmiş bir fikrin eyni zamanda həm də intonasiya cəhətdən də tamamlandığını bildirir. Məsələn:

1) Bakı. 1910-cu il. Rüstəm bəyin evi.;

2) Adın gəzir dodaqlarda,

Yaxınlarda, uzaqlarda.

Şöhrətin var hər diyarda

Gözəl Bakı, gözəl Bakı!

İlk misalda işlənən “Bakı” sözü adlıq cümlə, ikinci cümlədə işlənən “gözəl Bakı” isə xitabdır.

2. Xitabların seqmentlərdən fərqli xüsusiyyətləri:

1) Müəllim, mən həmişə dərsə hazır gəlirəm.;

2) Müəllim! O bütün peşələrdən şərəflidir.

Birinci cümlədə “müəllim” sözü xitab rolunda işlənir. İkinci cümlədə isə həmin söz seqment kimi işlənərək mübtədə ilə ifadə olunur.

Hər iki cümlədə “müəllim” sözü cümlədə adlıq halında işlənir, cümlə hesab olunmur. Əsas fərqli cəhət isə “müəllim” sözünün birinci cümlədə xitab kimi işlənməsi, ikinci cümlədə isə “xitab”-lıqdan məhrum olunmasıdır.

3. Xitabların ara sözlərdən fərqli xüsusiyyətləri:

İstər xitablar, istərsə də ara sözlər dilçilərin əksəriyyəti tərəfindən cümlə üzvləri hesab olunmur, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqələnmir. Xitabların əsas vəzifəsi dinləyicinin əsas fikrini cəlb etməkdir, müraciətdir.

Ara sözlər isə danışanın fikrə münasibətini bildirir və eni zamanda cümlənin ortasında, sonunda işlədildəndə modallıq ifadə edir. Əgər modallıq ara sözlərin əsas əlamətidirsə xitablar belə olan halda ikinci dərəcəli, köməkçi rol oynayırlar. Modal xitablarda modallığın semantikasi zəifləşir. Məsələn:

- 1) Biz hələ deyəsən, əzizim, kifayət qədər onu başa düşə bilməmişik.;
- 2) İçəri daxil olanda əvvəl, deyəsən, harada olduğunu bilmədi.

Birinci cümlədəki misalda “əzizim” sözü xitab kimi işlənib. İkinci misalda isə “deyərsən” sözü modal sözdür.

4. Xitabların mübtədalardan fərqli xüsusiyyətləri:

Xitablarla mübtədaların əsas oxşarlığı onların hər ikisinin ismin adlıq halında işlənməsidir. Amma xitablar cümlənin üzvü hesab olunmurlar. Onlar cümlə və cümlənin üzvləri ilə qrammatik cəhətdən bağlanmırlar, suallara cavab vermirlər. Mübtəda cümlənin baş üzvüdür, cümlənin digər üzvləri ilə qrammatik və semantik cəhətdən bağlanırlar və suala cavab verirlər:

- 1) Kəmalə, kitabları mənə ver.;
- 2) Kəmalə kitabları mənə verir.

Birinci cümlədə Kəmalə xitab, müraciət rolunda işlənir və heç bir suala cavab vermir; ikinci misalda Kəmalə mübtəda rolunda işlənərək “kim” sualına cavab verir və xəbərlə uzlaşır.

- 1) Kate, open the window.;
- 2) Kate opens the window.

İngilis dilində də eyni qrammatik və fonetik proseslər gedir. Birinci cümlədə “ Kate ” xitab olub çağırış, müraciət rolunda iştirak edir. İkinci misalda isə “ Kate ” cümlənin mübtədası rolunda işlənir və “ opens ” xəbəri ilə uzlaşır.

İNGİLİS DİLİ TƏDRİSİNİN MÖVCUD PROQRAM VƏ DƏRSLİKLƏRDƏ İMKANLARININ ARAŞDIRILMASI

Abdullayeva D.Ə.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Müasir dövrdə xarici dilə olan tələbat artıq bir zərurətə çevrilib. Buna görə də 1-ci sinifdən başlayaraq orta məktəblərdə ingilis dili fənni tədris olunur. Lakin tədris olunmasına baxmayaraq nəticə ürəkəçən deyil. Ali məktəblərə qəbul olan abituriyentlər ingilis dilinə praktik cəhətdən sahib ola bilmirlər. Məlum olduğu kimi xarici dil siniflərdə yarı qrupa bölünmə şəklində tədris olunur. Lakin bəzi təhsil müəssisələrində tam sinif şəklində həyata keçirilir. Beləliklə də xarici dilin tədrisi ilə bağlı problemlər ortaya çıxır. Bu sahədə problemlərin yaranmasına səbəblər nədir?

Dil öyrənmək bacarıqları açmaq və ya inkişaf etdirmək təməlləri üzərində dayanan interaktiv bir prosesdir. Bu səbəblə öyrənməni sadəcə kitab vasitəsilə oturaq şəkildə həyata keçirtməmək ən əsas şərtlərdən biridir. İnteraktivliyi qorumaq məqsədi ilə tələbələrə tamamilən də olmasa qismən qrammatikadan çəkib qoparmaq və bunun əvəzinə onları davamlı danışığa, yazmağa, dinləməyə və oxumağa istiqamətləndirmək nəticə verə bilər. Ev tapşırıqlarını azaldıb onların yaş və sosial həyat tərzlərini nəzərə almaq şərti ilə fərqli oyunlar və ya əyləncəli tapşırıqlar vasitəsi ilə dil öyrədilməlidir. Siniflərdə ingilis dilini tədris edən müəllimlərin öz ixtisaslarına tam yiyələnməklə qalmaması, eyni zamanda özlərini tələbələrə sevdirməyi və bu vasilə ilə də dərslərini sevdirə bilmələri müəllimin əsas prioritetləri arasında olmalıdır. Bəzi mərkəzi imtahanların formatlarında dəyişikliyin yaranmaması və hələ də günlük həyatda çox da istifadə olunmayacaq qrammatika mərkəzli imtahanların keçirilməsi problemlər arasında yer almaqdadır.

Verilən müəyyən zaman çərçivəsində tələbəyə dərs keçirildiyini nəzərə alsaq tələbələrin dili ötürmələri üçün zamanın məhdud, hətta yetəri qədər olmaması bilinən bir reallıqdır: “Fərz etsək ki, 45 dəqiqə vaxtımız var və bunun ilk 4-5 dəqiqəsi tələbələrə mövzuya isindirmə və ya bəzən ev tapşırıqlarını yoxlamaqla keçir. Geri qalan zamanı sonuna qədər müəllim öz performansını göstərməyə çalışarsa tələbənin özünü və ya fikrini ifadə etmək şansını əlindən almış olar. Bu səbəblə məsləhət görülən odur ki, 20-25 dəqiqə sırf dərsləri anladan müəllimlərimiz 15-20 (müzakirə edilib artırılı da bilər) dəqiqəlik danışmaq şansını tələbəyə versin ki, tələbə praktika və məhsuldarlıq hissəsindən yararlanmış olsun. Yekun olaraq nəzərə alsaq

ki, sinifdə 20 tələbə və sona qalan 15-20 dəqiqəlik vaxt var (son 5 dəqiqəsi də müəllimin səlahiyyətindədir ki, keçdiyi mövzunu yekunlaşdırsın və cavab verənləri qiymətləndirsin). Bu öyrənənlərin yetəri qədər dili mənimsəməməsinə gətirib çıxardacaqdır. Xarici dil tədrisi üçün nəzərdə tutulan ideal tələbə sayı təxmini 12 nəfər olmalıdır.

Yaşlısından gəncinə qədər hər birimiz təkmilləşdirməyə açıq olmalıyıq: “Kadrın gənc olub olmamasının mənə heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Əhəmiyyətli olan düşüncə tərzinin gənc və enerji dolu olmasıdır. Çünki zaman-zaman ümid etdiyimizin tam tərsinə də şahid ola bilirik. Gənc kadr dərsi solğun, yaşlı müəllim də dərsi effektiv keçə bilər. Bu mənə bir şey xatırladır. Amerikalı mütəxəssisin bizə iradı budur ki, siz son model bir Mercedesi, Mercedes 190 sürər kimi sürürsünüz. Həqiqətən bu mənə çox düşündürdü. Bəzən baxırıq ki, internetimiz var, dərs vəsaiti var və bəzi məktəblərdə elektron lövhələrimiz də var, amma bunların hamısını “danışdıracaq” müəllimimiz yoxdur. Yəni düşüncə tərzimiz və işlətmə tərzimiz yeni deyil. Mən elə düşünürəm ki, yaşlı müəllim fəal deyil. Sadəcə olaraq gənc də, yaşlı da yeniliklərdən yararlanmalıdır. Proqramlar çərçivəsində xaricdə təlimlərdə və ya öz ölkəmizdə mütəxəssislər tərəfindən verilən təlimlərdə iştiraka həvəsli olmalıyıq. Motivasiya edilən bir müəllimi təlimə çağırmağa ehtiyac yoxdur, o özü gedəcəkdir. Xarici dilin tədrisində mühit mütləqdir: “ Xarici dil dərində buna uyğun mühit yaradılmalıdır. Bu mühit üçün sinifdə şagirdlərin bir neçə qrupa bölünməsi xarici dilin tədrisində ən mühüm amildir.

N.XOMSKININ DİLÇİLİYƏ GƏLİŞİ

Abdullayeva G.M.

Bakı Slavyan Universiteti

Bir alim kimi formalaşdıqca N.Xomski struktur dilçilik cərəyanı ilə barışmaz mövqedə dayanmışdı. O, sintaksisi struktur dilçiliyi tətbiq edirdi. Dilçi fonem və morfemlərin cümlə üçün əlverişli olmadığını bildirir. Buna səbəb kimi demək olar ki, dil fonem və morfemlərdən ibarət ola bilsə də, dildəki cümlələrin sayı bərabər deyildir. Hər bir dil sonsuz cümlə qurmaq iqtidarına malikdir. Bununla yanaşı dildəki hər bir cümləni sonsuza qədər uzatmaq olar. Məs: This is the book that I saw in a bookshop was interesting....// Kitab.... mağazasında gördüyüm kitab maraqlı idi. Cümlənin sonsuz sayda olmağını struktur cəhətdən izah etmək dildə məqbul hesab edilmir. Bundan başqa, cümlənin struktur metodları üzrə bölgüsü cümlə daxilindəki cümlələrin bir-biri ilə əlaqəsini bütövlükdə əks etdirə bilmirdi. Xomski kimi yanaşdıqda / Sarah is easy to read// və / Sarah is eager to read// cümlələrinə diqqət edək. Buradan görünür ki, hər iki cümlə qrammatik cəhətdən eynidir :N+V+Adj+Inf. Bunlar yaxın olsa belə, tamamilən fərqli cümlədirlər. Birinci cümlədə / Sarah / sözü / to read / xəbəri ilə əlaqədə obyekt, ikincisində isə subyekt kimi çıxış edir. İsmi söyləmə kimi baxılmasına bu cümlələrin ingilis dili imkan verir. Belə şəkildə / Sarah is eagerness to read// cümləsini /Sarah's eagerness to please // kimi ifadə etmək mümkün olsa da, /Sarah's is easy to read // cümləsini / Sarah's easiness to read // kimi ifadə etmək mümkün deyildir. Çünki bu dil hadisələri strukturalizm üçün ziddir.

Biz qeyd etdiyimiz dil faktları ilə bərabər, Xomskiye görə cümlənin çoxmənalılığının izahını da struktur dilçilik verə bilməz. Məs., / I like my grandmother's knitting // cümləsinə fikir verək. Bu cümlə həm "Mən nənəmin toxumasını xoşlayıram", həm də "Mən nənəmi toxuyarkən sevirəm" məmalarını verir.

İlk baxışda qeyd d etdiklərimiz sadə görünü bilər, lakin tədqiqata cəlb edilən zaman diədə çətinlik törədir. Hər bir cümlənin qıruluşunda fonemlər və morfemlər istisnasız yerə malikdirlər.

Cümlənin alt və üst qatdan ibarət olması ideyası da " Xomski inqilabının" əsas mahiyyəti hesab olunur. N.Xomskinin dilçilik konsepsiyası olduqca maraqlı faktlarla əhatə olunmuşdur. Lakin bu deyilənlərdən nəticə çıxardıb qeyd edə bilərəm ki, struktur dilçilik qeyri-qənaətbəxş mahiyyət kəsb edirdi. Noam Xomskinin fikrinə görə insanlar daxili dilin imkanları ilə anadan olurlar və dil qabiliyyəti ilə ətrafda danışanlardan dili öyrənirlər. Xomskinin bu mövqedən fikirləri qaçılmazdır. Dilçinin digər konsepsiyası insan təbiətidir. İnsan təbiətinin anlayışından, Xomski bir insanın sosial intellektual və fərdi davranışına istiqamətlənən doğma prinsiplərə istinad edir. Onun sözlərinə görə insan təbiətinin konsepsiyası bəzi məhdudiyyətlərə malikdir. İnsan təbiəti müəyyən bir şəraitdə ictimai yerləşdirilən intellektual mədəniyyət tərəfindən məhdudlaşdırılır. Tədqiqatın mühüm anlayışlarından olan universal qrammatika anadan olan andan etibarən insan beyninə yüklənmiş qrammatika hesab edilir. Universal qrammatika bir üst quruluş olaraq götürülür.

GLOBALIZATION AND LANGUAGE LEARNING

Abdullayeva S.N.

Nakhichevan State Universiti

While globalization is generally regarded as the process of international integration involving businesses or institutions, this interchange of world cultures, and ideas has had a dramatic effect on education and the way people learn languages. It's important to recognize how globalization has affected language around the world to advance a better understanding of how schools and trainers can continue to serve an ever-evolving population – even as their learning needs change, too.

World languages through settlement, more dominant, developed countries were able to force their languages on weaker populations. Since these countries were dictating the terms of any potential economic exchange, it was required for traders in other less-powerful regions to learn more widely-spoken languages like English or French in order to communicate in this exchange. Thus these languages became the key for the written papers in the Europe. While this inevitably led to the loss of much smaller, regional dialects, colonization kicked off the start of the globalization procedure.

Countries that participate less in globalization, like smaller countries in Africa, have managed to retain their local languages much more effectively. With less to gain economically by learning a world language instead of their ancestral dialects, many of these people continue to speak their local languages to this day. However, some ancestral languages have remained an important part of local culture even in areas of Asia like Singapore and Hong Kong – even though English is still widely spoken. It may be less important for future generations to learn these local dialects for the purpose of communicating on a global scale, but educators in these regions can benefit from having the opportunity to teach these languages well into the future for the appreciation and maintenance of a population's culture, tradition and history.

Linguistics experts have debated the benefits of working to retain ancestral dialects, even as world languages like English and French become more and more dominant. Local languages are a valuable part of a population's culture, but linguistic evolution follows cultural change. As regions were colonized and forced to adapt to a new language, speaking an ancestral dialect became less beneficial. Even today, people are discovering new ways to communicate around the globe – like emojis, which are easy to understand no matter what language you speak.

One main benefit to teaching world languages like English and French is that because these languages are spoken around the world, it makes communication between different people more simple and effective than any other time in our history. However, since there are many options available for people to learn languages on their own, the future of language education might be happening outside of the school – through distance education, online courses, and mobile applications. Even with this potential change, it's important for schools to be flexible and look for ways teachers can help enhance this education.

Education and language are important aspects of ensuring people can effectively live together in an increasingly globalized world, and we need to be sure students are being taught in a way that not only benefits them, but also recognizes cultural uniqueness. Educators will need to focus on how to use language to communicate other important values like ethics, global responsibility, and understanding other cultures. With less emphasis on learning the mechanics of a particular language, schools and teachers can instruct students on issues that will build a more respectful global society. With fewer languages for people to master in order to communicate effectively with populations around the world, there are plenty of benefits to the globalization of language. Thanks to the effects of this globalization, the future of teaching languages may present a different kind of learning environment than teachers are used to, but that doesn't mean teachers won't have an important role to play. By providing a complement to the language instruction that will be happening outside of the classroom, schools can offer a depth of learning that students won't be able to access through online courses and digital media – giving tomorrow's learners the chance to use global language in a responsible and ethical way, for the betterment of cultures around the world.

With the rapid advancement of science and technology, the world is gradually losing its diversity. It is getting globalized. People's attitudes, the way they dress, their foods the way they eat, the way they do their daily responsibilities, the way they travel, the way they enjoy and get entertained and etc. are getting globalized. The diversity, the traditions, rituals, customs are getting drifted away. Does not this impact on language and communication? Of course it does, language too is getting globalized gradually. The spoken variety of the language is getting mixed with English and we call it "singlish". Language is

changing into a more simple, faster communication mode that fits with the electronic communication methods and dissemination of information.

Over the past 2 or 3 decades, English has come to occupy a singular place among languages. Previously only one among several dominant European languages, on a par with French or Spanish, it is today a world language, the language people use whenever they want to communicate with others outside their own linguistic community. English has become the lingua franca of the global network: where the TCP/IP protocol secures technical communication between computers via the internet, English is the "protocol" for oral and written communication across national frontiers. As English has moved toward paramountcy, the status of the other principal languages has changed. Even though they are spoken by more people today than ever before, they have been demoted, degraded in relation to English. Today, French, Spanish, Arabic, German, Russian, etc., more or less have the status of regional languages, national languages that can be used beyond their national frontiers. But, they are losing their currency as the language of international communication, formal and informal: both in political and commercial contexts and in intercultural exchanges, as bridges between people who cross cultural frontiers or who like to develop their lives with media products from abroad. The different languages have also been affected by the challenge English poses, tending to a greater or lesser degree to absorb English words, pronunciation, word order, and so forth. At the same time, a growing number of languages and dialects are in danger of extinction. Linguists count approximately 6,800 different languages in the world today. The languages differ widely in terms of the number of people who use them. The eleven most widely used languages encompass nearly half the population of the planet. While not the most widely spoken language, English was spoken by about 341 million people as their first language in 1999.

The aim of this article is to describe the process of globalization, its positive and negative effects on ELT. It has been the purpose of the article to argue that globalization has seriously influenced the field of ELT all over the world. It strikingly contributes to the improvement of ELT.

AFRICAN-AMERICAN WOMEN AND THEIR ROLE IN HARLEM RENAISSANCE

Adigozalova N.N.

Nakhichevan State Universiti

The article aims to show African-American women's predominant image and the literary description of their dream for equality and freedom. It was the early twentieth century, and the world and society had already changed tremendously compared to the world of their ancestors. Slavery had ended in America more than half a century earlier. While African Americans still faced tremendous economic and social obstacles in both the northern and southern states, there were more opportunities than there had been.

After the Civil War education for black Americans - and black and white women - had become more common. Many were not able to attend or complete school, but a substantial few were able not only to attend and complete elementary or secondary school, but college. Black Americans were moving out of the rural South, and into the cities and towns of the industrial North, in the "Great Migration." They brought "black culture" with them: music with African roots and story-telling, art and literature. In this environment, a flowering of music, fiction, poetry and art in African American intellectual circles came to be called the Harlem Renaissance. A Renaissance, like the European Renaissance, in which moving forward while going back to roots generated tremendous creativity and action. Harlem, because one of the centers was the neighborhood of New York City called Harlem, by this time predominantly peopled by African Americans, more of whom were daily arriving from the South. It was not just in New York - though New York City and Harlem remained at the center of the more experimental aspects of the movement. Washington, DC, Philadelphia, and to a lesser extent Chicago were other northern US cities with large established black communities with enough educated members to "dream in color" too. Black Americans wanted to realize their dreams and hopes for future with the help of art and literature. They were against for wildness and cruelty. Most of the figures well known as part of the Harlem Renaissance were men: W.E.B. DuBois, Countee Cullen and Langston Hughes are names known to most serious students of American history and literature today. And, because many opportunities that had opened up for black men had also opened up for women of all colors, African American women too began to "dream in color" -- to demand that their view of the human condition be part of the dream, too.

Jessie Fauset not only edited the literary section of the journal *The Crisis*, she also hosted evening gatherings for the black intellectuals of Harlem: artists, thinkers, writers. Ethel Ray Nance and her roommate Regina Anderson also hosted gatherings in their home in New York City. Dorothy Peterson, a teacher, used her father's Brooklyn home for literary salons. In Washington, DC, Georgia Douglas Johnson's "freewheeling jumbles" were Saturday night "happenings" for black writers and artists in that city.

Regina Anderson also arranged for events at the Harlem public library where she served as an assistant librarian. She read new books by exciting black authors, and wrote up and distributed digests to spread interest in the works. These women were integral parts of the Harlem Renaissance for these roles they played. As organizers, editors, decision-makers, they helped publicize, support and thus shape the movement. But they also participated more directly. Jessie Fauset not only was literary editor of *The Crisis* and hosted salons in her home. She arranged for the first publication of work by the poet Langston Hughes. Fauset also wrote articles and novels herself, not only shaping the movement from the outside, but being part of the movement herself. The larger circle included writers like Dorothy West and her younger cousin, Georgia Douglas Johnson, Hallie Quinn and Zora Neale Hurston, journalists like Alice Dunbar-Nelson and Geraldyn Dismond, artists like Augusta Savage and Lois Mailou Jones, singers like Florence Mills, Marian Anderson, Bessie Smith, Clara Smith, Ethel Waters, Billie Holiday, Ida Cox, Gladys Bentley. Many of the women addressed not only race issues, but gender issues, too: what it was like to live as a black woman. Some addressed cultural issues of "passing" or expressed the fear of violence or the barriers to full economic and social participation in American society. Some celebrated black culture - and worked to creatively develop that culture.

Women in the Harlem Renaissance played a vital role as the voice for struggling minority of African American women. African American women utilized the movement to express their views on race and gender relations. The women poets of Harlem Renaissance faced one of the classic American double-binds: they were black, and they were female. Alice Walker's rediscovery of Zora Neale Hurston in the 1970s helped turn public interest back towards this fascinating group of writers, male and female. Marita Bonner was another nearly-forgotten writer of the Harlem Renaissance and beyond. She was a Radcliffe graduate who wrote in many of the black periodicals in the decade of the Harlem Renaissance, publishing more than 20 stories and some plays. She died in 1971, but her work was not collected until 1987.

Today, scholars are working on finding more of the works growing of the Harlem Renaissance, rediscovering more of the artists and writers. The works found are a reminder not only of the creativity and vibrancy of those women and men who participated - but they're also a reminder that the work of creative people can be lost, even if not explicitly suppressed, if the race or the gender of the person is the wrong one for the time. Perhaps that's why the Harlem Renaissance artists can speak so eloquently to us today: the need for more justice and more recognition are not so different than they were. Into their art, their writings, their poetry, their music, they poured their spirits and hearts. The women of the Harlem Renaissance - except perhaps for now Zora Neale Hurston - have been more neglected and forgotten than their male colleagues. But due to all reasons mentioned above Harlem Renaissance stands as one of the most celebrated movements in African-American culture and American history. It is known as the golden period of African American art and literature.

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ QRAMMATİK ZAMAN KATEQORİYASININ MÜQAYİSƏLİ TƏDRİSİ

Ağayeva K.F.
Odla Yurdu Universiteti

Bir-biri ilə qohum olmayan Azərbaycan və ingilis dillərində qrammatik sistemlə bağlı oxşar və fərqli xüsusiyyətlər çoxluq təşkil edir. Oxşar xüsusiyyətlər müasir Azərbaycan dilinin və müasir ingilis dilinin tədrisinə köməklik edir, fərqli xüsusiyyətlər isə tədrisdə çətinliklər yaradır. Oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin mövcudluğu müasir Azərbaycan dili və müasir ingilis dilinin müqayisəli tədrisinin zəruriliyini yaratmışdır.

Müasir Azərbaycan dilinin hər hansı bir xarici dilin tədrisində rolu yüksək şəkildə qiymətləndirilir. Tədris prosesində hər hansı bir xarici dilin bütün dil səviyyələrinin öyrədilməsində müasir Azərbaycan dilindən istifadə imkanları nəzərdə tutulur və onların əhəmiyyəti vurğulanır. Müasir Azərbaycan dilinin imkanlarından tədris prosesində hər hansı bir xarici dilin öyrədilməsi üçün istifadə olunur.

Müasir Azərbaycan dili ilə müasir ingilis dilinin müqayisəli tədrisində müasir Azərbaycan dilindən istifadənin bir neçə funksiyası vardır. Tədris prosesində bu funksiyalardan ən vacib olan funksiya kommunikativ funksiya. Kommunikativ funksiya kommunikativ tələblərlə əlaqəli formada təzahür edir. Müasir dövrdə hər hansı bir xarici dilin tədrisində iki kommunikativ tələb nəzərdə tutulur:

- 1) öz fikrini xarici dildə ifadə etmək;
- 2) xarici dildə olan nitqi başa düşmək.

Müqayisəli tədrisin əhəmiyyətinə dair bu məsələləri qeyd etmək lazımdır:

- 1) Müasir ingilis dili ilə müqayisə olunaraq tədris edilən zaman müasir Azərbaycan dilinə aid qrammatik biliklərin möhkəmləndirilməsi;
- 2) Müasir Azərbaycan dili ilə müqayisə olunaraq tədris edilən zaman müasir ingilis dilinə aid qrammatik biliklərin möhkəmləndirilməsi.

Həm Azərbaycan dilinin morfolojiyasında, həm də ingilis dilinin morfolojiyasında tədqiq olunan qrammatik zaman kateqoriyası mərkəzi yer tutur. Obyektiv zaman qrammatik zaman kateqoriyası vasitəsilə öz məzmununu, mənasını insan şüurunda konkretləşdirərək öz əksini dildə tapır. Müqayisə edilən hər iki dildə qrammatik zaman kateqoriyası feilin ən mürəkkəb və ən tutumlu qrammatik kateqoriyasıdır. Hind-Avropa və türk dillərində zaman anlayışı ən ümumi şəkildə feildə ifadə olunur. Müxtəlif sistemli dillər olan Azərbaycan və ingilis dillərində feil əsas nitq hissəsidir. Hər iki dildə feili əsas nitq hissəsi kimi səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən ən başlıcası onun ümumi prosessual mənasının zaman kateqoriyası vasitəsilə reallaşmasıdır. Tədqiq və tədris etdiyimiz hər iki dildə feilin zaman formalarının müqayisə olunması Azərbaycan dilindən müxtəlifliyi və mürəkkəbliyi ilə seçilən, mənimsənilməsində çətinliklər yaranan ingilis dilinin qrammatik quruluşunun, başqa sözlə desək, ingilis dilinin qrammatik quruluşundan asılı olan zaman formalarının ifadə vasitələrinin və onların məna xüsusiyyətlərinin daha mükəmməl və dərinlən öyrənilməsində əsas rol oynayır və tədris prosesində zaman formalarının tətbiqində faydalı nəticələr əldə etməyə imkan yaradır. Azərbaycan dilində ingilis dilinin müxtəlif keçmiş, indiki və gələcək zaman formalarının olmamasına baxmayaraq, ingilis dilinin bütün zaman formalarını Azərbaycan dilində müvafiq zamanlar vasitəsilə ifadə etmək mümkündür. İngilis dili ilə Azərbaycan dilinin bir-birinə uyğun zaman formaları bu dillərdə müxtəlif zamanları özündə əks etdirə bilər. Burada əsas diqqət hər iki dildə həmin zamanların hansı növ hərəkətləri bildirmək üçün istifadə olunmasına yetirilməlidir və müqayisəli tədris düzgün istiqamətdə aparılmalıdır. İngilis dilində mövcud olan zaman formalarını bir-biri ilə əlaqəli şəkildə tədris etmək lazımdır. Müqayisələr nəticəsində zaman formalarının qrammatik quruluşları və məna xüsusiyyətləri tam şəkildə aydın olur. Müxtəlif zaman formaları arasında müqayisə aparılaraq oxşar və fərqli cəhətlər aşkar edilir. İngilis dilinin zaman formaları arasında müqayisələr aparılması onların tədrisi prosesində və tətbiqi prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aparılan müqayisələr mürəkkəb bir mövzu olan ingilis dilinin zaman formalarına tədris prosesində dəfələrlə müraciət edilməsinə və onların tətbiqi prosesində faydalı nəticələrin əldə olunmasına imkan verir. Həm Azərbaycan dilinin, həm də ingilis dilinin tədrisində əsas bölmələrdən biri olan zamanlar olduqca çətin mövzu olduğundan müəyyən müddətdən sonra tamamilə mənimsənilir. Hər iki dilin zaman formalarının müqayisəli tədrisində geniş məlumatlar dərş prosesində təqdim edilməlidir. Zaman formalarının hərtərəfli təqdimatından sonra onların ünsiyyətdə tətbiqi dərş prosesində reallaşdırılmalıdır.

ASPECTS OF COGNITION

Agayeva F.F.

Ganja State University

Cognitive linguistics is divided into three main areas of study:

Cognitive semantics, dealing mainly with lexical semantics, separating semantics (meaning) into meaning-construction and knowledge representation. Cognitive approaches to grammar, dealing mainly with syntax, morphology and other traditionally more grammar-oriented areas. Cognitive phonology, dealing with classification of various correspondences between morphemes and phonetic sequences.

Aspects of cognition that are of interest to cognitive linguists include:

- Construction grammar and cognitive grammar.
- Conceptual metaphor and conceptual blending.
- Image schemas and force dynamics.

Conceptual organization: Categorization, Metonymy, Frame semantics, and Iconicity.

Construal and Subjectivity.

Gesture and sign language.

Linguistic relativity.

Cultural linguistics.

Related work that interfaces with many of the above themes:

Computational models of metaphor and language acquisition.

Dynamical models of language acquisition

Conceptual semantics, pursued by generative linguist Ray Jackendoff is related because of its active psychological realism and the incorporation of prototype structure and images. Cognitive linguistics, more than generative linguistics, seeks to mesh together these findings into a coherent whole. A further complication arises because the terminology of cognitive linguistics is not entirely stable, both because it is a relatively new field and because it interfaces with a number of other disciplines. Insights and developments from cognitive linguistics are becoming accepted ways of analysing literary texts, too. Cognitive Poetics, as it has become known, has become an important part of modern stylistics. While research on texts as units larger than sentences has a rich tradition in translation studies, the notion of context, its relation to text, and the role it plays in translation has received much less attention. Translation is a multidimensional and multifaceted process determined by the System and norm of the two languages, the two cultures, the two communicative situations (the primary and the secondary), the referential situation, the functional parameters of the source text and the translation norm, the conflict between the determinants is mirrored in the "paradoxes of translation". The interdisciplinary status of translation studies, their close links with contrastive and text linguistics, socio-and psycholinguistics and semiotics arise from the very nature of translation as not only a speech act but also an act of cross-cultural communication. Linguistic and extra linguistic determinants of translation form a series of filters underlying the strategy of decision making. A major role is played by presuppositions and implicatures based on background knowledge. A semiotic typology of equivalence levels within the primacy of the pragmatic level of equivalence over the semantic - componential and referential - sublevels could be supplemented by a functional typology based on the functional dominants of a text. As distinguished from equivalence based on the reproduction of the communicative effects adequacy stresses adaptation to factors arising from the secondary situation. While equivalence regards translation as a result, adequacy tends to view it as a process.

Translatability is treated as a relative concept. Essential translatability recognizes the possibility of partial losses not affecting the major elements of a text. Distinctions is Drawn between the translatability of text elements and that of whole texts. In the course of translation linguistic meanings are variables. It is the sense determined by the context and the situation that remains invariant. The context and the situation make it possible to neutralize the difference between non identical meanings and use the latter to convey the same sense.

Correspondences' description does not mean automatic substitution of correspondence instead of translating unit of the original text within the limits of the theory of translation. The concept of the correspondence is closely connected with the concept of linguistic and situative context which determines the choice of this or that correspondences during the translation, or rejection of using well-known correspondences and finding new ways of translation. Under the *linguistic context* is meant linguistic surrounding in which this or that language unit is used in the text. The context of the word is a complex of words, grammatical forms and constructions in the encirclement of which the word is used. There we can distinguish *narrow context* (micro context) and *wider context* (macro context). By the *narrow context* is meant the context of combination of words or sentences, that is linguistic units composing surrounding of this unit within the bounds of the sentence.

By the *wider context* is meant linguistic encirclement of this unit going out of the sentence – context of the text, which is combination of linguistic units within neighboring sentences. It is very difficult to indicate the exact bounds of context: on one hand it can be the context of the group of sentences, paragraphs on the other hand - chapter or even the whole book, e.g. story or novel. Narrow context can be divide into *syntactical* and *lexical* context. *Syntactical context* is that syntactical construction within which given word, combination of words or subordinate clause is used. *Lexical context* is the combination of lexical units, words and clichés within the encirclement of which we can use this unit.

Situative (extra linguistic) context includes situation, time and place to which the utterance is concerned to, besides, any facts of reality knowing of which help the translator to interpret the meaning of

linguistic units within the utterance correctly. Using of translating correspondences always suggests taking into account the context where translating units of the original text are used. Correspondences are those units of the Source language which in their meaning are close to the units of Target language. In this case, first of all it is quite important to understand what meaning this particular unit brings in the original text. Translation and Linguistics, Schweitzer A.D. Most part of such linguistic units is polysemantic but in the context they are used only in one of the possible meanings. Comparison of conceptual meanings of joint used linguistic units help to find the meaning in which each of them is used in the utterance. Usually it becomes possible within the bounds of narrow context.

E.g. "The striking unions have won concessions despite bitter opposition of the employers" /

Out of the context all words of this sentence have more than one meaning. The verb "to strike" means " *tətilə getmək, kökləri yazmaq, döyüş, vuruş, tapmaq hata, tətil, döymək* ". The noun "union" means " *birlik, evlilik* ". The verb "to win" is known as " *qələbə qazanmaq, razı, istehsal, öyrətmək, nail olmaq* ". The noun "concession" has the Azerbaijani equivalent " *güəşt təyini* ". The adjective "bitter" means " *acı, ağrılı, kəskin* ". The noun "opposition" is known as " *kontrast, müqavimət, müxalifət* ". And finally, the noun "employer" means " *işləyən, işəgötürən* ". Analyzing all these meanings together at the context of the utterance, it becomes clear that they are compatible in the case if the first words means " *tətil* ", the second " *həmkarlar ittifaqı* ", the third " *nail olmaq* ", the forth " *güəşt* ", the fifth " *acı* ", and the last " *müqavimət* ". There, the word "employer" that means " *biznesmen* " at once determines the sphere of live about which the talk is going in the sentence. Because of that it becomes easier to understand the meaning of other words in the utterance, such as: striking unions, win concessions, bitter opposition. Neither the combination of word "apparent prosperity", nor the meaning of other words in the utterance does not exclude an opportunity of using any of given meanings. But the content of the whole article and knowing the critical attitude of the Chairman of Communist Party to the notorious "prosperity" at the time of president Kulidzh allow to approve with the confidence that the word "apparent" is used at the second of given meanings.

Understanding of the meaning of the word in the context gives us an opportunity to find a constant correspondence or a row of variant correspondences at the Target text according to which we should make a choice during the process of translation. And for this choice it is quite important to pay attention to the situative and linguistic context. Here are several examples of the well-known noun "attitude".

COGNITIVE BASIS OF TRANSLATION. COGNITIVE LINGUISTICS

Agayeva F.F.

Ganja State University

The study of science behind the human languages is called linguistics. It involves the analysis of where the language originated from, what was the need, how it evolved with time, recent developments and future possibilities. The creation of a perfectly defined language by which we can communicate to one another is one of the most relevant reasons to separate us from rest of the members in the animal kingdom. The importance of language is not hidden from anybody and hence linguistics is a very important field of study. Cognitive sciences, on the other hand, deal basically with studying any process or event from mental perspective i.e. it believes all the activities or happenings around us is the result of some phenomena going on in the brain and the analysis of that detail and other details is what we study in cognitive sciences. Now where does linguistics come under the scanner of cognitive science?

Linguistics has been taken up as a field of research in cognitive science, as the evolution of language and its continuous development is because of some processes taking place in mind. For example thinking to speak or communicate, taking initiative to talk, finding some tools or objects to communicate, etc., all are related to cognition i.e. related to mind and its various processes. Linguistics and cognitive sciences is an important branch of science and it has led to various discoveries regarding the language development. How is the accent of any language or the body of its words are generated and what it takes for any mind to adapt to it. The study of languages is not easy, and even more complex is the process of language learning. A new born baby starts to learn basic words few weeks after birth and masters basic form of it in few years without any training just by listening. Generally all of us are able to adopt and use a language proficiently under normal circumstances. Have you ever wondered why it is simple to learn the first language as a baby than to learn a new language when we become adult or what is the limit to which any language can be learned and

understood by us? All such questions can be answered by cognitive studies of the languages. Actually linguistics is a scientific study of any language dealing with phonetics, pronunciation, listening, and other similar scientific aspects whereas cognitive linguistics is the study of what process is going in the mind when someone is speaking, listening or just using any language. We can say that linguistics differs from language to language but cognitive science can be the same for different languages. Linguistics is a generative and module based study of any language e.g. it is concerned only about correct usage, rules, grammar etc. but on the other hand, cognitive science of language deals with the concept lying behind any language.

Cognitive linguistics tries to figure out how a human brain is able to listen, learn, memorize and reproduce any language. It does not believe that there is a part in the brain which handles all the language related functions. The main reason behind this approach is that during using a language we can listen, speak, write and all these functions are governed by different parts of the brain so how can we say that language is dealt by one specific section. One more important aspect of cognitive linguistics is that it also examines the genetic factors which affect the acquisition and usage of a language. Sometimes you may observe that some child is unable to speak properly or unable to adopt the language but his parents don't have any such problem, what could be the possible factor behind this failure. The question is something which cannot be answered by linguistics alone, or it can just state that there might be some problem in that area of brain which handles language related activities but the cognitive science tries to find out that actual reason by analyzing the genetic codes and observing that if something is missing from the child.

Translation and Cognition assesses the state of the art in cognitive translation and interpreting studies by examining three important trends: methodological innovation, the evolution of research design, and the continuing integration of translation process research results with the core findings of the cognitive sciences. In order to understand and explain translation comprehensively, we have to activate different levels from immediate to maximal domain. Basically, translation deals with language, so linguistic level can be seen as the immediate domain, and that is the case with traditional translation studies in which criteria were constantly laid down. But without activating more levels, some translation phenomena could hardly be understood properly. Deviations from the conventional rules or violations are found in real-life translation and surprisingly function well in given situations. So Translation Studies has to go far beyond linguistic domain. Accordingly cultural level (in narrow sense), literary level, political level and ideological level are surely taken into consideration. In the last half of 20th century, scholars initiated "culture turn", referring "culture" in the broadest sense to comprise all the levels in translation cognition domain. So we can tentatively equal culture here to maximal domain in translation cognition (Both scholars and translation studies benefit from the infinite capability of culture in "culture turn".) Students very often feel confused.

That they can understand the words but find them difficult to translate. This happens when they encounter culturally-bedded terms and expressions, or terminologies from special fields. For instance, the term "spiritual guide" contains two simple words, but the meaning is quite obscure here for students. They can choose literal translation but leave the translation making no sense, or they have to activate or supplement their extra-linguistic cognition level to get the real understanding. Students often are not aware that bicultural competence is as important as bilingual competence. Nida even claimed that bicultural competence is even more important than bilingual competence (Nida). Most probably they simply relegate those unfaithful translations (but successful) as bad translations. Or in the opposite they are impressed that translation has no limitation or rules to abide by. Anyway, immediate level, that is, linguistic level is the basic and most direct way to perceive translation phenomena, and influence of all the levels in cognition domain will ultimately realized and manifested at the linguistic level, because no one can deny that translation is a matter of language. Students should be guided to strike the balance among different levels of their cognition domain in order to improve their translation competence as well as make proper assessment of translated versions. Cognitive linguistics refers to the school of linguistics that understands language creation, learning and usage as the best explained by reference to human cognition in general.

It is characterized by adherence to three central positions:

1st, it denies that there is an autonomous linguistic faculty in the mind i.e. they deny that the mind has any module for language acquisition that is unique and autonomous. Although cognitive linguists do not necessarily deny that part of the human linguistic ability is innate, they deny that it is separate from the rest of cognition. Thus, they argue that knowledge of linguistic phenomena i.e. phonemes, morphemes and syntax... is essentially conceptual in nature.

2nd, cognitive linguists view meaning in terms of conceptualization. Instead of viewing meaning in terms of models of the world, they view it in terms of mental spaces.

3rd, it claims that knowledge of language arises out of language use i.e. language and cognition mutually influence one another, and are both embodied in the experiences and environments of its users. This means that the language affects our thinking but when we produce it, it affects the environment as well. The Cognitives believed that we have an innate capacity (stimulus within us) and it needs to be triggered as the external stimulus which is the linguistic input. They also talked about the states of consciousness i.e. we first learn the language as a whole, then it becomes more conscious by us because we start to categorize. Rationalism is found in the cognitive approach i.e. we rationalize in our brain to relate the word to the meaning. They believe that there's something intuitive which says yes or no to a sentence when it is heard. They also talked about competence i.e. we know more that we can act, we understand many words but we don't use them all in our writing. A language is way to see and understand the world. However since human being is essentially a social animal we perpetually interact with our environment. This interaction with environment is a factor of time and space. That's why cognitive translation is closely connected with the context. For example 'March' is an act as well as month. The meaning depends on when, where and how.

Translation is understood as an act of carrying the meaning of a text from one language to another. This process involves interpretation of meaning of the source text and producing the same meaning in another language. Text however cannot exist out of context. By context what is meant is the entire environment in which the word or sentence is expressed or stated. So a translator has to go into the background of the text to understand the text. Thus translator first de-contextualizes the original text and re-contextualizes it for the target text. This forms a good contextualized translation. While seeking the context of a text there may be two categories of factors that may influence the meaning of the text- linguistic context or the situational context.

BİLAVASİTƏ ŞƏXS BİLDİRƏN XİTABLAR

Aliyeva G.Q.

Sumqayıt Dövlət Universitet

Şəxs adı bildirən müraciət formaları leksik-semantik xüsusiylərə malikdir və bu xüsusiyyətlərə görə iki qrupa bölünür:

- 1) Bir şəxs bildirən xitablar
- 2) İki şəxs bildirən xitablar

Bir şəxs bildirən xitablar dinləyənin vəziyyətindən asılı olaraq bilavasitə şəxs bildirən xitablar bilvasitə şəxs bildirən xitablar, bilvasitə şəxs bildirən xitablar, danışanın özünü bildirən xitablardır.

Bilavasitə şəxs bildirən xitablar leksik cəhətdən müxtəlif cür olur:

- 1) Şəxsi qohumluq və ailə münasibəti bildirən xitablar.

Qohumluq əlaqələrini bildirmək üçün istifadə edilən emosional isimlər üç yolla düzəlir: affiksasiya ilə, hecanın qısaldılması ilə və apokop tipi ilə. Məsələn: mammy, daddy, pa, ma, sis və s.

"Daddy, is mom all right?" Charity asked (B.Barton).- "Ata, anam düz deyir?" Çəriti soruşdu.

Ay qardaş, İrşad, elə bil, od- alovdur (Varis).

- 2) Şəxsin cinsə görə əlamətini bildirən xitablar.

İdris Pukke looked at Cale, piqued. "Don't worry about me, boy" (P.Hoffman).- İdris Pukke Keyləyə baxdı, kədərləndi. "Mənə görə narahat olma, oğlan".

Xanım qız, bilirsiniz, bu, tək mənim üçün lazım deyil, bu, bizim Azərbaycanımız üçün lazımdır (Varis)

- 3) Şəxsin hərbi rütbəsini bildirən xitablar.

Row on, Lieutenant Gardiner, he called, an edge in his voice (K.Grenville).

Cənab polkovnik, xahiş edirəm ki, siz bizə ölüm hadisəsinin təfərrüatından danışın! (E.Elatlı).

- 4) Şəxsin daşdığı vəzifənin adını bildirən xitablar.

Bu xitablar adətən müstəqil işlədilmir. İngilis dilindəki mister sözü, azərbaycan dilindəki yoldaş sözü hörmət mənasında vəzifə bildirən xitablardan əvvəl gəlir.

Let me tell you why, Detective Bannister (M.Clark)

Yoldaş müstəntiq, başqa birisi mikrofonu daha irəliyə uzatdı (E.Elatlı).

- 5) Şəxsin peşə, sənət və ixtisasını bildirən xitablar.

You're very astute, doctor! (C.Cussler).- Həkim, siz çox hiyləgərsiniz.

Burax bu hissləri, ey şair, burax!

Gördüyün, bildiyin şeylərdən danış! (M.Müşfiq).

6) Şəxsin yaşını bildirən xitablar.

Shut your mouth, you old stupid (Trackarey).- Ağzını yum, qoca axmaq.

Ey gənc yolçu, deyirlər ki, sən dəmir bir əsan var,

Toxunduğu daşlıqlar da çiçəklənir, cənnət olur (M.Müşfiq)

7) Şəxsin zahiri əlamətini bildirən xitablar .

Hey, you, tall man, look at me.- Ey, sən, uca boylu adam, mənə bax (D.Brown).

Mənim əlimdən qurtara bilməzsən, keçəl! (S.Rüstəm).

8) Şəxsin keyfiyyətini, əlamətini, xasiyyətlə əlaqəli olan iş görmə bacarığını bildirən xitablar.

Oh, dishonest wretch!- Ah, vicdansız miskin adam! (W.Shakespeare).

Yelena narazılıqla üzünü turşutdu və sonra qarşısındakı oğlana çığdı.- Ey, yekebaş,mənə araq süz!

(E.Elatlı)

9) Yer münasibətinə görə qonşuluq, yaxınlıq bildirən xitablar.

Indeed, neighbour, he comes too short of you.- Əlbəttə, qonşu, o səndən gödək olar (W.Shakespeare).

Üzr istəyirəm, qonşu, axı siz Vaqif Süleymanov haqqında heç nə demədiniz (C.Əmirov).

10) İctimai vəziyyət, həmrəylik, sənət dostluğu bildirən xitablar.

As you wish, comrade!- Necə istəyirsən, yoldaş (D.Hagberg).

Yoldaş, mənim ixtiyarım var, ya yox? (MİR Cəlil).

11) Şəxsin dini adını bildirən xitablar.

O holy father! Thow away that thought.- Ah müqəddəs ata! Bu fikri başımızdan çıxarın!

(W.Shakespeare).

Axund, mən yenə deyirəm, süfrəm həmişə üzünü açığıdır (Y.Şirvani).

12) Şəxsin müəyyən zaman daxilində məşğuliyyətini bildirən xitablar.

You and I, my dear reader, my drop into this condition one day.- Sən və mən, mənim əziz oxucum, bir gün bu vəziyyətə düşə bilərik (Thackeray).

Sən də, yoldaş tamaşaçı. Sən də mənə qulaq as! Zövqü sadə gülüş bilmək heç bir kəsə əfv olunmaz! (S.Vurğun).

CƏNUBİ QAFQAZ OYKONİMLƏRİNDƏ ARXAİK LEKSİKANIN İZLƏRİ

Alyeva R.T.

Sumqayıt Dövlət Univesitet

Azərbaycan Respublikası ərazisi dil tərkibinə görə çox mürəkkəb onomastik mənzərəyə malikdir. Bu mürəkkəbliyin səbəbi ilk növbədə çoxdillilik və etnik müxtəliflikdir. Azərbaycan toponimləri leksik – semantik cəhətdən çox rəngarəkdir. Toponimlərin bir növü də oykonimlərdir. Oykonimlər müəyyən əraziyə məxsus yaşayış məntəqələrinin (kənd, qəsəbə, şəhər) adlarını bildirir. Azərbaycan toponimlərinin 4500 – dən çoxunu oykonimlər təşkil edir. Oykonimlər ərazisinin böyüklüyünə və kiçikliyinə görə iki qrupa bölünür: komonimlər və astionimlər.

Komonimlər hər hansı kənd yaşayış məntəqəsinin adını bildirir. Məsələn: Buzovna kəndi (Bakı), Quşçu kəndi (Laçın), Fatmayı kəndi (Bakı) və s. Astionimlər hər hansı şəhər yaşayış məntəqəsinin adını bildirir. Məsələn: Bərdə şəhəri , Sumqayıt şəhəri, Ağdaş şəhəri və s. Astionimlər indiyədək onomastik tədqiqatda sistem halında öyrənilməmişdir. Astionimlərin bütövlükdə sistem halında öyrənilməsi dilçilərin əsas işlərindən biri olmalıdır. Oykonimlərin yayılma arealı da çox genişdir. Vaxtı ilə bizim ərazimiz olmuş hal-hazırkı Ermənistanın şəhər və kənd adlarında da türk mənşəli oykonimlər qalmaqdadır. Bu isə həmin ərazilərin vaxtilə bizim olmasının əyani sübutudur. Lakin ermənilər öz çirkin əməllərindən əl çəkməyərək, bu adları özünükləşdirməyə çalışırlar. Bu baxımdan tədqiqatçı Sitarə Mirmahmudovun 2015 –ci ildə işıq üzü görmüş “Ermənistan ərazisində Azərbaycan mənşəli oykonimlər və onların erməniləşdirilməsi siyasəti” adlı dəyərli kitabı böyük elmi- siyasi əhəmiyyət daşıyır və mühüm aktuallığı ilə seçilir. 1976 –cı ilə aid rəsmi məlumata görə indiki Ermənistan ərazisində 233 türk mənşəli yaşayış məntəqəsi olmuşdur. Düzkənd (Amasiya rayonu) . Güllüdüz (Yexeqnadzor rayonu), Ağbulaq (Gorus rayonu) , Soyuqbulaq (Kalinin rayonu), Gölkənd (Krasnoselsk rayonu), Quzugüdən kənd (Oktemberyan rayonu), Qulucan kənd (Artik rayonu) və .s türk mənşəli oykonimlərə rast gəlirik. Bundan başqa türk mənşəli oykonimlərə Gürcüstan , Dağıstan , İran ərazilərində də rast gəlirik . Cəlaloğlu kəndi (

Borçalı qəzası), Qoçulu kənd ,Cəfərli kənd ,Mıdırli kənd , İmirhəsən kənd , Həsənxocalı kənd, Aşağı Qoşakilsə kənd və .s Gürcüstandakı türk mənşəli oykonimlərdir. Bir zamanlar dilimizdə işlənən hal-hazırda arxaik leksikaya daxil olan sözlərimiz də oykonimlərin tərkibində qalmaqdadır .Bu cür sözlər həm Azərbaycan , həm də Gürcüstan,Dağıstan, Ermənistan ərazisində olan oykonimlərin tərkibində işlənir. Tovuz rayonunun ərazisində yerləşən Baqqallı kəndinin tərkibində olan baqqal sözü arxaik sözdür və arxaik mənası ərzaq malları satan dükançı deməkdir .Kəpənəkçi kəndindəki kəpənək sözü də arxaik sözdür və mənası yapıncı deməkdir. Arısu kənd , Ögsüz kənd , Dərəköy kəndlərindəki (arı- təmiz ,Ög-ana , köy –kənd) sözlər də arxaik leksikaya daxildir. Türk mənşəli oykonimlərin həm yayılma arealını ,həm də oykonimlərin tərkibində qalan arxaik leksikanı ətraflı şəkildə tədqiq etmək və sistemli şəkildə öyrənmək dilçilərin əsas işlərindən biri olmalıdır.

İNGİLİS DİLİNDƏ CÜMLƏLƏRİN İNTONASIYASI

Allahverdi G.N.

Bakı Slavyan Universiteti

İntonasiya hadisəsi dilçi alimlərin fikrini XX əsrin ortalarından məşğul etmişdir. Buna baxmayaraq, intonasiya haqqında müxtəlif mülahizələr hələ də mövcuddur. İntonasiyaya birmənalı tərif vermək mümkün deyil. Bir tərif linqvistik xüsusiyyətə əsaslanır, digəri akustik, üçüncüsü isə artikulyator xüsusiyyətə malikdir. Odur ki , dilin səs tərkibi ilə məşğul olan iki dilçinin intonasiya haqqında eyni fikri söyləməsinə rast gəlmək mümkün deyil.

Xarici dilin öyrənilməsində intonasiya üzərində müşahidənin əhəmiyyəti çox böyükdür. Yazılı nitq üçün durğu işarələrinin nə qədər əhəmiyyəti varsa, şifahi danışiq üçün də intonasiyanın bir o qədər əhəmiyyəti vardır.Ünsiyyətə xidmət edən cümlənin şifahi danışiqda realizə edilməsi məhz intonasiya vasitəsilə baş verir. İntonasiya hər bir cümlənin fonetik ifadəsi olub , fikrin düzgün dərk edilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Xüsusilə XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq dilçilikdə intonasiyanın elmi cəhətdən öyrənilməsi geniş vüsət almışdır. E.Y.Antipova ingilis dilinin intonasiya xüsusiyyətləri haqqında xüsusi əsər hazırlamış, intonasiyanın təbiəti və əhəmiyyətindən bəhs etmişdir. O, cümlənin sintaktik, semantik xüsusiyyətləri ilə yanaşı fonetik xüsusiyyətlərini ön plana çəkir.

Cümlə dil sistemində ən mürəkkəb vahid hesab olunur. Bu onun semantik, sintaktik və fonetik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Cümlənin başlıca xüsusiyyəti predikativlikdir. Hər bir cümlə özünəməxsus formaya və intonasiyaya malikdir. İntonasiya modallıq bildirir, cümlə üzvlərinin düzgün qruplaşmasını təmin edir, sadə və mürəkkəb cümlələrin, habelə tabelilik və tabesizlik əlaqələrinin şərtləndirilməsinə xidmət edir. Bunlardan əlavə, intonasiya məntiqi vurğunun, ara sözlərin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır. İntonasiya əsasən sintaktik mənaların ifadəsinə xidmət göstərir. Cümlənin hissələri arasında müxtəlif sintaktik münasibətləri əks etdirir və bununla əlaqədar sadalama, qarşılaşdırma, aydınlaşdırma və s. bildirən intonasiyalar fərqləndirilir. İntonasiya danışanın məqsədi, istək və arzuları ilə əlaqədar olduğundan modallıq bildirir. Onun vasitəsilə məlumat vermə, sual və əmr intonasiyaları fərqləndirilir.

DIE SYNONYMIE UND IHRE FORSCHUNG IN DER SPRACHWISSENSCHAFT

Asadova A.

Staatliche Universität Gandscha

Das Wort „Synonymos“ ist ein Griechisches Wort; d.h. Synonymie war seit der Entwicklung bis heute immer ein Hauptthema von der Sprache. Die Gedankentrennung unter Synonymie brachte bei der Erforschung seiner Methode und Bestimmung oder die Grenze zwischen der Klassifikation der Synonymie. Es ist bekannt dass es in den letzten Jahren Synonymie als eine lexikalische Kategorie betrachtet wurde und diese Frage erforschte man als die Form und die Bedeutung der Lexikologie oder Semasiologie. Aber im Resultate der Beobachtungen über die Sprachfakten wurde es klar, dass synonymische Form und Bedeutung sich in Gegenseitigen Beziehung nicht nur in den Wörtern, sondern in den Einheiten der Bedeutungsträger zeigt.

Die Grammatische Synonymie mit dem Vergleich der lexikalischen Synonymie ist mehr Komplizierter und vielseitiger Begriff, wenn in lexikalischen Synonymie nur die Gleichheit zwischen semantischen Wörter der Sätze erlernt wird, dann werden in der Grammatik und seinen Abteilungen entsprechende Wortformen, Wortbildende Suffixe, Wortverbindungen, verschiedene Satz type, zwischen Nebensätzen Synonymie erforscht.

Das Synonymie Problem wurde in deutscher Sprachwissenschaft als lexikalische Synonymie erforscht. In den letzten Zeiten wist dieser Terminus in anderen Aspekten auch Gebraucht. Also so entstand in der Sprachwissenschaft neue Termini wie „phonetische Synonyme“, „Grammatische Synonyme“, „phraseologische Synonyme“, „wortbildende Synonyme“. Uns interessiert vor allem Grammatische Synonyme. In der deutschen Sprachwissenschaft ist dieses Problem mehr erforscht. Der erwähnten Spracheinheiten und Grammatischen Abteilungen entsprechend kann man für die Konkretisierung der Forschungsobjekts die Grammatische Synonymie in drei Teilungen verbinden:

1)Morphologische Synonymie

2)Syntaktische Synonymie

3)Lexikalisch- Grammatische Synonymie (die Synonymie der wortbildenden Suffixe und Hilfsörter). Die Forschung der Grammatischen Synonymie muss nach dieser Teilung Geführt.

Überhaupt, für die Bestimmung der morphologischen Synonymie, für die Eröffnung ihrer echter Bedeutung muss man 2 funkte betrachten.

a) Synonymische Form ist von der phonetischen Seite unterschiedlich.

Anders gesagt, die stabilen Grammatischen Formen im Sprachsystem und ihre Ausdrucksformen werden in besonderen Kontextualen Umgebung durch die Wirkung verschiedenen Faktoren als sein Synonym gebraucht.

b) Zwischen für Synonymie haltenden Formen muss eine konkrete Bedeutung und Stil Unterschied sein.

Wie es schon erwähnt wurde, stehen die Grammatische Synonymie Gegen die lexikalische nicht umgekehrt Sie vollenden allgemein Systematischen Pols der Sprache. Deshalb erforschend in einer Sprache morphologische Synonymie muss man über die lexikalische Synonymie vorgeführte einige allgemeine theoretische Gedanken benutzen, das kann man auch zur Grammatik verwenden.

In moderner Zeit ist die Synonymie noch mehr konkretisiert und seine 3 Arten Gekennzeichnet.

1. Lexikalische Synonymie.

2. Grammatische (morphologische, syntaktische) Synonymie.

3. Lexikalisch- Grammatische Synonymie.

Zur ersten Art gehören halb Hilfsörter und einfache Hilfsörter (Konjunktionen, Partikel, Modalverben, Synonymie der Pronomen). Zur zweiten Arten gehört die Synonymie verschiedener Wortarten.Zur dritten Art gehört die Synonymie der wortbildenden Suffixe.Beim Erlernen der Grammatischen Synonymie nach der Schendels Meinung muss man die Bedeutung der Formen in kleine Teile verteilen. Danach gewonnene Bedeutung der Form nannte der Antor „Sem“.

ABOUT TRANSLATION UNIT

Asadova B.A.

Nakhichevan State Universiti

Translation (the act of rendering into another language) is usually defined as the communication of the meaning of a source – language text by means of an equivalent target language text. In the translation process, the units of one language are transformed into another language preserving the plan of the content of the original. In other words, the essence of translation is transforming the units of one language into the units of another language. As seen from the interpretation of the notion of translation the term “a translation unit” is the core item in the translation process. The mentioned term is realized as a minimal part to be translated and called in different ways. A translation unit is generally defined as a segment, the smallest entity of a text, carrying a discrete meaning, which the translator treats as a single cognitive unit for the purposes of establishing equivalence. There exist different opinions on the unit of translation including the impossibility of such a unit, as it is one of the most complicated and disputable problems in the theory of translation. Being one of the fundamental concepts always argued about in the realm of translation, the unit of translation

has been given various definitions by different scholars. Some define a unit of translation as: "a term used to refer to the linguistic level at which ST is recodified in TL". In other words, it's an element with which the translator decides to work while translating the source language text.

Barkhudarov L. defines a translation unit as "the smallest unit of SL which has an equivalent in TL". He recommends that this unit of translation, no matter how long, can itself "have a complex structure" although its parts separately cannot be translated and replaced by an equivalent in the TL. Phonemes, morphemes, words, phrases, sentences and entire texts are probably units of translation for him. What determines the appropriate UT, according to him, is the wording at a given point in ST.

Another argument about the length of a translation unit also dates back to the conflict between free vs. literal translation. The fact is a literal translation is much focused on individual words, or even sometimes morphemes. In other words, in literal translation, UTs are as short as words. While a free translation always chooses the sentence Vinay and Darbelnet consider three following terms as being equivalent: "unit of thought", "lexicological unit" and "unit of translation". What they suggest as a definition for UT is "the smallest segment of the utterance whose signs are linked in such a way that they should not be translated literally". Lexicological units of the authors mentioned above contain "lexical elements grouped together to form a single element of thought". It is common knowledge that the unit of translation was narrowly defined as the smallest translatable segment of units. However, with the introduction of discourse analysis into translation studies, the unit of translation was expanded into being the whole text. As to Newmark, the natural unit of translation is the sentence. In his book "A textbook of translation" P. Newmark writes that "a sentence is a natural unit of translation". It should be noted that Newmark's proposed category partly relies on a scale formerly established by Michael Halliday in 1985. Halliday has proposed the following scale: morpheme, word, group, clause, and sentence

As to scholars, dealing with the notion of the unit of translation language may not be catchy in the target language. Besides this, there are often differences in conventions among different language when it comes to titles. According to Newmark, a title should be allusive, attractive and should bear some relation to the original. This scholar distinguishes between descriptive and allusive titles. Descriptive titles describe the topic of the text, while the allusive titles describe some kind of figuration relationship to the text. He advises keeping both types of titles. However, descriptive titles are supposed to be kept in texts of non-literal character. In general, a translation unit must be "as small as is possible and as large as is necessary", though some scholars claim that it is a misleading idea as the only unit of translation is the whole text. Today's thinking on definition is essentially formal rather than functional. It is possible to talk about translating a language unit in terms of physical, i.e. formal, "isolation" with regard to meaning and function. In fact, every unit should be a part of the structure on a higher level. To conclude, P. Newmark tries to delve more into the details and provide a clearer elaboration on the concept of a translation unit. The scholar considers that in informative and authoritative texts, the focus is on the word, in informative texts on the collocation and the group and in vocative texts on the sentence and the text, as a unit. He arrives at a conclusion that "all lengths of language can, at different moments and also simultaneously, be used as units of translation in the course of the translation activity... to me the unit of translation is a sliding scale, responding according to other varying factors, and (still) ultimately a little unsatisfactory". Majority of the authors distinguish between the following units of translation: translations in the level of phonemes, in the level of morphemes, words, phrases, sentences and texts.

THE IMPACT OF ORAL LANGUAGE SKILLS ON THE PRODUCTION OF WRITTEN TEXT

Asgerova M.V.

Nakhichevan State Universiti

The four language systems (speaking, listening, writing, and reading) develop insynchrony. However, models of writing development do not specifically identify oral language as central to the writing process. Learning to write successfully is dependent on a number of basic perceptual, cognitive, and language processes and not surprisingly, poor performance in writing tasks can therefore be the behavioral manifestation of a wide range of developmental difficulties. Careful consideration of the subcomponents of

the language system; phonology, the lexicon, grammar, and pragmatics leads to the clear prediction that these components will all impact on the production of written texts and do so at different developmental phases.

While oral language competencies and verbal reasoning contribute to composition in the intermediate grades the relationships between these skills are difficult to specify because of high covariance between reading and oral language. There is some evidence that children's compositional quality is influenced by oral language skills at several levels including word, sentence, and text levels. For example, at the single word level, phonological processes impact directly on children's spelling development, the mastery of which is a prerequisite to extended text generation. In the early school years, there are parallels between oral and written modalities in writing. At this point in development, oral language can be viewed as leading the production of written text.

Writing poses a number of challenges for children with language learning difficulties. The specific characteristic of the children's development are difficulties with the acquisition and processing of oral language skills. The most commonly used core criterion to identify children is that their language problems cannot be explained in terms of other cognitive, neurological, or perceptual deficits. These children typically have non-verbal skills within the average range and language problems are evident by a protracted rate of language development as well as difficulties with subcomponents of the language system. Therefore, the high cognitive demands placed on the individual when learning to write may overload a language system that is reduced in processing capacity and lead to problems with text production. Such difficulties lead to reduced length of texts and higher levels of errors than children of a similar age, and possibly language level. There are also reasons to predict particular patterns of errors in the written text of these children at both the word and sentence level. For example, the reduced lexical knowledge experienced by some children with language difficulties may impact directly on the children's written outputs. Limits in vocabulary are likely to influence both the length and content of the written texts of children. The grammatical complexity of the written outputs produced by the children may be influenced by their morphological and syntactic skills. The writing profile of children with difficulties with morphology and syntax will arguably lead to quite different patterns of problem than the difficulties experienced by children with phonological difficulties. Together, these difficulties would predict problems in producing coherent written texts. The texts are, therefore, expected to contain high levels of grammatical errors and reflect immature sentence constructions. These grammatical limitations will reduce the children's ability to express semantic content.

Given the range of problems related to the oral language system it is not surprising that the children also experience problems with reading in general. And so this is another potential barrier to producing fluent and coherent written texts. Early experience and developmental competence in reading increases children's ability to produce coherent written texts. Reading can assist in the development of vocabulary meaning and meaning gained through connected text. Reading also provides knowledge of letter shapes and an introduction to morphological awareness. Early literacy experience increases awareness of sentence structures and text organization. Thus, it is important to consider to what extent the writing problems experienced by children's difficulties in reading. Morphology and syntactic difficulties may manifest themselves in writing through the construction of simple rather than complex sentences and the omission of prepositions, articles, and verbs. Early experience and developmental competence in reading increases children's ability to produce coherent written texts. Reading can assist in the development of vocabulary meaning and meaning gained through connected text. Children and young people with a history of language learning difficulties will need additional support and instruction to master the production of written text. A systematic and sensitive approach to intervention is required if both writing difficulties and motivational factors are to be addressed. There is evidence overall that teachers' adaptations for children struggling to learn to write are limited. Even teachers who are well prepared to meet the needs of children with writing difficulties transfer of their knowledge and attitudes into classroom practice can be limited. For children with language learning difficulties even the best classroom support may not be enough; more intensive and explicit instruction will be required. Approaches to supporting translation skills are therefore a basic prerequisite to any intervention program. An analysis of spelling errors can provide reliable cues for spelling instruction. Handwriting (or word processing) and spelling need to be, at least, partly automated to open the way up for pupils to develop text production. Once some automaticity is established pupils can move from word and sentence level to the development of text structures and planning and revision. This review points to some general conclusions about the writing ability of children with language impairments. Their writing level is generally commensurate with that of their language age controls when such controls are used on most general measures of writing ability. Vocabulary level is a good indicator of writing level and is highly

associated with skill at writing in children of all ages. There is evidence that children with language impairment also struggle more with the rules of writing such as punctuation. Again, this seems to indicate more clearly an immaturity with written language than any clear marker of difference in this population.

CRITERIA FOR SPEECH ACT CLASSIFICATION IN PRAGMATIC SYNTAX

Asgerova N.I.
Ganja State University

The term 'pragmatics' was introduced by Ch. Morris in the 20-s of the 20th century. A close study of semiotics has led Ch. Morris to the conclusion that it admits of a tripartite division into syntactics, semantics, and pragmatics. Syntax, in his opinion, studies the ways in which signs are combined. Semantics concerns the relationship between signs and their designate. The designatum of an expression, according to R. Carnap, is what he, who uses it, intends to refer to by it, for example, to an object or a property or state of affairs. Pragmatics deals with the origin, uses, and effects of signs. So, the evolution of linguistics can be presented in the following way: from syntax through semantics to pragmatics. Until recently, pragmatics has been the neglected member of the traditional three-part division of the study of signs. The problems of pragmatics have been treated informally by philosophers and by some linguists, who generally ignored pragmatic problems or pushed them into semantics and syntax. Abroad, pragmatics came into the foreground in the 70-s, in Russia—in the 80-s of the 20th century. There exist different criteria for speech act classification. In the first place, speech acts can be classified according to their origin into primary and secondary speech acts. Primary speech acts are necessary for any kind of human interaction. Secondary speech acts are specific for a certain institution, for example, for school instruction, courtroom investigation, political debate, commercial advertising, etc.

Speech acts can be classified according to their linguistic characteristics: lexical, morphological, and syntactic. The authors of the lexical classification of speech acts take as a starting point the lexical character of the verb. The meaning of the verb does help classify speech acts. However, the lexical criterion is applicable only to speech acts comprising a notional verb. Speech acts based on 'sentence representatives' and most sentencoids stand outside the lexical classification. But the main drawback of all linguistic classifications lies in the heterogeneity of the phenomenon under examination and the criterion of classification. W. Motsch writes apropos of this, 'It seems to be a wild goose chase trying to define types of illocution on purely linguistic grounds'. Speech acts are functional phenomena. Hence, their classification should be based on the functional criterion. The functional heterogeneity of speech acts knows no bounds. According to J. L. Austin, for instance, there are over a thousand types of speech acts. The essence of each classification, however, consists in generalization. So, the number of the singled out speech acts should be relatively small, or else we would simply be creating the illusion of classification. A perlocutionary act is an act performed as a result of saying something. Here we deal with the effects of the communication on the addressee. For example, by making a promise a speaker may reassure and create expectations in his audience. Perlocutionary effects may be achieved intentionally, as, for example, when one gets one's hearer to do something by asking him to do it; or unintentionally, as when one annoys one's audience without intending to do so. The product of a speech act is an utterance. In issuing an utterance, the speaker performs the three acts simultaneously. They are differentiated only in the process of analysis.

SEMANTIC SYNTAX AND ITS THEORETICAL PECULIARITIES

Asgerova N.I.
Ganja State University

Language is a system that mediates between the universe of meaning and the universe of sound. Language involves the following process. A configuration of concepts arises within the nervous system of a human being, who converts these concepts into sound. The sound travels to the listeners, and is normally reconverted within their nervous systems into some facsimile of the original concepts. In other words, the conversion of meanings into sounds allows human beings to transfer ideas from one to another.

The smallest unit of communication is an utterance that represents speech realization of a sentence. The sentence has two structures: a conceptual structure and a surface structure. The formal components of the surface structure accessible to observation in relatively straightforward ways and from a variety of perspectives. Concepts, on the other hand, are located deep within the human nervous system. Presumably they have some physical, electro-chemical reality there. But we can make no conceptual spectrograms, X-rays, or tape recordings to peruse at our leisure. No wonder that until the 60-s of the 20th century linguists have concentrated their attention on a study of the surface structure of the sentence, leaving semantics to a very large extent to philosophers. In consequence, we still know rather little about the nature of language, without knowledge a semantic structure, we are ignorant of the process which produce well-formed utterances, for these are the processes of semantic formation .

The satisfactory observation of meanings is certainly difficult, but by no means impossible. The widespread despair that has existed over conceptual data has stemmed in large part from a pervasive skepticism as to the validity of introspection as a method of scientific observation. If concepts have their locus within our minds, that is the place to look for them, but to do so was anathema in the recent past. Observations arrived at thought introspection have been characterized as worthless or impossible. The implication is that each person will find something different, that the minds of different speakers do not hold significant things in common. If concepts were idiosyncratic, language would not be able to function. This is not to say that people think in identical ways. It is to say that speakers of a particular language – and probably aa people- hold a large store of concepts in common. The sounds that travel from the speaker don't normally engender new conceptual units in the mind of his speaker. They activate concepts already there, concepts that both the speaker and his hearer have in common. They may and often do introduce novel configurations of these familiar concepts. But it is normally only the configurations that are new, not concepts that make them up. Thus, if I tell you *My house has seventeen doors*, this may be something you did not know before, but it is only the message as a whole that is new. The constituent concepts, such as are reflected in surface structure items like *house*, *doors*, and *seventeen* are concepts that you and I have shared for as long as we have been able to speak English. One of the founders of semantic syntax is the American linguist W. L. Chafe. He human conceptual universe, according to W. L. Chafe, can be divided into two areas: the area of the verb and the area of the noun. The area of the verb embraces states and events. The area of the noun embraces 'things'. Of these two the verb is regarded by him to be central. First of all, in every language a verb is present semantically in all but a few marginal utterances, though it may, in some instances, be deleted before a surface structure is reached. While it is accompanied typically by one or more nouns, there exist sentences in which only a verb is present, e.g.: *Come on (P. Vine)* .The generation of a semantic structure, writes W. L. Chafe, proceeds in the following way. At the outset, the verb is characterized as state, process, action, action-process, or ambient .

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏR

Aslanova L.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Azərbaycan dilçiliyində 3 növ sintaktik əlaqə, ingilis dilçiliyində isə 4 növ sintaktik əlaqə mövcuddur. Hər iki dildə yanaşma əlaqəsi, uzlaşma əlaqəsi və idarə əlaqəsi vardır. İngilis dilində əlavə olaraq qapanma əlaqəsi də istifadə olunur. Yanaşma əlaqəsi – tərəflər heç bir şəkilçi qəbul etmir, bir-birinə yalnız söz sırası vasitəsilə bağlanır.

Həm ingilis dilində, həm də Azərbaycan dilində yanaşma əlaqəsi geniş istifadə olunur, söz birləşmələri əsasən yanaşma əlaqəsi vasitəsilə formalaşır. Məsələn, *interesting books (maraqlı kitablar)*. Burada *interesting (maraqlı)* sifəti *books (kitablar)* ismini təyin edir və yanaşma əlaqəsi ilə həmin ismə bağlanıb. Azərbaycan dilinin qrammatikasında yanaşma əlaqəsinin iki növü göstərilir: 1) tam yanaşma – burada söz birləşməsinin tərəfləri arasına söz girmir, ancaq bəzi hallarda tərəflər arasına söz girə bilər, bu zaman həmin söz tabeədici sözlə yanaşma əlaqəsində saxlanılır. Məsələn, *maraqlı əsər* və *maraqlı və mənalı əsər*. Bu söz birləşməsində *maraqlı* sözü ilə *əsər* sözü arasına *mənalı* sözü daxil edilib, ancaq həmin söz *maraqlı* sözü ilə həmcins sözdür və *əsər* sözü ilə yanaşma əlaqəsi ilə bağlanıb. Deməli, tam yanaşmada tərəflər arasına girən söz asılı sözlə həmcins üzv olmalıdır; 2) tam olmayan yanaşma – burada tərəflər arasına istənilən qədər söz daxil ola bilər, yəni tam olmayan yanaşmada sözlərin yanaşı işlənməyi vacib

deyil. Bu tip yanaşma ismi birləşmələr arasında işlənmir. Tam olmayan yanaşma əlaqəsində tərəflər arasına daxil olan söz yanaşma əlaqəli birləşmənin ikinci tərəfi ilə yanaşma əlaqəsində deyil, fərqli sintaktik əlaqədə olur. Məsələn: *O həmişə yığıncaqlardan qaçır* cümləsində bir-biri ilə yanaşma əlaqəsi ilə bağlanan *həmişə* və *qaçır* sözləri arasına *yığıncaqlardan* sözü daxil edilib. Tərəflər arasına daxil edilmiş *yığıncaqlardan* sözü *qaçır* sözü ilə idarə əlaqəsi vasitəsi ilə bağlanıb.

Uzlaşma əlaqəsi – ingilis dilində söz birləşmələrinin tərəflərinin cinsə və kəmiyyətə görə, Azərbaycan dilində isə şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşmasıdır. Uzlaşma əlaqəsində asılı söz əsas sözlə eyni morfoloji formada işlədilir. İngilis dilində bu əlaqəyə birinci tərəfi say yaxud *this, that* işarə əvəzliliklərindən biri, ikinci tərəfi isim olan söz birləşmələrində rast gəlinir. Məsələn, *one tree – five trees, this book – these books*. Bu söz birləşmələrində *one* sayı və *this* əvəzliyi təklik bildirdiyi üçün *book* ismi -s cəm şəkilçisini qəbul etməyib. Ancaq *five* sayı və *these* əvəzliyi çoxluq bildirdiyi üçün *tree* və *book* sözləri cəm şəkilçisi olan -s şəkilçisini qəbul edib. Deməli, tərəflər kəmiyyətə görə bir-biri ilə uyğunlaşıb.

Azərbaycan dilində uzlaşma əlaqəsi təyini söz birləşmələrində mənsubiyyət əlaməti ilə özünü göstərir: *mənim qələmim, sənin qələmin, onun qələmi, bizim qələmimiz, sizin qələminiz, onların qələmi; sındırdığın qələm (feili sifət)*. İdarə əlaqəsi – ingilis dilində əsas xüsusiyyəti şəxs əvəzliliklərinin feildən və sözönlərindən sonra obyekt halında işlənməsidir. Məsələn, *meet them, for us*. Bu nümunələrdə *them* və *us* əvəzlilikləri *meet* feilindən və *for* sözönlündən sonra obyekt halında işlənilib və həmin sözlər arasında idarə əlaqəsi vardır. Azərbaycan dilində isə idarə əlaqəsinin əsas xüsusiyyəti əsas sözün tələbi ilə asılı sözün ismin hal şəkilçilərini qəbul etməsidir. İdarə əlaqəsində əsas söz asılı sözü idarə edir, onun müəyyən formada işlənməsini tələb edir. O, obyekt və relyativ münasibət bildirən söz birləşmələrində olur. İdarə əlaqəsi feillərlə və qeyri-feillərlə olur: a) isimlərlə idarə: *ağacın yarpağı, Leylanın qardaşı*; b) sifətlərlə idarə: *qızların gözəli, mövzunun asanı*; c) saylarla idarə: *uşaqların beşi, kitabların biri*; d) qoşmalarla idarə: *məktəbə tərəf, ondan ötrü*.

Qapanma əlaqəsi – söz birləşməsinin bir elementinin digər elementinin tərəfləri arasında durmasıdır. Bu əlaqə qeyri-müəyyənlik və ya müəyyənlik artıqlı ilə işlənən isim + sifət/feili sifət və ya işarə əvəzliyi + sifət/feili sifət + isim tərkibində olur. Məsələn, *a long way, the interesting book, these broken cups*. Bu birləşmələrdə *long* sifəti *a* qeyri-müəyyənlik artıqlı ilə *way* ismi arasında, *interesting* sifəti *the* müəyyənlik artıqlı ilə *book* ismi arasında, *broken* feili sifəti isə *these* işarə əvəzliyi ilə *cups* ismi arasında işlənilib və qapanma əlaqəsi ilə bağlanıb. Müasir İngilis dilində qapanma əlaqəsinin işləndiyi digər söz birləşməsinə də rast gəlinir. Bu söz birləşməsi *the* müəyyənlik artıqlı ilə işlənən isimlə zərf arasında olur. Məsələn, *the then book*. Bu birləşmədə *then* zərfi *the* müəyyənlik artıqlı ilə *book* ismi arasında işlənilib və onlar vasitəsilə qapanıb. Azərbaycan dilində isə artıqlı olmadığı üçün qapanma əlaqəsinə də təsadüf edilmir. İngilis dilində tərəfləri qapanma əlaqəsi vasitəsilə bir-birinə bağlanan ismi birləşmələr Azərbaycan dilinə I növ təyini söz birləşməsi kimi tərcümə olunaraq yanaşma əlaqəsi vasitəsilə bağlanır. Məsələn: *the interesting book – maraqlı kitab*.

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MÜXTƏLİF NİTQ HİSSƏLƏRİ İLƏ İFADƏ OLUNAN TƏYİNLƏR (XALİD HÜSEYNİNİN “ÇƏRPƏLƏNG UÇURAN” ƏSƏRİNİN NÜMUNƏLƏRİ ƏSASINDA)

Aslanova L.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Müasir ingilis dilində təyinin ifadə vasitələrini A.S.Hornbi iki qrupa ayırmışdır: əsl sifətlər və sifətin ekvivalentləri. Sifətin ekvivalentlərinə isimlər, əvəzliliklər, feilin şəxssiz formaları, say və s. daxildir.

Xalid Hüseyninin “Çərpələng uçuran” əsərində olan təyintlər aşağıdakı nitq hissələri ilə ifadə olunur:

1. İsimlə, məsələn: *mud wall (palçıq hasar), miniature boats (oyuncaq qayıqlar), glass door (şüşə qapı)*
2. Sifətlə, məsələn: *crisp breeze (sərin meh), black chairs (qara kreslolar), small garden (kiçik bağ)*
3. Sayla, məsələn: *three topics (üç mövzu), a group of soldiers (bir qrup əsgər), dozens of boats (onlarla qayıq)*
4. Əvəzliliklə, məsələn: *that alley (o dalan), those similarities (bu oxşarlıqlar), each step (hər addım)*
5. Feili sifətlə, məsələn: *frozen creek (donmuş bulaq), abandoned tanks (atılmış tanklar)*
6. Zərflə, məsələn: *last years (son illər), last summer (ötən yay)*

Müasir ingilis dilində ümumi və yiyəlik halda olan isimlər təyin funksiyasında çıxış edərək təyin etdiyi ismin qarşısında işlənir. Məsələn: *Ali told us she was a blue-eyed **Hazara** woman from Bamiyan, the city of the giant Buddha statues (Əli deyirdi ki, o, nəgəng Budda abidələrinin şəhəri – Bamiyadan gəlmiş **hazara** qadın idi); And suddenly **Hassan's** voice whispered in my head: "For you, a thousand times over" (Və birdən-birə Həsənin pıçıltısını eşitdim: "Səndən ötrü min yol")*.

Müasir Azərbaycan dilində isə yalnız ümumi halda olan isimlər təyin funksiyasında çıxış edə bilər, yiyəlik halda olan isimlər isə III növ təyini söz birləşməsinin asılı tərəfi olur. III növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri isə ayrılmadan bir cümlə üzvü vəzifəsində çıxış edir. Məsələn, yuxarıdakı cümlədə *Həsənin pıçıltısını* III növ təyini söz birləşməsi cümlənin tamamlığı funksiyasında işlənib. Hər iki dildə sifət əsasən təyin funksiyasında çıxış edir, təyin etdiyi isim və ya əvəzliyin qarşısında işlənir. Məsələn: *But the **real** trouble was with the **older** kids (Amma əsas problem **bir az böyük** uşaqlar idi)*. İsmi qarşısında bir neçə sifət təyin funksiyasında çıxış edərkən, məna ismə ən yaxın olan sifət həmin ismin qarşısında işlənir. Məsələn: ***Intricate mosaic** tiles, handpicked by Baba in Isfahan, covered the floors of the four bathrooms (Evdəki dörd hamamın döşəməsi Babanın öz əlləri ilə İsfahandan seçdiyi **qarışıq mozaik** lövhələrlə örtülmüşdü)*.

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində saylar əsasən təyin funksiyasında çıxış edir. Məsələn: *They stuffed their pipes – expect Baba always called it "fattening the pipe" – and discussed their favorite **three** topics: politics, business, soccer (Onlar qəlyanlarını doldurar – Baba buna köklətmək deyirdi – və sevdikləri **üç** mövzudan biri – siyasət, biznes, yaxud futbolu müzakirə edərtilər)*. İngilis və Azərbaycan dillərində əvəzlilər də ismin qarşısında işlənərək təyin funksiyasında çıxış edə bilər. Məsələn: *I had heard **same of the** kids in the neighborhood yell **those** names to Hassan (Mən qonşuluqda **bəzi** uşaqların Həsənə **bu** sözləri qışqırdıqlarını eşitmişdim)*. Ancaq əvəzliyin bütün növləri təyin funksiyasında işləyə bilmir. Hər iki dildə işarə, təyini və bəzən sual əvəzliləri təyin funksiyasında işlənir. İngilis dilində əlavə olaraq yiyəlik, qayıdış, qarşılıq, bağlayıcı, qeyri-müəyyən və inkar əvəzliləri də təyin funksiyasında işləyə bilər. Hər iki dildə feili sifət ismin qarşısında işlənərək həmin ismi təyin edir. Məsələn: *I remember the precise moment, crouching behind a **crumbling** mud wall, peeking into the alley near the **frozen** creek (O anı xatırlayıram hətta – **dağılmış** palçıq hasarın yanında çömbəlib, **donmuş** bulağın sahilindəki dalana gizlincə boylandığım an)*. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində bəzən zərflər də ismin qarşısında işlənərək həmin ismi təyin edir. Məsələn: *Looking back now, I realize I have been peeking into that deserted alley for the **last** twenty-six years (İndi geriye baxanda anlayıram ki, əslində **son** 26 ili elə o kimsəsiz dalana boylanmaqla məşğul olmuşam)*.

İNGİLİS DİLİNDƏ ÖNLÜKLƏR VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ YOLLARI

Aydınzadə Ə.İ.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Önlüklər sözün əvvəlində gələrək, sözlər arasında tabelilik əlaqələrinin yaranmasına xidmət edir. Hal kateqoriyası olmayan flektiv dillərdə (fars, fransız dillərində) önlüklər müstəqil, hal kateqoriyası olan flektiv dillərdə (rus, alman, ingilis) həm müstəqil, həm də hal şəkilçiləri ilə birlikdə mütəlif qrammatik mənalar yaradır. Hal sisteminin mövcud olmadığı fars və fransız dillərində, habelə hal sisteminin zəif inkişaf etdiyi ingilis dilində önlülər qrammatik məna yaradan yeganə vasitə kimi işlənir. Məs., ingilis dilində *on the table* (stolda, stolun üstündə), *of the table* (stolun), *to the table* (stola), *from the table* (stoldan), *about the table* (stol haqqında), *near the table* (stolun yanında), *under the table* (stolun altında) və s.

Önlüklər dünya dillərində bir sıra qrammatik mənaların yaranmasında iştirak edir:

□ Məkan əlaqəsi: *on, at, in, from, over, under, near*;

He was manifestly out of place *in* the spacious hall in which he found himself. (O, necə oldusa gen-bol salonda özünə münasib bir yer tapa bilmədi, sıxılmağa başladı) (J.London "Martin Eden" 1909, page 5)

□ Zaman əlaqəsi: *after, before, past, till, untill, at*;

At dinner they discussed your problem (Onlar naharda sizin probleminizi müzakirə etdilər) (J.London "Martin Eden" 1909, page 106)

□ İstiqamət: *to the table*

He recoiled from side *to* side between the various objects and multiplied the hazards that in reality lodged

only in his mind. (Oğlan o yana, bu yana sıçrayır və bununla da, daha çox öz təsəvvüründə mövcud olan təhlükəni qat-qat artırır) (J.London "Martin Eden" 1909, page 5)

□ Məqsəd əlaqəsi: *for*

I want to learn language for being a good teacher in future. (O.M.Türksevər "İngilis dilinin qrammatikası" 1978, page 182)

□ Səbəb əlaqəsi: *because, because of, by means of, instead of, with regard to;*

I couldn't go there because of bad weather (Mən pis havaya görə ora gedə bilmədim) (O.M.Türksevər "İngilis dilinin qrammatikası" 1978, page 183)

Qoşmalar vəzifələrinə görə önlüklərlə bərabərdir, lakin qoşmalar sözün əvvəlində deyil, axırında gəlir, qoşmalar aqqlütinativ, önlüklər isə flektiv dillərdə işlənirlər.

Qoşmalar sözlər arasında bir sıra əlaqələr yaratmağa xidmət edir. Həmin əlaqələr aşağıdakılardır:

□ Məkan əlaqələri: *-dək, -can, -cən, qədər, tərəf, sarı* və s.

Evə tərəf, evə sarı, gələnədək, məktəbəcən, sona qədər və s.

□ Zaman əlaqələri: *sonra, -dək, -can, -cən* və s

Dərstdən sonra, axşamada, qurtaranacan, işləyənəcən və s.

□ Məqsəd əlaqələri: *ötrü, görə* və s.

Səndən ötrü, sənə görə, gördüyümüz işlərə görə və s.

□ Səbəb əlaqələri: *üçün, görə* və s

Qaranlıq düşdüynə görə, yaxşı yaşamaq üçün və s.

Azərbaycan dilində qoşmalar təsirlik, yerlik halları ilə işlənir. Yiyəlik halda ancaq əvəzliliklərlə işlənir: *mənim üçün*. Yönlük halda işlənən qoşmalar: *tərəf, sarı, doğru, qədər* və s. Qoşmalar aqlütinativ, o cümlədən türk, fin-ugor, və s dillərdə geniş yayılmışdır. Önlüklər və qoşmaların bir hissəsi başqa nitq hissələrindən keçiblər. Məsələn, *özgə, başqa, qeyri* qoşma funksiyasını ifadə edir, amma əvvəl sifət formasında çıxış edirdilər.

MORFOLOJİ ÜSULLA TERMİN YARADICILIĞI

Bağırılı A.T.

Bakı Slayvan Universiteti

Terminoloji leksikanın inkişafında, zənginləşməsində və yeniləşməsində hər bir dilin daxili sözyaratma imkanları xüsusilə seçilir. Bu müxtəlif dillərin daxili sözyaratma imkanlarının özünəməxsus xüsusiyyətləri, genişliyi və fəallığı ilə bağlıdır. Dilimizin terminoloji leksikasında özünü göstərən müxtəlif dəyişikliklərin, zənginləşmə, yeniləşmə, onların özünəməxsus əsas xüsusiyyətlərinin öyrənilib tədqiq edilməsi əhəmiyyətli məsələlərdəndir. Ümumiyyətlə, hər bir elmi-texniki tərəqqi, əldə olunan müxtəlif nailiyyətlər dilin terminoloji leksikasının zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Termin yaradıcılığı prosesində milli dil vahidlərinin xüsusi rolu vardır. Belə ki, bu söz yaradıcılığı prosesində həm dilimizə məxsus müxtəlif mahiyyətli sözlər, həm də dilimizin terminyaratma elementləri öz məhsuldarlığı ilə seçilir. Onu da qeyd etmək ki, ümumi leksikada istifadə edilən sözyaratma üsulları və formaları terminyaratma prosesində tətbiq olunan sözyartama üsulları və formaları ilə eynilik təşkil edir. Müasir Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı prosesində ümumi leksikamızda olduğu kimi, qrammatik və kalka üsullarından daha çox istifadə olunur. Qrammatik üsul da iki yerə ayrılır ki, burada morfoloji yolla terminyaratma xüsusilə seçilir.

Morfoloji üsulla termin yaradıcılığının terminyaratma prosesində mühüm rolu vardır. Müasir Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas üsullarından biri olan morfoloji üsul öz məhsuldarlığı ilə seçilir. Tarixən olduğu kimi, son zamanlarda da termin yaradıcılığında morfoloji üsuldan çox geniş istifadə olunur. Bildiyimiz kimi son dövrlərdə dilin daxili imkanları hesabına termin yaradıcılığına üstünlük verilir. Bunun da nəticəsi olaraq, həm tarixən dilimizdə işlənən, həm də öz işləkliyini saxlayan sözdüzəldici şəkilçilərdən istifadə olunur. Morfoloji üsulla terminyaratma zamanı dilin lüğət tərkibində olan sözlərə sözdüzəldici, yəni leksik şəkilçilər artırılır. Bu yolla terminyaratma həm milli sözdüzəldici, həm də alınma şəkilçilərin iştirakı ilə baş verir. Dilimizdə morfoloji üsulla termin yaradıcılığı söz yaradıcılığı prinsiplərinə əsaslanır ki, bu da müasir Azərbaycan dilinin iltisacı quruluşa malik olması ilə bağlıdır. Morfoloji üsul dilin leksik qatını zənginləşdirməklə bərabər, onun bir qolu olan terminologiyanın da kəmiyyət baxımından çoxalmasında mühüm rol oynayır. Morfoloji üsulla əmələ gələn terminlərin dilimizdə üstünlük təşkil etməsi

müasir Azərbaycan dilinin sözdüzdəldici, yəni leksik morfemlərlə daha zəngin olması ilə bağlıdır. Onu da qeyd etməliyik ki, morfoloji üsulla termin yaradıcılığında iki istiqamətdə təhlil aparılır:

- a) morfoloji üsulla yaranan terminlərdə kök sözlərin xarakterinə görə;
- b) sözdüzdəldici şəkilçilərin müxtəlifliyinə görə.

Azərbaycan dilində müxtəlif elm sahələrinə aid terminlərin sözdüzdəldici, yəni leksik şəkilçilərin köməyi ilə yaradılması zamanı söz kökləri müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilər. Ona görə də dilimizdə morfoloji üsulla yaranan terminləri iki qrupa ayıra bilərik:

- 1) adlardan əmələ gələn düzəltmə terminlər;
- 2) feildən əmələ gələn düzəltmə terminlər.

Adlardan əmələ gələn terminlər əsasən isimlərə, qismən isə sifət və zərflərə sözdüzdəldici şəkilçilər artırmaqla yaranır və adlardan düzələn terminlər terminoloji leksikanın xüsusi qatını təşkil edir. Məsələn, piket-çi, dizel-çi, top-çu, sıx-lıq, dar-aq, istila-çı, çox-luq, spiker-lik, tez-lik və s. Feildən əmələ gələn terminlər sadə feil köklərinə müxtəlif leksik şəkilçilər əlavə etməklə yaranır. Məsələn, sün-gü, qıs-qac, qoş-ma, sil-gəc, intensional-lıq, imament-lik və s. Morfoloji üsulla əmələ gələn terminlərin müəyyən bir hissəsi düzəltmə söz köklərinə sözdüzdəldici şəkilçilər artırılması vasitəsilə də formalaşa bilər. Bu zaman sözlərin kökü müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilər. Məsələn, lehim-lə-mə, qlobal-laş-dır-ma, ağ-ar-d-ıçı, əşya-laş-ma, kalka-laş-dır-ma və s. Düzəltmə söz köklərinə sözdüzdəldici şəkilçilərin artırılması ilə yaranan terminlərdə ikinci sözdüzdəldici xüsusi rola malikdir. Çünki misallardan da göründüyü kimi söz köklərinin və şəkilçilərin xarakterindən, formasından və s. asılı olmayaraq ikinci sözdüzdəldici şəkilçinin köməyi ilə yaranan yeni sözlər termin xarakteri daşıyır. Bu cür terminlərin yaranması da dilimizin daxili qayda-qanunlarına əsaslanır. Müasir Azərbaycan dilində morfoloji yolla termin yaradıcılığı aktiv sözyaratma üsullarındandır. Bunun da əsas səbəbi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dilinin iltisqi quruluşu malik olması və dilimizin leksik şəkilçilərlə zəngin olmasıdır.

Bir daha qeyd edək ki, morfoloji üsul termin yaradıcılığında öz məhsuldarlığı ilə seçilir. Ən aktiv sözyaratma üsullarından biri kimi morfoloji üsuldan bu günümüzdə də geniş şəkildə istifadə edilir və bu üsul dilimizin terminoloji leksikasının zənginləşməsində mühüm rol oynayır.

THE HISTORY AND CHARACTERISTICS OF DETECTIVE WORKS

Bagirova F.Y.

Nakhichevan State Universiti

Detective fiction is a subgenre of crime fiction and mystery fiction in which an investigator or a detective—either professional, amateur or retired—investigates a crime, often murder. The detective genre began around the same time as speculative fiction and other genre fiction in the mid-nineteenth century and has remained extremely popular, particularly in novels. Detective fiction in the English-speaking world is considered to have begun in 1841 with the publication of Poe's "The Murders in the Rue Morgue", featuring "the first fictional detective, the eccentric and brilliant C. Augusta Dupin". When the character first appeared, the word detective did not even exist. However, the character's name, "Dupin", originated from the English word dupe or deception. Poe devised a "plot formula that's been successful ever since, give or take a few shifting variables." Poe followed with further Auguste Dupin tales: "The mystery of Marie Roget" in 1843 and "The Purloined Letter" in 1845.

Poe referred to his stories as "tales of ratiocination". In stories such as these, the primary concern of the plot is ascertaining truth, and the usual means of obtaining the truth is a complex and mysterious process combining intuitive logic, astute observation, and perspicacious inference. "Early detective stories tended to follow an investigating protagonist from the first scene to the last, making the unravelling a practical rather than emotional matter. "The Mystery of Marie Roget" is particularly interesting because it is a barely fictionalized account based on Poe's theory of what happened to the real-life Mary Cecilia Rogers. The analysis of the history of detective genre demands the proper definition of this genre. To define the detective novel is from many aspects difficult. Tzvetan Todorov in his study "The Typology of Detective Fiction" described three main sub-categories of this genre. For the first type, Todorov establishes the novel containing a mystery called whodunit. The second subgenre is the genre of a thriller and the final type is so-called suspense novel combining elements of the first and the second type. This classification does not describe the development of completely distinct forms. They are all types of detective fiction coexisting together but

following different rules. Their development is therefore not diachronic but each of the subgenres bears similar signs with one distinctive trace. The completely distinct forms of the detective genre, placing the emphasis on the criminal part of the story, are hard-boiled mode and police procedural. These styles were spread and popular in the United States. In Britain, the emphasis was placed on the pure detective investigation and tension arising from uncertainty of revealing the real criminal. Numerous authors represent the American hard-boiled mode. From the American authors for illustration Dashiell Hammett, Raymond Chandler or John Dickson Carr. John Scaggs defines the police procedural as the most popular style in the United States after the World War II. "The police procedural is a sub-genre of detective fiction that examines how a team of professional policemen (and women) work together." The distinction from British traditions is visible in the dominant work of a police team, not an individual detective. The police procedural is a typical writing style of authors like Ed McBain⁹ or Chester Himes.

The most productive era of the British detective fiction started at the end of the nineteenth century. The most prolific author of this period is considered Sir Arthur Conan Doyle with his Sherlock Holmes series. Authors who started their writing career after the Doyle became known as the authors of The Golden Age of Detective Fiction. The Golden Age started shortly before the World War I and continued until the World War II. The typical form used during the Golden Age was the classical whodunit novel, containing mystery as the introductory part and investigation as the second part of the novel. The whodunit style is characteristic by the mysterious death violating the natural order of law- 14 abiding citizens when "for a time all must live in its shadow, till the fallen one is identified. With his arrest, innocence is restored, and the law retires forever". The English detective novel is characterised by incorporating the new scientific advance. In the nineteenth century there was a massive scientific development in the field of photography, dactyloscopy and biology. This development influenced also the police investigation, which was reflected similarly in the novels. Since the ordinary people did not have the opportunity to explore the new trends, the detective novel explaining and describing the technique of dactyloscopy or chemical blood testing processes to the readers became quite popular.

One of the significant traces of English whodunit is its main character, the figure of a detective. This figure is usually an eccentric man, a drug addict like Sherlock Holmes, a chronic detailer like Hercule Poirot or an elderly lady observing the world from behind the knitting needles. The British whodunit developed Poe's omnipresent companion narrating the story. Every great detective has his partner who alleviates his extremity and represents detective's counterpart. This man explains records and narrates the story. He adds additional information that the detective does not consider as important mentioning and "embodies the social and ideological norms of the period." Like the detective, also his companion remains apolitical, they do not represent any strong political way of thinking neither are they members of political parts. Unlike the American norm, an amateur detective performs the investigation of the crime. This distinguishes the American crime fiction, where the investigator is mostly a professional detective, private eye or a police officer. The American tradition is characterized by "a tough, insensitive, overtly masculine, and sexist detective who solves crimes with a pistol and his fists, rather than through any deductive reasoning or application of logic". His investigation consists more of pursuing the suspect rather than revealing the story lying behind the crime. The traditional elements of the detective story are: (1) the seemingly perfect crime; (2) the wrongly accused suspect at whom circumstantial evidence points; (3) the bungling of stupid police; (4) the greater powers of observation and superior mind of the detective; and (5) the startling and unexpected result in which the detective reveals how the identity of the culprit was ascertained. Detective stories frequently operate on the principle that superficially convincing evidence is ultimately irrelevant. Usually it is also self-evident that the clues from which a logical solution to the problem can be reached be fairly presented to the reader at exactly the same time that the detective receives them and that the sleuth deduce the solution to the puzzle from a logical interpretation of these clues .

The aim of this article is to define and describe the genre of the detective fiction and prove that detective fiction, especially its English branch, is a complex and fully-fledged genre with all the properties of a respectable literary genre. The detective fiction was for the long time considered as the lower style of literature. The works of this type were seen as not worth writing, neither worth reading but nevertheless, they were able to attract people's attention and later also great popularity. At the beginning of the nineteenth century this opinion was very wide-spread but in spite of these attitudes there are stories containing the detection of a crime as their main story line.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ZAMAN ANLAYIŞI VƏ ONUN İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI

Bayramova X.Q.

Bakı Slavyan Universiteti

Zaman materiyanın varlıq formalarından biridir. Materiyanı məkansız təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi, zamansız da təsəvvür etmək olmaz. Kainatda hər şey hərəkətdədir, hər şey dəyişir, heç nə sabit qalmır. Bunların hamısı məkanda və zamanda baş verir. Təbiətdə baş verən hadisələrin hamısı zaman və məkanla bağlıdır. Verilmiş hadisə nə vaxt baş vermişdir? O hadisədən indiyə kimi nə qədər vaxt keçmişdir? Bu suallara cavab vermək üçün müəyyən zaman vahidləri (etalonları) və müəyyən vaxtölçmə sistemləri qəbul etmək lazımdır. İnsan cəmiyyətinin bütün əməli fəaliyyəti də zamanda baş verir, zamanla bağlıdır. Bizim həyatımız və əmək fəaliyyətimiz, Günəşin doğub batması, gecə ilə gündüzün bir-birini əvəz etməsi, fəsillərin dəyişməsi və s. ilə bağlıdır. Bunların hamısı zamanda baş verir. Zaman fizikada və başqa təbiət elmlərində bizim kainatın ölçüsü kimi qəbul edilir. O, ölçüləbilmə qabiliyyətinə malik olub kainatda baş verən istənilən materiya dəyişiklikləri ilə əlaqədardır.

Zaman leksik vahid kimi özündə müxtəlif mənaları birləşdirir. Zaman sözü ilkin mənasında vaxt, müddət mənalarını ifadə edir. Məsələn: aradan üç aya qədər bir zaman keçmişdi. Adətən feillərdən sonra bir hadisənin, işin baş verdiyi və ya baş vermiş olduğu vaxtı, anı bildirir. İkinci şəhər məktəbinə getdiyim zaman Ə. Haqverdiyevlə tanış oldum (A. Şaiq) – cümləsini zamanın bu anlamına uyğunlaşdırmaq olar. Zaman zamanə, dövr, vaxt kimi anlamları da ifadə edir. Zaman qrammatikada iş və hərəkətin müəyyən vaxtda icra edilib-edilmədiyini bildirən feil şəkli hesab olunur. Qrammatika özündən zaman yaratmır, o yalnız insan şüurunda əks olunan obyektiv zamanı dildə xüsusi əlamətləri ilə qeyd edir və bununla yanaşı onu xeyli konkretləşdirir. Qrammatik zaman bizdən nasılı olmayaraq obyektiv aləmdə mövcud olan zamanın insan beynindəki inikasının dildəki ifadəsidir. Dillərin çoxunda olduğu kimi Azərbaycan dilində də feilin üç zaman forması özünü göstərir: keçmiş, indiki və gələcək zaman. Fəlsəfə tarixində ilk dəfə zamanın mahiyyətini araşdıran filosof Platon olmuşdur. O özünün Timey (Timaeus) traktatındakı dialoqlarda zamanla bağlı suallara cavab tapmağa çalışır. Filosofa görə, zaman sonsuzluğun rəsmi, yaxud kölgəsidir. Zaman bütün mevcudat aləmində hakimdir və varlıq aləmini öz içində daşıyır. Şeylər/əşya ancaq və ancaq zamanın içində meydana gələ bilər. Beləliklə, olmaq zamandan müstəqil olaraq təsəvvür edilə bilməz. Zaman sonsuz inkişaf edən materiyanın, vaxtın davamı və ardıcılığında təzahür edən ümumi obyektiv varlıq formasıdır. Məkan və zaman hər cür varlığın əsas formalarıdır.

AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLÖGİZMLƏR

Bayramova X.Q.

Bakı Slavyan Universiteti

Dünyada çoxlu dillər mövcuddur. Hər bir dil özünəməxsus leksik-frazeoloji tərkibə, qrammatik quruluşa malikdir. Dillərin frazeoloji tərkibləri, quruluş, məna, üslub cəhətdən müxtəlif qrupları əhatə edən dil vahidlərini özündə birləşdirir. Frazeologiya sabit söz birləşmələrini öyrənən elm sahəsidir. Rus frazeologiyasını Azərbaycanda ilk tədqiq edən M. T. Tağıyevdir. Elə söz birləşmələri frazeoloji vahid sayılır ki, onun mənası komponentlərinin cəminə ya bərabər deyil, ya da birləşmənin mənası ilə onun komponentlərinin mənaları arasında əlaqə yox dərəcəsindədir. Frazeologizmlər nitq prosesində fəal şəkildə işlənir. Frazeoloji vahidlər tərkibə bölünməyən birləşmələrdir və lazım gəldikdə nitqdə hazır bir dil vahidi kimi işlədilir. Dər mənada frazeologiya iki qrup sabit söz birləşmələrini özündə cəmləşdirir: idiomlar və frazemlər. Atalar sözləri (və ya paremiyalar) isə frazeoloji tərkibə yaxın bir qrupu təşkil edir. İdiomlar nitqdə bütöv şəkildə işlədilir və mənaları tərkib hissələrinin mənalarına əsaslanmır. Frazemlər isə mənaları komponentlərin mənaları əsasında yaradılan sabit birləşmələrdir. İdimolar rus və azərbaycan dillərində çoxluq təşkil edir. Paremiyalar (atalar sözləri, zərb-məsəllər) sabit birləşmələrdir, nitqdə təkrar işlədilir. Bunlar şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri olmaqla həm də dil vahidi kimi qalır. Məsələn: *сем раз отмерь, один раз отрежь* – yüz ölç, bir biç.

Azərbaycan və rus dillərinin müqayisəsi əsasında frazeoloji vahidlər üç qrupa bölünür. Birinci qrupa Azərbaycan dilində leksik tərkibə, məna, üslub və cümlədə işlənmə xüsusiyyətlərinə görə qarşılığı olan frazeoloji vahidlər aiddir. Məsələn: *Взять себя в руки* – özünü ələ almaq / *В первую очередь* – birinci

növbədə. İkinci qrupa Azərbaycan dilində ancaq məna və cümlədə işlənmə xüsusiyyətlərinə görə qarşılığı olan rus frazeoloji vahidləri aiddir. Məsələn: Хотя пруд пруди-itinə tök, həddindən çoxdur. Üçüncü qrupa Azərbaycan dili vahidlərinə uyğun gəlməyən frazeoloji vahidlər aiddir. Bunlar ,adətən, mənalarına görə leksik vahidlər və sintaktik vahidlərlə qarşılaşdırılır. Məsələn: Всем миром-elliklə, hamılıqla/ В продолжение-müddətində, dövründə. Müasir Azərbaycan və rus dillərində frazeoloji vahidlərin müqayisəli araşdırılması bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir. Əvvəla, müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji birləşmələrin yaranması prosesinin araşdırılması dillərin həmin istiqamətdəki qanunan uyğunluqlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. İkinci, belə birləşmələrin tədqiqi dilin və onun leksik sisteminin semantik inkişafı haqqında düzgün təsəvvür əldə etməyə kömək edir ki, bu da dilçilik nəzəriyyəsi baxımından həmişə maraq doğurur.

ABOUT OLD ENGLISH PROSE

Behbudlu A.G.

Nakhichevan State University

The prose in English literature, as in the literature of other peoples, appeared much later than poetry creation. Of the surviving prose, which is much greater than the amount of poetry consists of the homilies, saints' lives and biblical translations from Latin. The written prose works into categories of "Christian" and "secular". Old English prose first appeared in the 9th century, and continued to be recorded through the 12th century. In Old English prose Venerable Bede and King Alfred the Great (849–899) occupy special place.

The Venerable Bede, who was a renowned author, biographer, chronologist, historian, poet, scholar and theologian, is often referred to as "the father of English history". Historian and Doctor of the Church, he was born in 672 or 673 near Newcastle-upon-Tyne, England and died on 26 May 735 in Jarrow. The main source of information of the life of Venerable Bede (or Saint Bede) is the last chapter of his most famous book *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* (*The Ecclesiastical History of the English People*), the very book which gained him the well-deserved title. The last chapter of the book was completed in about 731.

At the age of seven Bede's family sent him to the monastery of Monkwearmouth to be educated by Benedict Biscop and later by Ceolfrith. In 692, taking into consideration his exceptional abilities he was ordained deacon by Bishop John, though the canonical age for the ordination of a deacon was 25. In 703 (or 702) he became a priest again with the ordination performed by Bishop John. Bede wrote his first books intended to be used in the classroom (*De Arte Metrica* and *De Schematibus et Tropis*) in about 701. The number of the books by Venerable Bede is over sixty (or forty). Most of them survived. As to Peter Hunter Blair, a letter written to Ecgbert of York, a former student in 734 is his last surviving book. Bede was a multitalented scholar, teacher, thorough historian as well as a gifted writer; he enjoyed music, and was said to be accomplished as a singer and as a reciter of poetry in the vernacular. Bede died on Thursday, 26 May 735. Even on his death day he was dictating a translation of St. John's Gospel and the boy Wilbert was writing. In the evening the boy said that there was still one sentence which was not still written down. The saint dictated the last sentence and said to the boy: "Take my head in thy hands for it much delights me to sit opposite any holy place where I used to pray, that so sitting I may call upon my Father." And thus upon the floor of his cell singing, "Glory be to the Father and to the Son and to the Holy Ghost" and the rest, he peacefully breathed his last breath". Venerable Bede, the greatest scholar of the Anglo-Saxons was buried at Jarrow. Bede's remains may have been transferred to Durham Cathedral in the 11th century; his tomb there was looted in 1541. As the entire earlier Anglo-Saxon prose writer Bede wrote in Latin. The monasteries of Northumberland in which he was brought up and educated were the best of the time. His works deal with philosophy, astronomy, mathematics, medicine etc. But his masterpiece is "Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum" ("Church history of English people"). This work by Bede was the historical authority of its time. It covers the history of England from 55 B.C. to A.D. 731. As the most educated and industrious writer of the Anglo-Saxon period the Venerable Bede could trace the history of development of Christianity in England.

An Ecclesiastical History of the English People was completed in about 731. Albinus, abbot of St Augustine's Abbey, Canterbury aided Bede in writing *Church History of English people*. This work consists of five books. The first book mainly deals with such events as Caesar's invasion in 55 BC, the martyrdom of St Alban, Augustine's mission to England in 597, thanks to which Christianity reached the British Isles. The second book informs about the death of Gregory the Great, the further progress of Christianity in Kent, the

first attempts of evangelising Northumbria, These Penda, , Christian Edwin's being killed by Penda, the pagan king of Mercia of Northumbria at the Battle of Hatfield Chase in about 632. The third book deals with the growth of Christianity in Northumbria during the reigns of kings Oswald of Northumbria and Oswy. "The fourth book begins with the consecration of Theodore as Archbishop of Canterbury, and recounts Wilfrid's efforts to bring Christianity to the kingdom of Sussex. The fifth book brings the story up to Bede's day, and includes an account of missionary work in Frisia, and of the conflict with the British church over the correct dating of Easter". Alfred the Great (840-901) was the youngest son of King Æthelwulf of Wessex, by his first wife. He was born in the village of Wanating, now Wantage, Oxfordshire. He became King of Wessex in 871. Alfred could successfully defend his kingdom and be the dominant ruler in England .

This great king is the only English monarch known as "the Great."After the victory over Norsemen at Maldon he made a treaty and the Kingdom became peaceful. Such situation enabled Alfred the Great to act not only as patron and protector of scholars, but also as a translator and author. He did his best to enlighten his people by handling foreign ideas too. By the help of scholars he planned an educational program including translation of most important works written in Latin into English. The following works were translated: Pope Gregory's *Cura Pastoralis (Pastoral Care)* dealing with the duties of clergy; some chapters of the work Universal history (a free translation); The Venerable Bede's *Church History of English people; Consolation of philosophy by Boathouse; Soliloquia (or Soliloquy)* by St. Augustine. The works mentioned above were either translated by Alfred himself or he caused to translate them. Besides he wrote examples of prose though he was not a professional writer. For example, he wrote preface to *Pastoral Care* and showed which books and for what purpose were going to be translated. In general, he influenced greatly the development of Anglo- Saxon prose preparing basis for its development. He was also in charge of writing of *Anglo-Saxon Chronicle* which was both the first example of prose and historical record of England.

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İXTİSARLAR VƏ ONLARIN DİLİN TƏDRİSİNDƏ ROLU

Bəhramlı A.M.

Odlaq Yurdu Universiteti

Hərfləri istifadə edərək formalaşan ixtisarlar təxminən 1000-ci illərdə istifadəsi mümkün olmuşdur və yayılmışdır: Yunan sözləri ΙΧΘΥΣ ('balıq' sözünü təşkil ixtisarıdır) "Ιησοῦς Χρίστος Θεοῦ Υἱός Σωτήρ" stood (İsa Məsih Allahın Xilaskar Oğlu) istifadəsinin nəticəsi olaraq balıq xristian bir simvol oldu; Latın hərfləri olan SPQR- Senatus Populusque Romanus (Senat və Roma xalqı) sözünün ixtisarıdır. Bundan əlavə, IMP CAES (Imperator Caesar Emperor Caesar) kimi qısa formalar yazı və sikkələr üzərində yayılmışdır Britaniyada filologiya linqvistik nəzəriyyəsinin böyüməsi zamanı qısaltmalar xalq tərəfindən daha çox tanındı. JRR Tolkien və onun məsləkdaşları CS Lewis və Inklings kimi tanınan Oxford ədəbi qrupunun digər üzvləri qısaltmaların bəzən simptom kimi göstərildiklərini bildirir. Həmçinin Bostonda bir əsr əvvəl global miqyasda yayılmış OK(Okay, "orl korrekt", misspelling of "all correct") abreviaturasının həddindən artıq istifadəsinə başlanmışdır ki, ümumilikdə hələ də təsiri qalmaqdadır.İngilis dilində qısaltmalar(abreviaturalar) yazı yazarkən zaman və yerə qənaət etmək,təkrar sözlərə yol verməmək adına sözlərin və cümlələrin hərflərini və yaxud onların bir hissələrini götürərək qısaltma yolu ilə istifadəsinə deyilir.Qısaltmaların üslubu qeyri-sabitdir və bir çox mümkün dəyişiklikləri ehtiva edir.

Yaranma üsullarıİngilis dilində bəzi ixtisarlar bir sözün ilk bir neçə hərfindən başqa qalan hərfləri silinməsi yolu ilə yaranır: october -oct (oktyabr), univ.- university(universitet) kimi sözləri misal göstərmək olar.Bəzi qısaltmalarda vardır ki, sözün ortasından hərfləri silərək formalaşır və adətən bu cür işlənir:govt.- government(hökumət),dr,-doktor(həkim) və atty- attorney(müvəkkil). Abreviaturanın ən çox yayılmış növləri acronym və initialismlərdir ki, yaradılması cəhətdən nə qədər bir-birlərinə oxşasalar da ,tələffüz baxımından fərqlənirlər. Acronym - (bir qısaltma növü) Bir sözün başlangıç hissələrindən (hərflər,hecalar və ya təsadüfi hissələri) meydana gələn abreviaturadır və deyiləndə hərfləri ayırmadan söz kimi tələffüz edilir. Nümunələr: NATO (Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı) Gestapo: Geheime Staatspolizei -secret state police(gizli dövlət polisi),Radar: radio detection and ranging(radio aşkarlanması və dəyişməsi),GIF: graphics interchange format(qrafik mübadiləsi formatı).Initialism - (bir qısaltma növü) Hər bir hərf ayrı-ayrılıqda olaraq tələffüz edilir və bu acronymlərdən fərqlənməsinin əsas səbəbi olaraq qəbul edilir. Məsələn, "BBC" (British Broadcasting Corporation) və ya "PBS" (İctimai Rəhbər Sistemi)ABC (American Broadcasting

Company, Australian Broadcasting Corporation), ATM (Automatic Teller Machine), CBC (Canadian Broadcasting Corporation), CNN (Cable News Network), IBM (International Business Machines Corporation), NBC (National Broadcasting Company). Hər abreviaturadan sonra nöqtə qoymaq lazım gəlmir. Bəzən, ingilis dilində müəyyən yazıçı və ya nəşrin üstünlük verdiyi təqdirdə, bəzi yerlərdə nöqtə qoyulması mümkündür. Məsələn, US və U.S-in formaları həm bir məqamda, birinin yazıda davamlı olaraq (bir yazılış üsulunu seçməklə) istifadə edildiyi müddətdə qəbul edilə bilər. Qısaltmaların cəmiyyətini bildirmək istənilirsə, apostrof istifadə etməyə ehtiyac yoxdur: MPs, CDs. Lakin, abreviaturalar yiyəlik haldadırsa, apostrof işarəsinin qoyulması mütləqdir. Azərbaycan dilində ixtisarlara: Abreviatura (it. abbreviatura, lat. brevis — "qısa") — sözün baş hərflərini və ya hissələrini dəyişdirmədən düzəldilmiş mürəkkəb qısaltmalar, söz və ya söz qrupunun qısaldılış formasıdır. Bir sıra sözlər və cümlələr vaxtı və yeri səmərəli istifadə etmək və qənaət etmək üçün qısaldılır. Sözü bütöv yazmaq əvəzinə onun bir və ya bir neçə hərfini yazırlar: Məsələn, təqvimdə "çərşənbə" əvəzinə "ç", ünvanda "küçə" əvəzinə "k" və adətən bu cür ixtisarlardan sonra nöqtə qoyulur. Müəyyən bir dövlət, idarə və təhsil müəssisəsi, təşkilat adını qısaldan zaman onu təşkil edən sözlərin baş hərfi yazılır: AB – Avropa Birlikləri, ABİ – Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqı, ABŞ – Amerika Birləşmiş Ştatları, ADNA – Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası, ATƏT – Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı, ATC – Azərbaycan Teatr Cəmiyyəti, ATU – Azərbaycan Tibb Universiteti, AYB – Azərbaycan Yazıçılar Birliyi, İKT – İslam Konfransı Təşkilatı. Belə abreviaturalarda bütün hərflər böyük yazılmalıdır. Məişət üslubunda danışarkən və yaxud yazarkən bir sıra qısaltmalar vardır ki, onların istifadəsi qaçınılmaz olur və bu cür abreviaturalar açılışına və ya mənasına izah ehtiyac olmadan da başa düşülür və işlədilir: SMS (Short Message/Messaging Service) – qısa mesaj xidməti, MMS (Multimedia Messaging Service) – multimediyə mesaj xidməti, PIN (Personal Identification Number) – fərdi identifikasiya nömrəsi, SIM (Subscriber Identification Module) – abunəçi identifikasiya modulu, IELTS (International English Language Testing System) – Beynəlxalq İngilis Dili Test Sistemi, TOEFL (Test of English as a Foreign Language) – Xarici Dil kimi İngilis dili Testi, ƏDV – Əlavə Dəyər Vergisi, VÖEN – Vergi Ödəyicisinin Eyniləşdirmə Nömrəsi, ATM (Automated Teller Machine) – Avtomatik Ödəmə Maşını, POS-terminal – Point of Sale (Satış nöqtəsi), AIDS (Acquired Immune Deficiency Syndrome) – QİÇS (Qazanılmış İmmun Çatışmazlığı Sindromu)

Yaranma üsulları Yaranma üsullarından biri sözlərin baş hərfləri ilə istifadə edərək qısa yazılışdır ki, bu üsul gündəlik həyatda ən çox rast gəlinən və sosial həyatda ümumişlək olanıdır: məsələn, BDU – Bakı Dövlət Universiteti, MİS – Mənzil İstismar Sahəsi, EA – Elmlər Akademiyası, AFFA – Azərbaycan Futbol Federasiyaları Assosiasiyaları, BMA – Bakı Musiqi Akademiyası, BMT – Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, İƏİT – İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı. Digər bir üsul isə əsasən kitablarda rast gəlinən və dildə çox işlənən "və s.", "və i. a.", "və. b." kimi ixtisarlardır ki, çox zaman sadalama funksiyası daşıyan sözlər və cümlələr ilə birlikdə işlədilir. Bəzi hallarda sözün və ya cümlənin abreviaturaları müəyyən bir hissəsini götürmək yolu ilə yarana bilər, ancaq bu cür qısaltmalar digər üsullara nisbətən az rast gəlinir, bu yolla düzələn bir çox ixtisarlara var: adm. – admiral, akad. – akademik, alm. – almanca, amer. – amerikalı, amerikan, Azərb. – Azərbaycan, dep-t – departament, lat. – latınca. Abreviaturaların burada rolu olduqca böyükdür və bu səbəbdən onların istifadəsinə texnologiya terminlərində, mesajlaşma dilində tez-tez rast gəlinir. Texnologiya ilə bağlı (əsasən kompüter ilə laqəli) bu qısaltmalardan istifadə edilir: HDD – Hard disc driver (sərt disk drayveri), PPT – Powerpoint, MS – Microsoft, HTML – Hyper Text Markup, DVD – Digital Versatile Disc, CD – Compact Disc və s. İnternet Slang Words (Abbreviations) internet abreviaturalarının köməyi ilə hər hansı bir mətn mesajı, e-poçt və ya anında mesajı onlayn şəkildə kodlaşdırmağa və şifrələməyə kömək edir. Burada mesajlaşma və onlayn rejimdə söhbət edərkən görünən ən məşhur simvollar, qısaltmalar və acronymlərdir: OMG: Oh my God, LOL: Laugh out loud, BRT: Be right there, TTYL: Talk to you later, JK: Just kidding, G2G: Got to go, NMU: Not much, you?, RBAY: Right back at you, IDC: I don't care, ASAP – as soon as possible, IRL – in real life,

İNGİLİS DİLİNDƏ ATALAR SÖZLƏRİNİN MƏNBƏLƏRİ

Cəfərova İ.T.

Bakı Slavyan Universiteti

İngilis dilində atalar sözlərinin mənbələri müxtəlif olub İngilis dilinin tarixi dinamikasından, xalqın mədəniyyətindən və başqa ölkələrlə olan münasibətindən və dilindən asılıdır. İngilis dilində olan atalar

sözlərinin 61.5% milli, 38.5%-i isə alınmadır. Alınma atalar sözləri 3 qrup üzrə bölünə bilər: 1) Klassik Avropa dillərindən alınma (26%); 2) Müasir Avropa dillərindən alınma (11.5%); 3) Qeyri-Avropa dillərindən alınma (0.5%). Alınma atalar sözlərinin arasında Latin dili daha dominant rol oynayır. Latin dilindən sonra yunan, fransız, alman, irland, çin, ispan və fars dillərinin böyük rolu vardır. Milli atalar sözlərinin formalaşmasında folklor, ədəbiyyat (poeziya, poema, dramlar), memuarlar, fəlsəfə tədqiqat materialları, dini kitablar, teoloji əsərlər, ictimai çıxışlar, epistolyar mətnlər, motto və sloqanlar iştirak etmişdir. Belə ki, İngilis atalar sözlərinin 59% folklorə köklənir. Yazılı mənbələrə malik atalar sözlərinin böyük əksəriyyətinin müəllifi var. XIII-XVI əsr İngilis ədəbiyyatı paremioloji fondun kasadlığı ilə səciyyələnir. Bu dövrdə C.Çoser ingilis atalar sözləri fonduna öz əsərlərindən tövhiyə vermişdir.

XVI-XVIII əsrlərdən başlayaraq yazıçılar, poetlər V.Şekspir başda olmaqla öz əsərləri ilə ingilis dili fondunu zəngiləşdirdi. 1596-cı ildə "Venesiyalı tacir (The Merchant of Venice)" əsərində Şekspir "all that glisters is not gold" cümləsini işlətməmişdir ki, azərbaycan dilinə "hər parıldayan qızıl deyil", "hər saqqallını baban sanma" kimi tərcümə olunur. Pyesin müasir variantında "glitters" sözü "glitters" sözü ilə əvəz olunub "all that glitters is not gold" formasını alıb. Bu dövrə ədəbiyyatın inkişaf etməyinə baxmayaraq, dini mətnlər hələ də atalar sözlərinin əsas mənbələrindən biri olaraq qalırdı. Memuarlar, publisistik mətnlər, şəcərə qeydləri, xatirələr, epistolyar mətnlər ingilis dilində bir sıra ifadələr qoydular ki, bu ifadələr də zamanla atalar sözlərinə çevrildilər.

XVIII-XX əsrlərdə ədəbi mətnlər hələ də atalar sözlərinin əsas mənbələrindən biri idi. A.Pop, F.Bekon kimi ingilis yazıçıları atalar sözləri fondunun zənginləşməsində əməyi olan görkəmli nümayəndələrdəndir.

KOQNİTİV DİLÇİLİK ANLAYIŞI

Cəlilzadə X.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Müasir dilçilikdə yeni istiqamətlərdən biri koqnitiv dilçilikdir. Bu dilçiliyin əsas məqsədi koqnisiya sistemində dilin statusunu müəyyənləşdirməkdir. Koqnisiya nədir? Koqnisiya – insan beynində informasiyanın qəbulu saxlanması və istifadəsidir. Bu proseslər insan şüurunda baş verir. Koqnisiya elminin formalaşmasında dilçilik, semiotika, psixologiya, antropologiya və s. elmlərin rolu böyük olmuşdur.

Amerikan filosofu J.A.Fodor ümumi koqnisiya sistemini aşağıdakı mexanizmlərə bölmüşdür:

1. Transduktor (səs işıq, dalğaları və s.)

2. Input sistemləri – bunlar transduktorlar vasitəsi ilə fəaliyyətdədir və hər biri fərdi fəaliyyət göstərirlər.

1990-cı illərin əvvəllərinə qədər koqnitiv dilçilik bərk əlaqəli və ya tam əlaqəsi olmayan fərdi tədqiqat proqramlarının toplusu idi. Bu J.Lakoff, R.Lanacker, T. van Dyck, J.Hayman və digərlərinin tədqiqat proqramlarıdır.

1990-cı illərin ortalarında koqnitiv dilçilik üzrə ilk dərslik Avropada dərc edilmişdir: Bunlar F. Ungerer və H. Schmidt "Koqnitiv linqvistikaya giriş" (1996) və B. Heine "Qrammatikanın bilik əsasları" (1997) adlı dərsliklər idi.

Koqnitiv dilçilik inkişaf etdiyi dövrdə bir neçə mənbədən bəhrələnməmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Koqnitiv psixologiya – Tədqiqatçıların fikrincə koqnitiv dilçilik koqnitiv psixologiyanın koqnitiv və konseptual modellər anlayışından bəhrələnməmişdir.

2. Linqvistik semantika – Bəzi tədqiqatçılar koqnitiv dilçiliyi dərin semantika adlandırır. Linqvistik semantika ilə koqnitiv qrammatika arasındakı əlaqələr Amerikan dilçiləri – R.Lanqakerin və L.Talminin əsərlərində qeyd olunmuşdur.

3. Koqnitiv elm – Koqnitiv dilçiliyin predmetini müəyyən edən elmdir. 70-ci illərdən başlayaraq termin kimi istifadə edilməyə başlamışdır. Dil koqnitiv elmin əsas obyekt sayılsa da, müasir dövrdə alimlər buna müxtəlif tərəfdən yanaşırlar. Məsələn Humbolt dili insan varlığının təzahürü kimi qeyd edirdi. Bu elm üzərində tədqiqat aparırlar qeyd edir ki, koqnitologiyanın arxasında bilik və informasiyalarla əlaqəli olan "fənlər federasiyası" dayanır.

Hər bir elmin öz tədqiqat metodu olduğu kimi koqnitiv dilçiliyin də öz tədqiqat metodu vardır ki, bu da koqnitiv tədqiqatların metodu birbaşa müşahidə metodudur.

Dilçiliyin koqnitiv metodologiyasına xas olan xüsusiyyətlər bunlardır :

1. İnsanın koqnitiv bacarıqları əsasında duran universal prinsiplərin müəyyən olunması üçün digər humanitar və təbii elmlərin cəlb olunması

2.İzahedici xarakter-formalaşdırılmış modellərdən uzaqlaşmaq və linqvistik faktorları təsvir etmək deyil onların izahını vermək

3.Linqvistik psixoloji proseslərin sübutu və dil intuasiasına diqqətlik

4.Dünya proseslərinin dərk edilməsində insan faktorunun koqnitiv subyekt kimi nəzərə alınması

XX əsrin 90-cı illərində koqnitiv dilçilikdə müəyyən terminlər yaranmağa başladı.Bunlardan-konsept,loqoeπισtem,mifologem və s.göstərmək olar.Fəxrəddin Veysəlovun fikrincə bu gün daha çox istifadə olunan konsept termini.Konsept termini haqda fikirlər ilk dəfə S.A.Askold-Alekseyev tərəfindən 1928-ci ildə irəli sürülmüşdür.Sonralar Q.V.Zusman konsept haqında fikir irəli sürərək onun geniş hadisə olduğu söyləmiş və qeyd etmişdir ki,konsept anlayış kimi yalnız düşünülməyən,həmçinin,duygulardan keçən proseslərdir.Konseptlər sadə və mürəkkəb olmaqla iki hissədən ibarətdir.Sadə konseptlər bir sözdən,mürəkkəb konseptlər söz birləşməsi və cümlədən ibarətdir.Konseptuallaşma-dünya ünsiyyətində baş verən dəyişkənliyi göstərir.Başqa sözlə desək insanların dünya haqında olan bilik və fikirlər toplusudur.

Koqnitiv baza-müxtəlif dillərdə danışan insanların dil mədəniyyəti olan cəmiyyətinin müəyyən biliklərinin yığıdır yəni koqnitiv strukturlar toplusundan ibarətdir.Koqnitiv dilçilikdə idrak,bilik,ağıl anlayışları geniş mövqe tutur. Dilçilik baxımdan idrak konseptlərin transformasiyasıdır.Ağıl- dərkətmə qabiliyyətidir.Bilik-obyektiv və subyektiv cəhətdən düzgün olan müəyyən anlayış və təcrübəyə malik olmadır.

Koqnitiv dilçiliyin əsas məqsədi haqında aşağıdakı fikirləri irəli sürmək olar:

-Dünyanı anlamaq prosesində dilin əhəmiyyəti

-Bilikləri təsvir etməyin üsulları

-Dünyanın dərk edilməsində,müxtəlif informasiyaların alınmasında dil bilikləri

Koqnitiv dilçilikdə koqnitiv modellərin bir neçə növü vardır:

1.R.Lanqakerin qrammatikası

2.Mətin daxilində F.Conson.Lerd mental modelləri

3. J.Fokonyenin mental məkanı və s.

MORFOLOJİ YOLLA YARANAN ETNONİMLƏR

Əhmədova A.F.

Bakı Slavyan Universiteti

Azərbaycan xalqının etnik tarixinin, etnogenezisinin öyrənilməsində etnonimlər əsas mənbələrdən biridir. Onomastik vahidlərin ən maraqlı qollarından birini təşkil edən etnonimlər də öz yaranma yolları və üsullarına görə fərqlənir. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının bir çox formaları öz əksini tapmışdır. Bu formalara leksik, morfoloji, sintaktik aiddir. Etnonimləri yaranma yollarını bu şəkildə qruplaşdırmaq olar: 1.Leksik yolla əmələ gələnələr. 2. Morfoloji yolla əmələ gələnələr 3.Sintaktik yolla əmələ gələnələr.

Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığında, xüsusən də onomastik leksikanın yaranmasında morfoloji üsul müstəsna yer tutur. Bu cəhəti biz etnonimlərin tədqiqində də görə bilərik. Morfoloji yolla sözyaratma dilimizdə ən əsas söz formalarındandır. Kök və şəkilçi əsasında yaranan etnonimlər dilimizdə mühüm rol oynayır. Etnonimlərin yaranmasında morfoloji üsul aparıcı rol oynamışdır. Düzəltmə etnonimlərin yaranması prosesinin özünəməxsus çox zəngin xüsusiyyətləri vardır. Düzəltmə sözlərin əmələ gəlməsində morfemlərdən istifadə olunur. Bu morfemlər ifadə etdikləri mənələrə görə bir-birindən fərqlənir. Səlim Cəfərov qeyd etmişdir ki, -lıq, -liq, -lük, -lik şəkilçisi on bir funksiyalı, -çı, -çi, -çü, -çu şəkilçisi isə 6 funksiyalı daşıyır. Lakin bu şəkilçilər etnonimlər daxilində bir funksiyalı daşıyır. Ümumilikdə düzəltmə etnonimlər tayfa, tirə, nəsil adlarına, ümumi və xüsusi adlara, ləqəb, titullar, fəxri adlara, sənət, peşə və s. qoşula bilər. Morfoloji yolla əmələ gələn etnonimlərin yaranmasında bir neçə şəkilçidən istifadə olunur. Etnonimlərin morfoloji üsulla, yəni kök və şəkilçi əsasında əmələ gəlməsi haqında müxtəlif tədqiqatlarda fikirlərə rast gəlinir. Kök+ şəkilçi modeli əsasında yaranan etnonimlərə aşağıdakı formaları aid edə bilərik:

-lı, -li, -lu,-lü-şəkilçisi vasitəsilə bir çox Azərbaycan etnonimləri əmələ gəlmişdir. -lı, li, -lu, -lü şəkilçisi türk dillərində çox funksiyalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, -lı, -li, -lu, lü şəkilçisi Azərbaycan, eləcə də türk dillərində müxtəlif semantikalara malik sözlər yaradır. S.Cəfərov bu şəkilçinin 6 mənə qrupuna malik söz əmələ gətirdiyini yazır. -lı, -li, -lu,-lü-şəkilçisi müxtəlif mənəli sözlərə artırılaraq etnonimlər yaratmışdır. Bu etnonimlərin bir neçəsinə diqqət yetirək. Şamli tayfasının abdullu tirəsinin adı morfoloji yolla yaranmışdır. Morfoloji yolla əmələ gələn etnonimlərin bir hissəsi Abdul antroponiminə -lu şəkilçisini əlavə

etməklə əmələ gəlmişdir. Morfoloji yolla yaranan etnonimlərdən biri də amanlı etnonimidir. Tədqiqatçılar otuzikilər tayfasının amanlı tirəsinin olduğunu qeyd edirlər. Baharlı qədim türk tayfalarındandır. Balıqlı qədim sənədlərdə balaklı şəklində öz əksini tapmışdır. Cəyirli-qaraqoyunlu və ağqoyunlu tayfalarının tərkibinə aid olmuşdur. Çıkarlı qızılbaş tayfalarındandır. Dədəli ən qədim türk tayfalarındandır. Eynallı Oğuz-Səlcuq tayfalarına aiddir. Əhmədli etnonimi Əhməd şəxs adı və -li şəkilçisinin köməyi ilə əmələ gəlmişdir. Göhərli tayfa adına mənbələrdə rast gəlinir. Mahmudlu tayfasının tirələrindən biri gəgəli etnonimi də morfoloji yolla yaranmışdır. Xəlilli-qayıların xəlilli tayfasının adı ilə bağlı olaraq əmələ gəlmişdir. Cəlilabad, Dəvəçi, Naxçıvan, İsmayılı rayonlarında Xəlilli adında kəndlər var.

-lar, -lər-şəkilçisi Azərbaycan etnonimlərinin yaranmasında iştirak etmişdir. Bu şəkilçiye bir çox etnonimlərin tərkibində rast gəlinir. Xəzər tayfalarına aid avazlar tayfa adında bu şəkilçiye təsadüf edilir. Dargalar türkdilli tayfalardan biridir. Gödəklər xələc tayfasının tirələrindən biridir. Mənbələrdə hacılar zülqədər tayfasının qollarından biri kimi qeyd olunmuşdur. Qurdlar totem mənşəli tayfa adıdır. Ozanlar ən böyük türk tayfalarından birinin adı kimi ifadə olunmuşdur. Seyidlər onomastik vahidi seyid nəslinin nümayəndələrinə verilən addır. Sofular-gərgərlər tayfasının törəməsidir. Tatlar-İran dilli etnik qrupa aid olan tayfalarındandır.

-Çı, -çi, -çü, -çu şəkilçisinə etnonimlərin tərkibində geniş şəkildə rast gəlinir. -çı⁴ şəkilçisi ilə yaranan etnonimlərin arasında qədim peşə, sənət bildirən sözlər əsasında yaranan onomastik vahidlərə rast gəlirik. Quşçu-etnonimi quşçu tayfa adı ilə bağlı olmuşdur. Bu etnonimlə bağlı olan toponimlər erkən orta əsrlərdə yaranmışdır. Azərbaycan ərazisində Goranboy, Daşkəsən, Laçın, Cəbrayıl, Qazax, Yevlax, Xocalı rayonları ərazisində yaşayış məntəqə adları da var. Axtaçı axta leksik vahidinə -çı şəkilçisi əlavə etməklə əmələ gəlmişdir. Arabacı kəndi Gədəbəy rayonunda yerləşir. Bu kənd arabacı etnonimi əsasında formalaşmışdır. Bostançı tayfa adı bostan və -çı şəkilçisi vasitəsilə yaranan etnonimdir. Dəmirçi şafa birliyinə aid edilmişdir. İlxiçi etnonimi bir sıra mənbələrdə ilxiçilər şahsevən tayfa birliyinə aid edilmişdir. Azərbaycanda Şamaxı, Ağsu, Ağdam, Tərtər rayonları ərazisində İlxiçilər, Laçın ərazisində isə İlxiçi hidronimi tayfanın adı ilə bağlıdır. Yurdçu- Kəngərli tirələrindəndir. Şərur rayonu ərazisində Yurdçu adlı yaşayış məntəqəsi vardır.

Kəpənəkçi. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında kəpənək sözü “yapıncı” mənasında işlənmişdir. (Dəxi kəpənəgindən qurumsı edüb yarasına basdı.) Zaqatala rayonu ərazisində olan kəndin adında əks olunmuşdur. Gürcüstan ərazisində də bu adda kənd var. Qazax tayfa birliyinə daxil olan yəhərçi tayfası Azərbaycan ərazisində toponimlərin yaranmasında da iştirak etmişdir.

-Ar, -ər komponenti vasitəsilə əmələ gələnlər: Qacar etnonimi XVIII əsrdə hakimiyyətə gəlmiş Qacar sülaləsi ilə bağlıdır. Füzuli rayonu ərazisində Qacar kəndi vardır. Türk tayfasıdır. Quqar-Quqark formasında qədim yazılarda öz əksini tapmışdır. Eradan əvvəl VII əsrdə sakların tərkibində gələn tayfalardır. Qusar-T.M. Əhmədov bu etnonim haqqında bəhs etmişdir. Suvar etnonimi qədim türkdilli tayfalardan olan suvarların adından götürülmüşdür. Şəki rayonu ərazisində olan Başkuncüt məhəlləsi suvarlar adlandırılır. Morfoloji üsulla yaranan etnonimlər dilimizdə aparıcı üsullardandır. Etnonim yaratmada mühüm rol oynamışdır.

TOPONİMLƏRİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ

Əliyeva R.R.

Bakı Slavyan Universiteti

Məlum olduğu üzrə toponimlərin yaranma yolları haqqında elmi ədəbiyyatda müxtəlif tədqiqatlar mövcuddur. Biz bu fikirləri ümumiləşdirib yekun olaraq, T. Baxşəliyevanın bölgüsü ilə razılaşırıq. Həmin bölgüyə əsasən toponimləri strukturuna görə aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1.Sadə toponimlər; 2.Düzəltmə toponimlər; 3.Mürəkkəb toponimlər.

Sadə toponimlərin özünün də yaranma yolları müxtəlifdir. Belə ki, Azərbaycan dilində sadə toponimlər şəxs adlarından, heyvan adları ilə bağlı yaranan sadə toponimlər, zoonim əsasında yaranan sadə toponimlər, bitki adları əsasında formalaşan sadə toponimlər, yerin formasını, relyef quruluşunu, coğrafi mövqeyini bildirən toponimlər əsasında yaranan sadə toponimlər və s.

Sadə toponimlərə isə nümunə olaraq *Abad, Dadaş, Xocavənd, Xocaşen, Kolanı, Kokolos* və s. göstərə bilərik. Düzəltmə toponimlər əsasən adlardan və feillərdən, müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilər hesabına yaranır. Sözügedən şəkilçilər həm milli mənşəli, həm də alınma mənşəli olur. Sözdüzəldici şəkilçilər hesabına yaranan yaranan toponimlər kəmiyyət etibarilə dilimizdə çoxluq təşkil edir. Ta qədim zamanlardan bu günə kimi sadə sözlərin kökünə sözdüzəldici şəkilçilər əlavə etməklə yeni düzəltmə sözlər yaranır. Onlara

nümunə olaraq *Alıncalı, Badamlı, Bayramkoxalı, Almaliq, Ayrımcı, Babacıq* və s. adını çəkə bilərik.

Azərbaycan dilindəki toponimlərin xeyli hissəsini demək olar ki, mürəkkəb toponimlər təşkil edir. Mürəkkəb toponimlərin əsas hissəsi kök+kök, kök+kök+kök modelinə əsaslanır. Ancaq bu o demək deyil ki, bütün mürəkkəb toponimlər yalnız həmin modellərdən ibarətdir. Onların arasında köklə yanaşı bir neçə kök və şəkilçidən ibarət olanları da yer alır. Bu baxımdan mürəkkəb toponimləri iki qrupa ayırmaq olar: yalnız kökdən ibarət olan mürəkkəb toponimlər, bir neçə kökdən və şəkilçidən ibarət olan mürəkkəb toponimlər. *Aranzəmin, Arıqıran, Ayıçınqılı/Ayıçınqıllı, Bağırsaqdərə, Balakənd, Balkaldağ, Bayandaş, Bazardüzü* və s. tipli toponimləri mürəkkəb toponimlərə aid etmək olar. Tonimlərin quruluşuna görə bölgüsü toponimlərin türk toponimiyasına məxsus qanunauyğun bir şəkildə yaranmışdır. Onların xalqımızın etnogenezinin formalaşmasında, bir sıra tarixi faktların formalaşmasında rolu əvəzsizdir və toponimlərin əksəriyyəti zaman keçdikcə öz ilkin formasını qoruyub saxlaya bilməmişdir.

İSMƏ AİD QRAMMATİK KATEQORİYALARIN ARXAİKLƏŞMİŞ VAHİDLƏRİ (Ş.İ.XƏTAYİ YARADICILIĞI ÜZRƏ)

Əliyeva R.X.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Ş.İ. Xətayi əsərlərinin leksik tərkibində olan müasir dil üçün arxaikləşmiş sözlər dilçilik nöqteyi-nəzərinə ən maraqlı lüğət vahidlərindəndir. Bu sözlərin hər birinin ədəbi dildə fərdi inkişaf tarixi olduğu kimi onların dildən silinməsinin də fərdi xarakter tarixi vardır. Ş.İ. Xətayi dilinin lüğət tərkibinin bir qismi qədim Azərbaycan sözləridir. Bu sözlər öz dövrünə görə işlək olsa da, bəziləri müasir Azərbaycan dili üçün arxaikləşmiş, bəziləri isə hələ də dialekt və şivələrimizdə öz izini saxlamışdır. Ş.İ. Xətayi dilinin leksik-semantik təhlili zamanı arxaizmlərin işlənmə xüsusiyyətlərinə, hər hansı bir sözün ədəbi dildə, dialektlərdə, yoxsa qohum dillərdə məxsus mövcudluğunu işıqlandırmaq olar.

Məlumdur ki, milli ədəbi dildən əvvəlki dövr üçün leksik və qrammatik vahidlərin çoxvariantlılığı daha çox xarakterik olmuşdur. Bu xüsusiyyət Şah İsmayıl Xətayinin şeir dilində də tez-tez gözə çarpır. Həmin variantlardan bəziləri sonralar ədəbidilimizdə sabitləşmiş, digərləri isə dialekt və şivələrimizdə mühafizə olunub saxlanılmışdır. Bu baxımdan hal kateqoriyasının inkişaf tarixi diqqəti cəlb edir. Milli ədəbi dilimizdən əvvəlki dövrdə Azərbaycan dilində hal sistemində kəmiyyətə sabitlik olmamışdır. Onlar semantik və qrammatik cəhətdən çoxvariantlı olmuşdur. Burada müasir ədəbi dildən bəzi fərqli xüsusiyyətlərə rast gəlirik. Yazılı abidələrimizdə saitle bitən isimlər –ı⁴ təsirlik hal şəkilçisindən əvvəl təkcə - n yox, həm də “y” bitişdirici samitini qəbul etmişdir. Şairin əsərlərində də saitle bitən isimlərə təsirlik halda müasir ədəbi dilimizdəki –“n” samiti yox, y samiti artırılmışdır. Məsələn:

Bilməz çu vəfayi kəm cəfalar
Qəbul et bu duayi, ya ilahi
Ki, sən sən cümlə aləm padşahi.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu xüsusiyyət milli ədəbi dildən qabaqkı dövr dilimizin abidələri üçün səciyyəvi cəhət olmuşdur. Həmin xüsusiyyətə XVIII əsrə qədərki yazılmış mənbələrin əksəriyyətində rast gəlmək olur:

Səndədir şol gənci-pünhan gəzmə hər viranəyi
Dənizə tal ondan istə ey könül, dürdanəyi.
Qıraqdı xakə hüsnün aftarı-aləm arayı
Əsayi möcüzü gör kim iki bölmüş bu dəryayı.

Müşahidələr göstərir ki, XVIII əsrdən milli ədəbi dilin qrammatik normalarının sabitləşməyə başlaması ilə əlaqədar təsirlik halda da dəqiqləşmə getmişdir, -n bitişdirici samiti norma kimi müəyyənlanmışdır, bitişdirici “y” samiti isə əsasən müasir dilimizin Qərb qrupu dialekt və şivələrində mühafizə olunaraq qalmışdır.

Ş.İ. Xətayi dilində samitlə bitən isimlərə təsirlik hal şəkilçisi artırılarkən müasir ədəbi dilimizdən fərqli olaraq “n” bitişdirici samiti əlavə edilmişdir. Məsələn:

Kim şad ikən etdi bizni gəmgin
Gah örtər idi yaşım gözümni

Bu hal digər abidələrdə də müşahidə edilir. Məsələn:

Ah kim, köksümni sənsiz çək-çək etti fəraq

Doğradı bağrımı və könlümü qıldı dərđnan .

Bu xüsusiyyət qədim türk yazılı abidələrində və orta əsrlərin cığatay ədəbi dili abidələrində də müşahidə olunur. Həmin məsələ barədə H.Mirzəzadə yazır: «Bu halı Azərbaycan dili üçün səciyyəvi hesab etmək olmaz. Yazı dili ilə uzun müddət mühafizə olunub saxlanan bu xüsusiyyəti dialektlərimizlə təsdiq edəcək heç bir nümunəyə rast gəlmirik. Məhz buna görə də deyə bilərik ki, bu xüsusiyyət dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmamış, geniş xalq kütlələrinin dilinə nüfuz edə bilməmişdir. Bizcə, bu başqa türk dillərindən gəlmə dil təsirinin nəticəsidir. Təxminən müəyyən dövrün (XV-XVII əsrlər) yazıçılarının dilində rast gəldiyimiz bu cəhət həmin dövrlərdə Orta Asiya xalqlarının şairləri ilə yaradıcılıq mübadiləsinin dilimizə gətirildiyini düşünmək olar, çünki nəsr dilinə nisbətən şeir dilində bu təsirin qüvvətli olması da bu fikri təsdiqləyir». H.Mirzəzadənin göstərdiyi kimi Füzuli və Nəsiminin dilində bu ünsürün işlənməməsi bu fikri söyləməyə imkan verir ki, saillə bitən isimlərin təsirlik halınan –n samitinin qəbul etməməsi məhz bu dilin özünəməxsus bir inkişaf yolu keçməsindən irəli gəlmişdir.

Ş.İ.Xətayi dilində təsirlik hal məzmunu, onun şəkli əlaməti olmadan da ifadə olunur. Məsələn:

Səbr ilə qərarım aldı, getdi.

Nə səbr ki, varım aldı getdi.

Lövə üstə sürüb bu başın onun

Tökdüm vərəq üstə yaşın onun .

Bu beytlərdə görüldüyü kimi təsirlik hal məzmunu şəkilçisiz ifadə olunmuşdur. Başqa sözlə desək, obyektə olan münasibət öz qrammatik ifadəsinin formal əlamətsiz tapır. Belə bir xüsusiyyəti orta əsrlərin təkcə nəzmlə yazılan əsərlərində deyil, nəsrə yazılan əsərlərinin dilində görmək olar. Ehtimal ki, təsirlik hal şəkilçisinin işlənməsi sadəcə olaraq vəzn xətinə deyil, əksinə qrammatik əlaqənin formal cəhətdən tamamilə formalaşmasından irəli gəlmişdir. Bu zəiflik tarix etibarilə daha qədim dövrlərin izləri hesab oluna bilər. Orta əsrlərdə bu halın təsirini ancaq arxaik bir xüsusiyyət kimi hesab etmək lazımdır.

Ş.İ.Xətayinin dilində yerlik halın da bəzi səciyyəvi xüsusiyyətlərinin öz əksini tapması müşahidə edilir. Burada yerlik halın məzmunu bəzən –a, -ə şəkilçisi ilə ifadə olunur. Məsələn:

Bu ağzıma gər olaydı yüz dil

Hər dilim əgər olaydı min dil

Bu xüsusiyyətə təkcə Ş.İ.Xətayi dilində deyil, başqa abidələrdə də təsadüf olunması orta əsrlərdə, daha doğrusu, milli ədəbi dilə qədərki Azərbaycan dilində yerlik və yönlük halın tam şəkildə sabitləşmədiyini, dəqiqləşmədiyini göstərir. Məsələn:

Qara yerin üzərinə otaqların tikdirmişdi .

Qazan xan oğlu Uruzun sağ yanına yer göstərdi .

Orta əsrlər Azərbaycan dilində çıxışlıq halında şəkilçisi də tam şəkildə formalaşmamışdır. Beləki, bir sıra orta əsr yazılı abidələrində, o cümlədən, Ş.İ.Xətayi dilinin məhz bu səbəbdən çıxışlıq halın məzmununu bəzən yerlik hal şəkilçisi ifadə edir. Məsələn:

Yolunda dönməyim yoxdur,

Xuda danövlü binadır .

Orta əsrlərdə artıq çıxışlıq halın məzmununu - dan, dən şəkilçisi ifadə edirdi. Bu məqamda bəzi hallarda –da, də şəkilçisinin də gözə çarpması qədim dövrün izləri kimi qiymətləndirilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, dilimizin tarixində, Ş.İ.Xətayi dilində olduğu kimi çıxışlıq halın məzmununu yerlik hal şəkilçisinin ifadə etməsinin izləri müasir dialekt və şivələrimizdə də qalmamışdır. Çıxışlıq hal şəkilçisinin yerlik hal şəkilçisi ilə qarışması heç də çıxışlıq hala və onun şəkilçisinə təsir etməmişdir.

Ş.İ.Xətayi dilində xəbərlilik kateqoriyasının qrammatik ifadə formaları da müasir dilimizdən bəzi qrammatik xüsusiyyətlərlə fərqlənir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində xəbərlilik kateqoriyasının qrammatik ifadə formaları sabitləşərək aşağıdakı morfoloji vahidlərlə ifadə olunur: I şəxs təkdə –am, -əm, -yam, -yəm, II şəxs təkdə: -san, -sən, III şəxs cəmdə –dırlar, -dirlər. Ş.İ.Xətayi dilində I şəxsin cəmində müasir dilimizdəki şəkilçi ilə yanaşı –iz ünsürünün də işlənməsinə təsadüf edirik. Məsələn:

Biz imam qullarıyüz sadiqanə

Şəhidlik, qazilik nizanımızdır.

Sərxoşuz ruzi-əzəli peymanə şahdan gəlmiş

Bu qədəhdən içməyən huşyarə, söylən gəlmişik

Bu xüsusiyyətə bütün qədim türk yazılı abidələrində, eləcə də digər Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələrinin dilində də rast gəlirik. Məsələn:

Hər necə kimi xud şərmisəriz

Bu cürm ilə həm ümüdvəriz .

Bu nümunələrə əsasən belə güman etmək olar ki, türk dillərinin xəbərlilik kateqoriyası I şəxsin cəminin qədim forması iz ünsürü olmuşdur. Sonralar Azərbaycan dilinin özünəməxsus xəbərlilik şəkilçisi ilə XVIII əsrədək, milli ədəbi dil yarananaqədək –ıq, -ik... şəkilçisi xəbərlilik kateqoriyasının ədəbi dil normasına çevrilmiş, -ız xəbərlilik kateqoriyasının şəkilçisi isə arxaıkləmişdir.

Ş.İ.Xətayinin dilində xəbərlilik kateqoriyasının III şəxsinə ifadə etmək üçün –dır şəkilçisi ilə yanaşı “durur” formasına da rast gəlirik. “durur” forması şairin əsərlərində geniş şəkildə işlənir. Məsələn:

Gərçi bu dərdə mənəı saldın, aya aramı-can
Həm yenə dərdin durur, bu dərdə dərman eyləyən.
Cana, könlüdə həmdəm olan qəm durur mana
Gör kim, fəraq evində nəhvıdəm durur mana.

Beləliklə, arxaizmlərin təhlili, qruplaşdırılması, izahı və qarşılıqlının göstərilməsi Azərbaycan dilinin və digər türk dillərinin tarixi-müqayisəli tədqiqi üçün də əhəmiyyətli rola malikdir

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN TÜRK DİLLƏRİNDƏ TERMİN YARATMAQ KONSEPSİYASI

Əmirahlı S.Ə.

Bakı Slavyan Universiteti

XX əsrin əvvəllərində türk xalqlarının siyasi, ədəbi, mədəni həyatında ciddi dönüş dövrüdür. Bu dövrdə vacib məsələlərdən biri də türk dillərində terminologiyanın formalaşması məsələsi idi. Professor İ. Qasimovun dediyi kimi bu dövrdə cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edən sürətli inkişaf xüsusiyyətləri və istiqamətləri ciddi müzakirə obyektı olmaqla dildə termin məsələsinə də xüsusi diqqət yetirilir, onun hansı şəkildə və hansı mənbələr əsasında inkişaf edəbilmə imkanları, bu prosesdə hansı istiqamətə üstünlük verilməsi məsələsi diqqət mərkəzində olan məsələlərdən idi. Bu işdə 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultay xüsusi rolu ilə seçilir.

I Türkoloji Qurultay siyasi, elmi, həm də mühüm mədəni hadisə idi. Qurultayın gündəliyində türkologiyanın mühüm və vacib məsələlərinin müzakirəsi nəzərdə tutulurdu. Həmin dövrün tanınmış elm adamları, türk dili, tarixi, arxeologiyası, abidələrini öyrənən alimlər, mütəxəssislər qurultaya dəvət olunmuşdu. Qurultay iclaslarının biri –səkkizinci islasın bütövlükdə türk dillərinin terminologiya məsələlərinə həsr olunması terminologiya məsələsinin o dövr üçün çox əhəmiyyətli olduğunu sübut edir. İclasda terminologiyanın müxtəlif problemləri ilə əlaqədar A.R.Zifeld, B.V. Çobanzadə, H. B. Zeynallı, H. Ə. Odabaşı, Ə. B. Baytursu və başqaları məruzə ilə çıxış etmişlər. Qurultayın təşkilatı məsələlərində çox zəhmət çəkən və onun baş tutmasında böyük əmək sərf etmiş mütəxəssislərdən biri də dövrünün tanınmış türkoloqu B.Çobanzadə idi. O, qurultayda fərqli mövzularda 3 məruzə ilə çıxış edir, müzakirələrə qoşulur, türkologiyanın vacib problemləri haqqında fikirlərini deməkdən çəkinmirdi. Hələ qurultay ərəfəsində B.Çobanzadə "Maarif işçisi" dərgisinin 5-ci sayında "Elmi və ədəbi dil məsələsi" adlı məqaləsində Azərbaycan dilində olan terminlərin problemlərinə aid məqalə yazmışdı. O, məqalədə ədəbi dilimizdə termin kasıblığından danışarkən onu tarixi amillərlə əlaqələndirirdi.

B. Çobanzadənin ədəbi dil problemləri və terminyaratmaq problemləri ilə bağlı gördüyü işlərdən danışarkən A. Babayev yazırdı: “Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra məsələlərin həlli məhz B. Çobanzadənin üzərinə düşür. O, elmi ədəbi, terminologiya, başqa dillərdən sözləmə, milli dil bazası əsasında yeni terminlər yaratmaq kimi problemləri praktik şəkildə həll etməli idi. 20-ci illərdə bir çoxları Azərbaycan ədəbi dilinə hazır terminlər almaq və başqa dillər hesabına Azərbaycan dilini zənginləşdirmək kimi yanlış bir yol tutduqları halda B.Çobanzadə bu sahədə çox düzgün mövqe tuta bildi”.

B. Çobanzadə hesab edirdi ki, bütün türk dilləri vahid bir ailədənir, ona görə də sxolostik ərəb və fars dili əvəzinə müstəqil ədəbi dil yaranmaqdadır. Lakin hələ tamamilə yeni müstəqil Azərbaycan ədəbi dilinə keçilməmişdir. Müstəqil Azərbaycan ədəbi-elmi dili yarada bilmək üçün B.Çobanzadə aşağıdakıları təklif edirdi: 1. Ərəb-fars dillərindən alınmış terminlərə qarşılıqlı əlaqəni kəsmək; 2. Ərəb və fars dillərindən alınmış olan termin və ifadələrdən yalnız elələrinin saxlamalı ki, onlar ümumxalq leksikonuna daxil olmuş və vətəndaşlıq hüququ almış olsunlar. Məs: kitab, hərf, xalq insan, qələm və s. 3. Ana dilindən süni cürətdə termin yaratmaqdan sağınmaq, çünki belə terminlər çox vaxt müvəffəqiyyətsiz olur və elmi-mədəni dildə qarışıqlıq yaradır. 4. Beynəlxalq və Avropa terminlərinə qarşı istiqamət götürmək-xüsusilə texniki, içtimai-iqtisadi və tibb elmlərində. 5. Belə beynəlxalq sözləri kök kimi qəbul etmək. Qramatik formaları gəlincə bunlar dilimizin qanunlarına uyğunlaşdırılmalıdır. 6. Xüsusilə botanika, zoologiya və yerli xarakter daşıyan

başqa sahələr üçün termin yaratmaqdan ötrü xalq leksikonunu öyrənmək". Burada göstərilən məsələlərin hər biri elmi bir problem kimi dövrü üçün çox əhəmiyyətli məsələlərdir.

Dildən ərəb-fars sözlərinin kütləvi surətdə çıxarılmasını doğru hesab etməyən B.Çobanzadə yazırdı: "Ərəb və fars sözlərinin kütləvi surətdə dilimizdən çıxarmaqla və əldə etmiş olardıq? Onda dilimiz ədəbi dil səviyyəsindən aşağı düşər və leksik cəhətdən kasıb bir vəziyyət alardı. Bəs çıxarıb atdığımız ərəb-fars sözlərinin yerini süni surətdə söz yaratmaqla doldursa idik, onda xalq təzədən öz ana dilinin öyrənməyə, həm də iptidadan öyrənməyə məcbur olardı. Belə cəhətlər vaxtı ilə olmuşdu: *kainat yerinə açın, pəncərə yerinə körük, zəncir yerinə düzki* və s. kimi süni sözlər yaradılmışdı. Bunları xalq qəbul etmədi, yenə ərəb və fars mənşəli sözləri B.Çobanzadə demişkən nəhayət bəsit və məntiqi şəkildə dəyişərək (öz dilimizə uyğunlaşdıraraq) işlətdi. Məs: *hazırlamaq, razılaşmaq, silahlanmaq, fikirləşmək*".

Göründüyü kimi, B. Çobanzadə dilimizin terminoloji sisteminin zənginləşməsində ikinci mənbə kimi ərəb-fars dillərindən terminalmanı vacib hesab edirdi. Bu dillərin Azərbaycan dili terminoloji sisteminə təsirinin və müəyyən mənbə rolunun oynamasının müxtəlif səbəbləri ilə yanaşı, alim burada islam dilinin də xüsusi rol oynadığını göstərirdi. Bu isə danılmaz fakt idi və bu amili tarixin səhifələrindən silib atmaq, sadəcə olaraq, mümkün deyildi.

B.Çobanzadənin terminologiya sahəsində olan xidmətlərdən biri türk dilləri üçün ortaq terminologiyanın yaradılması ilə bağlıdır. Prof. İ.Qasımovun dediyi ki, "Böyük alimin irəli sürdüyü bu ideya –türk dillərinin ortaq terminoloji bazasının vacibliyi məsələsi bu gün, əksər türkdilli xalqların müstəqil etməsi, dillərinin müstəqil inkişafı dövründə aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Maraqlıdır ki, alimin məruzəsində türk dillərinin terminoloji bazasının zənginləşdirilməsində həmin dillərin dialekt və şivələrinin də xüsusi yeri qeyd edilirdi". Ç.Çobanzadənin elmi terminologiya yaratmaqda əsas mənbələrdən biri kimi Avropa dillərini götürməyi tövsiyə edirdi. Bu gün də bu məsələ öz aktuallığını saxlamaqdadır: "Üçüncü mənbə kimi isə o, bu gün də aktual olan, müasir dövrdə də eyni dərəcədə dilimizin bütün sahə terminoloji sisteminin formalaşdırılmasında müstəsna rol ilə seçilən Avropa mənbəli terminlərdən istifadəni əsas götürürdü və bu amilin Azərbaycan dili ilə yanaşı, coğrafi mövqeyindən asılı olmayaraq, əksər türk dillərinin terminoloji sisteminin zənginləşməsinin əsas bazalarından biri olduğunu göstərirdi. Alimin bu tezisnin nə qədər əsaslı və doğru olduğunu isə tarix bir daha sübut etdi və onun təklif etdiyi və əsaslandığı həmin proses bu və ya digər forma və məzmununda bu gün də davam etməkdədir.

TÜRK DİLLƏRİNDƏ ELMİ TERMINOLOGİYA YARADILMASINDA İLKİN PRİNSİPLƏR

Əmirahlı S.Ə.

Bakı Slavyan Universiteti

I Bakı Türkoloji Qurultayında "Odabaşının Türk dillərində terminologiya" adlı məruzəsi terminologiyanın nəzəri məsələlərinə həsr olunmuş əsas məruzələrdən biridir. Məruzədə türk dillərində terminlərin əmələgəlmə səbəbləri, terminyaratmada əsas prinsiplər, türk-tatar dillərində elmi terminologiyanın əsas mənbələrinin müəyyən olunması, dildə "purruzm" məsələsi və termin yaradıcılığını kordinasiya edən elmi idarənin olmasının zəruriliyi məsələlərinə münasibər yer alır. Odabaşının məruzəsində dildə terminlərin əmələgəlmə səbəblərindən biri kimi xalqın həyatında olan sosial və siyasi çevrilişlər göstərilirdi.

Öz məruzəsində Odabaşı Türk dillərində elmi terminologiya yaradılarkən ilkin prinsiplər kimi aşağıdakıları götürməyi doğru sayırdı:

a) sosial-tarixi səbəblər üzündən türk dillərinə ərəb və fars dillərindən daxil olan elmi terminləri araşdırdıqdan, onlara eyni yazılış forması verdikdən və bütün türk xalqları üçün eyni məna verdikdən sonra saxlamalı;

b) yeni terminologiya tərtib edilərkən daha çox, türk materialından istifadə etmək və türk dilinin qanunlarına əsaslanmaq lazımdır;

c) yeni terminologiya yaradılarkən, ərəb dilinin bəzi şəkiciləri elə həmin dildən alınan sözlərdə tətbiq edilə bilər, məsələn, ictimai, ictimaiyyət; iqtisad, iqtisadi, iqtisadiyyat; türk, türki, türkiyyat.

Avropa dillərindən alman terminlərin tərkibində olan bəzi elementləri türk dilləri üçün uyğun saymayan alim onlardan bəzi istisnalarla işlənməsini münasib hesab etmirdi. O, türk dillərilə latın-yunan dilləri arasında hər hansı sosial-tarixi yaxınlığın olmadığını nəzərə alaraq, Avropa dillərində ümumiləşmə

olan *-izm*, *-logiya*, *-asiya*, *-ist* kimi sözdüzəldici şəkilçilərin qəbul olunmasının mümkünlüyünə şübhə edirdi. Türk dillərində belə sonluqların canlı danışq dilində işlənməsinə dair indiyədək bu və ya digər dərəcədə əhəmiyyətli sayda halların məlum olmadığını və ona görə də bu formalardan mümkün qədər az istifadə olunmasını doğru sayırdı.

Odabaşı yeni sözlərin yaranma yollarından danışarkən dilin daxili potensialını ön plana çıxarırdı. Odabaşının fikrincə tələbat hiss edilən yeni sözlər dildə müxtəlif yollarla meydana gəlir: - dilin əsas qanunlarına əsaslanaraq, yeni sözlər həmin dildə mövcud olan leksik materiallardan doğur. O, bu prosesin bir neçə istiqamətlərdə gedə biləcəyini göstərirdi: çoxdan unudulan sözlərin (arxaizmlər) ya köhnə mənasında, ya da yeni anlamda istifadəyə verilməsi: (qurultay, bilik və s.) canlı dilin materiallarından yeni sözlərin yaradılması yolu ilə. Odabaşı terminlərin məktəblərdə öyrədilməsini və tədris prosesində onlardan istifadə edilməsini də bu sahədə əsas problemlərdən sayırdı və göstərirdi ki, yerli terminologiya yalnız əzsavadlı əhali arasında elementar və mədəni anlayışların yayılması üçün bu və ya digər dərəcədə geniş işlədilə bilər. Məktəblərə, daha çox, II pillə məktəblərinə və ali məktəblərə gəldikdə isə onlarda artıq mövcud olan prinsiplər əsasında yeni yaradılan terminologiya tətbiq edilməlidir. O, hesab edirdi ki, türk terminologiyası məsələləri özünün bütün təfərrüatları ilə həllini yalnız bu məqsədlər üçün xüsusi olaraq yaradılan *elmi institutda* tapa bilər. Onun fikrincə, institutun məqsədi terminologiyaya dair bütün türk vilayətlərində olan təcrübəni toplamaq, müvafiq ilkin lüğətlər tərtib etmək, bunlara rəy almaq üçün yerlərə göndərmək, rəyləri toplamaq, onları müzakirə etmək və elmin müxtəlif sahələrində terminologiyayı qəti olaraq bərqərar etməkdir. Beləliklə, Odabaşı türk dilləri üçün termin yaradılmasının əsas yollarını milli terminlərin zəngin bazasında görürdü, lakin yeni yaranan Avropa sözlərindən də dilin daxili qaydalarının gözlənilməsi şərti ilə istifadə edilə biləcəyini göstərirdi.

DIALECTS OF ENGLISH

Gojayeva N.M.

Nakhichevan State Universiti

Dialects are linguistic varieties which may differ in pronunciation, vocabulary, spelling and grammar. Dialects can be defined as "sub-forms of languages which are, in general, mutually comprehensible." English speakers from different countries and regions use a variety of different accents (systems of pronunciation), as well as various localized words and grammatical constructions; many different dialects can be identified based on these factors. Dialects can be classified at broader or narrower levels: within a broad national or regional dialect, various more localized sub-dialects can be identified, and so on. The combination of differences in pronunciation and use of local words may make some English dialects almost unintelligible to speakers from other regions. The major native dialects of English are often divided by linguists into three general categories: the British Isles dialects, those of North America, and those of Australasia. Dialects can be associated not only with place, but also with particular social groups. Within a given English-speaking country, there will often be a form of the language considered to be Standard English – the Standard Englishes of different countries differ, and each can itself be considered a dialect. Standard English is often associated with the more educated layers of society, as well as more formal registers.

Types of British Accents

Cockney. This is one of the UK's most famous dialects, and it goes hand in hand with London. It came about as the dialect of the London working classes, especially in the poorer East End of the city. The Cockney dialect also gave us Rhyming Slang, and you can still hear plenty of market traders round the East End shouting out in Cockney from their stalls. With the Cockney accent there are lots of 'glottal stops', and the 'th' sound frequently changes to an 'f' sound. There have also been some famously terrible attempts at the Cockney dialect.

Estuary English. Here's another dialect that is London-based. The 'Estuary' in question is the Thames Estuary, and this dialect is spoken by people who live along its stretch. It's now becoming one of the most widely spoken accents down south. It's not as posh as RP, but it's not as 'common' as Cockney.

Yorkshire. Yorkshire is a big county in England, and lots of people speak with a variation of the Yorkshire dialect as a result. Known as 'God's Own County', Yorkshire has a delicious dialect. One of the biggest difference between this dialect and RP is that words ending in an 'ee' sound, like 'nasty', are pronounced with an 'eh' sound, like 'nasteh'.

Northern Irish. The Northern Irish accent is quite a beautiful one, and a strong one too. The first thing you'll probably notice about Northern Irish is how many letters seem to be missing from words when people speak it. For example, 'Northern Irish' would be pronounced more like 'Nor'n Ir'sh'!

Scottish. The Scottish dialect varies hugely from city to city, town to town, and becomes increasingly like the Irish accent in the Western Isles, and increasingly like Nordic languages in the islands to the far north. The more remote the area, the stronger the accent seems to become, so people from the Shetland Islands can be hard to understand at first. And Glaswegian can be tricky too – even for Scots themselves!

Brummie. If you come from Birmingham, you'll speak the Brummie dialect. It's quite soft, and elastic, and lumpy sounding!

Scouse. If you come from Liverpool, then you'll speak Scouse. The Liverpudlian accent is one of the most famous British regional accents thanks to the Beatles, and it's a very nasal dialect that can be hard to copy at first!

Geordie. People from Newcastle speak the Geordie dialect, and they're called Geordies too. One of the biggest differences between Geordie and RP is that the 'r's at the end of words aren't pronounced and tend to be pronounced as 'ah' instead. So a word like 'sugar' becomes 'sug-ah'. And a word like, say, 'Space Centre' becomes 'Space Cent-ah'!

LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ SÖZDÜZƏLTMƏNİN ROLU

Hacıyeva M.M.

Bakı Slavyan Universiteti

Dil xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətinin parlaq göstəricisidir. O, insanların əmək və ictimai fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlıdır. Cəmiyyətdə inkişaf edən və dəyişən nə varsa dərhal dildə öz əksini tapır. Dilin lüğət tərkibi daim artır və inkişaf edir; yeni məfhumlar, yeni sözlər, yeni adlar tələb edir. Lüğət tərkibinin zənginləşməsi söz yaradıcılığı prosesi ilə əlaqədardır. Sözyaratma sisteminin özülünütəşkil edir.

Dildə sözyaratma məfhumunu sinxron və diaxron aspektdə işlətmək olar. Sinxron və diaxron sözyaradıcılığı müxtəlif məzmunla malikdir. Sinxron sözyaratmada törəmə sözlərin hansı vasitələrinin köməyi ilə əmələ gəldiyi araşdırılır. Diaxron sözyaratmada isə söhbət törəmə sözlərin derivasiya (sözyaratma) mənasının hansı vasitələrlə ifadə olunmasından gedir. Sinxron sözyaratma dildəki vahidlərin bir – birinə münasibətini, diaxron sözyaratma isə bir vahidin digər vahidə keçməsinə öyrənir.

Hər bir müasir dildə bu və ya digər məfhumu ifadə etmək üçün yeni – yeni söz və ifadələr meydana çıxır, dilin lüğət tərkibi inkişaf edir. Bu zaman yeni məfhumları adlandırmaq üçün istifadə olunan sözlər müxtəlif vasitələrlə yaradıla bilər. Lüğət tərkibini zənginləşdirən bu vasitələrdən biri də dildə yeni söz düzəltməkdir. Danışqı zamanı dildəki sözlərin demək olar ki, əksəriyyəti söz düzəltmə yolu ilə əmələ gəlmişdir. Deməli, sözdüzəltmə dilin inkişafı və formalaşmasında başlıca vasitədir. Dilçilikdə “sözdüzəltmə” termini alimlər tərəfindən iki əsas mənada işlədilir və bir – birindən fərqləndirilir. Birinci mənada “sözdüzəltmə” dildə daima yeni söz yaranması prosesini ifadə etmək üçün istifadə edilir. Dil daima inkişafda olduğundan o, özündə müəyyən dil proseslərini, o cümlədən yeni leksik vahidlərin yaradılması prosesini birləşdirir. Bu proses “sözdüzəltmə” adlanır. İkinci mənada “sözdüzəltmə” termini yeni leksik vahidlərin yaradılması prosesini öyrənən bir elm sahəsinin adı kimi işlədilir.

Sözdüzəltmə vasitələri haqqında danışdıqda yeni sözlərin yaradılmasında iştirak edən affiksasiya, konversiya, mürəkkəb sözdüzəltmə, qısaltma və ya mürəkkəb ixtisaslar, substantivləşmə, adyektivləşmə və digər sözdüzəltmə üsullarını qeyd etmək olar. Affiksasiya (morfoloji yolla söz düzəltmə) dedikdə, köklərə şəkilçilər artırmaqla yeni düzəltmə sözlərin yaradılması nəzərdə tutulur.

THE IMPACT OF ICTs IN ENGLISH TEACHING AND LEARNING

Hagverdieva G.A.

Nakhichevan State University

Most of the schools in Azerbaijan rely on the traditional methods of teaching English as foreign language such as the grammar translation method or audio lingual method neglecting genuine opportunity

provided by these modern technologies. As consequence for many factors when our students leave the school, students who have studied formal English teaching often remain poor to use the language communicatively (spoken or written).

Nowadays, teachers of English around the world prefer some form of communicative teaching and learning, rather than the traditional methods of ELT which dominate the teacher-centered approach and neglect the student's communication skills. The teacher-centered approach depends mainly on the learner's memory and did not care about the authentic use of language. Although, a successful EFL teacher is not necessarily restricted to one method or another, the ICTs have changed the pace of teaching strategies to suit the goals of his materials and the needs of his students. On the other hand ICTs have given the students many opportunities to practice English in and out the classroom. With the help of the modern technologies they have time and freedom to understand, reflect and analyze what have been exposed to. Moreover, the ICTs put forward an influential base for efficient education. Now, we need the modern technologies for a better blended method of delivery to create apt teaching techniques to enhance the process of learning English language. ICTs are very motivating, because they help the learners to learn the language which is carefully designed to meet the prescribed goals. Learning a second language has always been a passion of many people around the globe. Many have learned and are learning foreign languages for different reasons including studying abroad, business, and hobby. The advancement of technology has impacted our lives greatly in many ways. For example, technology has improved our personal lives, the way we teach, learn, and do our businesses. Technology has made it possible to form a virtual team collaborating and communicating regardless of the location and culture of team members. Technology has removed the distance barriers and has made it possible for higher education to effectively teach anyone and for businesses to easily reach anyone around the globe. This has made more people interested in learning foreign languages. Technology can be used to facilitate teaching and learning foreign languages in efficient and effective ways. Therefore, a foreign language can easily be learned without the worry of traveling and finding a well qualified teacher. Undoubtedly technology has impacted the lives of everyone more or less. In recent years, advancement and ease of using technology has made everyone wonder how technology can improve the way we do things. The key is awareness and to determine how technology can add value.

Many arguments have been advanced on the impact of information and communication technology (ICT) on the teaching and learning of language. While some are of the opinion that it would make students smarter and enhance the teaching and learning of language, others posited that there is no certainty about its possibilities because many educators are not yet familiar with the technology to use and how to apply it in the teaching - learning process. For instance, there has been a great deal of debates in the past few decades on the pedagogical worth of computers in the classroom. While some researchers have suggested that technology often remains antiquated, limited to the simple writing assignments and browsing the internet, others have suggested that this has been due in part, to educators' limited knowledge of the role played by communication technology in language instruction, a situation which shows that the use of computer is only a medium in which a variety of methods, approaches and pedagogical philosophies are implemented. This implies that the use of ICT in language education has its merits and challenges.

No doubt, motivation is the cornerstone in the process of acquiring or learning a foreign language; therefore, learners usually have a positive attitude toward computers. Even though, the modern technologies are double-edged sword, their advantages are acknowledgeable over its pitfalls. No doubt, they have significant, positive impacts on ELT, the following are some them:

A. Availability of the Materials

ICTs are very stimulating because of the availability of the learning materials whether it is computer-based, in the web or on CDs; therefore, the student can learn at his own pace with a very patient tutor (the machine). Meanwhile, the use of online telecommunications for teaching and learning via the computer in the classroom across the world will consolidate the improvement of different skills. The availability of images, animation, audio and video clips they help much more in presenting and practicing new language.

B. Student Attitudes

ICTs have positive effects on student attitudes toward the language teaching and learning. Students felt more successful in school, were more motivated to learn and have increased self-confidence and self-esteem when using computer-based instruction. This was particularly true when the technology allowed learners to control their own learning.

C. Autonomy

Students have the opportunity to choose the element/s of language which they want to focus on

meeting their learning strategies or learning styles. Here, the learner-centered approach is supported by these facilities offered by the ICTs while the tradition techniques approaches failed to give such opportunities. The student feels free to practice the language without fear from the others at their own phase and pace.

D. Authenticity

ICTs provide authentic learning environment, because the learner can interact with others across the continent are very motivating to the language learners. Confronting such challengeable situations is the touchstone for using the language in authenticity not artificially. The ICTs as tools for learning are very motivational; however, they are very attractive and accessible.

E. Multifaceted Tools

No doubt, (ICTs) could successfully contribute to two ends: creating a blend of classroom materials and delivering those materials in multiple ways. They facilitate different activities such as testing, doing exercises and performing different pedagogical tasks or games.

F. Help Teachers

ICTs help the teacher to prepared, produce, store and retrieve their materials easily and swiftly. The availability of different rich texts, different topics, quizzes, exercises helps in saving the teacher's time. Despite the opportunities and facilities offered by the modern technologies in assisting better teaching, but they do not replace it. So far, the skillful teacher is the only person who is shouldering the responsibility of delivering and achieving the teaching goals.

G. Student-centered

ICTs help the student be exposed to language clockwise and definitely they help them to write and edit their work in order to produce a well published work. Likewise, computers encourage students to do extra work outside the classroom, play language games and, hopefully, gain extra exposure to the language and improve their progress in the language and support the student-centered concept. Via the computer and the internet the students will be able to communicate with others in different places.

Moreover, ICTs help the shy or the quiet students who sometimes abstain from asking questions or challenging information to communicate and ask questions. Using modern technologies in the learning environment has been shown to make learning more student-centered and improve the learning process by stimulating teacher/student interaction. Furthermore, ICTs enhance collaborative learning which results in higher self-esteem and student achievement.

H. ICTs in Self-Assessment

The examinations generally test the reading and writing skills of the students, totally neglecting the listening and speaking skills, which are indispensable skills for the learners in their future career. The listening capacity can be tested through computer-assisted packages like listening to a dialogue/passage and answering the questions or listening to lectures and then answering short questions or true or false statements. It will enhance their talents for taking international tests because many competitive exams follow such a pattern to test the grasping ability of the students. Nowadays using of information technology at the English lessons is also very important. Information technology provides teachers an endless choice of multimedia, software, applications and devices with which to create more exciting, interactive lessons.

FƏRHAD ZEYNALOV AZƏRBAYCANDA TÜRKOLÖJİ MƏKTƏBİN BANİSİ KİMİ

Haqverdi G.Ş.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Türkologiyanın tarixinə nəzər salsaq, görürük ki, ilk dəfə türk xalqlarının dil tarixini, etnologiyasını müqayisəli şəkildə tədqiq edən görkəmli alim Mahmud Kaşğari olmuşdur. O, türkologiya sahəsində araşdırmalar aparmış, “Divani-lügət-it-türk” əsərində türk ləhcələrini şərq və qərb olmaqla 2 sinif üzrə qruplaşdırmışdır. Şərq qrupuna Xaqani, Kaşğar, Yağma, Arğu, Tuxsi və Uyğur ləhcələrini, Qərb qrupuna isə Oğuz, Qırğız, Qıpçaq, Peçenek və Bulğar ləhcələrini daxil etmişdir. Sonrakı dövrün bölgüləri də bu sinifləndirmələr üzərində aparılmışdır. Türkologiyanın ilk izləri məhz Mahmud Kaşğari yaradıcılığında əks olunmuşdur. Türk soylu xalqları **Türk** adı altında birləşdirən bu böyük şəxsiyyət bütün türk ellərini dolaşmış, divanında ilk dəfə olaraq türk ellərinin xəritəsini vermişdir. Müasir dövrdə türk dillərini araşdırarkən hər zaman bu əsərə müraciət olunur. Professor Ramiz Əsgərin “Divani-lügət-it-türk” əsərini ana dilimizə tərcümə edərək nəşrə hazırlaması türkologiyaya olan marağın təzahürüdür.

Türk xalqlarının dil tarixini, mədəni irsini, zəngin xüsusiyyətlərini bir arada birləşdirən türkologiyadan bəhs edərkən I Türkoloji Qurultayı vurğulamamaq mümkün deyil. 1926-cı ilin 26 fevral-6 mart tarixlərində Bakıda keçirilən bu qurultay xüsusi əhəmiyyətə malik olub bütün türk dünyasında böyük çevrilişə səbəb olmuşdur. “Türk” sözünü dilə gətirərkən insanların simasında bir narahatçılığın və tələşin hiss olunduğu bir zamanda belə bir qurultayın keçirilməsi türklərin mənəvi birliyindən, sabit türkçülük ideyasının möhkəmliyindən xəbər verirdi. 131 nəfər nümayəndənin iştirakı ilə keçirilən bu qurultayda əhəmiyyətli məzmunu malik 38 məruzə dinlənilmişdir. Qurultay türk xalqlarının tarixində müstəsna xidmətləri olan 2 görkəmli ziyalının İsmayıl bəy Qaspiralinin və Vasiliy Radlovun şərəfinə həsr olunmuşdur. Türkologiya sahəsində mövcud olan 7 mühüm problemin həlli istiqamətində əhəmiyyətli müzakirələr aparılaraq müvafiq qərarlar qəbul edilmişdir. Həm də “Bakı Qurultayı” adlandırılan bu qurultayda əlifba, imla-orfoqrafiya, termin, tədris-metodika, qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi, türk dillərinin ədəbi dil problemləri, türk dillərinin tarixi problemləri kimi məsələlər diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Daha öncə də türkologiyaya dair müxtəlif səpkili toplantılar təşkil olunsay da, onlardan heç biri I Türkoloji Qurultay qədər mühüm problemləri həll edə biləcək səviyyədə olmamışdır. Bu baxımdan qurultay türk dünyası tarixində dərin izlər qoymuşdur. Təəssüflə qeyd etmək ki, I Türkoloji Qurultayda iştirak edən türkoloqlardan haqsız yerə ölümə məhkum olunanlar arasında böyük alim Bəkir Çobanzadə də olmuşdur. Onun bu qurultayda həm təşkilat komissiyasının üzvlərindən biri kimi, həm də elm adamı olaraq xidmətləri olduqca genişdir. Ərəb, fars, rus, bir neçə Avropa dilini və müqayisəli türkologiyayı mükəmməl bilməsi onun bu işin öhdəsindən layiqincə gəlməsinə təkan vermişdir. Qurultayda iştirak edərkən neçə-neçə elmi mübahisəli məsələlərə öz iti düşüncəsi və zəkası ilə aydınlıq gətirmişdir. Alim terminologiya üzrə qətnamə komissiyasının sədri, o cümlədən əlifba və ədəbi dillə əlaqədar yaradılmış komissiyaların üzvü olmuşdur. “Türk dillərinin yaxın qohumluğu” və “Elmi terminologiyanın sistemi haqqında” məruzələri ilə çıxış etmişdir. Filologiya elmləri doktoru, professor Bəkir Çobanzadənin məruzələri elmi cəhətdən olduqca əhəmiyyətli, zamanına görə dilçilikdə mövcud olan aktual problemlərin həlli istiqamətində olmuşdur.

Türkologiyayı elm səviyyəsinə yüksəltmək, Azərbaycanda türkoloji məktəbi yaratmaq isə görkəmli alim Fərhad Ramazan oğlu Zeynalovun payına düşmüşdür. Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU) Ümumi dilçilik kafedrasının dosenti olmuş bu böyük şəxsiyyət 1969-cu ildə həmin universitetdə Türkologiya kafedrasını yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Bununla o, Azərbaycanda ilk dəfə türkoloji məktəbin təməlini qoydu. Yaratdığı kafedraya rəhbərlik etdiyi illərdə türk dillərinin yüksək səviyyədə tədris olunmasına nail olmuşdur. Alim “Türkologiyanın əsasları” kitabında dilimizin təşəkkül tarixindən geniş bəhs etmiş, türk dillərini fonetik, leksik, morfoloji quruluşlarına görə təsnif etmişdir. Türk dillərinin, o cümlədən oğuz qrupu dillərinin əmələ gəlməsi və inkişaf tarixini şərh etmişdir. Bu kitab, nəinki ölkəmizin universitetlərində, hətta Türkiyənin bəzi universitetlərində kamil bir dərslik olaraq tələbələrin marağına səbəb olmuşdur. Professor Fərhad Zeynalovun qeyd etdiyi kimi türk dilləri bir-birlərindən o qədər də ciddi fərqlənir. Onlar həm genetik, tipoloji, həm də qrammatik quruluşları və əsas lüğət fondlarının ümumi olmaları ilə əlaqədar olaraq bir ailədə - türk dilləri ailəsində birləşə bilirlər. Bu dil qrupları məhz elə bu ümumiliyə görə bir-birlərini (çuvaş və yakut dilləri bir qədər istisnaqlıq təşkil etməklə) asanlıqla başa düşə bilirlər. Filologiya elmləri doktoru, professor Fərhad Zeynalov doğma dilinə dərin hörmətlə yanaşmış, onun tədqiqini və tarixini türkoloji səviyyəyə yüksəltdirmiş, türk dillərini müqayisə edərkən Azərbaycan dilinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini böyük məharətlə vurğulamışdır. Professor F.R. Zeynalov tanınmış bütün türkoloqların türk dillərinin müxtəlif prinsipləri əsasında apardığı təsnifatlarını ciddi şəkildə təhlil etmiş, onların müsbət və mənfi cəhətlərini aydınlaşdırmış və ilk dəfə sistemli şəkildə türk dillərinin yeni təsnifatını vermişdir.

Alman türkoloqu Dörfer türk dillərini təsnif edərkən “xalac qrupu”nu türk dillərinin qrupu kimi təsnif etsə də, Fərhad Zeynalov elmi dəlillərlə bu fikri təkzib etmiş və sübut etmişdir ki, xalac Azərbaycan dilinin bir şivəsidir. Doğrudan da araşdırarkən məlum olur ki, Fərhad Zeynalovdan sonra bu mövzuya müraciət edənlər xalac (xələc) türkcəsini Azərbaycan dilinin şivəsi olaraq özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə təsnif etmişdilər. Sözün tarixinə nəzər salsaq “kal ac”, yəni ac qalmaq anlamına gəlir. Mahmud Kaşğari “kalaç” sözünü izah edərkən qədim “Şu dastanı”na müraciət etmişdir. Fəzlullah Rəşidəddinin də “Oğuznamə”sində bu sözə rast gəlinir. Bir sözlə, bu sözün tarixi qədimdir və həqiqətən türk mənşəli qəbilə adı kimi mövcud olmuşdur. Hal-hazırda da etnotoponim kimi Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında Xalac və ya Xələc kəndləri adı ilə yaşamaqdadır. Alimin “Türkologiyaya giriş”, “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası”, “Nitq hissələrinin təsnifi prinsipləri”, “Türk dillərində köməkçi nitq hissələri”, mətnşünaslıq sahəsində “Dastani - Əhməd Hərami”, “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi əsərləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu əsərlər vasitəsilə illər boyu türkologiya sahəsində həll oluna bilməyən elmi problemlərin və mübahisələrin kökünü araşdıraraq dilimizi ən saf və toxunulmaz formada daha yüksəklərə uraltmağa nail olmuşdur.

55 yaşında vaxtsız vəfat etmiş istedadlı alimin – Fərhad Ramazan oğlu Zeynalovun əsərlərinə müasir dövrdə də mütəmadi olaraq müraciət olunur. Ali təhsil ocaqlarında müəllimlər, tələbələr, magistrantlar, doktorant və dissertantlar daima bu əsərlərdən faydalanırlar.

MƏTBƏX ƏŞYALARI İLƏ BAĞLI FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏR

Həmidova A.N.

Bakı Slavyan Universiteti

Frazeoloji birləşmələr tərkibcə dəyişməz məcazi mənada işlənən söz birləşmələrinə deyilir. Dilimizin lüğət tərkibində mətbəx əşyaları ilə bağlı frazeoloji birləşmələr olduqca çoxdur. Yemək və içkiləri hazırlamaq üçün müxtəlif mətbəx əşyalarından istifadə olunur. Bu əşyalar insanların məişət həyatlarına daxildir və bu mətbəx alətlərinin adları müxtəlif nağıl və dastanlarımızda, həmçinin, söz sənətində, frazeoloji birləşmələrin tərkibində işlənir. Məsələn; Xəlbirdə su daşımaq (gətirmək) – bitməz işə girişmək, vaxtını boş işlə keçirmək, vaxtını hədəf yerə sərf etmək. Cırtan : Çünki hər gecə anası gedib çaydan ona xəlbirdə su gətirərdi, o içib, yatardı. (Cırtan nağılı). “Səbr kasası dolmaq” (daşmaq) – daha dözə bilməmək, hövsələdən çıxmaq. “Qazan asmaq” – su qızdırmaq. “Qazan qaynatmaq” – yemək hazırlamaq və s. Bunlardan biri də “Bir çədən külfət” frazeoloji birləşməsidir. Çədən əvvəllər mətbəximizdə istifadə olunan alətlərdən biridir. O, nazik qarğıdan hazırlanmış aşıqzən olub. “Bir çədən külfət” frazeoloji birləşməsi - bir şəxsin ailəsinin böyük olması və həmin şəxsin himayəsində olan insanların çoxluğuna işarədir. Çədən – müasir dövrümüzdə işlədilən aşıqzəndən fərqli olaraq dəmirdən deyil, qarğıdan və qamışdan hörülürmüş. Bu alət ailədəki insanların sayından asılı olaraq 2, 4, 7, 10 və s. nəfərlik aş, plov, xəngəl, əriştə və s. kimi xörəkləri süzmək üçün hörülüb hazırlanırdı. Artıq ailənin çədənini görən şəxs həmin ailənin böyüklüyünü bilirdi. Bununla bağlı olaraq ailə sayını bildirmək üçün sadəcə çədən göstərilib, “Bir çədən külfətim var” demək bəsidir.

Dilimizdə tez-tez işlətdiyimiz “Boynuma minnət qoyma”, “Minnət qoyma” kimi frazeoloji birləşməsi də mətbəximizdə istifadə olunan əşya ilə bağlıdır. Belə ki böyük çörək bişirilən yerlərində, məsələn, saray çörəxanalarında kündələr başqa bir otaqda yetişirdi və həmin otaqdan kürələrə, çörək bişirilənən yerə gətirilirdi. Daha sonra həmin kündələri ocağa aparıb, ocağa vermək üçün uzun ağac alətindən istifadə edilirdi. Bu həmin uzun ağac alətinin içində dörd, ya yeddi ovulmuş yuva olurdu və hazırlanan kündələr də həmin yuvalara qoyulurdu. Bundan sonra kürəkdə, çiylində, boyunda götürülüb ocağa aparılırdı. Bu alətin adına da bineyt, pinəkop, sarpun, çörəkçi taxtası ilə yanaşı, bir adı da “minnət” idi. Məhz buradan da “minnət götürmək”, “minnət qoymaq” ifadəsi yaranmışdır. İlk əvvəl “çörəyini boynuma qoyma” kimi işlənilib daha sonra isə başqa məcazi mənalar da çevrilib. “Nə hoqqa çıxarırsan”, “hoqqa çıxarmaq”, “hoqqabazlıq etmək” kimi ifadələrə də dilimizdə rast gəlirik. Burada işlənən Hoqqa əslində ağacdən, gildən və yaxud hazırlanan mürəbbə, gülqənd qoyulduğu kiçik yuvarlaq qab (rozet) və ya qutudur. “Hoqqa”, “hokka” əslində mətbəxdə, süfrədə işlədilən qab adıdır. Qədimdən daha çox işlənirdi.

OMONİMLƏRİN TƏDRİSİNDƏ LEKSİK ÇALIŞMALARIN ROLU

Həsənova L.S.

Gəncə Dövlət Universiteti

Respublikamızda təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatlar bugün sistemdə müəyyən nailiyyətlərin əldə olunması ilə nəticələnib. Müasir interaktiv təlimin qarşısında duran ən ümdə məqsədlərdən biri də gənc nəslin yüksək səviyyədə yetişdirilməsi, onların tərbiyəsinin bünövrəsinin qoyulması, təhsildə fəallığın artırılması, təfəkkürü inkişaf etmiş vətəndaşlar hazırlamaqdır. Dərsdə şagirdlərin idrak fəallığını və müstəqilliyini inkişaf etdirmək tələbi son zamanlar haqlı olaraq daha ciddi şəkildə qoyulmuşdur. Dərsləri elə təşkil etmək lazımdır ki, şagird özü dərk etməyə nail ola bilsin. Bu cəhətdən Azərbaycan dili dərslərinin imkanları genişdir. Bu imkanlardan istifadə dərəcəsi müəllimin məharətindən və işgüzarlığından asılıdır.

Prof. B.Əhmədov yazır: “Azərbaycan dili dərsləklərinin məqsədi şagirdə düzgün düşünməyi və düşündürücü ədəbi nöqteyi-nəzərindən düzgün (situasiyanın tələbinə uyğun şəkildə) ifadə etməyi, eləcə də həmin dildə danışan (yazan) şəxslərin fikrini aydın dərk etməkdən ibarətdir”. Şagirdlərin idrak fəallığının təşkili onların mənimsəmə qabiliyyətinin inkişafı üçün əsas şərtlərdəndir. İdrak fəallığı yaradıldıqda

öyrənmənin səmərə və keyfiyyəti yüksəlir. Şagirdlərin təlim marağının inkişaf etdirilməsi, məqsədin dərk olunmasında onların fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması çox böyük rol oynayır.

Bu sahədə hazırkı proqrama əsasən tədrisi V sinifdə nəzərdə tutulmuş leksika bölməsinin də əhəmiyyəti böyükdür. Bu bölmədə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin leksik tərkibi, sözlərin müxtəlif mənə qruplarının öyrədilməsinə rast gəlinir. Bu baxımdan Azərbaycan dilindəki sözlər şərti olaraq üç qrupa ayrılır: omonimlər, sinonimlər, antonimlər. Eyni səs tərkibinə malik olub, mənaca müxtəlif olan sözlərə omonimlər deyilir. Bu mövzuda bilikləri möhkəmləndirmək və uzun müddət yadda saxlamaq üçün müxtəlif tipli çalışmalara müraciət etmək lazımdır. İnkişafetdirici çalışmalar tərtib etmək şagirdlərin fəallaşmasına müsbət təsir göstərir. Cavab tapmaq, düşünmək, nitqi inkişaf etdirmək, yazı vərdisləri aşılamaq kimi keyfiyyətlər şagirdlərin gələcək və şüurlu fəaliyyətlərinin formalaşmasına geniş zəmin yaradır. Düşündürücü çalışmalar sistemli dərslərin yüksək səviyyədə keçməsinə, şagirdlərin ümumi inkişafına yardım edir. Məsələn,

Çalışma 1. Qax, mürəkkəb, şaxta, fəsil sözlərini omonim hesab etmək olarmı? Fikrinizi cümlələrlə əsaslandırın.

Qax- Azərbaycan rayonlarından birinin adı.

Qax- xüsusi şəkildə doğranmış və qurudulmuş meyvə.

Mürəkkəb- yazı yazmaq üçün işlədilən rəng.

Mürəkkəb- qarışıq, dolaşiq.

Fəsil- ilin dördüdə bir hissəsi.

Fəsil- əsərin bir hissəsi.

Göründüyü kimi verilmiş nümunələrdə sözlərin yazılış və deyilişi eyni, ifadə etdiyi mənalar müxtəlifdir. Omonimlərin tədrisində qarşıya qoyulan məqsəd şagirdlərin çoxmənalı sözlər, antonim və sinonimlərdən omonimləri fərqləndirməsi və bu yöndə bilikləri möhkəmləndirməkdir. Bu prosesdə istifadə edilən əsas təchizatlar isə V sinif üçün Azərbaycan dili dərsləri, əyani vəsaitlər, şəkillər, testlər və Azərbaycan dilinin omonimlər lüğətidir. Təbii ki, burada müəllimin köməyi mütləqdir. Müəllim dərsləri izah edərkən omonimlərə aid əşyaların şəkillərini də əyani olaraq göstərsə, omonimlərin mənası şagird tərəfindən tez başa düşülər və onları fərqləndirməyi bacararlar. Dərsləri maraqlı alandırmaq üçün şagirdlərə suallar ünvanlamaq lazımdır. Məsələn:

-İnsanda düşünmə qabiliyyəti, zəka, idrak – ağıl

-Mal-qara və qoyun saxlamaq üçün yer – ağıl

-Meyvə ağacları əkilmiş sahə – bağ

-Bağlamaq üçün ip, kəndir – bağ

-Rənglərdən birinin adı – göy

-Göyərzi, tərəvəz – göy

Əvvəlcədən qruplara bölünən şagirdlərdən suallara daha çox cavab tapanlar qalib hesab olunur. Oyun xarakterli çalışmada hətta vaxt da tətbiq etmək olar. Daha sonra test tipli çalışma ilə də nəzəri bilikləri praktik cəhətdən aşılamaq da faydalıdır. Məsələn: Hansı bənddəki hər iki sözü omonim kimi işlətmək mümkündür?

A) Dərd, kədər

B) Baş, daş

C) Dağ, bildir

D) Bar, dan

E) Doğru, kəsir

Şagirdlərin iştirakı ilə test tipli tapşırığın həllinə başlanılır və burada sözlər tək-tək analiz edilir. Analizdən çıxan nəticəyə əsasən D bəndindəki sözlərin (bar və dan) omonim olduğu dəqiqləşir. Bundan başqa müəllimin tapşırığı ilə şagirdlər omonim sözlərə aid cümlələr qurub söyləyir, tərkibində omonimlər olan atalar sözü, şeir, tapmaca və bayatılardan da nümunələr gətirirlər. Digər nümunəyə baxaq: Rəsul Rzanın şeirindən parçanı oxuyun və suallara cavab verin.

Bir səs gəlir ürəyimdən —

Rza, yaz!

Qarşı gündən gülümsəyən

Yaza yaz!

Bu dəfə seçilmiş qrup lideri şeirin tərkibindən yazılışı və deyilişi eyni olan sözləri sərbəst şəkildə seçib yazı taxtasında yazır, qalan şagirdlər isə köçürürlər. Müəllim öz növbəsində çalışmanın hər kəsə aydın olması üçün sual verir: Mətnə neçə “yaz” sözü var? Onların leksik və qrammatik mənə fərqi izah edin. Cavablardan məlum olur ki, mövzu mənimsənilib. Müvafiq olaraq dərslərin sonunda qiymətləndirilmə aparılır.

Omonim mövzusunun tədrisi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, şagird dolğun söz ehtiyatına malik olur. V sinifdə ikən şagirdin şəxsi lüğət fondu zənginləşir.

T. DRAYZERİN YARADICILIĞI VƏ ONUN TƏRCÜMƏSİNƏ DAİR ÜMUMİ QEYDLƏR

Həsənova S.Ə.

Bakı Slavyan Universiteti

Teodor Drayzer (1871-1945) Amerika ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri, tanınmış yazıçı, ictimai xadimdir. Əsərlərində ABŞ həyatının ən geniş bədii mənzərəsini yaratmış T. Drayzer Amerikanın, eləcə də dünya ədəbiyyatının görkəmli realist ədiblərindən biridir. O, Amerika həqiqətlərini ağır həyat sınaqları bahasına dərinlən öyrənmiş və həmin dövrün bütün reallıqlarını öz yaradıcılığında tam cılpaqlığı ilə əks etdirmişdir. T. Drayzerin ilk əsəri 1900-cü ildə yazdığı "Kerri bacı" romanıdır. Romanın qəhrəmanı - Kerri öncə evli adamın məşuqəsi, sonra isə məşhur aktrisa olan bir qızıdır. Yazıcının ilk irihəcmli bu əsəri heç də ona şöhrət yox, rüsvayçılıq və həqarət gətirdi. Tənqidçilər Drayzeri qəddarlıqda, əxlaqsızlıqda günahlandırıb, ona "gəncləri pis yola çəkən" damğası vurdu. Bundan sonra tam 10 il sükuta qərq olan yazıçı özü ilk romanın qadağan olunma səbəbini "bunun səbəbi uydurulma əxlaqsızlıqdan daha artıq, ümumiyyətlə, Amerika həyatı haqqında daha açıq və düzgün yazmağım olmuşdur" deyə bildirmişdir.

Yeddi ildən sonra "Kerri bacı" kitabı İngiltərədə növbəti dəfə işıq üzü gördü, bestsellerə çevrildi, tənqidçilərin ən yüksək rəyini qazandı, bütün Avropa dillərində çap olundu və yalnız bundan sonra ABŞ-da nəşr olundu. Hal-hazırda isə bu kitabı XX əsr Amerika ədəbiyyatının "vizit kartı" adlandırırlar. "Kerri bacı" romanından sonra Teodor Drayzer "Cenni Herhardt" (1911), "Arzular trilogiyası": "Maliyyəçi" (1912), "Titan" (1914), "Dözümlülük", "Dahi" (1915), "Amerika faciəsi" (1925), "Dayaq" (1946) romanlarını, publisistik məqalələr və "Vur, təbil!" pyesini, "Drayzer Rusiyaya baxır", "Faciəli Amerika" və "Məktublar" publisistik əsərlərini yazmışdır. T. Drayzer "Cenni Herhardt" romanında pulun, kapitalın, var-dövlətin cövlan etdiyi bir dünyada Cenni kimi sadə insanların taleyini, davranışını, həyatını, mənaiviyyatını pozan Amerika həyat tərzi, inhisarçı kapitalizm tənqid edilir. Cenninin həyatının fonunda əslində cəmiyyətin bir çox problemləri yazar tərəfindən ustalıqla qələmə alınmışdır. T. Drayzerin yaradıcılığı tərcümə baxımından da maraqlıdır. Müəllif üslubunu, onun dəst – xəttini tərcümə mətnində adekvat şəkildə əks etdirmək, eyni zamanda əsərin ideya və məzmununu qoruyub saxlamaq tərcüməçinin əsas vəzifələrindən biridir. Drayzerin əsərləri özlüyündə 20-ci əsr Amerikan həyatının bir güzgüsüdür. Bu səbəbdən əsərlər dövrün milli koloritini özündə əsk etdirən ifadəkərlə-amerkanizmlərlə, jarqon və slanqlarla zəngindir. Əsərin milli – mədəni özünəməxsusluğu ilə yanaşı onun bədii təsir gücü və obrazlılığı da diqqəti çəkir. Buna görə də ingilis dilinə xas olan bədii təsvir və ifadə vasitələrinin başqa dillərdə ekvivalentinin düzgün şəkildə verilməsi tərcümə əsərinin bədiiliyi baxımından olduqca vacibdir. T. Drayzerin "Cenni Herhardt", "Kerri bacı" kimi əsərləri Azərbaycan dilinə Cəfər Bağır tərəfindən tərcümə olunmuşdur. Onun əsərlərindəki ideya və məzmun bu gündə öz aktuallığını qoruyur və bütün dünyada böyük rəğbətlə oxunur.

İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN SEMANTİK TƏHLİLİ

Hüseynova N.N.

Bakı Slavyan Universiteti

İngilis dilinin leksik tərkibi saysız-hesabsız frazeoloji birləşmələrlə zəngindir. Məlumdur ki, frazeoloji birləşmələrin komponentlərinin mənaça ayrılmaz və ya qovuşuq olması onların sabitliyini bildirir. Frazeologizmlərin məna strukturuna nəzər salsaq inteqral və differensial əlamətlər üzərində qurulduğunu görə bilərik. Differensial və ya məna fərqləndirən əlamətlər frazeologizmlərin rəngarəng olduğunu, inteqral və ya məna birləşdirən əlamətlər isə bir ifadənin digərinə uyğunluğunu göstərir. Frazeologizmlərin semantik xüsusiyyətləri tərkib hissələrinin mənaları əsasında yox, bütövlükdə müəyyən olunur. Onlara forma və məzmun vəhdəti baxımından yanaşmaqla mənəni açmaq mümkündür. Frazeologizmlər mənaça bütöv, sıracə sabit və dəyişməzdir. Bu səbəbdən, bu kimi birləşmələr nitqdə hazır, bütöv vahid kimi dərk edilir. Leksik tərkibinə görə sabit və dəyişməz olan frazeologizmlər ən azı iki mənəli sözdən ibarət olur. Sözlər frazeologizmlərin tərkibində öz eyniliyini və ayrılma xüsusiyyətlərinin bir hissəsini itirir, dilin leksik-semantik sisteminin vahidlərinə xas müntəzəm birləşmə qaydalarından müəyyən dərəcədə uzaqlaşır, lakin az da olsa, nominativ funksiyasını saxlayır. Buradan belə qənaətlə gəlmək olar ki, frazeologizmləri komponent, daxili forma, sabitlik, idiomatiklik, məna bütövlüyü kimi əlamətlərsiz təsəvvür etmək qeyri mümkündür.

Frazeologizmlərin tərkib hissələri müstəqil sözlərə aid əlamətlərdən məhrum olaraq metaforik məcazlaşma nəticəsində öz mənalarını itirərək bircə şəkildə dilin leksik-semantik tərkibinə daxil olur.

Frazeologizmlərin məna bütövlüyü dedikdə, komponentlərinin mənaca daxili birliliyinə əsaslanırıq. Komponentlərinin leksik məna zəifliyi və bunun nəticəsində onların semantik cəhətdən daxili birliliyi nəzərdə tutulur. Belə ki, frazeologizmlərdə komponentlərinin bir-birinə bağlılığı nəticəsində daxili forma yaranır. Frazeologizmlər vahidlərinin bir-birindən leksik asılılığı ilə şərtlənən derivation bağlılığı ilə səciyyələnir. Bu səbəbdən, frazeologizmlərin mənası bilavasitə yox, bilvasitə motivləşir. Derivation məna bağlılığına görə, “give” feli aşağıda qeyd olunmuş frazeoloji birləşmələrin tərkib hissəsi kimi çıxış edə bilər:

To give a hand

To give an ear

To give a lift

To give a break

To give someone your word

To give the devil his due

Ümumiyyətlə, dilçilikdə sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri dedikdə bir çox əlamətlər təsnif olunur ki, bunlardan məna bütövlüyü, davamlılıq, metaforik mənənin ümumiləşməsi, hazır şəkildə işlədilməsi frazeologiyaya aid olunur. Bu əlamətlərin hər biri ayrı-ayrılıqda olmayıb birlikdə götürüldükdə frazeologizmlərin mahiyyətini müəyyənləşdirmək üçün əsas ola bilər. Frazeoloji birləşmələrin mənası ayrılmaz və bütöv olur. Onlar tərkib hissələrinə görə bir-birindən leksik, morfoloji və semantik cəhətdən tam asılı vəziyyətdədir. Tərkib hissələrini müstəqil mənada düşünmək və aralarına söz daxil etmək mümkün deyil. Frazeologizmlərdə semantik cəhətdən idiomatiklik əsas əlamətlərdəndir.

İNGİLİS DİLİNDƏ LEKSİK İFADƏLƏRİN TƏDQIQINƏ DAİR

Hüseynova N.N.

Bakı Slavyan Universiteti

Hər bir elmi problemin həlli təkcə müvafiq faktların varlığı ilə yekunlaşmayaraq müəyyən elm sahəsində onları tədqiq etmək, onlarla məşğul olmaq zərurəti və imkanının olması ilə şərtlənir. İngilis dilində leksik ifadələrin tədqiqi də böyük aktual məsələlərdən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, leksik tərkibinə görə ingilis dili dünya dilçilik sahəsində zəngin dillərdən biri kimi yer almışdır. Bütün dillərdə olduğu kimi ingilis dilinin də leksik tərkibi daim dəyişikliyə məruz qalmışdır. Dillər inkişaf etdikcə onların leksik tərkibi də zənginləşir. Bu onunla izah olunur ki, dil açıq sistemdir, bir çox daxili və xarici səbəblər istənilən dilin leksik tərkibinə təkan verib onu dəyişdirməyə qadirdir. Nəticədə, leksik ifadələrin sayının artması, azalması və ya başqası ilə əvəz olunması gözlənilən faktdır. Dilin lüğət tərkibi individual sözlərdən daha çox ifadələrdən ibarətdir. Bildiyimiz kimi, iki və daha çox sözdən ibarət olan birləşmələr leksik ifadələr adlanır. Dilin leksik tərkibi çoxsaylı dil vahidlərindən ibarətdir ki, onlar müstəqil şəkildə deyil, bir-biriylə əlaqəli şəkildə formalaşır. Leksikanın sinxron planda tədqiqi üçün onun sistem təşkilinin öyrənilməsi labüddür. Buna görə də, müasir dilçilikdə leksik kateqoriyaların, hadisələrin tədqiqi onların sistemli əlaqələrinin nəzərə alınması şərtlə aparılmalıdır.

Leksik ifadələrin özləri mürəkkəb və özünəməxsus daxili təbiətə malikdir. İfadələrin quruluşuna görə mürəkkəbliyi və müxtəlifliyi onların təsnif olunmasını çətinləşdirir. İlk dəfə olaraq leksik ifadə termin kimi 1975-ci ildə J.D.Bekker tərəfindən istifadə olunmuşdur. Bekker ifadələrin vacibliyini vurğulayaraq öz məqaləsində istənilən mövcud vəziyyətdə leksik ifadənin mənasını başa düşmək həmin dilin bütünlükdə başa düşülməsi üçün əsas olduğunu qeyd etmişdir. Sonralar, Ceyms Nattinger, Levis, Pauli və Sayder tərəfindən də araşdırılan leksik birləşmələr gələcəkdə başqa alimlərin də diqqətini bu yönə çəkməyə şərait yaratdı. 1991-ci ildə R.Sinkler leksik ifadələrin geniş tədqiqini aparmış və özünün “İdiom prinsipi” məqaləsində onların struktur və semantik xüsusiyyətləri haqqında bir çox fikir söyləmişdir. Həmin prinsipə görə dil istifadəçilərinin zehni bazasında hazır və ya başqa sözlə desək yığma formada leksik vahidlər toplusu var. Bu vahidlər zehndə tək-tək deyil, əlaqəli şəkildə toplanmışdır. Bu səbəbdən, bəzi dilşünaslar dilin quruluşunu təbiətin quruluşu ilə eyniləşdirib o qənaətə gəlirlər ki, istənilən əşyalar bir araya gəldikdə daha güclü əlaqə yarada bildiyi kimi, sözlər də bir araya gəldikdə möhkəm bağlılıq yarada bilər. Sonralar, V.Alison terminoloji sahədə qeydə alınan bəzi çatışmazlıqları nəzərə alıb ifadələrin fərqli perspektivlərdən müşahidə olunduğunu qeyd edərək, müstəqil etiketlenməyə məruz qalmalı olduğunu bildirmişdir. Alimə

görə, ünsiyyət prosesində hazır birləşmə halında fəaliyyət göstərən bir sıra ifadələrdən istifadə elədiyimiz məlum məsələdir. Hazır birləşmə halında ifadə dedikdə ilk öncə idiom və kübar ifadələr nəzərdə tutulur. Bu cür ifadələr əqli leksikadan alınır və vahidlər kimi fəaliyyət göstərir. Biz dil istifadəçiləri öz məqsədlərimizə nail olmaq üçün yeni ifadələrdən deyil, dilin lüğət fondunda yer almış hazır ifadələrdən istifadə edirik. Sonda qeyd etməliyik ki, leksik ifadələri müşahidə etmək çətin bir prosedurdur. Dilin leksik tərkibinin sistemli şəkildə öyrənilməsi prosesində hələ də yetərincə çatışmamazlıqlar mövcuddur.

İNGİLİS DİLİNDƏ İSMİ SİFƏTLƏR NEOLOGİZM KİMİ

İbrahimli Ü.B.

Bakı Slavyan Universiteti

Üç başlıca sxem vardır ki, onlar əsasında ingilis dilində şəkilçi vasitəsilə yaranan neologizmlər meydana çıxmışdır. Həmin modellər bunlardır: (N)+Suf=A; (V)+Suf=A; (A)+Suf=A.

Birinci sxem ən məhsuldar model hesab olunur. Çünki 85% şəkilçili sifətlər məhz bu model əsasında yaranmışdır. Digər iki model isə hər biri 7% neologizmlərin yaradılmasında iştirak etmişlər. İsmi sifətlərin yaranması prosesində 19 şəkilçi iştirak etsə də onların əksər hissəsi yalnız bir-iki törəmə yarada bilmişlər. Aktivlik sırasına görə birinci yeri “-ic” şəkilçisi tutur. 26% ismi sifətlər məhz onun hesabına yaranmışdır. Növbəti yerləri isə “-al”(14%), “-an”(13%), “-y”(12%) şəkilçiləri tutur.

“-ic” şəkilçisi barədə ətraflı məlumat verək. Bu şəkilçi daha çox elmi törəmələrin yaranmasında böyük önəm daşıyır. Əksər hallarda “-ic” şəkilçisinin birləşdiyi əsaslar fiziki və kimyəvi elementin adını, ölçü vahidinin adını, maddənin adını bildirir. Yaranmış törəmələr də mənsubluq, aidlik bildirir. Məsələn: “hadron” – adron(fizikada), “hadronic” – adronic(qarşılıqlı təsirə malik hissəcik). Və çox az saylı törəmələr ümumişlək leksikaya daxil edilir. Məsələn: “Francophone” – fransızca danışan adam.

Müərrəd isimlərin əsasları ilə birləşən “-al” şəkilçisi əsasən birləşdiyi əsasın bildirdiyi mənanın müəyyənələməsinə müvafiq sözlər yaradır. Məsələn: “ecocide” – ekosid(təbii mühitin korlanıb yox olması), “ecocidal” – ekosid(təbii şəraiti korlayıb məhv edən).

“-al” şəkilçisi “-ology” ilə bitən əsaslarla birləşərkən “-ical” allomorfundan istifadə olunur: “Polemology” – hərbi-tarixi elm, “polemological” – tarixi-hərbi; “Ufology” – UNO-ların öyrənilməsi, “ufological” – uçan naməlum obyektlərin öyrənilməsinə aid, ufoloji.

“-an(-ian) şəkilçisi aktiv şəkilçidir və məşhur elm, incəsənət, siyasət, mədəniyyət xadimlərinin, müxtəlif nəzəriyyə müəlliflərinin adlarını bildirən xüsusi isimlərlə birləşir. Bu yolla yaranan neologizmlər(nisbi sifətlər) sözdüzəldici əsasın mənsub olduğu şəxsə uyğun xarakterik xüsusiyyəti bildirir. Məsələn: “Klein”(alman fizioloqu) – Klayn, “Kleinian” – klaynizm.

Bir çox “-an” şəkilçili törəmə sifətlər həmin əsaslar əmələ gələn isimlərlə strukturca tamamilə uyğun gəlir. Əgər əsas hər hansı bir məşhur xadimin xüsusi adını bildirirsə, törəmə isim həmin xadimin və ya onun konsepsiyasının, fikirlərinin tərəfdarını, davamçısını bildirir. Məsələn: “Kleinian” – Klaynın tərəfdarı, fizioloq Klaynın tərəfdarlarına mənsub, Klayn sayaqı, Klaynın davamçısı.

“-an” şəkilçisi ilə olan ottoponimik sifətlər formaca xalqçılığa, millətə, ərəziyə, irqə mənsubluğu bildirən isimlərə müvafiq olur. Məsələn: “Hamibian” – Hamibiyalı, Hamibiyaya mənsub.

Əraziyə münasibəti bildirən törəmə sifətlər onun sakinlərinin özlərinə məxsus xüsusiyyətlərinə işarə edən əsaslardan düzələ bilər. Məsələn: “Scouse” – Liverpul dialekti, “Scounsian” – Liverpul sayaqı.

“-y” şəkilçisi vasitəsilə əmələ gələn sifətlər bir mənəli şəkildə jarqonları və ya danışiq leksikasına aid olan sözləri bildirir və danışanın müəyyən şəxs, əşya, hadisə və s. haqqında mənfi emosiyalarını ifadə edir. Məsələn: “Art” – incəsənət, “artsy” – 1) gözəllik tələb edən, bədiilik, 2) təmtəraqlı, həddən artıq bəzəkli, 3) incəsənətə həvəskar yanaşması olan.

“Başqa “-y” şəkilçili ismi törəmələr əsasın bildirdiyinin xüsusiyyəti, oxşarlığa malik olan, əlaməti mənəsinə ifadə edir. Məsələn: “Flake” – 1) parlaq, original, şəxsiyyət 2) dəli(jarqon), “flaky” – gicbəsər, qeyri-adi(amerikan jarqonu).

İsmi sifətlərin yaranması prosesində iştirak edən digər şəkilçilər çox az məhsuldarlığa malikdirlər. Onlara aid bir neçə nümunə göstərmək olar. Məsələn: “Offenceful” – həqarətli, təhqiredici; “Targetable” – hədəfə köklənmək qabiliyyəti; “Negritudinous” – qara irqə məxsus olan, qara dərilili əhalini ifadə edən.

“Establishmentarian”\“stablishmentarian” – mühafizəkar, mövcud üsullar tərəfdarı, kilsəylə dövlətin ayrı olması əleyhdarı; “Endswille” - ən möhtəşəm, ən böyük, ən yaxşı.

İNGİLİS DİLİNDƏ NEOLOGİZMLƏRİN MƏNŞƏYİNƏ DAİR

İbrahimli Ü.B.

Bakı Slavyan Universiteti

Dünya dilləri hər zaman dövrün yeniliklərinə uyğun olaraq dəyişikliklərdən yan keçə bilməmişdir. Bu hal ingilis dili üçün də istisna deyil. Yeni anlayışların, yeni əşyaların meydana gəlməsi onların adlandırılması məsələsini də gündəmə gətirirdi və beləliklə dil kütlələri tərəfindən yeni sözlər kimi başa düşülən söz və ifadələr meydana gəlirdi. Dilə daxil olduqdan sonra onlara qarşı olan münasibət birmənalı olmurdu. Çünki, bəzi yeni sözlər bir çox köhnəçilər tərəfindən qəti olaraq rədd olunurdu. Dildə olan bu sözlərə ümumilikdə “neologizm” adı verilir. Neologizm iki yunan sözünün birləşməsindən yaranmışdır. Mənası neos- yeni, loqos isə söz, ifadə, birləşmə deməkdir. Neologizmlərin ingilis dilinə sürətli axını bir çox dilçilərin diqqətini cəlb etdiyi üçün bu sahədə araşdırmalar başlandı. Müzakirə mövzularından biri də neologizmlərin mənşəyi barədə olan fikirlərdir. Bildiyimiz kimi, İkinci dünya müharibəsi zamanı ingilis dilinə neologizmlər daha böyük sürətlə axın etməyə başladı, *nuclear, H-bomb, cold war* və s. kimi sözlər buna misal ola bilər. Kompüter, internet, mobil telefonlar və bu qəbildən olan bir çox ixtiralar lüğət tərkibinə yeni sözlərin əlavə olunmasına gətirib çıxardı.

Bununla yanaşı, insanların həyat tərzindəki, əyləncə anlayışındakı, geyim tərzindəki dəyişikliklər də öz növbəsində neologizmlərin dilə sürətli axınını artırdı. Həqiqətən də yeni sözlər çox tez yaranır və yayılırdı. Bunun da başlıca səbəblərindən biri bu sözlərin sosial ünsiyyətdə istifadə olunması və insanlar tərəfindən maraqla qarşılanması idi. Dilə yeni daxil olmuş sözlər bəzən bir müddət istifadə olunduqdan sonra sıradan çıxırdılar. Onlardan çox az bir qismi öz işləkliyini qoruyub saxlaya bilirdi. Məhz onlar lüğətlərdə öz əksini tapırdı. İngilis dilində olan neologizmlərə maraq artdığı üçün bir çox suallar meydana çıxmağa başladı. Məsələn, “Lüğət tərkibindəki yeni sözlərin artmasının səbəbi nədir?”, “Bəzi yeni sözlər niyə çox sürətlə yayıldığı halda digərləri tez unudulur?” “Hər bir neologizmi dildə davamlı edən xüsusiyyətlər hansılardır?” Cəmiyyətdə olan dəyişikliklərin memarı yeni sözlərdir mi və ya əksinə?

Əvvəldə də qeyd olunduğu kimi, II dünya müharibəsi neologizmlərin yaranmasını sürətləndirdi. Çünki, müharibə zamanı bir çox hərbi texnikayla bağlı sözlər meydana çıxdı. Bunlara misal olaraq, *cold war-soyuq müharibə, genocide-soyqırım, radar-radar overkill*-olum kimi sözlər məhz həmin dövrün ingilis dilinə neologizm kimi təqdim olunduğu sözlərdir. Müasir dövrümüzdə isə bu sözlər artıq ingilis dilində neologizm hesab olunmayaraq ümumişlik sözlər cərgəsinə qoşulmuşdurlar. Həmçinin, Nyu York kitabxanasında çalışan Macori Taylorun dediyinə əsasən, məhz həmin dövrdə çoxsaylı sözlər toplanaraq lüğətlərə salınmışdı. Müharibənin bitməsindən sonrakı dövrdə də müxtəlif cür elmi, texniki sözlər yaranmağa başladı.

1970-ci illərdən etibarən ingilis dilində olan neologizmlər qərb alimlərinin diqqətini çəkməyə başladı. Villiam Safir neologizmlərə nümunələr, onların izahı, mənşəyi və bir çox xüsusiyyətini özündə birləşdirən sxemlər hazırlamışdır. İngilis dilində mövcud olan neologizmlərin daha bir qaynağı isə 1990-cı illərin rəqəmsal çevrilişi oldu. Sosial quruluşların da bunda böyük rolu oldu. İnternetin geniş yayılması ilə əlaqədar olaraq, lüğət tərkibindəki yeni sözlərin hədsiz çoxluğu dilçilərin diliylə desək, sanki dilin yeni bir formasının işlədilməsinə səbəb oldu. İnsanın həyatı və dil bir-birilə bağlı olduğu üçün neologizmlər barədə tədqiqatlar heç vaxt dayandırılmamalıdır. İngilis dilinə neologizmlər bir çox yolla daxil ola bilər. Buna səbəb olan amillər isə linqvistik, tarixi, psixoloji, sosial faktorlar və həmçinin xarici təsirlər hesab oluna bilər.

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNİN MƏRHƏLƏLƏRİ

İbrahimova H.Ə.

Mingəçevr Dövlət Universiteti

Məlumdur ki, ingilis dili fənninin məzmununu - tədris edilən dilin fonetikasi, qrammatikası, tələffüzü və digər bölmələri təşkil edir. Bu bölmələrlə əlaqəli verilən tələblər tələbələrin öyrəndiyi dilə mənsub olan

bütün sahələrin əhatə olunmasıdır. İngilis dili fənninin metodikası elə olmalıdır ki, onu tələbələr asanlıqla qavrasın, istənilən mövzu ətrafında diskussiyalar, debatlar və s.auditoriyadankənar iş aparmağı bacarsınlar, dilin bütün aspektlərinə yiyələnsinlər. Bu baxımdan da dərslərin təşkilində əsas tələblər öz yerini tutmalıdır.

İngilis dilinin tədrisinin təşkilinə verilən tələblər müəyyən illərdə təhsilin inkişafı ilə əlaqədar bir sıra vəzifələri yerinə yetirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur:

1. Qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün dəqiqlik və məqsəd aydınlığı;
2. Dərslərin özündən əvvəlki və sonrakı məşğələlərlə əlaqəsi;
3. Dərslərdə təlimlə tərbiyənin vəhdətinin gözlənilməsi;
4. Dərslərin bütün mərhələlərində şagirdlərin fəallığının təmin olunması;
5. Şagirdlərin əmək intizamının təmin olunması;
6. Dərslərdə vaxtdan maksimum səmərəli istifadə;
7. Dərslərin zəruri vəsaitlə təmin olunması;
8. Dərslərin faydalı yekunlarla nəticələnməsi.

Burada əksini tapan məsələlər sovetlər dövrünün tələbləri ruhunda tərtib olunsay da, öz aktuallığını qoruyur və bugünkü dərslərimiz üçün hələ də keçərlidir, amma inkişaf dövrünə görə yetərli deyil.

İngilis dilinin tədrisi prosesində şagirdlərə vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılması müasir dövrün əsas problemi kimi; müasir dərslərin aktual bir keyfiyyəti kimi; bədii qrammatik və digər bölmələrlə bağlı materialın öyrədilməsində müəyyən üsullardan istifadəsi kimi; dərslərin intensivləşdirilməsi; akademik dərslərin hər bir mərhələsindən maksimum dərəcədə səmərəli istifadə edilməsi; tədris materiallarının öyrədilməsində təlimin texniki vasitələrindən istifadə edilməsi; tədris prosesində fəndaxili və yaxın fənlər arasında əlaqənin ön plana çəkilməsi; ingilis dili dərslərində şagirdləri müstəqil fəaliyyətə alışdırması əsas götürülməlidir. İngilis dili dərslərinin təşkilindən danışarkən müəllim üçün vacib olan məsələlərdən biri dərslərin qurulmasıdır. Pedaqoji, psixoloji və elmi-metodik tələblərin gözlənilməsi yolu ilə bu dərsləri günün tələbləri səviyyəsində qurmaq olar. Bu dərslər elə qurulmalıdır ki, dərsləri necə başlamaq, davam etməli və yekunlaşmalı. tələblərə uyğun yerinə yetirilsin.

Müəllim sinfə daxil olan kimi işin təşkilini – təşəbbüsü əlinə alır. Sınıfı salamlayır, şagirdlərin dərsləri necə davam etməsini yoxlayır, sinif jurnalında müəyyən qeydlərini aparır, lövhənin səliqəsinə, təbəşir və silginin olub-olmamasına diqqət yetirir, texniki vasitələrin hazır olduğunu yoxlayır. Bu işləri yerinə yetirdikdən sonra dərslərin növbəti mərhələsinə – keçmiş mövzunun sorğusu və yekunlaşdırılmasına keçir.

Keçmiş mövzunun sorğusu və yekunlaşdırılması: Bu mərhələdə müəllim aşağıdakı işləri yerinə yetirir:

- Ev tapşırıqlarının olub-olmadığını və onların necə icra olunduğunu dəqiqləşdirir - Keçmiş mövzunun necə öyrəndiyini müəyyənləşdirmək üçün əvvəlcə frontal, sonra isə fərdi sorğu həyata keçirir.
- Frontal sorğuda şagirdlərə keçmiş mövzu ilə bağlı olan 10 -15 sual ünvanlayır.

Məqsəd şagirdlərin dərsləri necə öyrəndiklərini müəyyən etmək və sinfi fəallaşdırmaqdır. Müəllim müsahibənin gedişində özü üçün onu dəqiqləşdirir ki, görsün, şagirdlər mövzunun məzmununu nə səviyyədə mənimsəmişdir. Fərdi sorğu zamanı müsahibədə əksini tapan məsələlər ümumiləşdirilir, sonra qruplar şəklində iş başlayır. Bu zaman müəllim yaranan qruplara müəyyən tapşırıqlar verir və müəyyən vaxt ərzində onların debat şəklinə təqdimatını izləyir. Bu mərhələ zamanı hətta texnikadan da istifadə edilir. Müəyyən videolar, audio – dialoqlar nümayiş etdirilir. İngilis dili dərslərinin təşkilində yadda saxlamaq lazımdır ki, bütün bu etaplar yazılı, şifahi şəkildə aparılır. Bu zaman həm tələffüz, eşitmə, lügət üzrə işləmə, qrammatik hətta müəyyən pəzl və krosvordlardan da istifadə edilir. Dərslər zamanı baxılan videolar ətrafında müzakirələr fikir mübadilələri başlayır. Bu da şagirdlərdə nitqin inkişafı, səlisliyi və davamlılığı üçün əhəmiyyət daşıyır. Yalnız belə bir yekunlaşdırmadan sonra növbəti mərhələyə keçilir.

ORTA MƏKTƏBDƏ İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNİN TƏŞKİLİ VƏ APARILMASI

İbrahimova H.Ə.

Mingəçevr Dövlət Universiteti

Qloballaşan müasir dünyada ingilis dilinin daha çox əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Çünki artıq beynəlxalq əlaqələr artır, çoxlu sayda beynəlxalq təşkilatlar, dövlətlərin regional birlikləri meydana çıxmışdır. Elmi-texniki tərəqqi müxtəlif xalqlar arasında elmi informasiya mübadiləsinə geniş şərait yaratmışdır. Xalqlar arasında mədəni əlaqələr genişlənməmiş, beynəlxalq turizm kütləvi xarakter almışdır. Təbii

ki, xalqların bir-birinə getdikcə daha çox yaxınlaşması, müxtəlif dillərdə danışan insanlar arasında ünsiyyətdə də bunun böyük əhəmiyyəti var. Deməli xarici dilin orta məktəbdə tədrisi sistemli təlim kimi zəruridir. İngilis dilin tədrisi zamanı müəllimin son məqsədi şagirdlər tərəfindən xarici dildəki ifadələrin düzgün qavranılmasını, yaddaşda möhkəmləndirilməsini təmin etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün təlimin ümumi nəzəri məsələlərini və psixoloji problemləri bilmək vacibdir. İngilis dillərin tədrisinin ümumi metodikasına bir elm kimi müxtəlif baxışlar mövcuddur. Bəzən metodika bir elm kimi mövcud olmadığı qeyd edilərək, sadəcə xarici dilin tətbiqi kimi baxılır. Bəzən də xarici dilin tədrisi problemləri ilə məşğul olan mütəxəssislər iddia edirlər ki, psixologiya və dilçilikdə elmi əsaslara malik olan metodikanın özü kifayət qədər müstəqil elm deyil. Şagirdin hansı peşəkar fəaliyyət sahəsini seçməsinə baxmayaraq, xarici dil ona həm biliyinin zənginləşdirilməsi və eləcə də təcrübənin bölüşdürməsi vasitəsi kimi lazım olacaqdır. Belə ki, orta sinifdə xarici dilin tədrisinin təhsil məqsədi şagirdi elə bir biliklə təmin etməkdir ki, ona bir və ya iki xarici dildə danışmaq imkanını verir. (reportaj, rəsmi məktub, müsahibə referat, tərcümeyi-hal, publisistik məktub, elmi mətn və s.) .Tədris planında ibtidai siniflərdə yalnız bir xarici dilin tədrisini nəzərdə tutur, yuxarı siniflərdə isə ikisini. Əgər məktəbin bir neçə dili tədris etmək imkanı varsa, o zaman şagird həmin dillərdən istədiyi birini seçir. Məsələn, əgər məktəbin lazımı insan resursları varsa, o zaman fransız, rus və ingilis dilinin tədrisi üçün ibtidai sinifin şagirdlərinin bir hissəsi rus dilini, ikinci hissəsi - fransız dilini, üçüncü hissəsi – ingilis dilini seçə bilərlər. İbtidai sinifdə fransız dilini öyrənməyə başlayan şagirdlər baza pilləsində ikinci dil olaraq rus və ya ingilis dilini və s. seçirlər. Orta pillədə ola bilsin ki, şagird birinci xarici dili öyrənməyi dayandırsın və onun əvəzinə üçüncü xarici dili öyrənsin.

Xarici dil tədris fənni kimi şagirdlərin ümumi təhsilini artırır, onların təfəkkür və nitqlərinin inkişafına təsir edir. Prof. A.A. Mirolubov xarici dilin tədrisi məqsədindən bəhs edərkən yazır ki, məktəbdə xarici dilin tədrisi iki məqsədlə: kommunikativ – öyrənilən dildən ünsiyyət vasitəsi kimi 22 istifadə etmək bacarığının yaranması (formalaşması) və şagirdlərin ümumitəhsilini, tərbiyəni inkişaf etdirən təlimtərbiyə işi məqsədilə aparılır. Ölkəmizdə xarici dillərin tədrisi, ümumtəhsil və tərbiyəvi məqsəd daşıyır. Bu məqsədlərin konkret müəyyənələşməsinə diqqət yetirək: a) ölkəmizin beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsi; b) elm və texnikanın, incəsənətin müxtəlif sahələrində qazanılan fikir mübadiləsi; v) nümayəndələrin gediş-gəliş məsələsi. Xarici dil tədrisinin başqa bir məqsədi də şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Hər bir fənnin tədrisi şagirdlərdə məntiqi təfəkkürün inkişafı məsələsini qarşıya məqsəd kimi qoyur. Şagirdlər xarici dili öyrənməyə başlayarkən onlar hər şeyi müqayisə etməyə, nəticə çıxarmağa qadir olurlar. Öyrəndikləri məsələləri analiz edir, konkret fikir söyləyir və müəyyən nəticələr çıxarırlar. Şagirdlər artıq keçilən materialları təsnif etmək, onları müqayisə edərək fikir söyləmək, cümlədə olan sözləri, sözlərdə 23 olan səsləri ayırmaq, onların hər birinə aid qayda söyləməyi bacarırlar. Xarici dil tədrisində şagirdlərin elmi dünyagörüşünü və ideya-siyasi tərbiyəsini daha yaxşı inkişaf etdirmək mümkündür. Bu işdə seçilən mətnlər elə tərtib edilməlidir ki, onlar xarici dil tədrisinin məqsədlərindən biri hesab edilsin. Xarici dilin tədrisi zamanı müəllim şagirdlərdə beynəlmiləlciliyi tərbiyə etmək məqsədini unutmamalıdır. Dili öyrənilən xalqın inqilabı keçmişini müəllim şagirdlərə geniş izah etməlidir. Verilən mətnlərdə xalqlar dostluğu, beynəlmiləlcilik, vətənpərvərlik ideyaları geniş əksini tapmalıdır. Deməli, ümumtəhsil məktəblərində xarici dillərin tədrisi praktik, ümumtəhsil və tərbiyəvi məqsəd daşıyır. Praktik məqsəd – şagirdlərə şifahi nitq bacarıq və vərdisləri aşılamaq, oxu və yazı vərdisləri öyrətməkdən ibarətdir. Ümumtəhsil məqsəd – şagirdlərdə təfəkkürün və ümumdünyagörüşün inkişafı məsələlərini yaratmağı nəzərdə tutur, onlara elmlərin əsasını öyrətməyi tələb edir. Tərbiyəvi məqsəd – şagirdlərin dünyagörüşlərinin inkişafı, gələcək cəmiyyətdə yaşayacaq insanların əsl nümunəsini tərbiyə etməyi qarşıya məqsəd qoyur.

Xarici dil tədrisində şagirdlərin elmi dünyagörüşünü və ideya-siyasi tərbiyəsini daha yaxşı inkişaf etdirmək mümkündür. Bu işdə seçilən mətnlər elə tərtib edilməlidir ki, onlar xarici dil tədrisinin məqsədlərindən biri hesab edilsin. Xarici dilin tədrisi zamanı müəllim şagirdlərdə beynəlmiləlciliyi tərbiyə etmək məqsədini unutmamalıdır. Dili öyrənilən xalqın inqilabı keçmişini müəllim şagirdlərə geniş izah etməlidir. Verilən mətnlərdə xalqlar dostluğu, beynəlmiləlcilik, vətənpərvərlik ideyaları geniş əksini tapmalıdır. Deməli, ümumtəhsil məktəblərində xarici dillərin tədrisi praktik, ümumtəhsil və tərbiyəvi məqsəd daşıyır. Müasir dövrdə insanın hərtərəfli inkişaf etdirilməsi məktəblərimizin qarşısında ən mühüm vəzifə kimi durur. İndi yer kürəsində az adam tapılar ki, iki və üç dil bilməsin.

TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRDƏ MƏNA ƏLAQƏLƏRİNƏ ÜMUMİ BAXIŞ

İsayeva A.E.

Odlar Yurdu Universiteti

Tabesiz mürəkkəb cümlələr iki və daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən bərabər hüquq əsasında vahid bir tam kimi birləşməsi yolu ilə əmələ gələn sintaktik vahiddir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirən əsas vasitələr intonasiya və tabesizlik bağlayıcılarıdır.

İntonasiya – mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirən ilk və ən qədim vasitədir. İntonasiya şifahi nitqdə öz böyük rolunu indi də saxlamaqdadır: Vaxt gələndə qoyun dibəyə sağılır, ilan südü içir, yerinə qızıl qoyub gedirdi. İntonasiya ilə qurulmuş bu cümlələrin tərkib hissələri arasında və bağlayıcısını da artırmaq olar. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasındakı məna əlaqələri: birləşdirmə əlaqəsi, səbəb-nəticə əlaqəsi, aydınlaşdırma əlaqəsi, qarşılaşdırma əlaqəsi, bölüşdürmə əlaqəsi, qoşulma əlaqəsi.

Birləşdirmə əlaqəsi: a) **Eynizamanlı birləşdirmə (zaman əlaqəsi).**

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin bir qisminə eynicinsli müxtəlif fakt və hadisələr sadalanır, onların eyni zaman ərzində baş verib vermədiyini ifadə olunur. Bu cür cümlələr əksərən intonasiya ilə qurulur, lakin tərkib hissələri əlaqləndirmək üçün *və, həm, həm də, da, də, nə, nə də* birləşdirmə bağlayıcılarından da istifadə olunur:

Siz tərənnüm etdikcə, mənim ruhi-məcrum cilalanır, üföqlər mənə gülümsünür, göylər mənə ilham göndərir.

b) **Ardıcılzamanlı birləşdirmə (ardıcillıq əlaqəsi).**

Tərkib hissələr əksərən intonasiya, bəzən də *və* bağlayıcısı vasitəsilə əlaqələnir: Uzun kolxoz idarəsinin kəllə tərəfində qapı taqıldadı və bu taqıldayan qapıdan Sirac öskürə-öskürə çölə çıxdı. (İ. Məlikzadə)

Səbəb-nəticə əlaqəsi: bu tip mürəkkəb cümlələr iki tərkib hissədən ibarət olur.

Birinci tərkib hissə səbəbi, ikincisi həmin səbəbdən doğan nəticəni bildirir.

Tərkib hissələri əsasən intonasiya ilə əlaqələnir, lakin bəzən *və* bağlayıcısından da istifadə olunur; məs: Rübabə Sadıq kişinin alçaq, daş hasarlı həyatına girəndə ürəyi döyünürdü, nəbələdiyindən necə hərəkət etmək lazım olduğunu kəsdirə bilmirdi. (Mir Cəlal)

Aydınlaşdırma əlaqəsi:

Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr qapalı sıralı olub iki tərkib hissədən ibarət olur.

Tərkib hissələrdən biri ümumilik bildirir, digəri isə onu izah edib aydınlaşdırır.

Az hallarda aydınlaşdırma hissəni ümumilik bildirən hissəyə bağlamaq üçün *yəni* bağlayıcısından istifadə edilir; məs: Məndən qabaq yaralanmış dostlarım danışardılar: birisi həsrətlərini, birisi əziyyətlərini, bəzisi ölüm təhlükəsini necə keçdiyini deyirdi. (Mir Cəlal)

Qarşılaşdırma əlaqəsi: Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrində ifadə olunan iş və hadisələr ya bir-birilə ziddiyyət təşkil edir, ya da sadəcə olaraq müqayisə edilir və fərqləndirilir. Bu tip mürəkkəb cümlələr iki tərkib hissədən ibarət olur və tərkib hissələr qarşılaşdırma intonasiyası, *amma, ancaq, lakin, fəqət* qarşılaşdırma bağlayıcıları və antonim sözlərin köməyi ilə əlaqələnir; məs: Novruz bayramında yenə qapı pusdular, tonqalın üstündən atıldılar, şirni yedilər, ancaq Pakizə o ləzzəti ala bilmədi. (İ. Şıxlı)

Bəzən qarşılaşdırma məqamında *isə* bağlayıcısından da istifadə edilir və bu bağlayıcı adətən ikinci tərkib hissənin daxilində işlənir.

Bölüşdürmə əlaqəsi: Bu tip tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrində ifadə olunan iş və hadisələr ya növbə ilə bir-birini əvəz edir, yaxud da iki və daha artıq işdən birinin mümkünlüyü qeyd olunur. Tərkib hissələr *ya, da, yaxud da, və yaxud da, və yaxud da ki, gah, gah da, gah da ki, və gah da, və gah da ki* bağlayıcıları ilə bağlanır; məs: Gah bəfə bağlayır, gah da dərzləri pəncələyən atasına ələyən verirdi. (İ. Şıxlı)

Qoşulma əlaqəsi: Tabesiz mürəkkəb cümlələrin bir qisminə birinci tərkib hissədəki fikir söyləndikdən sonra ikinci tərkib hissədə ifadə olunacaq fikir yada düşür və birinci tərkib hissəyə qoşulur. Qoşulma əlaqəsi həm intonasiya, həm də birləşdirmə bağlayıcılarına yaxın mənalı *həm də, özü də, da, də* və s. qoşulma bağlayıcılarının köməyi ilə yaranır; məs: Gündüz Kərimbəyli kabinetə girəndə yaranır; məs: Gündüz Kərimbəyli kabinetə girəndə prokuror Dadaşlı oturduğu yerdə altdan-yuxarı ona baxıb bic-bic gülümsədi və müstəntiq bu baxışlarda nəşə təzə bir xəbər oxudu; həm də xeyir xəbər. (Elçin)

SEMANTIC ANALYSIS OF IDIOMS IN ENGLISH

Ismailzadeh A.Sh.

Ganja State University

Semantics in general, the study of the relationship between words and meanings. The empirical study of word meanings and sentence meanings in existing languages is a branch of linguistics; the abstract study of meaning in relation to language or symbolic logic systems is a branch of philosophy. Both are called semantics. The field of semantics has three basic concerns: the relations of words to the objects denoted by them, the relations of words to the interpreters of them, and, in symbolic logic, the formal relations of signs to one another (syntax). When linguists investigate the meaning of words in a language, they are normally interested in characterizing the conceptual meaning and less concerned with the associative or stylistic meaning of words. Conceptual meaning covers those basic, essential components of meaning which are conveyed by the literal use of a word. In linguistics, semantics has its beginnings in France and Germany in the 1820s when the meanings of words as significant features in the growth of language was recognized. Among the foremost linguistic semanticists of the 20th cent. are Gustaf Stern, Jost Trier, B. L. Whorf, Uriel Weinreich, Stephen Ullmann, Thomas Sebeok, Noam Chomsky, Jerrold Katz, and Charles Osgood. In the linguistics of recent years an offshoot of transformational grammar theory has reemphasized the role of meaning in linguistic analysis. This new theory, developed largely by George Lakoff and James McCawley, is termed generative semantics. In anthropology a new theoretical orientation related to linguistic semantics has been developed. Its leading proponents include W. H. Goodenough, F. G. Lounsbury, and Claude Lévi-Strauss. In philosophy, semantics has generally followed the lead of symbolic logic, and many philosophers do not make a distinction between logic and semantics. In this context, semantics is concerned with such issues as meaning and truth, meaning and thought, and the relation between signs and what they mean. The leading practitioners have been Gottlob Frege, Lady Welby, Bertrand Russell, Otto Neurath, Rudolf Carnap, Alonzo Church, Alfred Tarski, C. I. Lewis, Ludwig Wittgenstein, J. L. Austin, W. V. Quine, P. F. Strawson, Steven Schiffer, John Searle, H. P. Grice, Saul Kripke, Donald Davidson, and Gilbert Harman.

Since the publication of the influential *The Meaning of Meaning* (1925) by C. K. Ogden and I. A. Richards, semantics has also become important to literary criticism and stylistics, in which the way that metaphors evoke feelings is investigated and differences between ordinary and literary language are studied. A related discipline, general semantics (so called to distinguish it from semantics in linguistics or philosophy), studies the ways in which meanings of words influence human behavior. General semantics was developed by Alfred Korzybski. The key term in Korzybski's system is evaluation, the mental act that is performed by the hearer when a word is spoken. Among the most prominent followers of Korzybski are Stuart Chase, S. I. Hayakawa, and H. L. Weinberg. Semantic analysis is the process of relating syntactic structures (phrases, clauses, sentences, text) to their language-independent meanings. Idioms, being cultural elements, also have to be converted into relatively invariant meanings. They are special in that they consist of groups of words in a fixed order that have a particular meaning different from the meanings of each word understood on its own.

Semantic analysis describes the process of understanding natural language—the way that humans communicate—based on meaning and context. The semantic analysis of natural language content starts by reading all of the words in content to capture the real meaning of any text. It identifies the text elements and assigns them to their logical and grammatical role. It analyzes context in the surrounding text and it analyzes the text structure to accurately disambiguate the proper meaning of words that have more than one definition. The elements of idiom and figurative speech, being cultural, are often also converted into relatively invariant meanings in semantic analysis. Semantics, although related to pragmatics, is distinct in that the former deals with word or sentence choice in any given context, while pragmatics considers the unique or particular meaning derived from context or tone. To reiterate in different terms, semantics is about universally coded meaning, and pragmatics, the meaning encoded in words that is then interpreted by an audience. Semantic analysis can begin with the relationship between individual words. This requires an understanding of lexical hierarchy, including hyponymy and hypernymy, metonymy, polysemy, synonyms, antonyms, and homonyms. It also relates to concepts like connotation (semiotics) and collocation, which is the particular combination of words that can be or frequently are surrounding a single word. The coverage of the meaning or the semantics analyst is namely ; the words, the combination of the words or phrases, the clauses, and the sentences. There was an important of the matter which has known that the study of the meaning or semantics

includes on the words, phrases, clauses, sentences and discourse. In addition it means knowing fixed phrases, consisting of more than one word; with meaning that can not be inferred from the meaning do not apply. One of the types of the meaning which was discussed is the idioms. We know every idiom originates under some circumstances in order to describe person's action or state make more impressible. If it is used by people in everyday speech it becomes common, if not they lose its meaning, coloring. And we should note that some idioms are dependent on some period or some group, or some field. After some time it also loses its meaning. And some other colorful and impressible ones may substitute instead of old one. Some idioms may originate connecting with the attitude of some people. And by the time that person passed away. These idioms also begin to fade away and terminate. It is certainly expressive, when we use idioms to describe one's state. Besides expressiveness it will be understandable. Describing people's deals and state with the help of names of clothes is very interesting and emphasizing. The idiom consists of more than one word with meaning can not be inferred from the meanings of the individual words. It can have a literal meaning in one situation and different idiomatic meaning in other situation. It is also called a phrase which doesn't always follow the normal rules of meaning and grammar. Most idioms are unique and fixed in their grammatical structure. An idiom is a phrase or sentence, those meaning is not clear from the meaning of its individual words, and which must be learnt as a whole unit. The idiom, despite the fact that is consist of more than one word, counts as a simple expression because its meaning is not compositional, i.e. it is not derivable compositionally from (i.e. by putting together) the meaning of each constituent word idioms are similar in structure to ordinary phrases except that they tend to be frozen in form and do not readily enter into other combination or allow the word order to change.

PHONO-SEMANTIC MATCHING AND ANALYSIS OF IT IN ENGLISH

Ismailzadh A.Sh.

Ganja State University

English has become an international language not only because it is used by so many people all over the world, but also because it has developed into the essential means of global communication, embracing access to the world's intellectual and technical resources. Crystal (2003) defines a global language as a language that "achieves a global status when it develops a special role that is recognized in every country" (2003). Thus, English is often referred to as Global English or World English and is used as a lingua franca in all spheres of global activity. No other language has such global exposure as English, which is used around the globe for specific purposes other than language. The term World English's embodies all varieties of English developed in different regions of the world, especially those that emerged in nations colonized by the UK or influenced by the US. Some scientists (e.g. Widows 1994) claim that the extensive number of people who now use English means that it is no longer the property of native speakers, which consequently results in the deprivation of the standard dialects and accents.

The term sound is often regarded as not being a precise one in the fields of phonetics and phonology and is thus replaced by the term phone. Sound could mean any noise or sound, while phone is restricted to the human voice ('Phone' comes from a Greek word 'phone' [human voice] and is regarded as a speech sound which can be cut out from the speech stream. Crystal (2008) defines phone as "the smallest perceptible discrete segment of sound in a stream of speech". A phoneme includes all the phonetic specifications of phones and is the smallest independent unit that can bring about a change in meaning. Roach (2009) calls phonemes "abstract sounds" as there may be slightly different ways to realize the same phoneme. An example of a phoneme is the sound /t/ in the words team and steam. The slight difference in the realization of this phoneme is that the /t/ in team is aspirated [t^h], while the /t/ in steam is not [t]. Phones that belong to the same phoneme, such as [t] and [t^h] for English /t/, are called allophones.

Semantics in general, the study of the relationship between words and meanings. Semantics deals with the meaning of words, phrases, sentences and texts, and the relations between those meanings. Our goal is to explore the diversity of ways in which meaning can be expressed linguistically in different languages, as well as of what constitutes evidence for meaning. The empirical study of word meanings and sentence meanings in existing languages is a branch of linguistics; the abstract study of meaning in relation to language or symbolic logic systems is a branch of philosophy. Both are called semantics. Semantics contrasts with syntax, the study of the combinatorics of units of a language (without reference to their meaning), and

pragmatics, the study of the relationships between the symbols of a language, their meaning, and the users of the language. Semantics as a field of study also has significant ties to various representational theories of meaning including truth theories of meaning, coherence theories of meaning, and correspondence theories of meaning. In Chomskyan linguistics there was no mechanism for the learning of semantic relations, and the nativist view considered all semantic notions as inborn. Thus, even novel concepts were proposed to have been dormant in some sense. This view was also thought unable to address many issues such as metaphor or associative meanings, and semantic change, where meanings within a linguistic community change over time, and qualia or subjective experience. Another issue not addressed by the nativist model was how perceptual cues are combined in thought, e.g. in mental rotation. Phono-semantic matching (PSM) is the incorporation of a word into one language from another, often creating a neologism, where the word's non-native quality is hidden by replacing it with phonetically and semantically similar words or roots from the adopting language. Thus, the approximate sound and meaning of the original expression in the source language are preserved, though the new expression (the PSM) in the target language may sound native. Phono-semantic matching is distinct from calquing, which includes (semantic) translation but does not include phonetic matching (i.e. retaining the approximate sound of the borrowed word through matching it with a similar-sounding pre-existent word or morpheme in the target language). At the same time, phono-semantic matching is also distinct from homophonic translation, which retains the sound of a word but not the meaning. Phono-semantic matches go beyond global marketing; they can also appear in languages' everyday words especially in countries grappling with political or economic change. Consider Iceland, where the government mandates that children must have Icelandic names, and founded the Icelandic Language Institute as a way of preserving its home language. Chief among their concerns is preventing foreign loanwords from "polluting" traditional Icelandic; with English becoming the lingua franca on other continents, many countries fear that their home languages will become perverted by the encroachment of English words. Zuckermann calls phono-semantic matching "a mechanism of cultural interaction"—they allow languages to coin words for new international concepts.

The term "phono-semantic matching" was introduced by linguist and revivalist Ghil'ad Zuckermann. It challenged Einar Haugen's classic typology of lexical borrowing (loanwords). While Haugen categorized borrowing into either substitution or importation, camouflaged borrowing in the form of PSM is a case of "simultaneous substitution and importation." Zuckermann proposed a new classification of multisourced neologisms, words deriving from two or more sources at the same time. Examples of such mechanisms are phonetic matching, somaticized phonetic matching and phono-semantic matching. Zuckermann concludes that language planners, for example members of the Academy of the Hebrew Language, employ the very same techniques used in folk etymology by laymen, as well as by religious leaders. He urges lexicographers and etymologists to recognize the widespread phenomena of camouflaged borrowing and multisourced neologization and not to force one source on multi-parental lexical items. As globalization speeds cultural exchange, we can expect to see more linguistic sharing—and, most likely, more phono-semantic matches. Zuckerman says that in China, at least, there has been an uptick in phono-semantic matches as the country has "opened to America" since its Cultural Revolution of the 1960s and '70s. "[Phono-semantic matches] are a beautiful way of flirting with the West without losing your own roots," says Zuckerman. And as English words spread through international business, research collaborations, and travel, phono-semantic matching gives languages a way of introducing new concepts in the best kind of cultural exchange: melding new ideas through finding common ground. Mailhammer (2008) "applies the concepts of multisourced neologisation and, more generally, camouflaged borrowing, as established by Zuckermann (2003) to Modern German, pursuing a twofold aim, namely to underline the significance of multisourced neologisation for language contact theory and secondly to demonstrate that together with other forms of camouflaged borrowing it remains an important borrowing mechanism in contemporary German."

THEORETICAL APPROACHES TO MODALS

Ismayilli F.Z.

Nakhichevan State Universiti

It is out of discussion that modal verbs function as an essential linguistic device however non-modal auxiliary verbs bring about a different understanding of the whole statement, that is "*I learn English*" and "*I*

can learn English” are not equal whereas different modals can make the statement similar to its non-modal meaning; e.g., *I can learn English* appears to be closer to the non-modal meaning than *I should learn English*. Nevertheless the first sentence refers to the subject’s ability, the latter suggests that the subject has never had such an experience before. The above mentioned unique function of the modal verb is recognized as modality and will be furthermore discussed in the next chapter.

In other words modal verbs are called modal (*auxiliary*) , “helping” verb or “secondary auxiliary” which has certain principal features and differs from the full verb and also from its relative, the primary auxiliary verb as well. The mentioned features are both morphosyntactic and semantic levels. The position of the modal verbs with respect to the system of other verb categories according to Palmer, and Quirk shall be understood from the following tables.

Table1. Palmer’s verbal categories

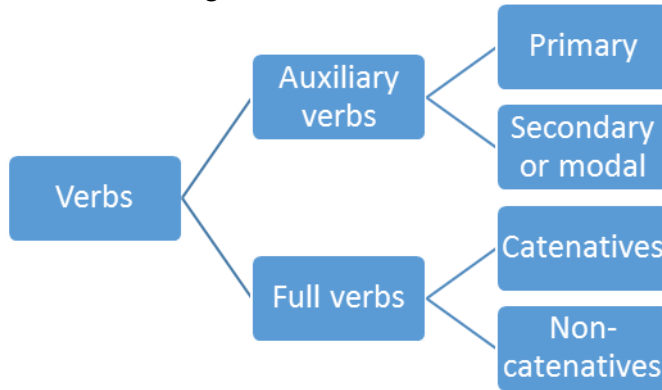
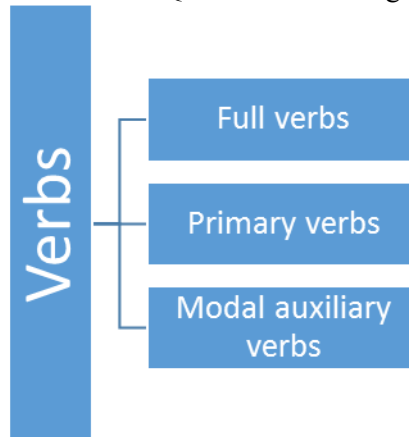

Table2. Quirk’s verbal categories

Worth to note that in all languages as well as in English verbs form a large and versatile group. They differ in meaning, in the forms they take, in independence and they can be divided into several groups albeit for some linguists the number of the groups differs as well. The grammarians different views bring about the above mentioned fact. To illustrate, some grammarians concern about the meaning of the verbs while others look at their morphological forms. Regardless these differences there is one point all grammarians agree that modal verbs form a distinctive verb group which plays a different and significant role in the verb phrase when compared with lexical (full) verbs. According to Huddleston et al verbs are divided into 2 main classes which include **lexical verbs** and **auxiliary verbs**. The main criterion for this classification is the inflectional morphology and syntax of these verbs. On their part **auxiliary verbs** are also divided into two classes. The first verb class is **modal auxiliary verbs**: *can, may, will, shall, must, ought to, need, dare*. The second verb class is **non-modal auxiliary verbs** *be, have* and *do*. In many languages modal categories are expressed by verbal morphology. If these verbal markers of modality are obligatory in a language, they are called *mood* markers. Well-known examples of moods in some European languages are referred to as subjunctive, conditional and indicative as illustrated below with examples from French, all three with the verb *avoir* ‘to have’. As in most Standard European languages, the shape of the verb conveys not only information about modality, but also about other categories such as person and number of the subject. Modal auxiliary verbs,

such as the English words *may, can, must, ought, will, shall, need, dare, might, could, would, and should*, are often used to express modality, especially in the Germanic languages.

TƏRCÜMƏDƏ DİL VƏ MƏDƏNİYYƏT

İsmaylova N.E.

Bakı Slavyan Universiteti

Hər bir insan sahib olduğu dil və mədəniyyət daxilində real aləmi müşahidə edir, qavrayır və ətraf-aləmə qarşı müəyyən bir fikir sahibi olur. Onun vasitəsilə biz dünyaya qarşı nəzər-nöqtəyimizi müəyyənləşdirir, dil vasitəsilə fikirlərimizi ifadə edə bilirik. İnsan, həmçinin, sosial varlıqdır və ətraf-mühitlə ünsiyyətdən kənar yaşaya bilməz. Bildiyimiz kimi ünsiyyət vaxt və məkan daxilində baş verir və bu zaman və məkanamillətlərin nəzərdə tutduğu mənənin qarşı tərəfə düzgün ötürülməsində böyük rol oynayır. Məsələn, ingilis dilindəki “march” sözü müxtəlif situasiyalarda Mart ayını, digər hallarda isə “addımlamaq, marş” mənalarını ifadə edə bilər. Bildiyimiz kimi tərcümə bir dildəki mətnin kəsb etdiyi mənənin digər bir dilə ötürülməsi prosesidir. Bu prosesə məxəz mətnin mənasının interpretasiyası və bu mənənin digər dildə adekvat qarşılığının verilməsi prosesi daxildir. Hər bir mətn müəyyən bir kontekst çərçivəsində mövcud olur. Kontekst dedikdə sözün və ya cümlənin istifadə olunduğu bütöv şərait nəzərdə tutulur. Buna görə də mütərcim ilk əvvəl orijinal mətnin kontekstini müəyyənləşdirməli, daha sonra isə hədəf mətnin kontekstini yaratmalıdır. Mətnin konteksti iki kateqoriya ilə müəyyənləşdirilir. Bunlar mətdaxili və situativ kontekstlərdir. Mətdaxili kontekst, yəni linqvistik kontekst mətnin mənasına təsir edən linqvistik faktorları nəzərə alır. Mətdə mövcud olan hər bir söz digər sözlərlə əlaqəli şəkildə istifadə olunur, ümumilikdə isə hər bir söz bütöv mətnlə əlaqədə olur. Bu əlaqə sözün kontekstdəki mənasını aydınlaşdırmağa kömək edir. Məsələn, ingilis dilindəki “press” sözünün mənalarına diqqət yetirək: 1) “press my shirt” - köynəyimi ütüləyin; 2) “I work in a press” – Mən mətbuat sahəsində işləyirəm; 3) “press the button, please” – zəhmət olmasa, düyməyə basın.

Linqvistik kontekst dildaxili və ya dilxarici biliklər tələb edə bilər. İntralingvistik kontekst mətdə əvvəlcədən istifadə olunmuş söz vasitəsi ilə sonrakı hissələrdə digər bir sözün mənasın müəyyənləşməsi ilə reallaşır. Ekstralingvistik kontekstə isə müəllif hər hansı söz və ya ifadədən xüsusi məqsədlə istifadə etdikdə nəzər yetirilir. Situativ kontekstdə mətnin mənasına təsir edən situasiya və şərtlər nəzərə alınır. Fikrimizcə, bu amilləri müəyyən etmək linqvistik faktorları nəzərdən keçirməkdən daha mürəkkəbdir. Situativ faktorlara ünsiyyət zamanı istifadə edilən üz ifadələri, jestlər, duruş, həmçinin, siyasi, sosial abu-hava, ümumilikdə mədəni amillər daxildir. Beləliklə, dil mədəniyyətin ayrılmaz hissəsi kimi qəbul edilməli və tərcümə mətninin konteksti hər zaman nəzərə alınmalıdır. Keyfiyyətli tərcümə mətninin ərsəyə gətirilməsi üçün mütərcim kontekstin anlaşılmasına tam diqqət ayırmalıdır.

GENERAL CHARACTERISTIC FEATURES OF LEARNERS

Kazimli Z.A.

Nakhichevan State Universiti

The theoretical roots of learner characteristics can be traced back to Witkin who saw them as a “characteristic mode of functioning that we reveal throughout our perceptual and intellectual activities in a highly consistent and pervasive way”. Learner characteristics can be personal, academic, social/emotional and/or cognitive in nature. Personal characteristics often relate to demographic information such as age, gender, maturation, language, social economic status, cultural background, and specific needs of a learner group such as particular skills and disabilities for and/or impairments to learning. There are a number of personality characteristics that may affect second language learning, such as:

- Extroversion and Introversion. Extroverts are sociable persons; do not like studying by themselves, like the company of other people. They always have a ready answer and like change. Extroverts find difficulty concentrating, are easily distracted from study but like taking part in conversations and seek to expose themselves to input and do not fear producing output. Introverts are quiet, fond of books rather than people, reserved and distant. They tend to plan ahead, do not like change and do not like acting on impulse.

- Inhibition vs. risk-taking. It has been suggested that inhibition discourages risk-taking, which is necessary for progress in language learning. Inhibition is often considered to be a particular problem for adolescents, who are more self-conscious than younger learners. Inhibition is a negative force, at least for second language pronunciation performance. Inhibition may have more influence in language performance than in language learning.

- Tolerance of ambiguity. Relates to your willingness to tolerate ideas and propositions that run counter to your own belief system or structure of knowledge. Intolerance of ambiguity: tendency to perceive ambiguous situations as sources of threat. Intolerant individuals are close minded, dogmatic and tend to reject ideas that do not fit into their cognitive organization.

Academic characteristics are more education and/or learning related such as learning goals (of an individual or a group), prior knowledge, educational type, and educational level. Social/emotional characteristics relate to the group or to the individual with respect to the group. Examples of social/emotional characteristics are group structure, place of the individual within a group, sociability, self-image (also feelings of self-efficacy and agency), mood, etc. Finally, cognitive characteristics relate to such things as attention span, memory, mental procedures, and intellectual skills which determine how the learner perceives, remembers, thinks, solves problems, organizes and represents information in her/his brain. Learning style refers to an individual's natural, habitual, and preferred way of absorbing, processing, and retaining new information and skills. Learning styles are divided into the following types:

- Visual. Visual learners learn through seeing, so tools like diagrams, flowcharts, pictures and symbols can be key to understanding new concepts. If you are picture-visual, you prefer to learn by looking at pictures of all kinds; photos, drawings, tables, flow charts etc. Picture-visual learners often create mental images. If you are text-visual, you prefer to learn by looking at text, i.e. by reading. Many people are both text-visual and picture-visual learners, but you do not have to be both at the same time.

- Auditory. As an auditory learner, you prefer to learn by only listening to other people. For instance, you like lectures, presentations and recordings. Being an auditory learner, you often find it difficult to take notes while listening: It simply makes you lose your concentration.

- Haptic (kinesthetic and tactile). As a haptic learner, you need to use your fine motor skills (i.e. your hands) when learning. You take notes, make drawings, use the computer regularly, knit, click your ballpoint pen etc. As a kinesthetic learner, you need to use your gross motor skills, i.e. your whole body. You might walk around while reading or talking to other people or you might take part in games where you get to activate your whole body. Many kinesthetic people, especially adults, need to be actively involved with the material while they are learning. Thus, role playing games, case work, etc. are ideal work methods for this group of learners.

- Auditory-Verbal. As an auditory-verbal learner, you need to talk while receiving information through your ears or eyes. Sense perception is taking place while you are talking: You use your body (gestures and facial expressions) and speech organs, and you hear yourself talking. Being an auditory-verbal learner, you often ask questions even though you already know the answer.

Another type of cognitive characteristics is intelligence. Traditionally, intelligence refers to the mental abilities that are measured by an IQ (intelligence quotient) test. It usually measures only two types of intelligence: verbal/linguistic and mathematical/logical intelligence. There are other types of intelligence such as spatial intelligence, bodily-kinesthetic intelligence, musical intelligence, interpersonal intelligence, and intrapersonal intelligence. Learning strategies are steps taken by students to enhance their own learning. They are moment to moment techniques that we employ to solve problems posed by second language input and output. Learning strategies relate to input (taking in messages) while communication strategies relate to output (how we deliver messages to others). Strategies are especially important for language learning because they are tools for active, self-directed involvement, which is essential for developing communicative competence. Appropriate language learning strategies result in improved proficiency and greater self-confidence. Strategies are also long-range, compared with learning tactics, which are often used interchangeably with learning strategies. Learning tactics are short-term use of particular behaviors or devices while learning strategies are long-term process and learners use different strategies in their different stage of learning process. Stern (1975) investigated strategies used by good language learners, and the identified strategies include: Planning strategy: a personal learning style or positive learning strategies; Active Strategy: an active approach to the learning task; Empathic strategy: a tolerant and outgoing approach to the target language and empathy with its speakers; Formal strategy: technical know-how about how to tackle a language; Experimental strategy: a methodical but flexible approach, developing the new language

into an ordered system and constantly revising it; Semantic strategy: constant searching for meaning; Practice strategy: willingness to practice; Communication strategy: willingness to use the language in real communication; Monitoring strategy: self-monitoring and critical sensitivity to language use; Internalization strategy: developing a second language as a separate reference system and learning to think in it. With respect to learner characteristics, there are often large differences between the characteristics of different learners and groups of learners such as children, students, professionals, adults, older people and disabled persons. These groups differ in their motivation, prior knowledge, expertise level, study time, and physical abilities. The differences within the learner characteristics have an impact on the structure of the instruction and the degree of support and guidance of the learning process.

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ VURĞUNUN NÖVLƏRİ HAQQINDA

Kərimov E.E.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Nitq axınında sözləri təşkil edən səslərin hamısı eyni dərəcədə, eyni qüvvə və aydınlıqla tələffüz edilmir. Şifahi nitqdə müəyyən qüvvə və aydınlıqla tələffüz edilən səslər vurğulu, zəif tələffüz edilən səslər isə vurğusuz adlanır. Ayrı-ayrılıqda hecanı təşkil edən səslər heca əmələ gətirən səs ətrafında birləşdiyi kimi, sözdə də bu və ya digər sözü təşkil edən səslər vurğulu səsə ətrafında birləşir. Beləliklə, sözdə vurğu mərkəzləşdirici rol oynayır. Cümlənin ayrılmasını təmin edən vurğu cümlə vurğusu, sözün ayrılmasını təmin edən vurğu isə söz vurğusu adlanır. Nitq axınında vurğu qəbul edən heca vurğulu, vurğu qəbul etməyən heca vurğusuz heca adlanır. Söz daxilində hecanın ayrılması, fərqlənməsi üçün aşağıdakı fonetik vasitələrdən istifadə edilir:

- 1) Vurğunun hecanın qüvvətlənməsi, dinamik vurğu;
- 2) Vurğulu hecadə səs tonunun qalxıb-enməsi, musiqili (avazlı) vurğu;
- 3) Vurğulu hecanın uzanması, kəmiyyət vurğusu;
- 4) Vurğulu və vurğusuz hecaların akustik cəhətdən fərqlənməsi, keyfiyyət vurğusu.

Bütün bunlar söz vurğusunun komponentlərini təşkil edir. Bu komponentlər sözün mürəkkəb bir dil vahidi kimi formalaşmasına hər bir leksik vahidin dəqiq semantikasını müəyyənləşdirməyə xidmət edir. Azərbaycan dilində iki və ikidən artıq hecası olan sözlərdən söhbət getdikdə vurğunun yeri məsələsi ortaya çıxır. Müasir Azərbaycan dilində izahedici sözlər vurğunun yerinə görə iki qrupa bölünür:

a) birinci hecası vurğulu sözlər; b) ikinci hecası vurğulu sözlər.

İkihecalı sözlərin birinci hecası üzərində vurğu müasir Azərbaycan dilində geniş yayılmışdır. Əmr, xahiş, rica melodikası ilə işlənən iki hecalı fellərdə də bu vurğudan istifadə edilir. Məsələn: *a'lin, bi'lin, gə'lin* və s. Bundan əlavə məlumdur ki, bütün təkhecalı əsas sözlər vurğuludur. Bu qrupa daxil olan sözlərə vurğu qəbul etməyən morfoloji əlamət əlavə edildikdə onlar öz vurğusunu saxlayır. Məsələn: *a'lmır, sa'lma, i'ldir, yo'xa, bi'rsə* və s. Vurğusu ikinci heca üzərinə düşən sözlər müasir Azərbaycan dilində olduqca çoxdur. Bu qrupa həm milli, həm də alınma sözlər daxildir. Məsələn: *cava'b, qadı'n, aşı'q, kino', yarış', fina'l* və s.

Vurğunun bu növü əsas nitq hissələrindən olan ikihecalı sözlərin əksəriyyətini əhatə edir. Məsələn: *məktə'b, kita'b, maşı'n, yaxşı', sizi', baxı'r* və s. Bu qrupa vurğulu şəkilçi qəbul edən təkhecalı sözlər də daxildir. Müasir Azərbaycan dilində vurğu qəbul edən şəkilçilərin sayı 70-dən artıqdır. Üçhecalı sözlər vurğunun yerinə görə üç qrupa bölünür:

- 1) Birinci heca üzərində vurğusu olan sözlər;
- 2) İkinci heca üzərində vurğusu olan sözlər;
- 3) Son heca üzərində vurğusu olan sözlər.

İngilis dilində vurğu: Heca vurğusunun müxtəlif fonetik vasitələri var. Lakin praktikada biz 4 növ vurğudan istifadə edirik: dynamic (dinamik), musical (musiqili), quantitative (kəmiyyət), qualitative (keyfiyyət).

1. Əgər sözdəki hecalardan biri digərinə nisbətən daha qüvvətli deyilsə bu *dinamik* (dynamic stress) vurğu adlanır.
2. Əgər sözdəki hecalardan biri digərinə nisbətən daha yüksək tonla deyilsə bu *musiqili* (musical stress) vurğu adlanır.
3. Əgər sözün bir hecasındakı sait digərlərinə nisbətən daha uzun və qabarıq şəkildə tələffüz olunarsa belə vurğu kəmiyyət (quantitative stress) vurğusu adlanır

4. Keyfiyyət (qualitative stress) vurğusu saitin keyfiyyətini qorumaq ilə yaranır.

İngilis dilində söz vurğusu əsasən dinamik (dynamic) olur.

Kəmiyyət və keyfiyyət vurğusu dinamik vurğudan ayrılıqda mövcud olmur. Onlar ikincisi tərəfindən şərtlənir. Bir dilin bütün kəlimələrində vurğu müəyyən bir hecaya düşərsə belə vurğu sabit vurğu adlanır. Ancaq vurğunun fərqli kəlimələrdə fərqli hecaların üzərinə düşərsə, vurğunun sərbəst olduğunu deyə bilərik. İngilis dilində vurğu bir qayda olaraq əsasən ilk hecanın üzərinə düşür. Lakin, Azərbaycan dilində vurğu əsasən son hecanın üzərinə düşür. Bir çox ikihecalı ingilis sözlərində vurğu birinci hecanın üzərinə düşür. Məsələn: 'childiren (uşaqlar), 'woman (qadın), 'enter (daxil olmaq) və s. Lakin, ilk hecada zəif prefiks varsa vurğu ikinci hecaya düşür. Məsələn: awa'y (uzaq), aga'in (yenidən), befo're (əvvəl) və s. İngilis dilində hər bir söz iki və daha çox hecası olan vurğulu sözə bölünür. Vurğulu heca digərlərinə nisbətən daha qabarıq görsənir. İngilis dilində vurğu əsasən dinamik (dynamic) olur. Saitlər və cingiltili samitlər vurğulu hecada vurğusuz hecalara nisbətən uzun, ucadan və daha aydın tələffüz olunur.

NATIONAL STRATEGY AND THE CONTINUING PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF TEACHERS

Kerimova F.N.

Nakhichevan State University

Effective leadership is the key to schools making good use of the National Strategy. With greater freedom and flexibility, teachers are now able to select and use the Strategy materials that are most appropriate to the individual learning needs of their pupils. National Strategy plays a key role in helping teachers to realize the government's vision of providing high-quality continuing professional development (CPD) to teachers. It provides well-researched, extensively trialed material, as well as "on-the-job" support from consultants, advanced skills teachers (ASTs) and other leading professionals including leading teachers and subject leaders. The two main areas of activity that have had the greatest impact on our improvement have been the focus on teaching and learning and the professional development of teachers. We set out a strict priority to become a professional learning community. In other words, we are all here to It is worth pausing at this point to watch the whole sequence. Two teachers also make the point that a whole school focus on teaching and learning can bring dividends. One explains how they created agreement across the whole staff about what a "good lesson" should look like. Developing and agreeing a teaching and learning policy across the whole school, or partnership of schools, is a powerful strategy. It brings ownership and a sense of community to the school or partnership. The second teacher in the sequence explains what happened in their school:

"Across the whole school we are using the same approach, so the pupils are comfortable and know what to expect. ... It may be true to say that teaching experienced teachers how to plan a lesson would have been treated with a bit of suspicion, but it is also true to say that everyone is completely convinced that this has added real quality to our work". You might like to watch video and consider as a senior leadership team or as a subject leader how you might use the video to introduce staff to the *Pedagogy and practice* materials

Unit 1 Structuring learning provides a good starting point for schools wishing to develop their own "good lesson guide". Particularly important are the actions taken by some schools to include the entire school community in promoting a whole school approach to teaching and learning. Increasingly, schools are involving not only teachers and teaching assistants, but also other adults such as governors and parents. Another very powerful strategy is to invite the pupils themselves to contribute to the policy. An effective teacher has a wide-ranging repertoire of different teaching and learning models, strategies and techniques and knows how to create the right conditions for learning. The choice is determined by the nature of the learning objective. National Strategy booklet *Key messages: Pedagogy and practice* provides guidance on the relationship between pedagogic approaches (teaching models), teaching strategies, techniques and methods of creating the conditions for learning in order to inform lesson design. The units are divided into four distinct colour-coded categories: Designing lessons, Teaching repertoire, Creating effective learners and Creating conditions for learning.

Teaching models: This unit develops further the principles and practice of teaching reviewed in unit 1. It explores a range of teaching models and encourages teachers to review their teaching practice against the models described. For each teaching model outlined, episodes are clearly defined showing how the model

might be applied in classrooms. There are also some examples to illustrate ideas, and the importance of metacognition within each is made explicit. This will enable pupils to use the technique to support their own learning.

Starters and plenaries: The beginnings and ends of learning sequences are important. This unit describes the purpose and importance of starters and plenaries at the beginnings and ends of lessons, and also within lessons as part of teaching episodes. It provides a range of strategies and ideas as well as guidance on planning and making starters and plenaries effective.

Modelling: Modelling is a powerful strategy that can be used across all subjects to help pupils to learn and to develop confidence in a new skill or procedure. This unit sets out the principles of this strategy and provides guidance on how to introduce modelling into lessons and make it effective.

Questioning: This unit outlines the different types and purposes of questioning. It explains how to organize questioning for whole-class and group work, and offers strategies such as providing “wait time” for making it effective. Bloom’s taxonomy is used to provide a framework for planning questions that challenge and develop

Explaining: This unit looks at the purpose of explanations in teaching and outlines the characteristics, features and skills of successful explanations. It explores different types of explanation, how to plan for them, which strategies are effective – particularly for those involving abstract ideas. It also provides guidance on how to support pupils in planning and articulating their own successful explanations.

Developing reading: This unit focuses on improving pupils’ ability to understand and to respond to written texts. It considers teaching subject-specific vocabulary; how teachers can support pupils by clarifying the approach they need;

How pupils need to access their prior knowledge before they read; some of the ways pupils can be encouraged to engage with text and some aspects of note taking. It shows how the teacher can use shared and guided reading to enable pupils to develop more independence and skill as readers. **Developing writing:** This unit focuses on improving the quality of pupils’ writing through actively teaching the techniques they will need. Pupils write best when they know what, how and why they have to write. Writing is often best taught through teacher modelling and then sharing the writing with the class. The route is from examples, modelled and shared work, through guided writing to independence. **Classroom management:** The emphasis in this unit is on developing the concept of teaching behavior that is conducive to learning. The fundamentals of good pedagogy and practice, which are explored in the other units, are the bedrock of successful teaching and learning. Consideration is given to the core values and beliefs which underpin the teacher’s relationships with the pupils. Just as importantly, pupils’ perceptions of effective teaching are examined. Pupils respond positively to clear structures and routines, and the teacher’s verbal and non-verbal language is pivotal in securing and maintaining relationships for learning .

OĞUZ Qrupu TÜRK DİLLƏRİNDƏ ŞƏXS ƏVƏZLİKLƏRİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Kişizadə İ.Z.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Əvəzlilər nitq hissəsi olaraq qədim tarixə malikdir. Dilin bu qədim kateqoriyası dilçilərin diqqətini çoxdan çəkmişdir. Türkoloqlar əvəzlilərin tədqiqinə dair xüsusi əsərlər yazmaqla bərabər, ayrı-ayrı türk dillərinə həsr olunmuş qrammatika kitablarında da konkret bir dilin əvəzlilərləndən danışmışlar. Eyni zamanda Azərbaycan dilində işlənən əvəzlilər də xüsusi əhəmiyyət kəsb etmiş və dilçilər tərəfindən geniş tədqiq olunmuşdur.

Əvəzlilər barəsində bunu da qeyd etmək olar ki, tarixən dilçilər və türkoloqlar əvəzlilərə müəyyən aspektdən yanaşmışlar. Buna görə də bu yanaşmalar müəyyən mübahisələrə səbəb olmuşdur. Həmin mübahisəli məsələlər sırasında əvəzlilərin ayrıca nitq hissəsi olaraq götürülməsi, və onun məna növləri məsələsi dayanırdı. Bir qrup alimlər əvəzlilərin müstəqil nitq hissəsi olduğunu inkar etmiş, nitq hissələrini qruplaşdırarkən əvəzliləri isim, sifət, say və zərflərin tərkibində vermişdir. Amma əksər dilçilər isə əvəzliləri ayrıca nitq hissəsi kimi qəbul etmiş, onu ayrıca nitq hissəsi olaraq qrammatik cəhətdən təhlil etmişlər. Əvəzlilərin məna növlərinin müəyyənləşdirilməsində türkoloq alimlər arasında sabit fikir birliyi mövcud deyil. Lakin buna baxmayaraq, bütün dilçilər şəxs, sual və işarə əvəzliləri

haqqında eyni fikrə sahibdirlər. Tədqiqatlar əsasında məlum olmuşdur ki, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri əvəzliliklərlə olduqca zəngindir. Azərbaycan dilinin dialektlərində olan əvəzliliklər bir sıra qədim türk dillərində vaxtilə işlənmiş, eyni zamanda həmin əvəzliliklər indi belə müəyyən türk dillərinin bir qisminə işlənməkdədir. Qıpçaq qrupu türk dillərində də çox sayda əvəzlilik vardır ki, həmin əvəzliliklər bu gün Azərbaycan dialektlərində çox işlədilir. Azərbaycan dilinin dialektində elə xüsusiyyətlər mövcuddur ki, uzun zamandan bəri türkoloqlar tərəfindən müxtəlif fikir ayrılığına səbəb olan, bir çox məsələlərin izahına kömək edən və vaxtilə mülahizə formasında olan fikirlərin təsdiqini tapmaqda mühüm rol oynamışdır. Bütün bunlar əvəzliliklərin Azərbaycan dilinin dialekt materialı əsasında ümumtürkoloji səviyyədə tədqiq etməyə imkan vermişdir. Xırda fərqlər olsa da digər dillərdə də eyni formaları görmək mümkündür. Əvəzliyin məna növlərinin formaları digər türk dillərində aşağıdakı formada özünü göstərir. Məsələn. At, görkəzmə, soraq, san, naməlum, qayıdış, yekluk, sıpatlık çalışmaları (türkmən); üz, kekdili, qöstəriji, soruş, ilişiklik, bellilikçi, bellisiz, inkarlıq aderlikləri (qaqauz); kişilik, görsitiş, soalenikaş, boluşsuzluk, bəlxusuzluk, özlük almaşliri (uyğur); zat, gürsəti, soray, bilqələü, bilqəsezlek, yoklık almaşlıkları (tatar), şahis, işaret, belgisiz, topluluk, olumsuzluk, ilgi zamirləri (türk). Türk dillərində əvəzliliklər bəzi xırda səs fərqləri nəzərə alınmasa demək olar ki, eyni səs sisteminə malik olur. Bunları əyani surətdə görmək üçün ayrı-ayrı türk dillərində işlənən şəxs əvəzliliklərini aydın formada göstərək. Məsələn: *men, sen, ol, biz, siz, olar (türkmən); ban, san, o, biz, siz, onnar (qaqauz); men, sen, u, biz, siz, ular (özbək); ben, sen, o, biz, siz, onlar (türk), min, sin, ul, bez, sez, alar (tatar); mən, sən , u, biz, siz, ular (uyğur).* və. s nümunələr göstərmək olar. Azərbaycan dilinin dialektlərində I və II şəxs əvəzliliklərinin təkində *men, mən, bən, man və sen, san, sən* formalarına rast gəlmək olar. *Men, sen* formalarına Qax rayonu şivələrində, eyni zamanda Quba rayonu ərazisində rast gəlmək olar. Buna misal olaraq aşağıdakı cümləni verə bilərik. “ - *Men hoların hamsını dimiyəm hələm*”. *Men və sen* əvəzliliklərinə müasir türk dillərində: altay, qazax. Qaraqalpaq, qırğız, qumuq, noqay, tuva, türkmən, özbək və başqa müasir türk dillərində rast gəlmək olur. Buradan aydın görə bilərik ki, Azərbaycan dilinin dialektlərində işlənən əvəzliliklər digər türk dillərdə hələ də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamış, həmin dilin inkişafına öz təsiri göstərə bilmişdir. Azərbaycan dilinin dialektlərində üçüncü şəxs əvəzliyinin *o, hu, ol, u, ho* formalarına rast gəlinir. *O* şəxs əvəzliyini *hu, ho* formasına daha çox şimal zonasında, eyni zamanda Qərbi Azərbaycan bölgəsində rast gəlinmişdir. Bundan başqa *o* şəxs əvəzliyinin *u* formasına tədqiqatlarda şimal bölgəsində rast gəlsək də, eyni zamanda Astara rayonu ərazisinin İran sərhədinə yaxın kəndlərində də bugünün özündə belə davamlı olaraq işlədilir. *O* əvəzliyinin *u* formasına yalnız Azərbaycan dilinin dialektlərində deyil eyni zamanda bir sıra türk dillərində rast gəlmək olar. Bu dillərə misal olaraq *özbək və uyğur* dillərini nümunə olaraq göstərə bilərik. Bilindiyi kimi, üçüncü şəxs əvəzliyi olan *o* həm də işarə əvəzliyi funksiyasında işlədilir. Yakut dilindən başqa bütün türk dillərində bu xüsusiyyət özünü göstərir. Türkoloqlar arasında olan ümumi fikir bundan ibarətdir ki, *o* əvəzliyinin ilkin forması işarə əvəliyi formasında təzahür etmiş, sonralar isə həm də şəxs əvəzliyi funksiyasını yerinə yetirmişdir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin qərb qrupunda *bu* əvəzliyinin kar samitlə işlənən forması, yəni *pu* işarə əvəzliyi formasına rast gəlinir. Bir cəhətə ondan ibarətdir ki, bu formaya dildə ayrılıqda rast gəlinmir. Bu formalı işarə əvəzliyi yalnız *pu sat (bu saat)* tipli birləşmənin tərkibində saat sözü ilə işləndiyi zaman təsadüf olunur. Məsələn: *Gələrəm pu saat sənə hərşeyi başa salaram*.

Oğuz qruputürk dillərində şəxs əvəzliliklərinin ifadə olunmasında bəzi fonetik fərqlər olsa da, bu əvəzliliklərin eyni mənşədən törəndiyini və formalaşdığını qeyd edə bilərik.

THE PRESENT PERFECT TENSE AND WAYS OF ITS RENDERING TO AZERBAIJANI

Mammadova G.I.

Nakhichevan State Universiti

Present perfect tense describes an action that happened at an indefinite time in the past or that began in the past and continues in the present. This tense is formed by using has/have with the past participle of the verb. Most past participles end in -ed. Irregular verbs have special past participles that must be memorized. Examples. The researchers have traveled to many countries in order to collect more significant data. Women have voted in presidential elections since 1921.

The present perfect is used in the following cases.

1. We use the Present Perfect Tense to talk about experiences. It is important if we have done it in our lives or not. It is not important when we did it.

Examples: I have been abroad two times.

Anna has never broken a leg.

Have you ever been to Tabriz?

We often use never and ever with the Present Perfect Tense to talk about experience.

2. We use the Present Perfect Tense to talk about an action which started in the past and continuous up to now. In other words, this tense is used to denote a completed action connected with the present.

Examples: I have been a teacher for more than ten years.

I haven't seen Arif since Friday.

How long have you been at this school?

We often use since and for to say how long the action has lasted.

3. We also use the Present Perfect Tense to talk about a past action that has the result in the present.

Examples: I have lost my book. = I don't have it now.

Hassan has gone to Istanbul. = He isn't here now.

Have you finished your homework? = Is your homework ready?

Thus this tense indicates either that an action was completed (finished or "perfected") at some point in the past or that the action extends to the present:

I have walked two miles already [but I'm still walking].

I have run the Boston Marathon [but that was some time ago].

The critics have praised the film "Arshin mal alan" since it came out [and they continue to do so].

The choice between Present Perfect and Simple Past is often determined by the adverbial accompanying the verb. With adverbs referring to a period gone by, we would use the simple past:

I studied all night/yesterday/on Wednesday.

In general, the present perfect is not used when there is an indication of past time in the sentence. "In this case the past indefinite is used as we are interested not merely in the occurrence as such but also in the time of the action".

With adverbs beginning in the past and going up to present, we would use the present perfect:

I have studied up to now/lately/already.

An adverbial time-marker such as "today, this month," or "for an hour" can take either the simple past or present perfect:

I worked/have worked hard today.

We tend to use the Present Perfect when reporting or announcing an event of the recent past:

The company's current CEO has lied repeatedly to her employees.

But we tend to use the Simple Past when reporting or announcing events of the finished, more distant past:

Washington encouraged his troops. Because the time limits for Present Perfect are relatively elastic (stretching up to the present), it is somewhat less definite than the Simple Past:

Salim has worked with some of the best chefs of Europe [in the course of his long and continuing career]

In general, English speakers commonly use the Present Perfect Tense to express the idea of something "happening" in one of two time frames: Any time in the past (remember that the Simple Past occurred at a specific time in the past).

Example: I've already seen that movie (when? - any time in the past)

2. From its beginning to the present time

Example: Zulfuqar has lived in Nakhchivan for thirty years. Or: Zulfuqar has lived in Nakhchivan since 1989.

When the Present Perfect is used to express an "action" which began in the past and continues to be true in the present, English speakers often use the prepositions.

The present perfect tense is rendered in Azerbaijani by the following means:

a) If an action already finished is expressed the present perfect is rendered by the past tense, i. e. by means of the endings -miş and -ib: My mother has not come from work yet. Mənim anam hələ işdən gəlməyib. Have you ever been to Tabriz before. Sən heç əvvəllər Təbrizdə olmusan?

In the sentences containing since and for the perfect tense is translated by means of the affixes of the present tense mainly, though the past tense affixes are also used:

Hasan has not seen his friend since last week. Həsən keçən həftədən bəri dostunu görmür. My sister has known your mother for eight years. Mənim bacım sənin ananı on ildir tanıyır .

CONDUCTION OF THE LESSON THROUGH STUDENT-CENTERED INSTRUCTION

Mammadova Kh.J.
Nakhichevan State University

Before plunging into the main essence of the dissertation paper, we had better identify the question posed very frequently – What is student-centered instruction? Student-centered instruction is a teaching method that focuses on students engaging in hard work, reflecting on their learning process, and learning independently or collaboratively.

Findings on student-centered approach suggest that implementation of learner-centered process became more meaningful, interesting and democratic. The branches of education including English language learning and teaching have shifted the focus of their teaching approach from teacher-centered environment to learner-centered teaching method recently. The major reason of this change is that the student-centered approach can speed up the process of learning and gaining more skills and abilities. It is conceived that in a learner-centered classroom, students will “become committed to improving their English” and more importantly “different learning styles can be accommodated and students can help each other to develop their skills”. A decision made by an educational system or a teacher to shift the teaching mode from mostly teacher-centered to learner-centered requires adjustment to most pedagogical aspects including “balance of power, function of content, role of the teacher, responsibility for learning, and purpose and processes of evaluation”. Balance of power is one of the aspects which are indispensable for implementing student-centered learning process. Information got from observation and interviews prove that learners of this study could notice the merits of teacher’s use of LCTF to maximize their colloquial English learning. It could be obviously seen that they dominated most of the classroom activities. This is the environment that they should be provided with because only through which they can undergo an effective learning.

The observation showed that this approach was successful in affecting his student’s active performance in learning process. However, there was a sole environment which could be noted while conduction of small tutorial activities. It could be ascertained that students with advanced English often played a facilitator role in learning process for the less capable or skilled students. Nevertheless, they allocated little time for their own learning in accordance with their English level. Furthermore, the greatest mission to make most students become actively involved in learning activities could be obtained by mingling skilled students with less feat ones in small group works. Despite this little challenge, assigning students to do a group work is a good way of teaching as it lets them speak in English more frequently. The role of the teacher in any learning process is undeniably indispensable. Even if he does not participate in learning process, his supervision over a classroom where student-centered learning is applied is inevitable. The role the teacher plays can be partly seen from the teaching approach he performed in the sections of balance of power and function of content above. It was obvious that he was struggling to reduce his speaking time by making his students take control all class activities, for instance, through small group discussion. This also means that he was trying to be an effective classroom manager whose duty is to involve all the students in classroom learning activities, for example by grouping smart students with other less skilled ones, and evade the class from being dominated by a few learners only. When interviewed about this matter, he explained that the only major thing that he thought about while teaching his learners with the student-centered framework was to make sure if all his students got involved in active learning. He also added that: “English is a language in that it can only be mastered through frequent practices. Obviously, if learners are not given the opportunity to frequently use it, their good mastery of English will only be a story. In other words, it will never be a reality”.

While asking about the concept of teacher’s role in student-centered approach which set forth that “instructors guide and facilitate learning...and empowering students to discover knowledge and learn from each other in an encouraging but controlled learning environment”. The teacher put forward that the concept could be materialized well through group activities. For example, “while asking the less skilled students to work in small groups with the sage ones, I could make the usual passive students be more

active in their learning with their smart colleagues' assistance". However, when questioned about the unique environment determined during the observation regarding the opportunity for skilled students to practice learning relevant to their English level, the teacher confirmed that this was something he did not expect before his teaching using this approach. He also hinted that his teaching could only be benefited mostly by the less skilled students and little for the sage ones in terms of the addition of new knowledge for them.

Nunan does not agree with the teacher with respect to the idea that smart students will only achieve little knowledge through student-centered approach. They will, unconditionally, obtain a lot success if the teacher is sensitive to their learning need. As he said, "key decisions about what will be taught, how it will be taught, when it will be taught, and how it will be assessed will be made with reference to the learner". Focus is on the students in student-centered instruction. But that doesn't mean that the teacher doesn't have any supervision over the classroom, or the students choose a subject and begin experimenting without any guidance. On the contrary, this approach usually involves a great deal of communication between the teacher and the students, as well as, among students through group work and other collaborative activities. If the matter is learning goals, emphasis is usually put on involving students to help develop inquiry skills, critical thinking, and ability to relate the classroom topic to real-life conditions, approaching with good questions to investigate a subject, and learning from mistakes that are made during the learning process. The students obtain skills in communication and collaboration, as well as, how to take responsibility for their own learning by posing questions and being responsible for proper assignments. Moreover, learning is just more efficient while doing it with your pals or peers. The biggest disadvantage of learner-centered instruction is that the room gets noisy and messy. Thus the students are easily distracted and may miss essential details in this chaos. Introverted students will not be satisfied with such messy learning and they may encounter confusion since the other students make an attempt to work in several groups.

Generalizing the above-mentioned ideas, let's decide what exactly a student-centered classroom is. Briefly saying, a student-centered classroom, or student-centered learning environment, is one where the focus of learning which is changed from the teacher to the student, with the final aim of developing students who are autonomous and independent, by giving the reign and responsibility of learning to the students' hands. Many supporters of student-centered instruction would claim that it's one of the most effective ways to assist students to develop the skills needed for lifelong learning and independent problem-solving.

CONTEMPARARY ENGLISH TEACHING METHODS

Mammadova S.E.

Ganja State University

There are different language methodology which is used for teaching children easily. They are audiolingual, structural approach, community language learning, the silent way, immersion.etc. The structural approach- This method sees language as a complex of grammatical rules which are to be learned one at a time in a set order. So for example the verb "to be" is introduced and practised before the present continuous tense which uses "to be" as an auxiliary. Audio-lingual- The theory behind this method is that learning a language means acquiring habits. There is much practice of dialogues of every situations. New language is first heard and extensively drilled before being seen in its written form. The structural approach- This method sees language as a complex of grammatical rules which are to be learned one at a time in a set order. So for example the verb "to be" is introduced and practised before the present continuous tense which uses "to be" as an auxiliary. Total Physical Response-TPR works by having the learner respond to simple commands such as "Stand up", "Close your book", "Go to the window and open it." The method stresses the importance of aural comprehension. Communicative language teaching-The focus of this method is to enable the learner to communicate effectively and appropriately in the various situations she would be likely to find herself in. The content of CLT courses are functions such as inviting, suggesting, complaining or notions such as the expression of time, quantity, location. The Silent Way-This is so called because the aim of the teacher is to say as little as possible in order that the learner can be in control of what he wants to say. No use is made of the mother tongue. Community language learning-In this method attempts are made to build strong personal links between the teacher and student so that there are no blocks to learning. There is much talk in the mother tongue which is translated by the teacher for repetition by the student. Immersion-This

corresponds to a great extent to the situation we have at our school. ESL students are immersed in the English language for the whole of the school day and expected to learn math, science, humanities etc. through the medium of the target language, English. Immigrant students who attend local schools find themselves in an immersion situation; for example refugee children from Bosnia attending German schools, or Puerto Ricans in American schools. The Lexical Syllabus-This approach is based on a computer analysis of language which identifies the most common (and hence most useful) words in the language and their various uses. The syllabus teaches these words in broadly the order of their frequency, and great emphasis is placed on the use of authentic materials. Task-based language learning-The focus of the teaching is on the completion of a task which in itself is interesting to the learners. Learners use the language they already have to complete the task and there is little correction of errors.(This is the predominant method in middle school ESL teaching at Frankfurt International School. The tasks are subsumed in a major topic that is studied for a number of weeks. In the topic of ecology, for example, students are engaged in a number of tasks culminating in a poster presentation to the rest of the class. The tasks include reading, searching the internet, listening to taped material, selecting important vocabulary to teach other students etc.) The Cognitive-code Approach-This method was developed in contrast to the audio-lingual method that came before. In this method, essential language structures can and should be explicitly laid out by the teacher. For instance, if you're teaching a lesson about the past tense, you might start with a brief explanation and then present the students with several dialogues or passages in which the past tense is used. Teaching Food Vocabulary with Modern Methods-ask individual students to respond to the question: "Do you like carrots?" Have the students get up and move to one side of the room if they like carrots, and the opposite side if they don't. Direct them to split up again. Playing role method one member of the group role plays the teacher the rest are not very advanced learners who have been studying the foreign language for say a year or two at school. The learners divide into pairs and do the describing people task mentioned above each member of the pair has a different pair of characters in front of them and describes each in turn the partner has to try to draw the people from the description. As you work , remember how limited you are in your knowledge; ask the teacher for new language as you need it. Since just about everyone has some sort of internet access or data plan, banning smartphones may end up being a lost opportunity to further enhance learning experiences. Smartphones provide many useful tools for students such as dictionary, translator and grammar reference apps. Much like computers, students need to understand that their phones aren't for play or personal use, but to be used as learning tools. A good example of **how smartphones enhance classroom learning** is the scavenger hunt exercise. Here, students must go through websites to find the information they need to fill out a worksheet. Students can also use their devices to access free, online exercises that reinforce language and/or skills seen in class. Embodied learning is based on the idea that learning is not just about remembering. It involves using the mind and the body, collaborating, discussing and exploring. Learners need to be emotionally, intellectually, physically and socially engaged. **Inquiry-based learning** The scenarios that teachers come across in some course materials can seem simplified and unrealistic, leading us to wonder if we are adequately training our learners for real life in the 21st century. Everyone suffers from their own ignorance. And the only cure for ignorance is knowledge. So please don't take learning for granted. The value that comes from educating yourself is immense. Learning is an investment in yourself. And when you educate yourself to a high degree, you will naturally want to share your wealth of knowledge with as many people as possible.

TEACHING METHODS OF ENGLISH IN PRIMARY SCHOOLS

Mammadova S.E.
Ganja State University

The grammar–translation method is a method of teaching foreign languages derived from the classical method of teaching Greek and Latin. In grammar–translation classes, students learn grammatical rules and then apply those rules by translating sentences between the target language and the native language. Advanced students may be required to translate all texts word-for-word. The method has two main goals: to give an opportunity students to read and translate literature written in the source language, and to further students' general enlightened development. It originated from the practice of teaching Latin; in the early 1500s, students learned Latin for communication, but after the language died out it was studied purely

as an academic discipline. When teachers started teaching other foreign languages in the 19th century, they used the same translation-based approach as had been used for teaching Latin. The method has been protested by scholars, and has no theoretical basis. We can use from presentation for teaching the students. Presentation helps to concentrate the students attention. The learners alert, focussing their attention on the teacher and the material to be learnt, and aware that something is coming that they need to take in. You need to make sure that learners are in fact attending. It helps if the target material is perceived as interesting in itself. Perception is refer to the presentation method. the learners see or hear the target material clearly. This means not only making sure that the material is clearly visible and audible in the first place it also means repeating it in order to give added opportunities for or reinforce perception. Finally it helps to get some kind of response from the learners in order to check that they have in fact perceived the material accurately, repetition, for example writing. Learning a dialogue is the best way for teaching in primary schools. The aim of this presentation is to get students to learn the dialogue by heart for further practice. the writer describes a systematic procedure involving initial clear presentation of the target text by the teacher, followed by varied and numerous repetitions. making the dialogue is meaningful and interesting for pupils. Translation method is relatively easy to design, but its validity may be suspect. It checks the ability of the test. A testee may perform well on transformation items without knowing the meaning of the target structure or how to use it in context. Translation a technique which, at the time of writing is for various reasons rather unpopular but in my opinion underservedly. In a monolingual class whose teacher also speaks the learners mother tongue the translation of a bit of language to or from the target language can give very quick and reliable information on what the testee does or does not know particularly when it involves entire units of meaning within a known context. Translation items are also relatively easy to cumpose even improvise in an informal test and administer in either speech or writing. Writing essay is also very good way for teaching in primary schools. This is a good test of common writing abilities. It is relatively easy to provide a topic and tell the class to write an essay about it marking is extremely difficult and time consuming. It must be clear in advance both to you and the students how much emphasis you are going to lay on language forms such as spelling, grammar, punctuation and how much on aspects of content such as interest and originality of ideas, effectiveness of expression, organization. Monologue this tests oral fluency in long turns something not everyone can do in their mother tongue. It also tests overall knowledge of pronunciation, grammar and vocabulary. To choose a topic and allot it is not so difficult, to asses is very difficult indeed, demanding concentration and a very clear set of criteria and weighting system. If we are teaching or going to teach children, and don't already have a collection of pictures of your own, start making one. Stories –young children love having stories told to them even adults continue to enjoy it and older ones begin to read for themselves. Moreover stories-in contrast to pictures or even games are pure language; telling a story in the foreign language is one of the simplest and richest sources of foreign language input for younger learners. The most effective combination in teaching is pictures and stories together and the success of use of picture-books with young learners has been attested. In general as noted at the end of the last unit, children have a greater immediate need to be motivated by the teacher or the materials in order to learn effectively. Prizes and similar extrinsic rewards can help, but more effective on the whole are elements that contribute towards intrinsic motivation; interest in doing the learning activity itself. Such elements are mostly likely to be effective if they are based on an appeal to the senses or activate the children in speech or movement. The very important sources of interest for children in the classroom are pictures, stories and games: the first being obviously mainly a visual stimulus the second both visual and aural and the third using both visual and aural channels as well as activating language production and sometimes physical movement. . Active-learning and curricular materials in primary schools. The curricular materials need to be designed for use in the context of a class organized along active-learning lines. They should consist of carefully sequenced sets of guiding activities designed for the learners and should be intended to be used actively by students. However, as replied by the majority of teachers and also observed from the curricular materials, the activities in the materials are not presented in a way to encourage independent, purposive and a reflective way of learning. They were not written to be used in active learning classrooms. Most teachers complained that the teaching materials are full of large amounts of information to be memorized by students and thus, many teachers feel responsible to cover the curriculum in the available time. The pedagogical shift from the traditional teacher-centered approach, in which the emphasis is on teachers and what they teach, to a student-centered approach, in which the emphasis is on students and what they learn, requires a fundamental change in the role of the educator from that of a didactic teacher to that of a facilitator of learning. The common element in the active learning approach is that teaches are removed from their role of standing at the front of a classroom and

presenting the material. Rather, the students are placed into the position of teaching themselves, and the instructor is converted into a coach and a helper in this process. Active learning demands that not only are teachers experts in their fields, but also that they understand how pupils learn.

ƏVƏZLİYİN MƏNA NÖVLƏRİNİN LEKSİK- SEMANTİK VƏ MORFOLOJİ ƏLAMƏTLƏRİ

Məhəmmədli Ü.N.
Odlar Yurdu Universiteti

Əvəzlik bir nitq hissəsi kimi həmişə dilçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Dilçilər əvəzliyə müxtəlif mövqelərdən yanaşmış və bu da onlar arasında fikir ayrılığına səbəb olmuşdur. Leksik məna ifadə etməsinə və digər spesifik xüsusiyyətlərinə görə əvəzliyə müxtəlif münasibət bildirmişlər. Əvəzlik probleminə dilçilər arasında fikir ayrılığına səbəb olan məsələlərdən biri də onların məna cəhətdən bölünməsidir. Alimlər əvəzliyi müxtəlif məna növlərinə ayırmışlar. M.Kazımbəy türk dillərində əvəzliyin yeddi növünü (şəxs, işarə, nisbət, sual, qeyri-müəyyən, yiyəlik, qaydış) göstərmişdir. L.Buqadov əvəzliyin beş növünü (şəxs, işarə, qaydış, nisbi və ki ilə işlənən və hallana bilən əvəzlilər) göstərmişdir. Kononov əvəzliyin altı, X.Kamilova yeddi növünü müəyyənləşdirmişdir.

“Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında əvəzliyin aşağıdakı məna növləri öz əksini tapmışdır: Şəxs əvəzliləri; yiyəlik şəxs əvəzliləri; qaydış şəxs əvəzliləri; işarə əvəzliyi; sual əvəzliyi; qeyri-müəyyən əvəzlik; təyin əvəzliləri. M.Hüseynzadənin “Müasir Azərbaycan dili” kitabında əvəzliyin beş məna növü (şəxs, işarə, sual, qeyri- müəyyən, təyini əvəzlilər) göstərilmişdir. Və şəxs əvəzlilərini isə ayrıca üç yerə ayırmışdır. a) müəyyən, b) yiyəlik, c) qaydış

Azərbaycan dilində əvəzlilər mənasına görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

1. Şəxs əvəzliləri: **mən, sən, o, biz, siz, onlar.**
2. İşarə əvəzliləri: **bu, o, belə, elə, həmin, haman, ora, bura.**
3. Sual əvəzliləri: **kim, nə, hara, necə, nə cür, neçə, neçənci, hansı, niyə, nə qədər, nə vaxt və s.**
4. Qeyri-müəyyən əvəzlilər: **kim isə, kimsə, nə isə, biri, birisi, hansı isə, filankəs, filan şey, hamı.**
5. Təyini əvəzlilər: **öz, bütün, hər, filan, eyni, digər, başqa.**

Əvəzlik leksik- semantik, morfoloji əlamətləri ilə nitq hissələri içərisində mühüm yerlərdən birini tutur. Leksik- semantik mənalardakı spesifikliyə görə bu nitq hissəsinə daxil olan sözlərin lüğəvi mənaya malikliyi də dilçilər arasında fikir ayrılığına səbəb olmuşdur. Bəzi dilçilər əvəzlilərin real məzmununa malik olmadığını, yəni əlamət, yer, konkret əşya və s ifadə etmədiyini misal göstərərək, bu nitq hissəsinin leksik mənasının olmadığını, onların yalnız qrammatik mənaya malik olduğunu göstərir. Digər qrup dilçilər əvəzliyin semantik məna bildirməsinə bir qədər ehtiyatla yanaşırlar. Şəxs əvəzlilərini ona görə şəxs əvəzliyi adlandırırlar ki, bu qrupa daxil olan sözlər şəxs və kəmiyyət anlayışını özündə birləşdirir. Həmin məna qrupuna daxil olan hər hansı bir sözü deyəndə əlavə izah olmadan onun şəxsinə, kəmiyyətini, canlı və ya cansız olduğunu təyin edə bilərik.

Azərbaycan dilində şəxs əvəzlilərinin paradigmaları belədir:

Təkdə	Cəmdə
sən	biz-bizlər
sən	siz-sizlər
o	onlar

Əvəzlik haqqında yazan bütün müəlliflər işarə əvəzlilərini qəbul etmiş və izahına çalışmışlar. İşarə əvəzliləri adların əvvəlində gələrək onu sifət kimi əlamət və keyfiyyətinə görə deyil, digərlərindən ayırmaq, fərqləndirmək cəhətdən müəyyənləşdirir. İşarə əvəzliyi əvəzliyin başqa növlərindən daha qədim və leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə çox zəngindir. Əvəzliyin digər məna növlərindən fərqli olaraq, sual əvəzliyinin əvəz etdiyi söz özündən sonra işlənmiş cavab cümləsində öz əksini tapır. Sual əvəzliləri heç nəyi adlandırmır. Onların mənasında əsas olanı sual, sorğu elementidir. Sual əvəzliləri müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Belə əvəzlilər sual cümləsi fondunda öyrənilməlidir. Qeyri- müəyyən əvəzlilər əvəzlilərin məna növlərini içərisində özünəməxsusluğuna, ifadə etdiyi obyektə münasibətinə görə seçilir. Qeyri-müəyyən əvəzlilər şəxsin, əşyanın, əlamətin, miqdarın qeyri- müəyyənliyini göstərə bilər. Bu əvəzlilər hər hansı bir əşya və əlaməti konkret şəkildə əvəzləmir, onların yalnız ümumi, qeyri- müəyyən əlamət və

cəhətlərini ifadə edir. Əşya və şəxsin ümumi şəkildə adını bildirir, ismin əvəzində işlənir, bəziləri cəm şəkilçisi qəbul etmir. Azərbaycan dilində qeyri- müəyyən əvəzliliklər bunlardır: **kimi, kimisi, kimsə, hər kim, heç kim, hər nə, heç nə, biri, birisi, hər biri, filankəs, hamı, hərə, hərəsi** və s.

Təyini əvəzliliklər mahiyyət etibarilə işarə əvəzliliklərinə çox yaxındır. Hər ikisi təyinetmə xüsusiyyətinə malikdir və cümlədə təyin vəzifəsində işlənir. Əsas fərqləri orasındadır ki, işarə əvəzlilikləri sadəcə olaraq əşya və hadisəyə işarə edir, aid olduğu sözün məzmunu və həcm məsələlərinə qarışmır. Təyini əvəzliliklər **bütün, hər, hər bir, filan, eyni, bəzi** sözlərindən ibarətdir.

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ FEİLİN İNDİKİ ZAMAN FORMALARININ MÜQAYİSƏSİ

Məhərrəmov G.R.

Bakı Slavyan Universiteti

Hərəkətin icra vaxtını bildirən formaların məcmusu feilin zaman kateqoriyasıdır. Zaman kateqoriyası hərəkətin icra vaxtının nitq vaxtına olan münasibətini bildirir. Bütövlükdə götürülmüş zaman formalarının orientasiya nöqtəsi indiki zamandır. Obyektin indiki zamanının dildəki ifadəsi qrammatik indiki zamandır. Qrammatik indiki zaman keçmiş və gələcək zaman üçün orta nöqtədir. Qrammatik keçmiş və gələcək zamanlardan ötrü ölçü rolunu daşıyan zaman qrammatik indiki zamandır. Yəni indiki zamana əsasən digər zamanlar müəyyən edilir. İndiki obyektiv zaman bilavasitə yaşadığımız zamandır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində indiki zamanın bir konstruktiv tipi, İngilis dilində isə indiki zamanın dörd konstruktiv tipi fərqləndirilir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində indiki zaman –ır, -ir, -ur, -ür şəkilçisi vasitəsilə yaranır. İngilis dilində isə indiki zamanın yaranmasında köməkçi feillər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İngilis dilində indiki zamanın 4 konstruktiv tipi - Present Simple, Present Continuous, Present Perfect, Present Perfect Continuous (indiki sadə zaman, indiki davamedici zaman, indiki bitmiş zaman, indiki bitib davam edən zaman) adlanır. Qarşılaşdırılan hər iki dildə iş və hərəkətin icra olunduğu vaxtı göstərmək üçün indiki zaman göstəricilərindən başqa (Azərbaycan dilində –ır⁴ şəkilçisi, ingilis dilində isə köməkçi feillər nəzərdə tutulur) digər zaman zərflilikləri də cümlənin tərkibində iştirak edir. “İndi” sözü bu baxımdan daha fəaldır.

Diqqət etdiyimiz bu formal əlamətlər göstərir ki, müxtəlif sistemli dillər olan ingilis və Azərbaycan dillərinin indiki zaman formaları arasında ən çox diferensial əlamətlər var. Azərbaycan dilində qrammatik zaman sintetik üsulla, yəni –ır⁴ şəkilçisi ilə düzəltdiyi halda ingilis dilində analitik üsulla, yəni köməkçi feillərlə düzəldilir. Bu dillərin indiki zamanları təsərif paradigmalarına görə seçilir. Azərbaycan dilindəki indiki zaman göstəricisi sadə quruluşda, yığcam parametrdədir, ingilis dilindəki indiki zaman isə mürəkkəb quruluşda, geniş parametrdədir. Bu diferensial əlamətlər Azərbaycan dilinin tipoloji cəhətdən aqqlütinativ, ingilis dilinin isə flektiv dillər qrupuna aid olması ilə sıx bağlıdır.

TƏXƏLLÜSLƏRİN İKİLİ XARAKTERİ

Mikayılova N.V.

Bakı Slavyan Universiteti

XIX əsr Azərbaycan mədəniyyəti, ədəbiyyatı və elmi tarixində xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Bu mərhələdə yazıb-yaradan klassiklərimizin hamısı da, demək olar ki, öz mənəvi zövqünə uyğun olan təxəllüslərdən istifadə etmiş və əksəriyyəti təxəllüsləri ilə məşhurlaşmışdır. Köməkçi adlar içərisində özünəməxsus yeri olan təxəllüslərin işlənmə məqamlarına nəzər saldıqda onların daha çox ikili xarakterli olduğunun şahidi oluruq. XII əsrdən sonra yaradılmış təxəllüslərə nəzər saldıqda yeni bir mənzərə-təxəllüslərin bir növ ikili xarakter daşması göz önündə canlanır. Yəni ayrı-ayrı adamların həm özlərinin mənəvi zövqünə uyğun olan ümumişlək sözlərdən, həm də doğulduqları və yaşadıkları yerin adını bildirən sözləri təxəllüs seçmələrinin əsas səbəbi başlıca olaraq, bir təxəllüsün bir neçə nəfər adam tərəfindən qəbul edilməsi idi. Məsələn, XVIII əsrdə Arif təxəllüsü ilə yazıb-yaradan iki sənətkarımız olmuşdur. Biz bunu Azərbaycan şairlərinin təxəllüslərində aydın şəkildə görürük. Gəncəvi İlyas Yusif oğlu Nizaminin (Nizami təxəllüsüdür, hər şeyi nizama salmaq mənasını ifadə edir) Gəncədə doğulub, yaşayıb-yaratdığını göstərir.

Şəxsin müəyyən münasibətlə əlaqədar öz şəxsi zövqünə uyğun seçdiyi və ya vaxtilə görkəmli şəxslərin senzurasından özlərini yayındırmaq məqsədi ilə qəbul etdikləri ada təxəllüs deyilir.

Köməkçi adlar sistemində təxəllüslərin yeri, təxəllüs anlayışının mahiyyəti, yaranması, ikili xarakteri təxəllüslərin toplanması, növləri və məzmun qrupları, leksik-qrammatik xüsusiyyətləri, inkişaf meyilləri və s. problemlər adı çəkilən tədqiqat işlərinin əsas mövzunu təşkil edir. Bu əsərlərdə müəyyən səviyyədə təxəllüs anlayışının meyarı, təxəllüs və şəxs adı, təxəllüs və gizli imza, təxəllüs və ləqəb, təxəllüs və titul kimi məsələlərə münasibət də öz əksini tapmışdır. Təxəllüsün antroponimlərlə, yəni təxəllüslə yazan şəxsin adı ilə bərabər eyni hüquqda rəsmiləşdirilməsi və işlək xarakter alması da diqqətəlayiqdir. Təxəllüslərin ikili xarakterli olması onun işləklik səviyyəsini artırır. Belə ikili xarakter daşıyan təxəllüslərə sonrakı dövrlərdə də rast gəlmək olar. Məsələn, Təbrizi-Şah Fəzullah Nəiminin (Nəimi təxəllüsüdür- XIV əsr, ərəbcə nemət, nemət verən mənalarında işlənir) Təbrizdə, Şeyx İbrahim Qüdsinin (Qüdsi təxəllüsüdür- XIX əsr, ərəbcə müqəddəs, pak mənalarında işlənir) Gəncədə və s. Təxəllüs haqqında bəzi həllini tapmamış məsələlər bu gün də Azərbaycan antroponimika elminin qarşısında öz cavabını gözləməkdədir. Bu məsələlərdən biri də təxəllüslərin ikili xarakterli olması məsələsidir. Bu məsələdə müəlliflər iki qrupa ayrılır. Bəzi müəlliflər ümumiyyətlə təxəllüslərin ikili xarakterdə olması fikri ilə razılaşmırlar. Lakin bununla belə dildə kifayət qədər ikili xarakterli təxəllüslər vardır.

AMERİKANİZMLƏR MİLLİ XÜSUSİYYƏTLİ LEKSİKA KİMİ

Murtuzəliyeva G.N.

Bakı Slavyan Universiteti

Bir neçə ölkənin, məsələn, ABŞ, İngiltərə, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya və bir sıra digər ölkələrin milli dili kimi çıxış edən ingilis dilinin leksik qatları arasında bu ölkələrin realiyaları ilə əlaqədar olan milli xüsusiyyətli leksika ayırd edilir (amerikanizmlər, britisizmlər, kanadizmlər, avstralizmlər və s.). Amerika cəmiyyətinin ictimai-siyasi strukturunun xüsusiyyətlərini, onun iqtisadiyyatı və mədəniyyəti, məişəti, amerikalıların adət və ənənələrini əks etdirən amerikanizmlər ABŞ linqvoölkəşünaslığının əsas obyektidir. ABŞ mədəniyyəti üçün spesifik olan əşya və hadisələri bildirən bu leksik vahidlər ingilis dilinin amerika variantının onun britaniya, avstraliya və digər variantlardan əsas fərqlərini təşkil edirlər.

Adətən amerikanizmlərin sırasına leksik vahidlərin iki tam müxtəlif qrupları daxildir:

a) digər leksik vahidlərin həmin anlayışı bildirən lokal nişanlanmış analoqları olan sözlər və sabit söz birləşmələri: *amer. tuxedo – ing. dinner jacket; amer. mail-box – ing. letter-box;*

b) İngilis dilinin amerika variantının arealı (yayılma sahəsi) üçün spesifik olan əşya və hadisələri bildirən leksik vahidlər. Bura müvafiq amerika realiyalarının ifadə edilməsi üçün ingilis dilinin digər variantlarında nəinki geniş istifadə olunan, həmçinin beynəlmiləl leksikaya daxil olan prairie, skunk, mulatto, tomahawk, moccasin, wigwam, ranch, tornado, Coca-Cola, coyote kimi vahidlər daxildir.

Amerikanizmləri mənşəyi nəzərə alınmadan yalnız sinxron planda lokal-nişanlanmış dil vahidləri kimi nəzərdən keçirən sosiolingvistikada üçün birinci qrup amerikanizmlər müzakirə obyektidir. Çox güman ki, amerika gerçəkliyinin spesifik realiyalarını bildirən ikinci qrup amerikanizmləri linqvoölkəşünaslıq üçün daha böyük maraq doğurur. Bu sözlərin milli koloriti, onların ABŞ-nin təbii-iqlim xüsusiyyətləri və mədəniyyət ilə qırılmaz əlaqəsini həm dil daşıyıcıları, həm əcnəbilər daim hiss edirlər. Bu sözlər amerika gerçəkliyinin bu təzahürləri və obyektlərinin sözlə ifadə olunan yeganə əlamətləridir, bu sözləri həm amerikalılar, həm də ingilislər istifadə edir və onların ümumilikdə amerika mədəniyyəti ilə əlaqəsi heç vaxt zəifləmir. Ona görə də bu cür sözlər amerika gerçəkliyinin təsviri zamanı özünəməxsus “açardılar”. Əbəs yerə deyil ki, ingilislər ABŞ-ni təsvir edərkən dime, high school, chain-store, drugstore və s. kimi amerikanizmlərdən geniş istifadə edirlər.

Britaniya ingilis dilinin amerika ingilis dilindən əsl və çox mühüm fərqlənmələri dilin özündə deyil, bu və ya digər variantdan istifadə edən cəmiyyətlər arasındakı fərqliliklərdir. Ona görə də amerika ingilis dilində təhsil amerika cəmiyyətinə, ABŞ-da müəyyən edilmiş norma və qaydalara, amerika təhsil dəyərləri və digər dəyərlərə istiqaməti nəzərdə tutur. Beləliklə, İngiltərə və Amerikada mədəni müxtəliflik, yeni həyat tərzinin formalaşması, amerikalıların və ingilislərin rastlaşdıqları yeni reallıqlar, bu ölkələrin özünəməxsus iqtisadi və siyasi inkişafı, yerli hinduların və immiqrantların dillərindən alınma sözlər ingilis dilinin Amerika və İngiltərə variantlarının özünəməxsus leksikasının formalaşmasını şərtləndirmişdir.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİ XXI ƏSRDƏ

Müseyyibova U.M.

Bakı Slavyan Universiteti

Dilin əsas vahidlərindən biri sözdür. Dilin lüğət fondunu təşkil edən bölmə leksika adlanır. Leksikanı öyrənən bölmə isə leksikologiya adlanır. Bu dilçilik bölməsində sözlərin mahiyyəti, onların forma və məzmunca əmələ gətirdiyi qruplar, sözlərin mənşəyi və işlənmə dairəsi öyrənilir. Dil, cəmiyyət, dövr inkişaf etdikcə dilin lüğət tərkibi də inkişaf edir. Dil daim inkişafda olan bir orqanizmdir. Zaman – zaman dildə dəyişikliklərin olması təbii haldır. Dövrün tələbinə uyğun olaraq bəzi sözlər öz işləkliyini itirir, bəzi sözlər cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olaraq dilin lüğət fonduna daxil olur, bir qrup sözlər işləklik dairəsini məhdudlaşdırır və yaxud genişləndirir və.s. Bütün bu kimi məsələlərin həlli dilin leksikologiya bölməsində öz əksini tapır. Leksika, leksikologiya ilə bağlı problemlər XXI əsrdə də öz aktuallığını qoruyur. Müxtəlif dilçi alimlər bu problemin həllinə dair elmi əsərlər yazmışlar. Hər bir xalqın milli mənsubluğunun göstəricisi dildir. Hər bir dil xalqın mənsub olduğu tarixi, mədəniyyəti özündə əks etdirir. XXI əsrdə dilçiliyin yeni üföqlərinin genişlənməsi onun lüğət fonduna təsirsiz ötüşmür. Koqnitiv paradigmanın inkişafı dilə yeni leksik vahidlərin daxil olunmasını tələb edir, frazeologiya sahəsi inkişaf edir paramalogiya frazeologiyadan ayrılır, dilin lüğət fondu alınma sözlər hesabına zənginləşir. Azərbaycan xalqı qonşu xalqlar və bir sıra digər ölkələrlə bu gün də siyasi-iqtisadi və mədəni əlaqədədir. Bu da integrasiya nəticəsində dilə müxtəlif mənşəli leksik vahidlərin keçməsinə zəmin yaradır və nəticədə dilin lüğət fondu alınma sözlər hesabına genişlənir. Bu zaman isə dildə dubletlərin yaranması hadisəsi baş verir ki, bu da dildə bir mənənin müxtəlif vahidlərlə ifadəsinə şərait yaradır. Bu gün nə qədər güclü müqavimət göstərsək də, yeniliklərin özlərilə bərabər gətirdiyi sözlərə və ifadələrə qarşı mübarizədə, purizm fəaliyyətimizdə çarəsizik. Leksikologiyanın əhəmiyyət daşıyan məsələləri, müasir tədqiqat metodlarının tətbiqilə işlənilib hazırlanır. Leksikologiyanın uzun tarixi bir yol keçib bugünkü səviyyəsinə çatmasında dilçiliyimizin başında duran fədakar alimlərimizin ciddi tədqiqatları danılmaz bir faktdır. T.Ə. Xəlilova və G.M. İsmayılzadənin təşəbbüsü ilə nəşr olunan “Müasir Azərbaycan dili II bölmə Leksika” adlı kitab interaktiv üsulla keçirilən məşğələlərdə istifadə etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. İ. Həsənovun “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası”, Buludxan Xəlilovun “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası” adlı vəsaiti dilçiliyin bu dövrdəki Azərbaycan dilinin leksik tərkibini ehtiva edir.

Dil açıq sistemdir. Dilə daxil olan hər bir ünsür birbaşa dilin leksik fonduna təsir edir. Dilin zənginləşməsi, üföqlərinin genişlənməsi leksik bazanın hesabına baş verir. Hər bir xalqın iqtisadi qüdrəti, dünyagörüşü, ətrafa təsir göstərmək gücü nə qədər çox olarsa, onun dilinin yayılması üçün də münasib şərait yaranar. XXI əsrdə Azərbaycan xalqının iqtisadiyyatı, dünyagörüşü, ətrafa göstərdiyi gücü birbaşa leksikologiyaya sahəsinə təsir edir.

İNGİLİS DANIŞIQ DİLİNDƏ PEŞƏ-SƏNƏT LEKSİKASININ YERİNƏ DAİR

Mustafayeva G.N.

Bakı Slavyan Universiteti

Peşə və ya ixtisas sahibləri öz aralarında danışarkən gündəlik nitqlərində bəzi söz və ya ifadələrdən istifadə edirlər ki, bunlar da peşə-sənət leksikasını təşkil edir. Bu sözlər çox vaxt sənaye, istehsalat, satış və digər sahələrlə bağlı olur. Peşə-sənət leksikası zəngin söz bazasına malikdir. Buraya daxil olan sözlər peşə və ya ixtisas sahibləri tərəfindən istifadə edilərək bir çox hallarda kənar şəxslər tərəfindən çətinliklə başa düşülür. Aşağıda verilmiş bir neçə peşə-sənət sözlərinə diqqət edək:

Tin-fish - müharibə zamanı istifadə edilən sualtı gəmi

Block-buster – böyük binaların bloklarını dağıtmaq üçün istifadə edilən xüsusi bomba

Piper – qənnadı məmulatlarını hazırlayan şəxs

Peşə-sənət leksikası dialektlərlə yaxınlıq təşkil edir. Onların hər ikisi müəyyən insan qrupları tərəfindən istifadə edilməklə birlikdə danışiq sözlərinə daxildir. Dialekt sözlər əsasən coğrafi xarakter daşıyırlar. Bir coğrafi ərazidə istifadə edilən söz və ya ifadələr digərlərində istifadə edilməyə bilər. Bunun əksinə olaraq peşə-sənət leksikası coğrafi ərazilərə əsasən deyil, ictimai-professional sahələrə görə məhdudlaşır.

Peşə-sənət leksikası işlədildiyi sahələrə əsasən qruplaşdırılır. Bunlara balıqçıların istifadə etdiyi leksika, hüquşunasların istifadə etdiyi leksika, həkimlərin istifadə etdiyi leksika və başqaları daxildir. Bu xüsusiyyətlərə diqqət etsək peşə-sənət leksikası ilə terminlər arasında oxşarlıqların olduğunu görürük. Lakin, onların hər ikisinin müəyyən peşə və ya ixtisaslara aid olması onların eyni olmalarına dəlalət etmir. Terminlərdən fərqli olaraq peşə-sənət sözləri əsasən haqqında danışılan şeyləri təsvir etmə yolu ilə yaranır. Bu səbəbdən peşə-sənət leksikasında metafora və metonimiyalara asanlıqla rast gəlmək olar. Bütün bu fərqlərə baxmayaraq onu da qeyd etmək lazımdır ki, peşə-sənət leksikası da terminlər kimi çoxmənalılıqdan uzaqdır. Onlar əsasən yalnız öz ifadə etdikləri şeylərə aid olaraq digər mənələrdən kənardırlar. Onların hər ikisi sənayenin və istehsalatın müxtəlif sahələrinə daxil olaraq cəmiyyətin inkişaf prosesi nəticəsində yaranaraq istifadə edirlər.

İNGİLİS DİLİNDƏ EMOSİONAL-EKSPRESSİV LEKSİKA VƏ ONUN YARANMASI ÜSULLARI HAQQINDA

Mustafayeva G.N.

Bakı Slavyan Universiteti

İnsanlar bəzən nitqi məruzə etmək üçün bir vasitə olaraq qəbul edirlər. Bu zaman onlar nitqin digər funksiyalarını görməzdən gəlmiş olurlar. Belə ki, nitq danışanın auditoriyaya və haqqında danışdığı məlumata olan münasibətini də özündə əks etdirir. Danışan bəzən insanlara xəbərdarlıq etmək, təsir etmək, öz razılığını və narazılığını ifadə etmək və yaxud da nitqindəki müəyyən sözləri daha da vurğulamaq istəyir. Bütün bu faktorlar söz və onun mənasının, həmçinin də düzgün səs tonunun seçilməsini zəruri edir.

Danışıq-məişət sözləri əsasən emosional-ekspressiv leksikanı özündə cəmləyir. Bu sözlər canlı danışıq dilinin əsas elementləridir. Onlar dilin daha ifadəli, rəngarəng və canlı olmasını təmin edirlər. Emosional-ekspressiv leksikaya həm yazılı, həm də danışıq dilində rast gəlinir. Onlar yazılı dilə əsasən bədii ədəbiyyat vasitəsi ilə daxil olurlar. Bədii ədəbiyyatda ekspressiv leksikanın əsas funksiyalarından biri personajın nitqini daha da canlı şəkildə oxucuya çatdırmaqdır. Emosional nitq dedikdə fikrin emosional və onları ifadə edən sözlər vasitəsi ilə çatdırılması başa düşülür. Emosional nitqin ən ayrılmaz hissəsi nidələrdir. Nidələr emosional adlandırmadan onları ifadə edən sözlərdir. Məsələn: pooh!, alas!, heavens!, nonsense!, hell!

İngilis dilində həmçinin də səs təqlidi vasitəsi ilə yaranan nidələr var ki, onlar da fikri emosional və ekspressiv şəkildə çatdırmağa xidmət edirlər. Bu sözlərə ingilis dilində olan “bang” sözünü misal göstərə bilərik. Bildiyimiz kimi hansısa cismi bir yerə çırpıqda onlardan çıxan səs “bang” sözünü xatırladır. Bu səbəbdən həmin söz ingilis dilində “vurmaq”, “çırpmaq” kimi mənaları ifadə edir. Məsələn: I banged my car into the wall. Bu cümlədə ifadə olunmuş fikrə əsasən danışan öz maşınını divara çırpıldığını bildirir.

İNGİLİS DİLİ VƏ ONUN VARIATİVLİYİ

Nəbiyeva R.İ.

Bakı Slavyan Universiteti

Hazırkı dövrdə İngilis dili dünyada ən vacib dillərdən biridir. Bir çox ölkələrin dövlət dili kimi eyni zamanda ən çox danışılan dildir. Bu dil nəinki İngilis dilli ölkələrdə, həmçinin dünyanın digər ölkələrində də danışılır. İngilis dili böyük dövlətlərin rəsmi dövlət dili olaraq dünyada xüsusi statusa malikdir. İngilis dili, Amerikan və Britaniya ingiliscələri arasında əsaslı yazılış fərqlərinə baxmayaraq vahid dildir, dialektlər və aksentlər isə İngilis dilinin müxtəlif növlərini fərqləndirməyə imkan verir. Uqanda ingiliscəsindən fransız ünsürlü Kanada ingiliscəsindəki mövcud olan aksentlərin hər biri müxtəlif və gözəldir. Aksentlər xaricində, insanların İngilis dilini öz yerli dilləri ilə qarışdıraraq istifadə etməsi tendensiyası da mövcuddur və bunun nəticəsində həmin ölkədəki mədəniyyət qədər rəngarəng olan İngilis dilinin hibrid variantları formalaşır.

Britaniya ingiliscəsi Birləşmiş Krallıqda və yaxud daha geniş şəkildə bütövlüklə Britaniya adalarında danışılan və yazılan dildir. Birləşmiş Krallıqda rəsmi və yazılı İngilis dilində cüzi regional fərqlər mövcuddur. İngilis dili Anqlo-Frizian dialektindən qaynaqlanan Qərbi German dilidir. Bu dil Britaniyaya indiki şimal-qərbi Almaniya və şimali Hollandiyanın müxtəlif hissələrindən olan German mühacirlər tərəfindən gətirilib. Yerli əhali bu dövrdə, Roma işğalının təsirlərinə məruz qalmış, kontinental Kelt dilinin

təcrid olunmuş variantı olan “Ümumi Briton” dilində danışır. Bu qrup dillər müasir dövrdə İngilis dili ilə birlikdə mövcud olub, lakin German dillərindən uzaqda olduğu üçün bu dillər İngilis dilinə təsir göstərə bilmədi. Bəzən Birləşmiş Ştatlar ingiliscəsi adlanan Amerikan ingiliscəsi, Amerika Birləşmiş Ştatlarında mövcud olan İngilis dili variantıdır və eyni zamanda Kanadada geniş şəkildə qəbul olunur. İngilis dili Birləşmiş Ştatlarda ən çox danışılan və federal hökumət tərəfindən istifadə edilən ümumi dil olaraq, ölkənin de-fakto dili hesab olunur. İngilis dilinə ölkənin əlli ştatının otuz ikisi tərəfindən rəsmi status verilib.

Avstraliya ingiliscəsi Avstraliyada istifadə edilən İngilis dilinin əsas variantlarından biridir. İngilis dili, Konstitusiyada heç bir rəsmi statusa malik olmamasına baxmayaraq, əhalinin əksəriyyətinin ilk dili kimi ölkənin milli və de-fakto rəsmi dilidir. Avstraliya ingiliscəsi, 1788-ci ildə Yeni Cənubi Uels koloniyasının əsası qoyulduqdan sonra Britaniya ingiliscəsindən ayrılmağa başladı və 1820-ci ildə Britaniya ingiliscəsindən fərqli olması qəbul edildi. Kanada ingiliscəsi Kanadada mövcud olan İngilis dilinin digər bir variantıdır. 2011-ci ildə aparılan siyahıya almaya əsasən, İngilis dili təxminən 19 milyon kanadalının ilk dilidir, əhalinin qalan hissəsinin ana dili isə Kanada fransızcasıdır. “Kanada ingiliscəsi” termini dildə ilk dəfə olaraq 1857-ci ildə istifadə edilmişdir. Kanada ingiliscəsi beş böyük immiqrasiya dağasının və iki əsrdən çox davam edən məskunlaşmanın nəticəsidir. Bəzi alimlər, Kanada ingiliscəsinin şimali Amerika ingiliscəsindən formalaşdığını iddia edirlər.

SINTAKTİK ÜSULLA TERMİNYARATMANIN ƏHƏMİYYƏTİ

Nəsirli R.Z.

Bakı Slavyan Universiteti

Dilin ümumi leksik qatı kimi, onun terminoloji qatında da daim yeniləşmə və zənginləşmə özünü göstərir. Müasir dövrdə terminologiyanın zənginləşməsi prosesi daha sürətlə gedir. Bu hər şeydən əvvəl ayrı-ayrı sahələrdə gedən yeniləşmələrin dilə təzahür etməsi ilə bağlı meydana gəlmişdir. Terminologiyanın zənginləşməsi və yeniləşməsi müxtəlif mənbə üsullarla reallaşır. Deməli, cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq müxtəlif sahələrə aid anlayışları adlandırmaq üçün hər bir dilin milli bazası ilə yanaşı digər dillərdən də terminlərin alınması xarakterik hal hesab edilə bilər. Azərbaycan dilində də həm dilin öz imkanları hesabına, həm də başqa dillərdən alınma hesabına terminlərin zənginləşdiyi göstərilir. Azərbaycan dilində terminlərin yaranma üsullarından biri də sintaksis üsulla terminyaratmadır.

Sintaktik üsulla yaranan terminlər dedikdə, mürəkkəb və termini birləşmələr şəklində olan terminlər nəzərdə tutulur. Hər hansı bir anlayışın terminlə və mürəkkəb terminlə ifadə olunması dili ağırlaşdırsa da, nəticə etibarı ilə anlayışın mənasını daha dəqiq, mahiyyətini daha dolğun əks etdirir. Müasir Azərbaycan dilində terminlər mürəkkəb söz və söz birləşməsi şəklində formalaşmasını nəzərə alaraq sintaktik üsulla yaranan terminləri iki qismə ayırmaq olar: 1) mürəkkəb terminlər və 2) söz birləşməsi şəklində olan terminlər. Bu dil vahidlərinin oxşar və fərqli cəhətləri dilçilikdə ayrıca tədqiqat sahəsi olmuşdur. Terminoloji və tərcümə lüğətlərində mürəkkəb terminlər sayca termin- söz birləşmələrindən yaranan terminlərdən azlıq təşkil edir. Termin-söz birləşmələri şəklində olan terminlər yaranma yolları və üsullarının müxtəlifliyi ilə seçilməklə yanaşı, dilimizin son dövrlərində bu cür terminoloji vahidlərin çoxaldığını və bu vahidlər hesabına terminoloji qatın zənginləşdiyi müşahidə edilir. Beləliklə, sintaktik yolla yaranan mürəkkəb termin və termini söz birləşmələri struktur-semantik baxımdan formalaşmasında iki üsul özünü göstərir: *leksik-semantik* və *morfoloji-sintaktik* üsul. Bu üsullar dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayan söz yaradıcılığı prosesidir.

Leksik-sintaktik üsulla termin yaradıcılığı heç bir morfoloji əlamət qəbul etmədən yaranır. Burada ayrı-ayrı sözlər və ya terminlər birləşərək yeni anlayış bildirən termin əmələ gətirir. Leksik-semantik üsulla terminlərin yaranmasında komponentlərin semantik bağlılığı əsas rol oynayır. Bu tipli terminlərin komponentləri yanaşma əlaqəsi ilə bağlanır.

Morfoloji-sintaktik üsulla terminlərin yaranmasında həm leksik, həm də qrammatik vasitələrdən istifadə olunur. Morfoloji-sintaktik üsulda komponentlər birləşərək qovuşuq şəkildə bir məhfum bildirir. Bu terminlər bir əsas vurğuya malikdir. Beləliklə, sintaktik üsulla termin yaradıcılığı dövrümüzdə geniş şəkildə istifadə olunur. Elmin, texnikanın müxtəlif sahələrinə aid terminlərin yaranmasında sintaktik üsulla termin yaradıcılığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

THE CATEGORY OF ASPECT IS CONNECTED WITH SEMANTICS

Qafarov N.

Ganja State University

The category of Aspect long before is studied in literature because the aspective meaning of the verb as different from its temporal meaning reflects inherent mode of the process. Aspect mostly connected with semantics. There are two aspects in English; one is common aspect, the other is continuous aspect. The aspective category of development is constituted by the opposition of the continuous forms of the verb to the indefinite forms of the verb. By the view point of the given instances it has been clarified that the common aspect in transformation is mostly connected with the category of tense in the third person singular. The continuous forms of aspect is mainly denoting the advance speech of writing.

According to this point our aim is to analyse these forms. On the other hand, the distinction between tense and aspect forms which have been represented variable grammatical materials. The continuous forms are fully aspective because it reflects the inherent character of the process. These facts provide us with a safe criterion of categorial identification for cases where the forms and instances under analysis display related semantic functions. Besides the various theories put forward with reference to the opposition Writers—is writing, we must mention various terms that have been proposed to denote its members. H. Sweet used the term “definite tenses” for what we call the continuous aspect. This term cannot be said to be a happy one, as the word “tense” disguises the fact that we find here a peculiar grammatical category different from that of tense.

Another term which has been used is “expanded form” or “progressive form”. The term “form” cannot be described as satisfactory since it leaves the basic grammatical question open: we might as well speak of the past form, or of the passive form, etc. As to the adjectives modifying the word form, it must be said that expanded merely gives a characteristics of the analytical structure of the form, without indicating its meaning. As to progressive, it does indicate the meaning, but is hardly preferable to the adjective continuous. So we will stick to the term “continuous aspect”.

The problem of aspect is intimately connected with a lexicological problem, which we shall therefore have to touch upon here. It may be well illustrated by the following series of examples. If we have, for example, the sentence. A young man sat in the corner of the room, we can say, instead. A young man was sitting in the corner of the room, without affecting the basic meaning of the sentence. The same situation may be described in both ways, the only difference between them being that of stylistic coloring: the variant with the common aspect form is more matter-of-fact and “dry”, whereas the one with the continuous aspect form is more descriptive. The absence of any actual difference in meaning in such a case is brought out in the following passage from a modern novel: Mr. Bodiham was sitting in his study at the Rectory. The nineteenth-century Gothic windows, narrow and pointed, admitted the light grudgingly; in spite of the brilliant July weather, the room was somber. Brown varnished bookshelves lined the walls, filled with row upon row of those thick, heavy theological works which the second-hand booksellers generally sell by weight. The mantelpiece, the overmantel, a towering structure of spindly pillars and little shelves, were brown and varnished. So were the chairs, so was the door. A dark red-brown carpet with patterns covered the floor. Everything was brown in the room, and there was a curious brownish smell. In the midst of this brown gloom Mr. Bodiham sat at his desk.

By comparing the first and the last sentence of this passage it will be seen that they tell of the same situation, but in different ways. The first sentence is clearly descriptive, and it opens a rather lengthy description of Mr. Bodiham's room, its furniture, books, etc. the last sentence of the passage, on the other hand, confirms the fact that Mr. Bodiham sat in his study, as if summing up the situation. So the same fact is told a second time and the difference in the stylistic qualities of the continuous and common aspect is well brought out. On the other hand, if we have the sentence. He brought her some flowers and if we substitute was bringing for brought and say, he was bringing her, some flowers, the meaning will be affected and the two facts will be different. With the common aspect form brought the sentence means that the flowers actually reached her, whereas the continuous aspect form means that he had the flowers with him but something prevented him from giving to her. We might then say, that he was sitting where as he brought he was bringing. What is the cause of this difference? Here we shall have to touch on a lexicological problem, without which the

treatment of the continuous aspect cannot be complete. The verb sit differs from the verb bring in an important way: the verb sit denotes an action which can go on indefinitely without necessarily reaching a point it has to stop, whereas the verb bring denotes an action which must come to an end owing to its very nature. It has now been customary for some time to call verbs of the sit type cursive, or durative, and verbs of the bring type terminative. We may then say that with cursive, or durative verbs, the difference between the common and continuous aspect may be neutralized whereas with terminative verbs it cannot be neutralized, so that the form of the common aspect cannot be substituted for the form of the continuous aspect, and vice versa, without materially changing the meaning of the sentence.

While the existence of the aspect category in English is disputed matter, the tense category is universally recognized. Nobody has ever suggested to characterize the distinction, for example, between wrote, writes and will write as other than a tense distinction. Thus we shall not have to produce any arguments in favour of the existence of the category in Modern English. Our task will be on the one hand to define the category as such, and on the other hand, to find the distinctions within the category of tense, that is, to find out how many tenses there are in English and what each of them means and also to analyse the mutual relations between tense and other categories of the English verb. As to the general definition of tense, there seems no necessity to find a special one for the English language. The basic features of the category appear to be the same in English as in other languages. The category of tense may, then, be defined as a verbal category which reflects the objective category of time and expresses on this background the relations between the time of the action and the time of the utterance. The main divisions of objective time appear to be clear enough. There are three of them, past, present, and future. However, it by no means follows that tense systems of different languages are bound to be identical. On the contrary, there are wide differences in this respect.

NAĞILLARIMIZDA İŞLƏNMİŞ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN TEMATİK BÖLGÜSÜ

Qasimova S.D.

Bakı Slavyan Universiteti

Ümumiyyətlə, tək nağıllarımızda deyil, dilimizdə də frazeoloji vahidlər dilçilər tərəfindən müxtəlif aspektdə qruplaşdırılmışdır. Bu qruplaşdırmalardan biri də tematik qruplaşdırma. Tematik qruplaşdırma ilə bağlı dilçilərin də fərqli fikirləri olmuşdur. M.Mirzəliyeva frazeoloji vahidləri tematik qrup olaraq aşağıdakı formada qruplaşdırmışdır.

1. Somatik frazeologizmlər
2. Dini-mifoloji səciyyə daşıyan frazeoloji vahidlər
3. Adət və mərasimlərlə bağlı frazeoloji vahidlər
4. Meteorologiya və astronomiya ilə bağlı frazeoloji vahidlər
5. Alqış və qarğış mənası ifadə edən frazeoloji vahidlər

Qeyd edək ki, Q.Muradova da frazeoloji vahidləri M.Mirzəliyeva kimi qruplaşdırmışdır.

Nağıllarımızın dilində işlənmiş frazeoloji vahidlərin tematik qruplaşmasını isə aşağıdakı formada göstərmək olar.

1) Nifrət, narazılıq, mənfi hiss bildirən frazeoloji vahidlər; Bu saat düşüb onun atasına od vuraram. Nümunədə işlənmiş atasına od vurmaq frazeoloji vahidi şiddətli cəzalandırmaq mənasında işlənmişdir. Qeyd edək ki, bu frazeoloji vahidin sinonimlərinə atasını yandırmaq, dədəsini yandırmaq, atasını dalına şəlləmək frazeoloji vahidlərini aid edə bilərik.

2) Sevgi, qayğı, müsbət hiss bildirən frazeoloji vahidlər; Atamın öz vəziri mənim gözəlliyimə aşiq olub neçə kərə mənə öz könlünü açdı, mən rədd elədim. Bəndəpuş xalqı keyf çəkib asudə yaşadılar. Səlim düşdü evlənmək eşqinə. Şahzadə Mütəlib əhvalatı açıb ona dedi ki: qırxıncı bağda bir qız görüb, bir ürəkdən min ürəyə vurulub ona...

3) Dini xarakterli frazeoloji vahidlər; məzmunlu frazeoloji vahidlər, əsasən, and məzmunlu frazeoloji vahidlərdir. Padşah sağ olsun, and iç qəzəblənməyəcəksən, arada qan xatası olmayacaq, deyim. Ey haramzada, and düş ki, nə desəm, ona da cavab verəcəksən.

4) Təlaş, həyəcan, iztirab, təşviş bildirən frazeoloji vahidlər. Axırda ürəyi dağdağaya düşdü. Vəzir bu sözdən qorxuya düşüb, bir gecə məni oğurlayıb bu qalaçaya qaçdı. Padşah Kaşkaş pəhləvanın adını eşidən kimi qorxu düşdü canına.

Qeyd edək ki, bu nümunələrin sayı ilə bərabər, tematik qrupları da artırmaq olar.

TƏRCÜMƏDƏ ORİJİNAL MƏTNİN DİLDAXİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN QORUNMASI PROBLEMİ

Qədirova B.C.

Bakı Slavyan Universiteti

Ekvivalentliyin əldə olunmasında orijinal və tərcümə dili vahidlərinin əlaqələri arasında əsas yerlərdən birini dil sisteminin vəziyyətindən asılı olaraq sözün dildaxili mənalı tutur. İstənilən söz müvafiq dilin digər sözlərlə mürəkkəb və çox geniş semantik əlaqədə olur və bu əlaqələr onun semantikasında əks olunur. Belə ki, Azərbaycan dilində “*masa*” sözü mebel dəstinin digər ümumi və konkret adları ilə semantik əlaqəlidir. Məsələn: *mebel-avadanlıq, kürsü, kreslo* və s. Əlaqənin digər tipi bu və ya digər sözlər arasında nitqdə başqa sözlərlə üzə çıxır. Semantik əlaqənin üçüncü tipi “*masa*” sözünün ümumi məna elementlərinin kök morfemləri ilə ümumiliyinin birliyindən əmələ gəlir. Linqvistik cəhətdən çoxmənalı sözün xüsusi mənalı arasında əlaqə şərti ola bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində “*tikmək, hamarlamaq*” və “*sökmək*”, yaxud “*rəng*” və “*gül-çiçək*” sözləri arasında hansısa ümumilik tapmaq mümkün deyil, ancaq rus dilində onlar eynilə “*pacuum*” felinin və “*уем*” isminin mənalılarına daxildir.

Tərcümədə dildaxili mənanın ifadəsinin xüsusiyyəti denotativ və konnotativ mənalılarının ifadəsindən fərqlənir. İlk olaraq, orijinal və tərcümənin ekvivalentliyi əksər hallarda tərcümə edilən sözlərin dildaxili mənalılarının saxlanmasıdan asılıdır. Tərcümədə sözlərin dildaxili mənasının komponentlərinin ifadəsinin vacibliyi həmin məna orijinalda birinci planda meydana çıxan zaman, ona xüsusi diqqət yetirildiyi zaman və bununla belə onun komponentləri kommunikativ vacib olduğu zaman meydana çıxır. Bu vəziyyətdə belə mənalı ekvivalentliyə nail olmaq üçün əsas şərtlərdən hesab olunur. Sözün dildaxili mənalılarından biri də sözün mənasının xüsusi morfemlərinin semantikasında əks olunur. Söz özündə bir neçə mənalı hissələrin birləşməsi yolu ilə təşkil olunan mürəkkəb birləşmələr əmələ gətirə bilər. Sözün mənası bütövlükdə nadir hallarda onun morfem mənası ilə üst-üstə düşür. Bir qayda olaraq müəyyən morfem birləşməsi tam vahid keyfiyyətində xüsusi məna kəsb edir. Məsələn, “*məşəbəyi*”, “*qarğabükən*”, “*aydöşəyi*”, “*napoxod*”, “*самолет*”, “*писатель*”, “*путник*” tipli sözlərin mənası onları təşkil edən hissələrin yekun mənalı ilə üst-üstə düşür. Lakin bu mənalı bütövlükdə həmişə sözün semantikasında iştirak edir və ön planda qarşıya çıxması arzuolunandır. Tərcümə yaradıcılığının başlanğıcı da, sonu da sözün forma xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Tərcüməçinin əsas vəzifəsi isə bu və ya digər dildə yaradılmış bədii əsəri başqa dildə ifadə etməklə bağlıdır.

Böyük rus şairi A. Puşkin məqalələrinin birində bu prosesi “yenidən ifadə etmə” adlandırır. Hələ XIX əsrin əvvəllərində Puşkin tərəfindən irəli sürülmüş bu anlayış bədii tərcümə prosesinin mahiyyətini əks etdirdiyinə görə müasir bədii tərcümə nəzəriyyəsinin əsas prinsiplərindən birinə çevrilmişdir. Yenidən ifadə etmə anlayışı doğma dildə ədəbi əsərdə öz ifadəsini tapmışdır. O, bədiiyin yeni dildə ifadə olunması prosesini təcəssüm etdirir. Məhz buna görə də bədii tərcümənin problematikası bədii sənət sferasında yerləşir və onun spesifik qanunlarına tabe olur. Bədii tərcümənin bir qayda olaraq tərcümə obyektindən asılılığı, lakin eyni zamanda yeni dilə tərcümə orijinalın xüsusiyyətlərini təcəssüm etdirməklə yanaşı tərcümə obyektində bir sıra köklü xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Tərcüməçi tamamilə fərqli ictimai-tarixi və milli mühitdə yad dildə, başqa ictimai, tarixi və milli mühitdə yaranmış əsərə yeni həyat verir. Orijinal müəllif üçün bütün fikirlərinin son mərhələsidir. Tərcüməçi qarşısında isə orijinal artıq tam şəkildə hadisələrin gedişini və sonunu üzündə əks etdirən hazır bir mənbədir və tərcüməçi işini ancaq bu mənbə üzərində qurur. Bildiyimiz kimi hər dilin özünə xas olan spesifik xüsusiyyətləri - ritmi, sintaktik quruluşu, zərb məsəlləri və s. vardır. Bu xüsusiyyətlər müəllifin fəaliyyət dairəsini nə qədər genişləndirirsə, tərcüməçinin imkanlarını bir o qədər məhdudlaşdırır. Son onilliklərin tərcüməşünaslığında başlıca və vacib anlayışlardan biri ekvivalentlikdir ki, bu dövr ərzində də bir çox ekvivalentlərin tipologiyası tərcümə nəzəriyyəçiləri tərəfindən aşkar edilmişdir. Koller tərəfindən təklif edilmiş imkanların məzmunun nüanslarına L. Venuti tərəfindən sitat gətirilmişdir. Ekvivalentlik “məzmunun dəyişilməzliyindən” asılı olaraq işarə edən qeyddən, dialektdən və üslubdan asılı olaraq “konnotasiya” formada; əsaslanan spesifik mətn növləri üçün “istifadə normalarına”

əsaslanan “normativ mətn” formada; mədəniyyətin qavranılmasını təmin edə bilən “praqmatik” formada ola bilər. Ümumiyyətlə, ekvivalentlik iki başlıca tipdə ola bilər: 1) “məna-məzmunlu” və ya “məna-yönümlü” və tərcümə edilən dilə istiqamətlənmiş praqmatik ekvivalentlik; 2) “məzmun-əsaslı” və ya “formaya əsaslanmış” və orijinal dilə əsaslanmış formal ekvivalentlik. Birinci tipdə diqqət, dilin təbiiliyinə və ekvivalentliyin reseptorlarının aydınlığına yönəldiyi halda, ikinci tipdə diqqət hər iki formaya və sözlər toplusunun məzmununa və tərcüməçinin orijinal mətnə yaxın tərzdə ekvivalenti ifadə etmək cəhdi aid edilir. Bu, daha çox ekvivalentin tipini müəyyən edən mətn növüdür, yəni mətnin hər bir növü özünə uyğun xüsusi ekvivalent tipi tələb edir. Məsələn, forma yönümlü ekvivalentlik poetik tərcüməyə aid edildiyi halda, məna-məzmunlu ekvivalentlik isə tərcümə nəsrinə uyğun gəlir.

Məşhur amerikalı dilçi, tərcüməçi və nəzəriyyəçi Yudjin Nayd müasir tərcümə nəzəriyyəsinin inkişafında böyük rol oynamışdır. Onun “Tərcüməçilik sənətinə tövhə” adlı kitabını qeyd etmək yerinə düşərdi. Naydın tərcüməyə qarşı nəzəri fikirləri uzun illər boyu Bibliya mətnlərinin dünyanın bir çox dillərinə tərcümə etməsi nəticəsində qazanılmışdır. Amerikadakı bibliya mərkəzində işləmək ona müxtəlif mədəniyyətlərə aid olan həm qohum, həm də uzaq dilləri qarşılaşdırıb müqayisə etmək imkanı yaratmışdır. Onun tərcüməyə aid nəzəri fikirlərində əsas 2 növ ekvivalentlikdən bəhs edilir: formal ekvivalentlik və dinamik ekvivalentlik. Bu ekvivalentliklər arasındakı fərqi araşdırarkən Nayd belə qərara gəlmişdir ki, tamamilə dəqiq tərcümə mümkün deyil. Sadəcə orijinal mətnə daha yaxın olan tərcümə mövcuddur. O qeyd etmişdir ki, sətiri tərcümədən sərbəst tərcüməyə qədər çoxlu tərcümə növləri vardır. Tərcüməni belə növlərə ayıran zaman orijinaldakı məlumatın məzmununu, müəllifin məqsədini və tərcüməçinin bir oxucu kimi orijinala münasibəti nəzərdə tutulmuşdur.

PHONOLOGICAL RULES

Quliyeva G.E.

Ganja State University

Poems have a musicality to them. They are meant to be read aloud to hear the sound, the rhythm, and sometimes the rhyme. Assonance is the repetition of the same vowel sound in words near each other. Consonance is the repetition of the same consonant sounds in words near each other. Alliteration is the repetition of the same consonant sounds at the beginning of words near each other. Onomatopoeia means a word resembles the meaning sound it represents. Rhyme requires two or more words that repeat the same sounds.. They are often spelled in a similar way, but they don't have to be spelled in similar ways. Rhyme can occur at the end of a line, called end rhyme, or it can occur in the middle of the line, called internal rhyme. Rhythm, of course, is the beat—the stressed syllables in a poem. Poets have a variety of possibilities for building that rhythm and ending lines. Meter is the countable beat that a poet or reader can count. The rhythm will have equal intervals. Count the beat in William Blake's poem “The Lamb.” Assonance takes place when two or more words close to one another repeat the same vowel sound but start with different consonant sounds. “Men sell the wedding bells.” The same vowel sound of the short vowel “-e-” repeats itself in almost all the words excluding the definite article. The words do share the same vowel sounds but start with different consonant sounds unlike alliteration that involves repetition of the same consonant sounds. Writers use it as a tool to enhance a musical effect in the text by using it for creating internal rhyme, which gives pleasure of reading a literary piece. It helps writers to develop a particular mood in the text. Function of Onomatopoeia: Words are used to tell what is happening. Onomatopoeia, on the other hand, helps the readers to hear the sounds the words they reflect. The beauty of onomatopoeic words have an effect on the readers' senses whether they are understood or not. The use of onomatopoeic words helps create emphasis. Rhyme is a popular literary device in which the repetition of the same or similar sounds occurs in two or more words, usually at the end of lines in poems or songs. In a rhyme in English, the vowel sounds in the stressed syllables are matching, while the preceding consonant sound does not match. The consonants after the stressed syllables must match as well. Rhythm is a literary device which demonstrates the long and short patterns through stressed and unstressed syllables particularly in verse form. Alliteration the repetition of consonants, usually in the beginning of words and the best way, we are looking for words with the same consonant sounds. Rhythm exists in all spheres of human activity and assumes multifarious forms. It is a mighty weapon in stirring up emotions whatever its nature or origin, whether it is musical, mechanical or symmetrical as in architecture. Rhythm reveals itself most conspicuously in music, dance and verse. We

have so far dealt with verse because the properties of rhythm in language are most observable in this mode of communication.. We shall now proceed to the analysis of rhythm in prose, bearing in mind that the essential properties of prose rhythm are governed by the same general rules, though not so apparent, perhaps, as in verse, and falling under different parameters of analysis. It must be made clear that metrical or accented rhythm, which is an internal and indispensable property of verse, is incidental in prose, which in its very essence is a rhythmical. A prose passage interpolated into a work written in verse, a device so favored by some poets, has its significance in the acute opposition of the two modes of expression: rhythmical versus a rhythmical. The most observable rhythmical patterns in prose are based on the use of certain stylistic syntactical devices, namely, enumeration, repetition, parallel construction (in particular, balance) and chiasmus. The long passage is necessary in order that the fluctuating, rhythmical pattern of both the author's and the character's speech might be observed. The most obvious rhythmical unit here is the structural similarity of the sentences. The overwhelming majority of the sentences are short, simple, almost unexpended, resembling each other in structural design:—'He said nothing', 'He did not seem to hear', 'She was obliged to insist', 'A shadow passed over his wan and sunken face'.

Phonological Rules: Assimilation: sounds become more like neighboring sounds, allowing for ease of articulation or pronunciation; such as vowels are nasalized before nasal consonants - Harmony: non-adjacent vowels become more similar by sharing a feature or set of features (common in Finnish) - Germination: sound becomes identical to an adjacent sound- Regressive Assimilation: sound on left is the target, and sound on right is the trigger. Dissimilation: sounds become less like neighboring sounds; these rules are quite rare, but one example in English is [fifθ] becoming [fift] (/f/ and /θ/ are both fricatives, but /t/ is a stop) .Epenthesis: insertion of a sound, e.g. Latin "homer" became Spanish "hombre". Prosthesis: insertion of vowel sound at beginning of word- Anaptyxis: vowel sound with predictable quality is inserted word-internally - Paragoge: insertion of vowel sound at end of word- Excrescence: consonant sound inserted between other consonants (also called stop-intrusion) Deletion: deletion of a sound; e.g. French word-final consonants are deleted when the next word begins with a consonant (but are retained when the following word begins with a vowel) - Aphaeresis: vowel sound deleted at beginning of word - Syncope: vowel sound is deleted word-internally- Apocope: vowel sound deleted at end of word. Metathesis: reordering of phonemes; in some dialects of English, the word asked is pronounced [æks]; children's speech shows many cases of metathesis such as aminal for animal. Lenition: consonant changes to a weaker manner of articulation; voiced stop becomes a fricative, fricative becomes a glide, etc. Palatalization: sound becomes palatal when adjacent to a front vowel Compensatory Lengthening: sound becomes long as a result of sound loss, e.g. Latin "octo" became Italian "otto". There are three peaks to a syllable: nucleus (vowel), onset (consonant before nucleus) and coda (consonant after nucleus.) The onset and coda are both optional, meaning that a syllable could contain a vowel and nothing else. The nucleus is required in every syllable by definition. The order of the peaks is always onset - nucleus - coda. All languages permit open syllables (Consonant + Vowel), but not all languages allow closed syllables (Consonant + Vowel + Consonant). Languages that only allow open syllables are called CV languages. In addition to not allowing codas, some CV languages also have constraints on the number of consonants allowed in the onset. The sonority profile dictates that sonority must rise to the nucleus and fall to the coda in every language. The sonority scale (from most to least sonorous) is vowels - glides - liquids - nasals - obstruent.

PHONOLOGICAL STYLES OF ENGLISH

Quliyeva G.E.

Ganja State University

Phonology is the study of the sound system of languages. It is a huge area of language theory and it is difficult to do more on a general language course than have an outline knowledge of what it includes. In an exam, you may be asked to comment on a text that you are seeing for the first time in terms of various language descriptions, of which phonology may be one. At one extreme, phonology is concerned with anatomy and physiology - the organs of speech and how we learn to use them. At another extreme, phonology shades into socio-linguistics as we consider social attitudes to features of sound such as accent and intonation. And part of the subject is concerned with finding objective standard ways of recording speech, and representing this symbolically. For some kinds of study - perhaps a language

investigation into the phonological development of young children or regional variations in accent, you will need to use phonetic transcription to be credible. But this is not necessary in all kinds of study - in an exam, you may be concerned with stylistic effects of sound in advertising or literature, such as assonance, rhyme or onomatopoeia - and you do not need to use special phonetic symbols to do this. A basic unit of written language is a grapheme. And the basic unit of sound is a phoneme. However, this is technically what Professor Crystal describes as "the smallest contrastive unit" and it is highly useful to you in explaining things - but strictly speaking may not exist in real spoken language use. That is, almost anything you say is a continuum and you rarely assemble a series of discrete sounds into a connected whole. (It is possible to do this with synthesized speech, as used by Professor Stephen Hawking - but the result is so different from naturally occurring speech that we can recognize it instantly.) And there is no perfect or single right way to say anything - which is just as well, because we can never exactly reproduce a previous performance. However, in your comments on phonology, you will certainly want sometimes to focus on single phonemes or small sequences of phonemes. A phoneme is a sound segment of words or syllables. Quite a good way to understand how it may indicate meaning is to consider how replacing it with another phoneme will change the word - so if we replace the middle sound in "bad" we can make "bawd", "bed", "bid", "bird" and "bud". (In two cases here one letter is replaced with two letters but in all these cases it is a single vowel sound that changes.) Onomatopoeia is a combination of speech-sounds which aims at imitating sounds produced in nature (wind, sea, thunder, etc.), by things (machines or tools, etc.), by people (sighing, laughter, patter of feet, etc.) and by animals. Combinations of speech sounds of this type will inevitably be associated with whatever produces the natural sound. Therefore the relation between onomatopoeia and the phenomenon it is supposed to represent is one of metonymy. Alliteration is a phonetic stylistic device which aims at imparting a melodic effect to the utterance. Alliteration, like most phonological expressive means, does not bear any lexical or other meaning unless we agree that a sound meaning exists as such. But even so we may not* be able to specify clearly the character of this meaning, and the "term" will merely suggest that a certain amount of information is contained in the repetition of sounds, as is the case with the repetition of lexical units. Therefore alliteration is generally regarded as a musical accompaniment of the author's idea, supporting it with some vague emotional atmosphere which each reader interprets for himself. Rhyme is the repetition of identical or similar terminal sound combinations of words. Rhyming words are generally placed at a regular distance from each other. In verse they are usually placed at the end of the corresponding lines. Identity and particularly similarity of sound combinations may be relative. For instance, we distinguish between full rhymes and incomplete rhymes. The full rhyme presupposes identity of the vowel sound and the following consonant sounds in a stressed syllable, as in might, right; needless, heedless. When there is identity of the stressed syllable, including the initial consonant of the second syllable (in polysyllabic words), we have exact or identical rhymes. Incomplete rhymes present a greater variety. They can be divided into two main groups: vowel rhymes and consonant rhymes. Rhythm exists in all spheres of human activity and assumes multifarious forms. It is a mighty weapon in stirring up emotions whatever its nature or origin, whether it is musical, mechanical, or symmetrical, as in architecture. The most general definition of rhythm may be expressed as follows: Rhythm is a flow, movement, procedure, etc., characterized by basically regular recurrence of elements or features, as beat, or accent, in alternation with opposite or different elements or features. Rhythm can be perceived only provided that there is some kind of experience in catching the opposite elements or features in their correlation, and, what is of paramount importance, experience in catching the regularity of alternating patterns. Rhythm is primarily periodicity, which requires specification as to the type of periodicity. Rhythm, therefore, is the main factor which brings order into the utterance. Whereas phonetics is the study of sounds and is concerned with the production, audition and perception of speech sounds (called phones), **phonology** describes the way sounds function within a given language and operates at the level of sound systems and abstract sound units. Knowing the sounds of a language is only a small part of phonology. This importance is shown by the fact that you can change one word into another by simply changing one sound. Consider the differences between the words time and dime. The words are identical except for the first sound. [t] and [d] can therefore distinguish words, and are called contrasting sounds. They are distinctive sounds in English, and all distinctive sounds are classified as phonemes. Phonemes are not physical sounds. They are abstract mental representations of the phonological units of a language. Phones are considered to be any single speech sound of which phonemes are made. Phonemes are a family of phones regarded as a single sound and represented by the same symbol. The use of allophones is not random, but rule-governed. No one is taught these rules as they are learned subconsciously when the native language is acquired. To distinguish between a phoneme and its

allophones, I will use slashes // to enclose phonemes and brackets [] to enclose allophones or phones. For example, [i] and [ĩ] are allophones of the phoneme /i/; [ɪ] and [ĩ] are allophones of the phoneme /ɪ/. An interesting observation of assimilation rules is evidenced in the formation of plurals and the past tense in English. When pluralizing nouns, the last letter is pronounced as either [s], [z], or [əz]. When forming past tenses of verbs, the -ed ending is pronounced as either [t], [d], [əd]. Hopefully, you can determine which consonants produce which sounds. In the nouns, /s/ is added after voiceless consonants, and /z/ is added after voiced consonants. /əz/ is added after sibilants. For the verbs, /t/ is added after voiceless consonants, and /d/ is added after voiced consonants. /əd/ is added after alveolar stops. The great thing about this is that no one ever taught you this in school. But thanks to linguistics, you now know why there are different sounds (because of assimilation rules, the consonants become more like their neighboring consonants.)

FRAZEOLÖGIYA DİLÇİLİYİN BİR SAHƏSİ KİMİ

Quliyeva G.G.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Azərbaycan dili qədim və zəngin dillərdən biridir. Ana dilimizin bu zənginliyi özünü daha çox onun leksikasında büruzə verir. Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidləri isə dilimizin lüğət tərkibinin ən qiymətli, ən təravətli və bitib-tükənməyən məna incəliklərini özündə ehtiva edən nadir söz inciləridir. Frazeologiya-yunanca “phrasis”-ifadə, “logos”-təlim deməkdir. Dilçilikdə bu termin çoxmənalıdır. Geniş mənada müəyyən dildəki frazeoloji vahidlərin məcmusu, nisbətən dar mənada emosional və ekspressiv səciyyə daşıyan sabit söz birləşmələri haqqında işlənir. Bundan başqa, bir yazıcının əsərlərinin (məsələn, M.F.Axundovun komediyalarının frazeologiyası, M.P.Vaqifin frazeologiyası), müəyyən bir dövrün (məsələn, 20-ci əsr mətbuatının frazeologiyası), müəyyən dil abidələrinin (məsələn, Orxon-Yenisey kitabələrinin frazeologiyası) ifadələrindən bəhs etdikdə frazeologiya termini işlədilir. Frazeoloji vahidlərin leksik-qrammatik və semantik-üslubi əlamətləri onların bir tərəfdən sərbəst söz birləşmələrindən, digər tərəfdən, tək-tək sözlərdən fərqləndirməyə imkan verir. Bu əlamətlərə malik olduğuna görə ki, frazeoloji vahidlər dilçiliyin müstəqil şöbəsində-frazeologiyada tədqiq edilir.

Tariximiz boyu, mədəniyyət tariximizin müxtəlif dövrlərində frazeoloji ifadələrə, xalq söz və deyimlərinə sənət, elm və mədəniyyət xadimlərimiz böyük sevgi bəsləmiş maraq göstərmiş, onları seçib-cilalamış, elmi işlərində geniş yer vermişlər. Azərbaycan dilçiliyində və ümumi dilçilikdə frazeologiyanın araşdırılması ötən əsrin ortalarından başlanır. Artıq bu sahədə dilçi alimlərimizin bir sıra monoqrafik tədqiqatları mövcuddur: Hüseyn Bayramov, Məmməd Tağıyev, Səlim Cəfərov, Əliheydər Orucov, Musa Adilov və başqalarının önəmli əsərləri frazeologiyaya həsr edilmişdir.

Frazeoloji vahidlərin müxtəlif dövrlərdəki formalarını, zaman keçdikcə onların yeni tiplərinin müəyyənəndirilməsi, ədəbi dildə sabitləşməsi prosesini tədqiq etmək Azərbaycan dilçiliyi üçün əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Ona görə də canlı dildə, nağıl və dastanlarımızda, həmçinin ədəbi əsərlərin dilində işlənən külli miqdarda ifadələrin meydana gəlməsini, inkişafını və zaman keçdikcə hansı dəyişikliklərə uğradığını, yaxud sabit qaldığını müəyyən etmək lazım gəlir. Azərbaycan dilçiliyində bu məsələyə həsr olunmuş əsərlərdə frazeoloji material «frazeoloji birləşmələr», «frazeoloji ifadələr», «frazeoloji vahidlər», «sabit söz birləşmələri» adı altında işlənmişdir. Frazeoloji vahidlər üçün sabitlik əsas xüsusiyyət hesab edildiyindən buraya atalar sözləri və məsəllərin hamısı (S.Cəfərov, Ə.Ə.Oruc, K.Əliyev, A.Qurbanov), tək-tək sözlərin məcazi rəmzi mənaları: dayı, tülkü (Ə.Dəmirçizadə), məcazi mənada işlənən obrazlı təsviri tərkiblər: daş qəlbli, parlaq qeyrət, nazik xatir, qaranlıq xəya (R.Məhərrəmov), mürəkkəb sözlər (S.Cəfərov, Ə.Dəmirçizadə); qoşa sözlər: səs-küy, gözəl-göyçək, əyri-üyrü (M.Məmmədov), müxtəlif tipli sabit birləşmələr: vəcdə gəlmək, ümidini kəsmək, nəzərdə tutmaq, alnı açıq, başı aşağı (H.Bayramov) daxil edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, frazeologiyanın həcmi belə geniş götürülməsi nəticəsində dilçiliyin bir şöbəsi kimi frazeologiya öz müstəqilliyini itirir və onun hüdudunu təyin etmək çətinləşir. Frazeologiyanın həcmi düzgün müəyyənəndirmək üçün sabit tərkiblərin bütün növlərini leksik təhlil cəhətdən təhlil etmək lazım gəlir.

**BARTOLEMEY CORCEUSUN "TÜRKLƏRİN AYIN VƏ MƏRASİMLƏRİ"
ƏSƏRİ HAQQINDA QEYDLƏR**

Ramazanova S.F.

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Türkiyə tarixçilərinin Mohaç əsiri adlandırdıqları Bartolemey Corceus (1505-1566) Serbiya əsgəri olub, döyüşdə türklərə əsir düşmüşdür. O, əsirlik müddətində Osmanlı dövlətinin müxtəlif şəhərlərini gəzmiş, zəngin etnoqrafik və etnolinqivistik materiallar toplamışdır.

Müəllifin əsas məqsədi türklərin dili haqqında geniş məlumat vermək deyildi. O, türk xalqının adət-ənənələrini, yaşayış tərzini, dini təriqətlərini, bayram mərasimlərini öyrənmiş, yalnız əsərin sonunda altı səhifəlik türkcə-latınca lüğət vermişdir. Həmin lüğət həcmcə nə qədər kiçik olsa da, Azərbaycan dilinin tarixi leksikasını öyrənmək üçün müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Düzdür, Mohaç əsiri lüğətdə Osmanlı hərbi terminlərini və ümumiyyətlə türk dilinin tarixi leksikasının nümunələrini bir qədər fərqli şəkildə vermişdir. Məsələn: o, yaxın sözünü iaxın, canavar sözünü csianuar, göyərçin sözünü quergisin, süfrə sözünü tsophra və s. formalarda yazıya almışdır. Buna baxmayaraq, əsərdəki sözlərin türkcə deyiliş və yazılış formalarını anlamaq çətin deyildir.

Mohaç əsiri Osmanlı dövrü türk dilinin hərbi leksikasının izahına xüsusi diqqət yetirmişdir. Çünki o zaman, yəni 16-cı əsrin ortalarında Osmanlı sultanlığı dünyanın ən böyük dövlətlərindən biri idi. Osmanlı dövləti bu uğurları öz hərbi qüdrəti ilə qazanmışdı. Lüğətdə elə vəzifə adları vardır ki, onlar bu gün də Azərbaycan dilində ya olduğu kimi, ya da qismən fonetik dəyişikliklərlə işlənir.

Məsələn: fil sözü phil formasında yazılmışdır, yaxud bəy sözü beg formasında göstərilmişdir.

Müəllifin kitabında general hərbi termini paşa, polkovnik hərbi termini miralay formasında verilmişdir. Çox xırda hərbi termin olan çavuş sözü isə tsauş formasında göstərilmişdir. Əsərin qiymətli cəhətlərindən biri də odur ki, kitabda hərbi terminlərlə yanaşı yeri gəldikcə dini terminlərin də izahı verilmişdir. Həmin dini terminlər İslam dini ayinlərinə, bayramlarına aid olan sözlərdir. Burada bayram adları, alqış və qarğışlar, dualar, yalvarışlar fonetik cəhətdən bir qədər fərqli olsa da, geniş şəkildə öz izahını tapmışdır.

INNOVATIVE APPROACH TO THE INTERNET-BASED TEACHING

Ramazanova Sh. Sh.

Ganja State University

In education, student engagement refers to the degree of attention, curiosity, interest, optimism, and passion that students show when they are learning or being taught, which extends to the level of motivation they have to learn and progress in their education. When students are engaged with the lesson being taught, they learn more and retain more. Students who are engaged in the work tend to persist more and find joy in completing the work. You may ask the question, "What types of work are engaging?" We know from speaking to students that they prefer work where they can have hands-on activities and get to collaborate with their peers. They tend to be less engaged when listening to teacher lectures or doing repetitive tasks and "busy work." Inquiry-based learning is one of the most powerful teaching strategies in the classroom because research tells us that students learn best when they construct their own meaning. Inquiry-based learning triggers student curiosity. Teachers act as facilitators during the inquiry-based learning process. In the interactive mode of teaching, students will be more equal participants in research based teaching and, hence, in the process of discovery, innovation and learning through and from mistakes. One of the effects is that they will learn to act and think as experts and will have a better notion of professional identity.

New forms of pedagogy require high quality, digitally-rich and multi-functional teaching spaces. Trends towards shared space for learning and teaching highlights the continuing need to provide social spaces within departments that enable students to meet and foster a sense of community. Library spaces must include a variety of learning, teaching, study and social spaces that are open to everyone across the College. The provision of spaces for study, collaboration and social activities should correlate to modern modes of office working. The need for increased flexibility is also driven by the differing requirements for students at different sites and the changing needs of our community throughout the year, e.g. more group working is

needed at certain times while more individual study occurs during exam period. This presents opportunities for us to transform our existing spaces and to create new spaces.

Visualization can be very hard for students to understand a list of disconnected facts. Knowledge that is organized and connected to concepts with a goal of mastery, including the ability to visualize the concepts, can lead to the ability to transfer knowledge and to a deeper, longer-term understanding of what is being taught. Audio & Video Tools will not only develop their ability to listen but will also help them understand the concepts better. For example, you can get some oral history materials, conduct live online discussions or playback recordings of public lectures. Make time for brainstorming sessions in your classrooms. These sessions are a great way to get the creative juices flowing. When you have multiple brains focusing on one single idea, you are sure to get numerous ideas and will also involve everyone into the discussion. These sessions will be a great platform for students to voice their thoughts without having to worry about right or wrong. Set some ground rules before you start. You can go for simple brainstorming or group brainstorming or paired brainstorming.

Some lessons are best learnt, when they are taught outside of the classroom. Organize field trips that are relevant to the lessons or just simply take students for a walk outside of the classroom. Students will find this fresh and exciting. Without taking much effort, they will learn and remember what you teach them. Teaching through role-playing is a great way to make children step out of their comfort zone and develop their interpersonal skills. This method comes in handy, especially when you are teaching literature, history or current events. The role playing approach will help a student understand how the academic material will be relevant to his everyday tasks. Role playing is most effective for students of almost any age group. You just need to customize depending on the age group. You can even use this method for teaching preschoolers. Just make sure you keep it simple enough to capture their limited attention span. An open-minded attitude can help you in innovating new teaching methods. Though you might claim to be open-minded, its human nature to resist change. Evaluate yourself and ensure you try out new ideas in the classroom. Learning is fun when puzzles and games are part of education. Children may not require taking conscious effort when their lessons are introduced through games. Puzzles and games help children to think creatively and face challenges. You can give your best only if you truly love what you do. When you are not stressed, you will be more creative and inspired. Loving your work keeps you relaxed and gives you room to experiment with new ideas. Being a teacher you may not get enough time to work on interesting topics that you are passionate about. You can share your views and learn more from others when you have school clubs or groups. In conclusion nowadays innovative approach to the internet-based teaching is so important.

INNOVATIVE APPROACH TO THE INTERNET-BASED TEACHING

Ramazanova Sh.Sh.

Ganja State University

The students will participate in a video conference with a native English speaker. The students will, after a brief introduction to the lesson, read pertinent information on a webpage and prepare questions for the video conference. Once these tasks are completed, the video-conference will begin. The teacher will assume the role of moderator; the students will assume the role of an informal 'interviewer' and interview the guest speaker via the internet. At the end of class the students are to be instructed to post their thoughts on both the lesson and the topic to a pre-designated blog for homework.

At the same time teachers should pay attention to the participants' level. They would be intermediate – advanced. 1 hour 50 minutes is suggested for the activity. The class is made of two periods with a 10 minute break in the middle. The classroom must be set up in an appropriate way so that the students have easy access to the microphone as well as being able to see the screen. The microphone should be placed a few meters in front of the screen so that the students are looking at the screen when asking questions, not looking at the classroom with their back to the screen. The web-camera should be placed in close proximity to the screen so that when the students are looking at the screen, they are also looking into the camera. This will give the illusion of a face-to-face conversation as well as simulating eye-contact. The teacher will explain the benefits of video conferencing and how it can be utilized by students to advance their listening/speaking skills.

This lesson is part of an English Conversation Class designed for second year university students. The students have prior knowledge of the vocabulary used on the websites. If a class using this lesson plan is not familiar with the necessary vocabulary, a vocabulary worksheet prepared for the students in advance would be necessary to ensure the class time is not devoted to terminology and explanations. The teacher must be certain of students' computer ability and online reading as some students may need to be shown how to navigate to the designated website. Students read the webpage text independently. The teacher assists students in need and monitors the progress. Students independently practice reading an online, authentic English based webpage and navigate within the site.

Post conference students have to discuss the conference proceedings. Bring to the floor any questions so they may be answered. This is a chance for students to give feedback on their thoughts of the conference. A teacher mediated discussion of topics brought up during the conference. Teacher begins a discussion on the proceedings of the conference and elicits any questions students may pose. The teacher should vocalize some thoughts to initiate discussion. This activity will allow the students to voice their opinions and listen to other's immediate reaction to the conference. Students can post their view of the outcome of the conference after it has taken place in a non-classroom atmosphere. The teacher assigns the homework which includes directions on how to post to the blog. The teacher writes down the web-address of the blog. Students are requested to post their thoughts about the topic and conversation which took place. They are also asked to comment on each other's postings. The students post their ideas and reactions to the Blog. This activity will allow the students time to reflect on what was learned and post thoughts of their learning experience as well as responding to other's feelings. This will give all students a forum in which to express their feelings.

Video conferencing provides a "virtual" face to face meeting. When people meet in "real" situations, eye contact plays an important role. It gives cues for when to speak and when to listen as well as perceived attention and intent. Video conferencing lacks this "eye to eye" contact as participants tend to look at the screen to see the other person and not directly at the camera. This gives the impression that the participant is avoiding eye contact. This is important to create different learning atmospheres. While working alone, students may encounter some difficulties which can be addressed while in small groups. On the other hand, students who feel uncomfortable speaking in front of a class will feel less stressful working alone or in small groups. Authentic interactions which are task-based foster student motivation. The students that I have encountered in Taiwan enjoy meeting new people as well as using chat or video conferencing. After using this lesson plan in class, students have later approached me to say that the interview segment of the lesson proved to be one of the most memorable experiences of their university education. This lesson provides many different uses of web-based language learning. Including many types of web-based activities will avoid the lesson from becoming inactive. Each part of the lesson is designed to be supportive of the next stage. Each stage has an increasing amount of interaction. The final stage however, the blog, is designed the students to reflect on what has taken place as well as commenting on what others have posted. The use of Blogs allows the student to write, rewrite or edit their thoughts before posting them to the internet. This will minimize students' fear of making a mistake in the second language as well as fostering confidence and reinstating what was learned.

XXI ƏSRDƏ XARİCİ DİL TƏDRİSİNİN PSİXO-LİNGVİSTİK VƏ DİDAKTİK-PEDAQOJİ ƏSASLARI

Rəhimli G.H.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xarici dillərin öyrənilməsi zamanı qarşıya çıxan problemlər bir sıra psixoloq və metodistlər tərəfindən araşdırılmışdır. Ana dili və xarici dilin mənimsənilmə yollarını xarakterizə edən İ.A. Zimnyaya doğma dilin mənimsənilmə yolunu "aşağıdan yuxarıya", xarici dillərin mənimsənilmə yolunu isə "yuxarıdan aşağıya" kimi xarakterizə etmişdir. "Belə söyləmək olar ki, xarici dilin mənimsənilməsi doğma dilin inkişaf yolunun tamamilə əksinə olmaqla baş verir. Uşaq ana dilini qeyri-şüurlu və qeyri-məqsədyönlü şəkildə, xarici dili isə şüurlu və məqsədyönlü şəkildə mənimsəyir". Xarici dilə yiyələnmənin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun predmet- kommunikativ fəaliyyətə deyil, birtərəfli qaydada yalnız kommunikativ fəaliyyətə daxil olmasıdır. Başqa sözlə, xarici dildə öyrənilən söz insanın dil yaddaşında yalnız mücərrəd-məntiqi anlayış kimi möhkəmlənir. Həmin söz vasitəsilə ifadə olunan predmetlərin iy, rəng, forma, ölçü kimi xüsusiyyətləri isə

yaddaşa möhkəmlənmiş. Bu xarici dildəki sözləri yadda saxlamağı çətinləşdirən fakt kimi çıxış edir. Ana dilində isə bu belə deyil.

Hamıya məlumdur ki, əksər fənlər kimi ingilis dili də ibtidai, orta, orta ixtisas, texniki peşə və ali təhsil müəssisələrində tədris olunur. Dünyəvi təhsilin həmin mərhələlərində ingilis dilinin tədrisi işinin təşkili müxtəlif məqamları nəzərə almağı tələb edir. Bu baxımdan, həmin mərhələlərdən ingilis dilinin ən uzun müddət tədris olunduğu orta məktəbdir desək, yəqin ki, yanlışdır. Beləliklə, ingilis dilini tədris edən hər bir müəllim anlamalıdır ki, orta məktəb yaşlı şagirdlərə ingilis dilinin tədrisi daha uzunmüddətli, daha ağır və daha mürəkkəb prosesdir. Uşaqların böyüklərə nisbətən xarici dilləri daha tez mənimsədikləri barədə fikir mövcuddur. Bununla yanaşı bir şey də məlumdur ki, uşaqlar yaşlılara nisbətən xarici dildə daha aydın tələffüzə malik olurlar. Uşaqların xarici dilləri mənimsəmə qabiliyyətlərinin yüksək olması onların beynlərinin daha elastik olması ilə izah olunur. Bu mövqedən çıxış edənlər bildirirlər ki, uşaqlar dilləri ona görə asanlıqla öyrənə bilirlər ki, onların beyin qabığı yaşlılardakına nisbətən daha plastiktir. Ümumiyyətlə, insanlarda xarici dilləri mənimsəmə səviyyəsinə bir sıra psixoloji və sosial faktorlar təsir göstərə bilər. Məsələn, uşaqlarda xarici dilləri öyrənməyə həvəs böyüklərə nisbətən böyük olur. Bu da onların yeniliklərə olan daxili maraqları ilə əlaqədardır. Buradan xarici dil müəllimləri hansı nəticəni çıxara bilərlər? Əsas nəticə ondan ibarət ola bilər ki, xarici dili tədris edən pedaqoqların yalnız sinif dərsləri çərçivəsində ingilis dilini öyrənən şagirdlərdən möcüzəli nəticələr gözləməsi yanlış olardı. Bu məsələyə ən azı belə yanaşmaq olar ki, xarici dilləri öyrənmək böyüklər qədər uşaqlar üçün də çətinlikdir. Faktiki olaraq, uşaqlar tərəfindən dilin mənimsənilməsi daha çətin ola bilər. Çünki, uşaqlardan fərqli olaraq böyüklər dilin lüğət tərkibini və qrammatik qaydaları mənimsəyərkən daha mürəkkəb üsul və strategiyalardan istifadə edə bilərlər. Uşaqlar isə bu məsələdə böyüklərlə, əlbəttə ki, ayaqlaşa bilməzlər. Eyni zamanda xarici dildə buraxılan səhvlərlə bağlı uşaqların böyüklərdən üstün olduqlarını da söyləmək olmaz. Burada xarici dili mənimsəmə səviyyəsinə mənfi təsir göstərən psixoloji amilləri də unutmamaq lazımdır. Söhbət utancaqlıq, çəkinənlik, özünü itirmə, psixoloji maneənin yaranması kimi bir çox insana xas olan komplekslərdən gedir. Hamıya məlumdur ki, uşaqlar böyüklərə nisbətən daha utancaq və daha çəkinən olurlar. Bu səbəbdən də onlar yeni öyrəndikləri xarici dildə hər hansı bir işi yerinə yetirərkən bəzən ifrat dərəcədə həyəcanlanırlar. Müəllimlər bu cür şagirdlərlə, əlbəttə ki, olduqca həssas davranmalı və düşünməməlidirlər ki, məktəb yaşlı uşaqlar xarici dilləri daha tez mənimsəyə bilirlər və yaranan psixoloji gərginlik tezliklə öz-özünə aradan qalxacaq. Xarici dillərin mənimsənilməsinə dair psixoloji faktorları nəzərdən keçirərkən daha mühüm bir cəhət ondan ibarətdir ki, şagird və ya tələbələr xarici dil mühitində nə qədər çox vaxt keçirərsə, dili bir o qədər yüksək səviyyədə mənimsəyə bilirlər. Əksər pedaqoqlar ingilis dilini daha səmərəli tədqiq etməyin ən əlverişli yolu kimi öyrəncilərin ingilis dili mühitində daha çox olmasını qeyd edirlər. Burada ingilis dili mühiti dedikdə bütün tədris prosesinin sırf ingilis dilində təşkili nəzərdə tutulur. Həmin qəbildən olan müəllimlər bildirirlər ki, tədris dili kimi yalnız ingilis dilindən istifadə olunan siniflərdə ikidilli siniflərə nisbətən dil öyrənciləri xarici dillə daha çox təmasda olmaqla ona daha çox yaxınlaşırlar.

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ VƏ ONUN TƏSNİFİ

Rəsulova F.H.

Odlar Yurdu Universiteti

Mürəkkəb cümlə haqqında ümumi məlumat. İki və daha artıq komponenti (predikativ mərkəzi) olan, vahid cümlə intonasiyası ilə tələffüz edilən, hər hansı bütöv bir fikrin ifadəsinə xidmət edən sintaktik konstruksiyaya mürəkkəb cümlə deyilir. Başqa sözlə desək, mürəkkəb cümlə iki və daha artıq cümlənin məna və qrammatik cəhətdən birləşməsi nəticəsində əmələ gələn sintaktik vahiddir. “Mürəkkəb cümlə nitq mədəniyyətinin nisbətən sonralar yaranmış daha yüksək ifadə vasitəsidir. Əvvəlcə sadə cümlələr bərabər hüquq əsasında birləşərək tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirmiş, tədricən hadisələr arasında müxtəlif əlaqə və münasibətlər dərk olunduqca, dildə öz əksini tapmağa başlamış, tabeli mürəkkəb cümlələr əldə yaranmışdır” Sadə cümlə sözlərdən və sözbirləşmələrdən təşkil olunursa, mürəkkəb cümlə sadə cümlələrdən və onların müxtəlif şəkildə birləşmələrindən əmələ gəlir. Cümlə intonasiyasına malik olan sadə cümlə mürəkkəb cümlənin tikinti materiallarına çevrilərkən özünün bitmə intonasiyasını itirir, mürəkkəb cümlənin ümumi intonasiyasına tabe olur. Tərkib hissələr arasında sintaktik əlaqənin xarakterinə və ümumi qrammatik mənasına görə mürəkkəb cümlələr iki növə - tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrə ayrılır. İki və daha artıq cümlənin məna və qrammatik cəhətdən tabesizlik yolu ilə bərabər hüquq əsasında birləşməsi nəticəsində

yaranan və vahid cümlə intonasiyası ilə tələffüz olunan mürəkkəb cümlələrə tabesiz mürəkkəb cümlələr deyilir. Tabesiz mürəkkəb cümlələr iki cümlədən təşkil oluna bildiyi kimi, ikidən artıq cümlədən də ibarət ola bilər. Bundan başqa, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri tabesiz, tabeli mürəkkəb cümlə quruluşunda da ola bilər. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən başlıca vasitələrə intonasiya və tabesizlik bağlayıcıları daxildir. Lakin bunlardan başqa, komponentlərdə sözlərin sırası, işarə əvəzlilikləri və mənsubiyyət şəkilçiləri, komponentlər üçün ortaq elementlər və zaman uyuşmaları kimi vasitələr də tabesiz mürəkkəb cümlənin təşkilinə xidmət edir. Quruluş xüsusiyyətlərinə, bağlayıcı və intonasiyanın xarakterinə görə tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında bir sıra məna əlaqələri vardır. Bunlar aşağıdakılardır: 1. Birləşdirmə əlaqəsi; 2. Səbəb- nəticə əlaqəsi; 3. Aydınlaşdırma əlaqəsi; 4. Qarşılaşdırma əlaqəsi; 5. Bölüşdürmə əlaqəsi; 6. Qoşulma əlaqəsi.

Tabeli mürəkkəb cümlə anlayışı. Tabeli mürəkkəb cümlə iki və daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən tabelilik yolu ilə vahid bir tam kimi birləşməsi nəticəsində yaranan sintaktik vahiddir. Tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında məna və qrammatik əlaqə daha möhkəm olur. Əvvəlki mürəkkəb cümlə növündən fərqli olaraq, tabeli mürəkkəb cümləni əmələgətirən tərəflər bərabərhüquqlu komponentlər kimi çıxış edə bilmir, onlardan biri digərini özündən asılı vəziyyətə salır. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə rəngarəng vasitələrlə bağlanır. Bu baxımdan bağlayıcı, bağlayıcı söz, şəkilçi və ədatlar, modallıq vasitələri, qəlib və korrelat sözün mühüm rolunu göstərmək olar. Baş və budaq cümlənin yerinə, bağlayıcı vasitələrə görə tabeli mürəkkəb cümlənin iki tipi var: I tipdə baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra, II tipdə isə bunun əksinə, budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra işlənir. Bundan başqa, tabeli mürəkkəb cümlələr budaq cümlənin daşdığı rol nəzərə alınmaqla da təsnif edilir. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr aşağıdakı budaq cümlə növlərinə malikdir: 1. Mübtəda budaq cümləsi; 2. Xəbər budaq cümləsi; 3. Tamamlıq budaq cümləsi; 4. Təyin budaq cümləsi; 5. Zərflik budaq cümləsi; 1) zaman budaq cümləsi; 2) yer budaq cümləsi; 3) tərz budaq cümləsi; 4) səbəb budaq cümləsi; 5) nəticə budaq cümləsi; 6) məqsəd budaq cümləsi; 7) kəmiyyət budaq cümləsi; 8) dərəcə budaq cümləsi; 9) şərt budaq cümləsi; 10) qarşılaşdırma budaq cümləsi; 6. Qoşulma budaq cümləsi.

Mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr. Mübtəda budaq cümləsi baş cümlənin buraxılan və ya əvəzliliklə ifadə olunan mübtədasının mənasını izah edir, aydınlaşdırır. Mübtədanın baş cümlədən doğan sualına budaq cümlə cavab verir. Xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr. Xəbər budaq cümləsi baş cümlənin işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan xəbərini izah edib aydınlaşdırır. Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr. Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin buraxılan və ya qəlib söz şəklində təsəvvür edilən tamamlığını izah edib aydınlaşdırır. Tamamlıq budaq cümləsi dilimizdə digər budaq cümlə növləri ilə müqayisədə daha çox işlənir. Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr. Təyin budaq cümləsi baş cümlənin əşya məzmunlu hər hansı üzvünü izah edir, aydınlaşdırır. Ya baş cümlədə təyin olmur, təyinin baş cümlədən doğan sualına budaq cümlə cavab verir, ya da baş cümlədə təyinin əvəzliliklə ifadə olunmuş yerliyi, qəlibi olur, budaq cümlə vasitəsilə izah edilir, aydınlaşdırılır. Zərflik budaq cümlələri. Zərflik budaq cümlələri baş cümlədəki hərəkətin icra tərzini, zamanını, yerini, hərəkət və ya əlamətin dərəcəsini, kəmiyyətini, səbəbini, məqsədini, şərtini və s. bildirir. Dilimizdə zərfliyin müxtəlif məna növləri olduğu kimi, zərflik budaq cümləsinin də rəngarəng budaq cümlə növləri işlənərkəndir. Başqa sözlə, dilimizdə zərflik budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin aşağıdakı növləri vardır:

1. Tərz budaq cümləsi; 2. Dərəcə budaq cümləsi; 3. Zaman budaq cümləsi; 4. Yer budaq cümləsi; 5. Kəmiyyət budaq cümləsi; 6. Səbəb budaq cümləsi; 7. Məqsəd budaq cümləsi; 8. Şərt budaq cümləsi; 9. Qarşılaşdırma budaq cümləsi; 10. Nəticə budaq cümləsi. Göründüyü kimi, dilimizdə zərflik budaq cümlələrinin hər birinə uyğun eyni adlı cümlə üzvü işlənməkdədir. Yalnız nəticə budaq cümləsinə uyğun olan nəticə zərfliyi yoxdur. Əslində, sadə cümlələrdə nəticə məzmunu cümlənin predikatı vasitəsi ilə nəzərə çatdırılır. Səbəb zərfliyi predikatda nəzərdə tutulan iş, hərəkətin səbəbini bildirdiyi kimi, predikat da nəticəni ifadə edir. Səbəb və nəticə bu cür sıralanmaqla cümlə mürəkkəbləşdikdə nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə əmələ gəlir.

OMONİM FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRDƏ “AYAQ” SOMOTOMUNUN İŞLƏNMƏSİ

Şahveranova G.M.

Bakı Slavyan Universiteti

Hər bir dilin lüğət tərkibində frazeologizmlər çox önəmli yer tutur. Frazeologizmlər leksik-semantik cəhətdən mənaca müxtəlifdir. Bunlar mənaca aşağıdakı qruplara bölünür: a) çoxmənalı frazeologizmlər,

b) omonim frazeologizmlər, c) sinonim frazeologizmlər, d) antonim frazeologizmlər. Frazeologizmlərin bir qismini somatik frazeologizmlər təşkil edir

“*Ayaq*” somotomu ilə yaranan somatik komponentli omonim frazeoloji birləşmələr də dilimizdə, xüsusən də məişətdə tez-tez işlənir. Bu somotomun iştirakı ilə yaranan omonim frazeoloji birləşmələrə nəzər yetirək:

“*Ayağa qalxmaq*” – 1) hərəkətə gəlmək, qiyam etmək, üsyan etmək; 2) xəstəlikdən sağalma, durmaq, yaxşı olmaq; 3) işləri qaydaya düşmək, düzəlmək, artıq müstəqil olmaq. “*Ayağı açılmaq*” – 1) bir yerə gedib – gəlməyə başlamaq; 2) ishala düşmək, qarnı işləmək. “*Ayağını kəsmək*” – 1) bir yerə daha gedib-gəlməmək, əlaqəni kəsmək; 2) gedib-gəlməsinə icazə verməmək; 3) aradan qaldırmaq. “*Ayaq tutmaq*” – 1) təzə-təzə yeriməyə başlamaq; 2) ayaqlaşmaq, bərabər olmaq. “*Ayaq üstə dura bilməmək*” – 1) çox zəif, təqətsiz əldən düşmüş adam; 2) çox sərxoş adam haqqında. “*Ayaqdan salmaq*” – 1) çox gəzdirib yorma, əldən salmaq; 2) üzmək, iztirab vermək, cəfa və əziyyət vermək; 3) bir yeri çox gəzmək.

Beləliklə, Azərbaycan dilində somatik komponentli frazeologizmlərə, “ayaq” somotomu ilə yaranan somatik komponentli omonim frazeoloji birləşmələrə geniş şəkildə rast gəlinir və onlardan fəal şəkildə istifadə olunur.

ÖYRƏNMƏNİN EFFEKTİVLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ İNNOVATİV METODLARIN ROLU

Seyidova A.M.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Təlim metodu təlimin məqsədini, məzmununu, qanunauyğunluqlarını, prinsiplərini səmərəli həyata keçirmək üçün istifadə olunur və mürəkkəb çoxparametrlı bir anlayışdır. Seçilmiş metodların praktik imkanları təlimin məqsədinin, məzmununun keyfiyyətlə icrasını təmin edir. Metodlar bu imkanları təmin edir və didaktik sistemin inkişaf sürətinə təkan verir. Təlimin səmərəsi o zaman yüksək olar ki, təlimdə tətbiq edilən metodlar inkişafa şərait yaratmış olsun. Bu mənada interaktiv təlim metodları üstünlük təşkil edir. Təlim inkişafetdirici, nəticəyönümlü olmaqla üç əsas funksionu yerinə yetirdiyindən, bunlar təlim-tərbiyə prosesində nəzərə alınmalıdır:

- 1) Pedoqoji - şagirdin təlimlə bağlı inkişafına təsir göstərən mikromühiti, kommunikasiyaları, şəxsi təcrübə və metod kimi amilləri buraya daxil etmək olar;
- 2) Psixoloji - şagirdlərin psixoloji imkanları yəni, səyi, marağı, xarakterik xüsusiyyətləri təlim nəticələrinin mənimsənilməsinə təmin edən amillərdəndir;
- 3) Sosial - buraya əxlaq, əmək, elm, incəsənət, din və s. ilə əlaqədar bilik və bacarıqların verilməsi daxildir.

Azərbaycan Respublikası azad, müstəqil inkişaf yoluna keçdikdən sonra inkişafın xarakterinə uyğun olaraq təlim metodları da forma və məzmunca yenilənmiş, innovasiyalar tətbiq olunan metodlardan istifadə genişlənmişdir. Təlim metodlarının məzmunu, təlim prosesinin mahiyyəti, ictimai şərait inkişaf etdikcə dəyişir. Yaradıcı insan, müstəqil düşünən, kamil, rəqabətə qabil şəxsiyyəti yetişdirməyi cəmiyyət bir problem kimi təhsil müəsisələrinin qarşısında qoymuşdur. Təlim proseslərində inkişaf etmiş qabaqcıl ölkələrdə mövcud olan fəal təlim metodlarından istifadə etmək lazımdır. Bu vəzifələri həyata keçirmək, reallaşdırmaq üçün ənənəvi birtərəfli tədris metodundan innovativ yeniliklərin tətbiq edilmiş tədris formasına keçid milli-mənəvi dəyərləri nəzərə almaq şərtlə vacib amillərdəndir. Bu zaman müəllimin əsas işi öz peşəsi üzrə izah etmək, tapşırıq vermək və yoxlamaqdır. İnteraktiv təlim metodlarının tətbiqi zamanı effektiv nəticəni konstruktivizm nəzəriyyəsinə əsaslanaraq əldə etmək mümkündür. İnformasiya telekommunikasiya texnologiyalarının yaxından tətbiqi ilə müəyyən nəticələr əldə etmək mümkün olur. Tədqiqatçı psixoloqlar belə qənaətə gəliblər ki, informasiya insanın eşitdiklərinin on faizi, gördüklərinin əlli faizi, özü etdiklərinin isə doxsan faizi həcmində yaddaşında qalır. Öyrənmənin şəxsi araşdırması güclü informasiya bankı ilə, yəni, internet, elektron kitablar, test və tapşırıqlar və s. və informasiya telekommunikasiya texnologiyalarının böyük dəstəyi ilə təmin olunur.

Metodik ədəbiyyatları təhlil edərkən məlum olmuşdur ki, ənənəvi tədris kommunikativ-interaktiv tədris metodu ilə əvəzlənməlidir. Ənənəvi metodda müəllim dərsi izah edir, tapşırıq verir və evə verilmiş tapşırıqları yoxlayır. Şagird-müəllim ünsiyyəti birbaşa deyil, dolay yolla həyata keçirilir. İnteraktiv metod zamanı isə müəllim şagird ünsiyyəti yaranır, şagird əsas funksional fiqura çevrilərək bacarığını ifadə etmək imkanı qazanır. Bu zaman xarici dili öyrənən şagird meydana çıxan çətinlikləri daha rahat aşır. Onda yad

dildə danışmaq kompleksi zamanla aradan qalxır. Bunun nəticəsində, dərs vaxtı həm də real situasiyaların məşqinə imkan yaranır.

Dərs vəsaiti kimi vizual görüntü texnikasından istifadə, danışaraq müəyyən şeyləri göstərə bilmək şagirdləri dərsə daha həvəs və maraqla yanaşmağa sövq edir. Şagirdin həvəsi olmadığı işi görmək istəməməsi də bir həqiqətdir. O, qavraya bilmədiyini düşünür, yanlış fikirlər dərstdən soyumasına səbəb olur. Belə şagirdlərin dərsə marağını artırmaq üçün şagird-müəllim ünsiyyəti kifayət etmir, eyni zamanda şagirdlərin öz aralarındakı əlaqəni gücləndirmək lazımdır. Bu əlaqəni yaratmaq üçün ən yaxşı yol müəyyən oyunlar qurmaq, şagirdlərin rollarda çıxışına şərait yaratmaq, birgə mahnılar oxumaq, hər kəsi müzakirələr zamanı iştiraka cəlb etməkdir.

DİL TƏLİMİNDƏ ƏDƏBİ TƏLƏFFÜZ QAYDALARININ MƏNİMSƏDİLMƏSİ ÜZRƏ APARILAN İŞLƏR

Soltanova M.N.

Gəncə Dövlət Universiteti

Azərbaycan dili orfoepiyasının tədqiqi tarixi o qədər də qədim deyildir. Keçən əsrin ortalarından başlayaraq tətbiqi dilçiliyin bu sahəsində tədqiqatlar aparılmış, bir sıra məqalə və həcmcə o qədər də böyük olmayan əsərlər yazılmış, dərslik, dərs vəsaitlərində orfoepik məsələlərə müəyyən dərəcədə yer verilmişdir. Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, Ə.Əfəndizadə, A.Qurbanov, N.Abdullayevin apardığı araşdırmaclar orfoepik normaların müəyyənəşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Orfoepiya sözünün mənası düzgün, doğru tələffüz deməkdir. Azərbaycan dilinin orfoepiyası dilimizin səs sisteminə uyğun olaraq, şifahi ədəbi dilimizdə öz yerini tutmuş tələffüz qaydalarıdır. Dilimizdə eyni sözlərin müxtəlif şəkildə tələffüz olunması və ya onların qəbul olunmuş ədəbi tələffüz normalarından fərqli olaraq deyilişi nitq prosesində, nitqin dərk edilməsi zamanı çətinləşməyə səbəb olur. Məlumdur ki, şagirdlərdə orfoqrafik və orfoepik vərdişlərin aşılması işinə hələ ibtidai siniflərdə başlanılır və bu proses V-VI siniflərdə davam etdirilir. Məktəb kursunda qoşa sait və qoşa samitli sözlərin yazılışı və tələffüzü, sonu qoşa samitlə bitən sözlərdə son samitin düşməsi, sözün sonunda samitin kar və ya cingiltili olmasının müəyyənəşdirilməsi və s. ilə əlaqədar olan mövzuların tədrisi zamanı müəyyən işlər görülür. Ədəbi tələffüz vərdişlərinin şagirdlərə aşılması uzun sürən bir proses olduğundan bu işi konkret dərs saati çərçivəsində həll etmək mümkün deyildir. Ədəbi tələffüz üzrə iş şagirdin təhsil aldığı bütün illər boyu davam etdirilməlidir. Bu işdə məktəbin bütün müəllimləri əlbir fəaliyyət göstərməli, orfoepik rejimin qarşıya qoyduğu tələblərin şagirdlər tərəfindən yerinə yetirilməsinə ciddi nəzarət edilməlidir.

Məktəblərimizdə orfoepiyanın lazımı qədər qiymətləndirilməməsində, düzgün tələffüz qaydalarına diqqət yetirilməməsində başlıca səbəblərdən biri müəllimlərimizin bir çoxunun öz nitqlərində ədəbi tələffüz normalarına düzgün yiyələnməməsi, müəyyən qüsurlara yol verməsidir. Bunun səbəbi isə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasında orfoepik məsələlərə yetərinə diqqət verilməməsi, orfoepiyanın tədrisinin, dilimizdəki söz və terminlərin əhatəli orfoepik lüğətinin işlənilməsi və hazırlanmamasındadır. Bu da müəllimlərin bir çoxunun düzgün danışığının, nümunəvi tələffüzünün olmamasına səbəb olur.

Danışanların (eləcə də mətn əsasında oxuyanların) nitqində ədəbi tələffüzlə bağlı bir sıra qüsurlar özlərini göstərir ki, onların iki forması daha xarakterikdir:

1.Yerli şivə və adi danışiq dilinə məxsus qüsurlardır.Məsələn: həlbəttə, hasan, ahali, haçar, muraciət, genə (yenə), istəkan, işqaf, usdol (stol), qulup (klub), varağ (vərəq), dəyşət (dəhşət), huquq (hüquq), qırax (qırx), ilik (ilk), bəji (bacı), yanı (yəni), nış (nə üçün), mıy (bunu), dərman (dərman), olsoydu (olseydi), əyyani (əyani), diqət (diqqət), doğurdan, tilvizir, döylü (deyil), direktır, qabul,, nərazılıq, belənçik, mübtadə, müsəlmançalıq, azreyil, ümümi, saydə (sadə) və s.

Bu qəbildən olan orfoepik qüsurların bir qismi nitq prosesində uzun və qısa deyilən saıtların düzgün işlənməməsi səbəbindən irəli gəlir. Məsələn: mədəni (adam) əvəzinə m[ə:]dəni (birinci hecadə ə saıtların uzanması), bədii, təbii sözlərində ə saıtların uzadılaraq tələffüz olunması və s.

2.Tələffüz qüsurlarının digər bir qismi sözlərdə (daha çox alınma sözlərdə) vurğunun düzgün deyilməməsi nəticəsində baş verir. Məsələn: İngiltərə, ope'ra, Xo'srov, nəzəriyyə, başqa, bütün, Qarabağ, Litva, kafedra, sektör, kafel, büro, kəmə'ra, si'fat, i'sim, ə'dat, da'ha, o'xu, müxtəlif, teo'rem, Çelyabinsk, Pifa'qor, ə'sasən, e'tibarən, gü'norta, pəda'qoq, fizi'ka, şu'ra, müxtəlif, a'rzü (edirəm) və s.

Ədəbi tələffüz normalarının pozulmasının ikinci halı orfoepiyası orfoqrafiyasından fərqli olan sözlər in yazıldığı kimi deyilməsi və oxunmasıdır. Hərfi tələffüz (buna kitab tələffüzü də deyilir) bir sıra alı nma sözlərin, həm də dilimizə məxsus söz və şəkilçilərin (Lamanosov əvəzinə), Moskva (Maskva əvəzinə), intonasiya (intanasiya əvəzinə), orfoqrafiya (arfaqrafiya əvəzinə) və s. Dilimizə məxsus sözlərin və şə kilçilərin deyilişində: məsələn: vicdan (vijdan əvəzinə), uşaq (uşax əvəzinə), məqsəd (məksəd əvəzinə), baş layır (başlıyır əvəzinə), dinləyirlər (dinliyirlər əvəzinə), qanlı (qannı əvəzinə), atamla(atamnan əvəzinə), gör sə idi (görseydi əvəzinə)və s. Ədəbi tələffüzdən uzaqlaşmanın yuxarıda göstərilən formaları müəllimləri n danışığ və oxusunda da müşahidə olunur. Ədəbi tələffüz vərdişlərinə yiyələnməyən müəllim şagirdlərə də düzgün tələffüz qaydalarını öyrədə bilməz. Həmçinin orfoepik qaydaları bilməyən, onun tədrisi metodikasını mənimsəməyən müəllim yanlışlıqlara yol verəcəkdir. Düzgün tələffüzü müvəffəqiyyətlə təlim etməyin mühüm şərtlərindən biri də şagirdlərin öz nitqlərinə şüurlu yanaşmalarıdır.

Dil təlimində ədəbi tələffüz qaydalarının mənimsədilməsi üzrə aparılan işlər aşağıdakı qaydada yerinə yetirilməlidir:

1. Şagirdlərdə müxtəlif və eyni zamanda bir-birinə keyfiyyətə və əmələgəlmə yerinə görə yaxın olan səslərin fərqlərini duymağı bacarmaq qabiliyyəti tərbiyələndirməlidirlər.

2. Müəyyən səsləri yanlış tələffüz etməmək üçün həmin səsləri yanlış tələffüz etməmək üçün həmin səslərin xüsusiyyətləri diqqətlə tədris olunmalı, şagirdlərdə bu səslərə diqqətlə yanaşmaq bacarığı yaradılmalıdır.

3. Şagirdlərə söz daxilində müəyyən səsləri və onların birləşməsini cəld hiss edə bilmək vərdişi aşılmalıdır. Bunun üçün səslərin fizioloji xüsusiyyətləri yanaşı işlənərkən dəyişikliyə uğrayan səslərin qayda-qanunları diqqətli şəkildə tədris olunmalıdır. Beləliklə, şagirdlər sözü fonetik cəhətdən düzgün təhlil etmək və lazım olan səsləri zehində ayırmağı bacarmaq qabiliyyəti formalaşır.

4. Şagird öz nitqində ayrı-ayrı səslərin bu və ya digər tələffüz xüsusiyyətlərini qeyd etməklə, özünün başqasının nitqini dinləməyi də bacarmalıdır.

5. O, danışığında səhv buraxmamaq, sözü düzgün tələffüz etmək və lazım olduqda, nitqi dayandıra bilmək məqsədi ilə öz diqqət və iradəsini nizama salmağı, bacarmalı və bütün işlərdə özünü idarə etməyi, fikrini cəmləməyi bacarmalıdır.

Müəllim hər hansı bir şeir parçasını və ya hər hansı bir əsəri tədris edərkən proyektor, səsucaldan, maqnitofon vasitəsilə diktör və aktyorların, nətiqlərin ifadəli oxusu ilə səsləndirə bilər. Şagirdə nitqinə təqlid etmə meylə o vaxt qüvvətli ola bilər ki, nitqinə qulaq asdığı şəxs səlahiyyətli, hörmətli və məlumatlı bir şəxs olsun. Şagirdlər bu səsləri dinlədikdə onlarda orfoepik baxımdan düzgün və yanlış olan danışığı bir-birindən fərqləndirmək bacarığı yaranmağa başlayır.Ədəbi tələffüz və intonasiya normalarının aşılmasına xidmət edən səsləndirilmiş mənbələr şagirdlərin müstəqil fəaliyyət göstərməsi baxımından da faydalıdır.Belə ki, şagird əvvəlcə etalonu əsas götürərək söz və ya cümləni tələffüz edir, sonra bu iş etalonsuz icra olunur.İşin sonrakı mərhələsində müxtəlif işarələrə əsasən şagird öz tələffüz və oxusunu “idarə edir”, heç bir əlavə kömək olmadan çalışmanı lentə köçürür, onu yenidən səsləndirərək icranın tərzini, keyfiyyətini yoxlayır.Burada təlim prosesinin bir hissəsini müəllim deyil, məhz şagird idarə edir.

ŞAGİRDLƏRİN ORFOQRAFİK VƏ ORFOEPİK BİLİKLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASINDA ÇALIŞMALARIN ROLU

Soltanova M.N.

Gəncə Dövlət Universiteti

Məlum olduğu, kimi fonetika dilçiliyin bir sıra şöbələri ilə əlaqədərdir. Tədris prosesində bu əlaqələrin mövcud olması, dil materiallarının müşahidəsi zamanı həmin əlaqələr barədə təsəvvürün genişləndirilməsi zəruri hesab edilir. Bu, bilavasitə belə bir zərurətdən irəli gəlir: “Şagirdlərə inandırmaq lazımdır ki, fonetika Azərbaycan dili kursunun digər bölmələrini (leksikanı, söz yaradıcılığını, morfologiyasını, orfoqrafiyanı) öyrənmək üçün əsas verir”

Fonetikanın tədrisi şagirdlərdə mükəmməl orfoqrafik vərdişlər formalaşdırır. Şagirdlərə orfoqrafik cəhətdən tam düzgün yazmaq vərdişlərinə yiyələndirmək həm çətin, həm də şərəfli vəzifədir. Odur ki, orfoqrafik çalışmaların qrammatik materiallarla düzgün əlaqələndirilməsi tələb olunur. Bəzən dərslərin özündə orfoqrafik çalışmalar göydəndüşmə kimi olur. Halbuki orfoqrafik xarakterdə çalışmalar qrammatik materialın içərisində əridilməlidir. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya

qaydaları o zaman daha yadda qala bilir ki, həmin qaydalar əlaqəli şəkildə fonetika, söz yaradıcılığı və morfologiya bəhsləri ilə əlaqəli mənimsədilmiş olsun. Hər hansı səs və ya sözün tələffüz qaydalarını, orfoqrafiyasını öyrənərkən bunu həmin sözün orfoqrafiyası ilə bərabər sistemli şəkildə aparmaq lazımdır. Orfoqrafiyanın tədrisi zamanı şagirdlər qaydanı düzgün bildikləri halda, düzgün izah etməyi bacardıkları halda, onu yazıda tətbiq edərkən səhvlərə yol verirlər. Bu isə onlarda həmin qaydaya aid bilik və bacarığın deyil, məhz vərdişin möhkəm olmamasından irəli gəlir. Şagirdlərə bu və ya digər orfoqrafik qaydaya aid verilmiş bacarığı möhkəm vərdiş halına çevirmək üçün yeganə şərt onları yalnız kifayət qədər çalışmalar üzərində işlətməkdən ibarətdir. Məsələyə diqqətlə yanaşdıqda görünür ki, aşağıdakı tipli çalışmalar həm müvafiq yazı qaydalarına aid vərdişlərin möhkəmləndirilməsində, həm də şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Saitlərin orfoqrafiya və orfoepiyasına aid biliklərin təkrar edilməsinə mühüm yer verilməlidir. Təhlil aparılarkən a, i, u saitlərinin uzun tələffüzü / başqa dillərdən alınma sözlərdə - *nalayiq, natəmiz, biədab, nanəcib, bivəfa* // o saitindən sonra v samitinin düşməsi – lovğa, yovşan /, / sonor samitlə bitən isimlərin son hecasındakı qapalı saitin qısa deyilməsi, rus dilindən alınmış bəzi sözlərdə o saitin a kimi deyilməsi – motor, Moskva /, / qoşa sait arasında y samitinin artırılması – mütaliə, faciə, stadion / nəzərdən keçirilməlidir. Bunun üçün aşağıdakı kimi sözlər seçilə bilər: *faiz, fəsil, mötərizə, alim, montaj, samovar, radio, fikir, mədən, qıraət*.

Çalışmalar üçün seçilmiş materiallarda saitlərin orfoqrafiyasına aid bəzi qaydaları təhlil aparmaqla əlaqələndirilməsinin əhəmiyyəti də böyükdür. Odur ki, saitlərin növləri, onların orfoepiyası və orfoqrafiyasına dair biliklərin möhkəmləndirilməsi, sistemli şəkildə çalışmalar üzərində aparılması zəruridir. Təhlil aparılarkən saitlə samitlər müqayisə edilməli, onların oxşar və fərqli cəhətləri göstərilməli, samitlərin xarakteristikası, onların orfoepiya və orfoqrafiyası qaydaları, qoşasamitli sözlərin tələffüzü və yazılışı nəzərə alınmalı, yazılışı tələffüzünə əsasən müəyyənləşməyən sözlər seçilməli, sözlərin heca tərkibi ilə vurğusu da göstərilməlidir.

Çalışma. Hər qaydanın qarşısında bir neçə misallar yazmaqla cədvəli tamamlayın.

Saitlərin orfoqrafiyasına aid əsas qaydalar.	Nümunələr
1. İlk hecasındakı [e] və [ə] ilə deyilən sözlərin [e] ilə yazılması.	pendir,.....
2. Çoxu [ə] ilə və [e] ilə deyilən sözlərin [ə] ilə yazılması.	çəkil,..... dövrə,.....
3. [e] və [ö] ilə deyilən sözlərin [ö] ilə yazılması.	ezamiyyət,.....
4. Bəzi sözlərin ahəng qanununa tabe olmaması.	viran, fizun, ...
5. İlk hecasındakı [i] və [ə] deyilən sözlərin [i], [u], və [i] ilə deyilən sözlərin [ü] ilə yazılması.	

Çalışma. Verilmiş sözləri cümlələrdə düzgün yazın.

Maskva, mator, savxoz, samavar, paraxod, mantaj, kamsamol, latareya, kaxoz

Çalışma. Eyni və qoşasamitli sözlərin hərəsinə aid beş söz tapıb yazın, tələffüzünü qarşısında göstərin.

Çalışma. *Toqqa, haqqında, dirrik, təəccüb, sirr, doqquz, kənddə, sərraf* sözlərinin necə tələffüz edildiyini yazın.

Çalışma. *Çiçək, yarpaq, qaçaq, yataq, atək, papaq, ələk* sözlərini təhlil edin.

Çalışma. Sözlərdə neçə səs və neçə hərf olduğunu göstərməklə onların tələffüzü ilə yazılışı arasındakı fərqi izah edin.

Çalışma. Aşağıdakı mətndən tələffüzü ilə yazılışı fərqlənən sözləri seçib yazın.

Firuzə son kursda idi. Amma bu dörd ildə onun kim olduğunu öyrənə bilməmişdim. Bir gün mənə qalareyada saxlayaraq rəngdən-rəngə girən üzü xəlif əsən incə dodaqları və şirin dili ilə:

-Bağışlayın, doktor, sizdən bir ricam var - deyərək çox təəccüb etdim. (C.C.).

Çalışma. Tərkibində **ai, io, ia, iə, iu, ei, ea, eo, oe, aə, au, üə, ua, üə** qoşalığı olansözlər tapıb yazın. Tələffüz zamanı “y” səsinin artırılması səbəbini izah edin.

Çalışma. Tərkibində **mb, mp, mv, mf** qoşalığı olan sözlər tapıb yazın.

Bütün bunlar şagirdlərin praktik dilə yiyələnməsi, onların elmi nəzəri – dilçiliyin bir sahəsi kimi praktik anlayışları mənimsəmək baxımından inkişaf etdiyini göstərir.

FEİLİ SİFƏTLƏRDƏ ZAMAN KATEQORİYASI

Tağızadə G.Ş.

Bakı Slavyan Universiteti

Bildiyimiz kimi, zaman kateqoriyası iki mənada işlədilir: a) obyektiv zaman kateqoriyası; b) qrammatik zaman kateqoriyası. Obyektiv zaman kateqoriyası ilə fəlsəfə, qrammatik zaman kateqoriyası ilə isə dilçilik elmi məşğul olur. Marksizm-leninizm fəlsəfəsi öyrədir ki, zaman bizim şüurumuzdan asılı olmayaraq obyektiv aləmdə mövcuddur. Zamanı hərəkət edən materiyadan, materiyanı isə zamandan ayrı düşünmək olmaz. Zaman daima irəliyə doğru axır. Onu geri qaytarmaq mümkün deyildir.

İstər obyektiv, istərsə də qrammatik zaman üç formada özünü göstərir: a) keçmiş, b) indiki, c) gələcək zaman. Bu obyektiv və qrammatik zamanın əsas ortaq xüsusiyyətidir. Lakin onların fərqli cəhəti ondan ibarətdir ki, obyektiv zaman bütün xalqlara eyni dərəcə də xidmət etdiyi halda, qrammatik zaman eyni dərəcə də xidmət etmir. Çünki hər bir dilin özünəməxsus qrammatikası və qrammatik zamanları göstərən morfoloji əlamətləri vardır. Buna görə də obyektiv zaman ilə qrammatik zaman bir-birindən əsaslı dərəcə də fərqlənir. Bu formal əlamətlər isə zamanı müəyyənləşdirməklə yanaşı, eyni zamanda onları dəqiqləşdirir. Azərbaycan dilində keçmiş zamanın morfoloji əlamətləri aşağıdakı kimi göstərilmişdir: keçmiş zaman -mış, -miş, -muş, -müş (görmüşdür, yazmışdır, baxmışdır, anlamışdır - nəqli keçmiş); -dı, -di, -du, -dü (gördü, yazdı, güldü, getdi - şühudü keçmiş); -ıb, -ib, -ub, -üb (gəlib, görüb, yazıb, oxuyub - nəqli keçmiş, yalnız ikinci və üçüncü şəxslərlə işlənir); indiki zaman -ır, -ir, -ur, -ür (sevir, yatır, gülmür, durur); gələcək zaman (işləyəcək, gedəcək, sevcək, baxacaq - qəti gələcək zaman); -ar, -ər (oxuyar, gedər, çalışar, baxar - qeyri-qəti gələcək zaman) morfoloji əlamətləri ilə müəyyənləşdirilir.

Feil kateqoriyasında olan feili sifət zaman kateqoriyasının xüsusiyyətlərini özündə mühafizə edib saxlayır. Feili sifətlərin bəzi zaman şəkilçiləri və zaman mənası ifadə edən şəkilçiləri ilə düzəlməsinə baxmayaraq, feili sifətlərin zaman bildirməsi ilə feillərin zaman ifadə etməsi bir-birindən fərqlənir. Belə ki, feili sifətlər feillər kimi zamanı daha konkret və qabarıq şəkildə göstərə bilmir, çünki feili sifətlər zamanı konkret olaraq ifadə edə bilmirlər. Aid olduğu sözü zamana bağlı olaraq əlamətləndirməyə xidmət edir. Buna görə də feili sifətlərdə zaman özünü ümumi şəkildə göstərir. Məs: Mərdan başını əyib diqqətlə buyrulmalı yerə baxdı (M.C.) Açılan atəşlər bütün xalqı ürküdüdü. (S.V.)

CERUND TƏRKİBİ MÜRƏKKƏB TAMAMLIQ FUNKSİYASINDA

Xanbutayeva A.R.

Odlaq Yurdu Universiteti

İngilis dilində feilin təsriflənməyən feillər qrupuna daxil olan məsdər, feili sifət və cerund təbiətindəki ikililik, dil sistemindəki ikipilləli rabitə əmələ gətirməsi, sintaktik vəzifələrindəki müxtəlifliyinə görə feilin təsriflənən formalarından fərqlənir. Tərkib" termini bir çox dilçilər tərəfindən xarakterizə edilib və hər bir alim bu terminə fərqli cür tərif verib. Azərbaycan dilçilərindən isə F.Ağayeva və M.Adilov "tərkib" terminini bu cür xarakterizə edir. "Tərkib sintaktik bütöv olub qrammatik qanunauyğunluqlara əsaslanmış şəkildə nitq prosesində birləşmələr formasında aşkara çıxır".

"Tərkib" və "konstruksiya" terminləri dilçilikdə sinonim sözlər hesab edilir. Konstruksiya sintaktik vahid olub, qrammatik qanunauyğunluqlara əsaslanaraq dil elementlərinin bir-birlərilə əlaqəyə girərək kombinə edilməsi sayəsində ortaya çıxır. Feilin təsriflənməyən forması olan cerund və onun əmələ gətirdiyi tərkiblər öz rəngarəng xüsusiyyətlərinə və cümlədə yerinə yetirdikləri xüsusiyyətlərə görə ingilis dilində mövcud olan tərkiblərdən fərqlənir.

Predikativ tərkiblər budaq cümlələr və ifadələr arasında aralıq mövqeyə malikdirlər. Predikativ tərkiblər semantik cəhətdən bir-birilə mübtəda və xəbər münasibətində olan iki sözdən ibarət olur, belə ki, ismi hissə hərəkətin icraedicişini və ya daşıyıcısının vəziyyət və keyfiyyətini bildirdiyi halda, digər hissə - predikativ hissə feili (məsdər, cerund və feili sifət) və ya isim, sifət və ya zərfi ifadə edir. Feillərin müxtəlif nitq hissələrinə mənsub olan sözlərlə əlaqəyə girib predikativ tərkib yaratmaq bacarığı ümumi dilçilikdə xüsusi diqqət tələb edən məsələlərdən biridir. Bu tip konstruksiya və bu quruluşdan ibarət olan birləşmələr həm Azərbaycan, həm də müasir ingilis dilində çox geniş istifadə dairəsinə malikdir və struktur-funksional özəllikləri ilə seçilir. Lakin budaq cümlələrdən fərqli olaraq, bu konstruksiyalarda mübtəda və

xəbər əlaqəsi qrammatik baxımdan o qədər də aydın deyildir. Belə ki, burada feili xəbər funksiyasında çıxış edən təsriflənən feil formaları və ismi xəbər vəzifəsində çıxış edən bağlayıcı feil olmadığına görə bu əlaqə aydın olmur. Beləliklə, bu konstruksiyanın nə real mübtədası, nə də real xəbəri olmur.

İngilis dilində feilin təsriflənməyən forması olan cerundun inkişafı orta ingilis dilinin son dövrlərinə təsadüf edir. Feilin digər təsriflənməyən formaları kimi, cerund da ikili təbiətə malik olub özündə ismə və feilə xas xüsusiyyətləri cəmləşdirir. Cerundun feili xüsusiyyətləri özünü feilin üç qrammatik kateqoriyasında - zaman, tərz və növ kateqoriyalarına malik olmasında göstərir. Cerundun feili xüsusiyyətlərindən danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, o, özündən sonra tamamlıq və zərf də tələb edir. Bununla yanaşı, cerund həm də, ismi xüsusiyyətlərə malik olub, cümlədə tamamlıq, mübtəda və ismi xəbərin ad hissəsi kimi sintaktik vəzifələri daşıyır. Cerund məsdərin sonuna "-ing" suffiksinin əlavə edilməsi ilə düzəlir. Cerund cümlədə başqa sözlərlə əlaqəyə girərək tərkib əmələ gətirir. Belə ki, cümlədə cerund əvəzlilik və ya isimlə qrammatik münasibətə girərək cerund tərkibi formalaşdırır. Cerund tərkibi iki komponentdən: nominal və verbal hissədən ibarətdir. Yiyəlik əvəzliyi, ismin yiyəlik halı, adlıq halındakı isim və obyekt halındakı əvəzliliklər cerund tərkibinin ismi hissəsini ifadə etdiyi halda, feili hissə cerund ilə ifadə olunur.

Cerundun cümlədə tərkib formalaşdırmağı üçün bir sıra təsirli feillərin və isim və ya əvəzliliklə ifadə olunmuş tamamlığın iştirakı zəruridir. Belə ki, bu təsirli feillərin bir qismi aşağıda verilmişdir: to excuse, to be afraid, to forgive, to forget, to remember, to hate, to appreciate, to understand, to leave, to like, to notice, to insist, to mind, to deny, to forgive, to imagine, to keep, to stop, to dislike, to mean, to hate və s. Məsələn, /She appreciated his coming to the party//.

Bu nümunədəki cerund tərkibinin birinci komponenti- yəni nominal hissə cerund ilə ifadə olunmuş hərəkətin icraçısını ifadə etdiyi halda, ikinci komponent olan cerund isə icraçının yerinə yetirdiyi hərəkəti təcəssüm etdirir. Bəzən cerundun önündə yiyəlik əvəzliyi və ya yiyəlik halda olan isim gəlir. Bu konstruksiyada isim və ya əvəzlilik və cerund arasında olan münasibət ikinci dərəcəli xəbər və mübtəda münasibətidir. Bu qəbildən olan konstruksiyalar cümlədə cerund üçün səciyyəvi olan mürəkkəb tamamlıq, mürəkkəb mübtəda və mürəkkəb zərflilik funksiylərini yerinə yetirir. O. Musayev cerund tərkibinin cümlədə sintaktik cəhətdən mürəkkəb tamamlıq və sözönlü mürəkkəb tamamlıq kimi funksiyalarını bir-birindən ayırır. Cerund tərkibi "it" əvəzliyi ilə təqdim olunduqda mübtəda vəzifəsində çıxış edir. Məsələn, /It was unexpected her coming back so soon//.

Cerundu qabaqlayan isim yiyəlik halda işləmə bilmədiyi halda, həmin isim ümumi halda da işləmə bilər. Bu hal əsasən ismi hissə iki və daha artıq isimdən ibarət olduğu halda və ya isim post-pozisiyada işlənən təyin ilə ifadə olunduğu zaman qarşıya çıxır. Məsələn, /I remember Delores's dressing up as a tomato and hanging out fliers for a vegetable stand// (Schulman S. After Delores, 10). Müasir ingilis dilində hətta yiyəlik halda işləmə bilən ismin ümumi halda tətbiq etmək tendensiyası var. Lakin şəxs əvəzliliklərinin obyekt halda tətbiq edilməsi geniş yayılmamışdır. Ümumi halda olan isim və ya obyekt halında olan əvəzlilik "-ing" formasını qabaqladığı halda, bu cür cerund tərkibləri feili sifət tərkibi ilə oxşarlığı ilə diqqəti cəlb edir. M. Qanşına bu tip tərkiblərə yarı-cerund (half gerund) termini adı vermişdir.

Bununla yanaşı, bəzi qrammatiklər iki fərqli konstruksiyanın varlığını qeyd edirlər. Belə ki, onlar cerund tərkiblərini (ismi komponenti ismin yiyəlik halı və ya yiyəlik əvəzliyi ilə ifadə olunmuş tərkiblər) və yarı-cerund tərkiblərini (ismi hissəsi ümumi halda olan isim və ya obyekt halında olan əvəzliliklərlə ifadə olunmuş tərkiblər) bir-birindən ayrı təhlil edirlər. T. Barabaş qeyd edir ki, cerund ismi sözlə (isim və ya əvəzlilik) münasibətə girərkən cerund tərkibi formalaşdırır. İsmi komponent şəxsi və ya əşyanı işarə edə bilər və müxtəlif üsullarla ifadə oluna bilər.

1. Əgər o, əşyanı işarə edərsə, ismi hissə ümumi halda olan isimlə və ya "it", "this" və ya "that" əvəzlilikləri ilə ifadə olunur.

2. Əgər ismi hissə şəxsi işarə edərsə, o, iki variantda ifadə oluna bilər.

a) Birinci komponent rəsmi ingilis dili üçün səciyyəvi olan yiyəlik halda olan isim və ya yiyəlik əvəzliyi ilə ifadə oluna bilər.

Məsələn, Charlotte insisted on my (Rombo's) accompanying her to the scene (Schulman S. After Delores, 38).

b) Bundan əlavə olaraq, ismi hissə şəxsi işarə edərsə, danışq üslubu və qeyri-rəsmi ingilis dili üçün xarakterik olan ümumi halda isim və ya obyekt halda olan əvəzliliklə ifadə olunur. Məsələn, /Delores could not stop him talking// (Schulman S. After Delores, 39).

Bəzən ismi hissə hal kateqoriyasına sahib olmayan "all", "this", "that", "both", "each", "something" əvəzlilikləri ilə də ifadə oluna bilər. Bu hal özünü əsasən danışq üslubu və qeyri-rəsmi ingilis dili üçün xarakterikdir. Bu zaman cerund ümumi halda isim və ya obyekt halda olan əvəzliliklə ifadə olunur.

Məsələn, /He was disturbed by somebody knocking at the window//.

İngilis dilində tez-tez işlənən cerund və onun əmələ gətirdiyi tərkiblərin müasir Azərbaycan dilinin qrammatikasında qarşılığı olmadığı üçün qavranılması çətinlik törədən mövzulardandır. O, elə qrammatik kateqoriyadır ki, həm indiki zaman feili sifəti və feili isimlə eynilik təşkil edir. Mürəkkəb tamamlıq funksiyasında çıxış edən cerund tərkibləri adətən Azərbaycan dilinə məsdər tərkibi, feili sifət tərkibi və tamamlıq budaq cümləsi kimi tərcümə oluna bilər.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ LEKSİK PARALELİZMLƏR

Xəlilova T.R.

Bakı Slavyan Universiteti

İngilis və Azərbaycan dilləri müxtəlif sistemli dillərdir, tipoloji cəhətdən fərqlənən dillərdir. Bu dillərin müqayisəli tədqiqatı cəlb olunması hər zaman böyük maraq kəsb etmişdir. Dilçilik tarixində müasir Azərbaycan və ingilis dilləri dilçiliyin müxtəlif sahələrində müqayisəli tədqiqatı cəlb olunmuşdur. Frazologizmlər, söz birləşmələri, terminoloji sahə, leksik paralelliklər hər iki dildə müqayisəli tədqiqatı cəlb olunmuşdur. Dilçilik ədəbiyyatında “leksik paralellər”, eləcə də “leksik paralelizm” terminləri vardır. Paralel yunan dilindən “parallellos” “yanaşı gedən” sözündən əmələ gəlmişdir, müvazilik anlamını bildirir. Deməli, bu termin adı altında göstərilən iki fərqli dil hadisəsi (müxtəlif sistemli dillərdə) leksik paralellik vəziyyətinə istinad edir. Lakin həmin paralelliğin müvaziliyin hansı mahiyyət kəsb etməsi, hansı şəraitdə meydana çıxması, hansı dil materialına istinad etməsi bu hadisənin xüsusiyyətini ortaya qoyur. Leksik paralellər eyni məfhumun müxtəlif sözlərlə ifadəsinin xüsusi növləridir. Paralellər ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif səbəbdən meydana gəlir. Sistem daxili leksik paralellər dedikdə, dilin özünün daxili nizam yaratma fəaliyyəti nəzərdə tutulur. Deməli burada dilin daxili bazası hesabına yaranan paralellikdən danışmaq lazımdır. Bunu hər iki dildə görə bilərik. İngilis dilində whole (qədim mənasında “sağlam”) və hale (sağlam, bərk) bu qrup paralelizm daha çox etimoloji dubletlər çərçivəsində tədqiq edilir. Eyni proses Azərbaycan dilində də vardır. Burada da dilin daxili hesabına yaranan paralelliklərdən danışa bilərik. Dilimizdə ərəb dilindən alınma olan layiq sözünün dialektdəki variantı ləyax sözü eyni sözün ləkəminin fonetik variantı əsasında yaranmışdır.

Azərbaycan və ingilis dillərindəki leksik paralelizmlərin tədqiqi burada ortaq olmayan xüsusiyyətlərin ortaya çıxmasına və aydınlaşmasına səbəb verir. Bu dillərdə leksik paralelizmlərin probleminin Nostratik nəzəriyyə işığında tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir ingilis dilinin özündə də türk mənşəli sözlər az deyildir. Mənbələrin məlumatına görə ingilis dilində təxminən dörd yüzdən artıq türk mənşəli söz vardır. Bunlardan təxminən 55%-ni etimoloji sözlər təşkil edir. 26%-ni ictimai-siyasi leksikaya, 1%-ni isə təbiət leksikasına aid edə bilərik. Və daha maraqlısı odur ki, bu sözlərin daxil olduğu dövrü Atıllanın işğalları olan dövrlə əlaqələndirirlər. İngilis dilində yer alan dörd yüz türkdizmədən heç də hamısı Azərbaycan dilində leksik analoquna malik deyildir. Dilçilikdə “leksik bumeranqlar” anlayışı məlumdur. Bu anlayış hər hansı bir leksik vahidin bir dildə işlədilib daha sonra arxaikləşməsi və bir müddət sonra digər dildən alınma şəkildə mənbə dilə qayıtması ilə səciyyələnir. İkinci bir məqam isə ondan ibarətdir ki, müasir ingilis dilindəki türkdizmələrin bir qismi iki dilin birləşməsi nəticəsində deyil, digər dillərin vasitəçiliyi ilə alınmışdır. Belə alınmaların bəziləri digər dillər tərəfindən tam şəkildə mənimsənilmişdir. Azərbaycan və ingilis dilindəki paralelliklərin mühüm hissəsini yunan-latın mənşəli terminologiya təşkil edir. Yunan-latın mənşəli leksikanın yaratdığı paralelizm faktları bir sıra maraqlı məqamları ortaya çıxarır. Dillərin həm daxili həm xarici inkişafı nəticəsində yaranan fərqli və oxşar xüsusiyyətlər son zamanlar dilçilərin maraq mənbəyi olmuşdur.

İNTONASIYA VƏ ONUN KOMPONENTLƏRİ

Yusubova N.H.

Bakı Slavyan Universiteti

İntonasiya modallıq bildirir. Məntiqi nitqdə fikrin, mövzunun məzmununu dəqiq və aydın şəkildə çatdırmaq üçün cümlələrin ekspressivliyini təmin etməyə yönəlmiş intonasiya diqqətdə saxlanılır. Nitqin ahəngi, melodik səs quruluşu, ritmi (vurğulu və vurğusuz hecaların nisbəti, əlaqəsi), tempi və ya sürəti (məüyyən vaxt ərzində sürətli və ya yavaş tələffüzü), intensivliyi (nəfəs almağın güclənməsi və ya

zəifləməsi), məntiqi vurğusu, tembri kimi xüsusiyyətləri - birlikdə intonasiyanı təşkil edir. Məhz intonasiya vasitəsilə nitqdə müxtəlif emosional vəziyyət yaradılır. Modallıq bildirən intonasiya cümlənin mənasını müəyyənləşdirir, cümlə üzvlərinin düzgün qruplaşdırılmasını təmin edir, cümlə daxilində xitabları, ara sözləri, ümumiləşdirici sözləri, əlavələri və xüsusiləşmələri nəzərə çarpdırır.

İntonasiya, qısa şəkildə desək, tələffüz hadisəsidir. ünsiyyət prosesində nətiq öz məqsədinə uyğun tərzdə nitqini qurur. Yazılı nitqi oxuyan şəxs yazanın intonasiyasını eşitmir, amma yazı manerasından, durğu işarələrinə və dil vasitələrinə istinadən onun hansı hisslərlə cümlələri qurmasını təəvvür edir. Fikrin məzmunu leksik, qrammatik və intonasiya vasitələrinin qarşılıqlı münasibətində öz ifadəsini tapır. Bir sıra hallarda intonasiyanın rolu o qədər böyük olur ki, o, fikrin əsasını təşkil edir, sözün əsas mənasını dəyişdirə bilər. İntonasiyanın yardımı ilə oxucu və ya dinləyici söylənilən fikrin məqsədini tam aydınlığı ilə dərk edə bilər. İntonasiya ilə bağlı qüsurlar həm sürətli, həm də asta danışmaq və ya oxu zamanı üzə çıxır. Sürətin normaya uyğun deyil, ondan aşağı və ya yuxarı avazlanması mənanın təhrif olunmasına gətirib çıxarır. Avazlanmanın zəif nitq taktları, cümlələr arasındakı fasilə qədərindən artıq və ya əskik olması nəticəsində nitq gözəlliyini itirir. İntonasiyanın kasıblığı və ya çoxluğu danışanın mövzunu məzmunu uyğun forma ilə verə bilməməsi hesabınadır. İntonasiya tələffüzün dörd elementini - fasilə, vurğu, melodiya və tempi özündə birləşdirir. Bu dörd element nitqin xarici komponentləridir və onlar birlikdə avazlanmanı yaradır, nitqdə ifadəliyin verilməsinə xidmət edir.

AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ ORNİTONİMLƏR

Zeynalova N.Y.

Bakı Slavyan Universiteti

Dilin leksik-semantik sistemində mühüm yer tutan tematik qruplarından biri **ornitonimlərdir**. Ornitonimlərin məcmusu **ornitoloji leksika** adlanır. Azərbaycan dilinin ornitoloji leksikası əsrlər boyunca formalaşmışdır. Azərbaycan dilində olan ornitoloji leksikanın böyük bir hissəsi ta qədim dövrdən bu günədək işlənməkdədir. Bu ornitonimlər ümumişlək sözlər olduğu üçün hamıya məlumdur: toyuq; qaz; xoruz; sərçə; qaranquş; qartal; qarğa; quzğun; qırğı. Bu sözlər ümumxalq Azərbaycan dilinin formalaşması tarixindən bəri işləkdir. Azərbaycan dilçiliyində quş adlarının öyrənilməsi məsələsinə, ornitonimlərin etimologiyasına ilk dəfə olaraq A. M. Dəmirçizadə toxunmuşdur. O, Azərbaycan dilində ornitonimlərin zənginliyini bizdə müxtəlif cür quşların mövcudluğu ilə izah edirdi. Obyektlərin adlandırılması nöqtəyi-nəzərdən quş adları böyük maraq kəsb edir (istər dil və şüur məsələsi aspektində, istər sözlərin formalaşması nöqtəyi-nəzərdən) və onların hərtərəfli araşdırılması tələb olunur. Quş adları ayrıca semantik sahə yaradır: qarğa, qırğı, qaşqaldaq, leylək, durna, dovdaq, sərçə, sığırcın, bildirçin, göyərçin, qaranquş, kəklik, quzğun və s. Quş adlarını bildirən denotatların (əşyaların) və anlayışların xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq bu sahəni dilin leksik-semantik sahəsində ayrıca semantik sahə adlandırıblar. Quş anlayışı ilə bağlı ayrıca semantik sahənin mövcudluğu bütün dillərə xasdır, buna görə də ümumi səciyyə daşıyır, lakin dillər fərqli olduğu üçün bu sahələrin milli özünəməxsusluğu da var. Bizim fikrimizcə, müxtəlif dillərdəki ornitonimlər öz sayına görə, qarşılıqlı əlaqələrinə görə, quruluş və digər xüsusiyyətlərinə görə fərqlənə bilər. Ornitonimləri quşların təbii-bioloji xüsusiyyətləri əsasında təsnif etmək olar, yəni qeyri-dil amilləri nəzərə alaraq. Quş adlarının öyrənilməsi məsələsinə daha sonra Y. Yusifov toxunmuşdur. Y. Yusifov ornitonimlərin hələ qədim türk yazılı abidələrində işləndiyini qeyd edir və “quş” ümumi ornitonimini misal gətirir.

Morfoloji əlamətlərinə görə, bunları aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar: **sadə**: vağ, qu, quş, qaz; durna; tetra (тетерев), qrif; torağay; kərkəs; leylək; rus dilində: аист; сыч, орел, лебедь; грач; гриф, стриж; удод; сокол; щегол; скворец; ремез; гусь; голубь; сип; зуй; пеликан; ястреб; дрофа; сова; пава; сорока; ворона; иволга; скопа; ласточка; крачка; чайка; цапля; кулик; зяблик; коршун; соловей; кариам; снегирь və s.;

düzəltmə: balıqçıl, quzğun, şahin, tərлан; qutan; çovdarçı; dolaşa və ya zağça (галка); sərçə, göyərçin; bildirçin; sığırcın; leylək; toyuq; qağayı; şunqar (təxminən 12 şəkilçi ilə düzələn quş adları qeyd edilir); rus dilində: лысуха; сипуха; кряква; перепелка; галка; ржанка; казарка; утка; морянка; кедровка или ореховка; малиновка; камышевка; (-ов/ев; -к); мандаринка; овсянка (-ин/ян; -к); шурка; кукушка; славка; поганка; чечётка (-к); пеночка; горлица; курица; синица (-иц); клушица; нектарница; чечевица; поморник; рябчик; павлин; свиристель; хохлики; тупик; чистик; журавль; стервятник;

mürəkkəb və ya termin-söz birləşməsi: balıqudan, dəvəquşu, ariyeyən, ilanyeyən, qaraleylək; qarabağır; qaranquş; qarabatdaq; qaşqaldaq, xocaxoca; ariquşu, bayquş, qızılqaz; dovdaq; uzunqanad, şanapipik; koryapalaq; alacadimdik; payızbülbulü; tutuquşu; titrəquş; ardıc quşu; zığ-zığ; ötməquşu; mərmər cürə; tovuz quşu; toxucu quş – птица-ткач; sarı bülbul; qu quşu; ququ quşu; pəsnək quşu, qar quşu; qamışquşu; birəbitdən quşu; Sibir xoruzu; leşyeyən qartal; çəhrayı qutan; qırmızıdöş qaz; fısıldayan qu, kürən cüllüt, keçəl kərkəs; fırtına quşu -буревестник; cövizqıran (quş) - кедровка или ореховка; çobanaldadan (quş) – козодой; liraquyuq - лирохвост; çaydaçapan daşadöyən – трясогузка; milçəktutan – мухоловка; кулик-лопатень; попугай-ныряльщик; коршун-слизнеед; орел-змееяд, орёл-яйцеед; птица-секретарь, медосос; трёхпёрстка; вилохвостка; трясохвостка; куропатка və s.

ПРОИЗНОШЕНИЕ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ

Алиева С.Э.

Бакинский славянский университет

Большая часть слов иноязычного происхождения фонетически освоена русским литературным языком, и произношение в них гласных и согласных звуков подчиняется законам русской орфоэпии (мотив, аромат, координация, академия, терапевт). Лишь немногие заимствованные слова не русифицировались полностью, и в их произношении есть отступления от действующих в русском языке законов. Эти отступления заключаются в следующем:

Произношение звука [o] в безударном положении: бордо – [бордо'], досье – [дос'jэ'], болеро – [бол'эиро'], модерато – [модэра'то]. Это по преимуществу слова книжного стиля. Ослабленный безударный звук [oa] произносится в некоторых заимствованных именах собственных: Одиссей, Долорес, Россини, Орджоникидзе, Орфей, Отелло.

Произношение твердых согласных перед гласным [э]. В ряде слов рекомендуется твердое произношение: атеизм, отель, тембр, стенд, термос, ателье, эстетика, шоссе, кабаре, реквием; в других словах согласные обязательно смягчаются перед [э]: шинель, реклама, рейс, агрессор, эффект, берет, Одесса. Возможно сосуществование двух произносительных вариантов: [д']епо и [д]эпо, [д']екан – [д]экан, бан[д]ероль и бан[д']ероль.

Такая сложная картина произношения согласных звуков перед [э] объясняется следующим образом. До сравнительно недавнего времени в русском языке позиция парных по мягкости-твердости согласных перед звуком [э] была слабой, т.е. все парные согласные перед [э] могли произноситься только мягко. Этот фонетический закон подверг своему действию и заимствованные слова, которые сначала (в соответствии с языком-источником) произносились с твердым согласным перед [э]. Существовала тенденция к смягчению согласных перед [э] во многих иноязычных словах. Однако в самом русском языке в это время формируется новая фонетическая позиция: перед [э] могут стоять как мягкие, так и твердые согласные, т.е. эта позиция для согласных звуков становится сильной по твердости-мягкости. Причиной этого стало появление большого количества истинно русских слов с твердыми согласными перед [э]. Большей частью это были буквенные аббревиатуры: ЭВМ, МТС, ИДВ (Институт Дальнего Востока), КПД (= кпд) (коэффициент полезного действия), КПЗ (камера предварительного заключения и др.). В настоящее время произношение твердого или мягкого согласного перед [э] для многих слов стало их индивидуальной характеристикой, и для получения верных рекомендаций следует обращаться к «Орфоэпическому словарю».

МЕСТО АББРЕВИАТУР В СЛОВООБРАЗОВАНИИ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Садыгова С.И.

Бакинский славянский университет

Аббревиатура – в словообразовании: существительное, образованное из усеченных отрезков слов, из таких же отрезков в сочетании с целым словом, а также из начальных звуков слов или названий их начальных букв, сложносокращенное слово.

Аббревиатуры могут быть простыми и сложными.

Простые аббревиатуры образуются путем отбрасывания конечного или начального слогов основы. Например: caps (capital letters), demo (demonstration), ad (advertisement).

Сложные аббревиатуры (сложносокращенные слова) образуются действием аббревиации и основосложения и состоят из начальных букв или слогов и основ или из сочетания их с полными основами. Например: Cnd (campaign for nuclear disarmament), Pa system (public address system), Interpol (international police), Hi-fi (high fidelity), Sci-fic (science fiction), V-day (victory day).

Сложные аббревиатуры разделяются на два типа:

1. Лексическая аббревиатура
2. Графическая аббревиатура.

Лексические аббревиатуры (слова) следует отличать от графических аббревиатур (графических сокращений).

Графические аббревиатуры – это символы, используемые вместо слов и словосочетаний на письме (используются в различных текстах: статьях, письмах, рекламе). В устной речи им соответствуют полно основные слова и словосочетания. Например: m. (Mile), F.O. (Foreign Office), LTD (Limited), K.C. (King's Counsel), O.D. (Officer of the Day), D.C. (District of Columbia), Ala (Alabama). Графические аббревиатуры могут представлять собой начальные буквы основ и слов, первую и последнюю буквы слова или сочетание согласных. Например: Gen. (general), Col. (colonel), Uk (united kingdom), Raf (royal air force), Ky (kentucky), Rkt (rocket), Gvt (government). Многие графические аббревиатуры являются сокращениями латинских слов: e.g. (exempli gratia), i.d. (id est.), L (Libra), v. (versus), a.m. (ante meridiem), No (numero), etc. Некоторые графические аббревиации латинского происхождения в различных контекстах имеют различные английские эквиваленты, например, p.m. – “in the afternoon” (post meridiem) и “after death” (post mortem).

Имеется несколько семантических групп графической аббревиации (в устной речи аббревиация слова и словосочетаний, имеющие в письменной речи полную форму): названия дней недели: Mon – Monday, Tue – Tuesday, etc.; названия месяцев: Apr – April, Aug – August, etc.; названия графств в Великобритании: Yorks – Yorkshire, Berks – Berkshire, etc.; названия штатов в США: Ala – Alabama, Alas – Alaska, etc.; обращения: Mr., Mrs., Dr., etc.; воинские звания: capt. – captain, col. – colonel, sgt. – sergeant, etc.; ученые звания: B.A. – Bachelor of Arts, D.M. – Doctor of Medicine (иногда имеем аббревиацию латинского происхождения, например: M.B. – Medicinae Baccalaurus); меры веса, длины, времени: f / ft. – foot/ feet, sec. – second, in. – inch, mg. – milligram, etc.

Чтение некоторых графических аббревиаций зависит от контекста, например, “m” может читаться как: male, married, masculine, metre, mile, million, minute, “l.p.” может читаться как: long-playing, low pressure. Некоторые графические аббревиатуры переходят в сферу устного общения и как результат становятся типом лексической аббревиации. Так, например, M.P. = Member of Parliament, S.O.S. = Save Our Souls, etc. Лексические аббревиатуры формируются посредством одновременного процесса сокращения и сложения и соответствуют в русском языке сложно-сокращенным словам.

Лексическая аббревиатура имеет несколько типов: звуковые, т.е. состоящие из начальных звуков каждого слова словосочетания (они читаются как слова): UNO, NATO, laser (light amplification by stimulated emission of radiation), etc.; буквенные, т.е. состоящие из названий начальных букв каждого слова данного словосочетания: B.B.C., T.V., etc.; слоговые, т.е. объединение элементов сокращенных слов, аналогичных слогу: delline (delete line); слого-словные, т.е. объединение целого слова и сокращенного элемента: getpass (get password); смешанные, т.е. объединение сокращенных элементов разных типов: fdisk (format disk); телескопические, т.е. объединение начала одного слова и конца другого: Europlug (European + plug), faction (fact + fiction).

XIV BÖLMƏ

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

TEODOR DRAYZERİN “KERRİ BACI” ROMANINDA QƏHRƏMANIN LİRİK-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Abbasova G.R.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Amerika ədəbiyyatında xüsusi yeri olan, özünəməxsus üslubu ilə seçilən Teodor Drayzer 1899-cu ildə Nyu-Yorkdan Momi kəndinə dostu A.Henrinin yanına gedir və orada bir neçə hekayə yazır. Kənddən qayıdan Drayzer bir il gərgin əməkdən sonra əvvəllər “Şəhvət və ruh” adlandırdığı məşhur “Kerri bacı” romanını yazır və onu 1900-cü ildə nəşr etdirir. Bu əsərdə insan münasibətlərini o dərəcədə geniş və fəlsəfi təfsilatı ilə təsvir edilib ki, oxuduqdan sonra oxucuda çox dərin izlər buraxır. Qeyd etmək lazımdır ki, “Kerri bacı” o dövrün tələblərinə qarşı gələn müxalif bir əsər kimi meydana çıxmışdı. Belə ki, ədib əsərdə səfalət içində yaşayan yoxsul və məzlum insanların taleyini təsvir edir və onlara dərin bir rəğbət bəsləyirdi. “Kerri bacı” fəhlə ailəsindən çıxmış Karolina Miberin taleyindən bəhs edir. O, aktrisa olub öz mənəvi zənginliyini itirməsi hesabına varlanır. Yazıçı Kerrini maddi cəhətdən yüksəltmə də, onun mənəvi cəhətdən necə alçaldığını realist şəkildə, düzgün təsvir etmişdir. Kerri xoşbəxt deyildir, çünki incəsənətlə kapitalist Amerikasına xidmət bir araya sığmır. Ağır zəhmətin, işsizliyin nə olduğunu erkən yaşlarından idrak edən Kerri yaxşı yaşamaq və xoşbəxt olmaq istəyir və hər zaman öz taleyi və həyatı uğrunda mübarizə aparırdı. O, öz gənclik dövründəki gözəllik və tərəvətini sevmədiyi birisinə təslim etməklə yanaşı, sevmədiyi bir başqasına bağlanır, lakin onun da istədiyi həyatı verə bilməyəcəyini anladığı zaman heç bir tərəddüd etmədən ondan da uzaqlaşır. Kerri dəbdəbəli bir həyat sürmək, yaxşı yaşamaq, aktrisa olmaq istəyirdi. Beləliklə, öncə evli adamın məşuqəsi, sonra məşhur aktrisa olan Kerri yazıçıya şöhrətdən çox, nifrət, rüsvayçılıq, həqarət gətirir.

Kerrinin portreti Drayzerin bütün romanlarının qəhrəmanları kimi xudpəsənd bir obraz kimi təsvir edilmişdir. Kerrinin gənclik arzuları şiddətlə alovlanırdı. Onda sadəcə bir qəşənglik vardı, onun gözləri ulduz kimi parıldaırdı, boy-buxunu isə onun gələcəkdə çox zərif olacağından xəbər verirdi. O, hər zaman öz gözəlliyinin qayğısına qalırdı. Kerri Çikaqoda Drueyə rast gəlir. Drue Kerriyə mənzil kirayə edir, onu qəşəng geyindirir, bir sözlə, onu hər bir şeylə təmin edir. O güzgüyə baxdıqda qarşısında tamamilə başqa bir Kerrinin dayandığını görür. O, xaricindəki Kerrinin nə qədər gözəl olduğunu görsə də, daxilindəki Kerriyə nəzər saldıqda orada əvvəlkindən daha pis bir Kerri görür. Kerrinin mənəvi alçalmasının səbəbini göstərərək Drayzer yazır: “Namuslu qızlara bax! Onlar sənə bu qədər zəif olduğunu bilsə idilər, hamısı sənə nifrət edərdilər. Sən heç müqavimət də göstərmədin və dərhal özünü məğlub hesab etdin”. “Kerrinin əvəzinə ehtiyacın səsi cavab verirdi”. O həm Drue ilə, həm də Herstvudla ehtiyac ucundan məşuqəlik edir. Druedən sonra Kerri Herstvudun aşinası olur. Romanın əvvəlində Herstvud bar müdiri kimi təsvir edilir. Lakin barın kassasından pul götürdükdən sonra ailəsini də atıb Kerri ilə Çikaqodan qaçır. Onlar birlikdə Nyu-Yorka gəlirlər. Herstvud oğurladığı pulu geri qaytarsa belə o artıq Çikaqoya qayıda bilməz. O, burada Kerrinin hesabına yaşamağa başlayır. Nəticədə Herstvud o qədər alçalır ki, Baueridə gecələmə otaqlarının birində özünü öldürür. Drayzerin xidməti ondadır ki, Herstvudun süqutunu kapitalizm qanunları əsasında düzgün təsvir edə bilmişdir.

Beləliklə, Kerri sosioloji bataqlıqdan xilas olaraq ictimai pillənin zirvəsində məşhur aktrisa kimi çevrilir. O, burada yenə də daxilində cəsarət gələn ehtiyacın səsi ilə hərəkət edir: onda həqiqi dramatik istedad olduğu halda komediya tamaşalarında oynayır. Lakin Drayzer bütün bunlarda Kerrini deyil, burjuva Amerikasını təqsirləndirir. Kerrinin varlanmaq istəyi, onun incəsənətə olan meylini həmişəlik öldürür. Əvvəllər həqiqi aktrisa olmağı arzulayan Kerri, səhnə fəaliyyətinə başladıqda hansı rolları oynayacağı ilə deyil, nə qədər pul alacağı ilə maraqlanır. Bu faktor Drayzerin “dolların” incəsənətə vurduğu ağır zərbənin kəskin ifşasını göstərir. Kerri kifayət qədər varlandıqdan sonra başa düşür ki, o xoşbəxt deyildir, çünki onun idealizm anlayışı “dollar” adlanan məfhumun gücünə tab gətirmədi. Bu romanda dialektik olaraq varlı-kasıb, dəbdəbə-miskinlik anlayışları arasındakı paradoksallıq bütün çıpaqlığı ilə təzahür etmişdir. Bu romanla Drayzer kapitalizm dünyasının ədəbiyyat və incəsənətə olan mənfi təsirini açıq şəkildə göstərə bilmişdir. Nəticə

etibarilə qeyd etmək lazımdır ki, "Kerri bacı" romanı qadın xoşbəxtliyinə aparan yolun təmiz və şərəfli, bu yolla gedənin isə günahsız və ləyaqətli olduğunu vəsf edən çəhrayı Amerika romançılığına zərbə vurdu.

NİZAMİNİN “XOSROV VƏ ŞİRİN” POEMASINDA ATƏSPƏRƏSTLİK HƏYAT TƏRZİ KİMİ

Abdullayev M.C.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Nizami əsərlərində bəhs olunan məsələlər müxtəlifdir. Bu müxtəlifliyi şairin fərqli mənbələrə müraciət etməsinin, rəngarəng elmi, bədii, tarixi, fəlsəfi və s. kimi qaynaqlardan bəhrələnməsinin nəticəsi kimi də qiymətləndirmək olar. Nizami Gəncəvi əsərlərinin qaynaqlarından biri də Zərdüştilik dinidir. Nizami əsərlərinin əsasını İslam ideologiyası təşkil etsə də, şair yeri gəldikcə demək olar bütün əsərlərində atəspərəstlik dininin adını çəkmiş, bəzi anlayışlarından istifadə etmiş, bəzən də atəspərəstlərə öz münasibətini də bildirmişdir. Nizami əsərlərində hiss olunan atəspərəstliyin izləri “Xosrov və Şirin” poemasında fərqli şəkildə təzahür edir. Əsərdə bu dindən dəfələrlə bəhs olunmasından əlavə atəspərəstlik Xosrovun həyat tərzini kimi təsvir edilir. Xosrov bu dinin qayda-qanunlarına uyğun şəkildə yaşayır. Bir sözlə, öz dini əqidəsinə görə Xosrov bir atəspərəstdir, ömrünün sonuna kimi də öz dini inancını müdafiə edir. Əsərdə Avestadan gələn bir çox motivlər var. Bunlardan divlər haqqında olanı dəfələrlə təkrarlanır.

Şirin soruşanda: “Bəs hamı surət?” // Dedilər ki, “Divlər apardı, əlbət.”

Burada Xosrovun şəklini görən Şirin şəklin niyə yox olduğunu qızlardan soruşduqda, qızlar özləri cırıb atdıqları şəklin divlər tərəfindən yoxa çıxarıldığını deyirlər.

Hansı bir div məni sövq etdi buna, // Göz yumub baxmayım cənnət bağına .

Şirini çeşmə başında görüb, sonra itirən Xosrov isə öz əməlinə görə divləri günahlandırır. Avestada div sözünün mənası haqqında Baloğlan Şəfizadə yazır: “Buradakı div də vəhşi mifiki varlıq yox, murdar insan mənasında nəzərdə tutulmuşdur.” Ramazan Qafarlı isə Avestadakı mifoloji div obrazı haqqında belə bir fikir irəli sürür: “Təsadüfi deyildir ki, <<Avesta>>da divlər əvvəlki inancların büt-tanrıları kimi xatırlanır və onların ancaq şərə xidmət etdiyi ona görə geniş vurğulanır ki, insanlar köhnə dinlərdən əl çəkib Ahur-Məzdin ətrafında birləşsinsinlər. Bu mənada müqəddəs <<Kitab>>-ın <<Vəndidat>> hissəsi <<Divlər əleyhinə qanun>> adlanır.

Divlərin həm Avestada, həm də “Xosrov və Şirin”də şər qüvvələrin daşıyıcısı olması onlar arasında əlaqə olduğunu aydınlaşdırır. Nizaminin div adlandırdığı bədəməl insanlar Avestadakı divlərlə eynixislətlidir. “Nizami divlikdən xilas yolunu məhz Zərdüşti kimi xeyirxah düşüncə, xeyirxah söz və xeyirxah əməldən keçdiyini təsdiqləyir.”

Şərablar edirdi içəni xumar, // Ortada od dolu qızıl manqallar .

Xosrovun keyf məclisində şahın çadırında hikmətli söhbətlər, əyləncə olsa da, çadırın ortasında od dolu manqallar da qoyulmuşdur. Atəspərəstlikdə od Tanrının bir simvoludur, işığın, xeyirin rəmzidir. Ona görə də atəspərəstlər nəinki yalnız məbədlərdə, hətta öz evlərində belə kiçik atəşgədlər quraraq evlərini nurlandırır dırlar. “Nizami Xosrovun özü haqqında isə Şirinin dili ilə deyir ki, insan nurdan, işıqdan yaranmışdır, özü də günəş işığı və nurundan. Bu da zərdüştiliyin işıq axını haqqındakı məşhur nəzəriyyəsinə uyğun gəlir.”

Qohum-əqrabalar, kənizlər, qullar, // Çəkirdi Şirinə çoxdan intizar .

Şirini görəndə öpdülər yeri, // Torpaqtək ayağa düşdü hər biri .

Çox şükür etdilər, nəzir verdilər, // Atəşgaha xeyli pay göndərdilər.

Nümunədən də göründüyü kimi Məhinbanunun sarayında da bu dinə rəğbət olmuş, sevimli varisinin qayıtması münasibətilə atəspərəstlərin məbədi olan atəşgaha çoxlu hədiyyələr göndərilmişdir. Doğrudur, Örmən sarayında atəspərəst bir həyat tərzini geniş şəkildə təsvir olunmamışdır. Hətta onların atəspərəstlik dininə etiqad etmələri də xüsusi olaraq vurğulanmır. Amma gətirdiyimiz bu nümunədən aydın olur ki, Şirinin yaşadığı sarayda da bu dinə sitayiş mövcud imiş. Əsərdə Xosrovun həyatı fonunda bu dinin bir sıra ayinləri də təsvir olunmuşdur. Atəspərəstlərin yeməkdən öncə etdikləri Bacubərsəm ayinini Xosrov da qeyd-şərtsiz yerinə yetirir. Bu ayində Atəspərəstlər süfrə başında yeməkdən öncə sükut edib dua oxuyardılar.

Yemək vaxtı Xosrov möbidə dedi, // “Bacubərsəm” rəsmi icra eylədi.

Hər yeməyə Xosrov uzatsaydı əl, // “Bacubərsəm”ə o, edirdi əməl.

“Bacubərsəm” rəsmi mütləq gərəkdir, // Bu, möbid xörəyi dadmaq deməkdir.

Xosrov öz kəbnini də atəşpərəstlik dininin qaydalarına əsasən kəsdirir. Öncə münəccimləri çağırıb uğurlu bir gün təyin olunur, sonra möbidlər gəlir və məclis qurulur, möbid qaydasıyla kəbin kəsilir. Oğlunun əməllərindən məyus olan Xosrov taxtı tərk edib atəşgaha çəkilir. Xosrov rahatlıq tapmaq üçün, qəlbi o dincliyi yaşamaq üçün ancaq məbəddə yerləşə bilərdi. Burda o, hər şeydən uzaqlaşdı və özünü ibadətə həsr edə bilirdi, həm də müqəddəs məkan onu illərin yorğunluğundan qurtara bilirdi. Xosrov bir gün yatarkən yuxuda Hz. Məhəmmədi görür. Peyğəmbər onu küfrdən əl çəkib İslam dinini qəbul etməyə çağırır. Xosrov isə heç vaxt öz dinini dəyişməyəcəyini bildirir. Hətta sonralar xəzinədə Məhəmməd peyğəmbərin rəsmini görəndə Şirinin təkidlərinə baxmayaraq Xosrov bu dinin babalarının dini olduğunu bildirir və öz dini inancını öləncən dəyişməyəcəyini deyir.

Boşla, nə gərəkdir atəşə səcdə, // Cəhənnəmi tərk et, bir bax behiştə !

Seyr et tovuqlartək bu gözəl bağı, // Tərk et pərvanətək bu odlu dağı.

Atəşpərəst olma, orda tüstü var, // Oda arxalanan Nəmrud sayılar.

Bu yaxşı deyil ki, odda qalmısan, // Oddan qurtarmaq üçün sən ol müsəlman .

Peyğəmbərin Xosrova məktubu da Xosrovu öz dinindən döndərmir. Nizami Xosrov səltənətinin dağılma səbəbini də bu ilahi güclə əlaqələndirir. Poemanın sonunda Nizami İslam dininin möcüzəsi və qələbəsinə göstərsə də, bunu onun atəşpərəstlik dininə münasibəti kimi qəbul etmək düzgün olmaz.

ANAR YARADICILIĞINDA PSIXOLOGİZMİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ağababayeva S.E.

Bakı Slavyan Universiteti

Ədəbiyyatımızda nasir, dramaturq, publisist, alim, ictimai xadim, eyni zamanda şair kimi tanınan Anar Rəsul oğlu Rzayev zəngin yaradıcılığı, hərtərəfli və geniş fəaliyyəti ilə Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin inkişafında misilsiz rol oynamışdır. Anar müasir Azərbaycan ədəbiyyatına öz adını qızıl hərflərlə yazdıran görkəmli simalardandır. Ədibin yaradıcılığı həyatiliyi, realizm xüsusiyyətləri, psixoloji-mənəvi dəyərləndirmə meyarları baxımından Azərbaycan ədəbiyyatının tamamilə fərqli bir mərhələsini təşkil edir. Anar öz üslubu ilə ədəbiyyatda yeni cığır açmış, ənənəvi mövzuları özünəməxsus, fərqli şəkildə təqdim etmişdir. Hər bir mövzu onun qələmində başqalaşmış, orijinal “don” geyinmişdir.

İlk əsərlərini 50-ci illərin sonunda yazmasına baxmayaraq, Anar Azərbaycan ədəbiyyatının “altmışıncılar” adlanan ədəbi nəslinə mənsub nümayəndələrindən hesab olunur. Ümumiyyətlə, 60-cı illər Azərbaycan ədəbiyyatında yeni mərhələ kimi qiymətləndirilir. 60-cı illər nəsrinin özünəməxsusluğu sadə insanların, adi adamların həyatına, məişətinə marağın artmasında, yeni qəhrəman tipinin yaranmağa başlamasında öz ifadəsini tapırdı. Bu baxımdan da Anar yaradıcılığının bədii keyfiyyətlərinə, dil-üslub xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqda onun nəinki ədəbi-bədii fikrin, bütövlükdə milli ictimai təfəkkürün yeniləşməsindəki əhəmiyyətli rolunu etiraf etməmək günah olardı. Qeyd etdiyimiz kimi, 60-cı illər Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsusluğu, fərqliliyi ilə yeni bir səhifənin başlanğıcı idi. 60-cı illərdəki yenilik ən çox nəsr sahəsində özünü büruzə verirdi. Bu dövr nəsrində insanın mənəvi, psixoloji aləminin dərinlikləri əsas təsvir obyektinə çevrildi. Mənəvi-psixoloji təhlil 60-cılar ədəbi nəslinin nümayəndəsi kimi Anarın da yaradıcılığının başlıca keyfiyyət göstəricisi idi. Yüksək ideya-bədii dəyərlərə malik hekayə, povest, romanların müəllifi kimi şöhrət qazanan Anarın müasir Azərbaycan nəsrinin inkişafındakı rolu danılmazdır. Pərvinin “Anar dünyası” kitabında yazığının nəsr haqqında “Anar nəsrinin özəlliklərini anlamaq üçün onun ilk hekayələrinə dönə-dönə müraciət etmək, araşdırmaq lazım gəlir.... . Anarın əsas “tədqiqat” obyektı insandı. Və o, elə ilk hekayələrindən başlayaraq insana məxsus ən müxtəlif cəhətləri, cizgiləri qələmə alıb” yazdığı bu ifadələr sənətkarın yaradıcılığı ilə tanış olduqca öz təsdiqini tapır.

Anar yaradıcılığı psixoloji-mənəvi konseptuallığı ilə hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Ədibin zəngin yaradıcılığının bir parçası olan “Keçən ilin son gecəsi”, “Asılıqanda işləyən qadının söhbəti”, “Gürcü ailəsi” və b. hekayələri, “Dantenin yubileyi”, “Macal” və b. povestləri, “Şəhərin yay günləri”, “Yaşıl maşın”, “Keçən ilin son gecəsi” və b. pyesləri və adlarını sadalamadığımız yüzlərlə əsərləri mövzusu, dil və üslub özünəməxsusluğu, dərin psixologizmi ilə diqqəti çəkməkdədir. Ümumiyyətlə, psixologizm Anar yaradıcılığının əsas keyfiyyət göstəricisidir. Anarın nəinki nəsr əsərləri, eləcə də dram janrında qələmə aldığı əsərlər psixologizmi ilə hər zaman fərqlənmişdir. Əsərlərində qaldırdığı problemlər, yaratdığı obrazlar, onların psixologiyasının, daxili dünyasının incəliklərinə qədər təsviri Anar qələminin qüdrətinin göstəricisi, onu xalqa yaxınlaşdıran, sevdiren əsas səbəblərdəndir.

HÜSEYN CAVIDİN ƏDƏBİ FƏALİYYƏTİNDƏ TÜRKÇÜLÜYÜN TƏCƏSSÜMÜ

Ağayeva L.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Türk xalqlarının tarixi, qədim zamanlardan bəri tarixi salnamələrdə də öz əksini tapmış türk xalqlarının birliyi məsələsi türkçüləklə bağlı olan ən əsas məsələdir. Zaman-zaman türk tarixini, türk tayfalarının qədim yaşayış tərzini özündə əks etdirən bir çox əsərlər yazılmışdır. Azərbaycan romantik ədəbiyyatının nümayəndəsi olan Hüseyn Cavid öz əsərlərində türk xalqının tarixi, qüdrətli Turan birliyi məsələsinə müraciət etmiş, tarixi gerçəkliyi açıq şəkildə göstərməkdən çəkinməmişdir. H.Cavid türkün qürurunu, şərəfini, əzəmətini, Türk adını hər şeydən üstün tuturdu. Cavidin fikrincə tarixin şanlı səhifələrinə adlarını “Qızıl hərflər”lə yazdırmış Çingiz xan, Əmir Teymur, İldırım Bəyazit və başqa türk hökmdarlarını dünyanın bütün hökmdarlardan uca bir zirvədədir. O yazır: “Əcnəbilər böyük İskəndər, böyük Napoleon deyə öz qəhrəmanlarına abidələr yapıdırıyor, dikdiriyorlar. Fəqət bizlər!.. Bizlər isə Çingiz kibi cihangirlərə, Teymur kibi qəhrəmanlara xunxar, canavar deyə ləkələmək istiyoruz!”.

“Qoca bir türkün vəsiyyəti” şeirində H.Cavid bir millət üçün onun tarixinin, kökünün tarixi əhəmiyyətindən danışır, tarixini unudan insanın uğur əldə etməyəcəyini qeyd edir. Şeirdə tarixi Türk məskənlərinin adları çəkilir, bu yerlərin türkün tarixinə, yaşam mübarizəsinə şahid olduğunu bildirir:

“Bir millətin tarixidir kökü, yurdu, yuvası,
Tarixiniz baş ucundan hərgiz, əksik olmasın.
“Altay” dağı, “Makan” çölü, “Yasın” ovası,
Birər aydın səhifədir, hər türk gərək anlasın...
Bir millət öz kökü üstə bitər, böyür, yüksəlir,
Köksüz ağac çabuc qurur, çiçək açmaz, bar verməz.
Baqın, görün tarixiniz sizə nələr göstərir,
Hər şərəf, hər böyüklükdür, ancaq şaşılar görməz...”

Cavid həyatı boyunca vahid türk birliyinin qurulmasını arzu edirdi. O, hər zaman türkün şanlı tarixinin obyektiv öyrənilməsinin, gerçəklərin yalanlar içərisində boğulmamasının tərəfdarı olmuşdur. Əsərlərində türklərin öz tarixini qoruması, adət-ənənələrini yaşatması, öz qürur və şərəfini hər şeydən uca tutması xüsusi vurğulanır. “Türk eli hər şanlıdır, Elmas kibi ləkəsizdir” deyən şair bütün dünyada Türkün əzəmətli ada sahib olduğunu göstərir. Bu əzəmətli ada heç bir kənar qüvvə ləkə qondura bilməmişdir. Tarixin çətin sınaqlarından Türk eli, Türk igidləri hər zaman üzü ağ çıxmışlar.

H.Cavid türkçülük ideyalarının alovlu tərənnümçülərindən biri idi. Onun bütün əsərlərində türkçülük və azərbaycançılıq eyni mövqedə çıxış edirdi. Cavid vətən dedikdə Azərbaycanla kifayətlənmirdi. Onun idealında vətən bütün türk dünyası, Turan eli idi. H.Cavidin Turançılıq ideyaları onun bütün əsərlərində, xüsusilə də şeir və dramlarında daha şox hiss edilir. H.Cavid dramaturgiyasının aparıcı mövzularından biri türkçülüyn tarixi və təbliği olmuşdur. Ümumiyyətlə türk tarixindən, Türk fəthlərinin həyatından bəhs edən əsərlər içərisində Cavidin “Topal Teymur” dramı xüsusilə fərqlənir. Əsəri oxuduqda Turançılıq, türkçülük ideyalarının böyük coşqu və əvəzsiz sevgi ilə tərənnüm olunduğunun şahidi oluruq. Cavid bu ideyaları özü üçün tərənnüm etmirdi. O bu misraları gələcək nəsillər üçün yazırdı. Yazırdı ki, ondan sonrakı nəsillər Turan birliyini, türkçülük ideyalarını unutmasın. Əsərdə Türk dünyasının köülləri fəth edən iki qüdrətli fəthində Əmir Teymur və İldırım Bəyaztin obrazları canlandırmışdır. Əmir Teymur obrazı Turan birliyi arzusunu gerçəkləşdirmiş türk fəthi olmuşdur. Əmir Teymur bir zamanlar Türk elini birləşdirərək bir növ Cavidin arzularını həyata keçirmişdir. Bu amal Əmir Teymurun timsalında əsərdə uğurlu boyalarla öz əksini tapıb. H.Cavid bu obrazları canlandırarkən tarixi gerçəklik qorunub saxlanmışdır. Əsərdə Əmir Teymur türk fəthlərinin ümumiləşdirilmiş obrazı kimi verilmişdir. Bu obrazı türkün taleyi hər zaman narahat etmişdir. Türk xalqlarının düşmən himayəsində olmasını qəbul etməyən Əmir Teymur xalqını azad görmək arzusu ilə daim mübarizə aparmışdır. H.Cavid də bu arzu ilə yaşamış, əsərlərində bu arzunu yaşatmış və sülhün, əmin-amanlığın hökm sürməsinə istəmişdir. H.Cavid də türk dünyasının görkəmli şəxsiyyəti, “Dildə, fikirdə, işdə birlik” şüarının müəllifi olan İ.Qaspiralı ilə eyni mövqedən çıxış edirdi. Onun fikrincə türk xalqının birliyi üçün ilk növbədə onun vahid dili, vahid mədəniyyəti qorunmalıdır. Türkün əsrlər boyu qurub-yaratdığı mədəniyyəti bu günümüzdə də yaşatmaq, gələcək nəsillərin qoruyub təbliğ etməsi başlıca şərtdir. Bu amal aşağıdakı misraların qanağı olmuşdur:

“Turana qılincdan daha kəskin ulu qüvvət,-
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət!...”

H.Cavidin ideali olan Turan arzusu ömrünün sonlarına qədər davam etmişdir. Dövrün müxtəlif ictimai-siyasi hadisələri bu amalı sarsıda bilməmişdir. Bu istəyindən dönməyən Cavid arzusunu əsərlərində daim yaşatmış və uca tutmuşdur.

YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLİNİN TÜRKİYƏ VƏ MÜHACİRƏT HƏYATI

Akulova A.D.

Bakı Slavyan Universiteti

Yusif Vəzir Çəmənzhəminli Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri olmaqla yanaşı, həm də ilk demokratik Respublikanın Türkiyədəki səfiri-təmsilçisi olaraq tarixə düşüb. Yazıçı, folklorşünas, tərcüməçi, ictimai-publisistik məqalələr müəllifi və siyasi xadim olan Y.V. Çəmənzhəminli həmişə oxuculara maraqlı olmuş və onun təkcə yaradıcılığı deyil, mühacirət həyatı da bir çox tədqiqatçı həmçinin çağdaş yazıçıların araşdırma obyekti olmuşdur. Elə mənim tədqiqat obyektim olan “Qurban.Yüz ilin “Əli və Nino” əfsanəsi” romanının müəllifi Nəriman Əbdülrəhmanlı da adı çəkilən kitabının birinci hissəsində Y.V.Çəmənzhəminlinin Şuşa, Kiyev, Türkiyə və Fransa həyatını təfəssilatı ilə təsvir edə bilmişdir.

Kiyev İmperator universitetinin hüquq fakültəsini bitirən Vəzirov qısa müddətlik Azərbaycana gəlir. Lakin tezliklə onu səfir olaraq Türkiyəyə göndərirlər. Özünün könlüncə olmasa da, səfərə gedir, gücü yetdiyi qədər ölkəsini təmsil etməyə başlayır. Maddi çətinlik qarabaqara onları izləyir. İşlər çox, pul isə yox idi. Elçilərlə əlaqə qurmaq, Parisə göndərilən heyətdən xəbərdar olmaq və ən əsası imkanı olmayanlara yardım etmək lazım idi. Ancaq az adam bilirdi ki, AXC-nin iqtisadi durumu zəifdir. Belə olan halda səfirə qənaət etmək qalırdı. Çətinliklər sonrakı mübahisə və problemlərə yol açır. Bu haqda yazdığım məqalədə geniş şəkildə bəhs etmişəm.Fransaya gedişi də asan olmayıb. Nə gedişi-gəlişi, nə də dönüşü Y.V.Çəmənzhəminliyə rahat olmadı. Çatar-çatmaz mühacirlərin – xüsusi ilə Ceyhun bəyin (Üzeyir Hacıbəyovun qardaşı) yardımı ilə bir müddət yaşayış yeri və çörəklə təmin olunur. Lokomotiv deposuna işə düzəlir.Üç aydan sonra buranı tərk edir. Mühacirətdə uzun müddət, yəni on beş ay avtomobil zavodunda çalışır. Burada tətillik kommunistlərə qoşulduğu üçün işdən kənarlaşdırılır. Fransa həyatını təsvir edən “Sidi” hekayəsini də laqeyd oxuyub keçmək olmur. Nəzərə alsaq ki, Y.V. Çəmənzhəminli gündəlik yazdığı xoşlayırdı, onun avtobioqrafik hekayələri də bir növ qeyd xarakteri daşıyır. Sadəcə cümlələr bədii qiymətdə təqdim olunubdu. Keçmiş “Müsavət”çı olan Y.V.Çəmənzhəminlinin Fransada kommunizmi dəstəkləməsi və Azərbaycan bolşevik rejimi əleyhinə ideoloji çıxışlar etməməsi də birmənalı qarşılanmayıb. Məhz buna görə bəzi tədqiqatçılar onu Azərbaycan mühacirətinin nümayəndəsi hesab etmirlər. Yüz yaxşılığın, fədakarlığın, istedadın bir səhv qərarına bürünməsi təəccüblü deyil. Tarixdə pis və yaxşı, fərqi yoxdur, ilk imza atanlar həmişə tarixdə qalacaqdır.

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN HEKAYƏ VƏ PYESLƏRİNİN MÖVZU DAİRƏSİ

Aydın K.N.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Milli ruhun formalaşmasında, milli şüurun oyanışında, hər şeyi olduğu kimi görən, eybəcərlikləri ustalıqla qələmə alan, işləyən Cəlil Məmmədquluzadənin əvəzsiz rolu var.O, qəlbi vətən sevgisi ilə dolu olan və bu sevgini istər ədəbi, istər publisistik əsərlərində özünəməxsus şəkildə əks etdirən İNSANDIR. Bu insan mənsub olduğu xalqın nəcətini onun maariflənməsində, hüququnu bilməsində görürdü.

C.Məmmədquluzadənin hekayələrində sadə insanlar, bu insanların düşüncə tərz,həyata baxışı olduqca orijinal, maraqlı təhkiyə üsulu ilə verilib. Ədib bir tərəfdən hüququnu bilməyənləri, avamları, acizləri, mövhumatçıları, digər tərəfdən belə insanların olmasından faydalanan, onları əzən, onlara gülən, eyni zamanda təhqir edənləri təsvir etməklə obrazlar aləmi rəngarəng olan hekayələri ilə Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirib.Azərbaycan ədəbiyyatında “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin, həmçinin tənqidi realizmin banisi olan C.Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu”, “Usta Zeynal”,“Qurbanəli bəy”, “İranda hürriyyət”, “Quzu”, “Zırrama”, “Xanın təsbehi”, “Konsulun arvadı”, “Buz”, “Şərq fakültəsi”, “Bəlkə də qaytardılar” və s. hekayələri var.

Yazıçı sadə təhkiyə üsulu ilə, acı söz, mənfi ifadə işlətmədən satirik üslubda mükəmməl sənət nümunələri yaradıb. Avam,sadə, əməkçi insanın duyğu və düşüncələri, arzu və dərdləri, bugünü və sabahı, bir sözlə, taleyi ilə bağlı mövzular, problemlər onun yaradıcılığının əsasını təşkil edir.Ədibin ilk mətbu hekayəsi “Poçt qutusu”dur. İstər Azərbaycan, istərsə də dünya ədəbiyyatında hekayə janrının ən gözəl nümunələrindən sayılan “Poçt qutusu” bir neçə dildə nəşr edilib yayılmışdır. Bu hekayə ilə C.Məmmədquluzadə kiçik adamı böyük ədəbiyyata gətirmiş, sadə Azərbaycan kəndlisinin dostu və xeyirxahı kimi məşhurlaşmışdır. Qeyri-adi bir sonluqla qurtardığı üçün novella adlanan bu hekayənin məzmunu da, quruluşu da cazibəlidir. Müəllifin satirik məramla qəsdən “İtqapan” adı verdiyi kənddən olan Novruzəli öz hüququnu bilməyən, avam adamdır. Kəlməbaşı xana “qadan alım”, “xan başına dönüm”, “sənsiz mənəm bir günüm olmasın!...”, “qurban olum sənə” deməsi onun xarakterinin açılmasına çox kömək edir.Novruzəli dünyadan o qədər bixəbərdir, itəatkar və səmimidir ki, bəyin məktubunu poçt qutusuna salandan sonra bilmir çıxıb getsin, ya dayanıb qutunun keşiyini çəksin. Xalqının həyatını və dünyagörüşünü yaxşı bilən və müşahidə etdiklərini canlı, təbii təhkiyə üsulu ilə çatdıran ədib“Usta Zeynal” hekayəsindədə realist mövqeyini bildirir. Usta Zeynal ətalətin, ifrat dindarlığın əsarətə aldığı əməkçi bir obrazdır. Zəhmətdən qorxmur, ancaq bütün ümidini təvəkkülə bağlayaraq, fanatik etiqadı ilə diqqəti cəlb edir. Ümumxalq dilinin bütün incəliklərindən istifadə edilən bu əsərdə gülüşlə, komizmlə bərabər göz yaşı, müsibət də vardır və biz bunu usta zeynalların faciəsinin fonunda aydın görə bilirik. Azərbaycan dramaturgiyası tarixində tragikomediya mərhələsini məhz Mirzə Cəlil yaratmışdır. Xarakterinə görə faciyyə daha yaxın olan “Ölülər”, “Anamın kitabı”, “Dəli yığıncağı” kimi əsərlər Azərbaycan tragikomediyasının zirvəsini təşkil edir. Savadsızlıq,dini xürafat, qəflət yuxusunda “ölülük” dərəcəsinə çatmış Hacı Həsən, Məşədi Oruc, Kərbalayı Fatma, Hacı Kərim kimi obrazların yer aldığı “Ölülər” ciddi və düşündürücü əsərdir. Burada ədibi bir çox soydaşlarının sosial, mədəni sahədəki geriliyi, zehni naqisliyi narahat etmiş,onlara və Şeyx Nəsrullah kimilərinə qarşı Kefli İsgəndər kimi işıqlı bir obraz yaratmışdı. Dünya dramaturgiyasında analoqu olmayan “ölü diriltmək” səhnəsi cəhalətin hansı faciələrə səbəb olduğunu aydın şəkildə göstərir.Milli ruhun müqəddəsliyinin, doğma ana dilimizin tərəvətinin, ucalığının qorunmasını təbliğ etməsi, kökə bağlılıq probleminə fəlsəfi yanaşması baxımından Mirzə Cəlilin “Anamın kitabı” əsəri çox qiymətlidir. Onun yaradıcılığının qeyrət damarını təşkil edən dil və mədəniyyət məsələsi əsərdə bir ananın övladlarının- mənsub olduqları xalqdan uzaq düşən ziyalıların simasında ümumiləşdirilmiş şəkildə əks olunub. Əsər həmçinin dövrün dil mənzərəsini öyrənmək baxımından da olduqca əhəmiyyətli-dir.Milli münəcişəyə həsr olunan, müəllifin real düşüncələrinə əsaslanan “Kamança” pyesi ictimai-mənəvi baxımdan milli xarakterləri səciyyələndirən, mənəviyyat, şüur və ərəzi oğurluğu olaraq erməni xainliyini göstərən sanballı əsərdir. Qarabağ münəcişəsinə həsr olunan bu əsərdə Qəhrəman yüzbaşının simasında Azərbaycan xalqının mərdliyi, alicənablığı, humanistliyi önə çəkilir.Yazdığı ədəbi növdən asılı olmayaraq, mükəmməl sənət nümunələri yaradan C.Məmmədquluzadəyaradıcılığı ilə bütün zamanlar üçün aktualdır.

MİR MÖHSÜN NƏVVABIN “TƏZKİREYİ-NƏVVAB” ƏSƏRİNİN ÜMUMİ QURULUŞUNA DAİR

Babayeva Ş.Q.

Bakı Slavyan Universiteti

Təzkiyəçi, pedaqoq, şair, rəssam, xəttat kimi fəaliyyət göstərən, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış simalarından biri olan Mir Möhsün Nəvvab ədəbi ictimaiyyətdə özünün məşhur “Təzkiyəyi-Nəvvab” əsəri ilə şöhrət qazanmışdır. Geniş yaradıcılıq imkanlarına sahib olan Mir Möhsün Nəvvabın yaradıcılıq sahəsinin əsas və böyük bir hissəsi onun təzkiyəçilik fəaliyyətindən ibarətdir. Nəvvab bütün ömrü boyu, digər əsərləri ilə paralel olaraq bu təzkiyə üçün materiallar toplamış və nəhayət, 1892-ci ildə fars dilində qələmə alınan bu təzkiyəni bir toplu halında tərtib etməyə başlamışdır. Əsər 1913-cü ildə Bakıda “Orucov qardaşları” mətbəəsində çap olunmuşdur. Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkiyəyi-Nəvvab” əsərinin strukturuna və tərtib prinsipinə nəzər saldıqda görürük ki, təzkiyə üç hissədən ibarət olub, birinci hissədə təzkiyə qələmə alınan zaman vəfat etmiş şairlər, ikinci hissədə həyatda olan və yaşayıb-yaradan Qarabağ şairləri, üçüncü hissədə isə ümumi şəkildə, müxtəlif bölgələrdə yazıb-yaradan, adları bu təzkiyəyə düşməyən şairlər haqqında məlumat və əsərlərindən nümunələr verilir. Təzkiyədə əvvəlcə “Bismillahir rəhmanir rəhim” başlığı ilə əvəzsiz və əbədi olan Allahın adı yada salınır. Nəvvab, eyni zamanda təzkiyənin “Və sonra” başlıklı ön sözündə əsərin yazılma səbəbini açıqlayır. Bu hissədə müəllif “Dinə rəxnə salan şəxslərin tənbihi haqqında Nəvvabın sözü” adlı şeir yazır.

Qədim zamanlardan gələn təzkirəçilik ənənələrindən bəhrələndirən tərtib olunan və məhəlli xarakter daşıyan XIX əsr Azərbaycan təzkirələri ədəbi-bədii irsimizin tədqiq edilməsində xüsusi əhəmiyyət daşıyır. XIX əsrdə tərtib olunan təzkirələr sırasında olan “Təzkireyi-Nəvvab” haqqında bir sıra tədqiqatçı-alimlər müxtəlif mövqelərdən yanaşaraq müxtəlif fikirlər irəli sürmüş, ədəbiyyat tariximizdə XIX əsr təzkirələrinin dəyərini, eyni zamanda nöqsanlı cəhətləri və çatışmazlıqlarını göstərmişlər. Nəvvabın yaşayıb-yaratdığı XIX əsrdə qələmə aldığı təzkirəsinin ümumilikdə Azərbaycan ədəbiyyatında tərtib olunmuş bir sıra antoloji nümunələr ilə müqayisəli təhlili onlar arasında olan ortaq və ya fərqli xüsusiyyətlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu təzkirədə Qarabağ ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndələri haqqında bioqrafik məlumat və əsərlərindən parçalar verilir. Onu da qeyd edək ki, XIX əsr təzkirələrinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də onların sistemsiz tərtibi ilə bağlıdır. Bu təzkirələrdən biri olan “Təzkireyi-Nəvvab” da sistemsiz tərtib olunmuş təzkirələr sırasında olan bir toplu kimi burada, nə əlifba ardıcılığı, nə zaman sıralanması gözlənilir. 107 şairin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumatı əks etdirən təzkirədə yer alan həmin şəxslərin 57-si Nəvvabın müasiri olmuş, qalanları isə əsər yazılan zaman vəfat etmiş sənətkarlardır. Onu da qeyd edək ki, təzkirənin müxtəlif illərdə çap olunmuş versiyalarında birinci hissədəki şairlərin sayı da müxtəlifdir. Belə ki, A.Hacıyevanın tədqiqatında bu sayı 35, N.Qarayevin tədqiqatında isə 31 olaraq göstərilmişdir. 1998-ci ildə “Azərbaycan nəşriyyatında” çap olunmuş topluda isə birinci hissədə təzkirə tərtib olunan zaman vəfat etmiş 32 şair haqqında məlumat verilmişdir. Tədqiqatçılardan N.Qarayevin irəli sürdüyü fikrə əsasən deyə bilərik ki, müəllif birinci hissədə yer alan şairlər haqqında məlumat əldə edərkən çox çətinlik çəkmiş, böyük əziyyətlər hesabına onların qohum-əqrabaları ilə görüşmüş, tərcümeyi-hallarına aid bir sıra məlumat və əsərlərindən nümunələr toplaya bilmişdir. Birinci hissədə yer alan bir sıra adlarını bilmədiyimiz və yaradıcılıqları barədə eşitmədiyimiz şəxsiyyətlərin bəzisi XVIII əsrdən başlayaraq yaşayıb-yaradan, Qarabağ ədəbi mühitində müstəsna xidmətləri olan şairlərdir. M.M.Nəvvab ikinci hissəni yazmağa başlayarkən, ilk olaraq bu hissədə 1890-cı ilə qədər sağ olan, yaşayıb-yaradan Qarabağ şairlərinin həyat və yaradıcılığını işıqlandıracağını vurğulamışdır. Daha sonra “Bismillahir-rəhmanir-rəhim” deyərək ikinci hissəyə xüsusi bir giriş sözü vermişdir. “Müasir Qarabağ şairləri” başlığının davamında müəllif artıq bu hissəyə aid etdiyi 57 şair haqqında ayrı-ayrılıqda məlumat verməyə başlayır. Təzkirənin bundan sonrakı səhifələrində isə bioqrafik məlumatlar və ən əsası bədilik güclüdür. Nəvvabın təzkirənin bu hissəsində qələmə aldığı şairlərin yarısı “Məclisi-üns”, yarısı isə “Məclisi-fəramuşan” ədəbi məclisinin tanınmış nümayəndələri olmuşlar.

Nəhayət, təzkirənin sonuncu – üçüncü hissəsi əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, ümumi şəkildə, müxtəlif bölgələrdə yazıb-yaradan, eyni zamanda adları bu təzkirəyə düşməyən şairlərin qısa şəkildə bölgüsünü əhatə edir. Struktur baxımından bu hissə digər iki hissədən fərqlənir və olduqca maraqlı şəkildə tərtib olunmuşdur. Şamaxı şəhərinin, yəni Şirvanın bilik sahiblərinin adları sırasında 21 şairin, “Gəncə şəhəri şairlərinin adları” başlığı altında 12, “İrəvan şəhəri şairlərinin adları” başlığı altında 6, “Ordubad şəhəri şairlərinin adları” başlığı altında 3, “Dərbənd şəhəri şairlərinin adları” başlığı altında 3, “Badikubə şairləri” başlığı altında 2, “Quba və Lahıc, Lənkəran şairləri” başlığı altında 1 və nəhayət, “Qafqaz əhalisindən tanımadığım şairlərin adları” başlığı altında 4 şairin adını qeyd etmişdir. Təzkirədə adlarını çəkdiyimiz bu şəxslər haqqında məlumatlar demək olar ki, yox dərəcəsidir. Nəvvabın bu şəxsiyyətlər barədə geniş yazmamasının əsas səbəbi isə onlara aid olan fakt və materialların pərakəndə halda olmasıdır. Onuda xüsusi vurğulayaq ki, Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” əsərinə qədər heç bir müəllif öz təzkirəsində haqqında məlumat verdiyi şəxslərdən avtoqraf toplamamışdır. Tərtibçinin 20-dən çox şairin öz dəsti-xəttilə yazdığı bir çox şeirləri təzkirəsinə daxil etməsi faktı da qeyd olunmalıdır ki, bu da əsərin ən müsbət cəhətlərindən biridir. Avtoqraf vərəqlərinin təzkirədə toplanmasının bir çox səbəbləri vardır. Çox güman ki, Nəvvab araşdırma apardığı şairlər barədə məlumatların güvənli bir məxəzdən alındığı faktını vurğulamağa çalışmışdır. Digər bir məqsəd isə, bu şəxslərin qələmə aldıkları dəyərli şeirlər nümunələrini yaşatmaq olmuşdur.

SABİR ƏHMƏDLİNİN “QANKÖÇÜRMƏ STANSİYASI” ƏSƏRİNDƏ YAZIÇI MANERASI

Bağirova F.B.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Özünəməxsus yazı tərzilə seçilən yazıçı Sabir Əhmədlinin “Qanköçürmə stansiyası” povesti xüsusi yazı manerası ilə fərqlənir. Əsər sadə məzmun üzərində qurulsada, informativ yükü ilə seçilir. Tarixin dərk edilməsində əsərlərin rolu, sözsüzki, çox böyükdür. Tarix dəyişməz şəkildə qalmadığı kimi, yeni faktlar,

intuitiv baxışlarla da zənginləşdirilir. S.Əhmədli də bu əsərində tarixi həqiqətləri bədii təxəyyülün gücü, rəmz və simvolikanın köməyi ilə süjetə gətirmişdir. Mövcud olan rəsmi ideologiya, mənsub olduğu toplumun durumu yazıçını daim narahat etmiş, azadlıq, milli mücadilə aspektlərini məhz bu amillərə görə əks etdirmişdir. Ədib povestdə yetmiş illik Sovetlər dönməni, xüsusilə gizli qalan 1917-1920-ci illərin tarixi ictimai-siyasi hadisələrini qısa zaman kəsiyində bədii şəkildə canlandırmağa müvəffəq olmuşdur.

Təhkiyə kənddə başlayan və şəhərdə davam edən hadisələrin fonunda verilir. Fərqli məkanlar olmasına baxmayaraq, hər iki mühitdə cərəyan edən və bir-biri ilə bağlı olan proseslər əslində dövrün nəbzini təhlil etmək baxımından çox səciyyəvidir. Bu da yazıçının ən böyük məziyyətlərindən biridir. Müəllif xalqımızın düşdüyü bu acınacaqlı vəziyyətin səbəblərini həm xarici, həm də daxili qüvvələrin təsiri ilə yarandığını izah edir. Xüsusən xalqına yabançı olan Zilioğlu Vəli kimilərinin əməlləri nəticəsində xalqın öz sərvətlərinə sahib çıxma bilməməsini faktlar əsasında açır. Mövcud həyat şərtlərinin ağırlığının digər səbəblərini gerilikdə görən ədib həyata, dünyaya dair suallara cavab tapmaqda çətinlik çəkən obrazın mənəvi təkamülünü kənddə və şəhərdə gedən proseslərin kontekstində göstərir. Kənddə sallaqxanada cöngə kəsəni zamanı cöngəni tutanlardan biri də Zilioğlu Vəli olur. Fikrimizcə, qəssab Hüsənin cöngəni kəsən zaman Zilioğlunun cöngənin başını sərbəst buraxması və cöngənin qaçaraq Hüsənin əlindən çıxması təsadüfi olmayıb vətənin daxilində olan satqınlara işarədir.

Qeyd edək ki, əsərdə təsvir olunan hər bir detal – “qan,” “su,” “cöngə,” “26-lar” kolxozu, “Qanköçürmə stansiyası” öz rəmzi mənaları ilə diqqəti cəlb edir. Əgər “cöngə” əsərdə xalqımızın maddi sərvətləri kimi rəmzləndirilsə, Sovet imperiyasının rəmzi kimi modelləşdirilən “Qanköçürmə stansiyasında” cərəyan edən hadisələr xalqın mənəvi sərvətlərinin – dili, milli-mədəni abidələrinin, tarixinin məhv edildiyi məkan kimi simvollaşdırılıb təsvir edilir. Rüşvətxorluq, qanunsuzluq kimi mənfi hallar işıqlandırılır. Burada qan verənlər bir neçə zümərəyə ayrılır, bunlar da sətirləti mənalarla bəzi təbəqələrin kommunizm ideologiyası ilə yaşamağa meyil etməsinə, digər təbəqələrin kommunizm fanatikləri olmasına işarədir. Bunlarla bərabər yazıçı Pribaltika ölkələrində olan vəziyyəti ustalıqla üç obrazın simasında yaratmağa nail olmuşdur. Bu respublikalarda azadlıq meyillərinin güclənməsi az da olsa hiss olunmaqdadır.

Cəmiyyətdə hökm sürən bu ideologiyanın qurbanları kifayət qədərdir, lakin yazıçı əsər boyu milli əxlaqı ilə yetişən, gizli qalan mətləblərdən xəbərsiz olan Hüsəni qapanıb qalmış məhdud məişətdən kənara çıxardıqdan sonra bədxahların çoxlarına bəlli olmayan niyyətlərini görə bildiyini göstərir. M.Fərhad yazır: “Hüsənin qan tutmuş gözlərini su ilə yumasını bu mənada işlətməmişdir. Ədib burada suyu da fərqləndirir. Axar su ilə vedrə suyunu eyniləşdirmir. O birinciyə daha yüksək qiymət verir və “zərrə - zərrə”, “qram-qram” verilmiş azadlığı vedrə suyu ilə, həqiqi azadlığı isə axar su ilə eyniləşdirir”. S.Əhmədlinin bir çox nəsr əsərləri kimi bu əsərində də bədii fikrinin arxasında tarixin gizli qalan proseslərini, görünməyən tərəflərini, istismarçıların mənafeyini müəyyən detal və ştrixlərlə göstərməklə mənəvi problematikanın həllinə və tərəqqisinə xidmət tutur.

“MAHMUD VƏ MƏRYƏM” VƏ “AĞ DƏVƏ” ROMANLARININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bağırzadə L.U.

Bakı Slavyan Universiteti

Bədii ədəbiyyat həyatı obrazlı şəkildə əks etdirən söz sənətidir. Obrazlı şəkildə əks etdirmə isə müxtəlif formalarda özünü göstərir. Hər bir sənət ustası öz qəlbindəki aşırıb- daşan duyğuları oxucunun qəlbinə ötürmək məqsədi ilə bir yazı forması seçir. 60- cılar nəslinin önə çıxan siması, daim adından söz etdirməyi bacaran Elçin Əfəndiyev öz düşüncələrini və müşahidələrini geniş oxucu kütləsinə daha çox nəsr vasitəsilə çatdırmağa çalışmışdır. Elçin nəsr rəngarəngdir, ciddir. Bu nəsrə bu gündə, keçmiş də, həmçinin keçmişin tərkibində müasir həyatda var. O “Mahmud və Məryəm” əsərində oxucunu Səfəvilər hakimiyyəti dövrünə aparır, tarixi hadisələri əks elətdirməklə müasir problemlərə toxunur. “Ağ dəvə” əsərində isə yazıçı zamanının məsələlərinə müraciət edir. Yazıçı “Mahmud və Məryəm” əsərində folklorun köməyi ilə tarixi keçmişimizə səfər edir və müasir fəlsəfi problemləri ortaya qoyur. Əsər dillər əzbəri olan “Əsli və Kərəm” dastanı əsasında qələmə alınmışdır. Hələ Elçindən də əvvəl bu cür mövzuya müraciət edən yazıçılar olmuşdur. Elçin iki ayrı dinin nümayəndəsinin sevgisi fonunda, iki türk cəngavərinin müharibəsini qələmə almışdır. Ali hiss olan sevgi əsərdə iki gənc arasındakı dini ehkamları aşmağı bacardığı halda, insanın hakimlik ehtirası, soyu bir olan iki türkün müharibəsinə səbəb olur. Əsərdə Mahmud və Məryəmin bir-birini sevməsinə rəğmən islam və xristian qarşı durması özünü qabarıq şəkildə göstərməkdədir.

Yazıcının digər maraq doğuran əsəri isə “Ağ dəvə”-dir. Bu əsərdə də yazıçı folklorçuluq ənənələrini davam etdirmişdir. Əsər bütünlüklə birinci şəxsin təhkiyəsi əsasında qələmə alınmışdır. Roman uşaqlığı müharibə illərinə düşmüş yazıçı Ələkbərin təhkiyəsi ilə başlayır və bəzi hissələr istisna olmaqla sonadək davam edir. Məhz bu cür təhkiyə üsuluna “altmışıncılar”-ın yaradıcılığında tez-tez rast gəlirik. Yalnızlığın, kimsəsizliyin və yetimliyin, ölümün insanı üşütdüyü bu romanda Ağ dəvə ölümün simvoludur. Selim Çonoğlu “İtmiş səhifələri yenidən yazan Elçin və onun Türkiyə türkcəsində nəşr olunmuş əsərləri” adlı məqaləsində yazır ki: “Yolçu, əlbəttə, insandır və onun taleyi minlərcə illərdir ki, dəyişməmişdir. Doğumla başlayan həyat ölümə doğru axmaqdadır. Ağ dəvə insanı həmin o yerə – son mənzilə daşıyan həyatdır”. Ələkbər məhəllədə heç kimin qapısının ağzında Ağ dəvənin yatmasını istəməmiş, amma bu Ağ dəvə hamının qapısını bir bir döyəcəkdir. Roman psixoloji məqam və situasiyalarla zəngindir. Təhkiyə prosesində Elçin həm əyani göstərmə, həm də şərh etmə üsulundan istifadə etmişdir.

BƏKİR NƏBİYEVİN ƏDƏBİ-TƏNQİDİ YARADICILIĞINA ÜMUMİ BİR NƏZƏR

Budaqlı G.V.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Keçən əsrin 50-ci illərində ədəbi tənqiddə gələn Bəkir Nəbiyev zəngin bir yaradıcılıq yolu keçmişdir. Görkəmli akademik həm çağdaş ədəbi proses, həm də klassik Azərbaycan ədəbiyyatı, onun ayrı-ayrı nümayəndələri barədə müxtəlif səpkili məqalə və monoqrafiyalar yazıb çap etdirmiş, ədəbi tənqidin ən fəal nümayəndələrindən biri olmuşdur. Yarım əsrdən artıq davam edən elmi-ədəbi fəaliyyəti ilə o, ədəbiyyatşünaslığımızın nəzəri və praktik əsaslarını daha da zənginləşdirmişdir. Araşdırmalardan aydın olur ki, ədəbi fəaliyyətə “Ədəbiyyat qəzeti”nin 4 noyabr 1951-ci il tarixli sayında çap etdirdiyi “Kənd həkimi” rəyi ilə başlayan B.Nəbiyev sonrakı dövrlərdə məhsuldar bir tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi filoloji fikrimizin müxtəlif məsələləri barədə sistemli tədqiqatlar aparmış, dəyərli fikir və mülahizələri ilə elmi ictimaiyyət arasında yüksək nüfuz qazanmışdır. Onun əsərlərində İ.Nəsiminin, F.Köçərlinin, A.İldırımın, X.R.Ulutürkün, M.Şəhriyarın və başqa sənətkarların yaradıcılıqları geniş və ətraflı əks olunmuş, bir sıra problemlərə münasibət bildirilmiş, şərh olunan məsələlərin spesifik xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmışdır.

Akademik B.Nəbiyevin elmi-nəzəri müşahidələri orijinal, sərrast və dəqiq xüsusiyyətləri ilə seçilir. Onun məqalə, monoqrafiya və rəylərində yığcamlıq, məzmunu təsvir etmək yox, bədii təhlil, ideya-estetik təhlilin vəhdəti, hökmlərin doğruluğu, əldə olunan qənaətlərin ümumiləşdirilməsi aydın şəkildə nəzərə çarpır. Onun tənqidləri tutarlı, eyni zamanda yığcam və konkret səviyyə daşıyır. B.Nəbiyev bir qayda olaraq ədəbi tənqidin diqqətini daha vacib və əhəmiyyətli məsələlərə cəlb etməklə bədii həqiqətlərin dərkini elmi-nəzəri səviyyədə açıb göstərmişdir. Bu baxımdan alimin səmərəli və məhsuldar cəhətlərini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

- Həcmdən və təhlil predmetindən asılı olmayaraq B.Nəbiyevin yaradıcılıq meyarları həmişə qabaqcıl ictimai rəyə əsaslanmışdır. O, müəyyən əsərlər, fakt və fikirlər barədə məlumat verməklə kifayətlənməyib. Eyni zamanda öz düşüncələrini, təhlil etdiyi əsərin onda oyatdığı elmi-obyektiv təəssüratları qələmə alaraq ümumiləşdirmə səviyyəsinə qaldırır.

Elmi-obyektivlik və dəqiqlik onun tənqidi görüşlərinin əsasını təşkil edir. Elə buna görə ki, müasir ədəbi-tənqidi fikrin inkişafında B.Nəbiyevin özünəməxsus rolu danılmazdır. Yaradıcı qüvvələrin düzgün istiqamətlənməsində, istedadın üzə çıxmasında və qiymətləndirilməsində o, məhz bu meyarlardan çıxış etmişdir. Çağdaş və özündən əvvəlki təcrübədən lazımınca bəhrələnən Bəkir Nəbiyev tənqidin ədəbi aləm ilə əlaqəsini gücləndirməklə ədəbiyyatşünaslığımıza yeni nəzəri keyfiyyətlər gətirmişdir. İlk ədəbiyyat tarixçimiz Firudin bəy Köçərli haqqında apardığı elmi araşdırma onun professional və peşəkar bir tənqidçi olduğunu təsdiq etdi. “Görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünas” (1963) adlı monoqrafiyasında o, F.Köçərliyə tanınmış pedaqoq, tədris və təlim-tərbiyə məsələlərinə, xalqımızın görkəmli sənətkarlarına həsr olunmuş əsərlərin müəllifi kimi səciyyələndirmiş, ədəbiyyat tariximizdə göstərdiyi misilsiz xidmətlərim əhəmiyyətini göstərmişdir. Müasirlik və sənətkarlıq məsələləri onun yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Bu baxımdan o, ədəbi tənqidimizin ənənələrinə həmişə sadıq olan sənət və müasir ideyalı ədəbiyyat uğrunda müntəzəm fəaliyyət göstərmişdir. Bir tənqidçi kimi məqsəd aydınlığı ona aktual mövzular seçməkdə, ayrı-ayrı problemlər haqqında aydın fikirlər söyləməkdə kömək edibdir. Ulu öndər Heydər Əliyevin ədəbiyyat və incəsənətimizə, onun ayrı-ayrı nümayəndələrinə göstərdiyi diqqət və qayğını B.Nəbiyev həmişə minnətdarlıq

hissi ilə qələmə almışdır. Onun “Heydər Əliyev haqqında etüdlər” (2007) adlı əsəri bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatlardan aydın olur ki, Ulu öndər hakimiyyətinin həm birinci, həm ikinci dönməndə müntəzəm olaraq Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf istiqamətlərini diqqətlə izləmiş və geniş miqyaslı tədbirlər həyata keçirmişdir. Bu əsərdə H.Əliyevin “Kitabi-Dədə Qorqud”, N.Gəncəvi, M.Füzuli, C.Məmmədquluzadə, H.Cavid, S.Vurğun, M.Araz və başqa sənətkarlar haqqında söylədiyi fikirlər, gördüyü işlər ətraflı şərh olunmuşdur. Böyük vətən müharibəsi illərinin Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olmuşdur. B.Nəbiyev uzun illər bu problem üzərində araşdırmalar aparmış, zəngin faktlar, ədəbi əsərlər və arxiv materialları əsasında “Süngüyə çevrilmiş qələm” (1970), “Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı” (1977), “Kamalin təntənəsi” (1981) monoqrafiyalarını yazıb çap etdirmişdir. Bu monoqrafiyalarda o, Azərbaycan sənətkarlarının müharibə mövzusunda yazdıqları əsərləri, bu əsərlərdə alman faşizminin törətdiyi qanlı cinayətlərin bədii inkasını yüksək peşəkarlıqla təhlil etmişdir. Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda ağır sınaqlara, çətin məşəqqət və əzablara qatlaşan istiqlal şairlərimizin yaradıcılıq yolları haqqında B.Nəbiyevin qiymətli monoqrafiyaları ədəbi aləmdə yüksək rəğbət qazanmışdır. Almas İldırım, Əhməd Cavad, Xəlil Rza Ulutürkün milli azadlığı tərənnüm edən əsərlərinin təhlili B.Nəbiyevin müstəqillik illərindəki elmi-nəzəri fəaliyyətinin mühüm bir istiqamətini təşkil edir. Alim qanlı repressiyalara məruz qalan bu cəfakəş şairlərin həyat və yaradıcılıqlarına həsr etdiyi monoqrafiyalarla çağdaş ədəbiyyatşünaslığı daha da zənginləşdirmişdir.

OSKAR UAYLD: “DORIAN QREYİN PORTRETİ”NDƏ PARADOKSAL VƏ ESTETİK ELEMENTLƏR

Cavadova N.C.

Bakı Slavyan Universiteti

Böyük estetik və paradokslar ustası Oskar Uayld dünyaca şöhrətli, irlandiyalı olmasına baxmayaraq, İngilis ədəbiyyatında ad-san qazanmış yazıçıdır. O, XIX yüzilin sonlarına aid İngilis ədəbiyyatının ən maraqlı təmsilçilərindən biri yazıçı, dramaturqdur. Oskar, nəinki, yazıçı kimi tanınır, onun aforizmləri, fikirləri, düşüncələri dərin mənə daşımaqla indiki çağdaş zamanəmizlə səsleşən deyimlərdir. O, məhsuldar yaradıcılıq dövründə (1887-1895-ci illər) “Lord Savilin cinayəti”, “Xoşbəxt şəhzadə” və digər nağıllar, dialoqlar və məqalələrdən ibarət publisistik kitablar yazmışdır. “Yalanın tənəzzülü”, “Tənqidçi rəssam kimidir”, “Ledi Vindermerin yelpiyi”, “Diqqətdən kənar qalan qadın”, “İdeal ər”, “Ciddi olmağın vacibliyi”, “Salome”, “Riding türməsi haqqında ballada”, “Sosializmdə insanın qəlbi”, “Kantervil kabusu”, “Düşüncələr”, “Müdrilik müəllimi”, “Rəssam” və s. əsərlərində gözəllik yüksək qiymətləndirilir. Onun bəzi əsərləri mübahisələrə səbəb olmuş, lakin, yazıçının uşaqlar üçün yazdığı nağılları öyrədici və ibrətamizdir. Məsələn, “Sadiq dost”, “Xoşbəxt şəhzadə”, “Bülbül və qızılqul” və s. bu növ qəbildəndir. Oskar Uayld 1880-ci ildə “Dorian Qreyin portreti” adlı romanını yazmaqla bu dövrə damğa vurdu. “Diqqətdən kənar qalan qadın” (1893) və “İdeal ər” (1895) Oskarın ən populyar komediyaları hesab olunur.

Oskar Uayld paradokslar ustası idi. Onun elə bir əsəri yoxdur ki, orada paradox mövcud olmasın. Paradoksal düşüncələr doğru və yanlış qəbul edilə bilən müləhizələrdir. Məsələn, dünyanın düz olduğu fikrinin tamamilə zidd, yerin kürə formasında olması fikrinə daşınması kimi bir çox misallar. “Kədər bir şəhər deyildir”, “Yalnız hakim olan azaddır”, “Səhvlərin hamısı bərabərdir” və Aristotelin “Hərşey bir yerdədir” şəklində görüşləri hərəkət tərəfindən qəbul edilmiş fikirlərə ziddir. Yazıçının paradoksal aforizmi yaratdığı obraz, Dorian Qreyin daxili göstərmişdir. “Bu dünyada iki faciə var: İlki insanın istədiyini əldə etməməsi, digəri isə əldə etməsidir”. Oskar Uayld kimi estetik gözəllik vurğunu idi. Oskar Uayld Dorianın gözəlliyini göstərmiş, lakin, zahiri görkəmin insan həyatında yeri olmadığını bəyan etmişdir.

TƏNQİD VƏ BƏDİİ NƏSRİN QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİNƏ DAİR (ELÇİNİN ƏSƏRLƏRİ ƏSASINDA)

Cənnətov Z.Ş.

Bakı Slavyan universiteti

Zəngin yaradıcılıq yola sahib olan, yaradıcılığı orijinal boyalar üzərindən keçən Elçin bir növ əsərlərin məzmununu müasir dövrdən, xalqı, milləti ən əsas da gəncliyi düşünməyə vadar edən, onları dövrün müasir problemləri barəsində narahat edən mövzulardan alır. Elçinin müasir həyatın problemlərini dərinlən

duyması, xalqın, zəhmət adamlarının arzu, duyğu və düşüncələrini əks etdirən mövzulardan bəhs etməsi və seçdiyi mövzudan asılı olmayaraq dövrün ideya-estetik tələbinə uyğun olmasını onun bir yazıçı olduğu qədər də ustad bir tənqidçi olduğunun şahidi oluruq. Ədəbiyyatımızda əsas problem müasirlik olduğunun şahidi oluruq. Bu mövzu milli ədəbi ənənələrin, incəsənətin, dünya ədəbiyyat tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsi olmuşdur. Elçin “Tənqid və nəsr” adlı monoqrafiyasının “Ədəbi tənqid və Azərbaycan bədii nəsrində müasirlik” fəslində nəsr əsərlərinin ənənləri haqqında mülahizlərini irəli sürən bəzi tənqidçilər haqqında öz fikrini bildirir. Tənqidçilər bəzən Mirzə İbrahimovun Azərbaycan ədəbiyyatına mane olan Şərq ənənələrindən uzaqlaşdığını deyir. Haqlı olaraq Elçin bu kimi fikirləri absurd qəbul edir və qəti şəkildə öz etirazını bildirir. Əslində tarixə nəzər salsaq görürük ki, ən böyük elm, mədəniyyət, incəsənətin müxtəlif sahələri elə məhz Şərq mədəniyyətində öz inkişafını tapmış və Qərb də öz növbəsində Şərqdən bəhrələnmişdir. Həmçinin, tarix boyu elə ictimai-siyasi hadisələr də olub ki, Şərq mədəniyyətinin ümumi inkişafına mane olub, onun geri qalmasının səbəbkarı çevrilmişdir. Lakin bunun ənənə, xüsusilə də ədəbi ənənə kimi qələmə alınması nə dərəcədə doğru bir əlamətdir ki, bu ənənə ədəbiyyatımızın inkişafını ləngidən səbəblərdən imiş. Azərbaycan ədəbi tənqidi adətən nəsrədən daha gec inkişaf etmiş bir hadisədir. Azərbaycan ədəbiyyatında müəyyən dövrlər olub ki, nəsrimiz əsl novatorluğu yalançı novatorluqdan ayıra bildiyi halda, tənqidimiz bunu edə bilməmişdir. Həmçinin, sovet dövr ədəbiyyatımızda nəsrimizin bəzi nümayəndələri zamanın tələbatını duyduğu və onu təmin etməyə çalışdığı halda, başqaları bunu duya bilməmiş. Bununla kifayətlənməyərək onlar müasir ictimai tələbatları duyan bir sıra novator ədəbiyyatçılarımızı tənqid hədəfinə tutmuşlar.

Elçin tənqidçi kimi belə bir qənaətə gəlir ki, bunun subyektiv və obyektiv səbəbləri vardır. Belə ki, subyektiv səbəb ondan irəli gəlirdi ki, müharibədən sonra bir sıra tənqidçilərimiz tənqiddən uzaqlaşmışdılar. Bu da məlumdur ki, həmin tənqidçilər obyektivlikdən kənar yaza bilmədikləri üçün məcbur qalıb uzaqlaşmışdılar. Əks təqdirdə rejimə, sovet ideologiyasına xidmət edən tənqidi məqalələr yazmaq məcburiyyətində qalacaqdılar. Və həmin dövrün aparıcı tənqidçiləri sovet ideologiyasına xidmət etməklə yanaşı, həmçinin yazdığı tənqidi məqalələr də o qədər qənaətbəxş deyildi.

Obyektiv səbəblər də təbii olaraq rejimin tələbindən irəli gəlirdi. Buna görə yeni nəsil ədəbiyyatçılarımız ədəbiyyatda özünə yer tapmaqdanmı, yoxsa təcrübəsizlikdənmi rejimin tələblərinə uyğun qeyri-bədii yazılar, yəni torpaqdan, fabrikdən, pambıqdan yazmaq məcburiyyətində idilər. Lakin bir çoxları təcrübə qazandıqdan, professionallaşdıqdan sonra təbii ki, bu mövzuları tərk edir və yüksək səviyyəli nəsr əsərləri yaradırdılar. Buradan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, müasir oxucunun nəsrədən qane olmamasının səbəbi tək nəsrin səviyyəsi deyil, həmçinin müasir tənqidimizdir. Biz bilir ki, ədəbiyyat tənqidi inkişaf etdirdikcə, tənqid də öz növbəsində ədəbiyyatı inkişaf etdirməkdədir. Tənqid ədəbiyyata obyektiv yanaşdıqca ədəbiyyatımızdakı naqisliklər, çatışmazlıqlar aradan qalxır. Tənqid ədəbiyyatımızdakı gerilikləri ortaya çıxarmaqla, cari dövrün, zamanın tələbatını açıb göstərməklə ədəbiyyatımızın inkişafına gətirib çıxaracaqdır.

AŞIQ-MƏŞUQ ƏDƏBİ MODELİ TƏSƏVVÜF KONTEKSTİNDƏ

Əhmədova G.V.

Bakı Slavyan Universiteti

Təsəvvüf ədəbiyyatı öz dərin fəlsəfi məzmunu ilə seçilir. Burada eşqin bədii boyalarla əksi, aşiq məşuq arasında olan eşq, aşıqın iztirabları əksini tapır. İlahi eşq nurundan qaynaqlanan bu ədəbi nümunələrdə sufi-irfani görüşlər geniş yer tutur. Təsəvvüf ədəbiyyatında eşqin iki əsas təzahür formasından bəhs edilir: ilahi eşq və məcazi eşq. İlahi eşq həqiqi eşq, dünyəvi eşq isə məcazi eşq kimi mənalandırılır. Həqiqi eşqin (ilahi eşq) Allahın bəndəni sevməsi və bəndənin Allahı sevməsi şəklində iki növü vardır. Məcazi eşq həqiqi eşqə çatmaq üçün körpü funksiyası daşıyır. Sufilər məcazi eşqi inkar etmirlər, çünki ilahi eşqi anlamaq üçün əvvəlcə məcazi eşq mərhələsindən keçmək lazımdır. Həm də bütün varlıqlarda Allahın təcəlli etdiyini qeyd edən sufi mütəfəkkirləri dünyəvi gözəlin də ilahi nurdan qaynaqlandığını düşünürlər. Allahın yaratdığı hər bir varlıq Onun gözəlliyinin yer üzündəki təcəssümüdür. Buna görə də eşqi, gözəlliyi dərk etmək üçün dünyəvi eşqdən keçmək lazımdır.

Aşiq-məşuq modelinin təsəvvüfdəki funksiyasından bəhs edərkən əvvəlcə aşiq və məşuq haqqında məlumat vermək məqsədəuyğundur. Aşiq məşuqun eşqi ilə yanan, Onu dərin məhəbbətlə sevən, Onun eşqi ilə kamilləşən bəndədir. İbn Ərəbi “İlahi eşq” əsərində aşıqın (bəndənin) məşuqa (Allaha) sevgisindən bəhs edərək yazır: “İlahi eşqdə sevən sevgisini digər bütün yollardan kənarlaşdırır və Allah yoluna bağlayır. Sevən bu mənəvi saflaşmanı gerçəkləşdirdiyi, yəni Tanrıya qovuşma yolunda qarşısına çıxan maneələrdən

sevgisini qurtardığı zaman bu, xalis sevgi olduğuna və mənəvi cəhətdən saflaşdığına görə “hubb” (sevgi) adlandırılır”. Süleyman Uludağ “Təsəvvüf terminləri sözlüyü” kitabında aşiqi bu şəkildə izah edir: “1. Vurğun, həddindən artıq dərəcədə sevən; 2. Təsəvvüfdə: Allah-Təalanı son dərəcə və əzəmi mərtəbədə sevən. Haqq aşiqi”. Yaqub Babayev “Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm” kitabında aşıqları “Tanrı eşqilə yaşayan kimsələr, Onu sevən həbiblər” kimi açıqlamışdır.

Məşuqa olan eşqi ilə Haqq yolunu tutan aşiq yalnız Onu düşünür, yalnız Ona qovuşmaq həsrəti ilə yaşayır. Artıq bu mərhələdə ağıl ali gözəlliyi anlamaqda aciz qalır. Rumi qeyd edirdi ki, “aqillər bu sirdən kənarda qalırlar”. Çünki eşq ağılın sərhədlərini aşır.

Aşiq eşqin hər cür əzabına qatlaşır və dərd-qəminin azalmasını istəmir. Çünki bu məşuqa çatmaqda, Ona qovuşmaqda aşiqə kömək edəcəkdir. Dərdli aşiq eşq qəmindən uzaqlaşmaq istəmir:

*Giriftari-qəmi-eşqi olalı azadəyi-dəhrəm,
Qəmi-eşqə mənə bundan betər, yarəb, giriftar et.
(Füzuli)*

Məşuq aşiqi öz gözəlliyi ilə heyran edən, onu sonsuz sevgi aləminə qərq edəndir. Təsəvvüfdə məşuq Allahı ifadə edir. Uludağın “Təsəvvüf terminləri sözlüyü”ndə məşuqun tərfi belə verilir: “1. Sevgili, yar, canan, aşiq olunan; 2. Təsəvvüfdə: Haqq-Təala; çünki hər cəhətdən ən mükəmməl və ən çox sevilməyə haqqı olan Odur”. Məşuqun sonsuz gözəlliyi aşiqi təsiri altına alır, aşiq yalnız Ona qovuşmaq eşqi ilə alışıb-yanır.

“Eşq elə bir atəşdir ki, məşuqdan başqa hər şeyi yandırır kül edir” deyən sufi mütəfəkkiri İmam Rəbbani eşqin aşiqlə məşuq arasında olduğunu və onların hər ikisinin bir-birini sevməsinin eşqin ən ülvə məqamı olduğunu qeyd edir.

Haqq aşıqlardan olan Yunus Əmrə “fiziki gözlə görə biləcəyin maddi aləmə çox baxma” deyərək insanın həqiqəti görməsi üçün “baş gözü”nün kifayət etməyəcəyini söyləyir:

*Yunus, sana həqiqət budurur buyurduğu,
Gözünlə gördügünə dönüb baxma, yazıqdır.*

Könül gözü ilə Həqiqəti görmək, Haqqı dərk etmək aşiqin məziyyətlərindəndir. Bu baxımdan Yunus Əmrənin aşağıdakı misralarına diqqət yetirmək məqsəduyğundur:

*Yunus, imdi sən Həqqə ir, dünü gün könlün Həqqə ver,
Könül gözü görməyincə hiç baş gözü görməyisər.*

Aşiqin gerçəyi dərk etməsi üçün könül gözü açıq olmalıdır. Sufilərə görə, gözlə gördüklərin hələ hər şey demək deyil. Görmək üçün qəlb, könül açıq olmalıdır.

Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində Məcnunun eşqi də ilahi mahiyyətlidir. O, Leyliyə “get, get, sən, o Leyli deyilsən” deyərək artıq onun axtardığı məşuquna qovuşduğunu söyləyir. Burada aşiq Leylidən üz döndərərək məcazi eşqdən ilahi eşqə yol tapır. Məcazi gözəldən ilahi gözələ meyil edir.

F.KÖPRÜLÜNÜN ELMİ-ƏDƏBİ FƏALİYYƏTİNƏ QISA BİR BAXIŞ

Əkbərova G.Z.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Türkiyənin ədəbi-mədəni ictimai-siyasi həyatında görkəmli filoloq, tarixçi, publisist Məhəmməd Fuad Köprülünün əvəzedilməz xidmətləri olmuşdur. Tanınmış bir sülalənin üzvü olan Köprülü bütün mənalı həyatını oxumağa, öyrənməyə sərf etmiş, xalqının maariflənməsində mühüm rol oynamışdır. Hələ kiçik yaşlarından ədəbiyyat, tarix, ictimaiyyət elmləri ilə maraqlanan F.Köprülü, bir çox dilləri, o cümlədən fransız dilini gözəl bilmiş, 13-14 yaşlarından şeirlər yazmağa başlamışdır. İlk təhsilini Ayasofya Mərkəz Rüşdiyyəsində aldıqdan sonra 1907-1910-cu illərdə hüquq məktəbinə davam etmiş, lakin həmin məktəbi bitirməmişdir. Bu barədə özü belə yazır: “... Yenə elmə olan eşqimdən yüksək bir məktəb bitirmədim. Fransızcanı müəllimlərimdən daha yaxşı bildim. Hətta bəzi dərsləri, bəzi bəhsləri onlardan daha öncə və daha yaxşı öyrənmişdim. Artıq hüquqda qalmaq, vaxt keçirməkdən başqa bir şey deyildi. Bir diploma üçün də bunu gözə alıyırdım. Özbaşına özümü daha yaxşı yetişdirəcəyimi anlamışdım. Sonra mənim ixtisaslaşmaq istədiyim elm sahəsinin məktəbi yoxdu ki, mən orada məzun ola bilim...”

Sevdiyi ixtisasa özbaşına yiyələnmək ağır zəhmət, böyük səy tələb edirdi. Amma Fuad Köprülünün tədqiqatçılıq qabiliyyəti, işıqlı zəkası, fitri istedadı ilə 20 yaşında ikən sevib-seçdiyi, uğrunda çətinliklərlə üzləşdiyi ixtisasına qovuşmuşdur.

1908-1910 illərdə isə artıq o, Türkiyədə çıxan bir çox məcmuələrdə şeirlərini, ədəbiyyat, sənət, tənqid sahəsində silsilə məqalələrini çap etdirməyə başlamışdır.

1910-1913-cü illər arasında İstanbulun müxtəlif maarif ocaqlarında türk dili və ədəbiyyatı fənnindən dərs demiş, daha sonra İstanbul Darülfunununda türk ədəbiyyatı tarixindən mühazirələr oxumuşdur. O, işlədiyi illərdə Darülfununun görkəmli professoru kimi kollektivin, dərs dediyi tələbələrin arasında böyük nüfuzla malik olmuşdur. Türkiyədə çıxan müxtəlif məcmuələr – “Milli tətəbbə”lər məcmuəsi”, “Türk hüquq tarixi dərgisi”, “Türkiyyat məcmuəsi” və bir sıra başqa toplusların nəşri onun adı ilə bağlıdır.

1921-ci ildən başlayaraq Avropada nəşr olunan bir çox məcmuələrdə fransız və alman dillərində çoxlu məqalələri çap olunmuşdur. 1923-cü ildən isə Avropada vaxtaşırı keçirilən müxtəlif elmi konfranslarda sanballı yazıları, elmi məruzələri ilə iştirak etmişdir. Xüsusilə, 1936-cı ildə təkbəşinə buraxdığı “Türk xalq ədəbiyyatı” məcmuəsində çap etdirdiyi elmi məqalələri ona dünya şöhrəti qazandırmışdır. Fuad Köprülü dəfələrlə Avropa universitetlərində mühazirələr oxumuş və Avropanın bir çox universitetlərinin fəxri doktoru adına layiq görülmüşdür.

1935-ci ildən siyasi fəaliyyətə başlamışdır. 1946-cı ildə Türkiyə Demokrat Partiyasının yaradıcılarından olmuş, 1950-1957-ci illərdə isə xarici işlər naziri vəzifəsində çalışmışdır. O, öz mənalı həyatını xalqına xidmət edərək keçirmişdir. Fuad Köprülü dünya şöhrətli alim idi. Türk ədəbiyyatı, tarixi, publisistikası və mədəniyyətinə dair saymaqla bitməyən məqalələri, sanballı monoqrafik əsərləri vardır.

Fuad Köprülünün “Türk ədəbiyyatında ilk mütəəvviflər”, “Türk ədəbiyyatı tarixi”, “Türk saz şairləri” monoqrafiyaları, “İslam ensiklopediyası”ndakı qiymətli tədqiqatları ilə türkdilli xalqların ədəbiyyatı üçün bir növ örnək rolunu oynamışdır. O, klassik Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi və öyrənilməsi sahəsində də faydalı işlər görmüşdür. F.Köprülü, 1926-cı ildə Bakıda çağırılmış I Türkoloji qurultayının fəal iştirakçılarından olmuşdur. Həmin ildə Bakıda onun “Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər” əsəri çap olunmuşdur. Alim, ümumiyyətlə türk ədəbiyyatı kontekstində Azərbaycan ədəbiyyatını öyrənməyi və təbliğ etməyi unutmazdı. Həsənoğlu, Həbib, Şah İsmayıl Xətai və xüsusilə Füzuli sənəti haqqındakı qiymətli yazıları onu Azərbaycan oxucuları və tədqiqatçıları arasında məşhurlaşdırmışdır.

“İslam ensiklopediyası”nın fəal müəlliflərindən olan Köprülü, ensiklopediyaya “Azərbaycan”, “Azəri”, “Azəri ədəbiyyatının təkamülü”, “Füzuli” tezislərinin, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqədar bir sıra yazıların müəllifidir. O, 1924-cü ildə Füzuli külliyyatına yazdığı müqəddimədə şairin tərcümeyi-halına dair qiymətli fikirlər irəli sürmüş, Füzulini Azərbaycan şairi kimi təqdim edərək, şairin əsərlərinin ilk elmi siyahısını tərtib etmişdir. İstər türk, istər Azərbaycan klassik ədəbiyyatını tədqiq edən elə bir alim tapılmaz ki, öz araşdırmalarında Köprülüyə istinad etməsin. Nəsimi yaradıcılığında bəhs edən Mirzəğa Quluzadə bu sahədə Köprülünün xidmətlərini xüsusi qeyd etmişdir: “Nəsimi irsini tədqiq edən türk professoru F. Köprülüzadə “Türk ədəbiyyatında ilk mütəəvviflər” (1918), “Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər” (1926) və başqa əsərlərində şair haqqında bəzi diqqətəlayiq fikirlər irəli sürərək Nəsiminin “Azəri ədəbiyyatının ən böyük şəxsiyyəti, təsiratının vüsət və davamı etibarilə bütün türk ədəbiyyatının ən yüksək müməssillərindən” hesab etmiş, onun “osmanlı ədəbiyyatı üzərində də pək dərin izlər buraxdığını” qeyd etmişdir”.

KÜTLƏVİ VƏ RƏQƏMSAL KOMMUNİKASIYA

Ələkbərli İ.R.

Bakı Slavyan Universiteti

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində dünyada baş verən modern proseslər kütləvi informasiya və kommunikasiya vasitələrinin inkişafına xüsusi təsir göstərmişdir. Bu təsir nəticəsində yeni və ya internet media, rəqəmsal kommunikasiya və s. bu kimi terminlər yarandı. Kommunikasiya dünyasında bugün o cümlədən gələcəkdə yaşanılan yeniliklər texnologiyalar ilə əlaqədardır. Yeni media dedikdə ağılımıza qarşılıqlı ünsiyyət, internet gəlir. İnternet mediası texnologiyalardan istifadə etməklə qurulan mediadır. Bir neçə kütləvi informasiya vasitələrini özündə cəmləmək imkanına malikdir. Buna multi-media da deyilir. 1990-cı illərdən sonra internet həm sürət, həm də əlçatanlıqlıq baxımından ünsiyyəti asanlaşdırdığı üçün KİV arasında önəmli yerə sahibdir. Zaman və məkan anlayışı olmadan, öz istifadəçisinə anında rəqəmsal dünya ilə əlaqə qura bilmək imkanı açdığı üçün Ənənəvi mətbuatı bir addım qabaqladığını deyə bilərik.

Həmçinin yeni media müasir texnologiyalardan istifadə edərək oxucunun işini yüngülləşdirir. Bu gün mətn yerinə “hipermətn” ifadəsi işlədilsə, bu artıq internetin, texnologiyaların inkişafının mediaya təsiri.

Çox vaxt yeni medianı sosial media ilə qarışdıraraq bu iki anlayışı eyniləşdirirlər. Əslində isə yeni media geniş anlayış olmaqla özündə sosial şəbəkələrlə yanaşı agentlikləri, bloqları, çap variantı olmayan internet qəzetləri həmçinin ənənəvi qəzetlərin internet resurslarını cəmləyir. İnternet hər bir üzvünü həm informasiya istehlakçısına həm informasiya daşıyıcısına çevirib. Elə bu da özlüyündə “vətəndaş jurnalistikası” anlayışını meydana çıxartdı. İnsanların elektron formada, internet vasitəsilə ünsiyyət qurduqları platformalar Rəqəmsal media adı altında cəmlənir. Rəqəmsal və yaxud dijital media məlumatların bir yerdə cəmlənməsi, bir vasitədən insanlara çatdırılması deməkdir. Məzmun sürətlə dəyişdikcə informasiyanı ötürmə vasitələri də dəyişir. İnternetin inkişafı nəticəsində təkcə elektron poçt deyil, həmçinin şəkil, musiqi, video və s. paylaşmaq imkanını internet öz istifadəçisinə təqdim edir. Bu inkişafı görən müasir insanın tələbləri günü gündən artır. İnternet də bu tələbləri qarşılayaraq öz kütləsinə hər dəfə daha bir yenilik ilə təəccübləndirir. Bir zamanlar peşəkar jurnalistlərin canlı bağlantı yaratmaqda qarşılaşdığı çətinliklərə bu gün rast gəlinmir. Hətta canlı əlaqə yaratmaq üçün jurnalist olmağa ehtiyac yoxdur. İnternetin və texnologiyaların imkanlarından istifadə edərək hər kəs dünyanın istənilən ölkəsindən canlı ünsiyyət qura, digər insanların yaratdığı bağlantılara da qoşula qoşula bilər.

Rəqəmsal media getdikcə böyüyən bir məcradır. İnsanlar xəbərləri, ölkədə və dünyada baş verən yenilikləri buradan əldə etməyə meyl edirlər. İnsanlar zamanlarının çoxunu kompüter, telefon və s. bu kimi dijital dünyada keçirməyə başlayıblar. Bütün bunları nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, çap mediası öz oxucularını itirmək istəmirsə internetin imkanlarından faydalanmalıdır. Bu isə çap mətbuatının internet mediaya inteqrasiyasıdır.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA ŞAH QACAR OBRAZININ İNKİŞAFI

Ələkbərli N.Z.

Bakı Slavyan Universiteti

Ağa Məhəmməd şah Qacarın qeyri-adi şəxsiyyəti və taleyi, Azərbaycan torpağı üzərinə olan hücumları və hücumlardan biri zamanı Azərbaycanda qeyri-adi şəkildə qətlə yetirilməsindən sonra xalq arasında rəvayət-mif qəhrəmanına çevirib. XIX əsrdə müxtəlif görüşlü və mövqeli fikir adamları tərəfindən yaradılmış "Qarabağnamə"lər bunu çox əyani təsdiq edir. Tarixi salnamə olmaqla yanaşı, bədii səciyyə daşıyan "Qarabağnamə"lərin, demək olar ki, hamısında Qacarın Qarabağa hücumu və burada öldürülməsi rəvayət şəklində verilib. Bu rəvayətlərin heç birində Qacarın Qarabağa hücumlarına hər hansı bir rəğbət, müsbət münasibət hiss etmək olmur. Həmin rəvayətlərdə göstərilən acı həqiqətlərdən biri isə budur ki, Qacarın yürüşləri arasında Qarabağda şiddətli quraqlıq, qəhətlik, aclıq və qıtlıq hökm sürüb, ölümlə üz-üzə qalan əhalinin böyük hissəsi qaçqın düşmək məcburiyyətində olub. Mirzə Yusif Qarabaği Nersesovdan Mir Mehdi Xəzaniyə qədər ədəbiyyata yaxın olan müxtəlif şəxsiyyətlərin qələmə aldıkları "Qarabağnamə"lərdən bu nəticəni əldə etmək mümkündür ki, Azərbaycan xanlıqlarının və Gürcüstanın Rusiyaya meyillənməsinin əsas baskarı da məhz Ağa Məhəmməd şah Qacarın yürüşləri idi. (Nersesov mənsəəcə ermənidir.)

XX əsrin əvvəllərində, Azərbaycanda milli ideologiyanın formalaşmağa və ədəbiyyatın yeni bədii və tarixi funksiyalar daşımağa başladığı bir dövrdə Qacar mövzusu ədəbiyyata, ədəbiyyatdan da səhnəyə - teatra gətirildi. Tarixi və ziddiyyətli bir şəxsiyyət kimi Ağa Məhəmməd şah Qacar obrazı ədəbiyyata dəfələrlə gətirilmişdir. Buna misal olaraq Səməd Vurğunun "Vaqif" (1937) dramını, Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin "İki od arasında" (1937), Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin "Ağa Məhəmməd şah Qacar" (1907) dramını, Əli Əmirlinin "Ağa Məhəmməd şah Qacar" (2005) dramını göstərmək olar. Hər bir dramaturq və yazıçı öz əsərində Qacara başqa prizmadan yanaşmış və təhlil etmişdir.

Məşhur şah Qacar ilk dəfə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin qələmindən alınaraq, səhnəyə gətirilib. Ə. Haqverdiyev aktyor Hüseyn Ərəblinskiyə xahişi ilə yazdığı "Ağa Məhəmməd şah Qacar" faciəsində Azərbaycan səhnəsinin o zamankı vəziyyətini nəzərə alaraq qadın surəti yaratmayıb. "Ağa Məhəmməd şah Qacar" faciəsinin tamaşaya hazırlanması 1906-cı ildə rəsmi olaraq elan olundu. Tamaşanın bütün ağırlığı 3 nəfərin - H. Ərəblinski, H. Q. Sarabski və Əbülfət Vəlinin üzərinə düşdü. Tamaşanın rejissorluq işini H. Ərəblinski və Ə. Haqverdiyev özü görmüşdü. Tərtibat məsələsi çox çətin olduğu və dekor tapılmadığı üçün evlərdən xalça-palaz, paltara, qilinc-qalxan yığmışdılar. Nəhayət, böyük zəhmət və çətinlikdən sonra 1907-ci il dekabr ayının 3-də tamaşanı ilk dəfə göstərə bildilər. Bundan sonra davamlı olaraq bu əsər tamaşaya qoyuldu. Ə. Haqverdiyevin əsərinin belə uğuru gələcək nəsillərin gözüünü açdı və Qacarı başqa prizmadan tanıtdı. Ə. Haqverdiyevdən sonra Qacar olduğu kimi göstərən dramaturqlardan biri də "Bütün deyilənlərə rəğmən və ya şah Qacar" pyesidir. Dramaturq əsərin ərsəyə gəlməsində Ə. Haqverdiyevin "Ağa Məhəmməd

şah Qacar" əsərinin və Jan Gevrin " Xacə şah" əsərinin böyük rolu olduğunu qeyd edib. Dramaturq Əli Əmirli Haqverdiyev kimi hadisələrə obyektiv yanaşmağı bacarıb və hökmdarı təhrif etmədən təsvir etmişdir.

HÜSEYN CAVID YARADICILIĞINDA TEYMUR OBRAZI

Ələkbərli N.Z.

Bakı Slavyan Universiteti

Azərbaycan ədəbiyyatında Topal Teymura müraciət edən bir çox ədəbiyyatşünaslar olmuşdur. Bu ədəbiyyatşünaslardan biri də Hüseyn Caviddir. Hüseyn Cavidin qələmə aldığı "Topal Teymur" pyesi Topal Teymur haqqında yazılan digər əsərlərdən bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Bu fərqlərin səbəbi isə dramaturqun böyük şəxsiyyətə obyektiv yanaşmasının nəticəsidir. Hüseyn Cavid bu obraza hərtərəfli baxmış və onu hər cəhəti ilə göstərməyə çalışmışdır. Bu fərqlərdən biri Teymurun xarici görünüşü ilə bağlıdır. Hüseyn Cavidə qədər bu mövzuda yazılan bütün əsərlərdə Teymurun görünüşü qorxunc, eybəcər və axsaq göstərilmişdir. H.Cavid isə Teymuru böyük türk sərkərdəsi kimi təsvir edir: " Bu sırada əmir Teymur gəlir. O, ortaboylu, qəvi bünyəli, yüksək alınlı, iri başlı, rəngi ağ, yüzü azacıq qanlı, omuzları geniş, parmaqları yuvarlaq, qalçaları uzun, əzalatı qayət sağlam bir şəxsiyyətdir. Vücudunun düzgünlüyündən ayağındakı ağsaqlıq bir o qədər gözə çarpmıyor. Səsi güclü və gurultuludur. Asya üsulu geniş və açıq ətəkli ipək kafdan büründüyü halda baş örtüsü keçədən yapılma məxruti bir külahdan ibarətdir. Külahın təpəsində inci və sair mücəvhərat ilə süslənmiş uzunca bir yaqut püskül bulunur".

Bundan əlavə dramaturq Teymuru yalnız bir hökmdar kimi göstərməmişdir. O, Teymuru həm də, xalqının qeydinə qalan, onların problemləri ilə maraqlanan biri kimi göstərmişdir. sərdə Teymur yalnız müharibələrdən zövq alan, millətləri özünə tabe edən bir hökmdar kimi göstərilməmişdir. O, həm də xalqının qeydinə qalan, mədəniyyətə, ölkəsinin abadlığına, güzəranına laqeyd olmayan bir hökmdardır. Biz bunu Teymurun şair və divanbəyi ilə söhbətində səsləndirdiyi fikirlərində görə bilərik : "Avropalıların dilləri başqa, yürekləri daha başqadır. Hər halda məmləkətimiz arslanlar yurdu, qartallar yuvası olaraq qalmamalı. Bəlkə dünyada ən parlaq maarif və mədəniyyət ocağı, ən zəngin sənaye və ticarət mərkəzi olmalıdır. Əvət qoy düşmanlarımız görsünlər ki, türk evladı yalnız basıb-kəsməkdən deyil, yaşamaq və yaşatmaqdan da zəvq alır. yalnız yaqıb-yıqmaq deyil, yapmaq və yaratmaq da bilir. Bununla bərabər yapıqlarımız hiç bir şey deyil. Bu, yalnız mədəniyyətə doğru bir addım, gələcək üçün bir başlanğıcdır. Bizim başladıqlarımızı gələcək nəsil ikmal etməli. Yalnız beş-on şəhər deyil, bütün məmləkət tərəqqi və gözəlliklər üçün birer nümunə olmalı. Əvət, biz təməl daşı atıyoruz. İştə bu təməl üzərində möhtəşəm binalar qurmaq və bu şüarı çiçəkləndirmək... ancaq yeni nəsəl, ancaq sarsılmaz gəncliyə aiddir. Teymurun bu fikirlərindən görürük ki, o, ölkəsinin hərtərəfli inkişafına necə çalışır.Tarixdə Teymurun türklüyü ilə də bağlı bəzi ziddiyyətli fikirlər vardır. Beləki sovet hakimiyyəti illərində Teymurun milliyətinin türk olduğu qəbul olunmurdu. Hüseyn Cavid öz əsərində bu məsələyə də açıqlıq gətirməyə çalışmışdır. Dramaturq əsərində bir sıra obrazların dili ilə bu məsələyə toxunmuş və Teymurun türklüyünü sübut etməyə çalışmışdır.

İllərlə Əmir Teymur obrazı həm bədii, həm də elmi ədəbiyyatda qərəzlə işıqlandırılmışdır. Çar hakimiyyəti zamanında Teymur zülmkar bir işğalçı kimi göstərilirdi. Onun haqqında yazılan əsərlərin çoxunda o, zalım bir hökmdar kimi qələmə verilmişdir. "Topal Teymur" pyesi Azərbaycan müəlliflərinin Teymura həsr etdikləri əsərlər içərisində ən ədalətli və ən parlaq əsərdir desək yanılmarıq. Hüseyn Cavid bu əsər üzərində işləyərkən bir sıra böyük çətinliklərlə qarşı qarşıya gəlir.Sovet ittifaqında böyük sərkərdəyə olan ziddiyyətli münasibətə görə dramaturq bir sıra çətinliklərlə qarşılaşır. Cavid "Topal Teymur" dramını yazan il əsər Daşkənd və Bakıda "Əmir Teymur" adı altında səhnələşdirilir. Dramaturq Azərbaycan mədəni həyatında böyük nüfuza malik şəxs olduğuna görə əsərin səhnələşdirilməsinə icazə verilir. Pyesdəki Topal Teymur obrazı sovet ideologiyasına uyğun işlənməmişdi. Cavid Teymuru zülmkar, axsaq, qaniçən, qəddar bir obraz kimi yox , cəsarətli sərkərdə, türk dünyasını birləşdirən, elmin , ticarətin, incəsənətin qurucusu kimi təqdim etmişdi. Əsər 1926-cı ildə ilk dəfə Bakıda səhnələşdirilir. Baş rolda isə Sıdqi Rıfulla çıxış edirdi. Bu tamaşadan sonra Cavidin başı yaratdığı Teymur obrazına görə bəlalər çəkmişdi. Dram əsərinin ekranlaşdırılması isə bir qədər gec 1983-cü ildə baş tutub. Uzun illərdən sonra Azərbaycan tamaşaçısı sərkərdənin hərtərəfli obrazını görə bilir. Hüseyn Cavidin yaratdığı bu əzəmətli sərkərdə və hökmdar obrazından sonra Teymura qarşı fikirlər dəyişdi. Teymura qarşı yaranan daşlaşmış fikirlər yerlə bir oldu. Cavid Teymura baxıqda yeni bir cığır yaratdı. Cavidin bu uğurundan sonra da Topal Teymur obrazına

müraciətlər artdı. Artıq Hüseyn Caviddən sonra bu mövzuya müraciət edənlər də onun izi ilə getməyə başladılar.

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ QADIN AZADLIĞI HARAYINDA

Əmiraslanova X.M.
Bakı Dövlət Universiteti

Cəmiyyətin inkişafı və yeni nəslin tərbiyəsi üçün qadının təhsili və tərbiyəsi, azadlığı, onun hüquqlarının qorunması mühüm ictimai tələbdir. Azərbaycan Xalq Cühuriyyəti qurulana qədər qadınlarımıza hüquqsuz, əsarət altınada yaşayan bir kölə münasibəti bəslənirdi. Bir tərəfdən çarizmin mürtəce siyasəti, digər tərəfdən islam dininin qanunlarının savadsız mollalar tərəfindən özlərinin mənafeyinə uyğun şəkildə izah etməsi cəsarətli, zəkali qadın və qızlarımızın gələcək inkişaf yolununa sədd çəkmişdir. Qadınların elmdən, mədəniyyətdən, təhsildən məhrum etməsi əksəriyyət Azərbaycan ziyalılarını narahat edirdi. Bu uzaqgörən maarifpərvər ziyalılardan olan Cəlil Məmmədquluzadə qələminin qadın problemlərinin işıqlandırılmasında dayanmadan yazması həmin dövrə bir ayna tutmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, qadınların hüquqlarını müdafiə edilməsi, ilk dəfə “Molla Nəsrəddin” jurnalında açıq şəkildə qadın azadlığı məsələsinin qoyulması o zaman üçün görünməmiş cəsarət idi. C.Məmmədquluzadənin cəsarətinə gənclik illərində dünya klassiklərdən böyük hörmətlə oxuduğu ingilis filosofu Con Stüart Millin yaradıcılığında işıqlandırdığı “Qadın azadlığı” məsələsinin təsiri böyük rol oynamışdır. Ədibin yaradıcılığında “Xanımlar icmai”, “Yeni qızdan əski söz”, “Qərb və bizim qadınlar”, “Qız və nənə”, “Qız uşağı”, “Cəfərin anası”, “Xanın təsbehi”, “Kişi gəlir”, “Ziyarət”, “Oyunbazlar”, “Keçən günlər”, “Bu işlərin çarəsi nədir”, “Bu nə qiyamətdir”, “Bir neçə günlüyə”, “Qız uşağı”, “Doqquz yaşında”, “Qanlı faciə”, “Şərq qadını” kimi digər əsər və felyetonlarında qadın azadlığı və onun cəmiyyətdəki mühüm rolu qeyd olunur. Ədib digər ziyalılarımız kimi düzgün başa düşürdü ki, qadın azadlığının cəmiyyətdə formalaşmasının ilk addımı qız uşaqlarının, xüsusi ilə az yaşlı qızların məktəbə, təhsilə cəlb edilməsi sahəsində maarifləndirmək təbliğatı aparmaq lazımdır. Bu zaman elmi və tərbiyəli olan qızların onlarla necə rəftar edilməsini, öz hüquqlarını necə qorunması qaydalarını biləcəkdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalının №28, 1907-ci il tarixli nömrəsində açıq şəkildə yazırdı: “İdaramız çox kağızlar yazıb göndərüb soruşurlar ki, övrət məsələsi bəs harda qaldı və nə yerdə qaldı? – Cavabımız: Qızlarımızı gərək oxudaq, Qızlarımızı gərək oxudaq və yenə qızlarımızı gərək oxudaq”

Cəlil Məmmədquluzadə nəinki yazılı yolla, hətta şifahi şəkildə insanlar arasında təbliğat aparır, yaşadığı cəmiyyəti maarifləndirməyə çalışırdı. “Gələcəkdə tərbiyəli övlada – nəsilə sahib olmaq istəyiriksə, bir çox uğursuzluqlara və qurbanlar olmasına baxmayaraq, qadınlara tam azadlıq verməliyik.” Şərq qadınına ilk dəfə azadlığın verilməsi, ilk dəfə səhnəyə çıxıb söz deməsini M.F.Axundovun komediyalarında əsas mövzulardan biri olmuşdur. Bunu yüksək qiymətləndirən ədib zülmət içərisində bir nur adlandırdı və zəkali, qeyrətli qadınların gələcəkdə elmin təsiri altında insanlıq hüquqlarından agah olub kişilərin əlindən şəriət çomağını alıb həmişəlik atacaqlarına ümid edirdi. Hökumətin, saxtalaşdırılmış dinin, atanın, ərin, qadınlar və qızların üzərindəki zülmkar hərəkətini ürəkaçırması ilə qələmə alan mütəfəkkir qızların kiçik yaşlarında qoca kişilərə ərə verilməsini, məhəbbətsiz, maddi mülahizəyə əsaslanan ailə - kəbin münasibətlərindəki qüsurlardan biri kimi qadına qarşı inamsızlığı tənqid edərək “Qeyrətli müsəlman kişisi”ni “Kişi gəlir” felyetonunda bu cür danışdırır: “Heç razı olmaram ki, mənim övrətim məndən savayı bir kişi görsün. Mən ondan qorxuram ki, övrətim çıxsa kişilərin içinə, görə məndən yaxşı kişi var, əgər mənə yəqin ola ki, mənim övrətim məni istəyir, onda heç zad qoruxmaram, amma bir surətdə ki, onun mənə məhəbbəti yoxdur. Otaqdan kənar çıxamağına razı ola bilmərəm, çünki o, heç bilmir məhəbbət nədir? Onu mənə on dörd yaşında verəndə, mənim qırıx doqquz yaşım var idi. Mənə ondan ötrü gəldi ki, kasıb qız idi, mən özüm də bilirdim ki, məni istəməyəcək, pulumu istəyəcək. Amma nə eybi var, Allah müsəllmançılığa bərəkət versin, məndən savayı o kimi görəcək ki, özgəsinə məhəbbət yetirsin” [2 cild, səh.580-590]

Qadının müstəqilliyini milli-mənəvi tərəqqinin, inkişaf etmiş cəmiyyətin əsas əlamətlərindən biri hesab edən mütəfəkkir ümid edirdi ki, elə bir zaman gələcək qadınlar da kişilərlə bərabər hüquqlu olacaqdır. Azərbaycan qadını hüquqları və mədəni səviyyəsi ilə Avropa qadınlarından geri qalmayacaqdır. Avropa qadınına verilən mədəni qiymətə çatmaq üçün Şərq qadınları təhsil almalıdır. Onları köləlikdən qurtaran hüquq və azadlıqları uğurunda mübarizə aparmağa ruhlandıraraq yazırdı: “Amerikanın “Arvadlar cəmiyyəti” hökumətə tələbnamə verib dövlət qulluğunda kişilər ilə bir ixtiyar sahibi olmaqlarını istəmişlər.

Beş min qız hökumətə bildirir ki, əgər arvadlara tam müsavət verilməsə, onlar heç vaxt ərə getməyəcəklər və çalışacaqlar ki, bütün qızları özlərinə köməkçi çağırıb kişiləri baykot eləsinlər” [II cild, səh.428]

Mütəfəkkiri narahat edən çoxarvadlılıq məsələsini cəmiyyətin həll edilməmiş qayğılarından biri kimi qiymətləndirirdi. İslam dinin saxtakarlar tərəfindən izahı və bəzi adət-ənənələrin qadınlara vurduğu mənəvi acılardan bəhs edən “ Zənciri müqəddəs ” felyetonunda kişilərin bir neçə qadınla eyni vaxtda evli olmasından, qadınlarınlara boşanmaq hüquqlarının verilməməsindən, onların zamanə buxovları ilə zəncirlənməsindən böyük təəssüf hissi ilə bəhs edir. Bunun tam əksi olan Qərbi Avropadakı təkərvadlılığı, azad məhəbbəti, nigahlı qalıb qalmamaqda bir sərbəstliyin olduğunu yüksək qiymətləndirirdi. Belə azadlığın müsəlman qadınlara da verilməsi üçün bütün gücü ilə çalışmışdır. Yaşadığı cəmiyyətdə dəb halı almış siğəni də ailə mədəniyyətinə, məsuliyyətinə zidd hesab edirdi. Bu uydurma adətin başqa millətlər üçün qəbahət olmasını təbii hal kimi qiymətləndirmişdir. Həmin mövzuda “ Anam bacım ”, “ Molla Cəfərqulu”, “ Nə mərəkə ” adlı felyetonları bu baxımdan dəyərlidir. Burada ədibin demək istədiyi ən əsas cəhət ailə - nigah məsələsinin dövlət qanunları ilə tənzim edilməsi din nümayəndələrinin qondarma adətlərinin ləğv olunmasını təmin etməkdir. Ümumiyyətlə, Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında qadın azadlığı problemini işıqlandırmaq və həll olunmasında maarifləndirmək təbliğatını həyata keçirmək onun zəngin yaradıcılığında mühüm yer tutmuşdur. 1924-cü ildə yazdığı “ Şərq qadını” jurnalının ildönümü ilə yazdığı “ Köhnə dərdim ” felyetonunda demişdir: “ Bütün ömrümdə vurduğum qələmin çox hissəsi Şərq qadının məsələsi üstündə vurulub. Onun üçün də Şərq qadınlarının dərdini mən hamıdan artıq anlaya bilərəm. Nədir onların dərdi? Şərq qadını azad etmək, nədən? – Şəriətin kəməmindən, müsəlmançılığın zəncirindən, hərəmxanaların zindanından, qara çarşabın zülmündən”.

ƏDƏBİYYATIMIZDA İSA HÜSEYNOV BƏDİİ NƏSRİ

Əsqərova İ.Ş.

Bakı Slavyan Universiteti

XX əsr Azərbaycan nəsrinin ən istedadlı nümayəndələrindən olan İsa Muğanna yaradıcılığında şəxsiyyət və cəmiyyət problemi aydınlaşmalı olan mövzulardan biridir. İsa Muğanna 50-ci illərdən yaradıcılığa başlayaraq qısa bir müddətdə oxucuların dərin rəğbətini qazanmışdır. Ədəbiyyatımızda insana, onun zəngin, mürəkkəb mənəvi dünyasına marağı gücləndirən əsərləri ilə bütöv bir nəslin formalaşmasına böyük təsir edən Muğanna ideoloji buxovlardan uzaqlaşaraq həyata obyektiv baxış yaradan, insan şəxsiyyətinə, ləyaqətinə ehtiram hissləri təbliğ edən əsərlər yaratmışdır. İsa Muğanna yaradıcılığı ilə Azərbaycanımızın tarixi keçmişinə, dilinə və mədəniyyətinə böyük maraq doğurmaqla, xalqımızın milli şüurunun inkişafına əhəmiyyətli xidmət göstərmişdir. Hər bir istedadlı və bənzərsiz sənətkar kimi İsa Muğanna ədəbi taleyi də asan və hamar olmayıb. İsa Muğannaya hücumlar təkcə ədəbi dairələrdən gəlmirdi. Bu təzyiqlər bəzən ən yüksək mərtəbələrə belə səslənirdi. Altmışıncı illər ədəbiyyatımıza dönüş ili kimi yazılıb. Məhz bu illərdə bütün nəsillərə mənsub həqiqi yazıçıların səyi nəticəsində yalansız, güzəştə, zamanın, cəmiyyətin əsl problemlərini qaldıran əsərlər yaranmağa başladı. Çətin və mürəkkəb mərhələdə İsa Hüseynov canlı həyat nəfəsi üstündə köklənmiş maraqlı, cəlbedici əsərləri ilə gerçəkliklərin təsviri və sadə insanların adi həyatı ilə ifadə olunan ciddi, mühüm mətləblərin böyük ədəbiyyatını yarada bilmişdir.

İsa Muğanna povestlərində həyatı roman miqyasında dərin və əhatəli şəkildə göstərmişdir. Yazıçı insan talelərini həqiqətən yanar ürəklə, ideal şəkildə təsvir etmişdir. Onun əsərləri, xüsusən də hekayələri və povestləri insan və zaman haqqında xüsusi yangıyla deyilmiş yazıçı monoloqudur. İsa Muğanna sözünü povest həcmində, həmçinin roman dərinliyində demək iqtidarında olan bir şəxsiyyətdir. İsa Muğanna bütün yaradıcılığı boyu bir sıra hekayə və povestlərindən, ümumilikdə yaradıcılıq məhsulu olan əsərlərinin bir çoxundan ayrılı bilməmiş, zamanla həmin əsərlərin üzərində yenidən və təkrar işləməli olmuşdur. 50-ci illərin sonlarından hakim ideoloji-siyasi fikrin mövqeyini əks etdirən ədəbi tənqidin daim həyəcanla və fəallıqla qarşılaşdığı bir ədəbi nəsillə yetişməkdə idi. Bu ədəbi nəsillə sənətin, o cümlədən ədəbiyyatın varlığa estetik münasibətində yaxın otuz ilin yox, XX əsrin əvvəllərinin ədəbi təcrübə və kriteriyalarını əsas götürüb, böyük Mirzə Cəlil məktəbinin dərsələrinə üstünlük verirdi.

Azərbaycan bədii nəsrinin böyük ustadı olan Cəlil Məmmədquluzadə ilə altmışıncı illər ədəbi nəsrinin arasında körpü rolunu İsa Hüseynov yaradıcılığı oynayır. Yazıçının yaradıcılığının əsasını onun lirik nəsr məcrasında yazdığı “Yanar ürək”, “Doğma və yad adamlar”, “Teleqram”, “Kollu koxa”, “Saz”, “Tütək səsi” kimi ən yaxşı roman və povestləri təşkil edir.

İsa Hüseynov yaradıcılığını xalqa sevdiren cəhətlərdən biri də yazıcının folklorla bağlılığıdır. Azərbaycan nəsrinin yeni mərhələyə qədəm qoymasında misilsiz zəhməti olan İ.Hüseynov öz əsərlərində milli koloritə, bədii təfəkkür prinsiplərinə, estetik və əxlaqi kateqoriyalara dərinliklə bağlılıq nümayiş etdirib. İsa Hüseynov təkcə yazıçı-mütəfəkkir kimi yüksək mövqeyə sahib deyildi, o həm də bir şəxsiyyət kimi intellektual səviyyəsi ilə yüksəkdə dayanırdı. Mistik dünyagörüşə sahib İsa Muğanna səmimi, insanpərvər və ünsiyyətçi olması ilə də fərqlənirdi. “İsa Hüseynovda fərdi psixoloji təhlil, bütövlükdə yazı tərzində dərin psixologizm var idi; insanı mənəvi-psixoloji planda əks etdirmə, obrazı daha çox bu planda canlandırma üstün idi”. İsa Hüseynov yaradıcılığının ədəbiyyatda rolu nədən ibarətdir sualı qarşısında aciz qalmaq mümkün deyil. Əsərlərinin mövzusunda bir-bir nəzər saldıqca, yazıcının daxili dünyasının zənginliyini, dil üslubunun sadəliyini, sosial problemlərin qabardılmasını, insan fonemeninə xüsusi diqqəti və bu kimi digər yanaşmaları görürük. İsa Muğanna yaradıcılığının ədəbiyyatda rolu deyilərkən yada “magik realizm” mövzusu gəlir. Bəli, Azərbaycan ədəbiyyatına “magik realizm” mövzunu İsa Muğanna gətirmişdir. İsa Muğanna “İdeal” əsəri ilə təməlini qoyduğu mistika ilə gerçəkliyin vəhdətini yeni yazdığı bütün əsərlərində əks etdiribdir. İsa Muğanna özü də qeyd edir ki, onun yazılarının mayası göydən, Tanrıdan tutulub. Muğanna ruhlar aləminin insanıdır, hər adam bu böyük yazıçını duyub onun yaratdıqlarını dilə gətirməyə qadir deyildir.

BƏXTİYAR VAHABZADƏ POEZİYASININ ÖZƏYİ : VƏTƏNPƏRVƏRLİK

Hacıyeva K.A.

Odlar Yurdu Universiteti

Azərbaycanın xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə öz əsərlərinin fikir və məna tutumuna, ideya-məzmun silqətinə daim diqqət yetirmişdir. Digər ədəbi növlər kimi, poeziyanın “dönəmin siyasi və sosial şərtləri ilə birbaşa əlaqəli olması” Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında da özünü aşkar şəkildə büruzə verir. Şairin istiqlal poeziyası, vətənpərvərlik motivləri istər forma, istərsə də məzmunca xalqa bağlıdır ki, bu cəhət onun yaradıcılığına sözün geniş mənasında xalqilik keyfiyyəti aşlamışdır. Xalqilik şairin yaradıcılıq dünyasının bütün sferalarında bu və ya digər şəkildə özünü göstərməkdədir. Xüsusilə, bunu şairin poetik üslubunda aydın müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, müəllifin üslubu xalq danışığı dilinin bütün zənginliyini, sadəliyini və aydınlığını ehtiva etməkdədir. Bəxtiyar Vahabzadə yalnız öz doğma vətəninə deyil, bütün türk dünyasında tanınan, sevilən qüdrətli qələm sahiblərindən biridir. O, öz dövrünün siyasi rejiminin ən mürəkkəb, amansız dövrlərində yaşayıb-yaratmış, son dərəcə zəngin ədəbi irs qoyub getmişdir. Milli dövlətçilik uğrunda mübarizənin ön sıralarında gedən mütəfəkkir şair Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsindən sonra yaradıcılığını davam etdirmiş, istiqlal poeziyasının bir sıra dəyərli nümunələrini yaratmışdır. Azərbaycançılıq, vətənpərvərlik, cəsarətçilik, milli-birlik, şimal-cənub ideyalarının ədəbiyyata daha cəsarətlə gətirilməsində B.Vahabzadənin xidmətləri danılmazdır. Poeziya ona yalnız “İstiqlal” adlı ünvana, mənzil başına aparan çıxış, yol kimi lazım olur. Daha doğrusu, millətin azadlığını milli poeziyanın böyük idealına o illərdə hamıdan çox Bəxtiyar Vahabzadə çevirir. Cənub dərdi bir çox şairlərimizin yaradıcılığında nisgilli bir mövzu kimi ara-sıra anılsa da, məhz B.Vahabzadə bu mövzunu “Gülüstən” poemasında iki imperiyaya qarşı ittiham hökmünə çevirərək, xalqımızın ən böyük dərdsini ortaya qoymuşdur. Bəxtiyar Vahabzadənin poetik yaradıcılığında Güney Azərbaycan probleminin mühüm yer tutması bir sıra səbəblərlə bağlıdır. Hər şeydən əvvəl, şair bir vətəndaş kimi doğma xalqının və Vətənin ikiye parçalanmasına etiraz səsini ucaltmaq məramını izləmişdir. Digər tərəfdən şair sovet siyasi rejiminin ən sərt dövrlərində milli istiqlal problemini aşkar şəkildə qaldırmaq üçün məhz bu mövzunu seçmişdir. Ötən əsrin sonlarında bu rejimin çöküşü fonunda yaranan Dağlıq Qarabağ problemi şairin yaradıcılığında yeni bir səhifə açmış, milli istiqlal ideyasının özünəməxsus tərzdə ifadə olunmasını şərtləndirmişdir. Həmçinin bu kontekstdə müəllif axtarıqlarının mövzu həddlərini genişləndirmiş, əsərlərini yeni keyfiyyət və çalarlarla zənginləşdirmişdir. Şairin “Vətənin keşiyində”, “Durnalar”, “Azərbaycan əsgəri”, “Azərbaycan”, “Hələ günahkarıq”, “Şəhid anası”, “Vətən”, “Gülüstən”, “Şəhidlər”, “İstiqlal” və adını çəkmədiyimiz onlarla başqa şeir və poemaları vətənpərvərlik mövzusunda yazılmışdır.

Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında vətənpərvərlik motivlərindən bəhs etməzdən əvvəl, bu mövzunun ədəbiyyatın tədrisində tutduğu aparıcı rol haqqında məlumat vermək yerinə düşərdi. Belə ki, istər universitet, istərsə də məktəb qarşısında duran ən başlıca məsələlərdən biri də təlimlə tərbiyənin vahidliyini təmin etmək, gənclərə elmlərin əsasını öyrətməklə bərabər, həm də onların fəal ictimaiyyətçi, ideya cəhətdən sağlam, vətənpərvər və mətin nəsillər kimi böyüməsinə, formalaşmasına nail olmaqdan ibarətdir. Odur ki,

gənclərin, eləcə də məktəblilərin dünyagörüşlərinin formalaşması ideoloji işimizin diqqət mərkəzində duran məsələlərdən biridir. Gənclərin elmi dünyagörüşünün formalaşmasında ictimai elmlər, o cümlədən ədəbiyyat çox iş görə bilər və önəmlidir. Belə ki, ədəbiyyat cəmiyyət hadisələrini dərk etməkdə, obyektiv aləmin sirrlərini öyrənməkdə, vətənpərvərlik ruhunda yetişmələrində gənclərə yaxından kömək edir, onların həyat haqqındakı bilik və təsəvvürlərini genişləndirir, tamamlayır. Məktəblərimizin, universitetlərimizin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də şagirdlərin və tələbələrin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsidir. Vətənpərvərlik hisslərinin aşılmasında humanitar fənnlər, eləcə də ədəbiyyat daha geniş imkanlara malikdir. Şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsini inkişaf etdirmək üçün ədəbiyyat müəllimləri, hər şeydən əvvəl, aşağı siniflərdə şagirdlərin bu sahədə qazandıqları əxlaqi keyfiyyətlərə əsaslanmalıdır. Yuxarı siniflərdə və universitetlərdə vətənpərvərlik haqqında elmi dünyagörüşü tərbiyə etmək bu sahədə görülən işlərin düzgün planlaşdırılması, mövcud imkanların hərtərəfli öyrənilməsi və bunlardan istifadə edilməsi də mühüm şərtdir. Məktəblərdə, universitetlərdə şagirdləri və tələbələri ədəbiyyat dərsləri vasitəsi ilə vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etmək üçün aşağıdakı cəhətlərə fikir vermək faydalıdır:

1) Ədəbiyyat proqramında, sillabuslarda vətənpərvərlik tərbiyəsinin üsul və formalarını aydınlaşdırmaq;

2) Bu sahədə pedaqoji-metodik ardıcılığı, sistemi gözləmək.

Ədəbiyyat dərsləri vətənpərvərlik haqqında zəngin məlumat verir. Təbii ki, müəllim bu materialların tədrisinə eyni tərzdə yanaşmamalı və eyni üsulla başlamamalıdır. Çünki keçilən bədii əsərlər formaca müxtəlif və rəngarəng olmaqla yanaşı, vətənpərvərlik tərbiyəsi üçün də müxtəlif imkan və material verir. Belə ki, gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsində şifahi xalq ədəbiyyatı materialları, klassiklərimizin bədii irsi və s. faydalıdır. Məlumdur ki, klassiklərimizin vətənpərvərlik haqqındakı fikirləri bilavasitə onların yaşadığı dövr, yaradıcılıq üsulu, dünyagörüşləri ilə bağlıdır. Belə ki, müəllim, N.Gəncəvi, M.Füzuli, M.F.Axundov, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, H.Cavid, S.Vurğun, B.Vahabzadə və başqa klassiklərin vətənpərvərliyini, onların əsərlərində vətəni tərənnüm motivlərini eyni cür qiymətləndirə bilməz. Klassiklərimizin əsərlərini tədris edərkən bilavasitə vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış əsərlərin təhlilinə geniş yer verilməlidir. Proqram üzrə vətənpərvərlik mövzularında keçilən əsərlər aydın göstərir ki, yazıcılarımız vətənimizə olan məhəbbəti konkret, həyatı lövhələr, tipik hadisə və xarakterlər vasitəsi ilə ümumiləşdirirlər. Məsələn, xalq şairi B.Vahabzadənin məktəbdə icmal yolu ilə keçilən həyat və yaradıcılığı, “Gülüstən” poeməsindən bəhs edərkən müəllim vətənimizlə fəxr edən, onun acısını, əzabını öz dərdi, can yangısı kimi qələmə alan vətənpərvər şairin ürək çırpıntılarını şagirdlərə çatdırmalı, şairin şəxsiyyətini onlara nümunə göstərməlidir.

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında ictimai-siyasi, vətənpərvərlik mövzusunda qələmə alınan şeirlər maraq doğurur. Bu tipli şeirlər onun yaradıcılığında istər məzmun, istərsə də forma kamilliyi baxımından əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. “Şairin elə bir əsəri yoxdur ki, orada Azərbaycan torpağının isti nəfəsi, tərəvəti duyulmasın, qəhrəman xalqımızın mübarizə əzmi, qurub yaratmaq eşqi, humanist hissləri, gələcəyə olan inamı yüksək poeziya dili ilə bədii şəkildə əks olunmasın. AMEA-nın müxbir üzvü, professor Yaşar Qarayevin Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasının “müasir poetik şüurun tərkib hissəsinə çevrilməsi” ilə bağlı mülahizəsi, şairin əsərlərinin bədii aspekti ilə yanaşı, yaradıcılığının vətənpərvərlik və vətəndaşlıq məramından qaynaqlanır. Çünki şeirin “müasir poetik şüurun tərkib hissəsinə çevrilməsi” üçün onun vətənpərvərlik amalına söykənməsi mühüm şərtlərdən biridir. B.Vahabzadənin poetik əsərlərində vətənpərvərlik və vətəndaşlıq amalı bədii-estetik düşüncənin mühüm komponentlərindən biri rolunda çıxış etməkdədir.

ELÇİNİN NƏSR ƏSƏRİNDƏ MİFİK ELEMENTLƏRİN ROLU ("DOLÇA" POVESTİ ƏSASINDA)

Həmzə L.E

Bakı Slavyan Universiteti

XX əsrin 60-cı illərində Azərbaycan ədəbiyyatında mifə qayıdışın zəruriliyini hiss edən sənətkarlarımızdan biri də Elçin Əfəndiyevdir. Bu zərurət xalqın milli-mənəvi dəyərlərə sahib çıxmaq istəyindən irəli gəlirdi. 60-cı illər həm ədəbiyyatımızda, həm də mədəniyyətimizdə qarışıq dönmə idi. Elçin atası İlyas Əfəndiyevdən qalma ənənəni davam etdirmiş, bu məzmununda bir sıra əsərlər yazmışdır. “Dolça” povesti də bunlardan biridir. Əsərin əvvəlində addan sonra mötərizədə yazılan “Bir itin aqibəti haqqında povest” artıq bizə nələrisə deyir. Əsərdə Dolça adlı it bir vasitə kimi verilmişdir. Elçin insanlara xas həm yaxşı, həm də pis əməlləri itin vasitəsi ilə bizə göstərməyə çalışır. İnsanın ürəyindən keçirdiyi duyğu və

hislər Dolçanın ürəyində də eynən təkrarlanır. O, Alabaşı, Sarıbaşı xatırlayarkən səssizliyə qərq olur, ele bil ki, insanlar kimi dərd çəkir, itirdiyi dostlarına pis olur və insanların caniyilinə qarşı hərəkətsiz donub qalır. Cahangir Məmmədov Elçinlə bağlı yazdığı “Bir nəsrin poetikasından” adlı məqaləsində belə yazır: “Dolça” povestində it əsərin aparıcı obrazıdır. Bədii fikrin açılmasına, əxlaqi məqamların ifadəsinə xidmət edən bu cür obrazlar Ümumittifaq ədəbiyyatında son illər çoxalmışdır və onların hər biri yeni bir bədii qüvvə ilə üzə çıxırlar”(C.Məmmədov.Sənətkar gözü, nəsrin sözü. Bakı 1990,səh.48). Doğurdan da it əsərdə aparıcıdır. Elə bil ki, bu it, əsərin digər qəhrəmanları olan Ağabacı və Ağababanın xasiyyət və xarakterlərini üzərində cəmləyib. Dolça sahibi Ağababa kimi sədaqətli və vəfalıdır.Yaşadığı mühitə alışıb. Qabağına gələn heç bir yeməyə etiraz etmir. Təbii ki, əsərin sonunda Dolça da bizim ümidlərimizi qırır, yeni həyatına öyrəşir, lakin yenə də sahibinin üzünə baxa bilmir. Elçin bir iti adi bir obrazdan çıxardıb ona mənəvi cəhətdən daha yüksəklərə qaldırır. Əsərin bütün gedişatı və nəticəsi bizə Dolça ilə çatdırılır. Hadisələr Bu ailənin faciəsi Ağabacının evlərini “mərifətli ailə”yə kirayə vermək istəməsi ilə başladı. Ağabacı tez-tez bu sözləri təkrar edirdi: “Əgər biz də camaat kimi kirayə versəydik evi yaylarda, gör indi nə qədər qabağa düşərdik! Eyib şey döyül ki, ay Ağababa, öz evimizdi, özümüz tikmişik, halal pulumuza tikmişik verərik bir ay, iki ay yayda kirayəyə mərifətli bir ailəyə, abırlı adamlara, onlara da yaxşı olar ki, gəlib hava udarlar burda, çimərlər dənizdə, bizə də yaxşı olar ki, əlimizə artıq pul gələr bir az, xərcimizə kömək eləyər, noshən axı, buna razı olursan e, ay başuva dönüm, ay Buzovnada baş verir. Ağababa ciddi, enlikürək biri kimi təsvir edilir. İnsani xarakterinə, xasiyyətinə görə də qonşularından və öz ailə üzvlərindən fərqlənir. Elçin əsərdə hər bir obrazı fərqli, özünəməxsus işləmişdir. Dolça da öz sahibləri kimi hərəkətləri ilə digər itlərdən fərqlənirdi. Ağababa? Vallah savab işdi!”(Elçin “Seçilmiş əsərləri” (10 cildə) 2-ci cild “Çinar-Çap”, Bakı, 2005, səh.101).

Elçin obrazları bizə doğma olan, tanış olan dillə danışdırırdı, Bakı ləhcəsini açıq aydın əsərində istifadə edən yazar, əsərə təbiilik gətirir, sanki bütün söhbətlər bizə canlı kimi görünür. Ağababa və Ağabacının üç oğlu, altı qızı var idi və beləcə bu “külfət” Ağababanı qorxutmağa başladı, məcbur qalıb evini Bəşir müəllimə kirayə verdi. Bu ailə ilə Ağababanın ailəsi arasında çox fərqlər var idi. Bunu vurğulayan Abbas Hacıyev “Təzə rənglər, təzə duyğular aləmi” adlı məqaləsində yazır: “Elçin “Dolça”da meşşanlıq, müasirliyin yeni əxlaq, davranış və münasibətin antipodlarını ifşa edir. Yazıçı bilə-bilə iki ailəni: Ağababanın ailəsi ilə Bəşirin ailəsini qarşılaşdırır. Ağababanın ailəsi sevgi,qarşılıqlı münasibət, dərin hörmət və qayğı üzərində qurulmuşdur”(“Azərbaycan gəncləri”, 1 may 1984). Abbas Hacıyevin fikrində həqiqət var. Belə ki, Bəşir müəllimlə Ağababanın ailəsi arasındakı əxlaqi fərq, mənəvi dəyərlərin bir-birinə ziddiyyətliyi gözə çarpır. Elçinin bir yazıçı kimi ustalığı obrazların psixologiyasını bilavasitə yox, bilvasitə açmasıdır.Əsərdə göstərilən bu iki ailə bir iti istəmədən olsa da tamamilə dəyişirlər. Əslində dəyişən it deyil, insanlardır. Dolça çox çalışır ki, dəyişməsin, öz sahiblərinə sadıq qalsın. O da Ağababa və uşaqlar kimi Ağabacının istəyi ilə bu evə gələn ailəni heç sevmir, amma həm də görmədiyi həyatı yaşamağa başlayır və nəfsinə yenilir. Bu hissəni bəlkə də əsərin əvvəlindəki Ağababanın evi kirayə verməyə razılaşması ilə oxşada bilərik. Dolanmağın çətin olduğunu görən Ağababa pul üçün evi verməyə razı olur,lakin onların ailədə sabit ab-havası pozulur. Demək olar ki, Ağababa da, it də dəyişilir. Əsərin sonunda isə Dolçanın evdən çıxıb qayıtmadığını oxuyuruq və bu da rəmzi xarakter daşıyır. Məhz ona görə də povestdə işlənən mifik elementlər açıq şəkildə bizi milli dəyərlərə qaytarır.

XƏLİL RZA VƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCAN

Həsənov M.M.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Xəlil Rza Ulutürk yaradıcılığında vətənpəşilik, xalqçılıq və türkçülük önəmli görünən məfkurədir. Şairin türkçülük və Vətən əxlaqi məsələləri ilə bağlı bədii şüur və ideyalar sistemi araşdırıldığından burada yalnız Vətənin bütövlüyü probleminin bədii qoyuluşunu araşdırmaq məqsədini izləyəcəyik. Vətən taleyi Xəlil Rza Ulutürkün şəxsiyyət və yaradıcılığında ciddiyyəti ilə görünən fikir qaynağıdır. Vətənin bütövlüyü yalnız əxlaqi-estetik keyfiyyət deyildir, o, hər şeydən əvvəl milli tarixi vicdanı oyatmaq və özünəqayıdır. Ciddi, ağır istiqlalçılıq bərc və vəzifəsi dünya-bəşər tarixində şərəfli yer tutmaq, yaşamaq haqqı və əzmidir. Buna görə də bu kəşik məmləkətin “vəhdəti-vücudu” zaman-zaman şair ruhunu əzmışdir. Cənubi Azərbaycan (Güney) mövzusu X.R.Ulutürk yaradıcılığında aparıcı mövzulardan olmuşdur.

Azərbaycan şairlərinin böyük əksəriyyəti Cənubi Azərbaycan mövzusunda əsərlər yazmışlar. S. Vurğun, S. Rüstəm, O.Sanvəlli, R. Rza, M. Rahim, Ə. Cəmil, M. Araz, B. Vahabzadə, İ. Qabil, C. Novruz,

S. Tahir, Ə. Tudə, B. Azəroğlu, N. Həsənzadə, R. Behrudi və başqalarının yaradıcılığı səciyyəvi sayıla bilər. Hətta, 1941-ci ildə S. Rüstəm, O. Sarıvəlli, M. İbrahimov, C. Xəndan, Ə. Məmmədخانlı, M. Rahim və başqaları İrana gələrək, orada hərbi müxbir sifətilə işləmiş və “Vətən uğrunda” cəbhə qəzetini buraxmışlar.

Xəlil Rza şeirlərində və poemalarında hadisələr daxilən yaşanmış, predmetli, təsirli nəzmin nümunəsidir. Müəllif Cənubi Azərbaycanın həyatını, real gerçəkliklərini eyni dərəcədə realist, dramatik, obrazlı miniaturlarla nəzmə gətirir. Bu gerçəklər, nəql olunan əhvalatlar silsiləsi, süjet xətti, məzmun etibarlı ilə müxtəlifdir. Həmin fon əsasında müəllifin təsvir etdiyi dövrün xarakterik cizgiləri, ictimai-siyasi şəraiti, onun insan psixologiyasında yaratdığı təbəddülatlar nəzmin aparıcı xəttinə çevrilir. Bu kontekstdə şeirlərinin məqsədi realizəsi maraq doğurur. Belə ki, müəllif şeirlərdə və lirik-poemalarda təsvir elədiyi dövrün ictimai-tarixi mənzərəsini real boyalarla canlandırmaqla yanaşı, obrazın mənəvi-ruhsal inkişafını cəmiyyət hadisələri ilə dolğun əlaqələndirə bilmişdir. Xəlil Rzanın Cənubi Azərbaycanla bağlı şəxsi sevgi və azadlıq eşqi uğrunda savaş motivləri ilə sosial-siyasi mənafehləri toqquşdurmaqla gərgin süjetli əsər yaratmış, eyni zamanda Cənubi Azərbaycandakı durum, mənəvi-sosial şəraitlə bağlı görüntüləri əyani olaraq canlandırmağa müvəffəq olmuşdur. Güney Azərbaycanın həyatı, oradakı ictimai-siyasi vəziyyət, rejimin insanlara çəkirdiyi məşəqqətlər poema və şeirlərində təsirli boyalarla ifadə olunmuşdur.

X.Rza Ulutürkün ömrü azadlıq uğrunda gedən mübarizələrdə keçmişdir. O həm qələmi ilə həm də alovlu tribun nitqləri ilə böyük xalq kütlələrini öz arxasınca aparmağa qadir bir şəxs idi. Bu ondan irəli gəlirdi ki, X.R. Ulutürk ədəbiyyata, sənətə xalqın bağrından qopub gəlmişdi və onun istək və arzularının ifadəçisi idi. O ən yüksək tribunlardan xalqın mandatlı nümayəndəsi kimi çıxış edirdi, xalqda öz oğluna səmimiyyətlə inanırdı. Bu inam bir daha vətənimiz müstəqillik alandan sonra özünü doğrultdu. Çünki şairin böyük siyasi uzaqgörənliklə seçilməyi həmin mübarizə günlərində boya-boy görünürdü. Xəlil Rzaya bu məhəbbətdə Cənubi Azərbaycanda məhz bundan irəli gəlirdi. Şəhriyarın gəlişi ilə bağlı Xəlil Rza şeirlər yazmış bu yaxınlımanı müsbət addım kimi dəyərləndirmiş, iki xalqın birləşməsi istiqamətində, C. Azərbaycanda siyasi oyanmanın başlanacağı kimi dəyərləndirmişdir. Xəlil Rzanın Cənubi Azərbaycan məhəbbəti çox böyük olmuşdur. Oğlunun adını da məhz bu üzündən Təbriz qoymuşdur. “Səsin Gəlsin Təbrizim”, lirik-poeması Xəlil Rzanın Cənub məhəbbətinin təəcəssümü kimi yazılmışdır. Şair təkcə Azərbaycan xalqı üçün bu kədərə qər qolmur, Koreya xalqının, Vyetnam xalqının dərdinə şərik olur. Bir xalq, bir millət iki yerə bölünlərə talan edib qəsb edənlərə öz nifrətini, qəzəbini kəskin boyalarla ifadə etmişdir. 60-cı illərin poeziyasında motiv əlvanlığı güclü olmuş, başlıca mövzular dostluq, təbiət, ana, ata, ocaq, torpaq, xəzər, vətən, vətəndaşlıq, beynəlxalq Cənubi Azərbaycan və müharibə ilə bağlı olmuşdur. Ümumən “Müasir şairlərin lirikasında özünəxas, orijinal yazı manerası, üslubu, deyim tərz, hadisəyə, fakta, obyektə münasibət, estetik duyum, zövq və idrak baxımı mövcuddur... Lirik şeirin gözəl hər cəhətdən mükəmməl nümunələrində yeni ruh, yeni fikir, məna və məzmun, forma yeniliyi, bədii tamlıq, emosionalıq müşahidə olunur, müasir insanın istək və arzuları: onları düşündürən ictimai-fəlsəfi, etik-əxlaqi məsələlər ön plana çəkilərək məhəlli, məhdud tərzdə deyil, ümumiləşdirici, bəşəri bir əhatə və vüsətlə bədiiləşdirilir”.

Xəlil Rza Cənubi Azərbaycanda hər hansı bir oyanışdan: anadilli məktəbdən, açılan filarmoniyadan, milli teatrdan, M. F. Axundov və C. Cəbbarlı əsərlərinin səhnə təəcəssümündən vəcdə gəlir, “azad qələm”, azad qəzet-jurnal, iqtisadi -mədəni yüksəliş və Təbrizdə universitet açılmasından sevinir, xarici radiostansiyaların “yalan qusmalarına”, Füzulinin, Qövsinin əlyazmalarının Nyu-Yorka, Londona daşınmasına, ictimai-siyasi, milli-ayrıseçkilərə etiraz edir. Xəlil Rzanın bütün danışmaları mənəvi-ideal qardaşı Söhrab Tahirlədir. Bu dialoq o taylı- bu taylı dərdlərə, sevinclərə tərcümanlıqdır, ikiliyin birliyi, vətən bütövlüyü və azadlığa çıxma ümidində atılmış addımdır. “Ağ günlərin qaraldımı?”- rus tanklarının Təbrizdən çıxması münasibətilə yazılmış lirik poemadır. Qoşunlar çıxdıqdan sonra Qəvəm-əs Səltənətinin Təbriz üstünə kərəzlənmələri, faşizmin Təbrizə girməsi, Amerika təyyarələrinin Təbrizdə şığımaları, Sabirin kitablarının yandırılması, Azərbaycan dilinin yasaq oluması ideya – məzmun müəyyənliyi almışdır. Poema iki qardaşın söhbəti kimi ümidlə, inamla bitir. Azadlığın ölümsüzlüyü ideyası tərənnüm olunur!

Xəlil Rza ilk poemalarından hesab olunan “Hara gedir bu dünya” əsəri ikiyə bölünmüş Azərbaycanla bağlıdır. Bu əsərdə şair xalqı iki yerə ayırmış qüvvələri müqəssir bilib kürsüdən bir hakim kimi onlara ölüm hökmü oxuyur. Cənubi Azərbaycanı azad görmək Xəlil Rzanın ən ümdə arzularından biri, bəlkə də birincisi olmuşdur. Bu yolda bəhrələndiyi şair Süleyman Rüstəm olmuşdur. Süleyman Rüstəmin sevilən əsərlərindən birində “Təbrizim” adlı şeiridir. Xəlil Rzada Süleyman Rüstəm kimi Cənub mövzusunda yazmağa böyük önəm vermiş əhəmiyyətli yer ayırmışdır. Xəlil Rza şeirlərində Azərbaycanın vahidliyini bütövlüyünü

dəstəkləyirdi ki, bunun yalnız tarixi bir mənası və əhəmiyyəti yox, həm də milli müstəqilliyimizin idealları baxımından da çox dərin mənası mövcuddur.

X.Rza S.Rüstəmin Cənub şeirləri üzərində xüsusi dayanır, yaradıcılığının bu istiqamətində obyektiv qiymət verməyə çalışırdı. Qeyd edək ki, “ İkinci Dünya müharibəsi çağlarında ordu sıralarında Arazın o tayında olarkən yazdığı əsərlərini Cənubi Azərbaycan və ümumən İran həyatının bədii ensiklopediyası adlandırmaq olar. 35-40 yaş şairin qələmindən çıxmış qəzəl, qoşma, poema, və başqa şeir janrları sanki mürəkkəblə yox, göz yaşı, ürək qanı, nifrət və eşq alovu ilə yazılıb. Xəlil Rza Ulutürkün milli ideala mübarizə meydanına birdən birə atılmamış, zaman-zaman bu yolda irəliləmiş zirvələrə ucalmışdır. Şairin azərbaycançılıq ideyasını hər bir məhvumdan uca bilməsi siyasi priomlar işlətməsi o dövr üçün gərəkli olan vasitələrə əl atmağa da məcbur etmişdir. “Afırakın Səsi “ adlı şeiri Xəlil Rzanın yaradıcılığında bu istiqamətdə atdığı addım hesab edilir. Şair Afrika xalqlarını bir sturuktur simvol olaraq vermişdir. İran hökuməti Cənubi Azərbaycan əhalisi və ərazisi olmasın deyə onu ostanlara ayırmış və azərbaycanlıları farslar içərisində əritmə siyasəti yeritmişdir. Xəlil Rza da haqqlı olaraq bunu görür öz qələmi ilə xidmət yolunu istiqamətini tutmuşdur.

“ŞƏRQİ-RUS” UN BİRİNCİ NÖMRƏSİ VƏ DİL MƏSƏLƏLƏRİ

Hüseynbəyli F.E.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

1903-cü il martın 30-da xalqımızın mədəniyyəti tarixində,mətbuatımızın tarixində əlamətdar bir hadisə baş verdi: həmin gün ziyalılarımızın çoxdan bəri həsrətlə gözlədikləri əsrin ilk milli mətbuat nümunəsi yaradıldı. “Şərqi-Rus” qəzetinin ilk nömrəsinin işıq üzü görməsi xəbəri təkcə Qafqazda deyil, bütün Rusiya müsəlmanları arasında və hətta İsveçrə, Fransa, Bolqarıstan, İran və başqa ölkələrdə də əks-səda verdi. Naşirin Avropa və Şərq ölkələrində tanınması bu qəzetə olan marağı xüsusilə artırırdı. Bakı, Tehran, Peterburq, Paris və sair şəhərlərin ziyalıları,publisistləri yeni Azərbaycan qəzetinin redaktorunu hərarətlə alqışlayırdılar. “Şərqi-Rus” qəzeti çarizmin istismarı şəraitində dövrün mütərəqqi ziyalıları öz ətrafına toplayaraq mütərəqqi fikirlər meydanına, zülm altında əzilən xalqların xoşbəxt həyat arzularının tərcümanına çevrildi.

Birinci nömrə hər şeydən əvvəl qəzetin proqramının bəyanı ilə başlayır.Qəzetin həftədə üç gün çıxacağını elan edən redaktor onun 10 maddəlik mövzu dairəsini belə sıralamışdır: əvvəla dövlət qərarları, II rus teleqraf şirkətinin və öz müxbirlərimizin teleqramları, III Tiflis və Qafqaz məmləkətinin əhvalatı, IV Rusiyanın daxili xəbərləri və xarici dövlətlərin əhvalatı,V ekonomi və ticarət xəbərləri, VI elmi, fənni və ədəbi felyetonlar yəni müfəssəl məqalələr, VII süd və ya məhkəmə işləri, VIII cürəbəcür, növbənöv şeylər, IX bilməli xəbərlər, X elanlar.

Bu nömrədə eyni zamanda “Kaspi” qəzetinə abunə olmaq məsələləri haqqında yazı da verilmişdir. M. Şahtaxtılı “Niyyət və məramımız” məqaləsində qəzetin hansı ideya istiqaməti tutacağını, nə kimi amallar uğrunda mübarizə edəcəyini bəyan edərək aydın və sadə dildə oxuculara bildirirdi ki, “Şərqi-Rus”-un məramı onların məlumatlarının artmasına, fikirlərinin işıqlanmasına, bir sözlə, mədəniləşməsinə xidmətdən ibarətdir. Bunun üçün o, ümumən, mədəni millətlərin həyatı,ədəbiyyatı,fəlsəfəsi,adət və ənənələri ilə oxucuları tanış edib mənfəətli və səmərəli olanlarından istifadə etməyə sövq etdirəcəkdir. Beləliklə, qəzet “müsəlmanlar üçün Yevropa və rus elminin bir aynəsi, bir cahannüması” olacaqdır. Qəzetin redaktoru oxucuları söz, əqidə və fikir azadlığına çağıraraq bunu mədəniyyətin “lazımı müqəddiməsi” hesab edir, hər cür rəy,əqidə sahiblərinin fikirlərinə ehtiram bəsləməyi vicdanına həkk olunmuş “müqəddəs etiqad” sanır. ”Göstərim aləmə ki,biz müsəlmanlar da dini fikir və vicdan azadlığının nə olduğunu anlayıb,insanlar üçün ən böyük nemət olan bu xeyir və bərəkətdən istifadə etməyə layiqiz”—deyə yazırdı.

Onu da qeyd edək ki, qəzetin elə birinci nömrəsində dil məsələlərinə geniş yer verilmişdir. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki dil məsələsi siyasi məsələlərin tərkib hissəsi idi, dil uğrunda dava millət, vətən, torpaq-su-çörək üçün mübarizə idi(3,s.9). Mətbuat da ana dili,millî ədəbi dil uğrunda mübarizənin ən fəal tribunası oldu. Qəzetin I nömrəsindəki “Dilimizdən bir qaç söz” məqaləsi də “Şərqi-Rus”-un dil siyasəti,onun bu sahədəki izləyəcəyi yol haqqında aydın fikir yaradır. Bu məqalə əslində böyük demokrat ədibin türkoloji görüşlərinin əsas prinsiplərini təşkil edir. Burada ədib hər şeydən əvvəl türkoloq V.Radlova əsaslanaraq Çindən Misirə qədər bir ərazidə yayılmış türklərin vahid bir dildə danışdığını vurğulayaraq bu dilin Azərbaycan ləhcəsinin İran və Qafqazda yaşayan türklərin dili olduğunu göstərir. Azərbaycan türkcəsinin

mövqeyindən bəhs edərək onun çox yayqın olduğunu qeyd edərkən bunu bu dilin Anadolu türklərininki ilə eyni olması ilə əsaslandırır. Azərbaycan və Anadolu ləhcələrinin müxtəlif dialekt və şivələrə ayrıldığını göstərərək dilin inkişafı nəticəsində bunlardan birinin ədəbi dil kimi seçildiyini qeyd edir. Bununla əlaqədar alim İstanbul ləhcəsinin (Osmanlı ədəbi dilini nəzərdə tuturdu) süni bir dil olduğunu və türklüyə daxil olmadığını, ərəb-fars leksik vahidləri ilə zibilləndiyini önə çəkir, hətta bunun qrammatik quruluşa da sirayət etdiyini nəzərə çarpdırır. Bir türkün bir Avropa dilini öyrənməsinin İstanbul dili öyrənməkdən asan olduğunu yazır. Müəllif türk sözləri dura-dura onun yerinə ərəb-fars sözlərini işlətməyi tənqid edir və qəzetdə buna qətiyyənlə yol verilməyəcəyini və bunların türk tərkibilə işlədilməyəcəyini oxucularına xəbər verir. Bir bədəndə iki ruh ola bilmədiyi kimi bir dildə iki qrammatik qanunun olmadığını vurğulayır. Qəzetin bu nömrəsində diqqəti cəlb edən ikinci məqalə əlifba və yazı məsələsinə həsr olunmuşdur. “Məhəmmədəğa xətti” adlanan məqalədə Azərbaycan maarifçilərinin XIX əsrin ortalarından başlayaraq diqqət mərkəzində olan əlifba məsələsindən bəhs olunur. Qəzetin bir neçə nömrəsində silsilə şəkildə çap olunan bu yazıda müəllif ərəb əlifbasının türk tələffüzünü tam şəkildə ifadə etmədiyini, əksinə sait hərflərin çox az olduğu bu əlifbada samit səsləri ifadə edən hərflərin çox olduğunu göstərir. O da ustadı Mirzə Fətəli kimi ərəb əlifbasının islahından başlayır: nöqtələri atır və sait səslərin işarəsini verir. Şərq yazı sistemində uyğun olmaq üçün sağdan sola yazıb oxumaq üsulu saxlanılır; hərflərin çap nümunələri ilə əlyazma şəkli fərqlənmir; kəlmələrin yazılışında hərflər bir-birinə birləşmir; böyük və kiçik hərflər yoxdur, hərflərin hamısı bir boyda yazılır. Əlavə hərflər işarələri üçün rəqəm işarələrindən istifadə edilir. “Şərqi-Rus” qəzeti 1905-ci il yanvarın 15-dək nəşr olunmuşdur. Böyük publisist redaksiya və mətbəəni Bakıya köçürmək, orada Ə. Ağayevlə birlikdə çap etdirmək, maliyyə çətinliklərini aradan qaldırmaq üçün H. Tağıyevlə ittifaqa girmək söyləri onun qərbyönlü maarifçi ideyaları ilə uyğun gəlmədiyi üçün baş tutmamışdır. “Şərqi-Rus” iki ildən bir az çox müddət çap olunmasına baxmayaraq, Azərbaycan ictimai fikri tarixində, milli mətbuatının tarixində böyük bir hadisə idi. Böyük nəşir “Şərqi-Rus” fəaliyyəti ilə XX əsr Azərbaycan milli mətbuatına yol açdı. Eyni zamanda “Molla Nəsrəddin” jurnalının baş məşqinə çevrildi.

NİTQIN İNKİŞAFI ÜZRƏ İŞİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ PRİNSİPLƏRİ

Hüseynli K.B.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

İnsan yaşadığı müddətcə daim fəaliyyət göstərir və inkişaf edir. Müxtəlif yaradıcılıq sahələri ilə məşğul olur. İstənilən insanın qarşılaşdığı situasiyalarda göstərdiyi davranışı onun mədəniyyətinin nəticəsində müəyyən olunur. İnsanın bütün situasiya halında göstərdiyi davranışları ümumilikdə mədəniyyət adlandırılır və bu mədəniyyət anlayışı yalnız insana məxsus bir dəyərdir. Qiymətli dəyərin yəni, mədəniyyətin müxtəlif tipləri müəyyənləşdirilmişdir. Nümunə kimi nitq mədəniyyətini, dil mədəniyyətini, davranış mədəniyyətini, ünsiyyət mədəniyyətini, toy mədəniyyətini və s. başqa tiplərini göstərmək olar. Bu mədəniyyət tipləri içərisində ən vacibi və mühüm əhəmiyyətə malik olanı nitq mədəniyyətidir. Bu mədəniyyət tipi vacib olduğu kimi həm də mürəkkəbliyi və önəmi ilə diqqəti cəlb edir. İnsanın mədəni yetkinliyinin, cəmiyyət üçün faydalı bir şəxsiyyət kimi formalaşmasının meyarlarından biri onun nitq mədəniyyətinə yiyələnməsidir. Bu, məktəb qarşısında duran ən mühüm ümumpeşəqoji problemlərdən biridir. Nitq mədəniyyəti anlayışı geniş məzmunludur. O, lüğət ehtiyatını, rabitəli nitqi, məqsədə və məzmunla, dinləyici və oxucunun xüsusiyyətinə uyğun üslub, danışq və yazı tərzi seçmək bacarığını və s. cəhətləri əhatə edir. Göstərilənlərin formalaşdırılıb, inkişaf etdirilməsi üçün ədəbiyyat fənni xüsusi rol oynayır. Ədəbiyyat fənninə daxil olan bütün materialların öyrədilməsi prosesində şagirdin nitqinin inkişafına diqqət yetirilir. Bundan başqa bir çox məşğələlər yalnız nitqin bu və ya digər cəhətinin inkişaf etdirilməsinə, nitq üzrə bacarıq və vərdişlərin yaradılıb formalaşdırılmasına həsr olunur.

Bildiyimiz kimi insanların ünsiyyət prosesi zamanı dil nitqə çevrilir. Bunun əsası isə ictimai mühit, psixoloji akt və fizioloji imkanlardan ibarətdir. İctimai mühit dedikdə insan fəaliyyətinin baş verdiyi məkan, sahə başa düşülür. İnsan bu məkanda özünü göstərmək, təqdim etmək, tanımaq, ünsiyyət qurmaq, istənilən məlumatları qəbul etmək və geri ötürmək, həmçinin öz daxili aləmini ifadə edə bilmək üçün nitqindən istifadə edir. Hər bir şeydə olduğu kimi nitqdə zaman keçdikcə dəyişir, inkişaf edir və cəllənir. Nitq mədəniyyətinin yüksək səviyyəsi yalnız onun dilin bütün cəhətləri (fonetika, leksika, orfoepiya, söz yaradıcılığı, orfoqrafiya, morfologiya, sintaksis, üslubiyyat və s.) ilə təbii surətdə birləşdirilməsi şəraitində təmin edilə bilər.

Hal-hazırda şagirdlərin nitqinin formalaşdırılıb, inkişaf etdirilməsi təhsilin ən vacib tələblərindən, məktəbin isə əsas vəzifələrindən biridir. Bu vəzifə bütün təlim və tərbiyə prosesində həyata keçirilir. Nitq ümumilikdə geniş anlayışdır, bunun inkişafı müxtəlif istiqamətlərdə ola bilər, tədqiqi xüsusi obyekt kimi seçilən, bədii nitq onun bir qolunu təşkil edir. Nitq – müxtəlif dil vasitələrindən istifadə etməklə kollektivin və ya qrup üzvlərinin bir - birilə əlaqə saxlaması, öz fikir və məqsədini ifadə etməsidir. Nitq yalnız fikirlərin ifadə vasitəsi deyil, həm də onların yaranması ən kəskin silahıdır. Ona görə də müəllim nitqi ilə birlikdə şagirdlərin təfəkkürünü də inkişaf etdirməlidir. Nitqin dildən zəngin olması insanın başqa dillərin köməyi ilə öz nitqini zənginləşdirməsi imkanlarından, nitq fəaliyyətindən asılıdır. Nitq fəaliyyəti dedikdə, insan orqanizminin nitqi qurmaq üçün zəruri olan psixofizioloji işlərinin məcmusunu nəzərdə tuturlar. Nitq fəaliyyəti ikitərəfli normal ünsiyyət prosesində meydana çıxır. Şifahi ünsiyyət zamanı yalnız danışmaq deyil, həm də onunla paralel eşitmə qavrayışı və eşidilənləri anlama prosesi baş verir. Yazılı ünsiyyət isə nitq aktı kimi yazmaq (görmə qavrayışı) və yazılanı oxumaq (anlama) prosesini əhatə edir.

HÜSEYN CAVID YARADICILIĞINDA TARİXİ HƏQİQƏTLƏR

Hüseynova A.M.

Bakı Slavyan Universiteti

Hüseyn Cavid dramaturgiyasında tarixi mövzular müasirliyə xidmət edirdi. Müasirlik dedikdə həm məzmun, həm ideya, həm bədii forma, ənənə və nəvətorluq nəzərdə tutulur. Həyatın gerçəkliklərini bütün təzad və ziddiyyətləri ilə əks etdirən bu sənətkar tarixi mövzulara müasir baxış bucağından yanaşmışdır. O, müasirlik sözünü modern anlayışı kimi qiymətləndirməmişdir. Sənətkarın təcrübəsi sübut edir ki, tarixə müraciət edən sənətkar zaman və məkan həddləri tanımır, onun qələmə aldığı əsərlər tarixdən bəhs etsə də mövzu, ideya etibarlı ilə bu günümüz üçün də aktualdır. Həqiqi müasirlik tarixi həqiqətləri dərk etməyə imkan verir. İnsanlar hər zaman keçmiş zamanla, tarixə nümunə kimi baxmalıdır. İnsana yaşamaq üçün düzgün həyat yolunu, bu gününü, gələcək həyatını tarix öyrədir.

Yazıçı tarixi mövzuda yazarkən təbii ki, ancaq tarixi yad etmək üçün yazmır, onu tarixə müraciət etməyə müasir həyatın mühüm ictimai suallarına cavab tapmaq ehtiyacı məcbur edir. Sənətkar tarixi mövzuya müraciət etməklə öz dövrünə təsir etmək istəyir. Tarixi mövzuya müraciət edən sənətkarın yüksək istedadı, insani hisləri, vətən sevgisi, mənsub olduğu xalqa sonsuz məhəbbət, sədaqət kimi nəci bəhsə sahib olmalıdır. Müasir dövrlə əlaqə, yaxınlıq H.Cavidin bütün tarixi əsərlərində öz əksini tapmışdır. Əsərlərində tarixdən bəhs edərkən tarixin gözü ilə müasir dövrü gözədən keçirir, müqaisələr aparır, insanın keçmişindən, dünənindən hər zaman dərs çıxarmalı olduğunu xatırladır. Canlandırdığı tarixi qəhrəmanlar real insanlar olan H.Cavid, ümumiyyətlə, tarixi mövzuda əsər yazarkən tarixi ciddi araşdırar, qələmə aldığı qəhrəmanların həyat yolunu dərinliyinə kimi tədqiq edər və heç vaxt tarixi şəxsiyyətlərin orijinallığına xələl gətirəcək əlavələr etməmiş. H.Cavidin tarixi gerçəkliyi əks etdirən əsərləri Azərbaycan dramaturgiyasının və teatrının şübhəsiz əsərləri hesab edilir.

H.Cavidin tarixi mövzularda öz romantik təbiətinə, üslubuna görə yanaşması da fərqli idi. Müasir mövzulu əsərlərində olduğu kimi, tarixi mövzulu əsərlərində də tanrısı gözəllik və sevgi olan ədibin insana olan sevgisi, humanizmi və bu sevgini yaşatmaq istəyənə qələmi ilə mübarizə aparmaq əzmi vermişdir. Tarixi mövzulu əsərlərində bəşəri ideyalar üstünlük təşkil etsə də, mövzu baxımından milli xarakter daşıyır, İslam-Türk tarixini, onun məşhur qəhrəmanlıq tarixini özündə ehtiva edirdi. Tarixə və tarixi şəxsiyyətlərə müraciət edən sənətkar məşhur xaqanları, qüdrətli sərkərdələri əks etdirərkən onların xarakterlərindəki müsbət cəhətləri göstərməklə yanaşı, çatışmamazlıqları, mənfi xüsusiyyətləri də vurğulamışdır. Cavid qələmə aldığı əsərləri ilə insanları haqq-ədalətə, haqq yoluna dəvət edirdi. Cavidin məhəbbət anlayışı yerə, göyə sığmayan, geniş üfiqlərdə pərvaz edən böyük bir ümmandır. Bu məhəbbət ümumbəşəri məzmun daşıyır, sərhəd tanımır. Tanrının min adı var deyillər, Cavid üçün bu adlardan biri məhəbbətdir, sevgidir. Sənətkarın dilindən deyilən “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” sözləri bunu bir daha təsdiqləyir. Cavidin məqsədi, məramı azad insan sevgisini, ümumbəşəri məhəbbət ideyasını yaşatmaqdır. Bu ideya onun əsərlərinin ana xəttini təşkil edir.

S.VURĞUN ƏDƏBİ FİKİRİNDƏ TARİXİLİK

Hüseynova A.M.

Bakı Slavyan Universiteti

S.Vurğunun tarixi və tarixi-əfsanəvi mövzuda yazdığı məşhur əsərləri müasirlik baxımından hər zaman yüksək qiymətləndirilmişdir. Tarixə yanaşma üsulu baxımından H.Caviddən fərqlənən S.Vurğun tarixə sinifi mövqedən yanaşaraq xalq və vətən anlayışlarına sovet ideologiyası baxımından qiymətləndirmişdir. S.Vurğunun həyatına nəzər yetirdikdə onun gənclik illərində acı xatirələr, gərgin günlər keçirdiyini, sosialist məzmunlu şeirlər yazmadığına görə ciddi təqib və təziqlər məruz qaldığını görürük. Çıxılmaz vəziyyətdə qalan şairin qarşısında iki çıxış yolu qalmışdır. Ya öz yolundan dönerək sovet ideologiyasına xidmət edən “aktual mövzulardan” bol pambıq, bol neftdən yazmalı, ya da öz ideologiyasından dönməyərək vəziyyətini daha da ağırlaşdıraraq yazıçı həmkarları H.Cavid, Ə.Cavad, A.Yıldırım....kimi “xalq düşməni” adlandırılaraq sürgün edilməli idi. S.Vurğun isə üçüncü yolu seçdi. Sosializmin quruculuğunu vəsf edən bir sıra şeirlər, əsərlər qələmə alaraq qara buludları üzərindən qovan sənətkar daha sonralar zahirən sovet ideologiyasına xidmət edən, sosialist realizminin tələblərinə cavab verən tarixi mövzulu əsərlər yazdı. Qüvvətli bədii ümumiləşdirmələr və mətnaltı ifadələr istifadə etməklə yaşadığı dövrün ictimai-siyasi, despotik üsul-idarəsini tənqid edir, həm də öz humanist milli, mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlaya bildirdi. Vaqif əsəri yazıcının ruhunu oxşayan şair və dövlət xadimi M.P.Vaqifin həyatına həsr etdiyi pyes oldu.

S.Vurğun yaradıcılığında tarixi mövzu daha çox dram janrında özünü göstərir. S.Vurğun yaradıcılığında tarixi fikir, məzmun əsasən dram janrında sütun rolunu oynayır, digər janrlarda isə zəmin formasını təşkil edir. Özünü keçmişdə axtarıb tapan sənətkar poema yaradıcılığının bir hissəsində, dramaturgiya yaradıcılığının isə böyük bir hissəsində keçmişə, tarixə müraciət etmişdir. S.Vurğun hər zamankından daha çox günün, zamanın keçmişə ehtiyacı olduğunu yaxşı bilirdi. Xalqının, millətinin tarixi bir sınaq qarşısında qaldığı zamanda əsərlərində tarixə baş vurmağın zəruri olduğunu düşünən sənətkar keçmiş zamana müraciət etdi.

S.Vurğun əsərlərinə tarixi mövzunu bir məqsəd şəkildə gətirmirdi, bu səbəbdəndə onu əsərin əsas mövzusuna çevirmirdi. Elə əsərlər var ki, tarixi məzmunun kasadlığı əsərin məzmun boşluğu ilə müşaət olunur. S.Vurğun qələmində isə əsərlər tarixi məzmun itkisinə məruz qalsalar da milli-mənəvi dəyərini itirməmişdir. S.Vurğun bədii yaradıcılığında tarix tarixi-ictimai inkişaf qanunauyğunluqlarının təzahür yeri kimi deyil də, milli yaddaş, özünüdərk, milli-mənəvi dəyərlər məkanı kimi obrazlaşır. Bu S.Vurğunun fərdi yaradıcılıq üslubundan daha çox, tarixi-bədii mühitin doğurduğu zərurətlər idi. S.Vurğun yaradıcılığında tarixilik qarşısında dayanan ən önəmli vəzifə milli-ictimai şur yaddaşını oyatmaq idi. Milli-mənəvi dəyərlər təziq altında qalmış, yaddaşlar dondurulmuş, manqurtlaşdırma siyasətinin həyata keçirildiyi ictimai-siyasi vəziyyətdə bədii sənəti silaha çevirmək S.Vurğun yaradıcılığında məqsədli şəkildə düşünülmüş bir addım idi. Azərbaycançılıq ideyası S.Vurğun yaradıcılığının ayrılmaz bir hissəsidir.

S.Vurğun yaradıcılığında tarixi mövzuda yazılmış ən möhtəşəm əsərlərin dətarixi həqiqət bədii həqiqətə çevrilə bilməmiş, ciddi dəyişikliyə məruz qalmışdır. “Vaqif” dramında həm ədəbi tənqidin müşahidəsinə, həm də ədibin öz dilindən səslənən etirafa görə tarixi təhrif etmişir. “Fərhad və Şirin” də tarixi-elmi yox, tarixi-fantastik planın işlənməsi, “Xanlar” da tarixi hadisələrə bir tərəfli baxış, “26-lar” da bu baxış bucağının digər tarixi hadisələrdə bədii inikası, “Üsyan”, “Acı xatirələr”, “Aslan qayası”, “Macəra”, “Dər ağacı” əsərlərində lirik növ epik növü üstələməsi S.Vurğun yaradıcılığında tarixi məzmunun səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərmişdir.

İCTİMAİ DİPLOMATİYANIN TƏTBİQ SAHƏLƏRİ

Hüseynova R.M.

Bakı Slavyan Universiteti

Bir ölkəyə ictimai diplomatiya sahəsində üstünlük qazandıran əsas xüsusiyyətlər: ölkənin mədəniyyət və ideallarının global dəyərlərlə uyğunluğu, ölkənin çoxlu rabitə kanallarında yer alma qabiliyyəti, ölkənin daxili və xarici siyasətdə etibarlılığının artırılması olaraq sıralanmışdır. Ölkələrin, beynəlxalq aləmdə başqa

ölkələrin xalqlarına təsir etmək üçün istifadə etdiyi sahələr: təhsil, mədəniyyət, texnologiya və internet olaraq sıralanır və hər biri öz sahəsində ölkə etibarı baxımından əhəmiyyətli rol oynamaqdadırlar.

Təhsil. Təhsil və dil təhsili ölkə və mədəniyyətlərin beynəlxalq cəmiyyətdə tanınmasına töhfə verən və uzunmüddətli, perspektivli ictimai diplomatik fəaliyyət hesab olunur. İctimai diplomatiya icraçıları, ölkə universitetlərinin hədəf ölkələrin gənclərinə açılmasını və bu zaman dövlət resurslarının idarəli istifadəsini təmin edə bilməlidirlər. Ölkə universitetlərinin qapılarının hədəf ölkənin gənclərinin üzünə açılması böyük bir auditoriyanı hədəfləyir və güclü təsir gücünə malik ictimai diplomatik fəaliyyətdir. Bu proqramlardan faydalanan istedadlı gənclər gələcəkdə öz ölkələrində müxtəlif önəmli vəzifələrə gəldiklərində sahib olduqları əlaqələr və onlarda formalaşmış müsbət fikirlər sayəsində təhsil aldıkları ölkə ilə öz ölkələri arasında münasibətlərin inkişaf etdirilməsinə kömək etməkdədirlər.

Mədəniyyət və incəsənət. Mədəniyyət, insanların düşüncəsinə təsir edərək onların davranışlarını, ünsiyyət tərzlərini dəyişə bilən sadədir. Bu baxımdan beynəlxalq aləmdə ölkələrin və cəmiyyətlərinin bir-birini tanıması və dialoq mühitinin yaradılması məhz, mədəniyyətin inkişafından asılıdır. Bu sahə digərlərini tanımağımızı təmin edən və özümüzü göstərməyimizə imkan verən xüsusiyyətlərin toplusudur. Mədəni dəyişikliklər insanlara tərəfdaşlıqlar qurmasını təmin edərkən, bir-birini tanımağa, anlamağa imkanlar açır. Bu dəyişikliklər insanlar və ölkələrarası münaqişələrdə müzakirə və həll təkliflərinin mübadiləsi üçün imkanlar yaradır. Mədəni əlaqələr, ölkələrarası tamamilə kəsilən siyasi əlaqələri qeyri-rəsmi görüşlər sayəsində yenidən bərpa etmək potensialına malikdir.

Media. Dövlətlərarası ortaq həll tapmaq, ya da öz fikirləri əsasında başqa ölkələri razı salmaq məqsədi ilə münasibətləri idarə etmə sənəti kimi tanınan diplomatiya, zaman keçdikcə inkişaf əlaqədar olaraq fərqli ölçülər qazanmışdır. Bu prosesdə xarici xalqın mədəniyyəti, mediası, dəyərləri, ictimai quruluşu da nəzərə alınması lazım gələn mühüm ünsürlər halına gəlmişdir. İki millət arasında güclü bir əlaqə qurmaq günümüzün texnologiya və informasiya yönümlü dünyasında güclü rabitə kanalları və şəbəkələri ilə mümkündür. Çünki ancaq televiziya, radio, internet, qəzet, jurnal vasitəsilə yüz milyonlarla insana çatmaq, onları məlumatlandırmaq, istiqamətləndirmək, təsir etmək mümkün olur. Media vasitəsilə cəmiyyətlərin bir-birini daha yaxından tanıması, qarşılıqlı təsir vəziyyətində olmaları eyni zamanda iqtisadi, siyasi, sosial sahələrdə əməkdaşlıq etmələri də mümkündür.

Müasir texnologiya və internet, insanların həm gündəlik həyatının, həm də iş həyatının əvəzolunmaz bir parçası halına gəlmiş olduğundan sosial medianın dəyişdirici və formalaşdırıcı gücünün dövlət tərəfindən diqqətə alınması vacibdir. Sosial medianın ictimai diplomatiya vasitəsi kimi istifadə edilməsi son deyil, yeni bir başlanğıcdır. Bu bir-biri ilə qarşılıqlı təsir və əlaqədə olan milyardlarla insanı idarə etməyin yoludur.

İdman. Ölkələrin yumuşaq gücünü artıran və dolayısı yolla dünya ictimaiyyətinin diqqətini cəlb etmənin ən başlıcası idmançı uğurları və Beynəlxalq idman təşkilatlarının keçirdiyi oyunlara ev sahibliyi etməkdir. İstər ölkə daxilində, istərsə də xaricində kütlələri arxasınca aparan, bəzən milyardları saatlarla ekrana bağlayan, insanların gündəlik həyatlarının gedişini dəyişdirən əhəmiyyətli bir güc olan idman, cəmiyyətlər və dövlətlər arasında münasibətlərin gücləndirilməsi ilə yanaşı, ölkə təqdimatları və nüfuzları baxımından da əhəmiyyət daşıyır. Beynəlxalq müsabiqələrdə milli komandalar və onları dəstəkləməyə gedən tamaşaçılar turnirdə ölkələrinin beynəlxalq ictimaiyyətdə nüfuzunun artmasına da təkan verirlər.

“QUYU” POVESTİNDƏ XALIQ SURƏTİNİN TƏHLİLİ

İsmayılı A.F.

Bakı Slavyan Universiteti

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan İsi Məlikzadə ədəbiyyatda heç kimə bənzəməyən, özünəməxsus fərdi yaradıcılıq qabiliyyəti, üslubu ilə xalqın yaddaşından silinməyən bir sənətkardır. İsi Məlikzadə povestləri kiçik həcmli olsa da ictimai-bədii dəyəri, tərbiyəvi mahiyyətinə, sənətkarlıq səviyyəsinə görə güclü bədii təsir gücünə malikdir. Yazıcının insanın mənəvi-əxlaqi dünyasının təsvirinə meyl və marağı güclüdür, şəxsiyyətin başlanğıcı, ədəbi qəhrəmanın hərtərəfli həm müsbət, həm də mənfi təqdim olunması, bütün mürəkkəbliyi ilə canlandırmaq istəyi yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Onun əsas məqsədi söz sənətinin gücündən istifadə edərək insan əlaqə və münasibətlərinin sağlamlaşması, həyatın və cəmiyyətin təmizlənməsi, yenilənməsidir. Buna görə də yazıcının povestlərində mənəvi-əxlaqi dəyərlərin, tərbiyəvi mövzuların üstünlük təşkil etməsi təsadüf deyildir, ehtiyacdən irəli gəlir. Yazıçı qəhrəmanlarının təmiz, saf niyyətlərini, sadə güzəranlarını povestlərinin mərkəzinə çəkir, onları müasirlərinin mənəvi

ucalığını təmsil edən insanlar olaraq canlandırır. Bu insanların təmiz əxlaqları, saf hisləri, ürək genişliyi müqabilində xəyanət, gerilik, rəzillik daha qabarıq ifşa olunur.

O, dövrünün həlli vacib olan məsələlərini ortaya qoyur, bu problemləri oxucunu yormadan həll etməyə, onları düzgün istiqamətə yönəltməyə çalışır. İsi Məlikzadə nəsrinin həyat materialı çox zaman ilk baxışda adi, sadə görünə bilər, hadisələr dar bir məkan çərçivəsində cərəyan etsə də, nəticədə sadədən mürəkkəbə doğru bir inkişaf yolu keçir. Yazıçı ilk görüşdə adi görünən hadisələri də geniş təfəssilatı ilə verməyi bacarır, insanın daxili aləmini, maraqlarını, qayğılarını yüksək sənətkarlıqla qələmə alır, oxucularını dərin fikir aləminə çəkib aparır. İsi Məlikzadə yaradıcılığında xüsusi yeri olan, ədəbi tənqidin daha çox diqqətini cəlb edən povestlərindən biri “Quyu” povestidir. Povestdə qaldırılan çoxsaylı problemlərə Umud, Xalı, Məcid, Piri, Əsli obrazları vasitəsilə aydınlıq gətirilir. Müəllifin bu obrazlardan Xalıq olan mövqeyi o dərəcədə aydın və fəaldır ki, onun xarakteri haqqında bizdə dolğun təsəvvür oyadır, fəaliyyətinin ictimai mahiyyətindəki rəzilliyi aydın hiss etdirir. İsi Məlikzadə povestdə yaratdığı xarakterlər vasitəsilə Xalıq əxlaqsız, cahil, nadan, öz puluna güvənən, hər şeyi ətrafındakı insanları pulla satın alan birsidir. Müəllif Xalıqın timsalında xalqın malını mənimsəyən, ondan öz xeyri üçün istifadə edən, öz rifahını düşünən ümumiləşdirilmiş bir obraz yaratmışdır. İsi Məlikzadə Xalıq obrazını yaradarkən tək şəxsi fikirləri ilə kifayətlənmir; yaşadığı cəmiyyətin nöqsanlarını, Xalıq kimilərin qüsurlarını, mənfiliklərini ümumiləşdirərək təsvir edir. Müəllif Xalıq obrazını xarakterindəki bütün incəliklərə oxucunu diqqətini yönəltməyi bacarır. Xalıq özünü xeyirxah, düzgün biri kimi göstərir, öz dili ilə özünü yumor hədəfinə çevirir, danışqları iç üzünü, daxili aləmini, insanlara olan münasibətini açıqlayan mühüm faktorlardandır. Yazıçı Xalıqı kəskin şəkildə tənqid etmir, ifşa hədəfinə çevirmir, onun nöqsanlarını povest boyu yavaş-yavaş oxucularına təqdim edir.

Hər bir epizodda Xalıqın yeni bir xüsusiyyəti açılır. Cəmiyyətdə iki qrup insanlar olur, bir tərəfdə məğrur, təmiz, humanist, digər tərəfdə isə Xalıq kimilər. Mərdlik, düzgünlük, xeyirxahlıq kimi bir-birini tamamlayan cəhətlər Xalıq üçün yaddır. Öz şəxsi maraqlarını düşünən Xalıq düşdüyü vəziyyətdə əxlaqsızlığının üstünü örtməyi bacarır. Xəcalət, təşviş hissi keçirmədən gizli iş tutur. Yazıçı müxtəlif epizodlarla göstərməyə çalışır ki, Xalıq kimilərin cəmiyyətə heç bir xeyri yoxdur, ancaq öz mənfəətini güdür. Şəxsi mənafeyini cəmiyyətin mənafeyindən üstün tutan, dövlətin malını çapıb-talayan, tutduğu vəzifəni düzgün icra etməyən birindən cəmiyyətə heç bir fayda gəlməz. Xalıq Kənd Təsərrüfatı İnstitutunu qiyabi qurtarmış, alimlik xəyalına düşmüşdür. O, savadlı olduğu üçün bu dərəcəyə qədər gəlib çatmış, xalqın malını mənimsəyərək, kolxoz qoyunları sayəsində şəxsi istəklərini gerçəkləşdirir. Mənəviyyatca çürük olan Xalıq öz kefinə başı qarışdığı üçün ailəsindən, evini içində baş verən hadisələrdən xəbərsizdir. Piri Əslinin adı ilə Xalıq istədiyi hər şeyi etdirir, kəhrəbə rəngli motosikli Umuda verirən də, onun Kirovabada aparılmasının səbəbkarı da, hətta bunlarla bərabər Umudu Solmazın yanına göndərtdirən də Piridir.

İsi Məlikzadə Xalıq və Məcidin timsalında bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənən iki müxtəlif insan tipini qarşı-qarşıya qoyur. Bir tərəfdə halal zəhmətlə çalışan, haramdan uzaq, əxlaqlı, insafli, ömrü boyu alnı açıq, qürurla yaşamış kəskin Məcid, digər tərəfdə isə xalqın malını mənimsəyən, mənəviyyatca çürük olan sədr Xalıq təsvir olunur. Yazıçı Məcid obrazı vasitəsilə göstərməyə çalışır ki, insan hansı çətin vəziyyətdə olur-olsun saf, düzgün olmalı, halal zəhməti ilə yaşamalı, mənəvi-əxlaqi cəhətdən təmiz olmalıdır. İsi Məlikzadə yaradıcılığında “Quyu” povesti milli ədəbiyyatımızın mənəvi-əxlaqi sərvət xəzinəsini zənginləşdirən dəyərli bir əsərdir. Çürük, iflasa uğramış mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin tənqidi, mənfiliklərə qarşı mübarizə povestin əsas qayəsini təşkil edir.

MODERNİZMİN İNCİLİ “ULİSS” ROMANININ POETİKASI

Kancılar E.L.

Bakı Slavyan Universiteti

"Uliss" əsəri modernizmin zirvə nöqtəsi sayılır. Əsərin süjet xətti sadə olsa da, əsər özündə tarixi, fəlsəfi, ədəbi və mədəni illüziyaları toplayıb. Əsər, yəhudi əsilli Leopold Blumun sadə həyatından bəhs olunur. Romanın ən maraqlı tərəfi kitabın eyni gündə (1904-cü il 16 iyun) Dublində baş verən hadisə ətrafında qələmə alınmasıdır. İlk baxışda bu oxucu üçün çətin qəbul edilən məsələdir. Kitabda həqiqətən 1904-cü ilin 16 iyununda baş verən hadisələr 18 epizodda təsvir edilir.

Coysun seçdiyi izahat metodu, başlanğıc və sonu klassik romanlardan fərqlənir. Əsər “Soyuq və qarlı bir qış günüydü. Mərkəz tərlilərini tapa bilmədiyi üçün əsəbiydi” cümlələriylə başlayır. Obrazlarının daxili dünyasıyla oxucunu az sonra baş verəcək hadisədən xəbərdar etmədən başqa bir səhnəyə keçirə bilər.

Coys bu düşüncələri daha qabarıq şəkildə ifadə etmək üçün müəyyən frazalardan, qətiyyənlə mənasız olmayan sözçülükdən çox böyük məharətlə istifadə etmişdir. Coys onların nə etməsi, nə düşünməsi, günü hər bir müəyyən məqamında özlərini necə hiss etməsi haqqında ətraflı şəkildə danışır, onların düşüncə axarını verir. Coysun düşüncəsinə görə Blum, Dedalus və Merion insan təbiətinin əbədi xassəsinin təcəssümüdür. Bu, bəşəriyyətin özüdür. Onun yazdığı hər cümlənin hansı obraza aid edildiyini bilmək əsas şərtidir. Sözləri həqiqətdən qarabasmaya, hekayədən parodiyaya çevirir. Ancaq kitabı başa çatdırdıqdan sonra oxucu nələrin baş verdiyini anlayır. Yazıcının “Professorları bu əsərlə məşğul edəcəm” və “Dublin bir gün yox olarsa, bu kitabdan istifadə edərək onu yenidən inşa etmək olar” fikirləriylə “Uliss”ə yüklədiyi minlərlə fəlsəfi, tarixi və ədəbi dünyagörüşlərlə İrlandiyanın paytaxtının ictimai həyatı haqda net şəkildə təsəvvür yaradır. Coys oxucusunu inandırmağa çalışır ki, müasir dövrdə Odissey olsaydı, məhz Blum kimi olardı. Bütün roman boyu Stivenlə Blum ayrı-ayrılıqda hərəkət edirlər, lakin paralel daxili monoloqlar vasitəsilə bu qəhrəmanların arasında onların görüşünü hazırlayan irrasional əlaqə yaradılır. Doğma atasında üz çevirən Stiven Telemaks, Blum-Odisseyin timsalıda özünə mənəvi ata tapmış olur. Qəhrəmanların iç dünyasının təsviri üçün Coys daxili monoloqdan – “Şüur axını”ndan məharətlə istifadə edir. “Uliss” in qəhrəmanları xatirələrə dalmayı çox xoşlayırlar. Müəllifin xatirələrə tez-tez müraciət etməsinin səbəbi onun qəhrəmanlarının ətraf aləmdən təcrid olunmuş şəkildə yaşamasıdır. Bütün hadisələrin bir gün ərzində cərəyan etdiyi romana minilliklər və əbədiyyət sığdırılmışdır.

Coys zamanın və məkanın sərhədlərini aşmış, öz yaradıcılığında bütün kainatı, bütün kosmosu əhatə etmişdir. Yazıçı “Uliss” romanına öz sənətkar ömrünün təbii yekunu kimi baxırdı. “Əgər “Uliss”i oxumağa dəyməzsə onda yaşamağa dəyməz”-deyə o, qəti şəkildə hökm verməkdən də çəkinmirdi. Coys oxucuya münasibətdə elita prinsipinə üstünlük verirdi. O öz əsərləri ilə hamıya tərəf deyil, yalnız “seçilmiş azlığa” doğru istiqamət götürürdü.

“MOLLA NƏSRƏDDİN” JURNALININ UĞURU

Kərimova K.F.

Bakı Slavyan Universiteti

Həftədə bir dəfə Azərbaycan dilində çıxan bu jurnal bütün müsəlman dünyasında və Yaxın Şərqdə rəngli və şəkilli yeganə satirik nəşr idi. Hər nömrəsi 8 səhifədən ibarət olan jurnalda ictimai bələdlərin tənqidinə və ifşasına, rəngli karikaturalara geniş yer verilirdi. Jurnalı ərsəyə gətirənlər cəmiyyətdəki kəsirləri açıb göstərməklə, xalqın ictimai-siyasi şüurunu inkişaf etdirmək, onu dünyanın ən qabaqcıl və mədəni xalqları cərgəsinə qatmaq istəyirdilər.

«Molla Nəsrəddin» jurnalı 25 il ərzində müəyyən fasilələrlə Tiflisdə, Təbrizdə və Bakıda nəşr olunub. Onun Tiflis dövrü 1906-1918-ci illəri, Təbriz dövrü 1921-ci il, Bakı dövrü isə 1922-1931-ci illəri əhatə edib. Jurnalın ilk nömrəsi 1906-cı il aprelin 7-də Tiflisdə “Qeyrət” mətbəəsində çıxıb. Onun təsisçisi, Mirzə Cəlil adı ilə tanınan istedadlı yazıçı və gözəl publisist Cəlil Məmmədquluzadə bu hadisənin əhəmiyyətini qiymətləndirərək yazırdı ki, «Molla Nəsrəddin» jurnalını təbiətin özü yaratdı.

«Molla Nəsrəddin» o dövrdə Türkiyə, Rusiya və İranda ən çox oxunan başqa nəşrlərdən fərqli olaraq kəmsavad oxuculara müraciət edirdi. Onun mətnləri çox sadə, karikaturaları isə dərhal başa düşülən idi. Karikaturalarda jurnalın çox vaxt təhsilin və dünyəvi cəmiyyətin düşmənləri adlandırdığı din xadimləri təsvir olunurdu.

Bu karikaturalar dini dövlətlə dünyəvi dövlətin fərqlərini göstərir, şəxsi həyata və dünyəvi dövlətin həyatına dinin müdaxilə etməsinə qarşı çıxırdı. Onun gülüş və tənqid hədəfi çox idi: Şərq istibdadı, müsəlman ətaləti və geriliyi, avamlıq, maarifsizlik, təriqətçilik, müstəmləkəçilik və s. Jurnalın əməkdaşları müxtəlif bədii formaların – satirik hekayələrin, felyetonların, şeir və məqalələrin köməyi ilə cəmiyyətin canına işləmiş bu naqislikləri öldürücü gülüş hədəfinə çevirirdilər. Jurnalın səhifələrində güldürən xəbərlər, məktublar, elanlar, atalar sözləri, məsəllər, atmacalar geniş yer tuturdu. «Molla Nəsrəddin» beynəlxalq hadisələrə münasibət bildirir, imperialist dövlətlərin müstəmləkəçilik siyasətini tənqid edir, Şərq xalqlarının azadlıq uğrunda mübarizəsinə rəvac verirdi. Jurnalın şöhrəti artaraq, konkret coğrafi məkan çərçivəsindən kənara çıxmış, Rusiya, Qafqaz və Orta Asiyanın hər yerinə yayılaraq türk və müsəlman xalqlarının ictimai-siyasi inkişafında əhəmiyyətli rol oynamış, habelə İran, Türkiyə, Misir, Hindistan, Mərkəz kimi ölkələrin xalqlarının sosial-mədəni və siyasi tərəqqisinə böyük təsir göstərmişdi. Jurnalın redaktoru, böyük satirik və maarifçi C. Məmmədquluzadə qarşısına cəmiyyətin nöqsanlarını oxuculara göstərmək və onları yaxşı həyat uğrunda mübarizəyə təşviq etmək məqsədi qoymuşdu.

Sadə insanlar jurnalın hər nömrəsini səbirsizliklə və həyəcanla gözləyirdilər. Satira hədəfinə çevrilənlər isə onu nifrətlə qarşılayırdılar. Din xadimlərinin masqaraya qoyulması və qadın hüquqları uğrunda mübarizə şəksiz ki, riskli iş idi. Məsələn, Ordubadın din xadimləri C. Məmmədquluzadəni lənətləyən vərəqələr yayır, onu öldürməklə hədələyirdilər. Tiflisdə jurnalın redaksiyasında dəfələrlə axtarış aparılmış, hücumlar edilmişdi. C. Məmmədquluzadənin həyatı daim təhlükədə idi. Jurnalda Mirzə Ələkbər Sabir, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Mirzəli Möcüz Şəbüstəri, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Məmməd Səid Ordubadi, Cəfər Cabbarlı kimi görkəmli yazıçı və şairlər dəstəsi, Əzim Əzimzadə, Oskar Şmerling və İosif Rotter kimi rəssamlar cəlb olunmuşdu. Ömər Faiz Nəmanzadə C. Məmmədquluzadənin ən yaxın köməkçisi və məsləkdaşı idi. Jurnalın ilk nömrələrini onlar birlikdə hazırlamışdılar. Əslində, «Molla Nəsrəddin» Azərbaycanda ədəbi məktəb yaradan ilk mətbuat orqanı idi. Müəlliflər öz ideyalarını aydın şəkildə daha çox insana çatdırmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edir, Azərbaycan dilində məzəli zarafatlar, felyetonlar, yumor və satira, lətifələr, söhbətlər və ləzzətli karikaturalar təqdim edirdilər. Mollanəsrəddinçilər ana dilinin şirinliyindən istifadə edərək Azərbaycan nəsrinə və poeziyasına yeni üslubun müəllifləri oldular. Jurnalın səhifələrində dərc edilmiş parlaq və cəsarətli əsərlər sonralar Azərbaycan bədii ədəbiyyatının və publisistikasının qızıl fonduna daxil oldu. "Molla Nəsrəddin" jurnalı da xalqımızı "yüksək ideallar uğrunda mübarizəyə səsləmiş, milli oyanış və özünüdərk prosesinin aparıcı nümunələri kimi tanınaraq şöhrət qazanmışdır". Möhtərəm Prezidentimizin mühüm tarixi əhəmiyyətə malik olan sərəncamı, eyni zamanda, Azərbaycan ictimai fikrində və milli mətbuatında böyük və çətin sınaqlardan çıxaraq formalaşmış mollanəsrəddinçi ənənələrin daha da inkişaf etdirilməsinə meydan açır. Bu isə geniş mənada Azərbaycan xalqının taleyində mühüm rolunu oynayan "Molla Nəsrəddin" məktəbinin əbədiyaşarlığına verilən yüksək qiyməti və böyük dəyəri dolğun şəkildə ifadə edir.

AZƏRBAYCANIN “MOLLA NƏSRƏDDİNİ” – CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ

Kərimova K.F.

Bakı Slavyan Universiteti

Molla Nəsrəddin ləqəbi ilə tanınan milli ədəbiyyatımızın ən görkəmli simalarından biri sayılır Cəlil Məmmədquluzadə. Cəlil Məmmədqulu oğlu Məmmədquluzadə 10 fevral 1866-cı ildə Naxçıvanda anadan olub. İlk təhsilini səkkiz yaşında mollaxanada alıb. Bir il sonra isə Naxçıvandakı rus-türk (rus-tatar deyilib) məktəbində oxuyub. 1882-ci ildə Gürcüstanın Qori şəhərində yerləşən Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının ehtiyat sinifinə daxil olub. Burada qabiliyyət və bacarığını göstərdiyinə görə əsas sinifə keçirilib. Seminariyanı 1887-ci ildə bitirib. Vəsiqəsində ibtidai məktəblərdə müəllimlik edə bilmək hüququ olduğu göstərilən Cəlil Məmmədquluzadə işləmək üçün İrəvan quberniyasına göndərilib. Quberniyanın Uluxanlı, Baş Nəraşen kəndlərində üç il, hazırkı Babək rayonunun Nəhrəm kəndində səkkiz il (1890-1897) müəllimlik edib. İlk qələm təcrübəsi olan "Çay dəstgahi" alleqorik pyesini 1889-cu ildə Baş Nəraşendə yazıb. Sonra nəsr əsərlərini qələmə alıb.

Cəlil Məmmədquluzadə 1895-ci ildə Moskvaya və Peterburqa gedərək müəyyən müddət burada qalıb. O, rus imperiyasının həmin dövrdə mədəniyyət mərkəzləri sayılan bu şəhərlərində ədəbiyyatla, teatrla, mütərəqqi ziyalıların ictimai görüşləri ilə yaxından tanış olub.

1898-ci ildə İrəvan şəhərinə gedib. Orada müxtəlif idarələrdə mütərcimlik edib, məhkəmədə vəkil kimi çalışıb. Burada ona hörmət əlaməti olaraq "Mirzə" deyə müraciət ediblər. Buna görə də bəzi mənbələrdə ədibin imzası Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə (qısa olaraq Mirzə Cəlil) kimi verilib. Nə tərcüməçilik, nə də vəkillik onun ürəyincə olmayıb. Ona görə də işləməyi ataraq özünü sırf bədii yaradıcılığa həsr edib. Həyat yoldaşı ağır xəstələnən Cəlil Məmmədquluzadə onu müalicə etdirmək üçün 1903-cü ildə Tiflisə gəlib. Qafqaz azərbaycanlılarının mədəniyyət mərkəzlərindən sayılan bu şəhərdə o, görkəmli ziyalılarla, məşhur maarifpərvərlərlə tanış olub. Onlardan biri də "Şərqi-Rus" qəzetinin redaktoru Məhəmməd ağa Şahtaxtı idi. O, Mirzə Cəlilin yeni yazdığı "Poçt qutusu" hekayəsini dinləyib və çox bəyənib. Buna görə də gələcəyin dahi ədibini "Şərqi-Rus"da işləməyə dəvət edib (1904). Hətta bu ilin noyabrında Mirzə Cəlil həmin qəzetin müvəqqəti redaktoru olub.

1906-cı ildə "Molla Nəsrəddin" jurnalını çap etdirməyə başlayıb. Bu jurnal Tiflisdə (1906-1917), az vaxt Təbrizdə (1921, cəmi səkkiz nömrəsi buraxılıb) və son illərdə Bakıda (1922-1931) bilavasitə Cəlil Məmmədquluzadənin redaktəsi ilə çap olunub. Jurnalın Təbrizdə çap olunmasının səbəbi o idi ki, Azərbaycana Sovet hakimiyyəti gələndə Cəlil Məmmədquluzadə İrana getmişdi (iyun, 1920). Lakin 1922-ci

ildə hökumətin dəvəti ilə Bakıya qayıtmışdı. Məşhur Qarabağ bəyzadələrindən olan Həmidə xanımla evlənmiş Məmmədquluzadə 1918-ci ildə onun Ağdam yaxınlığındakı Kəhrizli kəndindəki (Ağcabədi rayonuna aiddir) malikanəsində yaşayıb. Cəlil Məmmədquluzadə 1932-ci il yanvar ayının 4-də Bakıda vəfat edib. Məzarı Fəxri xiyabandır.

ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATININ İCTİMAİ-TƏRBIYƏVİ VƏ ESTETİK ƏHƏMİYYƏTİ

Qasımova J.E.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

“Şifahi xalq ədəbiyyatı” və ya “Folklor” ifadələri eyni mənə çalarına malikdirlər. “Folkloro” sözü ingilis mənşəli sözdür hərfi mənəsi “xalq hikməti”, xalq müdrikliyi”, “xalq biliciliyi” deməkdir. Ölkəmizdə hələ 1949-cu ildə folklor sözü “Xalq ədəbiyyatı”, “ağız ədəbiyyatı”, “əl ədəbiyyatı”, “şifahi ədəbiyyat”, “el sözü” kimi işlədilmişdir. Əsl şifahi xalq yaradıcılığını müəyyənləşdirə bilmək üçün müxtəlif zamanlarda yaranmış nümunələrlə daha ətraflı tanış olmaq, onlara tənqidi baxmaq lazımdır. Xalq ədəbiyyatı bəzi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir:

1. Xalq ədəbiyyatının şifahiliyi. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri yazılı ədəbiyyatdan əvvəl hələ yazının inkişaf etmədiyi bir zamanda yaranmışdır. Şifahi xalq ədəbiyyatı xalqın məhsuludur. Çünki şifahi xalq yaradıcılıqları daim dildən – dilə ötürülərək müxtəlif nəsilədən – nəsilə keçə – keçə bu günümüze qədər inkişaf etdirilərək daha təkmilləşdirilmiş formada gəlib çatmışdır. Bu xüsusiyyət şifahi xalq ədəbiyyatımızı yazılı ədəbiyyatımızdan fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biridir. Yazılı ədəbiyyatın xüsusi bir müəllifi olduğu halda şifahi xalq ədəbiyyatının isə müəllifi xalqdır.

2. Xalq ədəbiyyatının variantlılığı. Şifahi xalq ədəbiyyatının digər xüsusiyyəti isə onun variantlılığıdır. Variantlılıq xalq yaradıcılığının şifahiliyi ilə əlaqədar olaraq meydana gəlir. Çünki bir nümunənin variantlılığı yoxdursa deməli bu nümunə xalq arasında tanınmır, məlum deyil. Məlum olmadığı üçün də folklor hesab olunmur. İstənilən şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi bir və ya bir neçə xalqlar arasında müxtəlif variantlarda yarana bilər. Nümunə kimi bəzi bayatı və atalar sözlərinin, “Koroğlu” eposunun, Molla Nəsrəddinin lətifələrinin müxtəlif xalqlarda müxtəlif lakin bir – birinə yaxın variantları mövcuddur.

Bildiyimiz kimi yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik vətənpərvərlik ruhunda gənc nəslin tərbiyəsinə hələ məktəb vaxtından başlamaq lazımdır. Bu səbəbdən də onları daim dillərə dastan olmuş xalq qəhrəmanlarımızla, görkəmli tarixi şəxsiyyətlərimizlə, onların həyat və fəaliyyətləri ilə yaxından tanış etmək gərəkliyədir. Çünki bu fənnin tədrisi zamanı imkanlar daha genişdir. Şagirdlərin tarixi şəxsiyyətlər haqqında məlumatlandırılmasında, onların şagirdlərə nümunə, örnək olacaq fəaliyyətləri, qəhrəmanlıqları ilə yaxından tanış edir. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin tədrisi sayəsində şagirdlərdə mənəviyyət, mədəniyyət, gözəllik, həmçinin vətənə məhəbbət ruhu tərbiyə olunur. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən olan əfsanələrin, nağılların, miflərin, holavaların, laylaların, məişət və mərasim nəğmələrinin də xüsusi rolu vardır. Və bu nümunələrə aid müasir dərsləklərdə geniş yer verilmişdir. Məsələn, əfsanələrin məzmununda vətənə məhəbbət, yadlara və düşmənlərə el nifrəti, doğma yurda, el-obaya başçılıq, düzgünlük, uğurunda apardıqları mübarizələri mühüm yer tutur. Əfsanə nümunələrində əsasən xudbinlik, acgözlük, zalımlıq, zülmkarlıq, qənimətçilik kimi keyfiyyətlər pislənir. Buna bariz nümunə kimi “*Ana maral*” əfsanəsini göstərmək olar. Bu əfsanədə ovçu ana maralı öldürə bilmir əksinə ona kömək edir. Bu şagirdlərdə mərhəmət hissinin tərbiyə olunmasına kömək edir. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən olan qəhrəmanlıq eposlarından sayılan “Koroğlu” eposunda verilmiş eposun baş qəhrəmanı olan Koroğlunun, “Kitabi Dədə Qorqud” eposu qəhrəmanlarından olan Salur Qazanın vətəninə, el-obasına sadıq olması, daim igidliliklər göstərərək xalqın, torpağının keşiyində durması şagirdlər üçün çox mühüm tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır.

Bütün bunları ümumiləşdirərək demək olar ki, ədəbiyyat fənninin, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin şagirdlərin qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik, zülm və haqsızlığa qarşı, milli iftixar hissi ruhunda tərbiyəsində, bədii-estetik təfəkkürünün formalaşdırılmasında, onların estetik zövqlərinin inkişafında, dünyagörüşünün yüksəlməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

HƏSƏN BƏY ZƏRDABİ VƏ MİLLİ MƏTBUAT TARİXİMİZ

Qədirov A.A.

Bakı Slavyan Universiteti

Dünyanın bir sıra ölkələri üçün XIX əsrin ikinci yarısında mətbuat anlayışı çoxdan mövcud idi. Lakin bu sahədə Azərbaycanda sükut hökm sürürdü. Görünən mənzərə isə bu idi ki, Azərbaycanda hələ də milli mətbuat yaranmamışdı. Ancaq bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən və arzusunda olanlar çox idi.

Bildiyimiz kimi, XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Bakı şəhəri Azərbaycan üçün mədəni mərkəz rolunu oynayır. Yeni mədəni müəssisələr: teatr, mətbuat burada yarandığı kimi, əsas mədəni qüvvələr də buraya toplaşır, görkəmli yazıçı, şair alim və incəsənət ustalarının böyük bir hissəsi burada yaşayıb yaradırdılar. XIX əsrin sonunda Azərbaycan maarifçiləri bütün çətinliklərə və məhrumiyyətlərə baxmayaraq ciddi cəhdlə ana dilində qəzet və jurnalların nəşr olunmasına çalışırdılar. Xalqın maariflənməsi üçün ana dilində mətbuatın olması isə ən başlıca şərt idi. Lakin çar üsuli-idarəsinin Qafqazda yürütdüyü ayrı-seçkilik siyasəti mətbuat sahəsində də özünü biruzə verirdi. Azərbaycan türklərinə doğma dildə qəzet və jurnalların nəşri sahəsində hər cür əngəllər yaradılırdı.

XIX əsrin birinci yarısında ana dilində nəşr olunan “Татарские ведомости” (1832) və “Закавказский вестник” (1841) qəzetləri Azərbaycan milli mətbuatının yaradılması üçün bir zəmin yaratmışdı. Bu qəzetlər çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə uyğun olaraq nəşr edilirdi. Azərbaycanın bir mərkəzi kimi Bakı şəhərinin inkişafı milli mətbuatın yaranması zərurətini doğurdu və əsl milli Azərbaycan mətbuatı XIX əsrin ikinci yarısında yarandı. Bakıdakı “Real gimnaziya”nın müəllimi Xristian Senk Azərbaycan dilində qəzetə böyük ehtiyac olduğunu dərk edirdi. O, rus dilində çıxardığı “Bakı xəbərləri” qəzetinə əlavə şəkildə Azərbaycan dilində bir qəzet nəşr etmək fikrinə düşdü. Lakin ona, bu qəzeti çıxarmaq qismət olmadı. X.Senkdən bir az sonra H.Zərdabi hökumətə müraciət etdi və nəhayət, xeyli zəhmətdən sonra 1875-ci ilin 22 iyulunda Bakıda qubernatorun mətbəəsində Azərbaycan dilində “Əkinçi” qəzetinin nəşrinə müvəffəq oldu. Bununla da Azərbaycanda milli mətbuatın əsası qoyuldu.

H.Zərdabi XIX əsrin II yarısı - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-siyasi və mədəni fikir tarixinin təkrarolunmaz simalarından olub, milli maarifçilik, milli oyanış, milli dirçəliş ideyalarının gerçəkləşməsi yolunda misilsiz xidmət göstərmişdi. Bakı real gimnaziyasında dərs dediyi zaman Zərdabi müəllim heyəti, habelə rus, azərbaycanlı və gürcü tələbələr arasında böyük nüfuz qazanmışdı. Onun maarifçilik fəaliyyəti də bu zamandan başlanır. Gimnaziyada azərbaycanlı tələbələrini ətrafına yığb, onları milli ədəbiyyatla, birinci növbədə M.F.Axundovun əsərləri ilə tanış edir, o zamanlar Bakıda təşkil olunan rus teatr tamaşalarına aparırdı. O, yuxarı siniflərdə oxuyan azərbaycanlı şagirdlərdən özünün gənc silahdaşlarını yetişdirmişdi. Bir həqiqəti etiraf etməliyik ki, H.Zərdabinin çoxcəhətli fəaliyyətində mərkəzi yerli maarifçilik, ana dilində təhsil, qadın təhsili, xalqın maariflənməsi, milli özünütanıma və özünüdərk etmə ideyaları təşkil edir. Lakin bu ideyaların o zaman gerçəkləşməsi elə də asan məsələ deyildi. Çünki H.Zərdabinin qızgın fəaliyyət göstərdiyi XIX əsrin II yarısında bölünmüş Vətənimizin “Azərbaycan” adı xəritələrdən didərgin salınmışdı. Millətin tarixi “türk” adı unudurulmuş, qurama “tatar” adı da çox hallarda “müsəlman” sözü ilə əvəzlənərək milli mənsubiyyət göstəricisinə çevrilmişdi.

1873-cü ildə Zərdabi yaxşı tələbələrindən biri olan N.Vəzirovla birlikdə milli teatrın bünövrəsini qoydu. İki il sonra Zərdabi Azərbaycan mətbuatının əsasını qoyan məşhur “Əkinçi” qəzetini nəşr etməyə başladı.

H.Zərdabinin irsini əsasən iki qismə bölmək olar: bunlardan bir qismi təbiət və kənd təsərrüfatına aid elmi-kütləvi məqalələrdir ki, bunlar kənd təsərrüfatının əkinçilik, bağçılıq bostançılıq, heyvandarlıq, quşçuluq və s. sahələrinə aid elmin o zamankı yeni nailiyyətləri əsasında yazılmış əsərlərdir. İkinci qismə köhnə məişət əleyhinə mübarizə, təhsil, elm, maarif, məktəb, dil, ədəbiyyat, incəsənət, teatr və sairəyə aid məqalələr daxildir.

Birinci qismə daxil olan məqalələrində müəllif təbiət elmləri sahəsində darvinizm müddəalarını məharətlə şərh edir. İkinci qism məqalələrdə Zərdabi dövrünün yetkin maarifçisi kimi təhkimçilik hüququna və onun doğurduğu nəticələrə qarşı mübarizə aparır, xalq kütlələrinin maariflənməsi, dünya mədəniyyətinin yeni nailiyyətlərinə yiyələnməsi uğrunda çalışır.

Millətimizin maariflənməsi üçün anadilli qəzetin dəyərini dərinədən dərk edən Həsən bəy Zərdabi gərgin mübarizələr və çoxsaylı yazışmalardan sonra qəzetin çapına razılıq alır. 1875-ci il iyulun 22-də Bakıda ana dilində ilk Azərbaycan qəzeti “Əkinçi”nin birinci nömrəsi Abbasqulu ağa Bakıxanovun kiçik qardaşı, rus ordusunun general-mayoru Abdulla bəy Bakıxanovun maliyyə yardımı ilə çapdan çıxır. Bununla

da Həsən bəy növbəti “ilk”lərdən birinə - milli mətbuatın təməlinin qoyulması şərəfinə nail olur. Onu da qeyd etmək ki, qəzetə “Əkinçi” adının verilməsi təsadüfi deyildi. Həmin ad atında dərin və böyük rəmzi məna, geniş və əhatəli fəaliyyət proqramı nəzərdə tutulmuşdu. Qəzeti nəşr etməkdə əsas məqsəd, başlıca qayə həmvətənlərinin qəlbinə, şüuruna maarif, elm, mədəniyyət toxumu səpməkdən ibarət idi. Başqa sözlə, maarif, təhsil əkinçisi üçün ən böyük meydan, münbit tarla şüurunu milli biganəlik, nadanlıq və cəhəlin “alaq otları” basmış geniş kütlə, savadsız xalq ola bilərdi.

“Əkinçi”nin məram və məqsədləri qəzetdə bu cür təqdim olunurdu:

“Əkinçi” – tərbiyəçi olub xalqın xoşbəxtliyi haqqında düşünür, xalqın maariflənməsinə çalışır;

“Əkinçi” – bələdçi olub dünyəvi elmlərin öyrənilməsinə və insanları işığa, yaxşılığa səsləyir;

“Əkinçi” – bir ayna kimi bütün ayrılıqları göstərir, təmizliyin, səadətin, xoşbəxtliyin yoluna işıq tutur;

“Əkinçi” – bir həkim kimi insanları acı dərmanlarla nadanlıq xəstəliyindən müalicə edir ki, bizdən sonra gələnlər nadanlıq mərzinə tutulmasınlar...

“Əkinçi” qəzeti fəaliyyət göstərdiyi (1875-1877) illərdə özünün müqəddəs amalına – xalqın maariflənməsinə ləyaqətlə xidmət etdi. O, tezliklə xalq maarifi və mədəniyyətinin, ana dili məktəblərinin böyük carçısı oldu. Qəzet bağlansa da, onun əkdüyü maarif, elm və mədəniyyət toxumları tezliklə öz bəhrələrini verdi: yeni-yeni məktəblər açıldı, qəzetlər nəşr olunmağa başladı.

“Əkinçi” qəzeti nəşri ilə Azərbaycanda jurnalistika sistemini və nəslini formalaşdırdı, peşə prinsipləri yaratdı. Azərbaycan dilini rəsmi statusda öz fəaliyyətinin əsasına çevirdi. Maarifçilik ideyasının daşıyıcısı olan bu qəzet milli təfəkkürlü ziyalılar nəslinin yetişməsində böyük tarixi xidmətlər göstərdi.

DİN VƏ ONUN ƏDƏBİYYATA TƏSİR DƏİRƏSİ

Qəmbərov S.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Dinlə ədəbiyyat arasında əlaqə öz başlanğıcını onları çarpazlaşdıran bir nöqtədən götürür. Ədəbiyyat dini detallara müraciət kimi, din də öz inanclarının ifadəsində bədii sxemlərdən istifadə etmişdir. İstər Quranda, istərsə də İncildə folklor janrlarının izlərinə rast gəlirik. Qədim bədii yazılar öz məzmununa görə dini mətnlərə yaxınlaşdığı kimi, ilk dini mətnlər də öz strukturuna görə bədii mətnə yaxınlaşır. Belə ki, mətnlərdən onlara poetik söz və poetik ifadə etmə formaları transformasiya olunmuşdur. Bədiilik dini mətnlərdə yalnız struktur yox, həm də düşüncə məsələsi idi. “Dini şüura da inam, əyaniliklə yanaşı təxəyyülün yaratdığı obrazlar, dialoqluq, ideal simvolika, allegorik dildə çatdırmaq, güclü emosionalıq xasdır”. Hindistanın qədim tarixə malik dini təlimi olan vedalar şeirlər şəklində yaranmışdır. Həm də onu qeyd etmək ki, qədim dini ədəbiyyatların yalnız formaca deyil, həm də məzmunca şeirləşməsi faktdır. Ona görə də tədqiqatlarda bu ədəbiyyatlardan dini-fəlsəfi ilə yanaşı, bədii ədəbiyyat kimi də danışılır. Zərdüştlük dini görüşlərini ifadə olunduğu Avestadan yalnız dini-fəlsəfi yox, həm də bədii mətn kimi bəhs etmişlər. Qədim dini mətnlərdə fəlsəfilik və bədiilik bir-birinə çulğalaşmış halda idi. “Din də fəlsəfədə olduğu kimi insanların öz həyatını qurduqları dünya haqqında ən ümumi təsəvvürlərdən söhbət gedir. Allah haqqında təlimdə, dünyanın İlahi yaradılışında, ruhun ölməzliyi, Allahın göstərişlərində insana qoyulan tələblərin məzmununda əks olunur. Bu fundamental dini ideyalar öz xarakterinə görə fəlsəfi ideyalarla oxşardır”. Din öz məzmununa görə fəlsəfəyə meyil edir, hər dinin özünün fəlsəfəsi vardır. Din öz ifadəsində isə bədiiliyə doğru istiqamətlənir və hər dini mətnlərdə bədii detal və modellərə rast gəlinir.

Dini mövzu-detallar bədii mətnlərdə müşahidə olunur. Əlbətdə, bu da səbəbsiz deyildir. Sənət, o cümlədən də ədəbiyyat cəmiyyətin düşüncə sferasını hədəf alır, onu “işğal etməyə”, öz təsir dairəsinə çevirməyə can atır. Ədəbiyyat cəmiyyətdə görüb müşahidə etdiyi neqativləri bədii mətnə aldığı kimi, bədii mətndən də pozitivləri ona ötürməyə çalışır. Din bunun üçün ən münasib və yararlı vasitədir. Demək, dini mövzu-detalların mənəvi potensialı əsərin ideyaya yolunu asanlaşdırır. Təsədüfi deyildir ki, Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” poemasında mənəvi keyfiyyətlərin təbliği işinə dini motivlə-Adəmin yaradılışının təsviri ilə başlayır.

Dini mövzu-detallar ədəbiyyat üçün həm də bədii vasitədir. Dünya ədəbiyyatının ən ölməz nümunələri öz mövzu-ideyalarının qurulmasında bu vasitədən yararlanmışlar. Avropa intibahının böyük əsəri Dantenin “İlahi komediya”sı mövzu-ideyasını xristian-katolik dininin görüşlərinə uyğun olaraq “Cəhənnəm”, “ətraf” (təmizlik), “Cənnət”in mənzərələri üzərində qurmuşdur. Dindən gələn İblis obrazı ədəbiyyatda simvolik surətə çevrilərək müxtəlif iblis tiplərində Dantenin “İlahi komediya”sında Lussiferdə, Hötenin “Faust”

tragediyasında Mefistofeldə, Y.Lermantovun “Demon” poemasında Demonda, H.Cavidin “İblis” faciəsində İblisdə ifadə olunmuşdur. Bu əsərlərdə xeyir- əsərin ideyası öz hərəkətini dini təsəvvürlərdən gəlmə, şərdə isə - iblis tiplərində tapır. H.Cavidin “İblis” faciəsində fəlakət saçı, hər kəsi şərə doğru sürükləyən İblis sonda xeyirin qələbəsinə-insanın özünü dərkinə gətirib çıxarır.

“Dini həqiqəti daha yaxşı hiss etdirmək, yaxud onu obrazlarda ifadə etmək” tendensiyası klassik Şərq ədəbiyyatında sufizm ədəbi-estetik cərəyanını doğurmuş, və bütün Şərq ədəbiyyatı, Tanrıya gedən yolun yolçusuna çevrilmişdir. “Sufi” poeziyasının atası hesab olunan Əhməd Yəsəvidən sonra sufizmə meyil xüsusilə güclənmiş və artıq Şərq poeziyasında yeni bir istiqamət-sufi ədəbi məktəbi yaranmışdır. Bu dövrdən etibarən klassik şairlərin heç bir əənə şəklini alan sufi poeziya üslubundan yan keçə bilməmişdir. Sufizm nədir sualının ən yaxşı cavablarından biri də Həzrət İnaşət Xanın təfsiridir: “Sufizm dinlər arasında fəlsəfə, fəlsəfələr arasında dindir”. Sufizmin dini-fəlsəfi görüşləri, tanrı eşqi öz məcrasını niyə ədəbiyyatda tapdı sualına ədəbiyyatşünas alim Sənan İbrahimovun cavabı çox doğrudur. Birmənalı demək lazımdır ki, klassik ədəbiyyatı dindən ayrı təsəvvür etmək çətindir. Düzdür din ədəbiyyatın təbliğat vasitəsindən lazımınca bəhrələnməmişdir. Bununla belə, Şərqdə divan ədəbiyyatı sırf dini bazada yaradılmış və dini-fəlsəfi ideyalar ifadə etməyə çalışmışdır. Elə din xadimləri də, sufilər də ədəbiyyatın gücündən istifadə etməklə öz ideyalarını yaymışlar. Ədəbiyyatın poetik imkanları sufi-fəlsəfi fikrinin dərkə üçün münasib idi.

Fikirlərin xüsusi şeir vəznələri ilə ahənglə söylənilməsi insanlara zövq verir və onu düşünməyə vadar edir. Ona görə də bir sıra filosoflar ədəbiyyatın gücündən istifadə etməklə özlərinin sufi-fəlsəfi fikirlərini yaymağa cəhd etmişlər. Bu cəhdin sonunda orta əsrlər Şərq ədəbiyyatı onun axarına düşmüşdür. Şərq ədəbiyyatını sufizm dini-fəlsəfi ideologiyasını bilmədən başa düşmək mümkün deyil. Ərəb-müsəlman Şərqinin bədii mədəniyyəti hər şeydən əvvəl klassik poeziya ilə assosiasiya edilir. Azərbaycan ədəbiyyatında dini həqiqətlərin müzakirə-mübahisə forması özünün ən mükəmməl müstəvisini Hüseyn Cavid yaradıcılığında tapır. Ədibin dini çarpazlaşma müstəvisində bir məhəbbətin həll etdiyi “Şeyx Sənan” pyesində əənəvi dini baxışlar darmadağın edilir. Cavid dini əhkamlara qarşı insan qəlbinin hiss-həyəcanlarını ön mövqeyə çəkir. Dini buxovlarla insan qəlbinin azadlığının toqquşmasından doğan ziddiyyətlər Cavid düşüncəsini yeni dini-fəlsəfi axtarırlara çıxarır. Din həyatın bir parçası olduğu kimi, bədii ədəbiyyata da daima öz təsirini göstərir.

ƏDƏBİYYATDA YARADICILIQ PROSESİ

Quliyeva D.Z.

Bakı Slavyan Universiteti

Ədəbiyyat cəmiyyətin estetik tərbiyəsində mühüm rol oynayır. Ədəbiyyat sadəcə olaraq yazıb-yaratmaq, baş verən hadisələri bədii, obrazlı dillə çatdırmaq, sözlərin ən incisini seçib bir araya gətirmək deyildir. Ədəbiyyat bir xalqın varlığını gələcəyə aparmaq və həm də aydın şəkildə əks etdirmək deməkdir. Ədəbiyyat həm də təkə tarixi əks etdirmək də demək deyildir, hətta bəzən Ədəbiyyat yaradıcılığı yazılı ifadə sahəsi daxilində yaradıcı düşüncə və ya hərəkətin tətbiqidir. Ədəbiyyat yaradıcılığı öz qaynağını folklor, şifahi xalq ədəbiyyatından alır. Nağıllar və əfsanələr, atalar sözləri kimi epik folklor janrları milli müdrikliyin ifadəsi sayılır. tarixdə baş verən siyasi hadisələrin yönünü dəyişməyə qadir olacaq gücə sahib bir sərvətdir. Azərbaycan ədəbiyyatı həm tarix baxımından, həm də mənəvi-əxlaqi keyfiyyət baxımından çox zəngindir. Azərbaycan ədəbiyyatı öz inkişaf mərhələsini "Dədə Qorqud" eposu sayəsində müəyyənləşdiribdir. Türkçülük, islamçılıq, müasirlik mərhələlərinə bölünən ədəbiyyatda, bu mərhələlərin hər biri məhz ədəbi-ictimai fikrin əksi kimi meydana çıxıbdir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri milli ədəbiyyat tarixinin keçdiyi çoxəsrlilik inkişaf yolunun sistemli şəkildə dövrləşdirilməsinin elmi təsnifatını hazırlamaqdan ibarətdir. Bu məqsədlə dövrləşdirmə üzrə müasir elmi konsepsiyaları hazırlamaq üçün Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində indiyədək mövcud olan axtarırları və baxışları araşdırıb təhlil etmək mühüm vəzifələrdən biridir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dövrləşdirilməsinə dair təşəbbüslər müxtəlif zamanlarda fərqli baxışlar əsasında formalaşmışdır. Bu gün müasir ədəbiyyat deyəndə kökü klassikaya, folklorla bağlı bir ədəbiyyat düşünəlməlidir. Çünki ədəbi yaradıcılıqda novatorluq əənəyə sөykənməli, milli zəmindən uzaq düşməməlidir. Müxtəlif dövrlərin təcrübəsindən bu nəticəyə gəlinir ki, ancaq xalqın tarixinə, ədət-əənəsinə sadıq qalaraq və çoxəsrlilik ədəbi əənələrin əks etdirilməsi ilə yaranan sənət nümunələri ədəbiyyat tarixində öz imzasını ata bilibdir. Bəşəriyyət yarandığı gündən bu günədək ətraf mühitdə və cəmiyyətdə müxtəlif

proseslər gedib və getməkdədir. Gözlə görülə bilən və görülə bilməyən varlıqların dəyişkənliyi nəticəsindədir ki, bəşər övladının istək və tələbatları müxtəlif istiqamətlərdə dəyişikliyə məruz qalır. Fikirlər, istəklər, baxışlar, yanaşma tərzı formalaşır. Təbii ki, bu dəyişikliklər ədəbi yaradıcılıqdan da yan keçməyə bilmir. Yuxarıda yaradıcılığın nə olduğunu incələyərkən bunlara aydınlıq gətirmişik ki, yaradıcılığa bir çox amillər mütləq mənada təsir göstərir. Baş verən bu proseslər nəticəsində yaradıcı insanın hadisələrə yanaşma tərzı dəyişik bir formada özünü göstərməlidir. Burada yaradıcı şəxs öz istedadını, ruhunu, sevgisini, hadisələrə düzgün yanaşma tərzını, gedən prosesləri daha aydın və yaradıcı şəkildə ortaya qoymağı bacarmalıdır. Zaman dəyişdikcə hadisələr dəyişir, hadisələr dəydikcə ictimai fikir formalaşır, ictimai fikir isə tarix yazır. Deməli, zamanın nəbzini tutan, proseslərə fərqli üsullarla yanaşmağı bacaran yaradıcı insanlar ədəbiyyatda öz yollarını cızaraq iz qoymağa nail olacaqlar.

MEHMET AKİF ƏRSOYUN POEZİYASINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİYİN TƏRƏNNÜMÜ

Mahmudzadə T.E.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Görkəmli türk şairi Mehmet Akif Ərsoy bütün yaradıcılığı boyu doğma xalqının qəhrəmanlığını, vətənə bağlılığını, onun milli-mənəvi dəyərlərini yüksək məhəbbətlə tərənnüm etmişdir. Onun şeirlərində türk kəndlisinin mənəvi aləmi, doğma yurda sonsuz sevgisi özünəməxsus şəkildə poetikləşmişdir. Elə bir türk tapmaq çətindir ki, o, şairin “İstiqlal marşı” şeirini əzbər bilməsin. Mehmet Akif Ərsoy istər kiçik, istərsə də iri həcmli şeirlərində türk övladının tarixlər boyu göstərdiyi fədakarlığı, vətən uğrunda canını fəda etməsini real poetik boyalarla təsvir etmişdir. Şairin “Səfahat” şeirlər kitabında toplanmış əsərləri bu baxımdan çox səciyyəvidir. Kitabda bu şeirlər müxtəlif başlıqlar altında toplanmışdır.

Mehmet Akif Ərsoy “Canaqqala şəhidlərinə” adlandırdığı hissədə Asımın təmsil etdiyi nəslin şücaətini poetik misralarla tərənnüm edir. Müəllif beynəlxalq imperializmin, “mədəni Avropanın” vəhşiliklərini əsərin başlanğıcında təsvir etməklə oxucuda dolğun təəssürat yaradır:

Şu Boğaz Hərbi nədir? Varmı ki dünyada eşi?
Ən kesif orduların yükləyir dördü – beşi.
Təpədən yol bularaq gəlmək üçün Marmaraya,
Kaç donanmayla sarılmış ufacık bir qaraya.
Nə həyasızca tehaşşüd ki üfüqlər qapalı!
Nərdə - göstərdiyi vəhşətlə “bu: bir Avropalı!”

Şair Çanaqqalada baş verən amansız və qanlı döyüşləri məşhər gününə bənzədir. “Qum kimi qaynayan” əsgərlərin siması və dilləri də tamam bambaşqadır. Çanaqqalada Türkiyəni məhv etmək, türkü yer üzündən silmək üçün, dünyanın yeddi iqlimindən gələn istilaçılar buraya toplaşmışdır. Mədəniyyət pərdəsi altında Osmanlıya soxulan bu həyasız axının törətdiyi cinayətlər, qanlı qırğınlar nifrət və qəzəblə damğalanır:

Kimi hindu, kimi yamyam, kimi bilməm nə bəla,
Hanı, taunada züldür bu rəzil istila.

Qanlı döyüş meydanının real təsviri o qədər qorxuncdur ki, insanı dəhşət bürüyür: hər yanda “qafa, gövdə, bacaq, qol, çənə, barmaq, əl, ayaq” qan gölü içindədir. Göydə quzğun sürüsü kimi dolaşan təyyarələr. “zirehə bürünmüş namərd əllər”, alov içində qalan şəhid meyitləri bu qanlı səhnənin tükürpədən görüntüləridir. Bütün bu təsvirlər nə qədər qorxunc və dəhşətli təsir bağışlasa da, türk övladının qəhrəmanlığı, sinəsini polad mərmilərə, yanğın sellərinə sipər etməsi sonsuz iftixar hissi doğurur. Göz yaşları içində doğan qələbə gülüşü Asımın nəslinin doğma xalqına bəxş etdiyi əbədi bir səadətdir. Bu səadət qanlar, qurbanlar bahasına başa gəlsə də, türk övladı bəxtiyarlıq içində gülümsəyir. Çünki o, namus və şərəfini-ərxaya vətənə olan borcunu ölümün gözünün içinə dik baxaraq ödəmişdir:

Canaqqala şəhidlərinə müraciətlə yazılmış bu məsnəvi dərin lirizmi, yüksək vətəndaşlıq pafosu ilə diqqəti cəlb edir. Professor E.Quliyevin qeyd etdiyi kimi, “Canaqqala şəhidlərinə” əsərində igidlik göstərən, qəhrəmancasına şəhid olan yenilməz türk əsgərinin yurd sevgisi mədh olunur. Şair onların şəhidliyində ölümsüzlük axtarır, qanları tökülən torpağın hər qarışında ruhlarının əziz tutulmasına əminlik bildirir.”

Görkəmli şairin poetik yaradıcılığı yalnız bir məqsədə və məramı xidmət etmişdir: bu vətən övladının zəngin mənəviyyəti, doğma ölkənin azadlığıdır. M.Ərsoy türk övladının milli şüurunun, istiqlal ideyalarının formalaşmasında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Ona görə də şairin şeirlərində Anadolu, istiqlal, millət,

vətən torpaqları, şəhidlər və sair kimi söz və ifadələr sıx-sıx işlənir. Dərin mənalı misralar, poetik obrazlar, bədii təsvir və ifadə vasitələri bu şeirlərin məzmun və mündəricə gözəlliyini, ideya-məzmun zənginliyini daha da artırır. Elə buna görədir ki, şairin poeziyasında quru, qeyri-mükəmməl misralara, sönük və bəsit fikirlərə rast gəlmək mümkün deyildir.

Şairin “Xatirələrdən” şeirində milli vətənpərvərlik hissləri ilə yanaşı, həm də dini-əxlaqi motivlər güclüdür. Kiçik sujetə malik olan bu şeirdə o, vətən uğrunda canını qurban edənlərin tanrı mərhəmətinə qovuşduğunu qürur hissi ilə ifadə edir:

Artıq köç edir: Haqqa varan bir yolu tutmuş,
Allaha baxan gözləri dünyayı unutmuş.

Mehmet Akif Ərsoy yalnız türk ədəbiyyatı tarixində deyil, eləcə də Azərbaycan ədəbi-fikir tarixində yüksək qiymətləndirilən və sevilən bir şairdir. Onun poetik dünyası vətən məhəbbəti, həyat eşqi, millət sevgisi ilə zəngin bir dünyadır. Şairin əsərləri həm də sənətkarlıq baxımından yüksək sənət nümunələridir. Buna görə də bu qüdrətli şairin ədəbi irsi həmişə müasir və novator səciyyəsi ilə milli köklərə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Bu sənət keyfiyyəti M.A.Ərsoyun yaradıcılığının aktuallığını və əhəmiyyətini müəyyənləşdirən ən önəmli amillərdir.

BÖYÜK BRİTANIYA MƏTBUATINDA XOCALI SOYQIRIMININ İŞIQLANDIRILMASI

Məlikova G.R.

Bakı Slavyan Universiteti

Xocalı soyqırımının beynəlxalq arenada tanılmasında KİV əsas təbliğat vasitələrindən biridir. Bu məsələdə oxucu və ya izləyici kütləsi çox olan beynəlxalq media qurumlarına üstünlük verilməlidir. Nəzərə alsaq ki, Böyük Britaniya mətbuatı özünün tarixi keçmişinə və auditoriyasının genişliyinə görə dünya KİV-ində qabaqcıl yerlərdən birini tutur ki, bu da Xocalı soyqırımının təbliği baxımından həmin media qurumlarında yayımlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu KİV orqanlarından “The Independent”, “The Sunday Times”, “The Times” qəzetlərində, BBC televiziyasında, “Röyter” informasiya agentliyində və s. media qurumlarında Xocalı soyqırımı ilə bağlı materiallar yayımlanıb. “The Independent” qəzetinin 1992-ci il 29 fevral tarixli buraxılışında jurnalist Helen Vomakin Xocalı soyqırımı haqqında məqaləsi dərc olunub. O, yazısında “Röyter” agentliyinin Ağdamdakı müxbiri Elif Kobanın soyqırım haqqında xəbər verdiyini qeyd edib.

1992-ci ildə Ağdamda olan jurnalist Tomas Qoltzın “The Sunday Times” qəzetində “Xocalı soyqırımı”nın ağır nəticələrini əks etdirən yazısı yayımlanıb (1 may 1992-ci il). “Erməni əsgərlərinin törətdiyi soyqırım nəticəsində yüzlərlə insan yurd-yuvalarından didərgin düşdü”.

Soyqırım həqiqətlərini dünya ictimaiyyətinə çatdıran jurnalistlərdən biri də Anatoli Lieven “The Times” qəzetinin 3 mart 1992-ci il tarixli nömrəsində Xocalıda baş vermiş faciənin canlı şahidlərinin dilindən verir.

Ölkənin aparıcı televiziyalarından olan BBC1-nin efirində də 1992-ci il martın 3-də Xocalı soyqırımı ilə bağlı informasiya yayımlanıb. “Səhər xəbərləri”nin 07:37 buraxılışında birbaşa bağlantı zamanı hadisə yerinə ezam olunmuş müxbir uşaqdan böyüyə yüzdən artıq insanın öldürüldüyünün şahidi olduğunu bildirib. Böyük Britaniyada Xocalı soyqırımı haqqında materialların verilməsi təbliğatı daha da effektiv edir və bunun bir neçə üstünlükləri var:

1. Oxucularında sadəcə vətəndaşlar olmaqla yanaşı ictimai xadimlər, dövlət rəhbərləri, nüfuzlu təşkilatları təmsilçilərinin çoxluq təşkil etmək;

2. Dilin ingilis dili olması isə auditoriyanın daha da geniş olması deməkdir ki, bu da daha çox insanın Xocalı soyqırımı ilə bağlı məlumatlanması deməkdir.

XOCALI SOYQIRIMI BEYNƏLXALQ HÜQUQDA CİNAYƏT AKTI KİMİ

Məlikova G.R.

Bakı Slavyan Universiteti

Erməni silahlı birləşmələri keçmiş SSRİ-nin 366-cı alayının hərbi qulluqçularının köməyi ilə 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Xocalı şəhərində sivil vətəndaşlara qarşı öz soyqırımı niyyətlərini həyata keçirdilər. Bu soyqırımı cinayəti Ermənistan tərəfinin Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ silahlı münaqişəsində işğalçı niyyətinin əsas hissəsini təşkil edirdi. Azərbaycan Respublikası ərazilərinin Ermənistan ordusu tərəfindən işğalı ilə bağlı 1993-cü ildə müxtəlif vaxtlarda qəbul edilən BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874, 884 sayılı qətnamələri bunu təsdiqləsə də, erməni tərəfi həmin sənədlərə riayət etməməkdə ısrarlıdır. Soyqırımı anlayışı Nürnberq Tribunalı Nizamnaməsində "insanlığ əleyhinə cinayət" kimi ifadə olunmuşdur. Bu anlayışın hüquqi məzmunu özündə hər hansı milli, etnik, irqi, dini qrupu tam və ya qismən məhv etmək məqsədilə törədilən cinayəti ehtiva edir. Hər hansı cinayətin soyqırımı hesab olunması üçün xüsusi məqsədli zorakılıq niyyətinin olması vacibdir. Bu zorakılıq əlamətlərinə hər hansı qrup üzvlərinə ağır cinayət, bədən xəsarəti, əqli pozğunluğun yetirilməsi, tam yaxud qismən fiziki məhvi, doğumun qarşısının alınması, uşaqların zor gücünə ailələrindən alınaraq öldürülməsi və ya başqa formalarda istifadə edilməsi və s. nəzərdə tutulur.

BMT Baş Assambleyasının 9 dekabr 1948-ci il tarixli 260 A(III) sayılı qətnaməsində isə "soyqırımı" anlayışının hüquqi dəyərinin müəyyənləşdirilməsi "Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında" Konvensiyada göstərilir ki, hər hansı milli, etnik, irqi və ya dini qrupların tam və ya qismən məhv edilməsi aşağıdakı niyyətlərdə əks olunur:

1. belə bir qrupun üzvlərinin qətlə yetirilməsi;
2. belə bir qrupun üzvlərinə ciddi bədən xəsarətləri və əqli pozğunluq yetirilməsi;
3. hər hansı belə bir qrup üçün qəsdən onun tam və ya qismən məhvinə hesablanmış həyat şəraitinin yaradılması;
4. belə bir qrup arasında uşaq doğumunun qarşısının alınmasına hesablanmış tədbirlər;
5. uşaqların zorakılıqla bir insan qrupundan digərinə verilməsi.

Ermənilərin Xocalı əhalisinə qarşı törətdikləri cinayətlər özündə soyqırımı əlamətlərini əks etdirir. Ağlasığmaz zorakılıq və qəddarlıqların tətbiq olunması Xocalı soyqırımının bəşər tarixinə bir "qara ləkə" kimi yazılmasına səbəb oldu.

İSMAYIL ŞİXLİNİN "DƏLİ KÜR" ROMANINDA CAHANDAR AĞA OBRAZI

Məmmədli G.N.

Bakı Slavyan Universiteti

Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında həqiqi milli xarakterin, realist -mülkədar obrazının ilk dolğun və tutumlu nümunəsi məhz "Dəli Kür" romanının qəhrəmanı olan Cahandar ağa obrazıdır. Cahandar ağa öz hərəkətlərində və sözündə sərt, qətidir. Dediği sözdən, elədiyi hərəkətdən heç bir zaman geri dönməyən deyil, sözünün ağasıdır. O sözünün qabağına söz çıxarılmasını xoşlamır. Cahandar ağa igiddir, cəsurdur, gözüne tuşlanan güllədən belə qorxub geri çəkilməyi ağına gətirmir. Onun xarakterində bir böyüklük var, müdriklik və təmkin var. Cahandar ağa deyir: "Mənim öz ağılım var, istədiyim kimi yaşamışam, istədiyim kimi də öləcəm". Bu sözlər anarxist düşüncəyə söykənmir. O, yaşadığı mühitin qanunlarını çox yaxşı bilir. Bu qanunlardan kənara çıxmır, ailəsini də bu qanunlar çərçivəsində yaşamağa istiqamətləndirir.

Cahandar ağa dövrün namus qanununa səcdə edən bir adamdır. Namusa, təmiz ada düşən ləkədən çox dünyada onu qorxudan heç nə yoxdur. Ancaq bu inam onun içindən gəlir, varlığına hakim kəsilən əqidə səviyyəsindədir. Cahandar ağanın sərtliyi bu inamın gücündən qidalanır. Cahandar ağa sərt, lakin zalım deyildir. Şahnigarın və Qəmərin (atın) öldürülməsi ağır, tükürpədicə səhnələrdir. Lakin Cahandar ağanın bu hərəkəti dəhşətli sarsıntıdan doğur, başqa çıxış yolu tapa bilməyən insanın əl atdığı son "çarə"dən - çarəsizlikdən güc alır. Yazıçı hər iki epizoddan qəhrəmanın çəkdiyi iztirabın, yaşadığı ağrıların nəhayətsizliyini psixoloji cəhətdən sənətkarlıqla əks etdirə bilmişdir.

Qəhrəmanın bütün varlığı ilə bağlı olduğu - öz həyatından da çox-çox üstün tutduğu və müəyyən mənada, hətta müqəddəs bir istəklə yanaşdığı bacısını və atını öldürməsi yaşadığı mühitin qanunlarından

kənara çıxma bilməmək, çıxmaq istəməmək düşüncəsi ilə bağlıdır. Əlbəttə, Cahandar ağa üçün bacısı da, atı da əvəzəlməz varlıqlardır, lakin qanun da pozulmaz, təftişəlməzdir. Bunu təkcə Cahandar ağa yox, ailəsi də, bütün el-oba da yaxşı bilir. Cahandar ağa ailəsinin təəssübünü çəkdiyi kimi, elinin - obasının da təəssübünü çəkir və bu yolda hər cür fədakarlığa hazırdır. Molla Sadıq tərəfindən qızıdırılan camaatın seminariyaya uşaq yığmaq üçün gələn Çernyayevski və Rus Əhmədə qarşı düşünülməmiş münasibət və hərəkətinə Cahandar ağanın reaksiyası təkcə qonağı müdafiə və qonağa hörmət və yaxud oxumağa, təhsilə bir baxımdan müsbət münasibəti ilə yadda qalmır. Bu təsvirlərdə qəhrəmanın xarakterinin daha əhəmiyyətli cəhətlərini önə çəkən məqamlar var. Burda baş verənlərə Cahandar ağanın münasibəti göstərir ki, o, geniş düşünməyi bacaran, sözündə və hərəkətlərində özündən çox el-obanın mənafeyini nəzərə alan bir insandır. Bu səhnələrdə diqqətimizi belə bir cəhət çəkir ki, Cahandar ağanın əli hər an tətikdə olsa da, tətiyi çəkməyə hər an hazır olsa da, bütün hallarda o, hərəkətlərini soyuq aqlın, ayıq düşüncənin nəzarəti altında saxlamağı bacarır.

İSMAYIL ŞIXLININ BƏDİİ ESTETİK BAXIŞLARINDA MİLLİ DƏYƏRLƏR

Məmmədli G.N.

Bakı Slavyan Universiteti

Xalqın, millətin taleyi görkəmli yazıçını hər zaman düşündürmüş, çətin şəraitdə də belə olsa, öz sinəsini qabağa verərək fikirlərini duyğularını öz etiraz səsi ilə bildirməkdən çəkinməmişdir. Məhz onun yaşadığı sovet dövründə milli kimlik, milli tale məsələlərini qabartmaq, dilə gətirmək, ana dili, milli tarix, soykök kimi problemlərə toxunmaq heç də asan deyildi. Yazıçının “Dəli Kür” əsərindən başlamış olan milli-mənəvi mövqeyi daha sonrakı yaradıcılığının mahiyyət və vəzifəsini artıq müəyyənləşdirmiş oldu.

Onun Azərbaycan nəsrində bir çox əhəmiyyətli xidmətləri olmuşdur. Ədəbiyyatımızda, nəsrimizdə millilik keyfiyyətinin, xalqı kolorit və dinamizmin inkişafında, qüvvətlənməsində İsmayıl Şıxlının xidmətləri danılmazdır. Onun “Ayrılan yollar”, “Dəli Kür”, “Ölən dünyam” romanlarında, həmçinin tarixi və folklor etnoqrafik planda yazdığı hekayələrində ədib əsərlərinin istər dil, təhkiyə tərzində, istər yaratdığı obrazların portret və ya xarakter cizgilərinin açılışında hər zaman xalq ruhundan, xalq mənəviyyatından, tarixi etnoqrafik yaddaşdan gələn meyarları diqqət önündə saxlamışdır. Milli özünüifadə xalq ruhunun tarixi-genetik yaddaşının, milli-kimlik duyğusunun, mentalitet keyfiyyətlərinin təzahürü olaraq onun yaradıcılığında ana xətt kimi keçir. “Ayrılan yollar” romanında ilkin şərtlər halında özünü göstərən milli təmayül artıq “Dəli Kür” və “Ölən dünyam” romanlarında, “Namus qaçağı”, “Namərd gülləsi” və s. kimi hekayələrində aparıcı ideya kimi estetik məğzinə çevrilmişdir. Ümumilikdə Azərbaycan ədəbiyyatında keyfiyyət baxımından yeni bir mərhələ kimi səciyyələnen atmışıncı illər ədəbi prosesin milli-tarixi mövzu, milli yaddaş, soykökə qayıdış, milli özünüdərk istiqamətinə yönəlməsində İsmayıl Şıxlı yaradıcılığının böyük rolu olmuşdur.

“Dəli Kür” romanından baş qaldırmış olan milli ruhun ədəbi həyatın bir qədər sonra isə milli mənəvi həyatın əsas təkanverici qüvvələrindən birinə çevrilmiş olması yaxın keçmişimizin ədəbi tarixi və milli gerçəkliyidir. Özünüdərk, özünəqayıdış, milli kimlik mübarizəsinin təşkilində Cahandar ağa obrazı fonunda təcəssüm olunmuş milli qürur, xalq müdrikliyi, mərdlik, igidlik, namus, qeyrət, düşməne əyilməzlik kimi keyfiyyətlər olduqca böyük rol oynamışdır. Xalq ruhunun, milli-mənəvi dəyərlərin güzgüsü olan bu əsər əslində milli müstəqilliyin bədii təqdimatı idi. Sonralar doğrulacaq siyasi müstəqilliyin təməlində sözügedən bədii bünövrənin rolu kifayət qədər güclü olmuşdur.

“Dəli Kür”çülüyn və Cahandar ağa obrazının bir növ davamçıları olan Ömər Koxa, Güllü xanım, Çapıq Əmrah (“Ölən dünyam”), Qaçaq Süleyman (“Namus qaçağı”), Qaçaq Kərəm (“Namərd gülləsi”) və başqa bu qəbildən olan obrazların mənəvi dünyası ilə ifadə olunmuş mərdlik, igidlik, milli şərəf və ləyaqət dədə-babaların ruhuna - yoluna sədaqət, namus-qeyrət kimi mental keyfiyyətlərin İsmayıl Şıxlı yaradıcılığında sistemli bir kompleks təşkil etməsi onun bir yazıçı kimi milli dəyərlərə olduqca bağlı olduğundan xəbər verir.

ŞAİR-TƏNQİDÇİ ŞAMİL SALMANOV

Məmmədov T.Ş.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

İ.V.Stalin öldükdən sonra digər respublikalarda olduğu kimi Azərbaycanda da imperiyanın ədəbi-metodoloji təfəkkürünə qarşı gərgin mənəvi bir mübarizə başlandı. Elm və ədəbiyyatın elə bir sahəsi yox idi ki, orada milli oyanış hərəkəti baş verməmiş olsun. Klassik ədəbi əsərlər, folklor nümunələri yenidən nəşr olunmağa başladı, ana dilində çoxsaylı dərslilər hazırlandı. Bu qəbildən olan və milli şüura söykənən fəaliyyətlərin o dövrün “humanitar fikrinə yeniləşdirici təsiri oldu, ədəbi-bədii düşüncəni buxovlardan xilas etdi.”

Poeziyada Rəsul Rzanın başçılığı ilə bu mədəni mübarizənin yeni mərhələsi başlandı və Əli Kərim, Fikrət Qoca, Vəqif Səmədoğlu kimi yeni nəsillər tərəfindən bu işlər davam etdirildi. Belə bir mədəni-ictimai şəraitdə ədəbiyyatşünaslıq məkanımıza orta nəsillər filoloq-mütəxəssislər daxil oldu. Bunlardan biri də ədəbi-bədii tənqidimizin 60-70-ci illər mərhələsində özünəməxsus orijinal dəsti-xətti olan istedadlı alim, görkəmli tənqidçi Şamil Salmanovdur. Şamil Salmanov ömrünün sonuna qədər qələmini yerə qoymayaraq öz üzərinə düşən vəzifəni layiqincə yerinə yetirdi. Şamil Salmanov yaradıcılığında ədəbiyyatın bütün janrlarından, müxtəlif məsələlərindən yazsa da, ömrünün sonuna qədər onun öz mövzusu var idi: şeir və tənqid. O, ömrünü tənqiddə həsr etsə də, şeirdən imtina edə bilmirdi. Tənqidi yaradıcılığını, araşdırmalarını müxtəlif ədəbi dövrlərdə yaşamış şairlərimizə, onların şeirlərinə həsr edirdi.

Bəlkə də şair ruhu onu bu yönə istiqamətləndirirdi. Axı Ş.Salmanov özü ədəbiyyata şeirlə gəlmişdi. Hətta “Sabahınız xeyir, insanlar” adlı şeir kitabını da çap etdirmişdi. Sonralar yaradıcılığının janrı, forması dəyişsə də, ruhu dəyişmədi. Onun şair ruhu qələmə aldığı tənqidi əsərlərdə də davam etdi. Bu özünü şeiri duymaq, təhlil etmək bacarığında, həm də, təhlil üslubunda bürüzə verirdi. Ş.Salmanovun maraq dairəsinə daxil olan məsələlərdən biri Azərbaycan Sovet poeziyasının inkişaf xüsusiyyətləri, ümumən poeziya problemləridir. Bu məsələlərə həsr olunmuş əsərlərdə bir şair-tənqidçi kimi şeiri duymaq, onu janrın estetik prinsipləri mövqeyindən təhlil qabiliyyəti qabarıq formada özünü göstərir. İstər klassiklər, istərsə də, öz dövrünün müasir ədəbi prosesi haqqında qələmə aldığı məqalələrdə tənqidçinin mülahizələri yüksək sənətkarlıq mövqeyindən çıxış edərək ədəbi-bədii hadisələri üzə çıxarır. Bu isə yenə də mahiyyəti düzgün müəyyənləşdirmək, əsas problemi ön plana çəkmək bacarığı ilə əlaqədardır. Məsələn “Müasirlik mövqeyindən” kitabında R.Rza haqda qələmə aldığı üç məqalədə heç bir təkrara yol vermədən onların hər birində şairin yaradıcılığının bir cəhətini elmi və estetik təhlilin vəhdəti zəminində şərh etmişdir. “Şeirin çətin yolunda” məqaləsində isə Ə.Kürçaylı poeziyası təhlilə cəlb edilmiş, onun poeziyasında bədii inikasın özünəməxsusluğu aydınlaşdırılmışdır. Ş.Salmanovun müxtəlif dövrlərdə yaşamış şairlərimizə həsr etdiyi məqalələrinə nəzər yetirdikdə görürük ki o, hər bir ədəbi hadisəni onun mahiyyətini üzə çıxaran müasir meyarlarla qiymətləndirir.

Ş.Salmanov öz dövrünün aparıcı sovet-rus və dünya filoloji yeniliklərindən bəhrələnsə də öz elmi araşdırmalarında milli filoloji elmimizin əsas istiqamətlərini rəhbər tuturdu və bu istiqamətdə ənənə və novatorluq, metod və janr, tənqid və ədəbi proses barədə yeni mülahizələr irəli sürür, M.Rəfili, C.Cabbarlı, M.Müşfiq, R.Rza və b. yenilikçi şairlərin yaradıcılığına fərqli bir baxış nümayiş etdirirdi. Tənqidçinin özünəməxsusluğu onda idi ki, tədqiqatçı araşdırmaya cəlb etdiyi mətnləri rus və dünya ədəbiyyatından götürdüyü nümunələrlə müqayisə etməkdən daha çox zəngin Azərbaycan poeziyasına üstünlük verirdi. Bir tənqidçi kimi ədəbi prosesi, məxsusən, milli poeziyamızda gedən maraqlı ədəbi hadisələri yaxından izləyən, onlara lazımı qiymət verən Ş.Salmanov nə qədər çətin də olsa qarşısına qoyduğu məqsədə nail ola bilmişdi. Məhz buna görədir ki tənqidçinin “Azərbaycan sovet şeirinin ənənə və novatorluq problemi” monoqrafiyası elmi-filoloji aktuallığını bu gün də itirməmişdir.

Bu monoqrafiya XX əsrin 80-ci illərində Azərbaycan sovet şeirinin təhlili və araşdırılması ilə məhdudlaşmır. Alim monoqrafiyada klassik ənənənin novator təəcəssümünü R.Rza, Ə.Kərim, N.Xəzri, B.Vahabzadə kimi tanınmış sənətkarların irsini ədəbi kontekstdə araşdırır. Tədqiqatçı bir də bu cəhəti xüsusi vurğulayır ki, Azərbaycan Sovet poeziyası kommunist ideologiyasının təsirindən tam xilas ola bilməsə də, çağdaş şairlərimiz klassik ənənələrdən heç vaxt ayrı düşməyiblər. Ədəbi irs və varislik prinsipi həmişə gözlənilmişdir. Salmanov xalq şairi R.Rzanın sərbəst vəznə yazdığı şeirlərin ideya-məzmun xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən şairin Sabirin satirik poeziya ənənələrinə “Rənglər” silsilə şeirlərinə obyektiv şəkildə münasibətini bildirir. Müəllif gödətərir ki bəzi tənqidçilər R.Rzanın poeziyasında müşahidə olunan yenilikçi meyilləri düzgün qiymətləndirmirlər. Onun fikrincə, R.Rzanın şeirlərində sətirləti mənalari

birtəfəli şəkildə dəyərləndirmək oxucunu problemin əsl mahiyyətindən uzaqlaşdırır. Tənqidçi ədalətli və prinsipial mövqeyi ilə sənətkarla oxucu arasında bir körpü yaratmağı bacarmalıdır. Belə olan təqdirdə ədəbi-elmi tənqiddə cəlb olunan əsərlərin ədəbi-estetik cəhətləri daha aydın üzə çıxır. O bu istiqamətdə bir sıra tədqiqatlar aparan görkəmli ədəbiyyatşünasların fikirlərini özünəməxsus şəkildə dəyərləndirərək poeziyanın inkişaf meyillərini elmi-nəzəri səviyyədə ümumiləşdirir, məntiqi nəticələrini poetik və elmi-tənqidi ənənlərin üzərində sistemləşdirir.

BEYNƏLXALQ JURNALİSTİKADA MÜHARİBƏ VƏ MÜNAQİŞƏ OCAQLARININ KİV TƏRƏFİNDƏN İŞIQLANDIRILMASI

Məmmədova G.N.

Bakı Slavyan Universiteti

Bu gün jurnalistikanın inkişafı bunu göstərir ki, artıq media verdiyi informasiyalarda heç bir sərhəd tanımır, cəmiyyətin bütün sahələrini özündə ehtiva edir. Hər hansı ictimai hadisəyə, yaxud elmin müxtəlif sahələrinə peşəkar yanaşmaq üçün jurnalistikada ixtisaslaşma gedir. Cəmiyyət dəqiq informasiyanı, sadələşdirilmiş dildə, müəyyən sahədə ixtisaslaşmış jurnalistin hazırladığı materialdan daha yaxşı mənimsəyir. Beynəlxalq münasibətlərdə “güc” uğrunda gedən mübarizələr siyasi və hərbi münaqişələri qaçılmaz edir. Eyni zamanda müharibələrlə və uzun illər həllini tapmayan münaqişə ocaqlarının yaranması ilə nəticələnir. Bu isə birbaşa insan həyatı ilə bağlı olduğu üçün, KİV-də yayımlanan informasiyanın əsasını təşkil edir. Müharibə və münaqişə ocaqları ilə bağlı informasiyanı işıqlandıran jurnalistika isə “hərbi jurnalistika” adı altında ixtisaslaşıb. On doqquzuncu yüzillikdə yaranan hərbi jurnalistika müharibə və münaqişə ocaqları ilə bağlı tarixin digər mərhələlərində olmadığı qədər cəmiyyətə informasiya ötürməyə başladı. Digər tərəfdən dövlətlərarası münaqişələrin artması cəmiyyətdə bu tipli informasiyalara maraq yaradır, dolayısıyla topluma təsir edir. Münaqişə ocaqlarında hadisələrin gedişatı ilə bağlı Kütləvi İnformasiya Vasitələri (KİV) tərəfindən cəmiyyətə ilk dəfə olaraq Kırım müharibəsindən etibarən daha dolğun informasiya verilməyə başlandı. “The Times”-ın müxbiri William Howard Russell, 1854-cü ildən etibarən 22 ay müddətində Kırım müharibəsi ilə bağlı gündəlik olaraq reportajlar hazırlayıb və “The Times” tərəfindən kütlə üçün yayımlanırdı. Russelin hazırladığı bu xəbərlər “müharibə reportajları” kimi tarixə keçmişdir. Başqa sözlə, hərbi jurnalistikanın “Miladı”-nı Russelin Kırımdakı hərbi jurnalistik fəaliyyətindən götürmək olar. Əslində müharibə jurnalsitikasının kökləri daha qədim tarixi keçmişə dayanır. Herodotun “Pers”, Tukikidesin “Peloponnes” müharibələri ilə bağlı məlumatların günümüze qədər gəlib çıxması və yaxud Hollandiyalı Willem Van de Velde-nin 1653-ci ildə Hollandiya ilə İngiltərə arasındakı dəniz müharibələrini şəkillərdə təsvir edib. Həmin dövrün imkanlarına uyğun müharibə jurnalistikasının rüşeymini yaratmış olur. 1991-ci ildə başlayan “Körfəz müharibəsi”, müharibə jurnalistikasında başqa bir səhifə açdı. İlk dəfə olaraq “canlı yayım” vasitəsilə müharibənin gedişatı televiziya kanallarında yayınlanmağa başlandı.

TERROR VƏ MEDIA

Məmmədova G.N.

Bakı Slavyan Universiteti

Terror anlayışı ilk dəfə “Dictionnaire de l’Académie Française”-ın 1789-ci ildə çıxan nüsxəsində işlədilmişdir. “Dictionnaire de l’Académie Française” fransız dilinin rəsmi lüğətidir və 1687-ci ildən nəşr edilir. 1789-cu il Böyük Fransa İnqilabından sonra (1793-cü ilin 5 sentyabrından 1794-cü ilin 28 iyul tarixinə kimi) on ay müddətində iqtidarı ələ keçirən Jakobinlərin hakimiyyət dövrü “qanlı terror dövrü” (régime de la terreur) olaraq tarixə düşmüşdür. Ədəbiyyatda çox gec istifadə olunsada, təbii ki ilk bəşərin yaranması qədər uzaq keçmişə gedir. Bizim eradan əvvəl 44-cü ildə Qay Yuliy Sezarın öldürülməsi ilk klassik terror aktı kimi qəbul edilmişdir. B.ə 66-72-ci illərində indiki Fələstin ərazisində skarilər Roma imperiyasına qarşı mübarizə aparan gizli bir sekta olmuşdur. “666 nömrəli iş və terror” kitabının müəllifi olan M.İordanov terrorizmin yaranmasını İncil dövrünə təsadüf etdiyini yazaraq bildirir ki, Avelini öldürən Kaini ilk terrorçu hesab edirdi. 1937-ci ildə bağlanan Cenevrə müqaviləsində terror diplomatik şəxslərin öldürülməsi kimi qiymətləndirilmişdir. BMT-nin 1935-ci

ildə Kopenhagen konfransında “Terrorun qarşısının alınması və cəzalandırılması” ilə bağlı qərarlar qəbul edilir. Terror təşkilatları cəmiyyətdə tanınmaq, diqqət çəkmək, dövlət rəsmiləri tərəfindən güc olaraq qəbul olunmaq və onlarla dialoq qurmaq üçün medianın diqqətini çəkməyə çalışırlar. Alman tədqiqatçısı Klaus Hübner isə terrozmin medianı terror təşkilatlarının istifadə etdiyini qəbul etməklə yanaşı, medianın da terror təşkilatlarından istifadə etdiyini təsdiqləyir. Hübnerə görə “terroristlər mediayaya oxuyucu, dinləyici qazandıran maraqlı materiallarla təmin edən vasitədir. Buna görə də hər iki tərəfin bir-birindən istifadə etdiyini demək olar. Terror təşkilatları hər vasitə ilə təbliğatdan istifadə etməyə çalışırlar. ABŞ-ın 1915-ci il istehsalı olunan “Bir millətin doğulması” filmindən istifadə etməklə Ku Klux Klan terror təşkilatı cəmiyyətdə necə qəhrəman kimi təqdim edilməsi göstərilir. Təşkilat film hesabına öz üzvlərinin sayını artırmışdır. Dəmir Ledi Marqarit Teççer 15 iyul 1985-ci ildə Londondakı mətbuat konfransında medianı terrorun oksigeni adlandıraraq terrorizmlə bağlı xəbərlərin mediada yer almasına məhdudiyyət qoyulmasını və senzura gətirilməsini tələb etmişdir. 1970-ci illərdən etibarən terror aktlarının televiziyalarda yayımlanıb yayımlanmaması cəmiyyətdə müzakirələrə səbəb olmuşdur. 1972-ci il “Münhen” olimpiadalarında fələstinli terror qruplaşması terror aktı həyata keçirmişdir. Hadisələri olduğu kimi yayımlanması sivil vətəndaşlar arasında təşviş yaradır. İctimaiyyət buna görə media qurumlarını qınayır.

MÜHACİR CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ŞAİRLƏRİNİN DİLİNDƏ İŞLƏNMİŞ DİALEKT SÖZLƏR

Məmmədova N.N.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Müxtəlif səbəblərdən ötrü ömrünü vətəndən ayrı, qürbətdə keçirmiş bəzi Cənubi Azərbaycan şairlərinin əsərlərini təhlil edərkən, bu şairlərin şeirlərinin çox böyük bir hissəsində Azərbaycanın ikiye bölünməsi faciəsini şəxsi taleyində yaşayan, doğma ocağı görmək həsrəti ilə yanib yaxılan, Arazın o tayına ayaq basmaq həsrəti ilə nəfəs alan, vətən həsrəti ilə yaşamağa məcbur olan, zorla ayrılmış iki ölkənin taleyi, iki dünyanın havasının var olduğu aydın nəzərə çarpır. Şeirlərində başlıca olaraq, ikiye bölünmüş vətənin taleyini, vətən həsrətini və müxtəlif duyğuları dərin emosionalılıqla təsvir edən Söhrab Tahir, Həkimə Billuri, Balaş Azəroğlu, Mədinə Gülgün, Məlihə Əzizpur və digər cənublu şairlərin əsərlərini təhlil edərkən bu əsərlərin dil faktları ilə çox zəngin olduğunu görə bilərik.

İstifadə dairəsinə görə müasir Azərbaycan dilinin leksikasını dialekt leksikası, peşə-sənət leksikası, terminoloji leksika, jarqon leksikası və arqotizmlər təşkil edir. Vaxtilə yerli şivələr böyük müstəqilliyə malik idi, lakin ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar kütləvi savadlanma və ümumi mədəni səviyyənin bütün əhali arasında sürətlə artması nəticəsində yerli şivələr öz xüsusiyyətlərini itirməyə başlayır. Beləliklə, müasir Azərbaycan dili leksikası yaranır. Ədəbi dil ilə yerli şivələr arasında indi çox mürəkkəb bir qarşılıqlı uzlaşma prosesi getməkdədir. Bir tərəfdən ədəbi dil şivələrdə işlənən lazımlı, həyatı əhəmiyyəti olan sözləri seçib öz lüğət tərkibinə daxil edir və onu zənginləşdirir. Digər tərəfdən, ədəbi dil normaları yerli şivələrə daxil olur və onları sıxışdırır. Bunun nəticəsində, şivələrin tədricən aradan çıxması və ədəbi dilin ümumiləşməsi prosesi baş verir. Bununla belə, yeni şərait Azərbaycan dilinin bu ərəzidə yaşayan xırda xalqların dilləri ilə əlaqə və münasibəti Azərbaycan dilində yeni şivələrin yaranması üçün şərait yaradır. Beləliklə, yerli şivələrin lüğət xüsusiyyətləri hiss edilən dərəcədə öz qüvvəsini hələ də göstərir.

Dilimizin ayrı-ayrı şivələrində işlənən və ancaq onlara məxsus olan sözlərə dialektizmlər deyilir. Əgər dilimizin bütün dialektlərini nəzərə alsaq, onlara məxsus sözlərin sayı qat-qat çox olar. Ədəbi dil əsas etibarilə yerli şivələrin formalaşmasına baxmayaraq, müasir dildə şivələr ədəbi dilə o qədər böyük təsir edə bilmir. Bununla belə, şivələr ədəbi dilin, xüsusilə, onun lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Ədəbi dilim lüğət tərkibinin müəyyən qismi daima yerli şivələr hesabına artır. Yerli şivələrdən ədəbi dilin gözəlliyini daha da artıran, onu zənginləşdirən sözlər almaq zəruridir. Ədəbi dilə onun şivələrindən ancaq istər formaca, istərsə mənaca qarşılığı olmayan sözlər daxil edilməlidir. Ədəbi dildə *ana* sözü olduğu halda, buraya *ciyi* və *abay* sözlərini, doğru sözü olduğu halda, Salyanda bu mənada işlənən *hərrə* sözünü, zoğ sözü olduğu halda, Cəbrayıl bölgəsində işlənən *mov* sözünü, *rəf* sözü olduğu haqda, Gəncədə işlənən *zeh* sözünü dilimizə gətirməyin heç bir faydası yoxdur. Ədəbi dildə dialektizm xüsusiyyəti daşıyan bu sözlər onu ağırlaşdırıb korlaya bilər.

Bununla belə, hər hansı bölgə və yaşayış məntəqəsinin həyatını daha real və qabarıq şəkildə vermək, əsərdə ayrı-ayrı surəti canlandırmaq üçün yazıçı o yerin və ya surətin mənsub olduğu şivə xüsusiyyətlərindən istifadə edə bilər .

Bəzi Cənubi Azərbaycan şairlərinin əsərlərindəki dialektlər sözlərə diqqət yetirək:

Bilirəm

Səhərlərim alma qoxumayacaq daha

və quşların xatirəsi

Diğladacaq məni .

Dığlatmaq:Bakı, Lənkəran bölgələrində *təngə gətirmək, bezdirmək* mənalarındadır.

Əllərim donub,

Ayaqlarım *züyüldəyir*,

Yıxılıram birdən .

Züyüldəməx' (Naxçıvan, Ordubad) / Zivişməx' (Şərur) / zivməx' (Qarakilsə, Naxçıvan, Şahbuz) / züyməx' (Naxçıvan, Ordubad) – *sürüşmək* mənasındadır.

Züyüldəməx' Zəngibasar bölgəsində , eyni zamanda, *ağlamaq* mənasındadır.

b>p əvəzlənməsi:

Birdən saplanırın içimə

Arxadan saplanan *pıçaq* kimi. *b* səsinin *p* səsi ilə əvəzlənməsinə az-çox dərəcədə bütün dialekt və şivələrimizdə rast gəlmək mümkündür. Lakin qərb, cənub və qismən şimal dialekt və şivələrində şərq dialekt və şivələrindən fərqli olaraq söz əvvəlində *p* səsinə daha çox üstünlük verilir. Bu hadisəyə daha çox qapalı qısa saitlərdən sonra təsadüf edilir : putax // pıtax (Nax., Ord. , Şər., Şah.); puçax// pıçax (Nax., Ord. , Şər., Şah., Z., Qax.); pişməx// pişmax(Qar., Nax., Ord. , Şər., Şah., Z., Qax.) və s. *b* səsinin *p* səsi ilə əvəzlənməsi türk dillərində də geniş yayılmış hadisə sayılır. Bu hadisəyə çuvaş və xakas dillərində daha tez-tez rast gəlmək mümkündür; məs. : çuvaş dilində pus- baş, puçla –başlamaq, per-bir, xakas dilində palam-balam, pəlxçı- balıqçı, paltı-balta, pir-bir və s.

Sevinclərim *atda-bitda*

Xəyallarım *alız-uluz*...

Mənim kiçik adım qorxudur .

Atda-bitda: Naxçıvan qrupu şivələrində addax-buddax//adda-budda şəklində işlənən bu dialekt söz *seyrək, az* mənasındadır.

Alız-uluz: Salyan bölgəsində *alız-alız* şəklində işlənən bu söz *az-az* mənasındadır.

Elə o gündən başlandı

İşimdə dustaqlandığım

O gündən başlandı

Taykeşik düşdüyüm!

Taykeş: Əksər Naxçıvan qrupu şivələrində işlənən bu söz *tayı düz olmayan, tərs* mənasındadır.

Nədən görəndə səni

kırıxıram doğurdan?

Kırıxmax//karıxmax (bütün Naxçıvan qrupu şivələrində) – *çaşmaq, özünü itirmək. –gördüx' gəlir üsdümə, mən də kırıxdım, bilmədim hayana gedəm.*

O qədər hay saldı *sukut*

Başım ağrıdı..

ü səsinin *u* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri üçün o qədər də geniş yayılmış bir hadisə deyil. Bu hadisəyə başqa dialekt və şivələrimizə nisbətən Muğan, Zaqatala- Qax şivələrində və Qazax dialektində daha çox rast gəlmək mümkündür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu hadisə dalekt və şivələrimizdə əsasən ərəb-fars mənşəli sözlərdə, Zaqatala- Qax şivəsində isə yerli sözlərdə özünü göstərir: cuma, quvat, umut,sukut, quvva və s.

Məni almalıqda *quylarsan* nə olar?!

Dışlənəməmiş alma qoyarsan baş daşıma .

Bir gün xalqım üçün şairləşəndə

Şair torpağıma *quylanacağam*.

Quylamax: (Naxçıvan) – *basdırmaq*. Bu söz *quyləmax* fonetik variantında Şəki dialektində də mövcuddur.

Ana baxır, tanımayır. Birdən “ah” deyir,

Vəhmələyir, səndələyir, qalxır, qıvrılır.

Vəhmələnmək: vəhməli (əksər Naxçıvan qrupu şivələrində) – hər şeydən qorxan

Xeyr, ancaq üst başıma nəzər saldı,

Nə düşündü, nə gördü sə qımışdı.

Qımışmaq: (əksər Naxçıvan qrupu şivələrində) – gülümsünmək. –Bir yalannan qımışsa, bil ki işin düzəldi.

Onun ana qəlbi od ələdikcə

Səndən yaşmaqlayır pörtmüş üzünü.

Yaşmaqqlamaq: gizlətmək mənasındadır. yaşmaq vırmək (nehrəm) – üz gizlətmə, bir şeylə örtmə .

Köyrəlib ürəkdən bir ah çəkirsən,

Ahından od tutub yanır şəfəqlər.

v>y səs əvəzlənməsi hadisəsi baş vermişdir. Bu hadisə ,əsasən, Qazax dialektinə aid bir xüsusiyyətdir ki, açıq dodaq saitlərindən sonra özünü göstərir. sevin> söyün, hövsələ > höysələ, gövdə > göydə, bənövşə > bənövşə, novruz > noyruz və s.

C.BERNARD ŞOUNUN DRAMATURGİYASININ BƏDİİ KOMPOZİTLƏRİ

Məmmədova R.S.

Bakı Slavyan Universiteti

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində İngiltərədə ən böyük sənətkarlardan biri, Corc Bernard Şoudur.B.Şounun simasında dünya ədəbiyyatının güclü satirik yazıçısını, publisist və dramaturqunu görürük.Biz onun əsərlərində bütöv bir əsrin ictimai siyasi ziddiyyətlərinin təsvirinə rast gəlirik. O, gələcəyini ədəbiyyatda görürdü.Teatrsünas kimi guşə apardığı "Saterdey revyu" qəzetində Şou realist dramlar və İbsen yaradıcılığı haqqında məqalələrlə çıxış edirdi. Onun "İbsenizmin mahiyyəti" kitabçası (1891) həmin dövrdə Avropada populyar olan Norveç sənətkarı haqqında ingilis dilində ilk ciddi tədqiqat əsəri idi. Məhz bu əsərin təsiri ilə İbseni ingilis səhnəsində tamaşaya qoyan rejissor T.Qreyn Şounun özünü pyes yazmağa təşviq etmişdi. Lakin müəllifin ilk dram əsərinin – "Dul qadının evi" (1892) pyesinin səhnə taleyi uğurlu olmamışdı. İkinci tamaşadan sonra əsər repertuardan çıxarılmışdı.Təsədüf deyil ki, Şounu Şekspirdən sonra İngiltərənin ən böyük dramaturqu adlandırırlar.Bernard Şounun Qurana və İslama münasibəti də hər zaman yüksək olmuş, gec-tez bütün Avropanın islam dinini qəbul edəcəyinə ömrünün sonuna qədər inanmışdır: «Mən həmişə Məhəmmədin dininə həyatiliyinə görə böyük hörmət hissilə yanaşmışam. Məncə, o, hər yerdə və hər zaman cazibəli və həyatın müxtəlif sahələrində məişət üçün yararlı olan yeganə dindir» deyən Bernard Şou XXI əsrin sonuna qədər Avropanın xilas olmaq üçün İslam dinindən kömək umacağını xüsusi vurğulamışdı. Sonrakı altı ildə Şou 9 pyes yazsa da, onlara yaxın duran tapılmadı. Şou yaradıcılığı ərzində iki məqama xüsusi sədaqət nümayiş etdirib: birinci, 70-ə yaxın pyes müəllifi öz sözünü güclü yumor və sarkazmla, lakonik dialoqlardakı dərin ironiya ilə ifadə edib. Əlbəttə, yaradıcılığının zirvədə olan vaxtında Şou realizmdən kənara çıxıb və müəyyən cəsarətli eksperimentlər aparmaqdan da çəkinməyib.

İngilis fahişələri haqqındakı "Missis Uorrenin peşəsi" pyesi isə, ümumən, senzura qadağası ilə üzləşmişdi.Şounu dramaturq kimi tanıdan ilk əsəri 1897-ci ildə ABŞ-da tamaşaya qoyulan "Şeytanın şagirdi" pyesi oldu.1898 -ci ildə o, əsərlərinin iki cildliyini "Xoşa gələn və xoşa gəlməyən pyeslər" adı altında çap etdirmişdi.. Şou müharibəyə münasibətdə barışmaz mövqeyindən geri çəkilməmişdi. "Ürəklərin qırıldığı ev" (1921) tragikomediyasında müəllif günahsız insan qanı axıdılması üçün məsuliyyət daşıyan nəslin mənəvi cəhətdən necə miskinləşdiyini, tənəzzülə uğradığını ustalıqla açıb göstərilmişdi. "Mafusailə doğru" (1922) əsərini isə Şou pyes-diskussiya kimi qələmə almışdı. Ümumiyyətlə, yaradıcılıq həyatının son illərində Şou ənənəvi realizmdən müəyyən qədər uzaqlaşmış, bədii forma və mətn üzərində bir sıra cəsarətli eksperimentlər aparmaqdan çəkinməmişdi.

“ƏSLİ VƏ KƏRƏM” DASTANINDA DİNİ FORMASIYA

Məmmədova Ü.R.

Bakı Slavyan Universiteti

Şahkar dastanımız olan “Əsli və Kərəm” haqqında bir çox mübahisəli məsələlər vardır ki, bunlardan bir də onun hansı dini formasıya dövründə yaranması ilə əlaqədardır. Çünki dastanın əsas qayəsi, hadisələrin inkişafı məhz bu məsələ ilə əlaqədardır. Bu sevgi poemının bəzi variantlarında obrazların dilindən söylənilən sözlər, qoşmalar vardır ki, onlar bizdə mübahisəli fikirlər yaradır. Artıq tədqiqatçılar tərəfindən təstiq olunmuşdur ki, “Əsli və Kərəm” dastanı qədim Alban mədəniyyəti ilə bağlı yaranmışdır. Bu isə dastanın köklərinin VI-VII əsrlərə söykəndiyini göstərir. Həmin dövrdə baş verən siyasi və dini dəyişikliklər insanların psixologiyasında böyük iz buraxdı və bundan dolayı da həmin izlər özünü mədəniyyətdə də əks etdirdi. Həmin tarixi dövr kəsində isə ərəblərin Azərbaycana istila etdiyini yaxşı bilirik. Bu istila zamanında yerli əhali əsasən xristianlardan ibarət idi. Ərəblər isə ələ keçirdikləri ərazilərdə təbii olaraq müsəlmançılığı yayırdılar və elə bu zaman əhali arasında yaranan dini parçalanma müxtəlif rəvayət, əhvalatların ortaya çıxmasına səbəb oldu.

IV əsrdə türk mənşəli albanlar xristian dinini qəbul etmişdilər. Dastanın bəzi yerlərində hələ xristianlığı qəbul etməmiş atəşpərəst adətlərdən qalmış izləri görə bilirik. Məsələn, Qara Keşişin tilsimli, odlu köynək hazırlaması xristianlığın yox, zərdüştiliyin adətlərinə daha uyğundur. VIII əsrdə isə ərəblər Albaniyanı işğal edən zaman burada İslam dinini yayırdılar. Albanların çoxsu yeni dini qəbul etsələr də Dağlıq Qarabağın xristian albanları dinindən dönmədilər. Bu hadisələrdən sonra xristian və müsəlman albanları bir-birindən aralanmalı oldular. Bu iki hissə bir-biri üçün "din ayrı qardaş" olaraq qalırdı. Hətta xristian albanları müsəlman adlarından istifadə edirdilər. Dastanın bəzi variantlarında Kərəmin dilindən deyilən qoşmalardan iki din arasında hələdə özünü tapa bilməyən bir gənc görürük. İslamı qəbul edib Mehdini tanıyıb, amma onu tərk edib İsanı tutur və ya kilsəni öz məscidi kimi qəbul edir. Həyatının yeddi ilini xaça həsr etdiyini deyir, yəni islamı qəbul etsə də əvvəlki dinindən hələ dönməyib. Məsələn dastanın türk variantında da Kərəm: "Sənə qurban olum canlı kilsə"- ifadəsini işlədir. Bu qoşmalar bir daha onu göstərir ki, dastan bir dini formasıyada digərinə keçid dövründə yaranmışdır. Ona görə də albanlar iki din arasında seçim qarşısında qalıblar. Onlar İslamı qəbul ediblər, lakin onu dərk etməyiblər. Hansı ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında qəhrəmanlar İslamı qəbul ediblər, ancaq məclislərdə şərab içirlər. Türk xanının oğlu olan Kərəmin həm islam, həm də xristian dininə yönəlməsi həmin dövrün xarakterik vəziyyəti idi. Bu dövrdə alban alban keşişləri sıxışdırılmış, kilsələr ermənilərin ixtiyarına verilmişdir. Bu insanlar islam dinini qəbul etməsəydilər hər kəs onları erməni kimi tanıyacaqdı. “Əsli və Kərəm” dastanı məhz belə bir çətin tarixi dövrdə yaranmışdır.

F.M.DOSTOYEVSKİNİN “CİNAYƏT VƏ CƏZA” ROMANINDA YUXUNUN PSIXOLOJİ ROLU

Məmmədova V.V.

Bakı Slavyan Universiteti

Dostoyevskinin romanlarının psixoloji dərinliyi ondan ibarətdir ki, onun qəhrəmanları çətin və ekstremal həyatı vəziyyətlərə düşürlər. Bu qeyri-adi vəziyyətlərdə qəhrəmanların daxili mahiyyəti aşkarlanır, onların psixologiyasının dərinlikləri, gizli konfliktlər, daxili paradoksal mühitin fərqlilikləri açılır.

Dostoyevski “Cinayət və cəza” romanında özünəməxsus bədii üsullara əl atır. O qəhrəmanların əhval-ruhiyyəsində çox incə, az qala hiss olunmaz psixoloji keçidlər yaradır. Dostoyevski romanda əsas qəhrəmanın psixoloji vəziyyətini vurğulamaq üçün cürbəcür ədəbi fəndlərdən istifadə etmişdir. Bu ədəbi fəndlərin içində əsas rol qəhrəmanın gördüyü yuxular təşkil edir. Bütün roman ərzində əsas qəhrəman Rodion Raskolnikovun daxili aləmində konflikt baş verir və bu daxili ziddiyyətlər onun qərribə vəziyyətini üzə çıxır. Raskolnikov o qədər özünə qapanıb ki, onun üçün arzu və həqiqət, yuxu və gerçəklik arasındakı sərhəd silinmişdir. Ona görə də əsərdə təsvir olunan bəzi yuxuların həqiqətən yuxu yoxsa, qəhrəmanın sayıqlamaları olmasını müəyyənləşdirmək çətindir. Böyük realist və bununla yanaşı, nəhəng mistik olan Dostoyevski gerçəkliyin şəffaf olduğunu hiss edir. Onun aləmində, həyat-ərxasında əlçatmaz, insanın ağılına gəlməyən anlayışların gizləndiyi örtükdən başqa bir şey deyil. O, elə bil, qəsdən romanda yuxu ilə reallıq arasındakı

sərhədləri uçurub dağıdır. Sonralar çox parlaq və canlı xarakterlərə çevrilən obrazlar əvvəldə sanki rüyadan, hansısa dumanlıqdan qopub gəlirlər. Məsələn, küçədə Raskolnikova "qatil" deyən naməlum meşşan belə fiqurlardandır. Ertəsi gün həmin adam Raskolnikova sayıqlamanın məhsulu, kabus təsiri bağışlayır, amma sonra yenidən həqiqi subyektə çevrilir. Eyni hal Svidriqaylovun birinci dəfə peyda olması zamanı da baş verir. Sonralar ən vacib bir tipə çevrilən bu yarımfantastik obraz, naməlum meşşanla yanaşı, onun da mövcudluğuna inana bilməyən Raskolnikovun yuxularından, sayıqlamalarından meydana gəlir. Romanda "yuxu ilə reallıq arasındakı sərhədlərin dağılması" kimi xüsusiyyətlər Dostoyevskinin bədii lövhələrinə tutqun, ağır, ancaq həm də cazibədar, ildırım çaxmasını xatırladan bir kolorit verir. Adi həyatı detallar vasitəsilə gizli qatlar, ağlagəlməz sirlər açılır. Romanda təsvir olunan yuxular əsas qəhrəmanın xarakteristikasının, həmçinin romanın psixoloji dərinliklərinin açılmasına səbəb olur.

CƏFƏR CABBARLI POEZİYASINDA QADIN VƏ EVLİLİK PROBLEMI

Mənəfova S.B.

Bakı Slavyan Universiteti

Cəmiyyətin inkişafının və tərəqqisinin mühüm göstəricilərindən biri qadının cəmiyyətdəki mövqeyi və rolu ilə əlaqədardır. Sosial fəaliyyətin subyekt kimi qadının cəmiyyətdə və ailədə rolunun müsbət mənada inkişafı problemi bu gün xüsusi mahiyyət kəsb edir. Qadın hüquqsuzluğu ilə bağlı müxtəlif fikirlər söyləyən ədiblərimiz daim bununla mübarizə aparmış və əsərlərində də hər zaman qadın obrazları vasitəsilə cəmiyyətə fikirlərini bildirmişlər. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli şəxsiyyətlərindən biri Cəfər Cabbarlı olmuşdur. Onun yaradıcılığında toxunduğu problemlər, qaldırdığı məsələlər həqiqətləri əks etdirirdi. Onun istifadə etdiyi ədəbi ənənələr: həyatla bağlı olmaqdan, xalqın ictimai tərəqqisinə kömək etməkdən, qabaqcıl meylləri realitəsinə əks etdirməkdən, gerilik, ədalətsizlik və zülm ilə ardıcıl mübarizə aparmaqdan ibarətdir. Cəfər Cabbarlıya görə yazıçı həyata müdaxilə etməlidir. Qadına münasibət, hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması, azyaşlı qızların zorla ərə verilməsi, onların təhsil almaqlarında qoyulan məhdudiyyətlər və bunun kimi digər problemlər Cəfər Cabbarlı yaradıcılığının əsas mövzularından olmuşdur. C. Cabbarlı bütün yaradıcılığı boyu Azərbaycan qadınının hüquqsuz vəziyyətini düşünmüşdür. Onun əsərlərində qadın və evlilik problemi ilə bağlı məsələlər daim ön planda əks olunmuşdur. Əsərlərində yaratmış olduğu qadın obrazları spesifikliyi və müxtəlifliyi ilə göz önündədir.

Cəfər Cabbarlının yaradıcılığının istiqamətlərindən biri satirik poeziyasıdır. O, poeziya istiqamətində yaratdığı nümunələrində də qadın hüquqsuzluğu, taleyi ilə bağlı məsələləri ön plana çəkmişdir. Yaradıcılığının bütün istiqamətlərində bu problem qırmızı xətt kimi keçmişdir. O, qadına daim yüksək qiymət vermiş, onun ağrı-acısını, hüquqsuzluğunu, taleyini daim diqqət mərkəzində saxlamış, zaman keçdikcə onun həyatındakı dəyişiklikləri hər zaman diqqətdə saxlamışdır. Şairin qadın azadlığına həsr etdiyi poeziya nümunələrində iki cəhət diqqəti cəlb edir. Bir tərəfdən poeziya nümunələrində şair müti Azərbaycan qadınının vəziyyəti, ailə və cəmiyyətdəki istismarını, mənən əzilməsini, digər tərəfdən isə ayıllıq öz haqqını, hüququnu tələb edən qadınların dili ilə onların üsyankar səsinə ucaltmışdı. Onun "Hüriyyəti-nisvançılara protesto", "Arvadlar deyirlər", "Kişilər deyirlər", "Qızlardan kişilərə protesto" və başqa şeirlərində vaxtı ilə moda halını almış qadın azadlığı məsələsinin yarımçıq həll edildiyindən, qadınların hələ də ibtidadi hüquqlardan məhrum olduğundan bəhs edilir. Qadınların hüquqsuzluğu məsələsi, onlara bəslənilən laqeyd münasibət, onlara qarşı göstərilən şiddət, azyaşlı qızın təhsilindən öncə onların evlilik məsələsinin ön plana çəkilməsi və s. kimi problemlər öz əksini tapmışdır. "Hüriyyəti-nisvançılara protesto" şeirindən gətirilmiş nümunədə qadına qarşı olan münasibət göz qabağındadır:

Kişilər eyləsin insan kimi qızla rəftar,

Sonra on altı yaşlı atmışillik kaftar

Ala bilməz, a canım, boşdu bütün bu koftar.

"Qızlardan kişilərə protesto" şeirində də qadınların acınacaqlı vəziyyəti, onlara qarşı tətbiq olunan sərt qaydalar, onların zorla ərə verilməsi və ərleri tərəfindən göstərilən şiddət öz əksini tapmışdır:

Qız döyülür, qız söyülür hər zaman

Oldu qızın halı yamandan yaman!

Yeddi yaşında qızın olmuş əri

Vallah, bu nisyən çətin, çətin!

Cəfər Cabbarlı bəzi satiralarında qadınların mövcud vəziyyətini açıq-aydın, birbaşa deyil, yeri gəldikcə molla, ruhani, başqa nadan və cahilləri tənqid edərək qadının ailə və cəmiyyətdəki hüquqsuzluğunu ön plana çəkir. “Əl götür” şeirində də ədib bu vasitədən istifadə etmişdir:

İş o deyil bacarmayır Fatma ev içrə xidməti,
Ondadır iş ki, Maryanın var bacısı, məlahəti,
Heç kəs anlamır işin var belə gizli hikməti;
Barı sən anla, ay Baba, bu ürəfadan əl götür,
Anladın indi mətləbi, cövrü cəfadan əl götür!

O, övrətini evdə gözü yaşlı qoyan cahil intellidentləri, daim rus xanımlarını üstün tutanları “Qiyamətmi qopar” şeirində xüsusi vurğulamışdır:

Kim Tükəzbanla otursa, evdə bir gün görməyir,
İşvə bilməz, qəmzə bilməz, eyşü işrət bilməyir
Maryanın nazilə gülmür, həm bizi güldürməyir
Biz də kamə, ay Baba, çatsaq, qiyamətmi qopar?

XX əsr Azərbaycan qadınının keçirdiyi həyat tərzi, qadına olan amansız münasibət, ər tərəfindənn döyülmək, söyülmək, kiçik yaşlarından kətək gücünə ərə verilmək, onlara insan kimi baxılmaması və s. kimi məsələləri Cəfər Cabbarlı tənqid atəşinə tutmuşdur. “Tövbə” şeirində bu məsələlər əks olunmuşdur:

Siz deyirdiz ki, nə lazım qızı insan bilmək,
Əşki-xunbarını ya şəfqət əlilə silmək,
Qızın hər bir işini Tanrı salıbdır ilmək,
Onun hər rəncü əzabınə gərəkdir gülmək,
Tövbə... ey mollarümə, sizə ağ olmağıma,
Çox təəssüf edirəm sizdən uzaq olmağıma.

Cəfər Cabbarlı Şərq qadının vəziyyətini daim öz dərdi kimi düşünmüş, qadına yüksək qiymət vermiş, taleyini hər zaman diqqət mərkəzində saxlamış və bunu əsərlərində də əks etdirmişdir. Cəfər Cabbarlının toxunduğu problemlər bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır.

ƏSRƏF VEYSƏLLİNİN LİRİKASINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK MÖVZUSU

Nağızadə S.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Ötən əsrin 80-90-cı illərindən başlayaraq Qarabağda baş verən ictimai-siyasi hadisələr və xalqımızın, doğma yurdumuzun taleyi problemi ədəbiyyatın bir sıra janrlarına sirayət etdiyi kimi poeziyadan da yan ötüşmədi. Erməni "dığa"larının xalqımızın başına gətirdiyi faciələr demək olar ki, ədəbiyyatımızda yeni bir istiqamətə yol açdı: "Faciəmizi unutmayaq və unutdurmayaq". Bu kontekstdə ədəbiyyat ən ideal vasitələrdən biridir.

Müasir dövrdə bu mövzuda yazıb-yaradan şairlərimizdən biri də Əsrəf Veysəllidir. Öz zəngilliyi ilə seçilən şairin yaradıcılığında, demək olar ki, Qarabağ mövzusu ayrıca bir mərhələni təşkil edir. Ə. Veysəlli Füzuli rayonunun Yuxarı Veysəlli kəndində anadan olmuşdur. Belə olan təqdirdə iqiqat faciə yaşayan şair bütün ağrı-acılarını, həsrətini, kədərini, soydaşlarımızın ağır günlərini göz yaşları içində poeziyasına gətirmişdir. Qəlbi vətən həsrəti ilə çırpınan şair doğma kəndinin viran qalmış taleyini "A kəndim", "Bu kəndin işıqları qalib Allaha" kimi şeirlərində yanıqlı bir dillə oxuculara çatdırır. "Qorxuram görməyəm üzünü bir də" deyən şair qorxularını dilə gətirir. Birinci şeirdə passiv mövqedə dayanan lirik qəhrəman ikinci şeirdə üsyankar birinə çevrilir. Mənfur ermənilərin törətdikləri bəd əməllərə dözməyən qəhrəman bir zaman güllük-gülüstanlıq olan bu kəndin necə viranə qalmasını dilə gətirməkdən çəkinmir. "Ağacları kəsilib, yanib çöpərlər", "Nə vaxdır gələn, gedən yoxdur" kimi ifadələr kəndin kimsəsiz, xaraba qaldığını, talan olunduğunu göstərir. Lirik qəhrəman öz yurduna gedə bilmir, çünki evinin içində ermənilər gəzir. Öz doğmalarının məzarına baş çəkə bilmir, çünki qəsbkarlar tərəfindən dağıdılıb. "Qara Kəhriz-i", "Sərgəndar" qayasını, "Qarabulağ"ı ziyarət edə bilmir, çünki yad əllərdədir. Belə bir mənzərəyə dözməyən şair "Gedək, oğul, gedək! yanımda ol sən" deyərək sanki gələcəyə səslənir. Nə bahasına olursa olsun öz yurdumuzu, torpağımızı geri qaytaracağımızı bildirir. Bu yolda ölüm belə haqdır. Yoxsa vətən belə bizi bağışlamaz:

Çətin ki, söz demək üzümdən gələr,
Yurdu qurtarmasam düşdüüyü dardan.

Kəndimin verdiyi gözümdən gələr
Mən onu almasam "şondıqalardan".

Şairin vətən harayı bununla bitmir. Onun "Vətən dardadır", "Ölən günlərim", "Getdi", "Qarabağım", "Boş beşiyin laylası", "Göynəyir" və s. kimi yüzlərlə şeirində haqqın boğulan səsinə eşidirik. Xüsusilə, "Qarabağım" şeirində şair məsələyə başqa bir mövqedən yanaşmışdır. Bir siyasət oyununda "böyük qardaş"larımızın qurbanına çevrilən Qarabağ belə bütün olub bitənləri millətimiz kimi şaşqın-şaşqın izləyir. Qana susamış düşmənlərimiz xalqımızın qonaqpərvərliyindən, ürəyiaçıqlığından istifadə edərək öz əməllərini Qarabağ üzərindən həyata keçirdilər:

Qırıldı o səs niyə
Dönüb oldu mərsiyə?
Vəzifəyə, kürsüyə,
Satılan Qarabağım.

Ə. Veysəlli yaradıcılığında yer alan "Qocaldıb dağları Xocalı dərdi", "Düşməni tapdağında Laçıdır qalan", "Daşnaqlar od vurub Azərbaycana" ifadələri bu faciənin xalqımızın qan yaddaşında necə bir mövqə tutduğunu göz önünə sərgiləyir. Bir an olsun öz doğma yurdunu unutmayan şair həmin yurtda keçirdiyi unudulmaz günləri göz yaşı içində xatırlayır. "Ölən günlərim" adlı şeirdə isə həmin günlərin həsrətində olduğunu, lakin o xoş günlərin bir daha geri gəlməyəcəyini bildirir. Bu sitemə tab gətirə bilməyən şair keçirdiyi o vaxtları "Əşrəf Veysəllinin ölən günləri" adlandırır.

Şairin poeziyasında Vətən və Vətəndaş obrazı qoşa işlənir, poetik bir vəhdət təşkil edərək mübarizliyi, sarsılmazlığı, hünər və qəhrəmanlığı təcəssüm etdirir. Professor Avtandil Ağbaba Qarabağ mövzunu Ə. Veysəllinin yaradıcılığında ayrıca bir mərhələ kimi səciyyələndirərək yazır ki, bu, bir tərəfdən çağdaş ədəbi prosesin ümumi ahəngi və yaşadığımız dövrün ağrı-acıları ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən şairin özünün şəxsi taleyi, fərdi yaşantıları ilə əlaqədar olub onun duyğu və düşüncələrinin bəddi təcəssümüdür. Ümumiyyətlə, vətəndaşlıq yangısı, müharibənin törətdiyi qanlı fəlakətlər, izzət dolu həyəcanlı düşüncələr Ə. Veysəllinin şeirlərini poetik mənə tutumu ilə zənginləşdirir. Yığcam və emosional təsirlər, yağlı düşmənin amansızlığı kövrək qəlbə çarpıntılarını daha da alovlandıraraq "Göynəyir" şeirinə yeni bədii çalarlar əlavə edir. Bu şeir bütün ideya-məzmunu xüsusiyyətləri ilə erməni qəddarlığını, günahsız insanların sağalmaz dərdlərini əks etdirir. Lakin "mən" in daxili izzətləri, kədərli duyğular şeirin ümumi ruhuna müəyyən qədər bədbinlik gətirsə də, müəllif qəyəsini qətiyyətlə zəiflətmir, əksinə düşmənin qanlı əməllərinə qarşı ittiham kimi səslənir. Milli etnik detallar, "şəhid məzarında yatan əsgərin" nisgilli dərdlərinin təsviri ilə cəlqəşib müharibə dəhşətlərinin faciəli mənzərəsini yaradır:

Bağrı şan-şan olub dilsiz daşın da,
Vətən savaşında, yurd savaşında.
Kövrək anaların doqquz başında
Təndiri göynəyir, sacı göynəyir.

Ə. Veysəlli lirikasında bu günümüzün real hadisələri Azərbaycan əsgərinin hünər və rəşadəti pafoslu misralarla tərənnüm olunur. Onun bu cür şeirlərində qəhrəman Azərbaycan övladı xalqımızın igidlik ənənələrini yüksək ləyaqətlə davam etdirir. 2016-cı ildə Lələtəpə uğrunda gedən döyüşlərdə qəhrəman ordunuz azgın düşmənin başını əzdi. Azərbaycan torpaqlarını yağlı düşməndən azad etdi. Bu baxımdan şairin "Olmayıb", "Gedin", "Azərbaycan əsgəri", "Lələtəpə" və digər şeirləri vətənpərvərlik ideyaları ilə çox zəngindir. Amansız düşməne nifrət, erməni vandalizminin ifşası, Azərbaycan oğullarının hünər və rəşadəti şairi rıqqətə gətirir. "Qoymaz rahat yatmağa köksümdə ürək mənim"-deyə vüqarla xalqımızın igid oğullarının qəhrəmanlığını vəsf edir. 2016-cı il aprel döyüşlərinə qədər hamının gözündə adi bir dağ olan Lələtəpə yüksəkliyi indi müqəddəs and yerimizə çevrilib. Əşrəf Veysəlli bu coğrafi məkana dərin poetik mənə verir. Misraların poetik tutumu və mənə yükü bir-birini tamamlayaraq oxucunun gözündə qəhrəmanlığın yeni bir anlamını ifadə edir:

Yarğanlar sızlayan yaramdır mənim,
Ormanlar anamdır, balamdır mənim.
Bu Cocuq Mərcanlı qalamdır mənim,
Üstünün qülləsi Lələtəpədir.

Şairin şeirlərinin bir çoxunda poetik duyğular kövrək və həzin ovqat axarında ifadə olsa da bütövlükdə qürur yüksəkliyi, gələcəyə nikbin baxış onun şeirlərinin başlıca ideyasını ifadə edir. "Şəhidlər xiyabanı" şeirində müəllif bu müqəddəs yeri yurdun göynətilərinə, vətənin dərdlərinə dərman kimi mənalandırır. Bu müqəddəs ziyarətگاهی oxunan dastan, ecəskar musiqi adlandırır. Şeirin ümumi sonluğu müəllif ideyasının tamlığını və bütövlüyünü poetik bir şəkildə oxucuya çatdırır. Oxucu qısa və lakonik cümlələrin axarında

Şəhidlər xiyabanının ədəbi-fəlsəfi mahiyyətini daha dərinləndirən dərk edir. Bu dərk etmə milli və mənəvi duyğuların təzahürü kimi oxucu yaddaşında dərin iz buraxır:

Hər baş daşı, hər məzar
Cinas sözlərə bənzər
Vətənin yaddaşında saxlanan təcnişmidir
Şəhidlər Xiyabanı?!

Ümumiyyətlə, Əsrəf Veysəllinin poeziyası qəhrəmanlıq duyğuları, humanizm və mənəvi paklıq, özünüdərk hissləri ilə vətənpərvərlik motivlərinin formalaşmasına xidmət edir.

M.Ə.SABİR SATİRALARINDA “DÖVRÜNÜN AYNASI” SAYILAN OBRAZLARIN TƏNQİDİ

Nəsimli S.A.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Böyük məharətlə, qüdrətlə və eyni zamanda realistcəsinə qələmə alınmış M.Ə.Sabir satiraları yüksək sənətkarlıq nümunəsi sayılır. Şairin satirik şeirlərinin əlvanlığı bununla əlaqədardır ki, öz xain planlarını həyata keçirməyə çalışan mənfi tiplərin dəhşətli mənzərələrə, sarsıdıcı hadisələrə səbəb olduqlarını hərtərəfli şərh etmişdir. Şairin zəngin tiplər silsiləsi ilə “az sözlə çox şeyi ifadə etmək” qüdrətinə, sənətinə malik olması onun satiralarının əsas sənətkarlıq xüsusiyyəti kimi qiymətləndirilir. Biz bu zəngin tiplər aləmində yalnız XX əsr Azərbaycanını yox, Yaxın Şərq dünyasını, onun geriflikli ruhanilərini, fəalılarını, xalqı soyan sahibkarlarını, satqın ziyalıları, tacir və mülkədarlarını görürük. Bu cür rəngarəng, tipik, səciyyəvi cizgilərlə obrazlar, surətlər aləmi yaratmaq və öz fikrini məhz onların dili ilə çatdırmaq şairin bədii portret ustası, işini bilən bir satirik şair olduğunu göstərməkdədir. M.Ə.Sabirin bu ustalığını istənilən satirası üzərində görmək və göstərmək mümkündür. Tacir, ruhani, mülkədar, ziyalı, bəy, molla, axund, kəndli, fəhlə və bu kimi yaratdığı insan obrazları şairin “dövrünün aynaları”dır. Şairin bu obrazlarla yaratdığı yeni, bədii boyalar, düşüncə tərz, dövrün mənəvi-psixoloji çətinlikləri daha aktual, daha dolğun nəzərə çarpır. Sabir satiralarında adları çəkilən və əməlləri tənqid atəsinə tutulan şəxslər həcv şəklində məzəmmət olunmur, şair onları bu şəkildə ictimai cəhətdən səciyyələndirir və ifşa etməklə tip səviyyəsinə qaldırmışdır.

XX əsr Azərbaycan poeziyasının mühüm ədəbi-tarixi hadisəsi kimi Sabir satirasının əsas yaradıcılıq xüsusiyyəti bununla əlaqədardır ki, şair satiraları yalnız yaradıcılıq prinsipi, ironik tipləri, ideya, məzmun baxımından deyil, onu vahid janr, poetika, üslub, forma sistemi cəhətdən zənginləşdirmişdir. O, öz qələmi, öz təsirli və kəsərli sözü ilə bunu etməyə qadir olmuşdur. Məhz bu cür özünüdərkini isbatını “Mən belə əsrarı qana bilmirəm” satirasında görə bilərik. Şair bu yaradıcılıq nümunəsində həyatın insanlara qarşı yaratdığı “əsrarı” (“sirri”) qana bilmədiyini, ancaq qanmaz olub da kənarda boş dayana bilmədiyini, ona haqq sözünü deyərək “utan” deyildiyi halda, utana bilmədiyini, gözünün həqiqəti görüb, əqlinin doğruları kəsdiyini deyərək günəşi, yəni işıqlı, rahat, qayğısız günləri inkar edə bilmədiyini kəskin şəkildə diqqətə çatdırmağa nail olmuşdur. Şairə müraciət edən bu ikiüzlü, riyakar, fanatik “cəlladlar” ona qanmaz olub bu həyatın, cəmiyyətin işinə qarışmamağı, əgər bunu bacarmırsa da yığılıb ölməyi, canını qutarmağı məsləhət bilirlər. Sabir “Mən belə əsrarı qana bilmirəm” şeirini boşuna yazmamışdır. Burada şairin xalqının nəzərinə çatdırmaq istədiyi fikir budur ki, dövrünün mollaları, axundları, mülkədarları, qolçomaqları özlərindən aşağı rütbəli şəxslərə zülm etməklə kifayətlənmir, əksinə hələ bir bu zülmə göz yummalarını, bu sirri “qanmaz” şəkildə qəbul etmələrini, haqq sözünü dilə gətirməmələrini, sonda da avam şəkildə, ağır-acıya dözərək yığılıb ölmələrini əmr edirlər. Satirik şairimiz isə bu xalqın, millətin nümayəndəsi, carçısı olaraq bu vəziyyətlə barışmadığını, haqq-ədalət sözünü deməkdən çəkinmədiyini böyük məharət və cəsarətlə deməyi özünü borclu bilir.

M.Ə.Sabirin satiralarında əsas ideya cəhalətə, qatı dindarlığa qarşı kəskin mübarizə aparmaqla köhnə həyat tərzini, ağır günləri yeniliklərlə, inkişafı əvəz etməkdir. Mədəni tərəqqinin, mənəvi əsarətin əsas səbəbkarları olan din xadimlərinin tənqidi ustalığı Sabiri digər molla-nəsrəddinçi şairlərdən fərqləndirir. Şair bu savadsız, mənfur niyyətli qondarma dindarları açıq-aşkar tənqid etməklə kifayətlənmir, həmçinin zamanı gəldikdə belə yaramaz insanların öz şəxsi maraqlarını həyata keçirmək üçün xarici ölkə missionerləri ilə birlikdə dövlət və xalqın tərəqqisinə mane olmağa çalışacaqlarını bəyan edir. Biz bu fikrin təsdiqini “Bu gün” adlı satirada aydın şəkildə görə bilərik:

Mollalar, taleyiniz oldu əcəb yar bu gün,
Misiyonerlər də bizə çıxdı həmvar bu gün!
O ki məktəbləri məhv etmək idi niyyətimiz,
Yox idi əldə və lakin ona bir qüdrətimiz.
Məktəb artıqca azalmaqda idi sənətimiz.

**XIX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA NƏSR JANRLARININ TƏŞƏKKÜLÜ
(A.BAKIXANOVUN “KİTABI-ƏSGƏRİYYƏ” VƏ İ.QUTQAŞINLININ “RƏŞİD BƏY
VƏ SƏADƏT XANIM” ƏSƏRLƏRİ ƏSASINDA)**

Sadiqova G.N.

Bakı Slavyan Universiteti

Ədəbiyyat tariximizdə XIX əsr xüsusi bir əhəmiyyət kəsb edir. Bu mərhələdə ədəbiyyatımız nəzmin hökmlərindən qurtulmağa, nəsr nümunələri dirçəlməyə, təşəkkül tapmağa başlamışdır. XIX əsr ədəbiyyatımıza Avropa mədəniyyəti və ədəbiyyatının pəncərələrini açmışdır. Əvvəlki mərhələlərdə görürük ki, nəzm hakimiyyətini qoruyub saxlamışdır. Şeir dili yalnız şahlara, yüksək təbəqəyə məxsus olmuş, əsasən də, hakim zümrənin istədiyi həyatı əks etdirmişdir. Məşhur “Qabusnamə” əsərinin “Şairlik qaydaları haqqında” fəлиндə oxuyuruq: “Bir də ki, nəsrdə işlənen sözləri şeirdə işlətmə, nəsr rəiyyətdir, şeir şah. Rəiyyətə yaraşmayan şey şahə heç yaraşmaz”. Buradan aydın görünür ki, şeir dili insanın qəlb çırpıntılarını, daxili aləmini, sevgisini, nifrətini, sevincini, kədərini ifadə etsə də, xalqın şirin dilinə, onun dərđini izah etməyə kifayət etməmişdir. Şeir lakonikliyi ilə yalnız duyğuları ifadə edə bilməmişdir. Nəsr isə bu hissləri şərh etmək üçün geniş imkanlar yaradır. Qələmə alınmış hər bir nəsr əsərində sənətkar öz ideyalarını, xalqın arzu-istəyini təfsilatı ilə, nəqlətmə vasitəsilə çatdırmaq imkanı qazanmış olur.

XIX əsrdə nəsr janrlarının təşəkkülünün əsasını “Kitabi-Əsgəriyyə” və “Rəşid bəy və Səadət xanım” əsərləri qoymuşdur. Ədəbiyyatımızda yazılmış ilk hekayə sayılan bu əsərlərdən birincisində fars-ərəb sözləri üstünlük təşkil etməsinə, ikincisi isə fransız dilində qələmə alınıb nəşr olunmasına baxmayaraq, hər ikisi Azərbaycan ədəbiyyatına məxsusdur və xalqımıza məxsus adət-ənənəni, xalqımızın həyatını əks etdirmişdir. Bir çox müəlliflər “Rəşid bəy və Səadət xanım” və “Kitabi-Əsgəriyyə” əsərlərini nəsr nümunəsi, Azərbaycan ədəbiyyatına məxsus nümunə hesab etmirlər. Birinci səbəbi yuxarıda qeyd etdiyimiz əsərlərin yazıldığı dillə bağlıdır. İkinci səbəb isə bu əsərlərin içində yer alan nəzm parçalarıdır. Lakin bu müəlliflərin mülahizələri yalnızdır. Hər şeydən əvvəl, bu əsərləri qələmə alan yazıçılar Azərbaycan mühitinin yetirməsi olmuşdur və hekayələrdə də Azərbaycana məxsus ab-hava hiss olunmaqdadır. Sətirələrin hər biri vətən qoxusunu əks etdirir. Bu baxımdan da onun ədəbiyyatımızın nümunəsi olmasını inkar etmək olmaz. Əsərlərin nəsr nümunəsi olmaması ilə bağlı mülahizəyə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, ədəbiyyatda Aristotelin kəşf etdiyi üç növ-epik, lirik, drammatik növ öz aktuallığını günümüzədək qoruyub saxlamışdır. Belə ki, zamanla bu növlərdən başqa növlər yaratmağa çalışsalar da, yaratdıqları növlər də həmin üç növün tərkib hissəsi olmuşdur. Məsələn, lirik-epik növ lirik növlə epik növün vəhdətindən yaranmışdır. Bu o deməkdir ki, lirik növdə epik təhkiyə, epik növdə də lirik parçalara rast gəlmək mümkündür. Lakin bu onun epik növ, yaxud lirik növə mənsubluğunu dəyişmir.

Bəhs etdiyimiz əsərlərdə də şeir parçalarına sadəcə bir neçə hissədə təsadüf edilir. Bununla isə onun nəsr nümunəsi olmasını inkar etmək olmaz. Çünki əsərlər nəslrlə qələmə alınmışdır. “Kitabi-Əsgəriyyə” və “Rəşid bəy və Səadət xanım” əsərləri xalqın düşüncəsinə sirayət edən Şərq təfəkkürünün qalın divarlarını yıxmışdır. Abbasqulu ağa Bakıxanov hekayəsində Şəqrdə, eləcə də Azərbaycanda hökm sürən qadın hüquqsuzluğunu, azad sevginin məhrumiyyətə düşər olduğunu ön plana çəkmişdir. Sanki dahi şairimiz Nizməi Gəncəvinin nəzmlə qələmə aldığı “Leyli və Məcnun” poeməsindəki ideyaları inkişaf etdirərək, müasir baxımdan yenidən işləyərək nəsrə çevirmişdir. Şərqdə mövcud qadın zorakılığı, istəmədiyi adama verilməsi, qadınlara qarşı haqsızlığı məsələsinə toxunan müəllif əsərdə Quba əyalətindən olan Əsgər adlı bir şəxsin öz müəllimi-mərsiyəxanın qızına aşiq olmasını və bu iki sevgilinin sevgiləri yolunda mübarizələrini əks etdirmişdir. Əsərdə baş verən bütün hadisələr, epizodlar da bu sujet ərrafında cəmlənmişdir.

“Rəşid bəy və Səadət xanım” əsəri də digər hekayəmiz kimi qadın məsələsini, haqsızlığını bir daha ortaya qoymuşdur. Burada həmçinin vətənimizin təsvirinin verilməsi qürbətdə yaşayarkən bu əsəri qələmə alan ədibimizin vətən həsrətini göstərmişdir. Rus bədii nəsr üslubunda qələmə alınan əsərdə iki zidd qütb-köhnəlik və yenilik qarşı-qarşıya qoyulmuşdur. Köhnəliyi təbliğ edən Tutu xanım, Kazımخان, yeniliyin

nümayəndələri isə Rəşid bəy, Səadət xanım və İsmayıl bəydir. Əsərdə müəllif yüksək təbəqənin həyatının təfsirini versə də, xalqın içinə də enmişdir. Mərdan obrazı vasitəsilə bunu əks etdirmişdir. Burada, zənnimizcə, yazıçı o dövrdə ölkəmizdə Şərq adət-ənənəsində mövcud məhrumiyyətlərə bir qədər diqqəti cəlb etməyə çalışmışdır. Məsələn, əsərdə həyatlarını birgə yaşayacaq olan iki insanın toy gününə qədər görə bilməməsi kimi adət qeydə alınmışdır. Həmçinin adət-ənənələr, təbiət təsvirləri ilə yanaşı, xalqımızın qəhrəmanlığı da Rəşid bəyin simasında göstərilmişdir. Beləliklə, ədəbiyyatımızda böyük bir iz qoymuş “Kitabi-Əsgəriyyə” və “Rəşid bəy və Səadət xanım” əsərləri həm janr, həm ideya, məzmun baxımından bir ilkə imza atmışdır.

20 YANVAR QƏTLİAMININ CARÇISI “SƏHƏR”

Süleymanov T. E.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Ölkənin müstəqilliyinin yenidən bərpa olunması ərəfəsində fəaliyyət göstərən mətbu orqanlarının mənzərəsi rəngarəng olduğu qədər də ziddiyyətli, həm də maraqlı idi. Həmin dövr mətbuatını istiqamətinə, problemə yanaşma tərzinə, mövzusunə görə təxminən aşağıdakı kimi proqramlaşdırmaq olar:

- köhnə üsula meyl göstərən, sovet və partiya buxovundan əl çəkmək istəməyən partiya, sovet mətbu orqanları;

- əvvəlki iş üsulu ilə yeni tələblər arasında tərəddüd edən, vurnuxan bəzi sahə qəzet və jurnalları;

- söz, mətbuat azadlığına, insan haqlarına, demokratik dəyərlərə, senzurasız nəşrə meyl, maraq göstərən, Azərbaycanın istiqlalı, azadlığı uğrunda mübarizə aparan mətbu orqanları.

XX əsrin 80-ci illərində ideoloji sahənin bütün cəbhələrində olduğu kimi mətbuatda da yeniliklə köhnənin mübarizəsi, yaxud köhnənin yeniyə müqaviməti getdikcə amansız şəkildə alırdı.

Bəzi hallarda partiya orqanlarının öz əməkdaşları belə redaksiyanın proqramına, platformasına əks mövqedə durur, həmkarlarının iş üslubuna etiraz edir və onları yeniliyə səsləyirdilər. Belə hallarda onlar ya materialın heç olmasa, yumşaldılmış şəkildə dərcinə nail olur, ya da işdən uzaqlaşırıdılar. Bu gün milli tarixi dərkimizin təbliğində və yaşanmasında o dövrün mətbuatının rolu ölçüyə gəlməz dərəcədə böyükdür. Əslində müstəqilliyimizin bərpası uğrunda aparılan mübarizədə o zaman çox çətinliklərlə çap olunan “Səhər”, “Odlar Yurdu”, “Azərbaycan” qəzetlərinin yerinə yetirdiyi tarixi missiya haqqında danışmaq ədalətsizlik olardı. Bu qəzetlər Azərbaycanın ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatında, azadlıq mücadələsində, müstəqillik uğrunda misilsiz xidmətlər göstərmiş və onun yaxın tarixini öz səhifələrində yaşadaraq gənc nəsillərə çatdırmışlar. Bu illərdə ölkəmizdə nüfuzu və imzası ilə yaxşı tanınan Məzahir Süleymanzadə həmin dövrün xarakteristikasının belə verir: “Azərbaycan mətbuatında yeniliyə, təzə sözə ehtiyac vardı. Mən bunu yaxşı hiss edir, oxucuların əhval-ruhiyyəsini duyurdum. Di gəl ki, o vaxt, qəzet açmaq mümkün deyildi. Bundan ötrü birbaşa Moskvanın razılığı tələb olunurdu. Amma mən yollar axtarırdım, ruhdan düşmürdüm. Nəhayət, 1989-cu ilin avqustunda “Kommunist” qəzetinin iqtisadi əlavəsi kimi “Səhər” qəzetinin ilk nömrəsini oxuculara təqdim edə bildim. Bu balaca qəzet müstəqil olmasa da, həm məzmunu, həm də forması ilə partiya mətbuatından çox fərqlənirdi”.

1990-cı il 20 yanvar qətləmi zamanı Azərbaycan televiziyasının enerji bloku partladılmış, respublika televiziyası və radiosunun verilişləri tamamilə kəsilmişdi. Faciə baş verən gündən isə digər kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyəti dayandırılmış, xalq informasiya almaq hüququndan məhrum edilmişdi. Doqquz gün qəzet çap edilməmiş, bu müddətdə 20 Yanvar faciəsi barədə xalqa rəsmi məlumat verilməmişdi. Milli faciənin miqyası ilə bağlı ilk xəbər verən “Səhər” qəzeti idi. Yanvarın 22-də “Səhər” qəzeti 2 milyon tirajla çap olunaraq əhaliyə pulsuz paylandı. 20 Yanvar şəhidlərinin siyahısı ilk dəfə “Səhər” qəzetinin 1990-cı il 3 fevral tarixli nömrəsində dərc edildi. “Vətən bu gün ağı deyir...” – qəzetin manşeti bu cür idi. Yazı 11 jurnalistin qələminin məhsulu idi. Onların arasında yaşına, iş təcrübəsinə, istedadına görə müxtəlif adamlar var idi. Qəzetdə Bəxtiyar Vahabzadə, Əzizə Cəfərzadə, Məmməd Aslan və digər görkəmli şair və yazıçılarımızın məqalələri, şeirləri dərc olunurdu.

20 Yanvar qırğını barədə birinci sözü ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Moskvada söyləyir. Yanvarın 21-də Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyində Heydər Əliyevin verdiyi bəyanatı “Səhər”çilər tərcümə edərək riski gözə alıb bunu şəhərdə yayırlar. Jurnalist Rüstəm Rüstəmov da “Səhər” əllərdə gəzirdi” adlı publisistik məqaləsində 20 Yanvar faciəsindən, rus əsgərlərinin vəşiliklərindən, talançılığından, eyni zamanda həmin dövrdə həyatlarını riskə qoyaraq xalqımızı və beynəlxalq ictimaiyyəti informasiya ilə təmin etmək üçün peşəkar jurnalistlərin fəaliyyətindən iftixarla söhbət açır.”

Qələm yoldaşları sonralar qəzetin təsisçisi M.Süleymanzadənin bu fədakarlığını çox gözəl qiymətləndirirdilər. O, zaman tanınmış jurnalist-publisist Flora Sadıqlı Azərbaycanın müstəqilliyi ərəfəsində, xüsusilə 20 yanvar 1990-cı il faciəsinin törədildiyi vaxt doğru informasiyaya nə qədər ehtiyac olduğunu, lakin həmin məlumatların çox çətinliklə toplandığı və yayıldığı barədə “Səhər” 20 Yanvar şəhidlərinin xatirəsinə ucaldılmış ən möhtəşəm söz abidəsidir” adlı yazısında bunu bir daha geniş şəkildə oxucusuna çatdırır. Müəllif həmin günləri belə xatırlayır: “1990-cı ilin faciəli yanvar günlərində xalqımızın çörəkdən, sudan çox informasiyaya ehtiyacı var idi. Çünki, ölkənin başqa sahələri kimi mətbuat sistemi bütünlüklə dondurulmuşdur. Azərbaycan televiziyasının enerji bloku partladılmış, radio işləmirdi... Qəzetlər hərbi senzura ilə üz-üzə qalmışdı. Moskva radiosu isə Bakıda guya ekstremistlərin 26 sovet əsgəri və zabitanın öldürülməsi barədə xəbərlər yayırdı. Bu qeyri-dəqiq xəbərləri təkzib etmək, dünya ictimaiyyətinə, ilk növbədə isə Azərbaycan xalqının özünə əsl həqiqəti çatdırmaq lazım idi. Ancaq, necə, hansı vasitə ilə? Fövqəladə vəziyyət şəraitində hansı ki, qəzet buraxmaq, şəhərə çıxmaq belə təhlükəli idi. Ancaq öz vətəndaşlıq vəzifəsini yerinə yetirən, peşə borcuna sadıq qalan jurnalistlərimiz bəlkə də mümkün olmayan bir işin öhdəsindən layiqincə gəldilər” .

Maraqlı və təqdirə layiqdir ki, jurnalist öz yazısında şəxsi mülahizələri ilə kifayətlənmir. O, dediklərini əsaslandırmaq, oxucusunu inandırmaq üçün həmin dövrdə yaşamış, yaratmış, bütün baş verən hadisələrə şahidlik etmiş həmkarlarını da söhbətə qoşur. Bu cür qələm sahiblərindən biri də istedadlı jurnalist Məzahir Süleymanzadədir. Qanlı yanvardan dərhal sonra M. Süleymanzadənin baş redaktoru olduğu “Səhər” qəzeti çıxdı və pulsuz paylandı. “Səhər”-in baş redaktoru fəvqəladə şəraitdə qəzeti hansı çətinliklərlə buraxdıqlarını və bu zaman nə kimi problemlərlə qarşılaşdıqlarını təfərrüatı ilə danışır, qeyd edir ki, işimizi yalnız qəzet buraxmaqla bitmiş hesab etmir, bütün imkanlardan maksimum istifadə edərək informasiya qıtlığını aradan qaldırmağa çalışdıq. O, bununla bağlı fəaliyyətini xatırladaraq deyir: “Biz başqa respublikalarda yaşayan, nömrəsini bildiyimiz hər kəsə zəng vururduq. Telefonçu qızlarımız sağ olsunlar. Tez bir zamanda bizi Rusiya, Gürcüstan, Özbəkistan, Ukrayna, Litva, Qazaxstanın müxtəlif şəhərləri ilə cəlaşdırdılar. Biz Bakıda baş verən hadisə, ordunun törətdiyi misli görünməmiş vəhşilik barədə məlumatlar verirdik” .

U.ŞEKSPIRİN “ROMEO VƏ CULYETTA” FACİƏSİNDƏ NİKBİNLİK, GƏLƏCƏYƏ ÜMİD MOTİVİ

Süleymanova Ə.A.

Bakı Slavyan Universiteti

Dünya ədəbiyyatında böyük dramaturq, humanist şairlərdən biri də U.Şekspir olmuşdur. Şekspir yaradıcı fəaliyyətinin əsasını xalqına olan dərin məhəbbət, insanı düşündürən mənəvi-psixoloji problemlər, real həyat motivləri əsas yer tutur. İstər Şekspir poeziyasının mövzusu, istərsə də faciə və komediyaları əsrlər keçsə də müasir dövr ilə səsleşir, oxucunun müasir tələblərinə cavab verir, daim oxucu kütləsinin diqqətini özünə cəlb etməyi bacırır. Bu kimi mövzularla yanaşı, insanın cəmiyyətdə sosial rolu, tutduğu mövqe, məhəbbət hissi, ictimai qınaq, cəmiyyətin insan həyatına təsiri, insanın dünyaya qarşı mübarizəsi, azadlıq və s. motivlər dramaturqun əsərlərinin əsasını təşkil edir. Buna ən bariz nümunə “Romeo və Culyetta” faciəsini göstərə bilərik. İtalyan mifinə əsaslanan Şekspirə qədər müxtəlif dövr yazıçıları tərəfindən işlənmiş bu sujet məhz özünün məşhurluğunu Şekspir yaradıcılığında tapır və yaradıcılığının elə ilkin mərhələsində Şekspir özünə böyük şöhrət gətirir. İki düşmən ailənin övladlarının bütün maneələrə baxmayaraq bir-birlərini sevməsi və mübarizəsi, sonda isə faciəvi ölüm səhnəsi artıq ədəbiyyatda ənənə halını almış bir sıra əsərlərdə mövcud olmasına rəğmən U.Şekspir yaradıcılığında böyük maraq və əks-səda doğurmuşdur.

Əsərin optimizm mərhələsində qələmə alınması Şekspir yaradıcılığının ikinci mərhələsindən (pessimizm) fərqli olaraq bütünlükdə ümitsizlik, çarəsizlik nümayiş etdirir, lakin iki ailənin barışığı və aralarındakı ədavətə son qoyulması əslində hər iki gəncin mənəvi qalibiyyət idi. Məhz bu ideya kədərli ölüm səhnəsinin təsvirindən sonra belə insanda gələcəyə ümid yarada bilir. Hər iki gənc dramaturq tərəfindən intibah nümayəndələri kimi çıxış edərək feodal ənənələrinə qarşı çıxır, öz mübarizliklərini nümayiş etdirirlər. Bu sanki əsərin sonunda nəinki baş qəhrəmanların mənəvi qabiliyyəti ilə yanaşı intibah ənənələrinin, humanizm prinsiplərinin feodalizmin mütiliyi və ədalətliyi üzərində parlaq uğuru idi. Məhz bu uğur istənilən dövr oxucusunda ruh yüksəkliyi, mübarizə həvəsi, gələcək və yenilik uğrunda aktivlik göstərmək və s. kimi

mənəvi və əxlaqi sosial idealar formalaşdırır. U.Şekspir “Romeo və Culyetta” faciəsinin müxtəlif səhnələrində dəfələrlə bu faktı vurğulamağa çalışır ki, əsl saf sevgi insanı mənəvi rahatlıq və xoşbəxtliklə yanaşı fəlakətə sürükləyə bilər, təbii ki, burada başlıca amil rolunu – sosial mühit, cəmiyyətin baxışı və insan həyatına böyük təsirini dramaturq açıq-aydın göstərə bilmişdir. Romeo və Culyetta haqqında söylənilən ən maraqlı fikirlərdən biri də onun dünyanın ən romantik və kədərli nəğməsi, soneti adlandırılmasıdır.

Ş.BRONTE VƏ C.OSTİN YARADICILIĞININ VİKTORIYA DÖVRÜ İLƏ SƏSLƏŞMƏSİ

Şabanova Y.K.

Bakı Slavyan Universiteti

Viktoriya dövrü İngiltərədə kraliça Viktoriyanın hökumdarlığı dövründə yaranan, 1837-1901-ci illəri əhatə edən, ədəbiyyata, incəsənətə, memarlığa, sənayeyə, iqtisadiyyata, ticarətə, texnologiyaya və elmə təsirsiz ötüşməyən, həmçinin tarixin gedişatını dəyişdirən əlamətdar dövrlərdəndir. Bu epoxanın qabaqcıl xüsusiyyətlərindən biri, əsas formanın poeziya, əsas janrın roman olması idi. Hər ikisi bu mərhələnin kulminasiya nöqtəsini təşkil edirdi. Bir çox yazıçılar bu dövrdə qadınların iztirab və əziyyətlərini, çətinliklərini təsvir edərək, oxucu kütləsində müəyyən təsəvvür və fikir formalaşdırmağa çalışmışlar. Viktoriya dövrü ədəbiyyatı xüsusilə də, XIX əsr-də yaşayıb-yaradan qadın yazıçılar üçün mürəkkəb və kəşməkeşli bir dövr olmuşdur.

Şarlotta Bronte Viktoriya dövrü ədəbiyyatının unudulmaz və diqqətəlayiq qadın yazıçılarından biridir. O, bu dövrün gətirdiyi məhdudiyyət və maneələri ustalıqla qələmə almış, cəsarətli və cürətkar qadın obrazları yaratmışdır. Təbii ki, Ceyn Ostindən fərqli olaraq, o, daha çox sıxıntı və problemlərlə üzləşmiş, “Karrer Bell” təxəllüsündən istifadə etməyə məcbur olmuşdur. Ədib Ceyn Eyr romanında Ceyn obrazının timsalında öz portretini yaratmış, dövrün kəskin və sərt qayda-qanunlarını bütünlüklə gün işığına çıxarmağa müvəffəq olmuşdur. Yazıçının qadın qəhrəmanları hərtərəfli və cəsurdur, həm istedad, həm şəxsiyyət, həm də fiziki gözəllikdə ön plandadırlar. Onun məşəqqətli həyat yolu, ailə fərdlərini bir-bir itirməsi, daha övladını dünyaya gətirmədən vəfatı toxunaqlı, bir o qədər də üzücüdür. O, nəinki ingilis, hətta dünya ədəbiyyatına mühüm töhfələr vermiş, “Şerli”, “Şəhərcik”, “Müəllim”, “Ceyn Eyr” romanları bədii irs, miras kimi qəbul edilmişdir.

Bu mərhələdə özünəməxsus yaradıcılığı ilə fərqlənən yazıçılardan biri də Ceyn Ostin idi. O, heç bir təxəllüsdən istifadəyə ehtiyac duymamış, romanları orta təbəqə insanları arasında cərəyan etmişdir. Ədib əsərlərində qadınların sosial mövqe və iqtisadi cəhətdən təmin olunmanı əldə etmək naminə evləndiklərini tədqiq etmiş, satira və istehzal bir dillə bu məsələləri tənqid etmişdir. Yazıçı realizm cərəyanının üzvü olmaqla yanaşı, Viktoriya dövrünün adət-ənənələrinə qətiyyənlə boyun əyməmiş, romanlarında bir sıra kəskin sosial şərh və rəylərdən istifadə etmişdir. 42 illik həyatına 6 roman və bir neçə əfsanəvi hekayələr sığdıran Ceyn Ostin müasir zamanda belə oxucularda nostalji duyğular yaratmağı hələ də ustalıqla bacarır. Gənc yaşlarında yaşadığı uğursuz sevgi hekayəsi daim onu təqib etmiş, həmkarı Ş.Bronte kimi “Qürur və Qərəz” romanında cənab Darsi obrazında keçmiş sevgilisi Tom Lefroyun portretini yaratmışdır. Vircinia Vulf qeyd etmişdir : “Ceyn Ostin böyüklüyü anlaşıla bilən ən çətin yazarlardandır.

SABİR RÜSTƏMXANLININ “BARİŞ TÜRKÜN TANRISI” MƏQALƏSİNDƏ MİLLİ BİRLİK İDEYASI

Şabizadə V.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Sabir Rüstəmxanlının publisistik yaradıcılığının əsas mövzularından olan türkçülük, turançılıq həm də onun yaradıcılığının başlıca qayəsini təşkil edir. Soykökə bağlılıq prizmasından yanaşaraq müəllifin türkə, türkçülüyə verdiyi dəyər və müasir dünyada türkə layiq olan qiymətin verilməməsi onu həmişə düşündürən bir problem olmuşdur. Bu mövzu barədə müəllifin həssaslığı aydın görünür. Türkçülük, turançılıqdan gələn milli birlik ideyası onun “Dərdə əyilmə” kitabındakı “Barış: türkün tanrısı” məqaləsində daha qabarıq nəzərə çarpır. Məqalənin mövzusu müəllifin yaradıcılığı üçün ənənəvi olsa da, burada daha yeni tarixi mətləblər və sübutlarla sülhün, birliyin nə qədər vacib olduğu fikri müdafiə olunur. Müəllif dünya, habelə Azərbaycan

tarixini araşdıraraq konkret tarixi hadisələrlə əlaqəli bu nəticəyə gəlir ki, çıxış yolu birlikdədir. Tarixən bir-birini əvəz edən ayrı-ayrı dövlətlərdə milli özünüdərkini hansı proseslərdən keçirdiyi, millətçilik duyğusunun necə bərqərar olduğunu analiz etməklə belə bir qənaətə gəlir: “Biri din, biri bütövlük, biri azadlıq, biri böyümək, biri demokratiya uğrunda mübarizədə tapıb özünü və öz gələcəyini. Biri savaştan, o birisi dayanmaqdan yaranıb.” Türklərə gəldikdə isə müəllifin fikri birmənalıdır. Türkçülük, Turançılıq birləşdirici, səfərbəredici və qloballaşma xətti ilə irəli sürülən əsas ideyadır. Lakin tarixi gedışatların izləyicisi kimi publisist bu mənada türkçülüynün bugünü və dünəni arasındakı faktları tarix müstəvisində müqayisə edərək heç də ürəkaçan nəticəyə gəlmir. Dünya tarixinin təməl daşlarını qoyan, dünyanın siyasi və mədəni durumunda əsas rol oynayan türklər hal-hazırda pərakəndədir. Səbəb isə şəxsi, məhəlli ideyalarla bağlıdır. Ölkəmizin bu xüsusa mövqeyini Sabir Rüstəmxanlının alqışlayaraq yazır: “Azərbaycanın bu ümumi xətdən və ideyadan ayrılmayan konkret hədəfləri də var ki, o da birləşmək, bütövləşməkdir.” Müəllif hadisələri müqayisə yolu ilə araşdırıb bu qərara gəlir ki, dünya üzərində olan türklər birləşməlidir, əgər birləşmək üçün cəhd edib, buna can atmırlarsa deməli, bizim ən yaxınımız bizimlə eyni milli mənsubiyyəti - “azərbaycanlı” statusunu daşıyan azlıqlar bizə daha yaxındır.

Ümumtürk tarixində Azərbaycan türklərinin rolu maraqlı faktlar əsasında şərh edilir. Azərbaycan ərazisi əsrlər boyu böyük mədəniyyətlər qovşağı olduğu üçün hazırda multikultural dəyərlər mərkəzi kimi də nüfuzlu ölkələr sırasındadır. Bunun kökündə də milli birlik ideyası dayanır. Ölkəmizdə məskunlaşan müxtəlif etnik azlıqların sülh şəraitində, bərabər hüquq çərçivəsində yaşaması qürurverici haldır. Müəllif bunun başlıca səbəbini Azərbaycanda yaşayan etnoslar heç bir şəxsi mənafe, xırda qazanc, region, sülalə maraqlarına xidmət etmədən “azərbaycanlı” statusunu şərəf və ləyaqətlə daşıdıqlarını görür Birliyi yalnız bəşəri mahiyyət üçün edənlər əsl millət kimi mövcuddur. S.Rüstəmxanlıya görə: -“Lənət olsun bizdən olan o kəslərə ki, mənim millətimə, vətənimə bəla, əskiklik gətirir, millətin qanını içir, dilimə, mədəniyyətimə sayğısızlıq göstərib, özgə boşqabı yalayır. Eşq olsun o ləzgiyə, o talışa ki, mənim dilimdə oxuyur, mənimlə eyni dərdi bölüşür.” Bu fikirlər birmənalı qəbul edilməsə də, fikrimizcə, həqiqəti ehtiva edir. O, bu fikirləri ilə heç də etnik azlıqları mədh etmir, “sapı özümüzədən olan baltaların”, öz milli kökündən uzaq olanların iç üzünü açılır, milli kimlik ideyası müəllifin sosial-fəlsəfi axtarışlarının ümumi mənzərəsində qabarıq hiss olunur. Sabir Rüstəmxanlının “Barış: türkün tanrısı” məqaləsində milli birlik ideyası milli şüura, türkçülüyə, turançılığa əsaslanır. Ulu Öndərin “Mən fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam” ifadəsi məqalənin əsas ideyası boyu oxucu yaddaşını təzələyir. Onu azərbaycançılığa, milli dövlətçilik ənənəsinə sədaqətə, monolit birliyə səsləyir.

HÜSEYN CAVİD XX ƏSR AZƏRBAYCAN ROMANTİZM ƏDƏBİYYATININ GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏSİ KİMİ

Şirinova S.T.

Odlar Yurdu Universiteti

XX əsrdə Azərbaycan romantizmin qaynaqları.

Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi cərəyanlarla Avropa ədəbiyyatının qarşılıqlı vəhdəti kimi onların nümayəndələrinin yaradıcılıq fəaliyyətindəki oxşarlıqlar və fərqliliklər götürülür. Bəşərin taleyində gerçəkliyin ifadəsində kədərin, həqiqətin yaratdığı obrazları təsvir edən romantiklərimizin əsərlərində buna rast gələrik. Romantizmdə inqilab və hüriyyətin təmsilçisi kimi Füyuzat jurnalının rolu əvəzedilməzdir. "Füyuzat"ın dili ilə bağlı araşdırmalar XX əsrin əvvəlində Azərbaycan mətbuat dili haqqında hərtərəfli məlumatlara imkan verəcəkdir. Romantizm cərəyanının bərqərar olmasında Füyuzat jurnalının misilsiz xidmətləri olmuşdur, bu cərəyanın əsas orqanıdır.

Romantizm haqqında ümumi məlumat

Romantiklərin türkçülüynü nəzərə almamaq, ümumiyyətlə, XX əsr Azərbaycan romantizmini yarımçıq tanımaq deməkdir. Türkçülük Azərbaycan romantizminin ayrılmaz atributlarından və ancaq bu yönündə əhatəli, obyektiv, dəqiqliklə araşdırılmalıdır. Yalnız bu halda Azərbaycan romantizminin həqiqi mahiyyətini, özünəməxsusluqlarını anlamaq mümkündür. Romantizm Avropa ədəbiyyatında da özünəməxsus yer tutmuşdur. Romantizmin Avropa ədəbiyyatında nümayəndələrinə A. S. Puşkin, M. Y. Lermontov, E. Hofman, C. Q. Bayron, P. B. Şelli, C. Kits, V. Hüqo, F. R. Şatobrian, A. Vinyi, C. Leopardi, A. Mandzoni, Ş. Petefi, M. Eminesku, T. Şevçenkonu misal göstərmək olar. Bizim romantizmin milli-ədəbi-tarixi xidməti üç anlayışla – «hüriyyət», «millət» və «Vətən» sözlərilə bilavasitə bağlıdır. XX əsrin

başlanğıcından məhz romantizm ədəbiyyatının əsas problemi bunlar idi. Bu motivləri ayrıca tədqiq edib və əsər yazmaq olar.

Azərbaycan romantizmin nümayəndəsi Hüseyn Cavid haqqında.

Azərbaycan romantizmin görkəmli nümayəndəsi kimi Hüseyn Cavidin adın xüsusilə qeyd etmək olar, romantik şair kimi şöhrət qazanmışdır. Xalq aşiq poeziyası və klassik lirika ilə bağlı janrlarda bacarıqla yazıb yaradan, həmin janrlara bir sıra yeniliklər gətirən şair yeni poetik formalarda da dolğun sənət axtarışları aparmışdır. Hüseyn Cavidin sənəti bədii forma, janr cəhətdən çox zəngin, əlvan olmuşdur. O, yüksək sənətkarlıqla yazılmış lirik şeirlər, poemalarla yanaşı, Azərbaycan səhnəsinə faciə və dramlardan ibarət 15 orijinal əsər vermişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum faciə və dramların yaradıcısı olmuşdur.

Hüseyn Cavidin şeirlərinin məzmunu haqqında.

Onun şeirlərində azərbaycançılıq türkçülük vəhdət kimi verilmişdir və bu şeirlərinə misal olaraq Kiçik sərsəri, Öksüz Ənvər, Vərəmli bir qız, Bir qızın son fəryadı, "Hərb və fəlakət", "Dəniz tamaşası", "İstə bir divanədən xatirə" və s. misal göstərmək olar. "Keçmiş günlər" adlı ilk şeir kitabı 1913-cü ildə çap olunmuşdur, daha sonralar 1917-ci ildə isə Bahar şəbnəmləri adlı şeir kitabları çap olunmuşdur. Hüseyn Cavid lirik şair olsa da daha çox dramaturq kimi tanınmışdır. Azərbaycan xalqı onun ədəbiyyatdakı yerinə yüksək dəyər verir. Bu dövrün məhsulu olan "Get", "Könlümü" rədifli şeirlər, habelə "Hər yer səfəli, nəşəli" şeiri qəzəl formasında, "Xuraman-xuraman" şeiri isə qoşma formasındadır.

Hüseyn Cavidin leze dramları haqqında.

Oxunmaq üçün nəzərdə tutulmuş dramlara leze dramlar deyilir, yəni ki bu dramlar səhnə üçün yazılmamışdır. Bunlar "Peyğəmbər" və "Topal Teymur" dramlarıdır. Hər iki əsərdə təsvirə, təhkiyəyə daha çox yer vermişdir, bu da səhnəyə çıxarılmasını çətinləşdirir. Peyğəmbəri ideallaşdırmağında tənqiddə məruz qalsa da, onun müqəddəslik mərtəbəsindən bəhs etmişdir. Digər əsərində isə Teymurləngi ideallaşdırmaqda günahlandırılmışdır, bu əsərdə isə tiranlığı tənqid etmişdir.

Hüseyn Cavidin dram əsərləri haqqında.

Dram əsərlərinin əksəriyyətini şeirlə yazmış, öz şairlik istedadını, qələm qüdrətini də ən çox bu sahədə göstərmişdir. Heca vəznində yazdığı birpərdəli "Ana" (1910) pyesi H. Cavidin ilk mənzum dramıdır. Onun əsərləri eyni zamanda Azərbaycan teatrının inkişafına da böyük təsir göstərmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum faciə olan "Şeyx Sənan" (1914) əsərində Cavid mürtəcə din xadimlərinin insanları bir-birindən ayırmaq üçün uydurduqları çürük ehkamlara qarşı etiraz etmişdir. Burjua-kapitalist istismarı şəraitində əzilən və tənhalığa məhkum olunan insanların faciəsi ("Maral", "Afət", və "Şeyda") zamanla və hakim üsuli-idarə ilə qəlbən barışmayan qüvvətli şəxsiyyətlərin taleyi ("Səyavuş" və "Xəyyam"), cəmiyyət həyatını və insan taleyini tənzim etməkdə aqlın və əxlaqın rolu ("Şeyx Sənan", "İblis") kimi məsələləri H. Cavid romantik-fəlsəfi bir mövqedən həll etməyə təşəbbüs göstərmişdir.

TƏNZİMAT NƏSRİNDƏ ƏSARƏT VƏ İNSAN ALVERİ MÖVZUSU

Şirinova T.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Tənziyat nəsrində əsarət və insan alveri mövzusu Tənziyat dövrünün ikinci mərhələsində işlənmişdir. Bu mövzuya daha çox Ahmet Mithat Efendi, Emin Nihat, Sami Paşazadə Sezai müraciət etmişlər. Ahmet Mithat Efendinin "Əsarət" hekayəsi əsarət və insan alveri mövzusunda yazılmış Tənziyat dövrünün ilk nəsr əsəridir. Əsərin qəhrəmanı olan Fətnat Zeynal bəy tərəfindən əsir satanlardan pulla alınıb himayə edilir. Zeynal bəy ona çox yaxşı baxır, təhsil verir və sonda onunla evlənmək qərarına gəlir. Lakin onun Fətin adlı gəncə bir-birini sevdini bildikdə aradan çəkilir hətta onların qovuşmasına da vəsilə olur. Hekayədə Zeynal bəy, Fətin, Fətnat obrazları müsbət obrazlardır. Hekayə hər iki gəncin bir-birlərinin bacı-qardaş olduqlarını bildikdən sonra özlərini öldürməsi ilə bitir. Emin Nihatın bu mövzuda yazdığı əsəri "Faik bəy ilə Nuridil hanımın sergüzeştı" adlanır. Hekayənin qəhrəmanı Bicukdur. Bicuk da Fətnat kimi əsircilərdən alınıb cərrah Esat Əfəndi tərəfindən himayə edilir. Lakin Bicukun taleyi Fətnatın taleyindən fərqlidir. Bicuk sonda Fətnatdan fərqli olaraq öz sevdinə qovuşub xoşbəxt, fərvan yaşayırlar. Cərrah Esat Əfəndi Bicuku himayəyə götürdükdən sonra onun adını dəyişdiyi kimi taleyini də dəyişir. Bicukun adını dəyişib Faiq qoyur. Ona hətta əcazılığın bütün sirlərini də öyrədir.

Hekayədə mənfə obraz Kabartaylıdır. O, çox qəddardır, aldığı əsirlərlə olduqca pis davranır. Lakin hekayədəki cərrah Esat Əfəndi, Bicuk-Faiq, Nuridil, Pişasımaf obrazları müsbət obrazlardır. Görkəmli türk

ədəbiyyatı tədqiqatçısı Cevdet Kudret, Bicukun-Faiqin yüksək insani keyfiyyətlərə malik olmasını oxuculara “Ədəbiyyatımızda hekayə və roman” monoqrafiyasında aşağıdakı şəkildə təqdim edir:

“Bicuk, kendisi gibi satılması üzere götürülen Pişasımaf adındaki kız çocuğuyla dertleşir. Kızın üstünde incecik bir elbise vardır. Ayrırlarken, Bicuk Kabartaylının yağmurluğunu gizlice kıza bırakır” (“Ədəbiyyatımızda hekayə və roman”, I cild, səh.72).

Sami Paşazadə Sezainin “Sərgüzəşt” romanı da əsarət və insan alveri mövzusunda yazılmış dəyərli əsər kimi diqqəti cəkməkdədir. Görkəmli tədqiqatçı Cevdet Kudret “Edebiyatımızda hikayə və roman” kitabında “Sərgüzəşt” romanı haqqında aşağıdakı fikirləri yazır:

“ “Sərgüzəşt” edebiyatımızda esaret ve insan ticareti üzerine yazılmış eserlerin en ünlüsüdür. Kimi sahnelerde Emin Nihatın “Faik bey ile Nuridil hanımın sergüzeşti” adlı hikayesinin etkileri seziliyor; sergüzeşt adı bile ordan alınmış ola bilir”. (“Edebiyatımızda hikayə və roman”, I cild, səh.112)

“Sərgüzəşt” romanı “Əsarət” hekayəsində olduğu kimi iki sevgilinin bir-birine qovuşa bilməməsi ilə bitir. Romanın ilk səhifələrində tale Dilbərin üzünə gülsə də sonda onu ölümə aparır.

Dilbəri Asəf Paşa əsir satanlardan alır himayə edir. Tənzimət paşalarından olan Asəf Paşanın evi Avropa üslubunda bəzədilmişdi. Dilbər, Asəf Paşanın evində sözün əsl mənasında rahatlığa qovuşur. Asəf Paşa, Dilbəre yaxşı təhsil verir, ona fransız dilini öyrədir. Ancaq Asəf Paşanın oğlu Cəlal bəyin Dilbərlə tanışlığından sonra hər şey köklü şəkildə dəyişir. Cəlal bəyin ailəsi oğlanlarının Dilbəri sevdini bildikdən sonra onları ayırmağa çalışırlar və buna da müvəffəq olurlar. Dilbər bu dəfə də Asəf Paşa tərəfindən misirli bir tacirə satılır. Tacir ona zülm edir, əzab verir. Saraydakı Cevher bəy adlı biri Dilbəri xilas etməyə çalışsa da bunu sonadək edə bilmir. Onsuz da taleyi ilə bərişən Dilbər özünü Nilə atır.

“Sərgüzəşt” romanı romantizmdən realizmə keçid dövründə yazılmışdır. Romanda həm realizmin, həm də romantizmin ünsürlərini müşahidə etmək olar. Əsərin romantizmə aid tərəfləri aşağıdakılardır:

1. Namiq Kamal və Ahmet Mithatın romanlarında olduğu kimi yazıçı burada obrazlara qarşı kinini, nifrətini, sevgisini, şəfqətini gizlətməmişdir.
2. Yazıçı bəzən mövzudan kənara da çıxmışdır.

Romanın realizmə aid xüsusiyyətləri isə aşağıdakı şəkildə xarakterizə etmək olar:

- 1) Hadisələr real həyatdan götürülmüşdür. Məsələn, Sami Paşazadə Sezai evlərində atası tərəfindən əsir satanlardan aldığı qadınları yaxından tanımış, romanın mövzusu da buradan götürmüşdür.
- 2) İnsanların ruh və duyğuları təbii dillə təsvir edilib.
- 3) Əsərin dili və üslubu çox sadədir.

Qeyd edək ki, əsarət və insan alveri mövzusu təkcə Tənzimət dövrü Türkiyəsində deyil, eyni zamanda bu gün də aktualdır.

SOREN KYERKEQORUN “QORXU VƏ TİTRƏMƏ” ƏSƏRİNDƏ İMAN VƏ İRADƏ MƏSƏLƏSİ

Umudova Ş.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Qorxu və Titrəmə bütünlüklə İbrahimin iradəsini, onun keçmiş dövrlərində olduğu oğlu İshaqı qurban verməsi və hər şeydən daha çox sevdiyi kimdir sualını cavablandırır. İbrahimin səyahəti Kyerkeqorun “Qorxu və titrəmə”sinin mərkəzi mövzudur. Kyerkeqorun İbrahimi iman sınağına cəhdiklərinə görə ucadır. Və İbrahimin bu istirabı çəkisi ucalığı sosial dəyərlərin tipik nümunəsi olmasının əksinə onu öz cəmiyyətindən və sosial üsullarından çox radikal bir ölçüdə qoparmaqdadır. Kyerkeqorun bizi İbrahimin ucalığı ilə təsir salmasının çox özəl bir məqsədi vardır. Əslində “Qorxu və titrəmə”nin İbrahim və İbrahimin hekayəsi ilə bağlı olmadığı rahatlıqla deyilə bilər. Məsələ hekayənin oxucusunun diqqətini bəzi çox əsas suallara cəlb etmək üçün istifadə olunur. Əsər müzakirə məqsədli və bunu gerçəkləşdirmək üçün Kyerkeqor bizim hekayəmizdə təsvir olunan əzabın təbiətinə diqqət yetirməmizi istəyir. “Qorxu və titrəmə”nin ən əsas mesajı; mövcud vəziyyətdə iman anlayışı o qədər ucuzlaşdırılmışdır ki, haqqında danışdığımız şey artıq iman olmaqdan çıxmışdır və əgər İbrahim kimi müqəddəs şəxsləri ya da imanın atası olmağı səbəbiylə biləvasitə İbrahimi yüksəltmək istəsək iman sınağından keçən İbrahim kimi olmağın necə bir şey olduğunu başa düşmək məcburiyyətindəyik. Bu işdə iman və etik və dindarlıq anlayışı arasındakı əlaqələr araşdırılır.

Kyerkeqora görə, Allah buyurur ki, özü olmaq istəyən və ya özü olmaq istəmədiyi zaman ümitsizlik edən adamlar eyni zamanda günah etmiş olurlar. Bir insanın özü olmaq istədiyi zaman, günahkarlıq, insanın öz başındakı fikirlərə uyğun olaraq, özünün məni dərk etmək üçün cəhdindən gəlir. Çünki şəxs, inancın özü, yaradıcının ona heç bir gücünün olmadığını və qəbullanmadığını istəmir. Özü olmaq istənmədiyində günah işlənməsi ilə insanın, öz məninə dolayısıyla, onu yaradan Allaha arxasını dönməkdən qaynaqlanır. Kyerkeqor ümitsizlik kimi günahı müsbət bir dəyər olaraq qiymətləndirir. Kyerkeqor günahkarlığın insanın Allahla münasibətlərində özünü göstərən bir mövqedə olduğunu iddia edir. İnsan Allahdan fərqli olduğunu bilmək üçün günah işlətdi.

Beləliklə, insan öz dizaynına görə deyil, Allahın planına uyğun olmağın mümkün olduğunu anlayır. Ümitsizlik tamamilə məhv edildikdə, insan öz özünə uyğun bir özünü inkişaf etdirə bilər. İnsanın təbiətini başa düşməyin daha yaxından araşdırılması, Kyerkeqorun düşüncələrə diqqət yetirən rəasionalist mütəfəkkirlərdən fərqli olaraq, duyğulara əhəmiyyət verdiyini göstərir. Onun sözlərinə görə, insanı heyvandan ayırmaq əsas səbəb deyildir. Çünki ümitsizlik və narahatlıq hissi yalnız insan növlərinə aiddir. Belə duyğuların elmi məlumatlarla izah edilə bilməyəcəyini iddia edən Kyerkeqor, elm adamlarının dəyərsiz olmaq üçün çalışdıqları həqiqətləri tapır. O, aşkar edilməsi lazım olan gerçək həqiqətlər özünü başa düşmək və Allahın məna nə istədiyini bilməkdir. Bir insanı başa düşəndə və Allahın ondan nə istədiyini biləndə, ideal bir format yaradır. "Qorxu və titrəmə"nin ən əsas mesajı; mövcud vəziyyətdə iman anlayışı o qədər ucuzlaşdırılmışdır ki haqqında danışdığımız şey artıq iman olmaqdan çıxmışdır və əgər İbrahim kimi müqəddəs şəxsləri ya da imanın atası olmağı səbəbiylə bilavasitə İbrahimi yüksəltmək istəsək iman sınağından keçən İbrahim kimi olmağın necə bir şey olduğunu başa düşmək məcburiyyətindəyik. Bu işdə, iman və etik və dindarlıq anlayışı arasındakı əlaqələr araşdırılır. Mövcudluq düşüncənin ilk nüvələrinin atıldığı bir düşüncə inkişaf etdirən Kyerkeqor dövrünün həyatı dəyərdəki problemlərinə çarə tapmağa çalışmış və düşüncələrini xəyal məhsulu bir növ anlayışlarla ifadə etmək yerinə tamamilə həyatın içindən problemlərə yönəlik çarələr irəli sürmüşdür. Mövcudluq sonsuzun varlığında itən və yox olan bir şeydir. Mövcudluqda dünyəvilik özəlliyi sərgilənmir, o, geriye doğru oxunan bir şey deyil irəliyə doğru yaşanan bir gerçəklikdir. Beləliklə, mövcudluğun dünyəvi bilgiyə daxil edilməyəcəyinin bir sübutudur. Varoluş dünyəvi bir müstəviyə sahib olmaqla elmi bilgi sahəsinin də xaricində tutulmuş olmaqdadır. Bu yalnızca fəlsəfi qayğılara yönəldilmiş bir münasibət deyil irəlidə də işarə edəcəyimiz kimi dini sahənin insan həyatında işğal etdiyi yer baxımından rəsmi din tərəqqilərinə və qurumsal olana qarşı bir duruşdur.

XALQ YAZIÇISI ELÇİN YARADICILIĞINA BAXIŞ

Vəlizadə A.G.

Bakı Slavyan Universiteti

Xalq yazıçısı Elçin maraqlı hekayələri, romanları, komediya və kinossenariləri, eləcə də ədəbi-tənqidi, elmi-nəzəri əsərləri ilə daim oxucuların diqqət mərkəzində olan qələm sahiblərindəndir. Elçinin yaradıcılığında özünün də nümayəndəsi olduğu 60-cı illərin istedadı, intellekti hiss olunur. Yazıçı hər zaman bədii fəaliyyətlə məşğul olmuş, yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində əvəzsiz xidmətlər göstərmiş və göstərməkdə davam edir. Elçin bədii fəaliyyətə hekayə janrı ilə başlamış, 1959-cu ildə "O inanırdı" adlı ilk hekayəsini çap etdirmişdir. Dövri mətbuatda hekayə, povest, roman, ədəbi-tənqidi məqalələrlə çıxış edən yazıçının kinossenariləri əsasında filmlər çəkilmiş, komediyaları həm ölkəmizdə, həm də xarici ölkə teatrlarında tamaşaya qoyulmuşdur. Elçinin ilk hekayələr kitabı "Min gecədən biri" adlanır. Bu hekayələr kitabı 1966-cı ildə Azərənşir tərəfindən çap olunmuşdur. İlk kitabından sonra bir-birinin ardınca yazıçının "Sos" (1960), "Açıq pəncərə" (1969), "Gümüşü, narıncı, məxməri" (1973), "Bu dünyada qatarlar gedər" (1974), "Bir görüşün tarixçəsi" (1977), "Povestlər" (1979), "Bülbülün nağılı" (1983), "Mahmud və Məryəm" (1983), "Beş dəqiqə və əbədiyyət" (1983), "Ağ dəvə" (1985), "Seçilmiş əsərləri" (1987), "Bülbül" (1988), "Ölüm hökmü" (1989), "Ömrün son səhəri" (1993) və s. kitabları çıxmışdır.

Elçinin yaradıcılığında hekayə janrı mühüm yer tutur. Yazıçı yaradıcılığının bütün dövrlərində bu janra müraciət etmiş, müxtəlif mövzulu hekayələr yaratmışdır. Elçinin hekayələrində sosial varlıq kimi insanın çəkdiyi iztirablar, acı, nisgil, fərdin cəmiyyətdəki yeri, cəmiyyət fərd münasibətləri geniş əksini tapmışdır. Yazıçının ən geniş yayılmış hekayələrindən biri "Baladadaşın ilk məhəbbəti"dir. Hekayədə qələmə alınan əhvalatlar Abşeronda, dənizin lap kənarındakı kənddə cərəyan edir. Burada ilk məhəbbətin

təmizliyindən və ülviliyindən söz açılır. Hekayənin əsasında 1974-cü ildə “Ömrün səhifələri” adlı film çəkilməmişdir.

Elçin yaradıcılığında Qarabağ mövzusunə müraciət edən yazıçılardan biri olmuşdur. Onun “Qarabağ şikəstəsi” və “Bayraqdar” əsərləri bu mövzuya həsr olunmuşdur. Yazıçının “Bayraqdar” kitabına daxil etdiyi “Qarabağ şikəstəsi” hekayəsi onun yaradıcılığının müstəqillik dövrünə təsadüf edir. Elçinin yaradıcılığında, onun hekayə və romanlarında şərtlilikdən bir inikas forması kimi istifadə olunmuşdur. Yazıçının “Qırmızı ayı balası”, “Qatar, Pikasso, Satur, 1968”, “Zireh”, “Talvar” kimi hekayələrində əsas inikas forması şərtlilikdir. Elçin “Zireh” hekayəsində şərti-metaforik ifadə vasitələrindən istifadə edərək göstərir ki, düzlük, doğruluq, övlad məhəbbəti, dürüstlüyün varlığına və gücünə inam bir zireh kimi qəhrəmanı hər cür hədədən və zərbədən qoruyur, həmlələrə xilas edir. “Qurdlar” hekayəsi Elçin yaradıcılığının nisbətən sonrakı dövrünün məhsuludur. Qurd türkdilli xalqların başlıca totemidir. Bu obraz ayrı-ayrı dövrlərdə yazılmış əsərlərin və ən müxtəlif yazıçıların sevimli personajına çevrilmişdir. Elçinin bədii nəsr sahəsində ustalığı, sənətkarlığı özünü povest və romanlarında daha çox büruzə verir. Yazıçının üç romanı var: “Mahmud və Məryəm”, “Ölüm hökmü” və “Ağ dəvə”. Elçinin ilk romanı “Mahmud və Məryəm” romanıdır. Romanın mövzusu məhəbbət dastanlarımızdan biri olan “Əsli və Kərəm” dastanının süjetindən götürülmüş, lakin tamamilə fərqli əsər yaradılmışdır. Romanda təsvir olunan hadisələr XVI əsrin birinci yarısına təsadüf edir. Burada Səfəvilər dövləti ərazisində baş verən hadisələrin fonunda Şah İsmayıl Xətəidən, Sultan Səlimdən, Füzulidən, Sultan Səlimin və Şah İsmayıl Xətəinin sarayına yaxın adamlardan danışılır. Ölkənin iqtisadi vəziyyəti və ticarət əlaqələri təsvir edilir. Bununla belə, əsərdə tarixilik şərti səciyyə daşıyır.

Elçin bədii nəsr sahəsində ustalığını dramaturji fəaliyyətində də davam etdirmiş, müstəqillik dövründə dörd komediya yazmışdır. Yazıçının müstəqillik dövründə tamaşaya qoyulan “Ah, Paris!..Paris!..”, “Dəlivanadan dəli qaçıb”, “Şekspir” komediyaları tamaşaçılar tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır. Elçinin dramaturgiya yaradıcılığının əsasını insan və cəmiyyət problemi təşkil edir. Yazıçının dram əsərləri mövzu etibarilə müxtəlifdir. “Şekspir” pyesində insanın lirik-psixoloji vəziyyətinin ictimai məzmunu, “Qatil” pyesində təklif və ondan xilas yollarının axtarılması əks olunmuşdur. “Arılar arasında” pyesində həyatda özünə yer tapa bilməyən insanların faciəsi mənalandırılmış, “Sənətkarın taleyi” pyesində isə teatr və aktyor xalqın mədəniyyətini saflaşdıran bir faktor kimi verilmişdir. Elçinin dramaturgiyası özünəməxsus faktorlara malikdir. Onun dramaturji yaradıcılığı üçün xas olan cəhətlərdən biri janrların sintezidir. Janrların qovuşduğu dramda sərhədlərin silinməsinə, hadisələrin daha əhatəli və dəqiq verilməsinə imkan yaradır. Personajların çoxluğu Elçin dramaturgiyasının əsas xüsusiyyətləri sırasındadır. Belə ki, “Ah, Paris, Paris...” komediyasında otuzə yaxın, “Taun yaşayır” xronikasında isə 60-a qədər personaj iştirak edir. Elçin yaradıcılığının müxtəlif aspektləri, görünən və görünməyən tərəfləri bir çox tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş, bununla bağlı fərqli mülahizə və baxışlar ədəbiyyatşünaslıqda əksini tapmışdır.

YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNİN “AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINA BİR NƏZƏR” ƏSƏRİNDƏ ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATI MƏSƏLƏLƏRİ

Yaqubova Ş.Y.

Bakı Slavyan Universiteti

Yusif Vəzir Çəmənəminli öz realist nəsrilə Azərbaycan ədəbi-fikir tarixinin yüksəlməsində özünəməxsus yer tutan sənətkarlarımızdandır. Ədib çox zəngin bir yaradıcılığa sahibdir. O, ədəbiyyatımızda tarixi-roman və hekayə ustası, dramaturq, publisist, folklorşünas, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi kimi tanınmışdır. Yusif Vəzirin ədəbi-bədii irsində xalq yaradıcılığının izləri çox güclüdür. Onun elmi fəaliyyətində folklorşünaslıq mühüm bir yer tutur. Şifahi xalq ədəbiyyatı ədəbiyyatımızın mühüm bölməsini təşkil edir. Bunun üçün də onu dərinlən öyrənmək vacib məsələdir. Yazıçı qeyd edir: “Hər bir ölkənin ədəbiyyatı o ölkənin tarixi qədər qədim olmalıdır”. Bu fikirdən çıxış edərək müəllif bu məsələni bir problemin kimi qarşısına qoymuş və həllinə çalışmışdır. “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” əsərində ədəbiyyatımızı iki qola: şifahi və yazılı ədəbiyyata ayırmışdır. “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” əsəri 1921-ci ildə İstanbulda çap olunmuşdur. Bu əsəri yazarkən İstanbulda iki böyük kitabxanadan: Əli Əmirli Əfəndi və Məhəmməd Tahirin kitabxanalarından istifadə etmişdir. Əsər Türkiyədə, Fransada, Ukraynada, Avstriyada da xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu əsər ədəbin ədəbiyyat tarixinə aid ilk ciddi əsəridir. O, bu kitabda şifahi ədəbiyyatımızın türk milləti qədər qədim olduğunu qeyd etmişdir. Şifahi ədəbiyyat həqiqətən də, kollektivin məhsulu olub, ədəbiyyatımızın qədim növlərindən birini təşkil edir. Çəmənəminlinin

“Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” əsərində toxunduğu şifahi ədəbiyyat nümunələri atalar sözləri, nağıl, bayatı, sayaçı sözləri, ağı, vəsfi-hal, tapmaca, düzgüdür. O həm də şifahi xalq ədəbiyyatına aid ayrıca məqalələr də çap etdirmişdir. Buna misal olaraq: “Azərbaycan nağıllarının əhval-ruhiyyəsi”, “Nağıllarımızı necə toplamalı”, “Nağıllarımız barəsində bir-iki söz”, “Ağı”, “Vəsfi-hal” və s. göstərmək olar.

Çəmənzəminli atalar sözlərini babaların övladlara nəsihəti olaraq dəyərləndirmişdir. Həqiqətən də atalar sözləri uzun zamanların sınaqlarından çıxıb, bu günümüzdə gəlib çatmışdır. Çəmənzəminli əsərdə bayatılar mövzusunda da yer ayırmış, bayatılara nümunələr gətirmişdir. Ədib şifahi xalq ədəbiyyatının geniş janrı sayılan nağıllara da toxunur. O, hələ yaradıcılığının ilk illərində (1910) “Məlikməmməd” nağılını çap etdirir. Nağılları yüksək qiymətləndirərək, “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” əsərində nağılları bütöv bir xalqın fəlsəfi fikri ilə əlaqələndirir. Çəmənzəminli şifahi xalq ədəbiyyatı məsələlərinə toxunanda “ağı”lara da mühüm yer vermiş, onun haqqında söyləmişdir: “Azərbaycanda vəfat vücudunda arvadlar vəfatın yeddisinə qədər hər gün və bədə qırxa qədər həftədə bir dəfə pəncşənbə günləri toplanıb ağlarlar. Bəylə məclisləri “Ağıçılar” idarə edirlər. Ağıçılar ağlatmaq mütəxəssisi olaraq ağılarıyla qonaqları ağladırırlar”. Yazıçı ağılara ayrıca məqalə həsr etmişdir. Məqalə 16 sentyabr 1935-ci ildə “Ədəbiyyat” qəzetində çap olunmuşdur. “Ədəbiyyata bir nəzər” əsərində toxunulan şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarından biri də vəsfi-haldır. Vəsfi-hal qədim məişət mərasimlərindən biridir. Bu mərasim yeni il yaxınlaşan zaman təşkil olunur. Əsas məqsəd isə insanların əvvəlcədən öz talelərini yoxlamasıdır. Vəsfi-hal mərasimini qadınlar təşkil edirlər. Ədib vəsfi-hala ayrıca məqalə yazmışdır (Vəsfi-hal, ağı // Ədəbiyyat qəzeti. - 1935. - 16 sentyabr). Əsərdə Çəmənzəminlinin toxunduğu xalq ədəbiyyatı janrlarından biri də sayaçı sözləridir. Burada müəllif sayaçı sözlərinin heyvanlara aid olmasından, araşdırılıb tədqiq olunmasından danışır və nümunələr gətirir. Düzgünər haqqında isə qeyd edir: “Şifahi ədəbiyyatın bu qismi çoxuqlara məxsusdur ki, müəyyən məntiqi bir məzmunla xalidir”. Çəmənzəminli tapmacaları da uşaq folklorunun bir janrı kimi götürür. Tapmacalar uşaqların əqli inkişafının möhkəmləndirilməsinə xidmət edən folklor janrıdır. Bu janrdə əlamətlər sadələnir, bunun əsasında cavabın tapılması tələb olunur. Bunların hamısından belə nəticəyə gəlmək olar ki, Çəmənzəminli qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmuş, şifahi xalq ədəbiyyatımızı layiqincə araşdırmışdır.

İMPAKT FAKTOR VƏ İMPAKT FAKTORLU JURNALLARIN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ

Zeynalova F.F.

Bakı Slavyan Universiteti

Beynəlxalq tələblərə uyğun yazılmış elmi nəşrlərin dünya arenasında tanınması üçün ona istinadlar olunmalı, aparılmış tədqiqatlardan müəyyən mənada bəhrələnmək lazımdır. Bu işin qiymətləndirilməsini elmi yolla impakt faktor həyata keçirir.

İmpakt faktor nədir? İmpakt faktor dərc edilmiş məqaləyə istinad göstəricisidir. İmpakt faktor 1960-cı illərdən başlayaraq hesablanır. İF Elmi İnformasiya İnstitutunun təsisçisi Eugeni Garfield tərəfindən hazırlanmışdır. Hazırda “Journal Citation Report” (JCR) jurnalında dərc olunur. Dərc olunmuş məlumatlara baxsaq görərik ki, burada jurnalların səviyyəsi, yazılmış məqalələrin keyfiyyəti qiymətləndirilir. Qiymətləndirmə rəqəmlərlə 0-dan sonsuzluğa kimi göstərilməklə aparılır. İmpakt faktoru cari il üçün (məsələn, 2017-ci il) hesablanır. Bu zaman elmi məqalənin və ya elmi jurnalın üç il ərzində əhəmiyyətliliyi nəzərə alınır. Cari il üçün – 2013-cü il üçün hər hansı bir jurnalın impakt faktorunun hesablanması aşağıdakı şəkildə aparılır:

$$I_{2013} = A/B$$

Burada, 2013-cü ildə izlənilən jurnallarda 2011-2012-ci illərdə olan jurnalların sayı A, qeyd olunan illərdə bu jurnalda dərc olunmuş məqalələrin sayı B ildə ifadə olunmuşdur. Bu və ya digər jurnallar Elmi İnformasiya İnstitutu tərəfindən izlənilir. Qeyd olunan bu məsələlər İmpakt faktorun kəmiyyət qiymətləndirilməsi hesab olunur.

Elmi məqalələrin keyfiyyət qiymətləndirilməsində isə beynəlxalq prinsiplər nəzərə alınır. Beynəlxalq prinsiplər, xüsusən, jurnalların fəaliyyətini, redaksiya heyətini, jurnalın əməkdaşlarının təhlil səviyyəsini izləyir. Başlıca olaraq, jurnalın web-internet sahifəsinə nəzər yetirilir. Saytın aktivliyi, nəşr olunmuş məqalələrin sayı, onlara olunan itina və başqa bu kimi məlumatlar web sahifəyə nəzər yetirilərkən əsas götürülür. Bəs hansı jurnallar impakt-faktorlu jurnallar hesab olunur? Yazılan Elmi məqalələr deyil, onun nəşr edildiyi jurnal impakt-faktorlu jurnal hesab olunur. Jurnalın yüksək və ya aşağı impakt-faktora malik olmasında oxucunun rolu vardır. İmpakt faktorlu jurnallardan danışarkən “Thomson Reuters”, “Scopus”,

“Ebsco”, “MLA”, “Eurasian scientific journal index” (ESJI), “РИНЦ” və s. Jurnalların adlarını çəkmək olar. Hal hazırda “Thomson Reuters” yüksək indeksli impakt-faktorlu jurnal kimi digər jurnalları üstələyir. Lakin, “Thomson Reuters”-ə daxil olan elmi məqalələrin hər biri yüksək impakt faktora malik olmur. Həmin yazılan məqalələrə müntəzəm olaraq istinad olunarsa, bu zaman həmin məqalə yüksək impakt faktor almış hesab olunur.

Scopus – Elsevier Co. tərəfindən yaradılan Scopus tam mətnli mücərrəd və indeksləşdirmə bazasıdır. Bu təsisat 21 araşdırma qurumu və 300-dən çox tədqiqatçı və kitabxana işçilərinin birgə əməkdaşlığı nəticəsində tam işlənib hazırlanmışdır. Verilənlər bazası STM jurnalının məqalələrinə və o məqalələrə daxil edilmiş arayışlar tədqiqatçı üçün əlverişli məlumat mənbəyi hesab olunur. Verilənlər bazasında yerləşdirilmiş tədqiqatların əsas nöqtələri haqqında məlumat verilir və web of Science ilə müqayisə olunur. Axtarışı özünə lazım olan qeyd edilən əsas nöqtələr vasitəsilə tapa bilir.

Российский индекс научного цитирования (РИНЦ) – Rusiyanın milli istinad məlumat bazası “РИНЦ” layihəsi 2005-ci ildən “Elmi elektron kitabxana” şirkəti tərəfindən hazırlanıb (elibrary.ru). Burada rus müəlliflərinin 12 milyondan çox elmi nəşrləri dərc olunmuşdur. “РИНЦ” bu nəşrlərə 6000-dən çox istinad olduğunu göstərən bibliografik məlumat bazası mənbəyi kimi xidmət göstərir.

XV BÖLMƏ

METODİKA

YENİ İNTERAKTİV TƏLİM METODLARI

Abbasbəyli V.Ş.

Bakı Slavyan Universiteti

2007 – 2008-ci tədris ilindən başlayaraq orta ümumtəhsil məktəblərində tədris prosesi yeni təhsil sistemi üzrə qurulur. Yeni təhsil sisteminin əsas məqsədi tədrisin səmərəliliyini artırmaq, güclü məntiqi ilə fənləri dərindən mənimsəyən və tətbiq etməyi bacaran yüksək intellektli gənclər yetişdirməkdir. Bu məqsədləri yerinə yetirmək üçün tədris prosesində fəal-interaktiv təlim metodlarından istifadə edərək müasir dərslər qurmaq olar. Müasir təlim əsasında bir-biri ilə əlaqədə olan komponentlər dayanır. Yeni məzmun standartlarına əsasən təlim məqsədi, məqsədə görə metodlar, qiymətləndirmə mexanizmləri müəyyənləşdirir. Məzmun xətləri təlimin bütün mərhələlərindən keçən “ana xətt”dir. Azərbaycan dili fənn kurikulumunun məzmun xətləri aşağıdakılardır: dinləyib-anlama və danışma, oxu, yazı, dil qaydaları.

Yeni təlim metodlarının tətbiqi ilə qurulan dərslər ənənəvi dərslərdən bir çox cəhəti ilə fərqlənir. Müasir dərslərdə müəllim bilikötürən, şagird isə passiv dinləyici imicindən uzaqlaşır. Dərsdə müəllim şagirdə şəxsiyyət kimi yanaşılmalıdır. Müasir dərslərin əsas cəhəti şagirdlərin fəallığıdır ki, bu fəallığa yeni – fəal-interaktiv təlim metodlarından istifadə etməklə nail olmaq mümkündür. Fəal – interaktiv metodları dərslərin müxtəlif mərhələlərində istifadə oluna bilər. İnteraktiv təlim metodlarından motivasiya və tədqiqatın aparılması mərhələlərində istifadə oluna bilər. Fəal təlim metodları birbaşa şagirdə, onun tədqiqatçılıq qabiliyyətinin, təfəkkürünün inkişaf etdirilməsinə xidmət edir. Fəal təlim prosesində bir çox metodlardan, strategiyalardan istifadə olunur. Müasir dərslərdə istifadə olunan fəal təlim metodları aşağıdakılardır: Şəxsləndirmə (Klaster), BİBÖ, venn diaqramı, beyin həmləsi, söz assosiasiyaları, anlayışların çıxarılması, dəyirmi masa, auksion, müzakirələr, ziqzaq metodu və s.

Qeyd etdiyimiz təlim metodları hər biri məzmun xətlərində ayrı ayrılıqda istifadə olunur: Dinləyib-anlama və danışma məzmun xəttində müzakirələr, debat; oxu məzmun xəttində BİBÖ, auksion, beyin həmləsi; yazı məzmun xəttində şəxsləndirmə (klaster), venn diaqramı; dil qaydası məzmun xəttində venn diaqramı, anlayışların çıxarılması, ziqzaq və s. metodlar tətbiq oluna bilər. Elə təlim metodlarından istifadə olunmalıdır ki, onlar üzərində aktiv, yaradıcı, düşünmə qabiliyyətini və yeni biliklərə sərbəst yiyələnməyə aşılama yolları birləşdirilmiş olsun.

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN MƏNƏVİ TƏRBIYƏSİNDƏ DİNİ DƏYƏRLƏRDƏN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Abbasova G.A.

Gəncə Dövlət Universiteti

Tərbiyə sisteminin yaradarkən bəşəriyyətin yaratdığı ən yaxşı nələr varsa onların hamısı həmin sistemdə öz əksini tapmalı idi. Bu baxımdan islam dini yaranana qədər xalqların yaratdığı və gələcək nəsillərə ötürülməsi faydalı olan o qədər müsbət insani keyfiyyətlər var idi ki, islam dini bunları özündə əxz eləmişdi. İslam dini meydana gələndən sonra həmin müsbət ümumbəşəri mənəvi dəyərlər nəinki inkişaf etdirilmiş, hətta bir sıra yeni insani keyfiyyətlər meydana gəlmişdir. Bu keyfiyyətlər üç qrupda birləşib: Etiqad, ibadət, əxlaq. Dində göstərilir ki, fanatik olmaq lazım deyil. Əfsanələrə uymaq olmaz. Çünki bunlar insanı tərkı dünyalığa aparən yollardır. Dinin mahiyyətinin şüur və mərifət əsasında anlamaq lazımdır.

Etiquad və ibadətdən başqa dinin əsas vəzifəsi əxlaq tərbiyəsi aşılamaqdır. Əxlaq tərbiyəsinin başlıca vəzifəsi isə aşağıdakı şəxslərdən insanları çəkəndirməkdir. “Qurani-Kərim” də hər iki aləmin tanrısı buyurub. “Yalan danışma, vicdanını itirmə, qeybət etmə, şərab içmə, tiryək çəkmə, qumar oynama, adam öldürmə, rüşvət alma, Vətəni sev, elm öyrən, yaxşılıq et, dost qazan, allahı unutma, halal zəhmətlə

dolan, fəlakətə uğrayanda, dərddə düşəndə və bir müsibət baş verəndə səbirli və dözümlü ol. İmkan daxilində yetimlərə səxavətli və mərhəmətli ol. Uşaqlara diqqətlə yanaş, səxavətli və mərhəmətli ol, vicdanlı ol, övladcanlı ol, qocalara hörmət bəslə və s". Bu qadağanların hər birinin öz dərin fəlsəfi mənası vardır. Göründüyü kimi bu cür gözəl ideyaları bəşəriyyətin yeni gələn nəsillərinə dini-fəlsəfi baxımdan öyrətməsək, həqiqətən düzgün mövqe sayıla bilməz.

Çalışmaq lazımdır ki, indinin özündə də insanlar keçmiş dini mədəniyyət irsinə, o cümlədən islam mədəniyyətinə və ondan istifadəyə dialektik bir proses kimi baxsınlar. Burada yeni səhvlərə yol verməmək üçün dini mədəni irsə ciddi elmi mövqedən yanaşmaq onun özünə xas olan bütün daxili ziddiyyətləri, mütərəqqi və mühafizəkar cəhətləri ilə birlikdə, özü də yeni təfəkkür baxımdan süzgecdən keçirərək araşdırsınlar və fəaliyyətlərində məqsədyönlü istifadə etsinlər. İslam mədəniyyətindən bütün yaşlılar kimi, məktəblilər də faydalana bilərlər. İslam mədəniyyətinin orta məktəbə gətirilməsindən ötəri böyük imkanlar vardır. Bu imkanların hüduqlarını proqram və dərslərlərin təhlili əsasında müəyyənləşdirə bilərik.

Öncə belə bir həqiqəti qeyd edək ki, aşkarlıq dövrünə qədər ölkəmizdə əsassız olaraq bütün dinlərə (o cümlədən də islam dininə) bir tərəfli münasibət bəslənirdi. Onun allahlara, ruhlara və digər xarəquilladə qüvvələrə, mövhumi varlıqlara, insanlığa əsaslanan mistik görüş və təsəvvürlərin məcmusu, idealist üstqurum formalarından biri kimi sırf mürtəce xarakter daşıdığı insanın, xalqın, cəmiyyətin həyatında heç bir müsbət rol oynamadığı iddia edilirdi: dini mərasimlər qadağan, dindarlar təqib olunurdu. Dinlərin və onların meydana gəlməsini şərtləndirən kompleks sosioloji, psixoloji səbəblər barəsində obyektiv söz deməyə ehtiyat edilirdi: dində insanı düzlüyə, sədaqətə, qayğıkeşliyə, valideynlərə hörmət etməyə və digər müsbət əməllərə çağıran nəcib etik qaydaların, humanist cəhətlərin mövcud olduğuna, yaxud milli xüsusiyyətlərin, xalqların milli psixologiyasının təşəkkülündə dinin müəyyən rol oynadığına aid tutarlı məlumat verilmirdi.

Məhəmməd peyğəmbərin kəlamlarından birində haqlı deyildi ki, "ən pis adamlar o şəxslərdir ki, onlar tək yeyir, heç kimə heç nə vermir..." Bununla belə uzun əsrlər boyu zamanə elə gətirib ki, oruculuqla bağlı ayınlar, adətlər möminlərin mürtəce zümrəsi üçün mədaxil-qazanc mənbəyinə, sadə əmək adamlarını isə taqətdən salmaq silahına çevrilibdir. Yəqin elə bu səbəbdəndir ki, xalq arasında oruculuq, fitrə-zəkat əleyhinə istehza ilə dolu çoxlu şər, məsəl və təkliflər yaradılmışdır. Deməli, tərbiyə işində, o cümlədən uşaqların dünyagörüşünü formalaşdırdıqda xalq hikməti nümunələrindən istifadə edərkən bu nümunələri düzgün və yerində işlətməyi bacarmaq lazımdır. Eyni sözləri qadın haqqındakı fikirlərə də aid etmək olar. Məhəmməd Peyğəmbərin bəzi kəlamlarını yada salaq: "Dünyada hər şey qiymətli, amma ən qiymətli ağıllı... qadındır", "Qadınlar kişilərin əkiz yarisidir", "Ağıllı arvad kişinin ən böyük xəzinəsidir" və s.

Məhəmməd peyğəmbər deyibdir: "Arvadınıza yaxşı məsləhətlər verin, onun xislətində mərhəmət, rəhm, nəciblik varsa məsləhəti qəbul edər, boş-cəfəng danışqları tərgidər, özünü alicənab arvadının bir naqis xasiyyətindən narazıdırsa, onda yaxşı bir cəhətdən həzz alsın". Azərbaycan folklorunda elə bir nağıl tapmaq olmaz ki, orada igidlik göstərən kişilərlə yanaşı heç olmasa bir nəfər qadının gücü, qəhrəmanlığı, ağıllı və səxavətli olması təsvir və tərənnüm edilməsin. Nigar, Həcər, Ərəbzəngi, Gülzar, Telli, Nüşabələri, Mələk, Zəhra, Nardan, Dünyagözəli, Banu və yüzlərlə bu kimi qadınlar oxucunun nəzərində zəif, müdafiəsiz qadınlar kimi deyil, xalq səadəti, ədalət və namus yolunda vuruşan fədakar, mübariz qadınlar kimi canlanır. Onlar həyat mübarizəsində fəal iştirak edən təmiz ürəkli, tədbirli, bacarıqlı, iradəli, eyni zamanda sədaqətli, vəfalı və mehriban qız və ya qadınlardır. Atalar sözlərində də deyilir ki, "Qadın evin dirəyidir, "Qadın məclisin bəzəyidir", "Qadın dar gündə kişinin arxasıdır", "Atdır, muraddır, qadasın aldığı arvadıdır", "Aslanın dişisi, erkəyi olmaz" və s.

Dediklərimizi yekunlaşdırsaq, məlum olar ki, din tarixi zərurət kimi meydana gəlmiş və xalq pedaqogikasında, xalqın şüur və hissinə müxtəlif şəkildə təsir göstərmişdir. Xalq pedaqogikasının qiymətli yadigarı olan folklorumuz az məzmunu, etibarı ilə tarixən insanları mənfi təsirdən uzaqlaşdırmağa xidmət etmişdir və indi də edir. Onun ayrı-ayrı janrlarında dini məsələlərə xalqın münasibəti iki şəkildə - ya açıq, müstəqil yolla, ya da dolaylı yolla verilmişdir. Hər iki yolla verilmiş fikirlərdən əsrlər boyu insanların dünyabaxışını formalaşdırmaqda geniş istifadə edilmişdir.

Müasir gənc nəslin elmi dünyagörüşü tərbiyəsində xalq hikmətinin həyatilik cəhətdən qüvətli olan nümunələrindən geniş istifadə edilməli və unutmamalı ki, zəhmətkeş xalq kütlələrinin – materialist fikri öz ifadəsini daha çox məhz belə nümunələrdə tapmışdır. Deməli, şagirdlərin islam dəyərləri üzrə bilikləri asandan-çətinə, sadədən-mürəkkəbə, bəsitdən-ailəyə doğru inkişaf etdirilməlidir.

**AİLƏDƏ KİÇİKYAŞLI ŞAGİRD LƏRİN VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBIYƏSİNDƏ
ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATINDAN İSTİFADƏ**

Abbasova N. Ş.

Gəncə Dövlət Universiteti

Ailədə uşaqların vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsində şifahi xalq ədəbiyyatı geniş imkanlara malikdir. Şifahi xalq ədəbiyyatımızla ən gözəl əsərlərinin müsbət qəhrəmanı zəhmət adamları içərisindən çıxan fədakar, qorxmaz igidlər olmuşlar. Ölməz dastanlarımız “Kitabi-Dədə Qorqud”un, “Koroğlunun”, “Qaçaq Nəbinin” və digər dastanlarımızın baş qəhrəmanı zəhmətkeş, ağıllı insanlardır. Onlar xalqa arxalandıqları üçün yenilməz və qüdrətlidirlər.

Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin tərbiyəvi əhəmiyyəti hər bir ailədə valideynlərin diqqət mərkəzində durmaqla bərabər, müəllim və tərbiyəçilərimizin də nəzərindən heç vaxt yayınmamalıdır. Onlar tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən səmərəli istifadə etməlidirlər. Ailə tərbiyəsində müstəsna əhəmiyyətə malik şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən biri “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarıdır. Bu möhtəşəm dastan vətənpərvərlik tərbiyəsi baxımından güclü təsirə malikdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı xalqımızın ulu keçmişini, qəhrəmanlıq ənənələrini və vətənpərvərlik səhnələrini min illər boyu yaşadan, tarixin yaddaşına yazan ədəbi sərəvərdir ki, onu bu gün mənimsəmək, təbliğ etmək müasir həyatımızla səsleşir, əməli əhəmiyyət kəsb edir.

Dastanda əksər boylar qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik, igidlik, torpaq, yurd təəssübükşiliyi səhnələri və təsvirləri ilə səciyyələnir. Bouların əksəriyyətində mübarizə, ziddiyyət, təfrisə Oğuzlarla paxıl qonşular, yadellilər və qəlbidar dostlar arasında baş verir. Oğuz igidləri mənəviyyatca saf, sözlərinə bütöv, cəsur, qorxubilməz, mərd və möhkəm iradəlidirlər. Vətəni qoruyan, yurdu qədrini bilən gərəkli, qoçaq oğullar, qızlar, gəlinlər, qadınlar tərbiyə edib yetişdirmək dastanlarının süjet xəttini və Dədə-Qorqud öyüdlərinin məzmununu təşkil edir. Dastan qəhrəmanları yüksək mənəvi döyüşə bacırığı, zahiri görkəmi, ən başlıcası vətən sevgisi ilə oğlan və qızlarımızda qibtə doğurur, əsl örnəyə çevrilir.

“Kitabi-dədə Qorqud” dastanlarının ümumi qayəsi vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, mübarizə əzmi, cəsurluq, ailə və əxlaqi namusunu qorumaq, dostla, elə, xalqa, əhd-ilqara sdaqət, düşmənə, kafirlərə dərin nifrət kimi müsbət motivlərdir. Boylar da təsvir olunan hadisələrin mərkəzində elin, xalqın, vətənin bütövlüyünü qorumaq, namərdlərə yaltaqlara, kafirlərə qarşı amansız olmaq fikri dayanır. Vətəni sevməyən onu qorumaq, vətənpərvərlik olmadan qəhrəmanlıq qeyri-mümkündür. Oğuz səltənətində uca və qüvvətlidir. Şifahi xalq ədəbiyyatı qüdrətli tərbiyə vasitəsidir. İndi Azərbaycan ailələrində şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri: dastanlar, nağıllar, atalar sözləri vəs. Kitablar kifayət qədərdir. Şifahi xalq yaradıcılığı materialları da insanları tərbiyəçi xalqa arxalanmağa və xalqın gücünə güvənməyə çağırır.

Xalq yaradıcılığı materiallarında biz ananı ilk və təbii tərbiyəçi kimi görürük. Uşaq üçün ana məhəbbəti danyada ən güclü, ən dərin və ən ülvəi insani hiss kimi qiymətləndirir. Bu müqəddəs tərbiyəçinin nəvazişindən, könül açan gülüşündən uşaqlar mənəvi qida alırlar. Odur ki, anaların nağıl və dastanlarında söylədikləri vətənpərvərlik haqqında söhbətləri uşaqlar daha maraqla dinləyir, onlara oxşamağa çalışırlar. Uşaqlara ana məhəbbətinin aşılmasında ananın davranışının nümunəvi olması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Elə ədəbiyyatı materiallarında ata və ananın, ağbirçək və ağsaqqalın misilsiz xidmətindən daim söz açılır, onların şəxsinde tərbiyəçini qabiliyyəti müqayisə olunur. Atanın zəhmətsevər, ananın ailənin bütün çətinliklərini ləyaqətlə öz çiyində daşması, ağıllı və düşüncəli hərəkət, sözləri uşaq ürəyində pozulmaz naxışlar salır.

Mənim əziz gül oğlum
Gül oğlum, bülbül oğlum.
Dərsini oxu rəvanla,
Sonra danış, gül oğlum

Qız uşağının tərbiyəsində ananın məsuliyyəti daha artıqdır. Qızın xoşxasiyyətliyi, ədəb-ərkan anaların qızlara qayğı və diqqətindən çox asılıdır.

Atanı da biz bədim övlad qayğısına qalan, onun tərbiyəsi ilə məşğul olan görürük:

Eləmi yaxşı ata,
Pulun ver yaxşı ata.
Oğul bədəsil olsa,
Dərd çəkər yaxşı ata.

Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri sırasında geniş yayılan ata-anaların, nənə və babaların dilindən düşməyən nağıllarımız da vardır.

Nağılları bizim ulu babalarımız çox qədim zamanlarda, hələ yazı olmayan bir vaxtlarda yaradıblar. Ağızdan-ağıza keçən bu nağılları indi də nənələri, babalar, ata və analar uşaqlara danışirlar.

Xalq ən böyük, ən ulu tərbiyəçidir. Xalq nəsilləri tərbiyə edir,öz fikrini müxtəlif formada onlara çatdırır, tənbelliyi, qorxaqlığı, yaltaqlığı, yalançılığı, acgözlüyü, xəyanəti və digər iyrənc sifətləri pisləyir, lağa qoyur, doğruluğu, çalışqanlığı, igidliyi, qocalığı, vətənpərliliyi, mərdliyi və başqa yaxşı insanı sifətləri tərifləyir təbliğ edir, alqışlayır.Vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq haqqında nağıllarda xalq öz qəhrəmanlarının ölməzliyindən, mərdliyindən, Vətənə sdaqətindən danışır. Həmin qəhrəmanın nümunəsini , xarakterini gənclərə çatdırır.

“Dədə-Qorqud ” dastanında Buğacın igidliyi buna parlaq misaldır. Dastanda təsvir olunan yasovulbaşının hiyləgərliyi pislənir,ifşa olunur.Dastanda Vətən və ana məhəbbəti də təsirli verilmişdir.Ağılsız xan doğma oğlunu öldürməklə öz yerini möhkəmlətməyə çalışır.Bununla da xan və bəylərin çürüklüyü öz ağılı ilə yox,başqsının ağılı ilə oturub-durması pislənilir,Buğac daim qalib gəlir,o, vətəni,xalqını sevır,hətta doğma oğluna xəyanət etmiş atanı öz qəhrəmanlığı ilə utandırır.

REPRESSİYAYA YANAŞMADA İNTERAKTİV METODLAR

Abdullayeva A.H.

Bakı Slavyan Universiteti

Repressiya antiinsani, antibəşəri bir prosesdir. İmperiya ideologiyası təbəçiliyində olan millətləri, onların düşünən zəkalarını, böyük şəxsiyyətlərini repressiyaya məruz qoymuşdur və bu millətin genefonduna qarşı yönəldilmiş siyasi qəstdir. Bu mövzuda B. Əhmədovun, N. Qəhrəmanlının, N. Qurbanovanın kitab və məqalələri, “Ədəbi mübahisələr”, “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı”, “Əli Nazim” monoqrafiyalarımız çap olunmuşdur. Bu əsərlər ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin taleyində insanı yaddaşı unutmağa, manqurta çevrilməyə, psixoloji cəhətdən sındırılmağa məruz qoyan rejimi və onun ideologiyasını tənqid edir.

Yazdığı şeirlərə görə Ə. Cavadı satqınlıqla, pantürkizmlə suçlayaraq sıxışdırırdılar. Ona qarşı tənqidi və ifşa dolu məqalələr ara vermirdi, məqsədlərini həyata keçirtmək vaxtı 1936-cı ilin əvvəlində çatmışdı. Ə. Cavadla bağlı bəzi çıxışlarda onu ədəbiyyatdan atılmalı şəxs kimi qiymətləndirirdilər. Nəticə isə bu olur ki, şair 1937-ci ilin 4 iyununda həbs edilmiş, oktyabrın 13-də güllələnmişdir. Azərbaycan himninin sözlərinin müəllifi, repressiya qurbanı olan Əhməd Cavad uzun illərdən sonra amalı, ideali, sənəti və şəxsiyyəti ilə öz xalqına qovuşdu. Uzun zaman şairin şeirlərindən aralı düşən xalqımız bu əsərləri yenidən öyrənməyə və öyrətməyə başladı. Hal-hazırda məktəblərdə Ə. Cavadın əsərlərinin öyrədilməsi geniş vüsət almışdır. Ə. Cavadın “Azərbaycan! Azərbaycan!” şeiri V sinifdə, “Azərbaycan bayrağına” şeiri isə IX sinifdə yeni interaktiv metodlarla şagirdlərə öyrədilir.

Böyük romantik şair H.Cavid cahan savaşının, hərbin, çaxnaşmaların törətdiyi fəlakətlərdən, bəşəriyyətin sarsıntılarından yangı ilə söhbət açdı, bədii əsərlərində ziyalıları onların qarşısını almağa çağırırdı. O, əsərlərində türklərin, türk dünyasının dirçəlişi, birliyi və yüksəlişi məsələsini önə çəkirdi. H.Cavid Cümhuriyyət dönməində müstəqillik, istiqlal mövzusunda mühüm əsərlər yazmışdır.VIII sinifdə H.Cavidin “Ana” əsəri və XI sinifdə onun həyat və yaradıcılığını yeni üsullarla öyrədilməsi işi böyük səmərə verir. VIII sinif şagirdlərinə “Ana” əsəri tədris olunarkən bir çox metodlardan istifadə edilə bilər ki, bunlardan biri də “Klaster” üsuludur. Bu üsulla uşaqlardan insanların ən dəyərli varlığı olan ana ilə bağlı fikirləri öyrənildikdən sonra ədibin ananı nə cür dəyərləndirdiyi göz qabağına gəlir.

M.Müşfiqin ümumtəhsil məktəblərində öyrədilməsinə xüsusi diqqət ayrılır. VII sinif dərslində M.Müşfiqin “Yağış yağarkən” və IX sinif dərslində “Həyat sevgisi” adlı əsərləri tədris olunarkən müxtəlif interaktiv metodlardan istifadə olunur.Azərbaycan poeziyasında intibah, azadlıq və hürriyyət mücahidlərinin əsərlərinin öyrədilməsi işinə müstəqillik dövründə xüsusi qayğı və ehtiram göstərilir. Bu şairlərin əsərlərini yeni interaktiv metodlarla tədris və təhlil edilməsi mühüm məsələlərdən biridir. İstər yuxarıda göstərilən metodlarla olsun, istərsə də digər metodlardan istifadə edilməsi işin keyfiyyətini yüksəldən faktorlardan biridir.

TƏDQIQATA CƏLB OLUNMUŞ REPRESSİYA QURBANLARI

Abdullayeva A.H.

Bakı Slavyan Universiteti

Ötən əsrin 30-cu illərində baş vermiş repressiyalar xalqımızın üzərindən təsirsiz keçməmişdir. Xalqımızın ən görkəmli elm və sənət adamları bu repressiyada bizdən alınmışdır. Repressiya qurbanları arasında H.Cavid, Ə.Cavad, H.K.Sanlı, Y.V.Çəmənəminli, B.Çobanzadə, B.Talıblı, T.Ş.Simurq, M.K.Ələkbərli, Ə.Münzib, Qantəmir, M.Müşfiq, S.Mümtaz, B.Bəhcət, V.Xulufu, H.Zeynallı, Ə.Nazim kimi ədəbiyyatçılarımız, dilçilərimiz və təhqidçilərimiz olmuşdur.

30-cu illər repressiya qurbanlarının haqqında məlumatlar sovet-bolşevik ideologiyasına uyğun gəlmədiyindən həm tədqiqatdan kənarda qalmış, həm də yalnız və birtərəfli öyrənilmişdir. Yalnız 1956-cı ildən, habelə Azərbaycan yenidən müstəqillik qazandıqdan sonra repressiya qurbanları haqqında geniş tədqiqatlara başlanılmışdır.

Repressiya qurbanlarına həsr olunmuş əsərlərə B.Əhmədovun “Bir istiqlal yolçusu”, Q.Babayevanın “Mustafa Quliyev”, N.Əbdülrəhmanlının “Qurban Yüzilin “Əli və Nino” əfsanəsi”, N.Ələkbərlinin “Üç budaq”, D.Axundzadənin “Müşfiqli günlərim”, O.Mirzəyevin “Ağ ləkələr silinir” və s. misal göstərmək olar. Belə insanlar xalq, vətən üçün önəmli işlər gördüyünə görə tez-tez xatırlanır, yad olunur. Bir çox insanların tanımadığı amma görkəmli alim, folklorşünas, ilk qorqudşünas, axundovşünas və istiqlal şairi Ə.Abid haqqında ilk monoqrafik tədqiqat B.Əhmədova məxsusdur. “Bir istiqlal yolçusu” adlanan bu monoqrafiyada Ə.Abidin bütün həyat və yaradıcılıq yolu işıqlandırılmışdır. Günahsız qurbanların xatirəsinə həsr olunmuş N.Əbdülrəhmanlının “Yüzilin “Əli və Nino” əfsanəsi” əsərində Y.V.Çəmənəminlinin zəngin və faciəli həyatı öz əksini tapmışdır. N.Əbdülrəhmanlının “Cümhuriyyət elçisi” adlandırdığı Y.V.Çəmənəminli ilə bağlı bir çox məsələlərə toxunulmuşdur. 1918-ci il 28 may tarixində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra Y.V.Çəmənəminlinin həyatı yeni bir mərhələyə qədəm qoydu. Kitabda yazıçının əsərləri, keçirdiyi daxili əzab və iztirabları, ictimai və siyasi fəaliyyətinə yer verilmişdir.

XX əsrin 30-cu illərində həyata keçirilmiş repressiya Ə.Abid və Y.V.Çəmənəminli kimi elm və sənət adamlarımızı ədəbiyyətə qovuşdurdu. Həqiqətdə isə hər iki dahi unudulmayacaqlar siyahısında yer alır. Onların şəxsi həyatlarında, talelərində xalqımızın milli müstəqillik uğrunda mübarizələrini başlarına gətirilən faciələri aydın görmək olar. 80-ci illərdən başlayaraq Ə.Abid və Y.V.Çəmənəminli yaradıcılığı müasir ədəbiyyatşünaslar tərəfindən tədqiq olunmağa başlandı.

ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ M.F.AXUNDZADƏ YARADICILIĞININ TƏHLİLİ YOLLARI

Adışirinov T.K.

Lənkəran Dövlət Universiteti

Ədəbiyyat təliminin əsasını bədii əsərlərin öyrənilməsi təşkil edir. Bədii əsərin öyrənilməsinin əsas vasitələrindən biri təhlildir. Təhlildən qabaq bədii əsərlər üzərində aparılan bütün iş növlərinin özünəməxsus məqsədi, xüsusiyyətləri vardır. Təhlilin müvəffəqiyyəti əvvəlki mərhələlərdə aparılan məşğələlərin keyfiyyətindən çox asılıdır. Təhlilin elementləri müəyyən dərəcədə giriş məşğələlərində, oxu prosesində, mətn üzrə aparılan başqa işlərdə və məzmunun mənimsədilməsində özünü göstərir.

Metodika elmi öyrədir ki, ədəbi əsərin təhlili birinci növbədə məzmunun necə öyrənilməsi ilə şərtlənir. Metodist alimlərin fikrincə, məzmun nə qədər dərindən qavranılarsa, təhlil bir o qədər keyfiyyətli olar və məzmun kifayət qədər öyrənildikdən sonra onun təhlili həyata keçirilməlidir. Orta ümumtəhsil məktəblərində öyrənilən ədəbi əsərlər janr etibarilə müxtəlif olduğundan onların təhlili yolları da rəngarəng və çoxcəhətli olur. Məhz buna görə də hər bir əsərin tədrisinə hazırlaşan müəllim onun janr xüsusiyyətlərini mütəqə nəzərə almalı və təhlili yollarını qabaqcadan müəyyənləşdirməlidir. Əlbəttə, bir janrdan olan iki bədii əsərin təhlili yolları da eyni ola bilməz. Məsələn, M.F.Axundzadənin “Hacı Qara” komediyası ilə “Hekayəti – Müsyö Jordan həkimi - nəbatat və dərviş Məstəli şah cadüğünü-məşhur” əsərlərinin təhlilini eyni plan və sxem əsasında aparmaq doğru deyildir. Çünki bu əsərlərin mövzusu və təhqid hədəfləri, istərsə də yazıçının məqsədi hər bir konkret əsərdə başqa – başqa olduğundan, bunların təhlili yolları da bir-birindən xeyli fərqlənəcəkdir. Əgər “Hekayəti – Müsyö Jordan həkimi - nəbatat və dərviş Məstəli şah cadüğünü-məşhur”

komediyasının təhlilinə onun ideyasının aydınlaşdırılması ilə başlamaq lazım gəlsə, “Hacı Qara” komediyasının təhlilinə onun mövzusunun izahı ilə başlamaq daha çox uyğundur.

M.F.Axundzadənin yaradıcılıq yolundan bildiyimiz kimi, ədib ilk yaradıcılığına şeirlə başlamışdır. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, M.F. Axundzadənin yaradıcılıq yolunun tədrisi vəziyyəti ilə bağlı ayrı-ayrı məktəblərdə bir sıra müəllimlərin dərslərini müşahidə edərkən onun şeir yaradıcılığının pərdə arxasında qaldığının şahidi oluruq. Ədibin yaradıcılığını tədris edən müəllim mütləq lirik əsərlərin tədrisinə verilən tələblər fonunda yazıcının “Zəmanədən şikayət” və “Püşkinin ölümünə dair yazılmış Şərq poeması”nın məzmunu və bədii xüsusiyyətləri haqqında da məlumat verməlidir. , M.F.Axundzadənin ədəbi irsinin tədrisi zamanı ədəbiyyat müəllimi təhlilin prinsiplərini də mükəmməl bilməlidir. Bunlarsız heç bir əsərin mövzu və məzmun xüsusiyyətlərini ortaya qoymaq mümkün deyildir. Məzmunundan gördüyümüz kimi, dahi dramaturqun hər bir əsəri həyatın inkiası kimi müəyyən bir tarixi dövrün, XIX əsrin 30-40-cı illərində baş vermiş, cərəyan etmiş hadisə və əhvalatların ictimai məhsuludur. Yəni müəllim təhlil prosesində bədii əsərlərin təhlilinin tarixilik prinsipini əldə əsas tutmalıdır.

Görkəmli dramaturq M.F.Axundzadənin proqram tələblərinə uyğun olaraq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, VIII və X siniflərdə müvafiq əsərlərinin təhlili prinsiplərini, yollarını, təhlilin strukturunu bilmək müəllimin qarşısında duran qaçılmaz vəzifələrdəndir. Dramaturqun əsərlərini müvafiq siniflərdə təhlil edən müəllim tendensiyalılıq (yəni təhlil istiqamətinin nəzərə alınması), tarixilik, forma və məzmunun vəhdəti və pedaqoji prinsipin məzmun tələblərini gözləməlidir. Vaxtilə dahi M.F.Axundzadə özü ədəbi - nəzəri görüşlərində şeirdə məzmun və forma vəhdətinə yüksək dəyər verərək yazmışdı: “ İki şey şeirin əsas şərtlərindəndir: məzmun gözəlliyi və ifadə gözəlliyi. Məzmun gözəlliyi olub, ifadə gözəlliyinə malik olmayan bir nəzm, Mollay Ruminin məsnəvisi kimi, məqbul nəzmdir, amma şeiriyyatında nöqsan vardır. İfade gözəlliyinə malik olub, məzmun gözəlliyindən məhrum olan mənzumə tehranlı Qaanınin şeirləri kimi, zəif və kəsalət artırıcı nəzmdir...Həm məzmun gözəlliyinə, həm də ifadə gözəlliyinə malik olan nəzm, Firdövsinin “Şahnamə”si, Nizaminin “Xəmsə”si və Hafizin divanı kimi, nəşə artırıcı və həyəcanlandırıcı olub, hər kəs tərəfindən bəyənilir”. “Orta ümumtəhsil məktəblərinin V-XI siniflər üzrə ədəbiyyat proqramı”nın məzmunundan bildiyimiz kimi, VIII sinifdə tədrisi nəzərdə tutulan “Hacı Qara”, yaxud “Hekayəti – mərdi xəsis” komediyasına verilən 3-cü dərslər təhlil dərsləri, əsərin janrının, kompozisiyasının, obrazların səciyyələndirilməsidir.

Məlumdur ki, VIII sinif şagirdləri əsərdə süjet xəttinə, hadisə və əhvalatların təsvirinə böyük maraq göstərirlər. Bu cəhəti nəzərə alaraq müəllim həmin sinifdə dramaturqun sözügedən əsərini təhlil edərkən müəllif arxasınca təhlil yoluna üstünlük verməlidir. Belə olduqda şagirdlər əsərin məzmununu asan, tez və sistemli şəkildə qavrayırlar.

M.F.Axundzadənin komediyalarının problemlə təhlili də məktəb təcrübəsində özünü göstərən yoldur. Problemlə situasiya şagirdlərin əsərdə qaldırılan problemlər, dramaturqun mövqeyi, yaradıcılıq özünəməxsusluğu ilə bağlı müxtəlif fikirlər söyləməsi, öz hökmlərini əsaslandırması zəminində həyata keçirilir və şagirdlərin məntiqi tənqidi fikrini formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Orta ümumtəhsil məktəblərinin X sinfində M.F.Axundzadə yaradıcılığının şah əsərlərindən olan “Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi – nəbatat, dərviş Məstəli şah cadükuni-məşhur” komediyasının və “Aldanmış kəvakib”, yaxud “Hekayəti-Yusif şah” povestinin təhlili məsələlərinə xeyli vaxt verilmişdir. Komediyanın tədrisinə verilən 3 saat dərslərinin 1 saati təhlil üçün nəzərdə tutulmuşdur. Müəllim tədris prosesində dramaturqun digər komediyalarının da səhnə taleyi, kino və aktyor sənətimizin inkişafındakı rolunu icmal dərslərində akademik səviyyədə şagirdlərin diqqətinə çatdırmalıdır.

ANA DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ FORMATİV QIYMƏTLƏNDİRMƏ STRATEGİYALARI

Ağahüseynova V.Y.

Bakı Slavyan Universiteti

Formativ qiymətləndirmənin məqsədi təhsilalanın təlim prosesində məzmun standartlarından irəli gələn bilik və bacarıqların mənimsənilməsinə yönəlmiş fəaliyyəti izləməkdən, bu zaman qarşıya çıxan problemləri müəyyən etməkdən və onları aradan qaldırmaqdan ibarətdir. Fəal və ənənəvi qiymətləndirmə arasındakı fərq şagird gündəlik təlim fəaliyyətində rəqəmli qiymət almaq üçün deyil, yaxşı nəticə göstərmək üçün çalışır. Formativ qiymətləndirmə rəsmi qiymətləndirmə deyil, fənnin məzmun standartları üzrə təlim

məqsədləri əsasında müəyyənləşdirilmiş qiymətləndirmə meyarlarına görə aparılır. Nə üçün dərsin məqsədi və uğur meyarları bu qədər əhəmiyyətlidir?

- Milli kurikulumda hər bir fənn üzrə verilmiş təlim nəticələrinə nə dərəcədə çatıb-çatmadığınızı göstərir.

- Müəllimlərə nəyi qiymətləndirməyi müəyyən etməkdə kömək edir.

- Şagirdlərə nə öyrəndiklərini izləməyə imkan verir.

Formativ qiymətləndirmə prosesin hər mərhələsində şagirdlərlə əks-əlaqənin təmin edilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. İlk növbədə müəllimin şagird anlayışlarının hazırkı səviyyələri barədə məlumat əldə etməsini təmin edir. Alınan məlumat əsasında öyrənmədə növbəti addımların nə olacağı istiqamətləndirilir. Formativ qiymətləndirmənin qayəsi şagirdi olduğu yerdən olmalı olduğu yerə götürməkdir.

Formativ qiymətləndirməni keçirmək üçün müəllimlərdə vacib hesab olunan biliklərin 4 əsas elementi vacibdir:

1. Əsas biliklər

2. Pedaqoji məzmun bilikləri

3. Şagirdlərin daha əvvəl malik olduğu bilikləri bilmək (müəyyən bir məzmun sahəsindəki bilik səviyyəsi)

4. Qiymətləndirmə bilikləri (Formativ qiymətləndirmənin məqsədi daha çox öyrənməni təşviq etməkdir. Çünki onun etibarlılığı növbəti mərhələdə necə effektiv öyrənmə aparıldığına əsaslanır).

Formativ qiymətləndirmə - "Öyrənmə üçün qiymətləndirmə" kimi tanınır. Müəllimlərin şagirdlərə müvəffəqiyyət qazanmasına kömək etmək üçün dərs zamanı təlimat verməsi (əks-əlaqə) daha önəmlidir. Bunun üçün formativ qiymətləndirmə strategiyaları mövcuddur:

- İşıqfor strategiyası
- Qısa şərhin 3 yolu
- Düşün, cütləş, paylaş
- ABC beyin həmləsi
- Analogiyalar
- Təqdimat məntəqələri
- Bir cümləlik xülasə
- 3 fakt 1 uydurma və s.

Məsələn, "qısa şərhin 3 yolu" formativ qiymətləndirmə strategiyasını ana dili dərslərində oxu təlimində istifadə etməklə şagirdlərin oxuduqları mövzuya öz münasibətlərini bildirməsi ilə onların oxuyub-anlamalarının hansı səviyyədə olmasını ölçmək olar.

TƏLİM PROSESİNDƏ FƏNDAXİLİ İNTEQRASIYANIN MƏZMUNU

Ağazadə A.E.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Təlim prosesində inteqrasiya yeni məsələ deyildir. Bu yeni yanaşmaya görə şagird məktəbdə tədris olunan fənlər vasitəsilə müxtəlif sahələr üzrə seçilmiş məzmunu öyrənməli və tətbiq etməyi bacarmalıdır. Fənlərin inteqrativ öyrədilməsi ilə bağlı dünyada böyük təcrübə mövcuddur və bu təcrübədən istifadə edərək yerli şəraitdə ideyaları inkişaf etdirməklə məqsədimizə nail ola bilərik. İnteqrasiya termini XVII əsrdə riyazi anlayış kimi formalaşmışdır. XVIII-XIX əsrlərdə bu termin riyaziyyatın həddindən çıxaraq universal ümumi kateqoriya statusunu əldə etdi. İnteqrasiya problemi məşhur pedaqoqların: Y.A.Komenski, İ.F.Herbart, K.D.Uşinski və başqalarının pedaqoji fikirlərində əksini tapmışdır. Onlar təhsilin məzmununda inteqrasiyanı ehtiyac kimi görürdülər. Pedaqoji fikirdə inteqrasiyanın vacibliyini ilk dəfə vurğulayan İ.F.Herbart olmuşdur. Herbart bir-biri ilə əlaqəsi olmayan fənlərə daxil olan mövzuların birləşdirilməsi ideyasını irəli sürmüşdür. İnteqrasiyanın inkişaf tarixi pedaqoji nəzəriyyədə üç müxtəlif mərhələyə aid edilir. 1) XX əsrin 20-ci illərinin sonu. Bu dövrdə inteqrasiya tədris proqramlarının hazırlanmasına yeni yanaşmada öz əksini tapdı.

İkinci mərhələ XX əsrin 50-80-ci illəri inteqrasiya fəndaxili və fənlərarası əlaqə formasında çıxış edir. Tədqiqatçıların əskəriyyəti hesab edir ki, inteqrasiyaya didaktik prinsip kimi 60-cı illərdə baxılıb. Həmin illərdə biologiyanın tədrisi metodikasında fəndaxili əlaqələr sayəsində əhəmiyyətli materiallar yığılmışdır. 1970-ci illərin əvvəlləri məktəb fənlərinin təbiət elmləri silsiləsində biologiya, fizika və kimyanın daha sıx qarşılıqlı əlaqəsinə yönəlmiş inteqrasiyanın yeni istiqaməti işlənmişdir. Azərbaycan hökuməti tərəfindən 30

oktyabr 2006-cı ildə təsdiq olunmuş Azərbaycan Respublikasında ümumitəhsilin Konsepsiyası sənədində təhsilin intqrativliyi əsas prinsip kimi nəzərdə tutulurdu. Ölkəmizdə fənn kurikulumları hazırlanarkən inteqrasiyanın 2 növü fəndaxili və fənlərarası əlaqələr əsas götürülürdü. Fəndaxili inteqrasiya – Hər bir fənn üzrə anlayış, bilik və bacarıqların əlaqələndirilməsidir. Bu səviyyə inteqrasiyası verilmiş materialın ayrı-ayrı tədris vahidlərində cəmləşdirilməsi hesab etmək olar, fəndaxili inteqrasiya həm üfüqi, həm də şaquli ola bilər. Üfüqi inteqrasiya fənn üzrə məzmun xətlərini əlaqələndirməklə müvafiq məzmun standartlarının müəyyən tədris vahidlərində ifadə olunmasını təmin edir.

Şaquli inteqrasiya sinifdən- sinfə tədrisən dərinlən və genişlənən məzmun xətləri arasında varisliyi təmin edir. Fəndaxili inteqrasiyanın digər mühüm yolu məzmun standartlarının inteqrativ şəkildə reallaşdırılmasıdır. Fəndaxili inteqrasiya üçün konsentrik prinsipə əsaslanan spiralvari quruluş daha xarakterikdir. Bu cür inteqrasiya prosesində dəyərlərin dərk olunması xüsusidən ümumiyyə və yaxud əksinə doğru ola bilər.

A.BAKIXANOVUN “KİTABI-ƏSGƏRİYYƏ” ƏSƏRİNİN İDEYA-MÖVZU ÜZRƏ TƏDRİSİ

Ağazadə S.A.

Lənkəran Dövlət Universiteti

A.Bakıxanov elmi əsərlər yazmaqla yanaşı, bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur. O, “Kitabi-Əsgəriyyə” hekayəsi ilə ədəbiyyatımıza bir nasir kimi daxil olmuşdur. Ümumiyyətlə, Bakıxanov 30-cu illərdə realist mövzulara keçir. Əsər məhəbbət sərgüzəşti haqqındadır. Hekayə ilk dəfə 1861-ci ildə Mirzə Əbülhəsən Vəzirov Zuinin Peterburqda nəşr etdiyi müntəxabatında çapdan çıxmışdır. Daha kamil variantı Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun 1946-cı il “Əsərləri”nin birinci cildində nəşr olunmuşdur.

“Kitabi-Əsgəriyyə” qarışıq nəsr və nəzm şəklində yazılmışdır. Sərgüzəştin məzmunu nəsrə yazılmış, nəsrin tərkibində səpələnmiş halda olan nəzm isə qəhrəmanların ruhi hallarını təsvir etmək üçün işlənmişdir. Bu növbələşmə mənanı qüvvətləndirir. Əsərdə nəzmin bir hissəsi qəzəl, bir hissəsi isə məsnəvi şəklindədir. “Kitabi-Əsgəriyyəni” lirik hekayə adlandırmaq olar. Nəsr dili nəzm dilinə nisbətən çətin anlaşılır. Ona görə də hekayənin dilini təhlil edərkən nəsr dili və nəzm dilini ayrı-ayrı izah etmək lazımdır. Nəzm dili Füzuli şeirinin və XVII-XIX əsrlər qəzəl şairlərinin dilindən fərqlənir. Farsca və ərəbcə tərkiblər, təşbeh və istiarələri hamısında görmək olar. Nəsr dili çətin olsa da, getdikcə sadəliyə doğru gedir. Lakin nəzm dilində sadəliyə doğru inkişaf hiss edilmir. Nəsr dilində sadə cümlələrə də rast gəlinir: “Qərəz onlar ağlayıb nalə edirdilər. Əsgəri-biçarə gəlib, qollarını məşuqəsinin boynuna salıb və üzündən öpüb dedi: - Ey arami-canım! Fikr elə ki, atandan qalan əmmaməni başıma qoyub, əbasın çiyinə salıb və Abbasın qucağına alıb bir nifrən eləmə ki, düşmənlərimizdən biri yer üzərində qalmaz: “Kitabi-Əsgəriyyə”ni orta məktəbdə tədris etsək, tədrisini yeni interaktiv təlimlə (kurikulum) həyata keçirərdim. Aydın məsələdir ki, orta məktəblərdə əsərlər iki-üç saat tədris olunur. “Kitabi-Əsgəriyyə” də iki saat tədris oluna bilər: “Əsərin məzmunu üzrə iş”, “Təhlil üzrə iş”. Əsərlə tanışlığa məzmun üzrə işdən başlamaq lazımdır. Bunun üçün motivasiya mərhələsindən başlanılır. Motivasiyada elə sual qoymaq lazımdır ki, şagirdləri düşünməyə məcbur etsin, çünki yeni təlimdə mövzunun adı birdən-birə bildirilmir. Motivasiyadan sonra müxtəlif tədqiqat sualları qoymaq olar: Daha sonra tədqiqatın aparılması mərhələsində müəllim sinfi dörd qrupa bölür. Qruplar adlandırılır: 1. Maarifçilər, 2. Realizm, 3. Romantizm, 4. Hekayə qrupları. Qrupların adlarının belə seçilməsi heç də təsadüfi deyil. Çünki XIX əsrdə yaşamış A.Bakıxanovun dövründə adları çəkilən terminlər ədəbiyyatda aparıcı mövqedə dayanırdı.

Birinci olaraq, hekayənin oxunması, məzmununun mənimsənilməsi həyata keçməlidir. Əsərin oxusuna başlamazdan əvvəl tanış olmayan sözlərin mənasının aydınlaşdırılmasının əhəmiyyəti izah olunur. Bu iş şagirdlərin söz ehtiyatının zənginləşməsi ilə yanaşı, əsərin məzmununun qavranılması üçün də vacibdir.

Müəllim xatırladır ki, dərslərin sonunda verilmiş lüğətin, lüğət kitablarının köməyi ilə bu sözlərin mənası aydınlaşa bilər. Mətnin oxunması müxtəlif variantlarda həyata keçə bilər: fasilələrlə oxu, proqnozlaşdırılmış oxu, zəncirvari oxu (ziqzaq), ikihissəli gündəlik, fərdi oxu, dramatik oxu, kollektiv oxu və s. oxularla hekayə mənimsənilir. Ümumiyyətlə, orta təhsil mərhələsində ədəbiyyat tədrisinin qarşısında olan əsas məqsədlərdən biri də oxu vərdisinin formalaşdırılmasıdır. Bu xüsusiyyətinə görə təxminən 1960-cı ilə qədər ədəbiyyat bir fənn kimi “ədəbi qiraət” adlanırdı. Çünki materialın mənimsənilməsi oxudan başlanırdı.

Dərslikdəki suallara cavabların hazırlanması qruplar şəklində həyata keçirilir. Məzmun üzrə iş səhifəsində suallar verilir. Müəllimin tapşırığı ilə adlandırılan qruplarda birləşən şagirdlər sualların cavabları ilə bağlı fikir mübadiləsi aparır, təqdimata hazırlaşır. Təqdimatları qrup rəhbərləri lövhədə təqdim edirlər. Suallar və cavablar əsərin məzmunu ilə bağlı olur. Bundan sonra təqdimatlar əsasında məlumat mübadiləsi və müzakirə aparılır. Təqdimatlar diqqətlə dinlənməli və şagirdlərin sərbəst fikir söyləmələri təmin edilməlidir. Sonrakı mərhələ nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılmasıdır. Müəllimin istiqamətləndirici sualları ilə bu mərhələ səmərəli keçir. Şagirdlərdə belə fikir yaranır ki, məhəbbət nə qədər mükəmməl hiss olsa da, hər dövrdə eyni qarşılanmayıb. Vaxtdan düzgün istifadə edilsə, əsərdə verilən nümunə əsasında geniş nağıl etmə ilə şifahi nitqi daha da zənginləşdirmək mümkündür. Bu, ona görə faydalıdır ki, hekayənin məzmununun mənimsənilməsi işinin davamı və dərinləşdirilməsi kimi özünü göstərir. Şagirdlərin söz ehtiyatı artır və yaradıcı təfəkkürü inkişaf edir.

Sonuncu mərhələ qiymətləndirmə mərhələsidir. Qiymətləndirmə dərslərin boyu da davam edə bilər, sonda da aparıla bilər. Vaxta qənaət baxımından dərslərin müddətində aparılması daha səmərəlidir. Qruplar tapşırıqları həll edərkən fəallıqlarına görə bir neçəsini, daha sonrakı mərhələlərdə də tapşırığı düzgün icra etmələrinə görə, dinləmək və sərbəst fikir bildirmək bacarıqlarına görə və s. müəllim yavaş-yavaş qiymətləndirmə apara bilər. Məktəb təcrübəsi sübut edir ki, təlimdə müəllim tərəfindən göstərilən problemi şagirdlərin fəallığı ilə həll etmək mənimsəməyə kömək edir. Müəllim dərslərin nümunələrinə əhəmiyyət kimi yanaşmamalı, metodik tövsiyələrdən yaradıcılıqla bəhrələnməlidir. Metodik tövsiyələr elə müəyyən olunmuşdur ki, hər müəllim yeni dərslərin məzmunundan və quruluşundan çıxış edərək təbii dərsləri qura bilsin.

NƏSİRƏDDİN TUSİ TƏRBIYƏ HAQQINDA

Axverdiyeva N.F.

Gəncə Dövlət Universiteti

Yaradıcılığı orta əsrin cəhəlat dövrünə düşən Nizami Gəncəvi öz dövrünün bütün qabacıl elmləri ilə və yunan fəlsəfəsi ilə yaxından tanış olan bir sima idi. Onun yaradıcılığında şərq-müsəlman mədəniyyəti ilə qərb-vizantiya mədəniyyətinin əlamətləri ustalıqla uzlaşdırılmışdır. Bildiyimiz kimi intibah dövrünün qabaqcıl nümayəndələrinin hamısı uzaq səyahətlərdə olmuş, 4-5 dil bilmiş və yaradıcılığın bir neçə sahəsində parlamışlar. Nəsirəddin Tusidə belə hərtərəfli inkişaf etmiş, geniş təhsilli bir sənətkar, alim və mütəfəkkir idi. Bu da onu öz müasirlərindən fərqləndirirdi. Orta əsrlərdə öz elmi pedaqoji fəaliyyəti ilə dünya şöhrəti qazanmış görkəmli pedaqoqlarımızdan biri də Məhəmməd Nəsirəddin Tusidir. Tusi yalnız astronom-riyaziyyatçı kimi deyil, həm də dövrünün görkəmli maarifpərvəri, məktəbdarı, mütəfəkkiri, pedaqoq, bir sıra dərslərin müəllifi kimi də şöhrətlənmişdir.

N. Tusi erkən yaşlarından, elmə həvəsi çalışqanlığı ilə fərqlənmişdir. İlk təhsilini atasından alan Nəsirəddin sonralar dövrünün tanınmış müəllimi Fəridədin Damaddın yanında oxumuş, bilikli hazır cavab gənc kimi tanınmışdır. O, təkcə dini təhsil almaqla kifayətlənməmiş, riyaziyyat, fəlsəfə, astronomiya, təbiətşünaslıq elmlərini də mükəmməl öyrənmişdir. Tusinin əsərlərindən məlum olur ki, onun toxunmadığı elm sahəsi yoxdur. O, astronomiya, fizika, riyaziyyata dair 4-5 əsər yazmışsa, Adabul-mütəəllim, Dər-mə”rifəteüstürlab”, Etiqadat”, ”Əqaidi-Müfid”, ”Kitabi-Mədarik”, ”Əxlaqi-Nasiri”, ”Tə”limül mütəəllüm” və s. kimi 50-dən çox əsərini müəllimlərə, şagirdlərə, məktəbə, maarifə, elmlərin tədrisinə, fəlsəfəyə, poeziyaya və etikaya həsr etməklə tə”lim-tərbiyə sahəsində özünü mütəfəkkir alim kimi tanıtmışdır. Hələ öz dövründə Tusinin Aristoteli, Ptolemei, Əflatunu ötür keçdiyi, ”Öz dövrünün ən böyük alimi.” Əql və bilik müğənnisi”, ”Hakimlərin, vəzirlərin və alimlərin sultanı.” Əsrinin yeqanəsi”, ”Ustadül-bəşər” olduğu görkəmli şəxsiyyətlər tərəfindən qeyd edilmişdir.

Tusinin əsərlərində insan idrakına, əqlinə, zəkasına möhkəm inam mühüm yer tutur. Onun fikrinə, ”İnsan yaranan gündən əsas məqsədi öyrənmək və hər şeyi bilməkdən ibarət olmalıdır. Öyrənmək və bilmək insan əqlini, zəkasını artırır və onu hər çür bəla və bədbəxliklərdən xilas edir.” Böyük mütəfəkkir idrak, kamal, elm və s. haqqında danışarkən bu terminlərin tərifini də vermişdir. Tusi pedaqoji fikirlərini fəlsəfə ilə o qədər dərin vəhdətdə verir ki, bunun özü də pedaqoji fikir tariximiz üçün çox qiymətlidir. Tusi əqli tərbiyəyə çox geniş yer verirdi. O, öz dövründəki cəhəlat dünyasını zülmətə bənzədərək elmi, öyrənməyi həyatın cırağı hesab edirdi. O, ”beşikdən başlayaraq qəbir evinə kimi öyrənməyə” səsləyir və yeqanə inkişafı” elmə yiyələnməkdə görür. Tusi müntəzəm olaraq mütalə etməyi, öyrənməyi irəli sürürdü. Onun fikrincə, insan elm öyrənməklə yalnız sirləri aşkar etmir, ”Elm insanın əxlaqca da təkmilləşməsinə kömək

edir. Tusiyə görə təkcə doğulmaq, dünyaya gəlmək əsas deyil. Dünyaya gələndən sonra yaşamağı bacarmaq lazımdır. Yaşamağın özünün də lüzumlu və lüzumiyyətdən kənar halları vardır, əsil mə'nada yaşamaq bəzəksiz, ağıllı yaşamaqdır, əməlcə təmizlikdir.

Tusi nəfsin növlərini (heyvani, nəbatı, insani) sadalayır və onun tərbiyəsinə böyük əhəmiyyət verir. Tusi tə'lim-tərbiyə məsələlərini yerinə yetirməkdə mə'sul şəxs müəllimi hesab edir. Müəllim ağıllı və dəyanətli, əxlaqca saf, sadə, vüqarlı, insaflı, nəzakətli, xalqın xidmətçisi və s. Olmalıdır. Tusinin "Övlədin tə'lim-tərbiyəsi", "Danışmaq qaydaları", "Hərəkət və sakitlik haqqında", "Xörək yemək qaydaları haqqında", "Şərab içmək qaydaları haqqında", "Ata-anaya hörmət haqda", "Müəllim və tərbiyəçi haqda" və s. Barədə indi də əhəmiyyətini itirməyən tərbiyəvi fikirləri vardır.

Tusi insan şəxsiyyətinin formalaşmasında, xasiyyətin dəyişməsində irsiyyətin, tə'lim və tərbiyənin, ictimaiyyətin rolunu elmi cəhətdən əsaslandırır:

-Erkən yaşlardan uşaqların mə'nəvi-əxlaqi tərbiyəsi ilə məşğul olmalı, nəcib sifətlər aşılamalı.

-Uşaqlarda mə'nəvi təmizlik, əxlaqi saflıq, ədalət, vicdan, namus, doğruluq, yoldaşlıq, dostluq və s. keyfiyyətlər tərbiyə etməli.

-Əxlaqi kamilliyin əsasında-nəfsin düzgün tərbiyəsi qoyulmalıdır. Nəfs sağlam saxlanılmalıdır.

Tərbiyənin birinci şərti budur ki, uşağı onun təbiətini korlaya biləcək adamlarla və şeylərlə oturdurmağa və oynamağa qoymayasan.

-Uşağı körpəlikdən tərbiyə etmək, sonra dərs öyrətmək, hikmətli kəlam və tərbiyəvi şər əzbərlətmək lazımdır.

Azərbaycan xalqının görkəmli mütəfəkkirləri öz əsərlərində tərbiyə məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmiş və bu haqda xeyli sayda fikirlər söyləmişlər. Tusinin fikirləri daha çox diqqəti cəlb edir. Tusinin təlim-tərbiyədən danışarkən müəllimlərini də unutmur, bu müəllimlərin müdrikliyi və tərbiyə etdikləri gənclərin şəxsiyyətə formalaşmasında göstərdikləri təsir haqqında çox səmimiyyətlə danışır. O, təlim-tərbiyə işində müəllimin roluna xüsusi əhəmiyyət verir. Tusi müəllimin iti zəhinə, geniş biliyə və sadə əxlaqa malik olmasını tələb edir. Onun fikrincə belə müəllimlər tərbiyə verdikləri gənclərə elmə məlum olan hər şeyi öyrətməyə qadirdir. Deməli Tarixi şəxsiyyətlərin tərbiyə haqqındakı fikirlərindən müasir dövrdə müəllimlərimizin istər təlim istəsə də tərbiyə prosesində istifadə etməsi əhəmiyyətlidir.

İDRAK XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ UYGUN TƏLİM MATERIALLARININ SEÇİMƏSİ

Allahverdiyeva B.Ə.

Bakı Slavyan Universiteti

Təlimdə iki tərəf vardır: öyrənənlər və öyrədənlər. Öyrənənlər təlimin məzmununu mənimsəyən, öyrədənlər isə təlimin mənimsədilməsinə xidmət edən tərəfdir. Onların hər birinin fərqli xüsusiyyətləri vardır. Öyrənənlərin fərqli fərdi xüsusiyyətləri, öyrədənlər tərəfindən təlimdə nəzərə alınması, onların işlərini uğurlu edir. Bəli qeyd etdiyimiz kimi, bir çox xüsusiyyətlərinə görə öyrənənlər bir-birindən fərqlənir. Hovard Qardinerin nəzəriyyəsində qeyd edildiyi kimi, öyrənənlərin özlərinə məxsus məsələlərdən biridə, dərketmədir. Dərketmə öyrənmənin əsasını təşkil edir. Biz təlimi onsuz təsəvvür edə bilmərik. Hovard Qardinerin nəzəriyyəsində dərketmənin vacibliyi ilə yanaşı növləri də qeyd edilmişdir. Ona görə dərketmənin 8 növü var: linqvistik, riyazi-məntiqi, vizüal-məkan, kinestetik, fərdlərarası, fərddaxili, musiqi-ritmik, naturalistik. Bu xüsusiyyətinə görə fərqlənən şagirdlərə, təlimdə fərqli yanaşma uğurlu dərsin reallaşdırılmasını təmin edir. Şagirdlərə fərqli yanaşma dedikdə, onların öyrənmə prosesini fərdi şəkildə təşkil etmə başa düşülür. Təlimin effektiv təşkili isə materialların düzgün seçimindən aslıdır. Xüsusiylə də dil sahəsinə, xarici dillərin tədrisinə öyrənənlərin fərdi xüsusiyyətlərini əsas götürərək nəzər salsaq, fərqli materiallardan istifadəni müşahidə edərik. Dərketmə xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənən şagirdlər onlara uyğun dil materiallarından istifadə etdikdə təlimdə daha çox uğur qazanırlar. Fərdi dərketməyə malik olan şagirdlər üçün bəs hansı materiallar seçilməlidir?

1. Linqvistik yönümlü dərketməyə malik olan şagirdlər sözlə öyrənirlər. Onlar üçün ən uyğun dil materialları, dərsliklər, fləşkardlar, proyektorlar və s. ola bilər.

2. Riyazi-məntiqi dərketməsi güclü olan şagirdlər say çubuqları, lövhə, diaqramlar, müxtəlif cədvəllərin köməyi ilə tapşırıqları daha yaxşı mənimsəyirlər.

3.Bəzi şagirdlər görmə vasitəsi ilə təlimdə aktiv iştirak edirlər.Onlar vizual-məkan dərk etməyə malik öyrənənlərdir.Bu tip şagirdlərin təlimini təşkil edərkən, müəllimlər dərsliklərdən, şəkillərdən, obyektlərdən, proyektorlardan oyuncaqlardan istifadə edirlər.

4.Kinestetik dərk etməli öyrənənlər hərəkət edərək daha yaxşı mənimsəyirlər.Toplar, magnitofonlar, kompüter və s kinestetik öyrənənlər üçün təlim vasitəsi ola bilər.

5.Fərdlərarası,dərk etmənin bu növünə sahib olan öyrənənlər ünsiyyətlə, yoldaşları ilə söhbətlə dərsləri mənimsəyirlər.Onlar üçün təlim materialları-dərsliklər, qruplar üçün iş vərəqləri ola bilər.

6.Fərd daxili dərk etməsi güclü olan təhsil alanlar müstəqil öyrənməni daha çox sevirlər. Onlar özünü təhsil kitabları, internet, bədii kitablardan təlim materialı kimi istifadə edirlər.

7. Bəzi şagirdlər isə musiqi ritmi ilə dərk edirlər . Onlar musiqi-ritmik dərk etməli şagirdlərdir.bu tip şagirdlər üçün maqnitafonlar , səs ucaldıcılar ən uyğun dərs materiallarıdır.

8.Naturalistik dərk etməli öyrənənlər təbiətlə əlaqədə olarkən təlimdə aktiv iştirak edirlər. Onlar üçün real obyektlərlə dərsi izah etmək çox daha faydalı ola bilər.

MƏKTƏBLİLƏRDƏ MÜTALİƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Bağirova G.A.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Hər bir insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında mütaliənin böyük rolu vardır. Belə ki, insanlar mütaliə vasitəsilə öz dünyagörüşünü, həyat təcrübəsini, mənəviyyatını, bilik və bacarığını, nitq qabiliyyətini daha da artırır. Fərdin özünü, ətrafını və dünyanı düzgün şəkildə qavrayıb, oxuma vərdişi qazanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İnsanlar müxtəlif səbəblərdən bilik,savad meylinə olurlar. Bəzi insanlar mütaliəyə qazanılmış bir vərdiş kimi zaman ayırarkən, bəziləri məsuliyyət hissi ilə, bəziləri də müxtəlif ehtiyaclarını aradan qaldırmaq məqsədilə vaxt ayırırlar.Məlumdur ki,oxuma vərdişinin qazanılmasında ailə, məktəb və ətraf mühit kimi üç əsas amil olduqca təsirlidir. Mütaliə vərdişinin qazanılmasında ən təsirli dövr uşaqlıq dövrüdür, çünki erkən yaşlarda əldə edilmiş oxuma vərdişi uşağın inkişafında əsaslı rol oynayacaq və o, həyatının sonrakı dövrlərində olduqca mühüm üstünlüklər əldə edəcəkdir. Yeniyetməlik dövründə oxuma vərdişinin qazanılması şəxsiyyətin formalaşması, xüsusən peşə baxımından inkişaf etməsi və sosial cəhətdən yetkinləşməsi üçün əhəmiyyət daşıyır.Gənclik dövründə isə mütaliə edən böyükələr, daha az oxuyan yeniyetmələrə görə, özlərinə və ətrafındakılara müsbət istiqamətdə kömək etməklə yanaşı daha yaradıcı və məhsuldar ola bilirlər. Məktəblilərdə mütaliə mədəniyyətinin formalaşdırılması nə qədər çətin olsa da, bu bacarıqların onlara qazandırılması mütləqdir. Çünki mütaliəyə alışan bir şagird, sadəcə sözləri tələffüz etməz, həmçinin oxuduğu mətnlə bağlı proqnozlar verir, səbəb-nəticə əlaqələri qurar, oxuduğu mətni nəzərində canlandırır, onun diqqətini cəlb edən mühüm məlumatları qeyd edir və əvvəl oxuduqları ilə sonrakı biliklərini əlaqələndirir.Mütaliə bacarığına yiyələnib, bu bacarığı vərdiş halına gətirən məktəblilər dərs kitablarını asanlıqla oxuyub başa düşməklə yanaşı, tənqid etmə, dəyərləndirmə, təhlil apara bilmə qabiliyyətinə yiyələnməklə sözehtiyatlarını zənginləşdirəcək, şifahi və yazılı nitqini inkişaf etdirərək dilqaydalarını dərindən dərk edəcək və düzgün işarələrindən düzgün istifadə bacarığını formalaşdırmış olacaqlar.Məktəblilərə mütaliə vərdişlərinin qazandırılması və bu vərdişin davam etdirilməsi üçün kitab əldə etməyin yolları asanlaşdırılmalıdır. Bilavasitə onlara bu istiqamətdə tapşırıqlar verilməli və fərdi qaydada təqib etməklə daha da məqsədəuyğun addımlar atılmalıdır. Orta məktəb şagirdlərinə ilk növbədə qəhrəmanlıq, məhəbbət və macəra mövzulu hekayə və roman oxudulması onların mütaliə vərdişi qazanmalarına təkan verə bilər.Bu vərdişlərin unudulmaması üçün məktəbliləri yarışlaracəlb etməkdə onlarda güclü həvəsləndirmə yaratmağa səbəb ola bilər. Bu məqsədlə müəyyən saydamaraqlı əsərlər və başqa kitablardan məktəb, şəhər, rayon və ölkə daxilində yarışlar keçirilməli, müəyyən fasilələrlə qiymətləndirmələr aparılaraq müvəffəqiyyət əldə edən şagirdlər təltif edilməlidir.

Şagirdlərə kitab oxuma sevgisini aşılayan və qazandıran insanların içərisində müəllimlərin rolu daha böyükdür. Müəllimlər öz üzərlərinə daha çox məsuliyyət götürməklə oxuduqları kitablar haqqında şagirdlərinə məlumat verərək onları ruhlandırmaqlı, kitab oxuma tədbirləri keçirərək onların kitaba olan marağını artırmalıdır. Bununla yanaşı müəllimlər şagirdlərin öz yaşlarına uyğun olaraq həftənin, ayın kitabı kimi oxu materialları seçərək onlarda mütaliəyə maraq oyatmalı, həftənin bir dərs saatını bu kitabla bağlı qiymətləndirməyə ayırmalıdır.

Son illərdə mütaliyəyə marağın azalmasına, ədəbiyyatın qavranılmasına, bədii informasiyanın dərk edilməsinə müasir texniki vasitələr təsir göstərir. Belə ki, kino, televiziya, video, kompüter, internet, mobil telefonun uşağın həyatında geniş yer tutması nəticəsində mütaliənin əvvəlki mövqelərini itirməsi ciddi problem kimi qarşıda durur. Məktəblilər ev tapşırığının çoxluğundan dolayı mütaliyəyə vaxt ayıra bilmədiklərini dilə gətirsəldə, problemin əsası onların işlərini və zamanlarını düzgün planlaşdırma bilməməkdən qaynaqlanır. Bu problemin aradan qaldırılmasında ailələr mühüm rol oynayır. Onlar uşaqlarının istək və ehtiyaclarını nəzərə alaraq məktəbdən kənar planlaşdırmada kompüter, televizor, oyun, dərs və s. tədbirlərin reallaşdırılmasında üstünə düşən vəzifələri yerinə yetirməli, həmçinin şagirdlər kompüter və internetdən necə, nə zaman, hansı məqsədlə istifadə edəcəyi barədə məlumatlandırılmalı və bu mövzuda birlikdə razılığa gəlməlidirlər. Unutmaq olmaz ki, bu günün uşaqları gələcək dövlətimizin inkişafında mühüm rol oynayacaq azad vətəndaşlardır. Elə bu səbəbdən də onların Azərbaycana, xalqımıza layiqli bir şəxsiyyət kimi yetişməsində əlimizdən gələni əsirgənməliyik.

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ DİDAKTİK OYUNLARDAN İSTİFADƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ

Bağızadə S.R.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Müasir dövrümüzdə təlim prosesində iştirak edən hər bir uşağın yaradıcı təşəkkürünü inkişaf etdirmək üçün müəllim təlim metodları və üsullarından istifadə edir. Bunların içərisində didaktik oyunlar öz səmərəliliyi ilə seçilir. Didaktik oyunlar yüksək tərbiyəvi və öyrədici xüsusiyyətlərə malik olur. Didaktik oyunların uşaqlar üçün böyük əhəmiyyəti var. Şagirdlər bilik və bacarıq əldə etməklə yanaşı, onların yaddaş və diqqətini, fantaziya və təxəyyülünü, dünyagörüşünün genişlənməsinə kömək edir. Didaktik oyunun başlıca xüsusiyyəti qaydadır. Qaydanın həyata keçirilməsi onun məzmununun həyata keçirilməsidir. Şəfəq Qubadova, Məhiyyəddin Əbdülov, Fərahim Sadıqov və Ləman Əliyeva, Ağahüseyn Həsənov didaktik oyunlar haqqında məlumat vermiş onun uşaqlar üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərmişdir. Ağahüseyn Həsənov digər alimlərdən fərqli olaraq didaktik oyunlar xarakterinə görə üç qrupa bölmüşdür:

1. Oyuncaqlarla oyunlar. 2. Stolüstü çap oyunlar: 3. Şifahi oyunlar

1. Oyuncaqlarla oyunlar-Uşaqların oynadığı əşyaların qavranılması ilə əlqədardır. Oyuncaq xüsusi predmetdir, uşaq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir, eyni zamanda onların tərbiyəsində mühüm rol oynayır. Makeronko oyuncaqları üç tipə bölmüşdür: hazır, yarımhazır və oyun üçün materiallar. Birinci tip oyuncaqlar uşaqları müxtəlif əşyalarla tanış edir. İkinci tip oyuncaqlar aktiv fəaliyyət tələb edir, əqli məntiqə xidmət edir. Üçüncü tip oyuncaqlar isə artıq uşaqların yaradıcı fəaliyyətini təmin edir.

2. Stolüstü çap oyunlar-bu oyunlar daha çox əyanilik prinsipinə əsaslanır. Bu tip oyunların da məzmunu müxtəlif olur. Məsələn: "İlin fəsilləri oyunu uşaqları təbiət hadisələri, fəsillərin xarakteri ilə tanış edir. Bundan başqa, loto, domino, dama bu kimi oyunları misal göstərə bilərik.

3. Şifahi oyunlar-şifahi oyunlar digər qrup oyunlara baxmış daha mürəkkəb olur. Bu tip oyunlarla artıq öz təsəvvürlərindən, düşüncələrindən istifadə edirlər. Bu oyunlara əsasən böyük qruplarda üstünlük verirlər, eyni zamanda bu tip oyunlar uşaqların məktəbə hazırlanmasında da mühüm rol oynayırlar. Bu tip oyunlar hətta ailə daxilində belə həyata keçirilir. Belə oyunlar, uşaqlarda diqqətli dinləmə, sürətli fikirləşmə, fikirlərini daha aydın ifadə etmə və s. bu kimi keyfiyyətləri formalaşdırır. Ən çox istifadə olunan şifahi oyunlara tapmacaları misal göstərə bilərik:

Bağda bitər tağı yox, Ha sıxarsan yağı yox (bibər)

Ağ yerə toxum səpərlər; (yazı)

Bir qapağın, min yarpağı (kitab)

Özü qara, sözü ağ (yazı lövhəsi)

Nümunə üçün digər oyunlara nəzər yetirək:

1. Müdrikləri çevrəyə al burada qrupa suallar verilir. Suallara cavab verənlər qrupda müdrik seçilir və otağın müəyyən hissəsinə göndərilir. Orada suallarla müzakirə aparılır. Sonra qruplarına gedib izah edilir.

2. Düşün, cütləş və bölüş bu oyun üç addımdan ibarətdir. Birinci mərhələdə fərdi düşüncələr, ikinci mərhələdə cütləşir, üçüncü mərhələdə digər cütlüklərlə, digər komandalarla və ya bütün siniflə bölüşürlər.

Diktatik oyunlar əxlaq tərbiyəsi vasitəsidir. Bu oyun uşaqlarda dözümlülük, düzlük, qaydalara ciddi riayət, yoldaşlıq, Vətənə dərin məhəbbət və s. bu kimi əxlaqi keyfiyyətlər formalaşdırır.

N.K. Krupskaya əsərlərində qeyd edir: “Uşaq hər şeyi əli ilə yoxlamalı, onu iyləməli, on dəfələrlə onu nəzərdən keçirməli və on dəfələrlə onun adını təkrar etməlidir” N.K.Krupskaya oyunun təhsil prosesindəki əhəmiyyəti də yüksək qiymətləndirmişdir. O deyirdi: “Oyun-təcrübədə yoxlamadır”.

N.K.Krupskayadan fərqli olaraq M.Qorki göstərir ki, oyun uşaqların yaşadıkları və dəyişməli olduqları aləmi dərk etmə yoludur. Oyun uşaqların və yetişmələrin ən çox sevdikləri məşğuliyyətdir.

Fikrimizi əsaslandırmaq üçün aşağıdakı oyunlara nəzər yetirək:

1.Xamadakı üçüncü hərfi dəyişməklə yeni sözlər düzəldin.

d	a	ş

Daş, dağ, dam

2.Xanadakı iki müstəqil sözlərdə hərflərin yerini dəyişməklə üçüncü söz-isim düzəldin.

ad, nur

əl, kəm

ək, şər

Durma, kələm, şəkər

Beləliklə, dikdatik oyunlar təhsilin bir parçası olub, şagirdlərin potensial imkanlarını, istedad və qabiliyyətlərini göstərməyə şərait yaradır. Didaktik oyundan istifadə etməklə şagirdlərdə mənəvi davranış təcrübəsi, idrakı say və bacarıq, mənəvi şüur və hisslər, mənəvi inam formalaşır.

RƏHBƏR İŞÇİLƏRİN İDARƏETMƏ PROSESİNDƏ İNNOVASİYA FƏALLİĞİNİN İNKİŞAFI

Ellazova F.F.

Bakı Slavyan Universiteti

Bazar münasibətlərinin formalaşdığı bir dövrdə idarə etmə subyektı olan hər bir rəhbər şəxsiyyət rəhbərlik etdiyi müəssisənin yüksək səmərəlilik göstəricilərinə nail olunmasına yönəldilmiş müddəaları dürüst ifadə edərək psixoloji cəhətdən dərk etməli, məfkurəviləşdirilmiş idarəmədən sağlam düşüncəyə və real iqtisadi münasibətlərə əsaslanan idarəetmə sisteminə keçməlidir. Yeniliklərə və dəyişikliklərə adaptasiya olunmaq bacarığı müasir rəhbər şəxsiyyət qarşısında qoyulan tələblər içərisində mərkəzi yerlərdən birini tutur. İdarəetmə fəaliyyətinin böhranı özünü ilk növbədə onda biruzə verir ki, idarə subyektı keçid dövrünün iqtisadiyyatına xas olan müxtəlif növ dəyişikliklərə psixoloji cəhətdən hazır ola bilməmişdir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, cəmiyyətin müsbət istiqamətdə irəliləyişi ilkin sənaye müəssisələrindən tutmuş yüksək dövlət ierarxiyasına qədər olan strukturlardakı rəhbər işçilərin innovasiya fəallığı ilə stimullaşdırılır. Məhz müxtəlif sosial qrupların arzu və təşəbbüslərini nəzərə alan lazımi və zəruri innovasiyaları vaxtlı vaxtında həyata keçirən struktur bölmələrdə mütərəqqi dəyişikliklər və irəliləmələr müşahidə olunur.

Köhnə iqtisadi inkişaf modelinə innovasiya fəaliyyəti əsas etibarilə yuxarılardan istiqamətləndirilirdi və bu da tamamilə aydındır, çünki bazar iqtisadiyyatına malik olan dövlətlərdən fərqli olaraq rəqabət inkişafın tənзимedici rolunu oynamalıdır. Bu gün Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətini stimullaşdıran tam miqyaslı sadəcə olaraq yoxdur. Xarici ölkələrdə istehsalın idarə olunma sistemlərində idarə etmə mədəniyyəti və rəhbər işçilərin peşəkar biliklərinin səviyyəsi az rol oynayır. Mülkiyyət formalarının rəngarəngliyi, onlar arasındakı rəqabət, bazar münasibətlərinin sürətli inkişafı incə və bacarıqlı idarəetmə məharətini tələb edir. İdarəetmə sistemi elə şərtləri təmin etməlidir ki, bu halda istənilən səviyyəli hər bir rəhbər işçi özünün ən əsas vəzifəsini əmək məhsuldarlığının artırılmasının real imkanlarının fəal surətdə axtarılmasını təşkil edilməsində görsün. Bununla bərabər bu idarəetmə sistemi özünütənzim və özünütəkmilləşdirmə qabiliyyətlərinə malik olaraq, yüksək səmərəli təşkilatçılıq formalarının və idarəetmə metodlarının, yeni texnologiyaların və elmi – texniki nailiyyətlərin geniş tətbiq olunmasına yönəldilməlidir.

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ İDARƏETMƏNİN SEQMENT TIPLİ TƏŞKİLİ MODELİ

Ellazova F.F.

Bakı Slavyan Universiteti

Məktəbdə təhsilin idarə olunmasının seqment tipli təşkili fənn müəllimlərinin müstəqilliyinə geniş yer verməyi nəzərdə tutur. Bu halda hər bir müəllimə fənnin tədrisində öz üslubu ilə işləməyə üstünlük verir. O, tədris prosesinin tələblərinə müvafiq təlim-tərbiyə prosesinin təşkili formasını, dərs materiallarının planlaşdırılmasını özü seçir, şagirdlərə necə işləməyi, onların fəaliyyətini hansı üsullarla qiymətləndirməyi müəyyənləşdirir. Tədrislə bağlı olmayan digər vəzifələri yerinə yetirməmək ixtiyarına malik olur.

İdarəetmənin seqment modeli əsasən qapalı xarakterlidir. Burada valideynlərlə əlaqələr yalnız şagirdlər vasitəsilə yaradılır. Valideynlər məktəbin inkişaf strategiyasına müdaxilə etmirlər. Məktəb direktoru fənn müəllimləri ilə idarəçi-təşkilatçı strukturlar arasında kompleks əlaqələndirici rolunu oynayır. O, öz müavinlərinin fəaliyyəti üçün formal olaraq məsuliyyət daşıyır. Direktor təhsilə ümumi rəhbərlik edir və təlim-tərbiyə işlərinin təşkilində digər qurumlarla təşkilat bölgüsü aparır. Onun müavinləri koordinator funksiyasını yerinə yetirir, məktəbdə intizama nəzarət edirlər.

Məktəbdə ən hörmətli qurum Pedaqoji Şura'dır. Pedaqoji şuranın razılığı olmadan direktor vacib qərarlar qəbul edə bilmir. Direktor öz əmr və sərəncamlarında kollegial qərarlara əsaslanmalı olur.

Şagirdlər məktəb tərəfindən qəbul edilmiş tədris proqramları əsasında təhsil alırlar.

Modelin əsas müddəaları aşağıdakılardır:

- fənn müəllimlərinin işinə və onların istifadə etdiyi metodikaya direktor və başqa müəllimlər müdaxilə etmirlər;
- müəllim-şagird münasibətləri qarşılıqlı əməkdaşlıq prinsipləri əsasında qurulur;
- şagirdlər qəbul edilmiş tədris proqramlarından, əsasən, kənara çıxmırlar;
- müəllimlərin hamısı eyni hüquqludur və məktəb həyatına aid bütün məsələlərin həllində iştirak edə bilirlər.

MÜASİR TƏDRİS METODLARINDA İKT-DƏN İSTİFADƏ

Eyyubova M.İ.

Odlar Yurdu Universiteti

2018-ci ilin statistikasına əsasən dünya əhalisinin sayı 7.7 milyarda çatmışdır və bu insanların 4.7 milyardı mobil telefon, kompüter və digər texnologiya vasitələrinin aktiv istifadəçiləridir. Bu göstəricinin 2019-cu ildə 5 milyardı ötəcəyi təxmin olunur. Bu statistik informasiya texnologiyanın insan həyatındakı rolunun ən böyük nümunəsidir. Həyatımızın digər sahələrində olduğu kimi, texnologiyanın həyatımızın mühim hissələrindən biri olan təhsil sisteminə inteqrasiyası da gündən-günə artmağa davam edir. İKT-nin inkişafı dərs prosesində yorucu, ənənəvi tədris metodlarından istifadəni aradan qaldırır və öyrənmə prosesinin sinifdən kənar həyata keçirilməsini təmin edir.

Texnologiyanın tədris prosesinə inteqrasiyasını təmin etmək üçün müasir texnologiya vasitələrinin və təhsil sisteminin qarşılıqlı inkişafı daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Təhsil sisteminə İKT-dən istifadəyə ən erkən dövrlərdə xarici dil siniflərində başlanmışdır və ilk dəfə olaraq 1960-cı ildən etibarən işlədilməyə başlamışdır. İKT-nin təhsil sisteminə istifadəsi və inkişafı İllinois Universitetində həyata keçirilən PLATO proyeği ilə əlaqələndirilir və 3 əsas tarixi mərhələdən keçdiyi qeyd olunur. İlk mərhələ kompüterlərin ixtirasından dərhal sonra başlamışdır. Bu mərhələdə dövrün təhsil işçiləri İKT-nin tədris prosesinə inteqrasiyasını təmin etmək üçün cəhd göstərmiş, ənənəvi metodlardan imtina etməklə şagirdlərin bilik və bacarıqlarının inkişafını təmin etməyə cəhd göstərmişlərdir. 1960-70-ci illəri əhatə edən bu dövrdə kompüterlərdən istifadənin bütün dərs prosesini əhatə edəcəyi və yeni məlumatların birbaşa praktika və tətbiq etmə vasitəsilə öyrəniləcəyi nəzərdə tutulurdu. O dövr üçün kifayət qədər innovativ olmasına baxmayaraq bu ideyaların həyata keçirilməsi mümkün olmamışdır. Mikrokomputerlərin ixtirası İKT-dən istifadənin ikinci mərhələsinin başlamasına gətirib çıxarmışdır. Bu dövrün müəllifləri Underwood, Higgins, Taylor M.B, Perez L. M və digərləri İKT ilə bir sıra ənənəvi tədris metodlarının vəhdətini yaratmağa cəhd göstərmişlərdir. Bu yeni cərəyanın ən əsas tərəfdarlarından biri olan John Underwood yeni tədris metodlarının tətbiqində bir neçə prinsipə əsaslanırdı: "tədris prosesində hansı vasitələri deyil, o vasitələri necə

istifadə etmək önəmlidir”, “şagirdlərin yeni məlumatı kortəbii şəkildə deyil, praktika əsasında öyrənməsi vacibdir”, “yeni məlumatların əldə edilməsi sadəcə kitablardan istifadə ilə məhdudlaşdırılmamalıdır”, “müəllim öyrənmə prosesinə nəzarət etməli, şagirdlərin aktivliyinə üstünlük verilməlidir”. Taylor M. B və Perez L.M-in ideyalarına əsasən isə şagirdlər dərs prosesində düzgün cavabları özləri tapmalı, araşdırmalar etməli, müxtəlif məzakirələr, fikir mübadilələri və debatlarla cəlb olunmalı, yeni məlumatları tətbiq etmə vasitəsilə, müəllimin nəzarəti altında öyrənməlidirlər. Tədris prosesində İKT-dən istifadənin 3-cü və ən son mərhələsi isə internetdən istifadəni nəzərdə tutur. Bu mərhələdə müəllim sadəcə bələdçi rolunda çıxış edərək, şagirdləri istiqamətləndirir, öyrənmə prosesini isə yaradıcılığını və təxəyyülünü istifadə etməklə şagird özü həyata keçirir. Kompüter və İnternet insanların düzgün şəkildə istifadə etməklə özlərini inkişaf etdirmələri üçün nəzərdə tutulan vasitələrdir. İlk istifadə olunan İKT vasitələrindən biri 1960-cı ildən etibarən dil tədrisçiləri tərəfindən istifadə olunan qramafonlar olmuşdur və bunlar yerli dil daşıyıcılarının canlı danışmaq nümunələrini dinləmək məqsədi ilə istifadə olunmuşdur. Texnologiyanın inkişafı ilə bu vasitələrin istifadəsi də artmış, müasir dövrümüzdə siniflərdə ağıllı lövhələrdən, film- proyektorlardan, internetə çıxışı olan kompüterlər və s.-dən geniş istifadəyə gətirib çıxarmışdır. Gənc nəslin artıq yeni məlumatlar əldə etmək üçün saatlarla kitabxanalarda vaxt keçirib, qısa bir məlumatı əldə edə bilmək üçün uzun bir kitabı incəlikləriylə oxumağına ehtiyac qalmamışdır. Bir toxunuşla milyonlarla informasiyanı bir saniyə ərzində əldə etmək olduqca sadə və rahat bir prosesdir.

Aparılan araşdırmalar nəticəsində dünyanın qabaqcıl məktəb və universitetlərində istifadə olunan dərs vəsaitlərinin 37%-ni dizüstü kompüterlər, 28%-ni mobil telefonlar, 19.5%-ni kitab, qələm, dəftərlər və 12%-ni isə ağıllı lövhələr təşkil etmişdir. Bu məlumata əsasən də qeyd etmək olar ki, texnologiya təhsil sisteminin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Elm inkişaf etdikcə təhsil prosesində İKT-dən istifadənin daha səmərəli yolları, innovativ metodlar təklif olunmağa davam edir. Texnologiyanın təhsil sistemində təzahürünün müsbət tərəfləri ilə yanaşı bir sıra mənfi tərəflərinin də olduğu bəzən mübahisə məsələsinə çevrilir. İnternetə çıxışı olan kompüterlərdən istifadənin dərs prosesində şagirdlərin dərsdən yayınmalarına, fikirlərinin dağılmasına səbəb olduğu vurğulanır. “The Journal” jurnalının 2018-ci ildə müəllimlər arasında təşkil etdiyi “Teaching with Technology in 2018” sorğusunun nəticələrinə əsasən 38.7% müəllim texnologiyanın tədris prosesində çox faydalı olduğunu, 36.63%-i müsbət cəhətlərinin üstünlüyünü, 25%-i isə həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri olduğunu qeyd etmişlərdir. İştirakçıların heç biri texnologiyanın tədris prosesinə tamamilə mənfi təsir göstərdiyi qənaətində olmamışdır.

İKT-dən dərs prosesində istifadə ilə bağlı digər bir müzakirə məsələsi isə müəllimlərin tədris prosesindəki rollarının dəyişməsi və ya azalmasından ibarətdir. Bir neçə il qabaq dil siniflərində şagirdlərin yazı bacarıqlarını müəllim köməyi və nəzarəti olmadan inkişaf etdirmək qeyri-mümkün idi isə, müasir elektron mənbələrin yardımı ilə artıq qrammatika, lüğət, söz sırası kimi yazı səhvlərinin yoxlanılması elektron şəkildə həyata keçirilən çox sadə bir prosesdir. Bu misal digər tədris sahələri üçün də keçərlidir. Lakin internet və texnologiyanın sonsuz mənbələrinə baxmayaraq, öyrənmə prosesi müəllim nəzarətinə daim ehtiyac duyacaqdır. Sheerin, S. özünün “An Exploration of the Relationship between Self-access and Independent” əsərində qeyd edir: “*Bütün şagirdlərin öyrənmə yolunda digər bütün vasitələrlə yanaşı müəllim nəzarəti və köməyinə daim ehtiyacları vardır*”.

Təhsildə İKT-nin istifadəsində əsas məqsəd formalaşan yeni nəslin hər tərəfli inkişafını təmin etmək, müasir informasiya mədəniyyətinə sahib şəxsiyyətlər yetişdirərək, cəmiyyətdə vahid təhsil və informasiya mühitini formalaşdırmaqdır. Bu mühit yeni informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə aşağıdakıları təmin etməlidir: “Təhsilin keyfiyyətinin artırılması”, “vahid təhsil-informasiya sisteminin yaradılması və bu sistem bütün səviyyəli təhsil və informasiya sistemlərini, habelə təhsilin idarəetmə, servis, elmi-tədqiqat, metodiki-tədris və texnoloji mərkəzlərini birləşdirməlidir”, “informasiya texnologiyalarının tədris prosesinə inteqrasiyasının təmin edilməsi, milli elektron dərsliklərin hazırlanması və onların tədris prosesində tətbiqi”, “təhsil ocaqları üçün pedaqoji və İKT kadrlarının hazırlanması sisteminin yaradılması, onlara tədris prosesində ən yeni informasiya texnologiyalarından istifadə etmək bacarığının aşılması”, “keyfiyyətin təmin edilməsi, tədris məqsədli informasiya texnologiyaları vasitələrinin standartlaşdırılması və sertifikatlaşdırılması”, “informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması və təhlükə doğuran halların aradan qaldırılması üçün kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi, yalnız lisenziyalı proqramlardan istifadə olunmasına keçid”. Bu göstəricilərin təmin edilməsi təhsil sahəsində İKT-dən istifadəyə əsaslanan metodların effektivliyinə şərait yaradaraq, təhsilin texnologiya ilə paralel şəkildə inkişafını təmin edir.

Bu məqalənin əsas məqsədi tədris prosesində İKT-nin istifadəsinin keçdiyi tarixi inkişaf mərhələlərini, təklif olunan metodları, müəllim və şagirdlərin tədris prosesindəki rolları və texnologiyadan daha səmərəli şəkildə necə istifadə etmək lazım olduğunu tədqiq etməkdir.

**BƏXTİYAR VAHABZADƏ YARADICILIĞINDA ÖZÜNÜDƏRKİN
BƏDİİ-FƏLSƏFİ İFADƏSİ**

Əhmədli S.Q.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Azərbaycan poeziyasının, eləcə də milli düşüncə tariximizin ən parlaq simalarından biri Bəxtiyar Vahabzadədir. O, geniş fəlsəfi dünyagörüşünə, milli və bəşəri özünüdərkinə, kamil sənətkarlıq məziyyətlərinə görə böyük Şərq mütəfəkkiridir. Onun yaradıcılığında poetik fikrin, bədii ifadənin fəlsəfi qayəsi bəşəri mahiyyət kəsb edir, o heç vaxt lokal poetik cizgilərin təsviri ilə kifayətlənmir. Bu poeziyada ədəbi-bədii, ictimai-fəlsəfi, milli-mənəvi və dini komponentlər küllü halında qovuşaraq, bəşəri dəyərlər xəzinəsini zənginləşdirir. B.Vahabzadənin poetik təfəkkürünün məğzində millilikdə bəşəriyyətin, bəşəriyyətdə milliliyin harmoniyası ehtiva olunur. Dərin məzmunlu, hikmətli, fəlsəfi fikirlərlə zəngin klassik şeir və ictimai-siyasi kəsəri ilə seçilən yeni mündəricəli şeir mədəniyyəti Bəxtiyar poeziyasının təməlidir.

Azərbaycan poeziyasının bədii-fəlsəfi və poetik imkanlarının genişlənməsində böyük xidmətləri olan qüdrətli söz ustası B.Vahabzadə lirik, epik, satirik şeir və poemaların, publisist və tənqidi məqalələrin müəllifi kimi tanınaraq, geniş oxucu auditoriyasının dərin rəğbətini qazanmışdır. B.Vahabzadə ana dilimizin inkişafı yolunda daim mübarizə aparan, bu yöndə həmişə ciddi sənətkar və vətənpərvər ziyalı mövqeyi sərgiləyən şair olmuşdur. O, həm nəzəri, həm də bədii əsərlərində, həmçinin sənət və ədəbiyyatla əlaqədar olan məruzə və çıxışlarında doğma dilimizin saflığını qoruyub saxlamaq, onu daha da zənginləşdirmək istiqamətində görülən tədbirlərə xüsusi önəm verilməsini təbliğ etmiş və bu məsələlərə ciddi diqqət yetirmişdir. B.Vahabzadə təsvir etdiyi predmet və hadisəni təbii halında verdiyinə görə onun bədii əsərlərində hikmətli xalq sözlərinin, frazeoloji birləşmələrin, xalq dilinin qaynar çeşməsindən su içən idiom və aforizmlərin işlədilməsində məxsusi təbiilik müşahidə olunur. Bu səbəbdən də onun poeziyasında istifadə olunan söz və söz birləşmələri konkret bədii mətləbin canlı, sərrast, rəvan və dolğun ifadəsinə xidmət edir.

B.Vahabzadənin leksikonu həm xalq danışığı dilindəki sözlərin tərəvəti, həm də ictimai həyatın inkişafı ilə əlaqədar yaranan istilahlara hesabına zənginləşmişdir. Onun lirikasında Azərbaycan dilinə münasibət tamamilə yeni bir aspektdə, obrazlı təfəkkürün özünəməxsus çalar və rəngarəngliyində, üslubi vasitələrin yüksək poetik imkanları ilə inikas edən bədii sözün məharətlə işlənməsində, tərənnümündə üzə çıxır. Onun dil haqqında düşüncələri ədəbi nəzəri fikrin ən kamil nümunələridir. Bu ədəbi fikirlər, poetik qənaətlər isə şairin fərdi duyğularının, mənəvi aləminin özünüifadəçisi olan lirik qəhrəmanın, lirik "mən"-in dilə olan təəssübündə təzahür olunur. Lirik təfəkkür tərz, lirik duyum B.Vahabzadənin sənətkar özünəməxsusluğunu şərtləndirən cəhətlərdəndir. Onun yaradıcılığının başlıca ideya-mənəvi mündəricəsi, poetik-fəlsəfi düşüncələri daha çox lirik əsərlərində dolğun və çoxmənalı əksini tapmışdır. Lirik-publisistik başlanğıcın üstünlüyü hiss olunan "Ana dili" şeiri şairin poetik istedadının, bədii qüdrətinin bir unikal xüsusiyyəti kimi təzahür edən həqiqi vətəndaşlıq keyfiyyətinin inikasıdır.

Bu dil - bizim ruhumuz, eşqimiz. canımızdır,

Bu dil - bir-birimizlə əhdi-peymanımızdır.

Bu dil – tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi.

Bu dil - əcdadımızın bizə qoyub getdiyi

Ən qiymətli mirasdır, onu gözlərimiz tək

Qoruyub nəsillərə biz də hədiyyə verək.

B.Vahabzadənin əsərlərində geniş işlənən, həm səbəb və nəticə bildirən ifadələr, həm də bədii-fəlsəfi mahiyyəti ilə seçilən fikirlər şairin dilinin zənginliyin və fəallığının göstəricisidir. Şair fəlsəfi kateqoriyaların bədii düşüncə müstəvisində yeni mənalar, poetik gözəlliklər yaratmasına vəsilə olan söz ustasıdır.

B.Vahabzadə oxucusunu seyrçilikdən uzaqlaşdırır və ona hadisələrin məğzini anlamağa, həyatın mahiyyətinə varmağa kömək edir. Fəlsəfi düşüncə kontekstində insanın "özünün özündən" öyrənməyə səsləyir, həyatda səhv etməyi labüdlük faktı kimi təbii qarşılayır, həm də səhvin mahiyyətini anlamağı önəmli hesab edir.

İMLA YAZILARININ ORFOQRAFIYA TƏLİMİNDƏ YERİ

Əhmədov İ. K.

Lənkəran Dövlət Universiteti

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili təliminin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri də uşaqlarda savadlı və düzgün yazmaq bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılmasıdır. Bu vəzifələrin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində imla yazılar xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də müəllim hər hansı qrammatik, orfoqrafik qaydanın mənimsənilməsi və şagirdlərin bu barədəki bilik, bacarıq və vərdişlərinin səviyyəsini müəyyən edilməsi ilə bağlı imla mətnlərini və yoxlama tapşırıqlarını diqqətlə seçməlidir. Müəllim şagirdlərin təkcə savadlı olmaları və düzgün yazmalarının qayğısına qalmamalıdır, eyni zamanda onların məntiqi tərakkürünü inkişaf etdirməlidir. Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin düzgün orfoqrafik vərdişlərinin qazanması və inkişaf etdirilməsində imla yazıların rolu əvəzsizdir. Demək olar ki, məktəblərdə ən çox istifadə olunan yoldur. Qeyd etməliyik ki, imla yazıların müxtəlif növləri vardır ki, yoxlama imlanı çıxmaq şərtlə onların böyük bir qismi öyrədici xarakter daşıyır. Yəni hər hansı bir qaydanın möhkəmləndirilməsi və ya dərinləşdirilməsi məqsədi daşıyır. İmla yazıların səmərəli aparılması mətnin keyfiyyətindən və imlanın hansı yollarla aparılmasından asılıdır.

Məktəblərdə keçirilən yoxlamalar zamanı məlum olur ki, əksər müəllimlər yalnız imlanın yoxlama növündən istifadə edirlər. Yazı vərdişlərinin inkişafında xüsusi rolu olan digər imla növlərinə çox az müraciət olunur. Bəzən isə öyrədici imlanı yoxlama, yoxlama yazını isə öyrədici imla səviyyəsində keçirirlər. Halbuki imla yazıların hər birinin öz vəzifəsi və missiyası vardır. Odur ki, imla yazıların hər növünə ciddi yanaşılmalı, onları yerində və məqsədəuyğun keçirmək lazımdır. Ana dili təlimində müxtəlif imlalardan istifadə olunur. Onların bir qrupu (xəbərdarlıqlı, izahlı, görmə imlalar) şagirdlərin yalnız orfoqrafik savada yiyələnmələrinə xidmət edirsə, ikinci qrup imlalar (seçmə, yaradıcı və sərbəst imlalar) həmin vəzifəni yerinə yetirməklə yanaşı, həm də rəhbərli nitqin inkişafına kömək göstərir. Üçüncü qrup imlalar isə (yoxlama, lüğət və s.) öyrənilmiş qrammatik, orfoqrafik qaydaları bir daha möhkəmləndirir.

İmlalar orfoqrafik çalışmaları ən məhsuldar növlərindən biri hesab olunur. Onlar Azərbaycan dili dərslərinin tərkib hissəsidir. İmla yazıları üzrə işin düzgün təşkili şagirdlərin savadlılığını artırır və müvafiq bilik və bacarıqlara yiyələnmələrini sürətləndirir. İmla yazılardan öyrətmək və yoxlamaq məqsədi ilə istifadə olunur. Qeyd etmək olar ki, Azərbaycan dili dərslərində mütəmadi olaraq öyrədici imlalardan istifadə olunmalıdır. Müəllimlər kiçik və böyük summativ qiymətləndirmə zamanı həm öyrədici, həm də yoxlayıcı imlalara müraciət etməlidirlər. Öyrədici imlalar o imlalar hesab olunur ki, bu zaman şagirdlərin bilmədikləri aşkara çıxarılır və islah olunur, belə bir məqamda isə müəllim uşaqların bilik səviyyəsini yoxlamaq imkanına malik olur. Öyrədici imlalar yazdırılarkən müəllim bütün vasitələrdən istifadə edərək şagirdlərin səhsiz yazmalarını təmin etməyə çalışır.

İmlanın ən mühüm növü olan yoxlama imla da əslində öyrədici xarakter daşıyır. Lakin bu missiyadan əlavə, yoxlama imla vasitəsilə sanki müəllim öz zəhmətinin bəhrəsini görür, öyrətdiklərinin nəticəsini meydana çıxarır. Sınıfın mənimsəmə səviyyəsinin nə dərəcədə olmasını öyrənməklə gələcəkdə daha hansı məsələlərə diqqət yetirməli olduğunu qərarlaşdırır. Yoxlama imla eyni zamanda müəllimin hesabatıdır. Odur ki, bütün imla yazılara, xüsusilə yoxlama imlalara ciddi yanaşılmalı, onun aparılması mexanizminə əməl edilməlidir. Bəzi müəllimlər imla deyərkən qaydaları kobud şəkildə pozur. Belə ki, imlanı söz-söz, heca-heca, bəzən də hərf-hərf deyir. Yazılışı çətin olan sözləri yazı taxtasında yazır. Dürğu işarələrini açıqlayır. Bu, qətiyyətlə yolverilməzdir. Belə müəllimlər əslində həm özlərini, həm də uşaqları aldadırlar. Fikrimizcə, müəllim orfoqrafiya təlimində bu məsələlərə ciddi yanaşsaydı, belə bir yola əl atmağa ehtiyac da qalmazdı. Yoxlama imla zamanı şagird bütün diqqətini orfoqrafik qaydaların əməl olunmasına yönəldir. Orfoqrafik bacarıqları möhkəmləndirmək baxımından yoxlama imla öyrədici xarakterə malik olur. Amma öyrədici imlalardan fərqli olaraq yoxlama imlalar müəllimin köməyi tələb olmadan yerinə yetirilir. Burada məqsəd öyrətmək yox, şagirdlərin öyrəndiklərini yoxlamaq, onlara nəzarət etməkdən ibarətdir.

İmlaların müxtəlif növləri vardır ki, metodik ədəbiyyatda onlar aşağıdakı kimi təsnif olunur:

*diktə olunan mətni dəyişmədən yazdırılan imlalar. Buraya biz xəbərdarlıqlı, izahlı, görmə, lüğət üzrə imla və s. göstərə bilərik.

*diktə olunan mətni dəyişməklə yazdırılan imlalar. Buraya isə biz seçmə, yaradıcı, sərbəst imla və s. göstərə bilərik.

Qeyd edək ki, savad təlimi dövründə müəllim mütəmadi olaraq imlaldan istifadə etməlidir. Bu zaman şagirdlərin eşitmə qavrayışı yazı ilə əlaqələnilir, onlar əvvəlcə hecaları, sonra sözləri, daha sonra cümlələri müəllimin diqtəsi ilə yazmağa alışmış olurlar.

İNFORMATİKA FƏNNİNDƏ TƏDRİSİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əhmədov M.İ.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

İnformatika fənninin ümumtəhsil məktəblərində tədrisində əsas məqsəd uşaqlarda bir elm kimi informatika fənni barədə məlumatlar formalaşdırmaq, müasir cəmiyyətə uyğun şagirdlərin praktik hazırlığını təmin etmək, informasiya mədəniyyətini şagirdlərdə aşılamaqdır. Müasir realıqdan doğan zamanın tələbinə əsasən informatika fənninin tədrisinə ibtidai sinifdən başlayırlar. Məktəbdə tədris olunan fənləri ictimai özüllər müəyyənləşdirir. Cəmiyyətin bugünkü tələbatına uyğun olaraq təhsil sistemi qurulur. İnformatika fənninin məzmunu ümumtəhsil məktəblərində tədris zamanı tədricən və asanlıqla informasiya və informasiya prosesləri, formalaşdırma, modelləşdirmə, alqoritmləşdirmə və proqramlaşdırma, komputer, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, onların sistemləri, cəmiyyətin informasiyalasdırılması məzmun xətlərinə əsaslanır. İnformatika fənninin ümumtəhsil məktəblərində tədrisində əsas vəzifələr uşaqlarda kompüter savadlılığının əsaslarının formalaşdırılması, onlarda məntiq və alqoritmik təfəkkürün inkişaf etdirilməsi, fərdi və kollektiv iş bacarıqlarının formalaşdırılmasıdır.

İnformatika fənni kurikulumu şagirdlərdə bilik və bacarıqların alqoritmik və texnoloji istiqamətdə formalaşmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır. Alqoritmik istiqamət dedikdə şagirdlərin alqoritmik və məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirmək, texnoloji istiqamət dedikdə isə şagirdlərdə tətbiqi proqramlardan istifadə edərək müxtəlif praktiki məsələləri həll etmək bacarığını formalaşdırmaq nəzərdə tutulur. Tədris olunan informasiya texnologiyalarının əsas məqsədi şagirdlərin müasir cəmiyyətdə uğurlu adaptasiyasını təmin etmək üçün onların praktik fəaliyyət sahəsini əhatə etməklə onların praktiki hazırlıqlarını təmin edir. Kommunikasiya texnologiyaları informasiya texnologiyaları arasında çox mühüm yer tutur. Təlim və praktik fəaliyyət sahələrinin mühüm hissəsini kommunikasiya texnologiyaları təşkil edir. İnformasiya mədəniyyətinin, aqlı əmək mədəniyyətinin, şəxsiyyətin ümumbəşəri keyfiyyətlərinin, yəni zəhmətsevərlik, məqsədyönlülük, iradə, müstəqillik, yaradıcı aktivlik və digərlərinin inkişaf etdirilməsi ilə informatika fənninin tədrisinin dünyagörüşü və tərbiyəvi aspektləri həyata keçirilir. İnformatikanın məktəb tədris sistemində bir fənn kimi, eyni zamanda müasir cəmiyyətdə bir elm sahəsi kimi formalaşmasının vacibliyini onun fəndaxili və fənlərarası əlaqələri göstərir. Praktik tapşırıqların məzmun və tətbiqi xarakteri ilə bu əlaqələrin möhkəmlilik səviyyəsi müəyyən olunur. İnformasiya və informasiya prosesləri, praktik məsələlərin qoyuluşu və onları proqramlaşdırma dillərindən istifadə edərək həll etmək, eyni zamanda informasiya texnologiyaları haqqında biliklərin elementləri tədris fənninin əsas məzmununu təşkil edir. Tamamilə yeni tələblərə cavab verən dərsliklərin yaradılması təhsildə keyfiyyət dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi üçün çox vacibdir. Ümumi təlim nəticələrinə nail olmaq istiqamətində bütün fəaliyyətlərin əsasını kurikulum sənədi təşkil edir. Bütün fəaliyyətlər dedikdə dərslik və tədris vasitələrinin hazırlanması, tədris materiallarının planlaşdırılması, təlim üsullarının müəyyənləşdirilməsi və müəllimin hazırlığı üçün təlimat və qaydalar nəzərdə tutulur. İnformatikanın kurikulum əsasında tədrisi informatikanın üfüqi və şaquli inteqrasiyası, fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyası, təlim strategiyaları və qiymətləndirmə vasitələrini əhatə edir.

Orta təhsil kursu çərçivəsində bütün şagirdlər üçün vacib olan məzmunu informatika fənni üzrə standartlar əhatə edir. Hər bir şagirdin informatika sahəsində öyrənmə biləcəyi və öyrənməli olduğu məsələləri, şagirdlərin qavrama qabiliyyətlərini, bilik və bacarıqlarını müəyyən edərək şagirdləri orta təhsildən sonrakı pilləyə hazırlayır. Şagird informatika dərslərində kompüterlə ünsiyyətdə olduğuna görə onun texniki imkanları öyrənmə həvəsi nəzərə alınmalıdır. İbtidai sinif şagirdləri uzun müddət eyni məsələnin həlli ilə məşğul ola bilməzlər- ona görə də onlara kompüterdə müxtəlif məzmunlu işlər - məsələn, şəkil çəkmək, didaktik oyun oynamaq, cədvəl hazırlamaq və s. tapşırmaq olar. İnformatika dərslərində təlim prinsiplərini nəzərə alarkən fənnin öz xüsusiyyətləri çərçivəsində iş görmək lazımdır. İnformatika dərslərində həm də şagird-kompüter münasibətlərinin formalaşmasına nail olmaq lazımdır. "Şəxsiyyətə yönəlmiş təlim" prinsipini nəzərə alaraq informatika dərslərində təlimin uşağın maraq və tələbatına, onun qabiliyyətinin yüksəlməsinə çalışmaq lazımdır. Kompüterlə əlaqədar olaraq uşaq ona aid olmayan suallara da maraq göstərə bilər. Əgər həmin suala ətraflı cavab yuxarı siniflərdə olacaqsə, bu barədə izahat etmək lazımdır. Şagird hiss etməlidir ki, müəllim onun şəxsiyyət kimi formalaşmasına çalışır.

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN TƏSNİFİ

Əhmədova M.Q.

Odlar Yurdu Universiteti

Alınma sözlər, bir dildən qəbul edilmiş və tərcümə edilmədən başqa bir dilə daxil edilmiş sözdür. Bu, iki və ya daha çox dildə eyni etimoloji mənşəyi paylaşan və tərcüməni edilə bilən qohum sözlərdən fərqlidir. Alınma sözlər, iki dil qrupu arasında mədəni təmasın nəticəsidir. Sözlərin alınması, əlaqəli iki dil arasındakı hər iki istiqamətə də gedə bilər, lakin daha çox bir tərəfli keçid kimi bir asimmetriya var. Bu halda, mənbə dilin cəmiyyəti, alan dil icmasına görə, güc, prestij yaxud zənginlik kimi bir üstünlüyünə malik olur ki, bu da faydalı olan obyektləri və fikirlərin axımına səbəb olur. Məsələn, ilk bir neçə əsr, alman tayfaları, latınlardan çoxsaylı alınma sözləri qəbul etmişdilər, çünki onlar miladdan sonrakı ilk əsrlərdə Romalılardan ticarət yolu ilə yeni məhsullar alırdılar. Digər tərəfdən, çox az alman dili sözlü, latın dilinə keçmişdir.

Alınma sözlərin prosesi çox qarışıqdır. Əksər hallarda, bu sözləri gətirənlər və eləcə də, bu haqda indi danışanlar, sözün etimologiyasını və müqayisəsini etmək baxımından hər iki dili yaxşı bilirlər. Nümunə olaraq, deyilə dilər ki, fransız sözü olan *garage* (qaraj), həmin dövrdə ingilis dilinə ilk istifadəçilər tərəfindən eyni tələffüzlə keçmişdir. İngilis dilində alınma sözlərə ən müasir nümunələr, kafe-çayxana mənasında işlədilən “*cafe*” sözü (fransız dilindən *café*) hərfi mənası kofe sözündən alınmışdır. Başqa misal olaraq, *bazaar* sözü fars dilindən götürülmüş və market mənasında işlədilir; eləcə də, *kindergarten* sözü, alman dilindən *Kindergarten* – uşaqların bağçası mənasında işlədilir.

Alınma sözlər, xarici dilə inteqrasiya olunmuş sözlər, həmçinin orfoqrafik dəyişikliklə əldə edilmiş sözlərdir. Belə ki, ingilis dilində olan *music* sözü, fransızca, “*musique*”, yaxud ispan dilində olan *chofer* sözü fransızcadan “*chauffeur*” sözünün orfoqrafik dəyişdirilməsiylə alınmışdır. Bu əslində, məşhur alınma sözlərinin şifahi olaraq başqa dilə keçmə nəzəriyyəsini də təsdiqləyir. Bununla yanaşı, elmi, ədəbi və tədris ilə əlaqəli sözlər, yazı şəklində keçir və həmin mənanı ifadə etməsi üçün tərcümə olunmadan, yəni alınma söz kimi dilə daxil olur.

İngilis dilində *déjà vu* termini kimi çox-sözlü ifadələrin alınması, başqa dilə uyğunlaşdırma və ya leksik borc kimi tanınır. (Chesley, Paula; Baayen, R. Harald (2010), s.1343–74)

Verner Betz (1949, 1939), Einar Haugen (1950, 1956) və Uriel Weinreich (1953) tərəfindən aparılan tədqiqatlar alınma sözlərin təsirləri haqqında klassik nəzəri işlərdir. Bir çox nəzəri iddialar, Betzin nomenklaturasını başlanğıc nöqtəsi kimi qəbul edir. Duckworth (1977) Betzin sxemini “qismən əvəzləşdirmə” növü ilə genişləndirir və sistemi İngilis dili şərtləri ilə tamamlayır.

İngilis dilində alınma sözləri zaman baxımından 5 qrupa bölmək olar: (Kemmer, 2017)

- Ən qədim dövr (Pre-old English) (latın dil qrupundan)
- Qədim ingiliscə (Old English Period, 600-1100 –cı illər) (latın dil qrupundan)
- Orta əsrlər ingilicəsi (Middle English Period, 1100-1500-cı illər) (skandinaviya və fransız dillərindən)
- İlkin modern ingiliscə (Early Modern English Period, 1500-1650-ci illər) (latın, yunan və ərəb dillərindən)
- Müasir ingiliscə (Present-Day English (1650-dən indiyə) (fransız, ispan, italyan, flaman, alman dillərindən)

Aşağıdakı cədvəldə Müasir İngilis dilində (1650-ci ildən bəri) alınma sözlərin, gəldiyi xarici dil və mövzu baxımından təsnifi verilmişdir.

Cədvəl 1. Müasir ingilis dilində alınma sözlərin təsnifi

<i>Fransız</i>	<i>Flaman</i>
<i>High culture</i> ballet, bouillabaise, cabernet, cachet, chaise longue, champagne, chic, cognac, corsage, faux pas, nom de plume, quiche, rouge, roulet, sachet, salon, saloon, sang froid, savoir faire	<i>Shipping, naval terms</i> avast, boom, bow, bowsprit, buoy, commodore, cruise, dock, freight, keel, keelhaul, leak, pump, reef, scoop, scour, skipper, sloop, smuggle, splice, tackle, yawl, yacht
<i>War and Military</i> bastion, brigade, battalion, cavalry, grenade, infantry, pallisade, rebuff, bayonet	<i>Cloth industry</i> bale, cambric, duck (fabric), fuller's earth, mart, nap (of cloth), selvage, spool, stripe

Other bigot, chassis, clique, denim, garage, grotesque, jean(s), niche, shock, chowder, jambalaya	Art easel, etching, landscape, sketch
İtalyan alto, arsenal, balcony, broccoli, cameo, casino, cupola, duo, fresco, fugue, gazette (via French), ghetto, gondola, grotto, macaroni, madrigal, motto, piano, opera, pantaloons, prima donna, regatta, sequin, soprano, opera, stanza, stucco, studio, tempo, torso, umbrella, viola, violin	War beleaguer, holster, freebooter, furlough, onslaught Food and drink booze, brandy(wine), coleslaw, cookie, cranberry, crullers, gin, hops, stock fish, waffle Other bugger (orig. French), crap, curl, dollar, scum, split (orig. nautical term), uproar
İspan armada, adobe, alligator, alpaca, armadillo, barricade, bravado, cannibal, canyon, coyote, desperado, embargo, enchilada, guitar, marijuana, mesa, mosquito, mustang, ranch, taco, tornado, tortilla, vigilante	Alman bum, dunk, feldspar, quartz, hex, lager, knackwurst, liverwurst, loafer, noodle, poodle, dachshund, pretzel, pinochle, pumpnickel, sauerkraut, schnitzel, zwieback, (beer)stein, lederhosen, dirndl
İtalyan-Amerikan miqrantları: cappuccino, espresso, linguini, mafioso, pasta, pizza, ravioli, spaghetti, spumante, zabaglione, zucchini	20-ci əsr alman dili blitzkrieg, zeppelin, strafe, U-boat, delicatessen, hamburger, frankfurter, wiener, hausfrau, kindergarten, Oktoberfest, schuss, wunderkind, bundt (cake), spritz (cookies), (apple) strudel
Yerli amerika (Aborijen) dili avocado, cacao, cannibal, canoe, chipmunk, chocolate, chili, hammock, hominy, hurricane, maize, moccasin, moose, papoose, pecan, possum, potato, skunk, squaw, succotash, squash, tamale (via Spanish), teepee, terrapin, tobacco, toboggan, tomahawk, tomato, wigwam, woodchuck (minlərlə yer adları, Ottawa, Toronto, Saskatchewan və ABŞ ştatlarının adlarının yarısından çoxu, Michigan, Texas, Nebraska, Illinois)	Hind bandanna, bangle, bungalow, chintz, cot, cummerbund, dungaree, juggernaut, jungle, loot, maharaja, nabob, pajamas, punch (the drink), shampoo, thug, kedgerie, jamboree Africa dilləri banana (via Portuguese), banjo, boogie-woogie, chigger, goober, gorilla, gumbo, jazz, jitterbug, jitters, juke(box), voodoo, yam, zebra, zombie

Mənbə: Kemmer (2017) məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəldən göründüyü kimi, müasir ingilis dilində alınma sözlər, daha çox Avropa mənşəli (alman, flaman, fransız, italyan) və yerli amerika dili və çox az qismi hind və afrika dillərindən keçmişdir.

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ ANTONİMLƏRİN TƏDRİSİ

Əhmədzadə G. H.

Lənkəran Dövlət Universiteti

Formaca müxtəlif, məna bir-birinin əksini təşkil edən sözlərə antonim sözlər deyilir. Yunanca anti əks, onoma isə ad deməkdir. Məsələn gec-tez, alt-üst, ağ-qara, gecə-gündüz və s. Antonim sözlərin dildə yaranmasına səbəb bizi əhatə edən aləmin özünün ziddiyyətli olmasıdır. Antonimlərin tərkibində həm Azərbaycan, həm də dilimizə başqa dillərdən keçmiş sözlərə təsadüf edilir. Məsələn, uzun-gödək antonim sözlər öz mənşəyi etibarlı ilə dilimizə, mədaxil-məxaric sözləri isə ərəb dilinə aiddir. Antonimlər ziddiyyət dərəcəsinə görə tam və nisbi olmaqla iki yerə ayrılır. Məna bir-birinin tam ziddini təşkil edən antonim sözlərə tam antonimlər deyilir. Məsələn, ağ-qara, az-çox və s. Məna bir-birinin nisbi ziddini təşkil edən antonim sözlərə nisbi antonimlər deyilir. Məsələn qış-payız, qırmızı-ağ və s. Antonimlərin orta ümumtəhsil məktəblərində tədris olunmasında əsas məqsəd şagirdlərə antonimlə bağlı biliklərin mənimsədilməsi və nitqdə istifadə bacarığının formalaşdırılmasıdır. Antonimlər tədris edilərkən müəllim dərslərin motivasiya mərhələsində lövhədə bir bənd şeir yazır və əks məna təşkil edən sözlərin altından xətt çəkir:

Gəl bölək dünyanı ikilikdə biz,
Dərə mənə düşsün, dağ sən götür.
Qalsın yer üzündə qoşa izimiz,
Qara mənə düşsün, ağ sən götür.

Daha sonra əqli hücum üsulundan istifadə edərək uşaqlara müxtəlif suallarla müraciət edir:

- Uşaqlar, sizcə, altından xətt çəkilən sözlər necə sözlərdir?
- Əksmənalı sözlərdir.
- Kim başqa əksmənalı söz deyə bilər?
- Uzun-qısa, dar-geniş, gözəl-çirkin.

Antonimlər də sinonimlər kimi cümlədə eyni nitq hissəsinə mənsub olur. Antonimlər də leksik və qrammatik olmaqla iki yerə bölünür. Leksik antonimlər əksmənalı sözdən formalaşdığı halda, qrammatik antonimlər şəkilçilərin vasitəsilə yaranır, yaxud köməkçi nitq hissələrinin əksmənalılığı əsasında meydana çıxır.

Antonimlər haqqında qısa izah verildikdən sonra tədqiqat sualı elan olunur: Antonimlər əsasən harada işlənir?

Tədqiqatın aparılması mərhələsində müəllim şagirdləri qruplara bölərək iş vərəqləri paylayır.

İş vərəqi.

I. Verilmiş atalar sözlərində antonimlərin altından xətt çəkin:

1. Yaxşılıq et, yamanlıqdan qaç.
2. Böyük olan yerdə kiçik danışmaz.

II. Aşağıdakı tapmacalarda antonimləri seçin:

1. Ağ çala, qara toxum,
Əlim ilə əkərəm,
Dilim ilə biçərəm.
2. O nədir ki, baldan şirin, zəhərdən acı.
3. Axşam oldu saralar,
Sübh tezdən qaralar.
4. Bağlasan gedər,
Açsan durar.
5. Gecə dağılar,
Gündüz yığılar.

Məlumatın mübadiləsi mərhələsində qrup rəhbərləri lövhəyə çıxır və informasiyanın təqdimatına başlayır, əldə etdikləri yeni informasiyaları digər iştirakçılarla bölüşür. Təqdimatların əks olunduğu iş vərəqləri lövhədən asılır. Məlumatın müzakirəsi mərhələsində qrupların təqdimatı, suallara verilən cavablar müzakirə olunur. Səhv cavablar şagirdlərin fəallığı ilə izah olunur. Nəticə və ümumiləşdirmə mərhələsində əldə olunan informasiyalar ümumiləşdirilir, həmçinin tədqiqat sualının cavabı da müəyyən olunur. Məlum olur ki, antonimlər əsasən ədəbiyyatda, xüsusilə şifahi xalq ədəbiyyatında istifadə olunur. Yaradıcı təbiiqetmə mərhələsində uşaqlara belə bir tapşırıq verilir: Müdrik, əyri, geniş, kiçik, səma sözlərinin antonimlərini tapın və onları cümlədə işlədin. Şagirdlərin cavabı müzakirə edildikdən sonra qiymətləndirmə aparılır. Qiymətlər qiymətləndirmə cədvəlində qeyd olunur.

AZƏRBAYCAN DİLİ FƏNN KURİKULUMUNDA TƏLİM STRATEGİYALARI

Ələkbərli A.X.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Bu gün Azərbaycan dilininin tədrisində müasir dərsin tələblərinə uyğun strategiya qurulmalıdır. Strategiya: subyektin məqsədinə çatması üçün düşünülmüş planlı fəaliyyət modelidir. Strategiya, hər hansı bir plandır. Qarşıya qoyulmuş məqsədə müvəffəqiyyətlə nail olmaq üçün həm düzgün strategiya, həm də strategiyanın həyata keçirilməsi üçün düzgün yollar seçilməlidir. Görüləcək hər bir iş düzgün strategiya üzərində qurulmalıdır ki, nəticə uğurlu olsun. Peter Oliva hesab edir ki, strategiyalar müəllimin təlim prosesində istifadə etdiyi metodlar, prosedurlar və texnikaları geniş şəkildə əhatə edir. Bobbi de Porter isə yazır: “Strategiyalar bütün şagirdlərin daha uğurlu təliminə kömək edən və geniş şəkildə tətbiq edilmiş metodlar, üsullar yanaşmalarıdır.” Bobbi de Porterin fikrinə istinadən deyə bilərik ki, bu gün I-XI siniflərdə

Azərbaycan dili fənninin tədrisində istifadəsi nəzərdə tutulmuş metodlar və üsullar da məhz uğurlu təlimi təşkil etmək məqsədi daşıyır.

Təlim prosesi sistemli şəkildə inkişaf edir. Şəxsiyyətyönümlü təhsil sisitemində müəllim Azərbaycan dili fənnin tədrisini məhz dil təliminin təşkilinə verilən tələblərə əsasən qurmalıdır. Azərbaycan dili təlimini isə səmərəli qurmaq, ümumi məqsədə çatmaq, və mühüm vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün dil təliminin əsas tələblərinə diqqət olunmalıdır. Bu gün ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili fənninin tədrisi şagirdlərdə düşünmə, öyrənmə və danışma bacarıqlarının inkişafına istiqamətlənmişdir. Dil qaydalarını öyrənməklə birlikdə şagirdlərdə düzgün tələffüz, axıcı nitq formalaşmalıdır. Uşaqlarda Azərbaycan dilinin düşünmə vasitəsinə çevrilməsi ailədən başlayır. Belə ki, uşaq nitq fəaliyyətinin əsasını təşkil edən danışq səsləri, söz, söz birləşməsi, cümlə qurmaq kimi bacarıqlara yiyələnməklə dili düşüncə vasitəsinə çevirir. Məktəbdə isə bu iş sistemli şəkildə davam edir. Deməli, şagirdlərdə idrakı fəaliyyətin bütün mərhələləri mənimsədilmiş dil vahidlərinə və nitq modellərinə əsasən qurulur. Şifahi dil formasına yiyələnən uşaq, məktəbdə yazılı nitq formasına yiyələndikdə Azərbaycan dili öyrənmə vasitəsinə çevrilir. Beləliklə, ümumtəhsil məktəblərində təhsil alan şagirdlər Azərbaycan dilinə yeni bilik və bacarıqlara yiyələnmə vasitəsi kimi yanaşırlar. Bu gün şagirdlərin nitq inkişafının təmin olunması dil təliminin əsas qayəsidir. Ona görə də şagirdlərə ən zəruri dil qaydalarını öyrətməyə birlikdə, onlara nitq fəaliyyətinin dinləyib- anlama, danışma, oxu, yazı növləri üzrə müvafiq bacarıq və vərdişlər aşılamaqla ümumi nitq inkişafına nail olmaq mümkündür. Qeyd edək ki, dil təlimində əldə olunan bilik və bacarıqlardan istifadə özünü iki istiqamətdə göstərməlidir. Birincisi davamlı təhsil prosesində, ikinci praktik fəaliyyətdə. Ümumitəhsili başa vuran hər kəs təhsilini müstəqil formada davam etdirir və fəaliyyətini istədiyi kimi qurur. Bu zaman da özünün dinləyib-anlama, danışma, oxu, yazı, dil qaydaları biliklərindən istifadə edir. Bu isə davamlı təhsil prosesində və istənilən fəaliyyətdə Azərbaycan dilinin əhəmiyyətinin və mühüm yeri olduğunun göstəricisidir. Bu baxımdan dili təlimində ümumi məqsədə nail olmaq üçün Azərbaycan dili təliminin təşkilinə verilən tələblərin tədris prosesində nəzərə alınması mütləqdir.

Fəal təlim universal idrak proseslərinin əsasında qurulur və onun quruluşu sistemli şəkildə təlimin təşkili və idarə edilməsini nəzərdə tutur. Fəal təlim prosesində universal qanunauyğunluqların əks olunmasına görə müxtəlif fənlərin tədris edilməsi də bu metodologiya ilə mümkündür. Hər hansı fənnin tədrisində eyni psixoloji proseslər durur, lakin onların spesifik xüsusiyyətləri bir sıra amillərin çevikliyini tələb edir. Ənənəvi təlimdə dərslərin ardıcılığı ev tapşırığının yoxlanılması, öyrənilən mövzuların sorğusu, yeni mövzunun izahı, aydın olmayan məsələlərin açıqlanması, yeni dərslərin möhkəmləndirilməsi, təkraredici təbiiqetmə və qiymətləndirmə şəkilində müəyyənləşdirilmişdir. Bu gün Azərbaycan dili fənninin tədrisində dərslərin ardıcılığı fəal təlim prosesinin ümumi məntiqini əks etdirir və tədqiqatın aprılma qanunlarına uyğun qurulur. Təcrübə göstərir ki, cəmiyyətin inkişafı üçün yaradıcı, fikrini düzgün ifadə edə bilən, münasibət bildirməyi bacaran və inkişaf edən şəxsiyyət formalaşmalıdır. Ənənəvi dərslərdə təlim yaddaşa əsaslanır, yəni şagird materialı öyrənir, təhlil edir və ümumiləşdirərək əzbərləyir. Biz ənənəvi təhsil proqramının cəmiyyətimizin inkişafında mühüm rola malik bir nəsil yetişdirdiyini dəna bilmərik. Amma, elm və texnikanın dinamik şəkildə inkişaf etdiyi bu zamanda təlim məhz müasir dövrün tələblərinə uyğun qurulmalıdır. Həyatın belə bir dinamik inkişafında şagirdlərə ənənəvilik darıxdırıcı görünür. Buna görə də yaradıcı və tənqidi təfəkkürün inkişaf etirilməsinə yönələn yeni təlim formaları və üsullarından istifadə etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dili fənninin tədrisi zamanı istifadə olunan təlim üsulları Azərbaycan dili təlim stategiyalarının qurulmasında və təlimin həyata keçirilməsində əhəmiyyətli yer tutur. Siniflər üzrə müəyyən olunmuş məzmun standartlarının reallaşdırılmasında təlim üsullarının düzgün seçilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Düzgün seçilmiş forma və üsullar dil təliminə marağı artıracaq, ünsiyyətə girməyə, fikirlərini düzgün ifadə edə bilməyə zəmin yaradacaq, onlarda tərəddüd hissinin həzircavablıqla, çevikliklə əvəz edəcək. Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili fənninin tədrisinin məqsədi şagirdlərə dil qaydalarını öyrətməklə bərabər onlarda oxu, yazı, dinləmə-anlama və danışma bacarıqlarını formalaşdırmaqdır. Təlim prosesində müxtəlif üsulların seçilməsinin üstünlüyü ondadır ki, bu zaman heç kəs passiv qalmır, hamı həvəslənir, nəyi bacarırsa, deməyə səy göstərir. Qeyd edək ki, 3000-dən çox təlim üsulu var. Müəllimlər üçün metodik vəsaitlərdə (I-XI), "Azərbaycan Respublikasının ümumitəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı" da və.s metodik vəsaitlərdə venn diaqramı, debat, müzakirə, klaster, BİBÖ, auksion, akvarium, söz assosiasiyalar, təqdimat, suallar, anlayışların çıxarılması, ziqzaq, qərarlar ağacı, problemli vəziyyət və s. təlim üsullarının adı çəkilmiş və mahiyyəti izah olunmuşdur.

**AZƏRBAYCAN DİLİ FƏNNİ ÜZRƏ YENİ MƏZMUNUN
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Ələkbərli A.X.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Azərbaycan dili məktəbdə, ictimai həyatda və milli səviyyədə zəruri ünsiyyət vasitəsidir. Bu gün Azərbaycan dili fənninin məzmunu ənənəvi təhsil proqramından tamamilə fərqlidir. Belə ki, ənənəvi təlimdə Azərbaycan dili fənninin fundamental əsaslarını mənimsətməyə çalışan müəllim, bu gün şagirdlərə nəzəri biliklər verməklə yanaşı, həyatı bilik, bacarıq və vərdislərə malik şəxsiyyət yetişdirməyə çalışır. Ümumitəhsil məktəblərində Azərbaycan dili fənninin tədrisi nəticəyönümlü xarakter daşıyır və integrativlik fənnin əsas prinsipidir.

C.Dyui “Uşaq və kurikulum” əsərində göstərir ki, təlimin məntiqi və psixoloji olmağa iki tərəfi olmalıdır. Məntiqi dedikdə “fənn”, psixoloji dedikdə isə “maraqlar” məsələsi vurğulanır. Qeyd edir ki, tədris prosesində yalnızlıq uşağın marağı və tədris edilən fənnə dair məsələ arasında boşluğun nəzərə alınmamasıdır. Problem fənnə dair mövzunun tədrisinin necə təşkil edilməsi və şagirdlərə necə çatdırılmasıdır.

Məsələn, ənənəvi təlimdə Azərbaycan dili şagirdlərə elə tədris edilirdi ki, sanki şagirdlər bu fənni sadəcə olaraq öyrənməlidirlər, çünki bu onlar üçün xeyirdir, hətta onların gündəlik təcrübəsindən uzaq olsa belə. Əslində isə Azərbaycan dilinin tədrisi şəxsiyyətin şəxsi həyatını məzmunla, məlumatla və dünyagörüşü ilə təmin etməklə zənginləşdirməli və azad şəxsiyyətə çevirməlidir. Məhz bu gün kurikulumuna əsaslanan dil təliminin yeni məzmunu qeyd etdiyimiz fikirləri əsas məqsəd götürərək hazırlanmışdır. Azərbaycan dili fənni kurikulumunun məzmunu üzrə qarşıya qoyulan ümumi təlim nəticələrinə çatmaq üçün fəaliyyət istiqamətlərini özündə cəmləşdirir. Qeyd etməliyik ki, yeni məzmunun əsas üstün cəhəti ondadır ki, müəllim dil təlimində bütün siniflər və təhsil pillələri üzrə şagirdlərin əldə edəcəkləri bilik, bacarıq və vərdisləri öncədən bilir və öz fəaliyyətini düzgün istiqamətləndirə bilir. Müşahidələr göstərir ki, dil təlimində ümumi təlim nəticələrini reallaşdırmaq üçün əsas vacib olan “məzmun xətti” anlayışıdır, yəni fənnin ümumi təlim nəticələrinə çatmaq üçün məzmun xətləri üzrə fəaliyyət düzgün istiqamətləndirilməlidir.

Axtarışlar göstərir ki, Qərbi ölkələrində 50 ildən çox müddətdir ki, dilin tədrisi speaking (danışma), listening (dinləmə), reading (oxu) və writing (yazı) məzmun xətləri üzərində qurulmuşdur. Biz isə ənənəvi təlimə əsasən Azərbaycan dilini fənninin tədrisini yalnız dil qaydalarının öyrədilməsi üzərində qurmuşduq. Zamanla, dünyada baş verən qloballaşma bizə də təsir etdi və XX əsrin sonu XXI əvvəllərində təhsilin konsepsiyasının dəyişməsiylə, Azərbaycan dilinin tədrisində ədəbi dillə danışmağı, hadisələri dərk etməyi, oxumağı, yazmağı kompleks şəkildə özündə əks etdirən məzmun xətləri yarandı. Beləliklə, Azərbaycan dili fənninin məzmunu dinləmə, anlama, danışma, oxu, yazı bacarıqlarını özündə birləşdirdi. Qeyd edək ki, tədris prosesində bu dörd təməl dil bacarığı üzvi əlaqədə olmaqla bir-birini tamamlamalıdır. Bunun üçün də Azərbaycan dili fənni şagirdlərə öyrədilərkən danışma, dinləmə, ədəbi normalara uyğun oxuma və yazma ilə bağlı bacarıqlar inkişaf etdirilməlidir. Beləliklə, qeyd etdiyimiz nitq bacarıqlarına əsasən Azərbaycan dili təliminin məqsəd və vəzifələrinə əsasən təlimin bütün pillələri üzrə dörd məzmun xətti müəyyənləşdirilmişdir: dinləmə-anlama və danışma, oxu, yazı, dil qaydaları.

Fəal-interaktiv təlimin tətbiqindən sonra dil təlimində dinləyib- anlama bacarığının rolu artdı. Təcrübə göstərir ki, ənənəvi təhsil proqramında oxu və yazı bacarıqlarına az-çox diqqət yetirilirdisə, şifahi nitq bacarıqları demək olar ki, diqqətdən kənarda qalırdı. Son illərdə isə ümumitəhsil məktəblərində İKT-nin imkanlarından yararlanma bilirik və müxtəlif təlim üsullarından istifadə etmək imkanımız var. Bunun nəticəsində Azərbaycan dili fənninin tədrisi prosesində şagirdlərə müxtəlif videoçarxlar, slaydlar nümayiş etdirmək və təlim prosesində mühazirə, debat, diskussiya, suallar, akvarium kimi təlim üsullarından istifadə etməklə şagirdlərdə yüksək səviyyədə dinləmə-anlama və danışma bacarığı formalaşdırma bilirik. Oxu məzmun xəttində oxu bacarıqlarına dair standartlar öz əksini tapır. Şagirdlərdə dil duyumunun və oxu vərdislərinin yaradılması, inkişaf etdirilməsi, ədəbi dil normalarına əməl etməklə müstəqil, düzgün və ifadəli oxuma, verilmiş mətn üzərində işləmə, mətnin hissələrinin, abazslarının, cümlələr, söz birləşmələri və onlar arasındakı tabelilik və tabesizlik əlaqələrinin tapılması kimi bacarıqlar inkişaf edir. V.A.Flerov yazırdı ki, “Bizim vəzifəmiz uşaqlara oxuyub düşünməyi, oxuyub hiss etməyi, oxuyub yaşamağı öyrətməkdir”.

Qeyd edək ki, oxu zamanı əldə olunan bacarıqlar yazı ünsiyyəti vasitəsilə genişləndirilməlidir və bu dilin tədrisinin yeni məzmununda yazının önəmini daha da artırır. Belə ki, yazılı nitq şifahi nitq əsasında qurulur. Prof.B.Əhmədov yazır: Proses daxili nitq-şifahi nitq-yazılı nitq ardıcılığı üzrə gedir. Deməli, biz

birbaşa daxili nitqdən yazılı nitqə keçmirik. Əksinə, şifahi nitqdən yazılı nitqə keçirik. Şifahi nitq daxili nitqlə yazılı nitq arasında körpü rolunu oynayır. Beləliklə, dil dərslərində dinləyib-anlama və danışma məzmun xətləri üzrə aparılan işlər həm də yazı bacarıqlarının inkişafına yönəldilməlidir. Azərbaycan dili fənn kurikulumunun məzmununun dördüncü istiqamətini dil qaydaları təşkil edir. Bu məzmun xətti bacarıq deyil, qaydaların öyrənilməsi xarakteri daşıyır. Ancaq bu gün dil dərsləri həm dil qaydaları, həm də nitq mədəniyyəti üzərində qurulmalıdır. Tədris prosesində metodikanın düzgün müəyyənəndirilməsi, bu zaman məzmun xətlərinin mahiyyətinə diqqət yetirilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yeni məzmununda qeyd etdiyimiz məzmun xətləri üzrə müəyyən olunmuş ümumi təlim nəticələrini əldə etmək üçün bu məzmun xətləri üzrə məzmun standartları müəyyənəndirilmişdir. Yəni, məzmun xətlərinə gedən yolu məzmun standartları göstərir. Unutmaq olmaz ki, Ana dilimiz zəngindir. Ona görə də istər yazılı, istər şifahi nitqdə sözün düzgün və yerində ifadə etmək, nitqdə sözü düzgün və yerində ifadə etmək, nitqdə məntiqi ardıcılığı gözləmək, şagirdin qarşısında qoyulan əsas tələblərdən biri olmalıdır.

MƏNƏVİ TƏRBIYƏNİN MAHİYYƏTİ HAQQINDA

Ələkbərova Z.T.

Gəncə Dövlət Universiteti

Mənəvi tərbiyənin mahiyyətini düzgün dərk etmək üçün əxlaqın necə yarandığını bilmək zəruridir. Fəlsəfi, pedaqoji ədəbiyyatda əxlaqın mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Hələ qədim filosofları belə bir məsələ düşündürürdü. Nə üçün musiqi, gimnastika, riyaziyyat müəllimi olsun, xeyirxahlıq müəllimi olmasın? Doğrudan da müasir dövrdə nə üçün xüsusi əxlaq müəllimləri olmasın? Antik dövrün filosofları öz suallarına belə cavab verirdilər. Xüsusi əxlaq müəllimi yoxdur və ola da bilməz. Ona görə ki, musiqi, gimnastika, riyaziyyat müəllimi eyni zamanda xeyirxahlıq, ədalətlik müəllimləridir. İctimai fəaliyyətin bütün sahələrinin, həyatın hər hansı bir hissəsinin mənəvi cəhətdən tərbiyə etmək üçün müəyyən imkanları vardır. Cəmiyyətin yeni mərhələsində əxlaqın, mənəviyyatın yeni məzmunu kəsb etməsinin başlıca səbəbi ictimai tərəqqi və elmi-texniki inqilabdır. Bəşəriyyətin əldə etdiyi biliklərin həcmi yalnız XVIII əsrdə iki dəfə artmışdı. İkinci iki dəfə artma 150 il ərzində baş verdi. Üçüncü artma 50 ildə (1900-1950) oldu. Son artım isə hər 5-10 ildən bir olur.

İctimai şüur forması olan əxlaq cəmiyyətdə adamların ümumi ictimai vəzifələrini və bu normalar digər normalardan fərqli olaraq könüllü şəkildə yerinə yetirilir. Ümumbəşər əxlaqı insanları birliyə, qardaşlığa çağırır. Ümumbəşər əxlaqı “parçala hökmranlıq et” fikrini rədd edərək, həmrəyliyi, qarşılıqlı yardım, bütün xalqlarla qardaşcasına həmrəyliyi tələb edir. Hazırda başlıca vəzifə zəhmət adamlarında formalaşan müsbət mənəvi keyfiyyətləri ümumiləşdirmək, cəmiyyətin çirkinliklərini göstərmək və onlara qarşı mübarizə aparmaqdır. Ümumbəşər əxlaqının vəzifəsi “bəşər cəmiyyətinin yüksəlməsinə” xidmət etməkdən ibarətdir. Mənəvi tərbiyənin müqəddəs, ulvi tərkib hissələri sırasında yaşlı nəsillə hörmət, sadəlik və təvazökarlıq, düzlük və doğruluq mühüm yer tutur. Bu əxlaqi keyfiyyətlər bir-bir ilə sıx bağlıdır. Yaşlı nəsillə hörmət etməyən düz ola bilməz. Doğru danışan, sadə və təvazökar olan, harada düzlük var orada doğruluq var, yaşlı nəsillə hörmət var. Mənəvi münasibətlər – yoldaşlıq və qarşılıqlı yardım, məsuliyyət, borc və prinsiplilik, etimad və s. səmimiyyət, hörmət və s. kollektivdə formalaşır. Məqsəd aydınlığı və ideyalılıq, sözlə işin vəhdəti, müsbət keyfiyyətlərə istinad etmək kollektivin tərbiyəvi gücünü xeyli artırır.

Məktəbli gənclər müxtəlif gənclərin fənlərin tədrisi prosesində, xüsusilə özünün dili, əxlaqı, dini, adəti, ədəbiyyatı, tarixi, elmi, mədəniyyəti olan xalqının həyatına dair məlumatlara yiyələnirlər. Onlar Şərqi böyük loğmanı Əbu-Əli ibn Sina, Əbu Reyhan Birininin, Əl Fərabinin, Xarəzminin, Xaqaninin, Nizaminin, Tusinin və başqa ədəbiyyat, elm bahadırlarının həyatı və fəaliyyətinə dair məlumatları öyrənib dərk edirlər ki, Şərq, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatının, incəsənətin, elmin beşiyi olmuşdur. 1400 ildir ki, Məhəmməd peyğəmbərin kəlamları insanları birliyə çağırır ədaləti, doğma yurdu, qeyrəti qorumağı onlarda tərbiyə edir, Nizaminin böyük bir məhəbbətlə, “Xosrov və Şirin” poemasında adını çəkdiyi məşhur musiqişünas, nəğmələrilə şah məclislərini rıqqətə gətirən bərbədin anadan olmasının 1400 illiyini, dahi Nizaminin anadan olmasının 850 illiyinin, böyük türk şairi Yunis İmrənin anadan olmasının 750 illiyinin, dahi Füzulinin anadan olmasının 500 illiyinin, S. Vurğunun anadan olmasının 90 illiyinin, böyük Azərbaycan alimi, təbiət vurğunu H. Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinin, böyük müğənni bülbulün anadan olmasının 100 illiyinin qeyd edilməsi məktəblilərdə milli qürur hissi yaradır. N. Tusi təfəkkürün 2-3

əsri qabaqlayıb Amerika qitəsinin varlığı haqqında fikir söyləməsinə, Kepler, Dekart riyazi düşüncəsində qida verməsinə dair faktlar məktəblilərdə milli mənlilik şüurunun təşəkkülünə kömək edir.

Xalqımızın ulu babaları (Cavanşir, Cavidan, Babək, Şah ismayıl, H. İsmayılov və b.) qılınc oynadan, küşk tutan, at çapan, döyüş meydanında heç vaxt düşməyə bac verməyən olmuş hərbi sənətini mükəmməl bilmişlər. Rus imperiyası dövründə, habelə keçmiş SSRİ-də hərbi xidmətdə olmuş, cəbhələrdə qəhrəmanlıqla döyüşmüş generalların- Mehmandarov, Ə. Şıxlinski, İ. Quttaşenli, H. Aslanov və b. Başqa zabitlərin, əsgərlərin həyat və fəaliyyəti ilə tanış olanda adam fəxr etməyə bilmir. Məktəbli gənclərdə istər dərdsə, istərsə də kənar vaxtlarda həyata keçirilən tədbirlərdə hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirmək tələb olunur. Ayrı-ayrı fənlərin tədrisində yeri gəldikcə məktəbliləri xalqımızın, habelə türk xalqlarının böyük sərkərdələrinin (Cavidan, Cavanşir, Babək, Koroğlu, Nəbi, Atilla, Toğrul bəy, Alp Arslan, Çağrı bəy, Şah İsmayıl Xətai, Sultan Səlim, Osman Qazi, Sultan Fateh Məhməd, Əmir Teymur, Yıldırım Bəyazid və b.) həyatı, fəaliyyəti ilə tanış etmək onlara Azərbaycan milli qəhrəmanlarının hissələrin gücləndirməklə yanaşı düşməyə nifrət hissi yaradır. Bu zaman xalqın yaddaşına milli ləyaqət və heysiyyətinə xüsusi diqqət yetirib deyilməlidir ki, tarixi yaddaşı olmayan xalq başqalarının ovuna çevrilər. Məktəblilərə deyilir ki, türkü heç vaxt bir başqa xalq məhv etməmişdir. Türkü məhv edən türk özü olmuşdur. Məs, Ərəb xəlifələri ən güclü ərəb sərkərdələrini Babəkə qarşı göndərirdilər. Lakin bu sərkərdələrin hamısı məğlub olub, heç biri Babəklə bacarmır. Axırda bir türk sərkərdəsi tapıb (Afşin) İraq türklərindən qoşun düzəldib Babəkin üzərinə göndərdilər. Türk qoşunu və türk sərkərdəsi türk Babəkə qələbə çaldı. Avropanı lərzəyə salan İldırım Bəyazid də belə oldu. Ona Avropada (Parisdə) "Avropanın xilaskarı" heykəli qoyulmuş Əmir Teymur qələbə çaldı.

Məktəbli bilməlidir ki, müharibədə xalqın inamı əsas şərtidir.

Böyük Çin filosofu Konfutsi müəllimlə şagird arasında gedən dialoqu belə təsvir edirdi:

-Müəllim, ölkəni idarə etmək üçün nə lazımdır?

-Lazımı qədər ərzaq, lazımı sayda ordu, xalqın inamı.

-Əgər başqa cür çıxış yolu olmasa, bu üç şeyin hansından imtina etmək olar?

-Ordudan.

-Əgər başqa cür çıxış yolu olmasa, qalan iki şeyin hansından əl çəkərdin?

-Ərzaqdan.

Min illərdir ki, insanlar ölür, lakin xalq inamsız mövcud ola bilməz.

Xalqımızda inam möhkəmlənir, əhval-ruhiyyə yüksəlir. İndi xalqımızın Gəray Əsədovları, öünü tankın altına atıb düşməni məhv edən Etibarları yaranır. Bu xalqın qələbəsinə inamın təzahürüdür.

TARİXİ ŞƏXSİYYƏTLƏR MƏNƏVİ TƏRBİYƏ HAQQINDA

Ələkbərova Z.T.

Gəncə Dövlət Universiteti

Gənclərimiz tarixi öyrənməklə onun mərdlik, qəhrəmanlıq ənənələrini bu gün igidlik və mərdlik nümunələrini ilə qaynaq edib xalqımızın mübarizəsi ilə fəxr etməlidirlər. Bu gün məktəblilərimiz H. Cavid, Ə. Cavad, Y. Vəzir, M. Kazımbəy, A. Bakıxanov, Əhməd bəy Ağaoğlu, M. Ə. Rəsulzadə irsinə, İslam dəyərlərinə, Quranın surələrinə, Məhəmməd peyğəmbərin, Həzrət Əlinin kəlamlarına daha çox müraciət etməlidirlər. Xalqın mənəvi tərəqqisində şəxsiyyətlər, xüsusilə görkəmli rəhbərlər çox böyük rol oynayırlar. Atatürk deyirdi ki, böyük şəxsiyyətləri olmayan millət iqtisadi cəhətdən nə qədər güclü olsa da, müəyyən fəlakət, sarsıntı qarşısında məhv olub gedər. O şəxsiyyətlər böyük və görkəmlidirlər ki, onlar tarixi zərurəti, cəmiyyətin inkişafının obyektiv qanunauyğunluqlarını düzgün dərk edir və kütlələrin əməli fəaliyyətini həmin istiqamətə yönəldirlər, kütlənin mənəvi, siyasi birliyinə nail ola bilirlər, xalqı öz arxasınca cəbhəyə apara bilirlər. Belə şəxsiyyətlərdən biri də H. Əliyevdir. O, xalqın birliyini yarada bilmiş, xalqda düşməyə qarşı nifrət oyatmış, xalqın yekdil mübarizəyə qalxmasını təmin etmişdir. H. Əliyev Qarabağ düşününü İsgəndərin kəbir qılıncı ilə açma biləcək, xalq ona əbədiyyət heykəli ucaldıb, böyük şairimiz H. Cavidin dili ilə deyəcəkdir:

Kəssə hər kim tökülən qan izini,

Qurtaran dahi odur yer üzünü.

Suverenliyimiz yolunda, ərəzi bütövlüyümüz uğrunda mübarizədə erməni təcavüzünə qarşı ədalətli müharibədə qalib gəlmək üçün mənəvi katarsis keçirməli, əxlaqi kamilliyə nail olmalı, işimiz haqdır, biz

qalib gələcəyik kimi mənəvi əqidə prinsipinə əsaslanmalıyıq. Bu ədalətli mübarizədə hər bir şagirdin milli məniyi, milli iftixarı özünü göstərməlidir.

Xalqımız təbiətin şah əsəri olan çınarı kəsməyi günah saymış, onu xan çinar adlandırmışdır. Çinar vüqar, əzəmət rəmzidir. Axı bu bir həqiqətdir ki, 1925-ci ildə Gəncə şəhərində tramvay xətti çəkiləndə mühəndis layihədə yolu böyük bir çınarın üstünə salmışdır. O vaxt böyük Gəncə ictimaiyyəti, o cümlədən gənc şair S. Vurğun çınarı müdafiəyə qalxmışdır. Sonralar S. Vurğun məşhur çınarın “Çınarın hekayəti” şerini yazmışdı. Şair çınarın dili ilə deyirdi:

Ancaq mühəndisə bir sualım var:
Ömründə bir şitil, bir budaq belə,
Mühəndis əkməmişmi bəri əlilə,
Ki, məni bu boyda çınarı birdən
Qoparmaq istəyir durduğu yerdən.
Mən bu şikayəti duyduqca dərin,
Dedim ki, haqlısan qocaman çinar.
Bizdə təbiətə zülm edənlərin
Nə insan duyğusu, nə də haqqı var.

Çınara belə məhəbbət hardandır? Bunun başlıca səbəbi ondadır ki, çinar ən uzun ömürlü ağacdır. Çinar qoca dünyanın şahididir. O adamların kölgələnməsinə, dincəlməsinə şərait yaratmışdır. Çınarın bir hikməti də odur ki, harada çinar var, onun dibində bulaq var, göz yaşı kimi su. Su özü də müqəddəsdir. İki müqəddəs şey bir vəhdət təşkil etdiyindəndir ki, xalq ona balta çalana qarğamış, onu yandırmayı günah saymışdır. Məhz bu müqəddəs yasağın nəticəsidir ki, respublikamızın müxtəlif yerlərində (Ağdaş, Füzuli, Cəbrayıl, Gəncə, Göyçay) yaşı 1200 ildən artıq olan çinarlar var. Çinar xalqın qüdrətidir. Bir çınarın kölgəsində min qoyun yatar. Təbiətdə yaranan bütün canlılar böyük bir hikmətlə, qanunauyğunluqla bağlıdır. Heç bir canlı həşərat təsadüfən yaranmamışdır, hər birinin öz növbəsində digərinə ehtiyacı vardır. Bütünlükdə isə onlar insanların xeyrinə yaranmışdır.

İnsanıyaşadan onun xidmət etdiyi ideya naminə mübarizəsidir. Mənəvi tərbiyə hər bir gəncdə vətəndaşlıq hisslərinin inkişaf etdirilməsini tələb edir. Mənəvi tərbiyənin tərkib hissələrindən biri də humanizmdir. Vətənpərvərlik vətənlərin yaranması ilə bağlıdır, humanizmin tarixi kökləri daha qədimdir. Planetimizdə bəşər övladı yarandığı gündən insanpərvərlik mövcud olmuşdur. Lakin antaqonist sinifli cəmiyyətdə humanizm sinfi mahiyyət kəsb etmir. Hakim sinif sözdə humanizmdən, qayğıdan bəhs etmiş, lakin həmişə özünün çirkin əməllərini yerinə yetirmişdir. Quldarlıq cəmiyyətində qulu “danışan alət hesab edən”, qulu öldürən, qulaqlarını kəsən quldarın nə humanizmi ola bilərdi? Yaxud qanın rəngini belə başqa cür təəvvür edən feodal təhkimli kəndliyə heç cürə insan kimi baxmır, ona inamdan, hörmətdən danışmırdı. Humanizmin ilk rüşeymləri- insana qayğı və hörmət xalq kütlələri arasında yaranmışdır. Əmək adamları həmişə bir-birinə kömək etmiş, əlsiz-ayaqsızlaqlara əl tutmuş, təbii fəlakətlərdən zərər çəkmişlərə qayğı göstərmiş, kimsəsizə ev tikmiş, yol çəkmiş, körpü salmış, xeyirxah işlər görmüşlər. Xalq kütlələrinin humanizmi insan şəxsiyyətinə, ləyaqətinə yüksək qiymət verir, adamlara hörmət edir, qayğı göstərir. Cəmiyyətimizin müasir mərhələsində humanizm fəaliyyətidir. Bu humanizm şəxsiyyəti yüksək qiymətləndirir, əmək adamlarının düşmənlərinə qarşı barışmaz olur.

Kollektivçiliyin ilk özəyi ailənin möhkəmliyi cəmiyyətin möhkəmliyidir. Ailənin və dövlət kimi öz qanunları sərhədləri vardır. Ailə yalnız bioloji yalnız olmayıb, cəmiyyətin gələcəyi, nəsil artımı, insanların özlərini insanlarda təkrar etməsidir. Ailə uşaqlar deməkdir...uşaqlar isə bizim gələcəyimizdir. Məhz, bunu nəzərə alan yüksək təfəkkür sahibləri demişlər ki, uşaqları sevmək, onlar üçün yaşamaq lazımdır. Uşaqları sabahı yaradanlardır.

Beləliklə, mənəvi tərbiyənin aşağıdakı vəzifələri:

- Milli mənlilik şüurunun, milli ləyaqəti və vətəndaşlıq dəyanətini formalaşdırmaq;
- Doğma yurdu, torpağın, qorunması üçün çalışmaq qabiliyyəti və bacarığını təşəkkül etdirmək, məktəbliləri ekoloji biliklərlə silahlandırmaq;
- Sözlə əməli işin vəhdətini təmin etmək;
- Vətənə, adamlara, əməyə, əmək adamlarına məhəbbət;
- Mənəvi vərdisləri və mənəvi idealları, beynəlmiləçilik və humanizmi, düzlük və doğruluğu, şəxsiyyətin yüksək mənəvi inkişafının göstəricisi olmaq etibarilə şüurla mənəvi şüurla mənəvi davranış və vərdislərin möhkəm vəhdətini tərbiyə etməkdən ibarətdir.

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ SİNİF MÜƏLLİMİ – VALİDEYN MÜNASİBƏTLƏRİNİN MAHİYYƏTİ

Ələsgərzadə G.N.

Gəncə Dövlət Universiteti

Müəllim gənc nəslin, gələcəyin qurucularının inkişaf və tərbiyəsində fəal iştirak edir, uşaqların təlimi, tərbiyəsi ilə əlaqədar valideynlərlə əlbir iş aparır, onlarla müntəzəm münasibətdə olur. Bütövlükdə tərbiyə işinin nəticəsi və faydalılığı da bu münasibətdə nə dərəcədə səmimi, biri – birinə əxlaqi – etik normaları göləməklə yanaşmalarından asılı olur. Belə ki, sinif müəlliminin səmimi sözü, hər bir hərəkətində yüksək əxlaqi davranışı nəinki kollektivin işgüzar əhval – ruhiyyədə olmasına səbəb olur, həm də gələcək və təndaşların düzgün tərbiyə olunmasında bir ailə çevrilir. Pedaqoji etikada əxlaqi münasibətlərə insanların qarşılıqlı əlaqəsinin, ünsiyyətinin məcmusu kimi baxılır. Odur ki, hər bir müəllim ünsiyyətdə olduğu adamlarla münasibətdə peşə etikasının tələbləri baxımından yanaşmalı, pedaqoji etikanın prinsiplərinə: peşə və vətəndaşlıq borcu, pedaqoji vicdan və fədakarlıq, pedaqoji həmrəylik və kollektivçilik pedaqoji hümanizm, pedaqoji nikbinlik - əməl etməlidir.

Hər bir müəllim valideynlərlə münasibətdə pedaqoji ədalət,şərəf və ləyaqət, pedaqoji vicdan, pedaqoji nüfuz məsələlərini daim diqqətində saxlamalı, fəaliyyətində ona istinad etməlidir. Ümumiyyətlə münasibətlər özünü mürəkkəb təhsil prosesində, bu prosesdə işlərin bütövlükdə yüksək səviyyədə əlaqələndirilməsində, güclü intizam və məsuliyyət, mənəvi proseslərdə, idarəetmə və özünə nəzarətdə, vəzifəsinin yerinə yetirilməsində yüksək insanı keyfiyyətlərə, hümanizmə bir başa dolayısı ilə təsir göstərir və s. Ümumiyyətlə ibtidai sinif müəllimi məktəblə ailə arasında ilk əlaqələndirici olduğu üçün onun valideynlərlə münasibətində etik normalara əməl etməsi çox vacibdir. Bu həm də tərbiyə işinin səmərəliliyi üçün zəruridir. Təcrübə göstərir ki, müəllimin tərbiyə işindəki müvəffəqiyyəti təkcə onun öz işinə məsuliyyətlə yanaşmasından deyil həm də onun əxlaqi – psixoloji hazırlığından, uşaqların yaşayış fəaliyyət göstərdiyi mühitdə onlara necə təsir etməsindən, necə yanaşmasından da çox asılıdır. Belə ki, ailə uşaqların əxlaqi mənəvi tərbiyəsində böyük rola malik olmaqla, həm də onların mənəvi – psixoloji görüşlərinin yaranmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Elmi – pedaqoji ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, ailə uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında böyük rol oynamaqla yanaşı onun əxlaqi, mənəvi görüşlərinin formalaşmasında da mühüm rol oynayır. Belə ki, ailə uşaqların ilk həyat təcrübəsi topladıqları, məişətdə və cəmiyyətdə əxlaqi davranış və əxlaqi normalara yiyələndiyi ilk kollektivdir, mühitdir. Həmişə bəllidir ki, hər bir şəxs öz uşaqlıq illərində anasının həlim qayğısını, onun yüksək sevgisini, məhəbbətini görmüşdür. Hər birimiz ana qucağında onun həzin laylası ilə böyümüş, ondan təbiət və cəmiyyət, insanlar, insanlara münasibət və onlarla davranmaq qaydaları haqqında ana məktəbi keçmişik. Bütün bunlar uşaqda həyatda istiqamət götürməyə, sosial mühitdə davranmaq vərdisləri yaradır, insan həyatında məqsəd və vəzifəni müəyyənləşdirir. Bütövlükdə insanın həyatda düzgün istiqamət götürməsi onun ailədə aldığı ilk tərbiyədən , təbiətə və cəmiyyətə, insanlara münasibətdə ilk təəssürat çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Təsədüfi deyildir ki, Azərbaycan atalar sözlərində deyilir ki, “Anasız uşaq evdə zar olar, atasız uşaq çöldən”, “Böyüyə hörmət elə, sən də böyüyəcəksən”, “Qız anadan öyüd alar”, “Gözünün qabağına baxmayanın ayağına daş dəyər”, “Qız anadan oğul atadan götürər” və s.

Bütövlükdə ailə şəxsiyyətin formalaşmasında əvəzolunmaz əhəmiyyətə malikdir. Bəllidir ki, indi altı – yeddi yaşı tamam olanda məktəbə gəlir. Bu zaman onun özünəməxsus həyat tərzini, yaxşı və pis, gözəl və gözəl olmayan aləm və insan haqqında ilk təəssüratları vardır. Hər bir ibtidai sinif müəllimi bilməlidir ki, onun qarşısında oturan uşaq hansı keyfiyyətlərə malikdir və o özünü necə göstərir. və s. Əlbəttə, bütün bunları bilmək və tərbiyə etdiyi şagirdi öyrənmək üçün ibtidai sinif müəllimi hökmən şagirdlərin valideynləri ilə əlaqə saxlamalıdır, onları uşaqların müvəffəqiyyətli tərbiyəsində özünün müttəfiqinə çevirməlidir.

İbtidai sinif müəllimi uşaqları məktəbə qəbul edərkən valideynləri ilə ilk dəfə tanış olur. İlk dəfə olaraq uşaqlar haqqında valeyndlərdən müəyyən məlumatlar alır, ailədə uşaqların özlərini necə aparmaları haqqında məlumatları toplayır, ailədə çətin tərbiyə olunan uşaqları müəyyənləşdirir. Müəllim daima uşaqlara və onların valideynlərinə diqqətini getdikcə daha da artırır, ailənin uşaqların tərbiyəsində neqativ hallara yol verilməsini öyrənir. Əgər uşaq əxlaq normalarına düzgün riayət müəllim onun həyatı haqqında narahat olmaya bilməz. Eyni zamanda o, bilməlidir ki, bu cür ailələrin dərindən öyrənilməsinə ehtiyac vardır.

Bütövlükdə sinif müəlliminin tərbiyə işində müvəffəqiyyəti ailə və məktəbin vahid tələblər verməsindən çox asılıdır. Məhz ona görə də ailə və məktəbin əlaqəsində əxlaqi münasibətlərin, müəllim və valideynlərin əxlaqi münasibətlərinin öyrənilməsi və pedaqoji prosesdə ondan istifadə edilməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Uşaq məktəbə gəldikdən sonra o, həm ailənin və həm də ailənin təsir dairəsində olur. Öz vəzifəsini

yerinə yetirən müəllim ailə və məktəb məsələsində müəyyənləşdirməlidir ki, o nə etməlidir. Məktəb, müəllim ailədə əsas qoyulmuş formalaşmış əxlaqi keyfiyyətləri inkişafını etdirəcəkdir, yoxsa ki, şagirdi yenidən tərbiyə etməli olacaqdır. Ədəbiyyatdan və təcrübədən də məlumdur ki, insan ətraf mühit, onu əhatə edən adamlar barədə, keçmiş və gələcək haqqında müxtəlif tipli məlumatları əsasən başqaları ilə ünsiyyət prosesində əldə edir. Məhz ünsiyyət prosesində insanlar öz bilik və təsəvvürlərini, şəxsi mülahizələrini, rəy və münasibətlərini biri – birilərinə aşılamaq bilirlər, ünsiyyəti köməyi ilə biri – birini anlayır, biri – birinə qarşılıqlı təsir göstərirlər. Ona görə də ünsiyyət olmadan heç bir insan qrupu birgə fəaliyyəti həyata keçirə bilməz. Bu cəhətdən pedaqoji fəaliyyətin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində pedaqoji ünsiyyətin rolu olduqca böyükdür. Pedaqoji ünsiyyət müəllimin şagirdlərlə təlim – tərbiyəsi prosesində və onların valideynləri ilə həyata keçirdiyi peşə ünsiyyətidir. Bu cür ünsiyyət ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşması üçün şərait yaradılmasına yönəlmiş olur, kollektivdəki sosial psixoloji prosesləri idarə etməyə və səmərəli psixoloji iqlim yaratmağa verir. Ona görə də hər bir müəllimin pedaqoji ünsiyyətin mahiyyəti, onun sosial psixoloji mexanizmləri ilə dərinlən tanış olması və şagirdlərlə onların valeyndləri ilə birgə fəaliyyəti zamanı ondan lazımı şəkildə istifadə etməsi zəruridir.

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ İSMİN TƏDRİSİNDƏ QARŞIYA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR

Əliyeva A.M.

Bakı Slavyan Universiteti

Azərbaycan dili məktəb kursunun əsas bölmələrindən biri də qrammatikadır. Qrammatikanın iki əsas bölməsindən biri olan morfolojiyə bəhsinə aid dil qaydalarının əksər elementləri kurikulumda əsasən V- VI siniflərdə mənimsənilir. Təlimdə varislik və vahidlik prinsipi tələb edir ki, qrammatik məlumatlar elə bir ardıcılıq və sistemlə öyrənilsin ki, həm “səadətən mürəkkəb” prinsipinin tələbi ödənilsin, həm də bu biliklər sistemində əvvəl öyrədilənlər sonra öyrədiləcəklər üçün zəmin rolunda çıxış etməklə təlimdə mənimsəməni asanlaşdırsın.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, yeni dərslik komplektlərində təlimin məzmunu, texnologiyalar, mənimsəmə texnikası dəyişsə də mətn seçimi, nitq inkişafına diqqət artırılması fonunda həm dil qaydalarının nəzəri aspektlərinin şərhində səthiliyə yol verilib, həm də tekstoloji mənimsəmə marağı qrammatik əlamətlərin sistemli, ardıcıl mənimsədilməsini unudub. Məsələn, mürəkkəb isimlər V sinifdə, düzəltmə isimlər VI sinifdə mənimsədilir. Azərbaycan dili morfolojiyasının tədrisinə isimlərdən başlanılmalıdır və gələcək morfoloji anlayışların mənimsədilməsi səviyyəsi ismin tədrisindən çox asılıdır. Şagirdlər isim və digər nitq hissələri barədə ibtidai siniflərdən müəyyən bilgilərə sahibdir. Proqrama uyğun olaraq isimlə bağlı yekun biliklər əsasən VI sinifdə tamamlanmalıdır.

İsmi əlamətləri və bu əlamətlərin qarşısında konkret nümunələr əks etdirilmiş cədvəl əsasında ismin morfoloji sualları (kim? nə? hara?), tək və cəm olması, ümumiliyi-xüsusiyyəti, konkret - mücərrədiyi kimi qrammatik əlamətləri bir daha xatırlatmalı və cümlələr təhlil etdirməklə isimlərin cümlə üzvlərinin ifadə vasitəsi kimi sintaktik əlamət daşdığı da şagirdlərin diqqətinə çatdırılmalıdır. Şagirdlər məhz ismin morfoloji və sintaktik əlamətlərini dəqiq bilməyəndə bir çox məsələləri qarışdırırlar. Məsələn, onlar hərəkət və əlamət adı bildirən mücərrəd isimləri (güzəllik, yaxşılıq, bölmə, vurma) söz kökünə istinad etməklə feil (vur, böl) və sifətlərlə (gözəl, yaxşı) qarışdırırlar. Məhz düzgün mənimsədilmiş morfoloji və sintaktik əlamətlərin tətbiqi ilə aydınlaşdırılır ki, gözəllik, yaxşılıq, döymə, vurma, hərəkət və əlamətin adıdır, nə? sualına cavab verir və cümlə üzvü kimi mübtədadır.

İsimlərin hal, mənsubiyyət, kəmiyyət, xəbərlilik kimi anlayışların öyrədilməsində qarşıya çıxan qarışdırmaları, çətinlikləri, problemləri özünəməxsus üsul və vasitələrlə həll etmək müəllimin əsas vəzifəsidir. Bubaxımdan inkişafı təmin edən interaktiv metodların tətbiqi xüsusilə əhəmiyyətlidir. İnteraktiv təlim metodları dərslərin səmərəli təşkil olunmasını, şagirdlərin fəal dərketmə mövqeyinin formalaşmasını, bilikləri müstəqil əldə etməsini, sərbəst fikrin faktlarla irəli sürülməsini təmin etməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

İNKLUZİV TƏHSİLƏ DAİR MÖVCUD KONSEPSİYALAR VƏ TARİXİ FAKTLAR

Əliyeva G.Ə.

Gəncə Dövlət Universiteti

“Hər bir vətənpərvər cəmiyyətdə uşaqlara daim xüsusi qayğı, xüsusi diqqət göstərməli, uşaqlar daim qayğı altında olmalıdır, onları qorumaq, müdafiə etmək, böyütmək, cəmiyyətin fəal iştirakçısı, fəal üzvü etmək lazımdır”. Heydər Əliyev

“İnkluziv təhsil” bir termin kimi yeni olsa da, cəmiyyətimizdə olan əlil insanların problemlərinin həlli məsələləri daim humanist bəşəri düşündürmüşdür. Müxtəlif tarixi zamanlarda sağlamlıq imkanları məhdud insanlara münasibət fərqli olmuşdur. Hələ antik zamanlarda b.e.ə. IX – VII əsrlərdə Likurq qanunlarına müvafiq fiziki cəhətdən qüsurlu körpələrin öldürülməsi cəmiyyət tərəfindən normal qarşılanmışdır. XVII əsrə qədər əlil insanlar yaşamaq hüququndan məhrum idi, təhsil almaqlarından heç söz də ola bilməzdi. Yalnız 1770-ci ildə Parisdə ,dünyada ilk olaraq, lal və kar insanlar üçün institut təşkil edildi. Bu təşəbbüs, mimik üsulun əsasını qoymuş Ş.M.de Eppeye aid idi. 1779-cu ildə lal və karlar üçün Venada institut təsis edildi. Lal və kar insanların təhsilinin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə İ.Mayem, F.Ştorkom, M.Menu, F.Gil tərəfindən təlim prosesinə yeni üsulların tətbiqi başlandı və s.

1946-cı ildə Avropada əlil uşaqlarla işin tibbi modeli geniş tətbiq edilməyə başlandı. Artıq 1957-ci ildə Qərbin bir çox dövlətləri Avropa İqtisadi Cəmiyyəti yaratdılar, bu da, öz növbəsində elmin, mədəniyyətin və təhsilin problemləri həllinin vahid baxış bucağını formalaşdırdı. 1961-ci illərdən başlayaraq bir sıra sənədlər qəbul edildi. “*Sosial tərəqqi və inkişaf* Bəyannaməsi” (1969) bu sahədə işin güclənməsinə təkan verərək bir çox ölkələrin diqqətini əlil insanların təhsil ehtiyaclarının ödənilməsinə çağırış etdi. Mövcud qanunvericiliyə müvafiq olaraq xüsusi təhsil müəssisələrinin modernləşdirilməsi və əlilliyə görə təsnifatın aparılması, yeni tip məktəblərin açılması nəzərdə tutulurdu. Lakin bu sahədə işlər ləngiyirdi və bu tip təhsil müəssisələrində aparılan işlər bir çox hallarda insanlığa xas olmayan, humanistlik çərçivəsinə sığmayan tədbirlər kimi alınır. 1960- 70-ci illərdə əlil şəxslərin diskriminasiyası ələhinə Avropada və ABŞ-da ictimai hərəkət güclənirdi. 1970-ci illərdə İsveç mütəxəssisi N.Benk -Mikkelson və əqli cəhətdən qüsurlu olan insanların Assosiasiyasının müdiri B.Nire yeni konsepsiya irəli sürür. Bu konsepsiyanın (normallaşdırma) mövcud tibbi modelə alternativ kimi çıxış edir. Konsepsiyanın müddəaları aşağıdakı kimi təqdim edilirdi:

- Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar bütün uşaqlara aid olan imtiyazlardan istifadə etmək hüququna malik olmalıdırlar, sevgi və anlaşma şəraitində yaşamaqları təmin edilməlidir;
- Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaq ilk növbədə uşaqdır, onun həyat tərzini maksimal dərəcədə normala yaxın olmalıdır;
- Uşağın yaşaması üçün ən rahat və gözəl yer onun doğma evidir, yerli hakimiyyət isə bu cür ailələrə dəstək olmalıdır;
- Bütün uşaqlar təhsil almalıdır. Lakin inkişafında qüsurlu olan uşaqlarda əlillik dərəcəsi nə qədər ağır olsa da yenə də onların təhsil ehtiyacları qarşılanmalıdır.

Konsepsiyanın başlıca məqsədi əlil uşağın cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş müvafiq mədəni normalara uyğun həyatı təşkil edilməlidir. Bu konsepsiya bir sıra ölkələr tərəfindən qəbul edilmişdir. Onların sırasında ABŞ və Kanada da var idi. Artıq 60-cı illərdə ABŞ-da əlil uşaqların kütləvi təhsilə cəlb edilməsi işinə start verilmiş, bu sahə üzrə eksperimentlər qoyulur və məsələnin həllinin pedaqoji yolları araşdırılırdı. 1962-ci ildə ABŞ-da M.Reynolds tərəfindən yeni proqram işlənilib təqdim edilir. Proqrama əsasən əlil uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyasının birinci yolu ümumtəhsil məktəblərinə cəlb edilməsi nəzərdə tutulurdu.

1970-ci ildə amerikalı alim İ. Deno tərəfindən “Kaskad” konsepsiyası təqdim edilir. Kaskad – sosial – pedaqoji tələblər toplusu olaraq əlil uşaqların insan kütləsi ilə təması nəzərdə tutulurdu. (83,20)

1975-ci ildə ABŞ-da “Əlil insanların təhsili haqqında Qanun” qəbul edildi. Qanunda əlil uşaqların dövlət məktəblərində pulsuz təhsil almaqları nəzərdə tutulurdu. 1981-ci ildə İngiltərədə “Təhsil Qanunu” ilə əlil uşaqların adi kütləvi məktəblərdə təhsil almağı prioritet hesab edilmişdir. M.Uornokun təklifinə əsasən ekspertləri məktəb koordinatorları əvəz etdi. Koordinatorlar əlil uşaqların təhsilinə köməkçi qismində çıxış edərək onların təhsili üçün metodikalar işlədilər, yeni üsullar tətbiq etdilər.

1980-ci illərdən başlayaraq ABŞ təhsilində islahatlara start verildi. 1990-cı ildə “İnkişafında qüsurlu olan əlillərin təhsili haqqında Qanun” qəbul olundu. Lakin pedaqoji kadrlar tərəfindən bu qanun birmənalı qarşılanmadı. Ən çətin məqamlardan biri də odur ki, əlil uşaqlar yeni təhsil mühitinə çətin adaptasiya olunurdular.

Müvafiq dövrdə ABŞ-da bir sıra qanunvericiliklərdə bu məsələlər öz əksini tapmışdır və dövlətin təhsil siyasəti mövcud baza əsasında, müasir tədqiqatlar əlavə olunaraq islahatlar aparılırdı:

- 1980-cı illərin islahatlarında pedaqoji kadrların xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsilində yeni yanaşmaları müəyyən etməyə çağırırdı;
- R.Reyqan tərəfindən təhsil məsələləri üzrə Milli Komissiyaya təqdim etdiyi “Milli risk: təhsil islahatları üçün imperativ” adlı məruzəsi problemin həlli yollarında dövlət tərəfindən nəzərdə tutulan tədbirlər planını özündə ehtiva edirdi;
- 1990-cı illərdə əlillərin təhsili haqqında Qanunun qəbul edilməsi və .

1994-cü ildə İspaniyada (Salamanka ş.) Ümumdünya konfransına start verildi. Bu hadisə dünya pedaqoji cəmiyyəti üçün çox önəmli hadisə oldu. Pedaqoji elmə inkluziya, inklüziv təhsilin prinsipləri kimi terminlər daxil edildi. Salamanka Bəyannaməsi ilk beynəlxalq səviyyədə sənəd olaraq bu sahədə hüquqi – normativ bazanın təməli hesab edildi. Sənədin başlıca dəyəri ondan ibarət oldu ki, ilk dəfə qanunvericilik çərçivəsində real işin qurulması və mövcud problemlərin həlli yolunda daha ciddi yanaşmalar təmin edildi, bütün əlil uşaqların təhsil ehtiyaclarının təmin edilməsinə yönəldi.

KİÇİK MƏKTƏB YAŞLI ŞAĞİRD LƏRİN HÜQUQ TƏRBİYESİNİN VƏZİFƏLƏRİ

Əliyeva L.A.

Gəncə Dövlət Universiteti

Azərbaycan Demokratik Respublikasının qurulması ibtidai sinif şagirdlərinin hüquq tərbiyəsində də ciddi dəyişikliklər aparılmasına əsas vəzifələrin yaranmasına səbəb oldu.

Hüquq tərbiyəsinin qarşısında qoyulan əsas vəzifələr bunlardır:

-Hüquq və hüquq normalarına aid kiçik məktəb yaşlı şagirdlərdə hissiyyatın və biliklərin formalaşdırılması;

-qanunçuluğa inamın artırılması;

-hüquq normalarına əməl edilməsi;

-qanunçuluğun pozulması hallarına qarşı barışmazlıq.

Hüquq tərbiyəsinin ilk mərhələsində hüquqa aid, hüquq normalarına aid uşaqlarda hissiyyat yaradılır. Uşaqlar anlamalıdır ki, o cümlədən adamlar arasında davranış əxlaq normaları ilə yanaşı, hüquq normalarına uyğun tənzimlənir. Hər bir uşaq hiss etməlidir ki, cəmiyyətdə hüquq normaları mövcuddur.

Hüquq tərbiyəsinin başlıca məqsədi kiçik məktəb yaşlı şagirdlərdə dövlət hüququna şüurlu münasibət formalaşdırmaqdan, yəni Azərbaycan Dövlət qanununa möhkəm inam yaratmaqdan, onların həm inama uyğun davranmalarına nail olmaqdan ibarətdir. Bu baxımdan “Azərbaycan dövlət hüququna münasibət” anlayışı üç komponentdən ibarətdir; əqidə, əqidəyə uyğun rəftar və həmin rəftarın adət şəkilinə salınması. Ona görə də şagirdi öyrənərkən bu komponentlər əsas götürülməlidir. Hüquq tərbiyəsi kiçik məktəb yaşlı şagirdlərdə hüquq normalarına dair hissiyyatı hüquq normalarına aid konkret biliklərə çevrilməlidir. Kiçik məktəb yaşlı şagirdlər cəmiyyətdə hüquq normalarının varlığını nəinki duymalı, həm də bu normaların nələrdən ibarət olduğunu bilməlidir. Bilməlidir ki, təbiəti qorumaq hamının borcudur, yol hərəkəti qaydalarına əməl olunmalıdır. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri sıralarına həqiqi hərbi xidmətə növbəti çağırışdan boyun qaçıranlar cəzalandırılır.

Hüquq normalarına aid bu cür konkret biliklər kiçik məktəb yaşlı şagirdlərin gözünü açır, onu ehtiyatlı davranmağa sövq edir. Hüquq tərbiyəsi əsasında kiçik məktəb yaşlı şagirdlər başa düşməlidir ki, hüquq normalarını bilmək və onlara əməl etmək cəmiyyətdə əmin-amanlıq üçün vacibdir. Və əksinə, hüquq normalarına laqeyd qalmaq. Yaxud onlara əməl etmək cəmiyyətdə qarmaqarışlılığa, özbaşınalığa, cəzasızlığa, əxlaqsızlığa səbəb olur. Qoca Şərfin ən möhtəşəm tarixi abidələrindən biri olan “Avesta” problemin həmin cəhətinə diqqət yetirmişdir: “Yalançıları sevindirənsəniz, doğruçuları kədərlənmiş olarsız.”

Hüquq normalarına əməl etməyin zəruriliyini dərk edən hər bir şəxs nəticə olaraq Azərbaycan Respublikasının dövlətçiliyini, ictimai quruluşunu, onun siyasi və iqtisadi sistemini, mülkiyyəti, şəxsiyyəti, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını hər cür cinayətkar qəsdlərdən qorunmuş olur.

Hüquq normalarının köməyiylə dövlət:

nəyi etmək olar (icazəverici hüquq normaları);

nəyi etmək lazımdır (xəbərdaredici hüquq normalası);

nəyi etmək olmaz (qadağan edici hüquq normalası)

müəyyən edir.

Hüququn əsas təyinatı-adamların davranışının onların arasındakı münasibətlərin tənzimçisi olmaqdır.

Hüquq normalarını bilmək və onlara əməl olunmasının zəruriliyini başa düşmək bacıb olsa da, hələ kifayət deyil. Hüquq tərbiyəsi üzrə işi başa çatdırmaq üçün kiçik məktəb yaşlı şagirdlər hüquq normalarına praktik şəkildə əməl edilməsi prosesinə qoşulmalıdır. Onlar heç bir hüquq pozuntusuna yol verməməlidir.

Tədris müəssisəsində daxili intizam qaydalarına tam əməl edilməsinə, tədris tapşırıqlarının kiçik məktəb yaşlı şagirdlər tərəfindən yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsinə hüquq normalarına əməl edilməsinin bazası kimi baxılmalıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, daxili intizam qaydalarını pozmağa meyilli olan şagirdlər arasında hüquq normalarına məhəl qoymayanlar çoxluq təşkil edirlər. Tədris müəssisəsində daxili intizam qaydalarına əməl edilmə dərəcəsi arasındakı asılılıq nəzərə alınmadıqda hüquq tərbiyəsi zamanı daha çox uğur qazanmaq olur. Bir sözlə, kiçik məktəb yaşlı şagirdlərin hüquq fəallığını artırmaq, onu qanunçuluğun mühafizəsində fəal iştirak etməyə hazırlamaq gərəkdir. Hüquq tərbiyəsi o vaxt başa çatmış hesab edilir ki, kiçik məktəb yaşlı şagirdlər nəinki hüquq normalarını bilsin və onlara əməl etsin, bundan əlavə, onlar qanun pozuntularına qarşı barışmaz mövqe tutsunlar.

Sisitemli, ardıcıl, planlı və məqsədyönlü hüquq tərbiyəsi görmüş kiçik məktəb yaşlı şagirdlərin ictimai-siyasi görüş dairəsi xeyli genişlənir, belələri cəmiyyətdə baş verən sosial-siyasi və iqtisadi hadisələrdən asanlıqla baş açə bilirlər. Ölkədə mövcud olan qanunları, hüquq normalarını bilən və hərəkətlərində, fəaliyyətlərində onlara əməl edən şəxs özünü azad hiss edir, bələlərdən uzaq olur, alını açıq, üzü ağ yaşayır. Kiçik məktəb yaşlı şagirdlərin hüquq tərbiyəsinin vəzifəsi öz hüquq və vəzifələrini bilən, qanunun tələblərindən baş çıxaran və onlara əməl edən şüurlu vətənpərvərlər tərbiyələndirmək və beləliklə, qanunçuluğun möhkəmləndirilməsinə şərait yaratmaq, şagirdləri ifa etdikləri və edəcəkləri ümumi ictimai rollara hazırlamaqdır. Hüquq tərbiyəsinə ideyalılığın və məqsədyönlülüyn Azərbaycan Respublikasının siyasəti, həyatla qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi ilə əlaqəsi bu prinsip kiçik məktəbyaşlı şagirdlərin hüquq tərbiyəsinə aparıcı rola malikdir. İdeyalılığın gözlənilməsi şagirdlərin hüquq tərbiyəsinə müvəffəqiyyəti təmin edən şərtlərdən biridir. Hüquq tərbiyəsinə məqsəd aydınlığı da mühümdür. Əgər ailədə ata-ana, məktəbdə təlim, sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlər prosesində müəllimlər, məktəbdən kənar tərbiyə müəssisələrində tərbiyəçi-pedaqoqlar kiçik məktəbyaşlı şagirdlərin hüquq tərbiyəsinin təşkili zamanı qarşılarında duran məqsədi dumanlı təsəvvür edərlərsə, söz yox ki, müvəffəqiyyət qazana bilməzlər. Hüquqa şüura, hüquq mədəniyyətinə yiyələnmiş hər bir şəxs konkret şəraitdə əməli fəaliyyət göstərir. O, qanunu, hüquq qaydalarını bilmək, gözləmək və onlara hörmət bəsləməklə yanaşı, öz davranışına nəzarət etməklə, ətraf mühitə, insanlara, canlı aləmə qarşı rəftarında diqqətli olmaqla bərabər bunu həm də başqalarından tələb edir.

MƏDƏNİ NİTQİN ƏSAS ŞƏRTLƏRİ

Əliyeva S.İ.

Bakı Slavyan Universiteti

Nitq mədəniyyəti milli mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Hər bir millətin mədəniyyətinin göstəricilərindən biridir. Nitq mədəniyyəti ədəbi dilin fonetik, leksik, frazeoloji və grammatik normaları, onların qanunauyğunluqları, yaranması və onlara yiyələnmək haqqında dilçilik elmidir. Nitq mədəniyyəti mövzusunə mədəni nitqin əsas keyfiyyətləri ilə bağlı məsələlər - ədəbi dil və onun normaları, eləcə də nitq istisnaları, özləşmə meylləri, natiqlik sənətinin sahələri və nitq etiketləri daxildir. Mədəni nitq danışanın nə haqqında, nə məqsədlə, harada, hansı şəraitdə, kiminlə və ya kimlərlə danışmasını mütləq nəzərə almağı, zəngin söz ehtiyatına malik olmaqla hər sözün, söz birləşməsi və frazeoloji ifadələrin semantikasını, şifahi və yazılı nitqin tələblərinə əməl etməyi, cümlə üzvlərinin düzgün sıralanmasını əsas şərt kimi irəli sürür. Mədəni nitq üçün əsasən iki şərt tələb olunur:

1. Dilin özünün ifadə imkanlarının genişliyi, yəni hər hansı bir fikri ifadə etmək imkanlarının olması.
2. Bu dildə danışanın yüksək hazırlığı, yəni dilin ifadə imkanlarından düzgün şəkildə istifadə etməsi.

Məktəblərdə dilimizin fonetik, leksik, grammatik qaydalarının dərinlən öyrədilməsi, onların yazılı və şifahi nitqdə tətbiqini zəruri edir. Mədəni nitqə yiyələnmək üçün hər bir insan hər sözü düzgün və aydın tələffüz etməyi, sözləri fikrinə müvafiq seçməyi bacarmalı, artıq və lüzumsuz ifadələrə yer verməməyi, məntiqi vurğuları öz yerində düzgün işlətməyi bacarmalıdır. Yəni nitqə verilən tələblər gözlənilməlidir. Mədəni nitqə malik olmaq üçün dilin lüğət tərkibinə dərinlən bələd olmaq, onun normalarına dərinlən

yiylənmək, dil qanunlarını nitqdə düzgün tətbiq etmək lazımdır. Nitqin qurulmasında və dinləyicilərə çatdırılmasında mədəni nitqə verilən başlıca tələblər mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dilçilik nöqtəyindən nitq mədəniyyəti nitqin düzgünlüyünü, yəni müasir normalarını bilməyi və ona tam şəkildə yiyələnməyi nəzərdə tutur.

Hər bir dilin özünəməxsus fonetik, leksik, qrammatik qayda-qanunları vardır. Onları öyrənmədən, bilmədən nitq mədəniyyətinə yiyələnmək mümkün deyildir. Xalqın geniş əksəriyyətinin təhsil aldığı, yeni təfəkkür tərzinin formalaşdığı müasir dövrdə gözəl danışmaq qabiliyyətinə yiyələnməyi zaman özü tələb edir, bu iş ümumi inkişafımızın ümumi ahəngi ilə bağlı olaraq indi daha böyük maraq doğurur. İstər şifahi ədəbi dilimizin normalarının dilin müasir inkişaf səviyyəsinə uyğun əsaslı şəkildə işlənməməsi, orta məktəblərdən başlayaraq şagirdlərin nitqinə əksər vaxtlarda biganə yanaşılması nitq mədəniyyətinin praktik cəhətdən işlənməsini və mənimsənilməsini çətinləşdirir. Ümumi mədəniyyətimizin vacib tərkib hissələrindən biri olan nitq mədəniyyəti bütün tədris müəssisələrində öyrədilməlidir. Mədəni nitqə verilən əsas şərtlər, tələblər şagird və tələbələrə aşılmalıdır.

TƏDRİS ZAMANI MODAL FELLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİ YOLLARI

Əliyeva S.İ.

Odlar Yurdu Universiteti

Digər dillərdə olduğu kimi, müasir ingilis dilində də modallıq kateqoriyası bir çox vasitələrlə ifadə olunur. Bunlardan biri də modal fellərdir. Modal fellərdən məsdər vasitəsilə göstərilən hərəkətə danışanın münasibətini bildirmək üçün istifadə olunur. Məsdərlə işlənərək, modal fellər hərəkətin mümkünliyünü, qeri-mümkünlüyünü, vacibliyini, gərəkiyini, lazımlığını və s. bildirir. İngilis dilində modal fellər adi fellərə məxsus olan bir çox qrammatik xüsusiyyətlərə malik deyil: adi fellərdən fərqli olaraq, onlar indiki zamanın qeyri-müəyyən formasında üçüncü şəxsin təkində -s şəkilçisi qəbul etmir, onların məsdər və analitik formaları yoxdur və s. Bu kimi xüsusiyyətlərinə görə belə fellərə bəzən naqis (defective) feillər deyilir.

Modal fellər aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir.

1. Modal fellər təkbəşinə cümlə üzvü ola bilmir.
2. Əksər modal fellərdən sonra məsdər to ədatsız işlənir.
3. Modal fellər heç bir analitik formaya malik deyil.
4. Modal fellər heç bir şəxs şəkilçisi qəbul etmir.
5. Modal fellərin gələcək zaman forması yoxdur.
6. Modal fellərin əksəriyyəti sual və inkar formalarını köməkçi to do feili işlənmədən düzəldir.
7. Modal fellərin hamısının inkar forması iki şəkildə: tam və ixtisar olunmuş formada işlənir.

Müasir ingilis dilində modallıq ifadə edən feilləri işlənmə xüsusiyyətlərinə görə iki qrupa bölmək olar.

1. Əsl modal fellər (Real modal verbs)
2. Yarımmodal fellər (Semi-modal verbs).

Can modal feili: Can modal feilinin iki zaman forması vardır.

İndiki zaman forması- can

Keçmiş zaman forması – could

Can modal feilinin inkar forması not inkar ədatı ilə işlədilir. Sualda isə can modal feili önə keçir. Bu feilin indiki zaman forması gələcək zamana aid də işlənə bilər, məsələn :

They can visit us next week.

Digər zaman formalarında can feili əvəzinə mənaca ona yaxın olan to be able ifadəsi işlədilir. Can feilindən fərqli olaraq to be able ifadəsindən sonra məsdər to ədatı ilə işlədilir, məsələn :

He'll never be able to marry that woman.

Can modal feili aşağıdakı hallarda işlədilir.

1) fiziki, əqli qabiliyyət, bacarıq bildirmək üçün. Bu halda can feilindən sonra, bir qayda olaraq, məsdər qeyri-müəyyən formada işlədilir, məsələn :

We can make him comfortable. Perhaps we can save him. (Maugham)

2) Hərəkətin icrasının mümkünliyi mövcud qanuna əsaslanır, məsələn :

Everybody can speak in the Hyde Park everything he likes.

People could marry there without any of this nonsense. (Galsworthy)

3) təəccüb , şübhə , inamsızlıq bildirmək üçün: Bu halda sual və inkar cümlələrində can feilindən sonra məsdərin bütün formaları işlənə bilər. Can feili heyranlıq bildirərkən ancaq inkar cümlələrdə işlədilir , məsələn :

How could she say such a thing , just as they were going to part.

4) Can feilinin keçmiş zaman forması şərt budaq cümləli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində işlədilir, məsələn:

If he tried , he could finish his work in time .

If I've got a dictionary , I could translate the letter easily.

Müasir ingilis dilində olan əsl modal feillər bunlardır: can , may, must, ought (to). Yuxarıda haqqında danışılan modal feildən əlavə müasir ingilis dilində modal mənada işlədilən daha bir neçə fel mövcuddur. Bu qrupa daxil olan feilləri səciyyələndirən başlıca cəhət ondan ibarətdir ki, can , may , must , ought (to) modal feildən fərqli olaraq onlar ingilis dilində omonim sözlər kimi işlədilir , yəni onlardan bir qismi bir halda köməkçi fel , digər halda isə modal fel kimi , digərləri isə bir halda əsas mənalı fel , digər halda isə modal fel kimi işlədilir. Birinci qisim feillər bunlardır: shall , will, should , would . İkinci qisim feillər isə bunlardır: need, dare. Bu feillərə aid olan səciyyəvi xüsusiyyətlərə görə biz onları yarımmodal feillər (Semi-modal verbs) adlandırırıq.

Need yarımmodal feili: Need feili ikili xarakterə malikdir. O da müasir ingilis dilində həm əsas , həm də modal fel kimi işlənə bilər , məsələn :

They do not need to go there. That hardly need saying.(Voynich)

I've a friend up there . But we needn't see her.(Bruine)

Need feili yarımmodal fel kimi işləndikdə lazımlılıq , ehtiyac bildirir, əsasən inkar və sual cümlələrdə işlədilir. Need yarımmodal feildən sonra məsdər həm qeyri-müəyyən , həm də bitmiş formada işlənə bilər. Need yarımmodal feili inkar cümlələrdə bitmiş məsdərlə işlənərkən icra edilmiş hərəkətə ehtiyac olmadığını , onun icrasının lazımsız olduğunu , arzu edilmədiyini bildirir , məsələn :

You need not have come so early , I think.

You need not go home yet.

You need not have hurried.

Need feili hər iki halda , yəni həm əsas , həm də yarımmodal fel kimi işlənərkən ehtiyacı olmaq və lazım olmaq feilləri vasitəsilə tərcümə edilir, məsələn:

She needs a new coat.

Need I tell you everything in detail?

UŞAQ TƏFƏKKÜRÜNÜN İNKİŞAFINDA QRAMMATİK OYUNLARIN ROLU

Əlizadə M.A.

Lənkəran Dövlət Universiteti

Ana dili təlimində qrammatik çalışmaların rolu əvəzsizdir. Lakin müasir dərs daha effektiv yollar tələb edir. Elə yollar ki, şagird biliyi həvəslə, şüurla, özünün birbaşa müdaxiləsi ilə əldə etsin. Onun psixi, fiziki, zehni fəaliyyətlərində yorğunluq, bezikdiricilik olmasın. Qoyulan mövzu uşağı öz ardınca çəksin, düşüncəsi, beyni işləsin. Təsədüf deyil ki, düşünərək qazanılan bilik mexaniki qazanılan bilikdən daha uzunömürlü və faydalı olur. Əgər şagird hər hansı bir qaydanı bilirsə, ona lazım olan məqamda ondan istifadə edə bilmirsə, deməli, öyrətmə və bunun müqabilində də öyrənmə yolu düzgün olmamışdır. Müasir dərs şagirdin idrak fəallığını, intellektuallığını tələb edir. Çünki müasir dövrün gənci, gələcəyin qurucusu intellektcə yüksək səviyyədə olmalıdır. İntellektual şəxs isə fəal idraka, geniş təfəkkürə əsaslanır. Şəlalə Nəbiyeva qeyd edir: "Qarşılaşdığı problemləri o adamlar həll edir ki, onun ağılı - yəni intellekti qaydasındadır. Əksinə olanda isə insan qarşılaşdığı problemlərin həllində çətinlik çəkir. Çox zaman cəmiyyəti geri çəkən intellekti zəif olan insanlardır. Həmin insanlar təsadüfən vəzifəyə gəldikdə isə fəlakət daha böyük olur. Deməli, intellekt insanın cəmiyyətdəki mövqeyini, bir növ onun taleyini həll edir".

İbtidai siniflərdə ana dili təlimi ilə bağlı elmi biliklərin yaddaşda qalmasının ən etibarlı yolu şagirdə verilən tapşırıqların qrammatik oyunlar şəklində qurulmasıdır. Çünki oyun çətin asan, darıxdırıcı maraqlıdır. Yaddaş deyil, bacarıq önə keçir. Deyirlər, ağıllı cavab istəyirsinizsə, ağıllı da sual vermək lazımdır. Nə qədər ki qapalı, mexaniki əzbərləmə üçün şərait yaradan suallar, tapşırıq və çalışmalar olacaq (test və ya İsim nəyə deyilir?), orada düşünməyə, fikirləşməyə, deməli, intellektə yer olmayacaq. XX əsrin görkəmli

şəxsiyyətlərindən biri Yoxan Heydinq “oynayan insan”ı məhz “dərək edən insan” adlandırır. Doğrudan da, yerində və düzgün qaydalarla tətbiq olunan oyun uşaqların dərək etmə qabiliyyətini artırır. Deməli, təlimdə oyun vasitəsilə öyrətmə bugünün tələbi kimi gündəmə gəlir. Müasir təlimdə çoxsaylı didaktik oyunlardan istifadə olunur. Təlimdə sinfin səviyyəsindən, yaşdan asılı olaraq didaktik oyunların müxtəlif növlərindən, məsələn, oyuncaq, şəkil, əşya, söz üzərində oyunlardan və s. istifadə olunur. Oyundan yeni mövzunu başa salanda, təkrar edəndə, əldə olunan bilikləri inkişaf etdirəndə və ya möhkəmləndirəndə də istifadə etmək olar.

Didaktik oyunlar qrammatik bacarıqların möhkəmləndirilməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu oyunlardakı hərəkilik, emosionallıq, rəqabət şagirdlərin biliklərin daha dərindən mənimsəmələrinə və möhkəmlənməsinə xidmət edir. Şagird bütün bilikləri hafizəsinə yığsa da, özü onları əldə etməsə, analiz və sintez etmə bacarığına nail olmasa, öyrəndikləri qısa vaxt ərzində yaddaşından silinib gedəcəkdir.

Didaktik oyunun yaxşı nəticə verməsi üçün ona yaxşı hazırlaşmaq lazımdır. Bunun üçün birinci növbədə keçiləcək mövzuya uyğun oyunun seçilməsi vacibdir. Məsələn, sifətin leksik məna növlərini keçərkən müəllim “Aukşion” təlim oyun-üsulundan istifadə edə bilər. Müəllim, sanki “hərrac”a rəng bildirən sifətləri çıxarır. Oyuna belə başlayır: Sinfi komandalara bölür. Yaxşı olar ki, komandaların adlarını sifətin əlamət və keyfiyyət bildirməsi ilə əlaqədar seçsin. Beləliklə, komandalara rəng bildirən sifətlərə aid nümunə deməyi və yazı taxtasında onlar üçün ayrılmış hissədə qeyd etməyi tapşırır. Komandalar növbə ilə rəng bildirən sifətlərə aid nümunə demək imkanı verir. 3 sayına qədər cavab verməyən komanda oyun sırasını növbəti komandaya verir. Beləliklə, dilimizdə rəng bildirən sifətlər bitənədək oyun davam edir. Rəng bildirən son sifəti deyən komanda qalib gəlir. Qalib komanda alqışlanır. Digər komanda üzvləri tərəfindən təbrik olunur. Beləliklə, düşünməklə, axtarmaqla həm dilimizin zəngin rəng bildirən sifətləri öyrənilir, həm də əməkdaşlıq, bir-birinə hörmət, həssaslıq, bir-birinin uğuruna sevinmək kimi yüksək insani keyfiyyətlər aşılır. Oyun zamanı tez-tez səs-küy ola bilər. Bəziləri bundan əsəbləşir, bunun qabağını almağa çalışırlar. Əslində isə, bu səs emosiyaların qaynağını, dərək etmə dərəcəsinin yüksəldiyini, mövzuya marağın artdığını göstərir. İbtidai sinif uşaqlarının həyatının təmiz və rəqədən başlayan insana bənzədilənlərini nəzərə alıb, müəllim bu prosesi asanlaşdırmalıdır. Köməkçi vasitə kimi isə oyun xüsusi rol oynayır. Lakin müəllim dərək etməlidir ki, oyun əsas yox, köməkçi vasitədir. Ana dili dərslərində tez-tez “Cümlə qur” oyunu oynanılır. Oyunun şərti belədir: ayrı-ayrılıqda bir neçə cümlənin əvvəli və davamı verilir. Cümlələrin əvvəlinə uyğun davamını tapıb, cümləni tam şəkildə qurmaq lazımdır. Şagirdlər əvvəl səhvə yol versələr də, sonra oyunun şərtlərinə riayət edərək daha sərbəst və geniş cümlələr qura bilirlər. Bu qrammatik oyunda şagirdlər variantlar axtarır, onları müqayisə edir, araşdırır, düzgün olanını seçir, yoxlayır, müəyyən nəticəyə gəlirlər.

Yazı dərslərində “Sözü tap” oyunu da yaxşı nəticə verir. İlk baxışdan bu oyun çox sadədir. Şagirdlər verilən sözlərdə hecaların və ya hərflərin yerini dəyişməklə sözlər qururlar. Oyunun düzgün və müntəzəm keçirilməsi şagirdlər tərəfindən hərfləri yaxşı tanımağa şərait yaradır. Bu oyunun birinci və ikinci siniflərdə təşkilinə üstünlük verilməsi daha çox əhəmiyyət kəsb etmiş olar.

“İsmi hallanması” mövzunu keçən müəllim “Hallar arasında mübarizə” adlı bir allegorik şeirə və ya mətnə müraciət edərək halları rollarla şagirdlərə paylayıb həmin istiqamətdə hazırlanmış çalışmaları yerinə yetirmələrini tapşır bilər. Nəticədə, şagirdlər ismi hallarını dəqiq sıralayar, suallarını asanlıqla müəyyən edər və şəkilçilərinin hər birinin yerini tez öyrənərlər. Fəal dərslərdə motivasiya mühüm komponentlərdən sayılır. Bu mərhələ birbaşa şagirdin təfəkkürünə, yaradıcı, düşündürücü qabiliyyətinə əsaslanır. Odur ki, düzgün qurulmuş motivasiya mövzusunun 50%-nin yerinə yetirilməsi hesab olunur. Məhz oyun xarakterli dərslərdə motivasiya elə qurulmalıdır ki, şagirdlərin təfəkkür prosesi hərəkətə gəlsin və onların idrak fəallığına təkan versin.

Oyun prosesində ilk növbədə şagirdlərin fikirləri dəyərləndirilir, qiymətləndirilir. Hər bir şagird öz düşüncə dairəsinə uyğun “rol” tərtib edir, fikirlər müzakirə edilir, yaradıcı təkliflər irəli çəkilir. Bu proses təkcə şagirdlərin yaddaşının yeni elmi biliklərlə zənginləşdirilməsinə deyil, həm də təfəkkürünün inkişaf etdirilməsinə gətirib çıxarır. Bu işdə müvəffəqiyyət əldə etmək istəyən müəllim yeni islahatdan irəli gələn şəxsiyyətyönlü dərslər aparmağı, şagirdlərə ön mühüm olan həyatı bacarıq və vərdislər aşılamağı, əlavə material və özünün pedaqoji-psixoloji potensialından dəqiq və yerində istifadə etməyi bacarmalıdır.

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ FONETİKANIN ROLU
(TƏLİM RUS DİLİNDƏ OLAN MƏKTƏBLƏRDƏ)**

Əmiraslanova T.A.
Sumqayıt Dövlət Universiteti

Azərbaycan dili fənni azərbaycan bölməsi ilə yanaşı təlim rus dilində olan məktəblərdə dövlət dili kimi tədris olunur. Azərbaycan dilinin respublikanın ictimai və siyasi həyatının bütün sahələrində uğurlu tətbiq olunması Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2002-ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” qanununda öz əksini tapmışdır. Qanunda dilimizin hüquqi statusu, onun işlənməsi, qorunması, inkişafı üçün lazım olan tədbirlər, dövlət dilinin təlimi, rus bölmələrində Azərbaycan dilinin tədrisi və bu məqsədlə dərsliklərin və dərs vəsaitlərinin hazırlanması məsələləri öz əksini tapmışdır. Təəssüflər olsun ki, uzun müddət təlim rus dilində olan məktəblərdə Azərbaycan dili bəsit ikinci dərəcəli bir fənn kimi tədris olunmuşdur. Hal-hazırda dövlətimizin təhsilə göstərdiyi qayğı nəticəsində bu problemlər də öz həllini tapmışdır. Təlim rus dilində olan məktəblərdə Azərbaycan dilinin uğurlu tədrisi üçün bir neçə amil son dərəcə vacibdir. Bu fənni tədris edən müəllim savadlı, geniş erudisiyalı, Azərbaycan dilini, ədəbiyyatını, tarixini, coğrafiyasını, çağdaş durumunu, musiqi tarixini, ümumən “Azərbaycanşünaslıq” elmini gözəl bilməli və “Azərbaycançılıq” ideologiyasına sadıq olmalıdır.

F.F.Fortunatov qeyd edirdi ki, hansı dil olursa-olsun, onun elmi şəkildə öyrənilməsi fonetikadan başlanmalıdır. Təlim rus dilində olan məktəblərdə də şagirdlərin Azərbaycan dili ilə tanışlığı dilin özəyi olan fonetikadan başlayır. Fonetika dilçiliyin bir bölməsi olub, dilin səs tərkibindən, səs qanunlarından, daha ümumişlək halda desək dilin səs sistemindən bəhs edir. Fonetika (yunanca phone-səs, tika-elm,) səs haqqında təlim deməkdir. Səslərin ümumi akustik və fizioloji cəhətləri, səs sistemi, səslərin dəyişməsi, əvəzlənməsi kimi bir sıra məsələlər fonetikanın mövzusunı təşkil edir. Fonetikanın obyektı birbaşa canlı danışmaq nitq səsləridir. O, təbiət və cəmiyyətdəki bütün səsləri yox, ancaq ictimai səsləri araşdırır. Təlim azərbaycan dilində olan məktəblərdən fərqli olaraq təlim rus dilində olan məktəblərdə fonetikanın tədrisi daha çox praktik şəkildə aparılır. Bu proses özünü Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Respublikası Təhsil problemləri İnstitutunun 2013-cü ildə birlikdə hazırladığı Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili (Dövlət dili kimi) fənni üzrə təhsil proqramında öz əksini tapmışdır. Belə ki, təlim rus dilində olan məktəblərdə azərbaycan dili fənni üzrə məzmun xətləri aşağıdakı kimidir. 1. dinləyib-anlama 2. danışma 3. oxu 4. yazı. Təlim azərbaycan dilində olan məktəblərdə isə bu bölgü belə qeyd edilmişdir. 1. dinləyib-anlama, danışma 2. oxu 3. yazı 4. dil qaydaları. Müqayisə aparıb görə bilərik ki, təlim rus dilində olan məktəblərdə şagirdlərin azərbaycan dilinin öyrənilməsinə qaydalar əsasında yox praktik şəkildə mənimsənilməsinə daha çox üstünlük verilib. Təlim rus dilində olan məktəblərdə təhsil alan şagirdlərə Azərbaycan dilinin saitlər sistemi, samitlər sistemi, heca tipləri, orfoqrafiya qaydaları, vurğu haqqında məlumatlar fonetika bölməsində tədris olunur. Təlimin ilk mərhələsində şagirdlər imitasiya (təqlid etmə) metodu ilə müəllimin sözlərini təkrarlamaqla danışmağı öyrənirlər. Müəllim şagirdlərin səhvləri üzərində düzəlişlər aparmaqla isə daha yaxşı nəticələr əldə edir. Təlim rus dilində olan məktəblərdə fonetikanın mənimsədilməsində ən yaxşı metodlardan biri də hər iki dilin fonetik quruluşunu şagirdlərə müqayisəli şəkildə mənimsətməkdən ibarətdir. Belə ki, hər iki dilin saitlər və samitlər sistemində oxşar və fərqli cəhətləri qeyd etməklə, heca tiplərinin bölgüsünü aparmaqla, sözlərdə vurğunun yerini müəyyən etməklə hər iki dilin fonetik quruluşu haqqında şagirdlərdə təsəvvür yaratmaq lazımdır.

**TƏLİMİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASINDA İNTERAKTİV
TƏLİM ÜSULLARINDAN İSTİFADƏNİN ROLU**

Əmrahova F.İ.
Gəncə Dövlət Universiteti

Yaşadığımız XXI əsrin hazırkı mərhələsində Azərbaycan təhsil sisteminin qarşısında çox mühüm problemlər durur. Müasir təhsilin əsas məqsədi tədrisin səmərəliliyini artırmaq, gələcəkdə vətənimizi inkişaf etdirə bilən, öz düşüncəsi, ağılı, potensial enerjisi, güclü məntiqi ilə fənləri dərinlən mənimsəyən və onu tətbiq etməyi bacaran, hər cür stüasiyalarda işin məğzini tutub çıxış yolunu axtarmağı bacaran yüksək intellektli gənclər yetişdirməkdir. Bu xüsusda yeni təlim metodlarının tətbiqi labüddür.

Təlim keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün müəllim – şagird münasibətlərdə aydınlıq olmalı, onların arasında qarşılıqlı ünsiyyət və hörmət formalaşmalıdır. Təlim- tərbiyənin mərkəzində şagird durmalı , öz interaktiv fəaliyyəti ilə ön planda durmalıdır. Müəllim isə dərslər hər hansı bir mərhələsində şagirdlərin kollektiv şəkildə işləmələrinə istiqamət verməli, mözü isə vasitəçi (bələdçi) rolunu icra etməlidir. Tədris prosesində yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqinə nail olan müəllim təşkilatçılığı öz üzərində götürməli əsasən şagirdlərin fəallığını artırmış olur, ənənəvi tədris metodlarından tədricən uzaqlaşır. Beləliklə , onların interaktiv fəaliyyətləri artır, düşünmə , tapma qabiliyyətləri dərinləşir, intellektual səviyyələri yüksəlir. Interaktiv təlim metodlarının tətbiqinin başlıca məqsədi hər bir şagirdin biliyi, bacarığı və dünyagörüşünü bu usulla keçilən dərslərdə maksimum dərəcədə inkişaf etdirməyə şərait yaratmaqdır. Həm də onlara müstəqillik verməklə iradi keyfiyyətlərini möhkəmləndirməklə sərbəst fikir söyləmək, rəy bildirmək, çətinliklərdən qorxmayıb onları aradan qaldırmaq əzmkarlığı aşılamaqdan, gələcək həyata yeni əsrin vətəndaşları kimi hazırlamaqdan ibarətdir. “İnteraktiv” təlim dedikdə dialoq, qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərmək əsasında qurulan təlim nəzərdə tutulur. Yeni təlim metodlarını tətbiq edərkən müəllim üçün ən yaxşı iş formalarından biri qruplar üzrə əməkdaşlıq təlimini təşkil etməkdir. Bu zaman hər bir qrupun ayrıca yazı taxtası da ola bilər ki, lazım gəldikdə şagirdlər birgə işlərinin nəticələrini həmin yazı taxtasında əks etdirlərlər. Eləcə də, qruplar həm də yarımqruplara bölünə bilərlər. Otaqda stollar elə düzülür ki, şagirdlər qoyulmuş stolların hər birinin ətrafında 4 nəfər olmaqla yerləşirlər. İşin gedişində neçə nəfər və necə əyləşmələrini şagirdlər özləri müəyyənləşdirirlər. Dərsin gedişində müəllim onlara necə işləmələri barədə məsləhət verir. Ancaq şagirdlərə heç vaxt öz iradəsini, istədiyini qəbul etdirə bilməz. Şagirdlər özləri, məhz prosesin gedişində kollektiv fəaliyyətin fərdi işdən üstünlüyünü hiss etməlidirlər.

Fəal təlim metodlarının tətbiqi nəinki təlimin keyfiyyətini yüksəldir, həm də onların bir çox mənəvi keyfiyyətlərinin inkişafı üçün şərait yaradır. Təlim təhsil vermək, şəxsiyyət tərbiyə etmək və inkişaf etdirmək kimi 3 mühüm funksiyayı yerinə yetirir. Bu prosesdə təlim metodlarının düzgün seçilməsi və tətbiqinin rolu, əhəmiyyəti çox böyükdür. Təlim metodları şagirdə bilik, bacarıq və vərdislər sistemini aşılamaq yollarıdır. Müasir dərs, müasir elmi-nəzəri biliklərin müasir elmi- pedaqoji üsullarla öyrədilməsi deməkdir. Müasir təlim üsullarının əsasında “əməkdaşlıq” prinsipi dayanır. Uşaqlar müəllimin təcrübəsini passiv qəbul etmir, onunla birgə ətraf aləmin fəal tədqiqatçısına çevirirlər ki, bu da dərk etməni asanlaşdırır. Müəllim öz biliyini diktə etmir, əksinə məsləhət verən, istiqamət verən yardımçı olan tərəf – müqabilə, yoldaşa çevrilir. Müəllim şagirdə dünyanı başa düşməkdə və qazandığı bilikləri real həyat şəraitinə tətbiq etməkdə yardım göstərir.

Yeni təlim metodları ilə işləyən pedaqoji ictimaiyyət ənənəvi təlim metodlarından yeni təlim metodlarına keçməyi labud hesab edirlər. Təlim prosesini aktiv etmək üçün düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək, yaradıcılığa həvəsləndirmək və öyrənməyə maraq yaratmaq məqsədini güdən müəllim şagirdi təlimə cəlb edə biləcək metodlardan istifadə etməlidir. Şagird öz təlimin fəal iştirakçısı olmaq üçün hazırlanmalıdır. Yeni təlim metodları şagirdin biliyini, bacarığını və dünyagörüşünü inkişaf etdirməyə şərait yaratmalı, onlara müstəqillik verməklə iradi keyfiyyətlərini möhkəmləndirməyə, sərbəst fikir söyləməyə, rəyini bildirməyə, çətinliklərdən qorxmayıb onları aradan qaldırmağa, əzmkarlığını artırmağa şərait yaratmalıdır. İnteraktiv təlim dedikdə, fəal-qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək əsasında qurulan təlim nəzərdə tutulur. Təlim zamanı şagird nə qədər fəallıq göstərsə, bir o qədər sərbəst və idraki fəaliyyət göstərməyə nail olar. Yəni şagird bilikləri hazır deyil, müstəqil olaraq əldə edəcəkdir və bu biliklər məsələlərin həlli prosesində dərk olunacaq. Fəal təlim metodlarından ən maraqlı və praktik olanı “əqli hücumdur” bu metod iştirakçılardan fəal şəkildə iştirak tələb edir, şagirdlərdən müəyyən situasiyalarda çıxış yolu tapmaq, onları təhlil etmək qabiliyyəti inkişaf etdirərək şagirdlərin yaradıcılıq və şəxsi ifadə tərzlərini istiqamətləndirir.

“Əqli hücum” üsulundan istifadə olunan dərslər mərhələləri aşağıdakı kimidir:

1. Mövzu seçilir və tapşırıq elan edilir. Şagirdlər 4-5 nəfərdən ibarət qruplarda işləyirlər;
2. Təlimatçı şagirdlərdən bütün düşünülməmiş ideyaların sürətlə, qısaca konkret ifadələrlə bildirməsini tələb edir. Bu ideyalar necə gəldi, qeyri adi, absurd, hətta uzaqgörən ola bilər. Şagirdlər öz yoldaşlarının şərhinə istinad edə bilər, tənqid etmədən bu şərhləri tamamlayıb başqa formada ifadə edirlər.
3. Müəllim ideyaları qeyd edir (kağızda, lövhədə, videl və ya audio kassetdə...).
4. Müəllim qəbul edilmiş və irəli sürülmüş ideyaları ümumiləşdirmək üçün şagirdlərə 10-15 dəq. vaxt verir.
5. Müəllim ideyaları bir daha yekunlaşdırır və qrup onların qruplaşdırılması üçün kriteriya (yəni, simvol – kateqoriyalar, əsas sözlər, təsvirlər və s.) müəyyənləşdirir.
6. Müəyyənləşdirilmiş kriteriyalar əsasında yardımçı qruplara bölünür. Lakin müzakirə bütün qrupla da aparıla bilər, bu mərhələ zamanı şagirdə artıq bildirilmiş ideyaların tənqidi təhlil edir, qiymətləndirir,

müzakirə aparır. İştirakçılar müzakirə olunan problemin mümkün həlli üçün orjinal və ya ən yaxın ideyaları seçirlər. Şagirdlər bu ideyalardan irəli gələn mümkün risk ziddiyyətlər barəsində sərbəst müzakirələr aparırlar.

7. Hər bir yardımçı qrup öz nəticələrini göstərir və onları yoldaşları ilə bölüşürlər. Onlar bunu sözlərlə, bütöv ifadələrlə, təsvirlərlə, rəsmlərlə, mahnılarla və ya rollu oyunlarla təqdim edirlər.

Müəllim şagirdləri öz ideyalarını irəli sürməyə ruhlandırmaqla müdaxilələrin qarşısını almaqda və ideya axınına stimullaşdırmaqda fəaliyyətin bir növ katalizatoru olmalıdır.

ABDULLA ŞAIQIN MAARİFÇİLİK FƏALİYYƏTİ

Ərəbxanova K.M.

Bakı Slavyan Universiteti

Görkəmli müəllim və ədibimiz Abdulla Şaiq 1881-ci ildə Tiflis şəhərində anadan olmuşdur. Abdulla Şaiq 1902-ci ildə görkəmli maarifpərvər Həbib bəy Mahmudbəyovun müdir olduğu altısinifli məktəbin aşağı siniflərinə ana dili müəllimi təyin olunur. Həm pedaqoji fəaliyyəti, həm də əsərləri ilə gənc nəsli yeni ruhda tərbiyələndirmək, ona dil və ədəbiyyatımızı sevdirmək məqsədini qarşısına qoyur. Pedaqoji fəaliyyətlə ədəbi yaradıcılığı birləşdirərək, uşaqlar üçün əsərlər yazmağa başlayır. Bu zaman o, “Dəbistan”, “Məktəb” və “Rəhbər” jurnallarında uşaqlar üçün əsərlər çap etdirir.

Xalq maarifi və məktəb tariximizdə A.Şaiqin ən görkəmli işlərindən biri də onun ana dilində dərsliklər yaratmaq sahəsindəki fəaliyyətidir. 1910-cu ildə A.Şaiq ibtidai məktəblərin birinci sinfi üçün sövti üsulla yazdığı “Uşaq gözlüyü” adlı dərsliyini Bakıda nəşr etdirir. 56 səhifədən ibarət olan bu dərslik, əsasən 3 bölməyə ayrılır. 1910-cu ildə A.Şaiq Azərbaycan məktəbləri üçün “Gülşəni-ədəbiyyat” adlı fars dili dərsliyini yazıb Bakıda çap etdirmişdir. İ.A.Krıllovun bi sıra təmsilləri də kitaba daxil edilmişdir. Hər mətnin sonunda sual və tapşırıqlar vermişdir. 1912-ci ildə yuxarı sinif şagirdləri üçün “Gülzar” adlı ədəbiyyat dərsliyini nəşr etdirmişdir. A.Şaiq Mahmud bəy Mahmudbəyov, Süleyman Sani Axundov, Fərhad Ağazadə ilə birgə yazdığı məşhur “İkinci il” dərsliyini Bakıda çap etdirir. Bu dərslik pedaqoji və metodiki cəhətdən zamanın ən yararlı dərsliklərindən biri hesab edilməlidir. Həmin kitabda orfoqrafik vərdişlər qazandırmaq məqsədi ilə çalışma nümunələri də verilmişdir. A.Şaiq “Türk ədəbiyyatı”, “Milli qiraət” və s. bir sıra dərs kitablarının da müəllifi olmuşdur. Onun görkəmli xidmətlərindən biri də 1906-cı ildə Bakıda çağırılmış Birinci müəllimlər qurultayında fəal iştirak etməsidir. O, həmin qurultayda qarşıya çıxmış bir sıra mühüm məsələlərin, məsələn: yeni üsulla məktəblər açmağın, dil və ədəbiyyat tədrisi sahəsində aparılacaq islahatların, bu kimi bir çox tədbirlərin həll edilib, həyata keçirilməsində yaxından fəaliyyət göstərmişdir.

QARABAĞ ŞİVƏLƏRİNDƏ QOHUMLUQ MÜNASİBƏTİ BİLDİRƏN SÖZLƏR

Əsgərova L.B.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Dilimizin leksikası qədim köklərə, tarixə dayandığı üçün söz ehtiyatı zəngindir. Azərbaycan dilinin leksikasında sözlərin bir qismi də qohumluq münasibətlərini bildirən terminlərdir. Bu adların çoxu qəbilə və tayfa dövrünün izlərini əks etdirən sözlərdir. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt şivələrinə Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri və Ayrım şivələri aiddir. Qarabağ dialekt və şivələri işlənmə baxımından Yuxarı Qarabağ və Aşağı Qarabağ olmaqla fərqlidir. Yevlax şivələrində müşahidə edilən qohumluq terminlərinin bir çoxu ədəbi dildə və digər şivələrdə işlənən sözlərlə ümumilik təşkil edir. Onların bəziləri sinonim cərgələr yaradır. Şivələrdə müşahidə etdiyimiz bir sıra terminlər digər türk dillərində də işlədilir. Qarabağ şivələrini bir hissəsində Yevlax şivələrində işlədilən qohumluq terminləri təşkil edir. Bu terminləri iki qrupa ayırmaq olar: a) qan qohumluğuna aid terminlər; b) nikah qohumluğuna aid terminlər.

a) Qan qohumluğuna aid terminlər: ana (bütün şivələrdə)//nənə (əksər şivələrdə)//ciji (Dəryada sijim oleydi, Çəhməyə güjüm oleydi. Dərdimin bu yerində Ağlıyan cijim oleydi) – ana; ata (büt. şiv.//lələ (Aşağı Qarabağ, Yuxarı Qarabağ)//əmi (Yevlax) – ata; qağa (əks. şiv.) – böyük qardaş; baji (büt. şiv.) – 1. bacı, 2. qardaş arvadı, 3. ögey ana; dədə (Dədəm bijdi, kündəni sayır, nənəm bijdi kündədən kəsir) – baba; cəddaba (əks. şiv.) – nəsilə ulu baba; züryət (Yuxarı Salahlı) – övlad; çağa (büt. şiv.) – körpə uşaq; qoja nənə (əks.

şiv.) – atanın və ya ananın nənəsi; dayı (Dayıynan dağı dolan, əmiynən bağı gəzmə), mama (büt. şiv.) – atanın bacısı; bibi (əks. şiv.)//gəlinbajı (Y.Qar., A.Qar.) – əminin və ya dayının arvadı; simsar (əks. şiv.) – uzaq qohum.

Qarabağ şivələrində yeddi arxa dolan ifadəsi də məşhurdur; məsələn, Mən onu yetdi arxa dolana kimin tanıyıram (Y.Qar.). Yeddi arxa dolan ata, oğul, nəvə, nəticə, yetikcə, kötükçə, itikcə şəcərəsini-nəslin yeddi törəməsini nəzərdə tutur. Bundan başqa, şivələrdə əmoğlu, əmqızı, maməoğlu, mamaqızı, xaloğlu, xalaqızı, dayoğlu, dayqızı kimi qohumluq terminləri işlədilir. Qohumluq terminlərinin bir qismi morfoloji yolla, yəni -lax, -dax (fonetik variantları ilə) şəkilçisinin köməyi ilə yaranmışdır. Bu qohumluq terminləri ögeylik mənasını bildirir; məsələn: atalax//dədəlix – ögey ata, analax – ögey ana, bajılax – ögey bacı, qardaşdax – ögey qardaş, oğullux – ögey oğul, qızdax – ögey qız.

Qeyd edək ki, -lax, -dax şəkilçiləri qan qohumluğu bildirən sözlərə artırıldıqda ikinci bir mənə – «dostluq» mənası da bildirir. Belə ki, bajılax sözü «ögey bacı» mənasından başqa, «rəfiqə», qardaşdax sözü isə «ögey qardaş» mənasından başqa, «rəfiq» mənasını bildirir.

Dədə sözü şivələrdə bəzən ata anlamında da işlənir: – Ağız ey, dədəm dədəmə borşdu döyül a! (Qb.); – Üş gündü, dədəm öyə yaman yornuğ gəlir (Yev.); – Gör, dədəmin paltarrarınnan əyninlə gələni olajax? (Yev.). «Dədə Qorqud kitabı»nda geniş mənə çalarlarına malik olan bu söz haqqında Əzizxan Tanrıverdi ətraflı bəhs etmişdir.

Qağa sözü «ata» və «böyük qardaş», bajı sözü «bacı», «qardaş arvadı», «ögey ana» mənalarında Cəlilabad rayonu şivəsində qeydə alınmışdır.

b) Nikah qohumluğuna aid terminlər: külfət//övrət//uşaxların anası, ər//öyün kişisi//uşaxların atası, quda (evlənmiş oğlanın və ya qızın valideynlərinin bir-birinə verdikləri qarşılıqlı qohumluq adı), gəlin, köy//göy (A.Qar., Y.Qar.)//kürəkən, yeznə (əks. şiv.) (bacının əri), qayın, baldız, elti (qardaşların arvadlarının bir-birinə verdikləri qohumluq adı), bajanax, qaynata, qaynana//qaynənə (Qaynənəli gəlinin dili:n altda qənt gərəx). Yeznə sözü Yevlax şivələrində həm «bacının əri», həm də «qızın əri» mənalarında müşahidə edilir: Yeznə kişinin düşmanıdı; Yeznən yaxşı çıxdı, bir oğlun artıdı. Yeznən pis çıxdısa, qızın da dardıdı. Baldız sözü Yevlax şivələrində həm ərin, həm arvadın bacısı mənasında işlədilir. M.Kaşğarının «Divanü-lügət-it-türk» əsərində bu söz «arvadın kiçik bacısı» mənasında qeydə alınmışdır. Ərin bacısına isə baldız deyil, sinqil deyilir.

Giji-bajı//cici-bici. Bu söz şivələrdə sirdaş, rəfiqə anlamında işlənir; – Əşşi, bu dəfə barışannan, tay ayrı ciji-bajı oluflar (Y.Sal.); – Uların arasınnan su da keşmir, ciji-bajıdılar (S.); – Allah xeyir eləsin, cici-bicidilər, sözdəri-söhbətdəri qutarmax bilmir (Yevlax.). Əzizxan Tanrıverdi «Dədə Qorqud dastanı»ndakı mənfi çalarlı «cici-bici»nin şivələrimizdə semantik dəyişmə ilə müsbət anlamlı söz kimi mühafizə olunduğu qənaətinə gəlmişdir.

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ DİALOQLARDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİ YOLLARI

Əskərli A.F.

Bakı Slavyan Universiteti

Xarici dillərin tədrisinin əsas məzmunu və məqsədi şagird şəxsiyyətinin inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı onların linqvistik qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasına, xarici dildə nitq inkişafına böyük maraq və həvəsin yaradılmasına yönəlməlidir. Müasir şagird öz dünyagörüşü və bilikləri həcmində xarici dildə ünsiyyət yaratmağı bacarmalıdır. Xarici dil dərslərində müəllim şagirdlərlə, şagirdlər öz həmyaşıdları ilə daim ünsiyyətdə olur. Fəal iştirakı təşviq etmək üçün səmərəli yol dialoq vasitəsi ilə həyata keçirilir. Təəssüflər olsun ki, bəzən passiv təhsillə yetişən və səhv etmək qorxusu ilə bir çox şagird sinifdə dialoqa daxil olmaqdan son dərəcə istəksiz olurlar. Bu zaman müəllim səbrli olmalı və elə bir mühit yaratmalıdır ki, şagirdlər danışmaqdan, sual verməkdən, müəllim və həmyaşıdları ilə dialoq qurmaqdan çəkinməsinlər.

Dialoqlardan istifadə etməyin müxtəlif yolları vardır. Sinifdə dialoq yaratmaq üçün istifadə olunan ən ümumi üsul sual və cavabdır. Müəllimlər dərs müddətində istənilən vaxtda şagirdlərin sual vermələri üçün icazə verir və yaxud sualların verilməsi üçün əlavə vaxt ayırır. Eyni zamanda müəllimlər də şagirdlərin suallarını vaxtında cavablayıb, onlara əlavə suallar da verə bilər. Şagirdlər dərs müddətində müəllim ilə daim əlaqədə olduqlarına və çəkinmədən sual yarandığı anda sual verdiklərinə, dialoqa girdiklərinə görə bu üsul fəal öyrənmə mühitinin yaranmasına kömək edir.

Dialogdan istifadə etməyin digər yolları sinif və cütlərlə işdir. Sinif işində müəllim dərslərin əvvəlində müəyyən mövzu üzrə bütün sinifə suallar verir və mövzu ilə bağlı öz fikirlərini bildirməyi tələb edir. Eyni zamanda şagirdlər bir-birlərinin fikirlərinə diqqətlə qulaq asır və bir-birlərinin fikirlərinə münasibət bildirirlər. Beləliklə, sinifdə hər bir şagird bu tapşırıqda fəal iştirak edir. Cütlərlə işdə müəllim məsələn: “At the theatre” (teatrda), “At the bus stop” (dayanacaqda), “At the airport” (hava limanında), “At the hospital” (xəstəxanada) və s. mövzularda dialog qurmağı tələb edir. Şagirdlər müstəqil şəkildə bir-biri ilə dialog qurur, mövzuya uyğun sözlərdən, frazalardan istifadə edirlər. Dialoglardan istifadə edilməsi eyni zamanda şagirdlərin danışmaq bacarıqlarının formalaşmasında da mühüm rol oynayır. Şagirdlərin qrammatik cəhətdən düzgün danışılmasına, kontekstə uyğun olan sözlərdən və ifadələrdən istifadə edilməsinə və bu sözlərin düzgün tələffüz olunmasına müəllim tərəfindən daim nəzarət olunur.

AZƏRBAYCANIN GÖRKƏMLİ ŞAİRİ VƏ MÜTƏFƏKKİRİ XAQANI ŞİRVANİ ŞAGİRDLERİNİN SADƏLİK VƏ TƏVAZÖKARLIQ TƏRBIYƏSİ HAQQINDA

Əyyubova H.V.

Gəncə Dövlət Universiteti

Təsədüfi deyildir ki, bütün dünya xalqlarının istər şifahi, istərsə də mütərəqqi yazılı ədəbiyyatında sadəlik və təvazökərlik ən yaxşı əxlaqi məth edilir. Bunun ən yaxşı nümunəsini bizə Azərbaycanın şifahi və yazılı ədəbiyyatı verir. Azərbaycanın atalar sözlərində, bayatılarında, qağıllarında, zərbi məsələlərində “sadəlik insanın bəzəyidir”, “Ağac bar gətirdikcə başını aşağı dikər”, “Çayda su çox olanda lal olar”, “Burda mənəm Bağdadda kor xəlifə”, “Özünü öyən döyər”, kimi sadəliyi, təvazökarlığı tərifləyən, lovğalığı, dikbaşlığı pisləyən atalar sözlərilə, bayatılara və zərbi – məsələlərə çox rast gəlmək olar. Azərbaycanın çoxəsrlik yazılı ədəbiyyatda sadəlik və təvazökarlığın insan həyatında xeyrinə, lovğalığı və təkəbbürlüyün zərərinə aid fikirlər çoxdur. Biz burada bunlardan bir neçə nümunə göstərməklə kifayətlənəcəyik. Hələ orta əsrlərdə Azərbaycanın görkəmli görkəmli şairi və mütəfəkkiri Xaqani Şirvani öz nəsihətlərinin birində yazmışdır :

“Mənəm, mənəm” deyib, öymə özünü,
Həmişə müxtəsər söylə özünü
Cahildir özünü tərif edənlər
“Çox bilirəm” demə bilsən də əgər.....
Əgər tovuz kimi çəkərsən
Az – az təvazölə sözünü
Döşünə döyüb də ömə özünü !

Sadəlik və təvazökarlığın insan həyatında əhəmiyyətindən bəhs edərkən hərt şeydən əvvəl həqiqi sadəlik və təvazökarlığı saxta və süni təvazökarlıqdan ayırd etmək lazımdır. Əlbəttə, buradan heç də belə nəticə çıxarmaq olmaz ki, təvazökar adam şan – şöhrət qazanmağa çalışmamalıdır. İnsanların həmin şöhrət və şərəf uğrunda çalışmaları heç də təvazökarlıq deyildir. Əksinə, xalqa, Vətənə xidmət etməklə şöhrət qazanmağa çalışmaq gözəl əxlaqi sifətdir və həminin borcudur. Lakin şərəfi, şöhrəti özünü gözə soxmaq, gözdən pərdə asmaq, başqalarına paxıllıq etmək, vəzifə əldə etmək üçün hər cür alçaq sifətlərə, o cümlədən yaltaqlığa, iki üzlülüyə, xəyanətə əl atmaq yolu ilə deyil, fədakar, namuslu əməklə qazanmaq lazımdır. Öz əməyinin nəticələri ilə fəxr etmək, əldə edilən qələbələrlə sevinmək hamıya xasdır. Haqlı iftixar hissi nəcib hissidir. Bu hissdən məhrum olanlar sözün əsil mənasında vətənpərvər hesab etmək olmaz. Haqlı iftixar hissi bir növ hərəkətverici qüvvədir. Adamı bu hissdən məhrum etmək onu öldürmək olardı. Çünki bu hiss insanı fəallaşdırır, onun qüvvələrini səfərbərliyə alır, böyük qələbələr əldə etmək üçün ruhlandırır. Bu hiss adamlara sadəlik və təvazökarlıq göstəməyə sövq edir. Bu səbəblərə görə də öz xidmətləri ilə sevinməyi, əldə etdiyi qələbələrlə fəxr etməyi heç də sadəlik və təvazökarlığa zidd hesab etmək olmaz. Əksinə, bu cür iftixar hissi sadəlik və təvazökarlıqla üzvü surətdə bağlıdır. Keçmiş zamanlardan ta, bu günə qədər Azərbaycan xalqı həmişə gənc nəslin sadəlik və təvazökarlıq ruhunda tərbiyə olunmasına xüsusi fikir vermişdir. Atalar sözləri, zərb məsələləri, mahnı və nağıllardakı sadəlik və təvazökarlığa aid xalq müdrikliyi nəsil-dən nəsle keçmişdir. Həmin xalq müdrikliyi uşaqların və kiçik yaşlı məktəblilərin sadəlik və təvazökarlıq ruhunda tərbiyə almasında mühüm rol oynamış və oynamaqdadır. Eyni sözləri təhsildə, əməkdə, yaradıcılıq sahəsində birinci olmağa çalışmaq haqqında da demək lazımdır. Kollektivdə özünün vədəkar və namuslu əməyi ilə birinci olmağa və müsbət cəhətdə fərqlənməyə çalışmaq da, iftixar hissi kimi əsla sadəlik və təvazökarlığın əksinə

deyildir. Bu cür cəhd təbii və hamıya xas olan bir hal olub, özlüyündə həmişə müəqqi inkişafa kömək edir, adamlarda daim yenilik axtarmaq həvəsi oyadır. Lakin başqalarının əməyinə xor baxmaq, özünü birinci cərgəyə salmaq üçün başqalarına mane olmaq, başqalarının müvəffəqiyyətini heçə çıxarmaq və bu incaq məqsəd üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə etmək ən pis formada təzahür edən lovğalıq və ifrat, xudpəsənlikdir. Çünki, yuxarda qeyd etdiyimiz kimi həqiqi təvazökar adam özünü kollektivin bir üzvü hesab edib, öz yoldaşlarının müvəffəqiyyətlə daim sevinməli və başqalarının da birinci olmalarına çalışıb, geridə qalanlara var qüvvəsi ilə kömək etməlidir.

Həqiqi sadəlik və təvazökara öz – özünü alçatmaq, öz mənliliyinə hörmət etməməmək, öz şəxsiyyətini qorumamaq da eyni şey deyildir. Heç də sadəlik və təvazökarlıq əfəllik, zəiflik, öz ləyaqətinə hörmətsizlik dərəcəsinə endirilməməlidir. İnsan öz ləyaqətinə, öz bacarıq və qabiliyyətini qorumağa borcludur. Şərəfsizlik, öz şəxsiyyətinə hörmətsizlik də lovğalıq kimi mənfi əxlaqi sifətdir. Adam öz müvəffəqiyyətlərini zizlətməməli, onunla fəxr etməli, öz müffəqiyyətlərinin sirri haqqında yoldaşları ilə söhbət etməli, lakin başqalarının müffəqiyyətinin kiçildib, öz müffəqiyyətlərini şişirtməməlidir. Özünü öyüb, tərəflənməməli, arxayınlaşmamalı, daim irəliyə baxmalı və müffəqiyyətlərini durmadan artırmalıdır. Bir sözlə öz ləyaqətinə hörmətsizliklə həqiqi təvazökarlıq arasında heç bir əlaqə yoxdur. Yüksək əxlaqlı adam öz qüvvələrinə, bacarıq və qabiliyyətinə inanmalıdır. İnamsız müffəqiyyət yoxdur. Lakin bu inam həddindən artıq iddialanmağa, özünə məftunluğa, öz qüvvələrini həddindən artıq qiymətləndirməyə gətirib çıxartmamalıdır. Həm inamsızlıq, həm də öz qüvvə və imkanlarını şişirtmək eyni dərəcədə insanın tərəqqisinə mane olur.

İBTİDAİ SİNİF ŞAGİRDƏLƏRİNİN SADƏLİK VƏ TƏVAZÖKARLIQ TƏRBİYESİNİN MAHİYYƏTİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Əyyubova H.V.

Gəncə Dövlət Universiteti

Sadəlik və təvazökarlıq – insanın ən görəl və nəcib əxlaqi keyfiyyətlərindəndir. Sadəlik və təvazökarlığın insanın həyatında əhəmiyyəti hər şeydən əvvəl ondan ibarətdir ki, bu sifətə malik olan adamlar bir qayda olaraq, həmişə yeni bilik əldə etməyə, başqalarından öyrənməyə, qabaqcılların iş təcrübəsini mənimsəməyə, öz zehni elmin yeni nailiyyətləri və qabaqcıl təcrübənin nəticələri ilə zənginləşdirməyə çalışırlar. Sadə və təvazökar adamlar bir qayda olaraq yenilik hissinə və ətrafda baş verən hadisələri təmkinlə təhlil edib, bundan düzgün nəticə çıxarmaq qabiliyyətinə malik olurlar. Sadə və təvazökar adamlar həmişə özlərini xalqın ayrılmaz bir hissəsi hesab edirlər, özlərinin gücünü xalqın gücündə görürlər. Buna görə də xalq kütlələrinin rəyinə qulaq asır, başqalarının fikirlərinə həmişə hörmət edirlər.

Sadə və təvazökar adamlar başqalarının müvəffəqiyyətləri ilə sevinir və fəxr edirlər. Bu müvəffəqiyyətləri Vətənimizin tərəqqisi nəminə daha çox artarmaq üçün həmin adamlara kömək edirlər. Sadə və təvazökar adamlar həmişə adətən ədalətli olurlar, özünün və öz gəsinin günahını başa düşməyə və məsələni ədalətli həll etməyə çalışırlar. Həmin təvazökarlıqla prinsipsizlik arasında heç bir əlaqə yoxdur. Əslində təvazökarlıq prinsipsizlik bir – birinə dabandabana ziddir. Bəziləri özünü “Təvazökar” göstərmək üçün işdə prinsipsizliyə yol verir. Heç kimin xətrinə dəymir, heç kəsi incitmir, özünü hamıya “xeyirxah” kimi göstərməyə cəhd edirlər. Əlbəttə, heç vaxt belə adamlara “təvazökar” demək olmaz. Əslində, bunun özü təvəsüzlük və xudpəsənlikdir. Çünki, həqiqi sadəlik və təvazökarlıq mahiyyət etibarilə özünə və başqasına qarşı ciddi tələbkar olmalıdır, hər yerdə, hər işdə Vətən və xalq qarşısında ciddi məsuliyyət hiss etməli və bu mövqedən gördüyü nöqsanları cəsarətlə tənqib etməlidir. Təvazökar adam kollektivin həyatında fəal iştirak edir, bütün kollektivin işinə öz işi kimi baxır, gördüyü nöqsanları cəsarətlə aşkara çıxardır və bunları aradan qaldırmaq üçün bütün kollektivlə birlikdə var qüvvəsi ilə çalışır.

Sadəlik və təvazökarlığın aşılınmasının ən sınaqmış üsulu və vasitələrindən biri tənqid və özünə tənqiddir, qərsiz, obyektiv və özünə tənqid adamlara özlərinin və başqalarının nöqsanlarını aşkara çıxarmağa və bu nöqsanları aradan qaldırmağa imkan verir. Öz fəaliyyətinə, öz işini nəticələrinə tənqibi yanaşmaq vərdişi təvazökarlığın aşılınmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu vərdiş yalnız başqalarının nöqsanını, görmək, öz nöqsanlarının hiss etməklə, özünü qüsursuz hiss etməmək kimi lovğalıq və təvasüzlük hallarının aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır. Özünə qarşı tələbkarlığı artırmaq və daim irəliyə doğru hərəkət etmək özünə xidmət böyük qüvvədir. Əlbəttə, başqasının nöqsanını görüb onu tənqid etmək asandır. Bununla yanaşı əsl məkləb özünə tənqid etməyi də bacarmaqdır. Bu vərdişi qazanmağa cəhd etmək, adamlara

öz işini və başqalarının işini düzgün qiymətləndirmək və hər bir məsələnin həllinə saf vicdanla və ədalətlə yanaşmaq imkanı verir.

Sadəlik və təvazökarlıq, bunların mahiyyəti daxilən bir – birindən asılıdır, biri digərini tələb edir, biri digəri ilə şərtlənir. Sadəliyi və təvazökarsız, təvazökarlığı sadəliksiz təsəvvür etmək olmaz. Sadəlik və təvazökarlıq sabit, dəyişməz bir anlayış deyildir. İbtidai icma quruluşunda ictimai mahiyyət daşıyan sadəlik və təvazökarlıq sinfi mahiyyət daşımışdır. Çünki sadəlik və təvazökarlıq da əxlaqi kateqoriya olduğuna görə ictimai – iqtisadi inkişafdan asılı olaraq dəyişikliklərə uğramış və inkişaf etmişdir. Ümumbəşəri əxlaq norması olan sadəlik və təvazökarlıq ruhunda tərbiyələnilib yetişən adama yüksək şüurluluq xasdır.

Müşahidələr göstərir ki, avam, aciz, həddindən artıq utancaq olan adamlar öz şəxsi ləyaqətini, qüvvə və imkanlarını düzgün qiymətləndirə bilmərlər. Elə ona görə də onlar özlərini aciz, qabiliyyətsiz insan hesab edirlər. Yetişməkdə olan yeni gənc nəslin sadəlik və təvazök olması ibtidai sinifdən başlanır. Eləcə də bu əxlaqi keyfiyyətlərin tərbiyəsi yeni məzmun və mahiyyət kəsb edir. Buna görə də ibtidai sinif şagirdlərinin sadəlik və təvazökarlıq tərbiyəsində müəllimlər və tərbiyəçilər müəyyən cəhətlərə diqqət yetirməlidirlər. Sadəlik və təvazökarlıq tərbiyəsinin özünəməxsus bir sıra xüsusiyyətləri vardır, onlar bunlardır.

1.Sadəlik və təvazökarlıq tarixi inkişafın bütün mərhələlərində eyni məzmunla malik olan dəyişməz bir anlayış deyildir. O, tarixi inkişafdan asılı olaraq dəyişmiş və dəyişmir.

2.Sadəlik və təvazökarlıq tərbiyəsi ibtidai, ictimai mahiyyət daşıyır. İbtidai sinif şagirdlərinin sadəlik və təvazökarlıq tərbiyəsində ailəyə, yoldaşa, kollektivə, əməyə bəslənən münasibət hökmən əsas həlledici şərt kimi nəzərə alınmalıdır.

3.Sadəlik və təvazökarlıq tərbiyəsi tənqid və özünütənqid anlayışının uşaqlara aşılmasını təlim edir. Sadəlik və təvazökarlıq tərbiyəsi uşaqlarda öz əməllərinə başqasının gözü ilə baxıb, uşaqlarda öz əməllərinə başqasının gözü ilə baxıb onu qiymətləndirmə, bacarığının və qabiliyyətinin təşəkkül tapıb formalaşmasına səbəb olur.

4.Sadəlik və təvazökarlıq tərbiyəsi əxlaqın digər keyfiyyətlərinin ibtidai sinif şagirdlərində təşəkkül tapıb formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Böyüməkdə olan nəslin sadəlik və təvazökarlıq ruhunda tərbiyələnməsi ümumxalq işidir. Lakin bu işdə əsas ağırlıq ilk növbədə məktəbin üzərinə düşür.Şagirdlər təlim prosesində biliklə yanaşı nəcib insani keyfiyyətlərə də yiyələnirlər. Təlimdə təlimlə tərbiyə bir – birindən ayrılmazdır. Tərbiyədən ayrılmış təlim kor kimidir.İbtidai sinif müəllimi öz təlim prosesində şagirdlərə bir tərəfdən müsbət əxlaqi keyfiyyətləri aşılamaqla bu əxlaqi keyfiyyətlərin xeyirli olmasını, digər tərəfdən onlarda zərərli adətlərin baş qaldırmaması üçün onları bu eybəcərleşmiş, qeyri insani hərəkətlərdən uzaqlaşdırılmalıdır. Əgər bu proseslərin aparılmasına müəllim nail olarsa, sadəlik uşaqların mənəvi aləmində özünə yer edib, möhkəmlənər, xudpəsənlik isə get – zədə öz mövqeyini zəiflədib və yox olub gəder.Sadəlik və təvazökarlıq əqibəsinin yaranması ən vacib məsələlərdən biridir. Sadəlik eqoistik, təvazökarlıqla lovğalıqla bir- birinin əksi olduğu kimi onlara dair yaranan əqidələr də barışmaz mövqedə durur. Təcrübə göstərir ki, sadə və təvazökar müəllimlə onun dərs dediyi sinifdə olan lovğa, özünü öyən, eqoist, paxıl, yaltaq uşaqlar arasında müəyyən vaxt və müxtəlif formada mübarizə gedir.

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ AUDIO-VİZUAL MATERIALLAR VASİTƏSİLƏ ÜNSİYYƏT BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Əzizli A.E.

Bakı Slavyan Universiteti

İngilis dilinin tədrisi prosesinin ən vacib amili tələbələrə danışmaq imkanının verilməsidir. Müəllimlər şagirdlərin istəklərini nəzərə almalı və danışmaq üçün səbəb verməlidirlər. Tələbələri ünsiyyət qurmağa təşviq etməyin mümkün yolu onları autentik materiallar ilə təmin etmək və onlara ünsiyyət üçün imkan yaratmaqdır. Audio - vizual materiallar stimullaşdırıcı və xarici dilin öyrənilməsinə asanlaşdıran bir vasitədir. Audio - vizual materiallar tələbələrə ünsiyyət qabiliyyətlərini eşitmə və görmə üsulları vasitəsilə inkişaf etdirməyə imkan verir və audio - vizual vasitələr şagirdləri ingilis dilində danışmağa təşviq edir. Audio - vizual materiallara əsaslanan interaktiv fəaliyyətlər ingilis dilini müxtəlif ünsiyyət məqsədləri üçün istifadə edən tələbələr üçün səmərəli təşkil edilməlidir. Bundan əlavə, video bir sıra audio vizual elementləri birləşdirən bir vasitədir.

Hal - hazırda tələbələr audio - vizual vasitələrdən sinif və ya sinif xaricində istifadə edərək öz bilik və bacarıqlarını artırmaq imkanı əldə edirlər. Ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün audio - vizual materialların bir çox növündən istifadə edilir. Video - kliplər kommunikativ bacarıqları tədris etmək üçün faydalı vasitələrdir. Video - kliplər kompüter və ya televizor ekranında göstərilə bilər. Qısa bir video - klip tələbələrin ruh halında, motivasiyasında və davranışında böyük fərqlər yarada bilər. Bir və ya dörd dəqiqəlik qısa video bir sıra biliklər verə bilər, kifayət qədər dil bacarıqları nümayiş etdirə bilər və həvəsləndirici ola bilər. O həm lingvistik həm də qeyri - lingvistik aspektləri təqdim etmək üçün faydalıdır. Video ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün zəngin bir vasitədir. Bir çox nəzəriyyələrdə videonun ünsiyyət bacarıqlarını aşılamaqda mühüm bir rol oynadığı qeyd edilir. İngilis dilinin tədrisi zamanı audio - vizual vasitələrdən istifadə öyrənənlərə autentik materialları təqdim edir. Bundan əlavə, audio - vizual materiallar tələbələrə düzgün tələffüz qaydalarını öyrənməyə, söz bazalarını genişləndirməyə və müxtəlif mədəniyyətləri anlamağa imkan yaradır. Audio - vizual materiallar özündə bir sıra vizual məlumatlar ehtiva etdiyi üçün qavrama prosesini asanlaşdırır. Audio - vizual materiallar yeni sözlərin, ifadələrin müxtəlif kontekstlərdə istifadəsini nümayiş etdirir. Audio - vizual materiallar ünsiyyət qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi üçün model kimi istifadə edilə və tədris proqramlarının tərkibinə daxil edilə bilər. Əksər tələbələr üçün tədris prosesində istifadə edilən materialları eşitmək faydalı ola bilər və bu onlara müxtəlif ünsiyyət fəaliyyətləri təqdim edə bilər. Audio - vizual vasitələrdə hər hansı bir material real kontekstlərlə təqdim edilir və beləliklə, öyrənmə prosesini daha əlçatan və yadda qalın edir.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ DİL SİYASƏTİ

Hacıyeva G.N.

Bakı Slavyan Universiteti

Ümumilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin rəhbəri olduğu ilk illərdən ana dilinin sosial-siyasi, ideoloji problemləri ilə bilavasitə məşğul olub. 1980-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının gedişində ana dilinin ictimai-siyasi nüfuzunun güclənməsi də Ulu öndər Heydər Əliyevin vaxtilə yürütdüyü siyasətin bilavasitə nəticəsi idi.

1993-cü ilin iyununda xalqın təkidli tələbi ilə yenidən hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev qısa bir zamanda ölkədə iqtisadi, ictimai-siyasi, ideoloji-mənəvi həyatın normallaşmasına, stabilləşməsinə nail oldu. H.Əliyevin xüsusi diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri də məhz dil məsələsi idi. 1995-ci ildə qəbul edilən Konstitusiyada Azərbaycan dili milli dövlətçiliyimizin rəmzlərindən biri olaraq təsbit edildi. Konstitusiyanın qəbulu ərəfəsində dövlət dilinin adı ilə bağlı keçirilən geniş ictimai müzakirələr Azərbaycan dilinin nüfuzunun artırılmasına təsir etdi, dövlət dilinin müstəqil dövlət üçün nə demək olduğunu əyani şəkildə göstərdi. 2001-ci ildə Ümummilli liderimizin imzaladığı “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Fərman isə yalnız cari bir sənəd deyil, xüsusi tarixi əhəmiyyət daşıyan böyük siyasi hadisə idi. Məhz Ulu öndər Heydər Əliyevin yürütdüyü dil siyasətinin nəticəsində bütün dövlət və qeyri-hökumət təşkilatlarında, indiyə qədər Azərbaycan dilindən istifadə etməmiş qurumlarda dövlət dili, sözün həqiqi mənasında, bərqərar edildi. Eləcə də, latın qrafikasına keçid prosesi başa çatdırıldı. 30 sentyabr 2002-ci ildə isə Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Qanun təsdiq olundu. Bu sənəddə göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini öz müstəqil dövlətçiliyinin başlıca əlamətlərindən biri sayır, onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır, dünya azərbaycanlılarının Azərbaycan dili ilə bağlı milli-mədəni özünüifadə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəmin yaradır. Bu qanun, ölkə Konstitusiyasına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi statusunu nizamlayır. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 2001-ci il avqustun 9-da imzaladığı Sərəncama əsasən avqustun 1-i respublikamızda Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili Günü kimi qeyd edilir. Bu, Azərbaycan dili tarixində əlamətdar, önəmli hadisədir. Bundan əlavə, qəbul edilən digər Fərman və sərəncamlar əsasında dilimizin inkişafı, ana dilində təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılıb. Göründüyü kimi, Heydər Əliyev qurub-yaratdığı Azərbaycanda xalqın mədəni, intellektual, millimənəvi inkişafının əsas istiqaməti kimi milli dil siyasətinə böyük əhəmiyyət verirdi, bu yolda bir əsgər kimi mübarizə aparırdı. Ulu öndərin 18 iyun 2001-ci il tarixində imzaladığı “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Fərman da həmin mübarizənin davamı idi. Onun bu mövzudakı çoxsaylı fikirlərindən birini xatırlayaq: “Millətin milliliyini saxlayan onun dilidir. Şübhəsiz ki, musiqi də, ədəbiyyat da, ayrı-ayrı tarixi abidələr də millətin

milliliyini təsdiq edir. Amma millətin milliliyini ən birinci təsdiq edən onun dilidir. Əgər Azərbaycan dili olmasa, Azərbaycan dilində mahnılar olmaz, musiqi olmaz. Bunların hamısı bir-birinə bağlıdır. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşaması, möhkəmlənməsi, inkişaf etməsi də bizim ən böyük nailiyyətlərimizdən biridir. Bu, təkcə dil məsələsi deyil, bu həm də azərbaycançılıq məsələsidir”.

BİRDƏN ÇOX DİL BİLMƏK DÜNYAYA BİRDƏN ÇOX PƏNCƏRƏDƏN BAXMAQ DEMƏKDİR

Hacıyeva M.Y.

Bakı Slavyan Universiteti

Dil, bizim dünyaya baxışımızı və onu necə dərk etdiyimizi müəyyənləşdirir. Buna görə də bir insan birdən çox dil bildiyində onun üçün dünyaya açılan pəncərə də birdən çox olur. Bu isə müqayisə edilməyəcək qədər zəngin bir həyat deməkdir. Qeyd edək ki, psixoloqlar xarici dil öyrənməyin insan beyninə xeyrindən dəfələrlə yazıblar. Belə ki, iki və ya daha artıq xarici dildə danışmağı bilənlərdə bir dil bilənlərə nisbətən qocalıq yaddaşsızlığı daha gec əmələ gəlir. Edinburq Universitetinin əməkdaşı Tomas Bak nevroloq Suvar Alladi ilə birgə xarici dil bilgilərinin ağıl azlığına təsiri olub-olmadığını öyrənmək üçün təcrübə aparıb. Təcrübədə altı il ərzində instituta gəlmiş 650 ağıl azlığından əziyyət çəkən insanın yaş səviyyəsi də müqayisə olunub. Tədqiqata cəlb olunanların təxminən yarısı sərbəst şəkildə iki dildə danışmış. “Bilingval” qrupda olanların hamısında ağıl azlığının əlamətləri bir dildə danışan qrupa nisbətən 4-5 il gec təzahür etməyə başlayıb. Məlum olub ki, eyni vaxtda bir neçə dildə danışmaq bacarığı Alsqeymer xəstəliyi, frontotemporal və damar xəstəliklərinin gec təzahürünə səbəb olur.

Kanadalı alimlər sınaqdan keçirmiş və sübut etmişlər ki, birdən çox dil bilən insanlarda yaddaş zəifləməsi bir neçə il daha gec baş verir. Bu, neyron şəbəkələrinin inkişafı sayəsindədir. İnsan bir neçə dil bilirsə və bunlardan istifadə edirsə, onun beynində neyron şəbəkəsi intensiv olaraq işləyir. Belə olan halda beyin daha yaxşı qorunmuş olur ki, bu da intellektual bacarıqların və yaddaş zəifləməsinin nəzəri cəhətdən mümkün azalmasını aradan qaldırır. İstənilən təlim beyni dəyişir. Beyin öyrənmə prosesində olduğu zaman isə sinir bağlarının kəmiyyəti və keyfiyyəti artır, boz və ağ maddənin effektivliyi yüksəlir. Buna görə də nə işlə məşğul olmasından asılı olmayaraq beyin təkmilləşir. İstər bu iş sadə krossvordların həlli olsun, istərsə də mürəkkəb teoremlərin isbatı. Bu proses bütün yaşlarda aktualdır, belə ki, neyron şəbəkəsi hər saniyə inkişaf etməkdədir. Beyin hər zaman dəyişir, hətta 90 yaşda belə. Xarici dillərin öyrənilməsi bu mənada son dərəcə effektivdir. Biz bir dildən başqa dilə keçəndə beynimiz çətin bir iş görmüş olur. Çətin iş isə beyin üçün faydalıdır. Əlbəttə ki, beyin nə qədər gənc olarsa, öyrənməyə və dəyişməyə daha çox qadir olar. Buna görə də insan öyrənməyə nə qədər tez başlasa beyin üçün bir o qədər faydalı olar.

İNGİLİS DİLİ FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ İNTERAKTİV METOD

Hacıyeva M.Y.

Bakı Slavyan Universiteti

İnkişaf etmiş ölkələrin təhsil təcrübəsi göstərir ki, çağdaş insan yetişdirmənin ən doğru yolu, şagirdi sinifdə təlimin obyektinə kimi yox, subyektinə kimi qəbul edən şagirdyönümlü interaktiv təlim metodlarından istifadə etməkdir. Artıq Avropa təhsilində əsas metod kimi interaktiv metod tətbiq edilir. Bu metodda mövzunun müzakirəsi zamanı müəllimlə şagird arasında müzakirə ilə yanaşı, şagirdlər arasında da müzakirə olur. Məsələn, müəllim hər hansı mövzu üzrə dərs tədris edir. Mühazirənin gedişi zamanı artıq tələbələr arasında da müzakirənin başlanması interaktiv metodun göstəricisidir. İnteraktiv metod üçün kompüter biliklərinin də olması əsas şərtlərdən biridir. Ümumiyyətlə, bütün dərslərdə interaktiv metodun tətbiqi zəruridir. Amma dil dərslərində, xüsusilə ingilis dili dərslərində bu metodun tətbiqi xüsusilə vacibdir. İlk öncə dil dərsləri müzakirəli şəkildə olmalıdır. Həm də təkcə, müəllim deyil, şagirdlər də öz aralarında müzakirələr aparmalıdır. Kompüter vasitəsilə qısametrajlı filmlərə baxılmalı, musiqilər dinlənilməli, praktik olaraq işlər görülməlidir. Ümumiyyətlə, ingilis dili dərslərində şagirdlərin aktiv olmalarını təşkil etmək elə asan iş deyil, bu, müəllimin bacarığından asılıdır. Bəzən görürük ki, bir müəllim bu mövzunu elə keçir ki, şagird razı qalır, amma başqa bir müəllim eyni mövzunu elə tədris edir ki, şagird dərstdə oturmaq istəmir.

İndiki gənclərin və yeniyetmələrin əsas tələbatı interaktiv metoddur. Fikrimcə, bütünlüklə tədrisdə interaktiv metoda üstünlük verilsə, daha yaxşı nəticələr əldə etmək mümkündür. Çünki bu metod artıq sınaqdan çıxmış bir metoddur.

Məlum olduğu kimi, Avropa Şurasının təşkil etdiyi “E-twinning” layihəsinə 30-31 ölkə arasında vətənimiz Azərbaycanda da məktəblərin bir neçəsi qoşulub. Bizim müəllimlər “e-twinning” portalına daxil olaraq özləri partnyor layihələr seçirlər. Məktəblərimiz bu cür layihələrdə çox böyük məharətlə iştirak edirlər. Şagirdlər Avropa ölkələrinin şagirdləri ilə onlayn, distant, görüntülü əlaqə saxlayırlar. Ortaq dil ingilis dilidir. İnteraktiv dərslər aparılır. Məsələn, milli və dünyəvi bayramlar ərəfəsində biz öz milli geyimlərimiz, simvollarımız, adətlərimiz barədə partnyor məktəb şagirdlərinə məlumat veririk. Bu layihələrin məqsədi şagirdlərin bir-biri ilə onlayn müstəvidə həyat tərzləri, adət-ənənələrini paylaşmasıdır. Burada məqsəd təkcə dil öyrənmək deyil. Burada hətta digər fənn müəllimləri də iştirak edə bilirlər. Bu tərz layihələr müddətində uşaqlar ingilis dilində özlərini təqdim edirlər, videoçarxlar çəkilir, layihələrin mövzusuna uyğun müxtəlif və rəngarəng tədbirlər həyata keçirilir. İnteraktiv metod təhsildə önəmli nəaliyyətlər qazanmaq üçün təcrübədən çıxmış metoddur.

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ FƏRDİ YANAŞMA METODU

Həsənova N.A.

Bakı Slavyan Universiteti

Fərdi yanaşma metodu şagirdin şəxsi marağına, tələbatına, ehtiyacına, potensialına əsaslanır. Hər bir şagird nəyi bildiyini və hansı yolla daha yaxşı öyrənəcəyini əks etdirən bir plan əldə edir. Bu metod bütün şagirdlərin eyni üsulla öyrənməli olduğu şüarını təkzib edir. Onlar bir-birindən öz şəxsi keyfiyyətləri ilə fərqləndikləri kimi, təhsilə olan ehtiyacları da müxtəliflik təşkil edir. Fərdi yanaşma metodu şagirdlərə həm öz maraqları barədə söz açmalarına imkan yaradır, həm də bu yolla onlar eyni baxışa sahib həmkarlarını da tapmış olurlar. Şagirdlərin bir növ öz güclərinə olan inamı artır. Onlar sərbəst şəkildə öyrənmək, araşdırmalar aparmaq bacarığına yiyələnirlər.

Təbii ki, bu üsulda müəllimin rolu da danılmazdır. İndividual olaraq ayrı-ayrı şagirdlərin öyrənmə prosesinə rəhbərlik etməklə, onları istiqamətləndirməklə, əslində, müəllimin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Bu proses bir materialı eyni üsulla bütün sinfə tədris etməkdən əsaslı surətdə fərqlənir. Şagirdlər fərdi şəkildə təhsilə yiyələnsələr də onlar eyni məqsədə çatmaq uğrunda çalışırlar.

Bir qayda olaraq eyni yaş həddinə malik şagirdlər bir sinif şəklində birləşdirilir və onların maraqları, tələbatları, istəkləri nəzərə alınmadan dərslər prosesi hazır standartlara uyğun qurulur. Tədris prosesində tez-tez axsayan, müsbət nəticələr əldə etməyən şagirdlər adətən zəif sayılırlar. Təəssüflər olsun ki, şagird maraqlarına ümumi yanaşan, onların fərdi keyfiyyətlərini nəzərə almayan müəllimlər hələ də çoxluq təşkil edir.

Fərdi yanaşma hər bir şagirdin qabiliyyətinin, marağının, meylinin, bilik və bacarığının formalaşmasına imkan verir. Onlar erkən yaşlarından müstəqil surətdə çalışmanın nə olduğunu qavramağa başlayırlar. Müəllimin rəhbərliyi ilə fəaliyyətlərini davam etdirsələr də, zaman-zaman onun yardımlarından bəhrələnsələr də, bilik mənbəyinin yalnız müəllim olmadığını fərqləndirirlər və hər hansısa bir çətinliklə üzləşdikləri zaman çıxış yolunu tapmaq üçün özləri ilk cəhdlərini edirlər. Bu üsul monoton, darıxdırıcı, artıq illərdir təkrarlanan ənənəvi üsullara qarşı duraraq şagirdə müxtəlif bilik və bacarıqlara yiyələnmək istiqamətində motivasiya yaradır. Onu bir şəxsiyyət kimi gələcək həyata hazırlayır. Şagirdə ona özəl tərtib edilmiş plana əsasən addımlayır, özünün harada axsadığını, nəyi zəif bildiyini, nəyin üzərində çalışmalı olduğunu aşkar müşahidə edərək daha da təkmilləşir. Eyni marağa, baxışa malik olan şagirdlər intensiv olaraq bir-birləri ilə ünsiyyətə girir, birlikdə öyrənərək daha səmərəli nəticələr əldə edirlər.

Bu üsul sayəsində şagirdlər ənənəvi üsulun törətdiyi çətinliklərlə üzləşmədikləri üçün tam anlayışlı bir ortamda, müəllimlə hər hansısa bir çətinlik yaşamadan məqsədlərinə nail olmaq yolunda irəliləyirlər. Bu həm də onlarda müəllimə qarşı dərin hörmət, rəğbət hissinin formalaşmasına yardım edir.

SİFƏT VƏ ONUN ADVERBİALLAŞMASI

Hümmətli G.M.

Odlar Yurdu Universiteti

Sifət əşyanın əlamətini və keyfiyyətini bildirən əsas nitq hissələrindən biridir. Sifət what ?what kind of?(necə?nə cür? və hansı?)suallarından birinə cavab verir.Sifətlər daha çox əşyanın əlamətini ,keyfiyyətini və rəngini bildirir.Əlamət dedikdə əşyanın zahiri gorkəmi ,keyfiyyət dedikdə isə onun daxili xüsusiyyəti nəzərdə tutulur.Məsələn, a terrible accident (dəhşətli hadisə),a good boy (yaxşı oğlan), a red scarf (qırmızı şərf).Bir sıra dillərdən fərqli olaraq müasir ingilis dilində sifətin nə hal, nə cins, nə də kəmiyyət kateqoriyası yoxdur. Buna görə də müasir ingilis dilində, aid olduğu, təyin etdiyi isimlə nə hala, nə cinsə, nə də kəmiyyətə görə uzlaşmır. İsmi hansı halda, hansı cinsdə və hansı miqdarda (tək yaxud cəm) olmasına baxmayaraq sifət eyni formada, ilkin formada işlənir.

Müasir ingilis dilində sifətlər quruluşlarına görə 3 qrupa bölünür:

1) sadə sifətlər (simple adjectives) Yalnız bir kökdən ibarət olan sifətlərə sadə sifətlər deyilir.Məsələn ,cold (soyuq),hot(isti)

2) düzəltmə sifətlər (derivative adjectives) Suffiks və prefikslərin və bəzən də hər ikisinin köməyi ilə düzələn sifətlərdir. Məsələn ,peaceful(sülhsever),hopeless(ümitsiz)

Müasir ingilis dilində sifət düzəldən xüsusi şəkilçilər mövcuddur .Həmin şəkilçilər dildə işlənmə miqyasına görə 2 qrupa bölünür.a) məhsuldar və b) qeyri-məhsuldar şəkilçilər.

a)İngilis dilində sifət düzəldən məhsuldar şəkilçilər aşağıdakılardır:

-less: homeless, jobless, hopeless, harmless, useless, friendless

-like: manlike, womanlike, childlike, homelike, cat-like

-ish: boyish, foolish, childish, bookish, selfish, longish, greenish, whitish, shortish

-ed(-d): lion-hearted, shame-faced, smoke-dried, blue-eyed, light-hearted

b)İngilis dilində mövcud olan qeyri-məhsuldar şəkilçilər isə aşağıdakılardır:

-ful: doubtful, careful, useful, hopeful, peaceful

-ible: responsible, accessible, impressible, impossible

-able: hospitable, eatable, reliable, agreeable, acceptable,comfortable

3) mürəkkəb sifətlər (compound adjectives) İki və daha artıq kökdən ibarət olan sifətlərə mürəkkəb sifətlər deyilir.Məsələn ,sky-blue(səma kimi mavi),snow-white(ağappaq)

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də sifətlər mənə baxımından 2 qrupa bölünür:

1) əsl sifətlər (qualitative adjectives)

2) nisbi sifətlər (relative adjectives)

Əsl sifətlər əşyaların (1) rəngini, (2) formasını, (3) əqli və (4) fiziki keyfiyyətlərini və s. ifadə edir Əşyalara xas olan əlamət və keyfiyyətlər müxtəlif səviyyədə müxtəlif dərəcədə ola bilər. Şəxs və əşyalara xas olan həmin keyfiyyətlər isə yuxarıda deyildiyi kimi, sifətlərlə ifadə olunur. Demək, əsl sifətlər tək-cə şəxs və əşyalara xas olan keyfiyyət və əlamətləri deyil, həm də onlara aid olan əlamət və keyfiyyətlərin dərəcələrini ifadə etməlidir. Buna müfəviq olaraq da bütün dillərdə, o cümlədən müasir ingilis dilində əsl sifətlər dərəcə kateqoriyasına malikdir.

Müasir ingilis dilində əsl sifətlərin üç dərəcəsi var:

1) adi dərəcə (the positive degree);

2) müqayisə dərəcəsi (the comparative degree);

3) üstünlük dərəcəsi (the superlative degree).

Əsl sifətlərə xas olan əlamət və keyfiyyətlər iki yolla ifadə edilir:

1) sintetik yolla, yəni sifətin sonuna şəkilçi əlavə etməklə;

2) analitik yolla, yəni sifətin əvvəlinə köməkçi söz əlavə etməklə. Bu üsullardan hansının seçilməsi ixtiyari olmayıb, sifətin fonetik tərkibindən asılı olur: birhecalı və bəzi ikihecalı sifətlərin dərəcə formaları sintetik, iki və daha çox hecalı sifətlərin dərəcə formaları isə analitik yolla düzəldilir.

Müasir ingilis dilində sifət adi dərəcədə heç bir morfoloji formaya malik olmur. Sifətin müqayisə dərəcəsində hər hansı bir şəxs və ya əşyanın başqa bir şəxs yaxud əşyadan artıq olduğu bildirilir. Birhecalı sifətlərin müqayisə dərəcəsini düzəltmək üçün sifətin sonuna –er,üstünlük dərəcəsini düzəltmək üçün isə –est şəkilçisi artırılır. -Y,- er,-ow, -le hərf birləşmələrindən biri ilə qurtaran ikihecalı, eləcə də vurğusu son hecaya düşən ikihecalı sifətlərin də dərəcə kateqoriyası sintetik yolla, yəni onların sonuna müqayisə dərəcəsində -er, üstünlük dərəcəsində isə -est şəkilçisi artırmaqla düzəlir. İkihecalı sifətlərin müqayisə və üstünlük dərəcələri

analitik yolla, yəni onların qarşısında müqayisə dərəcəsində -more, üstünlük dərəcəsində isə - most sözü işlətməklə də düzəldilə bilər. Beləliklə, müasir ingilis dilində narrower, narrowest, conciser, concisest işləmə bildiyi kimi, more narrow, most narrow və more concise, most concise demək də mümkündür.

Nisbi sifətlər əşyaya xas olan əlamət və keyfiyyətləri birbaşa deyil, dolayı yolla ifadə edir. Məsələn, wooden door (taxtadan qapı) woolen gloves (yundan əlcək) dedikdə, biz qapının taxtadan qayırıldığını, əlcəyin isə yundan toxunduğunu bildiririk, yəni həmin əşyaların xas olduğu əlamət başqa bir əşya (taxta, yun) vasitəsilə ifadə edilir. Müasir ingilis dilində bəzən nisbi sifətlərlə əsl sifətlər arasında qəti sərhəd qoymaq olmur; eyni bir söz bir halda nisbi, digər halda isə əsl sifət kimi işlənir. Məsələn, silken — ipək sözü silken thread söz birləşməsində nisbi sifət, silken hair söz birləşməsində isə əsl sifət olaraq işlənmişdir. Sifət cümlə üzvü kimi əsasən cümlədə təyin və ya predikativ funksiyasında işlənir. Məsələn, We had a wonderful rest last summer. (Keçən yay biz gözəl istirahət keçirdik). Everything was wonderful. (Hər şey gözəl idi). Bundan başqa, sifət adverbiallaşa da bilər. Sifət adverbiallaşmaq qabiliyyətinə də malikdir. Sifətin sonuna -ly şəkilçisi artırıldıqda. Məsələn, cheap-cheaply, quick-quickly, slow-slowly. 2)-y hərfi ilə bitən sifətlərdə -y hərfindən əvvəl samit hərflərsə, y hərfi i hərfi ilə əvəz olunur və -ly şəkilçisi əlavə edilir. Məsələn, easy-easily, happy-happily, angry-angrily, lucky-luckily. Əgər sifətin sonu -able, -ible və ya -le ilə qurtararsa -e hərfi -y hərfi ilə əvəz olunur. Məsələn, probable-probably, terrible-terribly, gentle-gently. Əgər sifətin sonu -ic ilə qurtararsa -ally şəkilçisi artırılır. Məsələn, basic-basically, tragic-tragically, economic-economically. Bəzən sifətlər cümlədə ismi xüsusiyyət kəsb etməklə isimləri əvəz edə bilər. Onlar isimləşmiş sifətlər adlanır. Bu halda onlar formaca dəyişməsə də, 1)müəyyən artikl ilə işlənir, bütöv bir sinfə aid olan əşyanı bildirir və cəm mənasında çıxış edirlər: Məsələn, the rich (varlılar), the poor (kasıblar). 2) Milliyyəti bildirən sifətlər həmin millətə mənsub olan hər hansı bir şəxsi bildirmək üçün isimləşə bilər. Məsələn, an American-bir amerikalı, a European-bir avropalı. 3)-an, -ian ilə bitən bu cür sifətlər cəmdə -s sonluğu qəbul edir. Məsələn, the Americans-amerikalılar. 4) -sh və -ch ilə bitən sifətlər -s cəm şəkilçisi qəbul etmir, lakin onların qarşısında müəyyən artikl işlədilir. Məsələn, The English-ingilislər, The French-fransızlar. 5) Eşə söhbət bütöv bir xalq deyil, ayrı-ayrı fərdlərdən gedərsə, bu sifətlərə -man(-men), -woman(-women) sözləri əlavə edilir. Məsələn, Two Englishmen-iki ingilis (kişi), Two English women—iki ingilis (qadın).

ORTA MƏKTƏBDƏ OXUNUN ƏSAS NÖVLƏRİ

Hüseynli G.R.

Bakı Slavyan Universiteti

Orta məktəbdə ingilis dilinin tədrisində şagirdlər dörd əsas bacarıq və vərdislərə yiyələnmişdirlər. Bunlar oxu, yazı, dinləmə və danışmaq vərdisləridir. Konseptual sənəd olan Milli Kurikulumda bu bacarıq və vərdislər ümumi şəkildə “Kompetensiyalar” adı altında birləşdirilir. Bu kompetensiyalardan biri və birincisi oxudur. Həm psixoloji həm də pedaqoji təlim prosesi kimi oxu digər bacarıq və vərdislər üçün bilavasitə zəmin rolunu oynayır. Dinləmə kimi oxu da reseptiv, yəni qəbul edilən vərdiş növüdür. Başqa sözlə desək, oxu təlimi zamanı şagirdlər informasiyanı nəqil edib ifadə etmək əvəzinə onu dərk edib qəbul edirlər. Buna görə də oxuya metodikada bəzən “passiv” təlim növü də deyilir. Lakin oxu elə bir mürəkkəb və mərhələli prosesdir ki, o, sözləri tanımaq, anlamaq və dərk etmək kimi mühim vərdisləri özündə birləşdirir. Deməli oxu fəaliyyətini uğurlu şəkildə həyata keçirmək üçün şagirdlərdən bir sıra bacarıq və vərdislərə sahib olmaq tələb edilir. Şagirdlər verilmiş mətni oxuyarkən onun məzmun və mahiyyətini düzgün şəkildə anlamaq üçün mətnin dilini söz, cümlə və paraqraf səviyyəsində başa düşüb dərk etməlidirlər. Bundan əlavə həmin mətn, hekayə və ya şeirin vermək istədiyi mesajı öz dünya görüşləri ilə əlaqələndirməyi bacarmalıdırlar. Şagirdlərdə qeyd edilən bütün bu oxu bacarıqlarını yaratmaq və inkişaf etdirmək üçün müəllimlər oxunun bir sıra növlərindən istifadə edirlər. Onlar orta məktəbdə oxunun iki əsas növündən yararlanırlar. Bunlar ekstensiv oxu (extensive reading) və intensiv oxu (intensive reading) növləri adlanır. Bəzən müəllimlər oxu təliminin təşkili zamanı bu iki oxu növünə fərq qoymur və ya fərqləndirə bilmirlər. Lakin onlar arasında böyük fərqlər mövcuddur.

İntensiv oxu dedikdə bu nəzərdə tutulur ki, verilmiş mətn materialı yalnızca oxunub başa düşülmür həmçinin detalları ilə öyrənilir. İktensiv oxu zamanı isə mətndən xüsusi məqsədlə deyil, sadəcə şagirdlərin oxudan zövq alması, oxuya olan həvəs və marağının artırılması üçün istifadə edilir. Təlim zamanı müəllimlər intensiv oxuya daha çox vaxt ayırdıqları üçün ilk olaraq bu oxu növünə diqqət yetirək.

Qeyd etdiyimiz kimi müəllimlər təlim zamanı intensiv oxudan şagirdlərin yalnız materialı oxuyub zövq alması üçün deyil həmçinin onların həmin mətnlərin tərkibindəki dil və dil ünsürlərini-qrammatik, leksik və semantik qaydaları öyrənmələri üçün istifadə edirlər. İntensiv oxu zamanı müəllim mətn materialları hazırlayıb şagirdlərdən bu mətnlər üzrə tapşırıq və çalışmalar yerinə yetirməyi tələb edir. Təbii ki, bu tapşırıqlar hər hansı bir qrammatik qaydanın öyrədilməsinə və ya söz ehtiyatının genişləndirilməsinə xidmət edir. Məsələn, müəllim şagirdlərə hər hansı bir mövzu üzrə mətn materialı verib onlardan bu mövzu ilə bağlı olan sözləri mətndən seçərək dəftərə qeyd edib, öyrənməyi tələb edir. Və ya müəllim şagirdlərə hər hansı bir qrammatik qaydanı, məsələn, şəxs əvəzliliklərini öyrətmək istəyirsə bu qaydaya əsaslanan xüsusi mətn materialı hazırlayıb şagirdlərdən, məsələn, şəxs əvəzliliklərini seçib altından xətt çəkmələrini istəyir. Qeyd edilən bütün bu tapşırıq nümunələri intensiv oxunun əsas hissəsini təşkil edir. Göründüyü kimi intensiv oxu dərstdən kənar deyil əsasən sinifdə həyata keçirilən fəaliyyət növüdür. Müəllimlər tədris zamanı intensiv oxuya geniş yer versələr də qeyd etməliyik ki, iktensiv oxunun da tədris proqramında yeri əvəzsizdir.

İktensiv oxunu bəzən "sinifdən xaric oxu" da adlandırırlar. Çünki bu oxu növü dərş prosesini deyil, sinifdən xaric, əsasən evdə və müəllimin nəzarəti olmadan, şagirdlərin təkbaşına və öz maraqlarına uyğun şəkildə həyata keçirdikləri oxu fəaliyyətini nəzərdə tutur. Şagirdlərdə söz ehtiyatını, eləcə də öyrədilən dil üzrə dünya görüşünü genişləndirmək üçün iktensiv oxunun əhəmiyyəti böyükdür. Lakin şagirdlərə "oxuyun" demək kifayət deyil. Təəssüf ki, əksər şagirdlər müəllimləri tərəfindən həvəsləndirilməyincə öz istəkləri ilə iktensiv oxudan istifadə etmirlər. Göründüyü kimi iktensiv oxuda müəllimin rolu vacibdir.

Müəllim şagirdlərdə oxuya həvəsi artırmaq üçün ilk növbədə onları iktensiv oxunun faydalarına inandırmalıdır. Şagirdlər əlavə oxunun xeyirlərinə inandıqda, oxuya olan maraq və diqqətləri xeyli artır. Bu zaman müəllim növbəti addım kimi şagirdlərinə iktensiv oxu proqramını hazırlayır. Bu proqramda o şagirdlərə nə qədər müddət ərzində neçə kitab oxumalı olduqlarını qeyd edir. Bundan əlavə müəllim şagirdlərə kitab seçimində kömək edib, onlara tövsiyələr verir. Şagirdlərin sevdiyi xüsusi janr varsa, müəllim onlara bu tipdə kitab adları verə bilər. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, uğurlu iktensiv oxu proqramı tələb edir ki, şagirdlər oxuduqları materialın məzmununu başa düşüb anlamağa bilsinlər. Əgər onlar oxuduqları mətnin hər sözünü başa düşməyib tərcümə etməyə çalışsalar, oxu onlar üçün zövq verici bir proses olmayacaq, hətta, iktensiv oxunun məqsədi bundan ibarət idi. Bu bir daha onu göstərir ki, müəllim iktensiv oxu zamanı mətn materiallarını şagirdlərin dil səviyyəsinə, maraq və ehtiyaclarına uyğun seçməlidir. Yuxarıda qeyd edilən nümunələrdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, müəllim istər intensiv istərsə də iktensiv oxu zamanı həm təşkilatçı həm də istiqamətverici xarakter daşıyır. Hər bir müəllim intensiv və iktensiv oxu arasındakı fərqi bilməli, onların üstünlüklərindən faydalanmağı bacarmalıdır. Oxu təlimi uzun və mürəkkəb proses olduğu üçün müəllim yerində və düzgün bir şəkildə lazım olduqda intensiv, ehtiyac duyulduqda isə iktensiv oxu növündən istifadə etməlidir.

İBTİDAİ VƏ ORTA TƏHSİL DƏRSLİK KOMPLEKTLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN MƏZMUN XƏTLƏRİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ İMKANLARI

Hüseynova A.İ.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Hər bir dilin elmi cəhətdən tədqiq olunmasının və praktik şəkildə öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Dil çox mürəkkəb xüsusiyyətlərə, dərin və gizli sirlərə malikdir. Dilə dair geniş məlumat və bilik əldə etməklə hər kəs ayrı-ayrı məsələləri daha dəqiq ifadə edə bilər. Dili yaradan xalqdır. Azərbaycan xalqı da hələ uzaq keçmişdə öz dilini yaratmışdır. Bu dilə hal-hazırda Azərbaycan dili deyilir. Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının milli və rəsmi dövlət dilidir. Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan azsaylı xalqların nümayəndələri də (tat, kürd, talış, udin, xınalıq, buduq, qırız, saxur, avar və b.) Azərbaycan dilindən ikinci ana dili kimi istifadə edirlər. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elminin məqsədi ibtidai, ümumi orta və tam orta təhsil pillələrində Azərbaycan dili təliminin məzmununu müəyyənləşdirmək, öyrənilən bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasının metodik sistemini hazırlamaq, şagirdlərdə nitq bacarıqlarını, nitq mədəniyyətini inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Azərbaycan dilinin tədrisi şagirdlərin elmi dünyagörüşünün formalaşmasına kömək göstərir.

Təhsildə aparılan islahatların əsas məqsədi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsidir. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və idarə olunması Milli Kurikulum sənədində öz əksini tapmışdır. Azərbaycan təhsil sisteminə "kurikulum" yeni bir anlayışdır. Kurikulum təlim prosesi ilə bağlı bütün fəaliyyətlərin təşkilini və hə-

yata keçirilməsini əks etdirən konseptual sənəd kimi başa düşülür. Hazırda məktəblərin bir çoxu şagirdlərin təhsilini tələb olunan səviyyədə qurmaları üçün, inkişaflarının təmin edilmələri üçün lazımı infrastruktura malikdir. Məktəblərin təhsilalanın dostuna çevrilməsi üçün mənəvi psixoloji, pedaqoji amillər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə hər bir fənnin tədrisində fəal-interaktiv təlim metodlarından istifadə edilərək təlim prosesi reallaşdırılır. Fəal təlim yaradıcı metod olmaqla yanaşı, geniş anlayışdır. Bu metodun mahiyyəti problemin, əsasən, şagirdlər tərəfindən tədqiq edilməsidir. Tədris prosesinin planlı şəkildə təşkil edilməsini, müəllim-şagird fəaliyyətinin tam təmin edilməsini reallaşdırmaq üçün Azərbaycan dili dərslilik dəsti böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dərslilik dəstinə Azərbaycan dili dərslilikləri və müəllim üçün metodik vəsaitlər daxildir.

Dərslilik – məzmun standartlarının reallaşdırılması üçün mühüm vasitə olub müəllim-şagird (tədris-təlim) fəaliyyətinin tənzimlənməsinə xidmət edir.

Müəllim üçün metodik vəsait – təlimin səmərəli təşkilində müəllim üçün istiqamətverici rol oynayır.

Dərslilik dəstinin əhəmiyyəti:

✓ Təhsil prosesində müəllim-şagird fəaliyyətinin tam təsəvvür olunmasını və üzvi şəkildə əlaqələndirilməsini təmin edir;

✓ Müəllimin planlaşdırmadan qiymətləndirməyə qədər bütün fəaliyyətini istiqamətləndirir.

Azərbaycan dili təliminin məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq, məzmun xətləri təhsilin bütün pillələri üzrə aşağıdakı kimi təyin edilmişdir: 1) dinləyib - anlama və danışma; 2) oxu; 3) yazı; 4) dil qaydaları.

Azərbaycan dili fənn kurikulumu üzrə qəbul edilmiş bu əsas standartlar hər biri alt standartlarla müşayiət edilir. Əsas standartların ifadə etdiyi məzmunlar siniflər və bütün təhsil pilləsi müddətində eyni formada ifadə olunur. Amma burada alt standartlar dəyişir. Azərbaycan dili fənn kurikulumunun məzmun standartlarının təhlili göstərir ki, bir əsas standartda həm məzmun, həm də fəaliyyət vardır. Məzmun standartlarında həm bilik kateqoriyaları (dekolrativ, kontekstual, prosedural), həm də fəaliyyət bacarıqları (idrakı, ünsiyyət, psixomotor) öz əksini tapır. Eyni ahəngdarlıqla alt standartlar üçün də bu fikri qeyd etmək olar. Ümumtəhsil məktəblərinin Azərbaycan dili (dövlət dili kimi) dərslilikləri həmin fənn üzrə qəbul edilmiş məzmun xətləri əsasında təlim nəticələrini reallaşdıran zəruri təlim materialları ilə şagirdləri təmin edir. Dilin tədrisində mətn əsas tədris və qiymətləndirmə materialı kimi çıxış edir. İstənilən məzmun standartının reallaşdırılması mətn əsasında baş verir.

İbtidai təhsil pilləsində tədris olunan dərsliliklərdə təqdim edilmiş mətnlər üzrə tapşırıqlar müxtəlif rubrikalar altında verilir:

“Sözlük” rubriki mətnə rast gəlinən yeni sözlərin izahını verir. Bu rubrikə 2.1. (lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi) və 2.2. (Oxuyub-anlama) standartları reallaşdırılır.

“Söz ehtiyatı” rubrikində mətndəki müəyyən sözlər və ifadələrlə bağlı tapşırıqlar verilir:

- kontekstdən (sözün işləndiyi cümlədən, mətn parçasından) çıxış edərək yeni söz və ya ifadəni izah etmək;

- coxmənəli sözün və ya omonimin konkret mətndəki mənasını izah etmək;

- frazeoloji ifadəni kontekstə görə izah etmək.

“Şüurlu oxu” rubriki mətndəki faktoloji materialın dərinədən və təfərrüatı ilə mənimsənilməsinə kömək edir (2.2. Oxuyub-anlama):

“Düşün və cavab ver” başlığı ilə təqdim olunan bölmə şagirdlərdə oxuduğu mətnə nəticə çıxarmaq bacarığını inkişaf etdirir (2.2.4. Mətnə əsas fikri həyatla əlaqələndirir):

“Dil qaydaları” rubrikində təqdim edilən müəyyən dil qaydalarının konkret mətndəki nitq materialı ilə bağlı öyrədilməsi daha səmərəli nəticələr verir. Bu yanaşma kurikulumun tələblərinə də, yəni linqvistik qaydaların nitq bacarıqlarının bir komponenti kimi tədris edilməsinə cavab verir.

V-IX siniflərdə Azərbaycan dili dərsliliklərində təqdim edilən mövzular bölmələr üzrə ayrılmışdır. Hər bölmə üzrə təqdim edilən oxu və dinləməyə aid materialları, danışma və yazı fəaliyyəti bölmənin mövzusuna aid olur. Hər dərstdə bir deyil, bir neçə məzmun xətti üzrə fəaliyyət reallaşdırılır. Bu eyni zamanda dərslilikdə məzmun xətlərinin inteqrasiyasını təşkil edir. Hər bölmə daxilində bir neçə mətn verilmişdir. Mətnlərin mövzusu bölmələrin adına uyğun olaraq seçilmişdir. Bitkin kompozisiyaya malik olan mətnlərlə tanış olmaq şagirdlərin həm dünyagörüşlərinin, həm də nitq bacarıqlarının inkişafına imkan yaradır. Mətn üzərində təqdim olunan müxtəlif istiqamətlərdə iş aparmaqla həm də dil qaydalarını praktiki şəkildə tətbiq edərək daha yaxşı qavramalarına şərait yaranır.

Azərbaycan dili fənnində fəal təlim texnologiyaları şagirdlərdə nitq bacarıqlarını formalaşdırmağa və inkişaf etdirməyə yönəlmişdir.

X SİNİF AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLİYİ: MƏZMUN, STRUKTUR VƏ PROBLEMLƏR

İbadova E.K.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Məlumdur ki, müasir təlim yenilik, çevik improvizasiya və zəngin integrativ elementlərlə yanaşı, müəyyən problemlər, çatışmazlıqlar da gətirmişdir. Bu gün orta məktəb təlimində diskussiya doğuran məsələlərdən biri də dərslilik və dərs vəsaiti problemidir. Onun müsbət və mənfi, tələbata uyğun və tələbatla uyuşmayan cəhətlərindən danışan mütəxəssislər durmadan artır. Bəzi mütəxəssislər üçün müsbət elementlərlə zəngin dərsliliklər, digərləri üçün lüzumsuz, mübahisəli ştrixlərlə zəngindir. Bu baxımdan, T.Hacıyev, S.Bektaş, Y.Hüseynovanın həmmüəllifliyi ilə nəşr olunan X sinif Azərbaycan dili dərsliyi yuxarıda sadaladığımız yanaşmalardan uzaq deyildir. Dörd bölmədən (“Dil və cəmiyyət”, “Təbiət və biz”, “Milli irsimiz”, “Ailə və cəmiyyət”) ibarət bu dərslilik yeni təlim sisteminin əksər komponentlərini özündə daşımaqla bərabər, mövcud standartların reallaşdırılması və təlim materiallarının keyfiyyətli mənimsənilməsinə təmin edən texnologiyalardan istifadə baxımından müasir tələblərə cavab verir. Yəni, dərslilik proqramın tələblərinə, standartlara, yenilənmiş texnoloji imkanlara müvafiq hazırlanmışdır.

X sinif dərsliyi də ana məqsəd: danışmaq, dinləmə və anlama qabiliyyətinin formalaşdırılmasına, praktik dil imkanlarının gücləndirilməsinə və dil qaydalarının öyrənilməsi ilə cəmiyyətdaxili ünsiyyətdə dildən istifadənin normativləşməsinə xidmət edir. Mətn, mövzu, ideya, obrazların xarakteristikası müasir təlim şərtlərinə uyğundur və məzmun xətləri (danışmaq-dinləmə və anlama, oxu, yazı, dil qaydası) nəticəyönümlülüyə birbaşa təsir edir. Şagirdlərin şifahi və yazılı nitqi, dünyagörüşü, gələcək intellektual perspektivlik dərslilikdəki mətnlər əsasında düzənlənir və bu prosesdə dil qaydası ilk üç məzmun xəttini keyfiyyətə tamamlamaq mahiyyətində çıxış edir. Şəxsiyyətə yönülməli təlimdə dil qaydası daha çox digər məzmun xətlərinin açılmasına, dərinləşməsinə yardım edir. Məzmun, qayda, tərif müasir dərsliliklərdə mətn kontekstində öz həllini tapır və qaydaya yol mətndən keçir. Yəni dərslilikdəki çalışma, test, tapşırıq, sual sistemi klassik təlimdən fərqli olaraq qaydanın əzbərlənməsinə deyil, tədqiqinə, şərhinə, izahına, tətbiqinə kömək edir. Müasir dərsliliklərin optimal cəhətlərindən biri də odur ki, mətnin məzmunu, mətndəki yeni sözlər yalnız leksik-lüğəvi yöndən deyil, qrammatik-semantik mahiyyətə də izah edilir və bu qaydalara müvafiq olaraq zəngin çalışmalar sistemindən yararlanılır. Mətnin məzmunu ilə yanaşı hissləri, qrammatik normaları, üslubi imkanları, sintaktik qəliblər və s. öz izahını tapır. Bütün bunları aydınlaşdırmaq, dəqiqləşdirmək üçün kontekstual və prosedural çalışmalardan istifadə olunur. Dərslilikdə şagirdlərin yaş səviyyəsinə müvafiq layihələr üzrə iş formaları, müstəqil işlər və yaradıcı yazılar sistemi təqdim edilmiş, layihələr fərdi qabiliyyətin açılmasından daha çox, əməkdaşlıq, dialoq və birgətəqdim xüsusiyyətlərinin yaradılmasına istiqamətləndirilmişdir. Təbii ki, dərslilik müəyyən qüsurlardan, texniki və subyektiv yanaşma səhvlərindən uzaq deyildir. Dərslilikdə yeni təlim texnologiyalarından istifadə bəzi hallarda süni xarakter daşıyır, texnologiya ilə məzmun bir-birini tamamlamır. Dərslilikdəki “Hər şey su ilə başladı” mətni fiziki məhdudiyyətli insanlara qarşı diqqət, “Xəzər dənizi”, “Şollar su kəməri”, “Muğan”, “Çinarın şikayəti” mövzuları ətraf mühitə həssas və qayğıkeş münasibət ideyalarını önə çəkir və təbliğ edir. V.Adilin “Qızıma”, S.Rüstəmin “Oğluma” şeirləri isə şəxsiyyətin formalaşmasında ailənin rolunu diqqət mərkəzinə gətirir. Q.Qarayevin “İldırım yollarla” baleti müxtəlif millətlərin adət-ənənələrinə, həyat tərzinə hörmətlə yanaşmağı, hüquq gender bərabərliyini şərtləndirir. “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunmasında Azərbaycan Respublikasının qanunu” “Vatikandan gələn var”, “Azərbaycan mədəniyyət inciləri Fransada”, “Bahar nəğmələri”, “Azərbaycanın milli geyimləri” mətnləri şagirdlərdə milli-mənəvi dəyərlərimizə həssas yanaşmaq, hörmət etmək kimi yüksək insani keyfiyyətlər aşılayır. Bu mövzularla yaxından tanışlıq şagirdləri milli-mənəvi dəyərlərin daşıyıcısına çevirir. Ümumilikdə, X sinif “Azərbaycan dili” dərsliyi mətn məzmunu, strateji yönü və nəticələri ilə milli təfəkkürün, milli yaddaşın dirçəlməsinə, oyanmasına xidmət edir.

RABİTƏLİ NİTQİN İNKİŞAFI MƏSƏLƏLƏRİ

İbişova Ş. H.

Lənkəran Dövlət Universiteti

Rabitəli nitq inkişafı dedikdə, birinci növbədə, şagirdin öz fikrini səlis, aydın, ardıcıl, yığcam və təsirli şəkildə ifadə etməsi nəzərdə tutulur. Şagird gərək əvvəlcə ifadə edəcəyi fikri yaxşı mənimsəsin, sonra isə onu dil cəhətdən doğru ifadə edə bilsin.

Rabitəli nitqin aşağıdakı problemləri üzərində işləmək daha önəmli məsələ kimi qarşıda dayanır;

- Birincisi, təlim prosesində rabitəli nitq vərdişlərinin aktivləşdirilməsi;
- İkincisi, rabitəli nitqin inkişafı üzrə yeni bilik, bacarıq, vərdişlər sisteminin intensivləşdirilməsi.

Aşağı siniflərdə tədris olunan Ana dili dərslərində ibtidai sinif müəllimləri bu problemlərlə də məşğul olmalıdırlar.

Şagirdlərdə rabitəli nitq vərdişlərini formalaşdırmağın xüsusiyyətlərini və bu keyfiyyətləri mənimsədən ayrı-ayrı fənlərin tədrisi zamanı müəllimlərin fərdi hazırlığına və maraqlarına nəzər yetirmək olduqca vacib məsələdir.

Rabitəli nitqə verilən tələbələrəndən biri də odur ki, şagird hazır kitab cümlələrini əzbərləməsin, fikrini müstəqil, sərbəst şəkildə ifadə edə bilsin. Onun yazısında, danışığında öz üslubi, öz nəfəsi, öz ruhu hiss olunsun.

Rabitəli nitqdə nitq məzmunca dolğun olmalıdır. Şagirdin haqqında danışacağı materialı yaxşı mənimsəməsinə çalışmaq lazımdır. Eyni zamanda şagirdin danışdığı material müəyyən məntiqi ardıcılıqla ifadə edilməlidir. Fikrin ardıcılığı pozulduqda nitqdəki rabitə də pozulur və dinləyən şəxs danışanı çətinliklə başa düşür. Nitq dolğun və ardıcıl, hadisələr qrammatik, üslubi cəhətdən düzgün qurulmuş, leksik cəhətdən zəngin olan cümlələrlə ifadə olunmalı, hər bir sonrakı cümlə əvvəlki ilə müəyyən məntiqi və sintaktik əlaqəyə girməli, onun mənasını açmalı, tamamlamalıdır. Rabitəli nitqin dolğun və səlis olması, şagirdin əsas və ikinci dərəcəli hadisələri bir-birindən ayıra bilməməsi, mühüm əhəmiyyəti olan məsələləri ön plana çəkməsi ilə bağlıdır. Çünki bəzən şagird hadisənin ümumi inkişaf xəttində əsas yer tutan məsələni unudur, az əhəmiyyəti olan məsələlər üzərində dayanır ki, bu da mənasız uzunçuluğa, fikrin zəif və natamam ifadə olunmasına gətirib çıxarır.

Müəllim çalışmalıdır ki, şagird hazır kitab cümlələrini əzbərləməsin. Şagirdin fikrini müstəqil, sərbəst şəkildə ifadə edə bilməsi vacib məsələ hesab olunur. M.İ.Kalinin hazır kitab cümlələri ilə danışan şəxslər haqqında demişdir: “Sizin düşüncəniz işləmir, yalnız diliniz işləyir. Hələlik siz öz dilinizlə deyil, özgə dili, hazır cümlələrlə danışmağa çalışırsınız. Sizin çıxışlarınızla öz fikriniz, canlı fikir bürüzə verilmir. Sizin nitqiniz insanı qızdırmayan ay işığına bənzəyir. Öz cümlələrinizi özünüz qurmalısınız”. Bildiyimiz kimi, rabitəli nitq bilik mənimsəmədə aparıcı rol oynayır. Odur ki, pedaqoji proses təcrübəsində ibtidai sinif müəllimlərinin bu sahədə mövcud iş üsullarını təkmilləşdirmək, yaradıcı fəallığı inkişaf etdirmək, tədris prosesində rabitəli nitq bacarıqlarını möhkəmləndirmək sistemli metod və vasitələrdən faydalanmaqla sinifdə innovasiya mühitini formalaşdırmağa, qabaqcıl metodik təcrübəni öyrənməyə, ümumiləşdirməyə və yaymağa aid müxtəlif kontekstdən olan elmi-metodik və nəzəri ədəbiyyatlarda əksini tapan yeni iş üsulları ilə işləməyin didaktik əsaslarını bilmək və onun tətbiqi yollarını üsul və vasitələrini işə salmaq dövrün, məktəb həyatının əsas tələbidir. Rabitəli nitq üzrə aparılacaq işlərə dair prof. Bəşir Əhmədov tədqiqatlarında çox haqlı olaraq göstərir ki, “Nitq məzmunca dolğun olmalıdır. Şagird dildən öz fikrini başqalarına çatdırmaq, eləcə də başqalarının fikrini başa düşmək üçün istifadə edir. Fikir olmayan yerdə, onu ifadə etməyə ehtiyac da olmaz; yəni dil də olmaz. Bunu nəzərə alaraq, hər şeydən əvvəl, şagirdin haqqında danışacağı materialı yaxşı mənimsəməsinə çalışmaq lazımdır. Şagirdin danışdığı material müəyyən məntiqi ardıcılıqla ifadə edilməlidir. Fikrin ardıcılığı pozulduqda nitqdəki rabitə də pozulur və dinləyən şəxs danışanı çətinliklə başa düşür”. Odur ki, ibtidai siniflərdə rabitəli nitqin inkişafı üsulları yeni, modern imkanlarla əhatə olunmalı, rabitəli nitqin inkişafının yeni dəyərləri ilə möhkəmləndirilməlidir.

Nitq inkişafı üzrə iş digər fənlərin tədrisi prosesində, sinifdən xaric məşğələlərdə də təşkil edilməli, kompleks şəkildə aparılmalıdır. Bu prosesdə mümkün qədər müxtəlif, rəngarəng üsul, vasitə və priyomlardan istifadə olunmalıdır. Aydın, zəngin ifadəli nitqdə ədəbi dilin normalarını və xüsusən də üslubiyyatı üslub qaydalarını dil vahidlərindən məqsədə uyğun istifadə etmə yollarını bilmək əsas şərtidir. Hər bir azərbaycanlı nitq mədəniyyətinə yüksək səviyyədə yiyələnmək üçün qayda və qanunlarını, onun fonetik, leksik, semantik, orfoqrafik və orfoepik, morfoloji və sintaktik normalarını yaxşı mənimsəməli və onları nitqdə düzgün ifadə etməyi bacarmalıdır. Konkret olaraq söyləyə bilərik ki, ibtidai siniflərdə şagirdlərin həm şifahi, həm də yazılı nitqinin formalaşmasında onların fəaliyyət məhsulları olan inşa və ifadə yazılarında bu təlim keyfiyyətini əməli və təcrübə istiqamətdə təkmilləşdirməyi həm müəllimlərdən, həm də şagirdlərdən qabaqcıl, novator vasitə kimi istifadə etməyi zəruri edir.

KİÇİK QRUPLARDA ƏMƏKDAŞLIQ METODUNUN ADI QRUPLARDA (SİNİFDƏ) TƏLİM METODUNDAN ÜSTÜNLÜKLƏRİ

İbrahimli Ə.N.

Lənkəran Dövlət Universiteti

R.Conson və D.Consona görə kiçik qruplarda əməkdaşlıq metodunun adı qruplarda (sınıfdə) təlim metodundan əsas fərqləri bunlardır:

- 1) qrup üzvlərinin biri-birindən asılılığı;
- 2) qrupun hər üzvlərinin, özünün və yoldaşlarının uğur qazanmasında şəxsi məsuliyyəti;
- 3) qrupda şagirdlərin birlikdə təlim-idrak, yaradıcı və başqa fəaliyyətləri;
- 4) qrupda şagirdlərin sosiallaşması;
- 5) şagirdlərin akademik nəticələri bilik və bacarıqları və ünsiyyət formalarının qiymətləndirilməsindən

alınan qrupun işinin ümumi qiymətləndirilməsi (qiymətləndirmə həm təsviri xarakterdə, həm də bal verməklə aparılır).

Əməkdaşlıq etməklə işləmək bacarığı tədricən formalaşır. Formalaşma aşağıdakılara əməl olunması ilə tədricən alınır:

- bu və ya başqa bacarığın, vərdişin qazanılması nədən ötrü lazım olduğu şagirdə başa salınır;
- aşılana bacarıq və vərdişin nədən ibarət olması və necə formalaşmasını şagird bilməlidir;
- lazımı bacarıq, vərdiş praktikasının formalaşması təşkil edilməlidir;
- şagirdin verilən tapşırığı yerinə yetirmək üçün kifayət qədər informasiya aldığına əmin olmalıdır;
- fəaliyyət zamanı şagirdlərin biri-birinə kömək etmələri üçün onlar stimullaşdırılmalıdır (nə iləsə maraqlandırılmalıdır);

- şagirdlərin müsbət nəticələrə nail olmaq istəməsi üçün lazımı situasiyalar yaradılmalıdır;
- belə praktika o vaxta qədər stimullaşdırılmalıdır ki, şagirdlərdə buna tələbat yaransın;

Əgər təşkil edilmiş müəyyən qruplarda iş yaxşı alınarsa, mehriban ünsiyyət, qarşılıqlı hörmət pozulmursa onların tərkibi dəyişmədən uzun müddət fəaliyyətlərini davam etdirə bilərlər. Əks halda hər yeni tapşırıq verildə qrupların tərkibi dəyişdirilməlidir. Tərkibi uzun müddət dəyişməyən baza qrupları yeni materialın öyrənilməsi, ev tapşırığının yerinə yetirilməsi, yoxlama yazı işi və testlərə hazırlıq işləri üçün daha əlverişli hesab olunur. Verilmiş məsələnin və ya pedaqoji situasiyanın həllinə uyğun olaraq qruplar yalnız qüvvəli və yalnız zəif şagirdlərdən də təşkil oluna bilər. Bu halda zəif qrupun fəaliyyətinə müəllim yaxından, daha çox istiqamət verməlidir. Qüvvəli qrup-ekspert qrupu kimi keçilmiş tədris materiallarını ümumiləşdirəndə, başqa şagird qruplarının işini qiymətləndirəndə, onların işinə rəy verəndə istifadə oluna bilər.

MİLLİ KURİKULUM KONSEPSİYASINDA - İNTEQRASIYA MÜHÜM DİDAKTİK PRİNSİP KİMİ

İbrahimova A.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Milli Kurikulum Konsepsiyasında-təlimdə inteqrasiya təhsil islahatının prinsiplərindən biri olmaqla belə səciyyəli: təlimdə inteqrasiya - fənlərin öyrənilməsi zamanı fənlərarası əlaqələrin aşkar edilməsi əsasında, global təfəkkürün formalaşdırılmasının vacibliyini nəzərdə tutur.İnteqrasiya müasir dünya təhsilinin prioritet problemlərindən biridir. Bir prinsip kimi onun nəzərə alınması təhsilin bütün mərhələlərində potensial əlaqələri tapmağa, onları fəaliyyət müstəvisində reallaşdırmağa imkan yaradır. Bu gün respublikamızda həyata keçirilən İslahat Proqramının prinsiplərindən birinin inteqrasiya olması da, heç şübhəsiz, bu zərurətdən irəli gəlir. Xüsusən ümumi təhsildə onun nəzərə alınması səmərəlilik baxımından son dərəcə zəruri və lazımlı hesab edilir.Azərbaycan dili təliminin məzmunu nəticəyönümlü standartlar əsasında hazırlanmışdır. Nəticələrin əvvəlcədən müəyyən olunması onlara uyğun yönəlmis fəaliyyətlərin inkişafını izləmək və istiqamətləndirmək üçün ardıcıl qiymətləndirmənin aparılmasına imkan yaradır.

Məzmun standartları hazırlanarkən şagirdlərin idraki, informativ-kommunikativ və qeyri-iradi fəaliyyətlərinin əhatə olunması, düşünmə, emosional və psixomotor bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bütün standartlar fəaliyyətlərə aid bacarıqlar şəklində ifadə olunmuş, şagirdlərin bilik və bacarıqları ilə bağlı nailiyyətlərini müəyyənləşdirmək diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

«Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyası (Milli Kurikulum)» hökumət tərəfindən qəbul olunmuş, ibtidai siniflər üçün fənn kurikulumları təsdiq edilmişdir. Son zamanlar fənn kurikulumları respublikanın ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai və yuxarı siniflərində tətbiq olunmağa başlamış, yeni fənn kurikulumlarının tələblərinə uyğun hazırlanmış dərslik komplektləri məktəblərimizin istifadəsinə verilmişdir. Ölkəmizdə həyata keçirilən kurikulum islahatı mərhələli proses olmaqla innovasiyalara əsaslanan və əvvəlcədən müəyyən edilmiş real nəticələrə istiqamətlənmiş geniş fəaliyyət sahəsinə çevrilmişdir. Burada atılan hər bir addım düşünülmüş qərara əsaslanır. Həmin qərarların istinad nöqtəsi isə müntəzəm aparılan müzakirə və diskussiyalar, onların obyektiv sonluğunu maddiləşdirilən nəticələndir.

Hazırlanmış bütün kurikulumlarda integrasiya xüsusi tələb kimi nəzərə alınmışdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, integrasiyanı ifadə edən materiallar fənnin məzmunu hissəsində verilmişdir. Bu hansı zərurətdən irəli gəlmişdir?

Əvvəla, kurikulum konseptual sənəd olduğuna görə ilk növbədə təlimin məzmununu ifadə edən dərslik komplektini və digər resursları istiqamətləndirir. Bu baxımdan istər fəndaxili, istərsə də fənlərarası integrasiyanın əlaqəli standartların fonunda verilməsi zəruri hesab edilir. Ona görə də bütün fənlər üzrə kurikulumlarda iki cədvəl təqdim olunur: fəndaxili üfüqi və şaquli integrasiya; fənlərarası integrasiya. Fəndaxili integrasiyaya aid cədvəllərdə bir-biri ilə əlaqə yaratmaq imkanı olan nəticələr (standartlar) üfüqi və şaquli formalarda uyğun pozisiyalar üzrə qruplaşdırılır, fənlərarası integrasiya cədvəlində isə konkret bir fənnin digər fənlərlə əlaqəsi olan nəticələrinin (standartların) kodları qeyd edilir. Dərsliyi, digər hər hansı vəsaiti hazırlamaq istəyənlər integrasiyaya aid bu minimum göstərişi istiqamət kimi qəbul edə və onun reallaşdırılması üçün fəaliyyət göstərə bilərlər. İkinci, təlimin məzmun komponenti kimi verilmiş integrasiya həm də müəllim tərəfindən idarə olunan təlim prosesinin səmərəli və maraqlı qurulması üçün faydalı istiqamət hesab olunur. Müəllim bu istiqamət üzrə özünün potensial imkanları daxilində hərəkət edir.

Bununla belə, müasir dövrdə integrasiyaya sadəcə fəndaxili, yaxud fənlərarası əlaqə yaratmaq imkanı kimi baxmaq düzgün olmazdı. Onu mühüm pedaqoji prinsip kimi daha geniş anlamda qəbul etmək və dəyərləndirmək lazımdır. İnteqrativ fənlərin yaradılması ideyası da məhz bu yanaşmadan bəhrələnir.

Bu gün məktəblərimizin istifadəsinə verilmiş Azərbaycan dililiərsliklərində inteqrativ təlimlə bağlı çoxlu material yer tutur. V sinifdə “Niyə belə deyirik?” bölməsində T.Elçinin “Qanadlı misralar” hekayəsi oxunduqdan sonra sual-cavab zamanı uşaqlardan yaşadıkları ərazidə nələrin xoşlarına gəldiyi, onun gözəlliyi haqqında hansı şeirləri və mahnıları bildikləri xəbər alınır, mahnı oxunur, doğma diyarın gözəlliyini əks etdirən bir şəklə çəkilməsi üzrə iş gedir. Həyat bilgisindən “Təbiətin sirləri” bölməsi üzrə iş prosesində şagirdlər təbiətin bizim üçün tükənməz xəzinə, həyat olduğunu öyrənirlər. Onlar dialoqa hazırlaşmaq üçün şəkllə baxırlar, canlı təbiətə aid cisim və hadisələrin adları soruşulur. Cansız təbiətin hansı əşyalarını gördükləri xəbər alındıqda şagirdlər daş, qum, ev, dağ və s. ilə yanaşı, ağac, çiçək və otun da adını çəkirlər. Müəllim düzəliş verir, canlıların əsas əlamətləri sadalanır. Uşaqlar öyrənirlər ki, canlılar doğulur, nəfəs alır, yemlənir, böyüyür, hərəkət edir, qocalır, məhv olurlar. Canlıların cansız təbiətdən ayrı yaşaya bilməmələrinin səbəbindən, canlıların cansız təbiətdən necə istifadə etmələrindən söz açılır. Günəşin həyat mənbəyi, suyun yerin əsas var-dövləti olması ətrafında söhbət gedir. Yağış yağmasa nələrin ola biləcəyindən söz açılır. Göründüyü kimi, bu prosesdə integrasiya üzrə ciddi iş aparmaq imkanı yaranır. Şagirdlər növbəti mövzunun Həyat bilgisindən (“Göy qurşağı”) oxunmasına da hazırlaşmış olurlar. Dərslikdəki mətnlərin bəziləri hüquqi, iqtisadi, biliklərin verilməsinə xidmət edir. Dərsdə integrasiyadan istifadə olunması müəllimdən yaradıcı təfəkkür və səy tələb edir. Beləliklə, integrasiya - təlimin mühüm didaktik prinsipi olmaqla, digər prinsiplərlə qarşılıqlı əlaqədədir. İnteqrasiya təlim prosesində bütün didaktik prinsiplərin qarşılıqlı təsirini gücləndirməklə, onların həyata keçirilməsinə qabildir. Bu prinsip özünün konstruktiv funksiyasını yerinə yetirir: tədris planı, proqram və dərsliklərin quruluşuna, təlimin məzmunu, metodu və formasının seçilməsinə təsir göstərir.

İBTİDAİ SİNİF ŞAĞİRDƏRİNİN ƏXLAQ TƏRBIYƏSİNİN MAHİYYƏTİ VƏ MƏQSƏDİ

İlyash T.Z.

Gəncə Dövlət Universiteti

Yeni tipli şəxsiyyətin formalaşması cəmiyyətdə əxlaq tərbiyəsini başlıca məqsədini təşkil edir. İdealda bu şəxsiyyət insanın yaradıcılıq potensialını təmin edən mənəvi və fiziki qüvvələrin ahəngdar bir surətdə əlaqələndirilməsi kimi təsəvvür olunur. Şəxsiyyətin istiqamətliliyini əsaslı onun dünyabaxışından ibarətdir, bu dünyabaxışının təsirliliyi əxlaqi davranışda və ictimai faydalı fəaliyyətdə təzahür tapır.

Şəxsiyyətin formalaşması prosesi mürəkkəbdir. Bu prosesdə insanın əmək, fiziki, əxlaqi, estetik tərbiyəsi istiqamətləri özünü göstərir ki, onlar insanın bu və yaxud digər imkanlarına istinad edərək. Son nəticə də onu fiziki və mənəvi qüvvələrin ahəngdarlığına yaxınlaşdırır. Şəxsiyyətin formalaşması bütöv prosesdir, lakin tərbiyənin cəhətlərindən hər biri digərləri ilə qarışıqlı surətdə şərtənmişdir. Eyni zamanda tərbiyə prosesi vahid ümumi özəyə malikdir. Bu özək bitkin şəxsiyyətin inkişafına kömək edir.

Fəaliyyətdə və ünsiyyətdə insanın əməyə, adamlara, şəxsən özünəməxsus münasibətləri nəinki şəxsiyyət çalarlığına malikdir ("xoşuna gəlir"- "xoşuna gəlmir") habelə cəmiyyətin əxlaqi normaları vasitəsi ilə şüurda əks olunur ki, bunları adamların ümumiliyi rəhbər tutur, əməyə məhəbbəti, vicdan, bərc, şərəf, xeyir və şər, bunlar insanın yaşadığı, fəaliyyət göstərdiyi mühitin əxlaqi şəraitini yaradır. Əxlaqi amil fəaliyyətin və ünsiyyətin hər hansı bir sahəsini müəyyən edir, xüsusi mikromühit yaradır ki, onun sayəsində fəaliyyətin xarakteri də dəyişilə bilər. Məsələn əmək prosesində insan maddi sərvətlər yaratmaqla həm başqalarına bilavasitə, dolay yolla əxlaqi təsiri həyata keçirir, həm də öz ruh yüksəkliyi, digər adamlara sağlam ünsiyyət və əmək mühiti yaratmaqla ətrafdakılara bilavasitə təsir göstərir. Əxlaqi amil ünsiyyət vasitəsi ilə adamların həyatının ən incə və gözəgörünməz cəhətlərinə nüfuz edir, onları adamlara xeyirxahlıq bəsləməkdə, yüksək əxlaqi idealara səy göstərməklə müşayiət edir. Əxlaq tərbiyəsinin xüsusi olaraq qurulmuş sistemi bunları nəzərdə tutur, cəmiyyətin əxlaq normalarının mənimsənilməsi, davranışa sövq edən xüsusi şəraitin yaradılması, cəmiyyətin əxlaq prinsiplərinin qavramaqdan ötrü lazımi məzmunun seçilib götürülməsi, əxlaqi münasibətlərin iştirakçıları arasında onların təzahür tapması üçün ünsiyyətin və fəaliyyətin xüsusi situasiyaları. Eyni zaman da əxlaqi təsir kortəbii surətdə də həyata keçirilə bilər. Belə olduqda o, mütəşəkkil təsirləri nəinki müşayiət edir, habelə onlara zidd də gedir. Bu halda əxlaqi tərbiyənin mütəşəkkil prosesi xeyli zəif gedəcək və yenidən tərbiyənin xüsusi tədbirlərini tələb edəcəkdir. Əlbəttə, əgər tərbiyə olunanın özü tərbiyə prosesində qoşulursa, o zaman özünü tərbiyənin köməyi ilə şəxsiyyətin əxlaqi təşəkkülü böyük effektlə gedir.

Beləliklə, əxlaqi amil insanın hər hansı bir fəaliyyətinə nüfuz adərək, dünyaya, adamlara, əməyə münasibətlərinə xüsusi xarakteri ilə onu zənginləşdirir ki, onların təsiri altında şəxsiyyətin başlıca özəyini təşkil edən yüksək əxlaqi sifətlər formalaşır. Uşaqların, gənclərin, yaşlı adamların əxlaq tərbiyəsi sistemi öz ideya əsaslarını cəmiyyətin əxlaq normalarından götürür. Onu öz elmi, fəlsəfi əsaslandırılmasını etikada tapan əxlaqi normaları müəyyən edir.

Məktəbdə əxlaq tərbiyəsinin məqsəd və vəzifələri insanın sosial təyinatından irəli gəlir. Əxlaqi amil əməyə, yeni, sosialist tipli adamların fəaliyyətinə nüfuz edərək, kütlələrin yaradıcılığının əmək məhsuldarlığını yüksəltməyini, istehsalat, texnika, elm, incəsənət sahəsində yeni nailiyyətlərin real qüvvəsidir. İctimai həyatın əxlaq normaları artıq böyüyən insanın təcrübəsində öz təbəssümünü tapmalıdır. Əxlaq normaları yeni cəmiyyət quran yetkin insanın yeni cəmiyyət quran yetkin insanın həyatına sərbəst surətdə daxil olur. Onlar çoxcəhətli əməli fəaliyyətdə, adamlarla qarşılıqlı münasibətlərdə bərqərar olur, uşaqların və gənclərin gündəlik davranışında təsbit olunur. Uşaqlığın xeyir və şərin başa düşülməsi ilə adamlar arasındakı bədxah qarşılıqlı münasibətlərlə əlaqədar olan mənfi təcrübəsi insanın sonrakı fəaliyyətinə əlverişli olmayan təsir göstərə bilər, onun ictimai və şəxsi həyatını mürəkkəbləşdirə bilər. Bax buna görə də əxlaq tərbiyəsinin məktəb qarşısında duran vəzifələri uşaqların, yetişmələrin, gənclərin cəmiyyətin əxlaqi normalarına ardıcıl olaraq alışdırılması bu mühitin müsbət təcrübəsindən fəal surətdə istifadə etmək, uşaqların özünün müsbət əxlaqi təcrübəsini formalaşdırmaq, gənclərin şüurunu, hisslərini, davranışını əxlaq prinsiplərinə yiyələnməyə və onları həyata keçirməyə yönəltmək vəzifələri bu qədər məsul və mühümdür. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi məktəbin bütün tərbiyə işi sistemini ümdə məğzini təşkil edir. Hər şeydən əvvəl, cəmiyyətin əxlaqi normalarına alışdırmaq prosesi çox mürəkkəb və ziddiyyətli, bu normalar keçmişin ölüb gedən, uşağın mikromühitində hələ də davam edən və onun əxlaqi təcrübəsinə təsir göstərən əxlaqi ilə çuğlaşır. Bu və ya başqa şəkildə, çox və ya az dərəcədə əxlaq tərbiyəsi adamların şüurun da keçmişin qalıqlarına (xüsusi mülkiyyətçilik, söylərinə, əməkdə tənbelliyə, millətçilik təzahürlərinə, kobudluğa və adamlara bədxah münasibətə qarşı və i.ə.) qarşı mübarizəni həmişə müşayiət edir. Hər şeydən daha çox məhz bu sahədə nəinki tərbiyə, habelə yenidən tərbiyə prosesinin-A.S Makarenkonun təbirincə, bu çətin, kədərli prosesini formalaşdırılması tələb olunur. Müasir adamın əxlaqi simasını onun cəmiyyətə, əməyə, adamlara öz-özünə münasibətini münasibətini müəyyənləşdirən əxlaqi keyfiyyətlərin ən geniş dairəsi xarakterizə edir. Şəxsiyyətdə cəmiyyətdə arasındakı əlaqələrin və asılılıqların ən mürəkkəb şəbəkəsi yaranır. Bu əlaqələrin və asılılıqların ən mürəkkəb şəbəkəsi yaranır. Bu əlaqələrin pozulması əxlaqi təşəkkülün real prosesində həmişə özünə yer tapa bilər ki, bu da insanın əxlaqi sifətlərini ahəngdar inkişafında maneədir. Əxlaqi simanın formalaşmasındakı bu ziddiyyətlərin aradan qaldırılması, onun ahəngdarlığına kömək göstərilməsi çox çətin işdir. Burada nəinki insanın əxlaqi inkişafının günüş proqramını lahiyləşdirmək, habelə

əsil əxlaqi münasibətlərin formalaşdırılması üçün real şəraitin yaradılması, şagirdlərin bütün həyatının təşkil edilməsi tələb olunur. Həm də bu zaman həmişə belə bir halı da nəzərə almaq lazımdır ki, əxlaqi zövqləri və hərəkətləri uşaq nəinki təkcə məktəbə əxlaq tərbiyəsinin mütəşəkkil sistemi təsiri altında təzahür etdirir, habelə ona kortəbii olaraq fəaliyyət göstərən və uşağın həyatına nüfuz edən çoxlu amillərdən yaxşı əhatə, həyat yoldaşları, yaşlılar ilə ünsiyyət də təsir edir. Bundan belə bir nəticə çıxır ki, məktəbdə əxlaq tərbiyəsi sistemi məktəblinin əxlaqi təşəkkülünə öz təsir qüvvəsinə görə daha əhəmiyyətli olmalıdır, o uşağın tələbatına uyğun gəlməli, əxlaqi kamilliyə, özünü uşağın yaş psixologiyasını, onun həyat şəraitini fərqi təcrübəsini nəzərə almalıdır. Mənfi təsirin neytrallaşdırılması tərbiyə prosesinin mürəkkəb hissəsidir. Məktəbdə əxlaq tərbiyəsi sistemində xırda cəhətlər yoxdur, çox şeyi nəzərdə tutmaq, nəzərə almaq, lakin ən başlıcası isə məktəblinin əxlaqi şüurunu hazırlamaq, onun dərin əxlaqi hiss həyəcanlarının inkişafına kömək etmək, onun əməllərini və davranışını təşkil etmək vacibdir. İnsanın bir şəxsiyyət kimi təşəkkül tapması əmək və əxlaqi təcrübə toplamaq, biliklərə, estetik sərvətlərə yiyələnmək prosesidir. Şagirdlərin əxlaqi formalaşmasında aparıcı rol müasir müəllimlərə məxsusdur. Şagird kollektivi, təşkilatı, habelə geniş ictimaiyyət tərbiyədə fəal bir surətdə iştirak edirlər. Tərbiyə nəzəriyyəsində belə bir məsələ daim müzakirə edilir, məktəblinin əxlaq tərbiyəsində əzəli olan nədir- onun şüurunun hazırlanması, yaxud davranış təcrübəsinin təşkili. Pedaqoji və psixoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, bu məsələnin həllində açıqlıq və birtərəflilik özünü doğrulmamışdır.

XARİCİ DİL TƏDRİSİ ZAMANI QRAMMATİKANIN ÖYRƏNİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

İmanlı N.A.

Bakı Slavyan Universiteti

Qrammatika dilin strukturunu təşkil edən qaydalar toplusudur. Bir dilin mənəvilənməsi zamanı ən əhəmiyyətli faktorlardan biri onun qrammatikasına hakim olmaqdır. Qrammatikanın zəifliyi dili öyrənən və praktikada təcrübə edən zaman çoxsaylı problemlər yarada bilər. Xarici dil tədrisində yaranan başlıca problemli məsələ ana dili və xarici dildə - ingilis dili mövcud olan fonetik, qrammatik və leksik fərqlərdir. Azərbaycan dili və ingilis dili arasında belə fərqlər kifayət qədər mövcuddur. Azərbaycan dili sintetik, ingilis dili analitik dildir. Yəni, Azərbaycan dilində sözlər bir neçə mənalı hissələrin birləşməsindən əmələ gəlir və bu sözlər həm də cümlədəki sözlər arasındakı qrammatik əlaqələri təmin edir, ingilis dilində isə həmin qrammatik əlaqələr köməkçi nitq hissələri, söz sırası, intonasiya vasitələri, əvəzliliklər və s. vasitəsilə yaradılır. Bu dil tədrisi zamanı nəzərə alınmalı ilkin məsələdir ki, dil öyrənən şəxslər öz ana dili ilə xarici dili fərqləndirməyi bacarsınlar. Dil tədrisi zamanı qrammatikanın müqayisəsi də bir o qədər məqsədəuyğun sayılır. Çünki, hər bir dilin özünəməxsus xüsusiyyətləri onun xarakteristikasını bəlli edir. Müəllim təlim prosesində ilk növbədə tələbələrə həmin dilin qrammatikasını müstəqil bir dil quruluşu kimi təqdim etməlidir. Məsələn, zaman formaları mövzusunə toxunsaq, Azərbaycan dili ilə müqayisədə İngilis dilinin zaman formaları xeyli fərqlənir. Azərbaycan dilində sadəcə 5 zaman forması olduğu halda, İngilis dilində 16 zaman forması ilə hadisələr ifadə edilir. Bu zaman digər oxşar olmayan 10 zaman formasının Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı, yaxud əksinə, tələbələr bir qədər çətinlik çəkirlər: “*Sən üzürsən*” cümləsində şəxs sonluğu vasitəsilə cümlə bitmiş fikir ifadə edir, ingilis dilində isə həmin şəxs sonluğu “*to be*” nin indiki zaman forması vasitəsilə ifadə edilir “*You are swimming*”. Biz həmin tərcüməni “*You swim*” cümləsi üçün də istifadə edirik. Bu zaman isə artıq qrammatikanın incə məqamları öz sözünü deyir və biz bu cümlələri yerinə, istifadə qaydasına, zaman zərfləri və digər göstəricilərə görə fərqləndirə bilirik. Bu qayda cümlədə söz sırası məsələsində də bir qədər özünü göstərir. Söz sırasının fərqli təbiətə malik olması, xüsusilə, sinxron tərcümə zamanı xeyli çətinlik törədən bilir. Bu zaman tərcümə edən şəxs cümlənin sonuna qədər gözləməlidir ki, məsələni tam aydın anlaya və izah edə bilsin. `s işlənmə qaydası da həmçinin diqqət mərkəzində olan vacib məsələlərdəndir. Qrammatikaya yaxşı dərəcədə hakim olan şəxs cümlədə olan `s in funksiyasını və vəzifəsini düzgün aydınlaşdırma bilər. Bu məsələ şifahi nitqdən çox, yazılı nitqə təsir edən faktordur:

- Mandy's playing football. (indiki davamedici zaman- is playing)*
- Mandy's a football player. (indiki qeyri müəyyən zaman - is)*
- Mandy's brother plays football. (yiyəlik hal - `s)*
- Mandy's been played football all day long. (indiki bitmiş zaman – has been played)*

Müxtəlif cümlələrdə istifadə qaydasına, özündən sonra gələn sözlərin hansı nitq hissəsi olmasına görə `s hissəciyini fərqləndirmək, eyni cümlədə bir neçə `s hissəciyini fərqləndirməkdən daha asandır:

- *Mandy's little brother's playing football in the neighbour's yard.*

Artıqlar, isimlərin cəmi, qaydasız feillər, sifətlərin dərəcələnmə xüsusiyyəti, modal feillər, sıra sayları, əvəzliliklərin xüsusiyyətləri və s. sadalaya biləcəyimiz bu qəbildən onlarla fərqlər mövcuddur və bu fərqlərin aydınlaşdırılması əsas məqsədə çevrilməlidir.

Qrammatika keyfiyyətli və effektiv ünsiyyətin əsasını təşkil edir. Qrammatikanın zəifliyi çoxsaylı yanlış anlaşılmalara səbəb ola bilər. İfadə etmək istədiyimiz fikri düzgün şəkildə çatdırmadıqda, həm danışan, həm də dinləyən üçün çətinlik yarana bilər. Təlim prosesinin əsas məqsədi öyrədilən xarici dilin praktikada anlaşılqı və düzgün şəkildə istifadə olunma bilməsidir ki, bunun üçün isə qrammatikanın tam şəkildə mənimsənilməsinin rolu böyükdür. Qrammatikanın dil tədrisində öyrənilməsi səviyyəsinə görə iki yanaşma mövcuddur: deduktiv və induktiv yanaşma. Deduktiv yanaşmaya əsasən dil tədrisinin əsasını qrammatik qaydalar təşkil edir. Qaydaların elə ilk əvvəldən dəqiq şəkildə öyrənilməsi dili müəyyən formaya salır və düzgün şəkildə öyrənilməsinə təmin edir. Bu yanaşmada qaydalar dərindən əvvəldən izah olunur, sonra tapşırıqlar vasitəsilə möhkəmləndirilir. Bu həm də dərindən sistemli şəkildə, sadəcə mürəkkəbə doğru inkişafını təmin edir. İnduktiv yanaşma deduktiv yanaşmaya nisbətən tələbələrə bir qədər sərbəstlik verir, qrammatikanın tədrisini məcburi şəkildə tətbiq etmir. Qrammatik materiallar dərindən prosesində təbii surətdə tələbələrin öz fəaliyyətinə əsasən öyrədilir. Onlar dərindən daha aktiv mövqe tuturlar və fikir bildirməkdə daha sərbəst olurlar. Müəllim təlim prosesində bu yanaşmaların hər ikisini tarazlı şəkildə tətbiq etməlidir. Xarici dillərin ana dilindən sonra ikinci dil kimi tədrisinin bu qədər zəruriləşməsi dövrün tələbi ilə əlaqədardır. Bu xüsusda isə, ilk növbədə dilin söz bazası və qrammatik quruluşu vacibliyinə görə mərkəzi mövqe tutur.

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN METODLAR (İNTERAKTİV TƏLİM METODU)

İmanlı N.A.

Bakı Slavyan Universiteti

İngilis dili müasir dövrün tələbinə çevrilərək, dünyanın demək olar ki, hər yerində ünsiyyətin ən aktiv vasitəsi olmuşdur. Belə geniş yayılması və globalaşması ingilis dilinin öyrədilməsi və öyrənilməsinə olan marağı da xeyli artırır. Böyük bir kütlə bu dilin tez və keyfiyyətli mənimsənilməsinə səy göstərir. Bu cür sürətli inkişaf ingilis dilinin tədrisi prosesində yeni metodların və üsulların işlənilib hazırlanmasına şərait yaratdı. Çox uzağa getmədən, ümumiyyətlə XIX əsrin sonlarından bu günə qədər dil tədrisində fərqli metodlar inkişaf etdirilmiş və tətbiq edilmişdir. Dil tədrisində metodlar və yanaşmalar haqda yazdıqları kitabda (*Approaches and Methods in Language Teaching, Cambridge University Press, 2001*) Jack C. Richards və Theodore S. Rodgers bir çox metodları və onların mahiyyətini araşdırmışdır: Grammar translation method, The Direct Method, The Audiolingual Method, Total Physical Response, The Silent Way, Community Language Learning, Suggestopedia, Whole Language, Multiple Intelligences, Communicative Language Teaching və s.

Bu metodların hamısı tədrisin keyfiyyətini artırılmasına xidmət etmiş və müəyyən dövrdə öz aktiv tətbiqi ilə dil tədrisinin mərkəzinə təşkil etmişdir. Bəzi metodlar hazırkı yeni üsulların formalaşmasında baza rolunu oynamışdır. Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, müasir təlim üsulları bir sıra səciyyəvi cəhətləri özündə birləşdirir:

- Müəllim öz fəallığı ilə şagirdi yaradıcı fəallığa cəlb edir
- Şagirdlər aktiv fəaliyyətdə olur və bu zaman onlara elementar bacarıqlar aşılır
- Şagirdlərin müəllimlə və bir-birləri ilə əməkdaşlığı
- Süjetli, hərəkətli, mimikli didaktik rollu oyunlardan istifadə edilir, sosial bərabərlik və psixoloji mühit yaradılır

- Müəllim tematik materiallar təqdim edərək, şagirdin yaradıcı təfəkkürünə və milli düşüncə tərzinin formalaşmasına təsir göstərir

Müasir təlim texnologiyaları tələbələrə müstəqil düşünmək, sərbəst fikir söyləmək, öz təcrübəsini və biliyini təhlil etmək, özünü qiymətləndirmək, əməkdaşlıq etməyi bacarmaq və s. kimi keyfiyyətləri aşılamağa xidmət edir. Bugünkü təhsil sistemində mərkəzi qüvvə daşıyan müasir metodlardan biri də Fəal İnteraktiv (Interactive) Təlim metodudur. İnkişaf etmiş ölkələrdə təhsil təcrübəsi bizə nümayiş etdirir ki,

müasir insan yetişdirmənin ən effektiv yolu, şagirdi sinifdə təlimin obyektı kimi yox, subyektı kimi qəbul edən şagirdyönümlü interaktiv təlim metodlarından istifadə etməkdir. İngilis dilinin tədrisində yeni üsulların tətbiqi xüsusilə zərurət təşkil edir. İngilis dilinin dərstdə praktiki istifadəsi və şagirdlərin qarşılıqlı dialoqa girərək, dili tətbiq etmələri onların dili daha yaxşı mənimsəyə bilməsi üçün vacib faktorlardan biridir. Həmçinin, digər fənnlərlə inteqrasiya şəraitində aparılan ingilis dili dərsləri tələbələrin köhnə biliklərini və dünyagörüşlərini əsas götürür ki, bu da onların dərstdə daha aktiv iştirakını təmin edir. Müasir texnologiyaların və əyani vəsaitlərin dərş prosesində istifadəsi də dərşin effektivliyinə və keyfiyyətinə əsaslı təsir göstərən əlamətdir. Əsasında öyrədən yox, öyrənənin dayandığı Konstruktivizm nəzəriyyəsinə istinadən öyrənən şəxs cisim və hadisələrlə bilavasitə əlaqədə olmalı, dil mühitinin birbaşa iştirakçısına çevrilməli və qarşıya qoyulan problemləri onları qavrayaraq həll etməlidir. Təlimin texnologiya ilə əlaqələndirilməsi 1999-cu ildə Sharon Adams və Mary Burns tərəfindən “Texnologiyalar üzrə yardım proqramı” çərçivəsində “Təhsilin inkişafı üzrə Sausvest Laboratoriyası”nda texnologiyaların inteqrasiyasını əsas götürən bu nəzəriyyəyə istinad edərək şəxsiyyətyönümlü və konstruktiv siniflərin yaradılması ilə işlənilib hazırlanmışdır. 2005-ci ildən isə Təhsil Nazirliyinin və Mədəd Humanitar Təşkilatının birgə layihəsi ilə Respublikamızda müəllimlərin yeni təlim texnologiyaları və Konstruktivlik ilə tanış olması prosesi başlandı. Bu addım müəllimlərin təlim prosesinə daha dərinədən və professional yanaşması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Dünyada gedən qloballaşma bir çox sahələrdə olduğu kimi dil tədrisində də öz təsirini göstərir. Təhsil sahəsində aparılan islahatlar, yaranan yeni təlim üsulları, onların tətbiqi və s. məhz bu zərurətdən yaranmışdır. Təhsilin keyfiyyətini artırmaq, yeni pedaqoji texnologiyaları öyrənib onları səmərəli şəkildə dilin tədrisinə tətbiq etmək hazırda başlıca vəzifə kimi qarşıda durur.

TƏDRİSİN ORTA SƏVİYYƏSİNDƏ YAZI DƏRSİNİN TƏŞKİLİ

İsmaylova A.M.

Bakı Slavyan Universiteti

Yazı prosesi baş beyin yarım kürələrinin və görmə analizatorunun fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Bu mürəkkəb psixofizioloji prosesə yiyələnmə nəinki altıyaşlılar, hətta yeddiyaşlılar üçün də çətinlik törədir. Yazı prosesində kiçikyaşlı məktəblilərin bədəninin, xüsusilə onurğasının və sağ əlinin əzələlərinin, biliklərinin fəaliyyətinin öyrənilməsi göstərmişdir ki, yazı prosesində dərşin axırında yorğunluqdan məhsuldarlıq 3 dəfə aşağı düşür.

Yazı dərşinin (kalliqrafiya məşğələlərinin) quruluşunun aşağıdakı şəkildə olması tövsiyə edilir. Kalliqrafik cəhətdən düzgün yazını təmin edən bir neçə şərti nəzərdən keçirək.

1. Yazıya hazırlıq. Uşaqların partada düzgün əyləşmələri, dəftəri düzgün qoymaları, qələmi düzgün tutmaları yoxlanılır.

2. Giriş müsahibəsi. Dərşin məqsədi elan edilir, onun yerinə yetirilməsinin zəruriliyi başa salınır. Şagirdlərdə çalışmaya maraq yaradılır və onu yerinə yetirmək üçün həvəs oyadılır.

3. Yazılacaq hərfin sözdən ayrılması. Bu məqsədlə sözün səs quruluşunun təhlili aparılır, onun kiçiyi və böyüyünün əl yazısı yazılmış kartochkalar göstərilir, onlar çap hərflərlə müqayisə edilir.

4. Hərfin müəllim tərəfindən yazılması. Hərfin kiçiyi və böyüyünün əl yazısı müəllim tərəfindən yazı taxtasına yazılır. Yazılmış prosesi şagirdlər yaxşı izləyə bilmədiklərindən müəllim onların diqqətini hərfin ayrı-ayrı hissələrinə yönəldir. Hərf yazılarkən elementlərin yazılması ardıcılığını (haradan başlanıb, harada qurtarmasını), bir-biri ilə necə bitişdiyini başa salır.

5. Hərfin yazılışının möhkəmləndirilməsi. Hərfin yazılışını uşaqların yaddaşında möhkəmləndirmək məqsədilə müəllim onun necə yazıldığını soruşur. Burada məqsəd şagirdlərin hərfin yazılışını başa düşübdüşmədiklərini yoxlamaqdır. Şagird yazı taxtasında işləyərkən yoldaşları onun hər bir hərəkətini diqqətlə izləyir, düzgün yaza bilib-bilmədiyini aşkara çıxarır, səhvlərə düzəliş verirlər. Bir-iki şagird hərfin yazılma qaydasını izah edir.

6. Hərfin şagirdlər tərəfindən dəftərdə yazılması. Hərflə, onu yazılışı ilə tanış olduqdan sonra şagirdlərdə öz qüvvələrini sınaqdan keçirmək arzusu baş qaldırır. Onlar böyük həvəslə işi yerinə yetirməyə başlayırlar. Bu zaman uşaqları özbaşına buraxmaq olmaz. Müəllim onlara ciddi nəzarət etməli, fərdi kömək göstərməlidir.

7. Tərkibində yeni hərfin olduğu sözlərin yazılması. Şagirdlər əvvəlində, ortasında və axırında yeni səsin, hərfin olduğu bir neçə söz deyir, onların səs tərkibini təhlil edir, kəsmə əlifba ilə düzüm lövhəsində

düzür, yazı taxtasında yazırlar. Başqa bir şagird yazıdakı sözün tərkibindəki hərfləri sayır. Həmin və ya başqa sözü müəllim səlqə ilə yazır, şagirdlər dəftərə köçürürlər.

8. Yazının nəticələrinin müzakirəsi. Müzakirə zamanı hər bir şagirdin işindəki uğurlar və nöqsanlar qeyd olunur, onların aradan qaldırılması yolları göstərilir.

Savad təlimi dövründə yazı təliminin səmərəli təşkili şagirdlərin müvəffəqiyyətlərinin müntəzəm və dəqiq hesaba alınmasından onların səbəbinin və aradan qaldırılması yollarının müəyyənəşdirilməsindən asılıdır.

İNGİLİS DİLİ FAKÜLTƏLƏRİNİN AŞAĞI KURS TƏLƏBƏLƏRİNDƏ LEKSİK BİLİK VƏ BACARIQLARIN HƏCMI

İsmaylova G.E.

Bakı Slavyan Universiteti

Hər bir ölkənin davamlı inkişafı və müasirləşməsi həmin ölkədə mövcud olan təhsil sisteminin keyfiyyət və intellektual potensialından asılıdır. Müasir qloballaşma və integrasiya prosesləri bu məsələni daha da aktuallaşdırmış və onu dövlətlərin inkişafının prioritet istiqamətinə çevirmişdir. Dövrümüz yüksək texnologiyalar dövrüdür, bu texnologiyalara elmi surətdə yiyələnmək olar, elm isə təhsildən başlanır. Ali təhsil müəssisələrinə məntiqi təfəkkürü daha güclü olan, mürəkkəb qanunauyğunluqları, proses və hadisələrin yaranma və inkişafını, bunlar arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrini düzgün dərk edə bilən gənclər seçilməlidir. Elə gənclər ki, dərin biliklərə yiyələnməklə bərabər, informasiya cəmiyyətində yaşamağı, fəaliyyət göstərməyi bacarsınlar. Həm təhsildə, həm də karyerada xarici dil bilmək uğur qazanmaq üçün insanın qarşısında böyük imkanlar açır. Xarici dilin öyrənilməsinin və öyrədilməsinin səmərəliliyinin artırılması müasir tədris sisteminin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir. Xarici dilin tədrisinin intensivləşdirilməsi müasir tədris metodologiyasının və texnoloji avadanlıqların –kompüter, audio-video texnikanın, elektron vəsaitlərin müntəzəm istifadəsini tələb edir. Metodiki ədəbiyyatların təhlili göstərir ki, artıq ənənəvi tədrisdən kommunikativ-interaktiv tədris metodologiyasına maraq artmışdır. Məlumdur ki, ənənəvi iş üsulları vasitəsilə müəllim öz işini izah etmək, tapşırıq vermək və yoxlama aparmaq üzərində qurur, şagird-müəllim ünsiyyəti birbaşa deyil, dolayı şəkildə həyata keçirilir. İnteraktiv təlim metodlarından istifadə zamanı isə müəllim bilavasitə şagirdlə ünsiyyət yaradır, şagird isə əsas funksional fiqura çevrilərək bacarıqların ifadə etmək imkanı qazanır.

XXI əsrin başlanğıcında Azərbaycan təhsil sisteminin yenidən qurulması, modernləşdirilməsi və bu işlərin pedaqoji innovasiyalardan istifadə olunmaqla yerinə yetirilməsi prioritet məsələ hesab edilir. Pedaqoji yeniliklərin daha çox nəzərə alınmalı olduğu sahələrdən biri də dil tədrisidir. Dil tədrisi son illərdə dünyanın istənilən hissəsində geniş vüsət almışdır. Xüsusən də, ingilis dilinin tədrisi dünyanın istənilən hissəsində gerçəkləşməkdədir. Digər sahələrdə olduğu kimi dil tədrisində də effektiv nəticələr əldə etmək üçün düzgün seçilmiş təlim materiallarından istifadə etmək tədris prosesinin ən vacib məsələlərindən biri hesab olunur.

Müəllimlərdən tədris etdikləri fənnin məzmun və məqsədinə uyğun olaraq, tələbələrin fərdi xüsusiyyət və tələbatlarını nəzərə alaraq istifadə edəcəkləri təlim materiallarının seçilməsi və ya hazırlanmasında böyük səy tələb olunur. Dil müəllimləri hər zaman dərslərin keyfiyyətini artırmaq üçün müxtəlif təlim materiallarından istifadə edirlər. Həmin materialların keyfiyyəti də öz növbəsində tədrisin keyfiyyətinə birbaşa təsir edir. Beləliklə, ən yaxşı təlim materiallarının düzgün seçimini etmək isə müəllimlərin sahib olduğu ən dəyərli bacarıqlarından biridir.

İBTİDAİ SİNİF ŞAĞİRDƏLƏRİNİN KEYFİYYƏTLİ TƏLİM ALMASINDA VALİDEYNİN ROLU

İsmaylova M.Ü.

Gəncə Dövlət Universiteti

Demokratik dünyada yaşamaq üçün fərdlə cəmiyyətin, ədalətlə bərabərliyin, fərdi azadlıqla cəmiyyətin rifahının eyni dərəcədə inkişaf etdirilməsi vacib amil hesab edilir. Belə bir mübarizə müəllimlərə valideynlər arasında gedən pedaqoji prinsiplərə əsaslanır. Məktəblər, ailələr, ayrı ayrı ictimai birliklər müxtəlif üsullarla insanların yaşam tərzlərinin formalaşdırılır. Bu zaman onlar tətbiq etdikləri üsullardan

asılı olaraq vətəndaşların demokratik cəmiyyətdə düzgün fəaliyyət göstərməsi və şüurlu və qeyri –şüurlu surətdə baş verən məsələlərə yanaşmasıdır. Kiçik yaşlı məktəblilərin təlim proqramının başlıca elementlərindən bir valideynlərin məktəbə cəlb edilməsidir və buna aşağıdakı şəkildə nail olmaq mümkündür.

1. Valideynlərin proqramın məqsəd və vəzifələri ilə hökmən tanış etmək lazımdır.
2. Hər gün və hər həftə üçün iş planı divardan asılmalıdır ki, valideynlər onlarla tanış ola bilsinlər.
3. Sınıf müəlliminin iş planına valideyn iclaslarının keçirilməsi və onların evləri ziyarətində daxil edilməlidir.
4. Valideynləri (və yaxud ailə üzvlərini) qrup məşğələlərinə dəvət etmək lazımdır. Onların istənilən vaxt məşğələlərdə iştirak etmək istəyi alqışlanmalıdır.
5. Valideynlərin məşvərət – nəzarət komitəsinin təşkil etmək lazımdır.

Ailələrlə əlaqə saxlamağın və onları təlim – tərbiyə prosesinə cəlb etməyin müxtəlif üsulları mövcuddur. Onlardan : valideynlərin məktəblərə dərstdən sonra gəlişi, gündəliklər və qeydlər, informasiya stentləri, informasiya büllitenləri, müəllimlərin evlərə ziyarət etməsi, məşvərətçi valideyn komitəsi, valideyn otağı, valideynlərin məşğələlərdə iştirakı, valideynlər üçün rahat şəraitin yaradılması və s.

Aydındır ki, valideynlər öz uşaqlarını hamıdan yaxşı tanıyır və başa düşürlər. Müəllimlər uşaqlarla birlikdə fəaliyyət göstərir, onların necə davranmalarını müşahidə edir, təlim – tərbiyə prosesində nəyi və necə öyrəndiklərini müşahidə edir, onların əminliyinə, təhlükəsizliyinə şərait yaradır.

Əlbəttə pedaqoji proses zamanı əldə olunan nəticələr valideynlərlə bir başa müzakirə olunmalı və nəticələr qeyd olunmalıdır. Bəzən sınıf müəllimi valideynlərə aşağıda göstərdiyimiz məzmununda yazılı sorğu göndərir: Hörmətli valideyn siz bizim sinifdə həmişə arzu olunan qonağımsınız. Sizin məktəbə gəlişiniz övladınızın böyük sevincinə səbəb olur xahiş edirik sizin üçün münasib olan istənilən vaxta bizi qonaq gəlsiniz. Əgər siz yalnız övladınızı məktəbə gətirib aparanda bir necə dəqiqləşməyə qrupa girə bilsəniz artıq bunun özü xeyli yaxşı haldır. Əməkdaşlarımız, sınıf müəllimi, fənn müəllimləri sizinlə övladınız barədə həmişə söhbət etməyə hazırdırlar. İstəyirik ki, övladınızın nəyi və necə öyrədiyindən, məktəbimizdə özünü necə hiss etdiyindən xəbərdar olasınız. Həmçinin sizdəndə çox şeyləri öyrənmək bizim üçün çox vacibdir.

Yuxarıda da deyildiyi kimi valideynlərin məktəbə cəlb olunması müxtəlif məşğələlərdə keyfiyyət əldə olunması üçün vacib şərt hesab olunmalı və əhəmiyyəti xüsusi vurğulanmalıdır.

Sınıf şəraitində asılan informasiya stendlərində zəruri informasiyaların valideynlərə qeyri – rəsmi otürülməsinin başqa bir vasitəsidir. Stenddən valideynlərə ünvanlanan bütün informasiyalar – iclaslar haqqında elanlar, uşaqların inkişaf göstəriciləri və buna bənzər digər məlumatlar, gündəlik iş cədvəli, könüllü köməkçilərin yazılması üçün vərəqlər və onlara lazım olan təlimatlar asıla bilər. Belə stendlər valideynlərə sinifin necə yaşadığından və nə ilə məşğul olduğundan, sinifdə nələr baş verdiyindən danışır. Müəllim oradan uşaqların çəkdiyi rəsmləri, əl işlərini, ekskursiyalar barədə yazılarını, ailə üzvlərinin və ev heyvanlarının şəkillərini asıla bilər. Yaradıcı şəkildə tərtib olunmuş stendlər qrupda mühiti yaxşı əks etdirməli, keçirilən tədbirlər haqqında ətraflı təsəvvür yaratmalıdır. Müəllim həmçinin valideynləri stendlərin tərtibatında iştirakı dəvət etməlidir. Nəhayət, stendə valideynlərin oxumağa götürə biləcəkləri məlumatları yerləşdirmək olar. Bu işdə məktəb psixoloqunun fəaliyyəti on plana çəkiləlidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz informasiya büllitenləri isə pedaqoqlarla valideynlər arasında informasiya mübadiləsinin başqa bir faydalı üsuludur. Uşaqların mövcud proqram üzrə məşğul olan valideynlərə ayda bir – iki dəfə belə büllitenlər paylamaqla onların hamısına ardıcıl olaraq tam informasiya aldıklarına əmin olmaq mümkündür.

Valideynlərin məşğələlərdə iştirakı vacib konpanetdir belə ki, onlar öz uşaqlarının ilk tərbiyəçisidirlər. Onlar uşaqlara daha çox təsir etmək imkanlarına malikdir. Odur ki, valideynlərin təlim – tərbiyə prosesində iştirakı hər iki tərəf üçün faydalı hesab edilir. Buna görə müəllimlər valideynlərin təlim prosesində iştirakını vacib hesab edərək onun bir necə səbəbini öz fəaliyyət planlarında qeyd edirlər.

- fəal və yaradıcı surətdə işləyən sinifdə olmaq çox xoşdur.

- pedaqoji prosesdə daha bir yaşlı adamın olması fərdiləşdirmə vəzifəsinin yüngülləşdirir. Köməkçilərin sayı bir necə nəfər olanda riyaziyyat və ya həyat bilgisi guşədə kiçik qruplarla məşğil olmaq imkanı meydana çıxır.

- valideynlərin köməyi ilə böyük bir yaradıcılıq işini təşkil etmək əhəmiyyətli olur.

- müəllimlərə kömək etməklə valideynlər təlim proqramının məqsəd və vəzifələrini, onun işlənmə mexanizmlərini daha yaxşı anlamağa başlayırlar. Məşğələlərdə iştirak və uşaqların özlərini necə müstəqil apardıklarını müşahidə etməklə valideynlər uşağa istiqamətləndirilən proqramın necə faydalı olduğuna əmin olurlar.

- Valideynlər hansı məşğələləri evdə davam etdirmək lazım gəldiyini öyrənirlər.

Bəzi valideynlərin tədris müəssisəsinə gəlmək istəməmələrinin bir neçə səbəbi ola bilər. Bəlkə də, problem aşağıdakılardan ibarətdir:

- burada gözləndiklərinə əmin deyillər.
- nəyisə səhv eləməkdən qorxurlar.
- nə edəcəklərini bilməyəcəklərindən qorxurlar.
- özlərinin nəə bir şey təklif etmək iqtidarında olmadıqlarını düşünürlər.
- məşğələlərin keçirilməsi qaydaları və qanunları ilə tamamilə tanış deyillər.

Demokratik prinsiplərə riayət edilən ibtidai siniflərdə şagirdlər təşəbbüsü öz əllərinə ala, özlərinə və ətraflarındakılara hörmət edə, məsuliyyəti öz üzərlərinə götürə, qarşılıqlı nəzarəti həyata keçirə, fikirləşə, hərəkət edə, sərbəst və açıq danışa bilərlər. Bu ona görə belə olur ki, uşaqlar öz təlimlərinə münasibətdə müstəqil qərar qəbul edir, öz maraqlarını nəzərə alır, öz tələbatlarını və hisslərini açıq bildirir, omlara uyğun hərəkət edirlər. Kiçik yaşlı uşaqlara keyfiyyətli təlim və əldə olunan nəticə yalnız o halda uğurlu ola bilər ki, onların sizlə, valideynlərlə sıx əlaqəsi qurulmuş olsun. İbtidai siniflərin əməkdaşları sizin düşüncələrinizi aydınlaşdırmalı, sizi narahat edən problemləri aşkar etməli və müvafiq tədbirlər görməlidirlər.

ELÇİN HÜSEYNBƏYLİNİN “FİRUZƏ QAŞLI XƏNCƏR” HEKAYƏSİNİN BƏDİİ SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONUN ORTA MƏKTƏBDƏ TƏDRİSİ

Kazımova X.N.

Bakı Slavyan Universiteti

Çağdaş dövrdə sənətkarlarımızın qoyub getdiyi ədəbi irsi davam etdirən şəxsiyyətlərdən biri də Elçin Hüseynbəyliydir. Yazıçı yaradıcılığında müxtəlif mövzulara yer ayırsa da, tarixi mövzular üstünlük təşkil edir. Elçin Hüseynbəylinin Qarabağ mövzusunda həsr etdiyi müxtəlif əsərləri var. Onun “Ağ-qara” kitabı, “Firuzə qaşlı xəncər”, “Qaçaq qocalar”, “Gözüne gün düşür” hekayələri və çağdaş mərhələdə bu mövzudan daha geniş bəhs edən “Yenə iki od arasında” əsəri bunun bariz nümunəsidir. Orta məktəblərdə tədris olunan “Firuzə qaşlı xəncər” hekayəsi də şagirdlərə xalqımıza qarşı törədilmiş faciələr haqqında və tarixi hadisələrin gerçəkliyi haqqında kifayət qədər məlumat verir.

Ümumiyyətlə, yazıçının yaradıcılığında müxtəlif illərdə Qarabağın, Qarabağda yaşayan insanların başına gələn faciələri əks etdirən ayrı-ayrı hekayələri, romanları, kitabları, əsərləri var. Əgər yazıçı orta məktəbdə tədris olunan “Firuzə qaşlı xəncər” hekayəsində Xocalı faciəsinin ən ağır mənzərəsinin təsvirini verirsə, “Gözüne gün düşür” hekayəsində doğma torpaqları əlindən alınmış insanların Vətən həsrəti əks olunur. “Firuzə qaşlı xəncər” hekayəsinin tədrisi zamanı şagirdlərə oxuyacaqları hekayənin məzmunu ilə bağlı əvvəlcədən “yada salın” başlığı altında müxtəlif suallar ünvanlanır. Bu da şagirdlərin nə dərəcədə məlumatlı olduğunu yoxlamaq məqsədi daşıyır, ardınca isə şagirdlərə “düşünün” başlığı altında mövzu ilə bağlı düşündürücü suallar verilir. Sınıfda şagirdlər hekayəni hissələrə bölərək şifahi oxuyurlar, şifahi oxu şagirdlərin nitq qabiliyyətinin formalaşmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Qeyd edək ki, tarixi və ya müharibə mövzusunda yazılmış əsərləri tədris edərkən müxtəlif videoçarxlardan, əyani vəsaitlərdən də istifadə etmək olar. Məsələn: “Firuzə qaşlı xəncər” hekayəsi Xocalı faciəsinə həsr edilmişdir. Onun tədrisindən sonra şagirdlərə Xocalıdakı vəziyyətin necə olduğunu əyani göstərmək üçün Xocalıya həsr olunmuş filmə, sərgiyə və ya tamaşaya aparmaq olar. Şagirdlər həmin vəziyyəti əyani olaraq gördükdə dərsi daha yaxşı mənimsəyirlər.

Hekayənin oxunmasından sonra isə şagirdlərə hekayənin məzmunu, oradakı obrazlar haqqında müxtəlif suallar ünvanlanır. Bu da şagirdi həm düşünməyə sövq edir, həm də hekayəni nə dərəcə diqqətlə oxuduğunu aşkara çıxardır. Sonda isə şagirdlərə müstəqil iş kimi internetdəki mənbələrdən və ya kitabxanadan yazıçı Elçin Hüseynbəylinin Qarabağa həsr olunmuş hansı əsərlərinin olduğunu araşdırmaq tapşırılır. Bu da şagirdlərin müstəqil araşdırmaq qabiliyyətini formalaşdırmağa kömək edir.

Hekayənin tədrisi zamanı müəllim kitabda verilən suallardan əlavə suallar tərtib etməklə şagirdlərlə işləyə bilər. Bu zaman fəal(interaktiv) metodun müxtəlif metod və üsullarından istifadə edə bilər. Buraya karusel, kiçik qruplarla iş, şəxələndirmə və s. aid etmək olar.

ANA DİLİ TƏLİMİNDƏ NİTQ İNKİŞAFI MƏSƏLƏLƏRİ

Qafarlı A.İ.

Lənkəran Dövlət Universiteti

Şagirdlərin nitq vərdişlərini inkişaf etdirmək Ana dili təliminin qarşısında duran başlıca didaktik məqsəddir. Bu məsələ həmişə istər müəllimlərin, istərsə də metodistlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Burada önəmli məsələ nitq inkişafı üzrə işin təşkilidir. Nitqi zəif olan şəxsin mənimləmə səviyyəsi də zəif olur. Şagird üçün yaxşı nitq uğurlu təhsilin və inkişafın göstəricisidir. Mütəxəssislərin fikrincə, uşaq ömrü boyu əldə etdiyi informasiyanın 70%-ni 6 yaşa qədər əldə edir. Təbii ki, bu informasiya dil vasitəsilə qazanılır. İnsan lap ana bətnində müxtəlif səslər əhatəsində formalaşır. Dünyaya gələndən sonra ilk informatoru anası olur. Ana dilinin şirinliyi, zərifliyi Ananın nəğmələri, laylaları, nağılları vasitəsilə uşağın qanına hopur. Məktəbdə isə Ana dili cıalanır, normaya salınır, onun şirinliyinin, ecazkarlığının sirri açılır. Uşaq nitq bacarıqları və vərdişləri qazanır, dilin tükənməz ehtiyatlarından məqsədyönlü istifadə etmək bacarığı əldə edir. Əlbəttə, dilin gözəlliyinin uşağa aşılmasında ən böyük rolu Ana dili təlimi oynayır. Odur ki, Ana dili müəlliminin öhdəsinə şərəfli, ağır və məsuliyyətli bir vəzifə düşür.

Etiraf etməliyik ki, son zamanlar nitq inkişafında mühüm rol oynayan imla, ifadə və inşa yazılarının yazılmasına diqqət bir qədər azalmışdır. Yəqin ki, bunun əsas səbəbləri həmin yazıların keçirilməsində məqsədin tam aydın olmaması, yazıların formal keçirilməsi, mövzuların standart olması və yaradıcılıq üçün şərait yaratmamasıdır. Hazırda təlimdə yeni-yeni texnologiyalar tətbiq edilməklə şagirdlərin nitq inkişafı sahəsində uğurlar qazanılır. Şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi 2 istiqamətdə aparılır. Birinci istiqamət didaktik oyunlarla, ikinci istiqamət isə yaradıcı yazılarla bağlıdır.

Uşaq bağçasından məktəbə gələn uşaq hələ yenicə oyunlardan ayrıldığı məqamda sərt məktəb həyatına-təhsilə ayaq basır. Bizə elə gəlir ki, o, artıq böyümüş və oyundan əl çəkməlidir. Halbuki oyunlar yenə də uşağın həyat tərzinin bir hissəsi olaraq qalmaqda davam edir. Odur ki, bu faktordan yetərincə istifadə etmək lazımdır. Oyun uşaqların təhsilində, məktəb həyatına uyğunlaşmalarında, psixoloji gərginliklərinin azalmasında, yoldaşları arasında özünü rahat, kompleksiz hiss etməkdə və fəal aparmaqda əvəzolunmaz vasitədir. Bu zaman uşağın xarakterində ciddi dəyişikliklər baş verir, oyun tədrisən öz yerini təlim fəaliyyətinə verir. Kiçik yaşlıların yazılı və şifahi nitqlərinin inkişafında çoxsaylı didaktik oyunlardan istifadə olunur. Sadəcə olaraq müəllimə tövsiyə olunur ki, həmin oyunları tətbiq edərkən uşaqların yaş səviyyəsini, mövzu və maraq dairələrini nəzərə alsın. Həmin oyunların bəzilərinə diqqət edək:

Oyun –çalışma. Oyunun keçirilməsində əsas məqsəd sözlə maraq oyatmaq, onun həm düzgün yazılışına, həm də düzgün tələffüzünə nail olmaqdır. Şagirdlərin əməkdaşlığına əsaslanan bu oyun-çalışmalardan biliyin dərinləşdirilməsi və möhkəmlənməsində istifadə olunur. Bu oyun vasitəsilə şagirdlərin yaddaş və təxəyyülləri inkişaf edir, müstəqil fikir söyləyir, idrak fəallığı və reaksiya vermək bacarıqları artır. Belə oyunlara müəllim əvvəlcədən mövzu ilə bağlı rebus, krossvord, atalar sözü və məsəllər üzərində iş, "Bir sözlə ifadə elə", "Hissələri birləşdir" kimi fəaliyyət tələb edən maraqlı çalışmalar hazırlayır və onların icrasını komandalara öhdəsinə buraxır.

Səyahət oyunları. Bu tip oyunlar yazıya, oxuya və nitq inkişafına marağı inkişaf etdirir. Şeirli sözlər, zaman çarxı, nağıllı təqvimlər uşaqları sirli dünyaya aparır. Sözlün yaranması, atalar sözü və məsəllər üzərində iş zamanı bu oyundan istifadə olunur. Oyunun üstünlüyü ondadır ki, şagirdlərdə məsələnin həllinin müxtəlif yollarını tapmaqla fikri ifadə etmək, məsləhətləşmə aparmaqla əməkdaşlıq, bir-birinə kömək etməklə dostluq hissləri daha da artır və genişlənir. Onlarda diqqət, düşünmək, təxəyyül kimi psixi keyfiyyətlər inkişaf edir.

Ardını söylə. Bu oyunda lazım olan orfoqramın tapılması tələb olunur. Müəllim şagirdlərin dərsliyində olan müəyyən şeir parçasındakı II misranın son qafiyə sözünü buraxır. Şagirdlər həmin sözü tapır və onun düzgün yazılışını izah edirlər.

Məsələn: Dərsə gedən bir uşaq,

Çıxdı buz üstə(qoçaq).

Təbii ki, parçada buraxılmış **qoçaq** sözünün deyilişi ilə yazılışı fərqlənir. Şagirdlər həm sözün düzgün yazılışını, həm də deyilişini bir daha yada salır, sözün deyilişi ilə yazılışı arasındakı fərqi izahını verirlər.

Mimika və jest. Bu oyun da uşaqların böyük marağına səbəb olan oyunlardanır. Müəllim komanda üzvlərinə əvvəlcədən hazırladığı hər hansı bir əşyanın və ya hadisənin şəklini və ya adını gizli deyir. Şagird öz komandasına jest və mimikadan istifadə etməklə həmin əşyanın təsvirini verir. Beləliklə, komanda müəyyən vaxt dairəsində, oyunun şərtlərinə əməl edərək həmin əşya və ya hadisənin adını deməlidirlər. Oyun

zamanı şagirdlərin həm təfəkkürü, həm əşyanın əlamətlərini təsvir etməklə söz bazası, həm də onlarda diqqət, idrak fəallığı artır. Nitq inkişafının ikinci istiqaməti yaradıcı yazılarla bağlıdır. Bura yaradıcı və sərbəst imlalar, ifadə və inşa yazıları daxildir. Mütəxəssislər çox vaxt sözə canlı orqanizm kimi baxırlar. Söz də insan kimi sevinə, kədərlənə, inciyə bilər, zalım və xeyirxah ola bilər. Söz öz ardınca leksik mənacə özünə yaxın olanını çəkir. Məsələn, müharibə sözü özünə fəlakət, ölüm, dağıntı, qan, göz yaşı və s. kimi sözləri çəkir. Uşaqlara belə bir məfhumlardan (müharibə, dostluq, ana, ailə və s.) istifadə etməklə kiçik inşa yazdırmaq olar. Kiçik yaşlı uşaqlar daha çox onların fantaziyalarına uyğun mövzular haqqında danışmağı xoşlayırlar. Həmin məsələlər haqqında yazmaq isə onlar üçün çətin olur. Belə məqamlarda müəllim mətnə uyğun suallar əsasında uşaqların yazı işini təşkil edə bilər. Mövzunun qoyuluşundan da çox şey asılıdır. Elə mövzular seçilməlidir ki, maraq oyatsın, uşaq ürəyindəki fikirləri demək istəyində olsun, çəkinməsin, mövzuda ədalətlik, qarşılıqlı hörmət, diqqət və s. kimi əxlaqi hisslər önə çəkilsin, uşaq özünü mətndə görə bilsin. Məsələn, "Mən kim olmaq istəyirəm", "Mən kimə və nə üçün oxşamaq istəyirəm" və s. Şəkil əsasında nağıl danışmaq və ya yazmaq, keçilən təmsil, hekayədə süjeti dəyişmək və s. kimi çoxsaylı üsullar da şagirdlərin istər yazılı, istərsə də şifahi nitqini inkişaf etdirməsində böyük rol oynayır.

SINIF MÜƏLLİMİ - VALİDEYN MÜNASİBƏTLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ PEDAQOJİ ƏHƏMİYYƏTİ

Qafarova A.S.

Gəncə Dövlət Universiteti

Pedaqoji ədəbiyyatın və məktəb təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, sinif müəllimi – valideyn münasibətləri bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. İlk növbədə müəllim və valideynlər birlikdə ona maraq göstərməlidirlər ki, uşaq düzgün – cəmiyyət, vətən, xalq üçün faydalı şəxsiyyət kimi tərbiyə olunsun. Bir sözlə ailə və məktəb bir məqsədə xidmət etməlidir. Hər bir müəllim ailə ilə, valideynlərlə daim əlaqə saxlamalıdır. Həm də bu əldə, münasibətdə valideynlərin heç birinə - onun vəzifəli və ya sadə işçi olmasından, təhsilli və ya az təhsilli, mədəni və ya az mədəni və s. olmasına fərq qoyulmadan hamı ilə eyni hərəkət və səmimiyyətlə davranılmalıdır. Əlbəttə, müəllim – valideyn münasibətləri müxtəlif kanallarla həyata keçirilir ki, bunlardan da ən vacibi şagirdir. Bir qayda olaraq valideynlər müəllim haqqında məlumatları onun şagirdlərindən alır. Bu da həqiqətdir ki, müəllimin ailədə ki, nüfuzu onun şagirdlərinin dediklərinə, münasibət və ya fikrinə əsasən formalaşır. Əgər şagird öz valideynlərinin yanına müəyyən fikirlərlə gəlmirsə bu müəllim üçün vaxt itirmək demək olardı.

Belə ki, hətta valideynin onun haqqında düzgün olmayan fikirdə olduğunu bildiyi halda da müəllim öz peşəkarlığı ilə yüksəkdə durmağı bacarmalıdır. Bu o qədər də az əhəmiyyətli iş deyildir. Hansı ki, düzgün olmayan mövqedən yanaşmaqla müəllim şagirdin əxlaq və davranışının qiymətləndirilməsində, ona olan münasibətdə səhvə yol verə bilər. Eyni zamanda da müəllim uşaqlar vasitəsilə ailə və valideynlər haqqında məlumatlara malik olur. Axı uşaqların hər biri müəyyən bir ailədən gəlir və bu da məlumdur ki, uşaqlar ailənin güzgüsüdür. Necə deyirlər, xalq məsələlərində deyildiyi kimi : "Alma öz budağından uzağa düşə bilməz", "Ot kökü üstə bitir" və s. Bəli, doğrudan da təcrübəli sinif müəllimləri ilə apardığımız söhbətlərdən aydın olur ki, onlar ailə və valideynlər haqqında ilk məlumatları məhz uşaqlardan toplayırlar. Belə ki, uşaqların geyimi, səliqəsi, davranışı, rəftarı, hərəkətləri və s. ailə, valideynlər haqqında çox şey deyir. Pedaqoji mərifətə malik olmayan müəllim şagird və valideynlərin gözündən asanlıqla düşür, onların hörmətini qazana bilmirlər. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, müəllim valideynlərə qarşı diqqətli, qayğıkeş olmalı, çıxarılan qərarlardan ədalətli olmalı, valideynlərin mənliliyinə toxumamalıdır.

İndi ailə və məktəb, valideyn və müəllim arasında baş verən nüfuz konfliktini qismən xatırlamaq yerinə düşərdi. Bu ziddiyyətin baş verməsinin əsas səbəblərindən biri təhsildən asılı olmayaraq mədəni səviyyəsi aşağı olan pedaqoji kollektiv və ailə, eyni zamanda mədəni səviyyəsi az olan müəllim və valideyndir. Nəticə etibarilə demək lazımdır ki, ailələrin mədəni səviyyəsinin artırılması ailə və məktəb, valideyn və müəllim münasibətlərinin rəhbəridir. Müəllim fəaliyyətində şagird və valideyn kollektivi ilə məşğul olur. Bu zaman şagirdlərin təlim müvəffəqiyyətini, davranış tərzini qiymətləndirməli, valideynlərə məlumat verməli olur. Burada isə istər – istəməz onun pedaqoji əxlaqi təzahür edir.

Sinif müəllimi valideyn münasibətlərinin pedaqoji əhəmiyyəti bir də ona görə çox faydalıdır ki, valideynlər müəllimin verdiyi məlumatlara çox həssasdırlar. Ona görə də müəllim öz şagirdlərinin təlim müvəffəqiyyətini, onun davranış tərzini düzgün qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Bunun üçün işə o,

şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərinin həqiqi səviyyəsini, onların davranış tərzini, işə münasibətlərinin xüsusiyyətlərini dəqiq müəyyənləşdirməlidir. Məktəb təcrübəsi göstərir ki, şagird öz bilik, bacarıq səviyyəsini düzgün qiymətləndirilməsini gördükdə öz imkanlarını anlıyır, qüvvətli və zəif cəhətlərini başa düşür, daha çox müvəffəqiyyət əldə etmək üçün səy göstərir.

Şagirdin imkanlarını şişirdilmiş şəkildə qiymətləndirdikdə onda özünə arxayınçılıq, həddindən aşağı qiymətləndirildikdə isə həmin işə, müəllimin özünə qarşı ikrah hissinin yaranmasına səbəb olur, bəzən uşağın hazırlığına mənfi təsir göstərir və s. Ümumiyyətlə müəllim sürətlə dəyişən pedaqoji şəraiti duymağı, ona uyğunlaşmağı, qiymətləndirməyi, düzgün qərar qəbul etməyi bacarmalıdır. Bunun üçün isə o, təkcə faktların qavranılıb qiymətləndirilməsi ilə kifayətlənməməli, eyni zamanda yüksək mərifət, dözümlülük və özünü ələ ala bilmək imkanına malik olmalıdır. Müəllim valideynlərlə münasibətində, qəzəbləndəndə də, sevinəndə də, qayğı göstərəndə də müəyyən normaları gözləməsi faydalı olur. O, valideynlərə düzgün yanaşmadıqda, onlara hörmət etmədikdə, ədalətsiz qərar çıxardıqda valideynlərdə onun haqqında mənfi fikir yaranır ki, bu da onun təlim – tərbiyə fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir.

Bütövlükdə bütün yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, müəllimin valedeynlərlə münasibətinin əhəmiyyətini artırmaq və nəzərdə tutulan keyfiyyətə nail olmaq üçün aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilməsi faydalı olardı :

1. Sınıf müəllimi hər şeydən əvvəl münasibətdə olduğu şəxsə qarşı diqqətli olmağa çalışmalıdır. Bu zaman nəzərdən qaçırılan adi xüsusiyyətlər münasibətlərin əhəmiyyətini azaldır, onu faydasına zərər vurur.

2. Münasibətləri düzgün təşkil etmək üçün müəllim həmin prosesin səmərəli təşkili ilə bağlı məlumatları yadda saxlayıb yada salmağı bacarmalıdır.

3. Müəllim valedeynlərlə münasibətində öz müşahidəçilik qabiliyyətini inkişaf etdirir ki, bu da ona həmin prosesi izləmək, onu idarə etmək imkanı yaradır.

4. Münasibətlərin səmərəli olması üçün müəllim valedeynlərin davranışını (onların pozalarını, jestlərini, mimikalarını və s). təhlil etməyi və qiymətləndirməyi öyrənir.

5. Bütün cür bacarıq sinif müəlliminin valedeynlərlə münasibətini tənzim etməyə və onun şagirdlərin tərbiyə olunmasında yardımçı vasitə olmasına imkan verir.

Bütün yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, valideynlərlə düzgün münasibət pedaqoji fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrası üçün zəruri yollardan, imkanlardan biridir. Onun əhəmiyyəti birdə ondadır ki, səmərəli pedaqoji münasibətlər qura bilməyən müəllim öz fəaliyyətini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirə bilməyəcək, işində daima çətinliklərlə üzlə şəcəkdir. O, valideynlərlə düzgün münasibət qurduqda isə onları özünün köməkçilərinə çevirəcəkdir ki, bu da onun müvəffəqiyyətinə, hörmətinə, nüfuzuna müsbət təsir göstərəcəkdir.

İNGİLİS VƏ AMERİKAN DİALEKTİNDƏ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN TƏDRİSİ METODİKASI VƏ METADOLoji PRİNSİPLƏRİ

Qarayev E.Ə.

Odlar Yurdu Universiteti

Tərkibindəki sözlərin müstəqil mənalarnı tamamilə itirməsi nəticəsində əmələ gələn sabit söz birləşmələrinə frazeoloji birləşmələr deyilir. Dilçilikdə bu tip sabit söz birləşmələri idiomlar da adlandırılır. Bu söz birləşmələrin əsas əlaməti onların semantik cəhətdən bütövlüğüdür. Dildə xüsusi səciyyə daşıyan bu birləşmələr onun frazeologiyasının əsasını təşkil edir. Fræeoloji birləşmələrin birdən çox mənalarnı ola bilər. Fræeoloji birləşmələrə aşağıdakı söz birləşmələrini misal göstərmək olar:

Məsələn: “take off” üç fərqli mənada işləne bilər. Banlara həm həqiqi və həm də macazi mənalarnı aiddir. Həqiqi mənada “paltarını əynindən çıxartmaq”, macazi mənada isə hem “təyyarənin havaya qalxmağı” həm də “ugur qazanmaq” hansisa bir işdə “müvəffəq olmaq” mənalarnı işləne bilər. Misallardan da göründüyü kimi, frazeoloji birləşmələri başqa tiplərdən fərqləndirən səciyyəvi cəhət frazeoloji vahiddə bu və ya digər sözün mənasının az və ya çox dərəcədə hiss olunmasıdır. Fræeoloji birlik frazeoloji qovuşmalar kimi mənanın qaynayıb-qarışması əsasında əmələ gəlir. İngilis dili umumiyyətlə inkişaf edən və dəyişən dildir. Və biz bunu praktikada görürük. Fræeoloji birləşmələr onları təşkil edən komponentlərinin macazi mənalarnı əsasında əmələ gəlir. Bu cür birləşmələrin bədiilik xüsusiyyətləri yalnız tarixi-nöqtəyi nəzərdən açıqlanır. Məsələn: “bay” sözünün mənası “tupik” (ş. dəniz quşu), “beck” sözünün mənası isə “qollarını çırpmaq”-dır. Bu sözlər arxaizmlərdir və yalnız yuxarıda göstərilədiyimiz frazeologizmin tərkibində işlənir. Və yaxud digər

bir misala baxaq “to be all thumbs” frazeologizmi “one’s fingers all thumbs” frazeologizminin əsasında əmələ gəlmişdir. “Kilkenny cats” frazeologizmi bir əfsanədən götürülmüşdür. Əfsanəyə görə Kilkenny və Irishtown arasında XVIII əsrdə müharibə olub və bu müharibə hər iki şəhərin dağılması ilə nəticələnib. “Send smb. to Conventry” frazeologizmi Klarendonun “The history of the Great Rebellion and Civil Wars in England” kitabında götürülmüşdür. İngilis inqilabı dövründə Konventri şəhərində bir həbsxana yerləşirdi ki, orada yalnız güclü monarxlar saxlanılırdı. Göstərdiyimiz bu frazeologizm də bununla əlaqədar olaraq yaranmışdır.

Bəzəliklə frazeoloji birləşmələrdə həqiqi məna ilə məcazi məna arasındakı əlaqə itir və məcazi məna onlar üçün ön plana keçir. Frazeoloji birləşmələrin aşağıdakı xüsusiyyətləri var:

1. Frazeoloji birləşmələrin komponentləri sırasına arxaizmlər də daxil ola bilər.
2. Bu tip birləşmələri sintaktik cəhətdən parçalanmaq mümkün deyildir.
3. Onların komponentlərinin yerlərini dəyişdirmək əksər hallarda qeyri-mümkündür.
4. Bu birləşmələrin tərkibinə söz daxil ola bilmir.

5. Frazeoloji birləşmələrin tərkibindəki sözlər öz leksik mənalarını itirərək onların komponentlərinə çevrilir və ümumi bir mənanı ifadə edir. Məsələn: “kick the bucket” – “to die”; “send smb to Conventry” – “to ignore”.

Ümumiyyətlə İngilis dilində frazeoloji birləşmələri bir çox yolla keçmək olar. Bunların içərisindən rahat və tələbə başa düşülən yolu tərifini vermək və cümlədə işlətməkdir. Yeni kontekst verməkdir. Düşüncəmlə tərcümə metodu bizə kömək ola bilməz çünki ingilis dili çox zəngin başqa bir tərəfdəndə sosiologiya, baxış açısı müxtəlifdir. Gelin bunu misallarla izah edək:

“Burn birdges” düzgün tərcüməsi körpüləri yandırmaqdır, tələbə bunun ilə heç bir şey anlaya bilməz, amma biz izahını desək “to make decisions that cannot be changed in the future” verdikdən sonra ona uyğun və konteksti rahat başa düşülən bir misal desək “if you drop out of school now, you’ll be burning your bridges behind you” hətda bir neçə nümunə verilə bilərki tələbə cümlənin tərkibindən mənanı tutsun.

Frazeoloji birləşmələrin də özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Bu birləşmələr yüksək bədilik xüsusiyyətlərinə malikdir və onlar mövcud olan digər sabit söz birləşmələrinə mənaca uyğun gəlir. Məsələn: to throw dust into smb’s eyes, to be narrow in the shoulders, to burn one’s fingers, to burn bridges.

2. Frazeoloji birləşmələr komponentlərinin semantik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayır. Məsələn: to put a smoke in smb’s wheel.

3. Onlarda emosionallıq və ifadəlilik həlledici rol oynayır. Məsələn: to throw dust into smb’s eyes, to point the devil blacker than he is.

4. Bu tip birləşmələrin komponentlərinin yerini dəyişmək qeyri-mümkündür. Məsələn: to hold one’s cards close to one’s chest.

5. Frazeoloji birləşmələr sözlərin və yaxud söz birləşmələrinin sinonimi ola bilər. Məsələn: to gild refined gold = to paint the lily.

Bəzi sabit söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlərdən biri mütləq öz həqiqi mənasında işlənir, o biri söz isə ondan asılı vəziyyətdə olur, yəni bu tip birləşmələrin tərkibinə həm müstəqil, həm də frazeoloji məna daşıyan sözlər daxildir. Dilçilikdə bu cür sabit söz birləşmələri frazeoloji birləşmələr adlandırılır. Məsələn: a bosom friend “ürək dostu”; to frown one’s eyebrows “qışqırma”; a Sisyphean labour “sizif əməyi”; Adam’s apple “xirdək”; rack one’s brains “baş sındırmaq”; to pay attention to somebody “bir kəsə diqqət yetirmək”; Augean stables “avgin tövlələri”; Homeric laughter “homer gülüşü”; Achilles’ heel “axilles dabanı”. Frazeoloji birləşmələrin aşağıdakı xüsusiyyətləri var:

1. Frazeoloji birləşmələrin komponentlərindən birini dəyişmək mümkündür. Məsələn: a bosom friend “ürək dostu”, bosom buddy “yaxın yoldaş”.

2. Bu birləşmələrin əsas tərəfini onun sinonimi ilə əvəz etmək olar. Məsələn: pitched battle “amansız döyüş”, fierce battle “sərt döyüş”, “qızgın döyüş”.

3. Onların komponentlərinin yerini dəyişmək mümkündür. Məsələn: Sisyphean labour “sizif əməyi”, a labour of Sisyphean.

Frazeoloji birləşmələr omonim ola bilər, yəni onlar həm həqiqi, həm də məcazi məna ifadə edə bilərlər. Məsələn: It was very tiresome as I had to swim against the current cümləsinin tərcüməsi belə olacaq: Axının əksinə üzmək çox yorucu idi. Bu cümlədə “to swim against the current” birləşməsi “axının əksinə üzmək” mənasını verir. Bu birləşmənin məcazi mənası isə “bir kəsə qarşı çıxmaq (getmək)”, “bir kəsin əksinə getmək”dir.

Sonda bildirmək istəyirəm ki ,frazeoloji birləşmələr indiki halda İngilis dilinin ayrılmaz hissəsidir, onlar inglis dilinin zənginləşməsində çox böyük rol oynayır. Metodikamızda Frazeoloji birləşmələr kəçilməsinə çox böyük önəm vermək lazımdır.

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ RİYAZİYYAT VƏ İNFORMATİKANIN ƏLAQƏLİ TƏDRİSİ

Qazaxova F.İ.

Bakı Slavyan Universiteti

Müasir elm fərqli fənlərin differensasiya və integrasiyalı tədrisi ilə xarakterizə olunur. İnteqrasiya dedikdə, təlim prosesində şagirdlərdə ətraf aləmin tam və vahid obrazını formalaşdırmaq üçün təlimin məzmun komponentlərinin struktur əlaqələr əsasında sistemləşdirilməsi başa düşülür. Fənlərarası integrasiya müxtəlif fənlərin ortaq anlayışları, bilik və bacarıqlarının vəhdəti olmaqla, bir fənnə aid anlayış və üsulların başqa fənnin tədrisində istifadəsini təmin edir. Bu zaman məzmun etibarilə fərqli olan fənlərin bir-birini tamamlayan və qismən bir-birinə bənzər olan standartlarının integrasiyasına da şərait yaranır. İbtidai siniflərdə fənlərarası əlaqənin əhəmiyyəti riyaziyyat və informatika fənlərinin də tədrisində özünü göstərir.

İnformatika fənni üzrə təyin edilmiş standartlar ibtidai təhsil mərhələsi çərçivəsindəki şagirdlər üçün əhəmiyyətli olan məzmunu əhatə etməklə yanaşı, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinə əsasən onların hər birinin informatika sahəsində əldə edə biləcəyi və öyrənməli olduğu məsələləri müəyyənləşdirir. Şagirdlərin qavrama bacarıqlarını və ümumilikdə bilik və bacarıqlarını müəyyənləşdirərək onları orta təhsil pillələri və sonrakı mərhələlərə hazırlayır. Məlumdur ki, riyaziyyat fənninin integrativ öyrənilməsi üçün yeni metodlar işlənilib hazırlanır. İntegrativ tədrisin didaktik xarakteristikasını ibtidai siniflərdə aparılan tədris prosesində görmək olar. Müasir dövrümüzdə riyaziyyat dərslərinin tədrisində riyaziyyatın ən yeni kompüter texnologiyaları ilə tədrisinin şahidi oluruq. İnkişaf etməkdə olan nəsil yeni dövrün informasiya ilə zəngin mühitinin yeniliklərini qəbul etməli, həmin mühitə uyğun davranmağı öyrənməlidirlər. Dərslərdə informasiya texnologiyalarından istifadənin yolları bu dərslərin əhatə etdiyi məzmun, məqsəd və vəzifələrdən asılı olaraq dəyişə bilər. Riyaziyyat dərslərində informatikanın tətbiqi ilə kompüterdən istifadə edərək müxtəlif dərslər növləri hazırlamaq mümkündür. Məsələn, dərslər-söhbət, məşğələ dərslər, qarşılıqlı dərslər, yoxlama dərsləri və s. İnformatika fənninin yaratdığı şəraitlə, İKT-nin bütün imkanları ilə riyaziyyat dərslərinin tədrisi şagirdlərin öyrənməyə olan həvəsini, öz yaradıcılığına olan inamını artırır, eyni zamanda riyaziyyatın maraqlı əyani vasitələrlə tədrisini təmin edir. Riyaziyyat dərslərində informatikanın qanunauyğunluqları və kompüter texnologiyalarından istifadə bəzi məsələlərin həllində (qrafik, şəkil, plan çəkilməsində), qrup və fərdi işlərdə bəzi şifahi hesablamaların nəticələrinin yoxlanılmasında, yeni materialın mənimsədilməsi üçün əyani vəsaitlərin hazırlanıb nümayiş etdirilməsində öz faydasını göstərir.

Vacib məsələdir ki, riyaziyyatı öyrənən insanlar əzbərçilikdən uzaq dursunlar. Bu məsələ xüsusilə, ibtidai sinif şagirdlərinə şamil olunmalıdır. Kiçikyaşlı məktəblilər tədqiq olunan mövzunun mənasını şüurlu şəkildə anlamalı, mövzuya aid anlayışları dərinlən qavramalıdırlar. Bu prosesi həyata keçirmək üçün müəllimlərin köməyinə fənlərarası integrasiya prosesi gəlir. Sözsüz ki, hər bir vəziyyətdə fənlərarası integrasiyanın müəyyənləşdirilib həyata keçirilməsi müəyyən metodika və peşəkarlıq tələb edir. Artıq illərdir ki, məktəblərimizdə kompüter kabinetləri, internet və başqa texnoloji vasitələr mövcuddur. Bu isə qeyd olunan məsələnin gedişatını asanlaşdırır, riyaziyyat dərslərinin keyfiyyətini artırır. Riyaziyyatdan yeni mövzuların tədrisi zamanı istifadə edilən təqdimatlar sözün əsl mənasında müəllimin işini asanlaşdırır. Onların hazırlanma prosesi nə qədər uzun müddəti əhatə etsə də, dərslər zamanı vaxta qənaətdə böyük rol oynayirlər. Eyni zamanda, yoxlama və sərbəst işlərə aid tapşırıqların verilməsi və həllinin izahında da təqdimatların rolu əvəzsizdir. Bunlarla yanaşı, ibtidai siniflərdə öyrədilən ilkin həndəsi fiqurların şagirdlərə təqdim edilməsində, eləcə də ilkin nəzəri bilikləri mənimsəmələri üçün müxtəlif kompüter proqramları və oyunlarından istifadə edilməsi məqsəduyğundur.

İnformatikaya aid anlayışların bu şəkildə özünü əks etdirməsi, dərslərdə kompüter və müəyyən proqramlardan istifadə edilməsi azyaşlıların bu fənnə marağını daha da artırır, növbəti dərslərdə bu prosesdə (əyani vasitələrin, oyunların, təqdimatların hazırlanmasında) şəxsən iştirak etmək arzusu yaradır. Onlar bu bacarıqlara informatika dərslərində yiyələnirlər. Yeni mövzularla bağlı oyunlar oynayarkən, testlər həll edərkən cavab variantını özlərinin seçməsi, doğru və ya səhv cavabı şəxsən müəyyənləşdirməsi hətta ən zəif şagirdlərin belə marağını cəlb edir.

Bütün bu qeyd olunanlar bir daha sübut edir ki, fənlərarası, xüsusilə, informatika fənni ilə yaradılan əlaqə ibtidai siniflərdə riyaziyyat dərsinin tədrisində əhəmiyyətli və istisnasız həyata keçirilməli olan prosesdir və hər bir peşəkar müəllim doğru metodika və vasitələrlə bu prosesi təşkil etməlidir.

ƏDƏBİYYAT FƏNNİNİN FƏAL TƏLİM ÜSULLARI İLƏ TƏDRİSİ

Qəzənfərli G.F.

Bakı Slavyan Universiteti

Elm və texnikanın inkişafda olduğu bir dünyada yaşayırıq. Buna görə də təlim daim dəyişən dünyanın reallıqlarından kənarda qala bilməz. Bunun üçün cəmiyyətə müstəqil düşünən, inkişaf edən yaradıcı şəxsiyyət yetişdirmək lazımdır. Fəal-interaktiv təlimə əsaslanan dərslər prosesinin bütün mərhələlərində müəllim müasir dərslərin tələblərinə, interaktiv metod və üsullardan istifadəyə əsaslanmalıdır. Mənası dialoq, qarşılıqlı əlaqə kimi izah edilən interaktiv dərslərdə şagird fəal, müəllim isə istiqamət verici olur. Fəal təlim nəticəsində şagirdlərdə:

- Biliklər müstəqil, sərbəst qavranılır və mənimsənilir;
- Tənqidi yaradıcı təfəkkür, problemlərin həlli üzrə vərdislər formalaşdırılır;
- Qarşılıqlı hörmət hissi və əməkdaşlıq vərdisləri formalaşır.

Şagird öz istəyinə və fəaliyyətinə əsasən yeni bilikləri kəşf edərsə, onda o dərslə yaradıcı və maraqla yanaşır. Tədris prosesini hər bir şagird üçün əhəmiyyətli və maraqlı təlim sahəsinə çevirir. Yeni təlim metodlarının tətbiqi şagirdlərdə müstəqil düşünmək, sərbəst rəy bildirmək, başqalarının qərarını qəbul etmək və yaxud öz qərarının üstündə durmaq və s. xüsusiyyətlərin formalaşmasına kömək göstərir.

İnteraktiv təlim metodları şagirdin aktiv fəaliyyəti, müəllimin şagirdlə və şagirdlərin bir-biri ilə əməkdaşlığı, didaktik oyunlardan istifadə olunması və şagirdlərin qeyri-ənənəvi yerləşdirilməsi kimi səciyyəvi xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. Bu təlim metodları şagirdlərə şəxsiyyəti qiymətləndirməyi, əməkdaşlıq etməyi, başqalarını dinləməyi, fərqli fikirlərə qarşı dözümlü olmağı, fikirlərini dəqiq izah etmək, müstəqil düşünmək kimi fərdi xüsusiyyətlər aşılayır. Tədris prosesində metodların yalnız düzgün seçilmiş olanı məqsədə qısa yolla çatmağa imkan verir. Buna görə də müəllimlər hər gün yeni metodlar haqqında düşünməli və onların səmərəli olanını seçib öz dərslərinə tətbiq etməlidir. Ədəbiyyat fənninin məzmununa, xarakterinə uyğun standartlara əsaslanan düzgün üsulların seçilməsi mühüm bir bacarıqdır. Buna nümunə olaraq göstərə biləcəyimiz klaster üsulu şagirdlərin bir anlayış haqqında fikrinin geniş açılmasına, sərbəst düşünməsinə imkan yaradır. Bu üsulun tətbiq olunduğu dərslərdə müəllim əvvəlcə öyrənilən mövzu ilə bağlı ifadəni lövhənin ortasına yazıb şagirdlərə bu ifadə ilə əlaqədar ola biləcək sözləri qeyd etməyi tapşırır. Söylənilən fikirlərin ifadə ilə nə qədər bağlı olmasına diqqət yetirmək lazım deyil. Sonda sözlər xətlər vasitəsilə bir-birilə əlaqələndiriləcək və “hörümçək toru” na oxşar qrafik-şəkil alınacaq. Vaxt bitənə qədər mümkün qədər çox fikir yazılır və bir-birilə əlaqələndirilir. Vaxt bitəndən sonra alınan klaster müzakirə olunur. Müəllim şagirdlərin müzakirəsindən sonra alınan qənaətlər əsasında ümumiləşmə aparır.

Məzmun standartlarının şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsinin asanlaşdırılması üçün müxtəlif təlim texnologiyalarından istifadə etmək müasir dərslər proseslərində zəruridir. Kurikulumun tələblərindən biri də şagirdlərdə müxtəlif təlim üsullarından istifadə etməklə idrak fəallığının yaradılması və diqqət mərkəzində saxlanmasıdır.

MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ TƏDRİS PROSESİNDƏ TƏTBİQİ

Qəzənfərli G.F.

Bakı Slavyan Universiteti

Dünya dövlətlərində olduğu kimi, müstəqil Azərbaycanın təhsil ocaqlarında da pedaqoji texnologiyaların geniş tətbiqi şagirdlərimizin elmə yiyələnmələri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2013-cü ili informasiya kommunikasiya texnologiyaları ili elan etməsi müasir dövrümüzdə təhsilin canlanmasına, nöqsanların aradan qaldırılmasına stimül verir. Buna görə də pedaqoji texnologiyaların dəqiq elmlərə tətbiqi nəticəsində şagirdlərin dünyagörüşləri, məntiqi düşüncə və savadları xeyli artmış, mənimsəmə qabiliyyətləri güclənmişdir.

Mənimsənilməsi vacib olan hər iki vasitənin hansı dərəcədə geniş inkişaf etdiyinə şahidi oluruq. Kütləvi kommunikasiya vasitələri istər-istəməz şagirdlərin bu və ya digər məlumatlarla tanış olmalarına, onları mənimsəmələrinə əsaslı təsir göstərir. Həmin vasitələri məqsəduyğun şəkildə şagirdlərin təlim fəaliyyətinə daxil etdikdə məlumatların durmadan artdığı hazırkı dövrdə təlim fəaliyyətində İKT-dən istifadə olunması ən səmərəli tədbirlərdən biri kimi nəzərdə tutulur. Bu hər şeydən əvvəl, təlimdə istifadə olunan texniki vasitələri informadiya mübadiləsi kimi özünü göstərir.

İnformasiyanın çoxalması hər sahədə olduğu kimi, təhsildə də əsaslı dəyişikliklərin aparılmasına şərait yaradır. İnsan fəaliyyətinin, cəmiyyət həyatının köklü dəyişmələrə məruz qalmasında, yeni sosial-psixoloji mühitin formalaşmasında informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının hərtərəfli və geniş tətbiqinin böyük əhəmiyyəti vardır. Aydındır ki, XXI əsr informasiya əsridir. Bu günkü günümüzdə İKT təlim prosesində ən çox təlim marağı yaradan vasitədir. Şagirdlər onlara maraq göstərir. Onlarla işləməkdən həzz alırlar. Müəllimlər həmin vasitələrin sinfə gətirilməsi imkanları barədə düşünməli, onlardan peşəkarlıqla istifadə etməyə səy göstərməlidirlər. Təlim prosesində İKT-dən istifadə məlumatların həcmi artırmağa, idrak fəaliyyətini fəallaşdırmağa, materialı çatdırmaq formasını dəyişdirməyə və s. imkan verir. Texniki vasitələrdən istifadə zamanı məlumatların qavranılması və işlənməsi daha yüksək psiki fəallıq şəraitində həyata keçir. Pedaqoji prosesdə əyani vasitələrin tətbiqi iki mühüm funksiyayı yerinə yetirir: tədris prosesində cisim və hadisələri təmsil etmək və gerçəkliyin obrazlı modelini yaratmaq. Bu funksiyaları həyata keçirməklə İKT-dən istifadə şagirdlərin idrak fəaliyyətini daha canlı, daha məhsuldar edir.

İKT vasitəsi kimi televiziya verilişlərindən, elektron lövhədən istifadə olunması şagirdlərin psixi inkişafına müsbət təsir göstərir. Burada birinci növbədə hissi idrakın inkişafı üçün geniş şərait yaranır. Şagirdlərin obrazlar aləminə daxil olmaları onların təxəyyülünü inkişaf etdirir. Bunun əsasında məktəblilərin xüsusilə bərpaedici təxəyyülündən istifadə etmə imkanları genişlənir. İKT-nin tətbiqi şagirdlərin idrak inkişafına uyğun olmalıdır. Texniki vasitələrin tətbiqində məktəbin şəraitini nəzərə almaq zəruridir. Ehtiyac olmadan İKT vasitələrindən yerli-yersiz istifadə etmək düzgün deyildir.

MƏKTƏBLİLƏRİN MUSIQİ TƏRBİYƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN LADLARINDAN İSTİFADƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Quliyeva G.M.

Gəncə Dövlət Universiteti

Musiqi sənətində lad anlayışı mühüm yer tutur. Həm Qərb, həm Şərq musiqisində lad xüsusiyyətləri əsas ifadə vasitələrindəndir. Bir çox elmi və ədəbi mənbələrdə bu barədə bir sıra fikirlər irəli sürülmüşdür. Professor S.Qurbanəliyevanın “Nizami Gəncəvinin poemalarında musiqi” adlı kitabında bu problem ön plana çəkilərək qeyd olunur ki, “Lad sistemi olmadan musiqi ola bilməz fikri Nizamidə müxtəlif variantlarda səslənir. Şair məqamın (ladın) bir neçə pərdədən ibarət səssirası olduğunu və musiqidə ladin düzgün seçilməsinin insanın həyat yolunu düzgün seçməsi qədər önəmli olduğunu poetik şəkildə göstərir”.

Azərbaycan musiqi elminin korifeyləri Səfiəddin Urməvinin (XIII əsr). Əbdülqadir Marağainin (XIV-XV əsrlər), Mir Möhsün Nəvvabın (XIX əsr), Üzeyir Hacıbəyliyin (XX əsr) elmi irsində, müasir musiqişünaslıq elmində lad nəzəriyyəsi aparıcı yer tutur. Azərbaycan peşəkar bəstəkarlıq məktəbinin banisi Üzeyir Hacıbəyli “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” adlı fundamental elmi əsərində Azərbaycan lad-məqam sisteminin nəzəriyyəsini təqdim etmiş, milli ladlarımızı (məqamları) Azərbaycan muğamlarının adları ilə adlandırmışdır. Ü.Hacıbəylinin lad nəzəriyyəsi 7 əsas lad və 3 əlavə ladin tədqiqi üzərində qurulmuşdur. “Rast”, “Şur”, “Segah”, “Şüştər”, “Çahargah”, “Bayatı-Şiraz” və “Humayun” Azərbaycan musiqisinin 7 əsas ladıdır. Bunlardan Azərbaycanda ən çox yayılanlar “Şur” və “Segah”dır. Azərbaycan xalq mahnıları, rəqs havaları və s. musiqi formalarının çoxu bu iki ladda qurulmuşdur. “Rast”, “Şüştər”, “Çahargah”, “Bayatı-Şiraz” daha geniş yayılmış laddardandır. Hamısından az işlənən “Humayun”dur.

Bədii-ruhi təsir cəhətindən “Rast” dinləyicidə mərdlik və gümrəhlik hissi, “Şur” şən lirik əhval-ruhiyyə, “Segah” məhəbbət hissi, “Şüştər” dərin kədər, “Çahargah” həyəcan və ehtiras, “Bayatı-Şiraz” qəmginlik, “Humayun” isə “Şüştər”ə nisbətən daha dərin kədər hissi oyadır. (1.16-17).

Milli lad-məqam sistemini bəstəkar yaradıcılığında tətbiq edən Üzeyir Hacıbəylinin ənənələrini ustalıqla davam etdirən Azərbaycan bəstəkarlarının əsərlərində milli laddlara istinad ən əsas cəhətlərdəndir.

Müasir dövrdə ölkəmizdə milli mədəni irsə göstərilən dövlət qayğısı, xalqımızın mədəni irsinin qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması istiqamətdə həyata keçirilən çoxşaxəli tədbirlər, etnik şüurun

fəallaşdırılması milli musiqi mədəniyyətinin təbliğinə əlverişli şərait yaratmışdır. Elmi-pedaqoji ədəbiyyatın və pedaqoji təcrübənin təhlili göstərir ki, məktəblilərin musiqi tərbiyəsində milli xalq və peşəkar musiqi nümunələrinin Azərbaycan ladları ilə əlaqəli öyrənilməsi, dinlənən musiqinin, öyrənilən mahnının hansı ladda bəstələndiyinin aydınlaşdırılması məktəblilərin musiqi tərbiyəsi və musiqi inkişafına müsbət təsir göstərir. Musiqi müəlimi işə yaradıcı münasibət göstərməli, milli ladlarımız üzərində vokal təmrinlər tərtib etməklə, məktəblilərdə düzgün oxumaq vərdisləri aşılamaqla yanaşı məktəblilərin lad hissiyatını inkişaf etdirməlidir. Ümumi təhsil müəssisələrində xalqımızın milli musiqi mədəniyyəti ilə tanış olmaq özümüzü dərk etmək, azərbaycançılıq ideologiyasını təbliğ etmək kimi başa düşülməlidir.

MUSIQİ TƏRBIYƏSİ SAHƏSİNDƏ ELMİ TƏDQIQATLARA DAİR

Quliyeva S.R.

Gəncə Dövlət Universiteti

Tarixin müxtəlif dövrlərində pedaqoqlar, şairlər, yazıçılar, filosoflar musiqinin tərbiyəvi əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirmişlər. Dünyanın müxtəlif ölkələrində musiqi vasitəsilə tərbiyə sahəsində çalışan mütəxəssislər qarşılıqlı əlaqə yaratmaq məqsədi ilə ilk dəfə 1934-cü ildə Musiqi Vasitəsilə Tərbiyə Problemləri üzrə Beynəlxalq cəmiyyət yaratmışlar. Çexiyanın paytaxtında Mərkəzi yerləşən bu cəmiyyətin ilk konqresi 1936-cı ildə məhz Praqada keçirilmişdir. 1936-1939-cu illərdə həmin cəmiyyətin təşkilatçılığı ilə dünyanın müxtəlif şəhərlərində bir sıra beynəlxalq səviyyəli tədbirlər keçirilmişdir. UNESCO tərkibində fəaliyyət göstərən Beynəlxalq Musiqi Şurası tərəfindən 1953-cü ildən başlayaraq müxtəlif ölkələrdə musiqi vasitəsilə tərbiyə problemlərinə həsr olunmuş beynəlxalq konfransların keçirilməsi bu sahədə qabaqcıl təcrübənin tədqiqi bə təbliğinə geniş şərait yaratmışdır. Vaxtaşırı keçirilən bu konfranslarda “Musiqi aləmində və musiqi təhsilində Qərb və Şərq”, “XX əsrin musiqisi və musiqi təhsili”, “Müasir dövrdə texniki vasitələrin musiqi tərbiyəsinə təsiri” və digər bu kimi aktual problemlər müzakirə olunmuşdur.

Musiqi tərbiyəsi problemləri ilə bağlı dünyanın ən görkəmli alimləri, o cümlədən Nasiro Fukui (Yaponiya), Lyubomir Pipko (Bolqarıstan), Yelizabet Seni (Macarıstan), David Qalliver (Avstriya), Matti Rutio (Finlandiya), Lennart Reymes (ABŞ), Andre Ameller (Fransa), Xana Lerxotov (Polşa), Dmitriy Borisoviç Kabalevski (Rusiya) və bir çox başqaları maraqlı elmi nəticələr əldə etmiş, musiqi tərbiyəsinin səmərəli təşkili üçün müxtəlif təkliflər, iş metodları, nəzəriyyələr irəli sürmüşlər.

XX əsrdə əsasən E.Jak-Dalkroz, Z.Koday, K.Orf, D.Kabalevski tərəfindən irəli sürülən musiqi tərbiyəsi sistemləri geniş yayılmış, müzakirə olunmuş və müxtəlif eksperimentlər aparılmışdır. E.Jak-Dalkroz öz iş metodunda musiqi-ritmik hissiyatının inkişafını, Z.Koday lad hissiyatını, K.Orf isə musiqi yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafını əsas götürür. D.B.Kabalevskinin təklif etdiyi musiqi tərbiyəsinin əsasını isə tematizm təşkil edir. Keçmiş SSRİ məkanında müxtəlif yaşlı uşaqların musiqi inkişafı, musiqi tərbiyəsi, məktəblilərin musiqi tərbiyəsində milli musiqidən istifadə problemləri O.A.Apraksina, B.V.Asafyev, N.L.Qrodzenskaya, M.A.Rumer, Y.B.Əliyev, V.N.Şatskaya və başqalarının elmi əsərlərində tədqiq olunmuşdur. Digər ölkələrlə müqayisədə Azərbaycan ümumtəhsil məktəblərində musiqi tədrisi və musiqi tərbiyəsi sahəsində tədqiqatların tarixi qısadır. Azərbaycanda bu sahədə elmi araşdırmalara XX əsrin 60-70-ci illərindən başlanılmışdır. Musiqi tədrisi və musiqi tərbiyəsi problemlərinə aid N.S.Məlikməmmədov, S.D.Quliyev, O.M.Rəcəbov, V.C.Xəlilov, F.B.Sadıqov, S.M.Əsgərova, J.H.Qədimova, M.R.Dadaşova, S.F.Qurbanəliyeva, T.Ə.Bağirova, R.İ.Əliyeva, A.A.Rüstəмова, N.K.Kazımov və digər mütəxəssislər maraqlı tədqiqatlar aparmışlar. İstər respublikamızda və istərsə də digər ölkələrdə aparılan tədqiqatlarla tanışlıq göstərir ki, tədqiqatların bəziləri musiqi tədrisi, bəziləri isə musiqi tərbiyəsi ilə bağlıdır. Bu tədqiqatlarda musiqinin olduqca böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti, ümumtəhsil məktəblərdə musiqi fənninin tədrisinin ən effektiv metod və üsulları, sinifdənkənar musiqi məşğələlərində məktəblilərin musiqi tərbiyəsinin təşkili, məktəblilərin musiqi tərbiyəsində milli musiqidən geniş istifadə edilməsi ilə əlaqədar əldə olunmuş nəticələr məktəblilərin musiqi tərbiyəsinin səmərəli təşkilinə, həmçinin bu sahədə gələcək elmi araşdırmalara xidmət edir.

**İBTİDAI SINIFLƏRDƏ FƏNLƏRƏRASI ƏLAQƏNİN
DİDAKTİK-TƏRBİYYƏVİ ƏHƏMİYYƏTİ**

Qurbanova L.N.

Gəncə Dövlət Universiteti

Məktəb islahatının əsas istiqamətlərindən irəli sürülmüş mühüm tələblərin layiqincə yerinə yetrilməsində fənlərərası əlaqənin rolu böyükdür. Təlim və tərbiyyənin keyfiyyətini yüksəltmək, hər bir fənnin tədrisinin elmi səviyyəsinin təmin etmək, elmin əsaslarının möhkəm qavranılmasına nail olmaq kimi vacib problemlərin həlli fənlərərası əlaqədən kənarda mümkün deyildir.

Fənlərərası əlaqənin səmərəli təşkili təlimdə əzbərçiliyi, lazımsız təkrarları aradan qaldırır, müəllimin yaradıcılıq, axtarıcılıq qabiliyyətini genişləndirir, şagirdlərin bilikləri ümumiləşdirmələrinə kömək göstərir. Fənlərərası əlaqə ayrı – ayrı fənlərdə öyrədilən bilikləri sistemlə mənimsəməyə şərait yaradır. Fənlərərası əlaqə tədrisin elmi səviyyəsini yüksəldir, şagirdlərin dialektik təfəkkürünü inkişaf etdirir, onlarda elmi dünyagörüşü formalaşdırır, bilik, bacarıq və vərdislərin ümumiləşdirilməsi üçün şərait yaradır. Ən başlıcası isə təlimin keyfiyyətini yüksəldir. Fənlərərası əlaqəni yaxşı həyata keçirmək üçün bir sıra didaktik şərtlərə əməl edirik. Hər şeydən əvvəl, dərslərin konkret məqsədini, fənlərərası əlaqədən nə üçün istifadə edəcəyimi aydınlaşdırırıq. Məqsəd aydın olmadıqda düzgün nəticə əldə edilmir.

Fənlərərası əlaqədən istifadənin başlıca şərti hər hansı anlayışın hansı fəndən, hansı həcmdə və məzmununda öyrədilməsini müəyyən etməkdir. Mühüm şərtlərdən biri də ondan ibarətdir ki, indi verilən biliyin, eləcə də bu günkü biliyin əvvəl verilmiş hansı bilikləri tamamladığı, zənginləşdirdiyi gələcəkdə hansı bilik üçün zəmin hazırladığı düzgün müəyyən edilsin. İbtidai siniflərdə tədris olunana ana dili, Azərbaycan dili, riyaziyyat, texnologiya, həyat bilgisi fənlərindəki bir çox mövzuların tədrisin prosesində fənlərərası əlaqənin köməyi ilə yüksək müvəffəqiyyət əldə etmək mümkün olur.

İbtidai siniflərin proqramlarında hər bir sinif üzrə fənlərərası əlaqələr konkret şəkildə verilmişdir. Lakin, bunun üçün geniş imkanlar vardır, onlardan yerli-yerində və bacarıqla istifadə etmək lazımdır. Bu zaman əlaqənin iki mühüm formasını nəzərə alınmalıdır. 1) Əvvəllər öyrədilmiş materiallarla yeni keçilən materiallar arasında əlaqə; 2) Paralel keçilən fənlər və mövzular arasında əlaqə. II sinifdə həyat bilgisi fənnindən, əsasən, fəsillər haqqında məlumat, təbiətdə mövsüm dəyişiklikləri, müxtəlif fəsillərdə bitki və canlıların həyatı və s. məsələlərin tədrisi zamanı ana dili dərslərində öyrənilən müvafiq materiallarla əlaqələndirilməlidir. Bu, yeni mövzunun daha dolğun şəkildə mənimsənilməsinə kömək göstərir..

Həyat bilgisindən “Payız gəldi” mövzunu tədris edərkən ana dili dərslərində keçilən mövzularla belə əlaqə yaratmaq məqsədmüvafiqdir.

-Uşaqlar, 19-cu səhifədəki şəkilləri müqayisə edir. Bu şəkillərdə hansı fəsillər təsvir edilmişdir? (yuxarıdakında yay, aşağıdakında payız).

Şagirdlərə:

-Nə üçün belə düşünürsünüz?

-Yuxarıdakı şəkildə ağaclar yaşıl örtüyə bürünmüş. Hava çox isti olduğundan uşaqlar yüngül geyinmişlər. Aşağıdakı şəkildə isə uşaqlar qalın paltar geyinmiş, ağacların yarpaqları saralmışdır. Hava dumanlıdır, yağış yağacağı gözlənilir.

-Biz daha hansı dərslərdə payız haqqında öyrənmişik? (ana dili dərslərində).

-Kim payız fəslini təsvir edir? (təsvir edirlər).

-Payız haqqında hansı şer və hekayələri bilərsiniz? (Şagirdlər “Payız yetişəndə”, “Quşlar”, “Payızın səyahəti” şerləri və maraqlı hadisə, “Tək ağac”, “Payızda” mətnləri yada salırlar). Bu, təbiətsünaslıqdan keçilən mövzunu yaxşı mənimsəməyə müsbət təsir etdi.

Ana dili dərslərində fəsillərlə əlaqədar hər bir mövzu üçün müvafiq materiallar var. Ona görə də bütün belə dərslərdə belə əlaqənin yaradılmasına çalışırıq. Eyni zamanda ana dilində bu və ya digər parça oxunarkən şagirdləri təbiətsünaslıqda eşitdirlərini, ekskursiya və əşya dərslərində gördüklərini elmi faktlarla əsaslandırmağa sövq edilir. Fənlərərası əlaqə üçün digər fənlərdə də imkanlar var. Təsviri incəsənət dərslərində “Aslan və iki öküz” mövzusunda rəsmi tədrisi zamanı mətnin nağılının yada salınması və onun ideyasının aydınlaşdırılmasına çalışılmalıdır. I sinifdə nəğmə dərslərində “Şaxta baba” mahnısını öyrədərkən mövzunu ana dili dərslərində keçilmiş “Qış” mövzusu ilə əlaqələndirilənə bilər.

III sinifdə ana dili dərslərində Azərbaycan, onun sərvətləri, Neft Daşları, Sumqayıt, Daşkəsən və s. haqqında bədii və ya elmi kütləvi materiallar keçilərkən təbiətsünaslıq dərslərində qum, gil, neft, dəmir filizi və s. barədə qazanılmış biliklərə istinad edilməlidir. Məsələn, “Sumqayıtda” mətnində neft qazından spirt

çəkmək, ondan kauçuk, kauçukdan isə avtomobillər üçün şinlər, qaloş, rezin çəkmə, plaş hazırlanması, neft məhsullarının əhəmiyyəti barədə danışılır. İzah edirəm ki, neftdən alınan yanacaq və sürtkü yağları ilə avtomobillər, kombaynlar, təyyarələr, gəmilər hərəkətə gəlir.

Texnologiya fənnindən “ əkin sahəsinə ekskursiya” mövzusu keçilərkən şagirdlər ana dilindən əməyə aid bildikləri tapmacaları, atalar sözlərini yada salırlar.

Halalar, halalar,
Çöldə dovşan balalar,
Dırnağından cu içər,
Dimdiyindən balalar.

Başqa bir şagird deyir:

“İstəyirsən bol çörək, al əlinə bel, kürək,”

Üçüncü şagird:

Təzə buğda, tər buğda,
Xırman üstə sər buğda.
Çölə düşən hər buğda...

Texnologiya fənnindən Ana dili fənni ilə əlaqələndirilməsi üçün daha maraqlı anlar tapmaq mümkündür. Bütün bunlar deməyə əsas verir ki, “Həyat bilgisi”, “Musiqii və təsviri incəsənət” “texnologiya”, “Ana dili” və.s fənlərinin inteqrasiyası ibtidai sinif şagirdlərinin təlimə maraqlarını artırmaqla yanaşı onların tərbiyəlilik səviyyəsini yüksəltmiş olur. Bir sözlə bu fənlərin əlaqəli tədrisinin çox mühüm didaktik-tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır.

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ ŞAĞİRD LƏRİN ESTETİK VƏ ETİK MÜHİTİNİN FORMALAŞDIRMASI

Maarifli Z.İ.

Bakı Slavyan Universiteti

Bildiyimiz kimi, hər hansı ümumtəhsil məktəbi eyni zamanda yüksək elmi mədəniyyət ocağı kimi tərbiyəedici funksiyaya malikdir. Mədəniyyətin inkişafı məktəbin bütün həyatında, eyni zamanda fənn inzibati kabinetlərdə, akt zalı, idman otağı, yeməxana, həkim otağı və.s guşələrində parlaq şəkildə əks olunmalıdır. Ümumtəhsil məktəblərində təliç-tərbiyə sisteminin yenidən qurulmasından estetik mədəniyyətin yaradılmasına da xüsusi diqqət yetirirlər. Əlbəttə bu heç də təsadüfi deyil, çünki məktəbdə estetik tərbiyənin aşılınması elə pedaqoji prosesdir ki, şagirdlər həyatına addım atdıqları vaxtdan dərslərinin sonunadək əhatə edir. Məktəbdə estetik mədəniyyətin yaradılması problemini bir çox məktəb rəhbərləri və müəllimləri ancaq praktik fəaliyyətlə, məktəbin bədii tərtibatı, təmizlik, sanitariya, gigiyena tədbirləri ilə məhdudlaşırırlar. Halbuki, bu problemin ikinci istiqamətinə aiddir.

Məktəbdə kiçik yaşlı şagirdlərə estetik mədəniyyətin aşılınması işinin nəzəri cəhətini qeyd etdikdə ilk növbədə pedaqoji kadrlar və digər işçilərlə aparılan ideya-siyasi ixtisas hazırlığının artırılması ilə əlaqədar görülməli işlərin mədəni-estetik mahiyyətini şərh etmək lazım gəlir. İndiki şəraitdə hər bir ümumtəhsil müəssisələrinin rəhbərləri, müəllim və tərbiyəçilərin mütləq mədəniyyətinə xüsusi fikir verilməli, fərdi və qrup halında söhbətlər zamanı şəxsiyyətin intellektual səviyyəsini üzə çıxarmalıdırlar. Məktəbdə estetik mədəniyyətin yaradılmasının mühüm bir cəhəti də müəllimlərin və tərbiyəçilərin şəxsi-nümunəsi, mədəni saflığı, geyimi, zəhəri görünüşü ilə əlaqədardır. Müəllim və tərbiyəçinin səmimi və təvazökənliliyi, mədəni saflığı, sadə, gözəl görkəmi, daxili aləminin və zəhəri simasının mütənasibliyi təlim-tərbiyə ocaqlarında estetik mühitin yaranması üçün əsas verir. Məktəbdə estetik mədəniyyətin yaradılması sisteminin təcrid-praktik istiqamətinə isə binanın bədii tərtibatı, maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, məktəb həyatının yaşıllaşdırılıb abadlaşdırılması daxildir.

Məktəbin həyatı buraya gələnlər üçün ilk təsəvvür oyadır. Məktəbin həyatı təmiz, səliqəli, gül kolları ilə bəzədilmiş olmalıdır. Burada yaşıllığa xüsusi önəm vermək lazımdır. Yaşıllığın bol olması həm ekoloji baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məktəbin foyesi də zövqlə tərtib olunmalıdır. Burada məktəbin adını daşıyan şəxsin portreti, dövlət prezidentinin portreti, dövlət atributları və himn hər kəsin gözləyəcəyi diqqəti cəlb edən bir yerdən vurulmalıdır. Bundan əlavə təbiət guşəsi, divar qəzetlərini yerləşdirmək üçün stend, xüsusi dibçəklərdə əkilmiş otaq çiçəkləri, dərslər cədvəli, əlaçılar və fəallığın şərəf lövhəsi, əmr və elanlar üçün lövhə, şagirdlər üçün qaydaları əks etdirmək lazımdır. Bundan əlavə valideyinlər üçün guşə, güzgü, kreslo,

stol və stullarfoyedə əks olması lazı gələn vasitələrdir. Məktəb direktorunun kabinetini də buraya gələn qonaqlara valideyinlərə və şagirdlərə çox şey deyir. Direktorun otağında bir-iki portret, məktəb mikrorayonunun planı, zəruri kitablar, proqram və dərsliklər üçün şkaflar, müxtəlif illər üzrə məktəbin göstəriciləri məktəbdaxili nəzarətin qrafiki mebel, gül-çiçək münasib qaydada yerləşdirilməlidir. Müəllimlər otağının elmi, estetik cəhətdən düzgün tərtibi də çox vacibdir.

Məktəb dəhlizlərini zövqlə, müasir tələblər səviyyəsində tərtibi də həmişə diqqət mərkəzindədir. Dəhlizlərdə “ Onlar fəxrimizdir”, “ Fəallarımız” adlı şərəf lövhələrini, divar qəzetlərini yerləşdirmək zəruridir. Habelə məktəbin tarix və müasir həyatına, gözəllik aləminə, müxtəlif fənlərə, yol hərəkəti qaydalarına aid stendlər ardıcıl olaraq ayrı-ayrı mərtəbələrin dəhlizlərində əks etdirilir.İbtidai siniflərin yerləşdiyi birinci mərtəbənin dəhlizində isə müxtəlif nağılların ədəbi əsərlərin mövzularında illüstrasiyalar, kompazisiya stendləri təşkil olunur.

AİLƏ TƏRBIYƏSİNDƏ İSLAM DƏYƏRLƏRİNDƏN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Mahmudova N.R.

Gəncə Dövlət Universiteti

İslam yalan danışmağı qadağan edir, çünki yalan hər bir adam üçün və bütövlükdə cəmiyyətə təhlükə yaradır. Elə buna görə də hadisələrin birində deyilir:- əzalar içində (qiyamət günü) daha çox əzab çəkən dil olacaq. İslam oğurluğu, riyakılığı qadağan edir, böhtançılığı, möhtəkirliyi, qumar oynamağı pisləyir, çünki burada biri digərinin itirməsi hesabına qazanır. Bir nəfər Həzrət Peyğəmbərdən soruşur:

- Ya Rəsulallah, insanların ən xeyirlisi kimdir?
- ömrü uzun, əməli gözəl olanıdır.
- Bəs insanın ən pisi kimdir?
- Ömrü uzun, əməli pis olanıdır.

Ticarətdə istismarın bütün növləri qadağan olunur, çünki burada müəyyən tərəf cavabdeh olmalıdır. İnhisarlığın, qara bazar, münbit torpaqların istifadəsiz qalması qadağan edilir.

Kim torpağın bir qarışına zülm etsə, yerin yeddi qatı onun boğazına dolanar. Heç kəsə icazə verilmir ki, başqasını öldürsün, onun malına yiyələnsin. ən yoxsul adam tamahkar olan kimsədir.

Zinəkarlıq, şəhəvət düşkünlüyü, ər-arvad arasında xəyanət qəti qadağandır. Çünki bu cəmiyyətdə mənəviyyətsizlik yaradır. Adamlar arasında zöhrəvi və nəinki indiki, gələcək nəsillərin də əxlaqını pozaraq cəmiyyəti parçalayır. İslam belə cinayətlərin kökünü kəsməyə can atır.

Peyğəmbər salavatullahdan soruşdular:- Müsəlmanların ən yaxşısı kimdir?. Həzrət peyğəmbər buyurdu: “O adamdır ki, dilindən və əlindən müsəlmanlara xətdər toxunmaz”.

Ailə insanın ilkin əxlaqi münasibətlərinin yarandığı beşikdir. Bu səbəbdən də şəriətin ailə haqqında göstərişlərini bilməliyik. Ailə ata, ana və övladlardan ibarətdir. İslamın bu barədə hərərətli göstərişləri var: Bu göstərişlər kişidən ailənin təminatını tələb edir. Qadının vəzifəsi isə ev işlərini aparmaq, uşaqların qayğısına qalmaq, onlara tərbiyə vermək və ailədə əmin-amanlıq yaratmaqdan ibarətdir. övladların borcu ata-anasına ehtiram və itayətdir. Ata-ananıza ehtiram edin ki, övladlarınız da sizə hörmət qoysunlar. Həyalı və namuslu olun ki, qadınlarımız da həyalı və namuslu olsunlar. Ailənin möhkəm və intizamlı olması üçün islam aşağıdakı meyarları qəbul edib:

Ər ailənin başçısıdır. Heç bir qurum başçısı səmərəli fəaliyyət göstərə bilməz. Məktəbi müdirsiz, ölkəni rəhbərsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Əgər bir yerdə rəhbər yoxdursa, orada qarmaqarışıqlıq düşər. Bu həmçinin ailəyə aiddir. Əgər ailədə hərə öz bildiyini edərsə, hər-c-mərclik əmələ gələr, bu da uşaqların gələcəyini təhlükəyə atarar. İntizam yaranması üçün ailədə rəhbər olmalıdır. İslam ailədə əsas mövqeyi kişiye həvalə edir və beləliklə ailə cəmiyyətin ilkin əsasına çevrilir. Heç bir ata övladına gözəl tərbiyədən qiymətli hədiyyə verə bilməz. Ailə başçıların vəzifəsi əsas etibarilə işləmək və evdənkənar olan kəslərin məsələlərini həll etməkdən ibarətdir. qadınlar bundan azda edirlər ki, özlərini bütünlüklə ev işlərinə və uşaqlarına həsr etsinlər. İslam qadınını evdən kənar işlərdən azad edir, çünki ona ikiqat əziyyət vermək istəmir. Bu ədalətsizlik olardı. Bununla islam kişi ilə qadın arasında əmək bölgüsü yaradır. Lakin bu o demək deyildir ki, qadının evdən kənara çıxmağa ixtiyarı yoxdur. Bu hallarda bəzi qaydalara riayət edilməlidir. İslamda qadına daha çox üstünlük verilir.

Bir nəfər rəsulallahın yanına gəlib soruşdu: Ya Peyğəmbər, mən kimə daha çox yaxşılıq etməliyəm? Cavab verdi: “Anana”. O adam soruşdu: “Sonra kimə?” Peyğəmbər buyurdu: “Anana”. Həmin adam yenə

soruşdu: “Sonra kimə?” Peyğəmbər yenə: “Anana” dedi: O adam bir də soruşdu: “Bəs sonra kimə?” Rəsuli Əkrəm buyurdu: “Sonra atana”. Ailənin genişlənməsi, adətən qohumluq əlaqələri və nigah yolu ilə baş verir. İslam insanlar arasında möhkəm, sağlam ailə qurulmasını, hər bir ailə üzvünün digəri ilə dayaq və sevinc mənbəyi olmasını tələb edir.

1. Bir-biri ilə təbii və digər yolla qan qohumluğu olanlar arasında nigah qadağandır. Belə ki, ana ilə oğul, ata ilə qız, ögey valideynlərlə uşaqlar, qardaşla bacı, kürəkənlə qayınana, fəlinlə qayınata arasında nigah qadağan edilib. Bu qadağalar ailə əlaqələrini möhkəmlədir, onları saf və möhkəm edir.

2. Yaxın ailələr arasında qurulan nigahlar səmərəli olur, çünki belə hallarda adətən ailələr bir-birini tanıyır. Hər biri o birinin adətlərinə bələddir. Buna görə şəriət belə nigahlara üstünlük verir, lakin bu o demək deyildir ki, tanış olmayan ailələr arasında nigah qadağandır.

3. Əksər hallarda qohum ailələr arasında dövlətli, kasıb, imkanlı, imkansız olur. İslama görə kişi tərəfin qohumlarına daha çox üstünlük verilir. Qohumlar arasında qarşılıqlı hörmət “Silat-Əlrəhm” adlandırılır. Müsəlmanlar mühüm qədər bu qaydaya riayət etməyə çalışırlar. Qohumlara qarşı etinasızlıq günaha bərabərdir və Allah tərəfindən bəyənilmir. əgər qohumlardan birinə bədbəxtlik üz verərsə, imkanı olan qohumları mütləq ona kömək etməlidir. Bu xüsusi “Zəkat” və ya başqa xeyriyyəçilik əməlləri kimi təsdiqlənə bilər.

4. İslamda vərəsəlik mərhəmətin varidatının bir nəfərə çatmasına yol vermir. Miras elə bölünməlidir ki, bütün yaxın qohumlar onlara çatacaq hissəni ala bilsinlər. Yaxın qohumlar, oğul, qız, arvad, ər, ata, ana, qardaş, bacı hesab olunur. Bu qanunun bərabəri yoxdur və başqa cəmiyyətlərdə də onu qəbul edirlər. Təəssüf ki, müsəlmanlar özləri bu qanunun imkanlarını axıra kimi dərk etmirlər. Bəziləri hətta ona əməl etmirlər. Məsələn, bəzi ölkələrdə qızları vərəsəlikdən məhrum edirlər ki, bu da Qurani-Kərimə ziddir.

İnsanın öz dostları, qohumları, həmvətənləri və digər təmasda olduğu adamlarla münasibəti çox vacib məsələlərdəndir. İslam belə münasibətləri bəyənir və onlara sədaqət, doğruluq, hörmət əsasında qurulmasını tələb edir. Möminlər bir-birinə hörmət etməlidirlər. Kömək və dayaq olmalı və evsizlərə, kimsəsizlərə əl tutub aqları doyurmalıdırlar. Müsəlmanlara görə ən xeyirli və ailə içində yetimə yaxşılıq edən, ən şərli ev isə yetimə yamanlıq edən evdir. İslam deyir ki, Allah sizə qismət edibsə, israfçılıq etməyin. Pulu mənasız yerə loğalanmaq üçün sərf etmək qadağan edilir. Pulu ehtiyacı olan üçün deyil, boş yerə sərf edilməsini qəddarlıq və ədalətsizlik kimi qiymətləndirir. Müsəlman qardaşının ehtiyacını ödəmək məqsədilə yol gedən bir kimsənin hər addımına ondan ayrıldığı yerə dönüncəyə qədər Allah təala yetmiş savab yazar və yetmiş günahından keçər. İslam xudbinliyi rədd edir, çünki belə bir adam başqalarının mənfəfi ilə hesablaşmır və ifrat fərdiliyinə gətirib çıxarır. O istəyir ki, ayrı-ayrı fərdlər deyil, bütün cəmiyyət fəxrəli yaşasın. İslam sakit və təmkinli həyat tərzini tələf edir. Möminlərin ictimai şüuruna və öz xeyrinə bir iş görəndə həmişə qohumları barədə düşüncəyə də çağırır. Bu islamın məqsədidir. Mərhəmət edənlərə Allah da rəhmət edir. Yerdəkilərə mərhəmət ediniz ki, göydəkilər də sizə rəhm etsin. Ey insanlar Allahdan qorxun! And olsun xaliqə ki, bir mömin digərinə zülm etsə, qiyamət günü Allah-təala ondan mütləq intiqam alacaqdır.

THE CONTENT OF ACTIVE LEARNING

Mehtiyeva N.N.

Odlar Yurdu Universiteti

There are a wide range of alternatives for the term "active learning" like learning through play, technology-based learning, activity-based learning, group work, project method, etc. Active learning is the opposite of passive learning; it is learner-centered, not teacher-centered, and requires more than just listening. The active participation of each and every student is a necessary aspect in active learning. Students must be doing things and simultaneously think about the work done and the purpose behind it so that they can enhance their higher order thinking capabilities. Many research studies have proven that active learning as a strategy has promoted achievement levels. Some others say that content mastery is possible through active learning strategies. However, some students as well as teachers find it difficult to adapt to the new learning technique. Active learning should transform students from passive listeners to active participants and helps students understand the subject through inquiry, gathering and analyzing data to solving higher order cognitive problems. There is intensive use of scientific and qualitative literacy across the curriculum and technology-based learning. Barnes (1989) suggested principles of active learning:

1. Purposive: the relevance of the task to the students' concerns.

2. Reflective : students' reflection on the meaning of what is learned.
3. Negotiated: negotiation of goals and methods of learning between students and teachers.
4. Critical: students appreciate different ways and means of learning the content.
5. Complex: students compare learning tasks with complexities existing in real life and making reflective analysis.

6. Situation-driven: the need of the situation is considered in order to establish learning tasks.

7. Engaged: real life tasks are reflected in the activities conducted for learning.

Active learning requires appropriate learning environments through the implementation of correct strategy. Characteristics of learning environment are:

1. Aligned with constructivist strategies and evolved from traditional philosophies.

2. Promoting research based learning through investigation and contains authentic scholarly content.

3. Encouraging leadership skills of the students through self-development activities.

4. Creating atmosphere suitable for collaborative learning for building knowledgeable learning communities.

5. Cultivating a dynamic environment through interdisciplinary learning and generating high-profile activities for a better learning experience.

6. Integration of prior with new knowledge to incur a rich structure of knowledge among the students.

7. Task-based performance enhancement by giving the students a realistic practical sense of the subject matter learnt in the classroom.

Active learning is a form of learning in which teaching strives to involve students in the learning process more directly than in other methods. Bonwell (1991) "states that in active learning, students participate in the process and students participate when they are doing something besides passively listening."

Passive learning, a key feature of direct instruction, has at its core the dissemination of nearly all information and knowledge from a single source, the teacher with a textbook providing lessons in lecture-style format. This model has also become known as the "stage on the stage". A high degree of learning was by rote memorization.

MÜASİR DÖVRDƏ ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ HAQQINDA

Məcidova A.H.

Bakı Slavyan Universiteti

XXI əsrdə ölkədə keçirilən ümumtəhsil islahatlarının başlıca vəzifəsi yeni, daha səmərəli formaların tətbiq edilməsi, yeni təlim metod və texnologiyalarının istifadəsinə üstünlük verilməsidir. Bu metod və texnologiyaların təlimə tətbiqi nəticəsində yüksək intellektual hazırlığa malik olan, qazandığı biliklərdən istifadə etməyi bacaran, dünyagörüşü hərtərəfli inkişaf etmiş, milli və ümumbəşəri keyfiyyətlərə yiyələnmiş şəxsiyyət, əsl vətəndaş yetişdirilməsinə nail olmaq olar. Təhsil islahatının qarşıya qoyduğu ciddi vəzifələr ədəbiyyatın tədrisi metodikası elmini də yeni axtarıslara, həlli vacib olan problemləri araşdırmağa yönəldir. Təbii ki, sadaladığımız xüsusiyyətlərə malik şagirdlərin, vətəndaşların yetişdirilməsi üçün təhsildə köklü dəyişikliklər aparılmalıdır. Bu istiqamətdə istər ədəbiyyatın, istərsə də digər fənlərin tədrisi istiqamətində ciddi addımlar atılıb və atılmaqdadır. Orta məktəblərdə tədris olunan fənlərin həm məzmunu, həm də öyrədilməsi ilə bağlı xeyli iş görülmüşdür. Təbii ki, bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlarda ənənəvi təlimin faydalı nəticələri diqqətdən kənarda qalmır.

Təcrübələr də göstərir ki, hər yeniliyi olduğu kimi məktəbə gətirmək, yaxud bir dərstdə həddindən artıq iş növündən, təlim texnologiyalarından istifadə cəhdi də istənilən nəticəni əldə etməyə imkan vermir. Fəal və ya interaktiv dərstdə idrak fəallığı, tədqiqatçılıq bacarığı formalaşdırılır, şagirdlərə şəxsiyyət kimi yanaşılır, əsas diqqət onların maraq və tələbatlarını, imkan və qabiliyyətlərini, bilik səviyyələrini üzə çıxarmağa yönəldilir və təlim prosesində şagirdin subyekt kimi iştirakı təmin olunur. Fəal təlimə əsasən şagird tədqiqatçı, müəllim isə bələdçi mövqeyində çıxış edir. Sadalanan bu xüsusiyyətlər bu gün ədəbiyyat dərslərində də tətbiq olunur. Müasir dövrdə ədəbiyyatın tədrisi zamanı özünü büruzə verən əsas fəal təlim xüsusiyyətindən biri də dialoji yanaşmadır. Təhsil fəaliyyətinin iştirakçıları arasında ən humanist ünsiyyət üsulu olan dialoji münasibətlərə (subyekt-subyekt, subyekt-obyekt) üstünlük verilməsi nəticəsində kollektiv

əmək fəaliyyətinə üstünlük verilir, sağlam mühit yaranır və çoxlu sayda informasiya məhz diaoloq əsasında mənimsənilir. Fəal dərslərin mərhələlərindən olan informasiya mübadiləsi, onun müzakirəsi və təşkili dialoji mühitin qurulması üçün düzgün müəyyənləşdirilmişdir. İnteraktiv təlimin xarakterik göstəricilərindən biri də integrativlikdir. Həm fəndaxili, həm də fənlərarası integrasiyanın təşkil olunması nəticəsində təhsil alanların dünyanı bütöv halda dərk etməsi, həmçinin təhsildə rəqabətin yaranması təmin edilir.

İnkişafetdirici xarakterin olması tədris-təlim prosesinə müəllimin münasibətini dəyişir. Bilikvermə, bacarıq və vərdişlərin aşılması deyil, fərdi keyfiyyətlərin (nitq, davranış, fiziki və yaradıcı) inkişaf etdirilməsi nəticəsində şəxsiyyətyönümlü təlim təşkil olunur. Belə təlim ənənəvi təlimdən fərqli olaraq daha çox praktik mahiyyət daşımağa istiqamətlənir.

Ədəbiyyatın müasir dövrdə tədrisi xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Təhsil alanların təlim prosesinin mərkəzinə gətirilməsi;
- İnkişafetdiricilik;
- Təlimdə dialoji yanaşma;
- İntegrativlik.

Təbii ki, yeni təlimə keçid, onun xüsusiyyətləri və metodlarının təlim-tərbiyə prosesində nəzərə alınması uzunmüddətli bir prosesdir. Çünki hazırda fəaliyyət göstərən çoxlu sayda təhsil işçilərinin pedaqoji fəaliyyətlərindəki sərhədləri (şagirdlərə obyekt kimi yanaşma, onlarla dialoji ünsiyyətə girmək, integrasiya anlayışlarının düzgün başa düşülməməsi və s.) qısa müddətdə aradan qaldırmaq qeyri-mümkündür. Bu baxımdan müasir dövrdə ədəbiyyatın orta məktəblərdə tədrisinə yaradıcı yanaşılması gündəmə gətirilməlidir.

İNGİLİS DİLİNDƏ NEOLOGİZMLƏR VƏ ONLARIN TƏSİRİ

Məmmədli A.T.

Odlar Yurdu Universiteti

Dilin lüğət tərkibinə yeni daxil olan sözlər neologizmlər adlanır. Neologizm termini Yunan sözləri “neo” və “logo” sözlərindən yaranmış, mənası “yeni söz” deməkdir. Neologizm həm yeni yaranmış sözə, həm də artıq mövcud olan sözün yeni məna qəbul etməsinə aid edilə bilər. Əsrlər boyu yeni sözlər kəşf etmiş bir sıra yazıçı, şair və mütəffəklər olmuşdur, lakin onların yaratdığı sözlərin çoxu dilə daxil ola bilməmiş, ya unudulmuş, ya da daha məntiqli alternativlər ilə əvəz olunmuşdur. Neologizmlərin bir qismi bədii ədəbiyyatda, ən çox da elmi-fantastik janrda yazılmış əsərlərdə naməlum texnologiya və məxluqlarla oxucunun diqqətini cəlb etmək üçün yazıçının yaradıcılıq təxəyyülünün məhsulu kimi ədəbi effekti artırmaq məqsədilə istifadə olunur. Beləliklə, ingilis dilinin tarixi boyunca yaranmış neologizmlərin bir çoxu ingilis dilinə təsir etmiş və onu əbədi olaraq dəyişmişdir. Faktiki, dil mütəxəssisi olmayanların böyük əksəriyyəti ingilis dilindəki sözlərin yaradılması və mənşəyi, neologizm olması və ya xarici dildən alınma olması, yaxud da yüzlərlə il müddət boyunca təbii şəkildə formalaşması barədə məlumatsız olurlar. Lakin ən azından bilmək lazımdır ki, ingilis dilində yeni sözlər yaratmış dahi şəxsiyyətlər arasında V.Şekspir və C.Milton ən önəmli yeri tutur.

Vilyam Şekspir 1616-cı ildə anadan olmuş və bütün dünyada ən tanınmış yazıçı və dramaturqlardan biri hesab olunur. O, bəşəriyyətə bəxş etdiyi dahi əsərlərlə yanaşı, ingilis dilinə çoxlu sayda yeni sözlər də gətirmişdir. Bəlkə də qərribə səslənə bilər, lakin “bedroom”, “champion” və “eyeball” kimi bir sıra sözlər ingilis dilinə məhz Şekspir tərəfindən gətirilmişdir. Onun yaradıcılığı innovativ və eksperimental olması, eləcə də, ingilis dilinə çoxlu sayda yeni sözlər gətirməsi ilə seçilir. Həmin sözlərin bu gün də dildə istifadə olunması onun dahiliyini bir daha sübut edir.

Sadə sözlərlə yanaşı, Şekspir əsərləri ingilis dilinə çoxlu ifadə və idiomlar da gətirmişdir ki, bu da dili daha zəngin, unikal və çətin öyrənilən dilə çevirmişdir. Bunun nəticəsidir ki, qeyri-dil daşıyıcıları çox vaxt şikayət edirlər ki, nə qədər idiomları öyrənsələr də, ingilis dilində onlar o qədər çoxdur ki, onların hamısını öyrənilib digər dillərə tərcümə etmək, demək olar ki, mümkün deyil. “Come what may”, “for goodness sake”, “heart of gold” və bir çox bu kimi ifadələr Şekspir yaradıcılığının məhsuludur. Bəzi mütəxəssslər mübahisə edirlər ki, Şekspir əslində yeni söz yaratmamış, sadəcə öz dövründə yaranan neologizmləri yazılarında istifadə etmişdir. Təəssüf ki, 17-ci əsrə dair əlimizdə kifayət qədər yazılı mənbə olmadığından bunu dəqiq deyə bilmərik. Lakin istənilən halda Şekspir ingilis dilinin ədəbi dil kimi formalaşmasında əvəzsiz rol oynamışdır.

İngilis dilinə çoxlu neologizmlər gətirən digər dahi şəxsiyyət Con Miltondur. Milton 1608-ci ildə anadan olmuşdur, sərbəst vaxtda yazılmış “İtirilmiş Cənnət” əsəri ilə məşhurdur. Miltonun dili zənginliyi və unikalılığı ilə seçilir, o, dilə ən çox neologizm gətirən yazıçı kimi tanınır. “Space”, “fragrance”, “terrific” kimi ümümlük sözlər Milton tərəfindən yaradılmışdır. Müasir dövrdə xaos vəziyyətini təsvir etmək üçün istifadə olunan “pandemonium” sözü ilk dəfə Milton tərəfindən cəhənnəm mənasında işlənmişdir. Sözü kökündəki “pan” (all) və “demonium” (demons) sözləri Yunan mənşəlidir.

17-ci əsrdə Milton və Şekspirin dilə gətirdiyi yeni söz və ifadələrlə yanaşı, ingilis dilinə o zamandan bəri çoxlu sayda neologizmlər daxil olmuşdur. Müasir ingilis dilində çoxlu qəribə neologizmlər vardır, məsələn, “Google”, “spam”, “troll”. Google şirkət adıdır, lakin danışıda “internet axtarışlarını təsvir edən söz” mənasında işlənir. Baxmayaraq ki, “spam” sözü “saxta ət” kimi nəzərdə tutularaq “ucuz ət məhsulu” mənasında işlənib, hazırda o söz neologizm kimi “reklam xarakterli arzuolunmaz elektron məktub” mənasında işlənir. “Troll” sözü orijinal halında “mağarada yaşayan məxluq və ya bədheybət” mənasında işləndirdi, lakin internet dünyasının hakim mövqə tutduğu müasir dövrümüzdə bu söz “təbiiyəsiz və pis rəftarı ilə seçkilən internet monsteri” anlamında işlənir.

The word ‘troll’ originally meant a cave dwelling creature or monster, but in today’s world where the Internet increasingly dominates our life, the word has come to basically denote ‘internet monsters’ that are bad mannered and spout aggressive nonsense about others.

Texnologiya və elm inkişaf etdikcə dilimizə yeni-yeni sözlər daxil olmağa başlayır. Məsələn: android, selfie və s. Bildiyimiz kimi dildə yeni yaranan sözlər neologizm adlandırılır.

Hər il ingilis dilinə təxminən 1000 yeni söz daxil olur. Onlardan ən fərqli və diqqət cəlb edən bəzi neologizmləri nəzərdən keçirək.

To binge-watch [bm(d)ʒwɒtʃ] - Yəgin ki, hər biriniz hansısa bir seriala və çox seriyalı filmin dayanmadan ard-arda bütün seriyalarına baxmısınız. Həmin “məşğuliyyəti” ifadə etmək üçün məhz “to binge watch” ifadəsi istifadə olunur.

Cat lady [ˈkæt ˌlɜːdi] - Evində çoxlu pişiklər saxlayan, tək qadınlara deyilir.

Clicktivism [ˈklɪktɪvɪz(ə)m] - Bu ifadəni bizim dilimizdə “klaviatura əsgərləri” ilə eyni mənanı verir. Bütün günü siyasi statuslar paylaşan, şərhlər yazan, lakin real həyatda heç bir fəaliyyət göstərməyən şəxslərə deyilir.

Couple [ˈkʌpli] - Bu ifadə sevgili olan cütlüklülərin paylaşıqları şəkillərə deyilir.

To drunk-dial [ˌdrʌŋkˈdaɪəl] - Bəzi problemlər insanı boğaza yığır və bəziləri belə hallarda çıxış yolunu “içməkdə görür”. Bax həmin anlarda kefli halda oyaq halda heç vaxt zəng etməyəcəyiniz adamlara zəng edirsinizsə, buna ingiliscə “to drunk-dial” deyilir.

Froyo [ˌfrəuˈjəu] - Froyo — frozen yoghurt sözünün qısaltmasıdır. Frozen yoghurt - son 10-15 illərdə populyarlaşmış “ev üsulu” dondurmalara deyilir. Çoxlarımız uşaq vaxtı yoqurtun içinə qasıq qoyub, donması üçün buzluğa yerləşdirərdik...

Gloatgram [gləʊtˈɡrɑːm] - Artıq hər kəs öz getdiyi yerləri, yediyi yeməkləri, aldığı hədiyyələri və s. Instagramda paylaşır. Bunu niyə etməyimiz tam aydın olmasa da, ingilis dilində buna ad tapıblar - gloatgram.

To humblebrag [ˈhʌmblbræg] - Öz üstünlüklərimizi hamımız tərifləyirik, lakin əgər bunu sanki həmin üstünlüklərdən şikayətlənərək edirsinizsə, buna ingilis dilində “to humblebrag” deyilir.

To photobomb [ˈfəʊtəʊbm] - Kimsə şəkil çəkən zaman zarafat məqsədilə kadra daxil olmağa “To photobomb” deyilir.

Ringxiety [rɪŋˈzæti] - Bəzən bizə elə gəlir ki, telefon və ya zəng səsi eşitdik. Reallıqda isə heç bir zəng olmur. Bu fenomen “Ringxiety” adlanır.

Textretary [ˈtekstrət(ə)rɪ] - Hamımız bilir ki, avtomobil idarə edərkən telefon istifadə etmək həm qadağandır, həm də çox təhlükəlidir. Siz avtomobilinizi idarə edərkən sizin əvəzinə kimsə mesaj yazırsa, həmin adam sizin textretary-nizdir.

YOLO [ˈjəʊləu] - Abreviaturanın açılışı “you only live once”. Yəni deyilir ki, həyata yalnız bir dəfə gəlirik.

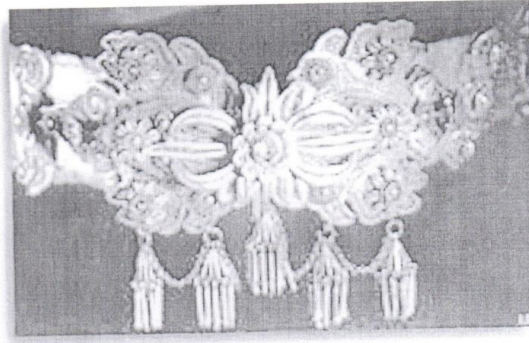
İngilis dili bütün dünyada beynəlxalq dilə çevrilmiş, unikalılığı ilə seçilən bir dildir. Kim bilir növbəti bir neçə il ərzində nə qədər neologizmlər dilə daxil olacaq. Bəlkə də bizdən sonrakı nəsillərdə ingilis dili Bivulf dastanındakı qədim ingilis dili ilə müasir ingilis dilinin fərqləndiyi qədər dəyişəcək.

**GEYİMLƏRİN KOMPAZİSYA TƏRTİBATINDA BƏZƏK ƏŞYALARININ
VƏ TƏTBİQ OLUNAN BƏZƏK ÜNSÜRLƏRİNİN ROLU**

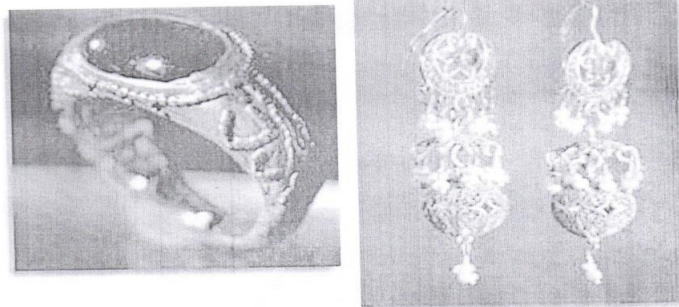
Məmmədova Ə.A.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Geyimlər və bəzəklər maddi mədəniyyətin mühüm tərkib hissəsi kimi qəbul edilir və öyrənilir. Bu sahələrin yetərinə araşdırılması xalqın milli xüsusiyyətlərinin inkişaf səviyyəsini, estetik və bədii zövqünü göstərməklə yanaşı etnik və sinfi mənsubiyyətin müəyyənləşdirilməsində qiymətli mənbədir. Təsadüfi deyildir ki, geyim və bəzəklər öz məqsəd, məram və məzmunu etibarı ilə mənəvi mədəniyyətin də tətbiqinə işıq salır, köməklik göstərir. Əsrlərcə arxaikliyini və dəyişikliyi qoruyub saxlayan geyim və bəzəklər müəyyən mənada xalqın etnogenezi məsləsinə öyrənilməsində yardımçı olur. Geyim mədəniyyətinin ilkin izlərinin tarixi qədim daş dövrünə aid edilir. Məlumdur ki, geyim mədəniyyətinin inkişafında təbii coğrafi şərait xüsusi ilə iqlimin rolu böyük olmuşdur. Buraya əhalinin dünya görüşü, mənəvi əxlaqi sosial-iqtisadi durumu da daxildir. Etnoqrafik materiallarının təhlili göstərir ki, Azərbaycan qadınlarının bəzək zینət əşyalarının hazırlanmasında müxtəlif qiymətli daşlar (mirvari, yaqut, əqiq, kəhrəba, zümrüd, firuzə, mərcan, şəvə hətta briliyant) mühüm yer tutmuş mürəkkəb əsaslı zینət məlumatlarının komponent tərkibi olmuşdur. Bəzən və zینət əşyaları milli geyimlərimizi bir dəst şəkildə tamamlayırdı. Kişi və qadın geyim kompleksini tamamlayan, onlara xüsusi yaraşlıq verən

Metaldan düzəldilmiş XVI-XVII əsr kəmə.

XIX əsr zینət əşyaları

bəzəklərin meydana gəlməsi tarixi geyim mədəniyyətinin özünün tarixi qədər qədimdir. Bəzək zینət əşyaları istehsalı xüsusilə də qadın bəzəklərinin geniş çeşidi haqqında məlumatlar kalsiklərin əsərlərində və dastan yaradıcılığında aydın izlənilir.

XIX əsrdə Naxçıvan, Gəncə, Azərbaycan zərgərlik geyimlərində bəzək şeylərini bədii formasını və naxışlarını (dekorativ bəzəyini) gücləndirmək məqsədilə həm yekcins qızıl və gümüşdən, həm də, müxtəlif cəvahiratın ahəngdar qarışıqından məharətlə istifadə etməklə bu və ya digər zینət növünün hazırlanmasında həndəsi, nəbati, zoomorf və astral motivli naxışlar tətbiq edilir, məlumatların surəti (ay, ulduz, günəş, yarpaq, gül, şaxə, balıq, quş və s.) təbii dekorativ formalarda alınır. Kustar sənət üsulu ilə (döymə, qəlbkarlıq, basma, savadlanma, şəbəkə, minasızlıq, xatəmkarlıq və s.) hazırlanan bəzək zینət məlumatlarının əksəriyyəti Azərbaycanın sənət mərkəzlərində ərsəyə gəlsədə bəzən varlı əyاملarın tacir-tüccar əhalinin qadınlarının

bəzəkləri içərisində xaricdə hazırlanan, üzəri kəsmə sikkələrlə(ərafı, imperiyal, çervon, lirə, real, tilani və s.) tərtiblənən bahalı kəmərlər, boyunbağı və qolbaqlara da rast gəlmək olurdu. Azərbaycan qadınlarının qiymətli metallarla ləl-cəvahiratı qarşılıqlı tətbiqindən hazırlanan zinət əşyaları istifadə qaydasına və gəzdirilmə tərzinə görə baş, qulaq, boyun, sinə, bel, qol, barmaq bəzəkləri olmaqla müxtəlif qruplara bölünürdü. Lakin qadın bəzəkləri təkcə bunlarla məhdudlaşmırdı. Qadın üst geyimlərinin boyunluğuna, yaxalığına, qollarının ağzına, ətəklərinə hətta bəzən çiyinlərində müxtəlif üsullarla bəzəklə vurulurdu. Müxtəlif bəxyə, bafta, zəncir, həşiyə, güləbətin tikmə və s.-dən ibarət olan bu əlavələr dekorativ bəzək funksiyası daşıyırdı. Qulaq bəzəkləri Azərbaycanda zaman-zaman “altın küpə”, “tana”, “güşvarə”, “sırğa” və başqa adlarla məlum olmuş və çox geniş çeşiddə hazırlanmışdır. “Darağı”, “səbəti”, “gilasi”, “lolu”, “kufə”, “minarə”, “piyalı-zənn”, “buta”, “badamlı”, “heydəri”, “aypara”, “yarpaq”, “qozalı”, “findığı”, “piyalə”, “pərəkli”, “qırxdüymə”, “satıl”, “ücdüymə”, “zanqaguş”, “ətəkli”, “şarlı” və s. sırğa növləri cəvahir, tana, uzun zaman Azərbaycan qadınlarının istifadə etdiyi bəzək əşyası arasında üstün yer tutmuşdur. Orta əsrlərdə üst geyimlərində istifadə olunan ornamental üst geyimləri bəzədilməsində əsasən bəzək ünsürləri olan ornamental kompazisiyalardan istifadə olunurdu. Qadın bəzəklərinin böyük əksəriyyəti boyun (boğaz) və sinə (döş) bəzəkləri təşkil edirdi. Bunlar həm bahalı daşlardan tərtiblənən muncuqlardan, həm qiymətli metallardan (qızıl, gümüş) həm də daş qaşla (cəvahiratla) əlvan metalların kombinasiyəsindən xüsusi incəliklə hazırlanırdı.

Maddi cəhətdən imkansız olan qadınlar bəzənmək xatirinə hətta adi muncuqdan, tuncdan, misdən, iydə və xurma çeyirdəklərindən boyunbağı taxırdılar. Çeyirdəkli boyunbağını düzəltmək üçün yetişən meyvələrin çeyirdəklərinin içərisini qızdılmış iynə ilə uzununa və ya eninə deşib sapa düzürdülər. Uzun müddət istifadə də olan bu muncuqlar “sürtülərək” parıldayırdı. Kişi və qadın geyimlərinin ayrılmaz tərkib hissələrini təşkil edən bel bəzəkləri, xüsusilə də toqqa və kəmərlər özünü bədii ornamental xüsusiyyətlərinə tətbiq məqamına (əməli və ya bəzək funksiyasına), yayılma arealına və lokal fərqlərinə görə müxtəlif idi. Azərbaycanda kişi və qadın bel bəzəklərinin “ətəkli”, “sallama”, “taxta kəmərlər”, “təkbənd”, “gül belbağı”, “saltoqqa”, “çilik toqqa”, “qabırğalı kəmərlər”, “düzmə kəmərlər”, “girvənkə toqqa”, “körpü kəmərlər”, “sikkə kəmərlər” və s. kimi çoxlu çeşidi olmuşdur. Qadın kəmərlərinin içərisində yayılma arealına görə (ətəkli) kəmərlər tuturdu. Bu növ kəmərlərin qayışı dəridən 10-12 sm enində hazırlanırdı, qayış kəmərlər toqqasına bərkildildikdən sonra üzünə 20 qəpiklik gümüş pullar 3 cərgədə bənd edilirdi. Kəmərin toqqa hissəsi iki ayrı-ayrı hissələrdən düzəldilərək bir-birinə iki qarmaq və halqa vasitəsilə bağlanırdı. Ümumiyyətlə isə kəmərlərə ona görə “sallama” kəmərlər deyilirdi ki, onun aşağı hissəsinə, kəmərdən aşağıya doğru 10-15-20 qəpiklik qulplu gümüş pullar, gümüş zəncirlər vasitəsilə aypara formasında bir-birinə bənd edilirdi. Rəqs və hərəkət zamanı bu gümüş pullar bir-birinə toxunaraq metal səciyyəli melodik səslər verirdi. Etnoqrafik materiallar nəzərə alın gələn köçən qızların toy-nişan paltar dəstləri arasında üzrəli həndəsi, nəbatı, astralı motivlərlə bəzədilmiş gümüş bəzən qızıl kəmərlərin olması vacib idi. Bir qayda olaraq kəmərləri qızlar deyil gəlinlər gəzdirirdilər. Kəmərlər təkcə əməli və bəzək əhəmiyyəti kəsb etməmiş, həm də sosial mənsubiyyəti müəyyənləşdirmiş dini-magik xüsusiyyətlər daşıyırdı. Azərbaycan qadın bəzəklərinin bir qismini də libasa bənd edilən zərgərlik sənət nümunələri (yaxalıq, ətəklilik, çalkeçirqarışqa, qoza-düymə, zəngəbənzər qurov, sikkə-düzmələr və s.) toxunma və hörmə bəzəklər (bafta, qaytanlı naxış, şapara, hərəmi, qaragöz, sərmə, şəms, pürçüm, qotaz, pitik, buta, şahpəsənd, güləbətin, muncuqlu tikmə, zəncirə və s.) və paltara vurulan müxtəlif bəzək tikiş və həşiyələr (nəlbəki, gölüş, dördtikə, büzmə, dejurka, cəhrəpəri, qayçıqulplu, qoşası, xoruzsayağı, qıyı, dəhrəburnu, xanımsalladı, dördsaplı, ikisaplı, üçsaplı, doldurma tikiş, quyrum və s.) təşkil edirdi.

Qadın geyim kompleksini tamamlayan bəzək nümunələrinin əksəriyyəti qaş-daşdan və qiymətli metalların zərif işlənməsindən ibarət olmuşdur. Bu bəzək-zinət nümunələrinin tərtiblənməsində, mürəkkəb quruluşlu, təkrarsız naxışlı qadın bəzəklərini fəaliyyət göstərən fərdi yaradıcılıq qabiliyyətinə malik xalq sənətkarlarının rolunu xüsusilə qeyd etməliyik. Həm sırf estetik-bədii bəzək funksiyası daşıyan, həm əməli əhəmiyyət kəsb edən bəzək nümunələrini ictimai təbəqələr arasında sosial bərabərsiliyin daha dəqiq əks etdirməklə bəhs olunan dövrün xüsusiyyətlərini, xalqın həyat və məişət tərzini, xalqlar arasında etnogenetik əlaqələri yaş dövrünün ayrı-ayrı pillələrində bəzəklərdən istifadə edilməsində meydana gələn dəyişiklikləri və s. özündə daha dolğun əks etdirir. Bəzəklərdən az və ya çox dərəcədə istifadə edilməsinin bir xüsusiyyətidə şəxsin (qadının) yaş mənsubiyyətilə bağlı idi.

OXU PROSESİNDE ORTAYA ÇIXAN PROBLEMLƏRİN HƏLLİ YOLLARI

Məmmədova Ə.N.

Bakı Slavyan Universiteti

Oxuyub-anlama prosesində yaranan problemləri aradan qaldırmaq üçün müxtəlif səmərəli yollar vardır. Daha yuxarı yaşlarda dil öyrənənlər öz dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müxtəlif yollar araşdırıb tapırlar. Bu aşağı yaşlardakı öyrənənlər və məktəb şagirdləri üçün bir qədər çətin olur. İlk əvvəl söz bazasının əhəmiyyətinə nəzər salaq. Dediymiz kimi söz bazasının zəif olması oxuyub-anlama prosesinə birbaşa təsir edən ciddi problemlərdəndir. Sözləri öyrənməyin və öyrətməyin bir çox metodları var. Bu metodlar öyrənənin yaşına, dil səviyyəsinə, dil öyrənmə qabiliyyətinə, yaddaş və təfəkkür bacarıqlarına, diqqətinə və s. faktorlara əsasən fərqli olur. Hər bir öyrənənin daxili təbiəti fərqli olduğu üçün müəllimlər də şagirdlərə fərqi yanaşmağı bacarmalıdırlar. Oxu prosesində bəzi şagirdlərin oxu qabiliyyəti sürətli, bəzilərinin asta ola bilər, bəziləri oxuduğunu dərhal anlayır, bəziləri bir neçə dəfə oxumalı olur, bəziləri isə mütləq başqasının izahatına ehtiyac duyar.

Oxuyub-anlama bacarıqlarını inkişaf etdirən başlıca vərdiş mütaliədir. Şagirdləri dərstdən əlavə mətn və ya hekayələr, şeirlər, kiçik nağıllar və bu kimi faydalı materiallar oxumağa həvəsləndirmək lazımdır. Mütaliə şagirdlərin oxu prosesini vərdiş halına salmağa kömək edir. Oxu materiallarını seçərkən müəllimlərin diqqət etməli olduğu məsələlərdən biri də mövzuların həyati məsələlərlə və gündəlik mövzularla ayaqlaşmasıdır. Mövzular real həyatla, məişətlə, adət-ənənələrlə və s. bağlı olduğu zaman şagirdlər bunları daha yaxşı anlaya bilir və oxuduğu zaman mövzularda doğmalığ və mövzu ilə tanışlıq hiss edirlər. Oxu problemlərini aradan qaldırmaq üçün ən effektiv yollardan biri oxu prosesində istifadə olunan fəaliyyətlərdir. Bu fəaliyyətlər vasitəsilə həm şagirdlərin söz bazasının artırılmasına, həm tələffüz problemlərinin aradan qaldırılmasına, həm tərcümə bacarıqlarının sürətlənməsinə, diqqət və yaddaşlarının güvvələnməsinə, həm də motivasiya problemlərinin aradan qaldırılmasına dəstək ola bilərik.

Ümumilikdə desək oxu prosesindəki çətinlikləri araşdırarkən bir sıra müddəalar ortaya çıxır:

1. Oxu prosesində yaranan çətinliklərdən başlıcası söz bazasının zəifliyi ilə əlaqədar yaranan çətinliklərdir ki, bu zaman anlama mərhələsində şagirdlər ciddi çətinliklərlə üzləşir.

2. Aparılan araşdırmalara əsasən oxu prosesinin effektivliyi təşkil edən əsas amillər tələffüz və tərcüməyə əsaslanır. Yəni, şagirdlər oxu vərdişlərinə yiyələnərkən, ilk əvvəl mətni düzgün oxumağı və tərcümə etməyi bacarmalıdır.

3. Şagirdlərin dilin fonetik, qrammatik, leksik və morfoloji xüsusiyyətlərinə yiyələnməsi həmçinin oxu prosesini asanlaşdıran, sürətini və effektivliyini artıran faktorlardır.

4. Oxucunu oxu prosesində çətinliyə salan əlamətlər həm də psixoloji amillərlə bağlı ola bilər. Diqqət dağınıqlığı, yaddaş zəifliyi və təfəkkürün inkişafı da oxu prosesinə təsir edən amillərdən biridir.

5. Oxu prosesində şagirdlərin motivasiya problemi də oxuyub-anlama prosesini ləngidən amildir. Motivasiyanın olmaması şagirdləri oxu ilə müntəzəm məşğul olmasını əngəlləyir və onları oxu materiallarına qarşı həvəssiz edir.

6. Oxu materiallarının və onunla bağlı tapşırıqların düzgün seçilməməsi həmçinin oxu zamanı oxucuları çətinə salan məsələdir. Materialların dil səviyyəsinə uyğun olması, oxucunun tələblərinə cavab verməsi, cari zamanla uzlaşması və s. kimi məsələlər oxu prosesinə ciddi surətdə təsir göstərir.

Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, müasir dövrün tələbi olan ingilis dilinin tədrisi prosesində aşağı siniflərdən başlayaraq, oxu vərdişlərinin şagirdlərə aşılması, onlarda oxu bacarıqlarının müxtəlif üsul və vasitələrlə inkişaf etdirilməsi, oxuya həvəsləndirmək və s. kimi məsələlər tədris müəssisələrində müzakirəsi həmişə aktual olan məsələdəndir.

DÜNYA TƏHSİL SİSTEMİNƏ İNTEQRASIYA

Məmmədova G.M.

Bakı Slavyan Universiteti

Ölkə qarşısında duran ən böyük vəzifələrdən biri də təhsil sisteminin köhnə şablonlardan azad edilərək müstəqilləşdirilməsi və yeni ictimai-iqtisadi şəraitin tələblərinə uyğun şəkildə formalaşdırılmasına nail olunmasıdır. Müstəqil təhsil sistemini yaratmaq və onun səviyyəsini yüksəltmək istiqamətində aparılan

axtarışlar onu Boloniya prosesinə qoşulmağa gətirib çıxardı. Qeyd etmək lazımdır ki, bu prosesə qoşulmaq ali təhsil sahəsində mövcud olan problemləri avtomatik olaraq həll etmir. O, ölkə qarşısında köklü islahatlar aparılmasını, bu sahədə xeyli problemləri həll etmək kimi böyük vəzifələr qoymuşdur. Qarşıda duran vəzifələrin böyüklüyünə, mürəkkəbliyinə baxmayaraq, Azərbaycan həmin istiqamətdə xeyli işlər görmüşdür. Dünyanın bütün ölkələrində gənc nəslin təhsil və tərbiyəsi indiki dövrdə böyük aktuallıq kəsb edir. ABŞ, Hollandiya, Finlandiya, Türkiyə, Rusiya, Qərbi Avropa, Yaponiya və s. tanınmış nüfuzlu ölkələrdə böyüyən nəslin təhsil və tərbiyəsi ilə bağlı əldə olunmuş nailiyyətlər, töhfələr bütün dünya ölkələrinə öz təsirini göstərmişdir. Eyni zamanda Azərbaycanda da dünya ölkələrinin təhsil sistemi geniş müzakirə mövzularından biri olmuşdur. Bu baxımdan bir çox ölkələr Ümumavropa təhsil məkanına inteqrasiya olunmaqla, hər bir ölkənin təhsilinin öz spesifikasiyasına uyğun müəyyənləşməsi əsas çıxış yolu olmuşdur. Dünya hazırda vahid deyil, məhz buna görə də təhsilin hər hansı bir vahid modeli də mövcud ola bilməz. Buna baxmayaraq biz ölkələri az və çox inkişaf etmiş ölkələrə bölürük, bunlar içərisində elələrini seçirik ki, özümüzü onlara oxşatmaq böyük əhəmiyyət kəsb etsin və nəticə etibarlı ilə müasir inkişaf etmiş cəmiyyətin insanının hər hansı bir modeli təsvir oluna bilsin. Təhsilin inkişafında təhsil sistemlərinin aparıcı rolu vardır. Dünyada müxtəlif təhsil sistemləri vardır və bunların da özünəməxsus xüsusiyyətləri, qayda-qanunları vardır. Azərbaycanın ali təhsildə Avropa təhsil məkanına inteqrasiya xəttinin tələblərinə uyğun keçirdiyi islahatların uğurunun vacib şərtlərindən biri bu prosesin mahiyyətinin araşdırılması, qaranlıq və ziddiyyətli məqamlara aydınlıq gətirilməsi və nəhayət, onun qanunauyğunluqlarının axıra kimi dərk edilməsidir. Eyni zamanda Avropa ali təhsil modeli Azərbaycanda tətbiq edilərkən yerli mühitin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, bu təcrübənin onlara uyğunlaşdırılması, habelə, bu vaxta qədər Azərbaycanın ali təhsil sahəsində toplanmış müsbət təcrübəsinin və milli ənənələrinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi günün vacib məsələlərindəndir.

DƏRS VƏ SİNİFDƏNXARİC MƏŞĞƏLƏLƏRİNDƏ DİYARŞUNASLIQ MATERİALLARINDAN İSTİFADƏNİN İMKANLARI

Məmmədova H.M.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Diyarşunaslıq bir diyarın təbii coğrafi şəraitinin, tarixi və mədəniyyətinin, etnoqrafiyasının, adət və ənənələrinin öyrənilməsidir. Diyarşunaslıq fikri ümumi şəkildə XIX əsrin əvvəllərində Pestalotski Alyans tərəfindən irəli sürülmüş, daha sonra ilk dəfə olaraq pedaqoji fikir tarixində rus pedaqoqu K.D.Uşinski tərəfindən nəzəri cəhətdən işlənib hazırlanmışdır.

Aparılmış tədqiqatların nəticələri göstərir ki, musiqi tədrisi prosesində diyarşunaslıq materiallarından istifadə etdikdə tədrisin səmərəliliyi artır və şagirdlərdə vətənpərvərlik hissləri güclənir. Naxçıvan Muxtar Respublikası məktəblərində sinifdənxaric və məktəbdənkənar tədbirlərdə musiqi diyarşunaslıq materiallarından istifadə təcrübəsi bunu bir daha təsdiq edir. Ümumtəhsil məktəblərinin musiqi proqramlarında bilavasitə Naxçıvan Muxtar Respublikasının həyatı ilə bağlı musiqi əsərlərinə yer verilmədiyindən həmin əsərdən ən çox sinifdənxaric və məktəbdənkənar tədbirlərdə istifadə edilir. Müşahidələr göstərir ki, şagirdlər belə məşğələlərə, tədbirlərə xüsusi maraq və həvəs göstərir. Dünyaya böyük elm, mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənət korifeyləri və ən başlıcası isə öz elmi və siyasi zəkası ilə dünya şöhrəti qazanmış ümummilli liderimiz Heydər Əliyev kimi dahini bəxş edən doğma Azərbaycanımızın ayrılmaz tərkib hissəsi olan qədim Naxçıvan diyarı, həm də gözəl, ruh oxşayan təbiəti, bərəkətli torpaqları, bağları, yeraltı sərvətləri və görkəmli əmək adamları ilə şöhrət tapmış və indi də tapmaqdadır. Görkəmli səyyahlar, alimlər, ədiblər Naxçıvan haqqında yüzlərlə əsərlər yazmışlar. Biz isə doğma Naxçıvan diyarına həsr olunmuş və musiqi tədrisi prosesində istifadə etdiyimiz mahnıların bir neçəsi haqqında danışmaq istəyirik ki, onların müəllifləri doğma Naxçıvanımızda dünyaya göz açıb, oranın havası ilə nəfəs alıb, suyunu içib, orada böyüyüb başa çatıblar.

Dərsdə və sinifdənxaric tədbirlərdə istifadə olunan mahnılardan biri “O Naxçıvandır” mahnısıdır. Bu mahnının sözləri Əliheydər Qənbərovun, melodiyası isə Vahid Axundovundur. Əzəmətli tonda yazılmış bu mahnı özünəməxsus elə bir üslubda yazılmışdır ki, dinləyicini həm valeh edir, həm də ona mənəvi rahatlıq gətirir. Mahnıda doğma respublikamızın təbii sərvətləri, şanlı igidlər vətəni olması, onu görənləri heyran etməsi böyük sənətkarlıqla əks etdirilmişdir. Mahnıda Naxçıvanın “Qoca Şərqin qapısı” adlandırılması Naxçıvanın qədim tarixə malik olduğunu, tarixən Şərq ölkələri ilə iqtisadi, siyasi, elmi və mədəni əlaqədə

olduğunu təsdiq edir. Mahnını daha maraqlı edən cəhətlərdən biri də odur ki, orada Naxçıvanın təbii və mənəvi gözəllikləri göstərildikdən sonra “Hansı məkandır” sualı qoyulur, sonra isə suala cavab verilir. Bu cəhət mahnının şirinliyi və təsir gücünü daha da artırır.

Mahnıda dinləyirik:
Yaylağı Salvartı dağı,
Çınqıllısı, zor bulağı,
Ordubadın meyvə bağı,
Şanlı igidlər vətəni
Heyran edir hər qonağı
Hansı məkandır?
O, Naxçıvandır
Nəqşi-cahandır
Azərbaycandır.

Nəqarətin sonunda Naxçıvanın Azərbaycanımızın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğuna işarə edilir. Bu mahnı bayram şənliklərində, yubiley axşamlarında və sair tədbirlərdə həvəslə, maraqla ifa olunur, dinlənir, uşaqlarda vətənə məhəbbət hissi oyadır. Bu qəbildən olan mahnılardan biri də “Qızlar bulağı” mahnısıdır. Bu mahnının sözləri Adil Qasimovun, melodiyası isə Əqidə Ələkbərovanındır. Oynaq və qıvraq tonda yazılmış bu mahnı əfsanələrdə söylənilən “Qızlar bulağı”na həsr edilmişdir. Mahnıda bulağın gümüşü suyundan, qoyunundan qızların gülüşünün gəlməsi, qızları görmək üçün oğlanların bulaq başına gəlməsi, gənclərin ilk eşqinin şahidi olması böyük sənətkarlıqla tərənnüm olunur. Naxçıvan diyarının ən səfalı, öz füsunkar gözəlliyi ilə hamını heyran edən Batabat yaylağına həsr olunmuş gözəl mahnılardan biri də “Batabat yaylağı” mahnısıdır. Bu mahnının sözləri İslam Səfərlinin, musiqisi isə Məmməd Ələkbərovundur. Mahnını dinlədikcə muxtar respublikamızın təbii gözəllikləri insanların təsəvvüründə canlanır. Mahnının sözlərində diyarın təbii gözəllikləri ilə tanış olduqca vətənə məhəbbət hissi daha da artır, belə diyarda yaşadığı üçün insan çox qürurlanır. “Ordubad” mahnısı da şagirdlərin çox sevdiyi mahnılardandır. Bu mahnının sözləri Hüseyn Razinin, melodiyası isə Vahid Axundovundur. Oynaq ritmdə yazılmış bu mahnı Naxçıvan diyarının dilbər güşələrindən biri olan Ordubadın təbii gözəlliklərini, meyvəli bağlarını, buz bulaqlarını, göz oxşayan yaşıllıqlarını tərənnüm edir. Ayrılmış tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, ümumtəhsil məktəblərində musiqi tədrisində belə mahnılardan istifadə etdikdə şagirdlərdə doğma Naxçıvan diyarına məhəbbət və milli iftixar hissi, musiqiyə daha güclü maraq oyanır, onlar musiqinin ecazkar gücünü dərk edir, doğma diyara həsr edilmiş mahnıları daha tez qavrayır və öyrənirlər. Təcrübə göstərir ki, ümumtəhsil məktəblərində musiqi diyarşünaslıq materiallarından, yəni şagirdlərin yaşadığı və oxuduğu rayon, şəhər, bütövlükdə diyarın həyatı ilə bağlı olan musiqi əsərlərindən, xalq musiqi nümunələrindən istifadə edilməsi musiqi tədrisinin səmərəliliyini xeyli artırır.

XALQ QOŞMALARI LİRİK NÖVÜN ƏN QƏDİM NÖVÜ KİMİ

Məmmədova N.D.

Lənkəran Dövlət Universiteti

XIX əsrin 80-90 cı illərindən etibarən heca vəznli qoşma və mahnılar ədəbiyyat dərslərində tədris edilməyə başladı. V sinifdən başlayaraq X sinifə qədər Ş.Xətai, Q.Zakir, M.V.Vidadi, V.P.Vaqif, A.Ələsgər kimi sənətkarlarımızın qoşmaları tədris edilən materiallar içərsində yer aldı.

Kurikulum tədris proqramına əsaslanan VIII sinif ədəbiyyat dərslərində ilk tədris edilən qoşma nümunəsi kimi Qurbaninin “Bənövşəni” şeiri verilmişdir.

Başına döndüyüm ay qəşəng Pəri,
Adətdir, dərərlər yaz bənövşəni.
Ağ nazik əlinlə də, dəstə bağla,
Tər buxaq altından düz bənövşəni.

Tanrı səni xoş camala yetirmiş
Səni görən aşiq ağlın itirmiş,
Mələklərmi dərmiş göydən gətirmiş?
Heyif ki, dəriblər az bənövşəni.

Başına döndüyüm, bağa gəl, bağa,
O gözəl hüsnündən bağa nur yağa,
Dəstə-dəstə dərib taxar buxağa,

Səhər olcaq şeyda bülbül oxuşdu,
Höküm olundu süleymanlar yerişdi
Sərt qış gəldi, gülün vaxtı sovuşdu

Bənövşə qız iylər, qız bənövşəni.

Daha iyləmirik biz bənövşəni

Qurbani der, könülüm bundan sayırdı,
Nə etmişəm, yarım məndən ayıdı ?!
Ayrılıqımı çəkib, boynu əyrirdi?
Heç yerdə görmədim düz bənövşəni.

X sinifədək ədəbiyyat tədris kitablarında tərcümeyi-hal materiallarına yer verilmir. Şairin sadəcə yaradıcılığından nümunələr verilir. Buna görə də Qurbaninin həyatı haqqında heç bir məlumat dərslərdə verilməmiş, qoşması kiçik summativ qiymətləndirmə materialı kimi II fəslin sonunda yer almışdır. Qiymətləndirmə materialı hər fəslin sonunda olur və fəslə əhatə edən mövzularla səsleşir. VIII sinif ədəbiyyat dərslərində də II fəsil xalq şeir janrlarında yazılan mövzulara həsr edildiyindən (Ş.İ.Xətai “ Dəhnamə”, “Bahariyyə” hissəsi) bu qoşmaya müraciət edilmişdir. Dərslərin III fəsilində M.P.Vaqifin “ Hayıf ki, yoxdur” qoşması tədris edilir. Qoşmanın tədrisinə II saat vaxt ayrılmışdır. I dərstdə müəllimin nəzarəti ilə şagirdlər tədqiqatçı kimi qoşmanın məzmunu üzərində iş aparmalı, II dərstdə isə müəllimin şərhlərindən geniş istifadə edilərək, təhlil üzrə iş aparılmalıdır.

I dərstdə şagirdlər fəal dərslərin tələblərinə əsasən kiçik qruplarda birləşərək, qoşmanın məzmunu, şairin çatdırmaq istədiyi ideyanı müəyyən etməlidirlər. Bu vaxt bərabərhüquqlu təhsil prinsipi gözlənilərək qrupun hər üzvü müzakirədə fəal iştirak etməli, bir-birini dinləmək mədəniyyətinə əməl etməlidirlər. Dərslərindən bələdçi(fasilitator) kimi izləyən müəllim isə şagirdlərin qrupda apardıqları əməkdaşlığa və sualların düzgün cavablandırılmasına görə dərslərin sonunda həm fərdi, həm də meyar cədvəlinə uyğun olaraq qrup qiymətləndirməsi apara bilər.II dərstdə müəllimin izahına daha çox vaxt ayrılır. I dərstdə şagirdlərə qaranlıq qala biləcək məsələlər də II dərstdə aydınlaşdırılır.Müəllim ümumələşdirici məlumat olaraq iki dərstdə yekununu qısa şəkildə xarakterizə edərək bildirir:

Qoşma mövzusunə görə ictimai-siyasi lirikaya aiddir. Azərbaycan təbiətinin bir guşəsini gözəllikləri ilə təsvir etməklə yanaşı təzadlı məqam yaradaraq əslində ictimai eynləri diqqət mərkəzində saxlamışdır. Təbii ki, şair qoşmada açıq ifşaya keçə bilməzdi məhz buna görə də sətr altı mənalarla Qarabağ xanı İbrahim xanın Kür qırağından tez gətməsi üçün səbəblər gətirmişdir. Xanın burada çox qalması yerli əhalini çox əziyyətə saldığından bu mövzuda bir şeir yazmağını xahiş edirlər. Şeirin yazılması uğurlu alınmış və xanın oranı tez tərk etməsinə səbəb olmuşdur.

ƏDƏBİ TƏLƏFFÜZÜN NİTQ İNKİŞAFINDA ROLU

Məmmədova R.S.

Bakı Slavyan Universiteti

Nitq inkişafı üzrə aparılan işlərin əsas istiqamətlərindən biri də ədəbi tələffüz vərdişlərinin inkişafı üzrə aparılan işlərdir. Şifahi nitqin inkişafı üçün bu işin müstəsna əhəmiyyəti vardır.Şagirdlərin şifahi nitqinin inkişaf etdirilməsində ən mühüm qaydalardan biri də onlara düzgün tələffüz vərdişlərini aşılamaqdan ibarətdir. Bunu yerinə yetirmək üçün isə ilk növbədə onların nitqində yerli şivə və “orfoqrafik tələffüz” elementlərini aradan qaldırılmalı, orfoepik normalara riayət olunmalıdır. Bu sahədə uğur qazanmağın ən mühüm yolu hər şeydən əvvəl, müəllimin işi düzgün təşkil etməsindən asılıdır. Əgər o, şagirdlərin nitqinin düzgünlüyünə mütəmadi olaraq diqqət yetirsə, onlara həm özlərinin, həm də ətrafdakıların nitqini düzgün təhlil etməyi bacara bilər. Bununla da kifayətlənməməli, intonasiya, nitq fasilələri, vurğu və s. məsələlər də ədəbi tələffüz aspektində araşdırılmalıdır. Şagirdlərin ədəbi tələffüz vərdişlərinə yiyələnməsində çətinlik yaranan səbəblərdən biri də dil və ədəbiyyat müəllimlərindən çoxu hələ də ədəbi tələffüzün mahiyyətinə dərindən bələd olmadıqları üçün kitab tələffüzü ilə orfoqrafik tələffüzü eyniləşdirirlər. Şagirdlərə bütün hallarda sözləri yazıldığı kimi tələffüz etməyi öyrətməyə çalışırlar. Bu səbəbdən də şagirdlərin şifahi nitqi, həmçinin ədəbi oxusu tələffüz cəhətdən qüsurlu olur.

Unutmamaq lazımdır ki, yazılı ədəbi dildə orfoqrafik normalara riayət etmək nə qədər önəmlidirsə, şifahi nitqdə orfoepik normalara riayət etmək də bir o qədər vacibdir. Şagirdlərin orfoepik normalara yiyələnmələri onların təkcə şifahi nitqinin düzgünlüyünə nail olmaq baxımından deyil, həm də yazı qaydalarını daha tez mənimsəmələrini təmin etmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Şagirdlərin nitqindəki nöqsanları aradan qaldırmaq üçün ilk növbədə mövcud yeni proqramlar əsasında yazılmış Azərbaycan dili dərslərində düzgün tələffüz üzrə işlərin aparılmasına diqqət yetirmək lazımdır. Bu imkandan səmərəli istifadə etmək müəllimin hünərindən, bacarıq və səyindən asılıdır. Tələffüz üzrə işləri yalnız dərslərin verdiyi imkanlarla məhdudlaşdırmaq olmaz. Müəllim müxtəlif bölmələri tədris edərkən tez-tez orfoqrafik normalara müraciət etməlidir. Ədəbi tələffüz üzrə aparılan bütün işlər müntəzəm getməlidir. Müəllim şagirdləri daim düzgün tələffüzə yönləndirməli və onların nitqindəki axsaqlıqları aradan qaldırmalıdır.

XARİCİ DİL TƏLƏBƏLƏRİNDƏ LEKSİK NORMA TƏLƏBLƏRİNİ İNKİŞAFI

Muxtarova M.E.

Bakı Slavyan Universiteti

Dil insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi, mücərrəd işarələr sistemidir. Hər bir dilin özünəməxsus quruluşu və ifadə imkanları vardır. İnsanlar bir-biri ilə müxtəlif formalardan (mimika və jestlərdən və s.) istifadə etməklə ünsiyyət yarada bilirlər. Dilin tədrisində nəzərə alınması mühüm sayılan faktorlardan biri fərdi yanaşma prinsipidir. Dərs planlarının hazırlanması zamanı hər tələbənin qavrama qabiliyyəti nəzərə alınmalı və nəticədə sinifdə iştirak edəcək tələbələrin hər birinin aktiv olmasına əvvəlcədən zəmin hazırlanmalıdır. Təcrübədən aydın olmuşdur ki, ötən zamanlarda pedaqoq sinfin daha aktiv hissəsini inkişaf etdirmiş digər tələbələr maraq kənarında qalmış nəticədə daimi iki təbəqə formalaşmışdır. Artıq bu anlayışın düzgün metod olmaması və səmərəsizliyi yeni dərs strukturunu ön plana gətirir. Bu zaman qrup çalışmaları, birgə müzakirə və fərdi ideyalara yer ayrılması, bir sözlə nəzərdə tutulan dərs mövzusunun real həyatla əlaqələndirmə üsulu tələbənin hadisələrə qarşı şəxsi fikrinin formalaşmasında və nəzərindəki ideyanı çatdırma qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsində rahat və səmərəli yol kimi təklif olunur.

Hər bir tələbə dilin leksik vərdişinə, normasına düzgün yiyələnəlməlidir. Leksik norma dildə işlətdiyi sözü düzgün, yerində işlətməyi tələb edir. Söz yerində işlənmirsə, demək, fikir düzgün ifadə olunmur və nitq mədəniyyətinin tələbi ödənilmir. Tələbə leksik ehtiyatını möhkəmləndirmək və zənginləşdirmək üçün müxtəlif üsullara müraciət edir. Keçilmiş leksik materialı müntəzəm şəkildə təkrarlayır, yadda saxlayanın başqa-başqa üsullarından istifadə edir (bir neçə dəfə köçürmək, ucadan təkrar etmək, eyniköklü sözləri, antonim/sinonim cütləri qruplaşdırmaq, assosiasiya etmək, mətnə istifadə etmək, mövzuya əsasən qruplaşdırmaq və s.).

ŞAĞİRDƏLƏRİN RABİTƏLİ NİTQİNİN İNKİŞAFI

Muradxanlı A.S.

Bakı Slavyan Universiteti

İnsan ömrü boyu nitqini təkmilləşdirir, dilin zənginliklərini mənimsəyir. Uşağın yaşı atdıqca öz fikirlərini ifadə etməsi tələbatı artır, inkişaf edərək daha çətin söz vahidlərindən istifadə edir. Başqa sözlə desək, uşaqlar doğma dili nitq vasitəsilə mənimsəyirlər. Elə buna görə də şagirdlərin nitqinin inkişafı ilə müntəzəm və məqsəduyğun şəkildə məşğul olmaq vacibdir. Nitq inkişafında müəllim və şagirdlərin uzun və gərgin əməyi tələb olunur.

Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrindən məqsəduyğun şəkildə istifadə üzərində işin təşkili şagirdlərin oxusunun ifadəliliyinə öz müsbət təsirini göstərir, nitqini daha ifadəli edir. Çünki atalar sözləri, məsəllər, sənədlər, diləklər və s. məzmunla mətnlərin naqli, sual, əmr intonasiyaları məntiqi vurğu çalarları ilə məlahətli səslənir və şagirdlərdə xoş ovqat və yaxud da təəssürat yaradır. Rabitəli nitq inkişafı dedikdə, birinci növbədə, şagirdin öz fikrini səlis, aydın, ardıcıl, yığcam və təsirli şəkildə ifadə etməsi nəzərdə tutulur. Şagird görək əvvəlcə ifadə edəcəyi fikri yaxşı mənimsəsin, sonra isə onu dil cəhətdən doğru ifadə edə bilsin. Demək, rabitəli nitq hər bir məzmunun özünəməvafiq forma ilə ifadə edilməsindən ibarətdir. Rabitəli nitqə verilən başlıca tələblər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Nitq məzmunca dolğun olmalıdır. Şagird dildən öz fikrini başqalarına çatdırmaq, eləcə də başqalarının fikrini başa düşmək üçün istifadə edir. Fikir olmayan yerdə, onu ifadə etməyə ehtiyac da olmaz; yəni dil də olmaz. Bunu nəzərə alaraq, hər şeydən əvvəl, şagirdin haqqında danışacağı materialı yaxşı mənimsəməsinə çalışmaq lazımdır.

2. Şagirdin danışdığı material müəyyən məntiqi ardıcılıqla ifadə edilməlidir. Fikrin ardıcılığı pozulduqda nitqdəki rabitə də pozulur və dinləyən şəxs danışanı çətinliklə başa düşür.

3. Dolğun məzmun və ardıcıl hadisələr qrammatik, üslubi cəhətdən düzgün qurulmuş, leksik cəhətdən zəngin olan cümlələrlə ifadə olunmalı, hər bir sonrakı cümlə əvvəlki ilə müəyyən məntiqi və sintaktik əlaqəyə girməli, onun mənasını açmalı, tamamlamalıdır.

4. Rabitəli nitqin dolğun və səlis olması, şagirdin əsas və ikinci dərəcəli hadisələri bir-birindən ayıra bilməməsi, mühüm əhəmiyyəti olan məsələləri ön plana çəkməsi ilə bağlıdır. Çünki bəzən şagird hadisənin ümumi inkişaf xəttində əsas yer tutan məsələni unudur, az əhəmiyyəti olan məsələlər üzərində dayanır ki, bu da mənasız uzunçuluğa, fikrin zəif və natamam ifadə olunmasına gətirib çıxarır.

5. Rabitəli nitqə verilən tələblərdən biri də odur ki, şagird hazır kitab cümlələrini əzbərləməsin, fikrini müstəqil, sərbəst şəkildə ifadə edə bilsin. Deməli, rabitəli nitq şagirdin müstəqilliyini, yaradıcılıq meylini və inkişaf etdirməlidir.

Nitq inkişafı üzrə dərslərdə aparılan işlərin ümumi sistemində leksik işlər xüsusi yer tutur. Dilin lüğət tərkibi fasiləsiz dəyişmədə olub, cəmiyyətin, elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar daim yeni sözlər hesabına zənginləşir. Eyni zamanda, kurikulum təhsil sistemində əsasən çap olunan dərsliklərdə müxtəlif tipli mətn və çalışmalar üzərində işlərin verilməsi də nitqin inkişafına yönəldilmişdir. Məsələn, verilmiş mətni yarıda kəsib, şagirdin fikrinin öyrənilməsi, mətnə ad seçilməsi, həmçinin “sözlük”, “söz ehtiyatı” başlığıyla verilmiş çalışmalar göstərmək olar.

XARİCİ DİLİN ÖYRƏDİLMƏSİNİN METODLARI VƏ OYUNLARIN ROLU

Muradova T.N.

Bakı Slavyan Universiteti

Dili öyrənmək və həmçinin də öyrətmək üçün müxtəlif metodlar vardır. Hər hansı bir dilin bütün aspektlərini öyrətmək üçün tək bir metod kifayət deyildir. Bu, öyrənənlərin bilik, bacarıq və səviyyəsindən, həmçinin də maraq dairəsindən aslıdır. Ümumiyyətlə, 2 növ üsul vardır:

- 1) Öyrətmənin mərkəzində müəllim dayanan üsullar
- 2) Öyrətmənin mərkəzində öyrənənin dayandığı üsullar

Öyrətmənin mərkəzində müəllim dayanan üsulda müəllim aktiv, öyrənənlər isə passiv mövqedə olur. Sınıfdə hakimiyyət müəllimin əlindədir. Müəllim danışır və öyrənənlər də onu sakitcə dinləyir. Sınıfdə heç bir qrup müzakirəsi və ya ikili müzakirələr olmur. Müəllim bu üsulla uşaqların dərsi daha yaxşı yadda saxlamaqlarına kömək edəcəyini düşünür.

Öyrətmənin mərkəzində öyrənənin dayandığı üsulda isə şagirdlər daha çox aktiv, müəllim isə nisbətən passiv mövqedə iştirak edir. Müəllim daha çox bələdçi, istiqamətləndirici, yardımçı rolunda çıxış edir. Bu üsulda şagirdlər təlimin müxtəlif formalarından istifadə edir. Bunlar aşağıdakılardır:

- Fərdi iş
- Cütlərlə iş
- Kiçik qrupla iş
- Böyük qrupla və ya kollektivlə iş

Həmçinin də, bildiyimiz kimi dili öyrətmək üçün müxtəlif təlim üsulları vardır. Bu üsullar dili öyrənməyin daha maraqlı yoludur. Beyin həmləsi, müzakirələr, problemin həlli, müsahibə, rollu oyunlar və s. kimi əyləncəli üsullar.

Müasir dövrdə hər bir uşağın dərse marağını müxtəlif yollarla formalaşdırmaq və artırmaq vacib məsələlərdən biri hesab olunur. Əgər uşaqda öyrənməyə həvəs yaranmışsa təbii ki, onu öyrətmək də asan olacaq.

Oyun texnologiyalarından dərş zamanı istifadə şagirdlərin hamısının fəallaşmasına şərait yaradır. Utancaq şagirdlər belə oyun zamanı bacarıqlarını nümayiş etdirir, onların öz fikrini söyləmə, əməkdaşlıq etmə, fikrini düzgün ifadə etmə və s. bacarıqları inkişaf edir. Buna görə də, müxtəlif tədris yönümlü oyunlardan istifadə şagirdlərin dərş daha yaxşı qavramağına kömək edəcək.

**“RƏHBƏR” VƏ “MƏKTƏB” JURNALLARININ ƏSAS MÖVZULARI VƏ İDEYA
İSTİQAMƏTLƏRİNİN XX ƏSRİN TƏDRİS PROSESİNDƏ ROLU**

Muradzadə S.S.

Lənkəran Dövlət Universiteti

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ana dilində dövrü mətbuat yaratmaq ideyası uğrunda mübarizə aparan görkəmli maarif xadimlərimizin səyləri nəticəsiz qalmadı, “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Məktəb” jurnalları dərc olunmağa başladı.

1906-cı ilin 16 aprelindən 1908-ci ilin martına qədər “Dəbistan” jurnalı müxtəlif hekayələr, poeziya nümunələri, tərcümələr və fənn dərslərindən məlumatları dərc etməklə uşaqlarla görüşünü davam etdirdi.

“Dəbistan” jurnalının fəaliyyəti zamanı “Rəhbər” jurnalı da dərc olunurdu. Lakin “Rəhbər”-in digər mətbu orqanlardan fərqi, bütövlükdə uşaqlar üçün nəzərdə tutulmamışdı. O, nəşirin göstərdiyi kimi “Qafqaz və tamam Rusiyanın məişətindən, biləcəm Rusiya müsəlmanlarının məişətindən, biləcəm ədəbiyyatdan və üsuli-təlim və tərbiyədən bəhs edən aylıq” jurnal idi. M. Mahmudbəyov “Rəhbər”-in əsas məqsəd və vəzifələri barədə belə yazırdı: “Məqsədimiz məktəblərimizin müntəzəmliyinə, millətimizin məişət meydanında elm və mərifət yolunda irəli getməsinə və milli ədəbiyyatımızdan xəbərdar olmasına əlimizdən gələn qədər rəhbərlik etməkdir.”

XX əsrin təhsilində və məişətindəki problemləri işıqlandıraraq, ona həll yolu tapmaq bu cür jurnalların əsas məqsədi idi. “Məktəb” jurnalının məqsədləri ilə bağlı yazıda bu xüsusiyyətlər qeyd olunmuş, şagirdlərin elmdə və təhsildə irəliləməsinə acizənə bir xidmət olduğu göstərilmişdir. Hər iki jurnalın əsas qayəsi gələcək nəslin milli ruhda yetişdirilməsi və inkişaf etmiş xalqların gəncliyindən geri qalmamasını təbliğ etmək idi.

“Məktəb” və “Rəhbər” jurnallarının ortaq ideya istiqaməti vardı. Belə ki, bunlar ana dilli ədəbiyyatın tədrisi, uşaqların vətənpərvər və adət-ənənələrə uyğun müstəvidə yetişdirilməsi, elmdə və təhsildə üst pillələrə çıxmaq və digər bəşəri ideyaları özlərində birləşdirirdilər. XX əsrin əvvəllərində elmlərin köhnə üsulla məktəblərdə tədrisi maarifçilərimizin qəzəbinə tuş gəlirdi. Lakin o dövrün ictimai şüurunda dəyişiklik etmək o qədər də asan deyildi. Müəllimlərin fərqli proqramlar əsasında dərs keçməsi vahid ideya ətrafında birləşəcək beynlərin formalaşmasında sədlər yaradırdı. Bu da təhsilin inkişafında əsaslı problemləri ortaya qoyurdu. Hər iki məcmuənin nəşr olunan müxtəlif saylarında qeyd olunan fikirlərin əsasında məktəblilərin təlim və tərbiyəsinin düzgün aparılması sadəcə məktəbin öhdəsində olmadığını, şəxsiyyətin formalaşmasında və şəxsin inkişafında cəmiyyətin də böyük rol oynadığı dururdu. Buna görə də maarifçilərimiz tərəfindən məktəblilər üçün bu jurnalların nəşri və valideynlərin uşaqlarını məktəbə həvəsləndirdiyi qədər onlara uyğun ədəbiyyatı mənimsəmələrinə şərait yaradan bu məcmuələrin oxusuna da istək yaratmaları lazım bilinirdi.

“Keçmişini unudanın gələcəyi olmaz.” deyimini yola çıxaraq belə qənaətə gələ bilərik ki, XX əsrin mətbu-orqanlarını araşdırarkən qarşılaşdığımız mənzərədən nəticə çıxarıb, xalq təxəyyülünün və yaşantısının hansı təkamül yolundan keçib gəldiyinə diqqət etmək və gələcəyə doğru inamla addımladığımız, dünyaya inteqrasiya prosessində təhsil və tərbiyə metodlarımızda etdiyimiz yenilikləri düzgün qiymətləndirmək lazımdır. İstər “Məktəb”, istərsə də “Rəhbər” jurnallarının məqsəd-məramı ilə tanışlıqdan sonra belə qərara gələ bilərik ki, bu mətbu orqanlar XX əsrin təhsil prosessindəki problemləri bizim üçün işıqlandıraraq maarifçilərimizin xalqın tərəqqisi yolunda atdığı addımları hal-hazırkı təhsil prosessində müəllimlərimizin düzgün müqayisə aparmasına və tədris prosessinin inkişafına yön verməsinə şərait yaradır. Təhsilimizin inkişafı üçün daim keçmişlə indini müqayisə etmək və bu dövrlərdən dünyaya inteqrasiya ideyasını tapıb, onun vəhdətini yaratmaq və bunları istər ədəbiyyat, istərsə də digər fənlərin tədrisinə şamil etmək lazımdır.

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLİNDƏ İNKAR ƏVƏZLİKLƏRİ

Nağıyeva N.N.

Odlar Yurdu Universiteti

Əvəzliliklər nitqdə ən çox işlənən sözlər olub, əsas nitq hissələrini əvəz edir, onların yerində işlənərək əvəz etdiyi nitq hissəsinin qrammatik xüsusiyyətlərini özündə daşıyır. Əvəzliyin öz sualı yoxdur, o, əvəz etdiyi nitq hissəsinin suallarına cavab verir.

Əvəzliliklər mənəca növləri :

-Şəxs əvəzlilikləri

- Qeyri-müəyyən əvəzliliklər
- İşarə əvəzlilikləri
- Sual əvəzlilikləri
- Təyini əvəzliliklər
- İnkar əvəzlilikləri

İnkar əvəzlilikləri inkar mənası verən “**heç**” sözünün *kim, kəs, nə, bir, şey* sözlərinə qoşulması ilə əmələ gəlir: **heç kim, kimsə, heç kəs, heç nə, heç bir, heç şey, heç biri** və s.

İnkar əvəzlilikləri ismin yerində işlənir, ismin suallarına cavab verir, cümlədə mübtədə, tamamlıq, zərflilik və xəbər ola bilər:

Heç kim unudulmur heç nə yaddan çıxmır (mübtədə).

Heç kimə aman vermədilər (tamamlıq).

Bu gedişlə sən heç yerə gedə bilməzsən (zərflilik).

O,heç kimdir (xəbər).

İnkar əvəzlilikləri isimlər kimi bütün hallarda işlənir. **Heç biri** inkar əvəzliyi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdən sonra hal şəkilçisi qəbul edir: **heç biri, heç birinin, heç birinə, heç birini, heç birində, heç birindən**.

“**Kimsə**” həm qeyri-müəyyən əvəzlilik, həm də inkar əvəzliyi kimi işləyə bilər:

Kimsə qapını döydü (qeyri-müəyyən əvəzlilik).

Kimsə (heç kim) onu yola gətirə bilmədi (inkar əvəzliyi).

İngilis dilində inkar əvəzlilikləri bunlardır: **neither(heç biri, heç kim), no(heç), none (heç nə, heç kim, heç bir), no one(heç kəs), nothing(heç nə), nobody(heç kim)**

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dili bir inkarlıq qəbul edir. Buna görə də inkar əvəzlilikləri inkarlıq bildirən cümlələrdə təsdiq fellərlə işlənir:

I saw nothing in the room. Mən otaqda heç nə görmədim.

Nobody met us there. Heç kəs bizi orada qarşılamadı.

➤ **Neither** əvəzliyi cümlədə mübtədə, tamamlıq, həmçinin təyin rolunda çıxış edir; **heç biri** (ikisindən) mənasında işlənir. Bu əvəzlilik həm ismi, həm də sifəti əvəzlilik kimi çıxış edir.

I invited Anar and Fidan but neither came. (Mən Anar və Fidanı dəvət etdim amma heç biri gəlmədi) - burada inkar əvəzliyi mübtədə funksiyasındadır

Unfortunately I saw neither.(Təssüf ki, mən heç kimi görmədim) - burada inkar əvəzliyi tamamlıq funksiyasındadır

They discussed neither problem (Onlar heç bir problemi müzakirə etmədilər) - burada inkar əvəzliyi təyin funksiyasındadır

- **Rəsmi üslubda neither of + isim/əvəzlilik formasından sonra təkdə işlənən fel gəlir.**

Neither of my sisters is married.(Bacılarımdan heç biri evli deyil)

➤ **No** əvəzliyi - bu əvəzlilik cümlədə təyin funksiyasında işlənir və istənilən tipdə olan ismin qarşısında gələ bilər.

I have no time to listen to you now. (İndi mənim sizi dinləməyə vaxtım yoxdur)

There are no people in the corridor. (Dəhlizdə adam(lar) yoxdur)

- **No** əvəzliyindən sonra sayıla bilən isimlər adətən cəmdə olur. Əgər cümlədəki məna həmin ismin təkdə olmasını lazım edirsə onda həmin isim təkdə işlənir.

Müqayisə et:

He's got no children (he's got no child formasından daha yaxşıdır)

He's got no wife (he's got no wives formasından daha yaxşıdır)

- İngilis dilində bir cümlədə iki inkar olmadığı üçün tərkibində **no** olan cümlələrdə fel təsdiq şəklində olur.

I have no book.(Mənim kitabım yoxdur)

- **No** əvəzliyi işlənən isimlər artiklsız olur.

No letter has been received from him (Ondan heç bir məktub alınmayıb)

➤ **None** - bu əvəzlilik **no** inkar əvəzliyinin isimsiz (tək) işlənən formasıdır. Ancaq ismi əvəzlilik kimi işlənir. **None** əvəzliyi cümlədə mübtədə, mürəkkəb xəbərin ad hissəsi və tamamlıq funksiyasında çıxış edir. **None** əvəzliyi həm insanlara həm də əşyalara aid ola bilər.

Have you got a pencil?(Sənin karandaşın var ?)

No, I have none. (Xeyr, Mənim karandaşım yoxdur.)

None of the girls arrived on time. (Qızlardan heç biri vaxtında gəlmədi)

➤ No one, nothing, nobody mürəkkəb əvəzlilərdir və cümlədə mübtəda, tamamlıq yaxud mürəkkəb xəbərin ad hissəsi funksiyasında çıxış edir. İngilis dilində cümlədə iki inkar olmadığı üçün bu əvəzlilərlə fel təsdiqdə olur. No one, nothing, nobody mənaca təkdəirlər və özlərindən sonra gələn felə təkdə tələb edir.

No one could answer this question. (Heç kim bu suala cavab verə bilmədi –burada inkar əvəzliyi mübtəda funksiyasındadır)

I saw nothing interesting there. (Mən orada maraqlı heç bir şey görmədim - burada inkar əvəzliyi tamamlıq funksiyasındadır)

Don't cry this is really nothing. (Ağlama, bu həqiqətən heç nədir - burada inkar əvəzliyi ismi xəbərin ad hissəsi funksiyasındadır)

Nobody is here to help me. (Burada mənə kömək etmək üçün heç kim yoxdur - burada inkar əvəzliyi mübtəda funksiyasındadır)

- **nothing** - bu əvəzlik iki sözdən ibarətdir(no +thing). Həmişə cansız valıqlara aid işlənir.

Nothing was interesting (Heç nə maraqlı deyildi)

- **nobody** - həmişə ismi əvəzlik kimi işlənir və şəxsə aid olur.

Nobody blames you (Heç kim səni günahlandırmır).

- **no one** – bu əvəzlik həmişə şəxsə aid olur və ismi əvəzlik kimi çıxış edir.

I have no one in the world but you. (Mənim səndən başqa heç kimim yoxdur.)

- **nobody, no one** əvəzlilərləndən sonra of sözünü işlədilmir.

Of sözünü none əvəzliyindən sonra us, you, them əvəzliləri və ya isim ilə işlədilir.

None of them were(was) there. (Onlardan heç biri orada yox idi)

None of the shops were (was) open. (Mağazalardan heç biri açıq deyildi)

MƏKTƏBLİLƏRİN MUSIQİ TƏRBIYƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN BƏSTƏKARLARININ MAHNI YARADICILIĞINDAN İSTİFADƏNİN İMKAN VƏ YOLLARI

Nağıyeva T. F.

Gəncə Dövlət Universiteti

Mahnı janrı forma və kompozisiya mənasında professional musiqinin ən sadə janrlarından sayılsa da, onun emosional təsir gücü, tərbiyəvi rolu son dərəcə böyükdür. Mahnı ən demokratik janr olmaqla sosial-mədəni həyatımızda baş verən bütün hadisələrə ən fəal cavab verən janrlardandır.

Azərbaycanda professional bəstəkarlıq məktəbinin təşəkkülü ilə eyni vaxtda – XX əsrin əvvəllərində dövrün tələbi kimi yaranan bəstəkar mahnıları iki istiqamət üzrə (estrada və xalq musiqisi üslubunda) inkişaf etmişdir. Ü.Hacıbəyli, Q.Qarayev, F.Əmirov, S.Rüstəmov, A.Rzayeva, Q.Hüseynli, T.Hacıyev, T.Quliyev, R.Hacıyev, Ş.Axundova, C.Cahangirov, S.Ələsgərov, H.Xanməmmədov, V.Adıgözəlov, R.Mustafayev, P.Bülbüloğlu, E.Sabitoğlu, R.Mirişli, E.İbrahimova, O.Kazımi və digər bəstəkarlarımız mahnı janrında milli koloriti ilə seçilən sənət nümunləri yaratmışlar.

Azərbaycan bəstəkarlarının mahnılarının xalq arasında geniş yayılmasının və sevilməsinin başlıca səbəblərindən biri onların melodiylarının xalq mahnıları, rəqs, muğam və aşiq yaradıcılığı ilə sıx bağlılığındadır. Vətənə, əməyə məhəbbət, qəhrəmanlıq hissləri, humanizm, sülh, multikulturalizm motivləri bəstəkar mahnılarında dolğun şəkildə əks etdirilir. Azərbaycan bəstəkarlarının zəngin mahnı yaradıcılığından məktəblilərin musiqi tərbiyəsində daha səmərəli istifadə olunması müasir dövrdə ümumi təhsil müəssisələri qarşısında duran vacib vəzifələrdəndir. Azərbaycan bəstəkarlarının Vətən haqqında, təbiət, ayrı-ayrı şəhərlər, tarixi günlər, dostluq, qəhrəmanlıq, əmək, idman mövzusunda mahnılarından məktəblilərin musiqi tərbiyəsi və musiqi inkişafında musiqi təliminin əsas prinsiplərinə (tərbiyəedici təlim, müvafiqlik, ardıcılıq və s.) uyğun istifadə edilməsi məktəblilərin nəinki musiqi-estetik, həmçinin, əxlaqi-mənəvi, əmək, fiziki, ekoloji tərbiyəsinə, əqli inkişafına kömək edir.

Ümumtəhsil məktəblərimizdə musiqi dərslərinin bütün mərhələlərində (mahnı öyrənilməsi, musiqi dinlənilməsi, musiqi savadı), sinifdən xaric musiqi işlərində Azərbaycan bəstəkarlarının mahnılarından istifadə etmək üçün geniş imkanlar vardır. Mahnı repertuarı tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olmaqla, məzmun və xaraktercə müxtəlif olub, məktəblilərin mahnı oxumaq bacarığını inkişaf etdirməklə bərabər, musiqi nəzəriyyəsinə dair müəyyən məlumatların mənimsənilməsinə (musiqinin ifadə vasitələri, musiqi quruluşu, janr) kömək etməlidir. Mahnının öyrənilməsi prosesində mahnının müəllifləri, obraz-məzmunu haqqında müəllimin qısa giriş sözünün cəlbədiciliyi, dinlənilən mahnının ifa səviyyəsinin yüksək olması, mahnının sual-cavab əsasında təhlili, mahnının öyrənilməsi prosesində müxtəlif üsulların növbələşməsi (mahnının söz

və melodiyasının frazalarla əvvəlcə müəllim, sonra məktəblilər tərəfindən oxunması, müşayiətsiz oxuma, müşayiətlə oxuma, xorla oxuma, yaxşı oxuyan şagirdlərin oxuması, ağzı bağlı oxuma, notla oxuma və s.), xor-vokal vərdişlərinin məktəblilər tərəfindən mənimsənilməsi xüsusi önəm daşıyan məsələlərdir.

Öyrədilən mahnıların vaxtaşırı təkrarı şagirdlərin mənimsədikləri repertuarın zənginliyini təmin edən şərtlərdəndir. Problemlə əlaqədar metodiki vəsaitlərin, not məcmuələrinin çap edilməsi, tədris filmlərinin hazırlanması, məktəblərdə xor dərnəklərinin işinin mütəmadi təşkili təklifləri irəli sürülür.

TƏDRİSDƏ AKTİVLİYƏ YÖNƏLDƏN ÜSULLAR

Namazova R.M.

Bakı Slavyan Universiteti

Məlumdur ki, qloballaşan dünyada ingilis dilinə böyük tələb vardır. Harada işləməsindən asılı olmayaraq istənilən şəxsin intellektinin, dünyagörüşünün formalaşması üçün bugünkü zamanəmizdə ingilis dili vacib bir amil hesab olunur. Azərbaycanda ingilis dili 1-ci sinifdən tədris olunmağa başlamışdır. Kənardan baxarkən uşaqlara ingilis dilini tədris etmək asan görünür, lakin bu proses göründüyü qədər asan bir proses deyil. Bugünkü gündə ingilis dilinin tədrisi məsələsi aktual problemlərdəndir. Bunun üçün peşəkar müəllimlərə ehtiyac var ki, həm kiçiklərə, həm də böyüklərə ingilis dilini düzgün tədris etsin. Müəllim ən önəmli bilik mənbəyidir. Müəllimin dərsi tədris etməsindən və dərslər zamanı hansı üsullardan istifadə etməsindən çox şey asılıdır. Təhsil cəmiyyətin, xüsusilə də demokratik cəmiyyətin ən zəruri komponentlərindən biridir. Tədrisin əsas məqsədi öyrənilməyə maraqlı olan bir işin tamamlanmasıdır. Öyrənilmə dərəcəsi istifadə etməklə və səhvlərini düzəltməklə vəzifələrini başa çatdırırlar. Tədris metodları sinif təlimatında istifadə olunan ümumi prinsiplər, pedaqogika və idarəetmə strategiyalarıdır.

Müəllimlər və tələbələr təhsil prosesində eyni dərəcədə aktiv rol oynayırlar. Müəllimin əsas rolu tələbələrin öyrənilməsi və materialın ümumi dərk edilməsi, qrup layihələri, sinif iştirakçıları kimi formal və qeyri-formal qiymətləndirmə formalarını ölçməkdir. İngilis dilinin tədrisi prosesində cümlələr, qruplarla iş və müxtəlif oyunlar şagirdləri ingilis dilini öyrənməyə daha çox həvəsləndirir. Şagirdlər qarşılıqlı dialoqda, münasibətdə daha fəal çıxış edirlər. Müxtəlif oyunlar şagirdlərin öyrənmə prosesinə əyləncəli forma verir. Bu proses öz növbəsində şagirdin yaradıcılığının inkişafına mühüm təsir göstərir. Hər bir müəllim şagirdlərin səviyyəsinə uyğun fəaliyyət növü və ya oyun seçməlidir. Belə oyun və ya fəaliyyətlərin seçilməsi zamanı ingilis dili dərsləri daha maraqlı və rəngarəng olur. Təcrübəli peşəkar dil müəllimi həmişə praktiki yanaşmanı qəbul edir, ən uyğun metodlara qərar verir və öyrədilən şəxsin xüsusi məqsədlərinə, öyrənmə stilinə və kontekstinə ən uyğun metodologiyaları tətbiq edir. Akademik araşdırmalara görə, eyni metodologiyaları eyni məqsədlər, mühtilər və öyrənmə ehtiyacları olan bütün öyrənilməyə tətbiq etmək həmişə mümkün deyil. Dil müəllimləri tədris prosesində yalnız bir metodu izləmirlər. Bu o deməkdir ki, hər tapşırıqda, hər şagirdə və hər kontekstə uyğun metod seçilməlidir. Şagirdləri öyrənmə prosesinə daha çox həvəsləndirmək və dərslərdə aktiv iştirak etməyə ilhamlandırmaq lazımdır. İngilis dili tədris metodları xüsusilə son 40 il ərzində sürətlə inkişaf etmişdir. Peşəkar mütəxəssis kimi müəllim bütün üsulları başa düşməlidir, belə ki, məlumatlı seçim etmək və dil öyrətmək bacarığını artırmalıdır. Hər bir tədris metodu dil və ya öyrənmə prosesini anlamaq üçün xüsusi bir vizyona əsaslanır və tez-tez müəyyən bir sıra ilə istifadə olunan xüsusi texnika və materiallardan istifadə edilir.

İNGİLİS DİLİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ DANIŞIĞIN ROLU

Nəsibova N.H.

Bakı Slavyan Universiteti

Bildiyimiz kimi dünyanın müxtəlif yerlərində milyonlarla ingilis dili istifadəçiləri var. Lakin ingilis dilini özəl edən nədir? İngilis dili şəxsi və peşəkar məqsədlərlə öyrənilə bilər. Əgər sən dil öyrənməyə başlayırsansa çox həvəsli olmalı və bu dilin sən üçün nə dərəcədə vacib olduğunu müəyyən etməlisən. İngilis dili beynəlxalq dil olduğundan Böyük Britaniya və Amerikadan kənar ölkələr də bu dildə danışılır.

Bir çox insan dil öyrənən zaman dil üzərində təcrübə aparmaq əvəzinə vaxtını qrammatika və bir sıra söz əzbərləməklə keçirir. Xaricə iş və ya təhsil arxasınca gedənlər isə ingilis dili bacarıqlarını sürətlə inkişaf etdirir, çünki onlar birbaşa yerli dil istifadəçilərinin əhatəsində olur və dili daha yaxşı mənimsəyirlər.

Danışq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün əvvəl dinləmə bacarığı inkişaf etdirmək zəruridir. Dərsliklərdə hər bölmənin qısa videolarının olması tələbələr üçün əhəmiyyətlidir. Video materiallarına baxmaqla müxtəlif insanların gündəlik ünsiyyətdə istifadə etdiyi danışq formasını eşidəcək və bu yolla ingilis dilində danışq qabiliyyətini inkişaf etdirəcək. Hər bir bölmə boyunca qrammatika və söz ehtiyatını artırmaq da dili inkişaf etdirməyə kömək edəcək. Videolarda eşidilən dialoqlardakı vacib cümlələrin təkrarlamaq danışqın formalaşmasına müsbət təsir göstərir və bir dəfədən çox qulaq asmaq sərfəlidir. Cümlənin intonasiyasına və sözlərin tələffüzünə diqqət etmək önəmlidir. Cümləni deməyə hazır olduğu zaman düyməni basıb, mikrofona danışmaqla daha sonra yerli dil istifadəçisinin səsinə qulaq asmaqla sözləri düzgün tələffüz etməyi öyrənmək olar. Sən öz ana dilində danışan insanlar tərəfindən əhatə olunmadıqda, qorxularının, utancaqlığının öhtəsindən gəlməyə məcbur olursan. Xarici dildə danışmağa məcbur qalmaqla sən qorxularının öhdəsindən gəlir, həm də bu yolla öyrənilən qrammatika, söz ehtiyatını təkmilləşdirərək sərbəst şəkildə fikrini ifadə etmək üçün şans əldə edirsən. Dil ünsiyyət vasitəsi olduğundan, biz başqaları ilə ünsiyyət qurur, fikirlərimizi ifadə edirik. Ünsiyyət danışq zamanı ortaya çıxır, danışqın olmadığı yerdə biz bir birimizlə ünsiyyət qura bilmərik. Həm də deyə bilərik ki, ingiliscə ünsiyyət hər kəsin dünyasını genişləndirməkdə və iş imkanlarını artırmaqda yardımçı olur. İngilis dilinin inkişafında autentik mətnlərin də rolu çox böyükdür. Qəzet bu materialın ən yaxşı növü hesab oluna bilər. İdman haqqında məqalələr oxuyaraq tələbələr həmin sahəyə aid terminləri öyrənib, söz ehtiyatlarını artırmaq imkanı əldə edirlər. Tədqiqatçılar müəyyən edirlər ki, dili öyrənməyin yolu və üsulları çoxdur, belə ki, tapşırıqlar, çalışmalar və oyun növləri tələbələrə dili daha yaxşı öyrənməyə imkan verməklə yanaşı, onlara danışq bacarıqlarının artırma imkanını da verir.

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ İNNOVATİV METODOLOJİ PRİNSİPLƏRİN TƏZAHÜRÜ

Nəsirova F.M.

Odlar Yurdu Universiteti

Dil insanın bəşər tarixində şübhəsiz ixtira etdiyi ən böyük kəşfdir. O, eyni zamanda, insan cəmiyyətinin ən fəal, dinamik, dəyişkən və ən nəhayət, ən vacib ünsürlərindən biridir. Daim inkişafda olan bu ünsür də cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərə biganə qalmır, onlara özünəməxsus şəkildə cavab verir. Ünsiyyətin ən asan, ən rahat yolu olan dil özlüyündə əslində, çox mürəkkəb bir varlıqdır. Elə bu mürəkkəblilik də onun öyrənilməsi prosesini daha da çətinləşdirir və cəmiyyət inkişaf etdikcə öyrənmə prosesinin yeni mexanizmlərini ortaya çıxarır. İnsanlar bir-biri ilə ünsiyyət qurduqca, elm, texnika inkişaf etdikcə insanların yeni dil öyrənməyə marağı artır və xarici dilin öyrənilməsi zərurəti də meydana gəlir. Məhz buna görə də dövrümüzün ən aktual məsələsi xaricin dilin öyrənilməsi yollarıdır. Hal-hazırda alimlər fərdin ana dilinin öyrənilməsi prosesini müşahidə edərək xarici dili də buna oxşar yollarla öyrənilməsi və ya öyrədilməsi metodlarını tapmağa çalışır. Burada ana dili (mother tongue), ilk öyrəndiyimiz dil (L1) və ikinci dil (L2) kimi anlayışların da rolu böyükdür. Bəzən ana dili (mother tongue) və ilk öyrəndiyimiz dil (L1) terminləri eyniləşdirilir. Amma hər iki halda öyrəndiyimiz dilin və bildiyimiz dilin bir-birinə təsiri danılmaz faktıdır.

Xarici dilin tədrisi uzun yol qət etmiş bir prosesdir. Bu gün elm-texnikanın inkişafı hər şeyə təsir etdiyi kimi bu prosesdən də yan keçməmişdir. Beləliklə də yeni metodların yaranmasına şərait yaratmışdır. Amma bu prosesdə ənənəvi metodların rolu danılmazdır. Çünki onlar yeni innovativ metodlar üçün daima baza rolunu oynayır. Hər iki qrupu bir-birindən fərqləndirən cəhətlər mövcuddur. Bu fərqli cəhətlər xarici dilin tədrisi prosesində özünü kifayət qədər göstərir. Məsələn, əgər ənənəvi metodda diqqət daha çox şagirdin bilik qazanmasına yönəlmişdisə, innovativ metodda bu şagirdin təkcə bilik qazanması deyil, kreativ düşünməsini də ortaya qoyur. Yəni şagird olanlarla kifayətlənmir, daim öz üzərində çalışaraq həmin biliyi də öz araşdırması sayəsində əldə edir. Bu şagirdlərdə, tələbələrdə həm də tənqidi yanaşmanı da formalaşdırır. Hansı ki, bu tənqidi yanaşma ənənəvi metodlarda bir qədər kölgədə qalırdı.

İnnovativ metodlarda xarici dili tədris edən müəllimin də rolu böyük və bir qədər fərqlidir. Əgər köhnə metodlarda müəllim biliyi şagirdinə çatdıran birinci şəxs rolunda çıxış edirdisə, burda artıq o, biliyi hardan və necə əldə etməyi göstərən, şagirdi istiqmətləndirəndir. Bu da öz növbəsində xarici dilin tədrisi prosesini müəllim yönümlülükdən (teacher-centered) şagird yönümlü (student-centered) təhsilə çevirir. Şagirdi tədris

prosesinin əsas tərəfi, müəllimi isə bu prosesi yönəldən şəxs edir. Təbii ki, bu müəllimin rolunu azaltmır, çünki o, həmişə şagird üçün ən birinci məlumat mənbəyi mövqeyini qoruyub saxlıyır.

İnnovativ metodun dilin tədrisinə gətirdiyi yeniliklərdən biri də diskussiya (discussion) metodudur ki, bunu ənənəvi metodda görmək bir qədər çətindir. Bəs bu bizə nə qazandırır? Əgər kiçik bir uşağın dil öyrənmə prosesinə nəzər salsaq, görürük ki, o dili qaydalar qanunlar əsasında yox, daha çox eşitdikləri və ünsiyyət vasitəsilə öyrənir. Bundan o nəticəyə gəlirik ki, xarici dilin ən yaxşı öyrənmə üsullarından biri məhz danışaraq, diskussiya edərək öyrənməkdir. Burda şagirdin kritik düşünməsi (critical thinking), ideyaları, fikirləri, dünyagörüşü, səhvləri – bir sözlə, hər şeyi özünü büruzə verir və inkişaf edir. Xarici dilin tədrisində bir çox diskussiya üsulları var ki, ondan hal-hazırda ölkəmizin təhsil sistemində də istifadə olunur və bu istifadə öz nəticəsini verir. Bunlardan biri beyin həmləsi (brainstorming) adlandırılan üsuldur ki, şagirdi həm düşündürür, həm də özü bilmədən dilini inkişaf etdirir. Texnologiya əsri təbii ki, yeni dil öyrənmə prosesində də özünü göstərir. İnnovativ metodun ən çox bəyənilən və alqışalayıq xüsusiyyəti tədris prosesinin texnologiya ilə birgə vəhdətidir. Belə ki, dərsin yeni texnologiyalardan istifadə olunaraq tədris olunması şagirdlərdə dərse maraq oyatmaqla yanaşı, onların biliklərinin təkcə dərsləklə məhdudlaşmamasına da bir zəmindir. İnnovativ metod həm də tədris prosesində təkcə bütün yuxarıda qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlərə malik şagird deyil, həm də cəmiyyət üçün bir fərd yetişdirir. Belə ki, dilin innovativ metodlarında daha çox müşahidə etdiyimiz qrup işi (group work), fərd iş (individual work), cütlərlə iş (work in pairs) kimi formalar şagirdlərdə müəyyən bilik və bacarıqların formalaşdırır. Həmin bacarıqlar təkcə təlim prosesində deyil, şagirdin sonrakı həyatında da mühüm rol oynuyaraq, cəmiyyətə yeni bir fərd qazandırır.

Həm innovativ metodlar, həm də ənənəvi metodlar dilin tədrisində öz spesifikliyi ilə seçilir və özünəxas xüsusiyyətləri ilə təlim prosesində öz mövqeyini nümayiş etdirir. Bu mənada onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir metoddan digərinə keçid də diqqət yetirilməsi lazım olan məsələlərdəndir. Çünki şagirdlərə xarici dilin tədrisi digər fənlərdən kəskin şəkildə fərqlənir. Tamamilə fərqli bir mədəniyyətə, dilə, dinə, irqə məxsus xalqın dilini öyrənmək heç də asan deyil. Ona görə də yeni bir metodun tətbiqi zamanı bundan öncə xarici dilin tədrisində istifadə olunmuş ənənəvi metodlar nəzərə alınmalı və həssas yanaşılmalıdır.

MƏKTƏBLİLƏRDƏ ÖZÜNÜTƏHSİL PROSESİNDƏ STİMUL VƏ MOTİVLƏRİN ROLU

Paşayev V.T.

Gəncə Dövlət Universiteti

Özünü təhsil – idraki fəaliyyətin forması olmaqla, daxili və xarici faktların təsiri ilə yaranır. Xarici stimula daxili motivi oyadır. Məlumdur ki, obyektiv aləmin insana təsirini motivdə göstərir, onun şüurunda əksini tapır və münasibətini (ətraf aləmə) formalaşdırır. Şəxsiyyət üçün dəyər, əhəmiyyət kəsb edən hər bir şey özünü motivdə təsdiqləyir. Motiv – hərəkət və davranışın daxili səbəbi olaraq, onu təsdiqləyir. Motiv öyrətmənin hərəkətverici qüvvəsidir, fəaliyyətə təkan verən səbəbdir. Şagirdlərdə özünü təhsilə sövq edən motivlərin cəmi əsasında formalaşır. Bu prosesdə biliyin müxtəlif sahələrinə olan idraki fəaliyyətə maraq özünü təhsil prosesində güclü motiv olaraq müsbət keyfiyyətlər yaradır.

Özünü təhsildə idraki fəaliyyətə maraq xüsusi yer tutur. Bu istiqamətdə bir sıra tədqiqatlar mövcuddur. Problem nəzəriyyəçilər tərəfindən araşdırılmış, müxtəlif aspektlərdən işıqlandırılmışdır. Bu tədqiqatçılar arasında Y.K.Babanski, N.İ. Qamburq, K.A.Liqalova, İ.D.Sinelnikova, Q.İ.Şukina və b. maraqlı elmi nəticə, fikir təqdim etmişlər. P.V. Bondarevski marağa ikili rəqəsdən yanaşır. Geniş mənada - biliklərə maraq şəxsiyyətin əhatəli bilik, bacarıq və vərdislərə istiqamətləndirilməsi. Məktəb təlimində biliklərə maraq (dar mənada) – şagirdin məktəbdə tədris olunan və yalnız təqdim edilmiş fənləri əhatə edən biliklərə maraq. Burada şagirdlərin marağı müəllimin pədaqoji fəaliyyətində emosional, cəlbəedici məqamlar, effektiv təcrübə maraqlı faktlar da ola bilər. Özünü təhsil yalnız sosial deyil, həm də pədaqoji kateqoriya kimi qəbul olunur. Bu fəaliyyətin nəticəyönümlü olması rəhbərin səriştəsindən çox asılıdır. Özünü təhsil fəaliyyətinin motivasiyası müxtəlif aspektlərdə ola bilər: sosial, şəxsiyyət yönümlü. Müəllimin başlıca vəzifəsi motivlərin dəstəklənməsi, inkişafı və konkret məqsədə istiqamətləndirilməsi. Özünü təhsilin başlıca xüsusiyyətlərindən biri də arzu edilən nailiyyətin əldə olunması üçün şəxsiyyətin iradi keyfiyyətlərinin yüksək olmasıdır. Özünü təhsil fəaliyyət sahəsi olaraq şəxsiyyətin özünün təkmilləşməsinə və inkişafına istiqamətlənməlidir, sosial əhəmiyyətli motivlərə istiqamətlənməlidir.

Fəaliyyət və səbəblər təlim motivlərinin yaranmasına stimula verməlidir. T. İlyina təlim motivlərinin təsnifatını maraqlı şəkildə qruplaşdırmışdır:

- 1) Birbaşa təhrik edən motivlər (maraqlı dərslər, əyani vəsaitlər və s.)
- 2) Perspektiv təhrik motivləri (hər hansı fəaliyyətə maraq, kollektivin rəğbətini qazanmaq istəyi)
- 3) İntellektual xarakterli motivlər (hər hansı bir sualı cavablandırmaq həvəsi, idraki fəaliyyət prosesindən zövq almaq və s.)
- 4) Sosial motivlər (dünyagörüşünün formalaşdırılması həvəsi, məsuliyyət hissini dərk olunması)

Bəzən yalnız bir motiv şagirdə idraki fəaliyyəti aktivləşdirməyə səbəb olur. Məsələn, Q.İ.Şukina şagirdin idraki fəaliyyətini aktivləşdirən təlimi motivlərin təsnifatını aşağıdakı kimi vermişdir:

- Sosial motivlər
- İdraki motivlər
- Əxlaqi motivlər
- Ünsiyyət motivlər
- Özünütəbiiyyətə motivlər
- Prestij xarakterli (ictimai əhəmiyyətli) motivlər

Özünütəhsil motivlərinin inkişafı daxili stimullara səciyyələndirmə ilə sıx əlaqəlidir. Müəllim tərəfindən təlim prosesində tətbiq edilən stimullar şagirdin özünütəhsil məsələlərində korreksiyaedici xarakter daşıyır, yeri gəldikdə isə özünütəhsilin motivasiyasını dəyişə bilər. Bu zaman idraki fəaliyyəti yüksəldir, məzmun və əhatə dairəsini genişləndirir və s.

Müəllim tərəfindən tətbiq edilən stimullar təlim prosesinin çərçivəsindən çıxmaq imkanına malik olur. Bu da müasir şəraitdə özünütəhsil məsələsinin əhəmiyyətini vurğulayır. Stimulların bir çoxu tədris materiallarının məzmununda öz əksini tapmışdır:

- Elmi yeniliklərin prosesə daxil edilməsi
- Mövzuya dair ədəbiyyatın təhlili
- Materialın praktik əhəmiyyəti
- Müxtəlif peşə istiqamətlərində perspektivlərin gözlənilməsi və s.

Təlimin bir sıra təşkilati formaları və üsulları və məzmunu da özünütəhsil stimullarını ehtiva edir: problemin həlli, fəndaxili istiqamətin müəyyən edilməsi, qarşıya qoyulmuş vəzifələrin icrası prosesində optimal seçimlər və s. Şagird fəaliyyətinin stimullaşdırılması yalnız dərslər-sinif çərçivəsində deyil, sinifdən xaric, məktəbdən kənar fəaliyyətə də aid edilir.

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYESİNİN AŞILANMASININ METOD VƏ VASİTƏLƏRİ

Rəhimova A.T.

Bakı Slavyan Universiteti

Azərbaycan Respublikasının Təhsil siyasətinin əsas prinsiplərindən biri gənc nəsə digər xalqlara hörmət və vətənpərvərlik hisslərini aşılamaqdır. Milli mənəvi şüurun təbliği və aşılanması məsələsinə, şagirdlərdə vətənpərvərlik hissini oyadılmasına təlim-təhsil fəaliyyətində xüsusi diqqət edilməlidir. Torpaqlarımızın 20%-nin işğalda olduğu bir vaxtda orta məktəblərdə vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılanması çox vacib bir məsələdir. Bu sahədə həyata keçirilən kütləvi tədbirlər, maarifləndirmə və təbliğat işləri bilavasitə gənclərin mənəvi, psixoloji və fiziki hazırlığının təmin edilməsinə, onlarda doğma torpağa məhəbbət hissini yüksəldilməsinə, eləcə də, milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanmasına xidmət edir.

Vətənpərvərlik-vətənə olan məhəbbət, vətənə sdaqət, vətənin keşiyində durmaq, qorumaq, fədakarlıqla onu müdafiə etmək deməkdir. Vətənpərvərlik anlayışına aşağıdakılar daxildir:

1. insanın doğulduğu və böyüdüüyü yerlərə olan sevgisi;
2. xalqın dilinə hörmətlə yanaşmaq;
3. dövlətin, vətənin maraqlarına uyğun hərəkət etmək;
4. vətənə olan borcunu dərk etmək, xalqın şərəf və ləyaqətini, azadlıq və müstəqilliyini təmin etmək, onu müdafiə etmək;
5. vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirmək və ona sadıq olmaq;
6. dövlət rəmzlərinə hörmətlə yanaşmaq, onun tarixi və mədəniyyəti ilə fəxr etmək;
7. ölkənin sosial və mədəni nəəliyyətləri ilə qürur duymaq;
8. xalqın, ölkənin tarixi keçmişinə, adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşmaq;

9. vətənin, xalqın gələcəyinə görə məsuliyyət daşımaq, dövlətin güclənməsində, inkişafında iştirak etmək;

10. humanizm, mərhəmət hissi və insani dəyərlərə müsbət münasibət bəsləmək.

Məktəblilərin vətənpərvərlik tərbiyəsi dedikdə, onlarda yüksək vətənpərvərlik şüurunu, vətənə sadıqlıq hissini formalaşdırmaq, dövlətin maraqlarını qoruyaraq vətəndaşlıq borcunu və konstitusiyaya əməl etmək nəzərdə tutulur. Bu hissi aşılamaq üçün orta məktəblərdə müxtəlif metodlardan istifadə olunur: vətənpərvərlik haqqında söhbətlər, yuxarı siniflərdə məruzələr, mühazirələr; bədii əsərlərin (filmlərin) müzakirəsi; nümunə və s. metodlardan istifadə olunur. Şagirdlərdə milli şüurun oyanması üçün oyunlardan və s. istifadə etmək də mümkündür.

Vətənpərvərlik haqqında söhbətlər zamanı millətimizin faciəli və zəfərli günləri haqqında məlumatlara əsaslanmaq olar. Şagidlərə iki dəfə 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin və 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının yaradılması, xalqımızın azadlıq uğrunda mübarizəsi, milli atributlar, 1918-ci ildə baş vermiş 31 mart soyqırımı, 1990-cı ildə 20 yanvar faciəsi, 1992-ci ildə Xocalı faciəsi, erməni silahlı dəstələrinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlar haqqında məlumat vermək, qətlə yetirilmiş, itkin düşmüş insanların faciəli taleyi haqqında söhbətlər apararaq şagirdlərdə milli şüuru oyatmaq mümkündür.

Vətənpərvərlik hissini oyatmağın daha bir metodu yuxarıda qeyd etdiyim hadisələrin qısametrajlı filmlər vasitəsilə onlara görüntülü şəkildə hadisələri təqdim edilməsidir. Şagirlərə “Babək”, “Koroğlu”, “20 yanvar”, “Fəryad” və s. filmlərin fraqmentlərini göstərərək hadisələrin doğruluğunu, insanların vətən uğrunda mübarizəsini, çəkdiyi əziyyətləri göstərərək onlarda vətəni qorumaq, onun keşiyində cəsurcasına durmaq arzusu aşılamaş oluruq. Azərbaycan xalqının Çar Rusiyasına qarşı milli azadlıq mübarizəsində, müstəqil dövlətin yaranmasında iştirak edən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Fətəli Xan Xoyski, Nəsim bəy Yusifbəyli və s. dəyərli ictimai xadimlərimiz, həyatını təhlükə altında qoyaraq hərbi borcunu yerinə yetirərək igidlik göstərən, Xankəndində, Xocalıda, Şuşada və başqa rayonlarımızda qəhrəmancasına vuruşan milli qəhrəmanlarımız, həmin döyüşləri canlandıran jurnalist Çingiz Mustafayev və s. dəyərli şəxsiyyətlərin dövlətə, vətənə göstərdiyi sevgini, xalqın qeyrəti, namusu uğrunda canlarını qurban verərək həlak olmaqlarını şagirdlərə nümunə kimi göstərmək lazımdır. Nümunə metodu ilə şagirdlərə cəsurluq, mərdlik, igidlik və s. keyfiyyətləri təlqin etmək mümkündür. Vətənə sevgini şagirlərə həmçinin oyun vasitəsilə də aşılamaq olar. “Cəsurlar”, “Şahinlər” kimi oyunlarda şagirdlərdə iradə, möhkəmlik, dözümlülük hisslərini oyatmaq, vətənə bağlılığın artırılması, torpağın müdafiəsində qəhrəmancasına durmaq kimi həvəsini gücləndirmək mümkündür. Orta təhsil müəssisələrində kütləvi tədbirlərin keçirilməsi də vacib rol oynayır, bu tədbirlərin keçirilməsi də təbliğin bir növüdür. Həmin tədbirlərə milli qəhrəmanları, Qarabağ müharibəsində iştirak edənləri dəvət etməklə vətənpərvərlik hissini daha da yüksək səviyyədə aşılamaq olar.

Vətənpərvərlik yalnız sözdə olmamalıdır. Şagirdlər bilməlidir ki, vətən uğrunda canını qurban verənlərin daim adı hörmətlə çəkilməli, onların ailəsinə, valideynlərinə diqqət göstərilməli, əlil olanlara qayğı yalnız dövlətin yox, hamımızın borcudur.

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN TƏDQIQATÇILIQ QABİLİYYƏTİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN İMKAN VƏ YOLLARI

Rəsulova Ə.N.

Gəncə Dövlət Universiteti

Məlum olduğu kimi, kurikulumun tətbiq olunduğu mühitdə təhsil alan müstəqil qərarlar qəbul edən, özünə inamlı, özünü ifadə, liderlik və natiqlik bacarıqlarına, yaradıcı təxəyyülə və təfəkkürə sahib, tədqiqat aparan, ətrafına tənqidi yanaşan bir insan kimi formalaşdırılır. O, məktəbli yaşlarından tədqiq etməyi öyrənir, buna vərdiş edir. Əldə etdiyi yeni biliyi kor-koranə deyil, araşdıraraq qəbul edir, mənimsəyir. Dərsə verilən müasir tələblərə əsasən də şagird tədqiqatçı olmalıdır. Fəal dərsin mərhələlərindən biri də məhz bunun üçün nəzərdə tutulmuşdur: tədqiqatın aparılması. Tədqiqatın aparılması problemin həlli üzrə irəliləyən sürülən fərziyyələri təsdiq və ya təkzib edən, habelə qoyulan tədqiqat sualına cavab verməyə kömək edə biləcək faktları tapmağa imkan yaradır. Bu zaman yeni faktların öyrənilməsi, verilən suallara cavabların tapılması zamanı şagird üçün düşünmək, axtarmaq, tapmaq üçün lazımı şərait yaranır. Tədqiqatın aparılması mərhələsinə dair ibtidai sinif müəllimi aşağıdakı bilik, bacarıq və vərdislərə malik olmalıdır:

- tədqiqatın aparılması üzrə metodların seçilməsinə
- tədqiqatın qrup şəklində və digər formada təşkili və aparılmasına

·tədqiqatın aparılması üçün tapşırıq və bilik mənbələrinin seçilməsinə
·iş vərəqləri tərtib edilərkən təfəkkürün üç növü (məntiqi təfəkkür, tənqidi təfəkkür və yaradıcı təfəkkür) üzrə tapşırıqlar hazırlamalıdır.

Problemin həlli üzrə fərziyyələrin meydana gəlməsinin təbii nəticəsi olaraq, irəli sürülən fərziyyələri təsdiq və ya təkzib edən, habelə qoyulan tədqiqat sualına cavab verməyə kömək edə biləcək faktları tapmaq zərurəti ortaya çıxır. Buna, şagirdləri irəli sürülmüş problemin həllinə məqsədyönlü şəkildə aparan, özündə yeni informasiyanı və yeni sualları daşıyan müxtəlif çalışmalar kömək etməlidir. Məhz yeni faktların öyrənilməsi və bu suallara cavabların tapılması gedişində düşünmək və yeni bilgiləri kəşf etmək üçün münasib şərait yaranır. Tədqiqat müxtəlif formalarda: bütün siniflə birgə, kiçik qruplarda, cütlük şəklində və fərdi şəkildə aparıla bilər. Metodiki üsulun seçimi kimi, tədqiqatın aparılması üçün tapşırıqların seçimi də təlimin məqsədlərindən asılıdır. Tədqiqatçı müəllim üçün hər bir dərs özlüyündə həlli vacib olan bir problemdir. Müəllim özünün fəaliyyətini bilavasitə həmin problemlərin həllinə yönəldir. Peşəkarlığını bu problemləri asanlıqla aradan qaldırmaqla nümayiş etdirir. Bu zaman dərs prosesində meydana çıxan həmin problemləri müəyyənləşdirmək, onları mahiyyət və məzmununa görə dəyərləndirmək, şagirdləri onların aradan qaldırılmasına cəlb etmək, ən başlıcası, uyğun təlim strategiyaları seçərək onların müvəffəqiyyətli tətbiqinə nail olmaq üstün keyfiyyət sayılır. Bununla yanaşı, müəllimin tədqiqatçılıq fəaliyyətində təlimin məzmununa, forma və metodlarına yaradıcı yanaşması, şagirdlərinə münasibətdə ən yeni üsul və vasitələrə istinad etməsi, bunun üçün təbii araşdırmalar aparması vacib hesab edilir.

TƏLİM PROSESİNDƏ KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN İRADƏ TƏBİYESİ

Rəsulova Ə.N.

Gəncə Dövlət Universiteti

Uşağın məktəbə daxil olması onun həyat fəaliyyətinin şəaitini dəyişdirir və onun inkişafında yeni məzmunla dolu yeni mərhələ açır ki, həyatın əvvəlki illəri boyunca onda belə mərhələ olmamış və ola da bilməzdi. Bağca yaşlı uşaqda artıq məktəb haqqında anlayış və məktəb həyatına qoşulmağa hazırlıq olur. Tədris işinə marağın təşəkkül tapmasında məktəblilərin – qardaşların və bacıların – təmsali böyük rol oynayır. Kiçikyaşlı şagird yaxşı başa düşür ki, tədris işi – oyun deyil, onu maraqlandıran biliklərə, ictimai həyata ona yol açan əsl əməkdir. Eyni zamanda o, bunu da başa düşür ki, məktəbdə tədris işi haqqında ailədə çox hörmətlə danışılan, qəzətlərdə kitablarda yazılan vəzifədir. Ancaq arzu ilə oxumaq olmaz. Kiçikyaşlı məktəblilərin vəzifələrini hər gün hətta bunun üçün arzu olmadıqda yerinə yetirmək lazımdır. Bununla belə, şagird məktəbə gələrək, onun üçün yeni olan aləmə düşür, burada onun davranışının hər bir addımı yeni qanunauyğunluqlarla və qaydalarla idarə olunur. Təlim müəllimin bilavasitə rəhbərliyi altında sinfin kollektiv fəaliyyəti şəraitində həyata keçirilir. Şagirdlərin təlim və tərbiyəsini dövlətin etimad etdiyi müəllimin bütün tələblərinə tabe olmaq şagirdlər üçün qanunidir.

Öz vəzifəsini yerinə yetirmək üçün şagird hər şeydə ciddi məktəb rejiminə: məktəbə vaxtında gəlmək, müəllimin bütün tələblərini yerinə yetirmək, dərs zamanı partanın arxasında oturmaq və müəllimin dediyini dinləmək və yadda saxlamaq ləvazimatı ilə rəftar etməyi bacarmaq, ev tapşırığını vaxtında hazırlamaq və s. tabe olmalıdır. Şagirdin vəzifələrini – yaxşı oxumağı və intizamlı olmağı – ona nəinki müəllimlər, həm də evdə onun tədris işi üçün şərait yaradan valideynlər xatırladırlar. Məktəbə daxil olan şagird yeni vəzifələrlə birlikdə yeni hüquqlar da alır. Valideynlər onu şagird forması ilə, kitablara, dəftərxana ləvazimatları ilə - məktəblidə olan hər şeylə təhiz edirlər. Ətrafdakılar onlara dərslə məşğul olmağa maneçilik törətməməlidirlər. Uşağın məktəbə daxil olması ilə onun fəaliyyəti dəyişir. Əgər məktəbə qədər olan dövrdə uşağın öz təşəbbüsü ilə təşkil edilən oyunlar başlıca yer tuturdu, indi tədris fəaliyyəti, başlıca olaraq, müəllim tərəfindən sonra qiymətləndirilən tapşırıqlar onun əsas fəaliyyətdir.

Məktəb təlimi şəraitində müəllimin rəhbərliyi altında yerinə yetirilən kollektiv işlərin rolu kəskin surətdə yüksəlir. Məktəb şəraitində uşaqların kollektiv işləri onların fəaliyyətinin təbii növü olur. Onlar nəinki şagirdlərin dərsləki təlim fəaliyyəti (müəllimin sinifdə kollektiv işinin bütün növləri) üçün, həm də onun oyun həyatı üçün və ictimai faydalı əməyi üçün xarakterikdir. İbtidai sinif şagirdin tədris fəaliyyətinin zehni xarakteri müxtəlif tədris maraqlarının əmələ gəlməsinə səbəb olur ki, onlar davranışın çox mühüm motivləri olur. İbtidai sinif müəllimi uşaqların bütün iradi fəaliyyətində marağın necə böyük əhəmiyyətə malik olduğunu bilir və şagirdlərdə müxtəlif maraqlara səbəb bilir və şagirdlərdə müxtəlif maraqlara səbəb olmağa və olmağa və onların inkişafını düzgün yola salmağa hər cür cəhd edirlər.

İbtidai sinif şagirdlərinin tədris fəaliyyətinin psixoloji analizi göstərir ki, onun iradi prosesləri mürəkkəbləşir və bütün davranışında getdikcə daha böyük rol oynamağa başlayır. Düşünülüş diqqət tədris işi prosesində səbat və qüvvə qazanır, düşünülüş və məqsədə yönəldilmiş qavrayış, düşünülüş qavrayışı arxa plana çəkir. Məktəbin şagirdlər qarşısında qoyduğu mürəkkəb yaradıcı məsələlərin həll edilməsinə yönəldilmiş təxəyyül və təfəkkür getdikcə daha fəal olur. İbtidai sinif şagirdinin idrak proseslərindəki bu dəyişikliklər təlimin xüsusi xarakterindən və onun həyata keçirildiyi şəraitdən asılıdır. Tədris prosesində müəllim başlıca rol oynayır. İbtidai sinif şagirdinin iradəsinin təşəkkülü sinif müəlliminin şəxsiyyət və nüfuzundan, əqidə və biliyindən, iradi keyfiyyətlərindən və pedaqoji taktından çox asılıdır.

İbtidai sinifdə ana dili, riyaziyyat, təbiət və başqa fənlər təlim edilərkən, davranış qaydaları öyrənilərkən müəllim uşaqları Azərbaycanın həyatı ilə, vətənin ilə, görkəmli xadimləri ilə müntəzəm olaraq tanış edir. O, uşaqlara öz vətəninə məhəbbət aşılayır, onların dünyagörüşlərini və əqidələrini təşəkkül etdirir. Artıq birinci sinfin uşaqları tədris işinin məqsədini başa düşür və özləri bunu "Vətənə daha çox fayda vermək üçün yaxşı və əla oxumalı" sözləri ilə ifadə edirlər. Lakin aparılan tədqiqatlar göstərir ki, ilk vaxtlarda uşağı oxumağa hələ bu geniş ictimai motiv yox, ona daha yaxın və anlaşılan motiv – tədris fəaliyyətinin özü təhrik edir. Müəllim ibtidai sinif şagirdinin tədris işinin nəticəsini qiymətləndirən qiyməti onun motivlərinin konkret ifadəsi Müəllim ibtidai sinif şagirdinin tədris işinin nəticəsini qiymətləndirən qiyməti onun motivlərinin konkret ifadəsi olur. Buna görə kiçik məktəbli çox vaxt həmin iş üçün qiymət almaq xatirinə oxuyur. Bununla belə ilk vaxtda o, bəzən müvəffəqiyyət üçün qiymətə laqeyd yanaşaraq, səy üçün qiyməti açıqcasına üstün tutur, çünki məhz ikinci qiymət onun əsas motivlərinə – iş görmək, oxumaq, müəllimin bütün göstərişlərini səliqə ilə yerinə yetirmək – bilavasitə cavab verir. İş bilavasitə istiqamət, vaxtı ilə get - gedə nəticəyə olan istiqamətlə əvəz edilir, çünki müəllim, hər şeydən əvvəl, şagirdin əməyini işin nəticələrinə görə qiymətləndirir. Şagirdə müəllimin iradəsinə danışıqsız tabe olma yaranır. İbtidai sinif müəllimi şagirdin nəzərində ən nüfuzlu şəxsdir. Müəllimin iradəsinə bu qeyri – tənqidi, nüfuzlu tabe olma həmin yaşda şəxsi intizam formasıdır və şagirdin iradəsinin inkişafında yeni addımdır. Oğlan və qızların iradi fəaliyyətindəki fərqlər artıq kiçik məktəb yaşında özünü göstərir. Biz bu fərqlərdən danışarkən oğlanlarda və qızlarda iradənin inkişaf səviyyəsini nəzərdə tuturuq. Oğlanlarda iradənin qızlara nisbətən yaxşı inkişaf etməsi və ya qızlarda hisslərin oğlanla nisbətən yaxşı inkişaf etməsi haqqında təsəvvür doğru deyildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əzələ enerjisinin sərf edilməsi ilə əlaqədar olan fiziki fəaliyyət tələb edilən hallarda oğlanlarda iradi xüsusiyyətlər qızlara nisbətən daha aydın əks olunur, fiziki qüvvə sərf etmək lazım olmayan hallarda şox vaxt iradi xüsusiyyətlər solğun əks olunur. Çox vaxt oğlanlar qızlara nisbətən fiziki iş, cəld oyunlar, yerləş, qaçış və s. zamanı daha artıq təmkinlilik, dözümlülük və inadlılıq göstərilir. Lakin kənar işə uymadan dərstdə sakit oturmaq üçün, ev tapşırğını səliqə ilə yerinə yetirmək üçün onlarda təmkinlilik və inadlılıq çox vaxt çatışmır. Halbuki qızlar bu vəzifələrin öhdəsindən daha yaxşı gəlirlər.

Oğlanlar fiziki qüvvə və məharət tələb edən xarici maneələrin aradan qaldırılmasında böyük qoçaqlıq (bəzən ağılsız qoçaqlı) göstərə bilirlər, lakin məzəmmətə layiq hərəkət etdiklərini müəllim və şagird kollektivi qarşısında boyunlarına almaq tələb edildikdə özünü itirmə, qorxaqlıq və cəsəraətsizlik göstərilir. İradəni düzgün tərbiyə etmək məqsədilə müəllim, şübhəsiz, uşaqların fərdi xüsusiyyətlərini görməli və ayrı – ayrı şagirdlərin iradəsinin inkişafı və möhkəmləndirilməsi üsulu və yollarını təyin edərək bunlar nəzərə almalıdır. İradənin fərdi xüsusiyyətləri bir çox səbəblərdən asılıdır ki, onların içərisində uşağın sinif fəaliyyəti tipinin xüsusiyyətləri, ailədə və tərbiyənin xüsusiyyətləri başlıca yer tutur. İradənin bu xüsusiyyətləri şagirdlər çətinliklərə və maneələrə rast gələndə özünü parlaq surətdə göstərir.

INTERAKTİV TƏLİMİN MAHİYYƏTİ VƏ ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Rzayeva G.M.

Bakı Slavyan Universiteti

İnteraktiv təlim bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməyə, vətəndaşlar üçün vacib sosial və intellektual təfəkkürün, müstəqil çalışma, müstəqil düşünmə bacarıqlarının inkişafına kömək edən demokratik üsullarla aparılan təlim prosesidir. Fəal təlim həm məzmunun öyrənilməsinin, həm də tətbiqinin səmərəliliyini artırır və şagirdlərin dərketmə fəaliyyətini daha da inkişaf etdirir. İnteraktiv təlim prosesində dərstdə yaranan şagirdlərarası öyrənmə-öyrətmə ünsiyyəti və əməkdaşlığı, müəllim-şagird birliyi və əməkdaşlığı nəzərdə tutulursa, interaktiv metodlar isə təlim prosesində öyrənmə və anlaşılmaya, bacarıq və keyfiyyətlərə şagirdlərin yiyələnməsini həyata keçirən üsullar, tərzlər, işlər, yanaşmalar, vasitələr nəzərdə tutulur.

Fəal təlim faydalı meod kimi həm də şagirdlərin zehni cəhətdən yorulmamalarının qarşısını alır. Bu yeni metodla keçilən dərslərin bir üstün cəhəti də ondan ibarətdir ki, dərslərin sonunda şagirdlər obyektiv olaraq qiymətlərini özləri verirlər. Şagirdlərin sərbəst düşüncələri, fikir yürütmələri fəal təlimlə keçilən dərslərdə qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Müəllimlər yeni bir rol – biliklərin əldə edilməsi yolunda bələdçi rolunu qəbul etməlidir. Müəllim tərəfindən şagirdə şəxsiyyət kimi yanaşılmalı, onun fərdi cəhətləri nəzərə alınmalı və ona hörmət əsasında münasibət göstərilməlidir. Müəllim və şagirdlər arasında olan münasibətin, psixoloji mühitin dəyişdirilməsi yeni təlim metodlarının tətbiq edilməsinin əsas şərtidir. Şagirdə hörmətlə yanaşma, etibar etmə hissinin yaradılması, cavabların yaxşı və ya pis qiymətləndirilməsindən kənarlaşma, şagirdə müəllimə qarşı hörmət, özünə inam hissi yaratmalı, müvəffəqiyyətsizliyin olmasına dair qorxu aradan götürülməlidir. Şagirdlərdə özünə inam hissi daha yaxşı formalaşır.

Şagirdlər öyrəndiklərinin üzərində düşünür, özləri üçün məna daşıyan hissəni seçir, mövcud düşüncələrini yeni məlumatlarla zənginləşdirir və ya dəyişdirir, müzakirə üçün öz düşüncələrindən, biliyindən necə istifadə edəcəyini müəyyənləşdirir. Bu zaman şagirdlərdə əsas öyrəndiklərini ümumiləşdirmək, fikirlərini izah edə bilmək, düşüncələrini paylaşmaq, münasibət bildirmək, biliyini yoxlamaq, biliyini qiymətləndirmək əlavə suallar üzərində düşünmək bacarıq və vərdisi formalaşır. İdrak fəaliyyətinin gedişində şagirdlərin məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkürü inkişaf edir. Təfəkkürün inkişafının başlanğıc nöqtəsi isə informasiyadır. Şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirmək üçün fəal təlim üsullarından istifadə olunur. Metodlar imkan verir ki, biliyi qazanma prosesi daha aydın olsun. Şagirdlər təlim prosesində qazandığı fikirləri əsaslandırmağı, sübut etməyi öyrənir, dinləməyi, alternativ fikrə hörmət etmək bacarığına yiyələnirlər. Təlim prosesində işgüzar iş mühiti, əməkdaşlıq şəraiti yaradıldığından iştirakçıların yüksək fəallığı təmin olunur. Müasir dərslərdə müəllim hər bir uşağı görür, onun potensialından maksimum istifadə edir. Müasir dərslər bütün iştirakçıların qarşılıqlı inam və etibar əsasında canlı ünsiyyətdir. Dərs nəinki müəllimin, həm də şagirdin yaradıcılığının nəticəsi olur. Dərslərdə əsas məsələlərə əməl etməklə müəllim yeni məlumatları əvvəlki məlumatlarla tutuşdurmağın vacibliyini görür, dərsləri əldə edilmiş məlumatlar üzərində qurmağı və daha sonra əldə olunacaq məlumatı duymağın və nəzərdə saxlamağın vacibliyini görür, bir çox fərqli nəticələri yeni biliklər əldə edilməsinə qədər irəliləyə bilər.

BƏDİİ VƏ ƏDƏBİ DİL VƏ ONLARIN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Sarıyeva S.R.

Bakı Slavyan Universiteti

Bədii ədəbiyyat söz sənətidir. Söz isə bədii dilin spesifik mövcudiyyət forması, tikinti materialıdır. Bədii sözsüz ədəbiyyatı təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Ədəbi dilsiz heç bir bədii əsərdən söhbət belə gedə bilməz. Ümumxalq dilinin cilalanmış, müəyyən normalara salınmış qoluna ədəbi dil deyilir. Ədəbi dil ictimai müəssisə və idarələrdə, nəşriyyat və mətbuatda, kino və teatrlarda, radio və televizorda, maarif və mədəniyyət ocaqlarında və s. istifadə olunan dildir. Hər bir ədəbi dil həm şifahi, həm də yazılı formalara, eyni zamanda zəngin üslubi rəngarəngliyə malik olur. Ədəbi dilin hamı üçün aydın və ümumi olması onun əsas əlamətlərini təşkil edir. Bədii dil ümumxalq dili əsasında formalaşsa da, onun sərt qayda-qanunlarına riayət etsə də, ümumxalq dilindən fərqlənir. Ümumxalq dili çox geniş anlayışdır. Belə ki, ümumxalq dili dedikdə xalqın bütün dil vasitə və formalarının məcmusu nəzərdə tutulur. Dildə hər nə varsa, bunların hamısını ümumxalq dili əhatə edir. Canlı danışığı dili hələ işlənməmiş, ədəbi təhlil süzgecindən keçirilməmiş, cilalanmamış, "çiy" olduğu halda, ədəbi dil müəyyən elmi-ədəbi qayda-qanunlar əsasında möhkəm işlənmiş, təmizlənmiş, düzəldilmiş bir dildir. Ədəbi dil özünəməxsus daxili qaydalara və ədəbi normalara malikdir. Normativlik ədəbi dildə başlıca şərtidir. Ümumi normalar olmadan ədəbi dil də ola bilməz. Ədəbi normalar fikrin aydın, dəqiq ifadə olunmasına, hamı tərəfindən eyni formada anlaşılmasına, düzgün və vahid nitq yaratmağa kömək edir.

Ədəbi dilin normaları dilin bütün sahələrinə aid olur; məsələn: 1) fonetik normalar; 2) orfoepik normalar; 3) orfoqrafik normalar; 4) qrammatik normalar; 5) üslubi normalar; 6) semantik normalar; 7) leksik normalar. Ədəbi dilin normaları daimi deyildir. Bunlar dilin inkişafı ilə bağlı olaraq zaman keçdikcə təkmilləşir, dəyişir və zənginləşir.

Ümumxalq dilinin iki qola ayrıldığını M.Qorki çox gözəl şərh etmişdir: — "Dilin ədəbi və xalq dili deyərək ikiye bölünməsi yalnız onu göstərir ki, necə deyirlər, bir — xam dil var, bir də sənətkarlar tərəfindən işlənmiş dil." Ədəbi dil o qədər rəngarəngdir ki, hətta müxtəlif üsluba malik hər bir sənətkarın

özünəməxsus bədii dili vardır. Bədii dil həm fikrin ifadə vasitəsi, həm də sənətkarın üslubunu formalaşdıran bir vasitədir. Bədii dil ümumxalq dilinin ən aparıcı qoludur, onun qaymağıdır. Bədii dildə söz sətiraltı mənə yükünə malik olmalıdır. Bundan başqa, sözün necə səslənməsi, onun fonetikasi da bədii dildə, xüsusən poeziyada az əhəmiyyət kəsb etmir. Problem necə qoyulursa qoyulsun, əgər onun dili zəif, solğun, obrasızdırsa, onda heç bir ədəbi uğurdan söhbət belə gedə bilməz. Yazıçı öz fikrini, ideyasını, ədəbi məramını yalnız dil vasitəsi ilə ifadə edə bilər. Bədii əsərdə bədii dilsiz nə məzmun, nə də forma mövcud ola bilər. Dil məzmun və formanın bütün elementlərinin ifadəçisi, onun baş memarıdır. Dil poetik fiqurları bir-birinə qaynaq edən, möhtəşəm, canlı bir orqanizm yaradan qüdrətli bir vasitədir. Hətta hər hansı poetik fiqurun özü belə bədii dilsiz yarana bilməz, onun da xəmiri mütləq ədəbi dillə yoğrulmalıdır.

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ BƏDİİ DİLİN ROLU

Sarıyeva S.R.

Bakı Slavyan Universiteti

Məlumdur ki, şeirdə, nəsrə və dramaturgiyada sənətkarlığın tərkib hissəsi kimi dil materialı söz mühüm yer tutur. Söz isə bədii dilin spesifik mövcudiyyət forması, tikinti materialıdır. Rənglər, onun spesifik çalarları olmadan rəssamlığı təsəvvür etməyin qeyri-mümkünlüyü kimi, bədii sözsüz də ədəbiyyat təsəvvürə gəlmir. Ədəbi dilsiz heç bir bədii əsərdən söhbət belə gedə bilməz. Bədii dil ümumxalq dili əsasında formalaşsa da, onun sərt qayda-qanunlarına riayət etsə də, ümumxalq dilindən fərqlənir. Ədəbi dil müəyyən elmi-ədəbi qayda-qanunlar əsasında möhkəm işlənmiş, təmizlənmiş, dürləşdirilmiş bir dildir.

Ədəbi dil o qədər rəngarəngdir ki, hətta müxtəlif üsluba malik hər bir sənətkarın özünəməxsus bədii dili vardır. Bədii dil həm fikrin ifadə vasitəsi, həm də sənətkarın üslubunu formalaşdıran bir vasitədir. Bədii dil ümumxalq dilinin ən aparıcı qoludur, onun qaymağıdır. Ədəbi dil ümumxalq dili əsasında formalaşsa da, öz növbəsində ümumxalq dilini zənginləşdirir, onun lüğət ehtiyatını, eləcə də ifadə imkanlarını artırır. Ədəbi dil obrazlı, lakonik, cazibədar olmalıdır. Ona görə ümumxalq dilindəki bütün sözlərdən yox, ən gözəl, fikrin ifadəsinə kömək edən leksik, ideomatik, frazeoloji vahidlərdən istifadə etmək lazımdır. Bədii dilin İngilis dili dərslərində tədris olunması bir çox metodistlərin və pedaqoqların uzun zamanlardan bəri fikir ayrılıqlarına səbəb olmuşdur. Lakin dilçilərin, ədəbi tənqidçilərin və pedaqoqların mübahisəli fikirləri və müxtəlif mövqelərinin olmasına baxmayaraq bədii dilin xarici dil dərslərində tədris olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bədii dilin ingilis dili dərslərinə daxil edilməsi fənnin dəyərli materiallarla təmin olunmasına xidmət edir. Bədii ədəbiyyatla tanış olmaq tələbələrin fərdi inkişafına kömək edir. Bədii dil tələbələrin İngilis dilinin öyrənilməsinə cəlb olmasına və eyni zamanda ünsiyyət qabiliyyətini artırmasına kömək edir. İngilis dili dərslərində bədii dilin tədris olunması tələbələrin nitqinin, düşüncə tərzinin, psixologiyasının, mədəni səviyyəsinin, dünyagörüşünün inkişaf etməsinə imkan verir.

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ BİRDİLLİ VƏ İKİDİLLİ LÜĞƏTLƏRİN ÜSTÜNLÜKLƏRİ VƏ TƏTBİQİ

Səbzəliyeva G.F.

Odlar Yurdu Universiteti

Müasir dövrdə xarici dillərin tədrisi əsas prioritet istiqamətlərdəndir. Dünya dövlətlərinin bir-birlərinə integrasiyası şəraitində daim dəyişməkdə və yenilənməkdə olan dünyanın və dövlətlərin əsas tələblərindən biri də vətəndaşların mənsub olduqları ölkənin dili ilə yanaşı, elm və texnologiyanın inkişafında rolunu böyük olan dövlətlərin də rəsmi dilini öyrənməkdir. Xarici dilin tədrisinin digər humanitar fənlərin tədrisindən fərqləndirən əsas amil isə onun spesifikliyidir ki, bu da ilk növbədə xarici dil dərslərinə yeni məzmun verməkdən daha çox mövcud fikirləri yeni işarələr sisteminə çevirməyə xidmət etməsindən irəli gəlir. Xarici dilin tədrisində arzuolunan nəticələri əldə etmək üçün bir sıra innovativ vasitələrdən istifadə zəruridir. Xarici dil müəllimi kimi fikrimcə tədris prosesinin uğurlu olmasında zəruri olan məsələlərdən biri də bu prosesdə iştirak edənlərin (məktəb şagirdləri, universitet tələbələri və müxtəlif dil kurslarında təhsil alanların) müxtəlif növ lüğətlərdən məharətlə istifadə bacarığına yiyələnmələridir.

Tədris prosesində istifadə olunan lüğətlər məzmununa və mahiyyətinə görə etimoloji lüğətlərə, tərcümə lüğətlərinə, izahlı lüğətlərə və başqa növlərə bölünür. Sadalan bu kimi lüğətlər isə birdilli (sadəcə tədris olunan xarici dildə) və ikidilli (tədris olunan xarici dillə yanaşı tərcüməsinə verildiyi dildə) ola bilər.

Tədris prosesində sürətli və tam keyfiyyətli nəticələrin əldə olunması üçün bir müəllim olaraq hər zaman birdilli lüğətlərin istifadəsinin tərəfdarı olsam da, tədris prosesində iştirak edənlər hər zaman mənimlə həmfikir olmur və ikidilli lüğətlərdən də istifadəyə üstünlük verirlər. Sözsüz ki, düzgün və planlı şəkildə istifadə hər iki lüğət növünün tədris prosesində əhəmiyyətini artırır. Tədris prosesində iştirak edənlərin ikidilli lüğətlərə üstünlük vermələrinin əsas səbəbi sözün mənasını birbaşa görmələridir. Halbuki, bunun hər zaman uğurlu bir yol olmamasına aşağıda göstərilən nümunələrlə şahid ola bilərik:

- 1) I can't see Lydia anywhere. (perceive with the eye) – görmək
- 2) The security guard asked to see our passes. (inspect) – yoxlamaq, təftiş etmək
- 3) Can you see what I mean? (understand) - anlamaq
- 4) We are going to see a film tonight. (be a spectator at) – izləmək
- 5) I'd like to see the manager please. I have a complaint. (have a meeting with) – görüşmək, iş görüşü

olmaq

Argentinalı alim Carlos Alfredo Yorionun 1971-ci ildə apardığı tədqiqat zamanı tələbələrin yarısından çoxunun ikidilli lüğətlərə əhəmiyyət verdiyi və bu lüğətlərin köməkliyi ilə daha çox dil bilgilərinə yiyələnəcəklərinə inandıqları aşkara çıxmışdır. Xarici dil müəllimi kimi şəxsi təcrübəmdən deyərəm ki, birdilli lüğətlərdən istifadə tədris prosesində iştirak edənlərin (məktəb şagirdləri, universitet tələbələri və müxtəlif dil kurslarında təhsil alanların) verilən məlumatı daha tez qavramalarına, tədris olunan dilin leksik və fonetik göstəricilərinə daha çox yiyələnmələrinə şərait yaradır. Belə ki, başa düşülməsi çətin və ya mənası anlaşılmayan hər hansı bir sözü birdilli lüğət vasitəsi ilə öyrənib dərk etdikdə həmin sözlə yanaşı onun sinonimə, antonimə, həmçinin ana dilində izahına geniş şəkildə bələd olmaq mümkündür ki, bu da dili öyrənən şəxsin daha keyfiyyətli nəticə əldə etməsinə gətirib çıxarır. Tədris prosesində qarşıya qoyulmuş məqsəd öncədən müəyyən olunarsa və təhsilalanların hansı tip lüğətlərdən istifadə edəcəyi tədris prosesinin ilkin mərhələsində müəyyənləşdirilərsə dilin mənimsənilməsində daha effektiv nəticələr əldə olunur. Adətən xarici dili yenidən öyrənməyə başlayanlar ikidilli lüğətlərdən istifadəni daha əlverişli hesab edirlər. Bu tipli lüğətlər onlarda ilkin dil vərdişlərinə və lüğət bazasına daha tez yiyələnmələrinə, eləcə də ilkin ünsiyyət üçün zəruri informasiyanın əldə edilməsinə şərait yaradır.

Texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq onlayn şəkildə də çoxsaylı lüğətlər əldə etmək olar ki, onların əldə olunması nəzərdə tutulmuş məlumatlara daha sürətli və asan əlçatanlığı təmin edir.

Bu tip ikidilli lüğətlərə misal olaraq ölkəmizdə geniş miqyasda istifadə olunan Dilmanc və Google translate, birdilli lüğətlərə isə Cambridge və Oxford lüğətlərini göstərmək olar. Yuxarıda qeyd olunan lüğətlərin hər birində tələffüz qaydaları verilsə də, birdilli lüğətlər olan Cambridge və Oxford lüğətləri vasitəsi ilə standart və düzgün tələffüz qaydalarına yiyələnmək, o cümlədən sözlərin bir neçə kontekst daxilində və daha geniş imkanlarda istifadə xüsusiyyətlərinə bələd olmaq mümkündür. Bu tip göstəricilər ikidilli lüğətlərin tədris prosesindəki əhəmiyyətini heç də azaltmır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi məqsəddən asılı olaraq (məsələn tərcümə sahəsində) ikidilli lüğətlərin istifadəsi daha təqdirəlayiq hal ala bilər. Ümumilikdə isə hər iki lüğətdən düzgün istifadə qaydalarına bələd olduqda tədris edilən dildə qarşıya qoyulmuş hədəflərə daha tez və keyfiyyətlə nail olmaq mümkündür.

ÜMUMİSLƏK OLMAYAN SÖZLƏR VƏ ONLARIN DİLDƏ İSTİFADƏSİ

Səlimova N.S.

Odlar Yurdu Universiteti

Xalqın həyatının inkişafında baş verən dəyişikliklər ilk növbədə öz əksini, dilin lüğət tərkibində tapır. Qeyd etmək lazımdır ki, dilin lüğət tərkibinin inkişafı prosesi xalqın tarixi inkişafı ilə vəhdət təşkil edir. Xalqın tarixini izləmədən lüğət tərkibindəki inkişaf meyllərini aşkar etmək mümkün deyildir. Bu dil nəsil-dən-nəslə keçərək öz daxili inkişaf qanunlarına əsasən dəyişmiş və təkmilləşmişdir. Məlumdur ki, ingilis dili dünya dilləri içərisində zəngin lüğət ehtiyatı olan dillərdən biridir. Xalqın iqtisadi – siyasi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər, yeni istehsal üsulları, yeni texniki tərəqqi elmi nailiyyətlər, kənd təsərrüfatındakı əsaslı dönüş, ictimai quruluşun dəyişməsi, elm, mədəniyyət, ticarət, ədəbiyyatın inkişafı, dövlətin yaranması və s. bu kimi hadisələr ingilis dilinin lüğət tərkibinə təsir edərək, onun daha da

zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Müasir ingilis dili öz inkişafı prosesində uzun və mürəkkəb bir yol keçmişdir.

Dilimizdəki sözlər işlənmə dairəsinə görə 2 qrupa bölünür: ümumişlək sözlər və ümumişlək olmayan sözlər. Dilin lüğət tərkibində xalqın tarixi əks olunur. Sözlər elmdə, texnikada, mədəniyyətdə baş verən dəyişikliklərin, tarixi hadisələrin canlı şahidləridir. Zaman keçdikcə bəzi məfhumlar dəyişir, yox olur və belə məfhumları bildirən sözlər də köhnəlir, öz ümumişlək xüsusiyyətini itirir. Belə sözlər köhnəlmiş sözlər adlanır.

Azərbaycan dilinə məxsus nümunələr:

Dərviş, vəzir, töyçü, çarıq, cindar, sarban, xış, girvənkə, darülfünun, pristav, qorodovoy, konka, dəbilqə, qalxan, xurcun və s

İndi isə ingilis dilinə də məxsus nümunələrə nəzər salaq: Affright (frighten someone), aliment (food; nourishment), animalcule (a microscopic animal), assay (attempt), asunder(apart), avaunt (go away), bane(poison), crumpe(a person's head), coz(cousin), damsel (a young unmarried woman), recreant (cowardly), rede (advice or counsel), riband (a ribbon), sooth (truth), speed (success), beldam (an old woman), cadet (a younger son or daughter) Sözlər ümumişləklik xüsusiyyətini bir sıra səbəblərə görə itirir. Bu səbəblər aşağıdakılardan ibarətdir:

1.Dövlət quruluşlar, ictimai-siyasi funksiyalar dəyişdikcə, bir-birini əvəz etdikcə onlarla bağlı sözlər də köhnəlir və sıradan çıxır.

2.İnsanların həyat və yaşayışları dəyişdikcə sözlər də köhnəlir və sıradan çıxır.

3.Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq sözlər köhnəlir və sıradan çıxır.

4.Dilin özünün inkişaf etməsi və zənginləşməsi ilə əlaqədar sözlər köhnəlir.

Köhnəlmiş sözlər iki yerə bölünür: arxaizmlər, tarixizmlər

Arxaizm deyəndə bu gün dildə işlənməyən sözlər nəzərdə tutulur. Söz özü dildən çıxmış və həmin sözlərin əvəzinə onların mənasını verən yeni sözlər yaranmışdır. Yəni anlayış qalır, lakin onu ifadə edən söz dəyişir. Məsələn: ayıtmaq (demək), əsən (sağ, salamat), uçmaq (cənnət), ayaq (qədəh), nəsnə (əşya), us (ağıl).

İngilis dilində istifadə olunmayan arxaizmlərə nəzər salaq:

Dandiprat (a young or insignificant person), divers (of varying types; several), enow (enough), erewhile(until now), eyne (eyes), fare (travel), gammer(an old woman), jakes (an outdoor toilet).

Dövlət quruluşunun dəyişməsi, əmək prosesinin təkmilləşməsi ilə əlaqədar sözlər *tarixizmlər* adlanır. Tarixizmlərdə anlayış da, onu ifadə edən söz də köhnəlir. Məsələn: Xan, töycü, sovet, mülkədar, qlava, hampa, bolşevik, katta, menşevik, darğa, dinar

İngilis dilindəki tarixizmlərə nəzər yetirək:

Degree (social or official rank), degrade (reduce to a lower rank, especially as apunishment), demoralize (corrupt the morals of) , furbish (polish(a weapon)), peeler (a police officer), smite (defeat or conquer)

Köhnəlmiş sözlərin bəziləri bu gün dialektlərdə də işlənir. Belə sözlər vaxtilə ədəbi dildə işlənilib sonra dildən çıxdığına görə həm köhnəlmiş sözlər, indi ədəbi dildə yox, ayrı-ayrı dialektlərdə yaşadığına görə həm də dialekt sözlər adlanır. Müxtəlif ixtisas və peşə sahələrinə aid sözlərə terminlər deyilir. Məsələn: frazeologiya, mübtəda, orfoepiya, tropik, flora, qələvi və s. Cəmiyyət mədəni cəhətdən inkişaf etdikcə bəzi terminlər get-gedə ümumişlək sözlərə çevrilir. İngilis dilli terminlərə nəzər salaq: XVI – XVII əsrlərdə Latın və yunan dillərindən külli miqdarda söz ingilis dilinin lüğət tərkibinə keçmişdir. Latın mənşəli sözlər, əsasən ədəbiyyat vasitəsilə dilə keçmiş, getdikcə öz formasını itirmiş və sadəcə olaraq adılmışdır. Animal, student, fact, picture və s. Yunan sözləri ingilis dilinin lüğət tərkibinə XVI – XVII əsrlərdə daxil olmuşdur. Demək olar ki, onların əksəriyyəti elmi terminlər hesab olunur. Məsələn, philology, gymnastics, physics, dialogue, comedy, epizode, cosmos və s.

Renessans dövründən sonra da alimlər XVIII-XIX əsrlərdə ingilis dilinin lüğət tərkibinə keçən yüzlərlə kimyəvi, bioloji, tibbi və texniki terminlərin məhz latın və yunan dillərinə mənsub olduğunu aydınlaşdırmışlar.

Kimya–acetic,caustic,silica(latın),creosol(yunan)

Fizika–electron,phase(yunan),nucleus,transformation(yunan)

Tibbi – diagnosis, psychiatry, streptomycin (yunan), appendicits, penycillin, bronchitis (latın)

Texniki terminlər – radiator, projector (latın), commutator, diode, triode (yunan)

XX əsrin sonundan elm və texnikanın gözlənilməz inkişafı, müxtəlif ölkələrlə əlaqələrin yaranması, sənaye, kənd təsərrüfatı, mədəniyyətin və mədəni əlaqələrin böyük sürətlə inkişafı, Azərbaycanda beynəlxalq

əlaqələrin möhkəmlənməsinə güclü təkan vermişdir. Artıq suveren inkişaf yoluna qədəm qoymuş Respublikamız xarici ölkələrlə, firmalarla əməkdaşlıq edir. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə bu əməkdaşlıq yeni keyfiyyət kəsb etməyə başlamışdır. İstər-istəməz bir çox Azərbaycan sözləri ingilis dilinin lüğət tərkibinə keçmişdir: manat, mugam, tar, pyty, parcha-bozbaş, dushbara, dovga, pilaff, kabab, lyulya-kabab, shakerbura, pakhlava, fasali, shor-qoqal və s. Bütün bunlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, dilin lüğət tərkibinə yeni söz və ifadələrin daxil olması, sözlərin yeni məna kəsb etməsi və s. dil hadisələri ingilis xalqının tarixi izlərini lüğət tərkibində həkk etmiş və möhkəmləndirmişdir.

TƏKMƏNALI VƏ ÇOXMƏNALI SÖZLƏRİN QRAMMATİKADA ROLU

Sərdarova O.M.

Odlar Yurdu Universiteti

Leksika haqqında qısa məlumat: Dilin lüğət tərkibindəki sözlərin məcmusu leksika adlanır. Leksika yunan sözü mənşəli “lexikos” sözündən olub, sözlər mənasını bildirir. Dilimizin leksikasını öyrənən dilçilik bölməsi isə leksikologiya adlanır. **Leksika** “söz”, **loqos** isə “elm” deməkdir. Deməli leksikologiya şöbəsi dilin lüğət tərkibindəki sözləri öyrənən dilçilik şöbəsidir. Leksikologiyanın dilçilik bölmələri aşağıdakılardır:

1. Semasiologiya	4. Frazologiya
2. Etimologiya	5. Leksikoqrafiya
3. Onomologiya	6. Derivatalogiya

Semasiologiya: Dilin lüğət tərkibində olan sözlərin hər biri müəyyən leksik mənanı daşıyır. Deməli mənası olan hər bir söz dilin semantik sistemini yaradır. Bu mənada dilin semantik sistemindən bəhs edən dilçilik şöbəsi semasiologiya adlanır. Semasiologiya sözü yunan mənşəli olub, semasio “ifadə etmək, göstərmək”, loqos isə “nəzəriyyə” deməkdir. Konkret desək, semasiologiya sözün mənası haqqında elmdir. Semasiologiya dilin leksik-semantik sistemini, sözün daxili cəhətini, mənaca genişlənməsini və daralmasını, sözlərin məna qruplarını, sözüün mənası ilə forması arasında mövcud əlaqəni öyrənir.

Sözlərin təkmənəliyi və çoxmənalılığı: Sözlərin ancaq bir məna bildirməsi təkmənəlilik adlanır. Buna dilçilikdə **monosemiya** deyilir. Monosemiya yunan mənşəli söz olub, **mono-təks, sema-işarə** deməkdir. Məsələn: mən, sən, iyirmi, qara və s. Sözün əsas mənasından əlavə bir sıra mənaları bildirməsinə çoxmənalılıq deyilir. Dilçilikdə çoxmənalılığa **polisemiya** adı verilmişdir. **Poli-çox, sema-işarə** deməkdir. Məsələn: göz sözü- iki göz ev, şafın gözü, və s. Yaxud head(baş) sözü- baş həkim, baş mühəndis, baş soğan, stolun başı və s. digər bir misal çəkəkş Table(stol) yemək, lövhə, qonaqları əyləndirmək və s. Gass (baromet, r stəkan, şüşə, güzgü, və s.). Çoxmənalılıq dildə müəyyən səbəblərlə bağlı olaraq yaranır. Sözlər əvvəl təkmənəli olur müəyyən tarixi dövrdən sonra çoxmənalılığa doğru inkişaf edir. Çoxmənalılığın yaranmasında məcazlaşma mühüm rol oynayır. Əşya və hadisə haqqında təsəvvür dərinləşdikcə əşya və hadisələr insan təfəkküründə bir neçə əlamətinə keyfiyyətinə görə möhkəmlənir. Əşya və hadisələrin əlamət və keyfiyyətlərinin başqa bir söz forması ilə ifadə olunmasına zərurət yaranır. Lakin əşya və hadisələrin əlamət və keyfiyyətləri yeni bir söz formasını tapa bilmir. Bu zaman söz təkmənəlilikdən uzaqlaşaraq çoxmənalılığa yaxınlaşır. Çoxmənalı sözlərin başa düşülməsində “konteks” mühüm rol oynayır və çoxmənalı sözlərin hansı mənada işlənməsi onların işləndiyi kontekstdən asılı olaraq dəyişir. Məsələn belə bir cümlələrə nəzər salaq. There is a **table** in the middle of the room- otagında ortasında masa var. There are some **tables** on the walls-divarda bezi tablolar var. I bought a **book** (object)-mən kitab aldım. He wrote a **book** (text)- mən text yazdım.

Hər bir mövhum başqa məfhumlarla müəyyən münasibətdə, əlaqədə olur. Bu zaman məfhumlar arasında yaxınlıq oxşarlıq əlaqə imkan verir ki eyni bir söz başqa əşyaların hadisələrin adı kimi işlənə bilsin. Yəni bir əşyanın predmentin hadisənin adı başqasının üzərinə keçir və onu da adlandırır. Məhz bu prosesin nəticəsində sözdə həqiqi məna ilə yanaşı, məcazi məna da yaranır. Sözün həqiqi və məcazi mənaları birlikdə çoxmənalılığı əmələ gətirir. Deməli çoxmənalılığın yaranması üçün əsas şərtlərdən biri odur ki məfhumlar geniş olsun. Çoxmənalılığın yaranması üçün məntiqi amilə üstünlük vermək lazımdır. Belə ki hır hansı bir söz yeni bir məfhumu ifadə etdiyi zaman əvvəlki mənasını saxlayır. Burada məntiqi amil sözlə yeni bir yaranmış məfhumu əlaqələndirir. Çoxmənalılığın yaranmasında dil amilini də unutmaq olmaz. Dil amili sözün nitqdə işlənməsi ilə bağlıdır. Söz nitqdə işləndiyi şəraitdən asılı olaraq yeni məfhumları ifadə etmək imkanı qazanır. Yeni mənalarla əsas məna arasında qarşılıqlı əlaqə qanunauyğun bir şəkildə olur.

Çoxmənalılıq dilin təbii inkişaf qanunauyğunluğudur. Bu proses tədricən yaranır və dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. İnsanlarda müşahidə, təhlil aparmaq qabiliyyəti əşya və hadisələrin oxşar, fərqli xüsusiyyətlərini ayırmaq bacarığı nəticədə dilin inkişafına, çoxmənalılığın yaranmasına şərait yaradır.

İngilis dilində çoxmənalı sözlərin digər nitq hissələri ilə əlaqəsi vardır:

Noun (isim) - witness 1. subut, şahidin ifadəsi 2. hadisəni ilk görən şəxs 3. məhkəmədə and içib ifadə verən şəxs və s.

Verb (feil) - run 1. insanın qaçması 2. maşınların şütüməsi 3. qanın axması 4. çayın axması 4. burunun axması.

Adjective: (Sifət) - large 1. large mouth – iri ağız, 2. large appetite- yaxşı iştaha, 3. large number- çox say.

Polisemiya digər dillərlə müqayisədə İngilis dili lüğətin daha xarakterikdir. Bu İngilis dilinin təkhecalılıq xarakter və kök sözlərin üstünlükləri ilə bağlıdır.

İSİ MƏLİKZADƏNİN HEKAYƏLƏRİNDƏ MƏNƏVİ-ƏXLAQİ DƏYƏRLƏR

Soltanova A.A.

Bakı Slavyan Universiteti

60-cılar bədii nəsrində əvvəlki illərdən fərqli olaraq insanın mənəvi-əxlaqi dünyasının təsvirinə meyl artmışdır. Ədəbi qəhrəmanı müsbət təsvirini bütün mürəkkəbliyi ilə canlandırmaq səyi getdikcə əsas xəttə çevrilirdi. Roman janrı öz yerini kiçik həcmli povest janrına təhvil verirdi. Məhz bu baxımdan 60-70-ci illər Azərbaycan nəsrində povestin çiçəklənməsi mərhələsi oldu. Ədəbiyyatımıza yeni qəhrəman tipi gətirmiş “60-cılar” ədəbi nəslinin nümayəndəsi, XX əsr Azərbaycan bədii nəsrinin görkəmli söz ustalarından biri də İsi Məlikzadədir. Ədəbiyyatda özünəməxsus üslubu, heç kimə bənzəməyən fərdi deyim tərzini olan sənətkar İsi Məlikzadə müasir Azərbaycan povestinin yaradıcılarından biri, gözəl hekayələr müəllifi kimi tanınır. XX əsr Azərbaycan ziyalisinin, kəndlisinin obrazlarını yaradan ustad nasirin əsərlərində özünəməxsus bədii dünya gerçəkliklərini - XX əsr Azərbaycan insanını, onun əxlaqını və yaşayış tərzini, mənəvi aləmini düzgün və aydın şəkildə görmək mümkündür. 35 illik bir yaradıcılıq yolu keçən yazıçı-dramaturq öz zəngin yaradıcılıq fəaliyyəti ilə fərqlənir. Yazıcının nəsr əsərlərinin demək olar ki, hər birində İsi Məlikzadə özünü yaradıb. “Quyu”da, “Dədə palıd”da, “Yaşıl gecə”də, “Gümüşgöl əfsanəsi”ndə yaradılan qəhrəmanların hər biri İsi Məlikzadənin mənəvi dünyasından güc almışlar. 50-90-cı illər Azərbaycanın mənəvi mühitini, həyat və məişətini İsi Məlikzadənin bədii nəsrinə və bu nəsrin qəhrəmanları vasitəsilə yaxından izləmək olar.

İsi Məlikzadənin yaradıcılıq fəaliyyətində nəsr əsərləri içərisində hekayə janrı geniş yer tutur. Sənətkarın hekayələrində hadisələr yığcamlığı, insanların azlığı, əhvalatların adiliyi və “kiçik” olması ilə fərqlənir. “Kiçik” olmasına baxmayaraq, hadisələrin doğurduğu həyəcan, sevinc və kədər, fərəh və şadlıq, narahatçılıq hissi mövcud dövrün ictimai səviyyəsini dəyişə bilməsə də, həqiqəti, reallığı əks etdirir.

Yazıcının bəzi hekayələri ailə-məişət və əxlaq problemlərinə həsr olunan əsərlərdir. Bu hekayələrdə müəllif müasirimiz olan insanın mənəvi aləmini, əxlaqını göstərməyə çalışır. İsi Məlikzadənin məişətlə bağlı qələmə aldığı hekayələrinin bir çoxunda mənəviyyat məsələlərinə yer verilmişdir. Ədib hekayələrində bir nəsilə, bir kökdən olan, amma müxtəlif xarakterə, dünyagörüşünə malik sürətlər yaratmışdır. Bununla da, kiçik nəslin tərbiyəsində ailənin, valideynlərin böyük rolu olduğu qənaətinə formalaşdırır.

Ümumiyyətlə 60-70-ci illərdə nəsrimizin diqqətini cəlb edən mövzular içərisində övlad-valideyn münasibətlərinin uşaqların tərbiyəsinə göstərdiyi təsiri məsələsi mühüm bir problem olaraq göstərilir. Bu baxımdan özünü göstərən nöqsanlar, ayrıntılarla bağlı məsələlərə tez-tez toxunulub, müraciət olunurdu.

60-80-ci illər Azərbaycan nəsrində, nümunəvi şəxsiyyət obrazının yaradılması, əsasən, kənd mövzusu ilə bağlı idi. Bu insanlar nə xarici görünüşü, nə cəmiyyətdəki mövqeyi, yeri, nə kəsərli danışmaları, nə də xüsusi bacarıqları ilə fərqlənmişlər. Bu insanları qeyri-adi edən, fərqləndirən o idi ki, yüksək şüura, hissi-idrakı kamilliyə malik idilər. Ustad nasir bu insanların mənəvi aləminin dərin, gizli qatlarında olan qəribəlikləri, zənginliyi üzə çıxarır, müəyyən səviyyəyə qaldırırdı. Bu da onun yüksək sənətkarlıq məharətindən xəbər verir.

İsi Məlikzadə hekayələrində yaradılan insanların hər birinin fərdi dünyası, daxili aləmi, duyğuları öz əksini tapır. Məhz buna görə də yazıçı “60-cılar” ədəbi nəslində ustad nasirlərimizdən biri kimi xüsusi yer tutmuşdur.

ALINMA SÖZLƏRİN LİŇQVİSTİK STATUSU

Süleymanova F.Ə.

Bakı Slavyan Universiteti

Sözün dildə mənimsənilməsi uzunmüddətli prosesdir. Alınma leksik vahid dildə uyğunlaşma dövrünü yaşayır və bu dövr ərzində istər onun işlənmə dərəcəsində, istərsə də fonetik cildində dəyişikliklər baş verir. Leksik alınmanın dilə daxilolma dövrünün təyini onun fonetik uyğunlaşma prosesinin mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün fonetik alınmalar problemi üzrə tədqiqat aparmağı zəruriləşdirir. Qrammatik alınmalarla bağlı da oxşar araşdırmalar aparmaq mümkündür.

Bir dildən başqa dilə keçən leksik vahidlərin bir qismini kök və şəkilçilərə ayırmaq mümkün deyildir. Yəni bu halda kök söz dilə keçmiş olur. Lakin digər qisim sözlər mənşəcə aid olduqları dillərdə müxtəlif morfemlərə parçalana bilir. Aydın ki, belə ayırma zamanı kök və affiks morfemlər bir-birindən fərqləndirilir. Deməli, dilə affiks morfeimli leksik vahidlər keçir. İlk mərhələdə yeni söz almış dildə leksik alınmanın tərkib hissələri haqqında düşünülür. Söz özünün semantik yükü ilə dilə keçir və müəyyən anlayışın, əşyanın, yaxud obyektin adını ifadə edir. İlk mərhələdə belə alınmalar söz alan dildə tam şəkildə dərk edilir və orada onları kök və şəkilçi kimi ayırmaq mümkün olmur. Bir çox hallarda bir dildən başqa dilə leksik alınmalar mümkün formaların hər biri kimi ayrı-ayrılıqda keçir. Bu sözlərə uyğun affiks morfeimli alınma sözlər də müstəqil şəkildə dilə keçmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, zaman krçdikcə affiks morfeimli alınmalar dildə çoxalır tam mənimsənilməyə onların tərkibindəki şəkilçilər başqa sözlərə qoşularaq söz yaradıcılığında iştirak edir. Bəzi hallarda onlar kalka olunaraq dildəki sinonim variantla əvəz edirlər. Lakin bu kimi analogi hadisələrə baxmayaraq, həmin şəkilçilər, əksər hallarda keçdikləri leksik vahidlərlə birgə işlənir və dildə ehtiyac duyulan “boş semantik yuvaları” doldurmağa xidmət edir. Bura ilk növbədə rus dili və rus dili vasitəsilə dilimizə keçmiş affiks morfemlər aiddir: *-izm, -ist, -loq, -tor, -logiya, -şik, -ik, -ika, -voz, -xod* və s.

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə bir nəticə çıxır ki, rus dilindən leksik alınmaların tədqiqi zamanı aşkara çıxarılan fonetik və qrammatik xüsusiyyətlər ayrı-ayrılıqda öyrənilməlidir. Azərbaycan dilinə rus dilindən keçən sözlər xarakter etibarilə çox müxtəlifdir. Bu sözlər təkcə rus dilinin özünə xas olan sözlərdən ibarət deyildir. Demək olar ki, çox hissəsi rus dilinə, oradan da, Azərbaycan dilinə müxtəlif Avropa dillərindən keçmişdir. Dilimizin lüğət tərkibində bu gün özünə möhkəm yer qazanmış olan bu dillərə məxsus sözlər dilimizə rus dili vasitəsilə gəldiyi üçün, əsasən, o dildə (rus) işləndiyi kimi qəbul edilmişdir.

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ MÜXTƏLİF METODLARIN MÜQAYİSƏLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Şabanova Ə.

Odlar Yurdu Universiteti

Dilin tədrisi metodu xarici dili ən yaxşı öyrətmə və öyrənmənin, dili öyrənmə nəzəriyyəsi və s. kimi tətbiq yollarını göstərən sistematik prinsip və prosedurlara əsaslanan bir tədris etmə yoludur. Xarici dilin tədrisi zamanı dilin təbiətindən, ikinci dili öyrənmə vəziyyətindən, öyrətmə zamanı hədəf və məqsədlərdən, sillabusun növündən, müəllimlərin rolundan, dili öyrənlərdən, istifadə ediləcək materiallardan, fəaliyyətlərdən, texnika və prosedurlardan asılı olaraq müxtəlif cür tədris metodları ortaya çıxmışdır. Bunlardan ən çox tətbiq olunanları “Qrammatik Tərcümə”, “Ümumi Fiziki Reaksiya”, “Dinləmə-danışma” metodlarıdır.

Dinləmə-danışma üsulu bir növ vərdiş əsasında formalaşan metoddur. Yanlışların gələcəkdə arzuolunmaz vərdişləri formalaşdırma bilmə təhlükəsindən dolayı müəllimlərin əsas hədəfi qabaqcadan tələbə və ya şagirdlərin etdikləri səhvləri aradan qaldırmaqdır. Müsbət yolda edilən səhvlərin düzgün vərdişlərin formalaşmasında kömək edəcəyini nəzərə alaraq, tələbələrə xarici dildə olan çoxlu cümlə nümunələrinin öyrədilməsi vacib məsələdir. Müxtəlif təlim məqsədləri, lüğət, qrammatika, ifadələr və s. da bu metoda daxil edilməlidir. Bu üsulla bir neçə məqsədə çatmaq mümkündür:

1. Tələbələr dialoqları az və ya səhvsiz əzbərləyə biləcəklər.
2. Tələbələr yeni sözləri əzbərləyəcək və onlardan dialoq, eləcə də qrammatika öyrənən zaman istifadə edə biləcəklər.

3. Tələbələr qrammatik çalışmaları asan, tez və səhsiz edə biləcəklər.

4. Tələbələr hər hansı bir cəmiyyətdə olan insanların mədəni və əənəvi fəaliyyətlər edə biləcəklərini görəcəklər.

Müəllim dialoqlar üçün səhnə hazırlayarkən özünün və tələbələrin nə edəcəyini deyir. Fəaliyyətlərin sırası aşağıdakı kimidir.

1. Müəllim dialoqu şəkillər və jestlərin köməyi ilə həyata keçirir.

2. Müəllim yuxarıda etdiyi kimi dialoqu təkrarlayır.

3. Müəllim dialoqun bir hissəsində təkrarlanan məşqlər zamanı şagirdlərə rəhbərlik edir. Müəllim seçilən sətirin kifayət qədər praktika edildiyini düşündüyü zaman növbəti sətirə keçir, ancaq bundan qabaq əvvəlcə qayıdaraq tələbələrin ilk sətiri necə əzbərlədiklərini yoxlayur

4. Müəllim və tələbələr dialoqu rollarla canlandıraraq praktika edirlər. İlk öncə müəllim dərstdə olan mövzudan bir rol ifa edərkən tələbələr başqa xarakterləri canlandırırlar. Sonra isə onlar rolları dəyişirlər.

5. Müəllim 2 tələbəsindən önə gələrək başqalarının dəstəyi ilə dialoqu canlandırmalarını istəyir. Daha sonra növbəti 2 tələbə eyni şeyləri edirlər və bu qalan vaxt ərzində təkrarlanır.

Qrammatik-tərcümə metodunda tələbələr qrammatik qaydaları öyrənərək cümlələri xarici dildən öz dillərinə çevirirlər. Bəzən güclü tələbələrdən bütöv mətni sözbəsöz tərcümə etməyi tələb olunur. Bu metodun iki əsas hədəfi vardır: tələbənin xarici dildə yazılmış ədəbiyyatı oxuması və tərcümə etməsini təmin etmək, ikinci isə tələbələrin ümumi intellektual inkişafını təmin etmək.

Qramatik-tərcümə metodu adətən tələbələrin öz ana dilində aparılır. Tələbə əvvəlcə qrammatikani əzbərləyir, sonra isə qrammatikadan çalışmaları, öyrənilməsi istənilən dildən və dilə tərcümə edərək qrammatika qaydalarını xüsusi həssaslıqla öyənir. Tərcümə edilən cümlələrin məzmununa görə daha çox diqqət yetirilir. Tələbələr daha yuxarı səviyyələrə çatdıqda, bütün mətnləri tədris olunan dildən tərcümə edə bilirlər. Testlər adətən klassik mətnlərin tərcüməsindən ibarət olur. Adətən bu metodda dinləmə və ya ünsiyyət praktikası olmur. İstifadə edilən bacarıqlar oxuma və tərcümə etməkdən ibarətdir.

Ümumi fiziki reaksiya (TPR) professor Ceyms Aşer tərəfindən hazırlanmış dil tədris metodudur. Bu dilin və fiziki hərəkətin koordinasiyasına əsaslanır. TPR-da müəllimlər xarici dili mimika və jestlərdən istifadə edərək tədris edirlər. Dinləmə və cavab vermək (hərəkətlərlə) iki məqsədi təmin edir: öyrənilən dilin tez mənimsənilməsi və dilin strukturunu passiv şəkildə öyrənilməsi. Qrammatika açıq şəkildə öyrədilmir, lakin dilin istifadəsindən asılı olaraq öyrənilə bilər. TPR lüğəti öyrənmək üçün əlverişli bir vasitədir, xüsusilə də idiomatik terminlər və xüsusi qəlib ifadələr üçün. Ümumi fiziki reaksiya metodunda tez-tez digər metod və texnikalar istifadə olunur. Bütün sinif və yaş qruplarında olan tələbələrlə istifadə oluna bilsə də, yeni başlayanlar arasında daha məşhurdur. Ümumi fiziki reaksiya metodunda tələbələr danışmağa məcbur edilmir. Bunun əvəzində müəllimlər tələbələri dinləmə praktikaları vasitəsilə dili kifayət dərəcədə qavrayaraq özləri kortəbii danışmağa başlayana qədər gözləyirlər. Dərsin başlanğıc mərhələsində tələbələr müəllimlərinə ana dilində cavab verə bilirlər. Bütövlükdə ümumi fiziki reaksiya metodunda vaxtın əksəriyyəti dinləmə anlayışına sərf edilsə də, metodun əsas məqsədi tələffüzü inkişaf etdirməkdir. TPR-da qrammatika dərsləri, xüsusən fel mövzusunda təşkil edilir. Müəllimlər həmin dərstdə öyrənilməli olan feller və sözlər əsasında tapşırıqlar verirlər. Buna baxmayaraq ümumi fiziki cavabı qrammatik tərcümə metodu kimi digər üsullardan fərqləndirən əsas cəhət onun qrammatikadan daha çox sözün mənasına fokuslanmasıdır.

Sonda onu deyə bilərik ki, heç bir metod öz-özlüyündə tamamlanmamışdır, lakin bu metodların hər birindən dilin əsas 4 bacarığından birini öyrətmək üçün istifadə etmək mümkündür. Burdan o nəticəyə gəlmək olar ki, tələbənin xarici dilin tam öyrənilməsini təmin etmək üçün müxtəlif metodlar var. Müəllim və tələbələr öz təlim və tədris məqsədləri üçün istifadə edə bilirlər. Müxtəlif metod və yanaşmalarla dərsin tədrisi prosesini maraqlı və innovativ etmək mümkündür.

DİSTANT TƏHSİL TEXNOLOGİYASININ XÜSUSİYYƏT VƏ XARAKTERİSTİKALARI

Şahin A.Ş.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Müasir təlimin müasir variantı olan distant təhsil mobil qurğuların çevik yaradılmasına, həmin qurğuların səmərəli təşkilinə əverişli imkan yaradan və virtual qrup nümayəndələrin tədrisin təşkilin ilə məşğul olanların işinin təşkili üçün geniş imkanlar yaradır. Əksər distant təhsil müəssisələri təkmilləşdirmə və kadrların yenidən hazırlanması təhsilinin təşkilində öyrənilənlərin sifarişlərinə əsaslanır ki, bu da yaxşı

effektin alınmasına səbəb olur. Distant və ənənəvi təhsil eyni zamanda distant təhsillə məşğul olan təhsil: Dünyanın aparıcı təhsil müəssisələri distant təhsil formasından geniş istifadə edirlər. Bu növ təhsil forması ilə məşğul olan qurumlar həmin müəssisələrin Açıq Təhsil Fakültələri adlanırlar. Bir sıra fakültələrdə işin uğurlu təşkili hər şeydən əvvəl müəssisəyə əlavə gəlirlərin və dividendlərin cəlb olunmasına geniş imkanlar açır.

Distant təhsil zamanı mühazirə mətnlərini və digər elektron tədris materiallarının yazılmasına ehtiyac qalmır.

Bu zaman təklif olunan müəllim materialları saxladığı yaddaş qurğusunda saxlamaqla arxivləşdirə bilər və istənilən vaxtda istənilən şəraitdə həmin materialı oxumaq imkanı verir. Distant təhsildə kursun materiallarını hazırlayanın işindən çox amillər asılıdır. Mətn və materiallar elə hazırlanmalıdır ki, yorucu və qəliz olmasın. Əksinə asan və cəlbədicə olsun. Bu məqsədlə, xüsusi prezentasiya və dizayn proqramlarının imkanlarından istifadə etmək məsləhət görülür. Kursun mümkün qədər sadə və anlaşıqlı formada hazırlanması vacib şərtlərdən hesab olunur. Distant təhsil texnologiyalarının tətbiqi informasiyaları, məlumatları və digər öyrədici yönümlü materialları öyrənlərə çatdırmaq və həmin materialları istifadəçilərdən qəbul etmək üçün xüsusi proqram və aparat vasitələri ilə təminatlandırır. Bu aparat vasitələrinə isə kompüter dəsti, printer, skaner, proyektor, televizor, modem, faks və digər şəbəkə qurğuları və bu qurğuların normal iş rejimini və internet şəbəkələrin didaktik imkanlarından istifadəsini təmin edə biləcək proqram vasitələri aid edilə bilər. Həmçinin rabitə mühitinin imkanları da təhsil mühitinə uyğun olmalıdır. Ənənəvi təhsildə olduğu kimi distant təhsil forması da özünəməxsus təlim metodları ilə zəngindir. Əsas məqsəd isə qarşıya qoyduğu əsas məsələlərdən ən başlıcası təhsilənlərin bir-biri ilə və öyrədənlərin bu virtual qruplar ilə qarışıqlı əlaqələrinin sıx təşkilinə yönəlmişdir. Bu istiqamətdə müəyyən işlərin görülməsinə və vasitələrin işlənməsinə baxmayaraq hələ də müəyyən işlərin görülməsinə ehtiyac vardır.

Distant təhsilin əsas atributları aşağıdakılardır:

- Təhsilənlərin fəaliyyətini detallar üzrə dəqiq müəyyənləşdirilməsi. Yəni məsələlərin qoyuluşu, əsas məqsəd və vəzifələrin dəqiq izah olunması, tədris materiallarının hazırlanması və s;
- Öyrədən və öyrənlərin tədris qrupları arasında inteqrativliyin təmin olunması;
- Müstəqil düşüncə tərzinin dəstəklənməsi və tədrisin xüsusiyyətlərini əks etdirən proqramlarda bu amilin yüksək səviyyədə təmin olunması;
- Proqramların materialın öyrədilməsində ardıcılığa istinad etməsi və bu ardıcılığın pozulmamasına nəzarət edə bilməsi imkanları ilə təchizatı.

Təlim metodu və texnologiyaları müəllim məqsədlərinə, imkanlarına cavab verirsə, distant təhsil ənənəvi təhsil forması qədər səmərəli ola bilər. Dünyada distant təhsilin imkanları zaman keçdikcə artır.

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ LAYİHƏ METODUNUN ƏHƏMİYYƏTİ

Şərifova G.E.

Bakı Slavyan Universiteti

Layihə işi, layihəyə əsaslanan təlim kimi tanınan layihə metodu standart təlim metodlarından biridir. Layihə metodikası yeni mövhum deyil. O, həm bizim ölkəmizdə, həm də xarici ölkələrdə didaktikada tətbiq olunmuşdur. Son zamanlarda bu metoda dünyanın bir çox ölkələrində diqqət göstərilir. İlk başlanğıcdan onu problem həlli metodu da adlandırırdılar. Layihə metodunu humanist idealara əsaslandığını bildirən amerikan filosofu və pedaqoqu C.Deuer, həmçinin onun şagirdi olan U.H.Kilpatrik fəlsəfədə və təhsildə şagirdin məqsədyönlü aktiv fəaliyyətinə əsaslanan tədris sistemi təklif etmişdir. XX əsrin əvvəllərində U.H Kilpatrick təhsil sistemində layihə metodunun geniş mənada izahını vermişdir. Müəyyən vaxt ərzində şagirdlər praktiki problemin həllinə cəlb olunurlar. Onun nəzəriyyəsinə görə layihə metodu şagirdyönümlüdür.

Ümumilikdə bu metod müstəqil fəaliyyətə üstünlük verir. İndividual, qrup və cütlərlə işə yönələn bu metod müəyyən vaxt ərzində verilən işi yerinə yetirməyi qarşıya vəzifə kimi qoyur. Bu yanaşma tədrisin və əməkdaşlığın vəhdətində həyata keçirilir. Layihə metodu hər hansı bir problemin həllinə yönəlir. Bir tərəfdən müxtəlif metodların istifadə edilməsinə, digər tərəfdən elmin müxtəlif sahələri arasında texnologiyalara, yaradıcılıq sahələrində inteqrasiyasına əsaslanır. Əksər hallarda layihələrə nəzarət müəllimlər tərəfindən olsa da onlar fərdi və qrup halında şagirdlərin özləri tərəfindən planlaşdırılır və icra edilir. Layihə işi adətən

valideynlər günündə və ya məktəb tədbirlərində ictimaiyyətə göstərilir. Ənənəvi metodun əksinə olaraq bu metod layihələr tətbiq etməyə, xüsusi bilik və bacarıqları əldə etməyə yönəlir.

Layihə metodikası üzrə iş hər hansı bir problemin varlığını göstərir, həmçinin problemi təhlil edir, onun həlli yollarını planlaşdırılmış şəkildə, məsələn qrup işi çərçivəsində hər şagirdin məsələ ətrafında birgə işini təşkil edir. Layihə metodu o zaman istifadə olunur ki, tədris prosesində hər hansı bir tədqiqat xarakterli layihə, yaradıcı tapşırıq nümunələri qarşıya qoyulur. Müəyyən problem yaradan faktorlara baxmayaraq sinif otağında müəllimlər üçün tələbələr qruplaşdırmağın heç bir limiti yoxdur. Halbuki, bütöv siniflə edilən işin, şagirdlərə verilən tapşırıqları yerinə yetirmək üçün onları cütlərlə və ya qruplar şəklində işlətməyin üstünlükləri və çatışmazlıqları vardır. Qrupla aparılan iş zamanı qrup üzvləri arasında mənsubluq hissi güclənir. Ortaya çıxan çatışmazlıqlardan biri odur ki, hər kəs eyni bir tapşırığı müəyyən vaxt kəsiyində eyni sürətlə etməyə məcbur olur. Müstəqil düşünməni qarşıya məqsəd qoyan bu metod şagirdlərdə özünə inamı və sosial vəzifə kimi hissləri də aşılayır. Başqa sözlə desək, xarici dilin öyrənilməsi siniflərin qrup halına gətirildiyi zaman effektiv nəticə göstərir.

KOMMUNİKASIYA PROSESİNİ ÇƏTİNLƏŞDİRƏN AMİLLƏR

Şərifzadə G.S.

Bakı Slavyan Universiteti

Kommunikasiyaya maneçilik törədən ən ümumi səbəbləri ortaya çıxarmaq, onun effektiv ünsiyyətə təsir formalarını başa düşmək çox vacibdir. Həmin səbəbləri aradan qaldırmaq ünsiyyəti inkişaf etdirməyin ən asan yollarından biri hesab olunur. Tərəflər arasında qarşılıqlı ünsiyyətin həyata keçməsinə maneçilik törədən bir sıra səbəblər vardır: dinləmə bacarığının zəif olması; bədən dilindən – qeyri-verbal ünsiyyətdən geniş şəkildə istifadə olunması; ünsiyyət quran insanlar arasındakı uyğunsuz əlaqə; tərəflərdən birinin dominantlığı əldə saxlaması; əqli vəziyyət; qavrama; həssaslıq; stereotiplər; yer; məkan və s. misal göstərmək olar.

İngilis dilinin öyrənilməsi zamanı kommunikasiyada üzləşdiyimiz problemləri isə əsasən bu şəkildə ümumiləşdirmək olar:

1. Tələbələrin ingilis dilini öyrənməyə münasibəti – İngilis dili məktəb, kollec və universitetlərdə məcburi keçirilən fənlərdən biridir. Çünki ingilis dili global dil kimi qəbul olunmaqla yanaşı, bu gün rəqabətə dayanan dünyada hər bir şəxsin sərbəst şəkildə ünsiyyət qurma bacarığının formalaşdırılması vacib olan bir dildir. Lakin bir çox tələbələr bu fakta məhəl qoymur, dili öyrənməkdə lazımı səy göstərmir.

2. Zəif öyrətmə metodologiyası – ingilis dilinin öyrədilməsi zamanı müəllim tələbəyə təkcə elmi nöqteyi-nəzərdən yox, bir çox aspektlərdən istənilən məsələdə kömək etməlidir. Müəllim və tələbələr arasında və tələbələrin öz aralarında interaktiv sessiyalar təşkil olunmalıdır.

3. İnnovasiyanın zəif tətbiqi – Müəllim zəif olan metodoloji biliyini gücləndirmək üçün sinif otağına innovasiya, yeni ruh, yeni forma və metodlar gətirməli, onların rəngarəngliyi və müxtəlifliyini təmin etməlidir. Öyrənənlər müasir dövrdə sinif otaqlarında texnoloji vasitələrdən istifadədən həzz alır. Müəllim bu faktı öz metodikasında nəzərə almalıdır.

4. Mədəniyyət və aksentdə fərqlilik – Dili öyrənərkən biz eyni zamanda həmin dilin sahib olduğu mədəniyyəti də öyrənirik. Bir çox hallarda tələbələrin yeni mədəniyyəti öyrənməkdə və qəbul etməkdə tərəddüd etdiklərini görürük. Digər problem isə aksentin fərqliliyindədir. Ana dili ingilis dili olan insanların danışmalarına qulaq asmaqla, onları təqlid etməklə bu problemin öhdəsindən gəlmək mümkündür.

5. İnfrastrukturun zəif təşkili – Müəllimlərin fərqli materiallar və metodlardan düzgün və geniş istifadə etməməsi də kommunikasiyada problem yaradan amillərdəndir.

İngilis dilini istifadə etmək onu öyrənməkdən daha çətindi. Tələbələrin dildən maksimum və səmərəli istifadəsini təşkil etmək üçün müəllimlər öz səylərini ən yaxşı şəkildə, birgə həyata keçirir, öz bilik, bacarıq və vərdislərini tələbələrin püxtələşməsi üçün səfərbər edirlər. Artıq müəllimlər bütün dünyanı sinif otağına gətirməyə imkan verən internet, müasir texnologiyalar və hətta sosial medyanı geniş istifadə edirlər. Müəllim və tələbələrin əməkdaşlığı, birgə səyi nəticəsində düzgün, uğurlu və problemsiz öyrənmə mühiti yaratmaq mümkündür.

İNGİLİS DİLİNDƏ İSMİN QRAMMATİK KATEQORİYALARI

Tağıyeva İ.A.

Odlar Yurdu Universiteti

İngilis dilində ismin qrammatik kateqoriyaları nisbi xarakter daşıyır və müxtəlif dilçilər fərqli kateqoriyalar irəli sürmüşlər. Onları ümumiləşdirərək ən çox qəbul olunmuş kateqoriyaları nəzərdən keçirək. İlk öncə “isim nədir?” sualını cavablandırmaq. İngilis dilində “Noun” Latin sözü olan “nomen” sözündən götürülüb mənası “name” – “ad” deməkdir. İsim nitq hissəsi kimi öz morfoloji xüsusiyyətləri ilə birlikdə Sanskrit qrammatiki Panini və antik Yunan mütəffəklərindən Dionisin əsərlərində təsvir olunmuşdur. Məsələn, qədim yunan dilində isimlər adlıq və təsirlik hal kateqoriyalarına, feillər isə, digər tərəfdən, keçmiş, indiki və gələcək zaman kateqoriyalarına bölünürdü. Aristotel də isim (“onomata”) və feil (“rhemata”) anlayışları barədə yazmışdır. İsim - sözü ən geniş mənada ifadə edən nitq hissəsidir. İsim təkcə canlı (məs., boy, girl, bird) və cansız (məs., book, table, chair) varlıqların deyil, həm də mücərrəd anlayışların, keyfiyyət, hal-vəziyyət, hərəkət adlarını da (məs., kindness, strength, sleep, fear, conversation, fight) bildirir. Nitqdə isimin bu tipləri müxtəlif cür işlənir, ona görə də, işlənmə xüsusiyyətlərini bilməyən şəxs nitqində səhvlər edə bilər.

İngilis dilindəki isimlər müxtəlif kateqoriyalara bölünür. Sözlərin qrammatik və leksik (məsələn, söz hansı sözdüzəldici prefiks və sufikslərlə işləyə bilər) xüsusiyyətləri mövcuddur. İsimin qrammatik kateqoriyalarını bütün dillərə eyni cür tətbiq etmək olmaz. Belə ki, Azərbaycan dilində artıqlı olmadığından, ingilis dilindəki isimlərin artıqlı ilə işlənmə xüsusiyyətlərini dilimizə tətbiq etmək mümkün deyil. İsimləri leksik mənalarına görə kateqoriyalara bölmək məqsədilə də cəhdlər göstərsə də, onların əksəriyyəti ziddiyyətli xarakter daşımışdır. İsim ən çox sayda söz olan nitq hissəsidir, ingilis dilindəki bütün sözlərin təxminən 42%-ni təşkil edir. İsimin əsas qrammatik kateqoriyaları bunlardır: Kəmiyyət (tək və cəm isimlər), Hal (adlıq və yiyəlik), Cins (qadın, kişi və neytral).

İngilis dilində cins kateqoriyası 3 üsulla müəyyən oluna bilər: 1) şəxs əvəzliliklərinin köməyi ilə (he, she, it); 2) xüsusi sufikslər vasitəsilə, -er/-or, -ess (actor - actress, waiter - waitress); 3) cinsi ifadə edən leksik ifadələr (niece-nephew; bull-cow)

Bəzi isimlər həm kişiyə, həm də qadına aid ola bilər. Belə isimlər ümumi cinsə mənsubdurlar (doctor, president). İsimlər canlı (animate) və cansızlara (inanimate) aid olmasına görə də iki qrupa bölünə bilər.

İngilis dilində isimlərin kəmiyyət kateqoriyası adından da göründüyü kimi kəmiyyət göstəricisini əks etdirir. Bu baxımdan, isimlər sayılan (countable) və sayılmayan (uncountable) olmaqla iki qrupa bölünür. Sayılan isimlər də öz növbəsində tək (singular) və cəm (plural) olmaqla iki qrupa ayrılır (a pear-pears). Sayılmayan isimlərə daxildir: mücərrəd anlayışlar (love, friendship); material adları (bread, butter, sugar); bəzi kollektiv cansız obyektlər (foliage, machinery); elm və peşəkar fəaliyyət adları (medicine, architecture); heterogen semantikaya mənsub sözlər. Buraya məhdud sayda sözlər daxildir (hair, advice, knowledge, money, information, news). Sayılan isimlər qrupuna daxildir: iki tayı olan isimlər (trousers, spectacles); topluluq bildirən isimlər (police, gentry, poultry, cattle); gözlə gördüyümüz və sayılması mümkün olan isimlər (books, pens, ideas).

Müasir ingilis dilində əksər isimlərin cəm forması -s (-es) şəkilçisi vasitəsilə düzəldilir, məsələn: boys, gardens, foxes, benches, books, horses və s.

Cəm şəkilçisi -s (-es) özündən əvvəl gələn səsdən asılı olaraq üç cür oxunur:

- 1) kar samitlərdən sonra [s]: parks [pa:ks], caps [kaps], cats [kasts], books [buks] və s.;
- 2) sait və cingilti samitlərdən sonra [z]: pencils ['penslz], boys [boiz], plays [pleiz], doctors ['dɒktəz] və s.;
- 3) fışıltili samitlərdən sonra [ɪz]: horses [ho:sɪz], noses ['noʊzɪz], carriages ['kærɪdʒɪz], foxes ['fɒksɪz] və s.

Müasir ingilis dilində yeddi isim vardır ki, onların cəm forması arxaik üsulla, yəni kökdəki saitin dəyişməsi ilə düzəldir. Bu isimlər aşağıdakılardır:

a man — men
a woman — women
a foot — feet
a tooth — teeth
a goose — geese
a mouse — mice
a louse — lice

Müasir ingilis dilində bir isim (ox—öküz) cəm şəklini -en şəkilçisi ilə düzəldir: ox — oxen. Bir ismin (child — uşaq) cəm forması isə həm kökdəki saitin dəyişməsi və həm də -en şəkilçisi vasitəsilə düzəldilir: child — children.

Mürəkkəb isimlərdə cəm şəkilçisi, adətən, əsas komponentə əlavə edilir. Editor-in-chief, brother-in-law, school-mate sözlərindən, birincidə əsas komponent editor, ikincidə brother, üçüncüdə isə mate sözüdür. Demək, həmin mürəkkəb isimlərin cəm formasını düzəltmək üçün -s şəkilçisi bu komponentlərə əlavə edilməlidir: editors-in-chief, brothers-in law, school-mates.

Müasir ingilis diliə bəzi mürəkkəb isimlərin tərkibində -man və ya -woman sözü olur. Bu qəbildən olan mürəkkəb isimlərin cəm formasını düzəldərkən -man (və ya -woman) morfemi -men (-women) morfeminə çevrilir, məsələn:

postman — postmen, woman-writer — women-writer, saleswoman—saleswomen, man-servant—men-servant, statesman— statesmen

Tərkibində -man morfemi olan German, Roman, Norman kimi sözlər mürəkkəb isim hesab edilmir. Buna görə də bu qəbildən olan isimlərin cəm forması, adi qayda ilə, yəni onların sonuna -s şəkilçisi artırmaqla düzəlir, məsələn: Germans, Normans, Romans. İsmi hal kateqoriyası dedikdə ismin cümlədəki semantik rolu və dildə qrammatik ifadəsi nəzərdə tutulur. İngilis dilində ismin iki halı var: Adlıq (Common) və Yiyəlik hal (Possessive Case). Adlıq halın ingilis dilində heç bir qrammatik göstəricisi yoxdur. Yiyəlik hal 's morfemi ilə düzəlir (a sailor's uniform).

Yiyəlik halın ən çox işlənən sintaqmatik mənaları bunlardır: mənsubiyyət (my sister's money); hərəkətin icraçısını bildirmək (my brother's arrival); müəlliflik (Shakespeare's sonnets); ölçü (a day's wait); məkan (at the dean's); mübaligə (a lion's courage).

Əgər bir şəxs və ya əşya iki və daha artıq şəxsə aiddirsə onda yiyəlik hal sonluğu yalnız axırıncı isimə əlavə olunur. Məsələn, Ann and Kate's mother is a teacher—Anna və Keytin anası müəllimədir. Burada Anna və Keytin anası eyni adamdır, yəni onlar bacıdır. Əgər hər hansı bir şəxs və ya əşya iki və daha artıq adama aid deyilsə, onda yiyəlik hal sonluğu bu şəxslərin hər birinə əlavə edilir. Məsələn, Ann's and Kate's eyes are blue—Anna və Keytin gözləri mavidir. Burada hər birinin gözləri ortaq olmadığına görə ayrı-ayrılıqda hallanır. İngilis dilində ismin başqa kateqoriyaları da vardır. Lakin bəhs etdiklərimiz ən çox qəbul olunmuş kateqoriyalardır.

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN İRADƏ TƏRBIYƏSİNİN MAHİYYƏTİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Vəliyeva K.İ.

Gəncə Dövlət Universiteti

Müəllim ətraflı düşünülməmiş işlərindən çəkinmək motivlərini hərtərəfli inkişaf etdirməli və möhkəmləndirməlidir ki, hələ lap başlanğıcda məqsədin qoyuluşu məsələsində kiçikyaşlı məktəblilər pis işin inkişafını dayandırmağı öyrənsinlər. Məqsəd qoyuluşunun başa çatdırılması anı qərardır; bu zaman şagird məqsəd seçməkdə öz tərəddüdlərinə və şübhələrinə son qoyur. İradə işin inkişafında bu anı biz çox vaxt aşağıdakı sözlərdə ifadə edirik: “Bunu edəcəyəm”, “Məktədə öz fəaliyyət baxışı təşkil edəcəyəm” və s. Öz təşəbbüsü ilə baş verən iradi işin məqsəd qoyuluşunun ümumi xarakteri belədir.

Tapşırığı yerinə yetirmək zərurətinin səbəb olduğu rəftarlardakı iradi işin birinci mərhələsi başqa cür başa verir. Şagird üçün tapşırıqlar əvvəlcə xarici məqsəd kimi görünür. Tapşırıq məqsədlərinin şagird tərəfindən necə qavranılmasından, bu məqsədlərə onun nə kimi münasibətinin müəyyən edilməsindən asılı olaraq, biz məcburiyyətlə olan hərəkətdən inandırma və arzu ilə olan hərəkətə qədər müxtəlif iradi işlərə malik olacağıq. Şagird tərəfindən məqsədin mənimsənilməsi prinsipial əhəmiyyətə malikdir. Bu mənimsəmənin səviyyəsini də işin — tapşırığın səviyyəsi müəyyən edəcəkdir. Biz ancaq daha sadə və tipik halları göstərəcəyik.

1. Tapşırığın məqsədi və icraçının söyləri ziddiyyətdə olur. Bu halda məqsəd narazılıqla qavranılır; hərəkət baş verirsə də, bu hərəkət formal və məcburiyyətlə olur.

2. Əvvəlcə tapşırığın məqsədi də narazılıqla, kənardan boynuna qoyulmuş və yad bir məqsəd kimi qavranılır. Lakin şagird onun əhəmiyyət və zərurətini dərk edir. İstəməmək hissi ilə vəzifəni yerinə yetirmək zərurəti arasındakı motivlərin mübarizəsi prosesində məqsəd mənimsənilir və xarici məqsəddən dönüb daxili zəruri məqsəd olur. Sonra müstəqil iradi işlər tipi üzrə görülür.

3. İşin cəxsi təşəbbüslə icra edilən iş kimi müstəqil yerinə yetirilməsi daxilən əsaslandırılaraq tapşırığın məqsədi lap əvvəldən arzu edilən məqsəd kimi qavranılır.

Beləliklə, artıq bu halların siyahısından biz görürük ki, tapşırıq ilə göstərilən hərəkətlər üçün məqsədin qoyuluşu psixoloji və pedaqoji cəhətdən dərin məzmunludur.

Başqa işlərdə olduğu kimi pedaqoji işdə də tapşırıqlar şagirdin fəaliyyətinin xarakter və quruluşunu məqsədəuyğun surətdə müəyyənləşdirir, uşağın psixikasında davranışın daha mühüm və mənəvi cəhətdən yüksək tələbat və motivlərini dərinləşdirir və inkişaf etdirir. Eyni zamanda tapşırıqlar müəllimin kömək və nəzarətini nəzərdə tutaraq, müəllim qarşısında şagirdin məsuliyyətini müəyyən edərək şagirdi motivlərin əziyyətli və çox vaxt faydasız mübarizəsindən xilas edir və müəyyənlik, inamlılıq və qətiyyətlik kimi iradi keyfiyyətlər tərbiyə edir.

Məqsəd aydın bir surətdə müəyyənəndikdən sonra, iradi işin sonrakı inkişafı baş verir – şagird icranın planlaşdırılmasına keçir. Şagirdin qarşısında yeni vəziflər durur. Əgər məqsədin qoyuluşu prosesində o, “Nə etməli?” sualına cavab axtarırsa, planlaşdırma prosesində o, “Nə etməli?”, “Hansı yolla məqsədə nail olmalı?” suallarına cavab axtarır. Məqsədə doğru olan hərəkətin ən doğru və qənaətlı yolunu tapmaq tələb olunur. Şagird öz işinin görülməyi şəraiti analiz edir, yol üzərindəki çətinlikləri və onların aradan qaldırılması üsullarını aydınlaşdırır. Planlaşdırma çox vaxt mürəkkəb psixi prosesdir; o hər şeydən əvvəl, ətraflı düşünmək və fikirləşməklə xarakterizə olunur.

Məsələn, əgər şagird qarşısında stol düzəltmək məqsədini qoyursa, o, stolu hazırlamağa başlamazdan qabaq, onu hansı materialdan düzəldəcəyini, bu materialı hardan götürəcəyini, stolu hansı alətlərlə düzəldəcəyini, işi necə bölüşdürəcəyini və s. fikirləşməlidir. Planlaşdırma bilik və fəal düşünməkdən asılıdır. Əgər şagird işin görülməyi şəraiti bilmərsə, o, işi düzgün planlaşdırma bilməz, deməli, onu müvəffəqiyyətlə də yerinə yetirə bilməz. Əlbəttə, bilik və ətraflı fikirləşmə məqsədin qoyuluşunda da tələb olunur. Onlar motivlərin mübarizəsində özünü aydın göstərir. Lakin ətraflı düşünmə məhz planlaşdırma zamanı iradi proseslərin başlıca məzmunu olur. Bu vaxt işin yerinə yetirilməsinin düzgün yolunu göstərmək lazımdır.

Planlaşdırma zamanı şagird yeni hərəkətin yerinə yetirilməsinin müxtəlif imkanları ilə rastlaşır. Planın yerinə yetirilməsinin müxtəlif variantları müxtəlif imkanlara bağlanır. Müxtəlif planların daxil mübarizəsi prosesində son plan hazırlanır ki, bu plan üzrə də biz işləyirik. Beləliklə, seçmə qabiliyyəti nəinki məsələnin qoyuluşu üçün xarakterikdir, həm də o, bundan az olmayaraq planlaşdırma üçün xarakterikdir.

Lakin seçmə üsulu hər cür hərəkət üçün məcburi deyildir. Çoxlu miqdarda mürəkkəb iradi işlər seçkisiz planlaşdırılır və həyata keçirilir. Hər şey hərəkətdən və onun həyata keçirildiyi şəraitdən asılıdır.

Çox vaxt tapşırıqla nəinki işin məqsədi, həm də onun yerinə yetirilməsi yolu müəyyən edilir. Belə hallarda seçmə istisna edilir. Lakin bununla tapşırıq iradi proses olmaqdan qalır. Həm tapşırığın məqsədi, həm də təklif olunan plan şagird tərəfindən qavranılır, anlaşılır və mənimsənilir. Plan ancaq o vaxt yaradıcı surətdə yerinə yetirilə bilər ki, o şagird üçün xüsusi plana çevrilsin. Bu isə, şagirdin plan üzrə böyük daxili işini və bu planın konkret şəraitə uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Planlaşdırma başqa səbəbə görə də fəal prosesdir. Planlaşdırma zamanı şagird nəinki işin yerinə yetirilməsi üçün hazır, mövcud vasitə və imkanları nəzərdə tutur, həm də böyük operativlik və təşəbbüs göstərərək, çatışmayan vasitə və imkanları öz yaradır.

Məsələn, şagird təyyarə modeli düzəltməyi qərara almışdır. Modeli necə hazırlamaq haqqında o, kitabda oxumuşdur. Lakin onun lazımı materialları çatışmır. Şagird onları axtarıb tapır, beləliklə, fikrində olanı həyata keçirmək üçün zəruri şərait yaradır. Əlavə iradi iş də özünü burda göstərir, bunsuz əsas hərəkətin icrası qeyri – mümkündür. Məqsədin təsəvvür edilməsi və plan hərəkətin mühüm elementləridir. Lakin öz – özlüyündə onlar hərəkətin ancaq hazırlıq mərhələləridir. İradi iş özünü ancaq icra vasitəsilə göstərir. Məhz məqsəd vəə planı həyata, təcrübəyə keçirməyi bacardığına görə şagird iradəli adlandırılır.

XÜSUSİ QAYĞIYA EHTİYACI OLAN UŞAQLARLA İŞİN TƏŞKİLİ

Vəliyeva M.E.

Gəncə Dövlət Universiteti

Müstəqil Respublikamızda sağlam uşaqlarla yanaşı, ümumi nitq inkişafında geri qalan, kor və zəif görən, kar və zəif eşidən, sonradan karlaşmış uşaqlar da vardır. Bu uşaqlar dövlət qayğısı ilə əhatə olunmuşlar. Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların təhsil və tərbiyəsi orta ümumtəhsil məktəblərində

diqqət mərkəzində saxlanılır. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan belə uşaqların normal vətəndaş və şəxsiyyət kimi formalaşmasında elmin, təhsilin və tərbiyənin rolu böyükdür.

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin “Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında, Azərbaycan Respublikasının qanunu”nda irəli (19 iyun 2001-ci il) sürdüyü əsas tələblər, şəxsiyyətin inkişafına təkan verən amillərdəndir. Yuxarıda göstərilən bu qanun sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) sahəsində yaranan münasibətləri tənzimləyir, xüsusi təhsilin təşkilati-hüquqi və iqtisadi əsaslarını müəyyən edir. Xüsusi təhsilin əsas məqsədi sağlamlıq imkanları məhdud olan şəxslərə həyat üçün zəruri bilik, bacarıq və vərdislər aşılamaq, cəmiyyətə qovuşmalarını təmin etmək, özünə xidmət bacarıqlarını formalaşdırmaq, yaradıcı əmək fəaliyyətinə və ailə həyatına hazırlamaqdan ibarətdir. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsil və tərbiyəsi – orta ümumtəhsil məktəblərində də diqqət mərkəzindədir. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan bu uşaqların normal vətəndaş və şəxsiyyət kimi formalaşmasında elmin, təhsilin və tərbiyənin rolu böyükdür. Bu uşaqlar dövlət qayğısı ilə əhatə olunurlar.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların integrasiyalı təliminin təşkili, həmin müəssisələrdəki mövcud problemin aradan qaldırılması, dinamik inkişafının təmin edilməsi, sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi ilə əlaqədar “İnkişaf Proqramı” 2005-2009-cu illəri əhatə edən tədbirlər planı hazırlandı. Bu tədbirlər planında sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların valideynlərinə, tərbiyəçi və müəllimlərinə göstəriləcək köməklik öz əksini tapmışdır. Xüsusi təhsilin təşkilati-hüquqi və iqtisadi əsaslarını müəyyən edən qanun, bu tipli məktəblər qarşısında mühüm vəzifələr qoyur. Bu vəzifələrdən biri, ən vacibi insanın yüksək dünyagörüşə malik, öz milli mədəniyyəti, ədəbiyyatı, incəsənəti haqqında biliklər sisteminə yiyələnməsi, yaşadığı ölkənin dövlət quruculuğunda baş verən dəyişiklikləri dərk etməsi və həmin prosesdə iştirakının təmin edilməsidir. Ölkəmizdə sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsilinin təşkili üzrə hərtərəfli imkanlar mövcuddur.

Qeyd edək ki, sağlamlığında ciddi qüsurları olan elə uşaqlar vardır ki, onlar daha artıq qayğıya möhtacdırlar, onların təhsilinin təşkili xüsusi forma, yanaşma tələb edir. İnküziv təhsil. “İnkişaf Proqramı”nın 15- ci bölməsində inküziv təlimin həyata keçirilməsi ardıcılığı göstərilmişdir. İlk növbədə yüngül formalı anormallığı olan uşaqların, fiziki cəhətdən qüsurlu uşaqların, son mərhələdə ağır formalı çatışmazlığı olan uşaqların ümumtəhsil məktəblərinə keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Proqramda inküziv təhsilin formaları nəzərə alınmamışdır. İnküziv təhsil formasının, hansı şəraitdə tətbiqinin daha məqsədəuyğun olduğu müəyyənləşdirilməlidir. Uşaqların əqli və fiziki imkanlarından, inkişaf perspektivlərindən və fərdi psixi keyfiyyətlərindən asılı olaraq, onlar üçün inküziv təhsilin uyğun gələn ən optimal variantı seçilir. Uşaqların ilboyu təlimi ilə yanaşı, tibbi, psixoloji müşayiəti və müşahidəsini təmin etmək üçün qrupa həkim, psixonevroloq, pediatr, loqoped və xüsusi pedaqoq- oliqofrenopedaqoq daxil edilmişdir. Xüsusi təhsilin hüquqi bazasının yenidən qurulması, maddi-texniki təminatın yaxşılaşdırılması işləri ilə yanaşı, bu sahənin elmi-metodik təminatının möhkəmləndirilməsi və xüsusi korreksiyaedici pedaqogikanın (defektologiyanın) müxtəlif istiqamətlərində, zamanla ayaqlaşan müasir həyatın tələblərinə cavab verən elmi-tədqiqat işlərinin aparılması da olduqca vacibdir.

Tədqiqatlar əsasən aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir.

- xüsusi təhsil sisteminin modernləşdirilməsi və onun kütləvi təhsillə integrasiyasının əsas istiqamətləri;
- ali və orta peşə ixtisas təhsili məktəblərində defektoloqların hazırlanmasının təkmilləşdirilməsi;
- psixi inkişafında ləngiməsi olan uşaqların, tibbi-psixoloji reabilitasiyası və ümumi təhsil sisteminin integrasiyası;
- eşitməsi qüsurlu uşaqlarda təfəkkürün inkişafı;
- intellektual inkişafın problemli kiçikyaşlı məktəblilərin təfəkkürünün təlim prosesində inkişaf etdirilməsi imkanları;
- görməsində problemləri olan uşaqlarda müəllim-defektoloqların və tiflopedaqoqların birgə işinin təşkilinin psixoloji əsasları.

Kütləvi məktəblərdə inküziv təhsilin tətbiqi iqtisadi cəhətdən xüsusi təhsilin daha ucuz alternativini sayıla bilməz. Xüsusi məktəblərin xüsusi avadanlığı, xüsusi pedaqoji texnologiyaları, fərqli tibbi və psixoloji xidməti var. Görmə, eşitmə, nitq və s. ciddi qüsurları olan uşaqları xüsusi ibtidai təlim keçəndən sonra, kütləvi məktəbə integrasiya etmək daha məqsədəuyğundur. Ağır və mürəkkəb qüsurlu uşaqların təhsili isə ancaq xüsusi məktəblərdə mümkündür. Xüsusi məktəb öz şagirdlərini kütləvi məktəbə keçidə hazırlamalıdır. Kütləvi məktəbə keçidin mümkünlüyü və məqsədəuyğunluğu uşağın inkişaf səviyyəsi və adaptasiyasının xarakterindən, valideynlərinin istəyindən və belə şagirdi qəbul etməyə şəraiti olan məktəbin yaxın ərazidə

olmasından asılıdır. Məktəb proqramının mənimsənilməsindəki problemlər, psixoloji problemlər və s. həm də xüsusi müəllim-psixoloqların dəstəyi və köməyi ilə müşayiət olunmalıdır.

Bütün bu problemlərin müsbət həll edilməsi üçün xüsusi təhsil sisteminin yeni ideologiyası işlənməlidir:

- çox variantlı təhsil sisteminin formalaşdırılması;
- xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların həyatının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasını və müvəffəqiyyətli sosializasiyasını təmin edən təhsil standartlarına keçid;
- xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların effektiv psixoloji-pedaqoji və tibbi-sosial müşayiət sisteminin yaradılması;
- xüsusi məktəb müəllimlərinin, psixoloqların və həmçinin kütləvi məktəb müəllimlərinin hazırlanması və təkmilləşdirilməsi sisteminin yenidən qurulması.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağın təhsildə uğuruna təsir göstərən başqa faktorlar da mövcuddur. Bunlar uşağın ailəsinin vəziyyəti, imkanları, dövlət tərəfindən verilən təminat, mütəxəssislər (loqoped, fizioterapevt, əmək terapevti) və təhsil müəssisələrində tərbiyəçi-müəllimlə uşaq arasında yaranan münasibətləri əhatə edir. Hər hansı xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağın təhsilə və cəmiyyətə uğurlu inteqrasiyasından söhbət açanda məhz bu faktorların əlaqəli olması və hər birinin lazımi səviyyədə vurğulanması zəruridir.

XÜSUSİ TƏHSİLİN TƏŞKİLATI-HÜQUQİ VƏ İQTİSADİ ƏSASLARI

Vəliyeva M.E.

Gəncə Dövlət Universiteti

Təhsil sahəsində islahat proqramının demokratikləşdirilməsi, humanistləşdirilməsi, diferensiallaşdırılması və fərdiləşdirilməsi prinsipləri təhsil alana şəxsiyyət kimi münasibət bəsləməyi, onun təlim-tərbiyə prosesində əsas subyektə çevrilməsini, hər biri uşağa dha demokratik yanaşmağı tələb edir. Bu baxımdan xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara təhsil almaq imkanı yaratmaq, onların ailələrinə dəstək vermək lazımdır. Müasir dövrdə ümumtəhsil məktəblərinin şagird kollektivi arasında eşitmə qüsuru olan uşaqlar da az deyil. Məlumdur ki, eşitmə qüsurlu uşaqlarda lüğət ehtiyatı az olur, qrammatik formaların zəif dərk edilməsi, cümlə qurmaqda çətinlik çəkməsi kimi pozğunluqların olması onları əhatə edənlərlə ünsiyyət qura bilməməsinə gətirib çıxarır. Qeyd etməliyik ki, təlim, eşitməsi qüsurlu uşağın mənəvi həyatının bir parçasıdır. Mükəmməl təlimin faydalı nəticəsi sonralar uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasında özünü göstərir. Hazırda dövlətimizin xüsusi təhsilə olan qayğısı onu göstərir ki, təhsil islahatı ölkəmizdə müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir. Müstəqil Respublikamızda sağlam uşaqlarla yanaşı, ümumi nitq inkişafında geri qalan, kor və zəif görən, kar və zəif eşidən, sonradan karlaşmış uşaqlar da vardır. Bu uşaqlar dövlət qayğısı ilə əhatə olunmuşlar. Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların təhsil və tərbiyəsi orta ümumtəhsil məktəblərində diqqət mərkəzində saxlanılır. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan belə uşaqların normal vətəndaş və şəxsiyyət kimi formalaşmasında elmin, təhsilin və tərbiyənin rolu böyükdür.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin “Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında, Azərbaycan Respublikasının qanunu”nda irəli (19 iyun 2001-ci il) sürdüyü əsas tələblər, şəxsiyyətin inkişafına təkan verən amillərdəndir. Yuxarıda göstərilən bu qanun sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) sahəsində yaranan münasibətləri tənzimləyir, xüsusi təhsilin təşkilati-hüquqi və iqtisadi əsaslarını müəyyən edir. Xüsusi təhsilin əsas məqsədi sağlamlıq imkanları məhdud olan şəxslərə həyat üçün zəruri bilik, bacarıq və vərdislər aşılamaq, cəmiyyətə qovuşmalarını təmin etmək, özünə xidmət bacarıqlarını formalaşdırmaq, yaradıcı əmək fəaliyyətinə və ailə həyatına hazırlamaqdan ibarətdir.

Xüsusi təhsil, nəzərdə tutulan və lazımlı, şərait yaradılan ümumi təyinatlı təhsil müəssisələrində Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş formalarda həyata keçirilir. Cəmiyyətin kiçik üzvləri olan sağlamlıq imkanları məhdud olanların şəxsiyyət kimi formalaşması düzgün və keyfiyyətli təlim prosesinin təşkilindən çox asılıdır. Bu demək olar ki, eşitməsi qüsurlu uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşmasının meyarıdır. Yeni pedaqoji texnologiyalar əsasında qurulan təlim eşitməsi qüsurlu olan şagirdlərdə tələffüz aydınlığı yaradır və onların nitqini inkişaf etdirir. Məktəb proqramının mənimsənilməsindəki problemlər, psixoloji problemlər və s. həm də xüsusi müəllim-psixoloqların dəstəyi və köməyi ilə müşayiət olunmalıdır.

Bütün bu problemlərin müsbət həll edilməsi üçün xüsusi təhsil sisteminin yeni ideologiyası işlənməlidir:

- çox variantlı təhsil sisteminin formalaşdırılması;
- xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların həyatının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasını və müvəffəqiyyətli sosializasiyasını təmin edən təhsil standartlarına keçid;
- xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların effektiv psixoloji-pedaqoji və tibbi-sosial müşayiət sisteminin yaradılması;
- xüsusi məktəb müəllimlərinin, psixoloqların və həmçinin kütləvi məktəb müəllimlərinin hazırlanması və təkmilləşdirilməsi sisteminin yenidən qurulması.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağın təhsildə uğuruna təsir göstərən başqa faktorlar da mövcuddur. Bunlar uşağın ailəsinin vəziyyəti, imkanları, dövlət tərəfindən verilən təminat, mütəxəssislər (loqoped, fizioterapevt, əmək terapevti) və təhsil müəssisələrində tərbiyəçi-müəllimlə uşaq arasında yaranan münasibətləri əhatə edir.

Respublikamızda eşitməsi qüsurlu uşaqlar üçün olan bu tipli məktəblər, yüksək inkişaf etmiş ictimai tərbiyə müəssisələri hesab olunur. Bu tipli tərbiyə müəssisələrinin təşkili həyatımızın artan tələbatından irəli gəlir. Uşaqların təlim-tərbiyəsində məktəbin, sinif və qurupların rolu böyükdür. Bu tərbiyə ocaqlarında şagirdlərlə aparılan hər bir iş onların mənəvi zənginliyinin, əxlaqi saflığının kamiliyyətinin əhəngdar inkişaf etdirilməsinə xidmət edir. Kar və zəifəşidən məktəblərin sinif və qruplarında uşaqların hərtərəfli tərbiyə olunub yetişmələrinin təmin etmək üçün, tərbiyəçi müəllimlərin öz üzərində işləmələri və təhsillərini artırmalarına əsaslı şərait yaradılmalıdır. Respublikamızda bu tərbiyə ocaqlarında oxuyan uşaqların sayı il-ildən getdikcə artır. Mövcud məktəb, sinif və qurupların iş təcrübəsini öyrənmək üçün, ümumiləşdirmək və geniş yaymaq, bu tipli məktəb, sinif və qurupların tərbiyə işlərinin istiqamətini düzgün müəyyənləşdirmək zərurətə xeyli artır. Lakin respublikamızda kar və zəifəşidən uşaqların sinif və quruplarında aparılacaq işin təşkilində aid elimi-nəzəri, metodik və qabaqcıl təcrübəni ümumiləşdirən ədəbiyyat isə yox dərəcəsindədir.

Hər hansı xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağın təhsilə və cəmiyyətə uğurlu integrasiyasından söhbət açanda məhz bu faktorların əlaqəli olması və hər birinin lazımi səviyyədə vurğulanması zəruridir.

Həmçinin bu gün qüsurlu uşaqlarla aparılan müntəzəm təlim-tərbiyə işi, kütləvi sağlamlıq tədbirlərinin təşkili mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hörmətli Prezidentimiz İlham Əliyev cənabları respublikamızda məhz bu istiqamətdə əldə olunan nəaliyyətləri ümumiləşdirərək deyir: “Biz uşaq və yeniyetmə təlim və tərbiyəsində onun sağlamlığına böyük əhəmiyyət verməli və onların cəmiyyətə səmərəli integrasiyasını təmin etməliyik. Biz istəyirik ki, Azərbaycanda hər bir insana həm fiziki həm də mənəvi cəhətdən sağlam olsun. Bizə isə sağlam gənclər, sağlam millət, sağlam yeni nəsil lazımdır”. (bax: Azərbaycan Müəllimi qəzeti 13-19 sentyabr 2002) Əlbəttə ki, şərafli vəzifələrin həllində təhsil sistemi və təhsil sisteminə çalışan hər bir kəsin üzərinə ciddi və məsul vəzifələr düşür.

OXU DƏRSLƏRİNDƏ MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ

Vəliyeva R.M.

Lənkəran Dövlət Universiteti

Müasir təlim texnologiyalarından istifadə sinif mühitində dəyişiklik etməyə və müəllimlə şagird, şagirdlə şagird arasında qarşılıqlı əlaqələr qurmağa imkan yaradır. Azərbaycan təhsil mühitində müasir təlim üsullarından geniş istifadə olunur. Qeyd etməliyik ki, dərslərin əhəmiyyəti təkcə onun məzmunu ilə deyil, həm də forması ilə şərtlənir. Dərs o zaman fayda gətirir ki, şagirdlərdə canlı maraq, kəskin reaksiya doğursun. Bu cür dərs təkcə canlı və maraqlı keçməklə qalmayacaq, eyni zamanda şagirdlərə sərbəst düşüncə vərdisləri aşılayacaq, onların təfəkkürünü inkişaf etdirəcəkdir. Dərslərin xarici mühitlə canlı əlaqəsinin təmin edilməsi onun aktivliyini yüksəldir. Ona görə də haqlı olaraq bu gün interaktiv fəaliyyətə böyük üstünlük verirlər. İbtidai siniflərdə interaktiv təlim metodlarından istifadə ona görə önəmlidir ki, bu metodun köməkliyi ilə məktəblilərin canlı ünsiyyəti üçün şərait yaranır, danışmağın daha orijinal, daha dinamik forması olan dialoji nitiqin inkişafı bir qədər önə çəkilir. İnteraktiv təlim üsulları şagirdlərə müstəqil düşüncə, sərbəst fikir söyləmə, öz təcrübəsini və biliyini təhlil etmək, özünüqiymətləndirmə, əməkdaşlıq etmə, başqaları ilə işləməyi bacarmaq, başqalarını dinləmə və s. kimi müsbət keyfiyyətlər aşılayır.

Ənənəvi təlim metodunda müəllim informasiyanı ötürən, şagird isə informasiyanı qəbul edəndir. Lakin fəal təlimdə müəllim istiqamət verir və bələdçilik edir, şagird isə öyrənir və ondan öyrənir. Müasir dərs prosesində müəllim şagirdi ruhlandırır və onu yaradıcıya çevirir. Oxu dərslərində müəllim müxtəlif təlim texnologiyalarından istifadə edə bilər. Məsələn: akvarium, əqli hücum, diskussiya, yazılı debatlar və s.

Beyin həmləsi və yaxud əqli hücum dərslərdə ən çox istifadə olunan interaktiv təlim metodudur. Beyin həmləsi şagirdlərin yeni biliklərini üzə çıxarmağa və onlarda məsələ ilə bağlı maraqlar oyatmağa səbəb olur. Müəllim həll olunmalı problemi elan edir. Sual lövhəyə yazılır. Daha sonra müəllim mümkün qədər çox şagirdin fikir söyləməsinə nail olmalıdır. Söylənilən fikirlər lövhəyə qeyd olunur. Sonra müzakirə mərhələsi gəlir. Müxtəlif ideyalar qiymətləndirilir. Şagirdlər özləri üçün faydalı hesab etdikləri ideyaları seçirlər.

BİBÖ də ən çox istifadə olunan fəal təlim metodudur. Müəllim lövhədə üç sütundan ibarət cədvəl qurur və aşağıdakı bölmələri qeyd edir: “ Bilirəm”, “ İstəyirəm biləm ”, “Öyrəndim”. Şagirdlər cavabını tapmaq istədiyi məsələləri müəyyənləşdirirlər. Bu məqsədlə müəllim özü və ya şagirdlər cütlər halında mətni oxuyur. Qruplar və cütlər mövzu barəsində əvvəlki biliklərinə dair qeydlər aparırlar. Mətn oxunduqdan sonra müəllim ikinci sütunda olan suallara qayıdır. Mətnə sualların cavabı verilibsə, onları üçüncü sütunda qeyd etməyi tapşırır. Şagirdlərin qeydləri dinlənir, məqsədəuyğun cavablar qeyd olunur. Şagirdlər əvvəlki biliklərini yeni öyrəndikləri biliklərlə müqayisə edir, nəticə çıxarır.

Nisbətən yuxarı siniflərdə, məsələn III-IV siniflərdə böyük həcmli hekayələrin məzmununun sinifdəcə öyrənilməsində Ziqzaq üsulunun böyük əhəmiyyəti var. Əvvəlcə şagirdlər dörd nəfərlik qruplara bölünür. Qruplar müəyyənləşdirildikdən sonra hər bir qrupdakı şagirdlərə təklif edilir ki, hərəsi bir rəqəm söyləməklə 1-dən 4-ə qədər saysınlar. Beləliklə, hər bir kəsin söylədiyi rəqəm onun nömrəsi olur. Sonra şagirdlərə mətn verilir. İzah edilir ki, mətni araşdırmaq, məzmunu dərk etmək və məğzinə varmaq lazımdır. Şagirdlərin diqqətinə çatdırmaq lazımdır ki, mətn 4 hissəyə (hissəyə ayırmaq qrupların sayından asılıdır) bölünmüşdür. Hər bir qrupdakı 1 nömrəli iştirakçı birinci hissə, 2 nömrəli iştirakçı ikinci hissə, 3 nömrəli iştirakçı üçüncü, 4 nömrəli iştirakçı dördüncü hissə üçün cavabdeh olacaqlar. Bu qaydanı izah etdikdən sonra şagirdlərdən xahiş edilir ki, eyni nömrəli iştirakçılar bir yerə toplaşsınlar. Eyni nömrəli iştirakçılardan təşkil olunmuş qruplar indi ekspert qrupları adlanır, onların vəzifəsi, mətnin öhdələrinə düşən hissəsinin materialını diqqətlə öyrənməkdən ibarətdir. Onlar həmin hissəni oxumalı, məzmununu müzakirə etməli və materialı lazımcı qavramalıdır. Ekspert qrupunun hər bir üzvü öyrəndiyi hissənin materialını dərsin əvvəlində yaranmış qrupun üzvlərinə izah etməlidir. Şagirdlərə çatdırmaq lazımdır ki, sonradan onların bəzilərinə öyrəndikləri hissəni bütün sinfə izah etmək təklif olunacaq. Ekspert qruplarının işi başa çatdıqdan sonra, onlar öz əvvəlki qruplarına qayıdıb materialın məzmununu həmkarlarına izah edirlər. Şagirdlər bilməlidirlər ki, yekunda bütün qrup üzvlərinin materialın məzmununu tam mənimsəmələri zəruridir. Beləliklə, mövzunun hər bir hissəsi haqqında qrupun hər bir üzvü bilik alır və o barədə qrup üzvlərinə məlumat verir. İlkin qrup üzvləri qeydlər etməli, meydana çıxan sualları yazmalı, sonra bu suallar hər bir hissə üçün məsul olan ekspertlərə ünvanlanmalıdır. Müəllim informasiyanın dəqiq verildiyinə və qarşıya çıxan sualların düzgün cavablandırıldığına əmin olmalı və nəzarət etməlidir.

Qeyd olunan texnologiyalar ilə yanaşı oxu dərsləri üçün ən uyğun texnologiyalar da mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır:

- rollu oyunlar;
- hərəkətli oyunlar;
- musiqili oyunlar;
- şəkilli oyunlar;
- sujetli oyunlar;
- kütləvi oyunlar və s.

İbtidai siniflərdə interaktiv təlim üsullarından II yarımilin sonlarında istifadə etmək mümkündür. Təbii ki bu proses birinci siniflər üçün nəzərdə tutulub. Yuxarı siniflərdə dərs ilinin əvvəlindən başlamaq daha məqsədəuyğundur. Birinci yarımildə müəllimlər yalnız savad təlimi mərhələsini yerinə yetirməyə müvəffəq olurlar.

RABİTƏLİ NİTQ İNKİŞAFINDA ESSENİN ROLU

Yolçuzadə P.Ü.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Azərbaycan Milli Kurikulumunun ən başlıca məqsədi şəxsiyyət yetişdirməkdir. Məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürə, yüksək əxlaqi və mənəvi keyfiyyətlərə və heç şübhəsiz nitq mədəniyyətinə malik şəxsiyyət yetişdirmək bu gün təlim və təhsilin əsas prinsipidir. Şəxsiyyəti nitq mədəniyyəti olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Nitqsiz təfəkkür, təfəkkürsüz şəxsiyyət və şəxsiyyətsiz cəmiyyət mövcud ola bilməz. Nitq prosesidir. Nitqin inkişafı da müəyyən zaman çərçivəsində ərsəyə gələn uzunmüddətli təlim və tədrisin məhsuludur. Azərbaycan dili təliminin əsas prinsiplərindən biri də rabitəli nitqin inkişaf etdirilməsidir. Rabitəli nitq ardıcıl, qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş nitqdır. Dolğun, ədəbi dilin normalarına uyğun rabitəli nitq, fikrin səlis, məntiqi qurulmasını tələb edən, kommunikasiya prosesində çətinlikləri aradan qaldıran ünsiyyət aktıdır. A.F. Komin nitq haqqında danışarkən qeyd edirdi ki, əgər nitq bir məsələdən o birinə sıçrayırsa, əgər əsas məsələdə tez-tez qırıqlıq yaranırsa belə nitqi dinləmək demək olar ki mümkün deyil. Deməli nitq prosesində cümlələr arasında bağlılıq nəzərə alınmalı, nitqin hissələri məntiqi tamamlanmalıdır. Tədris prosesində şagirdlərin nitq vərdişlərini təkmilləşdirmək, onlarda rabitəli nitq qurmaq bacarığı üçün yaradıcı yazılardan istifadə olunur. Yaradıcı yazıların hər bir növü şagirdlərin rabitəli nitqinin inkişafına kömək edən başlıca vasitələrdir. Yaradıcı yazılardan istifadə üzrə işlər ibtidai sinifdən başlamalı, nisbətən sadə və ibtidai sinif şagirdlərinin yaş və əqli səviyyələrinə uyğun olmalıdır. Ümumiyyətlə, nitq inkişafı üzrə aparılan işlərdə şagirdlərin bir çox keyfiyyətləri, xüsusilə onların təfəkkür və anlama səviyyələri nəzərə alınmalıdır. Dosent R. Əsrəfov özünün "Azərbaycan Dili Tədrisinin Aktual Problemləri" adlı dərs vəsaitində məktəb təlimində nitq inkişafı üzrə aparılan işləri, şagirdlərin nitqini zənginləşdirmək üzrə işlər adlandırır. Dosent N. Cəfərova qeyd edir ki, nitqin birinci mərhələsini ifadə, ikinci mərhələsini isə inşa və esse yazılar təşkil edir. Fransız sözü olub, "cəhd etmək, özünü sınamaq, təcrübə, oçerk" mənalarnı ifadə edən, əsas M. Monten tərəfindən qoyulan esselər, şagirdlərin yaradıcı potensialını üzə çıxarır, onların hər hansısa bir mövzuya, hadisəyə şəxsi nöqteyi-nəzərdən yanaşmalarına şərait yaradır. İbtidai siniflərdə yazılan esselər ilkin nitq vərdişlərini, fikri ifadə etmək bacarığını formalaşdırır. İbtidai siniflərdə yazılan bu esselərə şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün ilk məhsulu kimi yanaşmaq lazımdır. Bəzən 5-6 cümlədən ibarət olan ilkin esselərdə natamamlıq nəzərə çarpa bilər. Bu çatışmazlıqları aradan qaldırmaq və rabitəli nitqi təkmilləşdirmək üçün, hər dərsin və ya hər bölmənin sonunda esselərin yazdırılması məqsədəuyğundur. Esse 3 hissədən, "Giriş", "Əsas", "Nəticə", hissələrindən ibarətdir. Adətən 4 və ya 5 cümlədən ibarət olan giriş hissə problemin qoyulmasıdır. Burada şagirdlər problemin həlli yollarını aşkara çıxarmalı, bir sözlə, mövzuya giriş verməklə növbəti hissələrdə istifadə edəcəyi priyomları və yekun nəticəni müəyyənləşdirməlidir. Essenin əsas hissəsi tezis-argument formasında olub, müddəaların irəli sürülməsi və faktlarla təsdiqini tapmasından ibarətdir. Nəticə hissə isə mövzuya yekun vurulması, qoyulmuş problemin həlli üçün irəliyə sürülmüş təklif və tövsiyələrin verilməsidir. Esse problemin qoyulması, təhlili və nəticənin çıxarılmasıdır. Essenin mövzuya uyğunluğu, hissələri arasındakı əlaqə, hökmlər və mülahizələrin əsaslandırılması başlıca müddəalarıdır. Həcmcə o qədər də böyük olmayan essenin əsas əlamətlərindən biri konkretlikdir. Essenin elmi və bədii ədəbiyyatlarda bir çox növləri qeyd olunur. Məsələn, "Beş fəsilili esse", "Argument esse", "Müqayisə və ziddiyyət essesi", "Səbəb essesi" və s. Ancaq bu esselərin tədrisdə istifadəsi şagirdlərin təfəkkür səviyyəsinə uyğun hesab edilmir. Şagirdlər üçün esseləri sözlərin sayına görə bir-birindən fərqləndirə bilərik. İbtidai siniflərdə yazılacaq esselər həcmcə daha kiçik olur. Şagirdlərin lüğət və cümlə üzərində işləmək bacarığı, yaş və əqli keyfiyyətləri nəzərə alınaraq esselərə söz sayı tələbi qoyulur. Esse, yaradıcı yazının bir növü kimi, şagirdlərdə yaradıcılıq qabiliyyətini, sərbəst və məntiqi düşünmək bacarığını, təfəkkürü və ən əsası rabitəli nitqi formalaşdırır.

ƏTRAF MÜHİTİN QORUNMASI GÜNÜN AKTUAL PROBLEMİ KİMİ

Yusifbəyli Z.İ.

Bakı Slavyan Universiteti

16 dekabr 1972-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyasının 27-ci sessiyasında 5 iyun "Ümumdünya Ətraf Mühit Günü"nün qeyd olunması elan edilib. Baş Assambleya bu günün qeyd

edilməsi ilə bağlı qətnaməsində BMT-yə daxil olan ölkə və təşkilatları hər il həmin gün ərəfəsində ətraf mühitin qorunması və yaxşılaşdırılmasına yönələn işlər həyata keçirməyə çağırır. Ətraf mühitin qorunması ilə bağlı bilik və bacarıqların formalaşdırılması üçün bir çox tədbirlər həyata keçirilir. Bu tədbirləri həyata keçirmədən əvvəl bəzi nüanslara diqqət yetirmək lazımdır. İlk növbədə şagirdlərin yaş, cinsi xüsusiyyətləri, ekoloji biliklərinin hansı səviyyədə olması nəzərə alınmalıdır. Ətraf mühitin qorunması ilə bağlı həyata keçirilən təlim və tədbirlərin əsas məqsədi ətraf mühitə qarşı həssas davranış sərgiləyən insanlar yetişdirməkdir. Gündən-günə artan ekoloji problemlər global bir təhlükə yaradır. Texnoloji, hüquqi, iqtisadi, siyasi sahələrdə mümkün olan bütün tədbirlər görülsə belə, insanların həyat tərzində əhəmiyyətli dəyişiklik edilmədiyi müddət ərzində global problemlər həll edilə bilmir. Ətraf mühitin qorunması ilə bağlı tərbiyə prosesi ailədən başlayır, daha sonra məktəb, universitetdə davam etdirilir. Uşaqlar şüursuz şəkildə valideynlərinin hərəkət və davranışlarını yamsılayırlar. Buna görə də hər bir valideyn ekoloji tərbiyəni övladlarına düzgün aşılamaq üçün xüsusi metod və priyomlardan istifadə etməyi bacarmalıdır.

Ətraf mühitin qorunması ilə bağlı ətraflı bilik və bacarıqlar məktəblərdə aşılanır. Buna görə də müəllimlər məktəb proqramını dərinlən mənimsəməli, bu məlumatları şagirdlərə düzgün mənimsətməlidirlər. Dərsliklər və proqramlar daim yenilənir, müəllimlər daim bu yeniliklərdən xəbərdar olmalıdır. Müəllimlər müəyyən hədəflərə uyğun olaraq müxtəlif məlumatlarla düzgün təchiz olunmalıdır. Bunun nəticəsində bilik və bacarıqların aşılamaq daha faydalı nəticələr verir.

Təbiətə qayğıkeş münasibət, ekoloji təfəkkürün yaranması əhalidə və gənc nəsildə ekoloji tərbiyə və mədəniyyətin hansı səviyyədə olmasından asılıdır. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji təhsillə bağlı qəbul edilmiş ekoloji qanunçuluq və qərarlar bu problemin həllində atılmış mühüm addımlardır. Milli Təhsil Konsepsiyasında da gənc nəslin ekoloji təhsil və tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirilir. Müasir dövrdə qloballaşan dünyanın daha çox diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri narahatçılıq doğuran ekoloji problemlərdir. Əhalinin ətraf mühitə neqativ münasibəti mövcud problemin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Ekoloji maarifçiliyə böyük ehtiyac var. Bunun üçün hər kəs müəyyən ekoloji biliklərə yiyələnməli, əhalidə ekoloji dünyagörüş formalaşmalı, təhsilin ayrı-ayrı pillələrində ekoloji təlimin həyata keçirilməsi təmin edilməli, məktəb, eləcə də, məktəbəqədər tədris-tərbiyə müəssisələrində uşaqlar və şagirdlər arasında ekoloji tərbiyəyə xüsusi fikir verilməlidir. “Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda (2002) ümumi ekoloji biliklərə yiyələnməsi üçün hər kəsə bərabər şəraitin yaradılması, orta təhsil sistemində ekoloji biliklərin tədrisinin icbariliyi, ekoloji təhsil və maarifləndirmə prosesinin fasiləsizliyi dövlət siyasətinin əsas prinsipləri kimi götürülüb. Ekoloji təhsilin məqsədi təbiətə məsuliyyət hissi formalaşdırmaqdır. Ekoloji təhsil və maarifləndirmə zamanı əldə olunan biliklər, qazanılan təcrübələr ekoloji mədəniyyətin yaranmasına səbəb olur. Başqa sözlə, ekoloji təhsil dedikdə, ümumi ekoloji mədəniyyətin və məsuliyyətin formalaşmasına yönəldilmiş fasiləsiz təhsil, tərbiyə və inkişaf prosesi başa düşülür. Ekoloji təhsilə ehtiyac, insan həyatı üçün əlverişli mühitin təmin edilməsinə olan zərurətdən yaranmışdır. Ekoloji mədəniyyətin formalaşmasında əsas vasitələrdən biri məqsədyönlü ekoloji təhsil almaqdır.

NİDANIN XÜSUSİ NİTQ HİSSƏSİ KİMİ FUNKSIYASI

Yusubova V.A.

Bakı Slavyan Universiteti

Danışanın hissini, həyəcanını, qorxu və ya sevincini bildirən sözlərə nida deyilir. Azərbaycan dilçiliyində dərsliklər və qrammatika yazan müəlliflərin bir qismi nidaları müstəqil nitq hissəsinə, bir qismi isə köməkçi nitq hissələrinə aid etmişlər. Üçüncü qrup dilçilərə isə (bunlar əksəriyyət təşkil edir) nidanı xüsusi nitq hissəsi kimi şərh edir. Tədqiqat zamanı aydın olmuşdur ki, üçüncü qrup dilçilər haqlıdır. Nitq hissələrinin təsnifində məlum üç ənənəvi prinsipi də tətbiq etdikdə və söz yaradıcılığında iştiraklarını da nəzərə aldıqda aydın olur ki, nidalar, təqlidi və vokativ sözlər ayrıca-xüsusi nitq hissəsi kimi öyrənilməlidir. Nida müstəqil mənalı sözlərdən əmələ gəlmiş söz kateqoriyası deyil, xüsusi nitq hissəsidir. Bunlar özünəməxsus bir sıra xüsusiyyətlərinə görə həm əsas, həm köməkçi nitq hissələrindən fərqlənir, həm də tarixən onlardan qədimdir. Nidalar nitqdə hiss, həyəcan, emosiya ifadə edərkən onlar adlandırma funksiyasına malik olmur, ifadə etmək funksiyası daşıyır. Yəni nidalar əşyanın adını bildirmir, onun miqdarını, əlamətini və s. Göstərmir, insanın hiss və duyğularını bilavasitə, adlandırmadan, birbaşa ifadə edir. Nidalar nominativ mənadan məhrumdur.

Nidaların nominativ mənası olmasa da, situasiyadan, mətndən asılı olaraq müxtəlif mənalara -hiss və duyğular ifadə edirlər. Nidaların intonasiya və mətndən asılı olaraq spesifik çoxmənalılığa malik olması onları həm müstəqil, həm də köməkçi nitq hissələrindən fərqləndirən əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biridir.

Nida – dilin lüğət tərkibinə daxil olan qədim sözdür, dilin leksik tərkibinin bir hissəsi, onun lazımlı bir təbəqəsidir. Nidalar da müstəqil mənalı sözlər kimi anlaşılanın, ünsiyyətin, hiss və duyğuları ifadə etmək baxımından, zəruri bir vasitədir. Belə sözlərə lüğətlərdə verilir, bir dildən başqa dilə keçir, tərcümə olunur, arxaikləşir, başqa nitq hissələrindən yarana bilər. Hiss və duyğular da anlaşılmaya, danışığa xidmət edir. Türkologiyada nidaların hamı tərəfindən qəbul edilmiş vahid leksik-semantik təsnifi yoxdur. Mövcud bölgülərin çoxunda isə nidaların spesifik çoxmənalılığı nəzərə alınmamışdır. Nidaların nitqdə işlənmə dairəsini və onların əksəriyyətinin spesifik çoxmənalılığı nəzərə alınaraq Azərbaycan dilindəki nidaları leksik cəhətdən aşağıdakı kimi təsnif edilməsi elmin indiki səviyyəsi üçün məqsədə uyğun hesab edilir: 1. Emosional nidalar. 2. Əmr və müraciət bildirən nidalar. 3. Adət və qaydalarla bağlı olan nidalar. Emosional nidalarda öz növbəsində bir neçə yarımqrupa bölünür. Nida – sözdür dilin leksik tərkibinin lazımlı və zəruri bir hissəsidir; hiss və duyğuları adlandırmadan ifadə edən söz kateqoriyası isə xüsusi nitq hissəsidir.

ОБРАЗ ЮРИЯ ЖИВАГО (ПО РОМАНУ Б.ПАСТЕРНАКА «ДОКТОР ЖИВАГО»)

Асланзаде Н.Ф.

Бакинский славянский университет

Юрий Живаго - яркий пример человека, в котором воплощена нравственно-духовная целостность личности-интеллигента. Весь образ героя наталкивает на мысль о его внутреннем стержне, позволяющем ставить Живаго выше тех, кто его окружает, ибо он есть одно из любимых творений Господа. Как отмечал автор " Ты есть воистину Христос, сын Бога живаго", что подчеркивается его неординарной фамилией Живаго – то есть сущий или живой. Писатель намеренно выбрал имя старославянского происхождения Юрий, которое ассоциируется со словом "юродивый". Многие могли бы считать Юрия слабым и безвольным человеком, который поддается обстоятельствам, оказавшись в их сети, но на самом деле духовно воспитанная натура не дает возможности определиться с тем выбором, который ему предоставляет жизнь.

Этого человека революция не приняла. Будучи из богатой семьи, получив лучшее образование, побывав как врач на фронте. Он ушел из жизни рано, но оставил свое наследие в лице стихотворений, которых он создавал на протяжении всей своей жизни на фронте. В стихии революции он сумел сохранить в себе то человеческое, благодаря которому он остался на стороне, не мешая на ход событий. Данная проблема весьма актуальна на занятиях по литературе не только в школах со средним образованием, но и в студенческих аудиториях. Если взяться за раскрытие проблемы, то можно начать обсуждение с понятия духовная философия, достаточно сложного для восприятия учащихся средней школы. Самоценность – главная идея для Б.Пастернака, то с чего начинается любовь к жизни и самому себе. Юрий Живаго для Пастернака - воплощение того человека, который не боится "врачевать" в гуще кровопролитных обстоятельств и старается сохранить то человеческое, что таится у него в сердце. Героя раздражают противоречия сторон и неопределенность жизни, но он человек, который находит в себе силы описать все пережитое на листке бумаги, что в дальнейшей судьбе героя сыграет немаловажную роль.

УРОКИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ЛИНГАФОННОМ КАБИНЕТЕ, КАК ОДИН ИЗ ВИДОВ РЕСУРСА СОВРЕМЕННОГО УРОКА

Ахмедова Ф.П.

Бакинский славянский университет

Лингафонные кабинеты в нынешнее время получили большую популярность среди студентов, изучающих иностранные языки. Уроки при помощи лингафонных кабинетов значительно повышают мотивацию у студентов, улучшают восприятие учебного материала. Уроки в лингафонном кабинете создают условия для повышения интереса у обучающихся, учащимся также предоставляется

возможность тренироваться в выработке умений, навыков речи, которые развиваются в результате практики. Необходимо проводить уроки иностранных языков в практически оборудованных аудиториях.

Уроки в лингафонных кабинетах позволяют решить следующие задачи: повышают эффективность и мотивацию учебного процесса, позволяют преодолеть барьер в общении с людьми, обеспечивают благоприятный психологический климат на уроке, позволяют работать над лексическими, фонетическими, грамматическими аспектами языка. Существуют несколько функций лингафонного кабинета: информационная, контролирующая, корректирующая, управленческая. Также при помощи лингафонных кабинетов можно правильно и рационально использовать время для прохождения занятий. Уроки при помощи лингафонных кабинетов позволяют делать занятия намного интереснее традиционных уроков. Так в чём же преимущество лингафонных кабинетов? Обучая студентов, многие преподаватели замечают, что они испытывают психологические и артикуляционные трудности. Очень много студентов с определёнными дефектами речи. Из-за этих дефектов речи студенты теряют мотивацию потому, что испытывают комплекс в работе с коллективом. Такие студенты предпочитают больше письменные упражнения, чем устные. А без развития речевых навыков обучение иностранному языку является неполным. Перечислим преимущества уроков при помощи лингафонных кабинетов: у студентов формируется ритмико-интонационные навыки, совершенствуются навыки чтения и аудирования, формируются навыки разговорной речи, студенты усваивают материал эффективно и чётко, а также преодолевается барьер в боязни говорить на иностранном языке. Лингафонные кабинеты также увеличивают нагрузку на речевые и слуховые каналы у обучающихся. Студенты получают удовольствие от занятий в лингафонных кабинетах. Они с нетерпением ждут нового урока с микрофонами, так как такая форма занятий вносит разнообразие, интерес в отличие от традиционного урока. Уроки при помощи лингафонных кабинетов способствуют быстрому усваиванию и пониманию материала. Ещё одно преимущество лингафонных кабинетов в том, что не приходится возвращаться к урокам для повторения. Каким же является набор оборудования лингафонного кабинета: это - рабочее место для учителя, рабочее место для студентов, обязательное сетевое оборудование, интерактивная доска, видеокамеры.

МЕТОДЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЛИТЕРАТУРНЫХ ТЕКСТОВ НА УРОКАХ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА В ВУЗАХ

Бахшалиева А.Д.

Бакинский славянский университет

Чтение является видом речевой деятельности, видом общения через печатные и рукописные тексты. Чтение считается важной частью жизни человека, так как этот предмет с начальных классов преподаётся, а уже в старших классах он заменяется на предмет литературы. Но, конечно же, с чтением мы сталкиваемся не только на этих уроках, чтение должно сопровождать нас на протяжении нашей жизни. Мы можем с уверенностью отметить, что любая прочитанная нами книга оставляет в нашей жизни определённый след. Чтение может послужить проверенным методом при изучении иностранного языка, поэтому часто при изучении иностранного языка учителя обращаются к литературным текстам. Использование литературных текстов на уроках иностранного языка является спорной темой, не все ученые поддерживают эту тенденцию. Английский ученый Алан Мейли поясняет это так: «Исторически, литература долгое время была основным источником языковой информации при обучении иностранному языку. Однако с развитием технических средств, методики обучения иностранному языку и доступностью языкового материала, роль художественного произведения при обучении иностранному языку стала ослабевать. Растущая популярность английского языка требовала массово готовить «функционально компетентных пользователей». В данном процессе использование литературы и художественного слова становилось неуместным, и даже отчасти вредным. Дебаты между сторонниками «старого» и «нового» подходов продолжаются и до сих пор, однако считает ученый «в последнее время происходит постепенная реабилитация литературы и ее ценности в процессе обучения». Применение литературных текстов в школе на уроках иностранного языка может быть для школьников сложнее, но в университете для будущих

филологов эта тенденция вполне осуществима. Да, литературные тексты не простые по своей структуре, но это должно мотивировать студентов. Именно литературные тексты на иностранном языке помогают студентам прочувствовать культуру, черты характера людей, традиции народов изучаемого иностранного языка. В нашем случае при изучении немецкого языка на уроках мы можем обратиться к произведениям выдающихся немецких писателей как Т. Манн, Г. Манн, С.Цвейг, Г.Гессе, Э.М. Ремарк и т.д. Работа с текстами подразделяется на три этапа:

- 1.Предтекстовый
- 2.Текстовой
- 3.Послетекстовый.

Мы будем разбирать в этом тезисе один из них: предтекстовый. Например, если мы обратимся к новелле Томаса Манна «Смерть в Венеции» на уроках немецкого языка, то можем провести с ним предтекстовую работу. Как это можно сделать?

1.Учитель читает название новеллы и просит студентов по названию определить тематику. «Tod in Venedig» ist der Titel des Werkes. Können Sie nach dem Titel des Werkes die Thematik bestimmen?

2.Учитель читает абзац из этого произведения и задает вопросы.

«Es war Anfang Mai und, nachnaßkalten Wochen, ein falscher Hochsommer eingefallen. Der Englische Garten, obgleich nur erst zartbelaubt, war dumpfig wie im August und in der Nähe der Stadt voller Wagen und Spaziergänger gewesen. Beim Aumeister, wohin stillere und stillere Wege ihn geführt, hatte Aschenbach eine kleine Weile den volkstümlich belebten Wirtsgarten überblickt, an dessen Rande einige Droschken und Equipagen hielten, hatte von dort beiseite sinkender Sonne seinen Heimweg außerhalb des Parks über die offene Flur genommen und erwartete, da er sich müde fühlte und über Föhning Gewitter drohte, am nördlichen Friedhof die Tram, die ihn in gerader Linie zur Stadt zurückbringen sollte.»

1.Как вы думаете, какие проблемы здесь рассматриваются?

Wiedenken Sie, welche Probleme werden hier betrachtet?

2.Как вы себе представляете главного героя произведения?

Wie vorstellen Sie sich die Hauptfigur des Werkes?

3.Как вы думаете, кто он по профессии?

Wiedenken Sie, wer ist von Beruf?

4.Где и в какие годы могут происходить действия?

Wo und in welchen Jahren kann die Handlung geschehen?

5.Определите жанр произведения.

Bestimmen Sie die Gattung des Werkes.

Предтекстовый этап помогает учителю подготовить студентов к трудностям во время чтения. Студенты также знакомятся с немецкой литературой с ее произведениями, пополняют при этом свой словарный запас. Студенты мотивируются дальнейшему чтению литературного произведения и приобретают языковые и речевые навыки.

ЖЕНСКИЕ ОБРАЗЫ В РОМАНЕ Л. Н. ТОЛСТОГО «ВОЙНА И МИР»

Гасимова Н.Д.

Бакинский славянский университет

В романе Л. Н. Толстого «Война и мир» показана жизнь русского общества начала XIX века периода войны 1812 года. Это время активной общественной деятельности самых различных людей. Толстой пытается осмыслить роль женщины в жизни общества, в семье. С этой целью он выводит в своем романе большое количество женских образов, которые можно условно разделить на две большие группы: в первую входят женщины - носительницы народных идеалов, такие как Наташа Ростова, Марья Болконская и другие, а ко второй группе относятся женщины высшего света, такие как Элен Курагина, Анна Павловна Шерер, Жюли Курагина и другие.

Одним из наиболее ярких женских образов в романе является образ Наташи Ростовской. Будучи мастером изображения людских душ и характеров, Толстой воплотил в образе Наташи самые лучшие черты человеческой личности. Он не хотел изображать ее умной, расчетливой, приспособленной к

жизни и при этом совершенно бездушной, какой он сделал другую героиню романа - Элен Курагину. Простота и одухотворенность делают Наташу более привлекательной, чем Элен с ее умом и хорошими светскими манерами. Многие эпизоды романа рассказывают о том, как Наташа вдохновляет людей, делает их лучше, добрее, помогает обрести любовь к жизни, найти правильные решения. Например, когда Николай Ростов, проиграв крупную сумму денег в карты Долохову, возвращается домой раздраженный, не ощущающий радости жизни, он слышит пение Наташи и вдруг понимает, что “все это: и несчастье, и деньги, и Долохов, и злоба, и честь - все вздор, а вот она - настоящее...”. Но Наташа не только помогает людям в трудных жизненных ситуациях, она еще просто приносит им радость и счастье, дает возможность восхищаться собой, причем делает это бессознательно и бескорыстно, как в эпизоде пляски после охоты, когда она “стала, улыбнулась торжественно, гордо и хитро-весело, первый страх, который охватил было Николая и всех присутствующих, страх, что она не то сделает, прошел, и они уже любовались ею”.

Так же, как к народу, близка Наташа и к пониманию удивительной красоты природы. При описании ночи в Отрадном автор сопоставляет чувства двух сестер, ближайших подруг, Сони и Наташи. Наташа, душа которой полна светлых поэтических чувств, просит Соню подойти к окну, взглянуть в необыкновенную красоту звездного неба, вдохнуть запахи, которыми полна тихая ночь. Она восклицает: “Ведь этакой прелестной ночи никогда не бывало!” Но Соня не может понять восторженного возбуждения Наташи. В ней нет такого внутреннего огня, который воспел Толстой в Наташе. Соня добра, мила, честна, приветлива, она не совершает ни одного дурного поступка и несет через годы свою любовь к Николаю. Она слишком хороша и правильна, она никогда не делает ошибок, из которых она бы могла извлечь жизненный опыт и получить стимул для дальнейшего развития. Наташа же совершает ошибки и черпает из них необходимый жизненный опыт. Она встречает князя Андрея, их чувства можно назвать внезапным единением мыслей, они поняли друг друга внезапно, почувствовали что-то объединяющее их. Но тем не менее Наташа вдруг влюбляется в Анатоля Курагина, даже хочет бежать с ним. Объяснением этому может служить то, что Наташа - самый обычный человек, со своими слабостями. Ее сердцу присущи простота, открытость, доверчивость, она просто следует за своими чувствами, не умея подчинять их разуму. Но настоящая любовь проснулась в Наташе намного позже. Она поняла, что тот, кем она восхищалась, кто был ей дорог, жил в ее сердце все это время. То было радостное и новое чувство, поглотившее Наташу целиком, вернувшее ее к жизни. Немаловажную роль сыграл в этом Пьер Безухов. Его “детская душа” была близка Наташе, и он был единственным, кто вносил радость и свет в дом Ростовых, когда ей было плохо, когда она мучилась угрызениями совести, страдала, ненавидела себя за все случившееся. Она не видела в глазах Пьера упрека или негодования. Он боготворил ее, и она была благодарна ему за то, что он есть на свете. Несмотря на ошибки молодости, несмотря на смерть любимого человека, жизнь Наташи была удивительной. Она смогла испытать любовь и ненависть, создать великолепную семью, найдя в ней столь желанный душевный покой.

ЯЗЫК РОМАНА-ЭПОПЕИ «ВОЙНА И МИР»

Гасимова Н.Д.

Бакинский славянский университет

Стиль Толстого представляет собой дальнейшее развитие русского литературного языка, разработанного в творчестве Пушкина, Лермонтова, Гоголя и их продолжателей. Он питается, с одной стороны, языком художественной и научной литературы (русской и европейской), с другой — разговорной речью дворянской интеллигенции, с третьей — речью народной, преимущественно крестьянской. Язык «Войны и мира» необычайно богат и разнообразен. Здесь мы встречаем, во-первых, речевой стиль исторических документов, мемуаров начала XIX века, которые передают черты языка изображаемой эпохи. Такова, например, речь франкмасонского ритора при вступлении Пьера в масоны. Она окрашена в официально-канцелярский и церковнославянский колорит, свойственный той эпохе: «Не словами токмо, но иными средствами, которые на истинного искателя мудрости и добродетели действуют, может быть, сильнее, нежели словесные токмо объяснения»; «учинять их способными к восприятию оного» и т. п. Но в то же время в языке Толстого много

бытовой русской речи, особенностей областных говоров: «ГУМНЫ», «зеленя», «с вечера стало замолаживать», «в поперечь волку» ...

Основное направление в работе Толстого над языком заключалось в стремлении писателя создать язык, который мог бы правдиво, с предельной полнотой выразить мысль автора и был бы точным и гибким в изображении сложных философских исканий и глубоких состояний души его героев. Отсюда и вытекает подчас некоторая громоздкость толстовской речи. Эта тяжеловесность вполне закономерна, так как она отражает собою сложность тех душевных состояний, какие описывал Толстой. В области языка, как и во всей своей художественной работе, Толстой борется за правду и простоту, за реализм, за беспощадное разоблачение словесных штампов, ходячих фраз, за точное, неприкрашенное изображение жизни в художественном и публицистическом слове. Такое слово и создает Толстой, опираясь на язык народа, который не прикрывает фразой, как светское общество, свои настоящие мысли и чувства, а идет к слову от жизни, от дела, от живого явления, отчего и бывают так метки его определения. «В России, — писал Толстой в статье «О народном образовании», — мы часто говорим дурным языком, а народ всегда хорошим». Вот за зтот-то хороший язык народа — точный, реалистический — и боролся Толстой. Отсюда и идет в «Войне и мире» настойчивое разоблачение автором условного, принятого в романтической литературе и в светских кругах, языка, полного туманных, «красивых» фраз, словесно-книжных штампов. Яркие примеры этого представляют рассказ Николая Ростова о Шенграбенском сражении и пояснения к нему самого автора, а также толстовское описание посещения оперы Наташей Ростовой. По пронизывающей весь роман идее, утверждающей народную правду, эпопея «Война и мир» является подлинно народным произведением, великой патриотической поэмой, прославляющей героизм русского народа в одну из значительнейших эпох его славной истории. Язык «Войны и мира» ярок, прост, выразителен, многокрасочен и строго логичен. В этой великой исторической эпопее, по словам В. Виноградова, глухо и сквозь живой гул современности 1860-х годов должно было звучать «эхо» голосов изображаемой эпохи. И Толстой сумел довести это «эхо» до своих читателей.

СОВРЕМЕННЫЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И СПОСОБЫ ИХ РЕШЕНИЯ

Гахраманлы Д.Р.

Бакинский славянский университет

В связи с развитием цивилизации и увеличения бытового комфорта, все это привело к ухудшению экологической среды и к возникновению глобальных экологических проблем. На сегодняшний день экологическую ситуацию в мире можно назвать – критической. Среди глобальных экологических проблем можно выделить следующие: Вырубка лесов. Леса обогащают атмосферу кислородом и одновременно с этим служат домом для многих животных. Кроме этого они участвуют в круговороте воды. Деревья забирают воду из почвы, очищают ее и выделяют в атмосферу, вследствие чего повышается влажность климата. Вырубая леса, человек вместе с этим убивает и животных. Разрушение озонового слоя. Озоновый слой защищает планету от излучения, которое исходит от солнца. Если он ослабнет, то резко повысятся раковые заболевания кожи и болезни глаз. К истощению озонового слоя приводят выбросы в атмосферу фторированных и хлорированных углеводородов и галогенных соединений. Сокращение разнообразия животных. Исчезновение с лица нашей планеты грозит 21% млекопитающих, 30% амфибий и 35% беспозвоночных животных. В большей степени вымирание животных происходит из-за человеческого фактора. Люди охотятся на животных, чтобы добыть трофеи. Хороший пример тому носорог и слон. Кроме животных, также исчезают и растения. Растения также очищают воздух, а резкое снижение их количества или полное уничтожение приведет к необратимым процессам. Начнется накопление углекислого газа в атмосфере, что приведет к возникновению парникового эффекта и, в конце концов, к глобальному потеплению.

Загрязнение воды. Вода – самое главное богатство земли. Воду используют в сельском хозяйстве, промышленности. После использования на заводах вода возвращается обратно в водоем в виде неочищенных стоков, которые содержат в себе много опасных примесей или мусора. За последние несколько лет огромное количество рек, водоемов было превращено в сточные канавы.

Отходы. Большой проблемой стоит утилизация мусора. Некоторые виды отходов трудно разлагаются или же совсем не разлагаются. Они также выделяют в атмосферу вредные вещества. Эта проблема касается не только суши, но и воды. Сокращение запасов полезных ископаемых. Наша планета богата полезными ископаемыми – нефть, уголь, газ. Чтобы добыть ископаемые, люди копают карьеры, что приводит к увеличению оползней и обвалов. Ученые предположили, что примерно через 100 лет источники этих ископаемых иссякнут. При добыче нефти может произойти ее разлив и вследствие этого может погибнуть огромное количество животных. Данные экологические проблемы стоят очень остро в современном мире. Поэтому очень важно найти правильные пути выхода из сложившейся экологической ситуации. Например, для решения проблем с мусором, можно использовать его рассортировку. Такой метод уже используется в некоторых странах. Он подразумевает под собой разделение мусора на железо, пластик, бумагу и пищевые отходы. Такой мусор можно заново переработать и использовать в каких-либо других целях.

Уменьшить вымирание животных позволяет создание заповедников, которые максимально приближены к природным условиям, в котором проживало животное. Для сохранения полезных ископаемых, которые используются в качестве энергии можно перейти на другой вид энергии, например, солнечные батареи или ветряные мельницы. Так же можно отказаться от использования дорогих ископаемых и найти им замену. Чтобы хоть как-то приблизиться к решению данных проблем государство должно действовать при поддержке народа. Ведь именно человек наносит своими действиями огромный вред окружающей природе

ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛ НА УРОКАХ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ЯЗЫКОВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ

Гулиева Н.Р.

Бакинский славянский университет

В современном мире исключительно важно знание иностранного языка. Ведь знание иностранного языка – показатель интеллекта и начитанности современного человека. На сегодняшний день владение иностранным языком является не только средством коммуникации и познания, но и возможностью проникнуть в культуру и менталитет других народов. А для качественного изучения иностранного языка, для того, чтобы проявить интерес у учащихся к иностранному языку, следует вводить на уроках различные методики: коммуникативный, аудиолингвальный, суггестопедический и др. В данном тезисе мы решили более подробно рассмотреть лингвострановедческий метод преподавания.

Лингвострановедение является важным элементом для повышения мотивации учащихся, поскольку благодаря этому предмету учащиеся с большим интересом изучают язык и получают сведения о стране изучаемого языка. Изучая язык, учащийся не только знакомится с историей, культурой, традициями и обычаями страны, но и тем самым, внедряясь все глубже в процесс обучения, каждый раз открывает что-то новое для себя. Именно посредством такого близкого знакомства и проявляется у учащихся любовь к самому языку. Особенно важно введение лингвострановедческого подхода в средних общеобразовательных школах, так как в отличие от взрослых большинство школьников не изучают язык с какой-нибудь целью. У них еще не сформировано понятие о цели, поэтому, чтобы заинтересовать и мотивировать школьника, следует применять этот метод. Таким образом, в процессе такого склада обучения иностранному языку у учащихся формируется цель. Языковеды выделяют несколько методологических принципов, образующих основу лингвострановедения. Первым принципом является то, что этот мир мы познаем благодаря языку, сущность которого заключается не только в передаче мысли от человека к человеку, но и в функции быть носителем и хранителем мысли, всего знания в индивидуальном и коллективном сознании человека. Второй принцип заключается в том, что одной из задач лингвострановедческого преподавания является формирование позитивной установки у учащихся к народу – носителю языка. Третий принцип состоит в том, что лингвострановедческий аспект преподавания реализует в учебном процессе филологический способ познания действительности.

Для эффективного обучения иностранному языку с использованием лингвострановедческого метода преподавателю следует использовать необходимый учебный материал, а именно, –

лингвострановедческие тексты. Современный метод преподавания требует использования на уроках разнообразных аутентичных текстов, фотографий, рекламных проспектов, различных статей, открыток, писем, интервью, опросов и т.д. Все это является результативным и увлекательным способом изучения иностранного языка в средних школах. Одной из главных задач преподавателя является не только обучение иностранному языку в целях коммуникации, но также благодаря языку ближе познакомить учащихся со страной изучаемого языка, тем самым расширить мировоззрение и обогатить их духовный мир. В настоящее время лингвострановедческому методу преподавания в средних школах уделяют все больше и больше внимания.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Керимли Н.А.

Бакинский славянский университет

На современном этапе экологическое образование школьников становится приоритетным направлением в педагогической теории и практике. Это связано с ростом загрязнения окружающей среды: увеличение отходов промышленного производства, бытового мусора, добыча и переработка нефти и газа, использование все в больших масштабах атомной энергетики. Только к концу XX века человек осознал свою губительную хозяйственную деятельность на планете. Одной из причин такого положения дел являлась экологическая неграмотность населения и неумение предвидеть последствия своего бездумного вмешательства в природу. Поэтому в настоящее время все большее внимание уделяется как содержанию, так и срокам экологического образования и воспитания населения.

Главной целью экологического воспитания подрастающего поколения является развитие его экологического сознания и культуры. Экологическая культура человека проявляется в знании и бережном отношении к природе. Формирование этой культуры длительный процесс, который начинается в семье и продолжается более серьезно и осознанно в школе и вне её. В системе непрерывного экологического воспитания большое значение имеет школа, а в школе – начальные классы. Это объясняется тем, что дети младшего школьного возраста очень любознательны, отзывчивы, восприимчивы, искренне сочувствуют и сопереживают. В этом возрасте идёт активный процесс целенаправленного формирования знаний, способностей и интересов. Эти знания необходимы для понимания законов природы, по которым живет весь мир. Отсутствие у детей таких знаний приводит нередко к недоброжелательному отношению к растительному и животному миру.

Успех в экологическом образовании и воспитании детей младших классов во многом зависит от того, в какой степени учитель побуждает интерес в познании окружающего мира. Научно доказано, что педагогу намного легче научить ребенка правильному отношению к природе, чем исправить имеющиеся неверные представления о ней.

В педагогической деятельности учителя начальной школы можно выделить следующие главные аспекты экологического воспитания:

- Актуализация экологических проблем и способов их решения;
- Подача как теоретических, так и практических знаний, умений и навыков по изучению и улучшению состояния окружающей их среды;
- Воспитание ценностного отношения к природе;
- Формирование мотивов и привычек экологического поведения;
- Развитие у учащихся активной практической деятельности по охране окружающей среды.

Педагогическая деятельность учителя должна быть ориентирована на то, чтобы учащийся, не только формально выполнял требования и нормы поведения в природной среде, но и осознавал объективную необходимость этих требований. Достижению этой цели будет способствовать формирование у школьников опыта практической деятельности, решение конкретных местных экологических проблем. Это возможно реализовать не только в рамках учебных предметов, но и в процессе внеклассной работы по экологическому воспитанию. Учителю начальных классов следует учитывать возрастные особенности младших школьников, которые могут вызвать ряд трудностей в их воспитании. Они связаны с изменением ведущего вида деятельности с игровой на учебную,

сменой наглядно-образного мышления абстрактным, потребностью к труду в природе при отсутствии соответствующих умений и навыков.

Окружающий детей мир чрезвычайно разнообразен, это не только мир природы и социума, но и мир искусства, науки и техники, мир вещей, слов и, наконец, внутренний мир самого ребенка. Поэтому, учителю необходимо научить ребенка вдумчиво взаимодействовать со окружающим миром, чтобы жить в гармонии с ним. Педагоги должны стараться передать детям свой жизненный опыт, тем самым способствуя накоплению у детей позитивных взаимоотношений с другими людьми и природой. Накапливая уже свой опыт отношения с окружающим миром, школьник развивается как личность как духовно, так и интеллектуально. Самым главным моментом деятельности учителя в воспитании экологической культуры у детей является перевод их сознания из природопотребительского в природосберегающее, при котором человек и природа воспринимались бы в тесной связи и зависимости друг от друга. Учитель должен внедрять новые подходы к организации урока в начальной школе, использовать более активные формы обучения: работа в группах или в парах, сюжетно-ролевые и дидактические игры. Среди других форм работы можно назвать экологические чтения, встречи с интересными людьми разных профессий, работу в школьном саду, изготовление изделий из природного материала, просмотр фильмов о природе, прослушивание музыкальных произведений. Благодаря разнообразным формам и методам работы происходит обогащение нравственного опыта детей, воспитание положительных качеств личности, формирование этических и эстетических чувств, воспитывается бережное отношение к природе, стремление изменить мир к лучшему.

ДУХ ВОСТОКА В ЗАПАДНОМ МИРЕ

Мамедов Дж.О.

Бакинский славянский университет

Как нам известно, первый год XXI столетия ООН был объявлен годом Международного диалога цивилизаций. Целью её было ознаменовать Миллениум переходом от «культуры войны» к «культуре мира». Однако истинное положение сегодняшнего мира таково, что задача эта кажется почти нерешаемой. Современные философы и социологи заявили о назревшей проблеме-столкновении западной и восточной цивилизаций, чья взаимная терпимость в очередной раз резко пошла на спад. О конфликте великих цивилизаций, зачастую воспринимаемом как противостояние христианского и мусульманского миров, писали и западные, и восточные авторы - Б.Льюис, Б.Бьюзен, В.Мак-Нейл, Ф.Фукуяма и другие.

Актуальностью сегодняшнего дня является общечеловеческая причастность к гуманизму, к диалогу цивилизаций, к синтезу культур. Эти важнейшие задачи нашей современности были сформулированы почти двести лет тому назад просветителями, которые впервые приняли попытку постичь специфику и закономерности процесса единения разных литератур, которые, оставаясь национальными, формируют единое поле всемирной литературы. Одним из первых мыслителей, пришедших к данной идее, был великий немецкий классик Иоганн Вольфганг Гёте, который не только ввел в эстетику понятие «мировой литературы», но и осуществил искомый синтез культур в своем знаменитом «Западно-восточном диване» (1819) с его ведущей мыслью: «Восток и Запад уже более не расторжимы». Гёте погружается в поэтический ориенталистский мир, изучая «Шесть книг комментариев к азиатской поэзии» Вильяма Джонса, «Достопамятности Востока» фон Дица, «Сокровищницы Востока» фон Хаммера. В мае 1814 года издатель Иоганн Фридрих Котта подарил Гёте новый перевод «Дивана» персидского поэта Хафиза, сделанный Иозефом фон Хаммером. Хафизовы газели с их земной и божественной гармонией, философской символикой, тонкостью в передаче оттенков чувств, с их триадой любви, вина и поэзии («Lieben, Trinken, Singen») пленили немецкого поэта, оказались настолько созвучны настроениям и потребностям самовыражения Гёте, что вдохновили его на собственное творчество. Именно тогда, в 1814 году, возник замысел «Немецкого Дивана» и появились первые стихотворения, написанные под вдохновением духа поэзии Шамсааддина Мохаммада Хафиза из Шираза.

В своих «Анналах» Гёте так подводит итог 1815 году, выделяя самое главное: «Уже в прошедшем году мне были доставлены все стихотворения Хафиза в переводе фон Хаммера, и если

прежде печатавшиеся в различных журналах отдельные переводы из этого великолепного поэта ничем не привлекали меня, то теперь воздействие на меня их, взятых вместе, было тем более сильным, и мне пришлось отнестись к ним творчески, дабы такое могучее явление не подавило меня совершенно. Воздействие было слишком сильным, немецкий перевод лежал передо мною, и я должен был найти в нем побуждение к собственному участию. Вышло наружу все подобное по сюжету или смыслу, что хранилось или таилось во мне, — тем более бурно, что я чувствовал, насколько необходимо бежать в мир идеальный из мира реального, заключающего и очевидную, и скрытую угрозу самому себе; принимать же приятное участие в мире идеальном было предоставлено моим желанию, способностям и воле». Значительным достижением Гёте на пути дальнейшего художественного синтезирования Запада и Востока стал цикл «Китайско-немецкие времена дня и года» (1827). Это было как раз то самое время, когда Гёте окончательно сформулировал свою концепцию мировой литературы. Она сложилась во многом благодаря занятиям европейски образованного Гёте литературой, культурой, историей, религией Востока - Востока самого разнообразного, но прежде всего мусульманского, в духовно-нравственных ценностях которого он видел спасение от скверны погрязшего в пороках мира. Духовные искания Гёте, их итоги должны послужить уроком для каждого из нас, людей начала третьего тысячелетия, омраченного трагическими и грозными событиями, которые связаны с противоречиями восточного и западного миров.

НЕМЕЦКАЯ ПЕРЕВОДЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ

Мамедов Дж.О.

Бакинский славянский университет

Рождение перевода, как особого вида деятельности человека, уходит корнями в глубокую древность, еще в дописьменные времена, когда между разноязычными племенами начались первые контакты. Как развивался перевод в те далекие времена нам остается лишь догадываться.

Появление переводчиков-профессионалов, возрастание значения переводческой деятельности, можно отнести ко времени возникновения ранних государств на Древнем Востоке и установления между ними различного рода отношений (торговых, политических и пр.). В Средние века письменный перевод выполнялся монахами и считался богоугодным занятием. Перевод основывался на понятии иконической природы слова, т. е. слово – сакрально, а связь между словом и вещью – нерасторжима. Поэтому переводы осуществлялись пословно, буквально. Возникающая в результате некая непонятность содержания усиливала мистическое религиозное чувство. Греческий и латынь, с которых переводили, понимались как божественные. Богослужения проходили на латыни. Однако устный перевод, напротив, понимался занятием от беса. (Умение говорить сразу на двух, тем более нескольких языках непременно наводило на мысль о связи с дьяволом). Тем не менее, незаменимость устных переводчиков при различных дипломатических контактах постепенно придавала переводчикам все большую значимость и признание.

В эпоху Возрождения постепенно на перевод начинают смотреть иначе. Появляется больше переводов светской литературы. Переводчики XV-XVI вв. отмечают, что тексту перевода следует передавать не только смысл оригинала, но и соответствовать нормам переводящего языка.

В XVI в. в эпоху реформации немецкий теолог и священник **Мартин Лютер** осуществляет новый перевод Священного писания. Лютер также призывает помимо соблюдения точности передачи содержания Библии переводить так, чтобы любой человек мог понять язык, опираться на нормы языка.

К концу XVIII столетия немецкая переводческая традиция стала выдвигаться на ведущее место в европейской литературе. К началу XIX в. мысль об особой «переводческой миссии» немцев начинает все чаще звучать со страниц издававшихся в Германии книг, статей, писем. Прежде всего, естественно, сказанное относится к представителям романтической школы, один из основоположников которой - А. Шлегель утверждал в письме к поэту Л. Тику, что честь открытия истинно поэтического искусства перевода была предназначена именно немцам. В таком же духе высказывались и его собратья. Видный теоретик романтической школы Ф.Д. Шлейермахер отмечал, что подлинный расцвет немецкого языка, раскрытие его внутренних сил и обретение

выразительности и гибкости возможны лишь благодаря многостороннему общению с иноязычными авторами. Расцвет переводческой деятельности в Германии на рубеже XVIII—XIX вв. отмечали и позднейшие исследователи. Как заметил один из известных историков перевода, в рассматриваемую эпоху вряд ли можно назвать какого-либо видного литератора, который не выступал бы в роли переводчика, а многие получили известность именно благодаря переводам.

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ОБЩЕНИЕ КАК ЭФФЕКТИВНЫЙ МЕТОД СОТРУДНИЧЕСТВА УЧИТЕЛЯ С МЛАДШИМИ ШКОЛЬНИКАМИ

Мамедова Л.Б.

Бакинский славянский университет

Педагогическое общение - это общение учителя с учащимися в процессе урока и внеурочной работы, которое обеспечивает хороший психологический климат, а также психологически упрощает процесс обучения и развития младших школьников. Своеобразие педагогического общения заключается в том, что оно выступает в роли сложного и двойственного диалога. Это зависит из-за участия в нем параллельно нескольких участников познавательного процесса и в зависимости от этого происходит своеобразное содействие умственных способностей, эмоций, характерных особенностей отличных по возрасту, статусу, уровню развития учащихся.

Особенность педагогического общения заключается в том, что оно в одно время выполняет две функции - обучающую и воспитывающую. Обучающая функция считается главной и заключается в передаче учителем знаний и взаимосвязь общих с учениками действий в процессе обучения и развития личности. Американский психолог, основоположник гуманистической психологии К. Роджерс отметил, что эффективное педагогическое общение выполняет также психотерапевтическую функцию - облегчения общения. Доверяя ученикам, веря в их возможности, учитель ждет от них демонстрации своих умений, тягу к знаниям, заинтересованность, стремления к самостоятельности, ответственности и самодисциплине. К. Роджерс также сформулировал условия, при которых общение учителя с учениками является эффективным и что делает образовательный процесс "весомым для ученика":

1. *Безоценочное принятие ребенка.* Учитель принимает учащегося как личность, обладающую собственной ценностью, как противоречивый, небезупречный человек, имеющий разные черты и разные чувства.

2. *Конгруэнтность.* Учитель в отношениях с учеником - это соответствующая ему личность, способная быть именно таким человеком, каким и является на самом деле. Учитель не скрывает свои чувства и переживания за маской. Он живой человек, а не воплощение требований программы или транслятор знаний.

3. *Эмпатия.* Учитель чутко понимает внутренний мир ученика. Когда мир ученика ясен учителю, тогда он может легко передать словами свое понимание мира ученику и то, что ученик еще не в состоянии выразить словами, то, что едва им осознается.

В настоящее время педагогическая компетентность требует от учителя осмысления широкого круга педагогических, психологических, социальных и др. проблем образования. Процесс развития педагогической компетентности определяется сменой репродуктивного уровня выполнения действий и операций творческим уровнем; гармонизацией и усложнением активных, коммуникативных и мотивационных компонентов педагогической компетентности.

Таким образом, правильное педагогическое общение является одним из основных видов деятельности учителей, оно не только способствует развитию познавательных процессов, эмоционально-волевой сферы, но и оказывает влияние на формирование личности в целом.

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ЛЕКСИКИ РУССКОГО ЯЗЫКА ИНОСТРАННЫМИ СТУДЕНТАМИ

Менг Фантао

Бакинский славянский университет

В современных условиях развития образования особое значение приобретает система работы по развитию речи и обогащению словарного запаса учащихся как одного из аспектов развития речи.

Анализ состояния уровня развития речи учащихся университетов позволил выявить проблемы развития связной речи учащихся, повышения уровня культуры речи носителей языка. При этом актуальной остаётся проблема обогащения словарного запаса учащихся как основы развития речи. Проблема состоит в том, что современного учащегося необходимо научить пользоваться словом в соответствии с коммуникативно значимыми нормами литературного языка. Ведь для каждого студента хорошо развитая речь - не только средство общения, но и двигатель интеллектуального развития, инструмент познания и самовоспитания. На современном этапе преподавания русского языка последовательно утверждается мысль о том, что русский язык как предмет изучения должен рассматриваться в университете как источник знаний общечеловеческой и национальной культуры.

В статье говорится о лингводидактических основах обучения лексике русского языка. Дается понятие активного и пассивного словаря учащихся. Понятие о словарной работе и ее значение. Семантизация слов родного языка. Пути обогащения словарного запаса учащихся. Поднимаются проблемы лексических ошибок в речи учащихся национальных групп. Задачи преподавателя на занятии и проблемные моменты этой темы. Особенности усвоения лексического минимума. Типы лексических значений, связанные с лексической сочетаемостью слов.

РОЛЬ СЛОВАРЕЙ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Менг Фантао

Бакинский славянский университет

Человеческий разум не в состоянии удержать в себе большой объем современной специфической информации, поэтому каждый из нас хотя бы раз в жизни прибегал к помощи словарей. Однако не каждый из нас отдает себе отчет, какую огромную роль они играют в нашей жизни. Даже подросток, никогда не открывавший толковый или орфографический словарь, прибегает к их помощи, бессознательно пользуется услугами этих умных книг, отыскивая термин в сети Интернет или доверяя текстовому редактору исправление ошибок. Словари делятся на два типа: энциклопедические и филологические (лингвистические). Довольно часто встречаются и промежуточные разновидности словарей. Кроме того, всякий словарь может быть отнесен либо к «общим», либо к «специальным».

Примерами общих лингвистических словарей могут служить обычные толковые и переводные словари, охватывающие с той или иной степенью полноты всю лексику, бытующую в общенародном употреблении. Специальный лингвистический словарь разрабатывает какую-то одну область лексики, иногда достаточно широкую (например, фразеологический словарь, словарь иностранных слов), иногда же довольно узкую (например, словарь личных имен, даваемых новорожденным). Общий нелингвистический словарь – это общая энциклопедия (например, БСЭ – Большая Советская Энциклопедия). Специальный нелингвистический словарь – это специальная (отраслевая) энциклопедия (медицинская, юридическая и т. д.) или же краткий словарь той или иной (обычно – более узкой) области знания, или биографический словарь деятелей той или иной отрасли (писателей, художников и т. д.), или же той или иной страны.

ВИДЫ НАГЛЯДНОСТИ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Мехдиева А.А.

Бакинский славянский университет

Наглядность - специально организованный показ языкового и экстралингвистического материала с целью облегчения его объяснения, усвоения и использования в речевой деятельности. В методике преподавания русского языка как иностранного принято выделять следующие виды наглядности: звуковая наглядность, моторная наглядность, зрительная наглядность. Звуковая наглядность используется на всех этапах обучения русскоязычному общению. Основным способом реализации звуковой наглядности является аудиозапись.

Звукозапись выполняет важную дидактическую функцию, она представляет собой речевой образец, произносимый носителями языка. Прослушивание аудиозаписи способствует формированию правильной интонации, произношению, постановке правильного ударения, запоминанию речевых образцов. Применение данного вида наглядности на практике целесообразно посредством представления слушателям аудиозапись диалога, телефонного разговора и т.д. Перед аудированием слушателям дается целевая установка («Слушайте!», «Запоминайте!», «Отвечайте на вопросы»). Первый раз аудиозапись прослушивается для ознакомления с сюжетом. Слушатели стараются понять услышанный материал. Второе прослушивание – контрольное, слушатели готовятся отвечать на вопросы, которые написаны на доске. Во время прослушивания важно не прерывать диктора замечаниями, пояснениями и комментариями. Слушатель должен сконцентрироваться на работе и правильно понять иноязычные высказывания. После прослушивания аудиозаписи преподаватель проводит беседу со слушателями, определяет уровень понимания услышанного материала. Зрительная наглядность широко применяется на всех этапах обучения русскому языку как иностранному.

К средствам зрительной наглядности относятся таблицы, схемы, карточки. В преподавании русского языка большое распространение получили динамичные, “подвижные” пособия. Это демонстрационный материал, расширяющий возможности планомерной, систематической работы над учебным материалом. Для достижения поставленных коммуникативных задач предлагается следующий вид работы, который позволит использовать наглядность как средство создания коммуникативной мотивации

Таким образом средства наглядности помогают созданию образов, представлений, мышление же превращает эти представления в понятия. Иллюстрации способствуют развитию внимания, наблюдательности, эстетического вкуса, культуры мышления, памяти и повышают интерес к изучению русского языка, тем самым мотивируя слушателя к коммуникации на русском языке. С помощью средств наглядности снимается дополнительная нагрузка на память учащихся, создается наиболее рациональная возможность для создания типичных ситуаций, провоцирующих требуемые высказывания. Несомненное достоинство наглядности состоит в психологическом воздействии на слушателей. Она оживляет занятия, активизирует слушателей, повышают их интерес к работе, усиливают внимание, делает изучение чужого языка интересным и увлекательным.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ КАК СРЕДСТВО НАГЛЯДНОСТИ В ОБУЧЕНИИ

Мехдиева А.А.

Бакинский славянский университет

Телевидение – одно из наиболее глобальных средств распространения информации (общественно-политической, цивилизованной, познавательной, учебной). Телевидение обладает колоссальными возможностями в обучении иностранному языку в силу того, что оно в целом представляет собой специальную эмоционально-чувствительную конфигурацию формирования человека в целом, в специфике и общественных функциях зрелищных видов искусства. Кроме этого, телевидение гарантирует систематичность и массовость информации и в результате этого считается значительным механизмом влияния на глобальную аудиторию. С помощью коммуникативных средств – текстов, формул обращения, стандартов речевого поведения, содержащих фонетические и кинетические методы невербальной коммуникации, у публики формируется «эффект присутствия».

Следовательно, телевидение оказывает содействие развитию речевых умений и формированию коммуникативных навыков. Как аудиовизуальный метод, он рассматривается нами как один из наиболее результативных средств преподавания аудированию. Итак, применение телевидения как средства преподавания иностранным языкам дает возможность реализовать следующие задачи преподавания: фактическую (освоение языком как средством коммуникации), воспитательскую, развивающую и образовательную.

19 января 2009 г. начал вещание познавательно – образовательный и просветительский телевизионный канал «ЗНАНИЕ» – телевизионный канал, созданный телевизионной фирмой «Школьник TV», которая кроме того реализовывает транслирование учебного телевизионного канала «Школьник TV». Программная система телевизионного канала «ЗНАНИЕ» нацелена на различные возрастные и общественные пласты зрительской аудитории и способна в большей степени квалифицироваться как просветительная. Особое значение в сетке вещания телевизионного канала уделено телевизионным видеурокам по русской литературе, русскому языку, математике и другим дисциплинам общеобразовательной школы. Таким образом, интенсивное и уместное использования телевидения в значительной степени способствует оптимизации управления содержанием и процессом преподавания. Применение телевидения в обучении устной иноязычной речи является допустимым и подходящим для активизации вербальной деятельности студентами, формирования ситуаций, которые стимулируют их иноязычное общения и улучшения контроля освоения студентами иностранного языка как основного коммуникативного средства в предлагаемых обстоятельствах.

ИНТЕРНЕТ И САЙТЫ КАК ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ РЕСУРС

Мирзоева С.Э.

Бакинский славянский университет

Интернет на данный момент является одним из важнейших источников в сфере образования. В преподавании РКИ (русского как иностранного) интернет можно рассматривать с многих аспектов, во-первых как средство обучения, в интернете множество учебных сайтов, электронных библиотек, во-вторых как источник учебных материалов, к ним относятся видеуроки, видеозаписи, тексты. В процессе образования используются следующие функции интернет-ресурсов: средства массовой информации, электронные учебники, электронные библиотеки, справочники, каталоги, форумы. С помощью интернета создаются новые возможности в обучении русскому языку как иностранному: создается языковая среда, общение при помощи социальных сетей, что позволяет более глубокому обучению языка; возможен доступ к различным источникам информации, множество сайтов с возможностью взаимодействия преподавателя и носителя языка. Информация в интернете может часто изменяться и дополняться новыми ресурсами. Интернет-ресурсы имеют свои возможности: актуальность, эффективность, доступность, безграничность. Под доступностью интернет-ресурсов имеется ввиду возможность легко получить доступ к сайтам, электронным библиотекам, видеозаписям, находясь в любой точке мира и в любое время. Актуальность состоит в том, что ресурс постоянно обновляется, учитывается время обучения, даются современные темы. Эффективность интернет-ресурсов – это возможность узнать больше информации, иметь больше источников для изучения языка, не обходиться информацией данной только преподавателем.

РАЗВИТИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ В ШКОЛЕ

Набибекова Л.Ч.

Бакинский славянский университет

Сегодня информационные технологии прочно вошли в нашу повседневную жизнь. Не стал исключением и образовательный процесс. На сегодняшний день система образования не может

строить обучение на основе традиционных методов с усвоением определенно готовых сумм знаний. Все чаще поднимается вопрос о применении новых технологий в средней школе. Это не только новые технические средства, но и новые формы и методы преподавания, новый подход к процессу обучения. Поэтому можно сказать, что во многих развитых странах произошёл резкий поворот на обучение умению самостоятельно добывать необходимую информацию, выделять проблемы и искать пути их решения а также умение их анализировать и применять для решения новых проблем. Современные информационные технологии позволяют изменить организацию учебно-воспитательного процесса, погрузить обучаемого в информационно-образовательную среду, повысить качество образования, мотивировать учащегося воспринимать информацию, получать знания. Требованиям современной системы образования отвечают использование информационных технологий в процессе обучения. Компьютер является основным средством, который позволяет без ограничения обрабатывать большое количество данных, хранит и организует доступ к ним и др.

Характерной особенностью основных тенденций информационных технологий являются следующие:

- Большое количество разного рода баз данных, содержащих информацию, можно сказать по всем ведущим видам жизнедеятельности
- Функционирование ряда технологий, стандартов для обмена информацией, обеспечивающих доступ к ней с помощью различных систем связи и с любой точки планеты
- Расширение функциональных возможностей информационных систем на основе мультимедиа, в особенности Интернета.

Первые книги по обучению иностранным языкам с помощью использования информационных технологий стали появляться в печати с конца 80-х годов. В частности, это были книги по русскому языку как иностранному под редакцией Носенко 1989, Азимова 1989, Фадеева 1990, Власова и др. Первые статьи посвященные данной проблеме появились в печати в таких изданиях как «Иностранные языки в школе», «Русский язык за рубежом», «Информатика и образование».

В данный период компьютерные программы рассматривались как средство в организации самостоятельной работы с помощью программ тренировочного характера в области лексики и грамматики. В современном процессе обучения информационные технологии должны способствовать освобождению преподавателя от однообразия и стать ступенью для повышения эффективности учебного процесса.

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ

Назарли С.И.

Бакинский славянский университет

Что нужно, чтобы выучить иностранный язык? На первый взгляд, это может показаться простым: усердная работа и много времени. Однако, с точки зрения психологии, всё не так просто. Для начала, разберёмся, когда можно заявить, что человек "выучил иностранный язык"? Когда он знает перевод большого количества слов, когда понимает плавную речь на изучаемом языке, или когда может поддержать беседу на данном языке? Многие учащиеся считают последний вариант основной целью изучения языка. Так через какие этапы должен пройти человек для достижения данной цели?

На начальном этапе изучения языка, узнав несколько слов и основных выражений, следует стараться применить их в жизни. Лучше всего можно выучить иностранный язык, если находится в языковой среде, сначала используя краткие выражения, такие как «Привет! Как дела?» или «Спасибо большое». Люди всегда ценят усилия иностранцев заговорить на их языке, улыбаются, говорят что-то в ответ, поддерживая ваши начинания! Вначале обучающийся не ожидает многого, поскольку у него нет достаточных умений, чтобы сказать что-то большее. Затем идет этап более глубокого погружения в изучаемый язык. Постепенно, когда основной задачей становится разговорная беглость, те приветствия и фразы, которыми обучающийся пользовался ранее, начинают звучать банально и скучно. Теперь обучающийся жаждет настоящего общения и назревает проблема неумения поддержания разговора на иностранном языке. Невозможность справиться с разговором происходит

из-за домашнего обучения, лишённого настоящего общения с людьми. На этом этапе часто обучающийся может говорить, но затрудняется понять собеседника. Итак, как же двигаться дальше? В определенной степени здесь важна роль окружения. А также, то, что действительно нужно сделать на этом этапе, чтобы добиться прогресса, - начать говорить и не останавливаться. Это тяжело, но никакое сидение за книгами и дорогостоящие языковые курсы не сделают это за вас. Существует и психологическая опасность: чем дольше вы ждете, чтобы начать говорить, тем труднее будет начать; и образуется психологическая проблема в большей мере, чем лингвистическая. Поэтому на этом этапе важно начать говорить и продолжать говорить.

Но как? Даже для не особо застенчивого человека разговор с незнакомыми людьми на ранних этапах изучения языка может показаться устрашающим. Поэтому хорошо бы найти партнера по обмену языками - того, кто мог бы уделить час времени на беседу с вами. Задача состоит в том, чтобы поддержать разговор, не переходя на родной язык. При этом, партнер должен быть внимательным и терпеливым слушателем; исправлять ваши ошибки при необходимости; подсказывать как бы выразился носитель языка; помогать с произношением. Если внимательно рассмотреть эти роли, то можно заметить, что такие же взаимоотношения прослеживаются между матерью и ребенком. Таким образом, изучение языка - это длительный процесс, который требует вовлечение не только лингвистических усилий, но также и соответствующего психологического настроя.

ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Ниязова В.А.

Бакинский славянский университет

Фразеологизмы – это устойчивые по своей структуре и содержанию, лексически неделимые и целостные по значению словосочетания или предложения, которые выполняют функцию отдельной лексемы. Фразеологизмы употребляются как единое целое, они не подлежат какому-либо разложению и в них невозможна перестановка, составляющих частей.

Фразеологизмы появились и существуют на всем протяжении функционирования языка. С конца 18 века их было возможно встретить в специальных сборниках и толковых словарях под различными названиями (афоризмы, крылатые выражения, идиомы, пословицы и поговорки). Несмотря на это, фразеологический состав русского языка стал изучаться недавно.

В каждом фразеологизме отражаются: обычаи, традиции, условия жизни, исторические события и т.д. данного народа. Изучение ФЕ с их языковой или научной стороны всегда остается актуальной и продуктивной. Не зря каждый народ называет ФЕ по своему: испанцы – природа души, итальянцы – школа народа и т.д. Возникновение фразеологии как лингвистической дисциплины связано с именем В.В.Виноградова. Именно он создал базу для устойчивых сочетаний слов в современном русском литературном языке. Фразеология продолжает свое развитие по сей день. Нет единства в определении фразеологизма в современном языкознании. Фразеологизмы могут быть многозначными (поставить на ноги – вылечить, вырастить, заставить активно действовать, укрепить материально) и однозначными (Ахиллесова пята – слабое место). Также по своей природе фразеологизмы синонимичны (во весь дух – сломя голову) и антонимичны (в поте лица – спустя рукава). По употреблению выделяют активные и пассивные (как снег на голову; и стар и млад). Фразеологизмы бывают: общенародные, неологизмы, профессиональные и диалектные. Фразеологизмы делают речь более яркой, экспрессивной и выражают сущность довольно сложных явлений. Изучение фразеологии, считается внешним этапом овладения языком и поэтому дается нелегко. Это зависит от того, что во фразеологизмах слова приобретают особое значение. Это требует цельного запоминания единицы: нужно запомнить их словесный состав и значение, также необходимо знать ситуацию, в которой можно употребить тот или иной фразеологизм, понимать образную основу данного фразеологизма, а также его оттенки и окраски.

Многие ученые - языковеды рассматривают фразеологизмы как в узком, так и в широком смысле. В данном случае необходимо учитывать психологию народа.

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ГЕРМАНА ГЕССЕ

Рагимова К.О.

Бакинский славянский университет

В ряду известных писателей Германии первой половины XX века важное место занимает имя лауреата Нобелевской премии Германа Гессе, в творчестве которого значительное место уделяется проблемам воспитания и обучения подрастающих поколений, трудности их вхождения во взрослую жизнь. Герман Гессе – один из немецких писателей первой половины XX века, который сумел показать, как на немецкой почве постепенно взращивалась идеология национал-социализма, как уже в школе личность ребенка подвергалась насилию, подчинялась антигуманным интересам государственной машины, интересам политических партий.

Один из критиков и современников немецкого писателя Г.Гурлитт в отношении социально-педагогических взглядов Гессе оставил некоторые любопытные, с нашей точки зрения, суждения. Так, идеал, по мнению Г.Гурлитта, это то, «в необходимости чего человек убежден». Стремясь к достижению идеала, человек «несет не жертву, а выполняет свое жизненное призвание, находя в этом внутреннее удовлетворение». Критик также указывал, что профессиональный педагог через государственно и общественно обусловленную потребность пытается выстроить свой идеал и находит его, как и Гессе, в мужественности (интерпретация немецкого слова *Mannhaftigkeit*). Как нам представляется, критику и единомышленнику Г.Гессе – Г.Гурлитту удалось точно схватить одну из важных составляющих психологической «гендерной политики» писателя. Гурлитт обобщает эти социально-педагогические идеи писателя и в частности пишет: «Мужественность есть бесстрашное деяние людей свободно мыслящих, самостоятельно действующих и отважно проводящих в жизнь свои убеждения или, иначе говоря, жизнь согласно собственной натуре».

В романе «Гертруда» он утверждает, что «только благодаря самообразованию, самостоятельной деятельности на поприще образования можно «приобщиться к подлинно духовным ценностям своего времени», поскольку все вещи, которые мы видим – есть отражение того, что есть внутри нас. Нет другой действительности, кроме той, которая живет в нас. «Большинство людей, – как писал Гессе, – поэтому и живёт как бы в нереальности, что образы внешнего мира считает действительностью, а внутреннему миру своей души не предают никакого значения». Суть человеческой жизни писатель трактует как «путь к себе самому, попытку найти этот путь, нащупать тропинку». Говоря о сложности этого пути, Г.Гессе пишет: «Ничто в мире так не мучительно для человека, как необходимость идти дорогой, ведущей к самому себе».

Все эти мысли социально-педагогического содержания органично включены в повести и романы Гессе. Порою создаётся парадоксальное ощущение, что писатель намеренно смешивает в художественных произведениях различные функциональные стили, что в целом нечасто встречается в европейской и – шире – мировой литературе. Так, очевидно, что в «Демияне» художественный стиль нередко переходит в книжный или научный, в котором имеются философские сентенции. В этом романе истинное призвание человека автор видит в том, чтобы «найти самого себя», «обрести своё подлинное «Я». Цель жизни, по мнению Гессе, заключается в том, чтобы «трудиться, развивая, совершенствуя, углубляя себя и свое искусство, независимо от той должности, которую ты занимаешь».

Среди педагогических идеалов Гессе в первую очередь называет достижение совершенства в своей специальности при сохранении активности и гибкости линии своего поведения в быту посредством постоянного и ясного осознания связи специальности со всеми другими дисциплинами. Далее, он упоминает о сохранении внутреннего единства всех духовных усилий, отмечает стремление к универсальности. Автор вышеперечисленных нами романов открыто выступает за предоставление самостоятельности и полной свободы для развития каждого человека в согласии с его природой. В итоге он приходит к ясному пониманию идеала, выражающегося в нравственности и мужественности человека.

ДИСПУТ КАК ОДИН ИЗ НАУЧНЫХ ПРЕДПОСЫЛОК ФОРМИРОВАНИЯ СТИЛИСТИЧЕСКИХ УМЕНИЙ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Сафарова Г.З.

Бакинский славянский университет

Одной из центральных задач обучения культуре речи является отношение к этому разделу современного языкознания как деятельности, важному средству коммуникации. Повышенное внимание к речевой подготовке – это основная линия перестройки преподавания русского языка в азербайджанских школах. Тенденция эта достаточно чётко отражена в учебной программе, тем самым определяя характер школьного курса русского языка в целом. Привитие культуры речи неотделимо от овладения всей системой научных знаний о языке в целом, знакомства с основными разделами русского языка и развитие речевых навыков учащихся-азербайджанцев. Культура речи призвана в основе своей ликвидировать некоторые пробелы в изучении других разделов языкознания. Одной из содержательных сторон в процессе преподавания культуры речи в азербайджанских школах является усвоение правил целесообразного и уместного использования тех или иных языковых средств учащимися. Правильный подбор языковых средств никогда не осуществляется механическим путём. Они должны в идеале избираться школьниками в зависимости от конкретной сферы общения, задач, содержание которых отвечает создавшимся речевым ситуациям.

Приведём один иллюстративный пример. В 2017-2018 учебном году в одной из передовых азербайджанских школ № 7 города Баку, например, для обсуждения на диспуте были вынесены следующие темы:

Что изучает, чем занимается стилистика русского языка?

Как соотносятся стилистика и культура речи?

Что считать «правильным» и «неправильным» в русском языке и речи?

Какая речь считается «хорошей»?

Какие нарушения в речи квалифицируются как «стилистические» ошибки?

В течение диспута каждый из учащихся получил список литературы, в которой тема раскрывается с определённой точки зрения. В результате на диспуте были представлены разные, иногда противоположные, подходы к проблеме. Итоги обсуждения подводило специальное жюри, составленное из наиболее лучших учителей-словесников школы № 7. Хочется подчеркнуть, что данная форма, являющая собой одну из научных предпосылок формирования стилистических умений на уроках русского языка, в некоторых школах города. Диспут по различным вопросам культуры речи в целом пробуждает интерес к науке, развивает умение чётко и аргументированно отстаивать свою позицию, способствует совершенствованию устной речевой культуры ученика.

МЕСТО ПСИХОЛОГО -ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ СТИЛИСТИКЕ РУССКОГО ЯЗЫКА

Сафарова Г.З.

Бакинский славянский университет

Психолого-педагогическая возрастная подготовка школьников (в основном старшеклассников) к преподаванию стилистики русского языка является очень важным аспектом. При этом главной структурой психологической активизации знаний в школах на современном этапе является сугубо внешняя активизация, т.е. воздействие на эмоциональном уровне; впоследствии появляется мотивация к этому роду учебной деятельности. Существенным теоретическим подспорьем психолого-педагогических основ обучения стилистике на уроках русского языка является всемирно известная концепция академика Л.С. Выготского о поэтапном формировании умственных способностей человека. Очевидная успешность, эффективность формирования различных стилистических умений, согласно данной концепции, базируется на постепенном приобретении знаний и опыта.

Психолого-педагогический подход в процессе обучения стилистике русского языка имеет свои варианты. На один из них, в частности, указал видный западный психолог А. Осборн. В состав

школьного обучения он для детей разных возрастов включил приём, который назвал «мозговым штурмом». Цель данного приёма в азербайджанских школах при обучении культуре связной речи, в основном, сводится к следующему: чем больше выдвигается разнохарактерных версий, тем плодотворнее оценка со стороны учителя, потому что возрастает появление новых и конструктивных идей. «Мозговой штурм» связан с физиологией учащихся, но её учёт необходим и учителям. В свою очередь это приводит как бы параллельно к признанию и нравственно-дидактических основ обучения стилистике на уоках русского языка. Далее, большинство учёных в этом вопросе сходятся во мнении, что в средних и особенно старших классах при обучении стилистике русского языка следует подробнее раскрывать лингвистическую и психологическую основу работы по развитию связной речи. Учителям важно показать, что язык может изучаться не только как строй, то есть система, но и как речевая деятельность. Опираясь на теорию речевой деятельности, разработанную ещё бывшей советской психолингвистической школой ученикам надо показать, как реализуется деятельностный подход к развитию связной речи. Это обучение имеет свою выраженную психологическую и дидактическую основу. Она не сводится к понятию «практика языка», у нее имеется своя речеведческая теория, овладеть которой необходимо не только школьникам, но и преподавателям-филологам. Методисты уверяют, что эту работу следует проводить как минимум в четыре этапа. Укажем на них.

- Формирование стилистических учений русского языка в школах (как родного так и иностранного) основывается на приобретаемых навыках правописания. Эта работа всегда должна проводиться последовательно и целенаправленно, в полном согласии с пунктами плана урока. В этом процессе немалая роль отводится учителю.;

- Второй этап связан с активизацией познавательной деятельности учащихся средних и старших классов, в которых основная роль в выборе лексем русского языка отводится уже не учителю, а самим пишущим или говорящим. А именно: учитель только обосновывает проблемную ситуацию, указывая на несколько вариантов употребления тех или иных выражений, среди которых только одно является уместным в данном функциональном стиле;

- На третьем этапе происходит окончательное усвоение и закрепление основных понятий по стилистике. Среди них ключевым является усвоение такого понятия, как стилистическая норма.

- Развитие и совершенствование познавательных интересов и проявление способностей учеников. Этот этап считается завершающим, так как он в сущности аккумулирует указанные знания учащихся. Изучение определённой темы по культуре речи даёт возможность устанавливать закономерности построения избранного «блока стилистической информации».

ИНТЕГРИРОВАННЫЙ ПОДХОД В ОБУЧЕНИИ

Тагиева Г.А.

Бакинский славянский университет

Самостоятельность предметов, их слабая связь друг с другом порождают серьезные трудности в формировании у учащихся целостной картины мира. Предметная разобщенность становится одной из причин фрагментарности мировоззрения выпускников школ, в то время как в современном мире преобладают тенденции к экономической, политической, культурной, информационной интеграции.

В связи с таким характером перспектив развития современного образования возникают проблемы соотношения предметоцентризма и интеграции. Интеграция предметов в современной школе – одно из направлений активных поисков новых педагогических решений, способствующих улучшению дел в ней, развитию творческого потенциала педагогических коллективов и отдельных учителей с целью более эффективного и разумного воздействия на учащихся. Интеграция как педагогическое явление имеет давние традиции. Прежде всего многие школьные предметы издавна имеют интегрированный характер. Чаще всего это была интеграция внутрипредметного уровня: школьный курс литературы всегда являлся интеграцией науки о литературе, читательской практики и опытов сочинительства, то есть явлений разного порядка, связанных между собой на основе целеполагания. Интеграция в современной школе идет "по нескольким направлениям и на разных уровнях.

Эти уровни: внутрипредметный и межпредметный.

Внутрипредметная интеграция включает фрагментарную интеграцию, это отдельный фрагмент урока, требующий знаний из других предметов; и узловая интеграция, когда на протяжении всего урока учитель опирается на знание из других предметов, что составляет необходимое условие усвоения нового материала.

Следующий уровень – межпредметная или синтезированная интеграция, которая объединяет знания разных наук для раскрытия того или иного вопроса.

На перекрестке этих подходов могут быть и разные результаты:

1. Рождение абсолютно новых предметов (курсов);
2. Рождение новых спецкурсов, обновляющих содержание внутри одного или нескольких смежных предметов;
3. Рождение циклов (блоков) уроков, объединяющих материал одного или ряда предметов с сохранением их независимого существования;
4. Разовые интегрированные уроки разного уровня и характера как проба сил учителя в новом направлении.

ТАКСОНОМИЯ В ОБУЧЕНИИ

Тагиева Г.А.

Бакинский славянский университет

Таксономия в переводе от греческого означает «расположить по правилам», «закон».

Таксономия играет важную роль в учебном процессе. На всех этапах учебного процесса от планирования до управления возникает необходимость ссылаться на неё. Таксономия целей обучения была предложена в 1956 году Бенджамином Блумом в целях поощрения развития более высоких форм мышления в образовании, таких, как анализ и оценка концепций, процессов, процедур и принципов, а не просто запоминания фактов. Ее часто используют при разработке учебных и образовательных процессов. Она охватывает три области:

1. Познавательную – основоположником является Блум;
2. Коммуникативную – основоположником которой является Краснов;
3. Психомоторная – основоположник Мур.

Таксономия Блума построена на основе принципов:

1. Принцип практической направленности.
2. Психологический принцип.
3. Логический принцип.
4. Принцип объективности.

Таксономия помогает: правильно определять цели обучения; составлять задания для учащихся; выбирать средства оценивания, в соответствии с поставленными целями; правильно привести рефлексию, основываясь на результаты обучения; определить трудности, с которыми сталкиваются учащиеся при изучении того или иного материала.

Виды деятельности (Б.Блум):

Знание. Благодаря этому познавательному умению, ребёнка можно описать следующими глаголами: «вспоминает», «узнаёт», «показывает», «перечисляет», «называет».

Понимание. Благодаря этому познавательному умению ребёнок: «объясняет», «приводит примеры», «описывает», «различает».

Применение. Благодаря этому познавательному умению ребёнок: «решает», «использует», «строит предложения».

Анализ. Благодаря этому познавательному умению ребёнок: «делит на части», «определяет структуру», «сравнивает».

Синтез. Благодаря этому познавательному умению ребёнок: «создаёт», «составляет план», «оформляет».

Оценивание. Благодаря этому познавательному умению ребёнок: «показывает отношение», «принимает решение».

**ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ЕВГЕНИЯ БАЗАРОВА И АРКАДИЯ КИРСАНОВА.
ФИНАЛ СЛОЖИВШЕЙСЯ ДРУЖБЫ**

Хайрулина А.В.

Бакинский славянский университет

В ходе урока, посвященного разбору отношений двух героев романа И.С.Тургенева «Отцы и дети» Евгения Базарова и Аркадия Кирсанова, особое внимание стоит уделить тщательному изучению 26 главы. Целесообразно начать работу с анализа отрывка, в котором происходит расставание друзей в имении Одинцовой. Подобный подход объясняется тем, что ученики часто инстинктивно осознают неминуемость прощания героев, однако испытывают определенные сложности в том, чтобы обнаружить связь разрыва с социально-политической борьбой, описываемого автором периода. «Мы прощаемся навсегда...Ты славный малый; но ты все-таки мякенький, либеральный бариш...» - говорит Евгений в разговоре с Аркадием. В этом высказывании главного героя учащиеся часто не обращают внимание на то, что характеризуя натуру своего друга, Евгений описывает свое представление обо всех либерально настроенных аристократах. После прочтения на уроке данного монолога преподавателю стоит задать уточняющий вопрос: «Являются ли высказывания Евгения относительно жизни революционеров правдивыми?». После получения ответа на поставленные вопросы учителю стоит объяснить своим подопечным, что любой процесс перелома уже закрепившихся в сознании людей воззрений и традиций неизбежно провоцирует отпор и неприятие. В качестве примера можно привести уже знакомый ученикам образ Чацкого, которому с трудом удавалось бороться с Фамусовым и его окружением.

По мнению Евгения, Аркадию Кирсанову, изнеженному жизнью в поместье, нравится «самого себя бранить». Необходимо объяснить, что представители аристократии, будучи людьми состоятельными, культурными и интеллигентными, считают себя современными, шагающими в ногу со временем. Однако когда возникает потребность в осуществлении какого-либо поступка, их эгоцентризм доводит до отступления от собственных воззрений. Поэтому прощание Евгения и Аркадия вполне закономерно, так как еще в начале романа было ясно, что их дружба временна. Аркадий не был истинным нигилистом, а лишь пытался подражать Базарову. В душе он продолжал оставаться типичным аристократом. В своих высказываниях он не раз обращался к богу, на что Тургенев особо акцентирует внимание, например, когда он вспомнил свою покойную няню Егоровну, он пожелал ей царствие небесное, или в разговоре с Базаровым божился в правдивости собственных слов. Это становится очевидным во время разговора Аркадия с Катериной Сергеевной, где он, от части, соглашается с признанием его «ручным», а не «хищным». Но полноценное осознание и признание себя не нигилистом, а тем более не революционером происходит в разговоре с Базаровым: «До сих пор я не понимал себя, я задавал себе задачи, которые мне не по силам...». Во время сцены прощания в душе Евгения происходит яркая борьба с самим собой. Испытывая нежные чувства и привязанность к другу, он переступает через себя, при этом не выказывая ни грамма доброжелательности. Он признается Аркадию, что есть много дружеских слов, которые он мог бы сказать, но не скажет, потому что все они проявление романтизма, что идет в разрез с его убеждениями. Ученики не редко задаются вопросом: «В чем же причина подобного поведения?». Дело в том, что приверженность нигилизму вынуждает Евгения испытывать глубокие чувства стыда, за испытываемые им, вполне естественные для любого человека, романтические чувства.

ВАЖНОСТЬ ИКТ В ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДАХ ОБУЧЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА

Шагиренгуи

Бакинский славянский университет

Сегодня необходимо, чтобы каждый учитель по любой школьной дисциплине мог подготовить и провести урок с использованием ИКТ, так как теперь учителю представилась возможность сделать урок более ярким и увлекательным, что является важным элементом интерактивного метода преподавания. Обучение предполагает общение на уроке как между учителем и учащимися, так и общение учащихся друг с другом.

В быстром овладении иноязычной речью существенное место занимает инсценирование предложенных автором учебника диалогов и искусственных текстов. Ситуации, разыгрываемые на занятиях, повторяются и разыгрываются вживую за пределами аудитории, таким образом, происходит естественное закрепление приобретенных речевых моделей. Управление обучением с помощью компьютера приводит к повышению эффективности усвоения, активизации мыслительной деятельности учащихся. Одно из основных назначений компьютера как средства обучения – организация работы учащихся с помощью программно – педагогических средств, от степени совершенства которых и зависит эффективность обучения. Внедрение в интерактивный метод обучения компьютера и компьютерной обучающей программы опосредует участие в учебном процессе педагогов и программистов–разработчиков обучающей программы, координально меняет характер учебной деятельности ученика и роль учителя. Диалоговые и иллюстрированные возможности компьютера существенно влияют на мотивационную сферу учебного процесса и его деятельностьную структуру. Компьютер обладает достаточно широкими возможностями для создания благоприятных условий работы по осмыслению орфографического (пунктуационного) правила.

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ОБУЧЕНИЯ РУССКОГО КАК ИНОСТРАННОГО

Шагиренгуи

Бакинский славянский университет

В статье рассматриваются психолингвистические особенности обучения русскому языку иностранных курсантов высших учебных заведений. Основной целью комплекса «Психолингвистические проблемы обучения РКИ» является повышение уровня знаний студентов — будущих преподавателей русского языка как иностранного (РКИ) — в области психолингвистики, ее положений и законов, которые определяют методические приемы преподавания РКИ.

Психолингвистика играет важную роль в решении теоретических и практических задач овладения иностранным языком, поскольку трудно представить решение проблем методики без опоры на понимание принципов организации психики человека, процессов речепроизводства и мышления на родном и иностранном языках. Актуальность подхода к вопросу изучения иностранного языка с позиции психолингвистики обусловлена необходимостью наиболее эффективного учёта не только лингвистических, но экстралингвистических (социокультурных, психолингвистических) факторов при составлении учебных программ по русскому языку как иностранному. Цель настоящего исследования состоит в том, чтобы выявить степень влияния результатов исследований в области психолингвистики на решение методических задач, поставленных перед преподавателем русского языка как иностранного. Новизна данной статьи заключается в рассмотрении психолингвистического аспекта обучения русскому языку иностранных курсантов в высших учебных заведениях.

XVI BÖLMƏ

PEDAQOGİKA VƏ PSIXOLOGİYA

AZƏRBAYCAN TƏHSİLİNİN İNKİŞAFINDA İSLAHATLARIN ROLU

Abbasova S.X.

Bakı Slavyan Universiteti

Müstəqilliyin ilk illərində respublika qarşısında duran həlli vacib məsələlərdən biri təhsil sektorunda islahatlar keçirməklə bu sahənin inkişafına təkan vermək olmuşdur. Səbəb isə keçid dövründə təhsilə kifayət qədər diqqət yetirilməməsi, bu sahədə məqsədyönlü şəkildə iş aparılmaması nəticəsində təhsil sistemimizdə yaranmış geriləmə olmuşdur. İslahatların həyata keçirilməsi işinə bir qədər keç başlanılmışdır. Buna səbəb respublikamızda hökm sürən qeyri-stabil vəziyyət, Dağlıq Qarabağ hadisələri, ölkə iqtisadiyyatında böhranlı vəziyyət və s. olmuşdur.

Təhsil sahəsində islahatların həyata keçirilməsinə hazırlıq işləri 1998-ci ildən başlanılmışdır. Belə ki, 1998-ci il martın 30-da islahatların həyata keçirilməsi məqsədilə Dövlət Komissiyası yaradılmış, həmçinin komissiya yanında işçi qrupu təşkil edilmişdir. Dövlət Komissiyasının başlıca məqsədi "Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı"nı hazırlamaq olmuşdur. Qarşıda duran məqsədin reallaşdırılması üçün Dövlət Komissiyası yanında yaradılmış işçi qrupu ölkədəki mövcud təhsil sistemi, keçmiş sovet ölkələrinin təhsil sistemləri və inkişaf etmiş ölkələrin təhsil sahəsindəki təcrübələri təhlil edir. Hərtərəfli müzakirələr aparıldıqdan sonra 1999-cu il iyunun 15-də cənab Heydər Əliyev tərəfindən İslahat Proqramı təsdiq olunur. İslahat Proqramının əsas konseptual ideyasını və təməl prinsiplərini cənab Prezident Heydər Əliyevin irəli sürdüyü aşağıdakı müddəalar təşkil edir: təhsil sistemində hər bir yeniləşmə təkamül yolu ilə həyata keçirilməlidir; heç bir ölkənin təhsil sistemini olduğu kimi Azərbaycanda qurmağa çalışılmamalı; dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təhsil sistemi ilə, hazırda həmin ölkələrdə təhsil sahəsində aparılmaqda olan islahatlarla yenidən tanış olunmalı; xalqımızın milli-mənəvi xüsusiyyətlərindən, adət-ənənələrindən, milli mentalitetindən, mövcud təcrübədən istifadə edilməli və s.

Təhsil sahəsində islahatlar 3 mərhələdə və aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Təhsil sisteminin strukturu;
- Təlim-tərbiyənin məzmunu;
- Kadr hazırlığı və təminatı;
- Təhsil sisteminin tədris, elmi-metodik və informasiya təminatı;
- Təhsil sisteminin idarə olunması;
- Təhsil sisteminin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi;
- Təhsil sisteminin iqtisadiyyatı və maliyyələşdirilməsi.

Təhsil islahatları aşağıdakı mərhələləri əhatə edir: hazırlıq mərhələsi 1999-cu ili əhatə edir, ikinci mərhələ 2000-2003-cü illəri əhatə edir, üçüncü mərhələ 2004-2013-cü illəri əhatə edir. İslahatların keçirilməsi 3 mərhələdən ibarət olsa da, islahata qədərki mərhələni də bura əlavə etmək lazımdır. İslahatların həyata keçirilməsi birdən-birə baş verməmiş, bu iş əvvəlcədən planlaşdırılmış və onun düzgün şəkildə həyata keçirilməsi üçün lazım işlər görülmüş, hüquqi baza yaradılmışdır.

TƏHSİLİN İNFORMASIYALAŞMASI ÖYRƏDİCİ TƏLİM MÜHİTİNİN YARADILMASININ MÜHÜM ŞƏRTİ KİMİ

Ağabağirova N.E.

Lənkəran Dövlət Univeristeti

Təhsil sisteminin informasiyalaşması ölkəmizdə prioritet istiqamətlərdəndir. Təhsil mühitinin informasiyalaşması təhsilin keyfiyyətinə təsir edir. Müasir dövrdə informasiya kommunikasiya

texnologiyalarının inkişaf etdirilməsi şagirdlərin intellektual göstəricilərindən biridir. Şagirdlər əvvəlcə kompüterlə işləməyi öyrənirlər, eyni zamanda, İKT savadına malik şəxsiyyət kimi yetişirlər. Kompüterdən istifadə etməklə keçilən fənlər şagirdlərin diqqətini cəlb edir, öyrəndikləri mövzunun yadda qalmasını asanlaşdırır. Vaxtilə “Böyük Didaktika” əsəri ilə məşhur olan dahi slavyan pedaqoqu Yan Amos Komenski təlim prosesində əyanilik prinsipindən istifadə etməyi müəllimlər üçün “qızıl qayda” adlandırdı. Məlumdur ki, insanda görmə yaddaşının üzərinə daha çox pay düşür. Müasir dövrümüzdə interaktiv lövhələrdən geniş istifadə olunur. Təhsil mühitində interaktiv lövhələrdən istifadə olunması lövhə qarşısına çıxmaqdan çəkinən, sosial fobiya əziyyət çəkən şagirdlərdə dərəcə maraqlı yaradır. Onu da qeyd edirəm ki, bütün müəllimlər elektron lövhələrdən istifadə etmək bacarığına malik deyil. İnformasiya texnologiyalarının təhsil prosesinə tətbiqi onların düzgün seçilməsini tələb edir.

İKT-nin təhsil prosesinə fəal tətbiqi müəllimin qarşısına bu məqsədləri qoyur: Tələbələrin düşüncə tərzinin inkişaf etdirilməsi; bilik, bacarıq və vərdəslərin əldə edilməsinin insanın bütün dərk etmə fəaliyyətinin inkişafına kömək etməsi; dərəcə prosesinin fərdiləşdirilməsi prinsipinin onun tamlığını saxlamaq şərti ilə reallaşdırılması. Bu səbəbdən İKT savadına malik kadrların artırılmasına ehtiyac vardır. Təhsil əsri hesab edilən XXI əsrdə bunun üçün geniş imkan və şərait vardır. Bununla əlaqədar “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə” Dövlət Proqramı çərçivəsində layihələr irəli sürülmüşdür. İKT-nin təhsilə tətbiqində cəmiyyətin qarşısında önəmli məsələ kompüterin təhsil sistemində düzgün, optimal və zişansız istifadəsidir. Texnologiyaya əsaslanan təhsil bir çox informasiya texnologiyasını birləşdirir. Buna görə də hər bir müəllim öz üzərlərində işləməli, İKT-nin incə məqamlarına diqqət etməlidir. Bunu təkcə müəllimlik peşəsinə aid etmək doğru olmazdı. Peşəsindən asılı olmayaraq hər bir kəs zəif və güclü tərəflərini bilməli, yeniliklərlə tanış olmalı, ən əsası isə o yeniliyi qəbul etməlidir.

Müasir dərəcə informasiya kommunikasiya texnologiyalarının köməyi ilə reallaşdırılan dərəcədir. Müasir dərəcədə müəllim və şagirdlər əməkdaşlıq şəraitində fəallıq göstərir. Müasir təhsil mühitində şagirdlər ünsiyyət mədəniyyətinə yiyələnərək təlim prosesində dominant rolda çıxış edirlər. Burada qarşıya qoyulan başlıca məqsəd azad düşüncəni, diskussiya aparmağı öyrənməkdir. Şagirdlər hazır məlumatları mənimsəməyib, biliyi özləri əldə edirlər. Müəllim isə şagirdlərin maraqlı və tələbatlarını nəzərə almalı, onlara cəmiyyətdə öz mövqeyini müəyyən etməkdə dəstək olmalıdır. Müəllimin fəaliyyəti məqsədyönlü, sistemliliyi ilə fərqlənir. Sadəliklərimizdən əlavə, şagirdə elə mühit yaradılmalıdır ki, şagird nəyin yaxşı nəyin pis olmasını özü müəyyən edə bilsin. Beləliklə, onlarda məntiqi təfəkkür, analiz etmə, müqayisə aparma, nəticə çıxarma qabiliyyəti inkişaf etmiş olur.

İKT-nin tətbiqi edildiyi müasir dərəcənin bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır. Həmin xüsusiyyətlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- şagirdin təhqir olunması, hüquq və azadlığına toxunulması yolverilməzdir;
- şagirdləri hədə-qorxuya salmaq, onları aldatmaq olmaz;
- həvəs, azad düşüncə, etibarlı mühitin yaradılması vacibdir;
- öz potensialını müəyyən etmək üçün bütün şagirdlərə yer və vaxtın ayrılması;
- şagirdlərin bildiklərini tətbiqi etməkdə istiqamətləndirilməsi;
- onları qiymət almaq məqsədilə deyil, savad qazanmaq naminə idrak fəaliyyətinə yönəltmək;
- dərəcə qarşılıqlı, əməkdaşlıq mühitində həyata keçirilməsi;
- yaddaşa deyil, təfəkkürə əsaslanan təlim mühitinin yaradılması;
- dərəcə əvvəlindən sonunadək şagirdlərin aktivliyi və s.

AZƏRBAYCAN XALQININ QƏHRƏMANLIQ ƏNƏNƏLƏRİ ƏSASINDA HƏRBİ VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYESİNİN PSIXOLOJİ ƏSASLARI

Alverdiyeva Ş.Ə.

Bakı Slavyan Universiteti

İnsanın psixologiyası dövrünün fəlsəfəsi ilə qaynaqlanır, dünyaya gəlir. Azərbaycan xalqının vətənpərvərlik tərbiyəsi azərbaycançılıq ideyaları fəlsəfəsi ilə doğulur, psixoloji duyumunu yaradır.

Vətənpərvərlik tərbiyəsi üçün üç psixoloji komponentlər toplusuna üstünlük vermək, onları inkişaf etdirmək lazım gəlir.

1. İntellektual keyfiyyətlər komponenti: (istedad, zərəklilik, səfərbərlik) Bunlar daha çox intuisiya ilə bağlıdır. Vətənpərvərlik şücaəti zamanı intuisiya böyük rol oynayır. İntuisiya-baş verən hadisələri

məqamındaca qiyyətəndirmək, onlardan baş çıxarmaq, mühüm məqamlardan vacibini işin xeyrinə seçmək bacarığı, qabiliyyətidir.

2. İradə keyfiyyətlər: (iradəlilik, məqsədyönlülük, müstəqillik) “Bunlar vətənpərvərliyin əməli meyarlarıdır. Belə ki, insan iradəli olmazsa mərd ola bilməz, mərd olmazsa fədakar olmaz, fədakarlıq göstərməzsə qəhrəmanlıq zirvəsinə qalxa bilməz. Bu mənada onlar bir birini şərtləndirir, tamamlayır.

3. Sosial-psixoloji komponentlər: (kollektivçilik, qarşılıqlı kömək, yoldaşlıq, dostluq) “Bunlar elə keyfiyyətlərdir ki, onlarsız vətəni müdafiə etmək, qələbə qazanmaq mümkün deyildir. Yalnız birlik, bir birinin işinə kömək göstərmək, yoldaşlıq və dostluq münasibətlərini gücləndirməklə hər bir çətinliyə qalib gəlmək və qələbə qazanmaq olar.

Bir birini tamamlayan bu üç komponent şagirdlərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin psixoloji təməlini yaradır. Bu psixoloji təməldən vətənpərvərliyin aşılınmasının psixoloji əsasları ayrılır. Dövrümüzün tələbinə uyğun olaraq öz fikirlərimizə əsaslanacağıq. Onlardan birincisi vətənə sevgi, azərbaycançılıq və “Qarabağı unutma!” ideyaları ilə yaşamaqdır. Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin digər psixoloji əsası vətənpərvərlik borcunun dərk edilməsidir. Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin psixoloji əsaslarından biri də şagirdləri vətənpərvərlik fəaliyyətinə cəlb etməkdir. Yuxarıda təhlil edərək göstərdiyimiz psixoloji əsasların dərk edilməsindən məqsədımız, amalıımız şagirdləri hərbi vətənpərvərlik fəaliyyətinə cəlb etməkdir. Göstərdiyimiz psixoloji əsaslar şagirdləri hərbi vətənpərvərlik fəaliyyəti göstərməyə sövq edir.

PEDAQOJİ MONİTORİNQİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNİN İSTİQAMƏTLƏRİ

Babayeva S.G.

Lənkəran Dövlət Universiteti

Pedaqoji işin təşkili və qurulmasında əsas şərtlərdən biri mütəmadi olaraq keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsidir. Həmin keyfiyyət göstəricilərinin statistik səviyyəsinin və mahiyyətinin nəticələri pedaqoji monitorinq zamanı reallaşır.

Pedaqoji prosesin keyfiyyət dinamikasını aşkar etmək üçün aşağıdakı istiqamətlərdə monitorinqin keçirilməsi zəruri hesab olunur:

- Təlimin təşkili və idarə olunması prosesinin monitorinqi.
- Təlimin gedişi prosesinin monitorinqi.
- Təlim nəticələrinin keyfiyyət səviyyəsinin monitorinqi.
- Şagirdlərin psixoloji inkişafının aşkar olunması.
- Şagirdlərin həyatı bacarıqlarının üzə çıxarılması.
- Şagird müvəffəqiyyətinin qiymətləndirilməsinin monitorinqi.
- Şagirdlərin tərbiyəlilik səviyyəsinin aşkar olunması.
- Pedaqoji kadrların keyfiyyət göstəricilərinin aşkar olunması.
- Müəllim-şagird, şagird-müəllim və müəllim-müəllim münasibətlərinin monitorinqi.
- Təhsil müəssisəsində idarəetmə formalarının izlənilməsi.

Pedaqoji işin təşkilində səmərəli və real nəticənin əldə edilməsi üçün pedaqoji monitorinq kompleks səviyyədə həyata keçirilməlidir. Çünki, pedaqoji monitorinq– pedaqoji prosesin təşkilini, gedişini, nəticələrini, inkişaf perspektivlərini, vəziyyətin qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılmasını həyata keçirmənin mükəmməl şərtidir. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasında orta təhsil müəssisələrinin məqsədinin şagirdlərin ümumi inkişafını təmin etmək olduğu göstərilir. Ümumi inkişaf isə dörd əsas istiqamətdə həyata keçirilir. Bu istiqamətlərdən biri təlimdir. Təlim pedaqoji prosesin tərkib hissəsi kimi şagirdlərin formalaşmasında, onların ümumi inkişafında mühüm yer tutur. İkinci istiqamət tərbiyə ilə bağlıdır. Məktəbdə tərbiyə prosesinin səmərəli idarə olunması şagirdləri mənəvi cəhətdən kamilləşdirməklə yanaşı, təlimin nəticələrinə də müsbət təsir göstərir. Üçüncü istiqamət şagirdlərin psixoloji inkişafı üzrə aparılan işlərlə bağlıdır. Təlim və tərbiyənin müsbət nəticəsi şagirdin şüurunda, düşüncə tərzində və intellektual davranış tərzində özünü göstərir. Dördüncü istiqamət münasibət, ünsiyyət faktorunun olmasıdır. Müəssisədə müəllim-şagird, müəllim-müəllim, müəllim-məktəb rəhbərləri, müəllim-valideyn münasibətlərinin olmadığı bir mühitdə, əlbəttə ki, əvvəl qeyd etdiyimiz istiqamətlər sahəsində də yüksək səmərə əldə olunması qeyri-real olacaqdır. Lazımi pedaqoji informasiyanı əldə etmək üçün pedaqoji monitorinqin aparılması zamanı aşağıdakı prinsiplərə istinad olunmalıdır:

- diaqnostik-proqnozvermə istiqamətliliyi prinsipi;

- pedaqoji kommunikatıvlik prinsipi;
- integrativ informasiyalılıq prinsipi;
- sosial-normativ xarakterlilik prinsipi;
- elmlilik prinsipi;
- peşəkarlığın məqsədamüvafiqliyi prinsipi;
- fasiləsizlik, tamlıq və ardıcılıq prinsipi.

Bu prinsiplərə istinad etməklə yanaşı monitorinqi keçirən şəxslərin peşəkarlığı və səriştəliliyi, işlərin vəziyyəti barədə vaxtında operativ və dəqiq məlumatın alınması, diaqnostika metodikası və qiymətləndirmə meyarlarının öyrənilən sahəyə uyğun məzmununda hazırlanması, nəticələrlə bağlı verilən tövsiyələrin konkret və obyektiv olması, elmi şəkildə əsaslandırılmış məzmunlu metodiki köməklik göstərilməsi və digər tələblərin gözlənilməsi pedaqoji monitorinqin nəticələrinin səmərəsini artırır.

POSTTRAUMATİK STRESİN PSIXOLOJİ TƏSVİRİ

Bakıxanova X.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Hər bir şəxsdə dərin stress törədə biləcək, xüsusi ilə təhlükəli və ya faciəli xarakterli stress hadisəsinə (qısa və ya uzunmüddətli) təxirəsalınmış və ya yubanmış cavab kimi posttravmatik stress meydana çıxır.

Tarix boyu PTSP daim mübahisələr mövzusu olmuşdur. Bir çoxları üzvi səbəbdən şübhələndirdilər. Başqaları ümumiyyətlə, simptomların həqiqiliyini şübhə altına alır və simulyasiya yaxud kompensasiya axtarışını (kompensasiya nevrozu) bir çox hallarda səbəb kimi göstərirdilər. Nəticədə bir müddət belə fikir hakim oldu ki, travmatik hadisə ötürədir və yalnız emosional davamsız şəxsiyyət tipinə malik olan, premorbid nevroitik konflikt və psixi xəstəliyi olan şəxslərdə davamlı simptomlar yaranı bilər. Lakin müharibə veteranı, təcavüz, işgəncə, zorlama qurbanı olmuş bir çox insanlarda mövcud uzunmüddətli psixoloji problemlərin olması bu nəticəni dəyişdi. Bu gün artıq qəbul olunur ki, psixotravmatik hadisə PTSP-nin başlıca səbəbidir. Tədqiqatçılar əmin oldular ki, hətta psixoloji cəhətdən sağlam olan şəxslər belə dəhşətli, fəlakət stressorlarla üzləşdikdə onlarda nəzərə cərpacaq PTSP-yə uyğun olan simptomlar yaranır. DSM-IV-ə görə stressor yalnız əsas meyarlara uyğun gəldikdə travmatik stressor hesab oluna bilər. Travmatik stressor üçün əsas meyar isə şəxsin özünün və ya yaxınının üzləşdiyi təhlükə və ona qarşı olan subyektiv cavab hesab olunur. Bu zaman şəxs müstəsna qorxu, köməksizlik və dəhşət hissi keçirməlidir. XBT-10 isə hadisənin “müstəsna təhlükəli və fəlakət təbiətli” olmasını vurğulayır.

Posttravmatik stress pozuntusuna səbəb ola biləcək stressogen yollar:

1. Bədbəxt hadisə-Yol-nəqliyyat qəzaları, yanğın
2. Təbii fəlakət-Qasırğa, daşqın, zəlzələ, subasma
3. Cinayətkar əməllər-Soyğunçu hücum, oğurluq, soyuq və ya odlu silahlardan istifadə və ya istifadə edilməsi ilə bağlı real təhlükə
4. Hərbi əməliyyatlar-Atəş altında qalma, bombalanma, aktiv hərbi toqquşmalar, qaçqın düşmək və məcburi köçmə halları
5. Seksual xarakterli əməllər- Zorlama, yaxud zorlamaya cəhd, uşaqlara qarşı seksual əməllər
6. Uşaqlıqda zorakılıq-Döyülmə, qulluğun olmaması, uzunmüddətli təcrid olunma

Tədqiqatlara əsasən əhəlinin 39-90%-i ömründə ən az bir dəfə travmatik hadisə yaşayır. Zərərçəkənlər arasında aparılan tədqiqatlarda ən geniş yayılmış psixotravmatik faktorlara ağır somatik travmalar (9,4%), fiziki təzyiq (8,3%), başqasının ağır yaralanması və ya ölümünə şahid olma (7,1%), yaxınlarının qəfləti ölümü və ya ağır xəstələnməsi xəbəri (5,7%), seksual zorakılıq (2%) aiddir. Kesslerə görə travmatik hadisədən sonra PTSP-nin yaranma ehtimalı kişilərdə 8,1%, qadınlarda 20,4%-dir. Nisbətən gənc şəhər populyasiyasında bu göstərici daha yüksəkdir; kişilər üçün 13%, qadınlar üçün 30,2%. Çoxsaylı araşdırmalardan aşağıdakı ümumi nəticələr meydana çıxmışdır:

1. yetkin (orta yaşlı) kişilər qadınlara nisbətə daha az travmatik hadisə ilə üzləşirlər.
2. cinslərarası müxtəliflik travmatik hadisələrin müqayisəli analizi göstərir ki, kişilər daha çox fiziki təzyiq və yol-nəqliyyat qəzası, qadınlar isə seksual zorakılıqla üzləşirlər.

PTSP-nin klinik simptomları:

1. Travmatik hadisənin təkraryaşanması: yaşanmış hadisə ilə bağlı arzu olunmayan davamlı xatirələr; “flashback”lər (hadisələrin sanki gerçəklikdə baş verməsinə bənzəyən parlaq təəssüratlar); dəhşətli (qorxulu, kabuslu) yuxugörmələr; yaşanmış hadisəni xatırladan obyekt, yaxud situasiyalara qarşı güclü emosional və ya fiziki reaksiyalar (yaşanmış hadisənin xatırlanması zamanı baş verən neqativ reaksiyalar, kədərlik kimi emosional; tərləmə, taxikardiya kimi fiziki reaksiyalar)

2. Çəkinmə və emosional donma: travma ilə assosiasiya olunan fəaliyyətdən, yerlərdən, fikirlərdən, hiss və danışıklardan (söhbətlərdən) güclü, aşkar, düşünülmüş şəkildə çəkinmə; əvvəllər zövq verən fəaliyyətlərə qarşı marağın itməsi; digər insanlardan uzaqlaşma, özünütəcrid; emosiyaların ifadə edilməsində çətinliklər

3. Yüksək oyanıqlıq: hərəkətlərin tormozlanması və ya ajitasiya; yuxuya getmənin, yaxud yuxuda qalmanın çətinləşməsi; tez qıcıqlanma, yaxud hiddətlənmə; diqqətin cəmlənməsində çətinliklər; oyaq qalma (ayıqlıq) səviyyəsinin artması; qorxu hissini artırması; psixotravmatik hadisənin unudulması (amneziyası)

4. Təkraryaşama simptomları: Təkraryaşama simptomları posttravmatik stressin ən mühüm xüsusiyyəti kimi qiymətləndirilir. Bu simptomlara travmatik hadisə ilə əlaqəli arzuolunmayan fikirlər, xəyallar (fantaziyalar) və dəhşətli (qorxulu, kabuslu) yuxugörmələr daxildir. Buraya, həmçinin “flashback”lər (zərərçəkənin ətraf mühitə bələdliyi kimi itməsi və tamamilə baş vermiş hadisə ilə bağlı xatirələrə dalması) aid edilir. “Flashback”lər o qədər canlı ola bilər ki, zərərçəkənə elə gəlir ki, o travmatik hadisəni yenidən yaşayır. İnsanlar özündən asılı olmadan baş vermiş hadisəni xatırlayanda məyus ola, həddən artıq kədərənə bilər və eyni zamanda tərləmə, taxikardiya kimi fiziki reaksiyalar verə bilərlər.

5. Çəkinmə və emosional donma simptomları: Çəkinmə və emosional donma simptomları müxtəlif mexanizmlərlə inkişaf edir. Çəkinmə – travmatik hadisə ilə bağlı xatirələri düşüncədən kənarda saxlamaq üçün edilən məqsədyönlü cəhdlərdir. Disstressə səbəb olan xatirələri oyada biləcək insanlar, məkanlar və fəaliyyətlərdən uzaq olmaq üçün pasiyentlər öz həyatlarını məhdudlaşdırmaq məcburiyyətində qalırlar. Donma simptomları əvvəllər zövq verən fəaliyyətlərə marağın itməsi, ətrafdakı insanlardan təcrid olunma, emosional kasadlaşma (məsələn, həzz və sevgi hissi keçirə bilməmək), gələcəyə ümitsizliklə xarakterizə olunur. Çəkinmə simptomları pasiyent üçün böyük enerji sərfi tələb edir, emosional donma simptomları isə qeyri-iradi baş verir. Emosional donma simptomları əsasən PTSP-nin ağır və xronik formalarına aid edilir və mənfi proqnostik əhəmiyyət daşıyır.

6. Yüksək oyanıqlıq simptomları: PTSP zamanı simpatik sinir sisteminin travmatik hadisəyə cavabda yerinə yetirdiyi adaptiv funksiyası ilə bərabər onun aktivliyinin davamlı yüksəlməsi müşahidə edilir. Yüksək oyanıqlıq simptomlarına konsentrasiya və yaddaş zəifliyi, qıcıqlılıq, əsəbilik, yuxuya getmə və yuxunun gedirdə pozuntu, davamlı təşviş hissi aid edilə bilər

Simptomlar, adətən, travmatik hadisənin birinci ayında yaranır, çox az hallarda simptomların meydana çıxmasında aylarla, hətta illərlə gecikmə müşahidə oluna bilər. Travmatik hadisənin ilkin ay və ya illərində PTSP təbii davamlı sağalma göstərə bilər. Həmçinin ilk vaxtlarda xəstəlik simptomları inkişaf edən zərərçəkənlərin çox böyük qisminə belə növbəti illər ərzində təbii sağalma müşahidə olunur. Bununla yanaşı, başlanğıcda xəstəlik simptomları meydana çıxan fərdlərin 1/3-də növbəti 3 il ərzində bu simptomlar qalır və onlarda maddə (narkotik, psixoaktiv, alkoqol) sui-istifadəsi kimi ikincili problemlər yarada bilər. Bu vəziyyət travmatik hadisənin hansı dövründə müalicə təklif olunmalı və spontan sağalma baş verməyən şəxslər necə müəyyən olunmalıdırlar kimi suallar doğurur. Bu suallar travmadan sonra ilkin müdaxilə və PTSP üçün skrining bölmələrində cavablandırılmışdır. Travmadan sonrakı ilk 2-4 həftə boyunca kəskin PTSP əlamətlərinin olması müalicənin başlanılması üçün vacib göstəricilərdən biridir. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, travmadan sonrakı ilk 1 həftəyə qədər olan müddətdə simptomatikanın ağırlığı xronik PTSP üçün göstərici sayıla bilməz.

İxtisaslaşdırılmış yardım səviyyəsinə göndəriş aşağıdakı hallarda həyata keçirilməlidir: 1. İntihar təhlükəsi və ya xəstənin öz tələbatlarına etinasız yanaşması; 1 ay müddətində xəstənin vəziyyətinin yaxşılaşmaması; Pasiyentin alkoqol və narkotik maddələrdən istifadəsi; Şəxsiyyət pozuntusu daxil olmaqla komorbid psixi pozuntunun mövcudluğu; İlkin tibbi yardım şəraitində arzu olunan nəticənin əldə edilməsinin mümkünsüzlüyü 2. İlkin səhiyyə sisteminin həkimi mütəxəssis yanına göndəriş verərkən PTSP-nin davamlılığı, ağırlıq dərəcəsi və dinamikası, intihar tendensiyaları, davam edən və öncədən aparılan müalicə haqqında məlumat təqdim etməlidir. PTSP-nin medikamentoz və qeyri-medikamentoz müalicə metodları mövcuddur: Medikamentoz – ilkin səhiyyə səviyyəsində çalışan terapevtlər və ailə həkimləri tərəfindən aparıla bilər. Qeyri medikamentoz – yalnız bu sahədə ixtisaslaşmış mütəxəssislər tərəfindən aparıla bilər.

ŞAGİRDŁƏRİN ASUDƏ VAXTLARININ TƏŞKİLİNDƏ MƏKTƏB VƏ AİLƏNİN BİRGƏ İŞİ

Cəmilova S.N.

Bakı Slavyan Universiteti

Uşaqlar ailənin xoşbəxtlik simvolu, gələcəyin yaradıcı və qurucularıdır. Gələcək nəslin ilk tərbiyəçisi olan ana öz övladını hərtərəfli qayğı ilə əhatə etməli, ona böyüyə hörmətlə yanaşmağı, insanları sevməyi, Vətənə sədaqətli olmağı öyrətməlidir. Azyaşlı uşaqların asudə vaxtlarının əsasını oyun təşkil edir. Oyun fəaliyyəti ilə uşaq öz gələcəyinin əsasını yaradır. Oyun ilə gələcək mühitini qurur, oyuncaq ilə əşyalarını, oyun yoldaşları ilə isə gələcək münasibətlərini tarazlayır. Uşaqlar oyun oynadıqda valideynlər onların davranışlarına diqqət etməlidirlər. Çünki uşaq oyun fəaliyyətində özünü necə aparırsa, bu, gələcəkdə onun xasiyyəti kimi formalaşa bilər. Onu daha çox oynaya-oynaya öyrənə biləcəyi oyunlara sövq etmək lazımdır. Didaktik oyunlar uşaqların boş vaxtlarını səmərəli keçirmələri üçün mühüm vasitələrdəndir.

Məktəblinin asudə vaxtının səmərəli təşkilinin müxtəlif yolları vardır. Mühüm istiqamətlərdən biri gəzintilərin təşkil edilməsidir. Məsələn yaxşı bəzədilmiş şəhər, müxtəlif plakatlar, potretlər əhval ruhiyyəsini uşaqlar tərəfindən sevinclə qarşılır və uzun müddət onların yadında qalır. Teatr, müxtəlif uşaq oyunları, yarışlar uşaqlarda sevinc hissləri oyadır, onlarda vətənpərvərlik və öz xalqına məhəbbəti artırır. Asudə vaxtın təşkilində fəal istirahətin də rolu böyükdür. Fiziki hərəkətlər, turizm səfərləri, idman oyunları şagirdləri çox sevindirir. Ona görə də həm müəllim həm də valideynlər uşaqlar üçün müxtəlif gəzintilərin və səyahətlərin, idman oyunlarının və digər əyləncələrin təşkilinə çox çalışırlar. Ümumiyyətlə uşaqlar əyləncələrin müxtəlifliyini xüsusilə də bu əyləncələrin müxtəlif yerdə keçirilməsinə çox sevinirlər. Bu onların yaddaşında qalacaq xoş xatirələrə səbəb olur. Belə tədbirləri adətən isti günləri və məktəb tətili vaxtı təşkil etmək daha səmərəli olur. Məktəblilər üçün kollektiv təşkil edilmiş tədbirlər məsələn oyunlar, teatra, muzeyə gəzinti təşkil etmək daha səmərəli olur. Onlarda kollektivliyə marağı artırır, kollektiv maraqlar şəxsi maraqlardan ön plana keçir. Məktəblilərin asudə vaxtı dedikdə təkcə istirahət və bayram günlərini qeyd etmək düzgün olmazdı. Dərs günlərində də ev tapşırıqlarını hazırladıqdan sonra asudə vaxtdan istifadə düzgün qurulmalıdır. Məktəblilərin təmiz havada çox gəzməsinə, idman və hərəkətli oyunlarla məşğul olmasına daha çox fikir verilməlidir. Unutmaq olmaz ki, uşaqların asudə vaxtlarının səmərəli təşkili valideynlərin bir tərəfdən mənəvi borcudursa, digər tərəfdən ölkəmizin qanunları ilə onların üzərinə qoyulmuş bir vəzifədir ki, buna sosial məsuliyyət deyirlər. Valideynlər bu vəzifələri yerinə yetirmədikdə və ya düzgün yerinə yetirmədikdə həm qanun, həm də cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşıyırlar.

YENİYETMƏLƏRİN İNKİŞAFINDA İNTERNET XƏTLƏRİ SOSIAL-MƏDƏNİ AMİL KİMİ

Çakmak Ö.Y.

Bakı Slavyan Universiteti

Yeniyyətmlərin inkişafı, sosial formalaşması cəmiyyətin daim diqqət mərkəzindədir və bütün sosial institutlarının hərtərəfli fəaliyyətinin əsas məqsədidir. Gənclərin şəxsi-sosial cəhətdən daha uğurlu inkişaf olunması, onların gələcəkdə cəmiyyətin aparıcı yaradıcı-konstruktiv qüvvəsi kimi çıxış etməsi, peşəkar mütəxəssis olub ölkəmizi demokratik inkişaf yolu ilə dünyanın qabaqcıl ölkələri sırasına aparmasını alim-tədqiqatçılarımız yeniyyətmlərin sosial formalaşmasının əsas strateji məqsədi kimi qəbul edirlər.

Yeniyyətmlərin inkişafına, formalaşmasına cəmiyyətin çoxsaylı amilləri daim təsir göstərir və bu amillərin sırasında kütləvi informasiya vasitələri xüsusi rol oynayır. Müasir dövrdə gənclərin həyatını, təhsilini, sosiallaşmasını kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri olmadan təsəvvür etmək çox çətindir. Kütləvi informasiya vasitələrinin köməyi ilə yeniyyətmlər dünyanı, ölkəni, planetdə baş verən hadisələri, prosesləri dərk edirlər, müxtəlif ölkələrdə gənclər hərəkətinin xüsusiyyətləri ilə tanış olurlar, onlarla ünsiyyət saxlaya bilirlər. Kütləvi informasiya vasitələrinin növü çoxdur – bunların arasında qəzet, jurnal, məqalə topluları, kitablar, kinofilmlər, radio, televiziya, kompyuter, internet xəttləri və s. kimi vasitələr şəxsiyyətin formalaşmasına və tutduğu sosial mövqeyə təsir göstərir. Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, müasir dövrdə kütləvi informasiya vasitələri arasında gənclərin şüuruna, praktiki fəaliyyətinə, davranışına ən böyük və ciddi təsir göstərən – internetdir. İnternet xəttlərinin köməyi ilə yeniyyətmlər maariflənilir, asudə vaxtlarını

səmərəli keçirdirlər, müxtəlif hadisələrin düzgün təhlil etmək bacarığına nail olurlar. Demək olar ki, internet xəttlərinin köməyi ilə ünsiyyətdə olan gənclər böyük bir informasiya dünyasının fəal bir komponentləridir. İnternet xəttləri gənclərin (yeniyetmələrin) həyatını daha rəngarəng edir, tənhalıqdan qoruyur, ünsiyyət yaratmağa böyük imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, internet aləmində axtarılan məlumat (digər kütləvi informasiya vasitələrinə nisbətən) daha tez və geniş həcmdə əldə olunur və psixoloji cəhətdən internet istifadəçiləri sosial xəttləri özünü təsdiqləmə üsulu kimi qəbul edirlər. Yeniyetmələr internet xəttlərinin köməkliyi ilə vacib məlumatı əldə edərkən, onu dərindən təhlil edirlər və sonra bu məlumatla öz həmyaşıdları, dostları ilə mütləq şəkildə bölüşmək istəyirlər. Bu şəkildə məlumatla paylaşma səyləri gənclərin arasında pozitiv şəxsiyyətlərarası münasibətlərin formalaşmasının ciddi əsasını qoyur. Əlbəttə, sözün müsbət mənasında, yeniyetmələrin internet xəttlərindən istifadə etməsi müəyyən dərəcədə orta məktəbin müəllimləri, tərbiyəçiləri, uşaqların valideynləri tərəfindən nəzarət altında olmalıdır. İnternet xəttlər məkanında müxtəlif mövzuları, hadisələri, fəaliyyət növlərini əhatə edən informasiya var və yeniyetmə yaş dövrünü nəzərə alsaq onların müəyyən dərəcədə tənzimlənməsi məqsədəuyğundur.

İnternet xəttlərinin digər mənfəəti psixoloji cəhətdən özünə inanmayan yeniyetmələrin real həyatda özlərini göstərə bilməyərək, dostlarla ünsiyyət yarada bilməyərək, özlərinə inamı itirirlər və tənhalıqdan çıxış yolu kimi internetin imkanlarından istifadə edirlər. Belə acınacaqlı hallardan çıxış yolunu orta məktəbin, valideynlərin, ictimaiyyətin, cəmiyyətin sosial institutlarının birgə fəaliyyəti ilə uşaqlara hərtərəfli, məqsədyönlü fəaliyyətinin aparılmasına, onlarda optimistik hisslərin aşılmasında, stabil psixoloji daxili aləmin formalaşmasında yardımçı olmalıdırlar.

AİLƏDƏ UŞAQLARIN TƏRBIYƏ EDİLMƏSİNİN TEXNOLOGİYASI

Dəmirova K.A.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Valideynin öz övladlarının tərbiyəsi üçün böyük məsuliyyət hiss etməsi uşaqların ailədə düzgün tərbiyə almasında əsas şərtədir. Tərbiyə üçün məsuliyyət hiss edən valideynlər öz övladlarından nə kimi keyfiyyətlər tərbiyə etmək lazım olduğunu aydın surətdə dərk edib, ardıcıl surətdə bu keyfiyyətləri onlara aşılayırlar. Bu məsuliyyət hissi onları uşaqların təlim və tərbiyəsinə nəzarətsiz buraxmağa qoymur, onları tərbiyə işində təsadüf etdikləri çətinlikləri həll etmək üçün yaxşı uşaqlar tərbiyə etmək başqa ailələrin təcrübəsini öyrənməyə, məllimlərdən məsləhət almağa, tərbiyə haqqında kitablar oxumağa, öz hərəkətlərini diqqətlə nəzərdən keçirməyə sövq edir. Övladlarını yaxşı mütəxəssis kimi yetişdirmək üçün belə valideynlər özlərinə qarşı çox tələbkər olurlar. Şəxsi nümunənin tərbiyədə həll edici rol oynadığını başa düşən valideynlər övladlarında yaratmaq istədikləri sifətləri özləri ifadə etməyə səy edir və ümumiyyətlə, onların tərbiyəsi ilə müntəzəm məşğul olurlar. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, övladlarının tərbiyəsi ilə müntəzəm məşğul olan və bunun üçün dövlət və xalq qarşısında yüksək məsuliyyət hiss edən valideynlərlə bərabər, uşaqlarının tərbiyəsi ilə az maraqlanan, onların təlimi və təhsili ilə məşğul olmayan və ümumiyyətlə, tərbiyə üçün məsuliyyət hiss etməyən ata – analara da təsadüf etmək olur.

Öz övladının tərbiyəsi ilə bilavasitə məşğul olmayan, onun böyüməsinin bütün ağırlığını qocaların üzərinə atan cavan ata və ana hər gün təmin olunmayıb yığılıb qalmış təbii övlad məhəbbətini ifadə etmək üçün, adətən, həftədə bir dəfə uşaqla görüşmək üçün onun yanına gəlir və bu zaman məhəbbətini çox böyük ölçüdə, əksər halda isə həddən artıq ifadə edir: ona çoxlu oyuncaq və şirniyyat alır, səhərdən axşama qədər onun nazını çəkir və beləliklə, bir gün içərisində onu korlayır, sonradan da onu gözüyaşlı qoyub, yenə bir həftəliyə özünü övlad qayğısından azad edir. Anası və atasının dalınca ağlayıb əsəbləşmiş, yersiz və coşqun nəvazişlərlə bir qədər korlanmış uşağı yenidən tərbiyə etmək əziyyəti də yenə də nənə və babanın üzərinə düşür. Belə fasilələrlə ifadə edilən, üzdən iraq tərbiyə uşağa zərərindən başqa birşey vermir. Ailə tərbiyəsinin müvəffəqiyyəti ata ilə ananın tərbiyə işində birgə iştirak etməsindən, bütün tərbiyəvi tədbirlərdə vahid xətti – hərəkət tutmasından çox asılıdır. Bu təşkilatçılıqda isə ata və ananın özlərinə məxsus mövqeləri vardır.

Həç şübhəsiz, uşaqların ailə tərbiyəsində ananın rolu çox böyükdür. S.M.Qənizadə doğru olaraq ananı təbii tərbiyəçi adlandırır. Ananın öz övladına hədsiz məhəbbəti, onun rifahı yolunda heç bir hüddud bilməyən fədakarlığı hamıya məlumdur. Ana öz övladının əziyyətini hələ onu dünyaya gətirməmişdən çox əvvəl çəkməyə başlayır. Uşaq doğulandan sonra da onu bəsləmək, hər cür xəstəlikdən qorumaq, xəstələnən vaxt yatağı yanında yuxusuz gecələr keçirmək, böyük səbr və mətanətlə onu böyütmək əsas etibarilə ananın üzərinə düşür. Analıq hissi qadının həyatını dolğun edir, ona bəzək verir.

Lakin biz ananın ailə tərbiyəsində böyük rolunu xüsusi qeyd edərkən, bu işdə atanın rolunu da unutmamalıyıq. Gənc dövlətimizin yeni qanunları ata və ananın öz övladlarını tərbiyə etmək üçün eyni dərəcədə məsul olduğunu müəyyən etmişdir. Bu, uşaqların tərbiyəsində həm ananın, həm də atanın iştirak etməsini tələb edir. Bunu yaxşı dərk etməyən bəzi atalar köhnə qaydaları yeni Azərbaycan ailəsinə köçürməyə çalışaraq, özlərini ailədə tərbiyə işindən azad hiss edirlər. Belə atalar övladlarının təlimi və tərbiyəsi ilə məşğul olmağı bütövlükdə ananın üzərinə ataraq, adətən, işdən gələndən sonra istirahət edib, öz zövqünə uyğun şəxsi həyat keçirirlər. Onlar məktəbin təşkil etdiyi valideyn iclaslarında, ailə tərbiyəsinə aid keçirdiyi müəhazirələrdə iştirak etməyi də ananın üzərinə qoyurlar. Məktəb uşağın valideynini söhbət üçün çağıranda da, adətən, ananı göndərirlər. Belə üzdən iraq atalar bunu istehsalatda, idarədə məşğul olmaları ilə izah etməyə çalışırlar. Atanın istehsalat və ya idarədə işləməsi onu ailə tərbiyəsində iştirak etməkdən qətiyyən azad etmir. Övlad tərbiyə etmək böyük, ciddi və məsul işdir. Bu işin öhdəsindən ləyaqətlə gəlməkdən ötrü həm ana, həm də ata öz fikrini, diqqət və iradəsini buna verməli, valideynlik vəzifəsini bir an da olsun unutmamalıdır. Ailə başçıların öz valideynlik vəzifəsinin məsuliyyətini daim hiss etmələri və onu fəal sürətdə yerinə yetirmələri ailə tərbiyəsində müvəffəqiyyətin rəhmidir.

KURİKULUMUN ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ TƏTBİQİ PROBLEMLƏRİ

Ələkbərova Ç.M.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Böyük çex pedaqoqu və mütəfəkkiri sxlostik təlim sistemi ələhinə mübarizə aparan Yan amos Komenski öz pedaqoji baxışlarında təhsilin əməli vəzifələrini qeyd edərək yazırdı: Bilmək, danışmaq və iş görmək – müdrikliyin əsası bundan ibarətdir. O özünün məşhur “ Böyük Didaktika” əsərində yazırdı. “Gəncləri düzgün təlim etmək heç də onların başının müəlliflərdən toplanmış sözlər, cümlələr, ibarələr, fikirlər yığını ilə doldurmaqdan ibarət olmayıb, şeyləri başa düşmək qabiliyyətlərini inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Bunun üçün elə etmək lazımdır ki, ağacın tumurcuqlarından yarpaqlar, çiçəklər, meyvələr əmələ gəlmiş kimi, həqiqi bulaqdan gur su axan kimi bu qabiliyyətlərdən də bilik çayları axsın. Komenski tələb edirdi ki, “ heç bir şeyin yalnız nüfuz əsasında öyrətməməli, hər şey xarici hisslərə və ağıla əsaslanan sübutların köməyi ilə öyrədilməlidir. Təlimin əsaslılığı təlim prosesində şagirdlərin fəallıq və müstəqillik prinsipini möhkəmləndirdi. Uşaq yaşlarından hər bir şeyi müstəqil olaraq etməyi öyrənərək, yalnız tək cə nüfuz əsasında öyrənməyib, hər bir nəticəni şeylərin sarsılmaz əsaslarından çıxardıqda, yetişən nəsil təbiətdəki şeylər və hadisələrə dair biliklərə yiyələnərək, təbiətə qalib gəlmək yollarını və üsullarını axtarıb tapmağa, onları insanın mənafeyinə tabe etməyə alışı. Y.A Komenski təlimin əsaslığı haqqındakı bölmədə belə yazırdı: “ Hər şeyi aqlın dəlilləri ilə möhkəmlətmək, hər şeyi səbəbləri göstərə-göstərə öyrətmək deməkdir, yəni hər şeyin necə əmələ gəldiyini göstərmək deyil, eyni zamanda bu şeyin nə üçün başqa cür biləcəyini də göstərməkdən ibarətdir.

Komenskinin bu fikirləri Milli təhsil konsepsiyası (Milli kurikulum) hazırlanarkən daha dəqiqliklə işlənilib hazırlanmışdır. Hazırda orta məktəblərdə belə bir tendensiya mövcuddur ki, əksər müəllimlər şagirdlərə az qala öz fənnləri üzrə potensial “bioloq”, “fizik” “ riyaziyyatçı” kimi yanaşır. Konkret fənnəndən proqram materiallarını öyrənmək , mənimsəmək iqtidarında olmayanlara “vecsiz” şagirdlər kimi baxırlar. Əslində bu şagirdləri qınamaq da olmaz , çünki onlar qarşılarına qoyulmuş tələbi yerinə yetirirlər. Tələb isə bundan ibarətdir ki, hər bir şagird fənn üzrə müəyyənləşdirilən mövzulara aid təlim materiallarını hökmən dərk etməli və öyrənməlidir. Uzun illərdən bəri məsələnin bu cür qoyuluşu onunla nəticələnmişdir ki, şagirdlərin çoxu əsasən də biologiya üzrə zəruri bilik , bacarıq və vərdislər qazanmadan sinifdən sinfə keçirilmiş nəticədə onlar orta məktəbi bitirdikdən sonra bu fənnəndən müstəqil həyatda praktik baxımdan demək olar ki, istifadə edə bilməmişlər. Ən acınacaqlı vəziyyət ondan ibarətdir ki, şagirdlərdə biologiyanın onlar üçün lazımsız olması fikri formalaşmışdır .Bəs necə etmək lazımdır ki, orta məktəblərdə tədris edilən biologiya fənni gələcəkdə hansı fənni seçməsindən asılı olmayaraq bütün şagirdlərə fayda versin onlarda cəmiyyətin tələbatına uyğun həyatı bacarıqların formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərsin?

Göründüyü kimi problemlər çox ciddidir. Ümumtəhsil sistemində hazırda aparılan islahatyönümlü işlər bu problemlərin aradan qaldırılmasına istiqamətləndirilmişdir. Tələbyönümlülük , nəticəyönümlülük, şagirdyönümlülük ümumi təhsilin müasir məzmununun didaktik əsasını təşkil edir. Hal hazırda zəruri informasiyaları toplayıb onlarla işləmək, təhlil və tətbiq etmək , müstəqil qərarlar qəbul etmək , ideyalar irəli sürmək və qoyulan məsələlərə yaradıcı tənqidi münasibət bəsləmək , icraçılıq , təşkilatçılıq və idarəetmə

qabiliyyəti ünsiyyət mədəniyyəti, tolerantlıq , rəqabətədavamlılıq nümayiş etdirmək , müasir texnika və kommunikasiya vasitələri ilə davranmaq , əməkdaşlıq etmək və s. bu kimi keyfiyyətlər şəxsiyyəti təkmilləşdirən ən vacib kompetensiyalar hesab olunur .

Biologiya dərslərində bu bacarıqların şagirdlərə aşılması vacib şərtlərdən biridir. Nəzərə almaq lazımdır ki, şagirdlərə bilik vermək son hədd deyildir. Bilik o zaman zəruri əhəmiyyət kəsb edir ki, şagird qazandığı biliklər vasitəsilə həyatı bacarıqlar əldə edir , onda bu bilikləri tətbiq etmə keyfiyyətləri formalaşır, əgər məktəb illərində əldə edilən biliklər müstəqil həyatda şagirdlərin köməyinə gəlmirsə demək alınan biliklərin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Ənənəvi təlim proqramları və dərslərin ağır olması şagirdlərin lüzumsuz materiallarla yüklənməsi danılmaz həqiqətdir. Bir çox hallarda mahiyyətini başa düşmədən faktları məlumat xarakterli materialları , tərif və qaydaları mexaniki surətdə əzbərləmək məcburiyyətində qalan şagirdlərin təhsilə marağının azalmasının bir səbəbi də məhz bundan ibarətdir .Ümumi təhsilin məzmununun gözlənilən nəticələr nəticəyönümlü məzmun standartları əsasında müəyyənləşdirilməsi sadə problemlərin aradan qaldırılmasında başlıca vasitə kimi meydana çıxır. Doğrudan da nail olmaq istədiyimiz məqsədləri nəticələrə əvvəlcədən aydın təsəvvür edib müəyyənləşdirmədən onların reallaşdırılması yollarını necə təyin etmək olar ?

Əvvəla , istər hər bir təhsil pilləsi istərsə də təhsil pillələri çərçivəsində tədris olunan fənlər üzrə, habelə konkret fənnin siniflər üzrə təlim nəticələri idraki , informativ – kommunikativ və qeyri- iradi bacarıqlar formasında konkretləşməklə fərdin , cəmiyyəti tələbatını ifadə etməli, təhsil alanın dünyagörüşünün və şəxsiyyətinin formalaşmasına , intellektual səviyyəsinin inkişafına yönəlməlidir. Başqa sözlə mənimsənilən biliklər əsasında formalaşan bacarıqlar orta məktəb məzmununun gələcək həyatının qurulmasını , cəmiyyətdə öz yerini tapmasını , növbəti mərhələlərdə təhsil almasını təmin etməlidir.

İkincisi , təlim nəticələrinə görə formalaşan standartlar fənnlər üzrə hər bir təhsil pilləsində , hər bir sinif üzrə şagirdlərin yaşına , fizioloji və idraki inkişaf səviyyələrinə uyğun müəyyən edilməlidir. Şagirdlərə elə təlim yükü verilməlidir ki , onların potensial imkanlarından nə az nə də çox olmasın. Və gələcək həyatında ondan istifadə edə bilsin.

Yeni fənn kurikulumlarında fənlərin məzmununa yeni yanaşmalar nümayiş etdirilir. Kurikulumlarda fənn üzrə təlimin təşkilinə dair əsas tələblərin , təlimin forma və üsullarının təkmilləşdirilməsinə dair zəruri tövsiyələrin , məllimin təlim fəaliyyətinin planlaşdırılmasına aid nümunələrin verilməsinin , kurikulum , eyni zamanda təhsil pillələri üzrə yekun qiymətləndirmə vasitələrinin hazırlanmasının nəzərdə tutulması bu sənədlərin praktik əhəmiyyətini qat -qat artırır. Biologiya üzrə fənn kurikulumlarında məzmun xəttlərinin müəyyənləşdirilməsi və onların əsaslandırılması cəmiyyətin tələbatına görə fənnin optimal məzmununun, zəruri təlim standartlarının və alt standartların dəqiqləşdirilməsində mühim rol oynayır. Ümumi təlim nəticələrinə əsasən fənn üzrə standartlarının və alt standartların dəqiq müəyyən olunması dərsləklərdə artıq ikinci dərəcəli materiallarla yüklənmənin qarşısını alır.

TƏHSİLDƏ DEMOKRATİKLƏŞDİRMƏ VƏ HUMANİSTLƏŞDİRMƏNİN PEDAQOJİ ƏSASLARI

Ələkbərova K.Ş.

Lənkəran Dövlət Univeristeti

İnsanın kamil şəxsiyyət kimi formalaşmasına, cəmiyyətdə layiqli mövqe qazanmasına, ictimai şüurun inkişaf dinamikasına göstərdiyi əsaslı təsirə görə bütün bəşəriyyət təhsilə borcludur. Gənc nəsə keyfiyyətli biliklər vermək, həyatı bacarıqlar aşılamaq, onların müstəqil və demokratik düşüncə tərzini inkişaf etdirmək, humanist keyfiyyətlərini formalaşdırmaq sahəsində təhsil müəssisələri ümumdövlət və ümumxalq əhəmiyyətli addımlar atmaqdadır. Bu gün təhsil sisteminin cəmiyyətdə yerinə yetirdiyi vəzifələrin miqyası daha genişlənərək ümumbəşəri əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Təhsil müəssisələrində bu vəzifələr pedaqoji-psixoloji yönümlü işlərin müasir dövrün tələblərinə uyğun icrası ilə həyata keçirilir. Bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev qeyd etmişdir ki: "Bütün işlər məhz məktəbdən başlayır, təhsilə diqqət, müəllimə qayğı həmişə olmalıdır. Bütün dövlət orqanları bu tövsiyələri eşitməli və praktik həyatda bunu təmin etməlidir". Respublikamızda artıq tələbyönümlü bir təhsil sistemi formalaşır. Cəmiyyətimizin ehtiyac və tələbatlarına uyğun belə bir təhsil sisteminin qurulmasında demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə, integrasiya, humanitarlaşdırma mühüm pedaqoji prinsiplər kimi nəzərə alınır. Şəxsiyyətin maraq və ehtiyaclarını, arzu və istəklərini əsas götürməklə təhsil alanların mənafeyinə xidmət göstərmək ön plana çəkilir.

Təhsil sahəsində həyata keçirilən islahatlara dair sənədlərdə təhsilə humanist mövqedən yanaşılması başlıca vəzifələrdən biri kimi qarşıya qoyulur. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi sahəsində təhsilalanların cəmiyyətin ləyaqətli üzvü kimi yetişdirilməsindən ötrü onlarda qarşılıqlı hörmət, dostluq, yoldaşlıq, xeyirxahlıq, mərhəmətlik kimi humanist keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına xüsusi diqqət verilir.

Təhsil prosesinin demokratikləşdirilməsi bu sahədə maraqlı olan bütün tərəfləri – dövlət strukturları və ictimaiyyət nümayəndələrini, müəllimləri və pedaqoji kollüktivin digər üzvlərini, təhsilalanları, valideynləri təhsil prosesinə fəal iştirak etməyə cəlb etmə deməkdir. Bu həm də tədris müəssisəsinin “şəffaflığı” prinsipinin həyata keçirilməsidir.

Təhsilin humanistləşdirilməsi ümumilikdə təhsilalanlara münasibətin dəyişməsinə nəzərdə tutur. O cümlədən:

- humanist yönümlü şəxsiyyətin formalaşdırılması;
- əqli və fiziki imkanlarından, öyrənmə qabiliyyətindən asılı olmayaraq şagirdin şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşma;
- şagirdin potensial imkan və qabiliyyətlərinin aşkar edilməsi və onların inkişafı üçün şərait yaradılması bu münasibətin əsasını təşkil edir.

Sərbəst fikir və söz azadlığı, müstəqil düşüncə, demokratik ideya və demokratik idarəetmə üslubu olmadığı bir mühitdə humanistləşdirmənin həyata keçirilməsi qeyri-real görünəcəkdir. Əsrlərin fəvqündə əbədiyyətə qovuşan demokratik ideyalar müəllifi Nizami Gəncəvi XII əsrdə müəllimlərin, tərbiyəçilərin, müxtəlif sənət sahiblərinin fəaliyyətini demokratik mövqedən görməyə çalışaraq əsrlərində humanist təhsilin üstünlüklərini tərənnüm etmişdir. Məktəbi “İnsanlıq emalatxanası” adlandıran XVII əsrin böyük slavyan pedaqoqu Y.A.Komenski müəllimlərə xitabən “Sən ata kimi hərəkət etmirsənsə, müəllim kimi fəaliyyət göstərə bilməzsən” fikrini söyləyəndə də bu gün zəruri bir anlayış hesab edilən humanistləşdirmənin tarixi köklərinə istinad etmişdir.

Humanistləşdirmə təhsil sahəsinin bütün sahələrində – təhsilin məzmununda, tədrisin təşkilində, tərbiyəvi tədbirlərdə, təhsilverənlərlə təhsilalanlar, valideynlər, eləcə də təhsilverənlərin özləri arasındakı münasibətlərdə, pedaqoji idarəetmədə gözlənilməlidir. Respublikamızda həyata keçirilən təhsil islahatlarının bu günü məzmunun tamamilə yeni müstəvidə olmasını tələb edir. Bununla əlaqədar prof. Ə.Ə. Əlizadə qeyd etmişdir ki: “Müasir təhsilin konsepsiyası təlimin məzmununu şəxsiyyət kontekstində təhlil edir, onu şagird şəxsiyyətinin inkişafı vasitəsi kimi dəyərləndirir”. Bu cür yanaşma tədrisin məzmununun şəxsiyyətə, onun humanist mövqedən inkişaf etdirilməsinə yönəlməsini mühüm bir vəzifə kimi qarşıya qoyur.

AZƏRBAYCANIN ÜMUMİ TƏHSİL SAHƏSİNDƏ İSLAHATLAR

Əliyeva G.M.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Təbii sərvətlər tükənən dəyərlərdir, ancaq təhsil, bilik, elm ədəbi, hər bir ölkənin gücləndirilməsinə töhfə verən amildir

İlham Əliyev

Hansı sahədə keçirilməsindən asılı olmayaraq, islahatlar hər buir ölkənin tarixində nəcib niyyətlərin reallaşdırılması ilə bərabər, müxtəlif yanaşmaların, baxış və dünyagörüşlərin antaqonizmi dövrü kimi yadda qalır. Çox həssas bir proses olan islahatların əsas qayəsi və məqsədi bilavasitə inkişafyönümlülük olsa da, bəzi hallarda uğursuzluqlarla nəticələnməsi real faktdır. Çünki dövrün, zamanın diktəsi ilə yüksək tələblərə islahat pərdəsi arxasından süni şəkildə uyğunlaşmaq meyilləri mövcud olduqca yeniləşmə ideyası yalnız xəyal olaraq qalır. İslahatlar o zaman uğurlu nəticə verə bilər ki, dövrün tələbindən irəli gəlsin, onların həyata keçirilməsi üçün tarixi şərait yaranmış olsun. İslahatların cəmiyyətdə dayanıqlı və perspektivli qəbul edilməsi üçün isə ölkədə siyasi iradə, şəffaflıq və demokratiyanın olması da çox mühüm şərtir.

İslahat aparılan ölkədə qarşıda duran ən vacib vəzifə islahat yönümlü tədbirlərin həyata keçirildiyi sahədə və xüsusilə, bu sahənin nümayəndələrində əvvəllərdən kök salmış köhnə təsəvvürlərin tədricən

aradan qaldırılması, eyni zamanda həmin sahədə mövcud inkişaf səviyyəsinin dəqiq müəyyən edilməsi və buna uyğun surətdə perspektivlərin real şərait baxımından optimal proqnozlaşdırılmasıdır.

İslahat həm də iqtisadi inkişafı sıx bağlıdır. Məhz iqtisadi tərəqqi cəmiyyətdə yeni mütərəqqi ideyalar doğurur və bunların reallaşdırılması arzusu islahatların zəruriliyini gündəmə gətirir. Tarixə nəzər salsaq, bu gün beynəlxalq aləmdə qüdrəti ilə fərqlənən dövlətlər islahat hədəfini müəyyən edərkən ilk növbədə təhsil sahəsini seçmişlər. Çünki bütün sahələrdə inkişafın mənbəyi təhsildən başlanır. Bu mənada, Azərbaycan da istisna deyildir. Ölkəmizin təhsil sistemində islahatların başlanmasından on ildən artıq bir vaxt keçir. Bu dövr zaman baxımından qısa olsa da, axtarış və tədqiqatlarla, gərgin zəhmət tələb edən səmərəli fəaliyyətlə zəngin olmuşdur. Həmin illəri yenilik soraqlı enişli-yoxuşlu yola bənzətmək daha düzgün olardı. Bu yolun səmti, istiqaməti dünyada mövcud olan mütərəqqi təhsil sistemlərinə yönəlmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyasının iclasındakı nitqində bu məsələni xüsusi aşıqlamışdır: “İndi təhsil sistemində islahatların əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın təhsil sistemi dünya təhsil sisteminin standartlarına uyğunlaşsın. Təbii ki, belə bir şəraitdə Azərbaycan özünün təhsil nailiyyətləri ilə inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə çatmaqla daha böyük uğurların sahibi ola bilər”.

Müstəqil Azərbaycanın təhsilində islahatların bilavasitə təşəbbüskarı olan ümumilli liderimiz eyni zamanda bu islahatların düşünülmüş şəkildə həyata keçirilməsini, dəb naminə aparılmamasını, yalnız mövcud səviyyədən daha yuxarı səviyyəyə qalxmaq, təhsilin səmərəliliyini artırmaq üçün aparılmasını dəfələrlə vurğulamışdır. Ölkəmizdə təhsil islahatlarının ölçülüb-biçilmiş, əvvəlcədən düşünülmüş müəyyən olunmuş nəticələr üzərində qurulmasını təsdiq edən ən mötəbər tarixi sənəd 1998-ci ildə yaradılmış Dövlət Komissiyası tərəfindən hazırlanaraq 1999-cu il iyunun 15-də ulu öndər Heydər Əliyevin sərəcamı ilə təsdiq olunan “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı”dır. Konseptual əsasını ümumilli liderin ideya və müddəaları təşkil edən, ölkəmizdə 1999-cu ildən başlayaraq növbəti 15 il üçün ümumi təhsilin inkişaf strategiyasını müəyyənləşdirən bu proqramda islahatların zəruriliyi müasir tələblər baxımından əsaslandırılmış, islahat hədəfləri dəqiqləşdirilmiş və onların mərhələlərlə həyata keçirilməsinin sistemi təsbit olunmuşdur. Proqrama görə, islahatların ümumi təhsilin ən vacib sahələrində aparılması nəzərdə tutulmuşdur. Bua bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən yeni təhsil sisteminin normativ-hüquqi, iqtisadi, maddi-texniki və informasiya bazasının, kadr, maliyyə təminatının yaradılması, ümumi təhsilin məzmununun yeniləşdirilməsi və digər aktual məsələlər daxil edilmişdi. Bu yazıda isə əsas məqsəd məzmun islahatlarının həyata keçirilməsi sahəsində indiyədək görülmüş işləri və perspektivləri diqqətə çatırmaqdır. Konsepsiya Azərbaycanda ümumi təhsilin müasirləşdirilməsi və yeniləşdirilməsi məqsədi ilə hazırlanmış milli kurikulum çərçivə sənədi ilə bilavasitə əlaqəlidir və onun tərkib hissəsini təşkil edir. Qiymətləndirmə mexanizmlərinin və vasitələrinin yaradılması təhsilin məzmun standartları və fənn kurikulumları hazırlandıqdan sonra növbəti mərhələlər hesab olunur. (2.s.8)

Qeyd olunan istiqamətdə planlaşdırılan islahat yönümlü tədbirlərin əsasını islahat Proqramında irəli sürülən “Demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə, integrasiya, diferensiaslaşdırma, fərdiləndirmə, humanitarlaşdırma prinsiplərinə əsaslanaraq, təhsil alanın şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasını, onun təlim-tərbiyə prosesinin əsas subyektinə çevrilməsini başlıca vəzifə hesab edən, milli zəminə, bəşəri dəyərlərə əsaslanan, bütün qurumların fəaliyyətini təhsil alanın mənafeyinə xidmət etmək məqsədi ətrafında birləşdirən yeni təhsil sisteminin yaradılması” ideyası təşkil etmişdir. Ümumi təhsilin məzmunu ilə bağlı islahat işlərinin perspektivləri müəyyən olunarkən “Nədən başlamalı” sualı bizi dərinlən düşündürürdü. Ulu öndərimizin tövsiyəsi ilə islahatlar, əsasən, Dünya Bankının maliyyə yardımı ilə həyata keçirildiyindən bu təşkilatla da müzakirələrdən sonra ilkin islahat layihəsinin öyrədici xarakterdə müəyyən edilməsi, eləcə də ölkəmizdə ümumi təhsilin mövcud vəziyyəti barədə tədqiqatlar aparıb lazımı hazırlanması qərara alındı.

1999-cu ildən 2003-cü ilədək davam etmi. Öyrədici-innovativ mahiyyətli birinci layihə çərçivəsində 20 pilot müəssisəsində keçirilən təhsil işçilərinin maarifləndirilməsi, inkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq olunan model və mexanizmlərin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etdi. Bu dövrdə təhsil mütəxəssislərimiz müasir kurikulum (təhsil proqramı) nümunələrinin tərtibi, şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi texnologiyaları və qiymətləndirmə növləri, təlim vəsaitləri və qiymətləndirmə vasitələrinin hazırlanması və onların tətbiqi üzrə zəruri bacarıqlar qazandılar. Bütün bu proseslərə nüfuzlu beynəlxalq məsləhətçi şirkəti olan Hollandiyanın “Cito Group” təşkilatı rəhbərlik edirdi.

Ümumi təhsil sahəsində yerli və beynəlxalq ekspertlərin birgə apardıqları tədqiqatların nəticələrində isə Azərbaycandakı mövcud tədris proqramlarının hazırkı tələbləri ödəmədiyi, əsasən fənlər üzərində qurulduğu, bunların təfəkkür və düşüncə tərzini lazımi inkişaf etdirmədiyi, şagirdlərin dərslərinin ağırlığı, dərslərin lüzumsuz materiallarla yükləndiyi, uşaqlarda həyatı bacarıqların, tədqiqatçılığın, müstəqilliyin

formalaşdırılmasına zəif diqqət yetirildiyi, əzbərciliyə üstünlük verildiyi və sair bu kimi məsələlər xüsusi vurğulanmışdı. Birinci Layihə üzrə həyata keçirilən tədbirlər, əlbəttə bu göstərilənlərlə məhdudlaşmırdı. Həmin dövrdə Azərbaycanın təhsil mütəxəssisləri ulu öndər Heydər Əliyevin “Biz dünyanın bütün ölkələrində-Qərbdə də, Şərqdə də əldə olunmuş nailiyyətləri dərinlən öyrənməli və onlardan Azərbaycan üçün müsbət xarakter daşıyan cəhətləri ölkəmizin təhsil sistemində tətbiq etməliyik” tövsiyəsinə uyğun olaraq, inkişaf etmi. Dövlətlərin, o cümlədən ABŞ, İngiltərə, İtaliya, Almaniya, Türkiyə, Hollandiya, İsveç, Finlandiya kimi ölkələrin qabaqcıl təcrübəsini öyrənmək imkanı əldə etdilər. Səfər təəssüratları bu dövlətlərin və Azərbaycanın ümumi təhsil sistemlərini müqayisə etməklə müvafiq nəticələr çıxarmağa, xüsusilə də təhsilin məzmun sahəsində islahat istiqamətlərini dəqiqləşdirməyə xeyli müsbət təsir göstərdi.

Göründüyü kimi, ümumi təhsil sistemində islahat ideyası 1997-ci ilin sonlarına təsadüf etsə də, analoji tədbirlər faktiki olaraq başlanan qədər bir neçə hazırlıq mərhələsi keçirilmişdir. Bu dövrü islahatların zəruriliyinə əminlik, yeni pedaqoji yanaşmaların təşəkkülü, innovativ təfəkkürün formalaşması dövrü kimi xarakterizə etmək daha düzgün olardı.

İDMANÇININ YARIŞ QABAĞI HAZIRLIĞI

Əmiraslanov S.N.

Gəncə Dövlət Universiteti

Gənc idmançının pəxtələşməsi üçün müəyyən mərhələdən keçməsi şərtidir. Bu mərhələni sonrakı dövrlərdə inkişaf etdirməklə davamı onu peşəkar idmançı kimi formalaşdırmaqdır. Bununla yanaşı peşəkar idmançı olmaq üçün ilk növbədə nəyə riayət etmək lazımdır? Alimlərin apardığı tədqiqatlardan sonra məlum olub ki, idmançının gün rejimi (qida) düzgün qurmaq, eyni zamanda qidalanması və müntəzəm yarışa hazırlıq çox vacibdir. Əks təqdirdə, onun uzun müddət məşq prosesində əldə etdiyi güc, qüvvə hədəf olacaq. Yarışlara hazırlıq və ələxsus, yarış qabağı qidalanmanın düzgün təşkili yarışlarda uğurlu çıxışın əsası sayılır.

Sağlamlıq insan üçün həyatda ən qiymətli dəyər hesab olunur. Bütün fəaliyyət sahələrində nəzərdə tutulmuş planların reallaşdırılmasının ən əsas şərti sağlamlıqdır. İdmançıların sağlamlığı üçün lazım olan əsas müddədən biri də gün rejimi planlaşdırmaqdır. İdmançı gün rejimin planlaşdırarkən və qidalanmanı ön plana çəkməlidir. İdmançıların məşq toplanışlarında gündə 3 dəfə məşq edilməsi nəzərdə tutulduqda bu zaman 5 – 6 dəfə qida qəbul edilməsi daha məqsədəuyğundur. Bu cür qidalanma rejimində səhər məşqindən əvvəl az miqdarda yüngül, karbohidrat mənsəli qidalar: şirin çay, kofe, kakao, isti süd, peçenye, biskvit və s. bu kimi qidalar təklif olunur. Bu ilk səhər yeməyi günlük qida rasionunun ümumi kalorisinin cəmi 5 %-ni təşkil edir. İkinci əsas səhər yeməyi səhər məşqindən 40 – 45 dəqiqə sonra, ikinci məşqin başlanmasına 1 -2 saat qalmış yeyilir. İkinci səhər yeməyi günlük kalorinin 20 – 25 %-ni təşkil edir. Bu səhər yeməyi zülal – karbohidrat tərkibli kalorili qidalardan ibarət olmalıdır. Menyuya hər cür sıyıqlar, qayğanaq, kəsmik, süd və süd məhsulları, ətli yeməklər daxil etmək mümkündür. Nahar yeməyi ümumi günlük kalorinin 35 % -ni təşkil etməklə ənənəvi xarakterdə olmalıdır. Bu zaman tərəvəz salata, soyuq qidalardan pörtlənmiş ət, balıq, quş əti və isti xörək ideal nahar süfrəsidir.

İstirahətdən sonra axşam məşqində 1 – 2 saat qalmış idmançılara şirə, meyvə və karbohidrat – mineral mənsəli içki, az miqdarda quru meyvə təklif oluna bilər. Şam yeməyi ümumi günlük kalorinin 20 – 25 %-ni təşkil edir. Şam yeməyi zülal və karbohidrat mənsəli olmaqla idmançılarda bərpa prosesinin tezləşməsinə xidmət etməlidir. Şam yeməyindən sonra, yatmadan əvvəl, 1 stəkan ekfir və ya qatıq yeyilməsi məqsədəuyğundur. Bu qidalanma tipi və gün rejimi sırf idmançılar üçün nəzərdə tutulub.

Adətən federasiyalar keçiriləcək yarışlardan öncə təlim – məşq toplanışları təşkil edirlər. Bu zaman uğur qazanan idmançılar xüsusi olaraq yarışlara hazırlanırlar ki, bu da əldə ediləcək nailiyyətlərə bilavasitə təsir göstərir. Bəzən yarış qabağı hazırlığa dırnaqarası yanaşırlar. Bu da idmançının yarışlarda uğurlu çıxış etməsinə mənfi təsir göstərir. Fikrimi böyük Monqolustan xanı Çingiz xanın deyimi ilə bitirmək istəyirəm. Çingiz xan deyirdi: “Heç vaxt yerdəki bir mismarı da kiçik görmə. Çünki bir mismar bir nalı, bir nal bir dırnağı, bir dırnaq bir ayağı, bir ayaq bir atı, bir at bir komandiri, bir komandir bir ordunu və bir ordu da bir ölkəni məhv edər”

ƏMƏK TƏRBİYƏSİ MÖVZUSUNUN TƏDRİSİNDƏ ATALAR SÖZLƏRİNDƏN İSTİFADƏ

Əskərova L.A.

Bakı Slavyan Universiteti

Əmək insan fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Qədimdən bəri əmək insan həyatının ayrılmaz parçasına çevrilmişdir. Qədim zamanlarda böyükklərlə yanaşı uşaqlar da əməklə məşğul olmuşlar. Zəhmətsevər uşaqların məcburən etdiyi, eyni zamanda valideynlərin əsas məşğul olduğu və övladlarına aşıladiqları əmək sahələri çox və olduqca müxtəlif idi. O zaman əmək tərbiyəsi üzrə əsas yeri tutan peşələr arasında maldarlıq və kənd təsərrüfatı ilə bağlı olan peşələr var idi. Bu səbəbdən həmin əmək formalarına aid folklor nümunələri çoxluq təşkil edirdi. Bu folklor nümunələrinin içində atalar sözləri xüsusi yer tuturdu.

“Könlü balıq istəyən özünü suya vurur”

“Əkinçi yağış istər, yolçu quraqlıq”

“İşləməyən dişləməz”

Beləliklə, fiziki əmək uşaq fəaliyyətinin bütün sahələrində özünə yer tapırdı. Ümumiyyətlə, cəmiyyətin yarandığı ilk gündən etibarən əmək tərbiyəsinin əsasını təşkil etmişdir.

İnsani xüsusiyyətlər məhz əmək sayəsində formalaşır. Bu, atalar sözlərində də öz əksini tapmışdır.

“İş insanın cövhəridir”

Xalq insanla zəhmətin vəhdətdə olduğunu, insanın tərbiyəsində əməyin çox mühüm rol oynadığını düzgün başa düşmüş və bu gerçəyi müdrik sözlər olaraq ifadə etmişlər.

Zəhmətsevər adamlar gənc nəsli çalışqan olmağa, əməyə məhəbbətə çağırıbmışlar.

“İstəyirsən bal-çörək, al əlinə bel, kürək”

Atalar sözlərində tənbelliyin mənfi xüsusiyyət olduğu ifadə olunmuşdur.

“Tənbellik bədbəxtliyin açarıdır”

Atalar sözlərində ifadə olunan fikrə əsasən zəhmət həm də rahatlıq üçün əsasdır. Rahatlığın dəyərini zəhmət çəkən yaxşı bilər.

“Zəhmət çəkməyən rahatlığın qədrini bilməz”

Əməyi həyatın mənası hesab edən zəhmətsevər insanlar gəncləri çətinliklərdən qorxmamağa, çalışmağa sövq edirlər.

“İş yiyəsi işdə gərək”

Xalq eyni zamanda peşə əməyini yüksək qiymətləndirmişdir. Xalqa görə insan öyrəndiyi peşəni mükəmməl şəkildə bilməlidir. Bir peşəni mükəmməl bilmək bir neçəsini yarımçıq bilməkdən yaxşıdır.

“Yüz sənəti pis bilməkdənsə, bir sənəti yaxşı bilmək yaxşıdır”

Əmək xalq hikmətinin əsasında dayanır. Əmək tərbiyəsi sahəsində qədim nəslin zəkası, adət və ənənələri gənc nəsillər üçün həmişə nümunə olmuşdur. Atalar sözləri əmək tərbiyəsinin düzgün şəkildə aşılması üçün mühüm mənbədir. Əmək tərbiyəsinin tədrisində mütləq şəkildə atalar sözlərindən istifadə olunmalıdır.

TƏRBİYƏDƏ DOSTLUĞA AİD ATALAR SÖZLƏRİNİN ROLU

Əskərova L.A.

Bakı Slavyan Universiteti

Çox dəyərli pedaqoqların pedaqogika elminin tərbiyə ilə bağlı köklü irsinin yaradılmasında böyük səpgidə xidmətləri olsa da başlıca rol xalqa aiddir. Xalqın dəyərli məhsulu olan xalq hikməti nümunələrinin tərbiyənin formalaşdırılmasında rolu əvəzsizdir. Xalqın dəyərli yadigarları içərisində olan atalar sözləri tərbiyə vasitəsi kimi diqqətəlayiqdir. Atalar sözləri bitmiş bir fikri ifadə edən və məxsus olduğu xalqın mənəviyyatını, dəyərlərini əks etdirən bir xalq hikməti nümunəsidir.

Əsas xalq hikməti növlərindən sayılan atalar sözlərinin müxtəlif məzmunlu növləri vardır ki, bunlardan ən ümdə olanlarından biri dostluqla bağlı atalar sözləridir. Əxlaq tərbiyəsinin mühüm komponentlərindən sayılan dostluq insana xas ən gözəl məfhumdur. Dost olmaq hər kəsə nəsisb olmaz. Dost yalnız ləyaqətli, mərifətli insan olar. Dostluğun insana xas ən gözəl məfhumlardan olduğunu, onu qorumaq lazım gəldiyini şagirdlərə aşılamaq mütləqdir. Bu işdə ən mühüm rol müəllimlərin üzərinə düşür. Müəllimlərə bu yolda lazım olacaq ən gözəl vasitə atalar sözləridir. Bu məqamda dostluqla bağlı bəzi atalar sözlərinin mənasını açmaq məqsəduyğundur.

“Dost gəlişi bayram olar”. Dost o qədər əziz bir varlıqdır ki, onun gəlişi belə bayrama bərabərdir.

“Dost yaman gündə tanınar”. Xoş gündə insanın ətrafında çox adam olar, bəlkə, həqiqətən, bəlkə də, yalandan. Amma yaman, dar gündə yalnız insanı doğrudan sevən insanlar olar.

“Dostun sirrini dost bilir”. İnsan sirrini hərəkətə deməz, yalnız özünə qəlbən yaxın hesab etdiyi insana, güvəndiyi şəxsə- dostuna deyər.

“Dostun atdığı daş baş yarmaz”. Dostun etdiyi bir hərəkət nə qədər mənfi olsa da onun etdiyindən zərər gəlməz.

“Dostunu mənə de, deyim sən kimsən. İnsanın bu həyatda ən önəmli seçimlərindən biri onun dostudur. Dostun doğru insan olarsa, nə gözəl. Fəqət yanlış insan olarsa çox şey itirərsən. Dost insanın aynadakı əksidir. O, doğru olarsa, sən də doğru olarsan.

Dostluq, onun mahiyyəti, insanın həyatındakı rolu insana kiçik yaşlarından aşılmalıdır. Pedaqogikadan söhbət gedirsə, sözsüz ki, bu zaman ən mühüm rol müəllimlərə məxsusdur. Bütün əxlaqi məsələlər kimi dostluq da insana kiçik yaşlardan aşılmalı olduğuna görə bu tip məsələlər üçün ən uyğun zaman məktəbəqədər yaş dövrüdür. Bu dövrdə bağcadakı tərbiyəçilər uşaqlara dostluğun nə olduğunu başa salmalı, onların bir-biri arasında dostluq münasibəti qurmalarında vasitəçi olmalıdırlar. Məktəbəqədər yaş dövrü bitdikdən məktəbdə ibtidai sinif müəllimləri vasitəsilə tərbiyə prosesi davam etdirilir. Sonralar böyüdükcə şagirdlərdə dostluq daha da möhkəmlənir. Lakin şagirdlər nə qədər böyüsələr də, dostluğun mənasını qavramağa başlasalar da məktəbdə tərbiyə prosesi getməli və müəllimlər dostluqla bağlı məsləhətlərini şagirdlərdən əsirgəməməlidirlər. Məsləhət kimi ən gözəl nümunə isə, təbii ki, atalar sözləridir. Nəticə olaraq, atalar sözləri, xüsusilə də, dostluğa dair atalar sözləri insanın tərbiyəsində, onun bir şəxsiyyət kimi yetişməsində mühüm rola malikdir.

KARATE DÖYÜŞ NÖVÜNDƏ FİZİKİ VƏ FİZIOLOJİ PRİNSİPLƏRİN TƏTBİQİ

Əvəzli N.R.

Gəncə Dövlət Universiteti

1. Fiziki və fizioloji prinsiplərdən istifadə edilməsi.

Buraya daxildir:

a) tənəffüsə nəzarət.

Tənəffüs əzələ sıxılmasında birinci dərəcəli rol oynayır. İdmançı xüsusi tənəffüslə nəfəs alarkən əzələlər uzanır və bu vəziyyətdə yerinə yetirilən hücum çox zəif olur. Hücum etmək üçün ciyərlər hava ilə doldurulur və əzələ qüvvələrinin konsentasiya etmə məqsədilə, zərbə anında hava (yarıya qədər) xaric edilir. Havanın çıxması, daha çox əzələ qüvvəsini boşaltmaq və rəqibi zəiflətmək üçün “keya”, “kiay”, “koy” və ya başqa bağırıqlarla müşayiət olunur. Bağırının təsirli olması üçün o “xara” nəhiyyəsiindən gəlməli, qısa və kifayət qədər qırtlaq üsulu ilə tənəffüs edilməlidir. Bağırıtı hücumdan kifayət dərəcədə səmərəli istifadə etməyə imkan verir, necə ki, “OUPA” bağırının ağırlığı qaldırmağa köməklik göstərməsi kimi yozulur.

b) rəqibin tənəffüsü.

Rəqib nəfəsini xaric edib qurtardığı və nəfəs almağa başladığı anda hücum üçün gözəl imkan yaranmış olur. Bu anda onun əzələləri zəifləyir və zərbə onun huşunun itirilməsinə səbəb ola bilər. Məşqlər zamanı rəqibin tənəffüs üsuluna görə hücumunu əvvəlcədən hara yönəldəcəyini başa düşmək olar.

2. İkiqat zərbənin təsiri və ya əks təsiri.

Bu təsir fiziki prinsipdən yaranır. Hansı ki, zərbə geri qaytarma dalğası yaradır. Göstərilən hadisə karatedə hücumun gücünü daha çox artırmaq məqsədilə istifadə edilir.

a) “Zekutsu daçi” duruşunda sol əl qabağa uzadılmış vəziyyətdədir. Sağ yumruq zərbə endirən kimi sol əl irəli uzanmış vəziyyətdən sürətlə geri atılır. Zərbədən yaranan təkan dalğası, əlin tez geri çəkilməsi sayəsində zərbə endirən ələ qaytarılır və zərbə qüvvəsini ikiqat artırır. Bundan başqa bədənin hər iki hissəsi ilə tamamilə simmetrik əzələ qüvvəsi yerinə yetirilir və gövdə dayanaqlıq qazanır (təbii şəkildə yeriyərkən, yerin müvazinəti müxtəlif adlı ayaq və əlin irəli hərəkəti, eyni zamanda isə digər müxtəlif adlı cütlərin geri atılması ilə əldə edilir).

b) Yerdə bərk dayağ nöqtəsi. Ayaqla hücum zamanı, məsələn, “maye – qeri” də təkan dalğası gövdəni kəsir. Dayağ ayağında və xüsusən də pəncədən yerdəki dayağ nöqtəsi kifayət qədər bərkdirsə, dalğa başlanğıc nöqtəyə qayıdır və zərbə qüvvəsini ikiqat artırır. Bu dayağ nöqtəsinin bərk olmasının vacibliyinin

bir səbəbidir, digər tərəfdən, dayaq nöqtəsi möhkəm olarsa, endirilən zərbə kəskin olmalıdır. (Ayaqlarla təkan vermək üçün yaxşı dayaq nöqtəsi olmazsa, yuxarı tullanmaq olmaz).

Zərbənin geri qaytarma təsirini istifadə edərkən çalışmaq lazımdır ki, əks olunan dalğa öz beyninə yayılsın.

1. Yerinə yetirilmə sürəti.

Kütlə nə qədər tez hərəkət edərsə, zərbə də bir o qədər tətbiq nöqtəsində güclü alınar. Ona görə də məlum olur ki, daha səmərəlisi qüvvə əsasında yox sürətdə udmaqdır. (Tətbiq nöqtəsinə boşaldılan enerji $E=V^2 \cdot m/2$ düsturunun nəticəsidir). Digər tərəfdən böyük sürət rəqib qarşısında üstünlük qazanmağa imkan yaradır və dəyərli hücumunu çətin dayandırılan edir.

2. Reflekslər.

Karate təcrübəsi əks olunan refleksləri inkişaf etdirir. Belə ki, hücumu avtomatik olaraq dayanma və əks hücum uyğun gəlir və bu nəticələr mexaniki sürətdə (qeyri iradi) yerinə yetirilir. Müntəzəm və səmimi məşqlər sayəsində "nə etməli?" fikrinişə salmadan bu avtomatik reflekslərə yiyələnməyə müvəffəq olmaq olar. Eyni ilə necə ki, insan qəflətən sürüşüb, yıxılır və o hansı hərəkəti etməyin lazım olduğunu düşünməyə imkan tapır. Hər şey avtomatik baş verir.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA TƏLİM-TƏRBIYƏ ÜZRƏ ƏSAS PROBLEMLƏR

Əzizzadə L.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Biz mövzuya başlamazdan əvvəl məktəbəqədər pedaqogikanın yaranma tarixindən danışsaq daha düzgün olar. Məktəbəqədər pedaqogika tarixi XIX əsrə qədər məktəb yaşına çatmamış uşaqların ailədə necə tərbiyə olunması ilə başlayır. Çünki XIX əsrə qədər heç bir ölkədə məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri olmamışdır. XIX əsrdən məktəbəqədər uşaq müəssisələri haqqında iri sənayenin inkişafı ilə əlaqədar fikirlər irəli sürülmüşdür. Dünya tarixində bu sahənin inkişafı və formalaşması məsələləri öyrənilmişdir. Deməli məktəbəqədər pedaqogika tarixi bəşər cəmiyyəti yarandığı gündən bu günə kimi məktəbəqədər yaşlı uşaqların təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olan bir elmdir. Nəinki pedaqogika tarində həm də, məktəbəqədər pedaqogika tarixində müxtəlif dövrlərdə yaşamış Nizami Gəncəvi, N.Tusi, Y.A.Komenski, İ.H.Pestalotsi, AşV.Disterverq və digər görkəmli şəxsiyyətlərin fikirləri olmuşdur.

Məktəbəqədər təhsil təhsilin ilk pilləsi olmaqla uşaqların erkən yaş dövründən intellektual, fiziki və psixi inkişafını, sadə əmək vərdişlərinə yiyələnməsini, istedad və qabiliyyətinin üzə çıxarılmasını, sağlamlığının qorunmasını, estetik tərbiyəsini, təbiətə və insanlara həssas münasibətinin formalaşmasını təmin edir. Məktəbəqədər təhsil prosesinin iki tərəfi vardır: tərbiyə və təlim. Tərbiyə şəxsiyyətin məqsədyönlü formalaşdırılması prosesidir. Tərbiyə dedikdə bu və ya digər keyfiyyəti inkişaf etdirmək, davranış təcrübəsini formalaşdırmaq üçün tərbiyəçinin tərbiyə olunana mütəşəkkil, məqsədyönlü, planlı, sistemli və fasiləsiz təsir göstərməsi prosesi başa düşülür.

Təlim tərbiyəçinin rəhbərliyi altında məqsədə yönəldilmiş, planlı və mütəşəkkil bir sürətdə təhsil almaq prosesidir. Bu prosesdə təhsilənlərə biliklər sistematik şərh edilir, iş qaydaları göstərilir, onların bilik, bacarıq və vərdişləri şüurlu və möhkəm mənimsəməsi, idrak qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə fəaliyyətləri təşkil olunur. Təlim və tərbiyə ilə təhsilənlər arasında elə qarşılıqlı münasibətlər sistemi nəzərdə tutur ki, bunun nəticəsində uşaq müəyyən bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminə yiyələnir, onda əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər formalaşır. Bu baxımdan, təlim- təhsil verənlə təhsil alanların xüsusi təşkil olunmuş prosesdə məqsədli və idarə olunan qarşılıqlı fəaliyyətidir. Təlim, fəaliyyətin o növüdür ki, nəticədə uşağın əqli təsəvvüründə dəyişiklik yaranır. Yaranmış bu yeni təsəvvür onun ətraf aləmə münasibətinə bilavasitə öz təsirini göstərir.

Təlim prosesində uşaq ətraf aləm haqqında sadə, yeni biliklərə yiyələnir, yeni vərdiş və bacarıqlar əldə edirlər. Aydındır ki, tərbiyə insanın davranışı ilə ailədə, uşaq bağçasında, uşaq bağçasında, digər ictimai yerlərdə özünü necə aparması ilə əlaqədar olur. Onun tərbiyəlilik dərəcəsi, adamlara münasibəti sadə əməyə, ölkəyə münasibətində, cəmiyyətdə könüllü qəbul olunmuş birgəyaşayış qaydalarına, xalqın adət və ənənələrinə, dövlətin müəyyən etdiyi qanunlara, özünə münasibətdə təzahür edir. Tərbiyə kateqoriyasını səciyyələndirən əlamətlərdən biri onun həmişə məqsədyönlü proses olmasıdır. Tərbiyə uşaq bağçasında, ailədə, uşaq bağçasında, yaxud başqa yerdə aparılsa da, tərbiyəçi və ya valideyn, yaxud zabit tərəfindən təşkil edilsə də hansısa məqsədə yönəlir, hansısa məqsədə xidmət edir.

Təlim - tərbiyənin vəzifələri hər bir halda uşaqların yaş xüsusiyyətləri, fərdi və cinsi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla konkretləşir. Çünki eyni mənəvi keyfiyyət haqqında məlumat, anlayış, təsəvvürlərin və bununla əlaqədar olan əməli bacarıq və vərdişlərin səviyyəsi müxtəlif yaş dövrlərində olan, başqa-başqa ailələrdə boya-başa çatan şəxslərdə eyni olmur. Hər bir mənəvi keyfiyyətlə əlaqədar bu cür müxtəlif səviyyə nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilən yaxın tərbiyə vəzifəsi daha tez, daha konkret nəticə verir. Təlim-tərbiyənin məqsədi dedikdə isə ümumiyyətlə məqsəd hər hansı işə, tədbirə, fəaliyyətə başlamazdan əvvəl adamın öz şüurunda yaratdığı, arzu etdiyi xəyali nəticədir. Tərbiyənin məqsədi isə tərbiyə işini həyata keçirməzdən əvvəl tərbiyəçinin şüurunda canlandığı xəyali nəticədir. Təlim - tərbiyənin vəzifələri hər bir halda uşaqların yaş xüsusiyyətləri, fərdi və cinsi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla konkretləşir. Çünki eyni mənəvi keyfiyyət (məsələn, əməksevərlik) haqqında məlumat, anlayış, təsəvvürlərin və bununla əlaqədar olan əməli bacarıq və vərdişlərin səviyyəsi müxtəlif yaş dövrlərində olan, başqa-başqa ailələrdə boya-başa çatan şəxslərdə eyni olmur. Hər bir mənəvi keyfiyyətlə əlaqədar bu cür müxtəlif səviyyə nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilən yaxın tərbiyə vəzifəsi daha tez, daha konkret nəticə verir.

Təlim-tərbiyə prosesi özündə bir çox inkişafetdirici komponentləri birləşdirir:

- ❖ yeni tələbatları;
- ❖ differensiallaşmış sosial motivləri;
- ❖ yeni vərdiş və bacarıqları;
- ❖ refleksivlik dərəcəsini;
- ❖ empatik quruluşu;
- ❖ şəxsiyyətin yeni maraq və meyllərini;
- ❖ öz ideallarını reallaşdırmaq üçün müəyyən etdiyi yeni strategiyaları;
- ❖ onun məzmun və yollarını.

Nəticə etibarilə bir şeyi qeyd etməliyik ki, biz kiçik yaşlı uşaqları necə tərbiyə etsək gələcəyin cəmiyyətini o cür yetişdirmiş oluruq. Onun üçündə təlim-tərbiyəni düzgün həyata keçirmək lazımdır ki, gələcək cəmiyyətimizə baxıb utanmayaq!

MÜƏLLİM KADRLARININ HAZIRLIĞINDA TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNİN ƏSAS ŞƏRTLƏRİ

Fərəcova G.Y.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Təhsildə yeni yanaşmaların tətbiqi dünya təhsil sferasında təhsil sisteminin modernləşdirilməsinin əsas strateji istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Ümumbəşəri dəyərlərə istiqamətlənən yeni təhsil sistemində müəllim şəxsiyyəti başlıca rol oynayır. Müasir dövrdə təhsilalanların şəxsiyyət kimi formalaşmasında və bütövlükdə cəmiyyətin inkişafında müəllim şəxsiyyəti əsas amillərdən biridir. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası” təhsilimizin inkişafında yeni bir mərhələ olduğu kimi, yüksək mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlərə malik səriştəli müəllim kadrlarının hazırlanması məsələsinə də xüsusi diqqət yetirmişdir. Müəllim şəxsiyyəti onun peşə fəallığının mənbəyi və hərəkətverici qüvvəsidir. Müəllim şəxsiyyəti lazımi səviyyədə formalaşmazsa cəmiyyətin onun qarşısında qoyduğu sosial sifarişi həyata keçirə bilməz. Pedaqoji fəaliyyətin müvəffəqiyyəti üçün hər bir müəllim təbiət və cəmiyyət haqqında dərin biliklərə yiyələnməklə, yüksək inam və yüksək ideyalılığa görə fərqlənməklə yanaşı bir sıra mühüm keyfiyyətlərə də malik olmalıdır. Peşəkar müəllimin əsas keyfiyyəti onun uşaqlara məhəbbəti, onların səviyyəsinə enib onlarla düzgün ünsiyyət mədəniyyəti və münasibətidir. Müəllimin yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə, mənəvi zənginliklərə, milli-mənəvi və bəşəri dəyərlərə sahib olması, ixtisasını dərinlən bilməsi onun peşə kompetensiyasının əsas tərkib hissəsidir. Strategiyada bu barədə bir daha xatırlanır: “...milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli kadrlar hazırlamaq” təhsil işçilərinin qarşısına mühüm bir vəzifə kimi qoyulmuşdur. Əlbəttə, burada müəllimin kommunikativ, akademik və didaktik qabiliyyətləri xüsusi yer tutur. Kommunikativ qabiliyyət müəllimin ünsiyyət mədəniyyəti, akademik qabiliyyət müəllimin ixtisas biliyinin dərinliyi, mükəmməlliyi, onun ümumi bilik və dünyagörüşü, didaktik qabiliyyət isə onun öyrətmə metodikasıdır. Strategiyada göstərilir: “Təhsilalanın savadlı və səriştəli şəxs kimi formalaşmasına müəllimin təsiri müəllimin akademik bacarıqlarından, tədris təcrübəsindən və peşəkarlıq səviyyəsindən xeyli asılıdır”.

Təhsilin məzmununun yeniləşməsində müəllimin akademik biliklərlə yanaşı, praktik bilik və bacarıqların, sərəştənin vacibliyi, müəllimin öyrətmə qabiliyyəti önə çəkilir və deyilir: “Sərəştə-əldə olunmuş bilik və bacarıqları praktiki fəaliyyətdə effektiv və səmərəli tətbiq etmək qabiliyyətidir”. Deməli, bilikləri öyrətmək, tətbiq etmək sərəştəli müəllimin mühüm keyfiyyəti, onun didaktik qabiliyyətinin əsas göstəricisidir. Sərəştəli müəllim dedikdə, həmçinin müəllimin yeni təlim texnologiyalarından, innovativ metodlardan düzgün və səmərəli istifadə etməsi nəzərdə tutulur. Bu gün təhsilin keyfiyyəti bir çox cəhətdən yuxarıda deyildiyi kimi “necə öyrətmək” məsələsindən çox asılıdır. Bu baxımdan müəllim innovasiyalara yiyələnəli və bunlardan yaradıcılıqla istifadə etməyi bacarmalıdır. Elə strategiyanın ikinci istiqaməti də təhsil sahəsində insan resurslarının müasirləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bu istiqamət yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqi, innovativ metodlardan istifadəni özündə birləşdirir.

Müasir innovativ texnologiyaların inkişafı müəllim peşəsi üçün yeni imkanlar yaratmış, lakin eyni zamanda müəllimlərə bu yeni texnologiyalardan onların tədris prosesində necə istifadə etməyi öyrənmək üçün tələblər qoymuşdur. Bu problemlər müəllimlərdən öz işlərini davam etdirərkən davamlı özlərini yenidən hazırlamaq və yeni bilik, bacarıqlar əldə etməyi tələb edir. Bu gün müxtəlif İKT vasitələri yalnız təlimin çatdırılması prosesini deyil, həm də özünü asanlaşdırmağa bilir. Bundan başqa, İKT təhsil və peşəkar inkişaf üçün beynəlxalq əməkdaşlıq və şəbəkəyə də kömək edə bilər. Multimedia poçt vasitəsilə video konfranslardan başlamış bir sıra İKT variantları var ki, müəllimlər problemlərinin həli üçün onlardan istifadə edə bilər. Bu bir faktıdır ki, İKT bu gün müəllimlərin peşəkar inkişaf üçün daha çevik və səmərəli yolları təmin edir. Araşdırmalar göstərir ki, İKT müəllimlərin öyrətmək üsulunu dəyişdirə bilər ki, bu cür təlim daha çox tələbələrə dəstək olacaq yanaşmaların və ali məqsədin inkişafı üçün əməkdaşlığa əsaslanan fəaliyyətlərin təşviqində xüsusilə faydalıdır. Təlim və tədris prosesində İKT-nin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, dünya ölkələrinin əksəriyyəti İKT-müəllimi hazırlığı təliminin bir sıra forma və dərəcələrini müəyyənləşdirmişlər. Baxmayaraq ki, bir çox müəllimlər tədris və təlim prosesində texnologiyalardan səmərəli istifadə üçün onları hazırlayacaq adekvat təlimin olmamasını bildirmişlər, lakin dünyanın bir sıra ölkələrində müəllim hazırlamaq üçün texnologiyalardan səmərəli istifadə üçün edilən səylər göz qabağındadır.

İKT-nin bir çox nümunələri, xüsusilə internet və onun kommunikasiya texnologiyaları var ki, bunlardan müəllimlərin davamlı peşəkar inkişafına dəstək üçün istifadə olunur. Bir çox ölkələr müəllimlərin peşəkar inkişafını asanlaşdırmaq üçün onlayn mənbələr yaratmışlar ki, bu da müəllimlərin gündəlik təcrübəsinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. İnternetdən istifadə müəllimlərin davamlı peşəkar inkişaf fəaliyyətlərini artırmalarına, müəllimlərin böyük müəllim icmaları ilə birləşməsinə və mütəxəssis qrupları ilə qarşılıqlı əlaqəsinə imkan verəcəkdir. Bu istiqamət təhsilin məzmununun səmərəli mənimsənilməsini təmin edən, yeni pedaqoji texnologiyalardan fəal istifadə edən peşəkar təhsilverənin formalaşdırılmasına xidmət edir. Burada təhsilverənlərin peşəkarlığının yüksəldilməsi, təhsilənlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üzrə yeni sistemlərin qurulması, təhsilənlərin istedadının aşkar olunması və inkişafı ilə bağlı aparılan işlər, habelə xüsusi qayğıya ehtiyacı olanlar üçün inklüziv təlim metodologiyasından istifadə xüsusi diqqətə alınır. Bu bir növ “necə öyrətmək” məsələsini özündə ehtiva edir. Strategiyada göstərilir ki, “Təhsilin inkişafında mühüm irəliləyişlərə nail olmuş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanan, yaradıcı düşüncəni inkişaf etdirən və təhsilənlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan müasir, fəal-interaktiv təlim metodları daha yüksək nəticələr verir. Həmin məqsədlə, davamlı olaraq mütərəqqi tədris metodlarının yaradılması və müəllimlərin sərəştəsinin artırılması təhsil siyasətində mühüm yer tutur”.

Bu gün məktəblərimizdə tədris prosesində interaktiv təlim metodlarından istifadə getdikcə genişlənməkdə, artmaqda və öz səmərəsini verməkdədir. Avropa alimlərinin fikrincə, səmərəli, təkmil pedaqoji fəaliyyətin yarısı pedaqoji texnologiyaların, o biri yarısı isə müəllimin pedaqoji ustalığının payına düşür. Pedaqogika tarixinə nəzər saldıqda görkəmli pedaqog və ictimai xadimlərin müəllim şəxsiyyətinin uşaqların təlim və tərbiyəsində, o cümlədən onlarda şəxsiyyətin təşəkkülündə mühüm rol oynaması barədə fikirlərinə rast gəlirik. A.İ.Gertsen göstərir ki, şagirdlərə təkcə müəllimin biliyi deyil, onun şəxsiyyəti də, ruhi keyfiyyətləri də əsaslı təsir edir. Görkəmli rus pedaqogu K.D.Uşinski bu cəhətə xüsusi diqqət yetirərək yazır: “Tərbiyədə hər şey tərbiyəçinin şəxsiyyətinə əsaslanmalıdır. Çünki tərbiyənin gücü yalnız insan şəxsiyyətinin canlı mənbəyindən nəşət edir. Heç bir nizamnamə və proqram, heç bir süni yaradılmış müəssisə, nə qədər mähirənə düşünsə də tərbiyə işində şəxsiyyəti əvəz edə bilməz .

AİLƏLƏRLƏ SOSIAL MÜDAFİƏ İŞİNİN TƏŞKİLİ ÜSULLARI

Güngör K.A.

Bakı Slavyan Universiteti

Müasir dövrdə sosial müdafiə işi ailə dəstəyinin nəzəriyyəsi və təcrübəsi işinin müxtəlif üsullarını aşkara çıxartdı. Bu da müəyyən insanlar, qruplar və kollektivlərdə düzgün sosial idarəetmə və planlaşdırma prosesinin qurulmasından asılıdır.

Bu prosesin ümumi ailələrin fərdi ehtiyac və maraqlarının müxtəlifliyi səbəbindən mövcud olan problemlər aşağıdakı müxtəlif peşə fəaliyyət növlərinin hər birində özlərini göstərir:

1. Ailə üzvləri ilə fərdi iş. Sosial problemlər xaricdən müdaxilə tələb edərsə, müştəri ilə üz-üzə ünsiyyət qurulur. Burada sosial işçinin əsas məqsədi ailənin vəziyyətini anlamaq, özlərini tapdıqları vəziyyətin birgə fəaliyyətdə rolunu başa düşmək, həmçinin çətin bir həyat şəraiti və ya vəziyyətdən çıxmaq üçün müəyyən bir fəaliyyət prosesində iştirak etməkdir. Bu məqsədlə, sosial pedaqoq ailə ilə ictimai işin psixoloji və pedaqoji dəstəyin müxtəlif üsullarını tətbiq edir.

2. Ailə ilə sosial işin idarə edilməsi. Ümumiyyətlə, idarəetmənin rolu aşağıdakı kimidir: ailə ilə integrasiya edilmiş xidmətin təminat şəbəkəsində mövcud zəruri resursların mənbələri arasında bir əlaqə təmin edir və bu xidmətlərin vaxtında təmin edilməsinə şərait yaradır. Burada menecerlər, vasitəçilər və hüquqşünaslar fəaliyyət göstərilir. Onlar müştərilərin imkanları və hüquqlarını, bu və digər qurumların prosedurlarını, habelə mediator və arbitr kimi fəaliyyət qabiliyyətini dərinlən bilməklə fərqlənirlər.

3. Ailə müalicəsi. Bu sahədə sosial işçinin söyləri bəzən əlaqələr, məsələn, davranış problemləri, valideynlər və uşaqlar arasındakı əlaqələr, nikah münasibətləri və valideynlər arasında qarşılıqlı problemlərinin aradan qaldırılmasında ailəyə kömək etməkdir. Ailə terapiyası, daxili sərxoşluq və alkoqolizm problemləri, ictimai rolu uyğunlaşma problemləri, cinsi dəyərlər və cinsi davranış məsələləri, dostlar, ailə və məktəb münasibətləri seçim problemləri də həll olunur. Ailə müalicəsi ailə məsləhətçiləri, məktəblər, klinikalar, ruhi xəstəliyi olan insanlar üçün, yaşayış yerində sağlamlıq mərkəzləri üçün daha məqbuldur.

4. Yaşayış yeri üzrə ailə ilə sosial işin təşkili. Bu bələdiyyə (şəhər, kənd rəhbərliyi) ictimai işçiləri üçün stimullaşdırma və yardımlaşma prosesidir. Müxtəlif əhali qruplarının ailələrinin sağlamlığını, rifahını və istirahətini təmin etmək üçün söylərin planlaşdırılması və koordinasiya edilməsində vəziyyətin qiymətləndirilməsi. Bu gün bu cür fəaliyyət əslində müharibə veteranları, əlillər və ya təqaüdcülər, maraq qrupları və işdən çıxarılması təşəbbüsü ilə başlayır.

5. İdarəetmə. Bu, bu sosial pedaqoqun ümumi sosial xidmət proqramını həyata keçirən tam zamanlı işçi heyətinin bir funksiyasıdır. İdarə heyətinin vəzifələri və məsuliyyətləri, proqramın məqsədlərini müəyyənləşdirmək, rayonunda, şəhərdə, kənddə sosial və sosial-psixoloji həyat şəraitinin təhlili, icraçı və rəhbər kadrların hansı icra tələb olunacağı barədə qərar qəbul etməsi, təşkilatın strukturu, onun maliyyə işləri və agentliyin dəstək fondlarını nəzərdə tutur. İctimai işdə digər peşə fəaliyyət növləri də var. Buraya tədqiqat, məsləhət, planlaşdırma, monitorinq, təlim, seminarlar və simpoziumlar və s daxildir.

6. Ailə ilə işləmək üçün müxtəlif mütəxəssislərin peşə hazırlığı. Bu peşə mövqeyini tutmaq və tədris planına uyğun olaraq həyata keçirilməlidir. Bir ailə ilə ictimai iş təcrübəsində, müxtəlif sosial iş üsulları tətbiq olunur və bu üsullar kompleks şəkildə istifadə etmək qabiliyyəti mütəxəssisin peşəkar bacarıq səviyyəsi və ailənin hazırlığı ilə müəyyən edilir.

GƏNC AİLƏ PROBLEMLƏRİ VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Güngör K.A.

Bakı Slavyan Universiteti

Ailə cəmiyyətin özəyini təşkil edən sosial qurumdur. Cəmiyyətdə təməl münasibətlərin necə qurulması məhz ailədən gəlir. Çünki, cəmiyyət özü ailələrdən ibarət toplumdur. Ailə təməlinin sarsılması, bu qurumun zəifləməsi və dağılması cəmiyyətdə də bir sıra mənfi halların yaranmasına gətirib çıxarır.

Müasir dövrdə gənc ailələrdə sayı-hesabı olmayan problemlərlə rastlaşırıq. Bəzi ailələr bu problemlərin öhtəsindən gəlir və yaşamlarını normal şəkildə davam etdirə bilirlər. Digər qrup ailələr isə, həyatın çətinliklərinə tab gətirə bilmir və ailənin dağılması ilə nəticələnir. Hal-hazırda gənc ailələrdə ən çox

rast gələn problemlərə, maddi çətinliklər, işsizlik, yaşayış şəraitinin yaxşı olmaması, ailə bağlarının zəif olması, gənclərin səbirsiz və dözümsüz olması, ətrafdakıların sözlərinə tez inanması və s. misal göstərmək olar. Bu problemlərin çoxuna hər bir dövrdə rast gəlinib və bundan sonra da bununla rastlaşacağıq. Bizim məqsədimiz gənclərimizə ailəni bütün çətinliklərdən, dağılmaqdan qorumağı, dözümlü və səbirli olmağı, ən əsası ailə səadətinin dünyada hər şeydən vacib olduğunu öyrətməkdir. Yuxarıda nəzərdə tutduğum xüsusiyyətləri gənclərə aşılamaq üçün, problemin kökünə enmək, ciddi araşdırmalar aparmaq, səmərəli yollar tapmaq lazımdır. Beləki, biz tərbiyə işini uşaqlara kiçik yaşlardan aşılamağın vacibliyini bilirik. Deməli, ailə tərbiyəsi də uşaqlara kiçik yaşlardan, yaş səviyyəsinə uyğun aşılmalı, gənclik dövrünə kimi onlarda ailə ilə bağlı tam və düzgün təsəvvür formalaşdırılmalıdır. Gənclərimizi ailə qurmağa hazırlamaq baxımından məktəblərin, orta və ali ixtisas müəssisələrinin rolu böyükdür. Burada aparılan təlim-tərbiyə işləri elə qurulmalıdır ki, gənclərimizdə gələcəkdə necə bir ailəyə sahib olmaq istədikləri haqqında tam təsəvvür yaransın və onlar düzgün qərar qəbul etməyi bacarsınlar. Buna görə ilk öncə ailə məsuliyyətinin dərk olunmasını təmin etmək lazımdır. Onlar ailədə hüquq bərabərliyi olmasının vacibliyini, ailənin var-dövlət naminə yox, saf və dərin hisslər üzərində qurmağın zəruriliyini dərk etməlidirlər. Bütün bunları gənclərdə formalaşdırmaq üçün təlim prosesində kifayət qədər imkanlar vardır. Müəllimlər, tərbiyəçilər hər bir tərbiyəvi situasiyadan istifadə etməli, gənclərimizin ailə ilə bağlı düşüncələrini düzgün istiqamətləndirmək üçün maraqlı və faydalı məlumatlar tapıb onlara çatdırmalıdır. Bu baxımdan Azərbaycan xalq yaradıcılıq nümunələri, yazıçıların əsərləri, xalq dastanlarımız, hekayələrimiz, atalar sözlərimiz və s. böyük əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də gəncləri ailə həyatına hazırlamaq üçün təlim və tərbiyə prosesində bu vasitələrdən mütləq istifadə edilməlidir. Bugun biz gələcəyimiz olan gənclərin gözü qarşısında bütün problemləri açıb aydın şəkildə göstərsək, onlarda möhkəm iradə formalaşdırsaq, gələcəkdə qarşılaşacaqları ən xırda problemdə ailəni dağıtmaq əvəzinə onun həlli yollarını axtarmağa səy göstərəcəklər.

YAPON ƏLBƏYAXA DÖYÜŞ NÖVÜNDƏ KENDO

Həsənov F.A.

Gəncə Dövlət Universiteti

Yapon əlbəyaxa döyüş növündə qılinc Samurayın fərqlənmə nişanı və “canıdır”. Sənədlərdə yazılanları nəzərə alsaq, qılincle döyüş sənəti bir döyüş sənəti olaraq bizim eramızın 789-cu ilindən gec olmayaraq meydana gəlmişdir. O zaman hələ imperator sarayında kumitati (qılincle rəftar etmək hərəkətləri) kuqe oğlanlarının (əyanların tanınmış saray adamlarının) proqramına daxil idi. Həqiqətdə isə bu sənət ehtimal olduğu kimi göstərilən tarixdən çox əvvəl, bəlkə də min il əvvəl yaranmışdır. Bir çox əfsanəvi qılinc oynadamların adları yaponiyanın tarixinə düşmüşdür. Rahib döyüşçü Sayto Musati-bo Benkey (1190-cı ildə ölmüşdür) döyüşlərdə min qılinc əldə etməyi söz vermişdir və demək olarki, sözünə sadıq qalmışdır. Sonuncu mininci qılinc isə başqa bir dahi qılinc oynadamların Minamoto Yosisunenin əlində idi. Yosisuneyə məğlub olaraq rahib onun nökrəri və baş köməkçisi oldu. Yaponiyada elə o qədər də, ölkənin şərqində geniş torpaq sahələrinə malik olan kübar Surahara Bokuden haqqında məlumatlar var. Qılinc oynatma sənətinə o müqəddəs Kasima məbəbində yiyələnmişdir. O döyüş qılinc ilə on doqquz təkbətək döyüş keçirtmiş, otuz yeddi kütləvi vuruşda iştirak etmiş və bir neçə yüz bukenlə (taxta qılinc) döyüşlərdə vuruşmuşdur. O 1571-ci ildə səksən yaşında vəfat etmişdir. Təstiqlənir ki, o öz çoxillik ömrü ərzində iki yüzdən çox düşmən öldürmüş, altı dəfə isə yaralanmışdır və bu yaraların hamısı oxdan aldığı yaralar olub.

Lakin bütün yapon qılinc oynadamlarından ən tanınmışı Keysey (qılincin müqəddəsi) ləqəbli Miyamoto Musasi olmuşdur. O həqiqətən əfsanəvi bir şəxsiyyət idi. Ömür boyu keçirdiyi səksən döyüşün hamısında qalib gəlmişdir, heç bir dəfə olsun məğlub olmamışdır. Kyusyu və Hansyu arasındakı kiçik bir adada keçirilən əfsanəvi döyüşdə o özünün ən qəddar düşməni Sasaki Kocirionu bokkenlə vurduğu bir zərbə ilə öldürmüşdür. Rəvayətə görə həmin gün Musasi yuxudan gec oyanmış və tələsdiyinə görə öz yaraqlarını yaddan çıxarmışdır və onu döyüşün keçiriləcəyi adaya aparən balıqçıdan qayığın avarını ona verməyə xahiş etmişdir. Bu avardan o taxta qılinc yonmuşdur və bu qılincle Kocirionu öldürmüşdür. Müasir kendo sənəti aydınlıq və nurlaşma əsasında böyüdü, inkişaf etdi. Bu keçmişin dahi qılinc oynadamlarına baş çəkməklə və Tokuqava erasında mədəni normaların və sosial strukturların təsiri altında formalaşmışdır. (1600-1868) Bu eramızın sonunda sinay adlanan məşq üçün qılincdən geniş istifadə olunmağa başladı. Bu qılincle katana (döyüş qılinc) və bokkenden (taxta qılinc) fərqli olaraq şagirdlər bir-birinə zədə yetirmədən güclü zərbələr endirə bilirlər. Sinay uzunluğu 1,2 metr olan və içi boş silindr formasını əmələ gətirən dörd bambuq

milindən ibarətdir. Döyüş qılncı ilə oxşar olmasına səbəb isə çuba (düşmən zərbəsindən qorunmaq üçün dəmir löhvəcik) və dəri kəmərlə sarınmış tutacaqdır. Tutacaqdan sinayın iti ucluğuna qədər qırmızı kəndir çəkilməmişdir. Buna səbəb olaraq şagird kəndirin qarşısından keçən şərti kəsici hissənin vəziyyətini izləyə bilər. Yarışlarda zərbə o zaman sayılırki, əgər şagird zərbəni kəndirin qarşısında yerləşən tərəflə qılncı yuxarıdan üçüncü hissəsilə və bədənin əvvəlcədən danışılmış hissəsinə endirilsin. Kendoda həmçinin bokkenlərlə silahlanmış iki kendoçunun yerinə yetirdiyi katanın formal kompleksləri də var. İlk yeddi kompleksdə uzun qılncı uzun qılınca qarşı istifadə olunur, qalan üç kompleksdə isə qısa qılncı uzun qılınca qarşı. Daha təcrübəli kendoçular katanı döyüş qılıncları ilə yerinə yetirirlər. Öz qanlı tarixinə və həmçinin kendonun öyrədilməsində böyük yerin yerləşmə elementlərinin tutmasına baxmayaraq qılncı döyüş sənəti budolardan biri olaraq qalır və öz qarşısında yarışlardakı döyüşdə qələbə deyil, daha da xeyirxah məqsədlər qoyur.

AZƏRBAYCANDA TƏHSİL SİYASƏTİNƏ DAİR

Həsənova R.Y.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Biz müstəqil dövlət olaraq özümüzün təhsil sistemimizi istədiyimiz kimi qururuq.

Heydər Əliyev

Təhsil insanlara öz əcdadlarının əsrlər boyu əldə etdiyi təcrübə və biliklərə bir neçə il ərzində yiyələnmək imkanı verir. Yaşadığı zamanın tələbləri səviyyəsində durmağa, hər dəfə sıfırdan başlamaq deyil, özündən əvvəlki nəsillərin işini davam etdirməyə insan yalnız təhsil sayəsində müyəssər olur. Yeni biliklərin əldə edilməsi təhsilin yox, elmin funksiyasına aiddir. Təhsil isə artıq məlum olan bilikləri geniş kütlələrə və ya məqsəddən asılı olaraq əhalinin müəyyən qrupuna çatdırmaq (öyrətmək, mənimsətmək) üçün təşkil olunmuş geniş miqyaslı ictimai prosesdir. Elmi-nəzəri əsasla söykənməyən, baş məqsədə xidmət etməyən, sadəcə düşünməyi, nəse deyər bilməyi öyrədən təlimin əslində özünün sosial, ictimai, psixoloji, pedaqoji vəzifələrini lazımınca yerinə yetirməməsi, təlimin nəzəri və eləcə də metodik əsaslarının pedaqogika elminin didaktik tərkibini təşkil etməsi, dövrümüzdə təlimin tam pedaqoji prosesin tərkibində və onun vasitəsi olaraq peşəkar müəllimlər tərəfindən həm şifahi sözdən, həm yazılı sözdən, həm çap sözündən (kitabdan) və informatika texnologiyalarından istifadə edərək həyata keçirməsi mühüm məqsədlərdəndir.

Xüsusi tətbiqi məqsədlər üçün gizli saxlanan ən yeni biliklər istisna olunmaqla əvvəlki nəsillərin əldə etdiyi bütün biliklər – bəşəriyyətin ümumi bilik xəzinəsi bütün xalqlar və millətlər üçün açıqdır. Məsələn, avropalılar üçün ayrı, afrikalılar üçün isə ayrı bilik bazaları mövcud deyil. Habelə milli xüsusiyyətlərindən asılı olaraq uşaqların qavrama qabiliyyəti arasında böyük fərq yoxdur. Əsas fərq bu biliklərin yayılması, mənimsədilməsi prosesini necə təşkil etməkdədir. Təhsil öz səviyyə və yönümündən asılı olaraq üç müxtəlif məqsədə xidmət edə bilər.

Birincisi, bilik və təcrübə bu və ya digər fəaliyyət sahəsində istifadə olunmaq, praktikada tətbiq edilmək üçün əldə edilir. Həkimlərin, mühəndislərin, bəstəkarların və s. tətbiqi fəaliyyəti (yaradıcılıq fəaliyyətindən fərqli olaraq hazır bilik və vərdislərə əsaslanan fəaliyyət) bu qəbildəndir.

İkincisi, bilik və təcrübə başqalarına öyrətmək üçün əldə edilir. Müəllimlik sənəti qarşısına heç bir başqa praktik məqsəd qoymadan, yalnız təhsil sisteminin kadrla təmin olunmasına, başqa sözlə, onun öz inkişafına xidmət edir. Fənn müəllimləri əslində fizik, riyaziyyatçı yox, məhz fizika müəllimi, riyaziyyat müəllimi olduğu kimi, müəllim mühəndis, müəllim həkim də peşəsinə görə məhz müəllimdir.

Üçüncüsü, bilik və təcrübənin səviyyəsini yüksəltmək üçün, yeni biliklər əldə etmək üçün lazım olan fəaliyyət sahəsi – elmi iş də ilkin təhsil mərhələsini tələb edir. Yəni ancaq əvvəlki nəsillərdən miras qalan bilik və təcrübə öyrənilmədən sonra hər bir nəsil öz payını bura əlavə edə bilər. Yeni biliklərin alınması istiqamətində fəaliyyət nəzəri yaradıcılıq – alimlik, yeni təcrübə əldə etmək sahəsində fəaliyyət isə əməli yaradıcılıq (yaradıcı həkim və ya alim həkim, ixtiraçı mühəndis və s.) adlanır.

Birinci – bilik və təcrübənin tətbiqinə, ikinci – yayılmasına, üçüncü – artırılmasına xidmət edir. Lakin bu fərqlər təhsilin məqsədində və yüksək mərhələsində özünü göstərən fərqlərdir. İlkin mərhələdə isə hər üç istiqamət eyni geniş yoldan ayrılır, üst-üstə düşür. Yəni bütün hallarda əvvəlcə keçmiş nəsillərin əldə etdiklərini öyrənmək, mənimsəmək lazımdır. Bu isə sözün dar mənasında, məxsusi mənada təhsildir. Bu mərhələdə təhsil hələ başqa fəaliyyət sahələri ilə qarışmaz və xalis təhsil sahəsi kimi mövcud olur.

Bünövrədə və ilk mərtəbələrdə daxili bölgü, şaxələnmə yoxdur. Yalnız məqsədə (müxtəlif məqsədlərə) yaxınlaşdıqca ümumi təhsil prosesində şaxələnmə başlanır və getdikcə dərinləşir. Hansı sahə üçün kadr hazırlanmasından asılı olaraq təhsil bu və ya digər ictimai fəaliyyət sahəsi ilə sıx surətdə əlaqələnməmiş olur. Müstəqil dövlət quruculuğu şəraitində həmçinin müstəqil təhsil siyasəti yeridilməsinə, sovet təhsil sisteminin stereotiplərindən uzaqlaşaraq ölkəmizin yeni miqyası, daxil olduğu yeni ictimai-iqtisadi münasibətlər sistemi, habelə milli və regional xüsusiyyətləri əsasında müstəqil təhsil konsepsiyası hazırlanmasına böyük ehtiyac vardır. Dünyada nüfuz qazanmış, qərarlaşmış və bəzən artıq tarixin səhifəsinə çevrilmiş bir sıra ənənəvi təhsil sistemləri mövcuddur. Bunlara ilk növbədə müasir Qərb təhsil sistemi, rəqabətə tab gətirmədiyindən artıq unudulmaqda olan Şərq təhsil sistemi və yenə də xarici təsirlərlə sıxışdırılan, lakin bir çox ölkələrdə əsasən saxlanmaqda olan sovet təhsil sistemi aiddir. Əlbəttə, bu sistemlərin özünə diferensial surətdə yanaşdıqda çoxlu daxili qatlar, forma müxtəlifliyi ortaya çıxır. Lakin böyük miqyasda götürdükdə bu cür bölgü tamamilə məqbuldur. İstər Avropada, istər hər hansı Şərq ölkəsində, istərsə də MDB ölkələrində qəbul olunmuş təhsil strukturu bu gün bizi qane edə bilməz. Biz Avropa standartlarını, xarici ölkələrin müsbət təhsil ənənələrini nəzərə almadan əvvəl öz müstəqil mövqeyimizi müəyyənləşdirməliyik.

Əgər Azərbaycanda müstəqil təhsil siyasəti həyata keçirilirsə, təhsilin təşkilati strukturu onun məzmununa, məzmun isə məqsədə uyğunlaşdırılmalıdır. Deməli, müstəqil təhsil sistemi ilk növbədə məqsəd müəyyənliliyi tələb edir.

Döğrudən də, təhsil nə üçündür?

– Sadəcə bilikləri mənimsətmək üçünmü? Əgər belədirsə, onda hansı bilikləri, hansı səviyyədə və hansı yolla?

– Gəncləri şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq, kamil mənəviyyətli, vətənpərvər və humanist insan nəslini yetişdirmək üçünmü? Əgər belədirsə, bunun yolları hansılardır və buna necə nail olmaq mümkündür?

– Sərbəst düşüncə, əməli fəaliyyət, praktik quruculuq vərdisləri aşılamaq üçünmü? Əgər belədirsə, onda hansı vərdisləri və necə? Bu zaman bilik və əməli vərdişin əlaqəsi və nisbəti necə olur? Buna uyğun təşkilati struktur necə seçilir?

Bu üç istiqamətdən hansına üstünlük verilməsi, biliyin, əməyin, yoxsa tərbiyənin əsas tutulması, habelə tərbiyənin yönümündən asılı olaraq təhsilin Şərq, yoxsa Qərb dəyərlərinə əsaslandığını söyləmək mümkündür. Böyük miqyasda yanaşdıqda Şərq təhsili ikinci istiqamətə – insan mənəviyyətinin kamilləşdirilməsinə, onun əxlaq və şəriət normalarını mənimsəməsinə, Qərb təhsili üçüncü istiqamətə – praktik iş qabiliyyəti olan və bunun üçün şübhəsiz ki, həm də müəyyən ixtisas biliyinə yiyələnmiş olan kadrlar yetişdirilməsinə, sovet təhsili isə birinci istiqamətə – oxumaq və biliklərə yiyələnməyə (ancaq hafizə və ya hətta əzbərçilik hesabına da olsa) üstünlük verir. Sovet təhsili, bir tərəfdən, dünyəvi biliklərin, fundamental elmlərin əsaslarını, uşaq üçün çox çətin də olsa, mürəkkəb proqramlar əsasında öyrətməyə çalışır, verilən informasiyanın həcminə görə hətta Qərb standartlarını arxada qoyurdu. Bu ən çox Qərbdəki sərbəstliyi və könüllülüğü icbariliklə əvəz etmək hesabına əldə edilirdi. Digər tərəfdən, şagirdlərin və tələbələrin dünyagörüşü də icbari yolla ideoloji çərçivələrə salınırdı ki, bu da təhsildə ifrat şərqiyyətin təzahürü idi. Beləliklə, sovet təhsil sistemi əslində yeni bir şey olmayıb, ifrat Qərb və ifrat Şərq mövqelərinin eklektik qatışığından ibarət idi. Bu ifrat təzahürlərdən vəhdətə keçmək isə mümkün olmamışdı.

Real həyatı tələbat əsasında deyil, ideoloji meyarlar və şolastik prinsiplər əsasında qurulmuş təhsil sistemi həqiqi mütəxəssis hazırlanmasından daha çox, "diplomlu kadrlar" hazırlanmasına xidmət edirdi. Özü də bu ənənələr ifrat mərkəzləşmiş təhsil sistemində elə dərin kök atmışdı ki, ictimai həyatın başqa sahələrində həyata keçən yeniləşmə meyilləri burada ciddi çətinliklərlə üzləşirdi. Aşağıdan başlanan və yerli şəraitin tələblərindən irəli gələn hər hansı təşəbbüs bütün ölkə üçün müəyyənləşdirilmiş vahid qəlibdən kənara çıxdığına görə hələ beşikdə ikən məhvə məhkum idi.

MÜASİR TƏHSİL SİSTEMİNDƏ PEDAQOJİ TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ MƏSƏLƏSİ

Həsənova Ş.T.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Tədrisin keyfiyyətinə bir sıra amillər təsir göstərir. Həmin amillər sırasında pedaqoji texnologiyaların xüsusi rolu var. Çox böyük dəyər olan təhsilin yarandığı dövrdən bu günə kimi texnologiya məsələsi daim diqqət mərkəzində dayanmışdır. Qədim dövrün filosofları təlimin səmərəli təşkili üçün müxtəlif metodlardan

istifadə məsələsinə xüsusi fikir vermişlər. İnformasiyanın zəngin olduğu müasir dövrdə təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşmasına pedaqoji texnologiyaların təsiri böyükdür.

Pedaqoji texnologiyalar elmi əsasları olan, təhsil prosesinin paradigmlərini müəyyən edən, tədrisin demokratik prinsiplər üzərində qurulmasına imkan yaradan, qarşıda qoyulan məqsədlərə çatmağa zamanət verən fəaliyyət sistemidir. Bu texnologiyalar təkcə fəaliyyət sistemi deyil, həm də təlimdə öyrədənə verdiyi informasiyanı əyaniləşdirən, sistemləşdirilmiş materialları öyrənənlərə çatdıran müstəqil və aktiv vasitələrdir. Həmin vasitələr fənnin tədrisini asanlaşdırır. Azərbaycanın təhsil sisteminin xarakter və məzmunca dəyişdiyi, yeniləşdiyi və inkişaf etdiyi bir dövrdə pedaqoji texnologiyalardan istifadə mühüm aktualıq kəsb etməkdədir. Bu texnologiyaların təhsilalanların tərbiyəsinin inkişafındakı rolu danılmazdır. Təhsil texnologiyalarına əsaslanaraq qurulan dərş şagirdlərdə oxumağa, öyrənməyə olan marağı daha da artırır. Pedaqoji texnologiyalardan istifadə yolu ilə qurulan dərslər öyrənənin tərbiyəsinin fəallaşmasına, dərşin maraqlı və yaradıcı olmasına, müəllimin istədiyi nəticəyə nail olmasına təminat verir. Bu texnologiyalar pedaqoji prosesin əsas iştirakçıları (öyrədən və öyrənən) arasındakı münasibətlərə yeni ruh gətirərək rəqabətəqabil, ünsiyyət bacarığına, sərbəst düşüncə tərzinə malik fəal öyrənənlərin formalaşmasına şərait yaradır. Müasir təhsil sisteminə müxtəlif pedaqoji texnologiyalar tətbiq olunur. Mövcud ədəbiyyatda həmin texnologiyaların rəngarəng təsnifatı ilə rastlaşmaq mümkündür. Bu qruplaşdırmalar bir-birindən müəyyən qədər fərqlənsə də, onların hamısına xas olan ümumi cəhətlər, ortaq nöqtələr vardır. Hazırda tədris prosesində ənənəvi texnologiyalarla müqayisədə yeni texnologiyalar daha çox istifadə olunur ki, onlar da təhsil sisteminin inkişafı üçün geniş imkanlar açan şəxsiyyətəyönümlü texnologiyalardır. Fərqli məzmunla, məqsədlərə malik bu texnologiyalar təhsilin diferensiasiasına, müxtəlif problemlərin həll edilməsinə, pedaqoji məqsəd və vəzifələrin müəyyənəşdirilməsinə, qazanılan biliklərin sisteməşdirilməsinə və səmərəli tətbiqinə, təhsilə yeni yanaşmanın işlənməsinə imkan verir.

Hazırda müasir təhsil sisteminə yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqi üçün şərait yaradılır. Dövr dəyişdiyi üçün artıq şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşmasına, inkişafına kömək edə biləcək texnologiyaların istifadəsinə böyük tələbat var. Çünki ənənəvi təhsil texnologiyaları bütün bu ehtiyacları təmin etmək baxımından bir o qədər də geniş imkanlara sahib deyil. Fəal, inkişafətdirici, interaktiv, əməkdaşlığa əsaslanan və s. təlim texnologiyalarından istifadə yoluyla təhsilin səmərəsini yüksəltmək müəllimlərin başlıca vəzifəsinə çevrilmişdir. Ölkəmizin hər sahədə inkişaf etdiyi son illərdə pedaqoji texnologiyaların əsas vasitə kimi tətbiqi nəticəsində təhsildə çox böyük nailiyyətlər əldə olunmuşdur və texnologiyasız təhsilin inkişafını təsəvvür etmək belə mümkün deyil. Sınanmış bir vasitə kimi təlim texnologiyaları öyrənənlərin bilikləri dərindən mənimsəməsinə, intellektinin inkişafına kömək edir. Pedaqoji texnologiyalardan təhsil pillələrinin hər birində istifadə etmək olar ki, bu da onların imkan və əhatəsinin genişliyindən xəbər verir. Burada ən əsas məsələ seçimin çoxluğundan səmərəli şəkildə yararlanma bilməkdir. Buna görə də hər bir müəllim texnologiyaların xüsusiyyətlərini, tətbiqi qaydalarını bilməlidir. Təlim texnologiyalarından istifadə zamanı onların tətbiqinə verilən tələbləri, prinsipləri, onların əlamətlərini, tətbiqi mərhələləri əsas götürülməlidir; dərşin mövzusu, sinfin səviyyəsi, şagirdlərin mövzu haqqında məlumatlılıq dərəcəsi və s. məsələlər mütləq hesaba alınmalıdır. Bu amillərə əsasən müəllim müxtəlif priyomlar tətbiq edə bilər.

Pedaqoji texnologiyalar tədrisin keyfiyyətini yüksəldən mühüm vasitələrdir. Bu vasitələr şagirdlərin, tələbələrin və ümumiyyətlə, bütün təhsilalanların əsl şəxsiyyət kimi yetişməsinə, gələcək fəaliyyətə və həyata hazırlanması işində əhəmiyyətli rola sahibdir.

KEÇMİŞ İRSİMİZDƏ AĞIL TƏRBIYƏSİ MƏSƏLƏSİNƏ MÜNASİBƏT

Hətəmli Z.M.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Keçmiş irsimizdə ağıl tərbiyəsi məsələsinə münasibəti barədə söz açmağın zəruriliyi iki başlıca amildən irəli gəlir. Bunlardan biri dövrümüzün xüsusiyyətləri ilə, digəri mövcud pedaqoji ədəbiyyatlarda keçmişdə yaşamış dahilərimizin fikirləri ilə bağlıdır. Məsələyə aydınlıq gətirmək üçün keçmiş irsimizə müraciət etmək, müdrik ata-babalarla məsləhətləşmək, ağıl haqqında, insan həyatı və fəaliyyətində onun yerinə və əhəmiyyətinə dair müdrikələrimizin fikirlərini nəzərə almaq faydalıdır. Xalqımızın adlı-sanlı adamları, elm və mədəniyyətimizin nümayəndələri, yazıçı və şairlərimiz ağıl haqqında olduqca dəyərli, bu günümüz üçün çox əhəmiyyətli fikirlər söyləmişlər. Həmin fikirlər atalar sözləri, zərb məsəlləri, bayatılar, tapmacalar, nağıllar, rəvayətlər, şeirlər, hekayələr və s. formasında ifadə olunmuşdur. Bizim bor-cumuz bu

rəngarəng zəngin tarixi irsimizdən istifadə edərək “ağıl” məfhumunun mahiyyətini açmaqdır. Atalar sözlərinin bəzilərini burada xatırlamaq yerinə düşərdi: “Qüvvə hər şeyi, ağıl qüvvəni sındırar”, “Paltar zintənləndirməkdənsə, ağılı zintənləndirmək yaxşıdır”, “Ağıl yaşda deyil, başdadır”, “Baba payından nə fayda, başda ağıl olmassa”, “Allahın adama qəzəbi tutanda əvvəl-cə onun aqlını başından alır”.

Ağıl haqqında həmçinin Peyğəmbər kəlamlarında misal gətirə bilərik; “İnsanın böyük-lüyü, ululuğu ağıllı olmasıdır”, “İnsanlar elə bir sədəqə verə bilməzlər ki, öyrənilən, yayılan elmdən üstün olsun”. Qocaman şərq dünyasının əzəmətli abidəsi kimi məşhur olan “Kəlilə və Dimnə”də ağılı: “Qələbələ aynası, zəfərlər güzgüsü, dünyanın bəzəyi” hesab edir. Həmçinin kitabda aqlın insan-dakı xüsusiyyətlərindən bəhs edirdi. İnsanın ağıl özündə səkkiz xüsusiyyəti biruzə verər: Birinci- nəzakətli və təmkinli olmaq; ikinci- öz şəxsiyyətini tanıyıb öz iradəsinə malik olmaq; üçüncü- adil şahlara itaət edib onların arzu və istəklərini yerini yetirmək; dördüncü- öz sirrlərini dostla və-rib-verməməsinin yerini bilmək; beşinci- özünün və başqalarının sirrini saxlamaq; altıncı- şahlar qapısında ehtiyatlı olub, şirin dil ilə saray adamlarını ələ ala bilmək; yeddiinci- öz dilinə malik olub artıq əksik danışmamaq; səkkizinci- məclislərdə susmağı özünə adət edib, soruşulmayan şeyləri deməmək və peşimançılıq gətirən şeyləri dilə gətirməkdən çəkinmək. Beləliklə “Kəlilə və Dimnə” kitabında görüldüyü üzrə ağılı insanın davranış xüsusiyyətlərindəki əhəmiyyətindən bəhs edir. Həmdə bu əhəmiyyət vasitəsilə insan həyatda öz mövqeyini müəyyən edir. Gələcək nəsillə aqlın necə əhəmiyyətli olduğunu xüsusi qeyd edir. Sual olunur: keçmişin fikir daşıyıcıları nə üçün ağıla bu qədər müstəsna əhəmiyyət vermişlər? Suala keçmiş fikir dünyasından da cavab tapmaq mümkündür. İnsanların davranışlarını, həyat tərzlərini, aqibətlərini uzun müddət diqqətlə müşahidə edən ata-babalarımız bu cür ümumi-ləşmələrə gəlib çıxmışlar: “Ağıllı kamal axtarar, cahil-mal”, “Dəlinin ürəyi dilində, ağıllının dili ürəyindədir”, “Ağıl ən böyük sərvətdir” və s.

Ağıllılığın və kamallılığın aqibətindən söz açan böyük Əbülqasim Firdovsi (934-1020) şah əsərlərindən biri olan “Şahnamə” əsərində aqlın tərifindən bəhs etmiş orada ağıl poetik şəkil-də çox dəqiq səciyyələndirmişdir:

“Səadət ağılda, nicat ondadır,
Ağılsız olan şəxs zindandadır”.
Ağıldır hər insan üçün can gözü,
Gözü yox, görərmisə səadət üzü?”

Bədrəddin Qadirinin fikrincə, ağıllı, kamallı olan şəxs insandır. İnsanı heyvanlardan əsas fərqi onun aqlının olmasıdır. Necəki, Bədrəddin Qadiridə aqlın insana məxsus olduğunu əsərlərində qeyd edir və yazırdı:

“Bəni adəmdə əgər olsa kamal, insandır,
Yoxsa bir surəti insan, sifəti heyvandır”.

Ağıla yüksək qiymət verən Abbas Quluağa Bakıxanov bu qiymətin səbəblərini də açıqlamışdır: “Ağıldan və əməldən üstün var-dövlət yoxdur. Çünki, onlar həmişə sənindir və onları heç kim səndən ala bilməz”. “Ağıllı insan ən ülvi və ən dəyərli şəxsdir” fikrini əsas götürürdü. A. Bakıxanovun fikrincə ağıllı və kamalı insan dünyaya savadlı, dərin bilikli gənc nəsil yetişdirə bilər.

Xaqani Şirvaniyə görə ağıl qiymətlidir, çünki insan nəfsinə, insan tamahına üstün gəl-mək vasitəsidir. O öz fikrini arzu formasında ifadə etmişdir:

“Könül, gəl sən, aqlın pənahında ol
Ki, ağıl təmahın boynunu vurar”.

Xaqani Şirvanın fikrinə görə; Ağıl varsa insanın, gücə, qızıla, nüfuza tabe olmaz. İnsan həyatını saf təmiz keçirər beləliklə də insanın həyatına rəhbərlik edən ancaq təmiz vicdanı olar. Nəsrəddin Tusinin fikri də bizim üçün qiymətlidir. O, “Əxlaqi-Nasiri” əsərində belə qeyd etmişdir: “Əxlaq cəmiyyətin tərəqqisinə, onun dəyişməsinə əsil mənada təsir göstərə bil-məz, idrakla birləşdikdə o qüvvət və qüdrət kəsb edir”. Həmçinin “Əxlaqi-Nasiri” əsərində öv-lad saxlamaq və tərbiyə etmək qaydaları haqqında da aqlın əhəmiyyətindən söz açmışdır. Nəsrəddin Tusini yazırdı: “Uşağı tərbiyə etmək üçün xüsusilə ağıla, şüura, idraka təsir edən misallarla onu başa salmaq lazımdır”.

Göründüyü kimi, məlumatlı, bilikli olmaqda, fikrinə, dilinə hakim kəsilməkdə, ən əhəmiyyətli, ən dəyərli sərvətə sahib olmaqda, çətinliklərə üstün gəlməkdə, səadət və xoşbəxtlik yo-luna çıxmaqda, əsil insanlıq zirvəsinə ucaltmaqda, adamı alçaldan naqis əxlaqi keyfiyyətlərdən xilas olmaqda aqlın müstəsna rol oynadığını əcdadlarımız tərəfindən xüsusi qeyd edilmişdir. Bəs insanların həyatında önəmli mövqe tutan ağıl nə olan şeydir? Əcdadlarımız tərəfindən aqlın üstün olmasına dəlalət edir, keçmiş irsimizin fikirlərində öz əksini tapmışdır. Yuxarıda söylənməmiş fikirlərə əsasən demək olarki, ağıllılıq dərəcəsi hər şeydən əvvəl onun gördüyü iş-də, işin keyfiyyətində və nəticəsində təzahür edir. Hər hansı bir iş görməzdən əvvəl onun nə ilə nəticələnməyini aydın təəvvür etmək bacarığı adamın ağıllı olduğuna dəlalət edir. Aqlın bu cəhətini nəzərə alan Əssar Təbrizi yazırdı

“Gəl bu sözü qoz içi tək çıxart indi qabıqdan
Ta ki, sabah çəkmiyəsen bu əməldən sən ziyan.
Ağıllılar isti ikən döğərlər bil dəmiri.
Hüşyar olan vaxt itirməz icrada bir tədbiri”.

Azərbaycanın böyük dahilərindən olan Nizami Gəncəvi bu məsələyə münasibətini bu sözlərlə ifadə etmişdir. O ağıl məsələsinə xüsusi diqqət yetirir, insanın özünü dərk etməsində onun rolunu, ağılın insana arxa olduğunu yazır. Ağıllı adamı mələk adlandırır, ağılı insanda yerlə göyün birləşdirdiyi fikrini irəli sürür.

“İnsana arxadır onun kamalı,
Ağıldır hər kəsin dövləti, malı.
Kim ki yetişmədi ağıldan bara,
Oxşar insan sifətli əjdahalara.
Zirək adam, insan mələkdir, mələk.
Zirəklik gözəldir, əcəbdir, gərçək .

Nizami Gəncəvi həm də Allah vergisi olan ağıldan yox, insanın səyi nəticəsində əldə edilən bilik və ağıldan danışır. İnsan cəhd sayəsində mələyə çevrilir, öyrənməklə daşdan gövhər çıxardır deyən şair bizə mövhumatçı, tərki-dünya görünür. Onun fikirlərində həyata, insanlığa, elmə çağıran güclü bir hayqırıq vardır. Müdriklərimiz nitqin başqa cəhətlərində, məsələn: söylənən fikrin əlaqəli olub-olmamasından, dəlillər gətirib-gətirilməməsində, sözün yerinə düşüb-düşməməsində ağılın nə vəziyyətdə olduğuna xüsusi diqqət yetirmiş və öz münasibətlərini bildirmişlər. Məsələn, Sədi Şirazi vaxtilə yazırdı:

“Ağıllı özündən güclünü vurmaz.
Ağıllı düşməni sevməz heç zaman,
Dost olmaz düşmənlə arıflar, inan” .

Bu günün özündə məntiqsiz, dəlilsiz, yersiz danışan adamların az olmadığına və belələri-rinin xalq arasında nadan adlandırıldığına şahidiyik. Belə ki, bu nadanlıq aradan qaldırmaq və ağıl səviyyəsini irəli aparmaq üçün dahilərin bu fikirlər gələcək nəsil üçün çox əhəmiyyətlidir. Hal-hazırda da dahilərimizin bu fikirləri neçə-neçə nəsillərin ağıl tərbiyəsində önəmli rol oynamışdır və bu fikirlərdən daima istifadə ediləcəkdir.

İBTİDAİ SİNİF ŞAĞİRDlərİN DƏ TƏTƏNƏ MƏHƏBBƏT HİSSİNİN FORMALAŞDIRILMASINDA DƏRSDƏNKƏNAR TƏDBİRLƏRİN ROLU

Hünbatova Ş.R.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Məktəbdə aparılan təlim - tərbiyə işləri çox geniş və rəngarəngdir. Dərsdə müəllimlər tərəfindən başlanan tərbiyəvi işlər sinifdən xaric işlərdə davam edir. Sinifdən xaric işlər tərbiyəvilik baxımından daha əhəmiyyətlidirlər. Onlar tərbiyə işini həyatla bağlamaqla bərabər, bir tərəfdən boş vaxtın səmərəli təşkilinə, şagirdlərin fərdi yaradıcılıq qabiliyyətlərinin düzgün formalaşmasına, digər tərəfdən isə gənc nəslin ümumi inkişafına, onlarda lazımi əxlaqi sifətlərin formalaşmasına təsir göstərir. Sinifdən xaric işlərin əsas məqsədi məktəblilərdə biliklərin dərinləşməsinə şərait yaratmaq, onların maraq və qabiliyyətlərinin inkişafını təmin etmək, onların sosial və idraki fəallıqlarını inkişafından ibarətdir. Sinifdən xaric işlər tərbiyə prosesinin fasiləsizliyini və ardıcılığını təmin edir. Sinifdən xaric işlər məzmun baxımından müxtəlif olur: ictimai - siyasi, ictimai faydalı, idman və sağlamlıq, gözəllik və ekologiya və s. Onlar müxtəlif formalarda həyata keçirilir: kütləvi, dəmək və fərdi. Kiçik məktəblilərdə vətənə məhəbbət hissinin formalaşdırılmasında sinifdən xaric işlərin hər üç formasından istifadə olunur. Gəlin bunları geniş şəkildə nəzərdən keçirək.

Milli bayramların keçirilməsi. Novruz bayramı. Vətənə məhəbbət hissinin aşılmasında adət və ənənələr çox böyük rol oynayır. Məhz onların köməyi ilə uşaqlar sosiallaşırlar. Sosial və milli xüsusiyyətləri əxz edirlər. Bu gün demək olar ki, bütün orta məktəblərdə ayrı-ayrı siniflərdə milli bayramımız olan “Novruz bayramı” qeyd olunur. Vətənpərvərlik tərbiyəsində bu əvəzsiz vasitədir.

İbtidai siniflərdə müəllimlər “Novruz bayramı”nı qeyd etməyə hazırlaşarkən aşağıdakıları nəzərə almalıdırlar:

- Tədbir kiçik məktəblilərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq hazırlanmalıdır;
- Kiçik məktəblilərin mədəni tələbatlarını ödəməyə qadir olmalıdırlar;
- Tədbirin böyün ictimai - siyasi və mədəni təsiri olmalıdır;
- Kiçik məktəblilərin maraq və meyllərinə uyğun olmalı, uşaqlar üçün anlaşıqlı olmalıdır;

- Rəngarəngliyi ilə seçilməli, oyundan istifadə olunmalıdır;
- Tədbirin proqramı yüklü olmamalı, əyləncə şəklində qurulmalıdır;
- Tədbirə hazırlaşarkən uşaqların maksimum fəallığından istifadə edilməlidir.

Mən onlara belə dedim:

Göründüyü kimi, matəm günlərinin də ibtidai siniflərdə keçirilməsi kiçik məktəblilərin vətənə məhəbbət hissinin formalaşmasında çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Xocalı faciəsi. Bu tarixin də qeyd olunması ibtidai siniflərdə vətənə məhəbbət hissinin formalaşmasında böyük rola malikdir. Bu haqda Gəncə şəhəri 11 saylı orta məktəbin müəllimi Nağıyeva Nərgiz deyir: “Vətənə məhəbbət hissinin aşılınmasında sinifdən xaric işlərin xüsusi əhəmiyyəti var. Mən pedaqoji fəaliyyətə başladığım andan demək olar ki, milli bayramların və matəm günlərinin siniflə təşkilinə xüsusi diqqət yetirirəm. Bu ildə Xocalı faciəsi qeyd edilən gün siniflə kiçik tədbir hazırladıq. Çıxışa özüm başlayaraq dedim:

Azərbaycan tarixinin ən qanlı günü 26 fevral 1993 - cü il. Qarabağımızın ən əlverişli yerində yerləşən, aeroportu olan Xocalı xeyli müddət idi ki, ermənilərin hədəfinə çevrilmiş idi. Nəyin bahasına olursa olsun bu şəhəri- ələ keçirtmək lazım idi. Lakin xocalılar şəhərdən çıxmaq istəmirdilər. Onların iradəsini qırmağı ermənilər öz qarşılarına məqsəd qoydular. Gün isə asanlıqla müəyyən olundu. Vaxtilə saxta Sumqayıt hadisəsini səsinə dünyaya yaymaq istəyən ermənilərin cəhdləri puça çıxmışdı. Sumqayıt hadisəsinin ildönümünü Xocalıda qeyd etdilər. Uşaqlar tədbirə çox böyük maraqla və ciddi hazırlaşmışdılar. Silahsız, dinc insanların amansızcasına öldürülməsi onlara çox pis təsir etmişdi. Mən onlara başa salmağa çalışdım ki, azadlıq asanlıqla əldə olunmur. Bunun üçün mübarizə aparmaq lazımdır, qurban vermək lazımdır. Amma həmin keçə Azərbaycanın tarixinə qanlı həflərlə yazıldı”.

KLASSİK ŞƏRQ MÜTƏFƏKKİRLƏRİNİN UŞAQLARIN TƏRBIYƏSİ VƏ TƏHSİLİ HAQQINDA

Hüseynova Ə.İ.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Məlumdur ki, müsəlman dünyasının peyğəmbəri Məhəmməd Əlihissəlam və Şərqin böyük irs qoyub getmiş mütəfəkkirlərinin tərbiyə-uşaq tərbiyəsi haqqında fikirləri, müddəaları və nəzəriyyələri daim tədqiq edilmiş, öyrənilmiş, öyrənilir və daim öyrənməyə layiqdir.

Uşaqlarda xeyirxahlıq və humanist keyfiyyətlərin tərbiyə edilməsi və ümumiyyətlə humanistlik istər mütərəqqi Şərq fəlsəfəsi ndə geniş yer tapmış əxlaqi keyfiyyətlərdən biridir. Məhəmməd Peyğəmbərin həyatı ən güclü tərbiyə məktəbidir. Peyğəmbərin kəlamlarını gənc nəslin tərbiyəsi baxımından məzmun və qayasına görə aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

Yer üzünün bütün canlılarına və canlı varlıqlarına əşrəfi və tacı olan insanlarına qayğı və məhəbbət;

1. Torpağa , doğma yurda , əməyə , əmək adamlarına , xalqa dərindən məhəbbət ;

2. Haqqı , ədaləti qorumaq , xeyirxahlıq , elmin faydasını dərk edib ,onu xalqın xidmətinə vermək;

Peyğəmbər uşaqlara qayğı göstərməyi tələb edirdi. O , deyirdi ki , kiçik uşağın ağlamasını eşidəndə namazı dayandırın . Uşaq olmayan evdə bərəkət olmaz.Üç mühüm keyfiyyətin - zəiflərlə xoşrəftar , ata – anasını sayan , kələlərə qarşı mərhəmətli olan şəxs cənnətləkdir .

Məşhur ensiklopedist alim, filosof və pedaqoq , hələ sağlığında ikən Aristoteldən sonra “ikinci müəllim adını qazanan Əbu Nəsr Məhəmməd əl-Fərabi Şərqdə orta əsr fəlsəfəsinin banisi hesab olunur. Əl – Fərabi yunan mütəfəkkirlərinin , xüsusilə Aristotelin , Evklidin , Ptolemeyin irsinin öyrənilməsi ilə ciddi məşğul olurdu. Hegelin yazdığına görə o, Aristotelin “ Fizika” əsərini 40 dəfə oxuyub. Onun fikrincə , tərbiyənin vəzifəsi insandakı mənfi keyfiyyətləri cilovlamaq , onda müsbət keyfiyyətlərin inkişafına imkan yaratmaqdır. İnsanların xüsusilə gənclərin tərbiyəsi işində Fərabi mənəvi tərbiyəni də öm planı çəkir. İbn Sina həmişə öyrənmək , axtarışlar aparmaqdan yorulmurdu. O, deyirdi : “Yerdən Zühəl ulduzuna qədər hər şeyin sirrini öyrəndim, lakin ölümün sirrini ama bilmədim”.İbn Sina “Qanun” da xəstəliyin müalicəsi üçün üç yol təklif edirdi: Rejim , Dərman və Müxtəlif prosedurlar.İbn Sinaya görə sağlamlığı qorumaq məharətinin əsasını sağlamlığa təsir edən amillərin ölçüsünü bilmək , onları gözləməkdir.

Böyük loğman gənc nəslin tərbiyəsinə , sağlamlığına xüsusi əhəmiyyət verər , uşaqların tərbiyəsi qayğısına qalmaq zəruri sayır və deyirdi ki , uşağın təmkinli olmasına lazımı diqqət yetirilməlidir. Buna nail olmaq üçün İbn Sina uşağı əsəbilikdən , qorxmaqdan və yuxusuzluqdan qorumağı lazım bilirdi. Böyük

təbibin fikrincə , bu iki baxımdan xeyirlidir .Xeyrin biri onun qəlmi üçündür. Çünki bəd xasiyyət müxtəlif növ pis təbiətdən irəli gəlir. Bu isə ona bərabərdir ki , pis xasiyyət adətə çevrilərsə , onda o , özünə uyğun pis təbiətə səbəb olur. Buradan aydın olur ki, İbn Sinanın uşağa müvafiq qaydada yanaşmaq tələbi insanda onun fiziki tərəfləri sıx qarşılıqlı əlaqədə olduğunu dərinəndən dərk etməsindən irəli gəlir . İbn Sina pedaqoji məsələlərə yaradıcı iş kimi baxır, uşağın təbiətinə , tempramentinə bir həkim , psixoloq və pedaqoq kimi yanaşırdı. Uşağın tərbiyəsi , təhsili və təliminin məzmununu belə müəyyən edirdi : əqli tərbiyə , estetik tərbiyə ,fiziki tərbiyə , əxlaq tərbiyəsi , sənət öyrətmək .

Deməli , Əbu Əli İbn Sina uşaqların inkişafında tərbiyənin gücünü əsaslandırır.

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri , yaradıcılığında yüksək insanpərvərlik nümunələrini dünya mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etmiş Nizami Gəncəvi insanpərvərliyə , onun tərbiyə edilməsinə yüksək qiymət vermişdir. N. Gəncəvi əxlaq tərbiyəsi , həmçinin humanistlik tərbiyəsinin formalaşmasında təlimə xüsusi əhəmiyyət verərək , onun tərbiyələndirici rolunu yüksək qiymətləndirmişdir.

Nizaminin əsərlərində antik dövrün filosofu Aristotelin bölgüsü ilə səsləşən fikirlər də diqqəti cəlb edir. Bunu oğlu Məhəmmədə yazdığı nəsihətlərdən aydın görürük . Birinci nəsihət yazılarda oğlu Məhəmmədin 7 yaşı , ikinci nəsihət yazılarda 14 yaşı , üçüncü nəsihət yazılarda 21 yaşı vardı. Hər yaş bölgüsündə o, oğluna yaşa uyğun işlər görməyi məsləhət görürdü . 7 yaşına qədər uşaqların qayğısına qalması , onlarda gözəl keyfiyyətlər tərbiyə etməyi zəruri sayırdı. Erkən yaşdan uşağı elə böyütmək lazımdır ki, atasına layiq övlad olmalıdır.

Uşaqkən əslini sorsalar bir az
Ağac bar verəndə cinsi sorulmaz.
7 yaşlı balam gözümlün nuru,
Ey dilim əzbəri , qəlbim qüruru.
Bu Hilal dövründə gəl eyləmə qəm.
Bədr olan zamanda gözəl Hilalın,
Göyə nur saçacaq sənəin kamalın.
Biliyə raqib ol, dünyanı qazan.
Vaxtı boş keçirmə , qələm al ələ,
Elə namuslu ol , desin hər görən,
Ağıllı oğluna Nizami əhsən.

Deyən Nizami oğlunun gələcəyinə ümid bəsləyir.İkinci nəsihətində insanın elmə elmə ucaldığını işarə edir:

Ucalmaq isdəsən bir kamala çat,
Kamala ehtiram göstərər həyat.

Üçüncü nəsihətində oğlunun əxlaqı məsələlərinə diqqət yetirir. Oğlundan xalqa fayda verməyi, əsl kişi olmağı , yaxşı dost tapmağı məsləhət görür:

Bir dosdun olsa da eyibli əgər,
Yüzünün adına ləkə gətirər.
Hünər ardınca qaç , xalqa hünər saç,
Qapılar bağlama, ər ol qapı aç.Hər kim öyrənməyi bilmirsə ar ,
Sudan dür , daşdan gövhər çıxarar.

Sədi Şirazi yaradıcılığında insan şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir edən amillər – irsiyyət , tərbiyə və mühit eyni dərəcədə dəyərləndirilir, hər üçünün də həll edici olmasının qənaətinə gəlinir. Şərq klassikləri kimi o da hər şeydən öncə şəxsiyyətin təşəkkülündə irsiyyəti aparıcı amil kimi tərənnüm edir.

Şərqdə qədim və orta əsrlərdə yaşayıb – yaratmış alim , şair və dövlət xadimlərinin hərəsinin özünə məxsus orjinal və səciyyəvi cəhətləri , sirli tərəfləri , ziddiyyətli və mübahisəli məsələləri vardır. Belə görkəmli şəxsiyyətlərdən biri də Xacə Nəsrəddin Tusidir. Tusinin əsərləri içərisində “Əxlaqi-Nasiri” məzmununun ictimai , iqtisadi , siyasi , əxlaqi , fəlsəfi və tərbiyəvi səciyyəsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malik olub , yeddi yüz ildən artıq bir müddət ərzində Orta və Yaxın Şərq məktəblərində əxlaq dərslisi kimi şöhrət tapmışdır. O, deyir ki, “Uşaq süddən ayrıldıqdan sonra hələ əxlaqı korlanmağa vaxt tapmamış onu tərbiyə etməyə, nizam-intizama öyrətməyə başlamaq lazımdır. Uşaq təbiətində olan fitri nöqsanlara görə, pis adətlərə meyl edə biləcəyindən vaxtından əvvəl onun qarşısını almaq, təbiətini nəzərdə tutmaqla əxlaqını saflaşdırmaq gərəkdir, yəni hansı təmiz qüvvə uşaqda özünü əvvəl biruzə verirsə, onun da təkmilləşdirilməsi əvvələ salınmalıdır”.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında şair , nasir , dramaturq kimi tanınan Abdulla Şaiq həm də bacarıqlı uşaq yazıçısıdır. Özünün dediyi kimi, həm pedaqoji fəaliyyəti ilə, həm də ədəbi əsərləri ilə gənc nəsli yeni

ruhda tərbiyələndirmək məqsədini qarşıya qoymuşdur. Uşaq əsərlərinin böyük tərbiyəvi rolunu yaxşı başa düşən A.Şaiq başqa şair və yazıçılarla birlikdə, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatını yeni –yeni əsərlərlə zənginləşdirmişdir. Uşaqlar üçün əsər yazmaq asan deyildir. Bundan ötrü uşaqların daxili aləmini, maraq dairəsini yaxşı bilmək, həyata bir növ “ uşağın gözü ilə baxmaq” , onu düşündürməyi bacarmaq tələb olunur. A.Şaiqın ədəbi irsi məktəbəqədər yaşlı uşaqların tərbiyəsi üçün zəngin material verir.

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ TƏHSİL SİSTEMİ

İsmayilova N.H.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də önəmli dəyişikliklər baş verdi. Təhsil sahəsində islahatların aparılması, yeni Təhsil konsepsiyasının hazırlanması, təhsildə vahid mərkəzdən idarə olunma, təhsil müəssisələrinin struktur və statusunda dəyişikliklərin aparılması, təhsildə yeni pedaqoji texnologiyalardan, innovasiyalardan, yeni fəal təlim metodlarından istifadə və s. bu kimi məsələlər Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin təhsil islahatlarından irəli gəlməkdədir. Əsas Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan siyasətin uğurlu davamı kimi möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən təhsil islahatlarının, təhsil strategiyasının başlıca məqsədlərindən biri ölkəmizdə innovasiyaların inkişafı üçün zəruri olan bütün şərait və imkanların yaradılması, genişləndirilməsi və son nəticədə rəqabətə davamlı innovativ təhsil sisteminin yaradılmasıdır.

İnnovasiya - yenilik, yeniliyin tətbiq edilməsi deməkdir. Bu termindən əvvəllər iqtisadiyyatda, sonralar müxtəlif sahələrdə və daha sonra isə son dövrlərdə təhsildə, onun keyfiyyətinin yüksəldilməsində, təhsilin idarə edilməsində geniş istifadə etməyə başlamışlar. İnnovasiyaların, yeniliklərin yaradılması müxtəlif elm sahələrinin səciyyəsi ilə müəyyən edilir.

İnnovasiya — yüksək səmərəliliyə malik yeniliyin tətbiqi, insanın intellektual fəaliyyətinin, kəşfinin, ixtirasının son nəticəsi deməkdir. İnnovasiya termini latın dilində "innovato" sözündən olub, "yenilənmə" və "yaxşılaşma" deməkdir. Termin elmi tədqiqatlarda, o cümlədən təhsildə XIX əsrlərdə meydana gəlmişdir.

Bu gün bütün sahələrdə, o cümlədən təhsildə xeyli müasir innovasiyalar mövcuddur. Amma innovasiyaların olması bu hələ keyfiyyət deyildir. İnnovasiyalardan səmərəli və yerində istifadə etmək keyfiyyətin yüksəlməsinə xidmət etmiş olar. Hələ 2500 il əvvəl dahi Çin filosofu Konfutsi demişdir ki, elm və təhsildən faydalanmağı və istifadə etməyi bacaran xalq firavan yaşaya bilər. İnnovasiyanı yaradan və tətbiq edən insanlara innovator və ya yenilikçi demək olar. İnnovator olmadan innovasiya və innovativ inkişaf da mümkün ola bilməz. İnnovator yaradıcı, qeyri-standart təfəkkürə, yüksək erudisiya və savada, yaradıcılığa, sahibkarlıq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Bu xüsusiyyətlər isə keyfiyyətli təhsil hesabına yaranır bilər. Deməli, innovatorların yaranmasında, dolayısı ilə innovation inkişafda təhsilin rolu mühümdür. Bu gün insan fəaliyyətinin bütün sahələrində innovasiyalardan geniş istifadə edilir. Əslində bəşər tarixində innovasiyalar həmişə olmuş, bəşəriyyətin inkişafı məhz innovasiyalar hesabına mümkün olmuşdur.

Son 20 ildə isə innovasiyalar daha da inkişaf etmişdir. Bu xüsusilə təhsildə İKT-nin sürətli inkişafı və təhsilin müxtəlif sahələrində tətbiqidir. İKT -nin tətbiqi hesabına çoxsaylı yeni innovasiyaların da yaradılması, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədi güdməkdədir. "Təhsildə innovasiya dedikdə müxtəlif yeniliklərin təlim-tərbiyənin məqsəd, məzmun, metod və formalarına tətbiqi, təhsilin iqtisadiyyatı, təşkili və idarə edilməsində pedaqog və təhsilalanın müştərək fəaliyyətlərinin yeni biliklər əsasında təşkili nəzərdə tutulur . Təhsildə innovasiyaların tətbiqi bir sıra zərurətlərdən meydana gəlmişdir ki, bunları belə ümumiləşdirə bilərik:

Tədris prosesinin humanistləşməsi və demokratikləşdirilməsi, cəmiyyətdə texnikanın prioritet sahəyə çevrilməsi, məktəblilərin təhsilinin durmadan inkişaf edən sənaye və iqtisadiyyatda uyğunlaşdırılması, global dünya ilə ayaqlaşmaq, gənc nəslin inkişafı keyfiyyətinə verilən yüksək tələblər, mədəni-mənəvi dəyərlərə yönəlmə, rəqabətəqabil mütəxəssislər yetişdirmək. Təhsildə innovasiyalar ölkə və ya regional səviyyədə, təhsil islahatları və ya müəyyən məqsədli inkişaf proqramları çərçivəsində, mərkəzləşdirilmiş formada və ya təhsil müəssisəsinin təşəbbüsü ilə lokal formada həyata keçirilə bilər. Bu zaman pilot layihə çərçivəsində eksperimental fəaliyyət təşkil edilə bilər. Təbii ki, bütün bu proseslər hüquqi-normativ baza əsasında reallaşmalıdır.

"Təhsil müəssisələrində innovasiyaların yaranması və tətbiqi əsasən aşağıdakı zərurətlərdən meydana gəlmişdir: 1) informasiya bolluğunun meydana gəlməsi; 2) müəssisəyə məxsus yeni təcrübənin yaranması; 3) kənar təcrübədən istifadənin əhəmiyyəti; 4) elmi araşdırmaların nəticəsi; 5) eksperiment; 6) sınaqlar keçirmək yolu və digərləri" (3).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası"na dair 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı təhsilimizin inkişafında, pedaqoji elmimizin inkişafında yeni bir mərhələ açmışdır. Bu mühüm dövlət sənədini təhsil sistemimizin metodoloji əsası, pedaqoji elmimizin təməl prinsipi hesab edə bilərik. Bu sənəd ölkə prezidentinin təhsilə göstərdiyi ardıcıl diqqət və qayğısından, onun təhsil haqqında dediyi müdrik kəlamlarından və xüsusilə "maddi kapitalın insan kapitalına çevirmək" ideyasından qaynaqlanır ki, bu da səriştəli müəllim kadrları hazırlığının mühüm şərtidir. Bu uzunmüddətli strateji istiqamətlər olub təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə istiqamətlənmişdir. Pedaqog alimlər təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində əsas üç amilin böyük rol oynadığı göstərilir: 1) Kim öyrədir; 2) Nəyi öyrədir; 3) Necə öyrədir.

Bu üç amil strategiyada öz əksini tapmış elə birinci strateji istiqamətdə müəllim şəxsiyyətinə böyük önəm verilmiş, müəllim əsas sima kimi göstərilmiş və səriştəli müəllim kadrlarının yetişdirilməsi prioritet məsələ kimi irəli sürülmüşdür. Strategiyanın bütün beş istiqamətində bu və ya digər formada yeni pedaqoji texnologiyalardan, innovasiyalardan istifadə əsas yer tutmuşdur. Strategiyanın ikinci istiqaməti təhsil sahəsində insan resurslarının müasirləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bu istiqamət yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqini, innovativ metodlardan istifadəni də özündə birləşdirir. Bu istiqamət innovativ təlim metodlarını tətbiq edən, təhsilin məzmununun səmərəli mənimsənilməsinə təmin edən səriştəli təhsilverənin formalaşdırılmasına xidmət edir və özündə təhsilverənlərin peşəkarlığının yüksəldilməsi, təhsilənlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üzrə yeni sistemlərin qurulmasını, təhsilənlərin istedadının aşkar olunması və inkişafı ilə bağlı, habelə xüsusi qayğıya ehtiyacı olanlar üçün inklüziv təlim metodologiyasının yeni texnologiyalar əsasında yaradılmasını özündə ehtiva edir. Müasir təhsilin əsas məqsədi tədrisin səmərəliliyini artırmaq, gələcəkdə vətənimizi inkişaf etdirə bilən, öz düşüncəsi, ağılı, potensial enerjisi, güclü məntiqi ilə fənləri dərinlən mənimsəyən və onu tətbiq etməyi bacaran, hər cür situasiyalarda işin məğzini tutub çıxış yolunu axtarmağı bacaran yüksək intellektli gənclər yetişdirməkdir. Bu xüsusda yeni təlim metodlarının, innovasiyaların tətbiqi labüddür. Elmin, texnikanın bu cür sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə ənənəvi üsullardan əl çəkilməli, yeni texnologiyalardan istifadə edilməlidir.

Məlumdur ki, təhsil ictimai proses kimi hər bir cəmiyyətdə insanların maraqlarının təmin olunmasına xidmət edir. Belə də olmalıdır, çünki insan təhsil üçün deyil, təhsil insan üçündür. Cəmiyyətdə mövcud olan problemlərin həlli təhsildə əsaslı islahatların keçirilməsini tələb edir. Dəyişikliklər təhsilin məzmunundan, strukturundan tutmuş təlim metodikalarından, demək olar ki, bütün sahələri əhatə edir. Bu cəhətdən təhsil prosesində innovasiyalardan istifadə təhsilin keyfiyyətini yüksəltməklə bərabər, həm də iqtisadiyyatımızın, istehsal sahələrinin inkişafına təsir göstərmiş olur. Ölkədə həyata keçirilən təhsil islahatı faktiki olaraq, yeni Milli Təhsil Sisteminin yaradılmasına yönəldilmişdir və onun əsasında müasir zamanda ən çox üstünlük verilən demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə, humanitarlaşdırma, inteqrasiya, diferensiallaşdırma, fərdiləşdirmə və daha bir neçə digər prinsiplər durur. Bu prinsiplərin həyata keçirilməsi şagirdin təlim-tərbiyə prosesinin əsas subyektinə çevrilməsi, onun şəxsiyyət kimi formalaşmasını, cəmiyyətdə mövcud olan təhsillə bağlı bir çox qurumların söylərinin şagirdin mənafeyi istiqamətinə yönəldilməsini nəzərdə tutur ki, bu təhsilin keyfiyyətə yüksəlməsinə, mənimsəmənin səmərəliliyinin artmasına müsbət təsir göstərir.

Təcrübələrdən məlum olur ki, innovasiyalar təlim prosesinin səmərəliliyinə təminat yaradan güclü amildir. Zaman dəyişdikcə, informasiya mənbələri artdıqca təhsil sistemi də dəyişir, inkişaf edir, dövrün tələbinə uyğunlaşır. Bu gün müəllimin innovasiyalardan, yeni təlim texnologiyalarından, interaktiv metodlardan, İKT-dən istifadə etməsi təhsil sahəsində aparılan islahatlardan irəli gəlir. Tədris prosesində innovativ metodların istifadə edilməsi şagirdlərin təhsilə marağını xeyli artırır, fəallığını yüksəldir, təfəkkürün inkişafına müsbət təsir göstərir və nəticədə təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə əlverişli şərait yaranır.

Innovativ metodların tətbiq edilməsi tədris müəssisəsində şəraiti dəyişərək şagirdlərin özünə inamını artırır, şəxsiyyətarası münasibətləri yaxşılaşdırır, təhsilə olan münasibət müsbət mövqe yaradır, biliklərə müstəqil yiyələnmək və yenilərinə əldə etmək, onlardan həyat məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə etmək vərdişlərini formalaşdırır. Innovativ metod həm təlimin məzmununun öyrənilməsinə, həm də bu məzmunun tətbiqini daha səmərəli edir, şagirdlərin dərk etmə fəaliyyətini daha da fəallaşdırır. Şagirdlərin öyrənməyə həvəsi və nailiyyətləri artdıqca, müəllimin də fəaliyyəti yüngülləşir. Beləliklə, innovativ metodlarla nəinki şagirdlər inkişaf edir, həm də müəllimlərin səriştəliliyi və peşəkarlığı yüksəlir.

AZƏRBAYCAN HEYKƏLTƏRƏŞLİYİNİN İNKİŞAFI HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

İsmaylova R.R.

Gəncə Dövlət Universiteti

Heykəltərəşliq haqında incəsənət nəzəriyyəçisi Corce Vazari qeyd etmişdir, "Heykəltərəşliq sənətkarın ideyasına uyğun olan cismin formasına gətirib çıxara biləcək işlədilan materialın artıqlığını aradan qaldıran bir sənətdir." Heykəltərəşliğı başa düşmək rəssamlığı başa düşməkdən heç də çətin deyil. Rəsm əsərinə biz daha çox alışmışıq ona görə ki, o bizi əhatə edən aləmi daha geniş, gözəçarpacaq və rəngarəng təsvir edir. Bildiyimiz kimi tabloda, rəsmdə təsvir müəyyən bir səth üzərində əks olunur. Səth üzərində üçölçülü həcm, mühit təsəvvürünü almaq üçün rəssam işıq-kölgədən, perspektivadan istifadə edir. Heykəl isə belə şərti üsulların yardımına möhtac olmayaraq üçölçülü formaya, konkret həcmə malikdir, real mühit daxilində predment-əşya formasında mövcuddur. Azərbaycan heykəltərəşliğı öz mənşəyinə görə bir çox tarixi, bədii yaradıcılıq ənənələrinə bağlıdır ki, bunların da kökləri orta daş dövrünə aid Qobustan qəbilələrinə gedib çıxır. Ona görə də tədqiqatçılar orta daş dövrünü təsviri sənətimizin ən qədim mərhələsi hesab edirlər. Bunlar Qobustanda yaşamış qədim insanlar tərəfindən qayalar üzərinə cızılmış heyvan, insan və qayıq təsvirləridir. Abşeron qaya təsvirlərində yaradılmış qabartmalar isə ilk heykəltərəşliq əsərlərindəndir.

Qədim dövrlərdən XX yüzilliyə qədər ki, dövrü əhatə edən bir zaman müddətində Azərbaycan heykəltərəşliyinin ümumi mənzərəsinin təhlili göstərir ki, inkişafın bir sıra hallarda tənəzzüllə, böhranla əvəzlənməsinə baxmayaraq plastika sənətimiz həmişə mövcud olmuş, onun bütün növ və janrları tərəqqi etmişdir. Bolşevik istilasının, sovet hakimiyyətinin Azərbaycan xalqının başına gətirdiyi fəlakət və müsibətləri etiraf etmək şərt ilə 20-ci illərdən sonrakı dövrdə heykəltərəşliqin yüksək sürətlə inkişafını və bu sahədə respublikamıza dəvət olunmuş sənətkarların rolunu danmaq tarixi ədalətsizlik olardı.

Azərbaycanda həm professional heykəltərəşliqin, həm böyük heykəltərəş kollektivin yaranması və formalaşmasında, onların sənətkarlıq qabiliyyətinin möhkəmləşməsində və püxtələşməsində Rus heykəltərəşliq məktəbinin böyük rolu olmuşdur. 1926-cı ildə Bakıya gələn heykəltərəşlərdən biri də P.V.Sabsay olmuşdur. Bakıda o, milli plastik sənətin inkişafına və bədii kadrların hazırlanması işinə böyük fayda vermişdir. P.V.Sabsay Bakıda bir çox gözəl abidələr yaratmışdır ki, hansılar bu gün də şəhərin memarlığına bir gözəlik gətirir

1940-41-ci illərdə P.Sabsay Bakıda Nizami muzeyinin təşkili ilə əlaqədar olaraq bir neçə heykəl üzərində işləmişdir. Bunlardan muzeyin fasadında qoyulan M.F.Axundovun heykəli (hündürlüyü 3 metr) və Nizami Gəncəvinin oturan vəziyyətdə təsvir edən heykəl qeyd edilməlidir. Zivər Məmmədova, Səlim Quliyev, Mir-əli Mirqasımov, Tokay Məmmədov, Ömər Eldarov, Həyat Abdullayeva kimi heykəltərəşlər sənətin sirrini ilk dəfə Sabsaydan öyrənmişlər. Xeyrixah insan, gözəl müəllim olan Sabsay özünün sənətkarlıq bacaracağını və zəngin biliyini gənclərdən əsirgəməirdi. Vaxtilə Sabsayın şagirdləri olmuş indiki görkəmli heykəltərəşlərimiz müəllimlərinin adını hörmətlə yad edirlər".

1930-cı ildən etibarən Azərbaycanda milli heykəltərəş kadrların böyük bir nəsili formalaşmağa başlayır. Bu illərdə Fuad Əbdürrəhmanov, Cəlal Qaryağdı, Zivər Məmmədova kimi sənətkarlar yaradıcılıq fəaliyyətinə başlayırlar. Fuad Əbdürrəhmanovun yaradıcılıq fəaliyyətinin, sənətkarlıq dəsti-xəttinin təşəkkülü Azərbaycanda ictimai və milli şüurun yüksəldiyi, şəhər və kəndlərdə quruculuq işlərinin genişləndiyi, incəsənətdə yeni üslub axtarışlarının aparıldığı illərlə qırılmaz surətdə bağlıdır. 1937-ci ildə Tiflis Rəssamlıq Akademiyasında təhsilini başa vuraraq Bakıya qayıdan sənətkarlardan biri Cəlal Qaryağdı olmuşdur. Heykəltərəşin "Kolxozçu" və "Molla Pənah Vaqif" əsərləri onun yaradıcılığının ilkin dövrlərinin uğurlu əsərlərindəndir. Beləliklə, 1920-40-cı illəri əhatə edən dövrdə Azərbaycanda peşəkar heykəltərəşliq sənəti yarandı və müəyyən inkişaf yolu keçdi.

PEDAQOJİ TƏHSİLİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Keskin Burcu Z.B.

Bakı Slavyan Universiteti

Azərbaycan Respublikasının inkişaf konsepsiyasına uyğun olaraq şəxsə hərtərəfli bilik və bacarıqların verilməsi məqsədi ilə təhsil sisteminin əsasları, infrastrukturunu və insan resursları inkişaf etdirilməlidir. Təhsilin inkişafı ölkədə əhalinin rifahının yaxşılaşması, həmçinin fərdin həyatının daha yüksək səviyyədə

qurulması üçün zəmin yaradır. Hazırkı dövrümüzdə Azərbaycan Respublikasının təhsil sisteminin insan kapitalının inkişafı çağırışlarına cavab verməsi istiqamətində bir çox işlər görülür ki, buna yeni təhsil modellərinin hazırlanması, müəllim peşə nüfuzunun artırılması, yeni texnologiyalardan istifadə, məktəblərin yeni təchizatlar ilə təmin edilməsi və s. buna misal ola bilər.

Son illərdə ölkədə təhsilin inkişafı istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Təhsilin normativ hüquqi bazası təkmilləşdirilmiş, maddi-texniki təminatı istiqamətində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamları əsasında geniş tədbirlər həyata keçirilmişdir. Həmin məqsədlə müxtəlif şəhər və rayonlarda 2500-ə yaxın məktəb binası tikilmiş və mövcud təhsil obyektlərində əsaslı təmir-bərpa işləri uğurla aparılmışdır. Təhsil müəssisələrində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir. Sürətlə modernləşən Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin insan kapitalının inkişafı çağırışlarına cavab verməsi istiqamətində yeni addımların atılmasına və ümumi təhsilin keyfiyyət göstəricilərinin Avropa standartlarına uyğunlaşdırılmasına ehtiyac vardır. Təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün təhsili idarəetmə sisteminin yenidən qurulması, bu sahədə insan resurslarının inkişaf etdirilməsi və müəllim peşəsinin nüfuzunun artırılması zəruridir.

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” Azərbaycan Respublikasında, keyfiyyət nəticələri və əhatəliliyinə görə dünya ölkələri sırasında aparıcı mövqə tutan, səriştəli müəllim və təhsil menecerlərinə, qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan infrastruktura malik təhsil sisteminin yaradılması üçün genişmiqyaslı tədbirlər planını həyata keçirmişdir. Bu cür fəaliyyətlərin artırılması və Azərbaycan Respublikasının təhsil sisteminin inkişafı üçün görülən işlər təqdirə layiqdir.

PEDAQOJİ TƏHSİLİN MƏQSƏDİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Keskin Burcu Z.B.

Bakı Slavyan Universiteti

Hər bir dövlətin öz təhsil sisteminə məxsus vəzifələri və məqsədi mövcuddur. Bu məqsəd və vəzifələr əsasında təhsil sisteminin düzgün qurulması, gələcək inkişafa yönəlmiş şəkildə həyata keçirilməsi mümkün olur. Azərbaycan Respublikasının da özünə məxsus təhsil məqsədi və vəzifələri mövcuddur. Azərbaycan Respublikasının təhsilinin məqsədi və vəzifələri Azərbaycan Respublikası təhsil qanununda öz əksini tapmışdır. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

Azərbaycan Respublikasında təhsilin əsas məqsədi aşağıdakılardır:

- Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqın milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək;
- milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli mütəxəssis-kadrlar hazırlamaq;
- sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsini və ixtisasın daim artırılmasını təmin etmək, təhsilənləri ictimai həyata və səmərəli əmək fəaliyyətinə hazırlamaq.

Bütün bunlar “Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda rəsmiləşdirilmişdir.

Pedaqoji təhsil sisteminin vəzifələrinə aşağıdakılar aiddir:

- pedaqoji peşə təhsilinin diferensiaslaşdırılmış şəkildə təşkil edilməsinə, müəllimlərin dərəcələrinin yüksəldilməsinə, ixtisaslarının artırılmasına və yenidən hazırlanmasına şərait yaratmaq
- peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədi ilə özünütəhsilinə və özünütərbiyəsinə imkan verən təhsil müəssisələri yaratmaq və həmin müəssisələri inkişaf etdirmək və s.

Hər bir Azərbaycan vətəndaşı bu məqsəd və vəzifələri dərk edib, öz öhdəsinə düşən vəzifəsini layiqincə həyata keçirsə gələcəkdə də problemlərin qarşısı alınmış olar. Bununla yanaşı buna əməl etmək hər bir vətəndaşın borcudur və bu Azərbaycan Respublikasının gələcək inkişafına təkan verən şərtlərdəndir.

UŞAQLARIN TƏRBİYƏSİNDƏ AİLƏ MÜHİTİNİN ROLU

Qasimova A.A.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Platonun zamanından bizim günlərə kimi yüksək savadlı müdrik insanlar, alimlər və müəllimlər iddia edir ki, ailə uşaqların psixoloji təşəkkülünə böyük təsir göstərir və onların əqli imkanlarının formalaşmasına, mənəvi və fiziki qabiliyyətlərinin harmonik inkişafına, sağlam mənəvi prinsiplər ruhunda tərbiyəsinə görə böyük məsuliyyət daşıyır. Bunu intellektual qabiliyyətlərin inkişafı və mənəviyyat haqqında da demək olar.

Ailə tərbiyəsinin uşağın psixoloji inkişafına təsirini göstərməkdən ötrü bu sahədə mütəxəssis kimi dünyada ad çıxarmış Raul Bertin müşahidələrinin nəticələrini nümunə gətirək. O, aşağıda göstərilən səbəbləri uşağın əqli inkişafına və onun gələcəyinə mənfi təsir göstərdiyini, onu diqqət, qayğı və tərbiyə payından məhrum etdiyini düşünür:

1. Ata və ya ananın ölümü.
2. Valideynlərin boşanması və ailənin dağılması.
3. Atanın tez-tez harasa (səyahət, xidməti ezamiyyət və s.) müvəqqəti getməsi.
4. Ananın uzun müddət olmaması və uşağın yad adamların yanında qalması.
5. Valideynlərin uşağın mənəvi tərbiyəsinə kifayət qədər diqqət yetirməməsi, həmçinin uşaqlara pis nümunə kimi valideynlərin mənfi davranışı – yadlaşma, mübahisə, qəzəb, söyüş və s.

6. Ailədə alkoqollu içkilərə aludəçilik.

7. Ata və ya ananın siqaret çəkməsi.

8. Ata və ya ananın və ya hər ikisinin səviyyəsi aşağı olan dostları.

Evdə hətta kitabların sayı, onların mövzusu, ananın təhsil səviyyəsi, valideynlərin bir-biri ilə danışmaq tərzini və s. uşaqların psixoloji inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Rus pedaqoqu, həkim, uşaq xarakterinin tədqiqi sahəsində mütəxəssis P.F.Lesqaft uşaqlara münasibətdə valideynlərin ailədə uşağın davranışına təsir göstərən altı mövqeyini ayırmışdır.

1. Əgər valideynlər uşaqlara diqqət yetirmir, onları alçaldır, onların ehtiyaclarına etinasız yanaşır, onlarla hesablaşmır, onların təlim-tərbiyəsinə cüzi də olsa, əhəmiyyət vermirlərsə, bu cür ailələrdə uşaqlar ikiüzlü və yalançı böyüyürlər, onlarda çox vaxt yüksək olmayan intellektual səviyyə və ya əqlin inkişafdan qalması müşahidə olunur.

2. Əgər valideynlər daim uşaqlarını tərifləyir, əzizləyir, onları kamillik nümunəsi hesab edirlərsə, uşaqlar eqoist və səthi böyüyürlər. Hədsiz heyranlıq mövqeyi uşaqda son dərəcə güclü özünəəminlik, öz şəxsiyyəti haqqında yüksək fikir yaradır.

3. Sakitlik, xoşbəxtlik və harmoniyanın hökm sürdüyü, valideynlər arasında münasibətlərin həqiqi məhəbbət və ehtiram əsasında qurulduğu ailələrdə, yetkinlik yaşına çatmış uşaqlar yumşaqüzlü və dərin təfəkkürü ilə seçilir. Onlar daim öyrənməyə, biliklərə yiyələnməyə can atırlar.

4. Valideynlər daim uşaqdan narazı qalanda, onu məzəmmət və töhmətləndirəndə, hər məsələdə təqsirkar biləndə, uşaq bu cür münasibətə cavab olaraq qaba hərəkət etməyə, itaətsizlik göstərməyə başlayır, qəlbinin dərinliyində həmişə qəzəb və inciklik yaşayır, o, əsəbi və emosional baxımdan səbətsiz böyüyür.

Uşaqlar tənəblə, sosial baxımdan yetişməmiş, real həyatın üzünə baxmaq qabiliyyəti olmayan şəxs kimi böyüyürlər. Görünür, valideynlərdən, xüsusən də analardan öz müqəddəs vəzifələrini reallaşdırmaq və üzərilərinə qoyulmuş həmin məsuliyyəti tam dərk etmələri tələb olunur. Tərətdiyi əməldən, işlətdiyi sözdən, ünsiyyət etdiyi insandan, həll etdiyi problemdən asılı olmayaraq, öz müqəddəs vəzifələrini yadda saxlamaq onlar üçün vacibdir. Bu yola düşmüş insan səbr, mərhəmət, yenilməzliyi özünə yol tədarükü etməli, öz gücünü və biliyini durmadan artırmalıdır.

MİLLİ İRSİMİZ- ADƏT VƏ ƏNƏNƏLƏRİMİZ

Qasimova Ş.C.

Bakı Slavyan Universiteti

Əxlaq ümümbəşəri mədəniyyətin bir hissəsidir, eyni zamanda o müasir sivilizasiyaya da etinasız deyildir. Şəxsiyyətin əxlaq mədəniyyəti müasir sivilizasiya problemlərini insanların fəaliyyətində aktuallaşdırır.

AİLƏ - qırılmaz zəncirlə bir-biri ilə bağlı olan , öz dəyərlərini qoruyub saxlayan cəmiyyətin təməli daşıdır. Hər bir ailənin özünün davranış qaydaları, adət-ənənələri var. Tərbiyənin kateqoriyaları ailə adət-ənənələrinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Əsrlərlə tərbiyə formalaşmış, yeni tərbiyə növləri meydana çıxmış və daim aktual olmuşdur. Tərbiyənin məzmununa, quruluşuna, xarici formasına nüfuz etdikdə görürük ki, ailə tərbiyəsində ən rəhbər mövqedə duran tərbiyə-Əxlaq tərbiyəsidir.

Bildiyimiz kimi dünyada nə qədər xalq varsa, bir o qədər də həmin xalqların özünəməxsus adət və ənənələri, mərasimləri, inancları var. Ölkəmiz Azərbaycan da təbii ki bu irsdən kənarda qalmayıb. Xalqımızın bəzi adət-ənənələri digər xalqlarla ortaq olsada , bəzi adətlər isə özünün yeganəliyi ilə selektiv mövqe daşıyır. Ta qədim zamandan formalaşan diyarda zamanın tələblərinə uyğun olaraq bu incə adət-ənənələr qorunub saxlanılıb, bəziləri yenilənib. Keçmişə səyahət edərək adət və ənənələrimizə , əxlaqi dəyərlərə, insanların həyat tərzini, dünyaya baxışını incələyə bilərik. Bu sadalananlara ən gözəl nümunə, nüsxə məhz Dədə Qorqud dastanı ola bilər. Ağsaqqala, böyüyə hörmət göstərmək, verilən vədlərə vaxtında əməl etmək, haqq yolunda olub, nakamlara qarşı çıxmaq, məsləhətlərə əməl etmək xalqımızın ən dəyərli ənənələrindəndir. Dədə Qorqud nəslin ağsaqqalı olaraq ilk və son sözü o deyər, onun hər bir kəlməsi qanun olub yerinə yetirilər, hörməti zirvədə saxlanılardı. Bu da böyüyə olan hörməti aydın biruzə verir. Ata, anaya hörmət göstərmək, vətənə, ailəyə, övlada sevgi əvəzlənməzdi. Vətənin keşiyində hər bir Oğuz eli ayağa qalxar, canla –başla vuruşar vətəninə müdafiə edərdi.

Ana haqqı-Tanrı haqqıdır. Hətta Salur Qazanın kafirdən ilk olaraq əsirlikdə olan anasını tələb etməsi bu kəlamın müdrikliyini göstərir. Ad günü, elçilik, nişan, toy, qonaq getmə, bayramlar və s. kimi gözəl adətlərimiz var. Bu adətlər müasir dövrdə də öz aktuallığını qoruyaraq, dövrün tələblərinə uyğun olaraq dəyişikliklərə məruz qalmışdılar. Bu tezisimdə qısaca olaraq toy adət-ənənələrindən bəhs etmək istəyirdim.

Toy adət ənənələri mədəniyyətimizin tərkib hissəsidir. Toy hər bir xalq öz milli adət-ənənələrini, ailə etikasını, davranış qaydalarını varislik baxımından yaşadır. Zəmanənin təsiri bu adət ənənələrində daha çox hiss edilir. Elçiliklə başlayan bu ənənə cütliyənin nigah mərasimi ilə yekunlaşır. Azərbaycanda toy ənənələri həm başqa xalqların ənənələrindən bəhrələnmiş, həm də digər xalqlar üçün mənbə rolunu oynamışdır. Müasir dövrdə gənclərdə əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasında adət-ənənələrin rolu böyükdür. Yaxın keçmişdə kənddə yaşayan qızlar bulaq başında bəyənildirdi, şəhərdə yaşayan qızlar isə bəyin anaları tərəfindən həftə hamamında bəyənildirdi, gəlin namizədi qismində görülüb oğula məsləhət görülürdü. O dövrdə qadında olan zahiri görünüşdən daha çox, fiziki qabiliyyətlərinə , bacarıqlarına daha çox önəm verilirdi. Hətta, bəzən də bəy gəlin zahirən bir birilərini ilk dəfə toy günü görürdülər. Keçmişə nəzər salsaq uzun müddət keçməməyinə baxmayaraq toy adət ənənələrinin bir qismi dəyişilmişdir. Nəslin sözü kəsərli ağsaqqalları, müdrikləri toplaşır və qız evinə gedir , beləliklə elçilik baş tutur. İlk dəfədən qız evi heç vaxt razı olmaz, "Qız evi, naz evi" deyib dəfələrlə naz edib sonda razılıq verərdi. Qız istəməyə nə qədər çox gəlsələr, gəlin bir o qədər dəyərli hesab edilirdi. Hal-hazırda isə bu proses qısaldılaraq tez bir zamanda razılıqla "Hə" , "Nişan" mərasimi ilə yekunlaşır. Zamanla Hər bir dövr üçün aktual olan bayramlığa gedilmə anlayışları toy ənənəsinin ən möhtəşəm cəhətlərindəndir. Gənc nəslin öz toy gününü möhtəşəm etmək istəyi, təmtərahlıqla nəticələnir. Bir zamanlar mövcud olan mağar toyları hal-hazırda dəbdəbəli restoran, şadlıq sarayları ilə əvəz olunub. Milli adət-ənənələrimiz xalqımızın irsindən, milli dəyərlərə bağlı olmamızdan, inkişaf və dəyərlərimizdən xəbər verir. Bu səbəbdən biz xalqımıza məxsus bu zəngin irsi qoruyub saxlamalı və gənc nəsle ötürüb yaşatmalıyıq.

KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN MƏNƏVİ TƏRBIYƏSİNİN MAHİYYƏTİ

Qəmbərova T.M.

Bakı Slavyan Universiteti

Cəmiyyətin xarakteri, onun maddi əsası adamlar arasında qarşılıqlı hörmət, dostluq, yoldaşlıq, bir-birinə kömək və yardım etmək kimi xüsusiyyətlərin mövcudluğunu tələb edir. Bu isə humanist insanın tərbiyəsi üçün şərait yaradır. İnsan bu zaman qarşılıqlı münasibətləri anlayır, bu və digər şəxsin davranışlarını izləyir, onun hərəkətlərinə və davranışına, hadisələrə öz münasibətini bildirir. Deməli, mənəvi keyfiyyətlər insanların bir-birinə olan münasibətləri prosesində yaranır. Kiçik yaşlı məktəblilərin mənəvi tərbiyəsi həmişə tədqiqat obyektinə çevrilmiş sahələrdən biri olmaqla yanaşı, müasir dövrdə də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən, dövlətimiz demokratik milli inkişaf yoluna qədəm qoyduqdan sonra Azərbaycan xalqı öz soykökünə qayıdışa, keçmişin ibrət dərslərindən nəticə çıxarmağa xüsusi əhəmiyyət verir. Xalqımız heç bir əsas olmadan qanlı faciələrə təhrik edilmiş, hiyləgər düşməne qarşı ölüm -dirim mübarizəsi aparmışdır. Bütün bunlar Azərbaycan xalqında insani hissləri azaltmamış, heç indi də azaltmır, əksinə, babalarımızdan qalmış müqəddəs ənənələrin dirçəlməsinə, fəlakətə məruz qalanlara əl tutmağa, dərdinə, kədərinə şərik olmaq kimi keyfiyyətlərin daha da dərinləşməsinə səbəb olur. Ətrafdakılara dərin insani münasibət - insan xoşbəxtliyinin bütün imkanlarının reallaşmasıdır.

Gənc nəslin mənəvi tərbiyəsi təhsil işçilərinin qarşısında duran vəzifələrdən biridir. Bu haqda Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununda deyilir ki, məktəblilərin vəzifəsi "... Azərbaycan xalqının milli, əxlaqi, mənəvi, humanist, mədəni dəyərlərinə dərinlən yiyələnən, ailəsini, vətənin, millətini sevən və daim onu ucaltmağa çalışan, Azərbaycanı dünyanın inkişaf etmiş demokratik dövlətlərindən birinə çevirməyə qadir olan insan tərbiyə etməkdən ibarətdir". İnsana hörmət, onun gücünə və imkanlarına inam, antik xalqların irsinə maraq - bütün bunlar intibah dövrünün humanistlərinin baxışlarında öz əksini tapmış, o dövrün ən yaxşı məktəblərinin iş təcrübəsinə və tərbiyəyə təsir göstərmişdir. Humanistlər tərbiyənin məqsəd və vəzifələrini yeni tərzdə başa düşərək, uşağa başqa cür yanaşmağı, uşağın yaş xüsusiyyətlərini hesaba almağı, tərbiyəni və təlimi fərdiləşdirməyi tələb edirdilər. Müasir gəncliyin vəzifələrindən danışarkən milli liderimiz Heydər Əliyev I forumunda demişdir: "Bizim gənclərimizin vəzifəsi təhsil almaq və müasir tələblərə uyğun olan səviyyəyə çatmaqdır. Gənclərimizi yüksək mənəviyyat ruhunda tərbiyələndirmək lazımdır. Mənəviyyat olmayan yerdə heç bir şey ola bilməz". İnsanın mənəvi tərbiyəsi, ona humanist münasibətin nümunəsi folklor nümunələrində - lətifə, nağıl və dastanlarımızda əsas etibarilə müsbət qəhrəmanlar vasitəsilə göstərilmişdir. Bu qəhrəmanlar həssas və qayğıkeşdirlər. Onların insanpərvərliyi, hər şeydən əvvəl, kütlənin, camaatın qeydinə qalmaqda, elin səadətinə toxunmaq istəyənlərə qarşı amansız mübarizə aparmaqda təzahür edir.

Dərd aşar, başdan keçər.

Kirpikdən, qaşdan keçər.

Doğru söz, doğru kəlam,

Dağ dələr, daşdan keçər.

El misrasından görüldüyü kimi, xalq humanizmi mənəvi tərbiyənin mahiyyətini göstərir. Şifahi xalq ədəbiyyatının janrlarından biri olan nağıllarımız şagirdlərin mənəvi tərbiyəsində mühüm rol oynayır. Belə ki, nağılların təsiri ilə böyüyən şagirdin söz ehtiyatı zəngin, nitqi isə rəngarəng olur. Uşaq ikən müxtəlif nağıllara qulaq asmaq, mütaliə ilə məşğul olmaq gələcəkdə faydalı təsir bağışlayır. Çox təəssüf ki, indiki uşaqlarla ünsiyyət zamanı onların daha az nağıl oxumağının şahidi oluruq. Kiçikyaşlı məktəblilər daha çox əsasında cizgi filmi çəkilən nağıllar haqda məlumatlı olurlar. Nağıllar uşağın nitqinin formalaşmasında mühüm rol oynayaraq onda söz ehtiyatını artırır. Nağıllar insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında, düşdüyü çətin vəziyyətlərdə çıxış yolu axtarmasında da mühüm rol oynayır. Milli nağıllarımız, ümumiyyətlə şifahi xalq ədəbiyyatımızın müxtəlif nümunələri uşaqlarda daha çox humanizim, cəsurluq, qəhrəmanlıq təbliğ edir. Müasir dərsləklərdə verilmiş nağıllardan daha çox uşaqlar mənə elə gəlir ki, "Cırdan", "Turp", "Qoğal" nağılını oxusalar daha yaxşı olar. Çünki bu nağılların qəhrəmanları bütün çətin işlərin öhdəsindən əlbir şəkildə gəlirlər, bu isə onlara həmrəy olmaq hissini aşılayır. Axı "Tək əldən səs çıxmaz" - deyib atalar.

İBTİDAİ SİNİF ŞAĞİRDƏRİNİN TƏRBIYƏSİNDƏ MİLLİ QƏHRƏMANLARIMIZIN ŞƏXSİ NÜMUNƏSİNDƏN İSTİFADƏ YOLLARI

Quliyeva A.R.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Müstəqillik, suverenlik yolu ilə irəliləyən ölkəmizin uğurlu inkişafı ilk növbədə böyüyən nəslin təlim-tərbiyəsi işinin məqsədyönlü təşkilindən başlıca olaraq onların vətənpərvər bir insan kimi hazırlığından çox asılıdır. Gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsi bütün zamanlarda, bütün ölkələrdə aktual hesab edilmişdir. Lakin hazırki dövrdə müstəqil, suveren Azərbaycan dövlətinin təşəkkülü zamanında, xarici düşmənlərin təcavüzünün artdığı bir şəraitdə daha böyük aktuallıq kəsb edir. İbtidai siniflərdən başlayaraq vətənpərvərlik tərbiyəsi tərbiyənin baş məqsədidir. Vətənpərvərlik şəxsiyyətin başlıca əlamətlərindən biri kimi, özünü vətənin inkişafı və həyatı üçün hazırlamaqda meydana çıxır. Hərtərəfli inkişaf etmiş vətənpərvər insan özündə idea inamı, ictimai həyatda, əmək işlərində, fəal iştirak etmək əzmi, mənəvi ideala sədaqətlik və

yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin daşıyıcısı olmaq səyi, həyəcana, sevincə şərik olmaq, ünsiyyət və davranışda mədəniyyət nümayiş etdirmək bacarığı formalaşdırır. Azərbaycan Respublikasını ən yüksək fərqlənmə dərəcəsi "Azərbaycanı Milli Qəhrəmanı" fəxri adıdır. Bu ad ölkəmizin müstəqilliyi və tərəqqisi naminə xalq qarşısında müstəsna xidmətlərə və rəşadətə görə verilir. Cəlb olunduğumuz Qarabağ savaşı yüzrlə milli qəhrəman yetirmişdir ki, mən də bu gün bunlardan biri – Ağayev Faiq Alış oğlu haqqında söz açmaq istəyirəm.

Ağayev Faiq Alış oğlu Ağdam rayonunun Paravənd kəndində anadan olmuş, orta məktəbi də burada bitirərək ordu sıralarına xidmətə getmişdir. Ordudan qayıtdıqdan sonra 1990-cı ildən Ağdam rayon Daxili İşlər Şöbəsinin post-patrul alayında qulluğa girmiş, burada polis serjantı rütbəsi almışdır.

Doğma Azərbaycanımızın üzərinə təhlükə alanda Faiq də minlərlə vətən oğlu kimi silaha sarsılaraq erməni faşizmi ilə mübarizəyə başladı. Adı günlərdə hər hansı qeyri-adi səciyyəsi ilə seçilməyən Faiq bu mübarizədə dostu da, düşməni də heyrətə salan igidlik və şücaət göstərdi.

1990-cı ilin 23 dekabrında kiçik Meşəli kənd yüzrlə erməni yaraqlısının hücumuna məruz qalmışdı. Yaranmış vəziyyətdə döyüşçülərimiz dinc əhalini təhlükəsiz yerə çıxarmaq uğrunda vuruşdular. Uçurulmuş evlərin xarabalarından birini istehkama çevirmiş Faiq erməni yaraqlıları üzərinə od yağdırır və dinc əhalinin qaçıb meşədə daldalanması üçün imkan yaradırdı. Düşməni atəşini öz üzərinə cəlb etməklə Faiq onlarla qadını, körpəni, uşağı ölümdən xilas etdi, lakin öz canını qəhrəmanlıqla qurban verdi. Respublikamızın suverenliyi və ərazi bütövlüyünün qorunmasında, dinc əhalinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsində göstərdiyi şəxsi igidlik və şücaətə görə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1992-ci il 8 oktyabr tarixli fərmanı ilə Ağayev Faiq Alış oğluna ölümündən sonra "Azərbaycanı Milli Qəhrəmanı" fəxri adı verilmişdir.

Ağayev Faiq vaxtsız qırılmış ömrünü ölümün caynağından xilas etdiyi minnətdar Meşəli camaatının ömründə, həzin xatirələrində, xoşbəxtlik və səadətində əbədi yaşadacaqdır. Belə qəhrəmanlar heç vaxt ölmür, ölümləri ilə ölümsüzlüyə qovuşurlar. Onlar həmişə bizim qəlbimizdə, qan yaddaşımızdadırlar. Təbiyə işi elə qurulmalıdır ki, böyüyən uşaq vətənpərvərlik hissini mənimsəsin, mənsub olduğu cəmiyyəti, yaşadığı ölkəni inkişaf etdirmək, qorumaq, məsuliyyətinin onun üzərində olduğunu dərk etsin. Ona görə də, vətənpərvərlik tərbiyəsinin məqsədi, mahiyyəti, vəzifələri təkcə tərbiyə edən tərəfindən deyil, tərbiyə olunan tərəfindəndə aydın dərk olunmalıdır. Bu iş qarşılıqlı səy, özünüdərk və özünüinkişafə əməli nəticələrə çatdırılmalıdır. Ona görə də, uşaq məktəb yaşlarından vətənpərvərliyin nə olduğunu bilməli, vətənpərvərlik iftixarı hissənə yiyələnəlməlidir. İbtidai siniflərdə tərbiyə işini elə qurmaq lazımdır ki, şəhid qəhrəmanlarımızın ailə tərbiyəsi haqqında onların örnək olmuş ailələrini misal göstərməklə uşaqlarımızı vətənpərvərvər bir nəsil kimi yetişdirilməsinə nail olunsun. Azərbaycanda gedən ictimai-siyasi proses bu gün onu tələb edir ki, orta ümumtəhsil məktəblərində xüsusən ibtidai siniflərdə vətənpərvərlik tərbiyəsi, torpaq, vətən təəssübü çəkmədən plana çəkilsin. Neçə illərdir ki, torpaqlarımız işğal altındadır. Sülh yolları araşdırılır. Qarabağ torpağı uğrunda canlarını fəda etmiş döyüşçülərin qəhrəmanlıqları, eyni zamanda milli qəhrəmanlarımızın göstərdikləri şücaətləri ibtidaisinif şagirdlərinə başa salmaq əsas vəzifələrdən olmalıdır.

PEDAQOJİ TEXNOLOGİYALARA TARİXİ-NƏZƏRİ BAXIŞ

Qurbanova R.U.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Təbiyə işi insan cəmiyyəti mövcud olan gündən daim insanların diqqət mərkəzində olmuşdur. Məlumdur ki, ibtidai icma quruluşu dövründə heç bir məktəb, heç bir təhsil sistemi yox idi. İnsanlar hamısı bir yerdə müəyyən mağaralara toplaşır, ovçuluqla məşğul olur və ehtiyaclarını ödəməyə çalışırdılar. Quldarlıq quruluşunda oğlanların tərbiyəsi ilə kişilər, qızların tərbiyəsi ilə isə qadınlar məşğul olurdular. Kişilər oğlanlara ov ovlamağı öyrədir, qızlar isə mağarada onlara məxsus olan işlərdə fəaliyyət göstərməklə məşğul olmuşdular. Lakin təlim isə savadla, yazı ilə əlaqədar olduğu üçün sonralar meydana çıxmışdır.

Sivilizasiyanın inkişafı tarixində ilk mədəni inqilab yazının meydana çıxması ilə yarandı. Çünki, yazı meydana çıxandan sonra savad təlimi yarandı. Müəllimlər şagirdlərə dərs deməyə başladılar. Həyat inkişaf etdikcə elm, təhsil, bilik də inkişaf etməyə başlayır. Məktəblərin şəbəkəsi genişlənilir. Bu məktəblərdə dünyəvi elmlər və dini elmlər öyrədilməyə başlandı. Qədim Hindistanda, Çində, Yunanıstanda, Romada təlim və təhsil sahəsində olduqca böyük uğurlar və nailiyyətlər əldə edildi. Qədim Romada və Yunanıstanda Sokrat, Aristotel və Platon kimi dahi filosoflar öz dövrünün eradan əvvəl yaşamış çox görkəmli filosofları

olmuşdur. Qədim Çində Konfutsi adlı dahi filosof meydana gəlmişdir. Azərbaycanda isə zərdüştlük fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. E.ə VI əsrdə yaşayıb-yaradan Zərdüşť bir azərbaycanlı olaraq dünya mədəniyyəti xəzinəsinə “Avesta” adlı məşhur əsərini bəxş etmişdir. Neçə min öküz dərisi üzərində yazılmış bu əsərin olduqca çox cüzi bir hissəsi gəlib bizə çatmışdır. “Avesta”da təlim-tərbiyə məsələlərinə çox geniş yer verilmişdir. Burada torpağa bağlılıq, torpağı sevmək, zəhmətə aludə olmaq, böyüklərə, uşaqlara, qocalara, ata və analara hörmət və qayğı, vətən torpağını qorumağa daim hazır olmaq və s. bu kimi yüksək əxlaqi, etik normalar öz əksini tapmışdır. Elmə, təhsilə, müəllimə böyük ehtiram və hörmət bəsləyən Zərdüşť “Avesta” əsərində bu məsələlərin də şərhinə və izahına xüsusi diqqət yetirmişdir. Eramızın bütün əsrlərində təhsil, təlim, tərbiyənin təkamül və inkişafı əsas vasitə hesab edilmişdir. Tərbiyəçi-müəllim öyrədən, şagird isə öyrənəndir. Bu mənada yaxşı müəllim şagirdlər üçün ideallıq rəmzinə çevrilməlidir. Onlar üçün əsl nümunə, örnək olmalıdır. Rusiya ilə birləşəndən sonra rus mədəniyyətinə, rus ədəbiyyatına, rus elminə sonsuz maraq yarandı. Rusiyada təhsillərini davam etdirən azərbaycanlı gənclər rus dili vasitəsilə dünya mədəniyyətinə yiyələnəməyə və onun nailiyyətlərinin öyrənilməsinə imkan tapdılar. XIX əsr Azərbaycanın bir sıra bölgələrində Şəki, Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan, Bakı, Lənkəranda rus dilində qəza məktəbləri açıldı və həmin məktəblərdə mütəxəssis müəllimlər dərs deməyə başladılar.

XIX əsrdə artıq təhsil modellərində aktuallaşma prosesi gedirdi. Təhsilin insanları peşəkar fəaliyyətə, həyata hazırlamasının ön planı çəkildiyi hiss olunmağa başladı. Çar Rusiyasına Azərbaycan dilini bilən məmurlar lazım idi. Ona görə də Bakı, Şamaxı, Şəki, Lənkəran, Gəncə və bu kimi Azərbaycanın iri yaşayış, sənaye mərkəzlərində Azərbaycan dili ilə yanaşı Rus dili məktəbləri də açıldı. Məsələn, məşhur yazıçı və dramaturq M.F.Axundov 1830-cu illərdə Şəkidə açılan rus-tatar məktəbində oxumuşdur. Məşhur yazıçı, şair, filosof Bakıxanov Bakıda açılmış eyni tipli məktəbdə təhsil almışdır. Sonralar hər iki dahi şəxsiyyət çar ordusunda xidmət edərək polkovnik rütbəsinə qədər yüksəlmişlər. Məktəblərin açılması xalqın maariflənməsində çox böyük rol oynadı. Hər bir ölkənin özünəməxsus təhsil sistemi, təhsil siyasəti, təhsil və inkişaf konsepsiyası vardır. 70 il SSRİ dövründə inzibati amirlik metodu hökm sürmüşdür. Yəni yuxarıdan əmr və sərəncamlarla məktəblər idarə olunurdu. Demokratizm və pluralizmin hökm sürdüyü müstəqil Azərbaycan hökumətinin isə özünəməxsus təhsili və təhsil konsepsiyası vardır. Məktəblərin yenidən qurulması ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Təhsil Qanunu və Təhsil Haqqında İslahat proqramları qəbul edildi. İstər Təhsil Qanunu, istərsə də təhsil haqqında İslahat proqramlarının tələblərinə uyğun olaraq Respublika Pedaqoji ictimaiyyətinin qarşısına aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

1. Yeni insan şəxsiyyətinin hərtərəfli və əhəngdar inkişafını təmin etmək;
2. Şəxsiyyətin formalaşması qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaq;
3. Qabaqcıl pedaqoji təcrübəni ümumiləşdirmək və yaymaq;
4. Müəllimin təlim-tərbiyə fəaliyyətini nəzəri metodika əsasında işləyib hazırlamaq;
5. Gənc nəslin təlim-tərbiyə işini təşkil etmək.

Hər bir xalq dünya mədəniyyətinin inkişafına öz töhfəsini vermişdir. Bu mənada böyüyən nəslin təhsil və tərbiyəsi ilə bağlı yaranmış baxışların, nəzəriyyə və təcrübənin inkişafına təsir göstərən pedaqoji ideyaları bu və ya digər xalqın müstəsna xidmətlərinin nəticəsi hesab etmək olmaz. Elm və sənət hansı ölkədən gəlirsə gəlsin bütün insanlara aiddir. Ona görə də xüsusi qeyd olunmalıdır ki, dünya pedaqoji fikrinin dəyər statusu qazanmış nümunələri ayrı-ayrı seçilmiş xalqa və millətə deyil, bəşər mədəniyyətinə məxsusdur. Ona görə də, bu tarixi-pedaqoji irs dünya xalqları tərəfindən eyni dərəcədə öyrənilməli, tədqiq və təbliğ olunmalıdır. İndiki dövrdə bu böyük aktuallıq kəsb edir. Müasir pedaqoji nəzəriyyələr tarixi inkişafın nəticəsidir. Tərbiyə və təhsilin müasir nəzəriyyəsi бүкүлүб-örtүlmüş tarix, zəngin xəzinə və qiymətli mənbədir. Tarixsiz nəzəriyyə, nəzəriyyəsiz səmərəli təcrübə yoxdur. Keçmişlə hazırkı dövr və gələcək arasında qarşılıqlı əlaqənin dinamikası belədir. Buna görə də bizim bilik və təcrübəmiz zaman keçdikcə elə bir əsasə çevriləcəkdir ki, gələcək nəsillər ona istinad edərək öz övladlarına təhsil, tərbiyə verə biləcəklər və eynilə bizim kimi öz dövrünün tələblərinə uyğun olaraq əldə etdiyi nəticələrlə bu təcrübəni zənginləşdirəcəkdir. Təkcə bu gün deyil, gələcəyi dərinləndirən dərk etmək və qiymətləndirmək nöqtəyi nəzərindən keçmişini yaxşı bilmək lazımdır. Keçmiş bu günə sıx bağlı olduğu kimi, bu gün də gələcəklə sıx bağlıdır. Bir çox məsələlərdə gələcək üçün zəmin təşkil edəcək bu günün ağıllı, qabaqcıl fikirli ideyaları keçmişin mütərəqqi irsi ilə bağlıdır. Həmin irs bu gün də insanın ağılına, zəkasına qida və qüvvət verir. Eyni zamanda gələcək üçün daha yaxşı perspektivin yaradılmasına, təhsil və tərbiyənin daha optimal üsulunun tapılmasına yardım edir. Məktəb və pedaqogika ideyalar və konsepsiyalar məcmusundan təcridən artıq elmə çevrilmişdir. Pozitiv pedaqoji ideyalar tarixin ayrı-ayrı məqamlarında tez-tez öz əhəmiyyətini itirərək aradan çıxmış, lakin sonralar başqa şəkildə özünü büruzə vermişdir. Təhsil, tərbiyə təchizatlarının inkişafı müxtəlif və ziddiyyətli olmuşdur. Zaman keçdikcə səviyyəsi, miqdarı və nəticələri daha da yüksəlmişdir.

XX əsr təhsil modelləri cərəyanlarının meydana çıxdığı, təhsilin insanların peşəkar fəaliyyətə və həyata hazırlanmasının ön plana çəkildiyi bir dövr kimi səciyyələnir. Ənənəvi təhsildən fərqli olaraq müasir təhsil modellərinin, konsepsiyalarının əsas ideyaları sadəcə olaraq təhsil alanların yaddaşını nəzəri faktlarla doldurmağa yönəlmişdir. Ənənəvi təhsildə fakt və hadisələri əzbərləməyə diqqət yetirilirdisə, müasir məktəbin əsas məqsədi isə rəqabətə qabil, tənqidi təfəkkürə malik, çevik idarəetmə təfəkkürünə malik, onu əhatə edən təsirlərə tənqidi yanaşmaq bacarığına malik, sərbəst qərar qəbul etmək qabiliyyətinə malik, dəyişən şəraitə çevik uyğunlaşmaq qabiliyyətinə malik, əməkdaşlıqetmə, “ünsiyyətqurma”, müstəqil öz fikrini ifadə edə bilən şəxsiyyət formalaşdırmaqdır. Müasir təhsil sisteminin əsas tərəfi təhsil alanı subyekt kimi yanaşmaqla yeni insanın formalaşmasını cəmiyyətin əsas məqsədinə çevirməkdir. Bu isə insanların öz bacarıq və qabiliyyətlərinin reallaşması üçün maksimum şərait yaratmağı tələb edir. Müasir şəraitdə ölkələrdə tərbiyə işinin əsas məqsədi böyüyən nəsilə əsl vətəndaşlıq keyfiyyətlərini formalaşdırmaqdan ibarət olmalıdır. Çünki, təhsil insanın özünü və dünyanı dərk etməsinin təminatçısı rolunda çıxış edir. Təhsilin hərtərəfli və əhəngdar inkişafına təkan verir. Buna görə də, təlim təhsil vasitəsilə şəxsiyyətin yetkinləşməsi prosesində daha üzvi amilə çevrilir. İlk növbədə, təhsil vasitəsilə şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsinin daha optimal, səmərəli, daha düzgün elmi əsaslarla qurmaq barəsində düşünmək lazım gəlir. İnsan 3 cəhətdən tərbiyə olunursa, o, şəxsiyyət bütövlüyünə yiyələnə bilər. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) mənəvi-ruhi tərbiyə;
- 2) əxlaqi və etik tərbiyə;
- 3) ağıl, iradə və xarakterin tərbiyəsi.

Bütün zamanlarda əxlaq və mənəviyyat şəxsiyyət bütövlüyünün meyarı kimi götürülmüşdür. Azərbaycan pedaqoji ictimai fikrində şəxsiyyətin mənəviyyatı dedikdə, bütün insanlığın xeyrinə xidmət edən ümumbəşəri mənəviyyat nəzərdə tutulur. Müasir təhsil sistemində insanlara subyekt kimi yanaşmaq onun unikal, fəal, daxilən azad və mənəviyyatlı bir şəxsiyyət kimi tanınması əsas faktor kimi qəbul olunur. Fərdin imkanlılığı dedikdə, hər bir şəxsin təkrarolunmazlığı, bənzərsizliyi başa düşülmüşdür. Unikallıq fərdi xüsusiyyətlər və qabiliyyətləri müxtəlif olan şagird kontingentləri üçün variativ təhsil proqramlarının hazırlanması və tətbiqi yolu ilə təlim-tərbiyə proseslərini fərdiləşdirməyi və differensiallığı təmin edir.

Təhsilin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq və bununla da XXI əsrdə ölkənin sosial, siyasi və iqtisadi tələbatlarını təmin etmək təhsil sahəsində islahatın əsas məqsədi kimi qarşıya qoyulmuşdur. “Bu məqsədlə Azərbaycan hökuməti maliyyə üçün ABŞ, İngiltərə, Yaponiya, Çin, Almaniya, Rusiya, Hollandiya kimi inkişaf etmiş ölkələrlə və Dünya Bankı, UNİSEF, SOROS Fondu kimi təşkilatlarla iş birliyi qurmuşdur. Odur ki, 1999-cu ildən Təhsil Sahəsində İslahat Proqramı həyata keçirilməyə başlanmış və bu layihə təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və səmərəliliyinin artırılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi istiqamətinə yönəldilmişdir. Bunun da mərkəzində ilkin müəllim hazırlığı, təhsilin məzmununun təkmilləşdirilməsi, idarəetmənin yeniləşdirilməsi, qiymətləndirmənin yeni modelinin işlənməsi və s. durmuşdur” .

İNFORMASIYA KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏNİN İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ ROLU

Mahmudlu N.A.

Bakı Slavyan Universiteti

Hazırkı qloballaşma şəraitində hər bir ölkənin intellektual və elmi potensialının artırılması, gücləndirilməsi üçün bir sıra pedaqoji texnologiyalardan və innovasiyalardan geniş istifadə olunur. Təsədüfi deyildir ki, XX əsrin sonları informasiya əsri kimi səciyyələnir və tarixə elm, təhsil əsri kimi daxil olmuşdur. Ölkəmizdə bu sahə üzrə qərarlar qəbul edilmiş və hazırda da bu qərarların tətbiqinə dair işlər görülür. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının prezidenti Cənab İlham Əliyevin 2008-ci il 10 iyun tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "2008-2012 illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı" ölkədə keyfiyyətli və vahid təhsil mühitinin yaradılmasına xidmət göstərir. Bu sahədə aparılan əlamətdar hadisələrdən biri də, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinin 2010-cu ili ölkəmizdə "Təhsildə İKT ili" elan etməsi ilə bağlıdır.

Məktəblərdə informasiya kommunikasiya texnologiyaları vasitəsi ilə təhsilə ibtidai siniflərdə başlanılır və yuxarı siniflərdə də davam etdirilir. Lakin buna baxmayaraq araşdırmalar göstərir ki, kiçik yaşlı uşaqların kompüterlərdən və digər informasiya texnologiyalarından az istifadə etmələri, məktəbəqədər yaşlı uşaqların

isə kompüter və telefonlardan, informasiya daşıyıcılarından uzaq tutulmaları məsləhət görülür. Əks təqdirdə onlarda real həyatdan kənarlaşma, özünə qapılma, kütləyə gec adaptasiya halları yaranacaq. Bu faktorlara baxmayaraq kiçik yaşlı məktəblilərin həyatında informasiya kommunikasiya texnologiyalarının müsbət izləri də vardır. Şagirdlər təlim fəaliyyətində informasiya kommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə təsəvvürə, araşdırma vərdişlərinə, texnikanı öyrənmə bacarığına, tətbiq etməyə, tətbiqdən alınan nəticələri təhlil etməyə, fikir mübadiləsi aparmağa və yaradıcılığa maraq göstərirlər. Rəngli slaydlarla, video və şəkillərlə göstərilən dərslər daha çox diqqət cəlb edir ki, bu da mənimsənilən biliyin uzun müddət qorunmasına yaxşı təsir edir. Kiçik yaşlı məktəblilərə dərsləri İKT əsasında tədris etmək maraqlı olması ilə yanaşı həm də, çox səmərəlidir. Belə dərslərdə şagirdlər arasında rəqabət qabiliyyəti formalaşır. Bu zaman ən zəif şagird belə fəaliyyəti kimsənin köməyi olmadan özü icra edərək, yoldaşlarından üstün olmağa çalışır.

İbtidai sinif fənlərinin tədrisində İKT - nin tətbiqi imkanları genişdir. İlk növbədə bu proses üçün xüsusi işlər üzrə hazırlıq olmalıdır. Bu hazırlığın aşağıdakı şərtləri var:

- İKT ilə təchiz olunmuş kabinetin, iş yerinin olması;
- müəllimin İKT-ni tətbiq etmək bacarığının olması;
- müəllimin uyğun bilik və bacarıqlara malik olması ;
- müəllim və şagirdlərin İKT - dən istifadə bacarığı, səriştəsi nümayiş etdirməsi;
- müəllimin texniki nasazlığa əvvəlcədən hazır olması, ehtiyat planını işləməsidir.

İBTİDAİ SINIF ŞAĞIRDLƏRİNİN YARADICILIQ QABİLİYYƏTİNİN VƏ MÜSTƏQİLLİYİNİN FOMALAŞDIRILMASI

Məhərrəmovə R.İ.

Lənkəran Dövlət Universiteti

Müasir dövrdə milli təhsilimiz Avropa təhsilinin müsbət cəhətlərini özündə birləşdirərək yeni təhsil sisteminə nail olmuşdur. Belə ki, Avropa təhsil sistemi öyrənənlərə informasiyanın nisbətən az verilməsinin, daha çox düşünməyə, mühakimə yürütməyə, analiz, sintez, müqayisə etməyə, ümumiləşdirmə aparmağa, öz fikirlərini müstəqil surətdə şərh etmək qabiliyyətlərinin formalaşmasına üstünlük verilməsinin tərəfdarıdır. Lakin düşünürük ki, təlimdə biliyin hazır şəkildə verilməsi ilə şagirdlərin özlərinin zehni axtarışlara cəlb olunması həmişə vəhdətdə götürülməlidir. Şagirdə müəyyən istiqamətlərdə müvafiq bilik vermədən onu zehni yaradıcılığa, axtarışlara hazırlamaq mümkün deyil. Çünki, təfəkkürün inkişafı mənimsənilmiş biliklərin köməyi ilə baş verir. Təlim fəaliyyətində şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətinin və müstəqilliyinin formalaşdırılması məqsədyönlü şəkildə aparılmalıdır. Belə ki, yaradıcı təfəkkürün formalaşması mürəkkəb proses olub, insanın idrak fəaliyyəti ilə bağlıdır və ətraf aləmi daha dərindən və geniş şəkildə dərk etməyə kömək edir. Yaradıcı təfəkkürə və yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik şəxsiyyətin formalaşdırılması müasir təhsil sisteminin əsas məqsədlərindəndir. Yaradıcı təfəkkür əmək fəaliyyəti zamanı yarandığına görə şagirdlərin təlim, əmək, oyun fəaliyyətində tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin inkişafı ilə şəxsiyyətə çevrilməsində xüsusi rol oynayır. Hazırda pedaqoji təcrübədə özünü doğrultmuş oyun-dərslər keçirilir. Belə dərslərdə kiçik məktəblilər sevinərək iştirak edir, əqli oyunlara, məntiqi məsələlərə daha çox həvəs göstərirlər. Başlı oyuna qarışan kiçik yaşlılar qeyri-ixtiyari şəkildə tədris materialını mənimsəyirlər. Nəticədə müəllim yüksək əhval-ruhiyyəli dərslər şəraitində tədris baxımından da məqsədinə çatmış olur.

İbtidai siniflərdə şagirdlərin diqqətini cəmləmək bir qədər çətin olduğundan dərslər təşkil etmək də asan olmur. Lakin oyun-dərslər məhz elə bu məqamda müəllimin köməyinə çatır. Müəllim çalışmalıdır ki, şagirdləri müxtəlif maraqlı fikirlərlə, informasiyalarla təəccübləndirsin. Çünki, qədim yunan filosofları Aristotelin təbircə desək, hər cür yeniliyin, novatorluğun başlanğıcı təəccübdür. Bu fikrin böyük idraki əhəmiyyəti vardır. Belə ki, insan təəccübləndikcə daha çox düşünür, araşdırır və onda zehni işə daha çox tələbat yaranır. Kiçik yaşlı şagirdləri təəccübləndirmək müəllim üçün çətin iş deyil, lakin bunu da müəllim ehtiyatla etməli, uşaqların yaş və qavrama səviyyəsini nəzərə almalıdır. Çünki, təəccüb, heyranlıq doğuran hər bir söz, an, hal, situasiya yaddaşa uzunmüddətli həkk olur və bu, uşaqların tərbiyəsinə, xarakterinin formalaşmasına güclü təsir göstərir. Odur ki, müəllim həm də gözəl psixoloq olmaqla nəticənin necə olacağını əvvəlcədən bilməli və ona görə hərəkət etməlidir. Bundan başqa, müəllim şagirdlərin idrak fəaliyyətini, onların intellektual hisslərini fəallaşdırmaq yolu ilə gücləndirməlidir. Bu cür fəallıq nəticə etibarlı ilə yaradıcı təfəkkürün, ağıl inkişafına xidmət edəcəkdir. Dərsin ilk mərhələsi olan motivasiya mərhələsində müəllimin təlimi hansı istiqamətdə aparacağı motivasiyaların xarakterindən çox asılıdır. Belə

ki, dərsin interaktivlik əsasında aparılması, qrup və cütlərlə iş formasında, müəllim-şagird qarşılıqlı əməkdaşlığının qurulması, müasir təlim vasitələrinin tətbiqi, tapşırıqların müxtəlifliyi – bütün bunlar müəllimdən yüksək təşkilatçılıq, didaktik və kommunikativ qabiliyyətlərin olmasını tələb edir. Bu isə şagirdlərin yaradıcı, məntiqi təfəkkürünün inkişafına, müstəqil düşüncə, təhlil etmə və əqli nəticə çıxarma qabiliyyətlərinin təşəkkülünə zəmin yaradır.

Dərsin təhsil məqsədinin həm tədris situasiyası, həm də nəzarət və qiymətləndirmə prosesləri şəraitində həyata keçirilməsi xüsusi ilə önəmlidir. Burada dərsin inkişafetdirici funksiyasının həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. İbtidai təhsil mərhələsində şagirdlərdin bacarıq və vərdislərinin formalaşdırılması istiqamətində hafizəni aktivləşdirməklə bərabər müxtəlif tipli çalışma və tapşırıqlardan istifadə etməklə təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə nail olmaq olar. Hazırda təlim prosesində lazım olan səviyyədə biliklər verilməklə, şagirdlərdə müşahidəçilik, tənqidi düşünmək, müstəqil fikir söyləmək və s. kimi idrak qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Müstəqil şəkildə öyrənməkdən ötrü şagirdlər ən əvvəl qarşılarına müəyyən məsələlər qoymalı, həmin məsələlərin həlli yollarını, üsullarını tapmaq bacarığına malik olmalıdırlar. Bunun üçün isə şagirdlərdə dərin müşahidəçilik, məsələnin mahiyyətinə varmaq və müstəqil fikir söyləmək qabiliyyəti inkişaf etdirilməlidir.

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLİKLƏRİ

Məlikzadə S.R.

Bakı Slavyan Universiteti

Müstəqillik yolunda inamla irəlilədiyimiz indiki dövrdə ölkəmizdə təhsilinin qloballaşması və modernləşməsi tədris materiallarının daim inkişafını tələb edir. Orta təhsilin ilk pilləsi olan ibtidai təhsil böyük əhəmiyyətə malikdir. Təhsil proqramının müvəffəqiyyətli nəticəsi üçün ibtidai pillədən dərslərlərin təhlil edilməsi daha məqsədə uyğundur. Respublikamızdakı məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi üçün xüsusi dərslər hazırlanmışdır. "Azərbaycan dili" adlanan bu dərslər Yəhya Kərimovun redaktorluğu ilə nəşr edilmişdir. Elm və texnikanın daim inkişaf etdiyi bir dövrdə dərslərlərin təhlilinə, yenilənməsinə daim ehtiyac var. İbtidai sinif üzrə istifadə edilən Azərbaycan dili dərsləri nitq mədəniyyəti baxımından təhlil olunmayıb. Nitq mədəniyyəti kiçikyaşlı məktəblilərdə təfəkkür fəaliyyətini inkişaf etdirir. Onların nitq kimi formalaşmasına yol açır. Nitq mədəniyyətinin inkişafı ilə şagirdlər cəmiyyətin ictimai həyatında, onun hər hansı bir sahəsində fəal və məhsuldar iştirak etmək imkanına malik olur. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərini təhlil edərək ana dilinin tədrisini mükəmməlləşdirmək, dilimizin daxili xüsusiyyətlərini, mahiyyətini, zənginliklərini, ahəngdarlığını ibtidai sinif şagirdlərinə öyrətmək məqsədimizdir.

Hazırda tədris müəssisələrində istifadə olunan dərslər şagirdlərin hər tərəfli inkişafına böyük xidmət edir. Bölməsindən asılı olmayaraq hər bir müəssisədə Azərbaycan dili tədris edilsə də, istifadə edilən proqram qismən qane edir. Tədris prosesində dilin normativ-qrammatikasına daha çox üstünlük verilir. Dərslərlərin strukturu Azərbaycan dilinin daxili xüsusiyyətlərini, ahəngdarlığını kifayət qədər təsvir etmir. Tədris prosesində ləhcə və dialekt ünsürünün üstünlük təşkil etməsi ədəbi dildə şagirdlərin fikrini səlis ifadə etməsinə çətinlik yaradır. Dövlət müəssisələrində istifadə edilən ana dili dərsləri qrammatik baxımdan kifayət qədər qənaətbəxş olsa da, ana dilimizin mükəmməl mənimsənilməsi üçün canlı danışmaq dilinin öyrənilməsinə də diqqət edilməlidir.

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərini təhlil edərkən linqvistik və didaktik əsaslara, dərslərdə verilən bədii mətnlərin xüsusiyyətlərinə və onun nitq qabiliyyətinin inkişafına təsirini araşdırmaq məqsədə uyğundur. Bu baxımdan ibtidai sinif Azərbaycan dili dərslərində bədii mətnləri təhlil etmək lazımdır.

Kiçikyaşlı məktəblilər Azərbaycan dili dərslərini oxu və yazı təlimlərini özündə birləşdirən 90 dəqiqədən ibarət 2 saatlıq "Azərbaycan dili" adlı fənnin tədrisi zamanı istifadə edir.

**AZƏRBAYCANDA AÇILAN İLK MƏKTƏBLƏR VƏ ONLARIN XALQIMIZIN
MAARİFLƏNMƏSİ TARİXİNDƏ ROLU**

Məmmədova N.R.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Azərbaycan xalqının müddət istiqlalı uğrunda apardığı mübarizə nəticəsində xilafətin asılılığından xilas olduqdan sonra IX-XI əsrlərdə yaranan müstəqil feodal dövlətlərin, daha sonra yenidən bərpa edilən Şirvanşahlar və Azərbaycan Atabəylər dövlətlərinin yaranması xalqın taleyinə və tarixi inkişafına güclü təsir göstərdi. Təsərrüfatın bütün sahələri canlandı. Azərbaycanda yaranmış ilk məktəblər hansı tarixi şəraitdə yaranmasından asılı olaraq öz dövrünə uyğun xalqımızın maariflənməsində böyük rol oynamışdır. Xalqın maariflənməsi isə onun cəmiyyətdə inkişafına kömək edir. Azərbaycan cəmiyyəti isə daim işğallara, ara müharibələrinə məruz qaldığına görə məruz qaldığına görə burada maariflənmə çox zəif gedirdi.

VII əsrə qədər Azərbaycan ərazisində müxtəlif dövlətlər olmuş və onların da özlərinə məxsus yazıları, oxuları, maarif və mədəniyyət yətləri olmuşdur. VII əsrdə Azərbaycanda müstəqil Alban dövlətinin yaranması məktəb, maarif və mədəniyyət işlərinin qüvvətlənməsinə səbəb olmuşdur. Bu dövrdə VII əsr Azərbaycan hökmdarı olan Cavanşirin sarayındakı şairlərin şeirlərində elm, maarif və mədəniyyətin tərənnümü edilməsi o zamankı Azərbaycanda elmə, təhsilə böyük diqqət və qayğı göstərilməsi qənaətinə yaradır.

XII yüzillikdə Azərbaycan mədəniyyətinin “qızıl dövrü” inkişaf etmişdi. Bu intibah dövrü xalqımız üçün ona görə qiymətlidir ki, dünya poeziyasının günəşi Nizami Gəncəvi və onun müasirlərinin, ədəbiyyatımızın, incəsənətimizin və elmimizin böyük dühalarının yaşadığı dövrdür.

Ümumiyyətlə IX-XII əsrlərdə müsəlman şərqində elm və mədəniyyət yüksək səviyyədə idi. Elmin inkişafını təkcə ərəblərin adı ilə bağlamaq düzgün olmazdı. O, vaxtı ilə xilafətə tabe olan özbəklərin, taciklərin, türkmənlərin, azərbaycanlıların, iranlıların və başqa xalqların birgə fəaliyyəti nəticəsində yaranır və inkişaf edirdi. Həmin xalqların mədəniyyəti bir-birinə qarşılıqlı surətdə təsir etməklə tərəqqi edirdi.

Bu dövrdə Azərbaycanın bir çox şəhərlərində Naxçıvanda, Gəncədə, Təbrizdə, Şamaxıda, Həmədanda mədrəsələr olmuşdur ki, bunlarda, ilk məktəblər hesab olunur. XII əsrin 80 – ci illərində Naxçıvanda mədrəsələr açılmış və bu mədrəsələrdə təhsilə qayğı barədə xüsusi sərəncam olmuşdur. Burada ibtidai, orta, ali təhsil verən mədrəsələr var idi. Mədrəsələrdən başqa Xanəgah təhsil müəssisələri olmuşdur ki, onlarda, əsasən, ruhani təhsili verirdilər. Həmçinin bu dövrdə fərdi təlimdə geniş yayılmışdır. Azərbaycanda ilk məktəblərin yaranması tarixi şəraiti çox böhranlı vəziyyət idi. Ancaq, buna baxmayaraq cəmiyyət inkişaf etdikcə buradakı məktəblərdə inkişaf edirdi. Bu məktəblərin inkişafı ona gətirib çıxarırdı ki, buradamaariflənmədə inkişaf edirdi. Həmdə bu məktəblər millətin inkişafında təsir edirdi. İlk mədrəsələr dini aspektdə yaransada bu məktəblərin daxilində dünyəvi təlimdə formalaşırdı. Şərqin böyük mütəfəkkirlər Əbu Əli İbn Sina, Biruni, Təbəri, Məsudi, Əl-İstəhri, Firdovsi və İbn Rüştin, qədim yunan filosoflarından Aristotel, Platon və başqalarının yaradıcılığı ilə tanışlıqdan faydalanan Azərbaycan alimləri qiymətli elmi əsərləri ilə dünya mədəniyyətinin zənginləşməsində böyük xidmət göstərmişlər. Azərbaycan mədəniyyəti xalqın keçmişi zəminində yaranır və tərəqqi edirdi. Azərbaycan xalqının dərin ictimai keçmişi və onun milli adət və məişətini əks etdirən “Kitabi Dədə Qorqud” xalqın köklü təşəkkül tarixinin canlı təzahürü idi.

Azərbaycanda açılan ilk məktəblər, bu məktəblərin xalqımızın maariflənməsində rolundan bəhs edərkən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, qədim dövrlərdən başlayaraq Azərbaycanda təhsilə, elmə maraq böyük olmuş və o dövrün ziyalıları, qabaqcıl adamları bu işə xüsusi diqqət yetirmişlər.

Ümummillə lider Heydər Əlirza oğlu Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə təhsilin inkişafına xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun maddi-texniki tədris bazasının kadr potensialının yaradılmasını təmin etmişdir. Bütün bunlar təhsilin inkişafı ilə əlaqədar həmdə xalqımızın maariflənməsinə geniş imkanlar açdı. Ümumi orta təhsil icbari təhsil kimi tətbiq edildi.

1998-ci ildən başlayaraq Azərbaycan təhsilinin bütün pillələrində təhsilə yeni münasibət formalaşmağa başlamış, insan amili, onun şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafı ön plana çəkilmişdir. Ölkədə ümumi orta təhsilin inkişafı dövlətin təhsil siyasətində aparıcı yer tutur.

MƏKTƏBLİLƏRİN ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA AİLƏNİN ROLU

Məmmədova T.N.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Təhsil haqqında qanuna əsasən təhsilin 3 əsas məqsədindən birincisi Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün dövlət orqanları və təhsil müəssisələri bərabər eyni zamanda təhsil prosesinin iştirakçıları da məsuliyyət daşıyırlar. Təhsil prosesinin iştirakçıları dedikdə isə təhsilverənlər, təhsilənlər, valideynlər və digər qanuni nümayəndələr, təhsil idarəetmə orqanları nəzərdə tutulur. Dövlət hər bir vətəndaşın təhsil alması üçün müvafiq şəraitin yaradılmasına təminat verir, müvafiq qanunvericilik bazasını, infrastrukturunu, tədris-metodik təminatı, maliyyələşdirməni və digər funksiyaları həyata keçirir. Təhsil prosesinin iştirakçıları isə öz növbəsində müvafiq hüquqlara malik olmaqla vəzifələr icra edirlər. Məktəbdə təlim-tərbiyə sistemi o zaman daha səmərəli təşkil edilir ki, bu işdə təhsil prosesinin iştirakçıları, xüsusən də məktəb, valideyn və şagird münasibətləri düzgün və əlaqəli şəkildə qurulsun. Hər kəs öz üzərinə düşən məsuliyyəti anlasın və vəzifələrini yerinə yetirsin. Bəs bu işi necə təşkil etmək etməliyik? Əlbəttə ki, bu problemə müxtəlif formalarda yanaşmalar etmək olar. Hesab edirəm ki, münasibətlərin düzgün qurulması üçün ilk öncə bu üçlük arasında əlaqələr təmin edilməlidir.

İnsanlar sosial varlıq oldulari üçün yaşadıqları cəmiyyətə uyğunlaşmalıdırlar. Bu isə əlaqə qurmaqla, qaynayıb-qarışmaqla mümkün ola bilər. Hələ ilk olaraq ana bətnində olan körpənin ətrafla ünsiyyəti başlayır. Bu əlaqə sayəsində körpə dünyanın bir parçasına çevrilir. Körpələr ilə ilk əlaqə quran, onları hazırlayanlar valideynlərdir. Sokratın dediyi kimi "Uşaqların ilk müəllimləri ata-analarıdır". Xüsusən məktəbəqədər olan dövəmdə valideynlərin uşaqlarına olan diqqəti, onlarla ünsiyyəti, onlara qayğısı, sevgisi onların şəxsi keyfiyyətlərinin formalaşmasına ən təsir edici məqamlardır. Belə ki, bu illər kritik bir dövr hesab olunur. Uğurla keçərsə irəliləyən illər üçün ancaq və ancaq səmərə verir. Belə ki, bu da vardır ki, valideynlər uşaqlarını məktəbə göndərdikdən sonra da əsla məktəblə əlaqəni kəsməməli, özlərini tədris mühitinin bir parçası hesab edərək uşaqları ilə bu yolda irəliləməlidirlər. Uşaqların uğur əldə etməsində ailədəki münasibətlərin, məsələn, ata-ananın münasibəti, övladlarına olan münasibətin də önəmi böyükdür. Deməli, ata, ana, cəmiyyət, məktəb, müəllim, öyrədən, bunlar, bir tamın hissələridir. Ailədə böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsi prosesində valideynlərin istifadə etdikləri ən mükəmməl tərbiyə üsulları ailə münasibətlərinin tərbiyəvi səmərəliliyini əvəz etmir və edə də bilməz. Ailə münasibətləri hər şeydən əvvəl uşaqların emosiya və hisslərinə təsir göstərir. Yaş artdıqca uşaqlar həmin münasibətləri mənimsəyir, nəticədə bu zəmində də oğlan və qızların xarakter əlamətləri formalaşır. Lakin bir çox ailələrdə, xüsusilə gənc ailələrdə uşaqların tərbiyəsi sahəsində ciddi nöqsanlara rast gəlirik. Onlar, əlbəttə, təsadüfi xarakter daşıyır və müəyyən səbəblərlə bağlıdır. Son illər valideynlərin pədaqoji mədəniyyəti məsələlərini öyrənmək məqsədilə müxtəlif tədqiqatlar aparılır. Alimlər müəyyən etmişlər ki, ata-anaların bir çoxunun ailə tərbiyəsi haqqındakı bilikləri çox ümumi, hətta bəzən səthi xarakter daşıyır. Belə valideynlər ailə tərbiyəsinin ən sadə məsələlərini həll etməkdə çətinlik çəkir, özlərinin atalıq və analıq borcunu pədaqoji baxımdan düzgün qiymətləndirə bilmirlər. Ailənin tərbiyəvi funksiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Burada mədəniyyətin bir nəsilə digərinə ötürülməsində cəmiyyətin müvafiq üzvü olan uşaqların rəftar davranışını təmin edən proses nəzərdə tutulur. Ailənin məhz bu funksiyası da bu baxımdan prioritet istiqamətlidir. Beləliklə gənc nəslin tərbiyəsi ailənin başlıca funksiyalarından biridir, valideynlərin isə mühüm vəzifələridir. Görkəmli pədaqoq A.S.Makarenko göstərir ki, "Uşaqlar bizim qocalığımızdır. Düzgün tərbiyə bizim xoşbəxt qocalığımız, pis tərbiyə gələcək dərdimizdir, gələcək göz yaşlarımızdır, ölkə qarşısında təqsirimizdir".

Valideyn məktəbdə baş verən proseslərdən, şagirdin və məktəbin qazandığı nailiyyətlərdən, eləcə də mövcud problemlərdən xəbərdar olmalıdır. Düşünürəm ki, bu əlaqənin qurulmasında ilk vəzifə məktəbin üzvünə düşür. Belə ki, məktəb valideyni prosesə cəlb etməyi, maraqlandırmağı, eləcə də vəzifələndirməyi və öhtələndirməyi bacarmalıdır. Bu zaman isə xüsusilə incə və konstruktiv metodologiyalardan məharətlə istifadə etməlidir. Belə məqamlarda başlanğıc kimi "valideynə sevinc hissi yaşatmaq" alətindən istifadə etmək yerinə düşər. Necəmi?! Əlbəttə ki, hər bir valideyn övladının yaxşı təhsil almasını və uğur qazanmasını istər. Əslində bütün uşaqlar istedadlıdır düşüncəsini qəbul edərək hər uşağın özünəməxsus istədanı üzə çıxarmalı, onu inkişaf etdirməli və qazanılan nailiyyəti valideynə yüksək səviyyədə təqdim etməliyik ki, birinci alətimizdən istifadə edərək valideynə sevinc hissi yaşadaq. Bunu valideyni məktəbdə

təşkil olunmuş hər hansı bir tədribə dəvət etməklə və övladının naiyyətinə, uğurunu ona təqdim etmək, və ya digər yollarla etmək olur. Bu halda hansı valideyn sevinməz ki?! Əgər sevinirsə artıq onun məktəbə sevgisi, hörməti və etibarı artır. Əlbəttə ki, ilk sevincdən sonra onun davamının gəlməsini, daha çox uğur qazanmasını istəyəcək. Beləliklə artıq valideynin diqqətini və marağını məktəbə və şagirdə yönəltmiş oluruq. Bunu bacardığımızı əmin olduqdan sonra növbəti alətdən istifadə edə bilərik. Bu alətin adı “şagirdin daha çox uğur qazanması üçün valideynin nə kimi rolu olar bilər fikrini valideynə yansıtmaq” alətidir. Təbii ki, bu alətlə də dəqiqliklə və həssaslıqla rəftar etmək lazımdır. Bu aləti iki fərqli mühitdə ev və məktəb mühitlərində istifadə etmək olar. Ama heç bir halda valideyni birdən-birə “yükləmək” olmaz. Ən xırda elementlərdən başlamaq lazımdır. Məsələn, evdə olarkən uşaqlara daha çox zaman ayırmanın, ünsiyyət qurmanın, birlikdə kitab oxumanın, ev tapşırıqların həllində lazımı köməklik göstərmənin, eləcə də, oyun oynamağın, mahnı oxumağın, rəsm çəkmənin, film seyr etmənin, gəzintiye çıxmanın, uşaqların əqli, fiziki, psixoloji, sosial və emosional inkişafına, nitqin, estetik zövqün və təfəkkürün inkişafına nə qədər əhəmiyyətli olduğunu aşılamaq və valideynləri buna sövq etmək olar. Digər mühitdə, yəni məktəbdə isə hər hansı kollektiv tədbirlərin, ekskursiyaların, sərgilərin, yarışların və digər tədbirlərin təşkilində, nəzarət funksiyasının təmin edilməsində, qarşılıqlı fikir mübadiləsində, uşaqların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsində, təhlükələrdən və zərərli vərdislərdən uzaq tutulmasında, eləcə də şagirdlərin faydalanması üçün digər zəruri ehtiyacların qarşılansında valideynləri vəzifələndirmək olar. Həmçinin valideyn fərdi potensialından, ixtisasından, peşəsindən, bilik və bacarığından, əlaqələrindən və digər imkanlarından məktəb və şagirdin xeyrinə faydalanmaq olar.

YENİYETMƏLƏRİN HÜQUQİ ŞÜURUNUN FORMALAŞDIRILMASI

Nağıyeva B.Ə.

Bakı Slavyan Universiteti

Yeniyyətəmələrin hüquqi tərbiyəsi pedaqogika, psixologiya, fəlsəfə elmləri sahəsində çalışan alim-tədqiqatçılar tərəfindən bir elmi əsaslara əsaslanmış, sistemətik şəkildə həyata keçirilən, məqsədyönlü təsir sistemi kimi qəbul olunur. Bu proses zamanı yeniyyətəmələrin hüquq sahəsində topladığı biliklərin səviyyəsi yüksəlir, onların bacarıq və vərdisləri daha peşəkar şəkildə istifadə olunur, praktiki fəaliyyətləri və davranış qaydaları daimi təkmilləşdirilir. Yeniyyətəmələrin hüquqi tərbiyəsinin uğurlu aparılmasının əsas şərtlərindən biri də onların hüquqi şüur səviyyəsinin yüksəldilməsi və genişləndirilməsidir. Yeniyyətəmələrin hüquqi tərbiyəsinə həyata keçirən zaman cəmiyyətin bütün sosial institutları öz səylərini birləşdirib birgə fəaliyyətin xüsusi xarakter daşmasını nəzərə almalıdırlar. Mütəxəssislər yeniyyətəmələrin hüquqi şüurunun formalaşdırılması prosesinin daha səmərəli olması üçün mütləq şəkildə şəxsiyyətin öz hüquqlarının bilməsini, hüquqi anlayışların məzmununun başa düşülməsini, cəmiyyətdə mövcud olan hüquq sisteminin qəbul edilməsi və hörmətlə yanaşılmasını, şəxsiyyət tərəfindən öz hüquqlarını dərindən başa düşməsi ilə eyni zamanda öz vəzifələrini də geniş şəkildə bilmələrini nəzərdə tutur.

Yeniyyətəmələrin hüquqi şüurunun formalaşdırılması prosesində yuxarıda sadələdiyimiz elementlərin qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı asılılıqda olmalarını gözləmək lazımdır. Yeniyyətəmələrin hüquqi şüurunun formalaşdırılması prosesində onların hüquqi biliklər potensialı daha da zənginləşir və hüquqi mədəniyyət səviyyələri yüksəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi şüurunun yüksək səviyyədə olması, şəxsiyyət tərəfindən hüquqi normaların pozulması nəticəsində müəyyən məsuliyyətin daşınması xarakterli biliklər heç də avtomatik şəkildə şüurun idrakı funksiyasının hərtərəfli təsirindən xəbər vermir. Yeniyyətə yaş dövründə müəyyən səbəblərə görə uşaqlar hüquqi normalardan ümumi xəbərləri olaraq, eyni zamanda hansısa deviant xarakteri daşıyan hərəkətlərə yol verirlər. Belə hallarda mütəxəssislər qeyd edirlər ki, şəxsiyyətin hüquqi potensialının lazımi səviyyədə olması onun hüquqi biliklərini hüquqi əqidəyə çevirməlidir. Əgər bu proses zamanı hüquqi biliklər potensialı yalnız müəyyən hüquqi biliklərin olmasından danışır və onların əqidə formasına çevrilmə mexanizmi lazımi səviyyədə qurulmayıbsa, şəxsiyyətin praktiki fəaliyyətində, davranış normalarında hüquqi biliklərin hüquqi əqidəyə çevrilməsi hiss olunmursa, deməli, ümumiyyətlə, həyata keçirilən hüquqi tərbiyə sisteminə müəyyən çatışmamazlıqlar var. Bu baxımdan, mütəxəssislər tərəfindən yeniyyətəmələrin hüquqi tərbiyə prosesinin təşkilə zamanı, onların hüquqi şüurunun formalaşdırılmasında idrakı funksiyasının mütləq şəkildə geniş istifadəsindən başqa, eyni zamanda bu prosesin tənzimlənmə funksiyasının yüksək səviyyədə olmasının vacibliyini nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Yeniyyətlərin hüquqi tərbiyəsində yalnız idraki və tənzimləmə funksiyaların ahəngdar vəhdətdə istifadə olunması yeniyyətlərin hüquqi biliklər potensialını möhkəm hüquqi əqidəyə çevirə bilər və şəxsiyyətin hüquqi cəhətdən qurulan praktiki fəaliyyətinin təsirli motivi kimi çıxış edə bilər.

YUXARI SINIF ŞAĞIRDLƏRİNİN ÖZÜNÜTƏRBIYƏSİNDƏ YAŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN NƏZƏRƏ ALINMASI

Nəcəfzadə K.T.

Bakı Slavyan Universiteti

İnsan təbiətən mürəkkəb bioloji-sosial varlıqdır. O həyatının müxtəlif dövrlərində fərqli bilik və bacarıqlar qazanaraq cəmiyyətin sosial normalarına uyğun şəxsiyyət kimi yetişir. Təbii ki hər yaş dövründə əldə edilən bacarıqlar müxtəlif olur. Uşaqlıq və yeniyyətlik dövründə ailə və müəllimlər tərəfindən verilən tərbiyədə müəyyən çatışmazlıqlar gənclik dövrünə qədəm qoymuş şagirdlərdə özünütərbiyəyə ehtiyac yaranır. Özünütərbiyənin mahiyyətini açmaq üçün bu dövrdə onlarda gedən psixoloji və sosial vəziyyəti təhlil etmək lazım gəlir. İlk gənclik dövrü yuxarısinif şagirdlərinin fiziki yetkinlik dövrünün sonlanması, özünüdərk, zehnin sürətlə inkişafı, mənəvi keyfiyyətlərin formalaşması, peşə istiqamətinin müəyyənləşməsi dövrüdür. Bu dövrdə dünyagörüşü genişlənməmiş, öz şəxsiyyətini dərk etmiş olurlar. Gənclər sosiallaşıb müstəqil fəaliyyətə başlayır, təşəbbüskarlıq, məsuliyyət inkişaf edir, beləliklə də özünüdərətmə təşəkkül tapır. Şagirdlər böyüdükcə bir gənc kimi onlara lazım olan bilik və bacarıqlar təkmilləşir, onlar müstəqil şəxsiyyət kimi formalaşır. Gənclik dövründə şəxsi inkişaf problemlərindən bəziləri bunlardır : özünüdərk, yüksəldilməsi, ünsiyyətə daxil olmaqla yeni bilikləri mənimsəmək, peşənin müəyyənləşdirilməsi, həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi, təhsilin planlaşdırılması, özünün idarə olunması, vəzifələrinin ödənilməsi kimi müstəqil yaşam bacarıqlarının təşviq edilməsi.

Eyni zamanda şagirdlər müstəqil yaşamağa meyilli olurlar. Bəziləri təhsillərini davam etdirməyi düşündüyü halda, digər bir qrup tək yaşamaq, ayrı evə köçmək xəyallarında olurlar. Valideynləri ilə müəyyən konfliktlər yaşaya bilər, eyni zamanda dostlarını həyatının mərkəzində qoyub onlarla daha çox vaxt keçirmək, onlar arasında nüfuza sahib olmaq arzularında olurlar. Gənclərin şəxsi inkişafı bir çox formalarda özünü göstərir. Bunlara özünüidarənin öyrənilməsi, ünsiyyət təlimləri, özünümotivasiya, qrup fəaliyyətləri daxildir. Bütün bunlar özünütərbiyəni vacib edən xüsusiyyətlərdir. Daha yaxşı həyat , gözəl gələcək üçün müsbət və nöqsanlı cəhətləri görməyi bacarır. Onlar öz şəxsiyyətlərini bütövlükdə qiymətləndirməyi bacarırlar. Təbii ki ilk gənclik dövründə şagirdlərə bunu həyata keçirmək çətinlik törədir. Özünüdərk etmə öz fəaliyyətləri zamanı hərəkətlərinin qiymətləndirilməsi ilə ortaya çıxır. Bu fəaliyyət zamanı o öz ehtiyaclarının ödəyir ki , bu ehtiyaclar xarici ehtiyaclardan daha çox daxili ehtiyaclardır. Deməli hərəkətverici qüvvələr , fəaliyyətə sövq edən daxili ehtiyaclardır. Özünüdərk həyatın mənasını axtarmaq və xoşbəxtliyə çatmaq üçün cəhdlərdə özünü göstərir.

İBTİDAİ SINIF MÜƏLLİMİNİN TƏRBYƏDİCİLİK İŞİ

Ömərova N.E.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Müəllim peşəsi onun şəxsiyyəti ilə həmahəng olan peşədir, sənətdir. Müəllim deyəndə uşağın da, böyüyündə ilk növbədə göz önünə gətirdiyi onun hərəkət və davranışı olur. Yəni, müəllimdirsə hərəkət və davranışında müəyyən ölçü vardır, yersiz hərəkət, yersiz davranış ona yaddır, sözlərində səmimidir, səliqəsi, geyimi, insanlarla qarşılıqlı münasibətləri müəyyən edilmiş normalara uyğundur, biliklidir, hər şeydən xəbərdardır, bir sözlə, tərbiyəlilik nümunəsi, mənəviyyət etalonudur. Elə məhz buna görədir ki, müəllim adı, müəllimlik peşəsi bütün cəmiyyətlərdə ən nüfuzlu, ən hörmətli peşə, müəllim adı ən yüksək ad hesab olunur. “Mən müəllim adından yüksək ad tanımıram” - kəlamını deyən Böyük Öndər Heydər Əliyev məhz bunları nəzərdə tuturdu. Pedaqoji peşə formalaşdıqdan sonra müəllimlər həm təlim, həm də tərbiyəvi funksiyaları birləşdirən həyata keçirməyə başladılar. Buna görə də cəmiyyətdə müəllim tək təhsil verən kimi deyil, həm də tərbiyəçi kimi qəbul edilmişdir. Müəllim həm də tərbiyəçi, tərbiyə verəndir. Bu onun ən əsas funksiyalarından biridir. Müəllimin tərbiyəvi təsiri çox güclüdür. Xüsusən ibtidai siniflərdə şagirdlər

müəllimi qeyri-şərtsiz qəbul edir, onun bütün tapşırıqlarını yerinə yetirməyə çalışır və onun dediklərini ən düzgün, ən ağıllı hesab edirlər. Əslində bəzə də olmalıdır.

Müəllimin tərbiyəçilik vəzifəsi başlıca olaraq onun apardığı dərs prosesində, təlim zamanı reallaşır. Bəzən elə düşüncələr olur ki, müəllimin tərbiyəçilik işi onun şagirdlərlə müəyyən tərbiyə işləri aparmasından ibarətdir. Sınıf rəhbəri kimi onlarla müəyyən tərbiyə işlərini həyata keçirməkdir. Bunlar da vacibdir. Lakin ənvacibi odur ki, müəllim təlim prosesinin tərbiyəvi imkanlarını üzə çıxara bilsin və onun təsirinə nail ola bilsin. Dərs və bütövlükdə təlim prosesi tərbiyə imkanları ilə zəngindir. Müəllimin dərslərin daxilindəki tərbiyəvi üsulları üzə çıxarıb şagirdlərə çatdırması bu prosesdə əsas yer tutur. Müəllim yeni mövzunun tədrisinə hazırlaşarkən bu hazırlıq işində dərslərin tərbiyəvi funksiyasının reallaşdırılmasına xüsusi fikirverməli və onun şagirdlərə çatdırılmasına çalışmalıdır. Ümumtəhsil məktəblərində tədris fənlərinin xarakteri elədir ki, hər bir dərslərin özündə tərbiyəvi üsullar vardır. Lakin görkəmli rus pedaqoqu N.İ. Piroqovun belə bir fikrini yaddan çıxarmaq olmaz ki, bu üsullar çox zaman dərslərdə olur və bəzən səthi, müşahidəçi üçün görünməz qalır. Bundan istifadə etməyən müəllim isə K.D. Uşinskiy dərslərini kimə "Uşaqlar üzərində ən başlıca və gerçək təsir vasitələrini itirmiş olur".

İbtidai sinif şagirdləri müəllimin biliyinə, öyrətmə bacarığına və səriştəliliyinə qarşı çox həssasdırlar. Burada üzə çıxan hər hansı bir səthilik, edilən səhlənkarlıq, buraxılan səhv şagirdlər tərəfindən çox tez duyulur və ona qarşı dərhal reaksiya verilir. Şagirdlər müəllimin tədris etdiyi fənni yaxşı bilməməsini və ya öyrədə bilməməsini ona güzəştə getmirlər. Burada müəllimin digər keyfiyyətləri onun üstünü örtə bilmir. Buna görə də hər bir müəllim, xüsusən yeni yaradıcılığa başlayan gənc müəllim buna daim fikir verməlidir. Buna görə də ibtidai sinif müəllimi bu cəhətini yaddan çıxarmamalı və onun tərbiyəvi imkanlarını nəzərdən qaçırmamalıdır. Lakin dərslərin tərbiyəvi funksiyası təkcə onun məzmununda olan potensial imkanlarla məhdudlaşmır. Dərs, təlim prosesi özü-özlüyündə həm də tərbiyə prosesidir. Burada mövcud olan qaydalar, dərslərin düzgün təşkili, aparılması, şagirdlərin dərs boyu fəallığa cəlb edilməsi üsulları, müəllim-şagird münasibətləri, pedaqoji əməkdaşlıq, dərslərdə müəllimin davranışı, onun şəxsi nüfuzu və nümunəsi, şagirdlərin nizam-intizamı, verilən tapşırıqların məsuliyyətinin dərk edilməsi, tələblərin reallaşdırılması və s. amillər də tərbiyəyə güclü təsir göstərir. Buna görə də təlim prosesində müəllim həm də tərbiyəçilik funksiyasını reallaşdırır ki, bunun da səmərəliliyi onun peşəkarlığından və səriştəliliyindən çox asılıdır.

Müəllim həm də sinif rəhbəridir, dərslərdənəzar tərbiyəvi işlərin bilavasitə təşkilatçısı və rəhbəridir. Bu istiqamətdə tərbiyə işlərinin səmərəli olması onun pedaqoji məharətindən, səriştəsindən çox asılıdır. Müəllim, sinif rəhbəri tərbiyə işlərinin metodikasına, texnologiyasına daha dərindən bələd olduqda onun apardığı tərbiyə işlərinin təsiri də bir o qədər güclü olur. Son illər məktəblərimizdə interaktiv təlim metodları ilə aparılan dərslər həm müəllimlər, həm də şagirdlər tərəfindən maraqla qarşılanır. Müşahidə etdiyimiz dərslər də bunu deməyə imkan verir ki, hətta zəif şagirdlər belə bu tipli dərslərdə fəallıq göstərilirlər.

V.A. Suxomlinski yazırdı: "Şagirdlərlə yalnız dərslərdə-müəllim stolunun bir tərəfində o, digər tərəfində şagirdlər olmaqla görüşən adam uşaq ruhunu bilmir, uşağı tanımayan adam isə tərbiyəçi ola bilməz. Belə adam üçün uşaqların fikirləri, hissləri və arzuları həmişə bağlı olur. Müəllim stolu bəzən elə bir daş divara çevrilir ki, həmin divarın arxasından o öz "düşməninə"- şagirdlərə qarşı "hücuma" keçir; lakin çox vaxt bu stol mühasirəyə alınmış qalaya çevrilir və "düşmən" həmin qalanı tənqəd götürməklə fəth edir, orada gizlənmiş "hərbi rəis" isə özünü əlləri və ayaqları bağlı hiss edir". Lakin təəssüf ki, məktəbə, təhsilə, müəlliməmüasir yanaşmaların olduğu və yeni tələblərin verildiyiindiki dövrdə də məktəblərimizdə belə müəllimlər vardır. Belə şəraitdə isə nə yaradıcı düşüncədən, nə də əməkdaşlıqdan söhbət gedə bilməz.

QAÇARAQ UZUNUNA TULLANMANIN İNKİŞAF MƏRHƏLƏSİ VƏ ÖYRƏDİLMƏ METODİKASI

Rəhimova X.S.

Gəncə Dövlət Universiteti

Dünyada idmanın kraliçası adlandırılan- yüngül atletikaya daxil olan tullanmalar bölməsinə aid olan məşqlər bir çox nəsillərin əsas bədən tərbiyəsi vasitəsi olmuşdur. Tullanmalar gözəl fiziki hərəkətlərdir. Bunlar bütün bədəni inkişaf etdirir. Qıç və bədən əzələlərini möhkəmləndirir. Uzununa tullanma idmançıları fiziki cəhətdən yaxşı inkişaf etmələri üçün aşağıdakı vəzifələri öyrənməlidir

1. Ümumi hazırlıq səviyyəsini;
2. Qaçaraq uzununa tullanma texnikasını;
3. Qaçış sürətini artırmaq;

4. Qüvvənin inkişafını;
5. Tullanma qabiliyyətini;
6. Mənəvi və iradi keyfiyyətlərin səviyyəsini;
7. Yarışlarda iştirak etmə təcrübəsini.

Uzununa tullanma- tullanmalar üzrə yarışlara daxil edilən növlərdən texniki cəhətdən ən sadəsi və geniş yayılanıdır. Uzununa tullanma yerindən və ya qaçaraq icra olunur. İcra hərəkətinə görə üfüqi tullanma qrupuna daxil olan uzununa tullanma maksimum qüvvə ilə yerinə yetirilir. Uzununa tullanmanın fazaları: qaçış, təkan, uçuş və enmədir. Qaçaraq uzununa tullanmanın üsulları: qıçları bükərək tullanma, açıqlaraq tullanma, qayçıvari və addımlama.

Qaçış fazası- startdan başlayan, getdikcə sürətini artıran fazadır. Sürət qaçışının uzunluğu məktəblilər üçün oğlanlar 20-25 m, qızlar 15-20 m; yuxarı yaşlı məktəblilər üçün 30-35 m; kişilər 40-45 m, qadınlar 30-35 m. Təkan bucağı 60° - 70° . Qaçış addımlarının miqdarı kişilərdə 19-24-ə, qadınlarda isə 18-21-ə çatır. Qaçışın axırında sürətin artırılması təkanə kömək edir. Təkan fazasını 3 mərhələyə bölmək olar: ayağın təkan yerinə qoyulması, amortizasiya və sıçrayış. Bu fazanın əsas məqsədi maksimum sürətlə hərəkət edən idmançının bədənini müəyyən bucaq altında yuxarıya-irəliyə istiqamətləndirməkdir. Ayağın qoyulması dərindən başlayaraq, sürətlə pəncəyə keçməklə icra olunur. İdmançı ayağını təkan taxtası üzərinə qoyan zaman bədən şaquli vəziyyətə almalıdır. Diz və baldır pəncə oynaqlarından bükülür. İdmançı amortizasiya fazasına keçir və bədənə ağırlığı təkan ayağı üzərinə keçir. Sıçrayış zamanı qolların hərəkəti ilə bədən yuxarı və irəli dartılır. Sıçrayışda addımlama üsulundan istifadə olunur. Sıçrayışdan sonra idmançı uçuş fazasına keçir. Uçuş fazası-gövdənin təkan zamanı yuxarıya-irəliyə istiqamətlənmiş trayektoriya üzrə hərəkətini təmin etmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Uzununa tullanmanın bütün üsullarında yerə enmə eyni qayda ilə həyata keçirilir. Enməni idmançı irəli, yaxud irəli kənara yığılmaqla icra edir. Yerə enmə fazası-üfüqi tullanmalarda yerə enmənin hərəkət trayektoriyasına yaxın icrası üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Yerə enmə uçuşun hərəkət trayektoriyasının enmə nöqtəsindən başlayır. Bu zaman idmançı gövdəni düz saxlamağa və qıçları mümkün qədər diz oynaqından düzəldərək irəliyə atmağa çalışmalıdır.

Uzununa tullanmada məqsəd üfüqi maneələri dəf etməkdir. Tullanmalar sürət-güc hərəkəti qabiliyyətini inkişaf etdirir. Qaçaraq uzununa tullanma bölməsinə seçim-Tullanma idman növü üzrə qəbul 4 qrupa bölünür:

1. İbtidai hazırlıq qrupu
2. Təlim məşq qrupu
3. İdman ustalığının artırılması qrupu
4. İdman ustalıq qrupu

İbtidai hazırlıq qrupunun 1-ci ilində 10 yaşlı şagirdlər 1 ştatda 3 qrup 10 nəfər olmaqla, həftəlik dərs yükü 6 saatdır. Qrupda normativ yoxdur.

İbtidai hazırlıq qrupunun 2-ci ilində 11 yaşlı şagirdlər 1 ştatda 3 qrup 10 nəfər olmaqla, həftəlik dərs yükü 8 saatdır. Keçid normativi verilir.

Təlim məşq qrupunun 1-ci ilində 11-12 yaşlı şagirdlər 1 ştatda 3 qrup 8 nəfər olmaqla, həftəlik dərs yükü 12 saatdır. Test normativi verilir.

Təlim məşq qrupunun 2-ci ilində 13-14 yaşlı şagirdlər 1 ştatda 3 qrup 8 nəfər olmaqla, həftəlik dərs yükü 16 saatdır. Norma verilir.

Təlim məşq qrupunun 3-cü ilində 14-15 yaşlı şagirdlər 1 ştatda 2 qrup 6 nəfər olmaqla, həftəlik dərs yükü 18 saatdır. III dərəcə normativi verilir.

Təlim məşq qrupunun 4-cü ilində 15-16 yaşlı şagirdlər 1 ştatda 2 qrup 6 nəfər olmaqla, həftəlik dərs yükü 20 saatdır. III dərəcə normativi verilir.

Təlim məşq qrupunun 5-ci ilində 16-17 yaşlı gənclər 1 ştatda 2 qrup 6 nəfər olmaqla, həftəlik dərs yükü 20 saatdır. II dərəcə normativi verilir.

İdman ustalığının artırılması qrupunun 1-ci ilində 17-18 yaşlı gənclər 1 ştatda 1 qrup 5 nəfər olmaqla, həftəlik dərs yükü 22 saatdır. II dərəcə normativi verilir.

İdman ustalığının artırılması qrupunun 2 -ci ilində 18-19 yaşlı gənclər 1 ştatda 1 qrup 5 nəfər olmaqla, həftəlik dərs yükü 24 saatdır. I dərəcə normativi verilir.

İdman ustalığının artırılması qrupunun 3-cü ilində 19-20 yaşlı gənclər 1 ştatda 1 qrup 4 nəfər olmaqla, həftəlik dərs yükü 28 saatdır. 50% idman ustalıqına namizəddirlər.

İdman ustalıq qrupunun 1-ci ilində 20 yaşlı gənclər 1 ştatda 1 qrup 3 nəfər olmaqla, həftəlik dərs yükü 30 saatdır. İdman ustalıqına namizəddirlər.

İdman ustalıqı qrupunun 2-ci ilində 21 yaşlı gənclər 1 ştatda 1 qrup 3 nəfər olmaqla, həftəlik dərs yükü 30 saatdır. 50% idman ustasıdırlar. Yığma komanda.

İdman ustalıqının 3-cü ilində 22 yaşlı gənclər 1 ştatda 1 qrup 3 nəfər olmaqla, həftəlik dərs yükü 30 saatdır. İdman ustasıdırlar.

Tarixi çox qədim olan atletikanın qaçaraq uzununa tullanma növü üzrə kişilər arasında Dünyanın ən güclü idmançıları:

1. Mayk Pauele ABŞ 8m 95sm;
2. Karl Lyuis ABŞ 8m 87sm;
3. Bab Bimo ABŞ 8m 90sm;
4. Larri Miriks ABŞ 8m 74sm;
5. İrik Valder ABŞ 8m 74sm;
6. Duayt Fillips ABŞ 8m 74sm;
7. İrvinq Saladino Panama 8m 73sm;
8. İvan Petroko Kuba 8m 71sm;
9. Luis Satumas Yunan 8m 66sm;
10. Ralt Bostom ABŞ 8m 34sm.

Yüngül atletika məşğələlərinin səmərəli təşkilində onun xarakterinə uyğun yerlərin düzəldilməsi vacibdir. Yəni uzununa və hündürlüyə tullanmaq üçün çuxurlar, təkən nöqtələri və sahələrin xətlənməsi, səliqə səhmanda və təmiz saxlanması şagirdlərin yüngül atletika məşğələsinə həvəsini artırır, estetik zövqünü inkişaf etdirir.

TƏHSİL BƏŞƏRİYYƏTİN MƏNƏVİ TACIDIRSA, MÜƏLLİM BƏŞƏRİYYƏTİN MƏNƏVİ TACININ BRİLLİANT DAŞIDIR

Raisli Ü.H.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Müəllim sisteminə malik olmaq bu və ya digər bir dövlətin gələcəyinin təmin edilməsi və müstəqilliyinin əbədiyi üçün mühüm şərtlərdən biridir. Müəllimlər tarix boyu cəmiyyətin ən fədakar, cəfakəş, qayğıkeş, etibarlı dayağı olmuşdur. Bütün cəmiyyətin sifarişini yerinə yetirmək kimi ağır bir işi öz çiyinlərində daşıyan bu zümrə hər cür hörmət və qayğıya layiqdir. Gözünün nuru, beynin ziyası, ürəyinin istisi ilə ömrü boyunca nəsil-nəsil vətəndaşlar yetişdirən bu insanlar qədər bilənlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişlər. Bu və ya digər peşə sahibləri yetişdikləri mövqeyə görə daha çox öz müəlliminə borclu olduğunu iftixarla ifadə etmişlər. Makedoniyalı İskəndər müəllimin insane həyatında rolunu belə qiymətləndirmişdir: "Yaşamağım üçün atama, yaxşı yaşamağım üçün isə müəllimimə borcluyam" (Onun müəllimi əfsanəvi filosof Aristotel olmuşdur). Müəllim haqqında nə qədər qiymətli fikirlər söylənsə də, müəllim nüfuzunu yüksək tutmaq və onu enməyə qoymamaq ən çox müəllimin özündən asılıdır. Sırr deyil ki, hər kəs müəllim ola bilər, lakin o da həqiqətdir ki, əsl müəllim olmaq hər oğulun, hər qızın hünəri deyil. Bütün sahələrdə nüfuz qazanmaq çox çətin, onu itirməkdə bir o qədər asandır. İllərlə qazanılan nüfuzu bir an içərisində itirmək olsa da, onu bərpa etmək qeyri-mümkündür. Ona görə deyiblərdə: "Pis adın çıxmaqdan, gözün çıxmağı yaxşıdır".

Bütün dövrlərdə müəllim peşəsinin əhəmiyyəti, şərəfliliyi, yüksəkliyi barədə müdrik kəlamlar söylənmişdir. Məhəmməd Peyğəmbər alimləri yer üzünün çırağı, nuru adlandırır, biliyi bilməyənlər arasında yaymağı ən böyük sədəqə hesab edir, bilikli adamın üzünə baxmağı, onunla oturub – durmağı ibadət sayır, bilik öyrədən və bilik öyrənən arasında xoş münasibəti vacib hesab edirdi: "Kimdən bilik öyrənirsinizsə, ona hörmət edin, ona qarşı mehriban olun. Kimə bilik öyrədirsinizsə, ona qarşı da mehriban olun". Dünya fəthi Makedoniyalı İsgəndər öz müəllimi Aristotel haqqında demişdir: "Valideynlərim mənə göydən yerə endirdi, müəllimim isə yerdən göyə qaldırdı". Ulu öndər Heydər Əliyev "Müəllim adı ən yüksək addır. Mən yer üzün də müəllimdən yüksək ad tanımıram" demişdir. O da təsadüfi deyil ki, Heydər Əliyev Azərbaycanda ona təklif olunan müxtəlif fəxri adlardan yalnız "Xalq müəllimi" fəxri adını məmnuniyyətlə qəbul etmişdir.

Müxtəlif dövrlərdə yaşamış müdriklərin müəllim haqqında deyimləri göstərir ki, dövründən asılı olmayaraq, həmişə əsl Müəllim milli sərvət kimi qəbul edilmişdir. Dünyanı dəyişən, idarə edən, tarixi yaradan dahi şəxsiyyətləri də müəllim yetişdirmişdir. Məlumdur ki, pedaqoji konsepsiya da bütün dövrlərdə "kimi öyrətmək", "nəyi öyrətmək" və "necə öyrətmək" suallarına cavab axtarılmışdır və bu gün də

axtarılmaqdadır. Mənə elə gəlir ki, hərşeydən əvvəl "kim öyrədir" sualına cavab tapmaq lazımdır. Müəllim hansı keyfiyyətlərə malik olmalıdır ki, onun şagirdləri öz ölkəsinə və millətinə layiqli vətəndaşlar kimi yetişsinlər? Zənnimcə, müasir müəllim şagirdi potensial imkanlarını nəzərə almaqla istiqamətləndirməyi bacarmalı, yaradıcı olmalıdır. Bu cəhətdən obrazlı şəkildə desək, müəllimlik yaradıcılıqdır, müəllim əməyindəki yaradıcılıq yazıçının, bəstəkarın və rəssamın əməyindəki yaradıcılıqdan heç də az deyil, bəlkədə ondan daha ağır və məsuliyyətlidir. Uzun müddət ərzində müəllimlər pedaqoji prosesi ənənəvi təlim metodları üzərində qurub və müəyyən uğurlar da qazanıblar. Bir çox hallarda məzmun islahatlarını forma dəyişiklikləri ilə eyniləşdirir, müasir təlim texnologiyalarının tətbiqini sinif dərs prosesində şagirdlərin qruplara bölünməsi və şagird masalarının düzülüşünün dəyişdirilməsi kimi başa düşürlər, mahiyyətcə isə ənənəvi yolla fəaliyyət göstərməyə cəhd göstərilir. Müasir dövrdə müəllimlərin ixtisas hazırlığı ilə yanaşı, tərbiyəvi işlərin təşkili və aparılmasının forma və metodları haqqında dərin bilik və bacarıqlara malik olmaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

KÜÇƏ UŞAQLARININ ƏMƏYİNİN XARAKTERİSTİKASI

Rüstəmli J.R.

Bakı Slavyan Universiteti

Küçə uşaqlarının çox hissəsi məhz imkansızlıqdan, işsizlikdən dolayı küçə həyatına yönəlir. Buna əsaslanaraq demək olar ki, bu yeniyetmə və uşaqlar müəyyən fəaliyyətlərlə məşğul olaraq öz əmək haqqlarını qazanırlar. Bəs bu uşaqların gəlir mənbəyi hansı fəaliyyətlər nəticəsində əldə olunur? Bu problem əsasın da bir çox araşdırma və sorğular aparılmışdır.

2016-cı ildə Bakı şəhərində küçə uşaqları ilə aparılan sorğuya əsasən bu uşaqların əksəriyyəti şüşə qabları və metal tullantıları yığıb təhvil verməklə gəlir əldə edirlər. Uşaqların 25 faizi maşın yumaq, 25 faizi isə dilənmək yolu ilə pul qazanır. Bu cür uşaqlar əsasən 10-11 yaşlarından işləməyə başlayırlar. Maraqlısı budur ki, yaş artdıqca qızların işləmə faizi artdığı halda oğlanlarda bu faiz göstəricisi azaldılır. Belə ki, 9 yaşında işə başlayan oğlanların faiz göstəricisi 4,2 faiz olmasına baxmayaraq, qızlarda bu faiz göstəricisi 2,3 faiz təşkil etmişdir. Lakin 16 yaş aralığında olan qızların 14 faizi işlədiyi halda, bu faiz oğlan uşaqlarından 1,8 faizə düşmüşdür. Küçə uşaqlarının müəyyən faizi, yəni oğlanların 14 faizi, qızların isə 44 faizi ailə üzvlərinin məcburiyyəti nəticəsində iş həyatına başlasa da, istədiklərini almaq üçün işləyənlərin faizi oğlanlarda 16, qızlarda isə 14 faizi göstərmişdir. Bəzi uşaqlar isə məhz ailəsinə kömək məqsədi ilə könüllü olaraq bu iş fəaliyyətləri ilə məşğul olurlar.

Küçədə uşaqların məşğul olduqları fəaliyyət sahələri də bir-birindən fərqlənir. Bu zaman oğlan uşaqlarına düşən güc daha çox olur. Oğlan uşaqlarının əksəriyyəti fiziki işlə, yük daşımaq, maşın yumaq, şüşə qabları yığıb təhvil vermək və s. Kimi işlərlə məşğul olduğu halda, qız uşaqları əsasən dilənmək yolu ilə pul qazanmağa daha çox yönəliirlər. Bununla yanaşı sorğu əsasında uşaqların nə üçün küçə mühitində pul qazanmağa yönəlməklərinin də səbəbləri müəyyən edilmişdir. Bunlardan 20,2 faizi valideynlər və ya bacı-qardaş tərəfindən işləməyə məcbur edilənlər; 4,3 faizi yanlarında yaşadığı qohumları tərəfindən işləməyə məcbur edilənlər; 45,2 faizi ailəsinə kömək etmək üçün pul qazananlar; 15,9 faizi istədiyi şeyləri almaq üçün pula ehtiyacı olanlar, buraya narkotik almaq istəyi aid edilməyib; 3,4 faizi özünü asılı hesab etməmək üçün cibində pul olmasını istəyənlər; 10 faizi acından ölməmək üçün işləyənlər; 1 faizi isə narkotik maddə almaq üçün işləyənlər olmuşdur. Ümumi olaraq küçədə yaşayan uşaqların 80,3 faizinin işlədiyi; 2,4 faizinin valideynlərindən pul aldıkları; 88,5 faizinin humanitar yardım və müavinət aldıkları və 42,3 faizinin qeyri-qanuni gəlir hesabına dolanırları məlum olmuşdur.

KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNƏ ADAPTASIYASININ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Rüstəmov G.Ə.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Təlim fəaliyyətinə adaptasiya həm nəzəri, həm də tətbiqi problem kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə uşaqların təlim fəaliyyətinə adaptasiyasının müəyyənəşdirilməsi vacib amillərdən biridir. Təcrübə göstərir ki, məktəbə yeni daxil olmuş uşaq öz həyat tərzində, gün rejimində, onu əhatə

edənlərlə münasibətdə dəyişiklik etmədən məktəb həyatına uyğunlaşa bilmirlər. Onların əksəriyyəti asanlıqla və tez yorulurlar. Xüsusilə də, birinci sinfə qəbul olmuş uşaqlar öz davranışlarını tənzim etməkdə çətinlik çəkirlər. Adaptasiya müəyyən fəaliyyətin tərkibində baş verən dəyişikliklər nəticəsində kompleks ziddiyyətlərin uyğunlaşması prosesidir. Uyğunlaşma eyni zamanda çoxfunksiyalı dəyişikliklərin qarşılıqlı iyeərxik təşkili prosesidir. Adaptasiya universal fenomen kimi dəyişən şəraitə uyğunlaşma prosesində meydana gəlir. Adaptasiya yeni mühitdə normal davranış formalarını bərpa edir. Əgər adaptasiya prosesi baş verməsə yeni fəaliyyətin tənzimlənməsi pozular və nəticədə bir sıra çətinliklər yaranardı. Tədqiqatçılardan: N.M.Aksarına və P.Jukovoy adaptasiya probleminin uşaqların fərdi xüsusiyyətlərindən, sinir sistemindən asılı olduğunu göstərmişlər. Uşaqların yeni təlim fəaliyyətinə adaptasiyası onların psixoloji xüsusiyyətlərindən, emosional rifahından, hər şeyi öyrənmək bacarığına yiyələnməkdən və məntiqi təfəkkürün inkişafından çox asılıdır.

Kiçik məktəb yaşlı uşaqlar üçün əlverişli uyğunlaşmanın əsas göstəriciləri aşağıdakılardır:

- uşaqların psixi, fiziki sağlamlılıqlarının qorunub saxlanması;
- müəllim və şagirdlərlə münasibətin, ünsiyyətin yaradılması;
- uşaqların adekvat davranışının formalaşması;
- təlim fəaliyyətində bacarıqların mənimsənilməsi.

Uşaqların təlim fəaliyyətinə adaptasiyası zamanı köhnə fəaliyyətlə yeni fəaliyyət arasında əlaqə yaratmaq zəruridir. Bu yeni sistemin ardıcıl mənimsənilməsinə imkan verir. Uşaqların adaptasiya problemini həll etmək üçün aşağıdakı qaydalara riayət edilməlidir: 1/ sağlamlığı qorumaq; 2/ əqli qabiliyyətləri və şəxsi keyfiyyətləri inkişaf etdirmək; 3/ təlim və tərbiyə arasında qanunauyğunluğu təmin etmək. Kiçik yaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətinə uğurlu adaptasiya etdirmək üçün adaptativ imkanlardan obyektiv istifadə etmək, onlarda arzuolunmaz xüsusiyyətlərin qarşısını almaq, düzgün diaqnoz qoymaq, uyğunlaşma yolunda lazım olan elementlərdən uğurla istifadə etmək lazımdır. Təlim fəaliyyətinə adaptasiyada uğurlu nəticə əldə etmək üçün uşaqların inkişafı, maraqları, tələbatları və fərdi xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Məlumdur ki, hər bir uşağın ümumi fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri bir-birindən fərqlənir. Uşaqların bəziləri diqqəti özlərinə çəkə bilir, diqqət mərkəzində olur, digərləri isə sakit danışır və çətinliklə müəllim və həmyaşıdları ilə ünsiyyət qururlar. Kiçik məktəb yaşlı dövründə olan uşaqlara uğurlu adaptasiya üçün həmyaşıdları ilə ünsiyyət yaratmağa imkan yaradılmalıdır. İlk günlər şagirdlərin əksəriyyəti təlim fəaliyyətinin sistemi ilə uyğunlaşa bilmirlər. Yeni təlim fəaliyyətinə daxil olan uşağın adaptasiyasının davamlı və uğurlu olması üçün onları yeni şəraitlə sistemli şəkildə tanış etmək lazımdır. Əgər sinif müəllimi şagirdlərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini bilməsə o zaman uşaqlarda emosional stress hallarının yaranmasına səbəb olacaqdır ki, buda uşağın daha ləng adaptasiyasına səbəb olur.

Beləliklə, problemin tədqiqi ilə bağlı apardığımız araşdırmalar onu qeyd etməyə əsas verir ki:

1. Adaptasiya müsbət və mənfi psixoloji xüsusiyyətlərlə nəticələnən prosesdir. Adaptasiya daxili və xarici şərtlər əsasında yaranır. Uşaqların adaptasiya sistemində ətraf mühitin zərərli təsirlərindən təcrid olmaq imkanı və müxtəlif psixoloji fəaliyyətin mexanizmləri kimi səciyyələndirilir. Uşaqlarda adaptasiya prosesi müəyyən nəzarət mexanizmləri altında həyata keçirilir.

2. Kiçik yaşlı məktəblilərin psixoloji adaptasiyasının özünəməxsus xüsusiyyətləri və strukturu vardır. Təlim fəaliyyətində kiçik yaşlı məktəblilərin uğurlu adaptasiyası onların təlim marağından, tələbat sahəsindən, yaş xüsusiyyətlərindən və s. asılıdır.

3. Uşağın təlim fəaliyyətinə uğurlu adaptasiyasının əsasını ona qarşı həssas, qayğılı münasibət təşkil edir. Bu münasibəti daxili qüvvələrlə ictimai təcrübənin məzmununu yaradır.

4. Təlim prosesində uğurlu adaptasiyasının əsas göstəricilərindən biri uşaqların məşğələdə fəallığıdır. Kiçik məktəb yaşlılar dərsdə bir qədər qüvvə sərf etməklə fəallıq göstərir, maraqlandıqca biliklərin mənimsənilməsinin mənasını anlayırlar ki, bu da onların yeni şəraitə adaptasiyasının əsasını qoyur. Adaptasiya problemi kiçik yaşlı məktəblilərin subyekt kimi öyrənmə fəaliyyətinin formalaşdırılmasıdır. İlk öncə təlim fəaliyyətinə adaptasiya dövründə şagird sistemli davranışa yiyələnir ki, bu onların inkişafına uzun müddət təsir göstərir. Adaptasiya prosesi zamanı uşaq sosial psixoloji cəhətdən kollektiv ilə uyğunlaşır. Uşaqları yeni sosial funksiyalara, mədəniyyətə, davranış qaydalarına uyğunlaşdırmaq üçün sinif kollektivi ilə qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması vacib şərtlərdəndir.

5. Təlim prosesində intizamlılıq və mütəşəkkillilik uşaqların uğurlu adaptasiyasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Sinifdə təlim prosesinin optimal təşkili, kollektiv işləmək, ev tapşırıqlarının mütəşəkkil şəkildə yerinə yetirilməsi və intizamlılıq məhz uğurlu adaptasiyanın əsas amilidir. Təlimin məhsuldar nəticələri onunla şərtlənir ki, bu prosesdə kiçik məktəblilər qarşıya məqsəd qoymaq, onun təxəyyül planını qurmaq və yerinə yetirmək kimi iradi iş imkanları əldə edirlər.

Beləliklə, problemin araşdırması ilə bağlı tədqiqat işimizdə verdiyimiz aşağıdakı təklifləri məqsədəuyğun hesab edirik: 1/ Təlim fəaliyyətində kiçik yaşlı məktəblilərin adaptasiyası optimallaşdırılsın. 2/ Təlim fəaliyyətinə uğurlu adaptasiya üçün əlverişli şərait yaradılsın. 3/Kiçik yaşlı məktəblilərin adaptasiyasını inkişaf etdirmək məqsədilə səmərəli korreksiya işləri təşkil olunsun.

QƏRAR QƏBULETMƏ PROSESİNDƏ ƏSAS YANAŞMALAR

Səfəraliyeva Ş.N.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Qərar qəbuletmə prosesini qərar qəbuletmə nəzəriyyəsi, yəni idarəetmə proseslərini müxtəlif təbiətli mürəkkəb sistemlərlə nəzərdən keçirən elm öyrənir. Bu elm iqtisadi və siyasi tələbatlar əsasında yaradılmışdır. Bu elmin sonrakı inkişafı kompüter texnikası və əməliyyatların tədqiqi, sistemli təhlil, süni intellektin yaradılması kimi elmi istiqamətlərin formalaşması ilə əlaqədardır. Hər hansı bir konkret qərar nadir hallarda müəyyən bir kateqoriyaya uyğun gəlsə də, qərar qəbuletmə prosesinin intuitiv, mühakimələrə (düşüncələrə) əsaslanan və ya rəşional xarakterə malik olmasını iddia etmək mümkündür.

Intuitiv qərarlar.

Təmiz (tam) intuitiv qərar – onun yalnız doğru olması hissi əsasında edilmiş seçimdir. Bu zaman qərar qəbul edən şəxs “lehinə” və “əleyhinə” kimi şüurlu müqayisələrlə məşğul olmur və hətta vəziyyəti başa düşməyə belə ehtiyac duymur. O yalnız seçim edir. Bizim fikir və ya altıncı hiss adlandırdığımız, məhz elə intuitiv qərardır.

Mühakimələrə əsaslanan qərarlar.

Bu cür qərarlar bəzən intuitiv hesab olunur, belə ki onların məntiqi aydın deyildir. Mühakimələrə əsaslanan qərarlar – biliklərlə və ya yığılmış təcrübələrlə şərtlənən seçimdir. Burada qərar qəbul edən şəxs mövcud vəziyyətlərdə seçimin alternativ variantlarının nəticələrini proqnozlaşdırmaq üçün əvvəllər oxşar vəziyyətlərdə baş verənlər haqqında biliklərdən istifadə edir. Sağlam düşüncəyə əsaslanaraq o keçmişdə uğur gətirmiş alternativini seçir. Təşkilatlarda bəzi vəziyyətlər (situasiyalar) təkrarlanma tendensiyasına malik olduğundan təşkilati qərarın əsası kimi mühakimələr faydalı sayılır. Belə halda, əvvəllər qəbul olunmuş qərardan yenidən istifadə etmək olar, hətta əvvəlkindən daha yaxşı (bu proqramlaşdırılmış qərarların əsas üstünlüyüdür). Ehtimal ki, vəziyyət unikal və ya mürəkkəb olan halda qərar qəbuletmə üçün ancaq bir mühakimənin olması kifayət etməyəcəkdir, belə ki, yeni və mürəkkəb vəziyyətə uyğunlaşma asan olmayacaqdır. Doğru qərar qəbul etmədikdə uğursuzluq təhlükəsi də istisna edilə bilməz. Lakin bir çox hallarda rəhbər qərara rəşional yaxınlaşaraq, düzgün seçim ehtimalını əhəmiyyətli dərəcədə artırma bilər.

Rəşional qərarlar.

Rəşional və mühakimələrə əsaslanan qərarlar arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, rəşional qərarlar keçmiş təcrübədən asılı deyildir. Rəşional qərarlar aşağıda təsvir olunan obyektiv analitik proseslər vasitəsi ilə əsaslandırılır.

Qərar qəbuletmə prosesinə xüsusi yanaşma. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

Mərkəzləşdirilmiş yanaşma – böyük sayda qərar qəbulunun əsas idarəetməyə məxsus olmasını tələb edən bir prosesdir.

Qeyri-mərkəzləşdirilmiş yanaşma – qərar qəbuletmə üzrə məsuliyyəti aşağı idarəetmə səviyyəsinə ötürür.

Fərdi yanaşma – yalnız bir şəxs (menecer) tərəfindən qəbul edilən qərardır. Bu yanaşma, düşünməyə vaxt olmadıqda, lakin qərar qəbuletmə dərhal vacib oluqda bir üstünlüyə malik olur.

Qrup yanaşması - daha çox məlumat toplamaq imkanına malikdir və iki kateqoriyaya bölünür:

- qrup bir nəfərdən daha asan qərar qəbul edir;

- qrup qərarı - idarəetmə qərarıdır. Burada menecerin hər konkret hadisə zamanı qərar qəbuletməsi, yəni təcəlliyyində olanları qərar qəbuletməyə cəlb edib-etməməsi vacib sayılır.

İştiraketmə sistemi.

İştiraketmə sistemi zamanı qərar qəbuletmədə bir nəfərdən artıq şəxs iştirak edir. İşçilərə onların maraqları ətrafında olan suallar barədə qərar qəbuletmədə iştirakına icazə verməklə böyük uğur qazanmaq olar, çünki belə hallarda suallar daha tez həllini tapır. Lakin əgər bu qərarlar işçilərə aid deyilsə, onda onların iştirakı vaxtın boş yerə sərf olunmasına səbəbdir. İştiraketmə sistemi qrup yanaşması ilə onunla bağlıdır ki, qrup qərar qəbul edir, ancaq iştiraketmə sisteminə menecer son sözü demək hüququna malik olur.

İştirakətmə sisteminin ən sadə formalarından biri “təklif qutusu”dur. Burada əməkdaşlar konkret problemlə bağlı yazılı təklifləri (istər imzalı olsun və ya olmasın) həmin qutuya atırlar. Sonda bu təklifləri menecer nəzərdən keçirir. Bu şəxslər iştirakətmə sisteminin hissəsinə çevrilirlər. Onlar bilirlər ki, qərar qəbuletməyə cəlb olunublar, ancaq qərar qəbuletmə ilə bağlı heç bir məsuliyyət daşmırlar.

Demokratik yanaşma – çoxluq hesabına qərarların qəbul edilməsi ilə bağlıdır. Bu yanaşmada “qaliblər” və “məğlub olanlar” vardır. Bundan başqa demokratik yanaşma əksər təşkilatların iyerarxik quruluşları ilə konfliktlərə (münaqişələrə) sadıqdır.

Bu yanaşmaya alternativ olaraq, qərar qəbuletmədə çox sayda insanları cəlb edən və bütün fikirlər arasında uzlaşma axtaran yanaşmanı göstərmək olar. Burada bütün fikir nöqtələrini cəlb edən mərkəzdə əksəriyyət insanların baxışları (nöqteyi-nəzərləri) olur, daha sonra isə ümumi fikir formalaşır (məsələn – səsvermə, konsensusun axtarış metodu).

Menecerlər bilməlidirlər ki, qrup yanaşmasından və iştirakətmə sistemindən istifadənin mövcud üstünlükləri vardır:

1. Problem daha geniş və dərin şəkildə başa düşüldüyü üçün problemləri qrupda həll edirlər.
2. Təsədüfii variant seçə bilirlər.
3. Qrupun ruh yüksəkliyi (həvəsləri, maraqları) motivasiya edilməlidir.
4. Təşkilati dəyişiklikləri bildikləri üçün, onların yeniliklərə olan inamsızlıqları təxirə düşür.

Qərar qəbuletmə prosesi.

Qərar qəbuletmə prosesi mürəkkəb və çoxtərəflidir. O çox sayda mərhələ və əməliyyatlardan ibarətdir. Sual olunur ki, qərar qəbuletmə prosesi neçə və hansı mərhələlərdən keçməlidir, və onların hər birinin konkret məzmununun hansı ziddiyyətlidir və menecerlər tərəfindən qeyri-bərabər həll olunur. Bu əsasən rəhbərin ixtisasından, vəziyyətdən, rəhbərin tərzindən (stilindən) və təşkilatın tərzindən asılıdır. Burada hər bir menecer üçün hər cür yanaşmanın güclü tərəflərini və məhdudiyyətlərini və qərar qəbuletmə proseduru başa düşmək vacib sayılır. Və eyni zamanda menecer vəziyyəti və şəxsi idarəetmə tərzini nəzərə alaraq mükəmməl variantı seçməyi bacarmalıdır. Qərar qəbuletmədə **klassik yanaşma** müəyyən prosedura əməl etməkdən və vacib hərəkətləri (əməliyyatları) yerinə yetirməkdən ibarətdir.

YENİYETMƏLİK YAŞ DÖVRÜNDƏ TƏFƏKKÜRÜN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Səfərova Q.T.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Yeniyetmənin idrak fəaliyyətində təfəkkür xüsusi yer tutur. İdrak fəaliyyətinin ən yüksək forması olmaq etibarilə təfəkkür insan şüurunun quruluşunda müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Hissi idrakdan fərqli olaraq təfəkkür sayəsində insan obyektiv gerçəkliyi daha düzgün və ətraflı surətdə dərk etmək imkanına malik olur. Təfəkkürün iştirakı sayəsində cisim və hadisələrin əlamətləri, onların psixoloji mahiyyəti əsaslı surətdə dərk olunur. Təfəkkürün bir fəaliyyət kimi təşəkkülü sisteməlik olaraq cisim və hadisələrin qanunauyğunluqlarının dərk olunması və aşkara çıxarılması üçün əsaslı real elmi zəmin yaradır. Təfəkkürün təşəkkülü yeniyetmənin əqli fəaliyyətinin inkişafına həlledici təsir göstərməklə idrak proseslərinin bütöv bir sistem halında formalaşması üçün imkanlar açır. Təfəkkürün inkişafı çox mürəkkəb bir prosesdir. Təfəkkürün formalarının inkişafı sosial-psixoloji amillərin fəal təsiri şəraitində reallaşır.

Yeniyetməlik yaş dövründə təfəkkürün və şagirdin intellektual fəaliyyətinin inkişafında əsaslı irəliləyiş baş verir. Təlim prosesi şagirdin ümumi əqli səviyyəsinin əhatə dairəsini genişləndirməklə onun biliklərə, müxtəlif fənlər üzrə məfhumlar sistemə yiyələnməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Təlim şəraiti şagirdin əqli fəaliyyətinin qarşısında yeni və ciddi tələblər qoyur. Belə şəraitdə cisim və hadisələrin mahiyyət xarakterli xassələrinin dərk olunması üçün vacib olan əqli əməliyyatlar sistemi formalaşır və idrak fəaliyyətinin yeni motivləri təşəkkül tapır. Təlim prosesində şagirdlər müəyyən məfhumlar sistemini ardıcıl olaraq mənimsəyirlər. Belə mənimsəmə prosesinin planauyğun təşkili tədris proqramlarının məzmununun həyata keçirilməsi prosesində reallaşır. Təlim prosesinin yeniyetmələrin mənimsəmə imkanları əsasında qurulması uşaq təfəkkürünün səmərəli istiqamətdə formalaşması üçün geniş imkanlar açır.

Təfəkkürün inkişafında yeniyetmənin təlim fəaliyyəti həlledici mövqeyə malikdir. Burada təlim prosesinin təşkili səviyyəsinin və onun şagirdin intellektual yaradıcılığının əsas ilkin amilinə çevrilməsinin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Yalnız yaradıcı fəaliyyət prosesinə istiqamətlənən təlim uşaq təfəkkürünün formalaşmasının həqiqi və real vasitəsi rolunu oynaya bilər. Formal xarakterə malik olan, əzbərçiliyə

əsaslanan və hafizənin zənginləşməsinə xidmət edən təlim prosesi şagirdin əqli fəaliyyətinin yaradıcı istiqamətini təmin etmir və bu işə nəticə etibarı ilə təfəkkürün səmərəli inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmır.

Yeniyyətə yaşı üçün səciyyəvi olan təlimin məzmunu şagirdin fəal qavrama fəaliyyəti ilə yanaşı, düşünmə, mühakimə yürütmək bacarığı tələb edir. Mənimsəmə prosesi bu əsasda qurulduqda şagirdlərdə düşünmə qabiliyyəti təşəkkül edir və onlar qarşıya çıxan idrak xarakterli məsələni dərk etməyə, qarşılaşdırmağa və müqayisə etməyə fəal surətdə meyl edirlər. Düşünərək dərk etmək bacarığı şüurlu mənimsəmə fəaliyyətinin əsas və aparıcı vasitəsinə təşkil edir. Yeniyyətinin təfəkkürünün inkişafı bilik və bacarıqların səmərəli mənimsənilməsi üçün əlverişli daxili şərait yaradır. Təlim yeniyyətinin əqli xüsusiyyətlərinin və imkanlarının inkişafına bilavasitə təsir göstərməklə təfəkkürün özünəməxsus fəaliyyət prosesi kimi formalaşması üçün şərait yaradır. Təfəkkürün fəaliyyət prosesi səciyyəvi daşınması yeniyyətinin təlim fəaliyyətinin quruluşunun müəyyənəlməsi və formalaşması zəminində istiqamətlənir. Təfəkkürün bir fəaliyyət prosesi kimi təzahürü onun əsas xassələrinin inkişafının xarakter və məzmunu ilə şərtlənir. Yeniyyətinin təlim işlərində təfəkkürün bir əqli fəaliyyət prosesi kimi cərəyan etməsində cisim və hadisələrin oxşar və fərqli əlamətlərinin müqayisə edilməsi mühüm məna kəsb edir. Müşahidələr göstərir ki, ilkin olaraq müqayisədə şagirdin qavrayış və hafizə fəaliyyəti, müqayisənin təzahürü şagirdin təfəkkür fəaliyyətinin inkişafının başlıca mərhələsinə təşkil edir. Müqayisə prosesində şagirdlər qarşılaşdırılan əşyaların və hadisələrin nəzərə çarpan və onların mənalandırılmasına xidmət edən əlamət və xüsusiyyətlərini ön plana çəkərək dərk edirlər. Təlim şəraitindən asılı olaraq öyrənilən cisim və hadisələrin bu və ya digər xassəsi şagirdin təhlil fəaliyyətinin obyektinə çevrilə bilər. Belə şəraitdə öyrənilən və müqayisə edilən hadisələrin, onların ayrı-ayrı əlamət və xüsusiyyətlərinin daha dərinlən başa düşülməsi üçün real imkan yaranır. Təlim prosesində müqayisənin bir idrak üsulu kimi tətbiqi cisim və hadisələrin əsas və ikincili əlamət və xassələrinin tam və dəqiqi surətdə öyrənilməsinə şərtləndirir. Belə olduqda şagirdlərdə mənimsədikləri məlumatlarda əsas xüsusiyyətləri ayırd etmək bacarığının inkişafı daha səmərəli xarakter daşıya bilər. Yeniyyətlər üçün tənqidi təfəkkürün nəzərə cərpacaq dərəcədə inkişafı səciyyəvidir. Onlar kiçik məktəblidən fərqli olaraq öz rəylərini, fikirlərini bildirməyə çalışır, hər şeyə tənqidi yanaşaraq dərslərin mətnində və ya müəllimin mühakimə- lərində "nöqsanlar" görürlər. Öz-özlüyündə bu təfəkkürün qiymətli keyfiyyətidir və onu inkişaf etdirmək lazımdır.

Yeniyyətinin idrak fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi bir daha göstərir ki, təfəkkür öz inkişafında çoxcəhətli bir yol keçir. Təfəkkürün inkişafı şagirdin idrak fəaliyyətinin formalaşmasının ümumi fonunda reallaşır. Uşağın idrak fəaliyyətinin bütöv bir sistem halında inkişafı təfəkkürün formalaşmasına güclü təkan verir. İdrak fəaliyyətinin formalaşması təfəkkürün inkişafını və onun yeni keyfiyyət mərhələlərinin təzahürünü şərtləndirir və təfəkkürün yeni forma və məzmununa malik olması üçün əlverişli şərait yaradır. Mənimsəmə şəraiti yeniyyətinin əqli xüsusiyyətlərinin psixoloji inkişafına təsir göstərməklə təfəkkürün özünəməxsus fəaliyyət kimi formalaşmasına zəmin yaradır. Təfəkkürün özünəməxsus fəaliyyət prosesinə çevrilməsində əqli proseslərin formalaşmasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Əqli proseslərin şagirdin mənimsəmə prosesinə daxil edilməsi öyrənmə şəraitini intellektuallaşdırır və şagirdin təfəkkürü mənimsəmənin əsas idrak istiqamətinə çevrilir. Bu dövr mücərrəd təfəkkürün inkişafı üçün senzitiv dövr hesab olunur. Konkret və əyani- obrazlı təfəkkür yerini mücərrəd nəzəri təfəkkürə verir. Yeniyyətlərin təfəkkürü geniş ümumiləşdirməyə cəhd və səy göstərməklə səciyyələnir. Hansı davranış formasını seçməsindən asılı olmayaraq yeniyyətlərdə təfəkkürün müstəqilliyi və tənqidiliyi özünü göstərir.

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD BOYLARI”NDA AİLƏ TƏRBİYƏSİNƏ VERİLƏN TƏLƏBLƏR

Sultanova G.N.

Bakı Slavyan Universiteti

Azərbaycan xalqı gənc nəslin düzgün tərbiyə olunmasına, cəmiyyətdəki münasibətlərin düzgün qurulmasına, hər bir gəncin cəmiyyətin mədəni və davranış tələblərinə uyğun yetişdirilməsinə hər zaman önəm vermişdir. Gənclərin mükəmməl şəkildə tərbiyə olunması, onların fiziki, əqli inkişafının vəhdətdə həyata keçirilməsi, əxlaqi və mənəvi dəyərlərə dərinlən yiyələnməsi xalqımız üçün qədim zamanlardan bu günə kimi maraqlı məsələlərdən olmuşdur. Bütün bunların ən gözəl nümunəsi türk xalqlarının çoxəsrlik tarixə malik dastanı “Kitabi-Dədə Qorqud”da öz əksini tapmışdır. Eposda nəzərə çarpan məsələlərdən elə ən başlıcası, oğuz ailələrində ailənin, cəmiyyətin tələblərini nəzərə almaq, adət- ənənələrə, tərbiyəvi tələblərə, sosial normalara uyğun davranmaqdır. Oğuz cəmiyyətində gələcək nəsillərin düzgün tərbiyə olunmasına

xüsusi diqqət yetirilirdi. Onlar oğlanların və qızların tərbiyəsini həyata keçirərəkən, oğuz xalqına məxsus bütün bacarıqlara yiyələnməsinə xüsusi diqqət yetirirdilər. Oğuzlar qız və oğlan olmasından asılı olmayaraq, hamının fiziki, əqli, əmək tərbiyəsinə önəm verir, cinsi fərq qoymadan hər bir oğuz gəncinin bu tələblərə cavab verməsini istəyirdilər. Oğuz cəmiyyətində düzgün tərbiyənin həyata keçirilməsində valideynlərin düzgün nümunəsi mühüm rola malikdir. Dastanda oğuz gəncləri həmin dövr üçün xarakterik olan bir çox bacarıqlara çox zaman, məhz valideynlərinin şəxsi nümunəsində, onları müşahidə etməklə yiyələnirdilər. Bu tələb, müasir dövrümüzdə də tərbiyədə nümunə metoduna uyğun gəlir. Deməli, dastanın tarixi çox qədim zamanlara gedib çıxsada, dövrümüz, cəmiyyətimiz üçün bu gün də aktual olan bir çox tərbiyəvi məsələlərlə səsleşir.

Dastanı təhlil edərkən məlum olur ki, müasir pedaqogika elmində tərbiyənin prinsipləri olan yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması və tələblərdə vahidlik prinsipi həmin dövürdə elimdə olmasada, tərbiyə prosesinin içində mövcud olmuşdur. Belə ki, oğuz gənclərinin qarşısına qoyulan tələblər yaş dövürlərinə görə bir qədər fərqlənirdi. Kiçik yaşlardan dayələrin himayəsində böyüyən uşaqlar üçün 15 yaşına kimi tələblər daha sadə idi, xüsusilə də oğlanlar üçün. Lakin 15 yaş tamam olduqdan sonra ailə üzvləri onların qarşısına daha başqa tələblər qoyurdu. Oğuz ailələrində tərbiyənin ən gözəl tərəfi, ailədə ananın, atanın və hətta bütün cəmiyyət üzvlərinin uşaqlar qarşısında qoyduqları tələblərin eyni olması idi. Onlar gənc nəsilə hansı cəhətləri görmək istədiklərini dəqiq şəkildə bilir və tərbiyə prosesi vahid tələblər əsasında kompleks şəkildə həyata keçirilirdi.

ФОРМИРОВАНИЕ У СТАРШЕКЛАССНИКОВ ЭСТЕТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В СИСТЕМЕ ИЗУЧЕНИЯ УЧЕБНЫХ ДИСЦИПЛИН

Акберова Т.А.

Бакинский славянский университет

В контексте достижения цели воспитания сегодня актуальной задачей становится формирование базовой культуры человека и его эстетических вкусов. Решение проблемы эстетического воспитания предполагает формирование эстетических взглядов, вкусов, идеалов старшеклассников. В этом важная роль отводится общеобразовательной школе и учителю. Эстетическое воспитание должно вырабатывать и совершенствовать в человеке способность воспринимать прекрасное в искусстве и в жизни, правильно понимать и оценивать его.

В процессе эстетического воспитания у старшеклассников формируется эстетическое сознание. В качестве составляющих эстетического сознания большинство педагогов и психологов выделяет эстетическое восприятие, эстетический вкус, эстетический идеал, эстетическое чувство, эстетическая потребность, эстетическую оценку. Соответствующие категории фиксируют систему отношений старшеклассника к творчеству и искусству. Формирование у школьников идеалов представляет собой длительный и сложный процесс, требующий учета как возрастных, так и психологических особенностей ребенка. В процессе воспитания жизненные отношения, идеалы, сохраняя преемственность, претерпевают определенные изменения как в содержании, так и в форме. Формирования эстетических вкусов школьников является искусство, отражающее окружающую действительность с помощью чувственно воспринимаемых художественных образов и воздействующее посредством таких образов на сознание и чувство учащегося.

Важнейшим средством формирования эстетических вкусов школьников является искусство, отражающее окружающую действительность с помощью чувственно воспринимаемых художественных образов и воздействующее посредством таких образов на сознание и чувство учащегося. Средством формирования эстетических вкусов являются уроки музыки. Пробуждая в детях самые разные чувства – от простого удовольствия до глубочайшего нравственного переживания ответственности перед людьми и беспредельной любви к своей Родине, – музыка помогает формированию вкусов и оказывает влияние на поведение человека. Такое же большое значение в деле формирования эстетических вкусов и их развития имеют уроки изобразительного искусства. Средствами живописи, скульптуры, графики, архитектуры выражается красота жизни, природы и общества, бичуется все низкое и отвратительное, выражаются самые высокие мысли, чувства и стремления людей. В процессе приобщения к изобразительному искусству формируется способность понимать и тонко чувствовать прекрасное в произведениях и искусстве. А у отдельных

учащихся в процессе собственной изобразительной деятельности развивается и способность создавать прекрасное в живописи, скульптуре, графике.

В деле эстетического воспитания и развития эстетических вкусов огромную роль играют не только уроки, но и внеклассная деятельность по русскому языку, иностранному языку, литературе, пению и изобразительному искусству. На мероприятиях по русскому языку учащиеся познают его красоту языка, выразительность, учатся творить с помощью слова, образно рассказывать, воспроизводить образы художественного произведения в своем воображении, подмечать свойства и качества отдельных людей, анализировать их поведение. Все эстетические переживания детей на уроке, внеклассном мероприятии, в процессе трудовой деятельности и в повседневной жизни развивают у них способность видеть, понимать, ценить прекрасное в окружающем мире и стремление участвовать в его создании. Переживания прекрасного в жизни развивают у школьников и способность более глубоко понимать прекрасное в искусстве, так как предварительно формируется определенные эстетические представления. Тем самым формирование эстетических вкусов учащихся через различные формы работы в образовательном процессе школы будет способствовать одновременно и нравственному, и интеллектуальному развитию личности школьника.

ФОРМИРОВАНИЕ ЭСТЕТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В СИСТЕМЕ ВНЕШКОЛЬНОЙ РАБОТЫ

Акберова Т.А.

Бакинский славянский университет

Педагогический процесс в школе представляет собой единство воспитательных воздействий, осуществляемых на уроке и во внеучебное время. Урок является ведущей, но далеко не единственной формой обучения и воспитания старшеклассников. В ходе учебного процесса закладываются основы знаний и основы понимания красоты жизни, действительности и искусства. Продолжением эстетического воспитания и образования в процессе обучения является внешкольная работа. Эстетическое воспитание, организуемое во внешкольное время открывает большие возможности для развития у школьников эстетического отношения к искусству и действительности, способствует духовному обогащению личности. Важное место в формировании художественных вкусов и способностей старшеклассников в системе внешкольной работы занимают литература и искусство.

Для того, чтобы учащиеся могли удовлетворить свои индивидуальные интересы и потребности, максимально расширить литературное образование, предусмотрены факультативные занятия разного типа. Кроме факультативных занятий в школах и во вне школьных учреждениях создается разветвлённая сеть литературно - творческих кружков. В системе эстетического воспитания во внешкольной работе особая роль принадлежит музыке, которая с огромной эмоциональной силой воздействует на человека. Внешкольная работа по музыкальному образованию дает возможность развивать у старшеклассников интерес и любовь к музыке, воспитывать эмоциональную отзывчивость, умение понимать характер и содержание музыкальных образов, чувствовать развитие музыкальной мысли и осознавать выраженные в музыке идеи. Всё это, естественно, развивает старшеклассников эстетически и нравственно, воспитывает музыкальный вкус, творческое отношение к музыкальному искусству. Формы внешкольных занятий по музыке бывают разные: это посещение концертов, музеев; лекции-концерты; радио-передачи; дискуссии; встречи с композиторами, исполнителями. Большое значение для творческого развития старшеклассников имеет и внешкольная работа по изобразительному искусству. Занятия по изобразительному искусству развивают наглядно - образное мышление старшеклассников, которое в жизни необходимо художнику и представителям многих других профессий.

Огромные возможности в эстетическом развитии старшеклассников открывает театральная самодеятельность. Благодаря театру, история и современная жизнь приобретают для старшеклассников конкретно-чувственные формы, а участие в самодеятельности создает наилучшие условия для проявления и развития природных задатков. Все большей популярностью среди старшеклассников пользуются занятия по киноискусству и кружки юных кинолюбителей. Кино является самым массовым и самым доступным для старшеклассников видом искусства. Просмотры и

обсуждения кинофильмов в старших классах способствуют формированию идейной убеждённости, высоких художественных вкусов и потребностей, повышению общей культуры старшеклассников. Эти занятия воспитывают чувство прекрасного и умение самостоятельно анализировать просмотренные кинофильмы. Значимую роль в эстетическом воспитании старшеклассников играет природа. Природа была для человека одним из первых «учителей» красоты. Трудовая деятельность всегда связана с преобразованием природного материала. Постоянно общаясь с природой в процессе труда и отдыха, человек постепенно учился видеть её красоту. Видение и чувствование прекрасного в природе обогащает жизненный опыт старшеклассников, развивает их эстетический вкус и эмоциональную сферу, стимулирует общественную деятельность, облегчает и делает более эффективным процесс воспитания любви к Родине. Работы по эстетическому воспитанию старшеклассников средствами природы может осуществляться в самых разнообразных формах. Работа школьников по охране леса и зелёных насаждений, разнообразные игры на природе, задание по изготовлению различных поделок из природного материала – всё это заставляет старшеклассников обратиться к природе, понять и полюбить её, заботиться о её сохранении. Таким образом внешкольная работа со старшеклассниками занимает очень важное место в общей системе эстетического воспитания старшеклассников; Она способствует общему эстетическому развитию учащихся и помогает успешно решать ряд других важных педагогических задач.

СТРУКТУРА ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ С УЧАЩИМИСЯ СТАРШЕЙ ВОЗРАСТНОЙ ГРУППЫ

Ахмедли Т.Э.

Бакинский славянский университет

Педагогическое общение – это профессиональное общение преподавателя с учащимися на уроке, направленное на создание благоприятного психологического климата. Как и всякий процесс, общение имеет свое начало, основную часть и определенное завершение. По В. А. Кан-Калику структура процесса профессионально-педагогического общения включает в себя:

- 1) прогностический этап - моделирование педагогом предстоящего общения с учащимися;
- 2) начальный этап – организация непосредственного общения в момент начального взаимодействия;
- 3) управление общением в ходе педагогического процесса;
- 4) анализ осуществлённой системы общения и моделирование новой системы общения на предстоящую деятельность.

Этап моделирования требует знания особенностей аудитории: характера её познавательной деятельности, вероятностных затруднений, динамики работы. Педагог моделирует предстоящее общение, учитывая возрастные, психологические особенности аудитории. Готовящийся к занятию материал должен быть мысленно представлен в ситуации предстоящего взаимодействия и продуман не только от лица преподавателя, но и от лица учащихся, по возможности в разных вариантах. Осуществлять предварительное прогнозирование предстоящего общения крайне важно, поскольку это помогает педагогу корректировать вероятностную картину общения и соответственно корректировать методику воспитательного воздействия.

На *начальном этапе общения*, условно называемой «коммуникативной атакой», некоторая спланированная модель общения претворяется в жизнь. На данном этапе нужна техника быстрого включения учащихся в работу, нужно владеть приёмами самопрезентации и динамического воздействия (подать себя таким образом, чтобы вызвать интерес у учащихся). Управляет общением педагог. При *управлении* он выбирает, какие формы, методы работы он должен применить. На этапе управления общением необходимо поддерживать инициативу учащихся, организовывать диалогическое общение. И, наконец, *анализ общения* направляется на соотнесение цели, средств и результата. При анализе общения педагог учитывает те недостатки, которые были допущены в процессе общения. Представленная логика и этапность процесса педагогического общения в реальной педагогической деятельности могут быть и иными. Некоторые этапы могут быть свернутыми или недостаточно четко проявленными, а иногда, напротив, чрезмерно растянутыми. Однако представленная логика раскрывает наиболее типичные ситуации, складывающиеся в

процессе педагогического общения. Знание этапов педагогического общения позволит учителю более грамотно подойти к разработке его технологической основы.

ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОДРОСТКОВОГО ВОЗРАСТА

Гулиева Н.Н.

Бакинский славянский университет

Подростковый период – это период развития между детством и взрослостью, который имеет биологическое начало и определяемый культурой конец. Можно заключить, что хронологические рамки для этого периода имеют условный, ориентировочный характер. В психологии до настоящего времени ведутся дискуссии о хронологических рамках подросткового периода. Существует множество точек зрения:

- Л.С. Выготский выделяет пубертатный возраст 14-18 лет и два кризиса: кризис 13 и 17 лет.
- по Э. Эриксону подростковый возраст приходится на стадию идентичности (диффузии идентичности), которую человек проходит с 15 до 20 лет.
- Л.Ф. Обухова говорит, что по современным данным подростковый период охватывает почти десятилетие – от 11 до 20.
- А.М. Прихожан указывает, что это период длится с 10-11 до 16-17 лет, совпадая в современной российской школе со временем обучения детей в V-XI классах.

Пубертатный период – время ускоренного физического развития и полового созревания, характеризующееся важными изменениями в организме подростка, в том числе появлением вторичных половых признаков. Развивается костная система, наблюдаются изменения состава крови и кровяного давления. Происходят различные структурные и функциональные изменения церебральной активности. Особенности этого периода являются интенсивность и неравномерность развития и роста организма – «пубертатный скачок», что определяет неравномерность и значительную индивидуальную вариативность темпов развития (временные различия у мальчиков и девочек, акселерация и ретардация). Возраст 13 лет – время, когда у девочек заканчивается первая фаза пубертатного развития (11 – 13 лет) и начинается вторая (13 – 15 лет), а у мальчиков бурно начинается первая фаза пубертатного развития, которая продолжается примерно с 13 до 15 лет.

Бурный рост, созревание организма, происходящие психологические изменения – всё это отражается на функциональных состояниях подростка. 11 – 12 лет – период повышенной активности, значительного роста энергии. Но это период и повышенной утомляемости, некоторого снижения работоспособности. Часто за двигательным беспокойством, повышенной возбудимостью подростков скрывается именно быстрое и резкое наступление утомления, которое сам школьник в силу недостаточной зрелости ещё не может не только проконтролировать, но и понять. Несмотря на значительные индивидуальные различия между детьми, в целом можно сказать, что в это время увеличивается количество обид, ссор между детьми, а также между детьми и взрослыми. Дети в это время часто проявляют повышенную вспыльчивость, обидчивость, прежде всего по отношению ко взрослому. Их поведение нередко характеризуется демонстративностью. Это ситуация усугубляется влиянием начинающегося (у мальчиков) или интенсивно проходящего (у девочек) полового созревания, что способствует ещё большему возрастанию импульсивности, часто смене настроений, воздействует на остроту восприятия подростком «обид» со стороны других людей, а также а форму выражения обид и протеста. Плач без какой-либо видимой (а часто и осознаваемой) причины, частая и резкая смена настроения наиболее характерна для девочек. Особенно усиливается в дни менструации. У мальчиков возрастает двигательная активность, она становится более шумными, суетливыми, неусидчивыми, все время что-то вертят в руках или размахивают ими. У многих школьников в этот период наблюдаются частичные нарушения координации и точности движений, они становятся неуклюжими и неловкими. Чрезвычайно трудны для подростков ситуации монотонии. С повышенной утомляемостью связано явление специфической подростковой лени. Часто от взрослых можно слышать жалобы на то, что подросток все время хочет лежать, не может стоять прямо: постоянно стремится на что-нибудь опереться, а на просьбы отвечает: у меня нет сил. Причина этого в усиленном росте, требующем много сил и снижающем выносливость. Отмечается временное нарушение координации подростки становятся неловкими, суетливыми, делают много

лишних движений. В результате они нередко что-то ломают, разрушают. Поскольку такие явления часто совпадают со вспышками негативизма подростка, снижающими или блокирующими возможности его самоконтроля, то создается впечатление, что в подобных разрушениях наличествует злой умысел, хотя, как правило, это происходит вопреки желанию подростка и связано с перестройкой двигательной системы.

Процесс созревания влияет и на развитие речи, особенно у мальчиков. Их речь становится более лаконичной и стереотипной, что проявляется в специфической «глагольной речи» многих мальчиков-подростков. С этим связаны также определенные трудности письменной речи. Известно, что в отрочестве девочки, как правило, лучше выражают свои мысли в письменной форме, чем мальчики. Однако в дальнейшем, после 14 – 15 лет, мальчики не только догоняют, но и часто опережают их в этом умении. В связи с особенностями речевой сферы подростки часто замедленно реагируют на то, что им говорят. Очевидными следствиями этого являются нередкие жалобы на непонимание подростками объяснений учителя, на то, что «им надо двести раз все повторять».

РОЛЬ РОДИТЕЛЕЙ В САМОВОСПИТАНИИ ПОДРОСТКОВ

Оруджова Г.С.

Бакинский славянский университет

Под самовоспитанием понимается планомерная работа над собой, направленная на формирование положительных качеств, необходимых для активной деятельности и жизни в обществе, на преодоление отрицательных качеств. Чаще всего подросток хочет воспитать в себе качества сильной воли: мужество, выдержку, смелость, настойчивость.

Хотя самовоспитание процесс сложный, оказать помощь в его организации может не только педагог, но и вдумчивый, внимательный родитель. Но в каком возрасте следует обращаться к самовоспитанию, ведь для него необходим определённый уровень развития? Этим временем является подростковый период — именно тогда наблюдается у детей становление целеустремлённости, проявление самостоятельности и чувства собственного достоинства. Чем самостоятельнее ребёнок, тем более творчески он активен, воздействуя не только на внешний мир, но и на мир внутренний. Развитие под влиянием внешних сил и воспитания превращается постепенно в саморазвитие, основу которого составляют самовоспитание и самообразование. Осознание школьниками потребности в самовоспитании происходит, как правило, после пятого класса. Подросток претендует на признание его взрослым, но в то же время ощущает свою ограниченность и пытается её скрыть, демонстрируя внешнюю независимость или развязность. Осознание этого противоречия подталкивает его к работе над собой. Подросток хочет не играть во взрослого, как это делает иногда младший школьник, а быть им, и хочет, чтобы это признавали другие. Посредством самовоспитания он стремится устранить недостатки в собственном поведении, устранить имеющиеся слабости, сформировать качества, которые бы дали ему право считаться волевым, умелым и самостоятельным.

Эффективность самовоспитания зависит от организации, направления и оценки, принимая в них активное участие, родители самым непосредственным образом способствует успешному воспитанию. Здесь наблюдается двоякая зависимость: воспитание создаёт условия для самовоспитания, а самовоспитание в свою очередь помогает успешному воспитанию. Можно провести подготовительную работу: 1. Убедить подростка в необходимости самовоспитания, объяснить ему, что для преодоления жизненных трудностей нужны сильная воля и характер. 2. Доказать примерами, что воля и характер не даны от природы, что они формируются в процессе воспитания и самовоспитания, что неустанная работа над собой приносит поразительные результаты. 3. Определить задачи, пути и средства самовоспитания.

При организации самовоспитания Родители, зная потенциальные возможности своего ребёнка, призваны определить реальные цели и задачи, методы работы, стимулировать достижение цели, научить самоконтролю, приёмам самоубеждения и самовнушения, избавляющим от нерешительности и неуверенности. Примеры постановки задач могут быть самые различные: 1. Выполнять режим дня; 2. воспитать в себе сильную волю; 3. закалить тело; 4. воспитать в себе упорство; 5. воспитать в себе настойчивость; 6. окончить хорошо школу. Для выполнения каждой поставленной задачи следует составить жизненный план с учётом внешних требований и собственных возможностей ребёнка,

определить методы самовоспитания на большой и короткий отрезок времени. Установить поэтапную отчётность, самоконтроль и оценку для эффективности достижения цели.

Предложите подростку контролировать и оценивать Ваше самовоспитание для избавления от вредных привычек, например, в решении бросить курить или перестать браниться по любому поводу, или хотя бы делать утреннюю зарядку, и он с удовольствием включится в соревнование. Родителям не следует забывать, что каждая оценка (и положительная, и отрицательная) должна способствовать дальнейшей работе над собой и сочетаться с указанием возможностей достижения новых положительных результатов, которое в свою очередь вселяет удовлетворение и уверенность в свои силы. Отмечайте достижение даже маленьких положительных результатов — оно имеет большое значение для интенсификации работы над собой.

Самовоспитание как систематическая планомерная работа над собой является важным средством дополнения воспитания. Цели самовоспитания с возрастом меняются: становятся более жизненно значимыми и могут быть в дальнейшем направлены на профессиональную ориентацию.

XVII BÖLMƏ

İQTİSADI FƏALİYYƏT NÖVLƏRİ ÜZRƏ AKTUAL MƏSƏLƏLƏR

XƏZ-BAŞ GEYİMLƏRİNİN İSTEHSALINDA İSTİFADƏ EDİLƏN XAMMAL VƏ MATERIALLARIN XARAKTERİSTİKASI

Abbaszadə M.E.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xəz malları haqqında tarixi məlumatlar çox qədimlərə gedib çıxır. Əsrlər boyunca yaşayış tərzinin dəyişməsi ilk dəfə geyim əşyasının heyvan dərisindən istifadə edilməsinə səbəb olmuşdur. Beləki, ovçuluğun və maldarlıq təsərrüfatının meydana gəlməsi bu və ya digər heyvanların dərisindən məqsədli surətdə istifadə edilməsinə şərait yaratmışdır. Təsədüfi deyildir ki, tikili malaların istehsal tarixindən danışarkən xəz-dəri geyimlərinin yaranma tarixi ilə əlaqələndirirlər. Heyvan dərisinin qiymətli xammal olması heç də təsadüfi hal sayılmır. Beləki, heyvan dərisi təbii lifli materiallar sırasına daxil olduğu üçün bu xammalın özünə məxsus əhəmiyyətli quruluş xüsusiyyətləri vardır. İlk dövrlərdə insanlar bunu elmi cəhətdən əsaslandırma bilməsələrdə təcrübəvi əhəmiyyətini bilmişlər. Tədricən heyvan dərilərinin emalı proseslərini öyrənməyə və onu kустar üsulu ilə tətbiq etməyə çalışmışlar. Get-gedə elm və texnika inkişaf etdikcə ayrı-ayrı bacarıqlı mütəxəssislər xəz-dərilərin emalı prosesini mənimsəmiş və bunları nəsildən-nəslə ötürməklə müasir istehsal səviyyəsinə gətirib çıxarmışlar. Habelə kimya elminin sürətli inkişafı xəz-dərilərin emalı prosesində boyayıcı və aşılایıcı maddələrin istehsalına əsaslı surətdə təkan verdiyinə görə bütün dünya ölkələrinin xəz-dəri sənayesi böyük irəliləyişlərə nail olmuşlar.

Xəz-dəri istehsalının daha da təkmilləşdirilməsi elmi-tədqiqat işlərinin aparılması ilə sıx surətdə bağlıdır. Buna misal olaraq dünya miqyasında keçmiş SSRİ-də yaradılmış xəz-dəri sənayesi Elmi-tədqiqat İnstitutunun əhəmiyyətini xüsusi ilə qeyd etmək olar. Bunun ardınca bir neçə ali məktəblərdə bu sahə üzrə kadr hazırlığının təşkilində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya hal-hazırda da xəz verən heyvan cinslərinin sayına görə də qabaqcıl yerlərdən birisini tutur. Ən qiymətli xəz verən heyvanların yaşayış tərzini üçün ərazi və iqlim mühiti olmalıdır. Bu baxımdan dağlıq meşəlik, dağ ətəyi, düzənlik, su axarı yerləri olmalıdır ki, bu deyilən şərait Rusiya ərazisində mövcuddur.

Xəz-dəri istehsalı ilə məşğul olan ölkələr ən çox samur, mavi, gümüşü-qara rəngli tülkü və qunduz cinsli xəz verən heyvanların bəslənməsinə daha çox fikir verirlər. Əgər ötən əsrin 80-90-cı illərində keçmiş SSRİ ərazisində 100-dən çox xəz verən heyvan cinsləri var idisə, Avropada (SSRİ olmadan)-22, Şimali Amerikada-35, Cənubi Amerikada-16, Avstraliyada-10, Afrikada isə 12 xəz dəri verən heyvan növləri var idi (2-5). Hazırda xəz-dəri emalı ilə məşğul olan müəssisələr Moskvada, Sankt-Peterburqda, Kazanda, Slabodsk şəhərində, xarkovda, Riqada, Vilnusunda, Kirov şəhərində, Kaunasda, Alma-Atmada və s. ərazilərdə fəaliyyət göstərir. Ötən əsrdə Azərbaycanda da bu sahədə müəyyən işlər görülmüşdür. Beləki, Bakı şəhərində xəz-dəri emalı ilə məşğul olan fabriklər tikilib istifadəyə verilsə də tədricən bu müəssisə geriləməyə düşər olmuş və hal-hazırda özünün keçmiş istehsal gücünü itirmişdir.

AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAFI: İQTİSADI İSLAHATLAR VƏ ONUN NƏTİCƏLƏRİ

Abdulxalıqov Ə.Ə.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Dünyada global olaraq davam edən maliyyə böhranının Azərbaycana təsiri qaçılmaz idi, lakin buna baxmayaraq ölkəmizdə mühüm sosial – iqtisadi islahatların və bu islahatların dayanıqlı edilməsi üçün paralel olaraq həyata keçirilən hüquqi islahatlar nəticəsində iqtisadi böhranın təsiri minimum səviyyəyə endirilmişdir. Ölkəmizin davamlı inkişafının təmin olunmasında Prezident İlham Əliyevin böyük uzaqgörənliklə həyata keçirdiyi sosial – iqtisadi siyasət, o cümlədən bu siyasətin prioritet istiqamətlərindən olan iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi həlledici rol oynamışdır. Həmçinin, nəzərdə tutulmuş proqramların,

investisiya layihələrinin uğurla icrası davam etdirilir. Şübhəsiz olaraq bütün bunlar dünyanın bir sıra nüfuzlu iqtisadi mərkəzləri tərəfindən də rəğbətlə qarşılır və Azərbaycanın iqtisadi inkişafı yüksək qiymətləndirilir. Hətta həyata keçirilən islahatları bir model olaraq digər ölkələrə praktiki tətbiq edilə biləcək sınaqdan keçmiş nümunə kimi göstərilir. İslahatların uğurla reallaşdırılması nəticəsində ölkəmizin dünyadakı nüfuzu durmadan artıb, regionun siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzlərindən birinə çevrilib.

Ümumdünya iqtisadi böhranının başlandığı 2008-ci ildən Azərbaycan hökuməti düşünülmüş siyasət həyata keçirmiş, zəruri vasitələrdən və təsir mexanizmlərindən istifadə edərək iqtisadi böhranın milli iqtisadiyyata mənfi təsirini minimallaşdırmağa müvəffəq olmuşdu. Lakin 2015-ci ildən etibarən dünyada neft qiymətlərinin aşağı düşməsi və dəyişən makroiqtisadi amillər iqtisadi islahatların keyfiyyətə yeni mərhələyə yüksəlməsini vacib edib və ölkə başçısının da postneft dövrü kimi xarakterizə etdiyi bu dövrdə aparılan islahatlar daha müntəzəm və sistemli xarakter alıb. Bu zaman qarşıya qoyulan əsas vəzifə qeyri-neft sektorundakı mövcud potensialın hərəkətə gətirilməsi, bu sahədə dinamik inkişafın təmin edilməsi üçün yeni iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi olub. Bu məqsədlə qeyri-neft sektorunda müşahidə edilən proseslərə çevik adaptasiya, habelə postneft iqtisadi inkişaf modelinin dəstəklənməsi üçün sənayenin qarşısında duran yeni çağırışlar və imkanların tətbiq edilməsi üçün Prezident İlham Əliyevin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə Strateji Yol Xəritəsi təsdiq edilmişdir. Strateji yol xəritələri 2016-2020-ci illər üçün iqtisadi inkişaf strategiyasını və tədbirlər planını, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzun müddətli baxışı və 2025-ci ildən sonrakı dövrə hədəf baxışı özündə ehtiva edir. Bu strateji yol xəritələri Azərbaycanın gələcək inkişaf perspektivlərini dərin elmi əsaslarla müəyyənləşdirən konseptual əhəmiyyətli sənəddir. Təsdiq edilmiş xəritədə bütövlükdə milli iqtisadiyyat və 11 sektor üzrə yaxın orta və uzunmüddətli perspektivlər öz əksini tapmışdır. Strateji Yol Xəritəsinin icrası nəticəsində sənayenin strukturu təkmilləşdiriləcək, qeyri-neft sənayesi iqtisadi artımın əsas hərəkətverici qüvvələrindən birinə çevriləcək, ağır sənaye və maşınqayırmanın sənayedə və məşğulluqda payı artacaq, ümumi iqtisadi potensial 2020-ci ildən sonrakı dövr üçün nəzərdə tutulmuş məqsədlərin reallaşdırılması üçün hazır vəziyyətə gətiriləcək, yəni mövcud resurslardan optimal istifadəyə, habelə müəssisələrdə səmərəli istehsal metodlarının tətbiqinə başlanacaq. Həmçinin maliyyə və makroiqtisadi koordinasiya təmin ediləcək, iqtisadi aktivliyi, investisiya cəlbini və qeyri-neft məhsullarının ixracı ilə məşğul olan şəxslərə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ixrac təşviqinin ödənilməsi ilə bağlı mexanizmlər yaradılacaqdır. Qeyri-neft sektorunun inkişafı ölkənin iqtisadi potensialının gücləndirilməsi üçün mühüm amillərdən biridir. Bunun nəticəsidir ki, son illər uğurla həyata keçirilən dövlət proqramları və bu sahədə görülən tədbirlər qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafına, sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına, investisiya qoyuluşunun artmasına, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin açılmasına təkan vermişdir. İslahatların əsas istiqamətindən biri də neqativ hallara qarşı müxtəlif hüquqi və tənzimləmə prosesini həyata keçirtmək üçün Şuranın yaradılmasıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Apelyasiya Şurasının yaradılması bu məqsədə xidmət edən addımlardan biridir. Apelyasiya Şurasının yaradılmasında məqsəd sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən fiziki və hüquqi şəxslərin müraciətlərinə baxılması sahəsində çoxpilləliyin təmin edilməsi, mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının qərarlarından, hərəkət və ya hərəkətsizliyindən yuxarı orqana şikayətlərin verilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsidir. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri də regionların inkişafı strategiyasının həyata keçirilməsidir. Bu baxımdan qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” uğurla icra olunur və bu proqrama əsasən digər böyük layihələrin icrası qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafına şərait yaradacaq, ictimai xidmətlər və sosial infrastruktur daha da təkmilləşəcəkdir.

İSTEHLAK BAZARINA DAXİL OLAN SİNTETİK YUYUCU VASİTƏLƏRİNİN TƏSNİFLƏŞDİRİLMƏSİ

Abdullayeva L.Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Sintetik yuyucu vasitələr(SYV) əsasən 10% -dən 40% sürfələkləri və onların yuyucu vasitələrini artırıcı müxtəlif əlavələrdən ibarət olan yüksək effektiv yuyucu vasitələrdir. Yuyucu vasitələr gündəlik insan istifadə məhsuludur. Bazar iqtisadiyyatında onlar üçün tələblər daim artır. Yuyucu vasitələr çox funksiyalı olmalıdır, yalnız təmizlik deyil, həmçinin ağartma, dezinfeksiya xüsusiyyətləri, insan dərisinə yumşaq bir təsirə malik olmaq, gözəllik, aroma vermək, terapevtik təsirə malik olmaq və s. Bununla yanaşı, ətraf mühit

tələblərini pozmamalıdırlar, onların ən vaciblisi yuyucu maddələrdən ibarət olan sürfaktanın biodeqradanlaşmasıdır. Tarixi olaraq bilinən ilk yuyucu vasitə sabundur, yüksək alkil karboksilik turşuların sodyum tuzlarıdır. İlk dəfə Roma şəhərində, Saro təpəsinin yaxınlığında, fədakarlıqlar edildiyi yerə gətirildi. Üzvi sintez nəzəriyyəsinin inkişafı ilə, yeni maddələr əldə edilərkən, səthlərin sintezi üçün xammal da daha çox müxtəlifləşdi. İstehsal edilən sintetik yuyucu vasitələrin texnologiyaları təkmilləşdirilmiş və yuyucu vasitələrin özləri daha çox yayılmışdır.

Sintetik yuyucu vasitələr iki yolla təsnif edilir: məqsəd və uyğunluq. Randevu ilə, Sintetik yuyucu vasitələri süfratların və müxtəlif aşqarların, habelə alkalinin orta səviyyəsində fərqlənən 8 alt qrupa bölünür. Aşağıdakı SYV qrupları seçilir:

- ictimai yerlərin gündəlik təmizlənməsi üçün vasitələr;
- yeyinti sənayesi və sənaye təmizləmə məhsulları üçün yuyucu maddələr;
- tekstil üçün yuyucu;
- qablar üçün yuyucu;
- nəqliyyat üçün təmizləyici və yuyucu vasitələr;
- metal təmizləyicilər;
- parçalar üçün SYV;
- Kosmetik və gigiyenik YV.

SYV-lərin tutarlılığı toz, maye və pastaya ayrılır. Son illərdə sıvı və jel yuyucu vasitələrin nisbətini artırma tendensiyası olmuşdur və bu tendensiya dünya ilə tamamilə uyğun gəlir. Hal-hazırda Amerika Birləşmiş Ştatlarında maye və gel kimi sintetik yuyucu vasitələrin payı ümumi satışların təxminən 70% -ni, Qərbi Avropada isə 30% -dən 50% -ə, Azərbaycanda bazarın bu segmentində isə 4% -dən az olur.

Maye YV-lər tozlarla müqayisədə bir sıra əhəmiyyətli üstünlüklərə malikdir: toz olmur, asanlıqla yuyulur, suda tez və tamamilə həll edilir, yumşaq təsir göstərir. Bu baxımdan SYV-lərin əsas istehsalçıları demək olar ki, həmin məhsulların inkişafına başlamışlar. Kosmetik və gigiyenik YV-lər arasında şampunlar yayılır, hamam üçün köpük hazırlığı, duş üçün MS, tualet sabunu. Onların əksəriyyəti zəif kisilli bir mühitdə ($\text{pH} = 5.5$) istifadə edilməlidir. Bu kiçik qrupda saçların tez qurulması üçün nəzərdə tutulmuş "salon" şampunları var. Onlar silikon səthi aktiv maddələrdən ibarətdir ki, bu zaman adsorbsiya edilərək saçın səthindən suyun yerini dəyişir. *Sintetik yuyucu vasitələrin tipik formulları*. Yağlı spirtli etoksilatlar (14%), dallanmış ABS (7%), quaternar ammonium tuzları (7%), həmçinin ən çox (50%) yağ yağları, həmçinin lineer alkil benzen sulfonatların (% 35) , alkilfenol etoksilatlar (7%), yağ turşusu esterləri (7%), yağlı alkoqol sulfatları (5%), digər süfratlar (19%). Yuyucu vasitə formulalarının yaradıcıları sinergetik (gücləndirici təsir) süfratant qarışıqları əldə etməyə çalışırlar. Əsas komponentə əlavə olaraq, yuyucu vasitələr də daxildir: kompleks agentləri, ağartıcı maddələr, ağartma aktivatorları, struktur formalaşdırıcıları, pH tənzimləyiciləri, antiferbetlər, doldurucular (sodyum sulfat). Qeyd etmək ki, köməkçi komponentlərin tərkibi SYV-in məqsədindən asılıdır. Belə ki, yun və ipəyin yuyulması üçün nəzərdə tutulan YV-lərdə, məsələn, yuyucu həllin (pentan sodyum fosfat, karbonat və sodyum silikat) pH'nı hidrolizlə dəyişən komponentlər yoxdur.

XƏZ-DƏRİ YARIMFABRİKATLARININ İSTEHLAK XASSƏLƏRİ VƏ KEYFİYYƏTİNİN EKSPERTİZASI

Ağabəyova S.R.

Azərbaycan Dövlət İqtisad universiteti

Qadın xəz geyimlərinə estetik, gigiyenik, istismar və iqtisadi tələblər qoyulur. Estetik tələblər. Son zamanlarda xalq istehlakı mallarına, o cümlədən qadın xəz geyimlərinə verilən tələblər içərisində estetik tələblər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qadın xəz geyimləri modanın istiqamətinə olmalıdır. Model yaradılarkən xəz-dəri yarımfabrikatının (rəngi, naxışı, tükün uzunluğu, kolpanlığı, gur olması və s.) tük örtüyünün xarici görünüşünün böyük əhəmiyyəti var.

Gigiyenik tələblər. İstehlakçıların yaxşı həyat fəaliyyəti və normal iş qabiliyyətini təmin etmək üçün əmtələrə verilən gigiyenik tələblərin əhəmiyyəti böyükdür. İnsan orqanizmi o zaman normal fəaliyyət göstərir ki, onun bədənini temperaturu sabit olsun. Məlum olduğu kimi istehlakçılar müxtəlif iqlim şəraitində yaşayır və işləyirlər.

Gigiyenik tələblər məmulatın optimal kütləsi ilə, həmçinin hava və buxarkeçirmə, hiqroskopikliyi və istisaxlama qabiliyyəti kimi göstəricilərlə əlaqədardır. Bu tələblər qadın xəz geyimlərinin hazırlanması texnologiyasına nəzarət və modelləşdirilməsi, onlara tətbiq edilən əsas və köməkçi materialların xassələri və onların emal üsulları (yapışqan, sap) ilə sıx əlaqədardır. İnsanlar geyim üçün ilk dəfə xəz-dəri materiallarından istifadə etmişlər. Həmin vaxtdan min illərin keçməsinə və geyim üçün müxtəlif parçaların olmasına baxmayaraq xəz öz əhəmiyyətini itirməmişdir, əhali tərəfindən geniş istehlak edilir. Xəz mallarının bu cür əhəmiyyətə malik olması və geniş istehlak edilməsi onun aşağıdakı üstünlükləri ilə izah edilir.

1. xəz malları yaxşı isti saxlama xassəsinə malikdir.
2. xəz məmulatlarının istismar müddəti uzundur.
3. xəz məmulatı gözəl və yaraşlıqlı olur.

Texnoloji tələblər. Modelçilər hər bir modelin hazırlanmasında xəz geyimlərin istehsalında texnoloji prosesin kartına verilən tələblər və olan avadanlığı nəzərə almalıdırlar. Əgər yeni modelin hazırlanması əməliyyatların qaydalarının dəyişdirilməsini tələb edirsə yaxud yeni avadanlıq tətbiq etməklə yeni texnoloji proseslərini həyata keçirirsə modelçilər texnoloqlarla birlikdə məsələni həll etməlidirlər. Yəni yeni modelin buraxılması üçün onun istehsalında texnoloji hazırlığın aparılması məsələsinə modelçilər texnoloqlarla birlikdə məsləhətləşməlidirlər. Əks halda model istehsalat tətbiq edilə bilməz.

İqtisadi tələblər. Bu tələblər ilk növbədə xəz geyimlərinin dəyərindən asılıdır ki, bu da materialdan səmərəli istifadə edilməsindən çox asılıdır. Məmulatın ümumi dəyərinin 80-95 %-ni sərf edilən material təşkil edir. Xəz geyimlərin dəyəri eyni zamanda onun hazırlanmasına sərf edilən vaxtdan və modelin konstruksiyasından asılıdır. Xəz məmulatlarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və çox iqtisadi effektin alınması istehsalat birliyinin, fabrik və sexlərin ixtisaslaşmasından, mexanikləşdirilməsindən və avtomatlaşdırılmasından, yeni texnologiya və materialların tətbiqindən asılıdır. Hazır xəz malları demək olar ki, yararlı istehlak xassələrinə malik olmalıdır. Xəz məmulatlarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və çox iqtisadi effektin alınması istehsalat birliyinin, fabrik və sexlərin ixtisaslaşmasından, mexanikləşdirilməsindən və avtomatlaşdırılmasından, yeni texnologiya və materialların tətbiqindən asılıdır. Hazır xəz malları demək olar ki, yararlı istehlak xassələrinə malik olmalıdır. Bu xassələrin cəmi kimi istilik saxlama, geyilməyə qarşı davamlılıq, çəki xassələri nəzərdən keçirilməlidir. Bu göstərilən xassələr hazır məmulatın istehlak xassələrinin formalaşmasının əsasını təşkil edir.

Xəzin istilik saxlama xassəsi. Xəz malları ən yüksək istilik saxlama xassəsinə malik olan məmulatlar sırasına daxildir. Xəzin istilik saxlama qabiliyyəti birinci növbədə onun tük təbəqəsinin toplusundan çox asılıdır. Belə ki, hava təbəqəsi nə qədər çox olarsa, onun istilik mühafizə qabiliyyəti də o qədər çox olar. Xəzin özünün hava saxlaması isə öz növbəsində tük təbəqəsinin sıxlığından və hündürlüyündən, tükün forması və differensiyasından çox asılıdır. Bir qayda olaraq şimal rayonlarında yaşayan vəhşi heyvanların tük təbəqəsi daha sıx və hündür olur. Buna görə də bu növ xəzlər yüksək istilik saxlama xassəsinə malikdir. Bunlardan xüsusilə şimal tülküsinin, habelə qoyun xəzi daha yüksək istilik saxlama xassəsinə malik olur. Xəz-dərilərin istilik saxlama xassəsinin qiymətləndirilməsi, yəni istilik müqaviməti bir neçə amillərdən, o cümlədən xəzin qalınlığından, xəz təbəqəsinin hündürlüyündən, sıxlığından, tükün forması və qıvrımlığından çox asılıdır. Bundan əlavə, xəzin daha yüksək istilik saxlaması hava qatının qalınlığından, küləyə qarşı davamlılığından və gön qatının az hava keçirmə qabiliyyətinə malik olması ilə də izah olunur.

Xəzin dağılmaya qarşı davamlılığı. Istismar zamanı xəz məmulatları müxtəlif mexaniki, fiziki-kimyəvi təsirlər nəticəsində tədricən sürtünməyə məruz qalır və dağılaraq yararsız hala düşür. Xəzin müxtəlif təsirlərə qarşı əks dayanması onun dağılma qarşı davamlılığı kimi qiymətləndirilir. Bu isə öz növbəsində xəz-dəri yarımfabrikatlarının növündən və emal səviyyəsindən çox asılıdır. Xəzin geyilməsi qabiliyyəti onun xəz-dəri yarımfabrikatlarının növündən asılı olaraq əsaslı surətdə fərqlənir.

MİNERAL YAPIŞDIRICI MADDƏLƏR HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

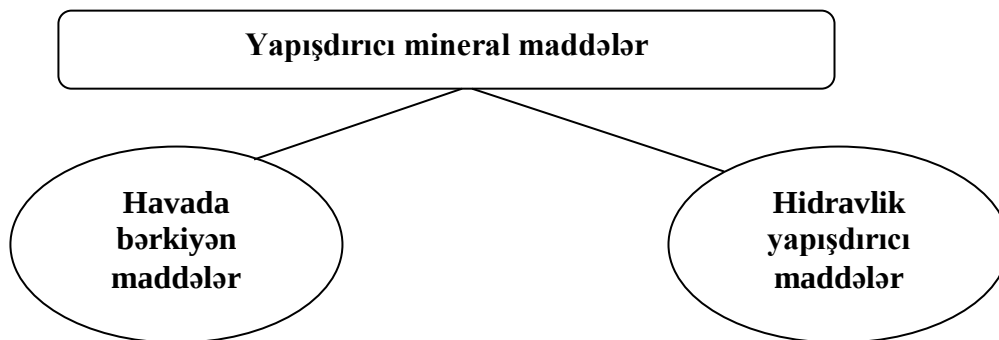
Ağazadə A.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Yapışdırıcı mineral maddələr tozşəkilli maddələrdən ibarətdir. Bu tozşəkilli maddələr su ilə qarışdırıldıqda plastik kütlə əmələ gəlir və müxtəlif fiziki kimyəvi proseslərdən sonra bərkirir. Hazırda yapışdırıcı mineral maddələrdən daş materiallarını bir-birilə bərkitmək üçün istifadə edilir. Yapışdırıcı

mineral maddələr inşaatda çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, suvaq, beton və digər materialların hazırlanması üçün də yapışdırıcı mineral maddələr çox vacibdir. Bir çox inşaat proseslərində xəmir, məhlul və ya beton şəklində istifadə olunur. Gəlin bunlara daha geniş şəkildə nəzər salaq. Xırda doldurucu və suyun qarışığından ibarət yapışdırıcı maddəyə məhlul deyilir. Xırda doldurucu maddə dedikdə qum nəzərdə tutulur. Doldurucu məhlulun büzüşməsinə azaldır və beləliklə məmulatda çatlaq əmələ gəlmir. Yapışdırıcı maddənin sərfiyyatı azaldığı üçün xırda dənələr karkasşəkilli maddə yaradır və bu maddənin araları yapışdırıcı maddə ilə dolur. Məhlul bir çox məmulatların hazırlanmasında istifadə edilir (məsələn: suvaq və divar hörgüsü üçün). Su və yapışdırıcı maddənin qarışığı xəmir adlanır. Xəmindən nadir hallarda istifadə olunur. Çünki xəmir bərkiyən zaman çatlaq əmələ gəlir və bu zaman yapışdırıcı maddə çox istifadə edilir və sərfiyyat artır.

Narın və iri doldurucu materialların suyun və yapışdırıcı maddələrin qarışığı beton adlanır. Narın materialı dedikdə qum, iri material dedikdə isə çınqıl nəzərdə tutulur. Beton konstruksiyaların, dəmir beton və adi beton detalların istehsalında istifadə olunur. Həmçinin monolit qurğuların hazırlanmasında da istifadə olunur. Yapışdırıcı mineral maddələrin bir çox keyfiyyət göstəriciləri vardır. Yapışdırıcı mineral maddələrin bərkimə müddəti, möhkəmliyi, narınlığı onun əsas keyfiyyət göstəriciləridir. Yapışdırıcı maddələr nə qədər narındırsa, bərkiyəndə möhkəmliyi o qədər çox olur. Bərkimə müddəti nə qədər azdırsa, xəmirin plastikliyi o qədər çox olur. Bütün bunlar betonun yaxşı yayılmasına şərait yaradır. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, maddənin narınlığı nə qədər kiçik olarsa, maddənin səthi çox olur, beləliklə bu kiçik dənələr daha çox su ilə birləşir və yapışdırıcı maddənin miqdarı artır. Beləliklə, yapışdırıcı maddənin miqdarı onun dənələrinin xırdalığından asılıdır. Bu maddələrin xırdalığı bu cür hesablanır: maddənin 100 qramı ələnilir, ələndikdən sonra ələkdə qalan hissəsinin miqdarına baxılır və faizə çevrilir. Ələdikdə əgər ələkdə qalıq az qalırsa, deməli yapışdırıcı maddə narındır və beləliklə o, yüksək keyfiyyətlidir. Yapışdırıcı maddənin tərkibində aktiv oksid və ya mineralın miqdarı çoxdursa bir o qədər möhkəmdir, yəni yapışdırıcı maddənin yapışdırıcı xüsusiyyəti yüksəkdir. Yapışdırıcı maddənin möhkəmliyi – sıxılma vaxtı möhkəmlik dərəcəsi ilə müəyyənləşdirilir. Bu göstərici marka adlanır. Marka yapışdırıcı maddə və qumdan ibarət ölçüsü $\approx 8\text{sm}$, 50sm^2 kubun 1 aydan sonra sıxılma zamanı göstərdiyi möhkəmlik dərəcəsidir. Yapışdırıcı mineral maddələr bərk və möhkəmlik dərəcəsinə görə aşağıdakı qruplara ayrılır. Aşağıdakı cədvələ nəzər yetirək.

Hər 2 qrup yapışdırıcı maddənin öz özəliyi vardır. Deməli, I qrup yapışdırıcı maddələr yalnız havada bərkir, xeyli zaman müddətində möhkəm qalır, ondan yerüstü tikililərdə istifadə olunur. II qrup yapışdırıcı maddələr isə havada qurumaqla bərabər, həmçinin suda da bərkimə özəliyi mövcuddur. Ona görə də yeraltı tikililər zamanı hidravlik yapışdırıcı maddələrdən tətbiq olunur.

Havada bərkiyən yapışdırıcı maddələrin 4 növü mövcuddur:

1) Havada bərkiyən əhəng; 2) Gips yapışdırıcıları; 3) Maqnezit yapışdırıcıları; 4) Əriyən şüşə.

Bu 4 növ haqqında geniş məlumat verək. Havada bərkiyən əhəng - ən bəsit yapışdırıcı növüdür. Bu əhəng karbonat saxurlarının yandırılması üsulu ilə alınır. Karbonat saxurlarının tərkibində 10%-ə qədər gilli birləşmələr var. Bu saxurlara əhəng daşını, təbaşiri, qabıqlı əhəng daşını misal gətirmək olar. Havada bərkiyən əhəngin aşağıdakı növləri var: söndürülməmiş topa əhəng; döyülmüş əhəng (xırdaşəkilli əhəng); tam sönmüş əhəng, əhəng südü.

Kalsium oksid və maqnezium oksidi qatqısının yandırılması nəticəsində ağ, boz rəngli maddələr əmələ gəlir. Bu məhlul sönməmiş topa əhəng adlanır. Narın əhəng isə topa əhəngi döyəndən sonra yaranır. Əhəngi çoxlu miqdar su ilə qatışdırıqda (əhəngin çəkisindən 4 qat çox su ilə) əhəng südü əmələ gəlir.

MİLLİ İQTİSADİYYATIN DAYANIQLI İNKİŞAF AMİLLƏRİ

Ağazadə F.E.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Müasir dövrdə davamlı inkişaf, milli iqtisadiyyatın elə bir artımını nəzərdə tutur ki, onun sayəsində cəmiyyətin müasir tələbatlarını ödəyərkən gələcək nəsillərin artan tələbatlarını daha yaxşı ödəmək qabiliyyətini məhdudlaşdırmaz. Belə ki, ölkəmizin malik olduğu resurs potensialı, onlardan istifadə dərəcəsi, elmi-texniki tərəqqinin mövcud imkanları daxilində yaxın gələcəkdə hərəkətə gətirə biləcək potensialı və mövcud reallıqları nəzərə alınmaqla milli iqtisadiyyatın dinamik, tarazlı və səmərəli inkişafının təmin edilməsinin obyektiv zərurəti davamlı və dayanıqlı inkişaf modelinə keçidin problemlərinin araşdırılmasını təkidlə tələb edir. Azərbaycan dövlətinin bazar iqtisadiyyatına keçidi qarşısına məqsəd qoyması, habelə postsovet dövründə tarixən ölkəmizin əsasən ekstensiv inkişafı, təbii-mineral xammal ehtiyatlarından ümumən səmərəsiz istifadə olunması, milli iqtisadiyyatın milli maraq və mənafeələrə deyil, daha çox Ümumittifaq Əmək Bölgüsünün tələblərinə uyğun formalaşdırılması, hazırkı dövrdə təbiət-cəmiyyət münasibətlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin qeyri-qənaətbəxş səviyyədə olması ölkəmizdə davamlı və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi problemlərinin yenidən hərtərəfli həll edilməsinə obyektiv zərurətə çevirmişdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində milli iqtisadiyyatın Davamlı və Dayanıqlı İnkişaf probleminə beynəlxalq təcrübə və mövcud reallıqlar əsasında onun səmərəli reallaşdırılmasını təmin edən iqtisadi strategiyanın başlıca yolları, vasitələri, mexanizmləri və prioritetləri elmi-praktiki əsaslandırmağın böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, müasir dövrdə ölkəmizin Davamlı İnkişafa keçidinin qanunauyğunluqlarını, xüsusiyyətlərini araşdıraraq onun prinsiplər, meyarlar, mexanizmlər və göstəricilər sistemini müəyyənləşdirərək dəyərləndirmək olduqca vacibdir. Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişafın mövcud vəziyyətini təhlil etmək, davamlı və dayanıqlı inkişaf baxımından öyrənmək və ona keçidi təmin edən əsas amilləri və potensialı aşkara çıxarmaq bir zərurətdir. Bundan başqa, milli iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı inkişafının təmin edilməsində investisiya – innovasiya amillərinin rolu böyükdür. Odur ki, bu amillərdən istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin başlıca yollarının və mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinin nəzəri və praktiki cəhətdən öyrənilməsi zəruridir.

Dünya ölkələrində qloballaşma şəraitində bəşəriyyətin resurslara olan tələbatlarının durmadan artması ilə yanaşı, onların istehsalının getdikcə baha başa gəlməsi, dünyada baş verən qloballaşma proseslərinin məntiqi nəticəsi olaraq ölkələrin qarşılıqlı asılılığının güclənməsi iqtisadi, sosial, demoqrafik və ekoloji problemlərin ümumbəşəri xarakter daşmasına səbəb olmuşdur. Belə bir şəraitdə Azərbaycanda səmərəli fəaliyyət göstərən milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və inkişafı həlledici dərəcədə onun davamlı və dayanıqlı inkişafından asılıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Davamlı və Dayanıqlı İnkişaf Konsepsiyası bir problem kimi XX əsrin ikinci yarısında irəli sürülmüşdür. Bu problemin bəşəriyyətin Davamlı inkişafa keçidin təmin edilməsi baxımından XXI əsrin prioriteti kimi müəyyənləşdirilmiş, 2005-2014-cü illəri isə Davamlı və Dayanıqlı İnkişafın tədqiqi və təşviqi onilliyi kimi bəyan edilmişdir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, milli iqtisadiyyatın “Davamlı və Dayanıqlı İnkişaf”a keçidini təmin etmək üçün, hər şeydən əvvəl, ölkənin resurs potensialı indiki və gələcək nəsillərin maraq və mənafeələri nəzərə alınmaqla səmərəli reallaşdırılmalı, investisiyalara əsaslanan inkişaf modelindən innovasiyalı inkişaf modelinə keçid üçün tələb olunan zəruri iqtisadi, sosial, ekoloji, texniki-texnologiyalı potensial formalaşdırılmalıdır. Bütün bunlar öz növbəsində “Davamlı və Dayanıqlı İnkişaf” anlayışının mahiyyətinin, milli reallıqlar və dünya təcrübəsi prizmasından davamlı inkişaf modelinə keçidin imkan, prinsip və meyarlarının başlıca yollarının, onun səviyyəsini xarakterizə edən makroiqtisadi göstəricilərin nəzəri və praktiki baxımdan dəyərləndirilməsi qanunauyğunluqları və xüsusiyyətlərinin sistemli öyrənilməsinə tələb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Davamlı və Dayanıqlı İnkişaf Konsepsiyasının əsasını belə bir sivil yanaşma təşkil edir: sosial-iqtisadi sistemlərin və inkişaf modellərinin xarakterindən asılı olmayaraq milli iqtisadiyyatın elə bir inkişafını təmin etmək lazımdır ki, elmi-texniki tərəqqinin tətbiqi və inkişafı gücləndikcə bütün səviyyələrdə insanların davamlı yaşayış prinsipləri gözlənilsin və ətraf mühitin tarazlığı pozulmasın.

Hal-hazırda qloballaşan dünyaya fəal inteqrasiya olunan Azərbaycan kimi ölkələr milli iqtisadiyyatın rəqabət mübarizəsinə davam gətirmək üçün, birincisi, iqtisadi inkişafın prioritetlərini düzgün müəyyənləşdirməli, ikincisi, onların reallaşdırılmasının mövcud reallığa və imkanlara uyğun səmərəli üsul, vasitə və mexanizmlərini seçməlidir. Çünki inzibati amirlik sistemindən bazar sistemə keçən ölkəmizdə yeni iqtisadi sistemin tələblərinə uyğun olaraq bu sistemin səmərəli fəaliyyəti, maddi amillərlə yanaşı -

həllədiyi dərəcədə bu prosesə insanların şüur, təfəkkür, düşüncə tərz, milli mentaliteti və nəhayət, ölkədə formalaşdırılan və reallaşdırılan iqtisadi siyasətin xarakterinin mövcud reallıqlara nə dərəcədə cavab verməsi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Beləki, son illərdə Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın davamlı və dinamik inkişafa keçidini təmin etmək üçün kompleks iqtisadi, təşkilati, siyasi ilkin şərtləri formalaşdırmaqla bağlı görülən işlər sayəsində ölkəmizdə kifayət qədər iqtisadi, sosial, elmi–texniki, kadr potensialı, institusional, hüquqi baza, start kapitalı yaradılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə ölkəmiz iqtisadi inkişafın elə bir mərhələsinə daxil olmuşdur ki, onun gələcək inkişafı əhəmiyyətli dərəcədə həyata keçirilən struktur siyasətinin xarakteri, miqyası və səmərəliliyi ilə birbaşa bağlıdır. Milli iqtisadiyyatda baş verən quruluş dəyişiklikləri elmi–texniki tərəqqinin inkişaf səviyyəsi və xarakteri ilə qarşılıqlı əlaqədə və asılılıqda olan bir prosesdir və o eyni zamanda elmi–texniki tərəqqinin sürətləndirilməsinin mühüm şərti kimi çıxış edir. Bu baxımdan respublikamızda elə elmi–texniki və struktur siyasətin formalaşdırılmasına çalışmaq lazımdır ki, o bir tərəfdən Azərbaycanın malik olduğu bütün resurslardan səmərəli istifadə etməyə və respublikamızın qarşısında duran sosial–iqtisadi problemlərin mümkün qədər optimal müddətdə həll etməyə şərait yaratsın və ən başlıcası isə, perspektivdə iqtisadi artımın imkanlarını məhdudlaşdırmasın. Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda uzun bir dövrü əhatə edən struktur siyasəti, bir tərəfdən, milli iqtisadiyyatın cari problemlərinin həllini, digər tərəfdən perspektivdə Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına daha intensiv qovuşmasını, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsini, ən başlıcası isə davamlı inkişaf problemlərinin həllini nəzərə almalıdır. Bu isə öz növbəsində ölkəmizdə bütünlükdə neft sənayesinin respublikada digər sahələrin inkişafında aparıcı qüvvəyə çevrilməsini, qeyri–neft sektorunun, xüsusən regional, üstün inkişafının prioritet bir vəzifə kimi reallaşdırılmasını zərurətə çevirir.

SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Allahverdiyev E.S.

Bakı Biznes Universiteti

Bazar iqtisadiyyatına keçdikdən sonra sahibkar və sahibkarlıq ifadələri meydana çıxmışdır. İlk öncə sahibkarlıq nədir onu qeyd edək. Sahibkar dedikdə ilk öncə ağıla gələn fikir sahibkarlıqla məşğul olan şəxs gəlir. Ümumiyyətcə qısa şəkildə belə deyək ki biznes fəaliyyəti ilə məşğul olan hər hansısa şəxs və ya şəxslər sahibkar adlanır. Sahibkarlıq fəaliyyəti isə o fəaliyyətlə məşğul olan şəxsin, yəni sahibkarın müstəqil surətdə həyata keçirdiyi, əmtəə (satış üçün istehsal edilən məhsul) satışın–dan, xidmət göstəril–məsindən mənfəət (qazanc) əldə etdiyi müəyyən bir fəaliyyət növüdür. Sahibkarın əsas məqsədi məlum olduğu kimi mənfəət (qazanc) əldə etməkdir. Malların satışı və işlərin yerinə yetirilməsi sistemli bir mənfəətə gətirib çıxarmırsa deməkdir ki bu xidmətlər sahibkarlıq deyildir. Çünki bayaq da qeyd etdiyimiz kimi sahibkarın əsas məqsədi mənfəət, yəni qazanc əldə etməkdir. Sahibkarlıq bazar iqtisadiyyatının ən mühüm və əhəmiyyətli mülkiyyətidir. Bununla yanaşı sahibkarlıq iqtisadiyyatın bütün təşkilatlarına nüfuz edir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyi təbii ki sırf yalnız mənfəətlə deyil, həm də müəssisənin bazar qiyməti ilə də qiymətləndirilə bilər.

Ölkəmizdəki “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” qanunda göstərilmişdir:

“Sahibkarlıq fəaliyyətinin və mülkiyyətçi ilə münasibətlərin xarakterindən asılı olaraq sahibkarlıq fəaliyyəti ilə həm mülkiyyətçinin özü, həm də təsərrüfatın başçı–sının hüququ əsasında mülkiyyətçinin əmlakını idarə edən şəxs də məşğul ola bilər.” İndi isə şərikli, yəni ki tam ortaqlı müəssisələr haqqında danışaq. Deməli azı 2 fiziki və hüquqi şəxs tərəfindən müqavilə əsasında təsis edilmiş müəssisələr şərikli, tam ortaqlı müəssisələr adlanır. Həmin bu şəriklər (ortaqlar) müəssisəyə pay (müəyyən məbləğdə vəsait) qoyurlar və müəssisədən çıxıqda da qoyduqları həmin paylarını (vəsaiti) geri alırlar. Ortaq olan şəxslər müəssisənin öhdəliklərinə, yəni ki borclarına bütün əmlakları ilə cavabdehdir. Aydındır ki, insanlar müxtəlifdirlər yəni hər bir insanın ayrı–ayrı qabiliyyətləri, bacarıqları vardır. Buna görə də şəriklər (ortaqlar) arasında müəyyən vəzifə bölgüsü aparmaqla müəssisədə müəyyən sahələr üzrə ixtisaslaşma aparmaq olar. Bu–nun üçün şəriklər (ortaqlar) bir–birlərinə sərbəst vaxt verirlər. Bu vaxtdan da istifadə edərək sahibkar öz qabiliyyət və perspektivlərini xeyli artırmaqla bilər. Hər bir sahədə müəyyən bir şeyin müsbət tərəfi olduğu kimi mənfi tərəfləri də vardır. Bu sahədə də həmçinin, müsbət cəhətlərlə yanaşı şərikli müəssisələrin (ortaqlı müəssisələr) mənfi cəhətləri də vardır: qoyduğu paydan asılı olmayaraq, bütün müəssisəyə cavabdehlik; sahibkar öz səhvi üzündən asılı olmayaraq müəssisənin borclarına bütün əmlakı ilə cavabdehdir. Bəzi şəriklər çox pay umurlar, bəziləri isə daha çox əmək sərf edir. Bu da gələn gəlirlərin

bölüşdürülməsində konfliktə (nəzakətə) səbəb olur. Hər bir insanın öz şəxsi fikrləri, düşüncələri olduğundan aldığı qərarlar da müxtəlif ola bilər. Buna görə də müəssisə haqqında qərarların qəbul edilməsində də şəxslər arasında mübahisələr baş verə bilər.

Sahibkarlıq fəaliyyəti öz quruluşuna görə 3 kateqoriyaya bölünür. Bunlar kiçik, orta və böyük sahibkarlıqlardır. Bu formalarına görə hər birinin özünün müəyyən göstəriciləri vardır. Kiçik sahibkarlıqda müəssisədə işçilərin sayı maksimum 25 nəfərədək olur. İllik gəlirləri isə əsasən 200 min manatadək olur. Orta sahibkarlıqda isə işçilərin sayı 25 nəfərdən 125 nəfərədək olur. İllik gəlirləri isə təxminən 1200 min manatdan 1250 min manatadək olur. Ancaq iri sahibkarlıqda isə işçilərin sayı 125 nəfər və ondan çox olur. İllik gəlirləri isə əsasən 1250 min manat və ondan yuxarı olur. Bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə dövlət kiçik və orta sahibkarlıq üçün müxtəlif cürə imtiyazlar və güzəştlər sistemi tətbiq edirlər. Bu imtiyazlar və güzəştlər sistemi isə əhəlinin, əsasən də onun maddi imkanları məhdud olan hissəsinin sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb olunması üçün stimül yaratmaq məqsədi daşıyır.

MÜHASİBAT UÇOTUNUN TƏŞKİLİNİN ZƏRURİLİYİ

Babayev T.Q.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Mühasibat uçotu müvafiq maliyyə və idarəetmə qərarı yaxud müəssisənin strateji inkişafı ilə əlaqədar qərarın qəbul edilməsi üçün zəruri informasiyanın toplanılması, ölçülməsi, qeydə alınması, işlənilməsi və lazımı istiqamətlərə yönəldilməsi sistemidir.

Dəyərin hərəkətinə nəzarət necə olur?

Cavab: Ölçməklə və ya ölçü sistemləri vasitəsilə.

Təsadüfi deyil ki, mühasib müəssisənin fotokamerası adlanır. Yəni o, müəssisədə baş verən hadisələrin (əməliyyatların) şəklini çəkən şəxsdir. Mühasibin adı şəkil çəkəndən fərqi odur ki, onun çəkdiyi şəkilin adına sənəd (qaimə, qəbz, hesab-faktura və s.) deyəcəyik.

Fotoaparatin göstəricisi meqapikselle ölçüldüyü kimi, mühasibə də əməliyyatları müəyyən edib qeydiyyata keçirmək üçün ölçü sistemləri lazımdır. Mühasibə elə bir ölçü vasitəsi lazımdır ki, bütün prosesə (istehsal və satış prosesi və ya gəlirlərə və xərclərə) vahid pəncərədən baxmaq mümkün olsun, yəni orta bir göstərici çıxarıla bilsin. Bu ölçü vasitəsinə biz dəyər ölçüsü deyəcəyik.

Ümumiyyətlə mühasibatlıqda 3 növ ölçüdən istifadə olunur. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- 1) Natural ölçü. Məsələn, ədəd, kg, m³, metr, litr, km/saat;
- 2) Əmək ölçüsü. Məsələn, adam-saat, adam-gün;
- 3) Pul (dəyər) ölçüsü. Məsələn, AZN, €, \$ və s.

Mühasibat uçotunda digər uçot növlərindən (statistika və operativ) fərqli olaraq əsasən dəyər ölçü vahidindən istifadə olunur. Lakin əməliyyatların təkcə dəyər tərəfini deyil, həmçinin miqdar və həcm tərəflərini də bilmək lazım gəlir.

Mühasibat uçotu məlumatları ilə maraqlanan tərəflər mühasibat uçotu məlumatlarının istifadəçiləri adlanır. Mühasibat uçotu məlumatlarının istifadəçiləri 2 qrupa bölünür:

- > daxili istifadəçilər (insiders);
- > kənar istifadəçilər (outsiders);

Daxili istifadəçilər (Insiders). Müəssisə daxilində biznes qərarlarını qəbul etmə səlahiyyətinə malik olan rəhbər, menecer, yaxud sadə işçilər ola bilər.

Kənar istifadəçilər (Outsiders). Kənardan həmin şirkətin maliyyə uçotu məlumatları ilə maraqlanan tərəflər ola bilər. Bu istifadəçilərə investorlar və səhmdarlar, kreditörlər, dövlət vergi orqanları, yaxud istehlakçılar aiddir.

Göstərilən istifadəçilər maliyyə uçotundan aşağıdakı informasiyanı almaqda maraqlıdırlar:

- 1) İnvestorlar və səhmdarlar, onların nümayəndələri - həyata keçirilən və ya nəzərdə tutulan investisiyaların riskliliyi, gəlirliliyi və müəssisənin dividend ödəmək qabiliyyəti haqqında informasiya;
- 2) Müəssisənin işçiləri və onların nümayəndələri (həmkarlar ittifaqı və s.) - işverənlərin gəlirliliyi, stabilliyi, iş yerlərini saxlamaq və əmək haqqı ödəyə bilmə imkan barədə informasiya;
- 3) Boreverənlər - müəssisənin verilmiş borcları qaytara bilməsi və faizləri ödəyə bilməsi haqqında informasiya;

4) Malsatan və podratçılar, malalan və sifarişçilər - müəssisənin fəaliyyətində - yəninin fasiləsizliyi haqqında informasiya;

5) Dövlət orqanları - öz funksiyalarını (resursların yerləşdirilməsi, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi, dövlət siyasətinin hazırlanması və reallaşdırılması, statistik nəzarətin aparılması və s. funksiyalar) həyata keçirmək üçün onlara lazım olan informasiya;

6) Bütövlükdə ictimaiyyət - yerli, regional və dövlət səviyyəsində "müəssisənin ictimai rifahını yüksəldilməsində rolu haqqında informasiya.

REGIONAL DAYANIQLI İNKİŞAFIN TƏMİN EDİLMƏSİ

Bağirov Q.M.

Bakı Biznes Universiteti

Müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusu, Azərbaycan modelinin banisi Ümummilli lider Heydər Əliyevin uzaq görünən sosial-iqtisadi strategiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində ölkədə siyasi və makroiqtisadi sabitliyə nail olunmuş, iqtisadiyyatın bütün sahələrində köklü islahatlar aparılmış, dinamik sosial-iqtisadi inkişafın möhkəm təməli yaradılmışdır. Son 10 ildə bütün sahələrdə böyük uğurlar qazanılmış, Azərbaycanın maliyyə imkanlarının artması, ölkəmizin transmilli layihələrin təşəbbüskarı və əsas iştirakçısı kimi çıxış etməsi, müasir tələblərə cavab verən infrastrukturun yaradılması, ən yeni texnologiyalara əsaslanan müəssisələrin fəaliyyətə başlaması, sahibkarlığın dəstəklənməsi, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması Azərbaycanın dünyada nüfuzunun daha da artmasına, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə, əhalinin həyat səviyyəsinin davamlı olaraq yaxşılaşdırılmasına səbəb olmuşdur.

Keçdiyimiz son 50 illikdə yeni dünya düzəninə formalaşması, elmi-texniki tərəqqinin inkişafı, global problemlərin yaranması, idarəetməyə regional yanaşma konsepsiyasının irəliləməsindən regional inkişafın dayanıqlığının təmin edilməsi müasir məsələ halına gəlib çıxdı. Məhz təsadüfi deyildiki 1972-ci ildə ilk "Ətraf mühit problemləri məsələləri" ilə bağlı beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Ətraf mühit problemlərindən yaranan məsələlərdən bağlı regional inkişaf təmin edilməsi məsələsi zəruri hal almışdır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının gündəmində əsas məsələ kimi müzakirə olunması və 100 illik strateji planların hazırlanmasında buradan irəliləyir. Yaranmış sosial, ekoloji və iqtisadi problemlər strateji planlarla həll edilməsinə baxmayaraq hələdə mövcudluğunu davam etdirir. 1992-ci ildə UNCED-in (United Nations Conference on Environment and Development) toplantısında irəliləmələr olduğu qeyd edilmişdir. Dünyada gedən sürətli əhali artımı 2015-ci ildə 7 mlrd nəfər, 2030-cu il üçün isə 9 mlrd nəfər çatacaqı proqnozlaşdırılması, uzun müddətli strateji proqramların qəbul edilməsini zəruri hala gətirib çıxarır.

Davamlı inkişaf müxtəlif yollarla müəyyənləşdirilməsinə baxmayaraq, praktikada üç istiqamətdə aparılır: iqtisadi, sosial və ekoloji. "Davamlılıq" və "Dayanıqlılıq" sözlər artıq global terminlərə çevrilmişdir. Məhdud resursları mövcudluğu və həll edilməsi lazım olan sosial, ekoloji və iqtisadi problemlərin var olması, bu məsələlərə kompleks yanaşmaya ehtiyac olduğunu əks etdirir. Davamlı inkişaf konsepsiyası yuxarıda qeyd edilən üç istiqamətə əsaslanır. Regionların inkişafı adətən, inteqral cəmiyyətin inkişafı (sosial, iqtisadi, ətraf mühit və sağlamlıq, texnoloji) müəyyən bir ərazidə gedir. Lakin dayanıqlı, davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün regionların inkişafı müəyyən edilmiş həyat tərzinin saxlanmasına və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş optimal genişləndirici tərkib hissələrinə (sosial, ekoloji və iqtisadi inkişaf aspektləri) əsaslanır. Regional inkişaf yalnız konkret bir ərazidə ənənəvi siyasət deyil, həm də xüsusi siyasi və mədəni kontekstdə təşkil edilmiş sosial-iqtisadi prosesi əhatə edir. Bugünkü kontekstdə regional inkişaf çox vaxt problemlər (maliyyə, enerji və enerji) ilə bizi iqtisadi paradigmamızı yenidən qiymətləndirməyə məcbur edən və gələcəkdə olan yerinə yetirilməmiş və yaxud görülməli olan işlərə necə daha yaxşı cavab verəcəyini qiymətləndirən kritik bir nöqtədədir. Kompleks olaraq baxdıqda məşğulluq, sosial inkişaf, həyat keyfiyyəti və təbiətə qayğı sahələrində işlər aparılmalıdır. Davamlı inkişaf sütunlarının regional səviyyəyə inteqrasiyasına dair heç bir şübhə olmasa da, bu konsepsiyanın tətbiqi praktikada çətinləşir. Əslində, davamlı inkişafın ekoloji, iqtisadi və sosial aspektlərinin regional səviyyəyə inteqrasiyası müxtəlif sahələrdə kompleks və əlaqəli tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur, bu da iqtisadi inkişafa gətirib çıxarır ki, bu da sosial məqsədlərə nail olmaq üçün nəzərdə tutulur, resurslardan səmərəli istifadə etməklə həll edilməsinə gətirib çıxarır.. Bu üç istiqamətin (sütunların) səmərəli inteqrasiyası birtərəfli davamlı inkişaf çərçivəsinə uyğun bir sıra fokuslanmış və spesifik tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir.

İqtisadçı Dalya görə davamlılığı 3E prinsipinə görə - ətraf mühit, ədalətlik və iqtisadi (Environment, Equity and Economy) təşkilatlanmaq lazım olduğunu qeyd edir. Artıq 2004-cü ildən regional inkişafın konseptual kompleks inkişafı üçün mühüm işlər həyata keçirilməyə başlanılmışdır. Cənab prezident İlham Əliyevin başçılığı ilə hazırlanan regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları, strateji inkişaf planları hazırlanaraq, həyata keçirməyə başlamışdır. Bu günə kimi üç dövlət proqramı həyata keçirilmişdir. Əldə olunan uğurlu göstəricilərin nəticəsində artıq dördüncü dövlət proqramı hazırlanaraq 2019-2023-ci illəri əhatə edən regionların sosial-iqtisadi inkişafını əhatə edən Dövlət Proqramı imzalanacağı açıqlanmışdır. Həyata keçirilən proqramların uğurlu olması əldə olunan göstəricilər əsasında deyilir. İlk üç Dövlət Proqramı 2004-2008, 2009-2013, 2014-2018-ci illəri əhatə edir. İlk dövlət proqramının mahiyyəti standartların və infrastrukturunun yaradılması, sonrakı proqramlar isə inkişafa yönəlməni əks etdirir. Davamlı olaraq ölkəmizdə sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi hökumətimizin qarşıya qoyduğu və böyük müvəffəqiyyətlə reallaşdırmasını təmin etdiyi mühüm prioritetlərdən biridir. Məlum olduğu kimi, regional olaraq atılan addımlar, reallaşdırılan layihələr iqtisadiyyatın diversifikasiyasını nəzərdə tutulur. Neft sektorundan əldə olunan gəlirlər hesabına qeyri-neft sektoruna iri həcmli sərmayələrin yönləndirilməsi, beləliklə iqtisadiyyatın digər sahələrinə davamlı olaraq inkişaf etdirilməsi əsas məqsəd olaraq görülür.

Prinsip etibarlı ilə, ölkənin regionlarında davamlı, dayanıqlı və sürətli inkişafın təmin edilməsi sadəcə iqtisadi deyil, həm də mənavi məsələdir. Digər sözlə, burda insan faktoru öz təsirini ortaya qoyur, insan amilinin sosial-iqtisadi fəallığı önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Önəmli məsələlər regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar qəbul edilən hər üç Dövlət Proqramında mühüm yer verilmişdir. Bölgələrdə işgüzar sahibkarlıq təşəbbüslərinin yüksək səviyyədə təşviq edilməsi, regionlarda müasir texnologiya və innovasiyaya əsaslanan aqrar-sənaye komplekslərin yaradılması, yüngül sənaye və qida sənayenin inkişaf etdirilməsi, yoxsulluğun və işsizliyin azaldılması, əhalinin məşğulluğun təmin edilməsinə yer verilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər) müvəffəqiyyətli icrası nəticəsində ölkədə makroiqtisadi göstəricilərin də artıma nail olunmuş, proqramı əhatə edən illərdə Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) həcmi 2,6 dəfə artmış və 38 milyard manata çatmışdır. ÜDM-in adambaşına düşən nominal həcmi isə 5 dəfə artaraq 4440 manat olmuşdur. Qeyri-neft sektoru 1,8 dəfə artmış, 2008-ci ilin yekunlarına görə ÜDM-də qeyri-dövlət sektorunun payı 84,5 faiz təşkil etmişdir. Ölkə sənayesində 2,5 dəfə, kənd təsərrüfatı isə 25,2 faiz artmışdır. 2003-cü illə müqayisəyə baxsaq 2008-ci ildə əhalinin gəlirləri 4 dəfə artmış, yoxsulluq səviyyəsinin isə 13,2 faizədək azaldığını görə bilərik. Beş ildə müddə ilə işləyən əhalinin orta aylıq əmək haqqı 3,5 dəfə artaraq inflyasiya səviyyəsini 1,7 dəfə üstələyərək 268 manat olmuşdur. Dövlət Proqramını əhatə edən 2004-2008-ci illər ərzində reallaşdırılmış məqsədyönlü tədbirlərin nəticəsidir ki, 766 mindən çox yeni, 547,5 min daimi olaraq iş yeri açılmış, 27,5 mindən çox yeni müəssisə yaradılmışdır. "Azərbaycan Respublikasının regionlarını əhatə edən 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" haqqında proqram ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsi, iqtisadiyyatın diversifikasiyasına, davamlı regional və dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa, əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına nail olmaq məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 14 aprel 2009-cu il 80 nömrəli Fərmanı ilə "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" təsdiq edilmişdir.

Sosial-iqtisadi inkişaf mərhələsində olan ölkəmizin iqtisadiyyatının davamlı inkişafı ilə əhalinin həyat səviyyəsinin artırılması sahəsində dövlətin məqsədyönlü siyasətinə uyğun olaraq Dövlət Proqramında bütün regionlarda, həmçinin ölkə Bakı və ətraf rayonlarda potensialından səmərəli istifadə olunmaqla qeyri-neft sektorunun inkişafı, kommunal xidmət və digər infrastruktur obyektlərin, yeni istehsal və emal müəssisələrin yaradılması, mövcud müəssisələrində istehsal fəaliyyətinin genişləndirilməsi, nəqliyyat, rabitə, informasiya və texnologiyaların tətbiqinin sürətləndirilməsi, sosial infrastrukturunun daha da yaxşılaşdırılması, həmçinin müasir standartlara cavab verən təhsil, elm, səhiyyə, mədəniyyət və idman obyektlərinin inşası və yenidənqurulması, əlillər və şəhid ailələri üçün yeni yaşayış binaların tikintisi üzrə kompleks tədbirlər planı nəzərdə tutulmuşdur.

Ümumilikdə, Dövlət Proqramı Tədbirlər Planı çərçivəsində reallaşdırılacaq tədbirlər 3 hissədə müəyyənləşdirilmişdir:

- Ölkə əhəmiyyətli olan tədbirlər;
- Bakı şəhəri rayon və qəsəbələri üzrə tədbirlər;
- Ölkənin iqtisadi rayonları səviyyəsində həyata keçiriləcək tədbirlər;

Dövlət Proqramının Tədbirlər Planında ölkə üzrə 1066 tədbir, o cümlədən ölkə əhəmiyyətli 58, Bakı şəhəri üzrə 40, iqtisadi rayonlar üzrə 968 tədbir həyata keçirilmişdir.

TRİKOTAJDAN OLAN ÜST GEYİMLƏRİNİN ESTETİK XASSƏLƏRİNİN TƏSNİFATI

Bağirova S.M.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Univerisiteti

Geyimlər qədim dövrlərdən insanlar tərəfindən icad olunub və onları kənar təsirlərdən qorumaq üçün yaradılıb. Fəsillər dəyişdikcə geyimlərin də qarşısında duran funksiyalar dəyişir: qış paltarları insanları soyuqdan qoruyur, yay paltarları isə insanları istidən qorumaqla yanaşı həm də rahatlığını təmin edir. Bununla yanaşı ziyafət paltarları, iş paltarları və s. Bu geyimlər ümumilikdə insanların müəyyən tələblərini ödəmək üçün istehsal edilir. Hər bir şəxsin estetik baxışlarını formalaşdıran sosial-ictimai bir mühiti var. Estetik xüsusiyyətlər özünün ümumi dəyərində formanın nişanələrini həssaslıqla mənimsənilməsinə deyilir. Geyim əhatəsi insanda gözəlliyə qarşı hiss oyatmalıdır, deməli gözəllik, təsirlilik, geyimin uyğunluq forması onun estetik xassələrinin əsasıdır. Estetik xassə göstəriciləri geyimlərin istehlak xassələri qrupuna daxil olmaqla keyfiyyət səviyyəsinin qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayır.

Geyimlərin istehlak xassələrinin çoxsaylı təsnifatının üçüncü səviyyəsində estetik xassələr üç əsas göstərici ilə xarakterizə olunur: geyimin müasir modaya və üsluba uyğunluğu; kompozisiya mükəmməllik dərəcəsi və məmulatın əmtəə görünüşü. Dördüncü səviyyədə isə qrup göstəriciləri vahid estetik göstəricilərlə ifadə edilir: geyimin müasir üsluba və dəbə uyğunluğu – siluet, biçim, modelin rəng həlli, materialın fakturası və s. Kompozisiya o vaxt mükəmməl olur ki onun formasının arxitektónikası, plastikası və tektonikası onu tamamlasın. Məmulatın xarici görünüşü, daxili və xarici bəzədilməsi, tikiş keyfiyyəti, rəng çalarları onun əmtəə görünüşünü əmələ gətirir.

Keyfiyyət səviyyəsinin qiymətləndirilməsində istifadə edilən normativ – texniki sənədlər geyimlərin estetik xassə göstəricilərinin nomenklaturasında verilir. Rast bilən gəlinə bir çox hallarda geyimlərin keyfiyyət səviyyəsinin qiymətləndirilməsi xassələrin kompleks göstəricilərinə əsasən aparır. Bu göstəricilərə modanın müasir istiqamətinə uyğunluğu, emal və geyimin formalaşması səviyyəsi, əmtəə nişanlarının və yarlıqların ifadəliliyi kimi xassələr daxil edilir. Antropometrik tələblər – məmulatların insanın bədən quruluşuna uyğunluğuna təyin edilir. Məmulat forma və ölçü cəhətdən bədənə uyğun gəlməli, hərəkətə maneəçilik törətməməli, orqanizmin həyat fəaliyyətini, əsas funksiyalarını pozmamalı, istifadə zamanı rahat olmalı, yüngül olmalıdır. Ümumilikdə trikotajdan olan üst geyimlərin estetik xassələrinin xarakteristikasını aşağıdakı kimi vermək olar.

İnformasiya ifadəliliyi – geyimin cəmiyyətdə yaranan estetik təsəvvürləri və mədəni normaları əks etdirmək qabiliyyətidir. Geyimin formasının informativliyi aşağıdakı göstəricilərin məcmusundan yaranır: üslub uyğunluğu və modaya uyğunluq, orijinallıq, bədii obrazlı nişanəlilik.

Üslub uyğunluğu – formanın və bədii ifadə vasitələrinin cəmiyyətin tarixi inkişaf mərhələsinin müəyyən xüsusiyyətlərinə uyğunluğunu xarakterizə edən estetik göstəricidir. Müəyyən üslub çərçivəsində bir – birindən ciddi şəkildə fərqlənən üslub istiqamətlərinin dəyişməsi mümkündür.

Orijinallıq – Geyim məzmunlu olmalıdır, yəni trikotajın təyinatına, materialın xarakterinə uyğun olmalı və rahatlığı təmin etməlidir. Baxılan geyimin oxşar məmulatlardan özünəməxsus forması ilə fərqlənməsini xarakterizə edən estetik göstəricidir. İnsanlara xidmət edən orijinal formalı məişət məmulatlarının yaradılması neçə əsrlər ərzində heç də asan olmamışdır. Orijinallıq estetik göstəricilər sırasında çox əhəmiyyət kəsb edən xassədir.

Bədii obrazlı nişanəlilik (ifadəlilik, əlamətlilik) – geyimin formasında sosial əhəmiyyətli əlamətliliklərin (təyinat, zəriflik, assosiasyanın obrazı, sahibkarın emosional xarakteri, müasirlik, professionallıq statusu və s.) ifadə olunmasını xarakterizə edən estetik göstəricidir. Nişanəlilik geyimi bəzəyən, onun görünən elementi olmalı, formasını tamamlamalıdır. *İfadəlilik* – formanın insanda müəyyən hisslər oyatmaq, lazımi əhval-ruhiyyə yaratmaq, məmulatın təyinatını aşkara çıxarmaq, milli xüsusiyyətləri və hər hansı müəsisənin xarakterik cizgilərini əks etdirmək qabiliyyətidir.

Müasir modaya və üsluba uyğunluq – məmulatın xarici görünüşünün müvəqqəti hakimlik edən estetik zövqlərə (modaya) uyğunluğunu xarakterizə edən estetik göstəricidir.

Formanın rasionallığı – formanın məmulatın obyektiv istehsal və istismar şərtlərinə uyğunluğunu, həmçinin onun funksional-konstruksiya mahiyyətini xarakterizə edən kompleks göstəricidir.

Formanın rasionallığı bir neçə vahid göstərici ilə xarakterizə olunur:

- Funksional uyğunluq,
- Konstruktiv uyğunluq,
- Texnoloji uyğunluq,

- Material uyğunluğu,
- Erqonomik tələblərə uyğunluq.

TƏHSİLDƏ İNSAN POTENSİALİ VƏ İNSAN KAPİTALININ İNKİŞAFI

Baxışov N.E.

Bakı Biznes Universiteti

Dünyanın hər bir nöqtəsində, inkişaf mərhələsi zamanı cəmiyyətin təhsil ilə bağlılığı hər zaman sıx olmuşdur. Gənclərin öyrədilməsi, onların maarifləndirilməsi, elmə olan həvəsini artırılması dövlətin əsas fəaliyyətlərindən biridir. Təhsilə tərif kimi demək olar ki: “təhsil” praktiki fəaliyyət üçün lazımı olan biliylərin və müvafiq bacarıqların məcmusu kimi başa düşülür. YUNESCO-nun qəbul etdiyi tərifdə isə belə deyilir: “təhsil” şəxsiyyətin bacarıqları və davranışlarının elə nəticəsidir ki bu vaxt insan əqli yetkinliyinə və fərdi inkişafına nail olur. Burada nəzər yetirməyək ki, “təhsil” dediydə yalnız formal olaraq məktəb və yaxud universitetdə alınan təhsili nəzərdə tutmurlar.

Təhsildə insan inkişafı rolundan danışıldığı zaman əsas söhbət 2 istiqamətdən birinə aid edilir: 1-ci odur ki, təhsilin insan potensialı artımına təsiri, 2-ci isə təhsilin insan kapitalı yaradılması müzakirə edilir. İnsan potensialı əhatəsinə görə insan kapitalından daha geniş anlayışdır. İnsan potensialı və insan kapitalı mənə baxımından yaxın hesab olunurlar ancaq onları qarışıq salmaq olmaz ki, burada insan potensialı dedikdə fərdlərin rollarının (tələbə, valideyn, istehlakçı, işçi və s.) optimal olaraq reallaşması üçün lazımı olan bacarıq, davranış və biliklərdən ibarətdir. İnsan kapitalını dedikdə isə işçi qüvvəsinin təsəvvürləri və onun məhsuldarlığı nəzərə alınır. İnsan kapitalı istiqamətindən baxıldıqda təhsilə qoyulan sərmayələrin məqsədi o nəticəni alır ki, əmək məhsuldarlığı artımı baş verir. İnsan potensialı tərəfdarları isə inkişafın əsas səbəbini insanın özündə görürlər.

İndi isə bunlara ayrı – ayrılıqda ətraflı baxaq:

Təhsilin insan potensialında inkişafı.

İnsan potensialı nədir bəs? İnsanın ləyaqətli həyatı yaşaması, müvəffəqiyyətli olması üçün insana lazımı olan əməllərindən istifadə etməyi bacara bilməsidir. İnsan potensialının inkişafında həm şəxsi, həm də ictimai həyat ilə əlaqəsi sıx bağlıdır. Bacarıqlı fərdlərin özlüyündə daxili potensiallarını reallaşdırmaq üçün özləri və ailələrinə lazımı şəraitini qurmaq məqsədiylə yaşadıkları mühitdə mövcud imkanlara çıxışı əldə edə bilirlər. Bacarıqlı cəmiyyətdə insanlar öz vətəndaşlarına görə hə cür imkanları maksimallaşdırır və bu imkanların bərabərləşikliyi olmasını təmin edən cəmiyyətlərdir.

Elmi texniki sahənin inkişafı, informasiya texnologiyalarından istifadənin geniş vüsət alması və geniş miqyası əhatə etməsi inkişaf etməyən olan ölkələrin yenidən insan potensialının inkişafı əsaslarını düşünməyə vadar etdirir. İnformasiyanın və kapitalın inkişafıyla bağlı olaraq global sahədə inkişaf etməyən olan ölkələrin önündə fundamental belə sual yaranır: belə bir zamanda insan potensialının inkişafı səviyyəsini yüksəltmək üçün hansı addımlar atılmalıdır, hansı strategiyalar qoyulmalıdır? Bu sualın cavabında dövlətlərin milli inkişafı strategiyalarına, təhsil sisteminə həll edici təsirini göstərə bilər.

Təhsilin insan kapitalında inkişafı.

İnsan kapitalı nəzəriyyəsi insanın inkişaf konsepsiyasının nəzəri əsaslarından biridir. Bu nəzəriyyəyə görə, bir tərəfdən istehsal məhsuldarlığı gücünün artırılması, bir digər baxımdan isə işçinin gəlirinin artırılmasını daşıyan investisiya obyektidir. İnsan potensialında inkişaf həmin məhsuldarlıq və gəlirində artımına səbəb ola bilər, lakin bunların baş verməsi zamanı cəmiyyətin maddi, mənəvi rifahına və insanın həyatında hər bir sahəsində tərəqqiyə yaxşı təsir etdikdə onun mənası olacaqdır. İqtisadçıların əksəriyyəti hesab etmişlər ki, ölkənin iqtisadi resurslarını fiziki kapitalda, maddi əşyavi sərvətdə görürdülər. Dünya bankını 1995-ci ildə tədqiqat etdiyi 192 ölkə üzrə belə nəticəyə gəlindiki, fiziki kapital ümumi sərvət üzrə 16 faizlik yer tutur, ümumi sərvətin 64 faizini isə insan kapitalı tutur ki, əsas böyük əhəmiyyətin insan kapitalı olduğu göstərilir. Buna misal olaraq göstərmək olar ki, Yaponiya, İsveçrə, Almaniya kimi yuxarı gəlirli iqtisadiyyata malik ölkələrdə ümumi kapitalın 80 faizinə qədər hissəsi insan kapitalından ibarətdir. Ölkələrdə təhsil səviyyəsinin yüksək olması o demək deyil ki, orada mütləq iqtisadi göstəricilərdə yüksək olmalıdır. Qonşu ölkənin təhsili sənin ölkənin təhsilindən aşağı olsa belə onun iqtisadi göstəriciləri yuxarı ola bilər. Bunun belə nəticə alınmasına bir çox amil təsir göstərə bilər ki bunlardan bir neçəsi bunlardır:

- Ölkədə savadlı kadrın, insan kapitalından qeyri effektiv istifadə edilməsi (məsələn, ali təhsilli kadrın onun ixtisası olmayan, ali təhsil belə tələb olunmayan iş ilə özünə məşğulluq tapması)

- Təhsilə həmçinin insan kapitalına qoyulan sərmayələrin qeyri-rasionallıq formada həyata yetirmək (məsələn, lazımi hazırlıqlı kadr olmadan laboratoriyaların yenidən modernizasiya edilməsi)
- Təhsildə olan keyfiyyətin aşağı səviyyədə olması (məsələn, təhsildə əldə alınan bilik və bacarığın lazımi halda olmaması, bazarın tələblərinə uyğun olmaması)
- Son olaraq da, ölkənin təhsil sisteminin strategiyasının düzgün qoyulmaması.

Müasirləşən cəmiyyətimizdə təhsil dövlətin əsas resursu hesab etmək olar ki, bundan ötrü də təhsilin inkişaf etdirilməsi, insan kapitalının artırılması üçün işlərin görülməsi dövlətin gələcəyi üçün vacib sayılır. Biz elə dövrdə yaşayırıq ki, sürətlə dəyişilən bu zamanda, bizdə zamanəyə uyğun addımlamalıyıq. Görülən bu işlərin kəmiyyəti önəmli deyil, əsas olaraq keyfiyyəti yüksək nəticə göstərməlidir.

ÜMUMİ MƏNFƏƏTİN FORMALAŞMASINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Bayramov O.A.

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Hər bir təsərrüfat subyektinin başlıca məqsədi istehsal - kommersiya fəaliyyəti nəticəsində daha çox gəlir əldə etməkdir. Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin fəaliyyətinin müxtəlif maliyyə nəticələrinin göstəricilər sistemində son dəyər qiymətini alır. Mühasibat uçotunda maliyyə nəticələrinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq iqtisadi qərarvermə prosesində onun komponentlərini ayrı-ayrılıqda təhlil etmə zərurətini yaradır. Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində istifadə olunan aşağıdakı mənfəət göstəriciləri cədvəldə qeyd olunmuşdur.

Cədvəl

Təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində istifadə olunan aşağıdakı mənfəət göstəricilər

Balans mənfəəti	müəssisənin bütün növ istehsal və qeyri-istehsal fəaliyyəti üzrə əldə olunmuş və onun balansında göstərilən mənfəətin (zərərin) ümumi məbləğidir.
Ümumi mənfəət	məhsulun (işin, xidmətin), əsas vəsaitlərin, digər əmlakın satışından və satışdankənar əməliyyatlardan əldə olunmuş və vergiyə cəlb etmə məqsədi üçün hesablanmış mənfəətin (zərərin) ümumi məbləğidir.
Satışdan mənfəət	məhsul (iş, xidmət) satışından əldə olunmuş, hasilatdan (əlavə dəyər vergisi və aksizlər çıxılmaqla), məhsulun (işlərin, xidmətlərin) maya dəyərinə daxil edilən istehsal və satış xərclərini çıxmaqla müəyyənləşdirilən mənfəət məbləğidir.
Sair satışdan mənfəət	müəssisəyə məxsus olan əsas fondların və digər əmlakın satışından əldə olunmuş məbləğdə bu fondların və əmlakın ilkin və ya qalıq dəyəri arasındakı fərkdir. Satışdankənar mənfəət müəyyənləşdirilərkən köhnəlmə hesablanması yolu ilə dəyər ödənilən əsas fondların, qeyri-maddi aktivlərin, azqiymətli və tez köhnələn əşyaların qalıq dəyəri, digər əmlakın isə ilkin dəyəri nəzərə alınır.
Vergitutulan mənfəət	müəssisənin qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada azaldılan (artırılan) və müəyyən edilmiş dərəcələrlə vergiyə cəlb olunan ümumi mənfəətdir
Xalis mənfəət	qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş vergilər və digər icbari tədiyyələr ödənildikdən sonra müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət məbləğidir.

Göründüyü kimi, bazar münasibətləri şəraitində ümumi və ya balans mənfəətinin əsas tərkib elementlərindən biri olan məhsul (iş, xidmət) satışından əldə mənfəətin planının real və əsaslı olmasının qiymətləndirilməsi ilə başlanılır. Çünki, müasir dövrdə mənfəət planının əsaslı olması perspektivdə müəyyən təşkilati-texniki tədbirlərin yeninə yetirilməsinə, dövlət və yerli büdcələrin gəlirlərinin formalaşmasına, sosial inkişafa zəruri vəsaitin yönləndirilməsinə bilavasitə təsir göstərməklə müəssisənin maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsinə və ödəmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılmasına əlverişli şərait yaradır.

Ayındır ki, müəssisənin istehsal, təsərrüfat, investisiya və kommersiya fəaliyyətini son maliyyə nəticələrinin öyrənilməsi, qiymətləndirilməsi və istifadə edilməsi daxili ehtiyat mənbələrinin müəyyən olunması prosesində mənfəət planının reallığının və əsaslılığının təhlili mühüm əhəmiyyətə malik olmağa müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub olan təsərrüfat subyektlərində istehsalın səmərəliliyini və mənfəətin müəq məbləğini əvvəlcədən hesablamağa və qiymətləndirməyə imkan verə bilər. Ona görə də,

müair bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəət planının əsaslılığının və reallığının təhlili metodikası ilk növbədə mənfəətin artırılması mənbələrinin biznes planı daxil edilməsinin nəzərdə tutur. Ümumi balans mənfəəti müəssisə fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi hesab edilməklə məhsul (iş, xidmət) satışından əldə olunan mənfəəti (zərəri), sair satışdan yaranan mənfəəti (zərəri), satışla əlaqədar olmayan gəlir və itkilərin saldosunu özündə birləşdirir. Ümumi balans mənfəətinin, vergitutulan və xalis mənfəətin məbləği çoxsaylı obyektiv və subyektiv amillərdən asılıdır. Bununla yanaşı, müəssisədə tətbiq edilən uçot siyasətinin də mənfəətə xeyli təsiri vardır. Belə ki, təsərrüfat subyektləri mühasibat uçotu haqqında qanuna və digər normativ sənədlərə əsasən maliyyə nəticələrinin formalaşmasına nəzərə cərpacaq dərəcədə təsir edə bilən uçotun bəzi metodlarından sərbəst sürətdə istifadə etmək hüququna malikdirlər. Qeyd edilən metodlara aşağıdakılar aiddir :

- Əmlakın əsas vəsaitlərə lara aid edilməsinin dəyər sərhəddinin dəyişməsi
- Sürətli amortizasiya metodundan istifadə olunması
- Qeyri-maddi aktivlərin qiymətləndirilməsi və onlara amortizasiyanın hesablanması qaydalarını dəyişməsi
- İstehsal ehtiyatlarını qiymətləndirilməsi metodlarının (FİFO, LİFO) seçilməsi
- əsas vəsaitlərin təmiri üzrə xərclərin məhsulun maya dəyərinə silinməsi qaydasının dəyişməsi
- Gələcək dövrün xərclərini örtülmə müddətinin dəyişməsi
- Məhsul (iş, xidmət) satışından yaranan mənfəətin müəyyən edilməsi metodunun dəyişməsi

REGIONAL İNKİŞAFDA VERGİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ROLU

Bayramov R.H.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Vergilərin təsərrüfat fəaliyyətinə təsiri çoxcəhətlidir. Vergi tənzimlənməsinin mahiyyəti təkrar istehsal proseslərinə istənilən müdaxilənin iqtisadi baxımdan məqsədyönlü və əsaslandırılmış olmasından ibarətdir. Müxtəlif dövlətlərdə tənzimlənmədə istifadə olunan vergi metodlarına aşağıdakıları aid etmək olar: vergi ödənişinin təxirə salınması, vergi tətili, vergi investisiya krediti, vergi amnistiyası, vergi dərəcələrinin təyini, vergi bazasının azaldılması, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması və s. Müvafiq əsasların olduğu halda vergi ödənişlərinin ödənilmə müddətinin dəyişdirilməsindən ibarət olan vergi investisiya krediti daha perspektivli vergi metodu hesab olunur. Elmi-tədqiqat və sınaq-konstruktor işlərinin aparılması, innovasiya fəaliyyəti, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı olan mühüm sifarişlərin icrası və digər belə fəaliyyət növləri vergi investisiya kreditinin tətbiqi üçün əsas hesab oluna bilər. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində qeyd olunan əsaslardan yalnız elmi-tədqiqat və sınaq-konstruktor işləri üzrə xərclər mənfəət vergisinin bazasının hesablanması zamanı gəlirdən çıxılan xərclərə aid edilir, yəni ölkəmizdə təsərrüfat subyektlərinin yalnız yalnız elmi-tədqiqat və sınaq-konstruktor işləri üzrə xərcləri vergi investisiya krediti hesab olunur. Bu isə kiçik və orta ölçülü müəssisələrin investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması üçün yetərli hesab oluna bilməz.

Vergi dərəcəsinin seçilməsi və təyini vergi tənzimlənməsinin xüsusi diqqət tələb edən metodudur. Vergi dərəcəsi vergi bazası ilə birlikdə təsərrüfat subyektinin büdcəyə ödəyəcəyi məbləği müəyyən edən əsas amildir. Vergi dərəcəsinin optimal səviyyəsi elə olmalıdır ki, həm təsərrüfat subyektlərinin maliyyə dayanıqlığının, ödəmə qabiliyyətinin və mənfəətliliyinin, həm də dövlətin fiskal maraqlarının təmin olunmasına şərait yaratsın. Praktikada vergi tənzimlənməsi əsasən vergi güzəştləri və vergi sanksiyaları vasitəsilə həyata keçirilir. Bu üsulların qarşılıqlı və mütənəsbib formada tətbiqi vergi siyasətinin nəticəliliyinə ümid verir. Vergi güzəştləri sisteminə aşağıdakıları aid etmək olar: avans ödəmələrinin ləğvi, ödənişin mürciət əsasında təxirə salınması, ayrı-ayrı vergi ödəyicilərinin vergilərdən azad edilməsi, vergi dərəcələrinin azaldılması və s. Vergi tənzimlənməsinin optimallığının əsas şərtlərindən biri də fərdi güzəştlərin azaldılmasıdır. Mal istehsalçısının bazara daxil olması şərtlərini və qaydalarını müəyyən edən coğrafi, siyasi, təbii-iqlim, və digər amillər bu vergi güzəşti üçün iqtisadi əsas kimi qəbul oluna bilərlər. Dövlətin vergi siyasəti belə şərtlərin bərabərləşdirilməsində vergi güzəştləri ilə bərabər, mövcud iqtisadi potensialdan müstəqil şəkildə istifadə etmək imkanlarının yaradılmasından da istifadə edə bilər.

Vergi tənzimlənməsinin güzəştlər və sanksiyalar vasitəsilə tətbiqinə zərurət sosial-iqtisadi və siyasi-ictimai dəyişikliklərdən qaynaqlanır. Məhz vergi tənzimlənməsi üzrə məcmu tədbirlər bu dəyişikliklərin nəzərə

alınması və onlara müvafiq reaksiyaların verilməsini təmin edir. Vergi tənzimlənməsinin məqsədi dövlətin büdcə-vergi sahəsindəki maraqları ilə bərabər, vergi ödəyicilərinin də maraqlarının təmin olunmasından və ölkədə ümumi rifahın yüksəldilməsi üçün zəruri şəraitin yaradılmasından ibarətdir. Vergitutmanın tənzimlənməsi kompleks anlayış olaraq aşağıdakıları özündə ehtiva edir.

1. Vergi orqanı əməkdaşlarının vergilər hesabına yaranan pul-maliyyə fondlarının formalaşdırılması üzrə fəaliyyəti;

2. Vergi yığımlarının və vergi orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət.

Vergi tənzimlənməsi sahibkarların və əhəlinin iqtisadi fəaliyyətini stimullaşdırmalıdır. Bu vəzifə vergi dərəcələrinin təyin olunması vasitəsilə həllini tapır. Vergi daxilolmaları dövlət xərclərinin ödənilməsi üçün kifayət qədər olmadıqda büdcə kəsri yaranır ki, bu da öz növbəsində inflyasiyaya səbəb olur. Nəticədə pulun alıcılıq qabiliyyəti azalır, əhəlinin və təsərrüfat subyektlərinin nəgd pul vəsaitləri qiymətini itirir. Əgər büdcə kəsrinin maliyyələşdirilməsi zamanı mobilizə edilmiş vəsaitlər səmərəli istifadə olunarsa və dövrüyyə zamanı iqtisadi artıma səbəb olarsa, onda inflyasiya prosesləri qısamüddətli olar. Əks halda isə, büdcə kəsrinin maliyyələşdirilməsi iqtisadi disbalansın yaranmasına və inflyasiya proseslərinin güclənməsinə gətirir. Vergi tənzimlənməsində vergi dərəcələri ilə bərabər vergi güzəştləri sistemindən də istifadə olunur. Güzəştlər cəmiyyət üçün zəruri olan aşağıdakı fəaliyyət növlərini stimullaşdırır.

1. Sosial sahələrə investisiyalar;

2. Təbiətin qorunması və xeyriyyəçilik tədbirlərinə qoyuluşlar;

3. Yeni məhsulların istehsalı və s.

Verginin investisiya fəallığına təsiri təklif iqtisadiyyatının nümayəndələrindən biri, A. Laffer tərəfindən nəzəri olaraq sübuta yetirilmişdir. Vergitutmanın proqressivliyi və büdcə gəlirləri arasında asılılıq mövcuddur. Bu nəzəriyyəyə görə, vergi dərəcələrinin müəyyən hədlərə qədər yüksəlməsi əvvəlcə vergi daxilolmalarının artımına gətirir, sonra isə bu artım dayanır, bir müddət sonra isə büdcə gəlirlərində kəskin azalma baş verir. Bu nəzəriyyəyə əsasən iqtisadiyyatın stimullaşdırılması və investisiya fəallığının artırılması üçün vergi yükünün azaldılması fikri irəli sürülür.

Laffer təliminə görə sahibkarların və əhəlinin gəlirlərinin büdcəyə ödənilən hissəsi 30%-dən çox olmamalıdır. Əgər vergi yükü 40-50% səviyyəsində olarsa, onda sahibkarların və əhəlinin investisiya fəallığı azalır. Nəticədə həm dövrüyyənin, həm də mənfəətin azalması baş verir ki, bu da sonda vergi bazasının və vergi daxilolmalarının azalmasına gətirir. Vergi tənzimlənməsi dövlətin büdcənin formalaşması və istifadə olunması üzrə kompleks idarəetmə tədbirləri ilə əlaqələndirilməlidir. Ərazilərə və iqtisadiyyatın əsas sahələrinə verilən güzəştlər iqtisadi inkişafa və əhəlinin maddi rifahının yaxşılaşmasına təkan verir. Vergi tənzimlənməsinin idarə edilməsi prinsiplərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Dövlətin və cəmiyyətin maraqlarının mütənasibliyinin təmin olunması;

2. Sahibkarlığın və investisiya fəallığının artırılması;

3. İqtisadiyyatın strateji sahələri üzrə xüsusi tədbirlərin hazırlanması;

4. Maliyyə vəsaitlərindən məqsədyönlü istifadəyə və qanunvericiliyə riayət olunmasına nəzarət.

Praktika göstərir ki, vergitutmanın müəssisələr üçün nəticəsi vergi yükü ilə bərabər, onların ödəmə qabiliyyətlərindən, xərclərin səviyyəsindən kapitalın dövretmə sürətindən asılıdır. Maddi xərcləri az olan, kapitalın dövretmə sürəti isə böyük olan sahələrdə fəaliyyət göstərən sahibkarlar nəgd pul vəsaitlərinin dövrüyyəsi hesabına vergidən daha çox yayınmaq imkanlarına malik olmaqla digər sahələrlə müqayisədə daha əlverişli mövqeyə malikdirlər. Korrektə edən vergi tənzimlənməsi alətləri sahibkarlıq fəaliyyətini, investisiyaları və işçi qüvvəsini iqtisadiyyatın prioritet sahələrinə yönəldir, sahibkarlarla dövlətin maraqlarının mütənasibliyini təmin edir, ərazilərin iqtisadi inkişaf fərqlərini və əhəlinin gəlirlər üzrə fərqlərini azaltmağa imkan verir. Ölkənin regionlarda vergi tənzimlənməsi mexanizminə aşağıdakıları aid etmək olar.

1. Strateji məqsədlərin və onlara nail olmaq üçün vəzifələrin müəyyən edilməsi;

2. Məqsədlərin sosial-iqtisadi problemlərin həllində əhəmiyyəti və nail olma müddətlərinə görə sıralanması;

3. Vergi tənzimlənməsinin optimal variantının seçilməsi;

4. Məqsədlərə mərhələlər üzrə nail olma.

Ölkədə həyata keçirilən sosial-iqtisadi dəyişikliklər bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun çevik vergi sisteminin formalaşdırılmasını tələb edir. Ölkədə həyata keçirilən vergi islahatı aşağıdakı ilkin prinsiplərə əsaslanmalıdır.

-vergi islahatının son dərəcə mülayim olması;

-vergi qanunvericiliyində edilən istənilən dəyişikliklərin hər bir vergi ödəyicisinə aydın olması;
-vergi islahatı aparılarkən onun digər sosial-iqtisadi siyasət tədbirləri ilə uzlaşdırılması;
-növbəti vergi düzəlişlərinə başlamazdan əvvəl onların yaxın müddətdə verəcəyi səmərənin dəqiq müəyyənəşdirilməsi

-istənilən vergi islahatının həyata keçirilməsi ölkənin vergi sisteminin konseptual əsaslarına uyğun olmalı,iqtisadiyyatın səmərəli inkişafını,habelə bütün təsərrüfat subyektlərinin və bütövlükdə əhəlinin sosial-iqtisadi maraqlarını nəzərə almalı və təmin etməlidir.

Deməli,vergi islahatının həyata keçirilməsi prinsiplərinin seçilməsi yalnız vergitutmanın optimallaşdırılması məqsədindən deyil,həm də ölkədə və o cümlədən regionlarda islahatların sosial və iqtisadi imkanlarından çıxış etməli və vergi yığımını sivil üsullarla aparılmalıdır.Vergi islahatı son nəticədə regionların iqtisadiyyatının səmərəliliyinin artırılmasını və bütövlükdə ölkənin ümumi iqtisadi inkişafını təmin etməlidir.

QADIN XƏZ GEYİMLƏRİNİN İSTEHSALINDA İSTİFADƏ EDİLƏN XAMMALIN TƏSNİFATI VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bayramova A.S.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xəz məmulatlarının hazırlanmasında müxtəlif heyvan dərilərindən istifadə edilir. Bu dərilər sıx tük örtüyünə malik olmalı və müəyyən tələbləri ödəməlidir.

Alınma mənbələrinə görə xəz-dəri xammalı aşağıda göstərilən qruplara bölünür:

- vəhşi heyvanlardan alınan xəz-dərilər;
- ev heyvanlarından alınan xəz-dərilər;
- dəniz heyvanlarından alınan xəz-dərilər.

Vəhşi heyvanlardan alınan xəz-dərilərə dələ, su samuru, marmota, gümüşü-qara tülkü, köstəbək və s. misal göstərə bilərik.

Xəz-dərilər heyvanların ovlanma və kəsilmə vaxtından asılı olaraq qış və yaz xəz dəriləri qruplarına ayrılırlar.Qış mövsümlü dərilərə dələ, su samuru, tülkü, sibir samuru dəriləri aiddir. Yazda əldə edilən dərilərə qaragül, quzu, daylaq, cavan maral balasının dərisi, çəpiş dərisi və s. daxildir.

Dərilərin müxtəlif sahələrinin keyfiyyəti onların topoqrafik quruluşundan asılı olaraq fərqli olur.

Xəz dəriləri dəri qatı mikroquruluşuna görə üç qatdan ibarət olur: epidermis, derma və dərialtı hüceyrə qatı.Epidermis qatı çox nazikdir və dərinin ümumi qalınlığının 2-3%-ni təşkil edir. Dərinin derma qatı epidermisə nisbətən daha qalın olur.Tüklər ayrilik dərəcəsinə görə də müxtəlif olur. Məsələn,hamar, əyilmiş, dalğavari burğulu, qıvrım və s.Bir qayda olaraq tük qıl və tiftik tükündən ibarət olur. Qıl tük uzun və cod, tiftik tük isə qısa və zərif olur.Vəhşi heyvan xəzinin keyfiyyəti onun yaşadığı şəraitdən, yaşayış tərzindən, cinsiyyətindən, yaşından və orqanizmin fərdi xüsusiyyətindən asılı olaraq müxtəlif olur.Yaşayış tərzinə görə xəz verən heyvanları quruda yaşayan, yer altında yaşayan, suda yaşayan və həm quruda,həm də suda yaşayan heyvanlara bölürlər.Məlum olduğu kimi xəz-dərilərin sortlaşdırılması coğrafi və mövsümi şəraitdən əmələ gələn dəyişikliklərdən, heyvanın yaşından, cinsiyyətindən və habelə fərdi xüsusiyyətindən asılıdır.Aparılan elmi-tədqiqatların nəticələrindən məlumdur ki, eyni yaşlı, eyni cinsli və eyni mühitdə yaşayan heyvanların dərisi bir-birindən fərqlənir. Bu fərqlər xəz-dərilərinin sortlaşdırılmasına belə, təsir edir. Məsələn, eyni sortdan olan su samuru və adi samurun xəz-dəriləri bir-birindən çox fərqli deyil. Lakin eyni coğrafi şəraitdə yaşayan və eyni sortdan olan dələnin, sibir samurunun və s. kimi heyvanların xəz-dəriləri çox müxtəlifdir. Onları tükünün rənginə, qalınlığına, sıxlığına və s. görə sortlaşdırmaq lazım gəlir. Daha doğrusu, müəyyən bir rayonun ərazisində yaşayan samur dərilərini yalnız rənginə görə 7 qrupa bölmək olar. Buradan da aydındır ki, xəz-dərilərinin sortlaşdırılmasında fərdi xüsusiyyətlər bir amil kimi öz təsirini göstərməyə bilməz.Müxtəlif coğrafi şəraitdə yaşayan xəzlik heyvanların tük təbəqələri də müxtəlifdir. Məsələn, şimalda yaşayan heyvanların tük təbəqəsi cənubda yaşayan heyvanların tük qatından sıx və uzundur. Yaşadıqları məkan və şəraitdən asılı olaraq xəz verən heyvanların dərisinin ölçüsü, tükünün uzunluğu, sıxlığı, yoğunluğu, yumşaqlığı, rəngi eyni olmur. Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, şimalda yaşayan heyvanın dərisi cənubda yaşayan eyni heyvanın dərisindən sahəyə böyük olur.

Xəz verən heyvanların tükünün uzunluğu, zərifliyi, yoğunluğu, sıxlığı, rəngi, nəhd hissəsinin qalınlığı mövsümlə əlaqədar olaraq dəyişir. Qışda tüklər yaya nisbətən uzun, sıx, yumşaq və nazik olur.

Heyvanların tük təbəqəsinə təsir edən amillərdən biri də onların yaş göstəricisidir. Yaşlı heyvanların tük təbəqəsi körpə heyvanlarınkına nisbətən kobud olur. Ev heyvanlarının yaşlıları ilə körpələrinin dərilərində də bir sıra fərqlər vardır. Bəzi heyvanlarda körpələrin dəriləri yaşlı heyvanların dərilərinə nisbətən daha keyfiyyətli olur. Belə xəz dərilərinə qaragül dərilərini misal göstərmək olar. Bəzən xəz-dərilərin rəngində qeyri-adilik müşahidə edilir. Bunun əsas səbəblərindən biri tükün tərkibində boyaq maddəsinin olmamasıdır. Buna xəzçilikdə albinizm deyilir. Bu hala ağ tülkü, dələ, canavar və s. xəz-dərilərdə daha çox rast gəlmək olar. Əsas səbəblərdən digəri isə bəzi xəz verən heyvanlarda əksinə olaraq, tükün böyüdükcə çoxlu qara boyaq maddəsi törətməmiş olmasıdır. Buna mexanizm adı verilir. Mexanizm ən çox qara tülkü, canavar, dovşan, dağ siçovulu və s. heyvanların tük qatında təsadüf edilir. Xəz-dəriləri içərisində bəzən nadir rənglərə də rast gəlinir. Bu tip dərilər həmişə qiymətli sayılır. Yalnız bəzi heyvanların dərisinin normal rəngində olmaması yüksək qiymətləndirilə bilər.

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN İCRASINA MALİYYƏ NƏZARƏTİ

Cavadlı N.R.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Maliyyə nəzarəti dedikdə, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı məqsədilə istər müəssisələrin, istərsə də dövlətin və bələdiyyələrin pul fondlarının təşkili, bölüşdürülməsi və məqsədyönlü istifadə edilməsi üzərində nəzarət başa düşülür. Başqa sözlə ifadə etsək, maliyyə nəzarəti – bütün iqtisadi subyektlər: dövlət, müəssisə və təşkilatların maliyyə fəaliyyəti üzərində qanunverici və icraedici hakimiyyət orqanlarının nəzarətidir.

Maliyyə nəzarətinə iki nöqteyi-nəzərdən yanaşmaq doğru olar:

1. Xüsusi nəzarət orqanlarının bütün iqtisadi subyektlərdə maliyyə qanunvericiliyi və maliyyə intizamına riayət olunması üzrə rəqlamentləşdirilmiş fəaliyyəti kimi;
2. Maliyyə əməliyyatlarının effektivliyinin təmin edilməsi üçün maliyyə və pul axınlarının idarə edilməsinin vacib elementi kimi.

Mülkiyyət forması və ya həyata keçirildiyi obyektədən asılı olaraq maliyyə nəzarətinin aşağıdakı növləri vardır:

1. Dövlət maliyyə nəzarəti;
2. Qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti.

Ümumdövlət maliyyə nəzarəti maliyyə nəzarətinin əsas forması olmaqla dövlət hakimiyyət orqanları və idarələri tərəfindən həyata keçirilir. O nəzarət edilməli obyektlərə idarəçilik təbəçiliyindən asılı olmayaraq yönəldilir. Büdcə nəzarəti – hüquqi normalarda müəyyən edilmiş ictimai orqanlar tərəfindən həyata keçirilən nəzarət tədbirləri sistemidir. Bu tədbirlər Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən büdcə fəaliyyətinin qanuniliyini və məqsədəuyğunluğunu yoxlamağa istiqamətlənir. Büdcə nəzarətinin başlıca məqsədi kimi büdcə fəaliyyətinin qanuniliyinin təmin edilməsi, daha doğrusu büdcə münasibətlərinin bütün iştirakçıları tərəfindən büdcə qanunvericiliyinə riayət olunmasına nəzarət edilməsi çıxış edir.

Büdcə nəzarətinin subyektləri qismində aşağıdakı orqanlar çıxış edirlər:

1. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti,
2. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi,
3. Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası,
4. Baş cərəncamçı və büdcə vəsaitlərinin sərəncamçıları və s.

Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyasına əsasən AR-nın hökuməti dövlət büdcəsinin tərtibi və icrasına nəzarət edir, pul və kredit sahəsində vahid siyasət həyata keçirir. O, nazirlik və komitələrin, idarələrin maliyyə fəaliyyətinə nəzarət edir, onu tənzimləyir, onlara təbə olan maliyyə nəzarətinin xüsusi orqanlarının fəaliyyətini istiqamətləndirir. Maliyyə Nazirliyi həmçinin Azərbaycan Respublikası hökumətinin qərarı ilə ayrılmış dövlət investisiyalarının istiqamətinə və istifadəsinə nəzarəti də həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi çərçivəsində operativ maliyyə nəzarətini Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti və Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi həyata keçirir. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” 09 fevral 2009-cu il tarixli 48 nömrəli Fərmanı ilə yaradılmışdır. Büdcə vəsaitlərinin düzgün və səmərəli istifadəsi məqsədilə Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti dövlət büdcəsinin, o cümlədən məqsədli büdcə fondlarının vəsaitlərinin xərclənməsi, habelə büdcə təşkilatlarının büdcədən kənar əməliyyatlar üzrə vəsaitlərinin əldə edilməsi və

xərclənməsi, dövlət zamanəti ilə alınmış və dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına verilmiş kreditlərin xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirir.

METAL YEMƏKXANA MALLARININ KEYFİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNƏ İQTİSADİ BAXIŞ

Cəfərova G.Ş.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatının, elm və texnikanın inkişafı sürətləndikcə əhalinin tələbləri də artır. Respublikamızda gündən-günə genişlənən iqtisadi əlaqələr bazar münasibətlərinə müsbət təsir göstərir. Lakin iqtisadi islahatlar səbəbindən istehlak mallarına olan tələbin bir qismi idxal hesabına ödənilir. Son illər aparılan təcrübə tədqiqatları onu göstərir ki, istehlak mallarının saxtalaşdırılması nəticəsində insan və ətraf mühit üçün təhlükəliliyi artır. Ekspertlərin qarşısında duran ən böyük problemlərdən biri də bunun aradan qaldırılmasıdır. Hazırkı dövrdə metaldan hazırlanan qabların tərkibinin öyrənilməsi, qidanın saxlanması zamanı tərkibində baş verən kimyəvi proseslər nəticəsində metal oksidlərinin qidanın tərkibinə keçərək baş verən dəyişiklik nəticəsində insan orqanizminə mənfi təsirlərinin ekspertizası olduqca vacib faktorlardan biridir. Bu problemlərin qarşısının alınmasında yüksək təcrübəli mütəxəsis ekspertlərin cəlb olunması və keyfiyyətə nəzarətin maarifləndirilməsi vacibdir. Ümumiyyətlə sərişdəli və yüksək bilikli ekspertlərin cəlb olunması ölkənin strateji əhəmiyyətinə yaxşı təsir göstərməklə bərabər məhsulun satışına da təsir göstərir.

Metal malların istifadə sahələri geniş olduğundan bu məhsulların dünya bazarına çıxarılması ölkə üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu sahədə yeni zavodların tikilməsi, yüksək keyfiyyətli və standartlara cavab verən məhsulların istehsalı və əhalinin tələblərinin nəzərə alınması nəticəsində insanların rifah halının yaxşılaşmasına gətirib çıxardır. Metaldan hazırlanan malların alıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsini, bu malların istehsalını müasir texnologiya ilə hazırlanması və standartların tələbinə uyğun istehsalı ilə əlaqədardır. Metal qabların hazırlanmasında poladdan, çuqundan və alüminiumdan daha çox istifadə olunur. Qablar nə qədər korroziyaya davamlı olsa, istismarı da bir o qədər rahat və əlverişli olar. Həmçinin bu məmulatların keyfiyyəti ilə yansı estetik tələbləri də alıcı zövqünə uyğundursa bu mal satılır.

Hazırkı dövrdə respublikamızda istehlak bazarı tam azad şəkildə rəqabət mühitindədir. Belə şəraitdə əhalinin tələblərinə uyğun və daha keyfiyyətli mallar çox satılır. Rəqabətə davamlı istehsal müəssisələri çalışırlar ki, yüksək keyfiyyətlə məhsul istehsal etməklə həm ölkədə, həm də xarici bazarlarda nüfuz qazansınlar. Belə olan halda əsas məqsəd yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal etməkdir. Yeməxana təyinatlı metal qabların bazarda satışı zamanı həm keyfiyyətli, həm də aşağı keyfiyyətli məhsulların olduğu məlumdur. Lakin bu qablar təyinatına uyğun olaraq yeməklərin hazırlanması və saxlanması üçün nəzərdə tutulmuşdursa, məhsulun keyfiyyətli olması vacibdir. Bunun üçün keyfiyyətli (müxtəlif təsirlərə davamlı, gigiyenik, təhlükəsiz) metaldan və istehsalın sadə texnologiyalara aparılması nəticəsində, hər bir istehlakçının büdcəsinə uyğun məhsul istehsal edilməlidir. Metal qabların keyfiyyətini ekspertizaya etməkdə məqsəd, istehlak bazarına buraxılan məhsulların istifadə zamanı insan orqanizminə necə təsir göstərməsi, istehsal texnologiyası zamanı yaranan qüsurların aşkara çıxması, məmulatların bir sıra keyfiyyət göstəricilərinin müəyyənəşdirilməsi başa düşülür. Odur ki, hər bir məhsulun tərkibinə vurulan metal ərintilərinin faizlə miqdarına düzgün əməl olunmalıdır. Əks təqdirdə qida ilə təmasda olması nəticəsində insan orqanizminə mənfi təsir göstərəcəkdir. Ümumiyyətlə metal qabların keyfiyyətinə və xarici görünüşünə verilən tələblərdən asılı olaraq, iki növə aid edilir.

I. Məmulatın keyfiyyətində və xarici görünüşündə çox da nəzərə çapmayan qüsurlar, normativ sənədlərə və texniki şərtlərə uyğun istehsal edilən qablar.

II. Nəzərə çarpacaq qədər qüsurlu olan, lakin istifadə, istismar üçün yararlı qablar. Belə qablar bazarlarda nisbətən ucuz qiymətə satılırlar.

Hər bir istehlakçı və satış müəssisələri malı alarkən və qəbul edərkən onun ilk öncə xarici görünüşünə baxmalı, ölçülərinin simmetrikliliyinə və dəqiqliyinə nəzər yetirməli, standarta uyğunluğunu yoxlamalı, qabın içərisinə su tökməklə onda sızıntının olub-olmamasını yoxlamalıdır. Metal qabların çeşidinə aid olan bıçaq, qayçı, qoz sındıran, qənd doğrayan qayçı, konserv qutularının ağzını açmaq üçün kəsici alətin keyfiyyəti yoxlanarkən onların kəsiciliyinə, kəsici hissənin möhkəmliyinə (HR=40-58), standartın və texniki şərtlərin tələbinə müvafiqliyi yoxlanmalıdır. Bıçaqlarda kəsici hissənin möhkəmliyi və sərtliyi, keyfiyyəti

formalaşdırın əsas göstəricilərdən biridir. Əgər kəsci hissə yumuşaq, qeyri-iti olarsa həm əyilərib sınaq, həm də qıdanı yaxşı kəsməz. Bunun üçün bıçağın hazırlanmasında istifadə edilən metal standartın tələblərinə uyğun olmalı, korroziyaya, sinmaya, əyilməyə davamlı olmalıdır. Bıçaqların çeşidinə bufet, yeməxana, cib bıçaqları, texniki bıçaqlar, tibbi bıçaqlar olmaqla gündəlik həyatımızda böyük əhəmiyyətə malikdir.

Metal və ərintilərdən hazırlanan məmulatların tədqiqi kimyəvi tədqiqatlar qrupuna aiddir və hər hansı bir metal məmulat obyektinin təhlili xüsusi laboratoriyalarda aparılır. Araşdırılan obyektlər, metal parçacıqları və ya ərintilər, böyük metal obyektlərin parçaları (mikropartikullər daxil olmaqla) ola bilər. Metal ekspertizası ondan hazırlanan məhsulun tərkibini, istehsal metodunu, tətbiqi sahəsini, istifadə metodlarını müəyyən edir. Metalların, ərintilərin və onlardan alınan məhsulların araşdırılması çox müxtəlif sahələrdə geniş tətbiq etmə proqramlarına malikdir. Metal məhsullarının keyfiyyətinə və digər hallarda istehlakçı hüquqlarının qorunmasına dair iddialarla bağlı hallarda metal elmi təcrübə proqramı da istifadə olunur. Bu cür işlərin köməyi ilə metal hissələri olan saxta məhsulların istehsalına dair faktlar müəyyən edilir. Məsələn, dəri mallarının metal loqotiplərinin təhlili. Bu günümüzdə kimi bir çox metal və metal ərintilərdən hazırlanan mətbəx qablarına tələblər olduqca genişdir. Bunlara misal alüminium, emallı, minlanmış nikel, çuqun, teflon, qalaylanmış mis, qranit və s. metal və ərintilərdən hazırlanan qabları göstərmək olar. Bu qabların hər birinin istifadə qaydaları, qulluq qaydaları və özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Son illər ərzində teflon örtüklü qablardan geniş istifadə olunur. Lakin bu qabların mənfi xüsusiyyəti, örtük təbəqəsinin azca zədələnməsi nəticəsində zərərli maddələrinin qidaya keçməsi nəticəsində qida zəhərlənir. Zaman keçdikcə orqanizim də zəhərlənir. Buna görə yeməyin taxta qaşıqla qarışdırılması lazımdır.

QANUNVERİCİ METROLOGİYANIN ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİNİNİN TƏDQIQI

Dadaşova K.S., Qaraqaşlı T.M.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Məhsulun sınağı və keyfiyyətinə nəzarət, sertifikatlaşdırma, metroloji laboratoriyaların akkreditləşdirilməsi milli ölçmə sistemlərinə əsaslanır. Məhsulun standartların tələblərinə uyğunluğunu qiymətləndirən zaman onun müxtəlif parametrlərini ölçürlər. Əmtəə mallarının məcburi tələblərə uyğunluğunu müəyyən etmək məqsədi ilə aparılan sertifikatlaşdırma sınaqları zamanı ölçmə metodikası və praktikası alınan nəticələrin tutuşdurulmasında özünü birbaşa göstərir, bu isə bilavasitə sertifikatın tanınması ilə bağlıdır. Deməli, əgər ölçmələrin vəhdəti təmin edilirsə, onda metrologiya beynəlxalq ticarətin marağını təmin edəcəkdir. Ona görə də bu məsələ metrologiya üzrə beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətində çox vacibdir. Bu təşkilatların səyi nəticəsində dünya ölkələrinin əksəriyyətində fiziki kəmiyyət vahidlərinin Beynəlxalq sistemi (SI) qəbul edilmiş, müvafiq terminologiya tətbiq edilmiş, ölçmə vasitələrinin metroloji xarakteristikalarının normalaşdırılması üsulları üzrə, bu vasitələrin sertifikatlaşdırılması üzrə, seriyalı buraxılışı qabağı ölçmə vasitələrinin sınaqları üzrə təkliflər qəbul edilmişdir. Beynəlxalq metroloji təşkilatlar ISO və BEK təşkilatları ilə sıx əlaqədə işləyirlər, ISO 9000 seriyalı beynəlxalq standartları adı altında "Keyfiyyət Menecment Sistemi" (KMS) özündə dünyanın qabaqcıl şirkətlərinin effektiv keyfiyyəti idarəetmə təcrübəsini əks etdirir. Beynəlxalq metroloji təşkilatlar içərisində ən iriləri Beynəlxalq ölçü və çəki təşiləti və Beynəlxalq qanunverici metrologiya təşkilatıdır. Beynəlxalq ölçü və çəki bürosunun işinin elmi istiqaməti ölçmələrin metroloji sisteminin təkmilləşdirilməsindən ibarətdir. Bu təşkilat daim beynəlxalq etalonları təkmilləşdirir, yeni dəqiq ölçmə metodlarını və vasitələrini işləyib hazırlayır və tətbiq edir, həmçinin yeni əsas ölçü vahidləri konsepsiyalarını yaradır, köhnəlmişləri isə dəyişdirir.

Beynəlxalq ölçü və çəki bürosunun elmi və praktiki fəaliyyət proqramını ölçü və çəki üzrə Baş konfrans təsdiq edir. Baş konfrans vahidlərin müəyyənləşdirilməsi, onların təyin edilməsi və təzələnməsi metodları üzrə ali beynəlxalq orqandır. Bu orqanın işində Konvensiyaya qoşulmuş bütün ölkələr iştirak edir. Baş konfrans dörd ildə bir dəfədən gec olmayaraq çağırılır. İlk konfrans 1898-ci ildə olmuşdur. Konfranslararası müddətdə Beynəlxalq ölçü və çəki təşilatının işinə konfransda seçilən Beynəlxalq ölçü və çəki komitəsi rəhdərlik edir. Bu komitənin tərkibinə dünyanın ən tanınmış fizikləri və metroloqları daxildir (cəmi 18 üzv). Bütün ölkələrin eyni ölçü vahidlərinə və etalonlara keçməsi üçün onların Beynəlxalq ölçü və çəki təşilatının işində iştirak etmələri vacibdir. Bu, ölçmələrin və sınaqların nəticələrinin qarşılıqlı tanınması üçün şərait yaradır, beynəlxalq ticarətdə, elmi-texniki informasiya və texnologiya mübadiləsində texniki çətinlikləri aradan qaldırır.

Beynəlxalq qanunverici metrologiya təşkilatı 1956-cı ildə hökumətlərarası Konvensiya əsasında təsis edilmişdir. Bu təşkilata 80-dən çox dövlət daxildir. Beynəlxalq qanunverici metrologiya təşkilatının məqsədi qanunverici metrologiyanın ümumi məsələlərini işləyib hazırlamaqdan ibarətdir, o cümlədən ölçmə vasitələrinin dəqiqlik siniflərinin müəyyənləşdirilməsi; ölçü cihazlarının sistemlərinin, nümunələrinin və tiplərinin eyni qaydada təyin olunmasının təmin edilməsi; metroloji xarakteristikaların unifikasiyası üçün ölçü cihazlarının sınaqları üzrə təkliflərin hazırlanması; ölçmə vasitələrinin yoxlanması və kalibrlənməsi qaydaları; etalon, nümunəvi və işçi ölçü cihazlarının yoxlama aparaturasının, müqayisə, yoxlama və attestasiya metodlarının uzlaşdırılması; metroloji xidmətin yaradılması, onun işinin təşkil və lazımı avadanlıqla təmin edilməsi sahəsində inkişaf etməkdə olan ölkələrə elmi-texniki yardım göstərilməsi; metrologiya sahəsində kadr hazırlığının vahid prinsipinin müəyyən edilməsi.

YÜNGÜL SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ METROLOJİ NƏZARƏTİN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ

*Dadaşova K.S., Qasımov K.A.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

Yüngül sənaye sahəsi əhalinin tələbatını ödəmək üçün fəaliyyət göstərən ən geniş yayılmış sahələrdən biridir. Bu sahə əhalinin tələbatını ödəyən bütün sahələri özündə cəmləşdirir. Yüngül sənaye müəssisələri xammalın ilkin emalını həyata keçirir. Yüngül sənaye müəssisələri mebel, aviasiya, avtomobil, kimya, elektrik və s. sahələrdə istifadə olunan məhsulların istehsalını təmin edir. Yüngül sənayenin xüsusiyyətlərindən biri investisiyaların sürətli qaytarılmasıdır.

Yüngül sənaye bir çox alt sektorları özündə cəmləşdirir:

1. Tekstil
1. Pambıq
2. Yun
3. İpək
4. Kətan
5. Trikotaj
2. Tikili mallar
3. Dəri
4. Ayaqqabı
5. Qida sənayesi

Tekstil sənayesi- bitki (pambıq, kətan, çətənə, ketan, jüt), heyvanlar (yun, ipək), süni və sintetik liflərinin vasitəsilə məhsul istehsal edən yüngül sənaye qrupudur. XVIII əsrin əvvəllərinə qədər, bir çox işgüzar toxuculuq sənayesi əsasən atelyədə və evdə əl işi vasitəsilə hazırlanırdı. Pambıq sənayesi iplik, toxuculuq, boyama və istehsalını birləşdirən tekstil sənayesinin bir növüdür. Pambıq sənayesi üçün əsas xammal pambıqdır. Qərbi ölkələrində XX əsrdə daha dəqiq desək 1958-ci ildə pambıq parçalarının istehsalı 8100 milyon, Böyük Britaniyada 1306 milyon, Fransada 223 min ton, İtaliya 114.4 min ton və Yaponiyada 2653 milyon ton olan pambıq sənayesi mövcud olmuşdur.

Toxuculuq sənayesi - geyimdən, toxuculuqdan, parçalardan, dəri və xəzdən, habelə başqa digər materiallardan geyim və digər məhsullar istehsal edən istehsal sahəsidir.

XIX əsrin ortalarından etibarən, Fransada ilk dəfə nümayiş olunan geyimlərin kütləvi istehsalına başlandı. Parisdə 1820-ci ildə bir neçə ticarətçi tərəfindən bəzi əmtəələr ucuz alınaraq bazarda satışa çıxarıldı. Ticarətçilər bu gəlirdən həvəslənərək buna davam etdilər. Onlar atelyelərdə geyim tikməyi bacaran sənətkarları işə qəbul edərək geyim istehsalına başladılar. Bu geyim istehsalının yeni forması idi. Moskva, Sankt-Peterburq, sonra Kiyev, Nijni Novqorod, Kazan hazır paltar istehsalında ilk sırada iştirak etdi. Geyimlər əsasən kiçik atelyədə işləyən sənətkarlar tərəfindən hazırlanmışdır. İri atelyelərə nadir hallarda rast gəlinirdi. Bu müəssisələr də əsasən Birinci dünya müharibəsi ərzində istehsal həcmi çox aşağı idi.

Sanayileşmiş ölkələrdən ABŞ, İtaliya, Almaniya, Fransa, Böyük Britaniya və Yaponiyanın ən böyük geyim sənayesi mövcuddur. Mövcud qanunvericiliyə əsasən ölçmə vasitələrinin istehsalıdan, idxal olunduqdan, təmirdən sonra yoxlanılması vacibdir. Ölçmə və ölçmə məlumatlarının düzgün əldə edilməsi hüquqi, normativ aktlar və qaydalar kompleksinin yaranmasını zəruri edir. Beləki, ölçmə alətinin yoxlanılması ölçmə vasitələrinin təcrübəyə əsaslanan normalar əsasında istifadəsi və müəyyən edilmiş məcburi tələblərə uyğunlaşdırılması məqsəda uyğundur.

İNŞAAT MATERIALLARININ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİ TƏMİN EDƏN ƏSAS XASSƏLƏRİN TƏDQIQI VƏ EKSPERTİZASI

Dünyamaliyeva E.R.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İnşaat mallarına müxtəlif binaların, tikililərin qurulmasında və təmirində istifadə olunan material və məmulatlar aid edilir. İnşaat materiallarının istehsalı bütün dünyada ən qabaqcıl sənaye sahələrindən biridir. O cümlədən respublikamızda müstəqillik əldə etdiyimiz dövrdən bəri tikinti sektoru qeyri-neft sektoru kimi ən çox inkişaf etmiş sahələrdən biridir. Məhz buna görə də həm ölkəmizdə, həm də bütün dünyada bu qrup mallara olan tələbat yüksəkdir və dinamik olaraq inkişafdadır. İnşaat material və məmulatlarının çeşidi çox geniş və mürəkkəbdir. Mövcud ədəbiyyatlarda inşaat materiallarını mənşəyinə, tərkibinə, ilkin xammalının növünə, istehsal üsuluna və təyinatına görə təsnifatlaşdırılır. Mənşəyinə görə inşaat materialları təbii və süni olmaqla iki yerə bölünür. Təbii materiallara ağac, gil, qum, daş və s. aid edilir. Süni materiallara isə təbii materialların emalı nəticəsində əldə edilən materiallar – sement, şüşə və s. aid edilir. Tərkibinə görə inşaat materialları üzvi və mineral olmaqla iki qrupa bölünür. Müasir təsnifatda inşaat materialları təyinatına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: yapışdırıcı maddələr; divar və arakəsmələr üçün olan materiallar; örtük materialları; üzlük və bəzək materialları; istilik və səsli zolyasiya materialları; döşəmə materialları; tikililəri şüşələmək üçün olan materiallar və sanitariya-texniki ləvazimatlar.

Təyinatın görə inşaat materialları: divar üçün, hörgü, örtük, istilik- izolyasiya, bəzək odadavamlı (yüksək t-də tətbiq edilən), şüşələmə və sanitariya- texniki tələblərə görə hazırlanmış olur. Bu materiallara aşağıdakı tələblər qoyulur: divar-hörgü materi-alları yüksək möhkəmliyə və saxtaya dayanıqlığa malik olmalı; istilik izolyasiya materialları –az istilik keçirən olmalıdır; xidmət zamanı qızdırılmaya və soyudulmaya məruz qalan materiallar- termiki dayanıqlığı yüksək olmalıdır. Son dövrlərə qədər inşaat materiallarının keyfiyyəti əsasən texniki və texnoloji xarakteristikalara əsasən, az miqdarda ayrı-ayrı gigiyenik tələblər daxil edilməklə qiymətləndirilirdi. Sözsüz ki, bu göstəricilər inşaat materiallarının insan həyatı üçün və ətraf mühit üçün təhlükəlilik dərəcəsini qiymətləndirməyə praktiki olaraq imkan vermir.

İnşaat praktikasında və tikililərin bərpa olunmasında yeni inşaat və bəzək materiallarının istifadəsi materialların ətraf mühit üçün və insanların sağlamlığı üçün təhlükəsizlik məsələsini heç vaxt bu günkü qədər aktual olmamışdır. İnşaat materiallarının səmərəliliyi ilə yanaşı təhlükəsizliyinin ekoloji qiymətləndirilməsi bütün dünyada tikinti-bərpa praktikasında geniş tətbiq olunmağa başlamışdır. Belə ki, son dövrlərdə inşaat və bərpa işlərində olduqca yeni materiallar istifadə olunmağa başladı ki, bunlar da insanlar və ətraf mühit üçün az və ya çox dərəcədə məqsəda uyğun və təhlükəlin ola bilər. Bu təhlükə təkcə inşaat materiallarının istifadəsi zamanı deyil, həm də onların emalı zamanı yarana bilər. Baxmayaraq ki, bu və ya digər tikinti materialının təhlükəsiz olub-olmaması haqqında informasiyalar o qədər də çox deyil, yenə də biz bilir ki, bir material təhlükəsiz olduğu halda digəri atmosferi zəhərləyir. Zərərli və təhlükəli inşaat materialları o materiallardır ki, onların istehsalında sintetik materiallardan istifadə olunur. Belə materiallar istifadə edildikdən sonra tullantı kimi də ətraf mühiti, su hövzələrini çirkləndirir.

TİKİLİ MALLARIN KEYFİYYƏT GÖSTƏRİCİLƏRİ

Elnur Xalis oğlu

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bildiyimiz kimi, paltar insanı birinci növbədə onu əhatə edən xarici mühitin təsirlərindən mühafizə edir. Məlum olduğu kimi insan orqanizmi müəyyən istilik mənbəyidir. Bu istilik kimyəvi fizioloji proseslər

nəticəsində əmələ gəlir. Bu proses insanın qidalanması və nəfəs alması ilə əlaqədar daim dəyişərək onun həyat və fəaliyyətini təmin edir. Normal insan bədənində istilik səviyyəsi 36 - 37° S arasında dəyişir. Odur ki, müxtəlif şəraitdə yaşayan və əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan insanlar özlərini isti və soyuqdan mühafizə etmək və hərəkətinin sabitliyini təmin etmək üçün bədənlerini örtməyə başlayırlar. Paltarın ən birinci əhəmiyyəti insan bədəninin soyuqdan müafizə etməsidir. Paltardan istifadə etməklə insan bədənində istiliyin sərf edilməsini nizama salır. Paltar bədənədən ayrılan istiliyin ətrafa yayılmasına mane olaraq, istiliyi bədənə yaxınlığında saxlayır. İstiliyin bədənə ətrafında saxlanmasını paltarla bədən arasında, yaxud paltar üçün işlədilən materialların məsələlərində yerləşən hava təmin edir. Deməli, əsas vəzifələrdən biri bədənə daxil olan havanın hərəkətini nizamlamaqdandır, hava bədənə məsələlərinə daxil olaraq 24 - 30° S-yə qədər qızır. Paltarla bədən arasında az hərəkət edən istiliyi pis keçirən mikroiklim yaranır. Paltar insan bədənə şüalanıan istiliyin təqribən 50%-ni bədən ətrafında saxlayır. Tikili malların digər mal qruplarına nisbətən ən mürəkkəb çeşidli mal qrupu sayılır.

Tikili mallara verilən tələblər əsasən 3 qrupa bölünür:

- Estetik tələblər;
- gigiyenik tələblər;
- istismar tələbləri.

Tikili malların estetik tələblərinə müasir formada üslub böyük təsir göstərir. Bədii üslub insan cəmiyyətini uzun bir dövrünü əhatə edir və həmin dövrün zövqünü özündə əks etdirir. Ona görə də məişət əşyalarını və geyimlərin xarici formasının kökünü dəyişməsinə təyin edir. Üslub cəmiyyətin maddi iqtisadi şəraitinin sürətlərini özündə cəmləşdirir. Üslub eyni zamanda cəmiyyətin bədii mədəniyyətinin, vəziyyətini, həmin xalqın adət və ənənələrinin xüsusiyyətini və inkişaf dərəcəsini də müəyyən edir. Tikili malların modasının dəyişilməsinə müxtəlif amillər təsir göstərə bilər. Bu zaman tikili malların olan perspektiv tələbat da nəzərə alınmışdır. Geniş yayılmış modaya tikili malların hazırlandığı materialın qiyməti və yararlığı da təsir göstərir. Tikili malların yayılmış bu və ya digər formasına ideoloji amillər də təsir edir. Müxtəlif ölkələrin özlərinə məxsus modaları vardır. Bu və ya digər səbəbdən moda bir ölkədən digər ölkəyə keçir. Moda düzgün istiqamətləndirildikdə kütlə tərəfindən yaxşı qəbul edilir və geniş yayılır. Bir sıra hallarda modanın dəyişilməsini psixoloji amillərlə də izah etmək olar. Moda özü də müəyyən istiqamətdə məqsədə uyğun inkişaf etdirilməlidir. Belə ki, tikili malların formada və ya ayrı-ayrı hissələrinin ölçülərinin dəyişilməsi də müəyyən hədd daxilində olmalıdır. Belə olduqda moda hamı tərəfindən qəbul edilir və istehlakçı bəzəyir. Tikili mallar üçün qəbul edilmiş moda insanların səhhətini, əmək fəaliyyətini, istirahətini, rahatlığını və digər cəhətlər üçün yararlı, əlverişli olmalıdır. Tikili mallara verilən estetik tələblər və onların xassələri hər şeydən əvvəl, bu paltarların təyinatına və istismar şəraitinə tamamilə uyğun olmalıdır. Tikili malların forması həm də istehlakçı sənətinə də uyğun olmalıdır. Tikili malların estetik xassələri yalnız modadan deyil, onların hazırlandığı materialın xassələrindən, konstruksiyasından, məmulatın texnoloji emalından və digər amillərdən asılıdır.

DARIDAĞ MİNERAL SUYUNUN MÜALİCƏVİ TURİZM ƏHƏMİYYƏTİ

Əhmədli F.E.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

“Mineral sular muzeyi” kimi tanınan Naxçıvan Muxtar Respublikası sözün əsl mənasında tam bir şəfa ocağıdır. Müasir dövrdə turizm dünyanın ən qabaqcıl gəlir mənbələrindəndir. Hazırda dünyanın hər bir nöqtəsində turizm potensialı ərazilərdə yüksək infrastruktur yaradılaraq böyük gəlirlər əldə edilir. Naxçıvan Muxtar Respublikası da mürəkkəb landşaft kompleksi müxtəlif növ rekreasiya ehtiyatları ilə zəngindir. Bölgədə ekoloji cəhətdən təmiz hava, dərman bitkiləri, çoxsaylı tarixi və təbii abidələrin, zəngin müalicəvi suların olması turizmi inkişaf etdirməyə geniş şərait yaradan başlıca amillərdəndir. Xüsusilə son dövrlərdə geniş yayılmış rekreasiya turizminin inkişafı üçün burada geniş potensial var. Naxçıvan Muxtar Respublikası üçün daha səciyyəvi olan sağlamlıq turizmi, yəni Balneoloji turizmdir. Balneoloji turizm turizmin digər növlərindən xüsusilə fərqlənir. İlk növbədə bu olduqca fərdi səyahət növüdür. Amma səyahətin turlar vasitəsilə qrup növü də mövcuddur. Bu turların müddəti 14-18 gün olur. Balneoloji əhəmiyyətli sular dedikdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Buranın mineral suları öz müxtəlifliyi ilə hidrokimyəvi muzeyi xatırladır. Bu rayonun ən qiymətli mineral su yataqları: Darıdağ, Sirab, Badamlı, Nəhəcir, Qızılvang, Cəhri, Qahab, Dəstə, və.s-dir.

Bunlardan biri də Darıdağ mineral suyudur. Darıdağ Azərbaycan Respublikasının Culfa rayonunun Culfa şəhərindən şimal-şərqdə, Şorlu çay dərəsində mineral bulaqdır. Hidronim ərazidə yerləşən eyniadlı dağın adından almışdır. Darıdağ mərgümlü mineral suyu haqqında ilk elmi məlumat daha böyük tarixə aiddir. Darıdağ mərgümlü mineral suyu tərkibində mərgümlü və qələvinin əlverişli münasibətdə olması ilə əlaqədardır ki, bu vəziyyət hər şeydən əvvəl qəbul olunmuş qidanın mənimsənilməsi üçün şərait yaradır. Bu suyun tərkibində mərgümlü adi kation və anionlarla bərabər aktiv ionlardan dəmir, brom və başqa radioaktiv maddələr də vardır ki, bu əlverişli kimyəvi tərkibi və onların birinin digərinə münasib vəziyyətdə olması, suyun müalicəvi əhəmiyyətinin artmasına səbəb olur. Darıdağ suyu orqanizmin bütün üzv və sisteminə yüksək müalicəvi təsir göstərən ən qiymətli sudur. Bununla müəyyən olundu ki, mərgümlü adətən orqanizmdə sümük və toxuma inkişafının sürətlənməsi, qan yaradıcı üzvlərə təsir etməsi, getdikcə qırmızı qan kürəciklərinin çoxalması və ağ qan kürəciklərinin faqositoz fəaliyyətinin fəaliyyətinin artması, azot və fosforun mənimsənilməsinin aktivləşməsi, yaraya müsbət təsiri, orqanizmin bakterisoid təsirinin yüksəlməsi və bir sıra başqa əhəmiyyətli təsirlər göstərmək qabiliyyətinə malikdir. Həqiqətən də orqanizmin elə bir üzvü yoxdur ki, Darıdağ suyunun müsbət təsiri olmasın. Mineral suların müalicəvi əhəmiyyətini nəzərə alaraq böyük infrastrukturлар yaratmaq mümkündür. Xüsusilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının mineral suları mədə-bağırsaq və revmatizm xəstəlikləri üçün əvəz edilməzdir. Mənim fikrimcə bu sahədə burada geniş komplekslər yaradılsa bu turizmin inkişafına müsbət təsir edər. Məsələn Duzdağ kompleksinin yaradılmasını buna misal gətirmək olar. Hal-hazırda bu kompleksin nəinki Azərbaycanda dünyada analoqu yoxdur. Təkcə Azərbaycanın bölgələrindən deyil, İrandan, Türkiyədən də bura turistlər gəlir. Mineral bulaqların da müalicəvi əhəmiyyəti nəzərə alınb belə bir kompleks yaradılsa bu böyük marağa səbəb olar. Xüsusilə sağlamlıq turizminin inkişafına böyük təsir göstərir. Bir sözlə Naxçıvan Muxtar Respublikasında balneoloji turizmin inkişafı üçün potensial imkanlar böyükdür və bu imkanlardan bacarıqla istifadə etmək lazımdır.

ƏDVİYYƏ QATIŞIQLARI ÜÇÜN XARİCDƏN ALINAN ƏDVİYYATLARIN ƏVƏZEDİCİLƏRİNİN HAZIRLANMASI VƏ KEYFİYYƏTİNİN EKSPERTİZASI

Əhmədov E.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Orqanizm üçün çox böyük əhəmiyyətə malik olan ədviyyələr bu baxımdan kulinariyamızda və bir sıra sahələrdə geniş miqyasda işlədilir. Bütün ədviyyələr üçün «bir çimdik» ölçü vahidi kimi qəbul edilmişdir. Qəlyanaltı xörəklərindən başlayaraq əsas xörəklərə qədər ədviyyələr əlavə olunması əsasən artırılıb və təndləşdirilməlidir. Qəlyanaltı xörəklərini çox ətirli və çox tənd etmək düzgün sayılmır, çünki bu baş verdikdə başqa yeməklərin tamı və qoxusu zəifləyər bilər. Ədviyyələrin istifadəsini və onların tərkibini bilmək çox vacibdir. Ədviyyə qatışıqları tərkibcə mürəkkəbdir. Bunun səbəbi ədviyyə qarışıqlarının tərkibində müxtəlif ədviyyələrin olmasıdır. Beləki ədviyyə qarışıqlarının hazırlanmasında minimum 3, maksimum isə 15 fərqli ətirli-ədviyyə bitkisindən istifadə olunur. Hər bir ədviyyənin tərkibində olan efir yağında orta hesabla 15-35 üzvi birləşmə olur. Bu zaman ədviyyə qarışıqları tərkibində müxtəlif ədviyyatlar olduğu üçün onların tərkibində orta hesabla 150-200 komponent olur. Bunlar sonda qidaları daha tam və ətirli edər.

Ölkəmizdə yabani şəkildə yetişən və becərilən ədviyyə bitkiləri xaricdən alınan ədviyyələrlə müqayisədə kulinariyamızda və yeyinti məhsulları istehsalında daha az istifadə edilir. Buna görə də xaricdən baha qiymətə alınan ədviyyələrin əvəzinə vətənimizdə yetişən ədviyyələrdən istifadə etmək lazımdır. Bunun üçün də ədviyyə qatışıqlarının hazırlanmasına və bu qarışıqlardan kulinariyada və fərqli yeyinti məhsullarının istehsalında düzgün şəkildə istifadə etmək lazımdır. Ədviyyə qatışıqları hazırlanan zaman mütləq elə ədviyyatlar seçilməlidir ki, onlar əvəz ediləcək ədviyyatın dadına və ətirinə uyğun olsun. Məsələn üçün qara və yaxud ətirli istiotu əvəz edən qatışıq hazırlayan zaman qırmızı istiotdan daha çox istifadə olunmalıdır, çünki bu ədviyyatın tərkibində kapsaitsin qlükozidi olur. Ədviyyə qarışığına bu qlükozid acı və eləcə də yandırıcı dad verir. Ona görə də qatışıq hazırlanan zaman qırmızı istiotun çox kəskin yandırıcı olan sortlarından istifadə olunmalıdır. Seçiləcək sort həmçinin məhsuldar olmalıdır. Həmçinin əvəz edicilərinin ətirini verməsi üçün ədviyyə qarışıqlarına digər fərqli ətirli ədviyyə bitkiləridə əlavə olunmalıdır. Bir sıra ədviyyatları darıqını, mixəyi, badyanı əvəzinə onları əvəz edə bilən qarışıq hazırlamaq mümkündür.

Subtropik ərazilərdə bitən qəhvəyi dəfnə ağacının həm yarpaqlarında həm də qabığından istifadə etməklə darıqını əvəz etmək mümkündür. Qəhvəyi dəfnə ağacının tərkibindəki efir yağının araşdırılması

zamanı məlum olmuşdurki, ağacın efir yağında 60-65% -ni darçın aldehidi təşkil vardır və xaricdən gətirilən darçının ətri və dadına çox oxşayır. Darçın əvəzedicisi kimi sənayedə bu ağacın tozu alınmış və istifadə edilməsi tövsiyə olunmuşdur. Kameliya ağacının yarpaqlarından və eləcə də koluriya bitkisinin kökündən istifadə etməklə mixəyi əvəz etmək mümkündür. Ona görə ki mixəyin efir yağının tərkibinə daxil olan evgenol maddəsi bu bitkilərdən əldə edilən efir yağının tərkibində mövcuddur. Mixək əvəzedicisi kimi marinad və sousların istehsalında koluriya bitkisinin kökündən alınan tozdan istifadə etmək olar. Həmçinin reyhanın efir yağının tərkibində evgenol maddəsi olduğu üçün reyhanı mixək yağının əvəz edicisi kimi istifadə etmək olar. Badyan əvəzedicisi kimi vətənimizdə bitən cürədən istifadə etmək məsləhət görülür. Ona görə ki badyanın tərkibində olan anetol cürənin efir yağının tərkibinə daxildir. Sarıkök dadına və qətranvari ətrinə görə zəncəfil əvəzedicisi kimi istifadə edilə bilər. Efir yağının tərkibində timol, karvakrol və başqa maddələr olan dağ nanəsi ədviyyə qarışıqlarında ətirli və qara istiotun əvəzedicisi kimi istifadə oluna bilər.

TEKSTİL VƏ YÜNGÜL SƏNAYE MƏHSULUNUN STANDARTLARA UYGUNLUĞU VƏ ONLARA TEXNİKİ NƏZARƏTİN TƏTBİQİ BARƏDƏ

Əhmədov N.Ş.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İlk insanların dünya üzündə çoxalib cəmiyyət halında yaşamağa başladığı və düşüncələrinin yavaş-yavaş irəliləməsi bir inkişafın meydana gəlməsinə yol açmışdır. İnsan cəmiyyətində utanma hissinin oyanması və bunun sivilizasiya səviyyəsilə əlaqədar olaraq dəyişməsi insanlarda örtünmək və ya geyinmək anlayışını eyni zamanda sosial bir ehtiyac halına gətirmişdir. Bu gün insan sivilizasiyasında geyim insanın maddi və mənəvi varlığını tamamlayan əsas ehtiyaclardan biridir. Geyimlərin əsas xammalı olan parçanın xarici görünüşü və qiyməti istehlakçıya ilk növbədə təsir edən faktorlar olmaqla yanaşı parçanın xətasız olması, dözümlülüyü və s. kimi keyfiyyət ilə əlaqədar xassələri istehlakçının qərarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə bilər. Xüsusilə bir geyimin uzun müddət istifadəsi nəzərdə tutulursa keyfiyyət əsas götürülür. Bu səbəblərdə tekstil fabriklərində keyfiyyətə xüsusi əhəmiyyət verilir və müxtəlif keyfiyyətə nəzarət mərhələləri tətbiq olunur. Tekstil və yüngül sənayedə keyfiyyətə nəzarəti digər sənaye sahələrinə nisbətən daha önəmli edən bəzi faktorlar var. Əvvəla tekstil məhsullarının xammalı olan liflər incəlik, uzunluq, müqavimət kimi xassələri baxımından çox geniş sərhədlər içərisində dəyişkənlik göstərə bilirlər. Ayrıca tekstil və yüngül sənaye məhsullarının istehsal mərhələlərində bir mərhələnin sonunda alınan məhsul növbəti mərhələ üçün xammal olması və istehsalda insan faktorunun daha təsirli olması da istehsalın bütün mərhələlərində keyfiyyətə nəzarət məsələsini məcburi hala gətirir. İstehsal prosesində keyfiyyətə nəzarət məqsədilə edilən bütün sınaqların əsas məqsədi sonda alınan məhsulun standartında nəzərdə tutulan keyfiyyətə uyğun olmasından ibarətdir. Standart sınaq metodları və etibarlı sınaq avadanlıqları ilə edilməyən keyfiyyətə nəzarət sınaqları müasir dövrdə olduqca azalmışdır. Digər tərəfdən isə keyfiyyətə nəzarət istehsalın hər bir mərhələsində aparılmalıdır. Bu o mənaya gəlir ki, lif istehsalçısı öz məhsulunun müəyyən standartların tələblərinə uyğun olduğunu təsdiq edə biləcək sınaq nəticələrini istehlakçıya təqdim edə biləcək vəziyyətdə olmalıdır. Eləcə də, sap istehsalçısı istehsal etdiyi məhsulun hər partiyası üçün yerinə yetirdiyi sınaq nəticələrinin təqdim edə biləcək vəziyyətdə olmalıdır. Parça istehsalçısı da toxunan parçanı texniki nəzarət bölməsindən keçirməklə rastlaşılan xətalardan parçanın hansı hissəsində olduğunu bildirməlidir və sonda bu parçadan istehsal olunan tekstil məmulatları da öz növbəsində mərhələlərlə nəzarətdən keçməlidir.

Bu sistemin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, istehsal prosesinin hər bir mərhələsində məhsulun keyfiyyətinə nəzarət olunur və mövcud standartlara uyğunluğu yoxlanılır və bu nəzarətin aparılması nəticəsində istehsal prosesinin hansı mərhələsində çatışmamazlıqlar olduğunu ortaya çıxarır. Nəticədə qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi asanlaşır və bu çatışmamazlıqların sonuncu məhsula təsirini aradan qaldırır. Standartlaşdırma prosesi məişətin bütün sahələrində çox faydalı olması asan ifadə oluna bilər. Belə ki, iqtisadiyyatın bütün sahələrində xidmətlərin göstərilməsini daha asan və sadə bir vəziyyətə salır, eləcə də, məhsul və xidmətlərdən ən səmərəli şəkildə faydalanmaq imkanını yaradır. Hətta “İnsanlar üçün əxlaq qanunları nə mənaya gəlirsə iqtisadiyyat üçün standartlar o əhəmiyyəti daşıyır” deyənlər var.

Standartların hazırlanması və tətbiq olunması ilə istehsal olunan məhsulların, xidmətlərin və proseslərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə nail olunmuşdur:

- istehsalda-xammaldan son məhsula kimi istehsalın planlanmasını təmin edir; istehsal həcmi artırır, itki və artıqları azaldır; saxlanmanı ucuzlaşdır və asanlaşdırır. Etiketləmə, saxlama və daşıma

üsullarında təkmilləndirmə aparılmasını təmin edir; daşınma xərclərini azaldır; məhsulun seriyalarla istehsal edilməsi təmin edir, daha da asanlaşdırır və beləliklə istehsala sərf olunan müddət azalır; məhsulun maya dəyəri aşağı düşür.

- marketing və istehlakda-keyfiyyət, etibarlılıq ,və qarşılıqlı əvəzolunmanı təmin edir; məhsulların oxşar xüsusiyyətlərinə görə müqayisəsini etmək mümkün olur; məhsulun çatdırılmasında gecikmələr əhəmiyyətli dərəcədə aradan qaldırılır və mala həqiqi qiyməti ilə satış imkanı yaradır və istehlakçının aldadılmasının qarşısı alınır.

- beynəlxalq iqtisadiyyatda-beynəlxalq tələbin nizamlanması təmin edir; beynəlxalq istehsal, keyfiyyət, miqdar və etibarlılıq tərəfindən inkişaf etdirir; alış-satışda müqavilələrdə anlaşılmamazlıqları aradan qaldırır; logistika xərcləri azalır; dünya bazarlarında rəqib ölkələrlə satıcı olaraq daha güclü mövqe əldə etmək imkanı yaradır; standartlaşma ilə birlikdə bazara bir şəffalıq gəlir və beləliklə bazara gələn çox çeşidli və qarışıq məhsulların yaratdığı qarışıqlıq ortadan qalxır.

Tətbiq edilmə formasına görə standartlar məcburi və könüllü standartlara bölünürlər. Məcburi standartlar xammal və yarımfabrikatlara qoyulan tələbləri özündə əks etdirən və müvafiq icra orqanı tərəfindən hazırlanmış standartlardır və tətbiq edilməsi qanunla nəzərdə tutulmuşdur. Könüllü standartlar isə beynəlxalq standartlaşdırma institutları tərəfindən hazırlanmış standartlardır ki, müvafiq ölkələrin ehtiyacları nəzərdə tutularaq hazırlanmışdır və tətbiq edilməsi müəssisələrin ixtiyarında olan bir məsələdir. Bildiyimiz kimi beynəlxalq bazarlarda rəqabət aparılmasının əsas iki şərti aşağı maya dəyəri və keyfiyyətli məhsul istehsalıdır. Bu iki şərtində vacibliyini nəzərə alsaq standartlaşdırmanın əhəmiyyəti ortaya çıxır. Beləliklə, ölkəmizdə tekstil sənayesinin inkişafda olması danılmazdır. Ölkəmizdə 2020 – ci ilə qədər tekstil və yüngül sənayenin təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş strateji yol xəritəsi qəbul edilmişdir, xüsusi ilə də 2016-cı il ölkəmizdə yüngül sənaye ili elan edilmişdir. Bu günkü gündə vəziyyət elədir ki, ölkəyə idxal olunan məhsullar tekstil bazarında hakim mövqeyə malikdir. Lakin ötən onilliklə müqayisədə onun azalması istiqamətində əhəmiyyətli dəyişikliklər görünür. Son 10 – 12 ildə ölkənin yüngül sənayesi rekord sürətlə böyümüşdür və hal-hazırda yerli tekstil istehsalı təxmini olaraq milyard manatlarla qiymətləndirilir. Yerli bazarın ələ alınması və ixrac potensialının yüksəldilməsi üçün məhsul keyfiyyətinin yüksəldilməsi və keyfiyyətə nəzarət sistemlərinin araşdırılması və gücləndirilməsi labüddür.

İNVENTARLAŞMA HAQQINDA ANLAYIŞ, ONUN NÖVLƏRİ VƏ APARILMA MÜDDƏTİ

Əhmədova S.O.

Bakı Biznes Universiteti

Hər bir təşkilatın mühasibat uçotunun, hesabatının məlumatlarının düzgünlüyünü, əmlakının, maliyyə öhdəliklərin mövcudluğunu, vəziyyətini və qiymətləndirilməsini yoxlamaq və sənədlə təsdiq etmək üçün inventarlaşma prosesindən istifadə edilir. Inventarlaşdırma – əmlakın və maliyyə öhdəliklərin mühasibat uçotunun məlumatları ilə müəyyən vaxta qarşılaşdırmaqla faktiki mövcudluğunun dəqiqləşdirməsi mənasına gəlir. Təcrübə göstərir ki hal-hazırda bir neçə növ inventarlaşdırma mövcuddur. Bu cür inventarlaşma seçmə inventarlaşmadan, qismən inventarlaşmadan, dövrü inventarlaşmadan və tam inventarlaşmadan ibarətdir. Seçmə inventarlaşma – hər bir istehsalat sahələrində və ya maddi-məsul şəxsləri yoxlamaq, yəni, kassadakı nəgđ pul vəsaitlərin mövcudluğunun yoxlanmaq, müxtəlif növ materialların qalığını çıxarılmaq və s. zamanı apaarılır. Qismən inventarlaşma – ayrı-ayrı obyektlər üçün hər ildə bir dəfədən az olmayaraq aparılır; belə Yoxlama (inventarlaşma) daha yüksək daxildə təşkilati səviyyə tələb etməyib və bir qayda olaraq istehsalat prosesində maneçilik törədməyən ən güvənilir üsuldur.

Dövrü inventarlaşma isə verilən əmlakın növdən və xarakterindən aslıdır və konkret zamanda aparılır. Tam inventarlaşma hər bir təşkilatın ümumilikdə əmlakının yoxlanılması deməkdir. Tam inventarlaşma illik hesabat tərtibindən öncə hər ilin axırında, həm də maliyyə - istintaq orqanları tərəfindən onların tələbləri ilə tam sənədli yoxlama-təftiş vaxtı aparılır. Hər hesabat ili üçün inventarlaşmanın kəmiyyəti, onun aparılma vaxtı, yoxlanılmış əmlakın və öhdəliklərin siyahısını təşkilat təyin edir. Belə vaxt inventarlaşma aparılması üçün zəruri sayılan bəzi hallar istisnaıq təşkil edir. Aşağıdakıları nəzərə alaraq belə hallarda inventarlaşma aparılması zəruri sayılır:

- əmlakı icarəyə verərkən, alınma, satılma, özəlləşdirilmə, həmçinin dövlət, və ya bələdiyyə təşkilatının dəyişdirilməsi hallarında;

- hesabat ilində 1 oktyabrda tez olmayaraq əmlakın inventarlaşmasından əlavə illik mühasibat hesabatını tərtib edəndə inventarlaşma aparılması tələb olunan vəziyyətdə;
- müəssisədə məsul şəxsin (şəxslərin) növbəsi dəyişdirilməsi hallarında;
- mənimənlə, və ya sui-istifadə etmə həmçinin mal-material dəyərlilərinin sıradan çıxarılması təyin edilən hallarda;

- fövqəladə hallarda, yanğın hadisələrində, bədbəxt hadisələr zamanı və digər ekstrimal hallarda
- təşkilatda yenidənqurma işləri nəzərdə tutulduqda, ləğv edilmə və qanunvericiliklə nəzərdə tutulan digər hallarda

Müəssisədə və təşkilatlardakı bütün əmlakın və maliyyə qoyuluşlarının maddələri inventarlaşma üçün cəlb edilməlidir. Inventarlaşmanın aşağıda göstərilən müddətlərlə və mərhələlərlə aparılması məqsəduyğundur:

- Əsas vəsaitlər üzrə - 3 ildə bir dəfədən az olmayaraq, kitabxana fondu isə beş ildə bir dəfədən az olmayaraq;

- Kapital qoyuluşlarına görə - hesabat ilin 1 dekabrından tez olmayaraq hər ildə bir dəfədən az olmayaraq;

- Bitməmiş istehsal məhsulları, öz istehsalın yarımfabrikatları, hazır məhsul və xammallar, materiallarla bağlı-hesabat ilində 1 oktyabrda tez olmayaraq;

- Mal və materiallar üzrə, daha da az qalıq olan halda.

Kassada, hesablaşma və valyuta hesablarında pul vəsaitinin, kreditlərin, borcların və s.-nin inventarlaşması müvafiq ay ərzində 1 dəfə (1 qayda olaraq hər ayın 1-i tarixində) aparılmalıdır. Kassada pul nişanələrin və başqa dəyərlilərin faktiki mövcudluğunu hesabi hesablanmaq zamanı hesablamağa nəğd pullar, qiymətli kağızlar və pul sənədləri cəlb edilməlidir.

PUL VƏSAİTLƏRİ VƏ HESABLAŞMA ƏMƏLİYYATLARININ UÇOTUNUN VƏZİFƏLƏRİ

Əhmədova S.O.

Bakı Biznes Universiteti

Bazar iqtisadiyyatı dövründə müəssisə və təşkilatlar arasında daimi olan təsərrüfat əlaqələri baş verir ki, belə müxtəlif məhsulların alış və satışı əməliyyatlarını yerinə yetirilir. Satılan məhsullarla bağlı olaraq pul vəsaitləri alınır, alıcılara satılan məhsul və xidmətlərin dəyəri ödənilir. Bundan əlavə büdcənin, bank və müxtəlif siyasi-ictimai təşkilatların, müəssisələrin işçi heyəti ilə və başqa müəssisələrlə hesablaşma əməliyyatları aparılır. Müəssisələr arası aparılmış bütün əməliyyatların aparılması pulun köməyi ilə və iştirakı ilə yerinə yetirilir. Ümumilikdə pul vəsaitləri müəssisənin fəaliyyətinin davamı və onun idarə olunmasında ən mühüm vasitədir. Müəssisə ilə təşkilatlar arası aparılan hesablaşmaların iki forması yəni nəğd və qeyri-nəğdsiz formalarda aparılır. Pul vəsaitlərinin saxlanması və müəssisələr arasın nəğdsiz hesablaşmalar aparılmasına görə hər bir müəssisə üçün bankda hesablaşma hesabı və başqa hesablar açılır.

Bank tərəfindən aparılan əməliyyatlar müəssisələr arasında olan hesablaşma sistemində ən önəmli forma hesab olunur. Hesablaşmaların bu forması ilə müəssisələr arası bağlanan müqavilə əsasında aparılmış alqısatqı əməliyyatları və digər təsərrüfat əməliyyatları ilə bağlı olan hesablaşma əməliyyatları həyata keçirilir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında mövcud qanun-qaydalara görə mülkiyyət forması ilə asılı olmadan ümumilikdə dövlətin, kooperativ və səhmdar, kollektiv, birləşmiş, ictimai, xüsusi mülkiyyətli və başqa müəssisələr, təşkilat və idarələr öz pul vəsaitlərini bankın idarələrində saxlamalıdır. Müəssisələrin cari hesablaşmaları və iş heyətində əmək haqqı ödənilməsinə görə pul vəsaitlərini özlərinə məxsus kassada saxlayırlar. Bütün müəssisələr öz kassasında nəğd pul qalıqlarını təsdiq edilmiş müəyyən limit miqdarında saxlaya bilər və mədaxildən pulu norma həddində sərf edə bilər.

Müəssisələrin hesablaşma əməliyyatların faydalı və məqsəduyğun təşkili pul vəsaitinin, hesablaşma və kredit əməliyyatların aparılması səviyyəsindən xeyli aslıdır. Pul vəsaitləri hesablaşma əməliyyatları və kredit əməliyyatlarının uçotunun qarşısında əsasən aşağıdakı vəzifələr durur:

- qeyri-nəğd və nəğd hesablaşmaları vaxtında sənədləşdirilmək və düzgün aparmaq;
- mühasibat uçot yazılışlarında olan nəğd pul vəsaitlərinin və hesablaşmalarının tam və operativ olaraq əks olunması;

- pul vəsaitlərinin hal-hazırda qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun müəyyən edilən limit, smeta və fondlarla bağlı istifadə olunmasını təmin etmək;

- müəyyən olunan vaxt ərzində pul vəsaitlərinin, hesablaşmaların vəziyyətinin inventarlaşdırılmasını aparmaq, vaxtı keçən debitor və kreditor borcların əmələ gəlmə mənbələrini araşdırmaq və qarşısını almaq;
- müəssisə və təşkilatların kassalarında, bankdakı hesablaşma hesabları və başqa hesablardakı pul vəsaitlərinin qalıqlarına və saxlanmasına nəzarətin təmin edilməsi;
- hesablaşma əməliyyatları zamanı ödəmə intizamının gözlənilməsinə, alınmış mal-material dəyərliləri və xidmətləri üzrə pul vəsaitlərinin vaxtlı-vaxtında ödənməsinə nəzarət edilməsi.

KƏSMİYİN ZƏRƏRSİZLİK VƏ KEYFİYYƏT GÖSTƏRİCİLƏRİNİN EKSPERTİZASI

Əkbərli T.R.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Kəsmik üzlü süddən, yağlılığı normallaşdırılmış və yağsızlaşdırılmış süddən istehsal edilir. Kəsmiyin tərkibindəki zülallardan insan orqanizmi üçün zəruri olan əvəzedilməz aminturşuları vardır. Onlar ürək-damar sistemi, qaraciyər, böyrək və digər xəstəliklərin profilaktikasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kəsmikdə yabanı və xəstəlik törədən mikroorqanizmlərin inkişaf etməsinin qarşısını almaq məqsədilə mütləq pastərizə olunmuş süddən hazırlanmalıdır. Kəsmik məmulatının rəngi ağ, kremvari olmaqla səthində kif və yapışqantəhər hissəciklər olmamalıdır. Dadı təmiz süd turşulu, kənar dad və iyin olmasına yol verilmir. Konsistensiyası həmcins, yumşaq, yaxılan olmasına, bəzi çeşidlərdə dənəvər olmasına yol verilir. Yağsız kəsmikdən zərdabın azacıq ayrılmasına yol verilir. Kəsmik və kəsmik məmulatı davamsız məhsuldur. Hətta alçaq temperaturda (2-30 S) keyfiyyətini tez dəyişir. Ona görə də bu məmulatlar istifadə edilənə qədər soyuq kameralarda saxlanmalıdır. Kəsmik və kəsmik məmulatlarını 0-20 S temperaturda 80-85% nisbi rütubətdə 10 gün saxlamaq mümkündür. 20 S temperaturda kəsmik kütləsini 2 gün saxlamaq olar. Dondurulmuş kəsmik və kəsmik məmulatlarını mənfi 180 S temperaturda bükülmüş (1 kq-a qədər) kəsmik və kəsmik məmulatını 4 ay, bükülməmiş məmulatları isə 6 ay saxlamaq olar. Mağaza şəraitində +80 S temperaturda 24-36 saat, 18-200 S-də isə 12 saat saxlanıla bilər.

Kəsmik və kəsmik məmulatının keyfiyyəti aşağıdakı göstəricilər üzrə qiymətləndirilir:

1. Kəsmik və kəsmik məmulatının kimyəvi tərkibi, biololi dəyəri və pəhrizi əhəmiyyəti;
2. Kəsmik və kəsmik məmulatının orqanoleptiki göstəriciləri;
3. Kəsmik və kəsmik məmulatının fiziki-kimyəvi göstəriciləri;
4. Kəsmik və kəsmik məmulatının zərərsizlik göstəriciləri və qüsurları (əsas xammalın tərkibinə görə məhdudlaşdırılır).

Kəsmikdən şirin və duzlu kəsmik, uşaq üçün kəsmik və digər kəsmik məmulatı hazırlanır

Yumşaq pəhriz kəsmiyini yağlı (11%), yağsız, meyvəgiləməyvəli, yarım yağlı (4%) və meyvəgiləməyvəli yağsız hazırlayırlar. Bu kəsmiklərdə suyun miqdarı uyğun olaraq 73, 79, 69 və 72%-dir. Turşuluğu 210, 220, 190 və 2000 T-dir. Konsistensiyası zərif, bircinsli olduğundan pastanı xatırladır. Polimer materialdan enli tublara qablaşdırılır. Satış müddəti 36saatdır.

Qaymaqlı dənəvər kəsmik sarıcaqlı ağ rəngli, ayrı-ayrı dənələrdən ibarət olan kəsmik kütləsidir. Dadı zərif, süd turşulu, pastərizə edilmiş qaymağın dad və ətrini xatırladır, bir qədər duzludur. Yağı 6%-dən az, nəmliyi 80%-dən çox, turşuluğu 1500 T-dən yüksək olmamalıdır.

Kəndli kəsmiyi yağsız süddən hazırlanır və tərkibində 5%-dən az olmayaraq yağ olana qədər qaymaq əlavə edilir. Nəmliyi 75%, turşuluğu 2000 T-dir.

Aşxana kəsmiyi paxta (kərə yağının istehsalının tullantısı) və yağsız südün süd turşusu streptokokklarının təmiz kulturunun iştirakı ilə qıcqırtmaqla hazırlanır. Yağlılığı 2%-dən az, nəmliyi 76%-dən çox, turşuluğu 2200 T-dən yüksək olmamalıdır

Yarıyağlı və yağsız kəsmik həm bükülmüş, həm də bükülməmiş halda ticarətə buraxılır. Kəsmik məmulatlarından yalnız kəsmik kütləsi həm bükülmüş, həm də bükülməmiş halda olur. Qalan bütün kəsmik məmulatları bükülmüş halda realizə olunur. Kəsmik və kəsmik məmulatlarını perqament, folqa, rəngsiz sellofan paketlərə, karton karobkalara, polietilen paketlərə, parafinləşdirilmiş kağızlara qablaşdırırlar. Normativ-texniki sənədlərə uyğun olaraq kəsmik və kəsmik məmulatları aşağıdakı kütlədə bükülür:

Kəsmik – 250, 500, 700, 1000 qr;

Kəsmik kütləsi – 500 qr;

Kəsmik pendirciyi – 50, 100, 250 qr;

Şirələnmiş kəsmik pendirciyi – 50 qr;

Kəsmik kremi – 100 qr;

Kəsmik tortu – 250, 500, 1000, 2000 qr;

Kəsmik yarımfabrikatları – 50, 100, 250, 350, 500 qr.

Hər bir kəsmik, kəsmik məmulatları və kəsmik yarımfabrikatı partiyasından ayrı-ayrılıqda orta nümunə götürülür. Bir müəssisədə eyni növbədə istehsal edilmiş, bir cür taralara qablaşdırılmış, eyni yağlılıqda, eyni adda olan kəsmik və kəsmik məmulatı partiya məhsul adlanır.

SÜNİ LİFLƏRİN İSTEHSALINDA İSTİFADƏ OLUNAN LİFLƏRİN NÖVLƏRİNİN XARAKTERİSTİKASI

Ələkbərova A.E.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Liflər ən ümumi mənada çevik, makroskopik olaraq homogen quruluşda, uzunluq/diametr nisbəti çox böyük olan kiçik kəsikli materiallar olaraq tanınır. Bir maddənin lif kimi qəbul edilməsi üçün uzunluq/diametr nisbətinin ən az 100 olmas; qeyd olunur. Uzunluq/ diametr nisbəti üçün verilən bu say dəqiq bir dəyər olmamaqla birlikdə bir maddənin lif kimi qəbul edilməsi üçün uzunluğunun miqyas dəyərinə görə çox böyük olması lazım olduğunu vurğulamaq baxımından əhəmiyyətlidir. Bu səbəblə lif tərifinə daha çox həndəsi ağırlıqlı bir tərifdir. İnsan quruluşlu liflərdə uzunluq/diametr səviyyəsi istənilədiyi kimi nizamlana bilər. Təbii liflər olan yun və pambığın uzunluq/diametr nisbəti 1000-3000 arası qiymətlər alır. Liflər ümumiyyətlə, çox sayda filamentləri bir yerə toplayaraq istehsal olunur və beləliklə, ip, kəndir kimi məhsullar əldə edilir. Birdən çox filament ehtiva edən liflər multifil, tək filamentdən ibarət olan liflər isə monolif olaraq tanınır. Dış fırçası, nazik corab və ya misinə istehsalında neylon monofilamentlər istifadə edilərkən, həmin polimerdən əldə edilən multifilamentlər kəndir kimi müxtəlif toxumalarda da istifadə edilir. Lifin çox sayda filamentdən yaranması çeviklik baxımından əhəmiyyətlidir. Kabel istehsalında çoxlu sayda nazik mis simlərin birlikdə istifadə edilməsində də əsas məqsəd materiala yetərli elastikliyi qazandırmaqdır. Monolif liflərin istifadə edilməsindəki məqsəd isə sağlamlığın və sərtliyin təmin edilməsidir. Həmçinin monolif liflər eyni qalınlıqda multifil lifə görə istifadə zamanı xarici təsirlərdən daha az zərər görürlər. Bir lifin monofilament halında istifadə edilməsi üçün olduqca dözümlü olmalıdır.

İnsan quruluşlu liflərin praktiki olaraq sonsuz uzunluqda istehsal edildikləri belə güman edilə bilər (daimi lif). Lifin digər ucuna lifin sarınmış olduğu baraban tamamilə boşaldıldığı zaman ya da qopduğu zaman çatılır. Ancaq, tekstil sənayesində istifadə edilən insan quruluşlu liflər çox vaxt bir-biriləri ilə və ya təbii liflərlə qarışdırılaraq istifadə edildikləri üçün müəyyən boylarda, yəni kəsikli olması tələb olunur. Daimi filamentlər bir yerə gətirilir və istənilən uzunluqda kəsilərək kəsikli lif halına çevrilir. Çox sayda davamlı filamentin bir-birilərinə parallel halda bir yerə gətirilmiş şəklində tow deyilir. Tow yüzrlə davamlı filamentin yaratdığı elastik kəndir hesab etmək olar. Kəsmə uzunluğu lifin qarışdırılacağı təbii və ya insan quruluşlu lifin uzunluğu nəzərə alınmaqla tənzimlənir və çox vaxt təbii liflərlə qarışdırmada kəsmə uzunluğu 2-15 sm arasındadır. Təbii liflər ipək başqa, kəsik və qarşı təmizləmə əməliyyatından keçirilərək birbaşa toxuma məqsədilə istifadə edilə bilər. Araşdırmalar nəticəsində heksametilen diamin və adipik asitin turşunun kondensasiya məhsulu olan neylon 6-6 sintez olmuş və 1938-ci ildə Amerikada neylon 6-6 istehsalına uyğun ilk pilot zavod qurulmuş, 1939-cu ildə də kommersiya ölçülərdə istehsalına keçilmişdir. İki il sonra neylon 6 1941-ci ildə Vinyon liflər kommersiya ölçülərində istehsal edilməyə başlanmışdır.

Təbii polimer maddənin mənbəyinə görə süni lif iki cürdür:

- Selüloza əsaslı liflər;
- Protein əsaslı liflər.

Süni lifi təşkil edən təbii polimer olaraq sellüloza ilə alınmışsa, ona süni sellüloza lifi adı verilir.

- Rayon və Naxışlı İpək.

Filament hal süni sellüloz lifə verilən addır. Təbii mənbəli insan quruluşlu lif istehsalının ən mühüm nümayəndəsidir.

Sellüloz mənşəli süni lif növləri aşağıdakılardır:

- Vizkoz lifləri;
- Modal lifləri;

- HWM;
- Toz lifləri;
- Triasetat lifləri;
- Nitrat rayonu;
- Mis rayonu.

MİNGƏÇEVİR SU HÖVZƏSİNDƏN OVLANAN SİYƏNƏKKİMİLƏR FƏSİLƏSİNDƏN OLAN BALIQLARIN(KÜR SİYƏNƏYİ) AYRI-AYRI HİSSƏLƏRİNİN KÜTLƏ TƏRKİBİNİN TƏYİNİ

Ələkbərzadə E.Ş.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi gələcək inkişafının əsas istiqamətlərindən biri ərzaq bolluğunu yaratmaq, əhalinin balıq və balıq məhsullarına olan tələbatının il boyu ödəmək və bu məhsulların bioloji dəyərliyini yüksəltməkdən ibarətdir. Yeyinti məhsulları içərisində balıq məhsulları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Balıq əti dadlı və şirəli olmaqla bərabər orqanizmdə çox tez həzm olunur (96-97%). Balıq və balıq məhsulları digər heyvan mənşəli zülallı məhsullara nisbətən iqtisadi cəhətdən daha sərfəlidir. 1 kq treska zülali eyni miqdarda toyuq zülalından 6 dəfə, inək və qoyun zülalından 3 dəfə ucuzdur. Balıqda olan zülali maddələrin əsas yeyinti dəyəri ondan ibarətdir ki, onların tərkibində insan orqanizminə lazım olan bütün əvəzedilməz amin turşularının, histidin, izoleysin, leysin, lizin, metionin, fenilalanin, treonin, triptofan və s. vardır. 1953-cü ildə Kür çayı üzərində yaradılmış Mingəçevir su anbarı Azərbaycanda mövcud olan su anbarlarından ən böyüyü olub, mühüm balıq təsərrüfatı əhəmiyyəti daşıyan su hövzəsidir. Mingəçevir su anbarı yaranan ilk ildən onun balıqlarının tədqiqi ilə Y.Ə.Əbdürrəhmanov məşğul olmuş və 1953-cü ildə ilk dəfə olaraq su anbarında 11 növ balıq qeydə alınmışdır. Hal-hazırda Mingəçevir su anbarının balıq faunasının növ tərkibi 35 növdən ibarətdir. Onlardan 23 növ vətəgə əhəmiyyətli, 12 növ isə vətəgə əhəmiyyəti olmayanlardır. Qeyd edək ki, Mingəçevir su hövzəsində siyənəkkimilərin bəzi növlərinə rast gəlinir. Tədqiqat zamanı siyənəkkimilərə aid olan Kür siyənəyinin kütlə tərkibi müəyyənləşdirilmişdir.

Balığın kütlə tərkibi onun ayrı-ayrı hissələrinin və orqanlarının ümumi kütləyə nisbətinin faizlə ifadəsinə deyilir. Bu hissələrin nisbəti balığın bədən ölçüsündən və fizioloji vəziyyətindən asılı olaraq dəyişir. Balığın yeyilən hissəsinin, ümumi bədəninin ayrı-ayrı orqanlarının neçə faizini təşkil etməsinin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qidanın tərkibində amin turşularının olması və ya normadan az olması orqanizmdə müxtəlif xəstəliklərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Balıq zülalının 96%-i insan orqanizmi tərəfindən mənimsənilir. Balıq ətinə qeyri-zülal təbii (ekstraktiv) azotlu maddələrin olması qidanın həzm edilməsi prosesində mühüm rol oynayır ki, bu da onların mədə şirəsi ayırması və iştaha açıcı qabiliyyəti ilə bağlıdır. Zülali maddələrin energetik qabiliyyəti də böyükdür. 1 qram zülal orqanizmdə oksidləşəndə 5,5 kkal və ya 22,99 kC istilik əmələ gətirir. Balığın kütlə tərkibini təyin etmək üçün əvvəlcə onun ümumi kütləsi müəyyənləşdirilir. Sonra balığın üzgəcləri, daxili orqanları çıxarılır, başı, dəri hissəsi və cəmdəyi diqqətlə ayrılır. Bu orqanlar ayrı-ayrılıqda tərəzidə çəkilərək kütləsi, sonra isə yeyilən hissəsinin miqdarı təyin edilir. Tədqiqat üçün götürülmüş balığın ümumi kütləsi 68 q olmaqla, bədən hissəsi 43 q, baş hissə 12 q, daxili orqanları 6 q, üzgəcləri 7 q-dır. Hesablama 0,1 dəqiqliklə aparılmış və nəticələr cədvəl 1-də qeyd edilmişdir.

Cədvəl 1.

Balığın kütlə tərkibi			
Nö	Balığın hissələrinin adları	Kütləsi, q	Balığın kütləsinə görə çıxarı, %-lə
1.	Bütöv balıq	68	100
2.	Bədən hissə	43	63,23
3.	Baş hissə	12	17,65
4.	Daxili orqanlar	6	8,82
5.	Üzgəclər	7	10,29

Cədvəl1-dən göründüyü kimi balığın kütləsi 68 q olmaqla, yeyilən bədən hissə balığın 63,23 % - ni təşkil edir.

AZƏRBAYCANDA MÜASİR BANK İNFRASTRUKTURU

Əliyeva A.Q.

Odlar Yurdu Universiteti

Bank - fiziki və hüquqi şəxslərin pul vəsaitinin depozitə cəlb edilməsi həmin vəsaitin müddətlik və faizlə geri qaytarmaq şərti ilə öz adından və öz hesabına yerləşdirilməsi, fiziki və hüquq şəxslərin hesablarının açılması və aparılması əməliyyatlarının məcmusunu həyata keçirmək üçün müstəsna hüquqa malik kredit təşkilatıdır. Kommersiya bankları ölkədə kredit resurslarının əsas hissəsinin toplanmasına xidmət edir və müştərilərə maliyyə-kredit xidmətlərinin bütöv kompleksini təqdim edir. Kommersiya banklarının funksiyalarını qısaca olaraq aşağıdakı sxemdə görmək olar. Yeni iqtisadi münasibətlərə keçid dövründə bank sisteminin rolu artmaqda davam edir. Azərbaycan Bank sisteminin ilkin inkişafı hələ XIX əsrin ikinci yarısından başlamışdır. Azərbaycan Bank Sisteminin tarixinə nəzər salsaq, onu dörd mərhələyə bölmək olar:

1. İnqilaba qədərki dövr
2. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövrü (1918-1920)
3. Sovet dövrü (1920-1991)
4. Müstəqillik dövrü (1991- bu gün)

Azərbaycanda bank sistemi aşağıdakıları özündə əks etdirir:

- Maliyyə bazarlarına nəzarət orqanı;
- Mərkəzi Bank;
- Kredit Təşkilatları (kommersiya bankları, xarici bankların yerli filialları, bank olmayan kredit təşkilatları).

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra qısa vaxt ərzində iqtisadi artıma və inkişafa nail olmuşdur. Əldə olunan nailiyyətlərdə bank sisteminin rolu xüsusi qeyd olunmalıdır. Ona görə ki, iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq istənilən ölkənin iqtisadiyyatının möhkəmliliyində, hərtərəfli və dinamik inkişafında həmin ölkənin bank sisteminin əsaslı dərəcədə rolu böyükdür.

Ölkəmizdə Respublikada kommersiya banklarının fəaliyyətinə heç bir məhdudiyyət qoyulmamışdır. Kommersiya bankları müstəqil fəaliyyət göstərirlər. Onlar nizamnamə hüquq əsasında universal formada fəaliyyət göstərirlər. Kommersiya bankları fəaliyyəti zamanı bir çox funksiyaları həyata keçirir. Bunlara:

1. Müştərilərə kassa hesablaşma xidmətinin göstərilməsi;
2. Depozitlərin və əmanətlərin cəlb olunması,
3. Müştərilərə lizing,
4. Faktoring, forfeyting
5. Kredit xidmətlərinin göstərilməsi;
6. Valyuta xidmətləri;
7. Qiymətli kağızlar bazarı üzrə əməliyyatlar;
8. Trast və məsləhət xidmətləri və s. daxildir.

Müasir dövrdə artıq nağd hesablaşmalardan nağdsız hesablaşmalara keçid sürətlənmişdir. Məhz bu səbəbdən qeyd edə bilərik ki, banklar tərəfindən nağdsız hesablaşmalardan istifadə istər ölkə daxili, istərsə də ölkədən kənar alqı-satqı əməliyyatları zamanı hesablaşmaların asanlıqla həyata keçirilməsinə imkan verir. Beləliklə, qarşıya qoyulan vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsi bank sisteminin inkişafının pozitiv dinamikasını saxlamış, bankların maliyyə vasitəçiliyində rolunu daha da möhkəmləndirmişdir.

Respublikada müasir bank sisteminə baş verən əsaslı dəyişiklikləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Bank sisteminə aparılan əsaslı islahatlar dövlət və kommersiya banklarının hüquqlarını və məsuliyyətini daha da artırmış və onların tənzimləmə mexanizmi nisbətən gücləndirmişdir;
- Pul tədaviyünün tənzimlənməsində bankların rolu və idarəetmə funksiyaları artmışdır;
- Respublikada xarici ölkə bankları ilə rəqabət aparmaq gücünə malik birgə bankların yaradılmasına üstünlük verilmişdir;
- Mərkəzi Banka sərbəst pul-kredit siyasəti yeritmək və dövriyyəyə pul buraxmaq hüququ verilmişdir.

– Bankların yeni fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq, qiymətli kağızlarla əməliyyatlar aparmaq, lizinq, faktoring və s. əməliyyatlara qoşulmaq imkanları genişlənməmişdir.

Müasir dövrdə ölkəmizdə banklar tərəfindən verilən kreditlər bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafında, maliyyələşdirilməsində mühüm rola malikdir və bu da bank sektorunun iqtisadiyyatın inkişafında rolunun böyük olduğunu göstəricisidir. Məsələn, banklar tərəfindən verilən kreditlərlə yeni binaların, obyektlərin, məktəblərin, yolların salınması ölkənin infrastrukturunun inkişafına, müxtəlif müəssisələrin yaradılması isə istehsalın həcmının artmasına, əhalənin məşğulluğunun təmin olunmasına, bununla əlaqədar olaraq dövlət büdcəsinə vergilərin daxil olmasına təsir edir. Kreditlərdən əlavə olaraq məhz banklar Mərkəzi Bankın keçirdiyi pul-kredit siyasətində onun əsas rıçaqlarından biri hesab olunur. Mərkəzi bank kommersiya bankları vasitəsi ilə pul emissiyasını həyata keçirir, dövriyyədə olan pul kütləsini tənzimləyir. Banklar tərəfindən əhalənin pul kütləsini əmanətə cəlb olunması həm dövriyyəyə əlavə pul emissiyasının qarşısını alır, yəni bir növ pul artıqlığı olanlarla, pula ehtiyacı olanlar arasında əlaqə yaradır. Respublikamızda bank sektorunda valyuta ilə bağlı müəyyən problemlər mövcuddur. Bu problemlərin yaranmasının başlıca səbəbləri dünyada baş verən iqtisadi dəyişikliklər, dünya bazarlarında neftin qiymətinin azalması və milli valyutamızın dünya valyutası ilə xüsusən də dollar və avro qarşısındakı devalvasiyasıdır. 2015-ci ilin dekabr və fevral aylarında baş verən devalvasiya nəticəsində valyutamızda baş verən dəyişiklərdən ən çox zərər çəkən bank sektoru olmuşdur. Baş vermiş devalvasiya nəticəsində banklar xarici valyutada aldıkları borcları qaytarmaqda çətinlik çəkir və eyni zamanda xarici valyutada verilmiş kreditlərin geri qaytarılmasında kütləvi gecikmələr baş verirdi. Devalvasiya nəticəsində yaranan problemlərdən biri də əhalinin xarici valyutada banklara yerləşdirdiyi əmanətlərin qaytarılması ilə bağlı meydana çıxmışdı. 2016-cı il fevral ayının 3-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası yaradıldı. Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası maliyyə bazarlarında tənzimlənməni və nəzarəti həyata keçirmək məqsədilə təsis edilmiş ayrıca publik hüquqi şəxsdir. Hesab edirəm ki, gələcəkdə bank işinin inkişafı və daha da modernizasiyası üzrə yeni konsepsiyanın hazırlanması istiqamətində işlərə başlanılmalıdır. Və sonda qeyd etmək istərdim ki, Bank sistemində bəzi nöqsan və çatışmazlıqlar mövcuddur və onların aradan qaldırılması ölkənin iqtisadi inkişafında bank sisteminin rolunun daha da artmasına gətirib çıxara bilər.

TİKİŞ İSTEHSALINDA İSTİFADƏ EDİLƏN SAPLARIN NÖVLƏRİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əliyeva A.M.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bu gün də bir əsr əvvəl olduğu kimi, tikiş məmulatlarının hazırlanmasında əsas bərkidici vasitə - saplar hesab olunur. Dəyişilən tək şey sapların genişləndirilmiş növləri və onların geniş təsnifatıdır.

Saplar aşağıdakı parametrlərə görə təsnif olunur:

- Təyinatına görə saplar. Buraya ayaqqabı və geyim sapları, tikiş, eləcə də, cərrahi saplar aid edilir;
- Xammal tərkibinə görə saplar. Buraya təbii və kimyəvi liflərdən hazırlanmış saplar və kombinasiya edilmiş saplar aiddir.
- Haşiyələmə metoduna görə saplar. Bu metoda tutqun və parlaq, kobud və xüsusi tərkiblərlə emal olunmuş saplar aid edilir.
- Struktur göstəricilərinə görə saplar. Buraya isə əsasən sıxlıq (qalınlıq), bükmə istiqamətləri və qatların sayı aid edilir.

Bu gün istehsalatda istifadə edilən saplar, onların xüsusiyyətləri və növləri əsas maraq doğuran sahələrdən hesab olunur. Ona görə də, onların əsas növlərini və istifadə sahələrini aydınlaşdırmaq zərurəti yaranır.

- Pambıq tikiş sapları. Göstərilən sap növünün zəngin tarixi və gözəl istehlakçı xüsusiyyətləri var. Ayrılma növünə görə, tutqun və parlaq variantlarda istehsal olunurlar, ən bahalı növü – merserləşdirilən saplar hesab olunur. Bu növdən demək olar ki, bütün növ kətan məmulatlarının istehsalında istifadə edilir. Yüksək sıxlıq göstəricisi istənilən geyim növünün hazırlanmasında istifadə olunmasına imkan yaradır, zəngin rəng çaları və təbii xammal olması bu növ sapları uşaq geyimlərinin istahsalında əzəzsiz edir.

- İpək və viskoz saplar. Bu növ sapların parıltılı olması onların xarici görünüşünü cəlbedici edir, bu səbəbdən də, təsviri dekorativ işlərdə istifadə olunur. Sənayedə maşınla tikişlərdə adətən üstünlük ipək və viskoz saplara verilir.

- Armirləşdirilmiş saplar. Bu növ saplar poliefir kompleks saplarıdır, poliefir, pambıq parça və ya siblon liflərlə hörülmüşdür. Verilən saplar yüksək dözümlülüyə malik olurlar və elastikliyi ilə fərqlənirlər, eyni zamanda xoşagələn görünüşdə olurlar. Detalların yonulmasında və həmçinin, kəsiklərin və ayırıcı səthlərin emal olunmasında eyni dərəcədə yaxşı tətbiq olunurlar. Həmçinin üst geyimlərinin və yüngül parça məmulatlarının tikilməsində də uğurla istifadə olunurlar.

- Poliefir ştapel saplar – xammal parça sapları ilə müqayisədə, bu növ saplar daha tarım və elastik olurlar. Bu saplardan kəsiklərin emal olunmasında və trikotaj, kətan və zərif parça məmulatlarının tikilməsində istifadə olunur.

- Poliefir saplar – kompleks saplardan istehsal olunurlar və öz möhkəmliklərinə və hidroskopikliyi ilə qeyri-həssaslığına görə fərqlənirlər, həmçinin çox gözəl tikilmə xüsusiyyətlərinə malik olurlar. Bütün mümkün olan dekorativ və ayırıcı xətlərdə, dartılma və çəkilmələrdə, gizli xətlər və hopdurucu parçaların tikilməsində istifadə olunurlar.

- Poliefir toxumalı saplar – yuxarıda sadalanan saplar arasında ən elastik saplar hesab olunur. Kəsiklərin emalı zamanı trikotaj məmulatların tikilməsində istifadə olunurlar.

Yuxarıda sadalığımız sap növləri bu gün istifadə olunan sapların hamısı deyildir, onların çeşidi zəngin və rəngarəngdir, bu da müəyyən bir istehsalçı və müəyyən bir məmulat üçün ən uyğun xüsusiyyətli sapı seçməyi asanlaşdırır.

KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARINA İNVESTİSIYA CƏLBİNİN İNTENSİVLƏŞDİRİLMƏSİ ÜÇÜN BİZNES-PLANLARININ SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ YOLLARI

Əliyeva A.Ü.

Bakı Biznes Universiteti

Biznes planının hazırlanması məqsədləri müxtəlif ola bilər, məsələn:

- təklif olunan proqramın və ya layihənin müəyyən keyfiyyət və ya kəmiyyət göstəricilərinə nail olmaq faizi ilə bağlı həmkarları razı salmaq;
- müəssisəni optimal sxem üzrə səhmləşdirmək üçün ictimai rəy hazırlamaq;
- işçilərə yenidən qurma işinin məqsədəuyğunluğunu və şirkətin mövcudluğunu təşkil etmək və ya yeni bir şirkət yaratmaq;
- potensial investorların diqqətini cəlb etmək və maraqlarını artırmaq və s.

Stabil bir vəziyyətdə fəaliyyət göstərən və istehsalda artım ilə kifayət qədər sabit bir bazar üçün məhsul istehsal edən firmalar istehsalın yaxşılaşdırılmasına və onun xərclərini azaltma yollarını tapmağa yönəlmiş bir iş planı hazırlayırlar. Bununla belə, bütün bu firmalar öz məhsullarını (xidmətlərini) modernləşdirmək üçün tədbirlər görür və onları yerli biznes planları şəklində təşkil edirlər. Məhsulları davamlı riskdə istehsal edən firmalar ilk növbədə yeni məhsulların inkişafı üçün biznes planların üzərində işləyərək yeni məhsullara keçir və s. Əgər yeni mənimsəmiş və ya ənənəvi məhsulların istehsalında əhəmiyyətli dərəcədə artım göstərən şirkət istehsal üçün öz imkanlarına malik deyilsə, yeni kapital yaratmaq üçün şirkət ya kapital qoyuluşlarını cəlb edəcək, ya da müəyyən komponentləri, hissələri, texnoloji proseslərin icrasını verəcəyi partnyorlar axtarır, eyni zamanda da müvafiq bir iş planı hazırlayır. İkinci qayda, bir qayda olaraq, problemlərin tez bir şəkildə həllini təmin edir və daha az pul tələb edir. Bu halda, bir iş planının hazırlanması mərhələsində gələcək istehsal tələbləri müəyyənləşdirilir.

Biznes planı firma daxilində və xaricində perspektiv bir vəziyyəti qiymətləndirir. O şirkət rəhbərliyinə səhmdar mülkiyyəti şəraitində və tərəfdaşlıq yaratmaq üçün üçün lazımdır. Biznes planının köməyi ilə şirkətin rəhbərliyi mənfəətin hansı hissəsinin biznesdə qalmasına və hansı hissənin səhmdarlar arasında dividendlər şəklində paylanmasına qərar verir. Biznes planı şirkətin təşkilatı və istehsal strukturunu təkmilləşdirmək və inkişaf etdirmək, xüsusilə mərkəzləşdirmə və məsuliyyət səviyyəsini əsaslandırmaq üçün tədbirlərin əsaslandırılmasında istifadə olunur. Biznes planı tərəfdaş firmaların fəaliyyətini əlaqələndirməkdə, əməkdaşlıqla bağlı və tək və ya tamamlayıcı məhsulların istehsalına dair firmaların birgə inkişaf planlaşdırmasını təşkil etməkdə fəal şəkildə kömək edir. Ən aktiv biznes plan investorları, borc verənləri, sponsorluq investisiyalarını və s. axtararkən istifadə olunur.

Biznes planının tətbiqi əsasında istehsalın təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər aşağıdakılardır:

1. Anbarların səmərəli istifadəsi üçün aşağı tələb olunan məhsulların istehsalını məhdudlaşdırmaq lazımdır. Bu, müəssisəyə əlavə gəlir gətirəcəkdir.

2. Göstəricilərin və onların strukturlarının sistematik təhlilinə əsasən yük maşınlarının istifadəsi üçün müəssisədə xərclərin mühasibat uçotunun aparılması zəruridir.

3. Biznes plan əsasında istehsalın yenidən təşkil edilməsi müəssisədə işçilərin peşəkar tərkibinə malik olmasını tələb edir ki, bu da kadr seçilməsi üçün rəhbərliyin məsuliyyətini artırmağı zəruri edir.

4. Kənd təsərrüfatı məhsulların bazarda yayılmasını sürətləndirmək üçün aşağıdakıları istifadə etmək lazımdır:

- ictimai rəyin formalaşması;
- reklam;
- məhsulun keyfiyyətinin artırılması;
- qiymətləndirməni təkmilləşdirmək;

5. Müəssisənin səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmiş tədbirlər kompleksinə aşağıdakılar daxildir:

- İstehlakçının tədqiqi;
- Məhsulları bazarda tanımaq üçün istifadə olunan yolların təhlili;
- Qiymətləndirmə metodlarının qiymətləndirilməsi;
- Rəqibləri öyrənmək.

RƏQABƏT QABİLİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA BAZAR MÖVQELƏRİNİN ROLU

Əliyeva A.Y.

Bakı Biznes Universiteti

Rəqabət müəssisələr arasında qarşılıqlı əlaqə, fəaliyyət və mübarizənin iqtisadi prosesidir. Rəqabət rəqiblərlə və ətraf mühitin ünsürləri ilə (istehlakçılara, təchizatçılara, işçilərə, dövlətə, ictimaiyyətə) münasibətdə bazar iştirakçıları tərəfindən idarə edilən bir sistemdir. Rəqabət rəqiblərin mallarının, xidmətlərin bazarda reallaşdırılması səviyyəsinin müqayisəsi ilə ölçülür. Rəqabət qabiliyyəti isə müəssisənin bazarda mövcud rəqiblərlə mübarizə şəraitində mövcud olduğu iqtisadi imkanlarının məcmusudur. Rəqabət qabiliyyəti rəqiblərlə mübarizədə ortaya çıxan potensialdır. Onun köməyi ilə müəyyən olur ki, iqtisadi-təsərrüfatçılıq mübarizəsində hansı tərəfin mövqeyi daha çox üstünlük təşkil edir.

İ. Abbasov və Z. Məmmədova "Rəqabət və marketing" kitabında rəqabəti iqtisadi inkişafın, elmi texniki tərəqqinin sürətlənməsinin güclü stimulu kimi hesab edirlər. Onların fikrincə cəmiyyət üçün səmərəsiz və əhəmiyyətsiz istehsalın ləğvinə səbəb olan rəqabət, ictimai istehsalın inkişafına şərait yaradır.

Biz aparılmış tədqiqatların nəticələrinə əsaslanaraq hesab edirik ki, rəqabət qabiliyyəti təşkilatın dayanıqlı və davamlı fəaliyyətinin təmin olunmasında rol oynayan əsas göstəricilər sistemindən biridir. Buna görə də, müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin stabilliyi və dinamikliyinin mövcud vəziyyəti, bazarda məhsulların spesifik xüsusiyyətləri, onların bazar tələbatına uyğunluğu, xidmətlərin müştəri yönümlü olub-olmaması məsələləri daim rəhbərliyin diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Rəqabət qabiliyyətinin və ya mövqelərinin qorunub saxlanılması məqsədilə, hər hansı bir idarəçilik tədbirinin seçilməsi, bununla əlaqədar innovasiyaların tətbiqi, müəssisənin sosial-iqtisadi inkişafına, o cümlədən strateji inkişaf perspektivlərinə nail olunması məsələsi olduqca əhəmiyyətli və vacibdir. Bu münvalla yeni və keyfiyyətli məhsulları istehsal etməklə, tələbatla uyğun olmayan məhsulları istehsaldan çıxarmaqla, yaxud onu modernləşdirməklə, real bazar segmentini seçməklə, xidmətləri dövrü olaraq təkmilləşdirməklə bazarda mövqeləri daha da möhkəmləndirmək mümkündür. Tədqiqatlar nəticəsində aydın olur ki, bazar iştirakçılarının rəqabətçi mövqeləri onların rəqabət qabiliyyətindən qaynaqlanır, öz bizneslərini inkişaf etdirmək üçün rəqib və digər iştirakçılara qarşı fəaliyyətlərinin və mübarizə metodlarının uğurlu nəticələrinə əsaslanır. Rəqibin bazardakı möhkəm mövqeləndirmə siyasətinə əsaslanan, yəni rəqibi yenidən mövqeləndirməklə özünün uğurlu fəaliyyətinə yol açan bir çox firmalar vardır. Bu cür mövqeləndirməyə ən gözəl nümunələrdən biri Becks pivə firmasının Amerikada apardığı mövqeləndirmə kampaniyasıdır. Becks markasına rəqib olaraq, Lowenbrau markalı pivə Amerikada ən çox satılan və sevilən Alman pivəsidir. Becks pivəsi də bir Alman pivəsi olaraq bazara girməyə çalışır və bu cür təşviqat taktikası ilə çıxış edir: "Siz Amerikada ən çox sevilən Alman pivəsini daddınız, indi isə Almaniyada ən çox sevilən Alman Pivəsini sınaqdan keçirin".

Bu şüar hədəf kütlənin zəhnində Becks pivəsini yerləşdirərkən, Lowenbrau markalı pivəni yenə də, zehnlərdə sevilən pivə kimi təqdim etdi. Daha düzünü desək, Lowenbrau markalı pivənin yenidən

mövqələndirilməsini təmin etmiş oldu. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olur ki, əslində bazarda mövcud olan rəqiblərin fəaliyyətinə kölgə salmadan, onların qazanmış olduğu imicin üzərində yeni imicin formalaşdırılması, yeni bazar mövqələrinə nail olunması mümkündür.

Rəqabət mövqələrinin gücləndirilməsi məsələsi son zamanlarda iqtisadi ədəbiyyatlarda həmişə tədqiqat predmeti olmuş, bir sıra Azərbaycan alimləri tərəfindən daim araşdırılmışdır. Məsələn, İ.M.Xeyrəbərovun fikrincə, şirkət tərəfindən daha potensial rəqabət mövqeyinin əldə edilməsi müəssisənin rəqabət səviyyəsinin dəyişməsinə, rəqabət qabiliyyətli hərəkətlərin tətbiqinə imkan yaradır. Lakin biz bu məsələyə ikili aspektdən yanaşmağa üstünlük veririk. Çünki, fikrimizcə daha potensial rəqabət mövqeyinin əldə edilməsi bazar imkanlarını nəqədər artırarsa, rəqiblərin rəqabət potensialını bir o qədər azaldır. Çünki şirkətin rəqabətli mövqeyi təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin dayanıqlı hal alması üçün əhəmiyyətli rol oynayır, onun gələcək inkişaf strategiyasının əsasını təşkil edir. Deməli qeyd edilənlərdən belə qənaətə gəlmək olur ki, rəqabət və rəqabət mübarizəsinin vüsət aldığı bir şəraitdə, bazar mövqələrinin gücləndirilməsi, müəssisənin maliyyə imkanlarının artırılması məsələləri müəssisələrin rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin edilməsinin əsas və vacib şərtidir. Bu isə öz növbəsində müəssisənin fəaliyyət strategiyası ilə, onun inkişaf perspektivləri ilə bir başa əlaqədardır.

AZƏRBAYCANIN HƏYATA KEÇİRDİYİ TRANSREGIONAL LAYİHƏLƏRİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əliyeva Z.S.

Bakı Biznes Universiteti

Azərbaycan dövləti müstəqilliyinin çox erkən dövründə siyasi, iqtisadi, geostrateji baxımdan tənəzzülə uğramağa başladı. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıtmaqla bu vəziyyəti bütövlükdə dəyişdi. Böyük uzaqgörənliklə neft diplomatiyasının dövrü başlandı. Dünyanın söz sahibi dövlətlərinin iri neft şirkətləri ilə sıx danışıqlar başladı. İqtisadiyyat yeni və dünyada özünü doğrultmuş bir müstəviyə keçərək ən yaxın dövr üçün strateji vəzifələrini müəyyənləşdirildi. Köklü sahibkarlıq mexanizminin 70 il fasilədən sonra yeni keyfiyyətdə sürət götürməyə və global layihələrin hazırlanmasına başladı. Dünyanın nüfuzlu ekspertləri və analitiklərinin fikirlərinə görə, XXI əsrdə ilk enerji resurslarının istehsalı və istehlakının ümumi həcmində dünyada liderliyi karbohidrogenlərə məxsus olan ölkələr edəcəkdir. Bu isə o deməkdir ki, bir tərəfdən neft-qaz ehtiyatları kəşfiyyatı həcmnin artırılması, digər tərəfdən də neftdən daha səmərəli istifadəyə keçidin təmin edilməsi tələb olunur. XXI əsrin əvvəlindəki vəziyyət belə olmuşdur. Azərbaycanın təşəbbüsülə BTC, Bakı-Supsa neft, Bakı-Tibilisi-Ərzurum qaz kəmərləri işə düşəndən sonra karbohidrogen ehtiyatlarının nəqli ilə bağlı regionda tamamilə yeni vəziyyət yaradıldı. Daha doğrusu, Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının ilk dəfə olaraq alternativ yollarla dünya bazarına çıxarılmasına başlandı ki, bu da Azərbaycanın enerji siyasətinin müstəqilliyini göstərirdi. Bu layihələrin ardınca Trans-Anadolu (TANAP) və Trans-Adriatik (TAP) boru kəmərləri layihələrinin həyata keçirilməsi Avropanın və dünyanın enerji təhlükəsizliyi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. 1994-cü il sentyabrın 20-də “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması nəticəsində Xəzərdə maraqları təmin olunan bəzi lider Qərb dövlətlərinin, həmçinin ABŞ-ın Azərbaycanla bütün sahələrdə genişmiqyaslı əməkdaşlığa marağı artdı. Beynəlxalq maliyyə qurumları ilə əməkdaşlığın sahəsində yeni mərhələnin başlanğıcı qoyuldu. Bu müqavilə respublikanın dövlət müstəqilliyinin mühüm göstəricisinə çevrilməklə, azad iqtisadi mexanizmin tətbiqini və dünya iqtisadiyyatına intensiv inteqrasiyasının təmini oldu. Yeni neft strategiyasının uğurları ölkəmizin Avratlantik məkana inteqrasiya prosesini sürətləndirdi və Azərbaycana sərmayə qoyulması sahəsində mühüm dönüş yaratdı. “Əsrin müqaviləsi” imzalandıqdan sonra dünyada əsas enerji mənbələrinə nəzarət uğrunda mübarizənin ciddi şəkli alması sözügedən müqavilə çərçivəsində hasil olunacaq milyonlarla ton xam neftin hansı marşrutla Qərb bazarına nəql ediləcəyi məsələsinin də başlıca mübahisə predmetinə çevrilmişdi. Bununla əlaqədar fərqli təkliflər və ideyaların təkcə layihənin iştirakçısı olan dövlətlərin iqtisadi deyil, həm də təhlükəsizlik maraqlarından irəli gəlirdi. Mümkün marşrutlar içərisində hansının siyasi, kommersiya, iqtisadi, ekoloji və təhlükəsizlik baxımından daha əlverişli olması uzun müddət dünya siyasətinin aparıcı mövzusuна çevrildi. Lakin ümumilli lider Heydər Əliyevin iradəsi, əsaslı və qətiyyətli mövqeyi, həmçinin o vaxt ARDNŞ-in ilk vitse-prezidenti vəzifəsində çalışan İlham Əliyevin danışıqları prosesin zamanı nümayiş etdirdiyi diplomatik məharət, tərəfdaşları inandırmaq bacarığı sayəsində ölkəmizin neftinin nəqli marşrutu barədə optimal qərarlar qəbul olundu. 2011-ci ildə Azərbaycan və Avropa İttifaqı arasında strateji enerji

əməkdaşlığı üzrə memorandum imzalandı. Bu isə özündə Azərbaycanın enerji strategiyasının həyata keçirilməsinə və Avropa yönündə enerji istehsalının diversifikasiyasına kömək etmişdir. 2012-ci ildə Türkiyə və Trans-Anadolu boru kəməri – TANAP-a dair sazişi imzalanmış, TAP layihəsi əsas ixrac marşrutunu seçmişdi. İlk variantda ölkəmizin qazının ixracı “Şahdəniz-2” layihəsinin hasilatı hesabı üzrə olacaqdır. Təbii qazın ötürülməsi ilk variantı 16-17 milyard kubmetr ilə başlanacaq. 2018-ci ildə Türkiyəyə 6 milyard kubmetrin, 2019-cu ildə isə Avropaya 10 milyard kubmetr qazın nəqli baş tutacaqdır. 2025-ci ilədək ölkə qaz ixracatını 40-50 milyard kubmetrə çatdıracaqdır. Azərbaycanın enerji siyasəti iqtisadiyyatın ötürülməsi və diversifikasiyasına şərait yaratmışdır. Ölkə müstəqilliyini bərpa etdiyi dövrdə özəl sektordakı ümumi daxili məhsul sıfır faiz göstəriciyə bərabər olmuşdur. Hazırkı gün isə özəl sektor iqtisadiyyatı 85 faiz təşkil edir. İşsizlik səviyyəsi 4,8 faiz, yoxsulluq səviyyəsi 5,5 faiz aşağı salınmışdır. Ölkənin xarici borcu ümumi daxili məhsulun 8 faiz hissəsini təşkil edir. Bunun nəticəsində enerji siyasəti, beynəlxalq təsisatlar ilə intensiv əməkdaşlıq, diversifikasiya və şəffaflıq uğurlu inkişafın əsas göstəricilərdəndir.

MƏİŞƏT SABUNLARININ KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Əlizadə N.N.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Suyun səthi gərilməsini azaldan vasitələrə yuyucu vasitələr deyilir. Bu yuyucui vasitələr içərisində sabunlar öz həcmi çəkirlərinə görə üstünlük təşkil edir. Onlar bir-birlərindən çəkirlərinə, tərkiblərinə və bir sıra gigiyenik xassələrinə görə fərqlənirlər. Sabunlar üçündə keyfiyyət göstəricisi önəmli hesab olunur. Məmulat istehsal edərkən keyfiyyətli məhsul əldə etmək üçün xammal seçimi, istehsa texnologiyası, emal prosesləri, qablaşdırma, markalanma, daşınma, saxlanma əməliyyatlarına ciddi fikir verilməlidir. Bu əməliyyatlardan hər hansı birinin pozulması məhsulun keyfiyyətinə ciddi zərər vura bilər.

Sabun istehsalında üzvi və qeyr-üzvi xammal tətbiq olunur. Sabunun lazımı növü bərk və yağlı sabundur. Buna görə də əsas üzvi xammal təbii bərk yağlar, duru və bitki yağları, balıq emalından alınan məhsullar, həmçinin piylə əvəz edicilər- sintetik yağ turşuları, kanifol, naften turşuları və s. olur. Əla sortlu əl-üz sabunlarının istehsalında piy qarışığına bərk bitki yağları, mazaoxşar sabunun hazırlanmasında duru bitki yağları kətan, günəbaxan və s. qatılır. Keyfiyyətə təsir edən əsas amillərdən biri də istehsal texnologiyasıdır. Sabunların hazırlanmasının texnoloji prosesi iki qrup əməliyyatdan ibarətdir.

Birinci qrup əməliyyata sabunun bişirilməsi aiddir ki, bu da piy və piyəvəzedicilərinin qələvilərlə qarşılıqlı kimyəvi prosesindən ibarətdir. Bu əməliyyat müxtəlif qatılıqlı yağ turşulu duzların sulu məhlulunun hazırlanması ilə qurtarır. Texnoloji əməliyyatın ikinci qrupuna sabunun əmtəə növünün yaradılmasına istiqamətləndirilmişdir. Bu qatılaşdırılmış sabun məhlulunun soyudulmasından, qurudulmasından, sabun parçalarını formaya salınmasından, hazır məhsulun qablaşdırılmasından ibarətdir. Digər sabunlardan fərqli olaraq ətirli sabunların istehsalında müəyyən qədər fərqlərə təsadüf olunur. Beləki, onların istehsalında yüksək keyfiyyətli, ətirli piylərdən istifadə olunur. Sonra duzlama ilə bişirilmə aparılır. Alınan ətirli əsas mütləq mişarlanma və ya başqa eyni əməliyyata malik emadan keçirilməlidir.

Məhz keyfiyyətli, istehlakçı tələbini ödəyən sabunların alınması üçün onun kimyəvi tərkib komponentləri miqdarı faizi standart göstəricilərinə uyğun gəlməlidir. İstehsal texnologiyası verilən rejimlə üst-üstə düşməlidir. Əks halda bu proseslərdən, yəni əməliyyatlardan hər hansı birinin pozulması və ya onlardan birinin təxirə salması sonda məhsulun keyfiyyətinə ciddi təsir edə bilər. Belə olan halda məhsulun keyfiyyəti aşağı enir. Bu təhlillərdən aydın olur ki, yüksək keyfiyyətli xammal olduqda istehsal texnologiyasında bir sıra nöqsanlar olduqda, məhsulun keyfiyyəti aşağı düşür və ya əksinə. Ona görə də alıcıları yüksək keyfiyyətli məhsulla təmin etmək üçün həm xammala, həm də istehsal texnologiyasına ciddi fikir vermək lazımdır. Məhz bu proseslərdə məhsulun keyfiyyəti formalaşır. Əl-üz sabunların keyfiyyətinə verilən tələblərdən biri də etibarlılıqdır. Onlar istehlak xassələrini, başqa sözlə desək ilkin keyfiyyət göstəricilərini saxlamalıdır. Bu tələbin pozulması bilavasitə sabunların gigiyenik xassələrinə, funksionallığına təsir edəcəkdir. Bütün sabunlar onlara verilmiş saxlanma müddəti ərzində öz keyfiyyətini saxlamalıdır. Sabunların öz keyfiyyətini saxlama effektivliyi, onların əksəriyyəti üçün 12 ay hesab olunur. Bu müddət keçdikdən sonra onlar öz ilkin xassələrini sürətlə itirməyə başlayır. Sabunların etibarlılıq tələbi onların təkcə saxlanmasından deyil. Həm də daşınmasında mühütün quru olması ilə ödənilir. Keyfiyyətin qiymətləndirilməsində bu xassə göstəriciləri təyinatdan asılı olaraq müəyyən nomenklatura əsasında verilir.

Maye tualet sabunlarının markalanması və qablaşdırılması da mühüm amil hesab olunur, xüsusi şərtlərlə həyata keçirilir. Maye – tualet sabunları plastik, şüşə və xüsusi tubiklərdə olur. Hər qaba etiket yapışdırılır. Müəssisənin adı və buraxılma tarixi qeyd olunur. Dolu sabun qabları 5- 15 ədəd 1 qutuya yerləşdirilir, qutular xüsusi taxta yeşiklərdə qablaşdırılır. Qablaşdırmanın üzərində ştrix kodlarla mal haqqında məlumat verilir. Bərk tualet sabunlarının hər birinin üzərində xüsusi möhür vasitəsilə sabunun markası, adı qeyd olunur. Bükülməmiş sabunların üzərində onların çəkisi və qiyməti də qeyd olunur. Qablaşdırma müxtəlif formalarda aparılır. Elə bərk sabunlar var ki, onlar tək-tək qablaşdırılır. Bəzi sabunlar isə 3-5 ədəd bir yerdə salafan kloklarda qablaşdırılır. Belə sabun kloklarını üzərində ştrix kodlar vasitəsilə mal haqqında məlumat verilir. Onlar hansı ölkənin məhsuludur, hansı müəssisə tərəfindən istehsal olunmuşdur və s.

BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ İQTİSADI BAXIMDAN DÖVLƏTLƏRİN SƏMƏRƏLİ FƏALİYYƏTLƏRİNƏ NƏİL OLUNMASI YOLLARI

Əsgərov A.T.

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

İqtisadi fəaliyyət və ya istehsal fəaliyyəti müəyyən əmtəə və ya xidmətlərin istehsal edilməsinə kömək edən vasitələrin qarşılıqlı əlaqəsindən irəli gəlir. Bu vasitələrə misal olaraq avadanlıqları, işçi qüvvəsini, istehsal prosesini, informasiya şəbəkəsini, məhsul növlərini və s göstərə bilərik. Fəaliyyət dedikdə isə əmtəə və xidmətlərin məsrəfi, istehsal prosesi və məlumat istehsalı başa düşə bilərik. Dövlətin çoxtərəfli iqtisadi fəaliyyəti iqtisadi həyatın bütün sahələrini əhatə edir. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq hüquqi dövlətdə iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi, əsasən, inzibati metodlarla deyil, iqtisadi metodlarla həyata keçirilir. Yəni dövlətin iqtisadiyyatın idarəedilməsində yaxından iştirakı bir qədər məhdudlaşdırılır və dövlət mülkiyyətçinin azadlığı və müstəqilliyi, istehlakçının sərbəstliyi və qiymətlərin sərbəstləşdirilməsini təmin edir. Dünya ölkələrinin əksəriyyətində başlıca məqsəd cəmiyyətdə sosial və iqtisadi sabitliyi təmin etmək, ölkə daxilində, eləcə də dünya miqyasında mövcud quruluşu möhkəmlətmək və onu yeni ictimai-iqtisadi şəraitə uyğunlaşdırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün isə dövlətin iqtisadi fəaliyyətində üç əsas funksiyası vardır. Bunlar səmərəlilik, ədalətlik və sabitlikdir. Səmərəlilik funksiyası dedikdə dövlət bazarın inhisar kimi «səhvini» düzəltməsi və buna qarşı çıxması nəzərdə tutulur. Dövlətin ədalətlik proqramı kasıbların və miskinlərin (dilançilərin) xeyrinə gəlirləri yenidən bölür. Sabitlik siyasəti nəticəsində isə işgüzar tsiklin qalxıb-enməsi, işsizliyin və inflyasiyanın səviyyəsi, iqtisadi artım tənzim edilir. İqtisadi fəaliyyətə ilk dəfə mənfi təsir göstərən ən böyük amillərdən biri dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməsidir. İlk dəfə dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməsi məsələsi merkantilistlər tərəfindən irəli sürülmüşdür. Merkantilizm XV – XVIII əsrlərdə Avropada iqtisadi siyasətin başlıca istiqaməti olmuşdur. Merkantilistlər yalnız dövlətdə insanın təbii hüquq prinsiplərinə uyğun olan dövlət müdaxiləsini bəyəndilər. Təəssüflər olsun ki, müasir dövrdə demokratik baxımdan az inkişaf etmiş bəzi dövlətlərdə hal-hazırda hələ də dövlət bazara, iqtisadi fəaliyyətə müdaxilə edir.

Dövlətlər müasir dövrdə bazar münasibətlərini tənzimləmək, iqtisadiyyatı gücləndirmək üçün bir sıra öhtəliklər götürməlidirlər. Bunlar aşağıdakılardır:

- Rəqabəti təmin etmək
- Bazar sisteminin səmərəli fəaliyyətinə şərait yaradan ictimai mühiti və hüquqi bazanı təmin etmək
- Gəlir və sərvətlərin yenidən bölgüsü
- Milli məhsulun quruluşunu dəyişmək məqsədi ilə ehtiyatların bölgüsünü təkmilləşdirmək
- İqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi və s. ola bilər

Dövlətlər səmərəli bazar iqtisadiyyatını təmin etmək üçün mülkiyyət inhisarçılığını aradan qaldırmaq, özəlləşdirmə, maliyyə-kredit sisteminin normal tənzimlənməsi, xüsusi sahibkarlıq, sosial-iqtisadi inkişafa stimül yaradan vergi sisteminin tətbiq edilməsi, bazar infrastrukturunun yaradılması, xarici-iqtisadi əlaqələrin düzgün təşkili, ətraf mühitin və ekoloji vəziyyətin sağlamlaşdırılması, əhəlinin sosial müdafiəsi, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi və s. sahələr üzrə müvafiq qanunlar işləyib hazırlayıb və qəbul etməlidirlər.

Dövlətlər iqtisadiyyatda mövcut olan inhisarçılığı qadağan etmək və qarşısını almaq üçün antiinhisar qanunlar qəbul etməlidirlər. Antiinhisar fəaliyyəti və yaxud haqsız rəqabət haqqında qanunlar bazar

subyektləri tərəfindən haqsız rəqabət metodlarının tətbiqi zamanı məsuliyyəti müəyyən edir və sahibkarlıq fəaliyyətinin ədalətli üsullarla aparılmasına hüquqi təminat yaradır. Bu yollarla haqsız rəqabət qanunvericilik aktları ilə qadağan olunur və bu metodlardan istifadə edənlər məsuliyyətə cəlb olunurlar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bir çox hallarda dövlətin tənzimləmə və antiinhisar siyasəti rəqabəti gücləndirmək əvəzinə onu bəzən zəiflədir. Bu siyasətə əmtəə və xidmətlərin istehsalına müstəsna lisenziyaların verilməsi, vergilər, xarici malların və xidmətlərin idxalını məhdudlaşdıran kvotalar, əmək haqqını müəyyənləşdirən lisenziyalar və s. daxildir. Məhdudiyyətlər əlverişli deyil və yalnız bir qrup azsaylı insanların arzusu ilə qəbul edilə bilər, bu isə cəmiyyətin qalan üzvləri üçün səmərəli deyil.

Dövlətin iqtisadiyyatına müsbət təsir edən ən böyük amillərdən biri də gəlirlərinin və sərvətlərin ədalətli şəkildə yenidən bölüşdürülməsidir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində insanların bacarıq və resurslarla təmin edilməsi sahəsində fərqlər meydana çıxır. Yəni, gəlirlərin, istehsal müəssisələrinin, sənaye obyektlərinin ədalətli bölgüsü təmin edilmir. Məhz bu baxımdan gəlirlərin yenidən bölgüsündə dövlətin müstəsna rolu vardır. Dövlətin burada rolu sərvətin və iqtisadi hökmranlığın ayrı-ayrı ailələrin əlində toplanmasını məhdudlaşdırmaqdan ibarətdir. Bazar iqtisadiyyatı ölkələrində dövlət, gəlirlərin ədalətli bölgüsü və əhalinin sosial təminatı sahəsində xeyli iş görür. İşsizlərə müavinət vermək, yoxsulları müalicə etmək, qocaların təqaüdlə təmin edilməsi, gəlirlərin indeksləşdirilməsi, sosial təminatlar, əhalinin hüquqları və istehlakçıların müdafiəsində yaxından iştirak edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin rol və məsuliyyətinin artması, funksiyalarının genişlənməsi iqtisadiyyatın normal inkişafına əsaslı təsir edir ki, bu da ölkədə sabitliyin təmin edilməsinə gətirib çıxarır. Dünyanın aparıcı iqtisadçıları dövləti maliyyə, büdcə və pul-kredit siyasəti vasitəsi ilə iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi, böhranın, işsizliyin, inflyasiyanın aradan qaldırılmasının mümkünliyünün elmi yollarını işləyib hazırlamışlar.

Maliyyə-büdcə siyasəti yüksək işsizlik və zəif inflyasiya dövründə milli iqtisadiyyatın stimullaşdırılması, yaxud sürətli inflyasiya və aşağı səviyyəli işsizlik dövrlərində onun ləngidilməsinə yönəldilmiş dövlət xərclərinə və vergi qoyma problemlərinə toxunur. Ölkədə iqtisadi artımı təmin etmək və insanların maddi rifahını yaxşılaşdırmağın əsas amili sabitlikdir. Sabitlik iki yerə bölünür: siyasi sabitlik və maliyyə sabitliyi. Siyasi sabitlik hamımızın bildiyi kimi ölkənin daxilində və xaricində siyasi baxımdan sabit bir siyasətin mövcudluğu, ölkə daxilində əhalinin firavanlığının mövcudluğu və s. kimi başa düşülür. Maliyyə sabitliyi isə inflyasiyanın səviyyəsi, büdcə kəsirinin azaldılması, yerli valyutanın alıcılıq qabiliyyətinin artması və dollara nisbətə məzənnəsinin möhkəmlənməsi və s. məsələləri əhatə edir.

ÜST GEYİM TRİKOTAJ MƏMULATLARININ SERTİFİKATLAŞDIRMASINA VERİLƏN TƏLƏBATLAR

Əsgərov M.P.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

GYS məhsullarının sertifikatlaşdırılma qaydalarına uyğun olaraq yorğan-döşək ağlarının və alt paltar dəyişəklərinin hazırlandığı parçalar üzrə sertifikatlaşdırılma zamanı aşağıdakı xüsusiyyətlər təsdiq və təsbit olunmalıdır:

- səthi üzrə sürtülməyə dayanıqlığı;
- yaş emaldan sonra xətti ölçülərin dəyişməsi;
- etiketdə göstərilən xammalların faiz tərkibinin uyğunluğu
- rəng boyanmasının yuyulma, ütüləmə, sürtünmə və tərə qarşı dözümlüüyü;
- tərkibində sərbəst formaldehidlərin olmaması.

GYS məhsullarından üst geyim trikotaj məmulatları üçün sertifikatlaşdırılma zamanı aşağıdakı göstəricilər təsdiq olunmalıdır:

- yaş emaldan sonra xətti ölçülərin dəyişməsi;
- müxtəlif xammal növlərinin ümumi kütlə payları (xüsusən uşaq paltarları assortimenti üçün);
- hava keçirtmə qabiliyyəti (uşaq paltarları assortimenti üçün);
- hiqroskopiklik və ya rütubəti özünə çəkmə qabiliyyəti (uşaq paltarları assortimenti üçün);
- tikişin yol verilən minimum genəlmə göstəricisi;
- rəng boyanmasının yuyulma, ütüləmə, sürtünmə, işığa, distillə edilmiş suya və üzvi həlledicilərə qarşı dözümlüüyü;

• məmulatın markalanma etiketində göstəriləndiyi kimi xətti ölçülərin və xammalların faiz tərkibinin uyğunluğu.

Palto və kostyum paltarlarında sertifikatlaşdırılma zamanı aşağıdakı göstəricilər təsdiq olunmalıdır:

- kimyəvi liflərin kütlə payı (uşaq paltarları assortimenti üçün);
- məmulatın astarlarının hidroskopikliyi (uşaq paltarları assortimenti üçün);
- üst paltar parçaları və astarların sürtülməsində xovlu səthin dözümlülüyü;
- yaş emaldan sonra xətti ölçülərin dəyişməsi;
- suya davamlılıq (pləşliq və gödəkçə tipli parçalar üçün);

• məmulatın markalanma etiketində göstəriləndiyi xətti ölçülərə, xammal tərkibinə və qulluq üsullarına uyğunluğu.

Alıcı (istehlakçı) üçün geyim məmulatlarında ən çox əhəmiyyət kəsb edən paltarların hazırlandığı materialların (parçaların) aşağıdakı xüsusiyyətləri sayılır:

- xammalın tərkibi, geyimin rahatlığı ondan asılıdır;
- modanın istiqamətindən asılı olaraq rəng, şəkil, forma-struktur, bəzək (işləmələr);
- məhsulun növündən və təyinatından asılı olaraq istismar xüsusiyyətləri və uzunömürlülüyü;
- məmulatın qiyməti.

Aydın ki, bu və ya digər amilin əhəmiyyətlik dərəcəsini ancaq məhsulun istehlakçısı müəyyən edə bilər. Müasir dövrdə bütün dünya praktikasında 9000 seriyalı İSO standartlarının tələblərinə uyğun keyfiyyət sisteminin sertifikatlaşdırma proqramı geniş tətbiq sahəsi tapmaqdadır. Bu proqram İSO-standardlaşdırma üzrə beynəlxalq təşkilat tərəfindən işlənmiş və keyfiyyət sistemlərinin sertifikatlaşdırmanın normativ-hüquqi bazası olmaqdadır.

9000 seriyalı sertifikatların qarşılıqlı olaraq tanınması proqramları da işlənilib yerinə yetirilməkdədir. İSO 9000 seriyalı standartlar əsas götürülərək hazırlanmış sertifikatlaşdırma sxemləri böyük firmalar və kiçik biznes müəssisələri üçün də məqbul olmaqdadır.

Keyfiyyət sisteminin sertifikatlaşdırmasının əsas məqsədi-yüksək keyfiyyətli məhsulların istehsalını daim və stabil sürətdə təmin etməkdir. Keyfiyyət sisteminin sertifikatlaşdırmasından əmələ gələn müsbət səmərə çox əhəmiyyətli ola bilər. Buna görə:

• bütün personal (müdiri-dən başlayaraq fəhləyə qədər) keyfiyyət sisteminin fəaliyyəti şəraitində işləməyə hazır olmalı və yüksək keyfiyyətli məhsul buraxmağa həvəsli olmalıdır;

• istehsalın təşkili və proseslərin funksionallığı müəssisədə istehsalın hər bir mərhələsində qəbul olunmuş texnoloji rəqlamentlərə və keyfiyyət sistemi sənədlərinə uyğun həyata keçirilməlidir.

Kompleks şəkildə keyfiyyətin idarəetmə sistemi olan və stabil işləyən tikış sənaye müəssisələri istehsalın sertifikatlaşdırması üzrə İSO 9002-26 standartlarının tələblərinə uyğunluq sertifikatı almaq imkanına malikdirlər. Bu istiqamətdə hazırlıq işləri artıq bəzi tikış müəssisələrində gedir.

ELEKTRON QAİMƏ-FAKTURANIN MAHİYYƏTİ VƏ TƏTBİQİ ÜSULLARI

Göyüşov V.V.

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Vergi Məcəlləsinə edilən dəyişikliklərə əsasən ƏDV-nin məqsədləri üçün qeydiyyatda alınmış və vergi tutulan əməliyyatlarının həcmi ardıcıl 12 aylıq dövrün istənilən ayında 200.000 manatdan artıq olan ticarət və (və ya) ictimai işə fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər tərəfindən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar təqdim edilmiş mallara, görülmüş işlərə və göstərilmiş xidmətlərə görə 2017-ci il 1 aprel tarixdən malların (işlərin, xidmətlərin) alıcısı olan hüquqi şəxslərə və fərdi sahibkarlara (malların, işlərin, xidmətlərin sifarişçisinə) elektron qaimə-faktura təqdim edilməlidir. Vergi ödəyiciləri elektron qaimə-fakturaları aşağıdakı iki üsulla hazırlaya bilərlər: a) Onlayn rejimdə - vergi ödəyicisi, gücləndirilmiş elektron imza vasitəsilə (Asan İmza, e-İmza) istifadə etməklə İnternet Vergi İdarəsinin "Onlayn kargüzərlik və eVHF" bölməsini seçib "Elektron qaimə" altbölməsinə daxil olur və onlayn rejimdə elektron qaimə-fakturasını tərtib edərək digər vergi ödəyicisinə təqdim edir. b) "Oflayn rejimdə" - vergi ödəyicisi elektron qaimə-fakturasını tərtib etmək üçün xüsusi proqram təminatının ("Elektron Faktura Tərtibatı Proqramı - eFP") sonuncu versiyasını və digər zəruri proqramları İnternet Vergi İdarəsinin "e-Qaimə-faktura" bölməsinin "Lazımlı proqramlar" altbölməsindən öz kompüterinə yükləyir, tələb olunan qaimə-fakturaları bu proqram vasitəsilə internetdən

istifadə etmədən hazırlayır və paketləyir. Sonra paket faylını “Asan DOC client” proqramı vasitəsilə imzalayır (bu proqramı <http://asanimza.az/category/asan-doc-az/> linkindən endirmək olar). Sonda gücləndirilmiş elektron imza vasitəsindən (Asan İmza, e-İmza) istifadə etməklə İnternet Vergi İdarəsinin “Onlayn kargüzarlıq və e-VHF” bölməsini seçib “Elektron qaimə” altbölməsinə daxil olur və imzalanmış “adoc” tipli faylı “Paket göndər” düyməsilə sistemə yükləyir. Yükləmə zamanı sistem tərəfindən elektron qaimə-fakturalara unikal seriya və nömrələr verilir və qarşı tərəfin elektron qutusuna göndərilir. Bundan sonra bütün digər əməliyyatlar onlayn rejimdə aparılır. Bu rejim əsasən iri vergi ödəyiciləri üçün nəzərdə tutulmuşdur və çox sayda elektron qaimə-fakturaları təqdim edən vergi ödəyiciləri tərəfindən istifadə edilməsi tövsiyə olunur.

Vergi ödəyicisi gücləndirilmiş elektron imza vasitəsindən (Asan İmza, e-İmza) istifadə etməklə İnternet Vergi İdarəsinin “Onlayn kargüzarlıq və e-VHF” bölməsini seçib “Elektron qaimə” altbölməsinə daxil olur və onlayn rejimdə aşağıdakı əməliyyatları edə bilər:

- Elektron qaimə-fakturanın tərtib edilməsi, imzalanması və göndərilməsi;
- Elektron qaimə-fakturanın ləğv edilməsi;
- Elektron qaimə-fakturanın dəqiqləşdirilməsi;
- Oflayn rejimdə hazırlanmış, “Asan DOC client” proqramı ilə imzalanmış elektron qaimə-fakturaların paket faylının sistemə yüklənməsi və qarşı tərəfə göndərilməsi.

Satıcı vergi ödəyicisi “Yeni Qaimə” düyməsini basmaqla e-qaimə-fakturanı hazırlayaraq qarşı tərəfə (Alıcıya) təqdim edir. Satıcı tərəfindən göndərilmiş e-qaimə-faktura Alıcı vergi ödəyicisi tərəfindən təsdiq edilməlidir. Əgər həmin e-qaimə-faktura Alıcı vergi ödəyicisi tərəfindən 5 gün ərzində təsdiq edilməzsə, həmin e-qaimə-faktura proqram təminatı tərəfindən avtomatik təsdiqlənir. İş axını zamanı təsdiqləmə və göndərmə əməliyyatları gücləndirilmiş elektron imza (Asan İmza, e-İmza) vasitəsilə təsdiqlənir. Qaimənin vəziyyəti Alıcı təsdiqləyəndə “Təsdiq gözləyir” olur, təsdiqləndikdən sonra isə “Normal”-a çevrilir.

Satıcı vergi ödəyicisi göndərdiyi istənilən e-qaimə-fakturanı ləğv edə bilər. Bunun üçün o, “Göndərdiklərim” qovluğundakı ləğv etmək istədiyi e-qaimə-fakturanın üzərinə 2 dəfə klik edir. Sonra açılan pəncərədə “Qaiməni ləğv et” düyməsini sıxır və əməliyyatı təsdiqləmək üçün ləğvetmə səbəbini daxil edir və Qəbul düyməsini basır. Sonda əməliyyat, gücləndirilmiş elektron imza vasitəsilə (Asan İmza, e-İmza) təsdiqlənir. Nəticədə, e-qaimə-faktura ləğv edilir, onun vəziyyəti həm Satıcı, həm də Alıcı tərəfdə (onun “Gələnlər” qovluğunda) “Ləğv olunub” kimi əks olunur və sətirin rəngi qırmızıya çevrilir. Bununla yanaşı, e-qaimə-fakturanın dəqiqləşdirilməsi o zaman həyata keçirilir ki, o təqdim edildikdən sonra vergi tutulan dövrüyyənin dəqiqləşdirilməsinə əsas verən hallar üzə çıxsın. Başqa sözlə, Vergi Məcəlləsinin 163-cü maddəsinə əsasən əməliyyat qismən ləğv edildikdə, o cümlədən mal qismən geri qaytarıldıqda, əməliyyatın xarakteri dəyişdikdə, qiymətlər aşağı düşdükdə və s. hallarda qiymətləndirmə bazasında dəyişikliyin baş verdiyi hesabat dövründə dəqiqləşdirmə aparılır. Dəqiqləşdirilmiş e-qaimə-faktura hazırlamaq üçün “Qaimənin tipi” bölməsində Dəqiqləşdirilmiş sözünü qeyd etmək və dəqiqləşdirilən e-qaimə-fakturanın seriya və nömrəsini daxil edib Axtar düyməsini basmaq lazımdır. Bu zaman qaimə üzrə məlumatlar ekrana çıxacaqdır. Müvafiq düzəlişlər edilərək təsdiqləndikdən sonra e-qaimə-fakturaya yeni seriya və nömrə verilir. Satıcı tərəfindən göndərilmiş dəqiqləşdirilmiş e-qaimə-faktura Alıcı vergi ödəyicisi tərəfindən təsdiq edilməlidir. İş axını zamanı təsdiqləmə və göndərmə əməliyyatları gücləndirilmiş elektron imza vasitəsilə (Asan İmza, e-İmza) həyata keçirilir. Əgər həmin e-qaimə-faktura Alıcı vergi ödəyicisi tərəfindən ayın sonuna kimi təsdiq edilməzsə, həmin e-qaimə-faktura proqram təminatı tərəfindən silinir və dəqiqləşdirilməmiş sayılır. Elektron qaimə-fakturalar üzrə axtarış əməliyyatı etmək üçün Axtar düyməsi sıxılır.

Axtarış iki hissədən ibarətdir:

- Elektron qaimə-fakturaların axtarışı - İstifadəçi ekranda əks olunan axtarış kriteriyalarını (axtarılacaq qovluğu, VÖEN-i, tarixi, qaimə-fakturanın seriya və nömrəsini, vəziyyətini) daxil edir və Axtar düyməsini basır. Nəticədə kriteriyalara uyğun e-qaimə-fakturaların sayı və siyahısı ekrana gətirilir. Siyahıda əks olunan e-qaimə-fakturanın üzərinə 2 dəfə klik etməklə onun məlumatları ilə ətraflı tanış olmaq olar. Bu pəncərədə axtarış zamanı "Axtarılacaq səhifə" kriteriyasından başqa, digər kriteriyaları doldurmaq mütləq vacib deyildir;

- Qaimə-fakturaların reyestri - Əgər e-qaimə-fakturaların sayı 49-dan çox olarsa, onlara baxmaq üçün bu bölmədə konkret tarix və qovluq məlumatlarını seçib Baxış düyməsini sıxmaq lazımdır. Nəticədə qeyd edilən tarixə uyğun e-qaimə-fakturalar siyahıda əks olunacaqdır.

Satıcı, vəziyyəti “Normal” və “EVHF ləğv olunub” olan e-qaimə-fakturaların əsasında EVHF-ləri hazırlaya bilər. Bunun üçün o, “Göndərdiklərim” qovluğuna daxil olaraq müvafiq e-qaimə-fakturanı tapıb

üzərinə 2 dəfə klik edir və açılan pəncərənin aşağı hissəsində yerləşən "Qaimənin fakturasını hazırla" düyməsini sıxır. Nəticədə e-qaimə-fakturaya uyğun EVHF hazırlanır və həmin EVHF, "Elektron EVHF" altsisteminin "Qaralama" qovluğuna göndərilir. İstifadəçi hazırlanmış həmin EVHF-ni imzalayıb göndərə bilər. Satıcı, hazırladığı e-qaimə-fakturası üçün 5 gün ərzində vergi hesab-fakturasını hazırlamamışdırsa, o zaman sistem tərəfindən avtomatik EVHF hazırlanır və "Elektron EVHF" altsisteminin "Qaralama" qovluğuna göndərilir. "Qaralama" qovluğuna düşən EVHF satıcı tərəfindən imzalanaraq malın, xidmətin, işin təqdim edildiyi şəxsə göndərməlidir. 5 gün müddətində göndərməmişdirsə, bu zaman həmin şəxsə cərimə tətbiq olunur. Sonda qeyd etmək olar ki, elektron qaimə-fakturanın tətbiq edilməsi yaranacaq problemlərin aradan qaldırılmasına kömək edir və elektron xidmətlərin inkişafında böyük rol oynayır.

İSTEHLAK MALLARININ KEYFİYYƏTİNİN KOMPLEKS QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODU

Hacıbəbəyev C.T.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Malın keyfiyyəti dedikdə, müəyyən istismar (istehlak) şəraitində təyinata müvafiq olaraq tələbatı ödəmək üçün onun yararlılığını təyin edən xassələrin məcmusu başa düşülür. Malın keyfiyyəti cəmiyyətin tələbini ödəməyi nəzərdə tutur və əgər istehlak tələblərinə müvafiq deyilsə, o, yararlı xassələrə malik olsa da, yüksək keyfiyyətli sayıla bilməz. Sənaye tərəfindən buraxılan bütün mallar müəyyən tələblərə müvafiq olmalıdır. Tələblər dedikdə, müəyyən vaxt ərzində malın təyinatına görə istifadəsinin mümkünliyünü təmin etmək üçün müvafiq olduğu şərait və xüsusiyyətlər başa düşülür.

Malların keyfiyyətinə verilən tələblərə aiddir: cari tələblər; perspektiv tələblər; ümumi tələblər; spesifik tələblər; sosioloji tələblər; funksional tələblər; estetik tələblər; ergonomik tələblər; gigiyenik tələblər; antropometrik tələblər; fizioloji tələblər; psixofizioloji tələblər; texnoloji tələblər; etibarlılığına verilən tələblər və s. Keyfiyyət göstəriciləri dedikdə, malların xassələrinin kəmiyyətcə xarakterizə edilməsi başa düşülür. Müəyyən istismar (istehlak) şəraitinə tətbiq edilərkən xassə göstəriciləri müəyyən tələbatı ödəyən yararlılıq dərəcəsini ifadə edir. Keyfiyyət göstəriciləri adətən *vahid*, *kompleks*, *inteqral*, *baza*, *ümumiləşdirilmiş* və *nisbi* göstəricilərlə ifadə edilir. Malların keyfiyyət səviyyəsi bir keyfiyyət göstəricisinə və ya malın xassəsinin kompleks göstəricilərinə əsasən təyin edilə bilər. İstehlak malları üçün bir əlamətə görə keyfiyyət səviyyəsinin təyin edilməsi geniş yayılmışdır. Rast gələnə bilən bir çox hallarda malların keyfiyyət səviyyəsinin qiymətləndirilməsi xassələrin kompleks göstəricilərinə əsasən aparılır. Bu zaman bütün xassələrin məcmusu (tam keyfiyyət) və ya bir, yaxud bir neçə qrup xassələri (keyfiyyətin qrup göstəriciləri) götürülə bilər.

Malların keyfiyyət səviyyəsinin qiymətləndirilməsində *differensial*, *kompleks*, yaxud *qarışıq* metodlardan istifadə edilir. Dissertasiya işimin mövzusu "İstehlak mallarının keyfiyyətinin kompleks qiymətləndirmə meyarlarının tədqiqi" olduğu üçün burada keyfiyyətin kompleks qiymətləndirməsi metoduna üstünlük verilir.

Malların keyfiyyət səviyyəsinin kompleks qiymətləndirilməsinin ümumi alqoritmi aşağıdakı əməliyyatlardan ibarətdir:

- 1) malların istismar şəraitinin təhlili;
- 2) keyfiyyət səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün xassələrin nomenklaturasının təyini;
- 3) xassə göstəriciləri sayının, daha doğrusu vahid keyfiyyət göstəricisinin və hər bir göstərici üçün tərəddüd intervalının müəyyən edilməsi;
- 4) müqayisə üçün baza göstəricilərinin seçilməsi;
- 5) vahid keyfiyyət göstəricisinin növü ilə müqayisəsi, daha doğrusu vahid göstəricisinin qiymətləndirilməsi;
- 6) keyfiyyəti təşkil edən xassələrin tutum əmsalının təyin edilməsi;
- 7) kompleks göstəricisini təyin edən ayrı-ayrı göstəricilərinin seçilməsi və habelə keyfiyyət səviyyəsinin hesablanması;
- 8) hesablanmış keyfiyyət səviyyəsi göstəricilərinin təhlili və yekunun aparılması.

Keyfiyyətin kompleks göstəricilərini sanballıq əmsalını hesaba almaqla və hesaba almadan da hesablamaq olar. Kompleks keyfiyyət göstəriciləri hesablanarkən təcrübədə sanballıq əmsalının nəzərə alınmaması nisbətən təsadüf hallarda aparılır. Yalnız bir xassəni təyin edərkən sanballıq əmsalı hesablanır.

Sanballılıq əmsalını hesaba almadan kompleks keyfiyyət göstəriciləri aşağıdakı düstur ilə hesablanır:

$$Q = \sum_{i=1}^r P_i, \text{ yaxud } Q = r\gamma \prod_{i=1}^r (P_i)$$

$$Q = \sqrt[r]{\prod_{i=1}^r (P_i)}$$

Burada Q – kompleks keyfiyyət göstəricisi; P – xassənin ölçüsüz göstəricisi; r – xassələr miqdarıdır.

Kompleks keyfiyyət göstəriciləri müqayisə edilən məlumatlardan hansının yaxşı, yaxud pis olmasını müəyyən etməyə imkan verir. Lakin həmin məlumatın keyfiyyət səviyyəsinin qiymətləndirilməsini ən yaxşı həqiqi məmulata nisbətən mühakimə etmək olar. Bu suala kompleks keyfiyyət səviyyəsindən istifadə etməklə cavab vermək olar.

PAMBIQ PARÇALARIN SON BƏZƏK ƏMƏLİYYATLARI HAQQINDA

Hacıyev E.E.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Hazır parçaların keyfiyyətinin formalaşdırılmasında son arayışlandırma əməliyyatının həlledici rolu vardır. beləki, bu proses ərəfəsində parça materiallarının xarici görünüşü yaxşılaşdırılır, onlara yeni keyfiyyət göstəriciləri verilir. Gələcəkdə istifadə prosesində xassələrinin xeyli dərəcədə yararlığını artırma bilər. Pambıq parçaların son arayışlandırma əməliyyatlarına daxil olan hər bir prosesin öz mahiyyəti vardır. məsələn, ağardılma, boyadılma və yaxud bəzəndirilmə proseslərində parçalar dartılır, eyni istiqamətdə ölçüsü azalmaqla qeyri-bərabər haşiyəyə malik olur, arğac sapları mütənasiblik quruluşunu itirir və görkəmsiz vəziyyətə düşür. Qurudulmadan sonra parçanın üzərində xırda-xırda qatlanma halları baş verir, qabarmalar yaranır ki, bu da parçanın əzilməsini çoxaldır. Boyanmadan və yuyulmadan sonra əksəriyyət növ pambıq parçaları həddən çox yumşaq olur və cıdırma bənzəyir ki, bunlarda parçanın əmtəə görünüşünü pisləşdirir, məlumatın tikilməsi prosesində parçanın biçilməsini çətinləşdirir. Dəyişən təyinatlı parçaların rəngi sarıya çalan vəziyyətdə olur, parçanın səthində çap maşınlarından qalan boyaq izləri onun digər ağ yerlərini çirkləndirir. Eyni zamanda dəyişən təyinatlı parçalarda dözümsüz boyaq parçaları yuyulma zamanı bütövlükdə parçanın rəngini tamamilə pisləşdirir və belə vəziyyətdə olan parçalar istehlak bazarına fabrik tərəfindən buraxılmamalıdır. Beləliklə, pambıq parçaların son arayışlandırma prosesində bu nöqsanların aradan qaldırılması məqsədilə bir neçə əməliyyatlardan istifadə edilir. Bunun üçün əvvəlcə parça ütülənmə prosesindən keçirilir ki, parçanın arğac sapının ərişə sapına perpendikulyar istiqamətə gətirilsin və parçanın eninin standart normasına əsaslanınsın; parçada yaranan boyaq nöqsanları aradan qaldırılsın; parçalara istənilən qabalıq, elastiklik, möhkəmlik, bəzəklik, habelə yeni xassələr yaradılsın ki, buraya da qısalmağa qarşı dözümlülük, əzilməməzlik, yanmaya və s. qarşı davamlılıq aiddir. Hətta son illərdə pambıq parçaların son bəzək əməliyyatları zamanı onlara yun, ipək və kətan parçalara oxşarlıq üçün bəzi əməliyyatlardan da istifadə edilmək işlərinin də görülməsinə başlanmışdır. Göstərmək lazımdır ki, bütün növ son arayışlandırma əməliyyatları öz növbəsində kimyəvi və mexaniki əməliyyatlara bölünür və hər bir əməliyyatında özünə məxsus texnoloji mahiyyəti vardır. Kimyəvi arayışlandırmaya parçanın üz səthinə kimyəvi tərkibli birləşmələrin vurulmasıdır ki, proses ərəfəsində bu maddələr kimyəvi reaksiyaya girərək liflərlə birləşir. Eyni zamanda kimyəvi arayışlandırma da öz növbəsində adi və xüsusi məqsədli arayışlandırmalara bölünür. Adi kimyəvi arayışlandırmanın əsas məqsədi hazır parçanın xarici görünüşünü yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir. Buraya parçanın səthinə kimyəvi qarışığın əlavə edilməsidir ki, bu maddə parçanın möhkəmliyini, elastikliyini, yumşaqlığını, bəzəndirilməsini təmin etmək məqsədini daşıyır.

Pambıq parçaların xüsusi arayışlandırılması isə ona yeni xassələrin verilməsidir ki, buraya qədər o xassələr parçada olmayıb. Məsələn, parçanın daimi ölçüsünü saxlamağa şərait yaradaraq məlumatın geyilməsi, yuyulması və qurudulması zamanı ölçüsünü dəyişməsin. Parçaya əzilməyə qarşı davamlılıq xassəsinin verilməsi, suya qarşı əks dayanması, daha doğrusu az su götürməsi xassəsinin verilməsi, yanmaya

qarşı dözümlülüyün verilməsi, çürümənin təsirinə əks dayanması və s. kimi yararlı yeni xassələrin verilməsi kimi arayışlandırma prosesləri aid edilir.

Parçaların mexaniki üsullarla son arayışlandırılması əməliyyatının mahiyyəti quruducu şkaflarda və ya quruduğu barabanlarda parçaların rütubətləndirilməsi yolu ilə parçanın enləndirilməsi və qurudulması, kalandrlardan keçirilməsi yolu ilə xüsusi görünüşün, yəni xovlaşdırma, sıxılma və s. kimi əməliyyatlardan istifadə edilməsidir.

ÇOXQATLI TEXNİKİ PARÇALAR VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ANALİZİ

Hacıyev H.S.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müasir iqtisadiyyat şəraitində istehsal olunan məhsulun keyfiyyəti sənaye müəssisələrinin uğurlu işinin əsas faktoru hesab olunur. Struktur parametrlərinin və istismar xüsusiyyətlərinin xarakterinin optimallaşdırılmasına olan tələbatın yüksəldilməsi texniki təyinatlı parçalara, əsasən də yüksək sıxlıqlı parçalara şamil edilir.

Son illər parça çeşidlərində böyük hissəni çoxqatlı parçalar təşkil edir. Hazırda çoxqatlı texniki parçalardan insanların müxtəlif həyat fəaliyyətində, məişətdə və sənayenin bir çox sahələrində, nəqliyyat və kənd təsərrüfatında geniş istifadə edilir. Çoxqatlı parça və parça məmulatlarını beş əsas qrupa bölmək olar: geyim parçaları, dekorativ-məişət təyinatlı parça və parça məmulatları, ayaqqabı üçün parçalar, texniki təyinatlı parça və parça məmulatları, kompozitlərin çərçivə hissələri üçün nəzərdə tutulmuş parça və parça məmulatları. Sadalanan hər bir qrup kifayət qədər çoxsaylıdır və davamlı olaraq yeni növ parçalarla yenilənməkdədir. Şübhəsiz ki, çoxqatlı hörmə əsasında yeni çoxqatlı strukturların işlənilib hazırlanması aktual məsələlərdən hesab olunur. Çoxqatlı parçaların hazırlanması zamanı onların strukturunun parametrlərinin və istismar xüsusiyyətlərinin xarakterinin optimallaşdırılması vacib elementlərdəndir. Sintetik monosaplardan olan parçalar və parça məmulatları sənaye və tikintidə geniş istifadə edilir. Torlardan müxtəlif təyinatlı tikililər və binalarda, geotorlardan isə avtomobil və dəmir yolu tikintisində bərkidici qat kimi istifadə olunur. Tikinti üçün nəzərdə tutulan torlardan adətən ağır istismar şəraitində istifadə olunur. Torların belə şəraitdə etibarlı işləməsi üçün onlar müəyyən növ və keyfiyyətli monosaplardan və ya yüksək modullu kompleks saplardan hazırlanmalıdır. Torların quruluşu və istismar xüsusiyyətləri verilmiş iş şərtləri üçün optimal olmalıdır. Öz strukturuna və istismar xüsusiyyətlərinə görə toxunmuş materiallar arasında xüsusi yeri texniki xarakterli yun mahud tutur. Mahud mürəkkəb struktura və çoxəməliyyatlı texnologiya istehsal xüsusiyyətinə malikdir. Hazırda belə mahudların elmi əsaslandırılmış layihələndirmə və proqnozlaşdırma üsulları mövcud deyildir. Məişət və texniki təyinatlı parçaların hazırlanması zamanı onların strukturlarının və istismar xüsusiyyətlərinin riyazi modellərinin olması vacibdir. Belə modellər struktur parametrlərinin əhəmiyyətini və istismar xüsusiyyətlərinin xarakterini proqnozlaşdırmağa, verilmiş tələblərə uyğun olaraq bu parametrləri optimallaşdırmağa imkan verir. Riyazi modellərin tətbiqi parçanın hazırlanma vaxtını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır, böyük maliyyə və əmək resurslarına qənaət edir, parçanın keyfiyyətinin yüksəldilməsinə səbəb olur. Parçaların struktur və istismar xüsusiyyətlərinin riyazi modellərinin qurulması tekstil sənayesi üçün ümumi kompüter sisteminin yaradılmasına xidmət etməlidir.

Geyimin hazırlanması və istismarı zamanı materiallar müxtəlif qiymətli və istiqamətli yüklərin, temperaturun və nəmliyin xətti ölçülərin dəyişməsinə səbəb olur. Materialların bu təsirlərə müqavimət göstərə bilmək qabiliyyətindən asılı olaraq geyimin hazırlanmasının müxtəlif mərhələlərində təsirlərə məruz qalır, bütün bunlar isə texnologiya rejimlərlə müəyyən edilir. Geyimin istismarı zaman materiallar dağıdıcı qüvvələrə nisbətən qiyməti xeyli kiçik olan qüvvələrin təsiri nəticəsində deformasiyaya uğrayır. Yüklənmə, yüksüz, istirahət dövrlərində tekstil materiallarının dartılmasının öyrənilməsi böyük maraq doğurur, çünki materialın çevik, elastik və plastik deformasiyaları və ümumi deformasiyaları və onun tərkib elementləri haqqında məlumatlar almağa imkan verir. Alınmış xarakteristikalar geyimin konstruksiyaya edilməsi, tikilişi və istismar prosesində məmulatlara qulluq üzrə tövsiyələrin işlənməsi zamanı istifadə oluna bilər.

Parçaların quruluşu böyük müxtəlifliyi ilə fərqlənir və idarəolunan çoxlu miqdar amillərdən asılıdır. Ona görə də, parçaların deformasiyasını araşdırarkən onların anizotropluğunu nəzərə almamaq olmaz. Təəssüf ki, parçaların anizotropluğu məsələlərinə dair işlər çox azdır, elastik parçalar haqqında informasiyalar isə təcrübə olaraq yoxdur.

Ümumilikdə parçalar, xüsusilə də çoxqatlı parçalar strukturunun daimiliyinə, xasələrinin həmcinsliyinə, forma sabitliyinə, xüsusi möhkəmliyinə görə digər armirlənmiş tekstil materiallarından üstündür. Çoxqatlı parçaların tətbiqi zamanı kompozisiya materialının aparıcılıq qabiliyyəti kəskin artır.

Çoxqatlı kombinə edilmiş materialların çoxfunksiyalı kompozit material qismində tətbiqi onun keyfiyyətinin, texniki xüsusiyyətlərinin və toxuculuq dəzgahında hazırlanması tələbinin yüksəldilməsinə zəmin yaratmış olur.

AZƏRBAYCANDA TURİZM BİZNESİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN PROBLEMLƏRİ

Hacıyev K.E.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində turizm biznesinin idarə edilməsinin təşkilati-iqtisadi mexanizmin yenidən qurulması təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsir edən ən mühüm amillərdən biridir. Turizm biznesinin idarə edilməsi maliyyə tənzimləyiciləri və maliyyə qanunvericiliyinin idarə edilməsi qədər vacibdir. Turizm biznesinin idarə edilməsi sisteminin normal gedişatının təmin olunması onun çevikliyinin, səmərəliliyinin artırılması üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə idarəetmə sisteminin normal fəaliyyət göstərməsi üçün bir sıra şərtlərə əməl etmək lazımdır. Əks təqdirdə turizmin idarə edilməsi sistemi öz fəaliyyətini nizamsızlaşdırır və mənfi nəticələr baş verə bilər.

Turizmin idarə edilməsi makrosəviyyədə, ərazi və müəssisə səviyyəsində baş verir. Makrosəviyyədə turizmin idarəçiliyi üçün konseptual istiqamətlər hazırlanır, turizm sahibkarlığını stimullaşdıran maliyyə mənbələri müəyyən edilir, turizmin beynəlxalq əlaqələri və ölkədaxili investisiya mənbələri tapılır. Turizmin inkişafında yeli orqanların, bələdiyyələrin, nazirliyin vəzifələrini müəyyən edən qanunlar Nazirlər Kabineti tərəfindən şərait və normativlər tətbiq olunur. Qlobal səviyyədə turizmin təhlükəsizliyi turistlərin qida və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün həyata keçirilən rejimlər, o cümlədən gömrük, mühafizə və təhlükəsizlik problemləri həll olunur. Dövlət səviyyəsində turizmin idarəçiliyi dövlət mexanizmləri və beynəlxalq səviyyəli tələblərə uyğun qəbul olunan qanunlar, müqavilələr istifadə olunur. Turizmin inkişafının kompleks yanaşma metodologiyası bu sahə ilə bağlı olan digər sahələrin, o cümlədən sənayenin, kənd təsərrüfatının, regionların, tikintinin, mənzil məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün dövlət infrastruktur layihələri hazırlayır. Hər bir regionda məhsuldar qüvvələrin yerləşməsi üçün tələbatın genişlənməsi məqsədilə dövlət investisiya layihələri hazırlayır. Turizmin inkişafının, onun region təminatının əsas istiqaməti xarici və daxili investisiyaların cəlb olunmasına yaradılan şəraitdir. Ona görə də respublikada sahibkarlıq fondu, investisiya fondu və regionların sosial inkişafı üçün ayrılan dövlət vəsaitləri turizmin dövlət siyasətini formalaşdırır. Turizmin idarə edilməsinin əsas istiqaməti və yolu turizm biznesi, onun tənzimlənməsi və təşkili formalarıdır. Turizm biznesi xüsusi fəaliyyət dairəsidir. Turizm biznesi yerli, xarici və müştərək müəssisə formasında fəaliyyət göstərir. Turizm biznesinin əsas istiqamətləri turizm məhsuluna görə ixtisaslaşma növü, istiqaməti təşkil edir. Turizm bazarı və turizmin resurs potensialı biznesin əsas istiqamətini formalaşdırır. Turizm biznesində əsas məqsəd gəlir əldə etmək və turizm bazarına uyğun olaraq tələbatı ödəməkdir. Biznes fəaliyyəti kimi hər şeydən əvvəl kommersiya gəlirləri əsas rol oynayır. Hər hansı biznes planı və istehsal həcmi, xidmət sferası əldə olunan gəlirləri özündə əks etdirir. Turizm biznesinin forması müəssisə tipi yerli resursların, təbii coğrafi şəraitin və idarəetmə təcrübəsinin əsasında həll olunur. Turizm sferası təbii sərvətlərdən, tarixi abidələrdən xeyli asılıdır. Təbii ki, bu şəraitdən həm turizm məqsədi üçün istifadə olunur, həm də digər məqsədlər üçün əlverişlidir. Respublikamızda turizmin inkişafının ümumi iqtisadi artımda rolunu müəyyən etmək üçün aşağıdakı cədvəl diqqət yetirək.

Cədvəl 1.

Turizm təşkilatlarının ümumi iqtisadi göstəriciləri

Göstərici	2013	2014	2015	2016	2017	2017-ci il 2013-cü ilə nisbətən faizlə
Turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan işçilərin ümumi sayı (nəfər)	1729	1794	1586	1838	1891	109,4
Turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrin sayı (vahid)	197	218	243	272	339	172,1

Turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrin ümumi gəliri (min manat)	29600,9	31107,1	36482,2	36758,3	41034,2	138,6
Turizm fəaliyyətinə çəkilən ümumi xərclər (min manat)	25292,5	27018,1	30811,6	29101,8	36734,6	145,2

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2018.

Cədvəldən 3.1-dən görünür ki, son illərdə turizm biznesinin inkişafı sahəsində müəyyən artıma nail olunmuşdur. Belə ki, 2017-ci ildə 2013-cü ilə nisbətən turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan işçilərin ümumi sayı 162 nəfər və yaxud 9,4%, müəssisələrin sayı isə 142 vahid və yaxud 72,1 % artmışdır. Bunlarla yanaşı turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrin ümumi gəliri 11433,3 min manat və yaxud 38,6% artmışdır. Həmçinin turizm fəaliyyətinə çəkilən ümumi xərclər də müvafiq olaraq 11442,1 min manat və yaxud 45,2 % artmışdır. Ümumiyyətlə bu artım son beş ildə müşahidə olunmuşdur. Bütün bu göstəricilər Azərbaycanda turizm biznesinin inkişafından xəbər verir.

Turizm biznesinin inkişafı prioritet sahə kimi ölkə iqtisadiyyatının sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasının tərkib hissəsidir. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasında turizm biznesinin inkişafı üçün aşağıdakı məsələlərin həllinə baxılmalıdır:

- ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını təmin edən vasitələrdən biri kimi turizm resurslarından səmərəli istifadə edilməsi;

- daxili və ölkəyə gələn turistlər üçün lazımı şəraitin yaradılması;

- turizm biznesi sahəsində sahibkarlığı, xüsusilə kiçik və orta sahibkarlığı inkişaf etdirmək;

- rəqabətə davamlı turizm bazarının yaradılması, müvafiq xidmət sahələrinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasının təmin edilməsi və bu sahədə müasir marketinq strategiyasının formalaşdırılması;

- turizm biznesinin inkişafı məqsədi ilə daxili və xarici investitorların cəlb edilməsi;

- ölkənin rayonlarında turist zonalarının və marşrutlarının təşkil edilməsi, həmçinin milli mehmanxana zəncirinin yaradılması;

- geniş miqyaslı reklam-informasiya kompaniyalarının təşkil olunması və turizm sahəsində yarmarka sərgi işinin inkişaf etdirilməsi.

Turizmin bu kompleks məsələləri bütövlükdə iqtisadi artım, səmərəli iqtisadiyyat və iqtisadi sabitliklə mümkündür. Bu istiqamətlər ideal və ancaq mütləq qəbul olunan kimi baxılmamalıdır. Turizm biznesi üçün mühitin yaxşılaşması və informasiyası üçün sahibkarlıq və mülkiyyət münasibətlərinin yeni mütərəqqi formaları yarana bilməsi də zəruridir.

AUDİT FƏALİYYƏTİ SAHİBKARLIQ KONTEKSİNDƏN

Hacıyeva H.H.

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Audit iqtisadi-hüquqi nəzarətin daha yüksək pilləsi olub vəzifəsi yeni qurulmuş iqtisadi münasibətləri vicdansız sahibkarlıqdan qorumaq, həm də iqtisadiyyatda hüquq pozuntularının qarşısını almaq və ictimai hüquq sürünü daha yüksək səviyyədə formalasdırmaqdır.

Auditin təskili muhasibat (maliyyə) hesabatının müstəqil yoxlanılmasının həyata keçirilməsi, habelə başqa auditor xidmətlərinin göstərilməsi üzrə sahibkarlıq fəaliyyətini ifadə edir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin bir növü olan audit dövlətin və biznesmenlərin mənafeyi ilə bağlı məsələlərin effektiv həllinə imkan yaradan obyektiv, qərəzsiz və müstəqil analitik-nəzarət infrastrukturudur.

Bu fəaliyyətin satış obyekti kimi auditor xidmətləri çıxış edir. Azərbaycan Respublikasının "Auditor xidməti haqqında" qanuna görə auditor xidməti dedikdə təsərrüfat subyektlərində müqavilə əsasında maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti sahəsində yoxlama, ekspertiza, təhlil aparmaq və yazılı rəy vermək, muhasibat uçotu qurmaq, hesabat göstəricilərinin dürüstlüyünü təsdiq etmək və auditorun peşə fəaliyyətinə (auditor təşkilatının nizamnamə məqsədlərinə) uyğun olaraq maliyyə-təsərrüfat münasibətləri sahəsində digər xidmətləri göstərmək auditor xidməti hesab edilir.

Beynəlxalq təcrübədə audit xidmətinin növləri aşağıdakı cədvəldə qeyd olunmuşdur.

Cədvəl

Xidmətin adı	Məzmunu
Xarici təcrübəyə müvafiq olaraq	
Maliyyə auditi	Maliyyə vəsaitlərinin yoxlanması, mühsibat uçotunun aparılması prinsiplərinin və tələblərinin yoxlanması
Əməliyyat auditi	Səmərəliliyin və effektivliyin qiymətləndirilməsi məqsədi ilə təsərrüfat sisteminin fəaliyyət prosedurlarının və üsullarının hər hansı hissəsinin yoxlanması
Qanunvericiliyə uyğunluğun auditi	Əməliyyatların nəticələrinə, maliyyə hesabatlarının göstəricilərinə təsir göstərən qaydalara, standartlara və qanunvericiliyə riayət olunması.
Xüsusi audit (attestasiya üzrə iş)	Digər tərəfə təqdim olunan məlumatların etibarlılığına münasibətdə rəsmi rəyin tərtib olunması üçün aparılan yoxlama
MDB ölkələrinin (Rusiya Federasiyasının) təcrübəsinə uyğun olaraq	
Maliyyə (mühasibat) hesabatlarının auditi	Maliyyə (mühasibat) hesabatlarının dəqiqlik səviyyəsinin yoxlanması məqsədi ilə həmin hesabatların yoxlanması
Vergi auditi	Vergi qanunvericiliyinə müvafiqliyin yoxlanması
Tələblərə müvafiqliyin auditi	Subyektin müəyyən maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin qoyulmuş şərtlərə və qayda-qanunlara müvafiqliyinin təyin olunması məqsədi ilə onun fəaliyyətinin yoxlanması
Qiymətlərin auditi	Sifariş qiymətlərinin təyin olunmasının əsaslılığının yoxlanması
Təsərrüfat fəaliyyətinin auditi	Təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətinin sisteməlik şəkildə yoxlanması
Xüsusi audit (ekoloji audit, əməliyyat auditi)	Audit aparən şəxsin konkret fəaliyyət aspektlərinin yoxlanması, müəyyən prosedurlara, norma və qaydalara riayət olunmasının auditi
İdarəetmə (istehsal) auditi	Müəssisənin təşkilinin və idarə olunmasının, eləcə də bütün növ resurslardan istifadənin yoxlanması

Sahibkarlıq fəaliyyətində olduğu kimi auditor fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi qeydiyyat, lisenziyalasdırma, auditorların attestasiyası, vergitutma vasitəsilə həyata keçirilir. «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» və «Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunlarına, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 2 sentyabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi haqqında Qaydalar»a və müvafiq fərmanla təsdiq edilmiş «Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin siyahısı»na müvafiq olaraq auditor fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququ verən lisenziyanın verilməsi Auditorlar Palatasına həvalə edilmisdir. Həmçinin, auditor fəaliyyətinin tənzimlənməsində və inkişafında audit standartları müstəsna rol oynayır. Respublikamızın qanunvericilik aktlarına və beynəlxalq audit standartlarına uyğun olaraq auditor fəaliyyətini tənzimləyən 50-yə yaxın normativ hüquqi aktlar təsdiq edilmişdir. Sahibkarlıq fəaliyyəti insanların arzu və istəyindən asılı olmayaraq, qabaqcadan müəyyən edilə bilməyən qeyri-müəyyənliyə əsaslanır ki, oxşar cəhət özünü audit riskində büruzə verir. Audit riski maliyyə hesabatlarının əhəmiyyətli dərəcədə təhrif edilməsi hallarında auditorun müvafiq olmayan rəy bildirməsi ilə əlaqədar riskdir. Audit riski əhəmiyyətli təhrif riskinin funksiyasıdır və auditorun belə bir təhrifi aşkar edə bilməməsi riskidir («aşkar etməmə riski»). Bütün bu sadalananlar audit fəaliyyətinin iqtisadi-nəzarət sahəsi kimi sahibkarlıq fəaliyyətinin bir hissəsi olduğunu bir daha təsdiq edir.

MEYVƏ-GİLƏMEYVƏ QƏNNADI MƏMULATININ TƏSNİFATI VƏ KEYFİYYƏT EKSPERTİZASININ MƏQSƏDİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Həsənli T.M.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Meyvə-giləmeyvə şirniyyatına marmelad, pastila, zefir, mürəbbə, cem, povidlo, sukat (quru mürəbbə), konfityur, jele, muss və digərləri aiddir. Meyvə-giləmeyvə qənnadı məmulatının təsnifatı belədir.

1. Marmeladməmulatı.
2. Pastila-zefir məmulatı.
3. Mürəbbə, cem və sukat(quru mürəbbə).
4. Povidlo, konfityur və jele.
5. Muss, sambuk, sufle

Meyvə-giləmeyvə şirniyyatının istehsalında əsasən şəkər, meyvə-giləmeyvə püreləri, yumurtaağı, patka, süd, şokolad, kakaotozu, palda əmələ gətirici maddələrdən pektin, aqar, aqaroid, jelatin və müxtəlif dad və ətir verici maddələrdən istifadə edilir.

Marmelad məmulatı xammalından və istehsal texnologiyasından asılı olaraq aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

1. meyvə-giləmeyvəli marmelad;
2. jeleli marmelad;
3. meyvə-jeleli marmelad.

Meyvə-giləmeyvə marmeladı öz növbəsində alma və pat marmeladı növlərinə ayrılır. Alma marmeladı formalı, doğranmış vətəbəqəli hazırlanır. Patmarmeladı ərik püresindən hazırlanır.

Jeleli marmelad formalı və doğranmış olur. «Üçqat» təbəqəli doğranmış marmeladın üst və alt qatları jeleli, orta qatı isə pastila kütləsindən ibarət olur. Jeleli marmelad limon və portağal dilimləri şəklində də hazırlanır.

Pastila – meyvə-giləmeyvə püresinin və şəkərin yumurta ağı və başqa yeyinti köpdürücüləri ilə çalınmasından hazırlanan məmulatdır. İstehsalına və xammalına görə pastila 3 qrupa bölünür:

1. yapışqanlı pastila;
2. bişmiş (dəmlənmiş) pastila;
3. yapışqansız pastila.

Yapışqanlı pastilaları hazırlamaq üçün meyvə-giləmeyvə püresi, şəkər və yumurta ağının çalınmasından alınan kütləyə aqar-şəkər-patka, aqaroid-şəkər-patka və ya pektin və yaxud pektin-şəkər-patka şərbəti, bişmiş pastilaları hazırlamaq üçün isə marmelad kütləsi əlavə edilib çalınır.

Formasına görə pastilalar aşağıdakı qruplara ayrılır:

1. naxışlı və ya kəsilmiş yapışqanlı pastila;
2. tökmə yapışqanlı pastila – zefir;
3. tökmə yapışqanlı fiqurlu pastila;
4. tikə şəklində fiqurlu pastila;
5. naxışlı və ya kəsilmiş bişmiş pastila.

Magistr işinin eksperiment hissəsini yerinə yetirmək üçün tədqiqat obyektini kimi “Ağ-çəhrayı zefir”, “Jeleli marmelad”, “Heyva mürəbbəsi” və “Alma povidlosu” götürülmüşdür.

Magistr işini yazmaqda əsas məqsəd əhaliyə satılan meyvə-giləmeyvə şirniyyatının keyfiyyətini öyrənmək, onların keyfiyyət və ekoloji təmizlik göstəricilərinin müvafiq normativ sənədlərin tələbinə uyğunluğunu təyin etməkdir. Bu məqsədlə əsas vəzifə meyvə-giləmeyvə şirniyyatının orqanoleptiki və fiziki-kimyəvi göstəricilərinin öyrənilməsidir. Meyvə-giləmeyvə şirniyyatının orqano leptiki göstəricilərindən xarici görünüşü, forması, üst qaysağının görünüşü, konsistensiyası, kəsik hissədə görünüşü, dadı və iyi, rəngi, dişaltında xırçıldaması və digər göstəricilər müəyyən edilir. Meyvə-giləmeyvə şirniyyatının fiziki-kimyəvi göstəricilərindən nəmliyin, turşuluğun, quru maddələrin və ümumi şəkərin miqdarı təyin edilir. Tədqiqatın nəticələri növbəti məqalədə verilməkdir

EKSPERT QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN TƏŞKİLİ PRİNSİPLƏRİ

Həsənzadə O.H.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Ekspert qiymətləndirilməsində müxtəlif metodlardan istifadə edilir ki, qiymətləndirmənin obyektivliyi əhəmiyyətli dərəcədə metodun düzgün seçilməsindən asılıdır. Bu zaman obyektin xüsusiyyəti və qiymətləndirmənin şəraiti hökmən nəzərdə alınmalıdır. Ekspert qiymətləndirilməsinin üç əsas növünü göstərmək olar: aparıcı ekspertlə qiymətləndirmə, komissiya ilə qiymətləndirmə və aparıcı ekspert və ekspert qrupundan istifadə etməklə kombinə edilmiş qiymətləndirmə. Aparıcı ekspertlə qiymətləndirmə

mürəkkəb razılaşdırma qaydalarını, rəylərin statistik işlənməsini tələb etmirsə də, ekspertin səriştəliyindən və bilik səviyyəsindən çox asılı olan xeyli dərəcədə subyektiv nəticələr verir.

Məhsulun keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi təcrübəsində ekspert metodlarının müvəffəqiyyətli tətbiqi onların köməyi ilə alınmış nəticələrin dəqiqliyinin artırılması ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır, lakin ekspert qiymətləndirilməsinin obyektivləşdirilməsi məsələləri aktual bir problem olaraq qalır. Bir sıra tədqiqatlarda ekspert qiymətləndirilməsinin obyektivləşdirilməsi üsulu kimi insan mühakimələrinin bu prosesdən ardıcıl olaraq çıxarılması qəbul edilir. Ekspert qiymətləndirilməsinin obyektivləşdirilməsi müəyyən üsul və metodlardan istifadəni nəzərdə tutur. Bu üsul və metodlar qiymətləndirmədə obyektin öz təbiəti ilə şərtlənməyən, subyektin fərdi xüsusiyyətlərindən yaxud ekspertiza prosesinin lokal səhvlərindən irəli gələn təsadüfi, şəxsi rəylərin və qərarların maksimum dərəcədə azaldılmasına xidmət edir. Ekspert qiymətləndirilməsinin obyektivləşdirilməsi probleminə belə yanaşma diqqətin ilk növbədə bütünlüklə bu prosesin gedişinin işlənməsinə cəmlənməsini nəzərdə tutur. Bu məsələnin həllində bir sıra çətinliklər meydana çıxır ki, onların da bir qismi ekspert rəylərinin bir – birinə uyğun gəlməsinin artırılmasına, o cümlədən ekspert qrupu üzvlərinin bir fəaliyyətində psixoloji məqamlara, ekspertlərin özlərinin səriştəlik dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi zərurətinə yönəldilmiş prosedur qaydalarının xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Ekspertlərin - ekspert komissiyasının üzvlərinin rəylərinin bir - birinə uyğun gəlməsinin artırılması problemi özünün təxirəsalınmaz həllini tələb edir.

Ekspertlər tərəfindən əldə edilmiş qiymətləndirmənin nəticələrindəki fərq bir sıra səbəblərlə izah oluna bilər: ekspertlərin malik olduğu informasiyanın həcmi, qiymətləndirmədə istifadə edilən meyarlar, ekspertlərin ixtisaslaşması, onların öz aralarındakı qarşılıqlı münasibətlərin xüsusiyyətləri, ekspertlərin məntiqi mühakimə etmə qabiliyyəti, onların qiymətləndirmə obyektləri ilə tanışlıq dərəcəsi və s. Daha dəqiq göstəricilər almaq məqsədi ilə qiymətləndirmənin nəticələrində fərqlərin azaldılması müxtəlif üsullarla həyata keçirilir. Onlardan biri Delfi metodu yaxud ekspert qiymətləndirilməsində Delfi texnikasıdır. Delfi metodunun əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, müstəqil mülahizələrə əsaslanaraq konkret problem üzrə nüfuzlu ekspertlərin ortaq rəylərinin alınmasına imkan verir.

Kütləvi və seriyalı istehsal olunan sənaye məhsulunun keyfiyyəti qiymətləndirilərkən analoji sinfə və təyinatla malik ən yaxşı ölkə nümunələrinin keyfiyyət səviyyəsi qəbul edilir. Ekspert qiymətləndirilməsi təcrübəsində ekspertlərin mülahizələrini əsaslandırmaq üçün etalon sırasından istifadə olunur. Məmulatın etalon sırası keyfiyyət səviyyəsinə görə rəqlənmiş sıradır. Etalon sırası ölkədə və xaricdə istehsal olunmuş analoji sinfli və analoji təyinatlı məmulatlardan tərtib edilir, dörd nisbi qrupa bölünür: ən yaxşı, yaxşı, kafi, pis məmulat. Bu sıra müvafiq sənaye sahələri üzrə aparıcı mütəxəssislərin də cəlb olunduğu mütəxəssislər komissiyası tərəfindən tərtib edilir. Rəqlənmiş məmulatların nisbi qruplara bölünməsi üçün belə üsul təklif edilir: kompleks qiymətləndirmə nəticəsində ən yüksək və ən aşağı qiymət almış məmulat – analoqlar üçün yer müəyyənləşdirilir. Sonra alınmış interval dörd bərabər hissəyə bölünür. Keyfiyyət səviyyəsinin ədədi qiymətinə görə intervalın müxtəlif hissələrinə düşən məmulatlar göstərilən qrupları təşkil edir. Xarici ölkələrdə istehsal edilən məmulat - analoqlar haqqında kifayət qədər informasiya alınmadıqda, yaxud keyfiyyətin qiymətləndirilməsi üçün əsaslı işlənmiş metodika olmadıqda etalon sırası sadələşdirilmiş üsulla tərtib edilir. Bunun üçün məmulatın 2-3 sayda aparıcı, əsas keyfiyyət göstəricisi seçilir. Belə göstəricilər məmulat - analoqun keyfiyyət səviyyəsini müəyyənləşdirir. Aparıcı keyfiyyət göstəricilərinin çəki əmsalları birlikdə 0,5-0,6 – dan az olmamalıdır. Sonra ilk köməkçi sıranın tərtibi yuxarıda şərh edilən qayda üzrə aparılır. Məhsulun estetik keyfiyyət göstəricilərinin qiymətləndirilməsində qabaqcadan iki köməkçi sıranın tərtibi tövsiyə olunur: istehlak xassələrinin səviyyəsinə görə və formanın təkmilləşmə dərəcəsinə görə rəqlənmiş sıralar.

BÜDCƏ XƏRCLƏRİNİN FİSKAL SİYASƏTİN FORMALAŞMASINDA ROLU VƏ YERİ

*Həşimov Q.N.
Bakı Biznes Universiteti*

Xərclər dövlətin qarşıya qoyduğu məqsədlərə çatmaq üçün dövlət büdcəsindən qanunvericilikdə nəzərdə tutulduğu kimi istifadə edilən və sərf edilən vəsaitdir.

Fiskal siyasətin düzgün işlənilib hazırlanmasında büdcə xərclərinin çox böyük rolu vardır. Daha dəqiq desək, dövlətin öz funksiyalarını yerinə yetirə bilməsi üçün xərclər öncədən həmin bu funksiyaları həyata keçirmək üçün yaxud bu funksiyaları həyata keçirəcək orqanlar üçün vəsaitlərin istifadə ediləcəyi düzgün istiqamətlər yolunda müəyyənləşdirilir ya həyata keçirilir. Bir sözlə, ilkin olaraq hökumətin həyata keçirəcəyi funksiyalar müəyyən istiqamətlər üzrə ayırd edilir, növbəti mərhələdə bu funksiyalar dövlət idarələri arasında qruplaşdırılaraq öz vəzifələrin icrasını təşkil edən, bunun üçün cavabdeh olan təşkilatlar, həmin işi və vəzifələrini həyata keçirən təşkilat və idarələr müəyyənləşdirilir və son olaraq dəqiq xərclər üzrə il boyunca xərclənəcək vəsaitin həcmi dəqiqləşdirilir.

Səmərəli büdcə işinin planlaşdırılması, vahid metodoloji yanaşmanın və dəqiq əlaqələndirilmənin təmin edilməsi üçün bütün ölkələr də vahid büdcə təsnifatı işlənilib hazırlanır. Aydındır ki, öz əhalisinin və torpaqlarının müdafiəsi üçün dövlət ordu saxlayır və ordunu hər cürə vəsaitlərlə təmin edir; qayda-qanunlar müəyyənləşdirir, bu qayda-qanunlara əməl edilməsinə çalışır; əhalisinin imkansız və yaxud sosial müdafiəyə ehtiyacı olan hissəsinə lazımı yardımlar göstərir; öz əhalisinin təhsili və sağlamlıqları nəminə xidmətlər göstərir; müasir dövrdəki iqtisadi inkişaf vəziyyətini daim nəzarətdə saxlamağa çalışır. Məhz həmin bu sadaladıqlarımız amillərin hər birinin yerinə yetirməsi üçün dövlət öz büdcəsi hesabına bunları edir. Büdcə xərclərinin funksional təsnifatına tərif versək deyə bilərik ki, dövlətin öz funksiyalarını yerinə yetirə bilməsi üçün büdcə xərclərinin qruplaşdırılması adlanır.

Büdcə xərclərini aşağıda qeyd etdiyimiz kimi müəyyən istiqamətlər üzrə qruplaşdırıla bilərik:

1. Ümumi dövlət xidmətləri xərcləri
2. Müdafiə xərcləri
3. Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə, təhlükəsizlik orqanlarının və prokurorluğun saxlanması xərcləri
4. Təhsil xərcləri
5. Səhiyyə xərcləri
6. Sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri
7. Mədəniyyət, incəsənət, kütləvi informasiya, bədən tərbiyəsi və din sahəsində fəaliyyətin xərcləri
8. Mənzil-kommunal təsərrüfatı xərcləri
9. Yanacaq və enerji kompleksi xərcləri
10. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq xərcləri
11. Sənaye, tikinti xərcləri
12. Nəqliyyat və rabitə xərcləri
13. İqtisadi fəaliyyətlə bağlı digər xərclər
14. Əsas bölmələrə aid edilməyən xərclər.

Yuxarıda qeyd olunan hər bir qrup özündə köməkçi bölmələrə, hər bir bölmə isə paraqraflara bölünür. Məlum məsələdir ki, dövlət özündə həyata keçirməli olduğu funksiyaları öz idarələri arasında qruplaşdırır yəni bölüşdürür. Bu halda, hansiki həmin vəzifələri yerinə yetirmək üçün dövlətin müəyyən etdiyi vəsaitlər həmin idarələrin və təşkilatların arasında bölünərək onların sərəncamına verilir. Xərclərin inzibati təsnifatı yuxarıda göstərdiyimiz kimi yəni, qanunla müəyyənləşdirilmiş münasib funksiya və vəzifələri həyata keçirən idarə və müəssisələrin bu bölgü ilə qruplaşdırılmasıdır.

Aydındır ki, hər bir dövlət qarşısında həyata keçirməli olduğu vəzifələr və tədbirlər vardır. Həmin bu vəzifə və tədbirlər müəyyən məqsədlərə xidmət göstərən dövlət idarələri və icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən icra olunmaqdadır. Bu məqsədlə həmin vəzifələrin icrası üçün müvafiq nazirliklər yaradılır, rayon yaxud şəhər icra orqanları fəaliyyət göstərir, müvafiq orqanlar tərəfindən qayda və qanunlar qəbul edilir, bu qayda və qanunların həyata keçirilməsi işinə nəzarəti isə məhkəmə və prokurorluq tərəfindən yerinə yetirilir və s. Bu məsələlər isə büdcə xərclərinin fiskal siyasətin həyata keçirilməsində və formalaşmasında inzibati

təsnifatının zəruriliyini ortaya qoyur. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi xərclərin və onların iqtisadi məzmununa görə təsnifləşdirilməsi büdcə xərclərinin iqtisadi təsnifatı adlanır. Bu qənaətə gəldik ki, dövlətin öz funksiyalarını həyata keçirmək üçün ayırdığı vəsait müvafiq idarə və təşkilatlarda iqtisadi təyinatı üzrə istifadə olunur. Bu təsnifatda aparılan xərclərin istiqaməti üzrə bölsək bunlara: əmək haqqlarının verilməsi; nəqliyyat haqqları, yaxud başqa xidmətlərə göstərilən haqqlar; kommunal tikililərin tikilməsi üçün alınan mallar və xərclər və s. kimi göstərə bilərik. Buna görə də, xərcləri qabaqcadan planlaşdırarkən onlar ilk növbədə iqtisadi məzmununa görə qruplaşdırılır. Bunlar bütövlükdə əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, xərclərin və onların iqtisadi məzmununa görə qruplaşdırılması büdcə xərclərinin iqtisadi təsnifatına əsas verir. Büdcə xərclərinin qruplaşdırılmasının vahid büdcə təsnifatına əsasən büdcə xərclərinin iqtisadi təsnifatı bölmələr, yarım bölmələr, paraqraflar, maddələr və yarım maddələr üzrə bölünür.

İQTİSADİYYATDA FİSKAL SİYASƏT METODU

*Həşimov Q.N.
Bakı Biznes Universiteti*

İqtisadi tənzimlənmənin əsas vasitələrindən biri kimi fiskal siyasəti göstərmək olar. İqtisadiyyata müdaxilənin, yəni vergitutma və dövlət xərclərinin səviyyəsinin dəyişdirilməsi fiskal siyasəti əks etdirir. Bu xərclər dedikdə, dövlətin iqtisadi-sosial və digər sənədləri nəzərdə tutulur. Bu xərclər büdcə hesabına əhalinin rifahi üçün sosial-iqtisadi planların və s. kimi digər məqsədlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Buraya məktəblərin tikilməsi, hərbi sistemin inkişafına nail olmaq üçün texnikaların satın alınması, kənd təsərrüfatının inkişafı üçün lazımi tədbirlərin görülməsi, yolların bərpası, yaxud yeni yolların çəkilməsi və digər tədbirlərin xərcləri əhatə edə bilər. Bütün bu tədbirlərə nəzər yetirsək dövlət burada bir növ istehlakçı kimi çıxış etdiyi qənaətinə gələrik. Dövlət bu tədbirləri bir sıra məqsədlər üçün həyata keçirir ki, bunlara dövlətin həm öz ehtiyaclarının ödənilməsi, istehsal bazarında tələbin tənzimlənməsi və başqa bu kimi nümunələrini göstərə bilərik. Dövlət iqtisadiyyata müdaxilə etməklə iqtisadi proseslərə və onların gedişatına təsir etmək planlarına nail olur. Bu müdaxilələrdən ən əsaslardan birində fiskal siyasətdir. Bu siyasət vasitəsi ilə dövlət öz büdcəsinin gəlir hissəsinin formalaşdırılması məqsədi ilə vergi sahəsində, pul dövriyyəsinin sabitləşməsində, iqtisadi artımın və əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi yolunda həyata keçirdiyi tədbirlərin məcmusu kimi başa düşülür.

Fiskal siyasət həyata keçirərkən nəzərdə tutulmuş tədbirlər iqtisadiyyatda həm müsbət nəticələrə həm də mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bu səbəblərə görə fiskal siyasəti həyata keçirərkən bu siyasətin tam dəqiqliklə və düzgün işləyib hazırlanmasına diqqət yetirmək lazımdır. Fiskal siyasətin özündə bir neçə növü vardır. Bu növlərin hər birindən istifadə edərkən hansı ictimai məqsədlər üçün istifadə edildiyi və bu ictimai məqsədlərə cavab verməli olduğuna diqqət yetirmək lazımdır.

Bu məqsədləri aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

1. Ölkə əhalisinin məşğulluğuna nail olunması;
2. Yaranmış inflyasiyanın çox ağır deyildə mülayim tempinə nail olunması;
3. Milli iqtisadiyyatda baş vermiş dövrü tərəddüdlərin hamarlaşdırılması;
4. İqtisadi yüksəliş və artımın yüksəldilməsinə nail olunması.

Fiskal siyasətin bir neçə vacib alətləri vardır:

1. Transfərt ödənişləri;
2. Dövlət xərclərinin sair növləri;
3. Müxtəlif vergilər və vergi dərəcələri ilə manipulyasiya edilməsi.

Bütün fiskal siyasət alətləri iqtisadiyyata müxtəlif tərəfləri ilə təsir göstərilir.

Dövlət xərclərinin əsas elementlərindən biri kimi dövlət sənədlərini qeyd etmək olar. Belə ki bu sənədlər dövlət xərclərinin artmasına gətirib çıxarır. Dövlət xərclərinin başqa bir parçası kimi transfərt ödənişlərində qeyd etmək olar. Hansı ki, bu ödənişlər dövlət xərclərinin yenidən bölüşdürülməsinin bir növü olmaqla, dövlətin əhaliyə müavinət, pensiya və digər şəkildə verilən əvəsiz ödənişlərdir. Əhalinin tələbatını artırmaqla transfərt ödənişləri bir növdə əhalinin istehlak tələbatına dolayısı yolla təsir göstərir.

Bir şeyi qeyd etmək lazımdır ki, bu ödənişlər, yəni transfərt ödənişləri ümumi milli məhsulun tərkibinə daxil edilmirlər, şəxsi əllərdə olan gəlirlərdə nəzərə alınirlar. Məcmu xərclərə mənfi təsir aləti olan vergilərin

istənilən növü, əldə olunan gəlirin azalmasına səbəb olur. Məhz əldə olunan gəlirlərin azalması öz növbəsində yalnız istehlak xərclərinin azalmasına deyil, həmçinin də yığımın aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Diskresion fiskal siyasət zamanı dövlət iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün məqsədyönlü şəkildə vergitutmanı və büdcə xərclərini tənzimləyir.

İqtisadi böhranlar zamanı dövlət öz xərclərini artırır və bununla yanaşı vergilərinin səviyyəsini aşağı salır. Hənsi ki bu tədbirlərdə öz növbəsində aliciliq tələbatının genişlənməsinə gətirib çıxarır. İstehsalda artım inflyasiya yarandıqda isə dövlət öz xərclərini azaltmaqla və vergilərin səviyyəsini yüksəltməklə işgüzar fəallığın qarşısını alır. Avtomatik fiskal siyasət dövlət büdcəsinin saldosunun avtomatik dəyişdirilməsini əks etdirir.

Fiskal siyasət metodunun 3 növünü aşağıdakı cədvəldə qeyd edə bilərik:

İqtisadiyyatın tarazlıq olduğu vaxt tətbiq edilən siyasət **Neytral fiskal siyasət**dir. Bu vaxt xərclər demək olar ki, gəlirlər hesabına maliyyələşir.

- Dövlətin xərcləri əgər gəlirlərini üstələyirsə bu zaman **Genişləndirici fiskal siyasət** metodundan istifadə edilir.

- Əgər dövlət gəlirlərinin bir hissəsi xərclərə yönəlsə bu zaman isə **Daraldıcı fiskal siyasət**dən istifadə edilir.

Keçirilən fiskal siyasətin düzgün olduğunu müəyyənləşdirmək üçün bu siyasətin nəticələrinin qiymətləndirilməsi zəruridir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda yaxud nəzəriyyələrdə fiskal siyasət barəsində bir çox baxışlar mövcuddur. Bütün nəzəriyyələrdə ən çox diqqət cəmkəni Keyns nəzəriyyəsinin və təklif iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinin tərəfdarlarının baxışlarıdır. İlk öncə Fiskal siyasətin iqtisadi nəticələrinə Keyns yanaşması ilə daha aydın tanış olaq. İqtisadiyyatın tənzimlənməsinin və iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsinin əsas aləti vergi və dövlət xərcləri siyasəti hesab olunur. Bundan əlavə qeyd edə bilərik ki, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin digər bir metodu olan monetar siyasətdə bir növ fiskal siyasətə yaxın siyasət hesab olunur. Lakin bu siyasətləri bir birində ayırd etmək çox önəmlidir. Belə ki, monetar siyasət mərkəzi bank tərəfində aparılır və pul təklifinə faiz dərəcəsinə təsir etmək yolu ilə aparılır. Fiskal siyasət isə öncədən qeyd etdiyimiz kimi dövlət tərəfindən dövlət gəlirləri və xərclərindəki dəyişiklik vasitəsi ilə öz iqtisadiyyatına təsir göstərir.

TURİZMİN İNKİŞAFINDA MÜHASİBAT UÇOTU VƏ AUDİT ƏHƏMİYYƏTİ

Hüseynov R.M.

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

İqtisadiyyatın ən mühüm sahəsi turizm sektorudur, o həmçinin təsirli bir sosial institut hesab edilir, cəmiyyətin ictimai səviyyəsinin və mədəniyyətin göstəricisi kimi insanların həyat səviyyələrinin yüksəldilməsinə, mənəvi inkişafına xidmət edir. Azərbaycan Respublikası milli turizm sahəsinin yüksəlməsini iqtisadiyyatda qeyri-neft sektoru üzrə prioritet istiqaməti elan etmişdir və elə məhz buna görə də, Azərbaycan Respublikasında 2011-ci ilin “Turizm ili” elan edilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 20 iyul tarixli 1644 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

Azərbaycana gələn xarici vətəndaşların ölkələr üzrə sayı

Ölkələr	2015	2016	2017
Cəmi (nəfər)	2.006.176	2.248.773	2.696.745

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi https://www.stat.gov.az/source/tourism/az/002_4.xls

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən 2015-ci il ərzində Azərbaycana 2.006.176 nəfər əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxs Azərbaycana gəlib, 2016-cı ildə 2.248.773 nəfər əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxs Azərbaycana gəlib, 2017-ci ildə Azərbaycana 2.696.745 nəfər və ya ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 19,9% çox əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxs gəlib. Bu ilin ilk 6 ayı ərzində Azərbaycan Respublikasına dünyanın 189 ölkəsindən 1 milyon 300 min nəfər əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxs gəlib. Bu da ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 10 faiz artım deməkdir. Yuxarıda qeyd edilənlərə əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, son illərdə Azərbaycana gələn turistlərin sayı artır. Turizm sahəsinin əsas xüsusiyyəti, onun ölkənin iqtisadiyyatına təsiri, tələb və istehlakçı turistlər vasitəsilə formalaşmasından ibarətdir. Göründüyü kimi, nə mal nə də xidmət turistə çatdırılmır. Onların özü istehsal və xidmət kimi istehlak olunduğu istehlakçıya-turistə təqdim edilir. Turist, xidmətə görə ödəniş aparmaqla hər hansı mötəbər, yəni tarixi, mədəni, arxitekturalı, etnoqrafiyalı, yaxud digər görməli yerlərə baş çəkməyi (seyr etməyi) və həmin yerlərdən özünəməxsus təəssüratlar almağı nəzərdə tutur.

Son illər Azərbaycanın turizm potensialını nümayiş etdirmək məqsədilə keçirilən bir sıra mühüm tədbirlər də bu sahəyə marağı artırmışdır. Bu baxımdan Bakıda hər il keçirilən beynəlxalq turizm və səyahətlər, o cümlədən mehmanxana, restoran və supermarketlər üçün avadanlıq və ləvazimatlar sərgilərinin xüsusi rolu vardır. Azərbaycan beynəlxalq turizm və səyahətlər sərgisi ölkəmizin, ümumilikdə Cənubi Qafqaz regionunun turizm sənayesinin ən böyük ixtisaslaşdırılmış tədbiri hesab edilir. Məhz buna görə də ildən-ilə marağın artdığı bu sərgi böyük nüfuz qazanmışdır. Sərgidə Şamaxıda yerləşən və Naftalan nefti ilə müalicə imkanlarını təqdim edən sanatoriya da iştirak edir. Naftalan neftinin şöhrəti bütün dünyada məşhurdur. Naftalan şəhərindəki mənbələrdən çıxarılan neft nadirliyi ilə seçilir və bununla bağlı xidmətlər indi ölkəmizin müxtəlif regionlarında da təqdim olunur. Prezident İlham Əliyev sərgidə iştirak edərək sərginin işinə uğurlar arzuladı. Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı yüksəldikcə və onun dünya təsərrüfat sistemində integrasiyası inkişaf etdikcə iqtisadi-maliyyə münasibətlərində şəffaflığın təmin olunmasında audit kadrların bacarıqlarından geniş şəkildə istifadə etmək zərurəti əmələ gəlir. Turizm xidmətinə çəkilən məsrəflərin uçotu və maya dəyərinin kalkulyasiyası, təhlili Respublikamızda son dövrdə bir sıra yeni otellərin yaradılması çox müsbət bir haldır. Azərbaycanda beynəlxalq otel şəbəkələrinin fəaliyyəti, bizim respublikamızın bir daha yüksək pillələrdə olmasından xəbər verir.

Adətən xidmət göstərən təşkilatlarda xərclərin içərisində əməyin ödənilməsi fondunun xüsusi çəkisi olduqca böyükdür, yəni o xidmət göstərmək prosesi əmək tutumlu olduğundan 30 %-dən çox təşkil edir. Xüsusilə turist firmalarının fəaliyyəti daha çox əmək tutumludur. Turist xidmətlərinin müştəri yönəltmə istiqaməti eyni vaxtda çoxlu müştəri formalaşdırmağa imkan yaradır ki, bu da onların istifadəsi üzərində, eləcə də uçot prosesinin özündə, nəzarətin avtomatlaşdırılmasını tələb edir.

Bir qayda olaraq turist xidməti bir neçə istiqamətdə yerinə yetirilir:

- xüsusi turların formalaşmasını nəzərdə tutan istehsal istiqaməti üzrə;
- alqı-satqı müqaviləsi ilə alınmış göndərişlərin satılmasını ifadə edən ticarət istiqaməti üzrə;
- komitənlərdən komissiya müqaviləsi ilə alınmış satılan göndərişlərin komissiyon ticarəti istiqaməti üzrə.

Adı çəkilən hər bir istiqamət, özünün mühasibat uçotu metodikasına malik olmalıdır. Siyahısı məhdudlaşdırılan, proqnozlaşdırma zamanı maya dəyəri düzəldilə bilən xidmətlər toplusu, satılan tur vahidləri hesab edilir. Konkret səyahət şərti və turist məhsulunun pərakəndə qiyməti hər bir müştəri, yaxud müştərilər qrupu üzrə fərdi müəyyən edilir. Məsrəflərin siyahısının məhdudlaşdırılması və onların müştəridən sifariş qəbul edən zaman yüksək dəqiqliklə qiymətləndirilməsi məsrəflərin uçotu və kalkulyasiyaetmənin sifariş metodundan istifadə etməyə şərait yaradır.

Turist xidmətinin göstərilməsi ilə əlaqədar olan məsrəflərin mühasibat uçotunun aparılması zamanı Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin 08.06.1998-ci il 310 №-li "Turist fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilatların tur məhsullarının maya dəyərinə daxil edilən məsrəflərin tərkibinin xüsusiyyətləri haqda" əmri əldə rəhbər tutulur.

Zənnimizcə, turizmin inkişafı fonunda, mühasibat uçotunun da bu inkişaf a uyğunlaşması gərəkdir. Bunun üçün də bazar iqtisadiyyatı şəraitində yeni turizm müəssisələrinin yaranması, innovativ yeniliklər, xidmət çeşidlərin müxtəlifliyi, bir sıra yeni rəqabət istiqamətlərinin əmələ gəlməsi, turizm müəssisəsinin gəlirlərinin artırılmasında olan marağı və bu artımın müasir dövrdə bu sahənin öyrənilməsi və Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartlara uyğunlaşdırılmasının daha da dərinlən öyrənilməsi olduqca vacibdir.

TURİZMİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN ƏSAS MAHİYYƏTİ VƏ İSTİQAMƏTLƏRİ

İbadova A.M.

Bakı Biznes Universiteti

Turizm müəssisələrində tərtib edilən hər hansı planda mütləq təşkilatçılıq mərhələsi öz əksini tapmalıdır. Təşkilatçılıq idarəetmə funksiyası mövcud planlaşdırılmış işlərin həyata keçirilməsinin idarə olunmasıdır. O təşkilatın iqtisadi, texniki, hüquq və sosial-psixoloji sahəsində mövcud işlərinin qaydaya salınması anlamını daşıyır. O, iş icraçılarının və menecerlərin fəaliyyətini qaydaya salır. O, müəssisə daxili işçilər arasındakı əmək bölgüsünü həyata keçirir və bunun üçün vacib olan vəsaiti təyin edir.

Təşkilat – hədəflənən məqsədə çatmağa lazımi bir vasitədir. İqtisadi cəhətdən müəssisənin fəaliyyəti müəssisənin fəaliyyət səmərəliliyini və məhsuldarlığını artırır, işçilərin əməyindən maksimum və səmərəli istifadə etməyə zəmin yaradır. Məsələn, tur operatoru vəzifəsinin. Tur operator eyni zamanda istehsalat, ticarət, informasiya məsələlərini həll edir, məhsulu satmaq üçün yeni regionlar axtarır tapır. Bu funksiyaların hamısını menecer işçilər arasında bölüşdürür və hamının öz məsuliyyətini müəyyənləşdirir. Söhbət müəssisənin daxilində müxtəlif bölmələr arası daimi və müvəqqəti, xarici mühit faktorları arası münasibətlərin yaranmasından və müəssisənin xeyrinə istifadə olunmasından gedir. Planlaşdırma və təşkilatçılıq funksiyaları bir-birilə sıx bağlıdır. Bəzi hallarda onlar birləşirlər. Planlaşdırma təşkilatın qarşısına qoyduğu məqsədinə çatmaq üçün olan fəaliyyətinə səhnə hazırlayır, təşkilat funksiyası isə əsas komponenti insanlardan ibarət olan fəhlə strukturu yaradır. Təşkilatın idarəetmə funksiyası müəssisənin bütün mütəxəssislərini bir yerə toplayır, hərəsinin öz yerini, öz məsuliyyətini təyin edir, işçi strukturu və müəssisənin həcmindən asılı olaraq işçi qrupunu, kollektivini yaradır, onun məqsədini və personalın texnologiyasını formalaşdırır. Müəssisə öz fəaliyyətinə başlamaq üçün müəyyən elementləri sahmana salır.

Bu fəaliyyətdə 2 məqsəd vardır: 1) səyahətlərin motivləri; 2) əmək münasibətlərinin motivləri.

Səyahətlərin motivləri. Səyahətin motivi (turisti səyahətə vadar edən səbəb) olmasa - bu səyahət baş tutmaz. Səyahətin motivləri ona görə çox vacibdir ki, bu məlumatlar turist bazarını seqmentlərə bölür, turist axınlarının və marşrutlarının idarə olunmasında istifadə olunurlar. Səyahətə çıxan turistlərin bir məqsədi olur. Sadəcə ola bilər ki, bunu təşkil edən turistlərin hər birinin öz məqsəd və arzusu olsun. Birdə ola bilər ki, hər bir turistin birdən çox məqsədi olsun. Beləliklə, müəssisədə bir sonrakı gün gedəsi “yolun xəritəsi” planlaşdırılır. Bütün vəziyyətlər üçün hazır planlaşdırma üsulu yoxdur. Bu proses etaplarla müəyyən səviyyələrdə aparılır. Çox vaxt firmanın strateji planı tərtib olunur. Bu o deməkdir ki, firmanın uzun müddətə taktikası və strategiyası tərtib olunur. Ətraf mühit faktorları, rəqabət aparan firmaların imkanları öyrənilir, onların bazardakı fəaliyyəti araşdırılır. Strateji planlaşdırma bu prosesin ən yüksək səviyyəsidir. Digər tərəfdən, orta səviyyədə də plan tərtib olunur ki, buna da taktiki planlaşdırma deyilir. Taktiki planlaşdırma firmanın yaxın günlərdə görəcəyi işlərin planıdır. Taktiki planlaşdırma strateji planlaşdırmadan fərqi ondan ibarətdir ki, məsələn, təşkilatda beş-altı şöbə meneceri fəaliyyət göstərsə, onlardan hər biri digərləri ilə öz işlərini əlaqəli etməlidir. Bu da pianda öz əksini tapmalıdır. Taktiki planlaşdırmanın ideyası strateji plandan götürülür. Bu üç planın birgə tərtib olunması general-plan və ya biznesplan adlanır. Planlaşdırmanın müxtəlif üsulları var. Onlardan biri də büdcə üsuludur. Onun köməyi ilə kapitalın və nəğd pulun və başqa sərvətlərin giriş və çıxışına nəzarət etmək olar. Başqa bir üsul - özünü doğrultmanın təhlilidir. Analitik hesablamalarla sərf olunan xammal, gəliri və istehsal qüvvələrini hesablamaq olar. Özünü doğrultmanın sadə hesablamalarında. satılan turizm məhsulunun təxmini miqdarını təyin etmək olar. Bundan ötrü, turizmdən daxil olan pul, sərf olunan xərclərlə müqayisə olunur. Müqayisə vaxtı ola bilsin ki, əlverişli hal, yəni gəlir də alındı.

Planlaşdırma prosesində bu və ya digər üsuldan istifadə etmə obyektiv informasiyadan və əldə olan kapitalın miqdarından asılıdır. Planlaşdırma funksiyasının yardımı ilə müəssisədə qeyri-müəyyənlik problemi aradan götürülür. Planlaşdırma öz vəzifələrini yerinə yetirməkdə menecərə kömək edir. Turist müəssisəsində tərtib olunan hər hansı planda mütləq təşkilatçılıq mərhələsi olmalıdır. Təşkilatçılıq idarəetmə funksiyası artıq planlaşdırılmış işlərin görülməsinin idarə olunmasıdır. O. təşkilatın texniki, iqtisadi, sosial-psixoloji və hüquq sahəsində olan işlərinin sahmana salınması deməkdir. O, menecerlərin və iş icraçılarının işlərini nizama salır. O, müəssisənin işçiləri arasında əmək bölgüsünü aparır və bundan ötrü lazım olan məbləği təyin edir. Təşkilat - qoyulan məqsədə çatmaq üçün lazım olan vasitədir. İqtisadi nöqteyi-nəzərdən təşkilatın fəaliyyəti müəssisənin səmərəlili işləməsinə artırır, işçilərin əməyindən effektiv və düzgün istifadə etməyə imkan verir. Götürək tuoperatoru. Tuoperator eyni zamanda istehsalat, ticarət, informasiya məsələlərini həll edir, məhsulu satmaq üçün yeni regionlar axtarır tapır. Bu funksiyaların hamısını menecer işçilər arası

bölüşdürür və hərənin öz məsuliyyətini təyin edir. Söhbət müəssisənin daxilində müxtəlif bölmələr arası daimi və müvəqqəti, xarici mühit faktorları arası münasibətlərin yaranmasından və müəssisənin xeyrinə istifadə olunmasından gedir. Planlaşdırma və təşkilatçılıq funksiyaları bir-birilə sıx bağlıdır. Bəzi hallarda onlar birləşirlər. Planlaşdırma təşkilatın əsas məqsədinə çatmaq üçün olan fəaliyyətinə səhnə hazırlayır, təşkilat funksiyası isə əsas komponenti adamlardan ibarət olan fəhlə strukturu yaradır.

TURİZM SƏNAYESİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ İNFORMASIYA TEKNOLOGİYALARININ ROLU

İsgəndərov V.Q.

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

İnsan sivilizasiyası yeni informasiya texnologiyası erasına qədəm qoymuşdur. Gündən-günə yeni informasiya texnologiyasının rolu insan həyatında artır. Son dövrlər müasir informasiya texnologiyaları aktiv olaraq turizm sənayesinə tətbiq edilir və praktik olaraq aktiv bazar elementlərindən birinə çevrilmişdir. Turizm sənayesinin müxtəlif sektorları da öz fəaliyyətlərində kompüter və telekommunikasiya sisteminin intensiv inkişafı ilə xarakterizə olunan müasir informasiya texnologiyalarını tətbiq edirlər. Bununla da, rəqabətə davamlılığını artırmaq üçün yenilikçi proqram təminatından geniş istifadə etməklə yaradılan turist məhsulu öz effektivliyini artırır. Bu proses dünyanın bütün yerlərində otellərdə yerlərin sifariş edilməsini, aviabiletlərin brondlaşdırılmasını, avtomatların icarəsini və turizmde digər əməliyyatları asanlaşdırır.

Turizm xidmətləri istehsalı prosesinin böyük qrupunu informasiya xidmətləri təşkil edir və bu sahədə proseslərin çoxu avtomatlaşmışdır. Turizm xidmətləri əsasən informasiya istehlakçıların xidmətlərini və turizm xidmətlərinin digər qrupları haqqında təqdim olunan biliklərdən ibarətdir. İnformasiya xidmətləri istehsal və istehlak prosesində əsas rollardan birini oynayır. İnformasiya texnologiyaları bazarda turizm xidmətlərinin istehsalı və reallaşdırılması prosesinin əsas elementidir. Yeni informasiya texnologiyalarının tətbiq edilmə sferası kifayət qədər genişdir və turizm xidmətlərinin mehmanxana təsərrüfatı, nəqliyyat, turist agentliyi, əyləncə kimi əsas qrupları mövcuddur. İnformasiya texnologiyaları turizm biznesində turizm bazarının qalan digər sektorları ilə də sıx əlaqədə olan nəhəng bir sahədir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, turizm ehtiyatlarının olması hətta iqtisadi cəhətdən inkişaf etməmiş ölkələrə dünya turizm bazarında xüsusi mövqe əldə etmək imkanı verir, bir şərtlə ki, həmin ölkə turizmin inkişafı sahəsində fəal olaraq yeni informasiya texnologiyalarından istifadə etsin. Bu siyasətin sayəsində ölkənin tədiyyə balansы yaxşılaşar, büdcə gəlirləri artar və yeni iş yerləri açılır. Turizm sənayesinin müdafiəsinə dövlətin bu sahəyə birbaşa sərmayə qoymasından tutmuş, kadrların hazırlanması, elm və reklam-informasiya təminatı, milli turizm məhsullarının dünya bazarına çıxarılması, sərmayə axını stimullaşdıran vergi və gömrük güzəştləri və s. tədbirlər daxildir. Müasir turizmin inkişaf təmayüllərinin təhlili göstərir ki, siyasi, iqtisadi və sosial amillərin təsiri, yeni reklam-informasiya texnologiyasının tətbiqi inkişaf etmiş ölkələrdə turizm inkişafının sürətlənməsinə səbəb olur. Turizm tələbatının sürətli inkişafı və dəyişməsi ilə əlaqədar informasiya texnologiyaları turizmin təşviqi və təbliğati formasında qlobal yayım kanallarında çox vacib rol oynayır. Turizm sektorunda informasiya və kommunikasiya texnologiyaları turist məhsullarını müəyyənləşdirmək, təşviq etmək, bölüşdürmək, təşkil etmək və s. kimi oynadığı mühüm rol səbəbindən davamlı rəqabət üstünlüyünün əsas mənbəyinə çevrilmişdir. İnformasiya əldə etmək asanlığı sayəsində turizmin artan rəqabət mühitində üstünlük qazanmaq üçün yeni və fərqli turist məhsulları təklif etmək lazımdır.

Texnologiyanın inkişafı ilə internetin istifadəsi yayılmışdır və turizm müəssisələrində yerlər internet vasitəsilə satılmağa başlamışdır. Turizm müəssisələri internet səhifələrini hazırlayaraq özləri haqqında daha çox məlumat vermək imkanı əldə etdilər. Bundan başqa, müxtəlif istiqamətlər və turizm müəssisələri haqqında televiziya və internet vasitəsi ilə məlumat verən əvvəlki istehlakçılar bu yerləri ziyarət etmək istəyənlərin sayını artırdılar. İnternetdən sıx istifadə turist məhsulunun daha çox çeşidlənməsinə və daha asan satılmasına kömək etdi. Bu vəziyyət müəssisələr arasında rəqabət artırdı və turizmin inkişafına səbəb oldu.

Turizm iqtisadi inkişafın əsas istiqamətlərindən biridir və inanılmaz bir sürətlə inkişaf etməkdədir. Digər sahələrdən fərqli olaraq turizm iqtisadiyyatının inkişaf istiqaməti kimi bir çox üstünlüklərə malikdir. Turizmə qoyulan sərmayə qısa müddətdə öz bəhrəsini verir, qoyulan kapital isə yüksək dövretmə əmsalına malikdir. İqtisadi nöqteyi-nəzərdən turizmin cazibədarlığı xidmət sahələrinin qısa müddətdə özünü doğrultmasında və gəlirin mübadiləsi mümkün olan valyuta şəklində alınmasındadır. Turizm sənayesində yeni texnologiyaların, xüsusilə informasiya texnologiyalarının yayılması əməyin xarakterinin dəyişməsinə,

işçilərin vəzifə öhdəliklərinin, onların bilik və bacarıqlarının yenidən baxılmasına gətirib çıxarır. İnformasiya texnologiyaları turizm biznesində müştəri xidmətlərini tənzimləmək, prosesləri yaxşılaşdırmaq, gəlirləri artırmaq və xərcləri azaltmaq üçün istifadə edilir. Bundan başqa, gəlirlərin daha səmərəli və effektiv şəkildə idarə olunmasına şərait yaradır.

RESPUBLİKAMIZDA TURİZM FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

İsmayılzadə C.V.

Lənkəran Dövlət Universiteti

Azərbaycan iqtisadiyyatının bir bölməsində turizm iqtisadiyyatıdır. Turizmin inkişaf etməsinin ölkə iqtisadiyyatına çox böyük müsbət təsirləri var. Məsələn, otellərin inşası və fəaliyyəti işsizliyi azaldır, işə obyektlərinin fəaliyyəti artır, ölkənin iqtisadiyyatı güclənir və s. Turizm həm də xalq yaradıcılıq nümunələrinin ölkə infrastrukturunun, yerli sənayenin yüksək səviyyədə inkişaf etdirilməsinə şərait yaradır. Bu sahə əmək tutumlu sahə hesab edilir. Ölkənin sülhsevər insanların qonaqpərvər olması buraya turist axınını birazda gücləndirir. Turistlərin ölkəyə gəlmək səbəblərində müxtəlif olur. Müalicə məqsədli, gəzinti məqsədiylə, iş səbəbiylə və s.

Azərbaycanın dünya ölkələri arasında coğrafi müvqeyinə görə əlverişli mövqedə yerləşməsi bura gələn turistlərin sayına müsbət təsir göstərir. Görkəmli səyyahların, coğrafiyaşünasların Azərbaycana olan marağı sayəsində ölkəmiz birazda dərinlən kəşf edilmişdir.. Turizm sahəsində öz növbəsində müəyyən qanunvericiliyə malikdir. Turizm haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu 17 maddə, 71 alt maddədən ibarətdir. Bu qanunvericilik Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsaslanır. Respublikamız əsasən son illərdə turizm sahələrinə daha çox əhəmiyyət verir və onun bütün istiqamətlərinin genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi sahəsində tədbirlər işləyib hazırlayır və həyata keçirir. Statistika nazirliyinə nəzər salsaq görürük ki turistlərin sayı ilbəil artmaqdadır. Turizm təşkilatlarında əsasən turoperator və turagentlər fəaliyyət göstərir, təşkilatlar artıqca bu göstəricilərdə artır.

Cədvəl 1.

Turizm təşkilatlarının (turoperator və turagentlərin) ümumi iqtisadi göstəriciləri

Göstərici	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan işçilərin ümumi sayı (nəfər)	1393.0	1418.0	1541.0	1730.0	1729.0	1794.0
Turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan işçilərin sayı (nəfər)	1136.0	1159.0	1279.0	1473.0	1515.0	1567.0
Turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrin sayı (vahid)	124.0	126.0	141.0	170.0	197.0	218.0

Ümumdünya Turizm Təşkilatının verdiyi proqnozlara əsasən turistlərin sayı 2020-ci ildə 1,6 milyard nəfərə çatması, gəlirlərin isə 2 trilyon dollara çatması ehtimal olunur. Turizm şirkətləri əsas olaraq məcəzələrin təşkilatçılıq fəaliyyətindən istifadə edirlər. Menecerlərdə öz fəaliyyətlərində əsas olaraq bu şirkətin səmərəliliyi baxımından fəaliyyət göstərilir. Hər bir menecer ilk öncə fəaliyyət göstərdiyi turizm şirkətinin mənafeini yüksəkdə tutmağa çalışır.

Müasir dövrdə turizmin inkişafı xeyli sürətlənmiş və bu xidmət sahəsi hal-hazırda gəlir əldə etmə funksiyasına görə faktiki olaraq neft sənayesinə alternati ola biləcək yeganə sahə kimi qiymətləndirilir. Turizm dövlət büdcəsinin formalaşmasına, ticarət balansının sabitləşməsinə, işsizlik kimi ağır bir problemin həllinə kömək edir, bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafının katalizatoru qismində çıxış edir.

Turizm sənayesinə bir-birini tamamlaya bilən tərkib hissələri daxil olmalıdırlar. Turizm məhsulunun bölüşdürülməsinə turizm sənayesində təqdim olunan xidmətlərin müxtəlifliyi təsir göstərir.

GEYİM MƏMULATLARININ HAZIRLANMASI VƏ İSTEHSAL PROSESİ

Qarayeva S.Y.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müxtəlif geyim növlərinin hazırlanma prosesi ayrı-ayrı komponentlər və detallardan, həmçinin onların ardıcılıqla yığılmasından ibarətdir. Detaiları müxtəlif metodlarla emal edirlər. Emal metodu - müəyyən bir ardıcılıqla yerinə yetirilən müxtəlif əməliyyatların birləşməsidir. Əməliyyat – qarşıya qoyulan məqsədin həll olunmasına istiqamətlənən prosesdir.

Proses - (keçid, inkişaf) dəyişməz və fasiləsiz bir hərəkəti təmsil edən vəziyyətin müəyyən bir ardıcılıqla dəyişməsidir.

Texnologiya - istehsal prosesinin metodları (üsulları) və vasitələri haqqında məlumatların məcmusudur. Tikiş məmulatları texnologiyaları geyimin modelləşdirilməsi və konstruktivləşdirilməsi, yüksək məhsuldarlığa malik olan elektronika və avtomatlaşdırılma texnologiyasının istehsalatda tətbiqi, kiçik mexanizasiya vasitələri və yeni materialların istifadəsi nəticəsində daima təkmilləşməkdədir.

Xarici təcrübədən yararlanaraq qabaqcıl geyim müəssisələrinin iş təcrübəsinin öyrənilməsi və tətbiqi əsasında müxtəlif tikiş məmulatlarının emal üsulları sistemləşdirilmiş və müvafiq texniki sənədlər hazırlanmışdır. Bunun nəticəsində müxtəlif növ geyim məhsullarının istehsalına dair tipik texnoloji təlimatlar hazırlanmış və sənayeyə ötürülmüş, kişi, qadın və uşaq geyimlərinin emal texnologiyasının əsasları hazırlanmışdır. Geyim məhsullarının müxtəlif hissələrinin və detallarının emal üsullarının çoxçeşidli olmasını qeyd etmək lazımdır. Düzgün emal üsulunun seçilməsi yüksək keyfiyyətli məmulat əldə olunmasına, əmək məhsuldarlığının artırılmasına və məmulatların maya dəyərinin azaldılmasında böyük təsir göstərir.

Məmulatların hazırlanmasında üç növ emal üsulu tətbiq olunur:

- ardıcıl emal – dedikdə, bir və ya bir neçə alət vasitəsilə emal olunan detailın bütün hissələrində texnoloji prosesin bütün keçidlərinin (elementlərinin) ardıcıl olaraq yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur. Bu zaman yerinə yetirilən hər bir sonrakı keçid əvvəlki keçidin yerinə yetirilməsindən sonra baş verir (məsələn: bəriynəli tikiş maşınlarında tikiş xətlərinin yerinə yetirilməsi);

- ardıcıl-paralel emal – texnoloji keçidlərin ardıcıl və paralel icrasının birləşməsinə əks etdirir (belə bir emal üsuluna nümunə olaraq, çoxiynəli tikiş maşınlarında tikiş xətlərinin yerinə yetirilməsi, parça kənarlarının kəsilməsi, kəsiklərin işarələnməsi və ilməklənməsi ilə eyni anda tikiş xətlərinin icrasını göstərmək olar);

- paralel emal – bir və ya bir neçə alət vasitəsilə emal olunan texnoloji prosesin bütün keçidlərinin (elementlərinin) paralel və ya kombinasiya edilmiş icrasını nəzərdə tutur (geyim detallarının və ya komponentlərinin presslənməsi, geyim komponentlərinin və ya detallarının pressləmə üsulu ilə birləşdirilməsi, həmçinin, pressləmə üsulu ilə detallarla yapışqanlı araların birləşdirilməsi).

Geyim istehsal prosesinin təkmilləşdirilməsi müxtəlif istiqamətlər üzrə həyata keçirilir: əl əməyi tələb edən əməliyyatların maşınla əvəz edilməsi; bir keçid vasitəsilə bir neçə əməliyyatı yerinə yetirən ardıcıl-paralel üsulların tətbiq edilməsi; paralel emal üsulunu tətbiq etməklə geyimin daha effektiv yığılmasına və istehsalına imkan verən yapışqan materialların və geyim detallarının yapışdırma metodu ilə birləşdirilməsi üsulunun geniş istifadəsi.

Tikiş məmulatlarının istehsal prosesini təkmilləşdirən ən perspektivli istiqaməti, mövcud çoxəməliyyatlı texnologiyaları azəməliyyatlı texnologiyaya, və yaxud tək prosesli texnologiyaya ilə əvəz etməkdir, hansı ki nəticədə, geyimin bütün və ya bir neçə komponentinin emalı və yığılması bir keçid əsasında həyata keçirilsin (buna yarımavtomatlarda kəsik ciblərin emalını, şalvarların yan tikişləri olmadan emalını və s. misal göstərmək olar). Müxtəlif növ geyimlər ilə müxtəlif materiallardan hazırlanan geyimlərin istehsalı prosesində oxşarlıq çoxdur. Lakin onların emal texnologiyasında böyük fərqlər mövcuddur. Bu fərqlər onların strukturlarının və istifadə olunan materialların xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Bəzi məmulat növləri və müxtəlif modellər üçün ardıcılıq sxemi dəyişə bilər, bəzi keçidlər isə iştirak etməyə də bilər. Necə ki, bütün modellərdə ciblər və yaxalıqlar olmur, yaxud pləş tipli məmulatlarda isə astar olmaya da bilər. Sxemdə bu keçidlər ikiqat xətlə göstərilir. Geyimin bəzi modelləri üçün keçidlərin tətbiq edilmə ardıcılığı dəyişə bilər. Qolu reqlan olan məmulatlarda əvvəlcə qol hissə emal olunur, sonra isə yaxalıq məmulatın boğaz hissəsinə bərkidilir. Kişi geyimlərinin istehsalı zamanı astarın üst qatla birləşdirilməsi, bir qayda olaraq, hissələrin emalından və yığılmasından sonra, qadın geyimlərində isə,

məmulatın son tamamlama işlərindən qabaq yerinə yetirilir. Sxemdə belə keçidlər ştrixlənmiş xətlərlə qeyd olunur.

Tikiş məmulatları istehsalının texnoloji prosesləri emal olunan materialla əmək alətlərinin mürəkkəb qarşılıqlı təsirini əks etdirir. Tikiş məmulatı texnologiyalarının əsas xüsusiyyətlərini belə bir sistem üzrə ayırd etmək olar: funksiyası, quruluşu, parametrləri (xüsusiyyətlər toplusu) və ətraf mühitlə əlaqəsi. İstehsal prosesi əsas, köməkçi və axın istehsalından ibarətdir. Texnoloji proses emal olunan obyektin (materialın, detalların, məmulatların) keyfiyyətinin dəyişməsinə özündə əks etdirən istehsal prosesinin əsas hissəsini təşkil etdirir. Tikiş məmulatlarının texnoloji ardıcılıqla emalı, detalların və hissələrin işlənməsi zamanı müəyyən ardıcılığa riayət edilməsini, həmçinin, işin yerinə yetirilmə şərtlərini müəyyən edən məlumatlar siyahısını əks etdirir. İcra olunan əməliyyatın texnoloji ardıcılıqla yerinə yetirilməsi üçün müasir texnoloji səviyyəyə uyğun, yüksək məhsuldarlığa malik olan xüsusi avadanlıqlardan istifadə etməklə qabaqcıl emal üsullarından istifadə olunur.

AZƏRBAYCANIN NEFT STRATEGİYASININ MAHİYYƏTİ VƏ FORMALAŞMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qasımli A.Ə.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Məlum olduğu kimi bu və digər ölkənin neft sənayesinin vəziyyətini qabaqcadan müəyyənləşdirən əsas amillərdən biri də neft ehtiyatlarının mövcudluğudur. Bundan başqa regionun əlverişli coğrafi şəraitdə yerləşməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan Azərbaycanın xüsusi yeri vardır. Ekspertlərin hesablamalarına görə dünyada neftin potensial ehtiyatları 540 milyard tona çatır. Sübut olunmuşdur ki, dünya neft ehtiyatlarının $\frac{3}{4}$ hissəsindən çoxu OPEK ölkələrində, yarisından çoxu isə 4 Orta Şərq ölkəsində - Səudiyyə Ərəbistanı, İran, Kuveyt və İraqdadır. Dünya neft ehtiyatlarının $\frac{1}{4}$ hissəsi və OPEK ehtiyatlarının $\frac{1}{3}$ hissəsi təkcə Ərəbistanın payına düşür.

XX əsrin ən böyük hadisələrindən birini Möhtərəm Prezidentimiz Heydər Əliyev cənabları tərəfindən Azərbaycanın neft strategiyasının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi təşkil edir. 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonar Azərbaycan dövləti hərbi təcavüz, daxili çəkişmələr və iqtisadi çətinliklərlə üzləşmişdir. 1993-cü ildə ümummilli lider Heydər Əliyevin ölkə rəhbərliyinə qayıdışından sonar qısa müddət ərzində sabitlik bərpa olundu və ölkənin iqtisadi imkanlarının səfərbər olunması, dövlətin malik olduğu təbii sərvətlərinin istismarına xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsədi ilə cəsarətli siyasi addımlar atıldı. Bu baxımdan Azərbaycanın neft və qaz ehtiyatlarının geniş miqyaslı istismarına xarici investisiyaların cəlb edilməsində 1994-cü ilinsentyabrın 20-də Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda "Azəri", "Çıraq", "Günəşli" yataqlarının birgə işlənməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında xarici neft şirkətləri ilə bağlanmış "Əsrin müqaviləsi" xüsusi yer tutur. Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə bağlanmış bu müqavilə Azərbaycan xalqının rifah halının yaxşılaşdırılmasında yeni dövrün əsasını qoydu. "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması ilə müstəqil Azərbaycan dövlətinin tarixində yeni milli neft strategiyası həyata keçirilməyə başlandı. Təməli ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan bu strategiyanın gerçəkləşməsi və beynəlxalq neftşir kətləri ilə sazişlərin imzalanması sayəsində ölkənin neft ehtiyatlarının istismarına çoxmilyardlı xarici investisiyalar cəlb edildi. Məhz bu müqavilədən sonar dünya dövlətlərinin Azərbaycan iqtisadiyyatına marağı artdı, ölkəmizin beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsinə güclü təkan verildi. Müqavilənin imzalanması ilə xalqımızın öz sərvətləri üzərində sahiblik hüququ bir daha təsdiq edildi və eyni zamanda Azərbaycan iqtisadiyyatının dünyaya açıq olması bir daha nümayiş etdirildi. "Əsrin müqaviləsi"nin bağlanması Azərbaycanın bir dövlət kimi tanınmasına, onun dünya iqtisadi sistemində qoşulmasına və beynəlxalq aləmdə mövqeyini möhkəmləndirilməsinə şərait yaratdı. Beynəlxalq neft sazişlərinin imzalanması ilə neft sazişlərində iştirak edən şirkətlərin dövlətləri ilə səmərəli və 18 qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın inkişafı üçün əsaslı təməl quruldu, ölkənin geosiyasi mövqeyinin daha da möhkəmlənməsi, dünya iqtisadiyyatına integrasiya prosesinin sürətlənməsi üçün şərait yarandı.

Ümummilli liderin neft strategiyasının tərkib hissələrindən biri də neft marşrutlarının alternativliyinə nail olmaq idi. Neft marşrutlarının alternativliyi Azərbaycanın hər hansı bir dövlətdən iqtisadi asılılığına son qoymaqla yanaşı ölkəmizin milli mənafeyinə cavab verirdi. Bütün bu amilləri nəzərə alan ümummilli lider Heydər Əliyev davamlı təzyiqlərə baxmayaraq müdrik və uzaq gören qərar qəbul etdi. 1996-cı ildə martın 8-

də Azərbaycan Prezidenti H.Əliyev və Gürcüstan Prezidenti E.Şevardnadze Tiflisdə Bakı-Supsa neft kəmərinin çəkilməsi barədə razılığa gəldilər. ABŞ, ARDNŞ və Gürcüstan hökuməti arasında bağlanmış 3 tərəfli müqavilələrdə Azərbaycan Azəri, Çıraq, Günəşli yataqlardan çıxan ilkin Azərbaycan neftinin daşınmasını Bakı-Supsaneftkəməri vasitəsi ilə nəqlini nəzərdə tuturdu. Ümummilli lider Heydər Əliyevin müəllifi olduğu "Yeni neft strategiyası"nın əsas istiqamətlərindən biri Azərbaycanın enerji resurslarının dünya bazarına hansı marşrutlarla çıxarılması sayılmalıdır. Hal-hazırda Xəzər nefti 3 marşrutla Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Novorosiysk, Bakı-Supsa neft kəmərləri vasitəsi ilə dünya bazarına çıxarılır. Azərbaycanın mənafeələrinin uzun müddətli şəkildə qorunması, geniş miqyaslı beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı, regionda neft hasilatının artması ilə əlaqədar neftin dünya bazarlarına nəqlinin təmin edilməsi məqsədi ilə strateji əhəmiyyətli Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri layihəsinin gerçəkləşməsi üçün gərgin işlər həyata keçirilmiş, aparılan danışıqlar uğurla nəticələnmişdir.

“KƏND TƏSƏRRÜFATI” ADLI 41 SAYLI MÜHASİBAT UÇOTUNUN BEYNƏLXALQ STANDARTLARININ TƏTBİQİ

Qasimov C.A.

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Bazar iqtisadiyyatının hökm sürdüyü müasir dövrdə, müxtəlif təsərrüfat sahələrində mühasibat uçotunun yeni prinsiplər və tələblərə uyğun aparılması aktual məsələyə çevrilmişdir. Ölkəmizdə də, xüsusilə qeyri-neft sektorunda hesabatlılığın və şəffaflığın təmin edilməsi məqsədilə Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarından istifadə edilir. Kənd təsərrüfatı adlı 41 nömrəli beynəlxalq standartın tətbiqi, ölkəmizdə kənd təsərrüfatında mühasibat uçotunun inkişafına təkan verməkdədir. Bu Standartın məqsədi kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə bağlı uçot qaydalarının və açıqlamaların müəyyən edilməsidir. Bu Standart, Uçot Qaydaları nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikasının Mühasibat Uçotu haqqında Qanununun 10-cu maddəsinə əsasən maliyyə hesabatlarını hazırlayan kommersiya təşkilatları tərəfindən tətbiq edilir. Mühasibat uçotunu tənzimləyən qüvvədə olan normativ-hüquqi aktlar ilə bu Milli Mühasibat Uçotu Standartı arasında ziddiyyət yarandığı halda, hazırkı Standart tətbiq edilir. Bu Standart, kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə əlaqəli olarsa, aşağıdakılara tətbiq olunacaqdır:

(a) bioloji aktivlər;

(b) məhsul yığımı anında kənd təsərrüfatı məhsulları; və

(c) 34-35-ci maddələrdə göstərilənlərlə əhatələnmiş hökumət subsidiyaları.

Bu Standart tətbiq olunmur: (a) kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə əlaqəli torpağa (bax. “Torpaq, tikili və avadanlıqlar üzrə” 7 №-li və “Daşınmaz əmlaka investisiyalar üzrə” 27 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartları); və (b) kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə əlaqəli qeyri-maddi aktivlərə (bax: “Qeyri-maddi aktivlər üzrə” 12 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartı). Bu Standart yalnız məhsul yığımı anında müəssisənin bioloji aktivinin yetişdirdiyi kənd təsərrüfatı məhsuluna şamil edilir. Bundan sonra, “Ehtiyatlar üzrə” 8 №-li Milli Mühasibat Uçotu Standartı və ya digər tətbiq oluna biləcək standart tətbiq olunur. Nəticə etibarilə, bu Standart məhsul yığımından sonra kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ilə məşğul olmur.

Bu standartda istifadə edilmiş əsas anlayışlar aşağıdakı mənalara ifadə edir: Kənd təsərrüfatı fəaliyyəti bioloji aktivlərin satış, kənd təsərrüfatı məhsulları və ya əlavə bioloji aktivə bioloji transformasiyasının müəssisə tərəfindən idarə edilməsi deməkdir. Kənd təsərrüfatı məhsulu müəssisənin bioloji aktivlərindən yığılmış məhsuldur. Bioloji aktiv canlı heyvan və ya bitkidir. Bioloji transformasiyaya bioloji aktivlərdə keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliklərinə səbəb olan yetişmə, cinsin korlanması, istehsal və törəmə prosesləri daxildir. Bioloji aktivlər qrupu canlı heyvan və bitkilərin cəmidir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının yığımı bioloji aktivdən və ya bioloji aktivin ömrü prosesinin kəsilməsindən alınan maddədir. Kənd təsərrüfatı fəaliyyəti müxtəlif fəaliyyət növlərini əhatə edir; məsələn, mal-qara və meşə yetişdirilməsi, illik və ya çoxillik məhsul yetişdirilməsi, meyvə bağları və plantasiyalar, gülçülük və su təsərrüfatı (balıq və təgələri də daxil olmaqla). Müəyyən ümumi xüsusiyyətlər bu müxtəliflik icində mövcuddur:

(a) Dəyişə bilmə qabiliyyəti. Canlı heyvan və bitkilər bioloji transformasiyaya uğrayırlar;

(b) Dəyişikliyin idarə edilməsi. Rəhbərlik prosesinin baş tutması üçün şərtləri artırmaq və ya ən azı sabitləşdirməklə bioloji transformasiyaya yardımçı olur (məsələn, qida səviyyəsi, rütubət, temperatur, məhsuldarlıq və işıq). Belə idarəetmə kənd təsərrüfatı fəaliyyətini digər fəaliyyət növlərindən fərqləndirir.

Məsələn, idarəolunmayan mənbələrdən məhsul yığmaq (beləki, okeandan balıq ovlama və meşələrin qırılması) kənd təsərrüfatı fəaliyyəti deyildir;

(c) Dəyişikliyin ölçülməsi. Bioloji transformasiyanın gətirdiyi keyfiyyətdə dəyişiklik (məsələn, genetik keyfiyyət, sıxlıq, yetişkənlik, piy qatı, protein, və liflərin möhkəmliyi) və ya kəmiyyət (məsələn, nəsil, çəki, kub metr, lifin uzunluğu və ya diametri və tumurcuqların sayı) gündəlik idarəetmə qaydasında ölçülür və müşahidə olunur.

Bioloji transformasiya aşağıdakı nəticələrə gətirib çıxarır:

(a) (i) Artım vasitəsilə aktivlərin artımına, (ii) nəslin korlanmasına və ya (iii) nəsil artımına;

(b) çay yarpağı, yun və süd kimi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı.

Kənd təsərrüfatı fəaliyyətində nəzarət, məsələn mal-qaranın hüquqi mülkiyyəti və möhürlənməsi və ya alqısı, doğulması və ya süddən ayrılması zamanı mal-qaranın hər hansı digər şəkildə işarələnməsi ilə sübut edilə bilər. Gələcək səmərə adətən mühüm fiziki əlamətlərə görə qiymətləndirilir. Bioloji aktiv ilkin tanınmada və hər balans hesabatı tarixində, satışa hazır anda qiymətləndirilmiş dəyər çıxılmaqla, özünün ədalətli dəyərində, 30-cu maddədə təsvir olunmuş və ədalətli dəyərin etibarlı əsasla qiymətləndirilə bilməməsi halları istisna olmaqla, qiymətləndiriləcəkdir. Müəssisənin bioloji aktivindən əldə edilmiş kənd təsərrüfatı məhsulu, məhsul yığını anında və satışa hazır anda qiymətləndirilmiş dəyər çıxılmaqla özünün ədalətli dəyəri ilə qiymətləndiriləcəkdir. Belə qiymətləndirmə “Ehtiyatlar üzrə” 8 №-li Milli Mühəsibat Uçotu Standartı və ya digər tətbiq oluna biləcək Standart tətbiq olunarkən həmin tarixə olan dəyərdir. Satışa hazır anda qiymətləndirilmiş dəyərə broker və dilerlərin komissiyaları, tənzimləmə agentliklərinə və əmtəə birjalarına olan ödəmələr və transfer vergiləri və rüsumlar daxildir. Satışa hazır anda qiymətləndirilmiş dəyərə nəqliyyat və bazara aktivlərin daşınması ilə əlaqədar xərclər daxil deyildir. Bioloji aktivin və ya kənd təsərrüfatı məhsullarının ədalətli dəyərinin müəyyən edilməsinə, mühüm əlamətlərə uyğun bioloji aktivlərin və ya kənd təsərrüfatı məhsullarının qruplaşması ilə yardımçı olmaq olar; məsələn, yaş və ya keyfiyyət. Müəssisə bazarda istifadə olunan qiymətin əsasına təsir edən müvafiq əlamətləri seçir. Müəssisələr bioloji aktivləri və ya kənd təsərrüfatı məhsullarını gələcək tarixlə satmaq üçün tez-tez müqavilə bağlayırlar. Müqavilə qiymətləri ədalətli dəyərin müəyyən olunmasında münasib deyildir, çünki alıcı və satıcı sövdələşməyə girərkən ədalətli dəyər cari bazarı əks etdirir. Nəticə etibarilə, bioloji aktivin və ya kənd təsərrüfatı məhsullarının ədalətli dəyəri müqavilənin mövcudluğuna görə uyğunlaşdırıla bilməz. Bəzi hallarda, bioloji aktivin və ya kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı müqaviləsi, “Qiymətləndirilmiş öhdəliklər, şərti aktivlər və şərti öhdəliklər üzrə” 10 №-li Milli Mühəsibat Uçotu Standartında müəyyən edildiyi kimi, ağır şərtlə müqavilə ola bilər. Ağır şərtlə müqavilələrə 10 №-li Milli Mühəsibat Uçotu Standartı tətbiq olunur. Əgər bioloji aktiv və ya kənd təsərrüfatı üçün fəal bazar mövcuddursa, həmin bazarda qoyulmuş qiymət həmin aktiv üçün ədalətli dəyərin müəyyən edilməsi üçün məqbuldur. Əgər müəssisənin müxtəlif fəal bazarlara çıxışı varsa, o zaman müəssisə daha münasibindən istifadə edir.

YUMA PROSESİ ZAMANI YUYUCU VASİTƏLƏRİNİN YUYUCU TƏSİRİ VƏ KEYFİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

Qasimov H.V.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Yuyucu təsir dedikdə hər şeydən əvvəl çirkin bu və ya digər vasitələrin köməyi ilə çıxarılması başa düşülməlidir. Yağ əsasında hasil edilən sabunların istehsal və tətbiq tarixinin xeyli qədim olmasına baxmayaraq tədqiqatçılar uzun zaman yuma prosesi haqqında əsaslı nəzəri məlumat vermək üçün çalışmış, lakin buna yalnız son zamanlarda müvəffəq olmuşlar. Yuma prosesi zamanı sabunlu məhlulun yuyucu təsir mexanizmini izah etmək üçün bir sıra tədqiqat işləri aparılmış və bu barədə müxtəlif nəzəriyyələr tərtib edilmişdir. Kraft və Donan apardıqları tədqiqatlardan sonra çirki təmizləməkdə işlədilən yuyucu vasitələrin etdiyi yuyuculuq təsirini, onun məhsulda köpük əmələgətirmə, islatma və emulsiya yaratma qabiliyyətindən bilavasitə asılı olduğunu müəyyən etmişlər. Lakin onlar bu əlamətlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olması haqqında heç bir fikir söyləyə bilməmişlər.

1828-ci ildə Berselliuz, sabunun yuyuculuq təsirinin hidroliz hadisəsi ilə əlaqələndirmişdir. O, belə hesab edirdi ki, suda həll olan sabun tədricən ionlara ayrılıb hidroliz olur və nəticədə sərbəst qələvi əmələ gəlir. Əmələ gəlmiş qələvi çirkin içərisində olan yağları sabunlaşdırır və bunun nəticəsində həmin yağlar sabunda həll olaraq parçanın lifləri üzərində asanlıqla ayrılır.

Bu nəzəriyyənin qüsurlarını rus alimi N.Qrbovski 1875-ci ildə yazmış olduğu «Yuma zamanı sabunun təsiri məqaləsi» adlı əsərində göstərmişdir. Qrbovskiyə görə həmin nəzəriyyənin yaranmasının başlıca səbəbləri bunlardır. Yuyulma zamanı gedən hidroliz prosesi çox zəif olsa da, əmələ gələn sərbəst əsas, miqdarca yağvari çirkərlərin sabunlaşması üçün kifayət edə bilməz.

1. Bu nəzəriyyəyə sabunlaşma qabiliyyəti olmayan digər çirk növlərinin yuyulub təmizlənmə mexanizmini izah edə bilmir.

2. Bir çox yuyucu vasitələr vardır ki, onlar yuma zamanı nəinki neytral, hətta turş məhlullarda da heç bir hidroliz etmədən sabunlaşmaya məruz qalaraq çirki təmizləyir.

Alman alimi Qiller yuma zamanı sabun məhlulunun islatma qabiliyyətinin elə bir xüsusi rol oynamadığını göstərmişdir. Lakin bu sahədə aparılan bir çox tədqiqatlar, yuma prosesinin islatma qabiliyyətindən də asılı olmasını müəyyən etmişdir. Yuyucu vasitələr və səthi aktiv maddələrin yuyuculuq təsiri haqqında ən müasir və düzgün nəzəriyyə rus alimləri tərəfindən verilmişdir. Həmin alimlərdən P.A.Rebinder, D.A.Rojdestvenski, B.N.Tyutyunnikov və başqalarını göstərmək olar.

P.A.Rebinder ilk dəfə olaraq, maksimal yuyuculuq təsiri üçün lazım olan kritik konsentrasiyanı müəyyən etmişdir. Bu nəzəriyyəyə görə sulu məhlulun yuyuculuq təsirinin effektivliyi başlıca olaraq, yuyucu vasitənin səthi aktivlik dərəcəsi və əmələ gəlmiş emulsiya layının mexaniki davamlılığından, özlülüyündən və habelə islatma qabiliyyətindən asılıdır. Hazırda yuma prosesinin mexanizmləri izah etmək üçün akademik S.A.Rebinder və onun əməkdaşları tərəfindən təcrübi yolla müəyyən olunub. İrəli sürülmüş nəzəriyyə bu sahədə tədqiqat işləri aparan bütün alimlər tərəfindən qəbul edilməklə ən müasir nəzəriyyə hesab edilir.

Bu nəzəriyyəyə görə yuma prosesi başlıca olaraq üç əsas mərhələ üzrə gedir:

1. Yuyulan səthdən çirk hissələrinin qopması;

2. Qoparılmış çirk hissəciklərinin yuyulmuş səthə yenidən çöküb yapışmasına imkan verməyib, məhlulda saxlanması;

3. Ayrılmış çirk hissəciklərinin yuyucu məhlula keçərək orada həll olunması.

Yuyucu vasitələrin yuyuculuq təsirini düzgün dərk etmək üçün birinci növbədə bizi əhatə edən müxtəlif əşyaların və xüsusən çürbəcür parça növlərinin nə ilə, necə çirklənməsi və habelə çirklənmiş maddənin səthi ilə çirk hissəcikləri arasındakı əlaqə ilə tanış olmaq lazımdır. Çirk əmələgətirici maddələrdən başlıca olaraq toz, müxtəlif piy və yağları tərləmə nəticəsində ayrılan maddələri, neft məhsullarının və s. göstərmək olar. Suyun səthi gərilməsinə azaldan maddələrə səthi aktiv maddələr deyilir.

Müasir nəzəriyyə belə hesab edir ki, hər hansı yuyucu maddədə başlıca olaraq iki xassə;

1.Səthi aktiv olmalı;

2.Elastiki, özlü və həm də möhkəm absorbasiya pərdəsi əmələ gətirə bilməlidir.

Aparılmış tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, qatılığı 0,5% olan yuyucu məhlulun əmələ gətirdiyi köpükdə sabunun miqdarı 30%-dən çox olur. Yuma prosesində köpüklənmə dərəcəsinin çox olması vacibdir.

TƏBİİ BALIN KEYFİYYƏTİNİN EKSPERTİZASI

Qasimova A.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı və elmi-texniki əlaqələrin genişləndirilməsi standartlaşmaya diqqətin daha da artmasına səbəb olmuşdur. İnsan fəaliyyətinin elə bir sahəsi tapılmaz ki, orada standartlaşma olmasın. Xammalın və materialların keyfiyyətinə verilən tələblər kəskin sürətdə artır. Belə olan şəraitdə standartlaşmanın məqsədi məhsul keyfiyyətini yaxşılaşdırmaqdan və onun səviyyəsini təmin etməkdən ibarətdir. Bir qayda olaraq standartlarda qoyulan tələblər təcrübədə nail olunmuş tələblərin səviyyəsindən yüksək olmalı, dünya texnikası və texnologiyasının perspektiv səviyyəsinə cavab verməlidir.

Ekspertiza obyektini götürdüyümüz təbii balın keyfiyyəti DÖST 19792-74-ün tələblərinə əsasən, aşağıdakı göstəricilərə görə qiymətləndirilir:

tərkibində -

suyun niqdarı – 21%-dən çox olmayaraq;

bərpa olunan şəkərin miqdarı – 79%-dən az olmayaraq (quru maddəyə görə);

saxarozanın miqdarı – 7%-dən çox olmayaraq (quru maddəyə görə);

diastaza ədədi - 5 ml-dən az olmayaraq 1%-li nişasta 1q. susuz maddəyə görə;

1 kq. balda qalayın miqdarı – 0,1 mq-dan çox olmayaraq;
oksimetilfurfurol reaksiyasına – mənfi cavab;
mineral və metal qarışıqlarına icazə verilmir.

Balın istehsalçılardan və qablaşdırıcı müəssisələrdən qəbulu DÖST 19792-74-ün tələblərinə və Baş baytarlıq idarəsinin təsdiq etdiyi baytarlıq-sanitariya ekspertiza qaydalarına əsasən keçirilir. Tədqiqat işimizin adından da məlun edir ki, ekspertiza obyektimiz təbii baldır. Balı orqanoleptiki və laboratoriya müayinələrindən keçirməklə, onun keyfiyyəti təyin edilir. Orqanoleptiki üsulla balın rəngi, iyi, dadı, qatılığı və içərisində mexaniki qarışıqların olub-olmaması yoxlanılır. Birinci növ bal şəffaf, sarımtıl çalarlı, tutqun qəhvəyi rəngdə olur. Çəmənlik (poliflor) balı ən keyfiyyətli bal sayılır. Bəzi növ balın dadı azca acıya çalır.

Bal çox acı, turş və başqa dadı malik olmamalıdır. Balın kəşafəti duru və bərk ola bilər. Təzə süzülmiş bal yarımmayə şərbətəbənzər konsistensiyalı olur. Saxladığıca bal qatılaşır. Balın mexaniki qarışıqları təbii və kənar-yad qarışıqlara ayrılır. Təbii qarışıqlara ölmüş arı və sürfələr, onların qalıqları, yad mexaniki qarışıqlara isə taxta qırıntısı, qum, bitki qalıqları və s. aiddir. Balın keyfiyyət göstəricilərinin laboratoriya üsulları ilə yoxlanılması vacibdir. Belə yoxlamada çiçək və ya gəzəngi balın olması, tərkibində suyun miqdarı, turşuluğu, ferment aktivliyi müəyyən edilir. Bal 60°S-də qızdırıldıqda onun tərkibində diastaza, katalaza və s. müalicəvi əhəmiyyətli fermentlər keyfiyyətini itirir.

Laboratoriya yolu ilə balın tərkibində zəhərli bitkilərin toksinlərini (azali, rələnlon və s.) və zəhərli kimyəvi maddələri də yoxlamaq lazım gəlir. Belə tələbi müəyinə üçün bal baytarlıq – bakterioloji laboratoriyalarına göndərilir. Balın müalicəvi xüsusiyyətə malik olması sayısız miqdarda xəstəliklərin bal vasitəsi ilə müalicə edilməsinə imkan yaradır. Bu məqsədlə alınan balda suni qarışıqların olması yol verilməzdir. Lakin hazırda belə saxtakarlıqlara çox rast gəlinir. Kənar suni qarışıqların olmasını müəyyən etmək üçün sınaq şüşəsinə qabın dibindən götürülmüş bal nümunəsi tökülür, sonra ona distillə edilmiş su əlavə edilib həll edilir. Bal təmizdirsə şəffaf olur, təmiz deyilsə çöküntü alınır.

Tərkibində nişastanın olmasını müəyyən etmək üçün distillə edilmiş suda qarışdırılıb həll edilmiş bal nümunəsinə bir damcı yod məhlulu əlavə edilir. Əgər bala nişastalı maddə qarışdırılıbsa onda məhlul göyümtül rəngə boyanır. Balda nişasta patkasının olmasını müəyyən etmək asandır. Belə bal yaxıcı-suvaşqanlı olur, həm də xarlanır. Bunu dəqiqləşdirmək üçün bir hissə bala 3 hissə distillə edilmiş su qarışdırılıb ona özünün dördəbiri qədər 96°-li etil spirti əlavə edib çalxalamaq lazımdır. Balda qarışıq olduqda, ağ süd rəngli məhlul alınır. Belə məhlulu bir qədər saxladıqda yarımsəffaf yaxıcı kütlə (dekstrin) çöküntüsü alınır. Balın tərkibində patka olmadıqda isə məhlul şəffaf, ancaq spirtlə balın qarışığı yerində çətinliklə sezilən bulanıqlıq əmələ gəlir ki, bu bulanıq məhlulu çalxaladıqda yox olur.

Şəkər parkasının balda qarışığını müəyyən etmək üçün, suda hazırlanmış 5-10%-li bal məhluluna gümüş nitrat əlavə olunur. Ağ rəngli xlorlu gümüş çöküntüsü alındıqda bu halda qarışıq olduğunu göstərir, təmiz olduqda çöküntü vermir. Bunu başqa üsulla təyin etmək üçün distillə suda hazırlanmış 5q. 20%-li bal məhluluna 2,5q. qurğuşun asetat və 22,5 sm³ metil spirti əlavə edilir. Xeyli sarımtıl-ağ çöküntünün əmələ gəlməsi balda şəkər patkasının olduğunu göstərir. Balda təbaşir qarışığı olmasını müəyyən etmək üçün suda həll edilmiş bal nümunəsinə bir neçə damcı hər hansı turşu yaxud sirkə əlavə etmək lazımdır. Balın tərkibində təbaşir olduqda məhlul qaynayır və ondan karbon qazı çıxır. Bütün bu sayılan metodikalar keyfiyyətli təbii balın təyin edilməsinə imkan yaradır.

HƏLLOLAN “NESCAFE CLASSIC” QƏHVƏSİNİN KEYFİYYƏT EKSPERTİZASI

Qasımova S.B.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Təbii həllolan qəhvə təbii qovrulmuş qəhvədən alınan ekstraktın qurudulması yolu ilə əldə edilir. Həllolan qəhvələr toz şəkilli, qranulalı və sublimasiya edilmiş növlərə bölünür. Ticarət şəbəkələrində realizə olunan həllolan qəhvə növlərindən 43 %-i qranulalı, 29 %-i toz şəkilli, 28 %-i isə sublimasiya edilmiş qəhvələrdir. İstehsal texnologiyasına görə ən bahalı həllolan qəhvə sublimasiya edilmiş, ən ucuz isə toz şəkilli həllolan qəhvə hesab olunur. Hətta ticarət şəbəkələrində realizə olunan sublimasiya edilmiş həllolan qəhvənin qiymətinin (manatla) qranulalı həllolan qəhvədən 2 dəfə baha olduğunu müşahidə etmişəm.

“Bakı ticarət şəbəkəsində realizə olunan qəhvənin istehlak xassəsi və keyfiyyətinin ekspertizası” dissertasiya mövzusunda götürülmüş tədqiqat obyektlərindən biri həllolan **“NESCAFE CLASSIC”**

qəhvəsidir. Elmi tezisdə həllolan “NESCAFE CLASSIC” qəhvəsinin keyfiyyət göstəricilərinin ekspertizasından söz açacağıq.

Dissertasiya mövzusunun əsas məqsədi ticarət şəbəkəsində realizə olunan qəhvələrin keyfiyyət göstəricilərini təyin edərək standartlarla müqayisə etməkdir. Təbii həllolan qəhvənin aşağıdakı keyfiyyət göstəriciləri qiymətləndirilmişdir:

–Orqanoleptiki (sensor);

–Fiziki-kimyəvi (instrumental);

“NESCAFE CLASSIC” təbii həllolan qəhvənin orqanoleptiki (sensor) keyfiyyət göstəricilərini DÖST 51881-2002 standartının tələblərinə əsasən təyin etmişik. Sensor keyfiyyət göstəricilərini qiymətləndirməzdən öncə qablaşdırma vahidinin və etiketinin xarici görünüşün və vəziyyətinə vizual olaraq baxış keçiririk. Buraya markalanman dəqiq, parlaq olması, silinməyən, insan orqanizmi üçün zərərsiz boyalardan istifadə edilməsinə və texniki sənədlərin tələblərinə uyğunluğuna fikir veririk.

Xarici görünüş və rəngini gündüz işığında və ya süni lüminesensiya işığında, ağ kağızın üzərinə bərabər qatda yayaraq vizual qiymətləndiririk. Dad və aromasını nümunədən qəhvə içkisi hazırlayıb iyləmək, sonra isə dadmaqla təyin edirik. Aromatı həm quru halda, həm də içki hazırlamaqla müəyyən edə bilirik. Aparılan tədqiqatın nəticəsi aşağıdakı cədvəl 1-də öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 1.

Keyfiyyət göstəriciləri	“NESCAFE CLASSIC”
Xarici görünüşü	Müxtəlif ölçü və formalı kobud səthli hissəciklər
Rəng	Tünd-qəhvəyi
Dad və aroması	Güclü qəhvəyə xarakterik dad və aromata (ətrə) malikdir

Fiziki-kimyəvi keyfiyyət göstəricilərinin ekspertizasını xüsusi laboratoriya şəraitində aparırıq. Bu zaman həllolan qəhvəni ilk öncə qablaşdırma materialından azad edir, daha sonra isə müvafiq cihaz, material və avadanlıqlardan istifadə etməklə ekspertizanı həyata keçiririk.

“NESCAFE CLASSIC” həllolan qəhvənin fiziki-kimyəvi keyfiyyət göstəricilərindən nəmliyin (DÖST 15113.4-77), külün kütlə payı (DÖST 15113.8-77), ekstraktlı maddələrin (DÖST 32775-2014), kofeinin miqdarı qiymətləndirilmişdi. Metal qatışıqlarının miqdarının təyin edilməsi də fiziki-kimyəvi keyfiyyət göstəricilərinə daxildir. Maqnit tutucunun köməkliyi ilə analiz edilən zaman həllolan qəhvədə hər hansı bir metal qırıntıları aşkar edilməmişdir. Aparılan tədqiqatın nəticəsi aşağıdakı cədvəl 2-də öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 2.

Həllolan “NESCAFE CLASSIC” qəhvəsinin fiziki-kimyəvi keyfiyyət göstəriciləri

Keyfiyyət göstəriciləri	“NESCAFE CLASSIC”
Kofeinin miqdarı	0,6 %
Nəmliyin miqdarı	4,5 %
Turşuluq (pH)	5 %
Külün miqdarı	5,5 %
Ekstraktlı maddələrin miqdarı	40 %

Ümumi nəticə olaraq qeyd etmək istərdim ki, qəhvə məhsulları ölkəmizə ancaq xaricdən idxal edilən məhsul olduğundan keyfiyyət ekspertizası ciddi şəkildə aparılmalıdır.

TURİZMİN ÖLKƏNİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Qasımzadə R.N.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Müasir dünyada turizm bütün sosial infrastrukturun inkişafına birbaşa və dolayı təsir göstərən sosial-iqtisadi fenomen hesab olunur. Müasir turizm nəqliyyat və sosial xidmətlərin yüksək səviyyədə inkişafına əsaslanaraq, onu iqtisadiyyatın yüksək gəlirli sektoru halına gətirir. Dünya Turizm Təşkilatının (DTT) məlumatlarına görə, bu gün turizm dünya iqtisadiyyatının ən gəlirli və dinamik sahələrindən biridir. Səmərəliliyi ilə, yalnız neft hasilatı və emalı sənayesindən geri qalır. Turizm dünya qlobal milli məhsulun təxminən 6%-ni, dünya investisiyalarının 7%-ni, dünya istehlak xərclərinin 11% -ni və bütün vergi gəlirlərinin 5% -ni təşkil edir. Bu baxımdan bir çox ölkələrdə turizm sənayesi dövlət dəstəyi ilə aktiv şəkildə inkişaf edir. Son illər ərzində bu sahə daha da yüksəlmiş və günbəgün genişlənir. Xüsusən, dünya sosializm sistemi iflasa uğradıqdan sonra keçmiş sosialist ölkələrində, o cümlədən Sovet İttifaqından qopub ayrılmış dövlətlərdə turizm xidmətləri bazarının inkişaf etdirilməsinin vacibliyi ön planda dayanır. Azərbaycan həmin ölkələrdən biridir və burada da turizm xidmətləri bazarına diqqətin artırılması onun inkişaf strategiyasının işlənilib hazırlanması, qanunvericilik bazasının yaradılması, bu sahə üçün mütəxəssislərin hazırlanması qarşısında duran problemlərdir. Turizm ümumi xidmətlər sektorunda əsas sahə olub, dünya üzrə xidmətlər ixracında 30 faiz paya malikdir. Turizm sənayesinə daxil olan müəssisələr əsasən nəqliyyat, səyahətlərin təşkili, turizm informasiyaları, yaşayışla təminat və s. kimi xidmətlər təklif edirlər.

Turizm sosial-iqtisadi mahiyyəti, onun sahə, funksional vəzifələri bu sahənin tədqiqi sahələrini və uyğun metodiki aspektləri uyğunlaşdırılır. İlkin mövcud turizmin kompleks təminatı bu sahəyə olan tələbatla müəyyənləşir. Ümumiyyətlə, müşahidələr göstərir ki, turizm dövlətlərin, xalqların sosial, iqtisadi, mədəni, maarif və beynəlxalq münasibətlərinə bilavasitə təsir edən mühüm fəaliyyət kimi qəbul edilir. Belə ki, turizmin inkişafı millətlərin sosial-iqtisadi inkişafından asılı olub, insanın məhsuldar çalışması üçün ciddi humanitar xarakter daşıyan asudə vaxt çərçivəsində fəal istirahət, məzuniyyət və sərbəst səyahət etmək imkanı əldə etməsindən asılıdır. Turizm sektoru və xidmətləri insanların bir ölkədən digər ölkəyə hərəkətini stimullaşdırır ki, bu da yekunda dünya xalqları arasında integrasiyanı sürətləndirməklə dünyəvi sülhün möhkəmləyinə təkan verir. Eyni zamanda, turizmin özü də, məhz bu sabitlik və sülhdən çox asılıdır.

Nəhayət, turizmin iqtisadi problemlərinə yanaşmalarda ölkədaxili turizmlə beynəlxalq turizmi eyniləşdirən və fərqləndirən əlamətlərə xüsusi fikir vermək lazımdır. Məsələn, hər hansı bir bölgədə turist yerləşdirən fiziki şəxslər və ya turist kompleksinə sahib olan firmalar üçün turistin mənsəyi önəmli deyil. Bundan fərqli olaraq, öz növbəsində, turizmin müxtəlif kriteriyalara görə təsnifatının böyük nəzəri və praktiki əhəmiyyəti vardır. Belə təsnifat, bir tərəfdən turizmin fenomenin daha dərinədən öyrənilməsinə xidmət edir, digər tərəfdən isə turist şirkətlərinin öz fəaliyyətlərini səmərələşdirməyə imkan verir. Araşdırmalar göstərir ki, turizmin inkişafına dair, eləcə də turizm anlayışının izahına dair nəzəri baxışlarda aktiv və passiv turizm anlayışlarından istifadə olunur. Belə ki, xarici turistlərin ölkəyə gəlməsi bu ölkə üçün aktiv turizm, ölkə vətəndaşlarının xarici ölkəyə turizm məqsədilə getməsi isə passiv turizm adlanır. Lakin bəzi məlumatlarda aktiv turizm dedikdə, istirahət prosesində turistin yüksək intensiv fəaliyyəti, passiv turizmdə isə zəif intensiv fəaliyyəti nəzərdə tutulur. Ümumilikdə isə, ayrı-ayrı meyarlara görə Ümumdünya Turizm Təşkilatı turizm növlərini aşağıdakı kimi təsnifləşdirir: ixtisaslaşdırılmış, konqres, rekreasiya, elmi, sosial, gənclik, ahıllar turizmi. Turizm fəaliyyəti ilə sosial, iqtisadi, ekoloji və s. sahələr qarşılıqlı təsirdə olur. Belə ki, turizm bu sahələrə və əksinə həmin sahələr də öz növbəsində ona təsir göstərir. Məhz müvafiq istiqamətlərdə həyata keçirilən sosial-iqtisadi tədbirlər nəticəsində regiona turist axını yaranır. Nəticədə turizm biznesi ilə məşğul olan həmin region ora axın edən turistlərdən mənfəət əldə edir, gəlir götürür. Qonaqlara xidmət edilməsindən əldə edilən gəlir ilkin kapital kimi həmin regionun sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynamaqla, regionun daimi sakinlərindən alınan gəlirlərdən həcm və mahiyyət baxımından daha çox əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, turizm biznesindən əldə edilən gəlir dövriyyəyə daxil olmaqla, tezliklə öz səmərəsini də verə bilər. Regionda daha çox xidmət satılırsa, bu halda əldə edilən mənfəətin həcmi də yüksək olacaqdır, yəni yerli istehsalın daha da gücləndirilməsi üçün geniş imkanlar yaranacaqdır. Eyni zamanda, turizm sektoru ekoloji baxımdan da region üçün əlverişli hesab edilir. Bu da turizm xidmətlərinin göstərilməsindən əldə edilən gəlirlərin bir hissəsinin landşaftın qorunub saxlanılmasına sərf edilməsilə mümkündür. Turizmin inkişafı kənd təsərrüfatı, tikinti və yerli sahibkarların yaratdığı iqtisadi potensialın istifadəsi ilə öz imkanlarını artırır.

Turizmin inkişafı sisteməlik nəzarət üzrə təmin olunur. Turizmin tədqiqində əsas səbəb və nəticə əlaqələri seçimlərin uyğunlaşması prinsipləri əsasında formalaşdırılır.

Aşağıdakı cədvəl vasitəsilə turizm üçün xarakterik sahələr üzrə əsas göstəriciləri təhlil edək.

Cədvəl.

Turizm üçün xarakterik sahələr üzrə əsas göstəricilər

	2013	2014	2015	2016	2017
Turizm üçün xarakterik sahələrdə çalışan işçilərin sayı, nəfər	40892	41886	49449	43477	46837
Turizm üçün xarakterik sahələrdə yaradılmış əlavə dəyərin həcmi, milyon manat	2080,2	2404,2	2437,3	2746,1	3151,0
Turizm üçün xarakterik sahələrdə yaradılan əlavə dəyərin ölkənin ümumi daxili məhsulunda xüsusi çəkisi, faizlə	3,6	4,1	4,5	4,5	4,5
Turizm üçün xarakterik sahələr üzrə qoyulan investisiyaların həcmi, milyon manat	1371,0 0	2204,0 0	1063,9	363,0	267,3

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi Azərbaycanda turizm üçün xarakterik sahələr üzrə əsas göstəricilər son 5 il ərzində artmışdır. Belə ki, təkcə 2016-cı illə müqayisə etsək, görürük ki, 2017-ci ildə turizm üçün xarakterik sahələrdə çalışan işçilərin sayı 3360 nəfər və yaxud 7,7%, yaradılmış əlavə dəyərin həcmi 4049 milyon manat və yaxud 14,7% artmışdır. 2013-cü illə müqayisədə isə turizm üçün xarakterik sahələrdə çalışan işçilərin sayı 5945 nəfər və yaxud 14,5%, yaradılmış əlavə dəyərin həcmi 10708 milyon manat və yaxud 51,4% artmışdır.

Azərbaycan Respublikasında “2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsinə dair sərəncam bu sahədə inkişaf meyillərinin dərinləşməsi üçün əlavə imkanlar açır. Proqramda turizm sənayesinin qeyri-neft sektorunun aparıcı sahələrindən birinə çevrilməsi üçün kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsində mühüm rol oynamışdır.

Bundan başqa Azərbaycanda 4 iyun 1999-cu il tarixində “Turizm haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və 29 dekabr 2017-ci il tarixində isə “Turizm haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir ki, bu qanunlarda da Azərbaycan Respublikasında turizm bazarının hüquqi əsaslarının bərqərar edilməsinə yönəldilmiş dövlət siyasətinin prinsipləri, turizm fəaliyyətinin əsasları müəyyən edilmişdir. Həmçinin, həmin qanunlara uyğun olaraq turizm sahəsində meydana çıxan münasibətlər tənzimlənir, sosial-iqtisadi inkişafı təmin edən vasitələrdən biri kimi turizm ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması qaydası müəyyənləşdirilir.

MÜƏSSİSƏLƏRDƏ DAXİLİ AUDİTİN PROBLEMLƏRİ VƏ ONLARIN BEYNƏLXALQ STANDARTLAR ƏSASINDA HƏLLİ YOLLARI

Qəniyeva A.V.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Son illərdə dünya iqtisadiyyatını bürümüş global maliyyə böhranı və onun yaratdığı problemlər müqabilində maliyyə hesabatlarının dəqiq və düzgün aparılmasında auditin rolu xeyli artmışdır.

Audit (yoxlama) – razılaşdırılmış audit kriteriyalarının yerinə yetirilmə səviyyəsini müəyyənləşdirmək məqsədilə, audit dəlillərini əldə edən və onları obyektiv qiymətləndirən sistemli, müstəqil və sənədləşdirilmiş prosesdir. Audit yoxlaması məcburi və ya könüllü (yəni, təsərrüfat subyektinin öz təşəbbüsü ilə) ola bilər. Öz maliyyə hesabatlarını dərc etdirməli olan təsərrüfat subyektləri üçün, habelə qanunla bilavasitə nəzərdə tutulmuş hallarda həyata keçirilməli olan audit məcburi, digər hallarda isə könüllüdür.

Auditlər növlərinə görə daxili və xarici olur. Dissertasiya işimin mövzusu “Müəssisələrdə daxili auditin problemləri və onların beynəlxalq standartlar əsasında həlli yolları” olduğu üçün burada daxili auditə üstünlük verilir.

Daxili audit – müəssisənin özü tərəfindən özündə aparılan, yəni adekvatlığına və uyğunluğuna əmin olmaq üçün müəssisədən öz sisteminin, prosedur və işlərinin tədqiqini tələb edən yoxlamadır.

Daxili audit cəmiyyətdə, müəssisələrdə etibarın bərpa olunmasını təmin edən bir strukturdur. Daxili audit – bütün müəssisə üzrə “əlaqə kanalını” təmin etməyə və yaxşılaşdırma imkanlarını üzə çıxarmağa

kömək edir. Daxili auditlər, həmçinin müəssisənin filiallarında da keçirilə bilər. Müəssisə öz daxili yoxlamasına rəhbərlik edir və idarəetmə sisteminin tətbiq olunan standartın tələblərinə uyğunluğunu əks etdirir. Daxili auditin nəticələrinin kənar təşkilatlar tərəfindən müəyyən tərəddüdlərlə qarşılanacağı gözlənilə bilər. Buna baxmayaraq, daxili auditlərdən sertifikatlaşdırmağa hazırlıq prosesində ikinci və üçüncü tərəflərin yoxlamalarına təşkilatın necə hazırlaşdığını müəyyənləşdirmək üçün istifadə oluna bilər.

Keyfiyyəti idarəetmə sistemi, ətraf mühiti idarəetmə sistemi, əməyin mühafizəsi və təhlükəsizlik texnikası üzrə idarəetmə sistemi və digər idarəetmə sistemləri üzrə dövrü olaraq daxili auditlər keçirilməlidir. Daxili audit – sistemin səmərəli tətbiqi və işləməsinin monitorinqi və yoxlanılması üçün əsas vasitələrdən biridir. Keyfiyyəti idarəetmə sistemini tətbiq etdikdən sonra rəhbərlik, bu sistemin necə işləməsi, sistemdəki qüsurların yerinin müəyyənləşdirilməsi ilə maraqlanmalı və onun səmərəliliyini qiymətləndirilməlidir. Daxili auditin nəticələri təşkilatın fəaliyyətinin təhlil olunması üçün qiymətli məlumat kimi rəhbərliyə düzəldici tədbirləri işləməyə, ayrı-ayrı proseslərin və bütövlükdə sistemin yaxşılaşdırılması imkanlarını üzə çıxarmağa kömək edir.

Daxili auditin aparılmasının məqsədi aşağıdakıları yoxlamaqdan ibarətdir:

- ✓ idarəetmə sisteminin qoyulmuş tələblərə uyğunluğu;
- ✓ idarəetmə sisteminin səmərəli tətbiq olunması və işçi vəziyyətdə saxlanılması.

Beləliklə, daxili auditin obyektı təşkilatın konkret əməkdaşlarının fəaliyyəti yox, bütövlükdə idarəetmə sistemidir. Daxili auditlərin aparılmasının adətən iki mərhələsi olur: adekvatlığın yoxlanılması və uyğunluğun yoxlanılması.

Adekvatlığın yoxlanılması zamanı sənədləşdirilmiş sistemin tətbiq olunan standartın tələblərinə adekvatlıq səviyyəsi müəyyənləşdirilir. Adekvatlığın yoxlanılması aşağıdakı kimi yerinə yetirilə bilər:

- müvafiq standartın tələblərinə sənədləşdirilmiş sistemin bu tələblərə aid olan hissələrini seçməklə baxılması;
- sənədləşdirilmiş sistemin bənd-bənd işlənməsi və standartın tətbiq olunan tələbləri ilə tutuşdurulması.

Üçüncü tərəfin bütün yoxlamalarında və ikinci tərəfin əksər yoxlamalarında yoxlamanın növbəti mərhələsi, birinci mərhələnin nəticəsindən asılı olur. Çünki, əgər idarəetmə sisteminin sənədləşməsi tətbiq olunan standartın tələblərinə adekvat deyilsə, onda yerlərdə fəaliyyətin bu sənədləşmədə qoyulmuş tələblərə uyğun gəlməsini yoxlamağın mənası yoxdur.

Uyğunluğun yoxlanılması mərhələsi isə sənədləşdirilmiş sistemin başa düşülməsi, tətbiq olunması və işçilər tərəfindən müdafiə olunması səviyyəsinin yoxlanılmasıdır.

Tətbiq olunan standart bu və ya digər fəaliyyəti həyata keçirmək üçün sənədləşdirilmiş prosedur tələb etmədikdə, uyğunluğun yoxlanılması həmin standartın tələblərinə uyğun aparılır. İqtisadiyyatın uğurla inkişaf etdirilməsində auditin əhəmiyyəti böyükdür. Bu sahədə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və beynəlxalq standartlar əsasında iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində aparılan islahatlar buna bariz bir nümunədir. “Müəssisələrdə daxili auditin problemləri və onların beynəlxalq standartlar əsasında həlli yolları” haqqında gələcəkdə daha ətraflı məlumatlar toplayıb öyrənməklə, bu mövzu haqqında dissertasiya işimin hazırlanmasında istifadə edəcəyəm.

MÜHASİBAT UÇOTUNUN MMUS TƏLƏBLƏRİNƏ UYĞUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

Qocayev E.F.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Bütün dünya ölkələrində müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətlərini xarakterizə edən uçotun həqiqi və etibarlılığını təmin etmək, onun idarəetmə vəzifəsinin yerinə yetirilməsində rolunu artırmaq məqsədilə mühasibat uçotunun hesablar planının yaradılması və təkmilləşmiş hesalar planının yaradılması və peşəkar mütəxəssislərin yüz illərlə diqqət mərkəzində olmuşdur.

1960-1980-cı illərdə beynəlxalq mühasibat uçotunun hesablar planının müxtəlif formalarda modeli yaranmışdır. Əmələ gəlmiş model aşağıdakı ərazilər üzrə xarakterizə olunur:

1. Avropa iqtisadi Birliyi hesablar planı;
2. Vahid Afrika Birliyinin hesablar planı;
3. Latın Amerikası dövlətlərinin hesablar planı .

Son illərdə beynəlxalq mühasibat uçotu sistemi və standartları üzrə yaradılmış hökumətlərarası, beynəlxalq və peşəkar təşkilatlar dünya ölkələri səviyyəsində mühasibat uçotunun hesablar planının tərtib olunmasını vacib məsələ kimi qarşıda qoymuşlar. Qəbul olunmuş hesablar planlarının xüsusiyyətləri aşağıdakı göstəricilərlə xarakterizə olunur. Bu sahədə Avropa İqtisadi Birliyinin (AİB) qəbul etdiyi hesablar planı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. AİB-nin qəbul etdiyi milli mühasibat uçotunun hesablar planının əsas vəzifəsi müəssisə fəaliyyətinin və onunla əlaqədar olan təşkilatların idarə edilməsinin daha da təkmilləşdirilməsi, səmərələşdirilməsindən və faydalı nəticələr əldə edilməsindən ibarətdir.

AİB-yə daxil olan ölkələr üçün tərtib olunmuş hesablar planının əsasını beynəlxalq milli mühasibat uçotu, standartları və hüquqi qanunlar təşkil edir. Hesablar planı AİB-nin 25 iyul 1978-ci ildə qəbul olunan Dördüncü Direktiva əsasında tərtib olunmuş və Avropanın 12 ölkəsində ərazi mühasibat uçotu tələblərinə uyğun olaraq gəlirlər və zərərlər hesablanması üzrə hesabatların tərtibinə cavab verir. Direktivdə hər bir şirkətin real vəziyyətini göstərən illik mühasibat hesabatının hazırlanması, o cümlədən şirkətin aktivinin, öhdəçiliklərinin, maliyyə vəziyyətinin, gəlir və zərərlərin hazırlanması vəziyyətləri müəyyən olunmuşdur.

Bununla yanaşı direktivdə müəyyən göstəricilər tərtibində dəyişikliklər edilməsinə dair təkliflər mümkün hesab edilmişdir. AİB ölkələrin Direktivdə müəyyən olunmuş bəzi tələblərin kiçik və orta şirkətlər tərəfindən icra olmasından azad edə bilər. AİB direktivasına görə birliyin üzvü olan bütün ölkələr müəyyən olunmuş mühasibat uçotunun formaları və prinsipləri əsasında qəbul olunmuş hesablar planından istifadə etməlidirlər. İstifadə üçün müəyyən olunmuş hesablar planının xarakterik göstəriciləri ilə tanışlıq üçün Fransada istifadə olunan hesablar planını nəzərdən keçirək.

Fransanın mühasibat uçotu hesablar planı dünya ölkələrində geniş istifadə olunur. Onun istifadə olunma prinsipləri dünyanın 80-dən artıq ölkəsində təcrübədə yoxlanılmış və özünün metodiki, həm də faydalılığına görə müsbət cəhətləri ilə fərqlənir. Fransanın hesablar planı və digər ölkələrin Mühasibat Uçotu Beynəlxalq Standartlar Komitəsinin müəyyən etdiyi norma və tələblərin uyğun tərtib olunan hesablar planları dünya ölkələrində uçotun İdarəetmə və Maliyyə uçotu üzrə ayrılıqda istifadə olunmasına əsaslı şərait yaradır. Fransanın ümummilli hesablar planı 10 rəqəmli kodlar üzrə təsnifatə bölünmüşdür. Əsas hesabların nömrəsi iki rəqəmdən ibarətdir. Onun birinci hesabının qrup nömrəsinin (yəni müəyyən qrup hesabların adını məsələn, «Kapiatl hesabı» üzrə 10-18 sayılı hesablar), ikinci hesabın adını, məsələn 10 sayılı hesab «Kapital hesab», 11 aylı «Keçən ilin nəticələri» və sairə göstərilir.

BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ BAZAR ARAŞDIRMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARININ ÖYRƏNİLMƏSİ

Mahmudova H.F.

Bakı Biznes Universiteti

Müasir, çağdaş dövrümüzdə bir çox bazar iqtisadi münasibət yolunu seçmiş olan ölkələrdə bazar araşdırılması məsələləri üzrə marketing fəaliyyəti milli institutlar və marketing tədqiqatları şəbəkəsi inkişaf edir. Marketing tədqiqatları istehlakçılar bölməsinin bütün tələblərini daha tam ödəmək nöqteyi-nəzərdən kommersiya-təsərrüfat fəaliyyət qərarlarının qəbulunu özündə əhatə etdirir. Bu, analitik proses funksiya kimi, bazar və ya istehlakçıları kompleks öyrənilməsinə istiqamətlənmiş prosesi olub, müəssisənin marketing fəaliyyəti bölməsinin mühüm cəhətləri üzrə vacib informasiyanın sistematiliyinin toplanması, işlədilməsi və təhlilini nəzərdə tutur. Azərbaycan ərazisində sahibkarlığın və özəl sahələrin bazar fəaliyyəti bölməsi üzrə marketing tədqiqatlarını üzrə bazar tədqiqatlarının aparılması işinin toplanmış təcrübəsi göstərir ki, hal-hazırda marketing tədqiqatları aparılmadan daxili və xarici bazarda satış işi problemini düzgün şəkildə həll etmək mümkün deyil. Müasir, çağdaş şəraitdə bazar iqtisadi münasibətlərində və sahibkarlığın əsas tələb işi öz fəaliyyətində nə istehsal edilsə onu satmaq deyil, ən vacibi nə satılırsa ona uyğun istehsal etmək prinsipinə əsaslanmalıdır. Marketing, bazar tədqiqatları nə vaxt, hansı çeşiddə, ölçüdə və miqdarda, hansı qiymətə kimin üçün, nə istehsal etməli, həmçinin mal yeridilişi işi və satış vaxtını işini müəyyən etməyə imkan verir.

Bazar araşdırılması istehlakçı təşkilatlarının və son istehlakçıların və ya əhəlinin tələbatlarının və ehtiyaclarının mübadilə köməyi vasitəsilə ödənilməsinə yönəlmiş fəaliyyət növüdür. Marketingin fəaliyyətinin bazar araşdırılması prosesi imkanlarından həm kommersiya fəaliyyətli və qeyri-kommersiya tipli ayrı-ayrı müəssisə, firma və təşkilatlar, həm də regional, sahəvi və dövlət səviyyəsində istifadə etdirilir. Qeyd etmək şərtdir ki, respublikamızı əhatəliyənlə hələlilik müasir marketingi əhatəliyənlə yalnız ayrı-ayrı prinsip

və metodologiyalar tətbiq edilir. Son zamanlar demək olar ki, Azərbaycan ərazisində bazarın münasibətlərinin inkişafı və onun xarici iqtisadi fəaliyyət mexanizmləri imkanlarının geniş vüsət alması bazar tədqiqatları işinə marağı xeyli artırmışdır.

Nəzərə almaq vacibdir ki, bazar münasibətlərinin öyrənilməsi, bazar araşdırılması işi, malların konkret növlərinin istehsal üzrə proqramının hazırlanması, uyğun olaraq kommunikasiyanın işinin və malların daşınmasının işinin dəqiq şəkildə təşkili, optimal qiymət olaraq və tariflərin uyğun olaraq müəyyən edilməsi, servis işi xidmətinin genişləndirilməsi, mal bazarlarının infrastrukturunun formalaşdırılması və fəaliyyəti marketingin əsaslarının tərkibinə daxildir. Marketing tədqiqatlarının prinsip və əsasları barədə dərinlən biliyə malik olmaq kommersiya risklərini azaltmağa, daha optimal variant və şərait seçməyə, rəqəbat şəraitində yüksək keyfiyyətli məhsul və xidmət göstərməklə istehsal və satışın mənfəətliliyini təmin etməyə, həmçinin sabit satış şəraitində müxtəlif istehlakçı qrupları üçün daha əlverişli satış qiymətini müəyyən etməyə imkan verir. Bazar şəraitində müasir marketing tədqiqatlarının əsas problemi yeni malların istehsalı və onların vaxtılı-vaxtında bazara çıxarılmasıdır. Firmanın inkişafı bazar münasibətlərinə çıxarılan yeni məhsulun uğur qazanmasından, onun müflisləşməsi və rəqəbat işi mübarizəsində davamsızlığı isə uğursuzluğundan asılıdır. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, marketing tədqiqatları və bazar araşdırılması işi bazar iqtisadiyyatının çağdaş vəziyyətini əks etdirən sistem kimi, sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində mütəxəssislərə müəyyən dərəcədə kömək etmək qabiliyyətinə malikdir.

Bu mövzunun ölkəmizdəki bir çox sayda mütəxəssislər tərəfindən tədqiq edilməsinə baxmayaraq yenə də bu sahədə uyğun müəyyən problemlər mövcuddur. Belə ki, iqtisadiyyatı yüksək səviyyədə inkişaf etmiş ölkələrdə bazarın araşdırılması işinin aparıcı tədqiqat işindən birinə çevrilməsinə baxmayaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatını əhatəliyə marketing, bazar tədqiqatları fəal tətbiq olunmur. Bunun da əsas səbəbi ölkədə yüksək ixtisaslılığa malik mütəxəssis marketoloqların çatışmazlığıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyinə əsasən:

- Sahibkarlıq fəaliyyəti işinin həyata keçirilməsində marketing – bazar tədqiqatlarının yeri və rolu müəyyənləşdirilmiş şəkildə, bundan əlavə marketing tədqiqatlarının, bazar araşdırılması firmaların fəaliyyətinin bazar yönümlüliyünün təmin edilməsi konsepsiyası olduğu əsaslandırılmışdır;
- Sahibkarlıq fəaliyyəti işi ilə məşğul olan firmalarda marketing planlaşdırılmasının həyata keçirilməsi proseduru öyrənilmişdir;

Bazarın tədqiqat işinin proseduru bazarın konyunkturasını və inkişaf xətti meylini öyrənməyə, orada baş verən dəyişiklikləri və onun yaxşılaşdırılması yollarını əvvəlcədən müəyyən etməyə imkan verir. Lakin bu, bütünlükdə marketing tədqiqatlarının məzmununu müəyyən edən problemlərin yalnız bir hissəsidir. Mütəxəssislərin nəzəri və praktiki araşdırmaları təsdiq edir ki, firmada bütün marketing, bazar tədqiqatları əsasən iki mərhələdə həyata keçirilə bilər:

- Müəyyən dövr üçün marketing, bazar araşdırılmasının kompleksi elementlərinin qiymətləndirilməsi;
- Proqnoz işi göstəricilərinin hesablanması.

Marketing, bazar tədqiqatlarında proqnozlaşdırması işinin həm bütünlükdə əhatəliyə təşkilatın, həm də onun marketing, bazar fəaliyyətinin məqsədi və inkişafı strategiyası işinin hazırlanmasında tətbiq edilir. Ümumiyyətlə götürsək, marketing bazar araşdırılması nəzəriyyəsi və dünya təcrübəsi sübut edir ki, firmanın fəaliyyətində marketing tədqiqatlarının yuxarıda qeyd edilən vacib istiqamətlərdən mürəkkəb istifadə daha uyğundur. Ancaq bu çox kompleks prosesdir. Mütəxəssislər marketing, bazar tədqiqatlarının vacib istiqamətlərinin qısa məzmununu aşağıdakı kimi izah edirlər. Bazarın tədqiqat işi bu, Azərbaycan ərazisində firmanın marketing, bazar tədqiqatlarının daha geniş yayılmış və əlverişli istiqamətidir. Burada vacib məqsəd mülkiyyət işi formasından asılı olmayaraq bütün dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrinin fəaliyyətini əhatəliliyini müəyyən etmək üçün bazar şəraiti haqqında məlumat əldə etməkdir.

Xarici ölkələrin və Azərbaycanın Respublikasının marketing, bazar tədqiqatları sahəsində mütəxəssislərinin fikrinə görə, bazar tədqiqatları, bazar araşdırılması aparmadan məqsədli bazarın seçilməsi, satış həcmnin müəyyən edilməsi, bazar fəaliyyətinin proqnozlaşdırılması və planlaşdırılması ilə əlaqədar mühüm qərarların qəbulu üçün zəruri olan hər növ informasiyanı sisteməlik olaraq toplamaq və təhlil etmək mümkün deyildir. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi, elmi-texniki, demoqrafik, ekoloji, qanunvericilik və digər amillərdəki dəyişikliyin təhlili daxil olmaqla bazarın inkişaf meyli və prosesləri bazar tədqiqatlarının obyektinə hesab edilir. Bazarı tədqiqat işini etməklə onun quruluşu, tutumu, satış işi dinamikası, rəqəbatın və konyunkturanın vəziyyəti müəyyən edilir, bazarın inkişaf proqnozu, konyunktura fəaliyyətinin meylinin qiymətləndirilməsi istiqaməti, konyunktura fəaliyyətinin aparılmasının daha faydalı üsulu və yeni bazara çıxış imkanları öyrənilir, həmçinin bazarların segmentləşdirilməsi, başqa cür desək məqsədli bazarların

seçilməsi həyata keçirilir. Beləliklə, bazarın öyrənilməsi marketing tədqiqatlarının əsas istiqamətlərindən və ya obyektlərindən biri kimi, müəssisənin marketing, bazar fəaliyyətinin təhlilini nəzərdə tutur.

İstehlakçıların tədqiqı işinə gəldikdə isə marketing tədqiqatlarının bu istiqamətdə aparılması istehlakçıların mal seçilməsinə də əsaslandığı həyəcanlandırıcı amillərin bütün kompleksini müəyyən etməyə və öyrənməyə imkan verir. Nəzərə almaq vacibdir ki, istehlakçıların gəlirləri, sosial vəziyyəti, yaş quruluşu, təhsili və digər xüsusiyyətlər onların tədqiqı obyekti fəaliyyəti kimi fərdi istehlakçıların, ailələrin, ev təsərrüfatın, həmçinin təşkilatlarını əks etdirir. İstehlakçıların tərəfinin tədqiqının predmeti bazarda istehlakçı davranışı və onu müəyyən edən amillərin əsaslandırılmasından ibarətdir. Rəqibləri tədqiq etməklə rəqib müəssisələr arasında əməkdaşlıq imkanlarını öyrənmək və bazarda üstünlüyü təmin edən zəruri məlumatı əldə etmək mümkündür. Bu məqsədlə rəqiblərin güclü və zəif tərəfləri təhlil edilir, bazarda onların payı (yeri və ya xüsusi çəkisi) və istehlakçıların marketing vasitələrinə reaksiyası öyrənilir.

Marketing tədqiqatlarını əhatəliyə bazar araşdırılması bu istiqaməti rəqiblərin maddi tərəfi, maliyyə və əmək ehtiyatlarını öyrənməyi tərəfi, həmçinin onların fəaliyyətinin idarə edilməsinin təşkilini zəruri edir. Tədqiqatın son nəticəsi bazarda daha əlverişli vəziyyətə nail olmaq imkanları və yollarının seçilməsindən ibarətdir. Bir çox şirkətlər marketing strategiyalarının biznes üçün olduqca əhəmiyyətli olduğunu anlasalar da, heç də hamısı marketing strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsinə yetərinə diqqət ayırmır. Halbuki düzgün hazırlanmış marketing strategiyası şirkətin hədəf müştəri kütləsinə hansı mesajı necə çatdıracağını və bununla da ümumi biznes planında yer alan strateji məqsədlərə necə nail olacağını aydın təsvir etməlidir. Həmçinin effektiv marketing təşkilatının fəaliyyəti üçün vacib olan bütün əməliyyat məsələlərini - rollar, proseslər, vaxt və maliyyə resurslarını - əhatə etməlidir. Güclü marketing strategiyasına sahib olan şirkətlər öz söylərini planlaşdırılmış şəkildə biznesin inkişafına və mənfəətin artırılmasına yönəldə bilirlər. Təşkilat məqsədini müəyyənləşdirəndən sonra bu məqsədə çatmaq üçün marketing strategiyasını hazırlayır.

ÜZÜMDƏN ALINAN YEYİNTİ MƏHSULLARI VƏ ONLARIN SƏCİYYƏSİ

Mehdiyeva A.B.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Üzüm və üzüm məhsulları qədim zamanlardan azərbaycanlıların həyat və məişətində əsas yerlərdən birini tutur. Üzümdən dadlı qida məhsulu, habelə şəfəverici təbii dərman kimi istifadə edilmişdir. Azərbaycan xalqı ən qədim zamanlardan üzümdən hazırlanmış dadlı-ləzzətli şirə və şərbətlərdən istifadə etmişdir. Üzüm və üzümdən alınan yeyinti məhsulları insana gümrahlıq verir, onu sağlamlaşdırır, iştahasını artırır. Üzümdən kişmiş, bəkməz (doşab), cele, riçal, marmelad, must, pasta, povidlo, səməni halvası, üzüm kompotu, üzüm mürəbbəsi, üzüm şirəsi, turşashirin, sirkə, isgəncəvi, abqora, qoraba, çurçxela, üzüm cemi, üzüm şərbəti istehsal edilir. Bu məhsulların bəzilərinin qısa səciyyəsini veririk.

Üzümdən ən çox hazırlanan məhsullardan biri kişmişdir. Ağ və qara kişmiş üzüm növünü günəş altında qurutmaqla kişmiş alırlar. Müəyyən edilmişdir ki, kişmişin tərkibində şəkərin miqdarı 76-80%-ə qədərdir. Naxçıvanın məşhur qırmızı kişmiş üzümünün qurusunun tərkibində isə 80%-dən çox şəkər, 5,5%-dək C vitamini vardır. İri giləli tumlu üzüm qurusu mövüc adlanır.

BƏKMƏZ (doşab) – üzüm şirəsindən bişirilir. Doşabı hazırlamaq üçün yetişmiş üzümü əzib şirəsini çıxarırlar. Şirəli maye təqribən yarısına qədər qaynadılıb qatılaşdıqda doşaba çevrilir. Üzüm doşabı başqa meyvələrdən hazırlanmış doşabdan ətirli olur.

JELE –üzümdən hazırlanan şirniyyatdır. Jele hazırlamaq üçün iri giləli üzüm sortları daha yaxşıdır.

RİÇAL – öz şirəsində bişirilmiş meyvə-giləmeyvə məhsuludur. Onun tarixi də çox qədimdir. Burada meyvə-giləmeyvə şəkər şərbətində deyil, həmin meyvə-giləmeyvənin qatılaşdırılmış şərbətində bişirilir. Ən çox üzüm və tudan hazırlanır. Hazır riçalın tərkibində üzüm şəkərinin miqdarı 65%-dən az olmamalıdır.

MARMELAD – meyvə-giləmeyvədən, jele əmələgətirici maddələr əlavə etməklə hazırlanan qənnadı məmulatıdır. Yaxşı jele əmələ gəlsin deyə, bir qayda olaraq üzüm şirəsinə qabığı ilə xırda yonqar şəkildə doğranmış heyva və şəkər qatılır.

MUST – tam yetişmiş üzümdən alınan təzə sıxılmış üzüm şirəsidir. Üzümün Avropa və hibrid sortlarından istehsal edilir. Müalicəvi qidalanmada geniş istifadə olunur.

ÜZÜM PASTASI - əzilmiş üzüm gilələrinin şəkərsiz bişirilməsindən alınan yeyinti məhsuludur.

ÜZÜM POVIDLOSU – sürtgəcdən keçirilmiş üzüm qılələrinin qatı şirin kütlə halına qədər bişirilməsindən alınan yeyinti məhsuludur.

SƏMƏNİ HALVASI – bəkməz və qoz qatılmaqla hazırlanan halva növüdür. Üzərinə qoz ləpəsi yapışdırılaraq bəzədilir.

ÜZÜM KOMPOTU – hazırlamaq üçün üzümün iri giləli, turşaşirin, qalın qabıqlı, bərk ətliyi olan ağ süfrə sortlarından istifadə edilir.

ÜZÜM MÜRƏBBƏSİ – hazırlamaq üçün iri və orta ölçülü, bərk ətirli ağ üzüm sortları götürülür. Üzüm sortlaşdırılır, yuyulur, giləlenir və üzərinə 45-50%-li qaynar (70-80°S) şəkər şərbəti tökülüb 3-4 saat saxlanılır. Üzüm mürəbbəsi 10 saat saxlamaqla 3 dəfəyə bişirilir.

ÜZÜM ŞİRƏSİ – tam yetişmiş və saf üzüm gilələrindən presləmə üsulu ilə alınan pasterizə edilmiş spirtsiz içkidir. Üzüm şirəsi təbii şəkər əlavə edilmədən və şəffaflaşdırılmış çeşiddə, üç əmtəə sortunda – markalı, əla və I sort istehsal edilir.

Üzümçülüyn meydana gəlməsi və inkişafı ilə əlaqədar hələ qədim zamanlardan üzümdən sirkə də alınırlar. Sirkədən Azərbaycanda geniş yayılmış isgəncəvi adlı içki şərbət hazırlayırlar.

ÇURÇXELA – qatılaşdırılmış üzüm şirəsinə un, fındıq, badam və kişmiş əlavə etməklə hazırlanan Şərq şirniyyatıdır. Çurçxela turşaşirin, xoşagəlməli dadı və zərif ətə malikdir. Çurçxela əsasən, Qafqazda hazırlanır. Kaketin, imertin və başqa sortları daha çox yayılmışdır.

ÜZÜM CEMİ – üzüm gilələrinin şəkərli palda əmələ gələnə qədər bişirilməsindən alınan yeyinti məhsuludur. Üzüm cemi tort, piroq və başqa şirniyyatların hazırlanmasında istifadə olunur.

ÜZÜM ŞƏRBƏTİ – təbii üzüm şirəsinə şəkər əlavə etməklə alınan yeyinti məhsuludur. Üzüm şərbətinin dadı şirin və ya turşaşirin olur, çöküntüsüz şəffaf mayedir. Üzüm şərbətinin qidalılıq dəyəri tərkibində şəkərin çox, eləcə də ətirli və boya maddələrinin olması ilə izah edilir. 100q.üzüm şərbəti 1026-1030 kcoul enerji verir.

Göründüyü kimi, Azərbaycanda üzüm və ondan hazırlanan çeşid-çeşid şirniyyatlar, dadlı, ləzzətli, insan səhhəti üçün xeyirli içki və şərbətlər, müxtəlif adda, müxtəlif dadda ərzaq məhsulları əsrlərdən bəri xalqımızın gündəlik zəruri tələbatını ödəməklə yanaşı, məişətimizdə başlıca yer tutmuşdur. Üzüm və ondan hazırlanan məhsullardan vaxtında və müntəzəm surətdə istifadə edilərsə, orqanizmin əhəmiyyətli qida maddələrinə olan tələbatı ödənilər, uzun ömür sürmək, sağlam olmaq üçün əlverişli şərait yaranmış olar.

BOYA NÖQSANLARI, ONLARIN YARANMA SƏBƏBLƏRİ, QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ ARADAN QALDIRILMA QAYDALARI

Mehdiyeva S.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müasir dövrdə neft emalı və kimya sənayesi lak və boya məhsullarının istehsalı sahəsində ən əhəmiyyətli və geniş tətbiq sahələrinə malik sənaye qurumlarından biridir. İstər yaşadığımız və ya işlədiyimiz yaşayış və inzibati binaların daxili və xarici divarları, istərsə də mebel və istifadə etdiyimiz avtomobillərin səthinin müxtəlif örtük vasitələri ilə örtülməsi çox vacib və xüsusi əhəmiyyət tələb edən məsələlərdəndir. Səthin boyalarla örtülməsinin əsas səbəbi səthi xarici təsirlərdən qorumaq, ömrünü uzatmaq və dayanıqlığını artırmaqdır. Gündəlik həyatda istifadə olunan boya son dərəcə mühüm bir qoruyucu örtük maddəsidir. Bu gün iqtisadiyyatın əsasını təşkil edən və müasir cəmiyyətin inkişafının əsasını təşkil edən sənayeləşmə əldə olunan üstünlüklərlə yanaşı, bir sıra həllini gözləyən problemlər də gətirmişdir. Yaşayış sahələrinə baxdığımızda hər yerdə boya ilə qarşılaşırıq. Boyama səbəbləri çox fərqli olmasına baxmayaraq, onların ümumi məqsədləri var. Bəziləri görüntünü yalnız estetik baxımdan gözəlləşdirmək üçün boyayır. Bəziləri gözəl görüntünü əldə etməklə yanaşı, digər məqsədlər səbəbi ilə məmulatı boyayır.

Boyama əməliyyatları sənayenin bütün sahələrində əvəzolunmazdır. Demək olar ki, sənayenin bir çox sahələrində - tekstil, maşın, tikinti, avtomobil, ağac, gəmi və s. sahələrində boyama işləri ilə qarşılaşırıq. Hər hansı bir səthə boya çəkilməsi zamanı və ya sonrasındadır bir çox boya qüsurlarına rast gəlirik. Bu qüsurları aradan qaldırmaq üçün bir çox üsullar tətbiq olunur.

Metal səthdə meydana gələn boya qüsurları aşağıdakılardır:

- boyanın axması və süzülməsi (sallanması);
- boyanın dəliklənməsi;
- səthin narıncı olması;

- boya təbəqəsinin qırışması;
- boya səthinin tutqunlaşması;
- su ləkəsi;
- səthə çəkilməmiş boyanın soyulması;
- çatlama və s.

İnşaatda daxili və xarici fəsadların boyanmasında yaranan boya qüsurları aşağıdakılardır:

- təbaşirlənmə;
- rəngin solması;
- qabıqlanma;
- çatlama;
- zəif yapışma;
- kiflənmə;
- rəngin parlaqlığının azalması;
- qırışma;
- ağarma və s.;

Boyanın axması xoşagəlməz görünüşlərə səbəb olan şaquli səthlərdə hər hansı bir axın davranışına verilən addır.

Bu qüsurlar axıcılığın çox olmasından, səthə çəkilən boya maddəsinin özlülüyünün çox aşağı olmasından qaynaqlanır və tətbiq əsnasında boya təbəqəsinin sobada qurudulması zamanı da meydana gələ bilər.

Portağallanma qüsuru. Səthlərə tətbiq olunan son qat boyada boyanın pis yayıldığı üçün portağal qabığı səthinə bənzər bir görünüşün meydana gəlməsinə portağallanma deyilir. Boyanın axınının zəif olmasına görə də portağallanma qüsuru baş verə bilər. Qabarcıqlı və ya yumru rəngli görünüşlər, atılmayan boya və ya lakın düz nazik pərdə qatına axıdılmaması səbəbindən meydana gələ bilər. Boya, tətbiq olunduğu səthə yayılmasını tamamlamadan içindəki solventlərin (həllədicilərin) uçması səbəbindən, yenə səthlərdə portağal qabığını xatırladan çıxıntılarla qarşılaşa bilərik. Portağallanmağa aşağı axıcılıq adı da verilir. Buradakı aşağı axıcılıqdan nəzərdə tutulan hadisə qatılığın yüksək olmasıdır.

Qabarcıqlaşma. Boya təbəqəsinin içərisində ya da altında olan qaz və ya mayelərin boyanın yapışma qüvvətindən daha böyük bir təzyiq meydana gətirməsi qabarcıqlanmağa gətirib çıxarır. Buna daha çox soba boyalarında rast gəlinir. Zəif səthin hazırlığı, katodik ayrılma, səthin çirkliliyi və s. səbəbi ilə meydana gələn ən sadə yapışma problemidir. Qabarma vəziyyəti daha çox gəmilərin sualtı hissəsi, ballast sistemləri və nəqliyyat ya da anbar rezervuarlarının içləri kimi maye içinə batmış boyalarda, eyni zamanda, yüksək rütubətli yerlərdə rast gəlinir. Səthdə regional aderans (quru plyonka təbəqəsinin qabarma nəticəsində səthdə dayana bilmə qabiliyyəti) itkisi və alt səthdən boya qatı qalxması nəticəsini yaradan qabarcıqlıqları da qabarcıqlanmaya nümunə göstərə bilərik. Tropik bölgələr və ya isti sahil bölgələri, qabarcıqlanmanın ən sıx rast gəlinəndi yerlərdir. Qabarcıqlanma boyanın tam yapışmamasından meydana gələn örtük qüsurdur.

Qırışma. Quruma müddətində tərəfindən həcmcə daralmağa başlayan təbəqənin üst hissəsində olan və elastikliyi itirmiş nazik təbəqənin həcmcə daralmağa bağlı olaraq qırışıq görünüş alması nəticəsində meydana gəlir. Üst qat boyası və ya lakın tətbiq edilməsi, müvafiq astar boya və ya doldurucu lakın istifadə edilməməsi, zəif qurudulmuş boya və ya lak üzərində tətbiq edilməsi, uyğun olmayan boya tinerinin istifadə edilməməsi, bir-biri ilə uyğunlaşmayan boyaların üst-üstə çəkilməsi qırışlara səbəb olur.

Təbaşirlənmə. Hava şəraitinə məruz qalmış boya təbəqəsinin səthində rəngin solmasına səbəb tozun olmasıdır. Bir dərəcəyə qədər boya təbəqəsinin təbaşirlənməsi normal olsa da, boyanın nazik təbəqəsinin həddindən artıq eroziyası çox təbaşirlənmə ilə nəticələnə bilər. Rəngin nazik pərdəsində tozlu qat yaranır. Rəng dəyişikliyi və solma baş verə bilər. Təbaşirlənmə dərəcəsi pigment konsentrasiyasına və bağlayıcı növünə görə dəyişir. Təbaşirlənmə epoksilə kimi bəzi boyaların ümumi xarakteristikası kimi də tanınır.

Ağarma qüsuru. Son qatın tətbiqindən sonra plastik dolgu və ya stoper yüklü sahədə rəng dəyişikliyi baş verir. Ümumiyyətlə, bu daha "açıq" rəngdə bir yamaq kimi görünür. Xüsusilə açıq-mavi, yaşıl səthli metal rənglərə təsir edə bilər. Dolğu maddəsi daha çox möhkəmləndirici ilə qarışdırıldıqda, sərtləşdiricinin tərkibindəki peroksidin miqdarının çox olması son qatın rənginin ağarmasına səbəb olur. Bundan başqa, çox aşağı keyfiyyətli doldurucu materialların istifadəsi zamanı ağarma prosesi yaranə bilər. Ağarmanın qarşısını almaq üçün rəngləniləcək səthə fərqli boyaların hopmasına mane olmaq lazımdır.

Çöküntülər. İstifadədən əvvəl mayədə pigmentin və bərk maddələrin çökməsini müəyyən etmək məqsədilə istifadə olunur. Saxlama zamanı olur. Qarışdırıldıqdan və ya tətbiq edildikdən sonra çöküntülər müxtəlif sahələrdə müxtəlif rənglər yarada bilər. Köhnə anbar, ağır pigmentli məhsullar, formulyasiya qüsurlarının və ya məhsulun çirklənməsi nəticəsində meydana gəlir. Sink zəngin astarların ümumi

problemdir. Boya durulaşdırılmış vəziyyətdə uzun müddət saxlanıla bilər. Qarışdırma aparatındakı komponentlər yaxşı qarışdırılmamış ola bilər. Anbardakı temperatur çox aşağı və ya temperatur fərqləri çox böyük ola bilər.

TİKİNTİ MATERIALLARININ XAMMAL BAZASININ ÖLKƏNİN İQTİSADI İNKİŞAFINDA ROLU

Məlikzadə E.A.

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Ağır sənayenin əhatə dairəsinə daxil olan tikinti-inşaat sektoru qara və əlvan metallurgiya və maşınqayırma sənayesi ilə kapitaltutumlu, əməkəttüblü və materialtutumlu xassələrinə oxşardır. Tikinti-inşaat sənayesinin xammal bazasını əsasən qara və əlvan metallurgiya sənayesində olduğu kimi faydalı qazıntı əhəmiyyətli, lakin qeyri-filiz tərkibli materiallar təşkil edir. Bu sənayenin inkişaf səviyyəsi ərazinin inşaat xarakterli mineralların yayılma səviyyəsindən asılıdır. Qədim və ənənəvi materiallarla yanaşı, “sənaye inqilabı”ndan sonra beton, polad və plastmaslar kimi yeni tikinti materialları hazırda geniş şəkildə istifadə edilməkdədir. İstehsal prosesindən asılı olaraq tikinti materialları təbii (daş, çınqıl, qum, taxta və s.) və süni (səment, emulsiya, pastalar və s.) növlərə bölünür⁴.

Respublikanın bir sıra bölgələrində aparılan geoloji tədqiqat işlərinin nəticəsində bir çox qeyri-filiz faydalı qazıntı və tikinti materialları yataqları aşkar edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin 01.01.2006-cı il üzrə statistik rəqəmlərinə əsasən dövlət balansında həmin il üçün 323 tikinti-inşaat materialları yataqları, o cümlədən 59 mişar daşı, 22 üzlük daşı, 101 gil, 16 səment xammalı, 27 tikinti daşı, 76 qum-çınqıl, 17 qum, 3 bitumlu süxurlar və 2 perlit, pemza yataqları qeydə alınmışdır. Dövlət balansında qeydə alınmış 59 mişar daşı yataqlarının 48-i əhəngdaşı, 9-u tuf və tuf qumdaşı, 1-i qumdaşı və 1-i travertin yatağıdır. Daha bir əhəmiyyətli tikinti materialı olan üzlük daşlarının qeyd edildiyi kimi 22-si, o cümlədən 2 əhəng daşı, 12 mərmərləşmiş əhəngdaşı, 1 porfir, 2 travertin, 1 tuf, 1 qabbro, 2 konqlomerat və 1 tesenit yatağı məlumdur. Respublikanın tikinti ehtiyatları balansında 101 kərpic-kirəmid, keramzit, aqloporit və tikinti keramikası istehsalına yararlı gil yataqları da qeydə alınmışdır. Səment xammalı üçün yararlı 16 yataq aşkarlanmışdır. Tikinti daşlarından əhəngdaşı və qırmadaş ehtiyatları 27 yataqda toplanmışdır. Bundan əlavə 76 qum-çınqıl qarışığı, 17 qum yatağının mövcud olması da müəyyənləşdirilmişdir. Daş Salahlı, Göygöl və Bəylər yataqlarında habelə son illərdə aparılan geoloji-kəşfiyyat işləri nəticəsində aşkarlanan Şamaxı-Qobustan zonasında bentonit gili ehtiyatları yayılmışdır. Bu yataqlardan Daş Salahlıda yerləşən ehtiyatlar hasil olunur, Bəylər yatağının isə sənaye əhəmiyyətli ehtiyatları hesablanmışdır. İstehsalatda keramika xammalı kimi istifadə edilən və 3 yatağı aşkarlanmış Çovdar çini daşı yatağı müəyyən edilmişdir. Texnoloji tədqiqatların nəticəsində məlum olmuşdur ki, Çovdar yatağının çini daşı incə keramika istehsalına tam yararlıdır. Hacıvəlli, Hökməli, Şərqi Zeyid, Yasamal və Zeyid yataqlarında şüşə istehsalında istifadə olunan kvarts qumlarının ehtiyatları yayılmışdır. İslənd şpatı radiotexnikada, cihazqayırma sənayesində, hərbi sənayedə geniş istifadə olunur. Kiçik Qafqazın şimal-şərq hissəsində, daha dəqiq Xanlar, Daşkəsən, Qazax rayonları ərazisində yayılan, saxsı məmulatlar və odadavamlı kərpic istehsalında istifadə olunan odadavamlı və çətinəriyən gillərin yataqları məlumdur. Naxçıvan MR-sı ərazisində odadavamlı məmulatların istehsalı üçün yararlı kaolinlər, kaolinləşmiş süxurlar, gillər çox geniş yayılmış və müəyyən dərəcədə turş suya davamlı kanalizasiya boruları, keramik məmulatlar, santexnika üçün fayans, incə keramika istehsalına yararlı olmaları öyrənilmişdir¹.

2015-ci ildə dünya tikinti materialları bazarının ümumi həcmi 890 milyard ABŞ dollarına çatması gözlənilmişdir. Bu məqamda əsasən səment, kərpic, beton, qum, xüsusi aqreqatlar və çınqıl məhsullarının bazarı nəzərdə tutulmuşdur. Son illər ərzində bu məhsullar arasında ən dinamik şəkildə inkişaf edən bazar segmenti səment bazarı olmuşdur. Belə ki, 2010-cu ildə səment bazarının həcmi 200 milyard ABŞ dollarına qədər çatmışdır ki, bu da ümumi tikinti məhsulları bazarının 1/3 hissəsini təşkil edir. Tikinti materialları istehsalı üzrə Çin Xalq Respublikası dünyada ən böyük istehsalçı və istehlakçı ölkədir. Belə ki, 2013-cü ildə dünyada 4 milyard ton səment istehsal edilmişdirsə, onun 2.5 milyard tonu Çində istehsal olunmuşdur. Bundan əlavə, dünya üzrə istehsal olunan 1.6 milyard ton poladın da 779 milyon tonu Çinin payına düşür. Çinin tikinti və tikinti materialları sahəsinin ümumi həcmi 2011-ci ildə 1.8 milyard trilyon ABŞ dolları təşkil etmiş və 2007-ci ildəki göstərici (782 milyard ABŞ dolları) ilə müayisədə 2.4 dəfə artımın olduğu müşahidə edilmişdir⁵.

Məlumdur ki, son illərdə Azərbaycanda böyük həcmli tikinti və infrastruktur layihələri həyata keçirilməkdədir. 2009-2013-cü illərdə ümumi tikinti işlərinin həcmi 2.5 dəfə artmış, 3.4 milyard manatdan 8.7 milyard manata qədər yüksəlmişdir. Qeyd edilməlidir ki, bu tikinti işlərinin əksər hissəsi (66.2%) yeni tikinti və yenidənqurma işlərinə aiddir. Eyni zamanda, tikintidə və tikinti materialları sahəsində artan iş həcmi və tələbatın nəticəsində bu sahələrdə işçi qüvvəsinin artması da müşahidə edilmişdir. Beləliklə də, 2009-2013-cü illər ərzində işçilərin sayı 66 min nəfərdən 101.4 min nəfərə kimi, yəni 65% artmışdır. Bunlardan 9.6 min nəfər birbaşa tikinti materialları istehsalı üzrə 220 müəssisədə çalışır. Ümumilikdə tikinti materiallarının istehsalı üzrə dinamika müsbət şəkildə artmışdır. Buna görə də 2015-ci ilin göstəricilərinə əsasən son 10 il ərzində istehsal 3.4 dəfə artaraq, 458.3 milyon manata çatmışdır. Tikinti materialları sənayesi müəssisələri tərəfindən 2014-cü 458.3 milyon manatlıq məhsul istehsal edilmişdir. Emal sənayesində məhsul istehsalının strukturunda bu sahənin payı 6.0% olmuşdur. Bundan əvvəlki illə müqayisədə bu sahə üzrə məhsul istehsalında 22.2% artım qeydə alınmışdır. Əvvəlki ilə nisbətən əsas məhsul istehsalı üzrə sement istehsalı 40,5% artaraq 2979.0 min ton, betondan yığma tikinti konstruksiyaların istehsalı 23.9% artaraq 34.2 min m³, hörmə üçün hazır beton qarışığının istehsalı 21.7% artaraq 1675.6 min ton, asfalt istehsalı 2.9% artaraq 402.4 min ton olmuşdur. 2015-ci il yanvarın 1-nə kimi müəssisələrin anbarlarında 23.1 milyon manat həcmində və ölkə sənayesi üzrə hazır məhsul ehtiyatının 8.9 faizi qədər hazır məhsul ehtiyatı olmuşdur. 2015-ci ilin yanvar-fevral aylarında tikinti materialları sənayesi sahəsində istehsal edilmiş məhsulların həcmi 24.0 faiz artaraq 59.6 milyon manat təşkil etmişdir.

TOXUCULUQ MALLARININ KEYFİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN ÜSUL VƏ VASİTƏLƏRİ

Məmmədli S.Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İstehlak malları içərisində toxuculuq malları həm istehsal həcminə və həm də çeşid mürəkkəbliyinə görə xüsusi yer tutur. Sənayenin müxtəlif sahələrinin sürətli inkişafı bu qrup malların və çeşid quruluşunun əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsinə səbəb olur. Bununla yanaşı, istehlakçıların həyat səviyyəsinin və həyat tərzinin günü-gündən yaxşılaşması onların bütün istehlak mallarına olduğu kimi toxuculuq mallarına olan tələbatının da artmasına səbəb olmuşdur. Bütün bunlar toxuculuq sənayesində çalışan mütəxəssislər və bu sahənin inkişafı ilə məşğul olan alimlərin qarşısında çox böyük vəzifələr qoyur. Toxuculuq mallarının istehlakçı tələbinin tam ödənilməsi üçün əsas məsələlərdən biri onların yerli və beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun istehsal olunaraq yüksək keyfiyyət tələblərinə cavab verməsidir.

Toxuculuq mallarının keyfiyyəti digər xalq istehlakı mallarının keyfiyyəti kimi mühüm xalq təsərrüfatı əhəmiyyətinə malikdir. Məlum olduğu kimi, parça mallarının keyfiyyəti istehsal prosesi nəticəsində formalaşır və ondan olan məmulatların istismarı zamanı meydana çıxır. Qeyd etmək lazımdır ki, sənaye tərəfindən buraxılan yeni növ parçaların keyfiyyəti qiymətləndirilərkən, birinci növbədə, onun təyinatı, istismar şərtləri, istehsalı üçün işlədilən lifin növü, parçanın quruluşu və xassələri hərtərəfli nəzərə alınmalıdır. Təəssüflər olsun ki, istehlakçılar üçün zəruri olan ən vacib istehlak xassələrinin hamısı keyfiyyətin qiymətləndirilməsində əldə rəhbər tutulan normativ-texniki sənədlərdə öz əksini tapmamışdır. Məsələn, toxuculuq sənayesi tərəfindən istehsal edilən parçaların, xüsusilə də süni və sintetik liflərdən olan parçaların standartlarda keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində istifadə edilən texniki şərtlərdən istehlakçı üçün vacib olan elektriklişmə üzrə göstərici nəzərə alınmamışdır. Elə bu səbəbə görə də texniki şərtlərin tələblərinə uyğun olsa da, bəzi toxuculuq məmulatları istehlakçıların tələbatını tam və dolğun ödəyə bilmir.

Unutmaq olmaz ki, hər bir növ parça, hər şeydən əvvəl, öz funksional məqsədli dar təyinatına uyğun olmalıdır. Məhz buna görə də toxuculuq mallarının keyfiyyəti bütün mərhələlərdə daim diqqət mərkəzində olmalıdır. Toxuculuq mallarının keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün hiss üzvləri, laboratoriya, ekspert, sosioloji və təcrübəvi geyim metodlarından istifadə edilir. Bununla belə, keyfiyyət səviyyəsinin obyektiv qiymətləndirilməsi üçün iş yerinin və avadanlıqların düzgün seçilməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Toxuculuq materiallarının keyfiyyət səviyyəsini hiss üzvlərimiz vasitəsilə qiymətləndirərkən nəzərə almaq lazımdır ki, burada keyfiyyətin qiymətləndirilməsi sadə yollarla asan başa gəlsə də, keyfiyyət səviyyəsi barədə alınmış nəticələrdə müəyyən qədər subyektivliyə yer verilir. Bu metodla parçaların rəngi, parlaqlığı, codluğu, yumşaqlığı, lifin yanma xarakteri, yanma zamanı qoxusu və s. təyin edilir. Orqanoleptik üsulla hiss üzvləri vasitəsilə keyfiyyətin qiymətləndirilməsi zamanı əldə edilən nəticə mütəxəssisin ixtisas

dərəcəsi və onların peşəkarlıq səviyyəsindən asılıdır. Əldə olan normativ-texniki sənədlərin təhlili göstərir ki, parçaların keyfiyyəti sortlar üzrə təyin edilir və ayrı-ayrı göstəricilərin bal qiymətləri parçanın növündən, təyinatından, nöqsanın xarakterindən asılı olaraq müvafiq standartlarda normallaşdırılır.

Toxuculuq materiallarının sortunun təyin edilməsində bal sistemi müxtəlif nöqsanların balla qiymətləndirilib və sonra onların cəmləşdirilməsinə imkan verir. Bu cəhət bal sisteminin üstünlüyüdür. Parçalarda olan nöqsanlar yerli və yayılmış olmaqla gizli, az hiss edilən, hiss edilən və görünən ola bilər. Parçalarda olan nöqsanlar parçadan hazırlanan məmulatların ya xarici görünüşünə, yaxud da istismar müddətinə təsir göstərə bilər. Ümumiyyətlə, bütün parçalar (yun parçadan başqa) sortlaşdırılan zaman 3-4 qrupa ayrılır. Məsələn, 1-ci qrupa donluq, geyim və mebel – dekorativ pambıq parçalar, 2-ci qrupa dəyişəklilik pambıq parçalar, 3-cü qrupa astarlıq, döşək üçün xam pambıq parçalar və 4-cü qrupa tiftikli pambıq parçalar daxildir. Parçanın qrupundan (təyinatından) asılı olaraq eyni nöqsan müxtəlif cür qiymətləndirilə bilər. Məsələn, eyni xarakterli nöqsan 4 və 1-ci qrup pambıq parçalarda çox balla, 2-ci və 3-cü qrup pambıq parçada isə az balla qiymətləndirilə bilər.

Parçaların sortu yoxlanılarkən nəinki xarici görünüşün faktik nöqsanları, eyni zamanda fiziki-mexaniki göstəricilərin normadan kənarlaşdırılması da nəzərə alınır. Parçaların keyfiyyəti qiymətləndirilərkən onların bədii-estetik tərtibatı etalon-nümunə ilə müqayisə edilir. Uyğunsuzluq hallarında parça standartın tələbinə cavab verməyən kimi qiymətləndirilir. Parçanın sortu əksər hallarda, ancaq xarici görünüş nöqsanlarına görə təyin edilir. Parçanın xarici görünüşündə qaba nöqsanlar buraxılmır. Belə nöqsanlara dəşiklər, əriş üzrə süzülmələr, 2 sm-dən böyük olan ləkələr, 1 sm məsafədə əriş sapın çatışmaması və s. daxildir. Parçaların keyfiyyət göstəricilərinin nomenklaturası standarta uyğun olaraq müəyyən edilir. Müvafiq standartlara uyğun olaraq parçaların bütün göstəriciləri ümumi və əlavə göstəricilərə ayrılır. Parçalar üçün ümumi göstəricilərə xammalın tərkibi, ipliğin yoğunluğu, parçanın sıxlığı, parçanın eni, 1m²-in çəkisi, cırılma yükü, boyağın sabitliyi, bədii-estetik göstəricilər və s. daxildir. Bu göstəricilərin hər biri üçün standart metodlardan istifadə edilir.

Əlavə nomenklatura göstəricilərinə parçaların təyinatı ilə əlaqədar olan daha mühüm göstəricilər daxildir. Pambıq parçalar üçün belə göstəricilərə gigiyenik xassələr (havakeçirmə, suçəkmə, suya davamlılıq və s.), uzunömürlülük (yuyulmadan sonra qısalma, sürtünməyə qarşı davamlılıq, əzilməmək) və estetik xassələr (ağlıq, perserizasiya dərəcəsi, aparatlaşdırma səviyyəsi) və s. aid edilir. Toxuculuq mallarının keyfiyyətinin yüksəldilməsində parçaların attestasiya edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Parçalar 3 keyfiyyət kateqoriyasına – yüksək, I və II kateqoriyalara bölünür. Yüksək keyfiyyət kateqoriyasına aid olan parçalar və toxuculuq məmulatları texniki-iqtisadi göstəricilərinə görə ölkəmizin və yaxud dünya nümunələrinin ən yaxşı səviyyəsinə uyğun gəlməlidir. I keyfiyyət kateqoriyasına aid olan toxuculuq malları öz texniki-iqtisadi göstəricilərinə görə qüvvədə olan standartların, texniki şərtlərin müasir tələblərinə uyğun olmaqla ölkəmizin xalq təsərrüfatının və istehlakçıların tələbatını təmin etməlidir. II qrup keyfiyyət kateqoriyasına daxil olan toxuculuq sənayesi məmulatları texniki-iqtisadi göstəricilərinə görə müasir tələblərə qismən cavab verir. Məhz buna görə də həmin qrup parçalar onlarda olan nöqsanlara görə qiymətləndirilir.

YUMŞAQ MEBELLƏRİN KEYFİYYƏTİNİN EKSPERTİZASI

Məmmədov Q.Ş.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müasir dövrün tələbatına uyğun olaraq, yumşaq mebel istehsalçıları istehlakçılara bir çox seçimlər təklif edir. Belə ki, yumşaq mebelin seçilməsi zamanı mebelin müxtəlif hissələri - çərçivə, oturmaq və üzlük yalnız mebelin rahatlıq səviyyəsini deyil, eyni zamanda gələcək illərdə forma və sabitliyini qorumaq qabiliyyətini də müəyyən edir. Keyfiyyətli yumşaq mebelin istehsalında ən yaxşı çərçivə sənaye yapışqanı və mismarlar ilə birlikdə qurudulmuş ağacdən istifadə edilir ki, bu da onun möhkəmliyi və dayanıqlığına 15 ildən artıq zəmanət verir. Qurutma prosesi ağacda bütün nəmliyi aradan qaldırır və uzun müddət ərzində onun forma və sabitliyini qoruyub saxlaya bilər. Yaş ağacdən hazırlanmış çərçivə quruduqca çatlar əmələ gələ bilər. Düyünlü ağac çatlaqlara daha çox meyli olur. Yumşaq mebellərin hazırlanmasında istifadə olunan ağac materiallarının da xüsusi əhəmiyyəti vardı. Mebel sənayesində işlədilən bütün ağac cinsləri əsasən iynəyarpaqlı və enliyarpaqlı ağaclara bölünür. İynəyarpaqlı ağac cinsləri oduncağının bütün kəsiklərində illik qatlar yaxşı görünür. İllik qatın gecikən hissəsi az-çox enli və tünd rəngdədir; özək şüaları xırdadır. Bir çox

İynəyarpaqlı ağacların oduncağının tərkibində qətran olur. İynəyarpaqlı ağaclardan mebel istehsalında ən çox istifadə olunanları qaraşam, şam ağacı, sidr, küknar, ağ şam və başqalarını göstərmək olar.

Enliyarpaqlı ağaclar, boruların illik qatlarda yerləşmə xüsusiyyətindən və onların ölçüsündən asılı olaraq halqaborulu və səpkinborulu ağaclara bölünür. Halqaborulu ağaclarda iri borular illik qatın erkən hissəsində həlqəvi sıralarla yerləşmişdir. Səpkinborulu ağaclarda xırda borular illik qatın bütün eni üzrə bir bərabərdə səpələnmişdir. Buna görə halqaborulu ağacların oduncağında illik qatlar bütün kəsiklərdə həmişə yaxşı, səpkinborulu ağaclarda isə pis görünür. Enliyarpaqlı ağaclardan mebel sənayesində palıd, göyrüş, tozağacı, fisdıq və başqalarından istifadə olunur.

Yumşaq mebellərin oturmaq hissəsi də mebelin keyfiyyətinin müəyyənəşdirilməsində vacibdir. Oturmaq hissə xüsusi maili arxalığa və oturmaq hündürlüyünə malik olmalıdır. Oturmaq və uzanmaq üçün mebel əşyalarının forması anatomik nöqteyi nəzərdən insan bədəninin vəziyyəti ilə uyğunlaşmalı, fəqərə sütununun və əzələlərin düzgün vəziyyətini təmin etməlidir. Bütün arxa üçün, xüsusən bel nahiyyəsi üçün söykənəcək dayaq olmalıdır. Yumşaq mebelin seçilməsi zamanı mebelin üzləndiyi parçanın keyfiyyətinə, praktikliyinə, rahatlığına və estetik xüsusiyyətlərinə fikir vermək lazımdır. Yumşaq mebellərin üzlük materialı kifayət qədər qalın və sıx, aşınmaya davamlı olmalı, ətraf mühitə zərər verməməli və illər keçsə belə görünüşünü saxlamalıdır. Bir neçə onillik bundan əvvəl, yumşaq mebel istehsalçıları yalnız təbii parçalardan istifadə edirdilər, indi isə bu parçalar tamamilə və ya qismən sintetik liflərlə əvəz edilmişdir. İstehsal texnologiyasındakı dəyişikliklər üzlük materiallarının aşınma müqavimətinin artırılması və ona qulluğun asanlaşdırılmasına yönəlmişdir. Mebellər uzun müddət birbaşa günəş işığının təsirinə məruz qalmış olsa belə, keyfiyyətli parça üçün tətbiq olunan bəzəndirilmə solmamalıdır. Yüksək keyfiyyətli üzlük materialının digər xüsusiyyəti isə başqa bir parça ilə təmasda olduğu zaman onu rəngləndirməməlidir. Mebellərin üzlənməsində istifadə olunan parçaların dayanıqlığı xüsusi istehsal texnologiyasına, liflərin birləşməsinə və istifadə edilən boya maddəsinin sabitliyinə bağlıdır.

AZƏRBAYCANDA ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ ONUN TƏMİNATININ BƏZİ ASPEKTLƏRİ

Məmmədov M.Ç.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

XXI əsrin əvvəllərində enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi problemləri daha da aktuallaşmışdır. Bu, həm ənənəvi yanacaq və enerji ehtiyatlarının istehlakının artması, həm də onların azaldılması ilə bağlıdır. Enerji təchizatı, yanacaq və enerji ehtiyatlarına çıxış dünya ölkələrinin həyat fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Enerji problemləri və onların həlli yalnız müəyyən bir dövlət siyasətində deyil, eyni zamanda bütün dünyada narahat doğuran problemlərdəndir. Müasir iqtisadiyyatın yanacaq-enerji kompleksinin problemləri enerji təhlükəsizliyinin müstəqil növə ayrılmasına ehtiyacın olduğunu göstərir. Bu ehtiyac enerji qaynaqlarının çox məhdud olması və onların qiyməti olduqca yüksək olması ilə bağlıdır. Enerji təhlükəsizliyinin səviyyəsi istehlakçılara etibarlı və sərfəli enerji təchizatı və enerji təhdidlərinin qarşısını almaq üçün bir sıra texniki, iqtisadi, ekoloji və təşkilati idarəetmə faktorlarının kompleks qarşılıqlı təsiri ilə müəyyən edilir.

Hazırda energetika sənayesi Azərbaycan iqtisadiyyatının təhlükəsizliyinin əsasını təşkil edir. Çünki bu sənaye sahəsi iqtisadi inkişafın, istehsalın məhsuldarlığının və məhsulların rəqabət qabiliyyətinin, eləcə də ixracın imkanlarını müəyyənləşdirir. Energetika iqtisadi inkişafın, o cümlədən sənaye istehsalının əsasıdır. Onun inkişaf səviyyəsi əsasında ölkənin iqtisadi gücünü, qüdrətini müəyyən etmək mümkündür. Əhalinin hər bir nəfərinə düşən enerji istehlakı ölkənin mədəni səviyyəsini müəyyən edir. Azərbaycanın milli mənafeələrinin qorunması və enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması onun Avropa məkanında rolunun artmasına təkan verir. Hazırda dünyada baş verən maliyyə böhranı enerji daşıyıcılarına ciddi təsir göstərsə də, hal-hazırda enerji təhlükəsizliyi milli təhlükəsizliyin mühüm tərkib hissəsi kimi formalaşmaqdadır. Hazırda Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində Avropa ölkələri ilə aparılan iqtisadi əməkdaşlığın həyata keçirilməsi milli iqtisadi inkişaf modelinin mühüm tərəfi kimi özünü əks etdirir. Bununla əlaqədar olaraq qeyd etməliyik ki, Azərbaycanın hal-hazırda təkcə region üçün deyil, Avropanın enerjisinin təmin edilməsində rolu durmadan artır. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla əlaqədardır ki, Azərbaycan Avropa enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasındakı mövqeyi birmənalı və dəyişilməz xarakter daşıyır.

Hazırda Azərbaycanda enerji təhlükəsizliyi dövlətin innovativ inkişafı üçün vacib şərtlərdən biridir. Enerji təhlükəsizliyinin inkişafı üçün ümumi strategiyanın formalaşdırılması zəruridir ki, bu da enerji

sektorunda dövlət siyasətinin həyata keçirilməsini və bu sahədə təhlükəsizliyin təmin edilməsinə yönəldilmiş konsepsiyaların və normativ aktların hazırlanmasını nəzərdə tutur.

Azərbaycanda enerji təhlükəsizliyi sahəsində iqtisadiyyatda, ölkədə və dünyada dəyişən vəziyyət nəzərə alınmaqla davamlı siyasət aparılır. Bu siyasətin məqsədi enerji resurslarının səmərəli istifadəsinə və ölkənin davamlı iqtisadi artımına, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə və dünya iqtisadiyyatında Azərbaycanın mövqeyinin gücləndirilməsinə imkan verən yanacaq-enerji kompleksinin bütün imkanlarını nəzərdə tutur. Yanacaq-Energetika Kompleksinin məhsulu kütləvi istehlak məhsullarının qiymətinin müəyyənləşdirilməsində əsas rol oynayır. Buna görə də ölkənin enerji balansının strukturunun, enerjiyə qənaət siyasətinin perspektiv proqnozunun müəyyənləşdirilməsi mühüm məsələdir. Respublikada yanacaq-energetika kompleksinin perspektiv inkişafı və onun vahid sistemdə həlli problemləri uzunmüddətli enerji strategiyasında əsaslandırılmalıdır. Respublikanın enerji strategiyasının perspektivi, ölkənin iqtisadi siyasətində birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir və onun əsas məqsədi ölkənin enerji təminatını ödəməkdir. Ölkədə, bu, yanacaq-energetika kompleksinin inkişafı strategiyasının əsas mahiyyətidir.

Ölkədə enerji daşıyıcılarının istehsalı artıma doğru meyillidir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, respublikada hələ də enerji istehlakında qənat rejiminə riayət olunmur. Bəzi hallarda neft və qazın nəqlində itkilərə yol verilir, səmərəsiz istifadə hallarına rast gəlinir. Respublikada yanacaq-enerji strategiyasının mühüm məqsədlərindən biri də enerjiyə qənaət tədbirlərinin işlənilib hazırlanmasıdır. Çünki belə tədbirlər olmadan və enerji daşıyıcılarının qorunub saxlanması çətinləşə bilər ki, bu da bir müddətdən sonra enerji təminatını mürəkkəbləşdirə bilər. Enerji resurslarından qənaətlə istifadə tədbirlərindən biri təkrar enerji ehtiyatlarından istifadə olunmasıdır. Ölkənin enerji təchizatı strategiyasının mühüm problemlərindən biri qaz istehsalı sahəsinin vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasıdır. Qaz istehsalı kompleksi ölkəni fasiləsiz yanacaq təmin edir. Qeyd etmək lazımdır ki, elektrik və istilik enerjisinin alınmasına sərf olunan təbii qazın əvəzinə dizel yanacağından və mazutdan istifadə olunsa, qazın məişət xidmətinə istiqamətlənən həcmi artmış olar. Bu yanacaq və enerji istehsalının mühüm strateji problemlərindəndir. Çünki qazın digər yanacaq növü ilə əvəz edilməsi böyük xərc tələb edir. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişaf strategiyasında ümumi məqsəd ölkənin Ümumi Daxili Məhsulun istehsalını artırmaq yolu ilə sosial problemləri həll etməkdir. Buna görə də respublika dövləti və hökuməti bu strategiyanın məqsədinin yerinə yetirilməsi üçün neft sektorunun inkişafına belə böyük diqqət yetirməsi düzgündür. Ölkədaxili istehlak sabit olmalı və onun qeyri-sabitliyinə yol vermək olmaz, əks halda istehsalın da sabitliyi pozular. Buna görə də neft və qaz hasilatının artması ilə bütövlükdə iqtisadiyyatın, o cümlədən də sənayenin digər sahələrinin inkişafı arasında kəskin fərqin yaranmasına yol verilməməlidir.

Azərbaycanda neft sərvətlərinin idarə edilməsinin səmərəli strategiyasının işlənməsi və onun mərhələlərlə reallaşdırılması hazırkı inkişaf dövründə müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bu strategiya neft ölkəsi olan respublikamızda uzunmüddətli makroiqtisadi idarəetmənin bir çox strateji məqamlarını əhatə etməli və neft gəlirlərinin səmərəli istiqamətlərini özündə əks etdirməlidir. Strategiyanın konseptual əsasını "Holland sindromu"na yol verilməməsi prinsipləri təşkil etməlidir. Bu prinsipləri müəyyən etmək üçün ilk növbədə neft ixracatçısı olan ölkələrin iqtisadi idarəetmə təcrübələrinin müsbət və mənfi cəhətlərinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd edək ki, "Holland sindromu" neft gəlirlərinin bolluğu hesabına dövlət xərclərinin kəskin genişlənməsi ilə qeyri-neft sektorunun xərclərinin onun yığılmasına nisbətən artmasına və beləliklə də bu sektorda resurs balansının pozulmasına gətirib çıxaran fenomendir. Neft gəlirlərinin artımının qeyri-sabit olması şəraitində bu meyil gələcəkdə ölkənin yığım potensialının tükənməsinə səbəb ola və makroiqtisadi sabitliyi təhlükə altına ala bilər.

Son dövrlərdə dünya bazarında enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin əlverişli olmaması Azərbaycanın neft gəlirlərinin azalmasına səbəb olmuşdur. Belə bir şəraitdə maliyyə israfçılığına yol verməmək və ölkənin neft ehtiyatlarının tükənməsi dövründə maliyyə imkanlarının kəskin azalmasının qarşısını almaq üçün qeyri-neft sektorunda yığım-xərc balansının optimal təşkili olduqca vacibdir. Belə yanaşma neft gəlirləri hesabına maliyyələşən xərclərə sərt nəzarəti, bu gəlirlər hesabına gələcək yığımların yüksək səviyyəsinə nail olunmasını, makroiqtisadi idarəetmənin səmərəsinin artırılmasını, neft gəlirlərini üstün olaraq istehlakın deyil, investisiyaların maliyyələşdirilməsinə yönəltməklə, iqtisadiyyatın strukturunun optimallaşdırılmasını əhatə edir. Bütün bunlar ölkədə enerji təhlükəsizliyinin nə qədər aktual problem olduğunu göstərir.

TRİKOTAJ MALLARININ ÇEŞİD VƏ KEYFİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN EKSPERTİZASI

Məmmədova A.F.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xalq istehlakı mallarının ən mühüm və geniş istehlak olunan mal qruplarından birini trikotaj malları təşkil edir. Trikotaj fransız sözü trikotage „tricomerdən” əmələ gəlib ki, tərcüməsi „hörmə” deməkdir. Trikotaj bir və ya bir neçə sap sistemlərindən ilmələr yaratmaqla və onları qarşılıqlı hörməklə alınan toxuculuq məmulatı və ya parçasıdır. Trikotaj toxuculuq mallarının çeşidində yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Hazırda əhali tərəfindən geniş istehlak edilən trikotaj məmulatları istehsalının göstəriləndiyi kimi əhəmiyyətli dərəcədə artırılması istehlakçıların trikotaj mallarına olan tələbatını tam və dolğun ödəməyə imkan verir. Aparılan tədqiqatlar və təhlillər göstərir ki, trikotaj malları əhali tərəfindən ən geniş istifadə edilən xalq istehlakı malıdır. Trikotaj malları istehsalının sürətlə genişləndirilməsi, çeşidinin yaxşılaşdırılması və ona olan əhali tələbinin artması bir sıra obyektiv səbəblərlə izah olunur:

1. Trikotaj parçaya nisbətən daha çox müsbət xassələrə malikdir. Belə xassələrə trikotajın yüksək dərəcədə dartılması və elastikliyi, yumşaqlığı, az əzilməsi, böyük məsaməliliyi, yüksək istiliyi saxlaması, havanı yaxşı keçirməsi, yüngül olması, gigiyenikliyi və az çirklənməsi, çirkədən asanlıqla təmizlənməsi və s. daxildir. Hansı ki, bu xassələr üst trikotaj paltarları, idman malları, dəyişək və corab-naski məmulatları və trikotaj əlcəklər üçün olduqca qiymətlidir. Bu xassələri təmin edən ilmə quruluşudur.

2. Trikotaj məmulatları gözəl xarici görünüşə malikdir, yaxşı forma saxlayır, insan bədəninə yaraşır verir, hərəkətə mane olmur, istifadəsi rahatdır, sürtünməyə qarşı yüksək dərəcədə davamlıdır, ilin müxtəlif fəsilərində kişi, qadın və uşaqlar 6 tərəfindən çıxış və ev paltarları kimi istifadə edilə bilər. Müxtəlif təyinatlı trikotaj məmulatları parçadan olan məmulatlara nisbətən kimyəvi təmizlənməsi və yuyulması asandır. Trikotaj mallarının bu müsbət xassələri onun istehlakçıları tərəfindən geniş istifadə olunmasına və ticarətdə tez rəalizə olunmasına səbəb olur.

3. Trikotaj polatno və məmulatların istehsalı parça və tikili məmulatların istehsalına nisbətən iqtisadi cəhətdən çox səmərəlidir. Praktika və hesablamalar göstərir ki, trikotaj maşınları toxuculuq dəzgahlarına nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə məhsuldardır. Bununla bərabər toxuculuq üçün aparılan bir sıra hazırlıq əməliyyatları trikotaj istehsalı zamanı lazım olmur. Belə ki, müasir sürətli əriş trikotaj maşınları bir saat ərzində 7-8 kq, yaxud 35-40 m² trikotaj polotnosu və eləcə də çox sistemli girdə trikotaj maşını 15 kq, yaxud 75 m² dəyişənək trikotaj polotnosu istehsal etdiyi halda, həmin müddətdə avtomat toxucu dəzgahı 5 m² -dən çox parça istehsal etmək imkanına malik deyildir. Əriş əsaslı müasir trikotaj maşınlarının işləmə sürəti toxuculuq dəzgahından 4-5 dəfə çoxdur. Bunlar hamısı bir daha inandırıcı sürətdə sübut edir ki, trikotaj istehsalında tətbiq edilən hörmə maşınları məhsuldarlığına görə toxuculuq dəzgahlarından əhəmiyyətli dərəcədə üstünlüyə malikdir.

Istehlakçılar trikotaj dəyişək məmulatlarına konkret müəyyən kompleks tələblər qoyur. Bu tələblər məmulatın layihələndirilməsinin əsasının təşkil edir, trikotaj dəyişək məmulatlarına verilən tələbləri müəyyən edən xassələrin bazasına xidmət edir. Trikotaj dəyişək məmulatlarının istehlak xassələri onların hazırlanma prosesində formalaşır və bir sıra ardıcıl amillərdən ibarətdir ki, bu da aşağıdakılardan ibarətdir:

- a). Trikotaj dəyişək məmulatlarının istehsalında tətbiq edilən xammal (liflər, iplik və saplar).
- b). Trikotaj istehsalında işlədilən maşın və avadanlıqlar.
- v). Trikotaj toxunmalarının növləri və polotnolar (bəzək əməliyyatı).
- q). Trikotaj dəyişək məmulatlarının istehsal xüsusiyyətləri (trikotaj məmulatlarının modelləşdirilməsi, quraşdırılması, biçilməsi, tikilməsi və bəzəndirilməsi).

Trikotaj xammalına görə A, B, V qruplarına bölünür:

“A” qrupuna liflərin qarışığından olan iplik, təbii və kimyəvi liflərin qarışığından olan iplik, təbii liflə kimyəvi iplik və sapların qarışığından olan ipliklər aiddir. Sintetik lif və sapların bu qrupda tərkibi məhdudlaşdırılır (30%-ə qədər).

“B” qrupuna süni liflər (viskoz, asetat və s.) və onların sintetik iplik və saplarla qarışığı aiddir.

“V” qrupuna tamamilə sintetik liflər, onların təbii və süni liflərlə qarışığı olan iplik və saplar, habelə sintetik iplik və sapların təbii və ya süni liflərlə qarışığı daxildir.

Trikotaj məmulatlarının istehsalında pambıq ipliği qarışıq haldada işlədilir. Qarışıq halda olan ipliklərdən hazırlanmış trikotaj məmulatları daha yüksək istismar xassələrinə malik olur. Qarışıq halda olan ipliklər müxtəlif təyinatlı olurlar. Belə ki, pambıq viskoz ipliği əsas ştapel dəyişək məmulatları, pambıq

lavsan (20-40% lavsan) ipliği dəyişək və üst məmulatları, pambıq-kapron ipliği corab-naski məmulatları üçün istifadə olunur.

SƏNAYE MƏHSULLARININ BRENDLƏŞMƏSİ VƏ “MADE IN AZERBAIJAN” KONTEKSTİNDƏ DÜNYAYA ÇIXIŞINDA ƏSAS PROBLEMLƏRİ

Məmmədşad L.Ş.

Bakı Mühəndislik Universiteti

Azərbaycan məhsullarının ixracında bir sıra problemlər mövcudluğunu qoruyur. İqtisadiyyatda müsbət saldoğa nail olmaq üçün ixracda yaranan və ya ola biləcək problem və məsələləri aşkar edib onların həllinə nail olunmalıdır. Xarici bazarlarda Azərbaycan mənşəli qeyri-neft məhsulları üçün sertifikat və patentlərin alınmasına dəstək tədbirləri təşkil olunmuşdur. Bu istiqamətdə, cari dövr ərzində, sahibkarlara “Beynəlxalq Sertifikatlar”ın alınması üçün bir sıra dəstək qurumları yaradılmışdır. “AzPromo”- Azərbaycanın İxracı və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu, 2003-cü İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən yaradılmış, yarandığı gündən etibarən qeyri-neft sektorlarına xarici investisiyaların cəlbə və qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması məqsədilə fəaliyyət göstərir. Digər bir qurum olan “Bir pəncərə” İxrac Dəstək Mərkəzi, 2017-ci ildə İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi nəzdində yaradılmışdır və sahibkarlara ixrac üçün lazım olan bir sıra sertifikatların verilməsini təmin edir. Qlobal bazarlarda ixrac başlamadan öncə yeni bazarları tədqiq etmək, oradakı mövcud vəziyyəti dəyərləndirmək, zaman ərzində yerli məhsulların mövqeyini möhkəmlətmək məqsədilə bu bazarlara ixrac missiyaları təşkil etmək məqsəduyğun sayılır. İxrac missiyaları vasitəsilə isə bazarın əlverişli olub-olmaması, bazarın ehtiyacı olan məhsulları, oradakı tələbi əvvəlcədən təyin etmək olur.

Bütün bu görülən işlər və tədbirlər, həmçinin çıxarılan sərəncamlar və fərmanlar aşağıdakı qeyd olunan problemlərin həllinə yönəldilmişdir.

1-ci problem: çeşid məhdudluğu

Xarici ticarət statistikasını nəzərdən keçirdikdə ixrac olunan məhsulların çeşid sayı ilk baxışda çox görünür: 2017-ci ildə 6 ticarət kodu bazasında ölkədən xaricə 13.812 mlrd. dollar dəyərində 1180 adda məhsul ixrac edilib (hesablamaya yalnız ixrac dəyəri 1000 dollardan çox olan məhsullar salınıb). Lakin həmin il üzrə ixracın ümumi həcmi 96.5%-i və ya 13.334 mlrd. dolları 30 adda məhsulun payına düşüb. Həmin məhsulların 5-i neft, 25-i isə qeyri-neft sektoru ilə bağlıdır.

2-ci problem: həcm məhdudluğu

2017-ci ildə Azərbaycanın qeyri-neft ixracının həcmi 1.538 mlrd. dollar təşkil edib ki, bu da ölkənin ümumi ixracatının vur-tut 11%-ə bərabərdir. 2017-ci ildə qeyri-neft ixracatının məbləği 2015-ci ilə nisbətən 150 mln. dollar (11%), 2016-cı ilə müqayisədə 300 mln. dollar (22%) artsa da, 2014-cü ilin göstəricisindən 170 mln. dollar (10%) azdır. Qəribə burasıdır ki, dünya bazarında xam neftin ucuzlaşması səbəbindən neft-qaz məhsullarının ixracatından daxilolmaların azalması ilə paralel qeyri-neft ixracatının da dəyərində azalma baş verib və buna iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış cavab tapmaq çox çətindir.

3-cü problem: coğrafi məhdudluq

Azərbaycan üçün qeyri-resurs məhsul üzrə ixracın təkcə həcmi artırılması deyil, ixrac coğrafiyasının şaxələndirilməsi də strateji əhəmiyyətə malikdir. Ölkələr böhran və fəlakətlərdən sığortalı olmayıb. Bu baxımdan ixracatın daha geniş coğrafiyaya paylanması ixracatçı ölkəni idxalatçı ölkənin üzləşə biləcəyi potensial risk və təhlükələrdən sığortalayır. Qeyri-neft sektorunun elə məhsulları var ki, həmin məhsullar ixracatın ilk 10-luğuna daxil olan bir və ya iki ölkə tərəfindən alınır. Məsələn, 2017-ci ildə təzə pomidorun 99.7%-i Rusiyaya, qızılın bütün kütləsi İsveçrəyə, fındığın 73%-i İtaliya və Rusiyaya, xurmanın 94%-i Rusiyaya, elektrik enerjisinin 89%-i Gürcüstan və Rusiyaya ixrac edilib.

Azərbaycanın qeyri-neft ixracatının bir ölkədən (Rusiya) asılılıq səviyyəsi 35%-ə, üç ölkədən (Rusiya, Türkiyə və İsveçrə) asılılıq səviyyəsi 65%-ə yaxındır ki, bunlar da kifayət qədər yüksək (diversifikasiya baxımından yüksək riskli) göstəricilərdir.

4-cü problem: texnoloji məhdudluq

Beynəlxalq təcrübədə məhsulların texnoloji səviyyəsinə və mürəkkəbliyinə görə tətbiq olunan təsnifat (aşağı, orta aşağı, orta yüksək və yüksək texnoloji səviyyə) nəzərə alınsa, Azərbaycanın ümumi ixracatının (neft-qaz məhsulları da daxil), demək olar, hamısı 3-cü və 4-cü səviyyəli (aşağı və orta aşağı) texnoloji qrupa aiddir. Xarici ticarət statistikasına əsasən aparılan qiymətləndirmələr göstərir ki, 2017-ci ildə Azərbaycanın

ümumi ixracatının orta hesabla 94-95%-i, qeyri-neft ixracatının isə 50-55%-i məhz aşağı texnoloji qrupa aid məhsullardan ibarət olub.

5-ci problem: ixracatçı məhdudluğu

Rəsmi statistika xarici ticarət əlaqələrində minlərlə təsərrüfat subyektinin iştirak etdiyini deyir. Lakin açıqlanan məlumatlardan görünür ki, 2017-ci ildə ölkənin bütün qeyri-neft ixracının 54%-ə yaxını (822 mln. dollar) 20 şirkət tərəfindən formalaşdırılıb. Üstəlik, ilk 10 şirkətin ümumi ixracda payı 30%-dən bir qədər çox olub. Bu vəziyyət ixrac gəlirlərindən çox az sayda biznes subyektinin bəhrələndiyini, bu gəlirlərin sahibkarlar arasında qeyri-bərabər bölündüyünü bariz şəkildə göstərir. Ümumiləşdirmə apardığımız zaman onu qeyd edə bilərik ki, xarici bazarlarda Azərbaycan mənşəli məhsulların ixracına nail olmaq üçün aşağıdakı qeyd olunan məsələlər həllini tapmalıdır:

-İxrac Missiyaları. İxrac missiyaları yeni bazarlara çıxış imkanlarını aşkar etmək, mövcud bazarlarda yerli məhsulların mövqeyini möhkəmlətmək və bu bazarlara yeni məhsullar təqdim etmək məqsədi ilə təşkil olunan dəstək tədbiridir;

-Beynəlxalq sərgi və yarmarkalarda vahid ölkə stendi ilə iştirak, bu, yerli qeyri-neft məhsullarının “Made in Azerbaijan” adı altında tanınması və təşviq edilməsi məqsədi ilə təşkil olunan dəstək tədbiridir;

-Dövlət mülkiyyətində olan və ya səhmlərinin nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslər vasitəsilə “Made in Azerbaijan” brendinin təşviqi yerli qeyri-neft məhsullarının vahid ad altında xarici ölkələrdə təqdim edilməsi və geniş miqyasda tanınması;

-Xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən mağazalarda və “Duty Free”lərdə “Made in Azerbaijan” rəflərinin təşkili yerli qeyri-neft məhsullarının vahid brend ilə dünyada tanınması və təşviq edilməsi;

-Xarici ölkələrin ictimai yerlərində və beynəlxalq KİV-də “Made in Azerbaijan” brendinin təbliği yerli qeyri-neft məhsullarının vahid ad altında dünyada tanınması və təşviq edilməsi;

-Beynəlxalq sertifikat. Xarici ölkələrdə Azərbaycan mənşəli qeyri-neft məhsulları üçün sertifikat və patentlərin alınmasına.

AZƏRBACANDA MALİYYƏ HESABATLIĞININ TARİXİ İNKİŞAFI

Mirzəyev Q.R.

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Mühasibat uçotunun çoxsaylı funksiyalarından biri kimi informasiya funksiyası geniş istifadəçi küləsi üçün mühasibat uçotu məlumatlarının dəqiqləşdirilmiş göstəricilərinin təqdim edilməsinə xidmət edir. İstər müəssisənin daxili istifadəçiləri kimi müəssisənin rəhbər heyəti və işçiləri, istərsə də xarici istifadəçiləri kimi müəssisənin təhizatçıları, kreditorları və müxtəlif kontragentlər, müəssisəyə borcverən şəkildə çıxış edən fiziki və hüquqi şəxslər, vergi orqanları, dövlət və ictimaiyyət müəssisə ilə bağlı iqtisadi qərarların verilməsi üçün öz ehtiyacını maliyyə hesabatı vasitəsi ilə təmin edirlər. Uçot prosesinin son nəticəsi kimi maliyyə hesabatlarının məqsədi hesabatların geniş istifadəçiləri tərəfindən iqtisadi qərarların qəbul edilməsi məqsədilə müəssisənin maliyyə vəziyyəti, maliyyə fəaliyyətinin nəticələri və maliyyə vəziyyətindəki dəyişikliklər haqqında faydalı məlumatların təqdim edilməsindən ibarətdir.

Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının (MMUS) tətbiq olunmağa başladığı 2008-ci ilədək ölkəmizdə maliyyə hesabatları, onların hazırlanması forması və məqsədi, eləcə də qoyulan tələblər Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 15 sentyabr 1995-ci il tarixli, İ-80 sayılı əmri ilə tənzimlənirdi. Qeyd olunan qaydalara əsasən əsasən təsərrüfat təşkilatlarının illik mühasibat hesabatlarının Müəssisə balansı, Maliyyə nəticələri və onlardan istifadə barədə hesabat və Müəssisə balansına əlavə formaları vardır. Müəssisənin illik mühasibat hesabatları və onların tərtibi qaydaları - “Ümumi müddəalar” müəssisənin mühasibat hesabatının tərtib edilməsinə dair ümumi tələblər, “Müəssisə balansı” göstəricilərinin doldurulması, Maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabatın doldurulması, Müəssisə balansına əlavənin doldurulması qaydaları müəyyənləşdirildi.

Bazar münasibətlərinin inkişafı ölkəmizin mühasibatlıq sisteminin də bu inkişafa uyğunlaşdırması zərurətini yaratdı. Bu məqsədlə 2004-cü ildə “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununda dəyişikliklər edilərək, ölkəmizdə MMUS-un tətbiqinin hüquqi bazası yaradıldı və 2008-ci ildən etibarən kommersiya, dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları üçün standartlar tətbiq edildi. Beləliklə, ölkəmizdə maliyyə hesabatları yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyaraq, Maliyyə Hesabatının Beynəlxalq Standartlarına uyğunlaşdı.

"Maliyyə hesabatlarının təqdimatı üzrə" Kommersiya Təşkilatları üçün 1 N-li Milli Mühəsibat Uçotu Standartında maliyyə hesabatlarının yeni formaları və tərtibi qaydaları müəyyənləşdirildi. Standartın 41-ci maddəsində maliyyə hesabatlarının tam məcmusu aşağıdakı kimi müəyyənləşdirildi [4]:

- Mühəsibat balansı;
- Mənfəət və zərər haqqında hesabat
- Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat;
- Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat;
- Uçot siyasəti və izahlı qeydlər.

Maliyyə hesabatları ilə yanaşı Maliyyə hesabatının Beynəlxalq Standartlarının maliyyə hesabatlılığına qarşı qoyduğu keyfiyyət göstəriciləri olan münasiblik, əhəmiyyətlilik, etibarlılıq, düğün təqdimmə, mahiyyətin formadan üstünlüyü, neytrallıq, ehtiyatlılıq, tamlıq, müqayisəlilik, ardıcılıq və anlaşıqlılıq kimi tələblər də milli maliyyə hesabatlılığında tətbiq olunmağa başladı. Həmçinin, ictimai əhəmiyyətli qurumlar olan kredit təşkilatları, sığorta şirkətləri, investisiya fondları, qeyri-dövlət (özəl) sosial fondları, qiymətli kağızlar bazarında lisenziyalasdırılan şəxslər, qiymətli kağızları fond birjasında dövriyyədə olan hüquqi şəxslər və maliyyə hesabatlarının tərtibi tarixində müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyənləşdirdiyi meyar göstəricilərinin (illik gəliri, hesabat ili ərzində işçilərin orta sayı və balansın yekun məbləği) ikisindən yuxarı olan göstəricilərə malik kommersiya təşkilatları öz maliyyə hesabatlılığını bu standartlar əsasında qurmağa və mərcburi auditinin həyata keçirilməsini təmin etməyə başladı.

Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması ilə ölkəmizin beynəlxalq kapital bazarına çıxış imkanı daha da asanlaşdı, milli və beynəlxalq uçot sistemləri arasında yaranmış uyğunsuzluqlar aradan qaldırıldı.

FİZİKİ-MEXANİKİ XASSƏLƏRƏ GÖRƏ PARÇALARIN NÖVLƏŞDİRİLMƏSİ

Mirzəyeva Ə.Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Parçanın növünün müəyyən edilməsi ilə bağlı olan laboratoriya sınaqlarında adətən standartlarda verilən xarakteristikaların qiymətləri tapılır. Kənaraçıxmaları nöqsanlar kimi qiymətləndirilən əsas xarakteristikaların siyahısına parçanın eni, onun əsası və naxışları üzrə 10sm-ə düşən sapların sayı, qırıcı yük və səthi sıxlıq (yalnız pambıq parçalar üçün) daxildir. İpək və pambıq parçaların növləşdirilməsinin standartlarında ümumi cəhət odur ki, parçaların fiziki-mexaniki xassələrinin göstəricilərinin normadan kənara çıxmalarının qiymətləndirilməsi zamanı üzə çıxan nöqsanların sayı həmişə bu parçanın I növünün bir hissəsi üçün buraxıla bilən nöqsanların sayından böyük olur. Bildiyimiz kimi, paltar insanı birinci növbədə onu əhatə edən xarici mühitin təsirlərindən mühafizə edir. Ona görə də fiziki-mexaniki xassələrinin göstəriciləri normadan kənara çıxan parça I növ ola bilməz. Göstəricilərin normadan kənara çıxma dərəcəsindən asılı olaraq bu parçalar II və ya III növ (ipək parçalar üçün) ola bilər.

Fiziki-mexaniki xassələrin laborator yoxlanması üçün uzunluğa 5000 m-dək olan parça dəstəsindən ən azı üç tikə, 5000 m-dən uzun parçalarda isə üç tikə və hər 5000 m növbəti uzunluq üçün əlavə bir tikə seçilir. Hər bir seçilmiş tikədən eni parçanın eninə bərabər, uzunluğu parçanın enindən, sınaq metodlarından və yoxlanılması lazım olan fiziki-mexaniki xarakteristikaların siyahısından asılı olan nümunə (nöqtəvi nümunə) kəsilir (QOST 9733.0-83-QOST 9733.27-83).

Parçaların laborator sınaqlarının nəticələri bu parçanın standartda göstərilən normativləri ilə müqayisə olunur və aşkar edilən normadan kənara çıxmalar mütləq vahidlərdə və ya faizlərdə (standartın tələblərinə uyğun olaraq) nöqsanların sayı ilə qiymətləndirilir. Nümunənin laborator sınaqlarının nəticələri həmin parçanın bütün partiyasına aid edilir və bu partiyanın hər bir tikəsi laboratoriya sınaqlarında aşkar edilən sayda nöqsanlara malik olur. İpək parçalar üçün bir neçə fiziki-mexaniki xassələrin göstəriciləri üzrə kənaraçıxmalarından yalnız ən çox sayda olan nöqsanlar nəzərə alınır. Pambıq parçalar üçün fiziki-mexaniki xassələrin normadan kənaraçıxmalarının hamısına görə üzə çıxan nöqsanların cəmi hesablanır. Pambıq və ipək parçaların bəzi qrupları üçün texniki şərtlərin standartlarında xeyli sayda əlavə fiziki-mexaniki xassələrin göstəricilərinin normativ tələbatları verilmişdir: qırıqlıq, uzanma, əzilməzlik, sürüşməzlik, yeyilməyə davamlılıq, oturma, suya dözümlülük və s. Xarici görünüşün nöqsanları zəiflədirən dəzgahda parçanın üz tərəfini yoxlamaq yolu ilə və ya gündüz işığında stolun üstündə üzə çıxarılır. Yerli nöqsanlar-parçanın bəzi yerlərində kiçik ölçülü olurlar. Parçanın böyük hissəsində və ya bütün hissələrində xarici görünüşün

nöqsanları geniş yayılmış nöqsanlara aiddirlər. Xüsusi halda parçanın uzununu boyunca tez-tez təkrarlanan yerli nöqsanlar geniş yayılmış nöqsanlara keçə bilərlər. Həm yerli həm də geniş yayılmış xarici görünüş nöqsanları xovlu xammalın aşağı keyfiyyətindən və ya istehsalın texnoloji rejiminin pozulmasından əmələ gələ bilərlər.

GEYİMLƏRİN YENİ MODELƏRİNİN HAZIRLANMA YOLLARININ TƏHLİLİ

Muxtarzadə K.M.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Yüksək rəqabət şəraitində geyim bazarının böyük bir hissəsini idxal tutur. Yüngül sənayenin bir hissəsi olan tikiş sənayesinin əsas məqsədi istehlakçıları keyfiyyətli geyim məmulatları ilə təmin etməkdir.

Geyimin ülgü çertyoju 3 üsulla aparılır:

1. Mulyaj – üsulundandaha çox teatr və incəsənət aktyorlarının geyimlərində istifadə edilir.

2. Maket – üsulu üçün hazırlanmış nümunə alt paltarının üstündən fiqura uyğunlaşdırılır. Mulyaj və maket üsulunun əsas məqsədi fərdi geyimin bədənə dəqiq otuzdurulmasıdır.

3. Konstruktiv hesablama – bu hesablamaya əsasən müəyyən ölçü və uzunluq vahid nəzəriyyəyə əsasən aparılır.

Geyimin layihələndirilməsi prinsiplərinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi ilk növbədə, istehlakçının iqtisadi maraq dairələrindən biri hesab olunur, bu da, öz növbəsində, müəssisələrin uğurlu marketing strategiyasına təsirini göstərmiş olur. Məsələnin həll olunmasının mürəkkəbliyi, bir tərəfdən, əhalinin yüksək keyfiyyətli geyimə olan ehtiyaclarını maksimum ödəməkdən, digər tərəfdən isə, kifayət qədər mənfəətin əldə olunmasına nail olmaqdan ibarətdir. Hazırda, öz quruluşuna görə real istehlakçı modellərindən böyük dərəcədə fərqli olan orta tipli modellərə əsaslanaraq, sənaye üsulları ilə istehsal olunan geyimin sistemli avtomatik layihələndirilməsi üçün ilkin məlumatların müəyyənləşdirilməsində müəyyən bir nəzəri və praktik material toplanmışdır. Bu, öz növbəsində, kütləvi istehsal olunmuş geyimə tələbatın azalmasına səbəb olur. Verilən məsələnin həllində perspektiv yollardan biri də, tikiş məmulatlarının kütləvi istehsalı şəraitində yüksək texnologiyalar əsasında istehlakçıların fərdi sifarişlər üzrə layihələndirmə prosesinin təşkili və onların hazırlanmasıdır. Bununla əlaqədar olaraq isə, hazırda geyimin layihələşdirilməsi prosesində düzgün istiqamətləndirmə prinsiplərinin rolu artmışdır. Bu prosesin gerçəkləşdirilməsi üçün sifarişçilərin bədən ölçüləri və özəllikləri haqqında elmi əsaslandırılmış məlumatların alınması, istehlakçının xarici görünüş və formasına ən yüksək dərəcədə ergonomik uyğunluqda məmulatların layihələşdirilməsinə imkan verən geyim detallarının rəssamın hesablanması və quruluşu metodlarının istifadəsi daha böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Fərdi ölçülər üçün kompüter dəstəyi ilə hazırlanmış geyim dizaynının həyata keçirilməsində ən vacib məsələlərdən biri də insan bədəninin ölçülərinin avtomatlaşdırılmasıdır. Bu da istehlakçı göstəricilərinin ölçülü xüsusiyyətləri haqqında məlumatın ənənəvi üsullarla əldə edilməsini, məlumatın həm kifayət qədər tamlığını, həm də dəqiqliyini təmin etmir. Ölçülərin götürülməsinin mövcud avtomatlaşdırılmış metodları öz yüksək mürəkkəbliyi və istifadə edilən avadanlıqların çox yüksək qiymətləri ilə əlaqədar olaraq geniş istifadə edilmir. Buna görə də, istehlakçı göstəricilərin ölçülərinin əlamətləri haqqında obyektiv, həmçinin, ətraflı məlumat əldə etmək üçün əlverişli, yəni, mobil yolu inkişaf etdirmək vacibdir. Hazırda məhsulların fərdi sifarişlər ilə hazırlanması üçün istifadəyə verildiyi sistem, manekenlər üzərində təqdim olunan yeni geyim modellərinin seçilməsini nəzərdə tutur. Bunun nəticəsində isə, konkret bir sifarişçinin ölçüləri nəzərə alınmır və ya düzgün olmur, beləliklə də bu, dizaynların inkişafı zamanı verilən məlumatın görünüşünün qeyri-bərabər hasil olmasına gətirib çıxarır. Ona görə də rəssamın layihələşdirilmiş bədii formanı sifarişçinin bədən ölçüsünə görə uyğunlaşdırılması fikrinin şərhə, modelin özəlliklərinə görə bəzi düzəlişlər aparılmadan və ara maketləri hazırlamadan mümkün deyildir.

Bütün bunlarla əlaqədar olaraq, geyimin fərdi tərtib olunması prosesinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərindən biri də, sifariş qəbulu mərhələsində fərdi istehlakçı üçün üstünlük təşkil edən variantların uyğunlaşması, yəni adaptasiyası probleminin həll olmasıdır. Göstərilən məqsədə nail olmaq üçün kompüter vizuallaşması üsulunun tətbiqi vacibdir. Bu üsul monitorun ekranında sifarişçinin bədən ölçülərini əks etdirən foto şəkillərə qrafik obrazları geyindirmək və model özəlliklərinə görə parametrləri seçmək və eləcə də, ilkin informasiyanı almaq imkanı verir. Göstərilən üsul qeyri-əlaqəli, yəni təmassız ölçüyə əsaslanır və öz yüksək dəqiqlik səviyyəsi, həmçinin, əlçatan qiymətlərə malik olan texniki avadanlıqlardan istifadəsi ilə seçilir.

Bunları nəzərə alaraq geyim məmulatlarını formalaşdıran amillərə nəzər saldıqda ən əsas olaraq yeni geyim modelinin layihələndirilməsi prosesinin dünya standartı tələblərinə uyğun səviyyəyə qaldırmaq üçün ilk əvvəl maddi texniki baza yaradılmalı, bu sahədə savadlı kadrlar yetişdirilməli, müasir texnikaya cavab verən avadanlıqlardan istifadə edilməli və daha çox sayda geyim istehsalı ilə məşğul olan sənaye müəssisələri fəaliyyətə başlamalıdır.

MALİYYƏ HESABATLARININ AUDİTİ ZAMANI AUDİTOR SÜBUTLARININ ƏLDƏ EDİLMƏSİ METODLARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Musayev B.F.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Auditin dəlil-sübutları dedikdə, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının audit yoxlama-ekspertizası nəticəsində uçot-hesabat işlərində müəyyən edilmiş nöqsanlar, kənarlaşmalar, çatışmamazlıqlar, qanun pozuntuları, digər daha ciddi faktları təsdiq və sübuta yetirən sənədlər və məlumatlar nəzərdə tutulur. Bu, dəlilsübutlar xarakterinə, mahiyyətinə, təyinatına görə qruplaşdırıla bilər. Uçot-hesabat işlərində yol verilmiş nöqsanlar və çatışmamazlıqlar maddi mənimləmə xarakteri daşıyırsa, onlar sadəcə nöqsan və kənarlaşma kimi qiymətləndirilə bilər. Bunun üçün auditor yoxlama-nəticə arayışında müvafiq qeydlər etməklə, yol verilmiş nöqsanların məzmununun qısa şərhini verməli və onun hansı normativ hüquqi aktların tələblərinə uyğun olmamasını göstərməlidir. Belə hallar yoxlanılan təsərrüfat subyektiində kütləvi xarakter daşıyırsa, auditor onları məzmununa görə qruplaşdırmalı və sadəcə olaraq bir neçə misal göstərməklə bu nöqsanları xüsusi reyestr tərtib edib yekun arayışına əlavə edə bilər.

Audit yoxlama-ekspertizası nəticəsində qanunverici və normativ hüquqi aktlara zidd təsərrüfat əməliyyatları aşkar edilərsə, ilk növbədə auditor bu əməliyyatların Azərbaycan Respublikasının hansı qanunverici və normativ aktlarına zidd olmasını konkret olaraq qeyd etməlidir. Həmçinin təsərrüfat əməliyyatını şərh etməli və nəticədə vurulmuş ziyanın, yaxud qeyri-qanuni gəlirin həcmi müəyyənləşdirməlidir. Sonra isə auditor ziyanın təsdiqi üçün lazımi dəlilsübut əldə etməlidir. Əgər audit yoxlama-ekspertizası nəticəsində yoxlanılan təsərrüfat subyektiinin təsərrüfat-maliyyə əməliyyatında mənimləmə halları aşkar edilərsə, onların təsdiqi üçün ilkin sənədlər – dəlil-sübutlar olmalıdır.

Auditorun dəlil-sübutlarının geniş məzmunlu açılışı “Auditor sübutları”- BAS 500 şərh edilmişdir. Bu standartda görə auditor dəlil-sübutları 2 istiqamətdən əldə edilə bilər:

- audit yoxlama-ekspertizası aparılan kommersiya təşkilatının özündən;
- yoxlanılan təsərrüfat subyektiinin əlaqəli təşkilatlarından və ya fiziki şəxslərdən.

Uçot-hesabat işlərində yol verilmiş təhriflərin qiymətləndirilməsi və bu təhrifləri sübuta yetirmək üçün auditorun alternativ mühasibat yazılışları (müxəbirələşmələri) tərtib etməsi nəticəsində yekun qərar çıxarması vacibdir. Auditor yoxlama-ekspertiza aparılan kommersiya təşkilatının ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatlarında yol verilmiş nöqsan və çatışmamazlıqların xarakterinə görə dəlil və sübutların digər formalarından da istifadə edə bilər. Auditor kommersiya təşkilatının mal-material qalıqlarının seçmə üsulu ilə yoxlanılması nəticəsində aşkar olunan çatışmamazlığı dəqiqləşdirmək və qiymətləndirmək üçün mal-material qalıqları üzrə inventarlaşma üsulundan istifadə etməlidir. Kommersiya təşkilatının istehsal etdiyi məhsulun kəmiyyət və keyfiyyətində müəyyən çatışmamazlıq varsa, bu zaman laboratoriya analizindən və yaxud mütəxəssis rəyindən istifadə olunması vacibdir. Kommersiya təşkilatının debitor və kreditor əməliyyatlarında malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda müəyyən çatışmamazlıqlar aşkar edilərsə, bu çatışmamazlıqların, nöqsanların təsdiqi üçün qarşılıqlı üzləşmə aktından istifadə olunması vacibdir.

Audit yoxlama-ekspertizası nəticəsində kommersiya təşkilatının təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən iqtisadi göstəricilərdə ciddi fərqlər aşkar edilərsə və bu fərqlərin maliyyə nəticələrinə əsaslı təsir göstərməsi ehtimalı olan zaman auditorun yoxlanılan dövr üçün alternativ mühasibat balansını tərtib etməsi zəruridir. Həmin dövr üçün baş vermiş təsərrüfat-maliyyə əməliyyatları başdanbaşa inventarlaşma edilib, yenidən dövriyyə cədvəlləri tərtib olunmalıdır. Auditin dəlil-sübutlarında sadəcə hesablama, müşahidə, rəsmi sorğu üsullarından da istifadə etmək mümkündür. Bütün hallarda audit yoxlama-ekspertiza nəticəsində müəyyənləşdirilən çatışmamazlıqlar və kənarlaşmalar bu və ya digər formada təsdiq edilməlidir.

Yuxarıda qeyd olunanların daha dəqiq, daha geniş şərhini bu standartda əlavə olaraq BAS 501- «Auditor sübutları – xüsusi maddələrə yenidən baxılması» adlı standartda öz əksini tapmışdır. Belə standartda zərurət bu sahədə mövcud beynəlxalq standartların tələblərindən irəli gəlir. «Auditor sübutları–xüsusi maddələrə

yenidən baxılması» beynəlxalq audit standartın əsas məqsədi maliyyə hesabatlarının ayrı-ayrı xüsusi məbləğləri və digər məsələlərdə əlavə məlumatların, əlavə sübutların əldə edilməsinə xidmət etməkdir. Burada əsas etibarilə debitor və kreditor borcları, məhkəmə işləri, iddiaları haqqında sorğu qaydaları, uzunmüddətli investisiyaların dəyərinin qiymətləndirilməsi və onların açıqlanması qaydaları öz əksini tapmışdır.

Məlumdur ki, auditin dəlil-sübutlarında bir çox vasitələrdən istifadə edilir. Hər hansı bir sübut konkret faktlara və sənədlərə əsaslanmalıdır. Daxili auditin yekunlarından da auditin dəlil- sübutlarında əsaslı vasitə kimi istifadə oluna bilər. Bu, hər şeydən əvvəl onunla izah olunur ki, daxili audit təsərrüfatda-xili nəzarət sisteminin vəziyyətini müəyyənləşdirir. O, kommersiya təşkilatının uçot-hesabat işlərinin aparılma qaydalarına əməl edilməsinə nəzarət edən bir sistemdir. Daxili audit təsərrüfatdaxili bölmələr arasında resursların səmərəli istifadə edilməsini qiymətləndirən operativ idarəetmə funksiyasını yerinə yetirir. Daxili audit həmçinin təsərrüfat daxilində istehsalın təşkili, istehsal prosesinə nəzarət, təsərrüfat əməliyyatlarının sənədləşdirilməsi vəziyyətini qiymətləndirən bir idarəetmə elementi olmaqla kommersiya təşkilatının, onun rəhbərinin və yaxud sahibkarın mənafeyinə xidmət edir. Təsərrüfatdaxili audit kommersiya təşkilatının bütövlükdə səmərəliliyinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Bir qayda olaraq təsərrüfatdaxili audit kommersiya təşkilatının spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, onun istehsal prosesinin ahəngdar təşkilinə təsir edir və idarəetmənin müvafiq funksiyalarını yerinə yetirir. Yəni onun vəzifəsi rəhbərliyin qəbul etdiyi qərar və sərəncamların həmin kommersiya təşkilatının şöbə və bölmələrində yerinə yetirilməsi vəziyyəti haqqında lazımi informasiyanı təmin etməkdən ibarətdir. Ona görə də daxili auditin yerinə yetirdiyi iş və xidmətlərdən zəngin informasiya toplanır və bu kənar audit üçün yararlı ola bilər. Bu zaman audit yoxlama-ekspertiza işlərində daxili auditin nəticələrindən auditor dəlil-sübut kimi istifadə edə bilər. Dəlil və sübutlar əsas etibarilə təsərrüfatdaxili nəzarət sisteminin səviyyəsinin qiymətləndirilməsində səmərəli vasitə rolunu oynayır. Belə ki, təsərrüfatdaxili audit vasitəsilə mütəmadi olaraq operativ qaydada bölmə və şöbələrdə sərbəst fəaliyyət göstərən, hüquqi statusa malik olan törəmə kommersiya təşkilatılarda monitorinqlər keçirilir və onun nəticələri barədə rəhbərliyə lazımi məlumatlar verilir.

AZƏRBAYCANDA ƏMƏK QABİLİYYƏTLİ FİZİKİ VƏ ZEHNİ QÜSURLU İNSANLARIN ƏMƏK PROSESİNƏ CƏLB OLUNMASI VƏ ONLARLA BAĞLI SOSIAL REABİLİTASIYA SİYASƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Mustafayeva A.R.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bütün dünyada o cümlədən ölkəmizdə müstəqilliyin və azadlığın hər kəs tərəfindən qəbul edilmiş tərfi mövcud deyildir. Lakin gündəlik həyatımızda azadlıq, məhdudiyyətlik və əlillik sözlərinin hər biri işlədilməkdədir.

Sosial dövlət nöqteyi nəzərindən dövlət hər bir insan üçün asan yaşamaq şəraitini təmin etməlidir. Bunu reallaşdırmağın ən başlıca yolu onları iş həyatına daxil etməkdir. Məhdudiyyətli insanların iş həyatına daxil olmasında və işlərini davam etdirməsində bir sıra çətinliklər vardır ki, bunlar da zamanla sosial ayrı-seçkiliyə səbəb olur. Sosial ayrı-seçkilik anlayışı fiziki, ruhi və sosial bir məhdudiyyətlik halıdır. Sosial baxımından təcrid olunmuş fərdlər və ya qruplar müəyyən bərabərsizliyə məruz qalmış, hər hansı çətinlik qarşısında müdafiəsiz və zəif kəslər olaraq qəbul edilmişlər. Bu səbədən ayrı-seçkilik anlayışı bir növ ictimai problem olaraq da ifadə edilə bilər. Bu baxımdan ictimaiyyətdəki müəyyən bir kütlənin istehsalçı sahələrdən təcrid olunması mənasına gələn sosial ayrı-seçkilik fərdi xətalara deyil struktural problemlərin nəticəsi olaraq bilinməkdədir. Sosial ayrı-seçkilikdən ən çox zərər görən şəxslərin başında isə məhdudiyyətli insanlar gəlir. Məhdudiyyətli insanlar cəmiyyətdən təcrid olunmağa məruz qalaraq başlıca tələbatlarını belə ödəyə bilməyərək və zaman keçdikcə ictimaiyyətlə bağlarının zəifləyərək qopmasına səbəb olan dinamik bir müddətlə qarşılaşırlar.

Məhdudiyyətlik günümüzdə hələ də ictimaiyyət tərəfindən təcrid olunan kateqoriya olaraq qəbul edilməkdədir. Bu kateqoriyalasdırmanın səbəbləri arasında ictimaiyyətin məhdudiyyətliliyi yalnız dəyərləndirməsi də mövcuddur. Əslində əngəllilik fərdlərin fiziki və psixoloji əskikliklərindən qaynaqlanmayır. İqtisadi, siyasi və ictimai faktorların məhdudiyyətliliyi daha da nəzərə çarpan hala gətirməsi bir həqiqət olaraq göz önündə durur. Məhdudiyyətli insanların ictimai, siyasi və iqtisadi həyatda daha çox iştirak edə bilməsi, əsas və peşə təhsili ala bilməsini əlçatan olmalıdır. Çünki günümüzdə məhdudiyyətli insanların çoxu bu imkanlardan yararlanı bilmirlər. Ümumi olaraq da mövcud olan işsizlik problemi,

kütlənin münasibəti və peşə təhsilinin lazımı səviyyədə, əlçatan olmaması fiziki və zehni məhdudiyyətli insanları, o cümlədən onların ailələrini daha çətin iş şəraitində işləməyə və ya yoxsulluqla üz-üzə qalmağa vadar edir. Nəzərə alsaq ki, hər bir fərdin rahat yaşamasını və işləməsini təmin etmək sosial dövlətin vəzifə böcüdür. O zaman bütün bu məsələlərin həlli hər zaman aktual olaraq qalır.

Bu məsələlətin həlli nəinki dövlət səviyyəsində, hətta dünya səviyyəsində öz aktuallığını saxlamaqdadır. Fiziki məhdudiyyətli və əliliyi olan insanların hüquqları Azərbaycan Respublikasının konstitutsiyasında, BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş “Əlilərin hüquqları haqqında” Konvensiyada, Azərbaycan Respublikasının “Əliliyin və uşaqların sağlamlıq imkanlarının məhdudluğunun qarşısının alınması, əlilərin sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında” Qanunda və digər beynəlxalq və yerli qanunvericilik aktlarında təsbit olunmuş formada qorunması bunun göstəricisidir. Ölkəmiz mövqeyindən baxıldığında kifayət qədər çox məhdudiyyətli olması bu mövzuya daha həssas yanaşılmasının vacibliyini ortaya qoyur. Əmək bazarında dezavantajlı qruplardan biri olan məhdudiyyətli insanların məşğulluğu, ictimaiyyətə uyğunlaşması və məhdudiyyətli işçi qüvvəsi işsizliyinin sosial xərclərinin yüksək olması baxımından da önəm daşımaqdadır. Burada bir məsələni vurğulamaq ehtiyacı yaranır ki, hər bir insanın görə biləcəyi bir iş vardır və məhdudiyyətli insanlar da fiziki və ruhi fəaliyyətlərində bir pozulma ya da əksiklik olsa belə onların da bu xüsusiyyətlərini nəzərə alan uyğun bir təhsil aldıqdan və yaxşılaşdırılmaları üçün tədbirlər görüldükdə işləyə bilərlər. Hər bir insan özünü dəyərli hiss etmək istər. Bu səbəblə hər şeydən əvvəl onun özünü dəyərli hiss etməsi lazımdır. Volter “ İşləmək bizi üç böyük bəladan xilas edir: sıxıntı, pis vərdişlər və yoxsulluq” sözü ilə gəlir əldə etmənin önəmini vurğulayır. Məhdud qabiliyyətli insanlar həyatları boyunca özlərini başqalarına möhtac olmadan insan şərəf və ləyaqətinə yaraşan bir həyat sürə bilmələrini təmin edəcək peşə sahibi olma və iş həyatına daxil olma müddətində bir çox problemlərlə qarşılaşırlar. Günümüzdə müxtəlif təşkilatlardan da təsirlənərək məhdudiyyətli şəxslər və onların əmək prosesinə cəlb edilməsi kimi mövzular daha sıx müzakirə obyektinə çevrilmiş və bu mövzuda bir çox layihələr hazırlanmağa başlanmışdır. Məhdudiyyətli fərdlərin iş həyatında öz yerini tapması həm onların kütlədən təcrid olunmamasını həm də məhdudiyyətli şəxslərin özlərini cəmiyyətin bir parçası olaraq görməsini təmin edir. Ancaq bu fərdlərin iş həyatında özlərini göstərə bilməsi qarşısında öz məhdudluqları xaricində müxtəlif çətinlikləri var. Bu çətinliklərin ən başında isə "bir iş sahibi olma" problemi gəlir. Burada əsas məsələ məhdudiyyətli əməyi dəyərləndirən əməyin işçi qüvvəsinə necə daxil olmasıdır.

Dünyada təqribən milyarda yaxın insan müxtəlif dərəcədə əlillikdən əziyyət çəkir. Lakin onların 200 milyona yaxını həyatı funksiyalarını yerinə yetirə bilməyəcək qədər əhəmiyyətli çətinlikləri vardır. Önümüzdəki illərdə əlillik daha böyük narahatlıqlar mənbəyi olacaqdır, çünki daha da geniş şəkildə yayılmaqdadır. Bunun səbəbi daibet, ürək-damar xəstəlikləri, ruhi sağlamlıq pozğunluqları kimi xroniki xəstəliklərin önəmli səviyyədə arım göstərməsidir. Dünyada əlil insanların digərlərindən fərqli olaraq pis sağlamlıq nəticələri, aşağı təhsil səviyyəsi, daha az iqtisadi iştirakı və daha yoxsul olduğu həmişə qeydə alınmışdır. Əliliyi olan insanların sağlamlığa, təhsilə, məşğulluğa, nəqliyyata, habelə məlumatlara, o cümlədən, çoxdan uzaqlaşdıqları xidmətlərdən istifadə etmədəki maneələri daha az üstünlüklü icmalarda daha da ağırlaşır. Min ilin inkişaf məqsədlərinə çatmaq və daha yaxşı inkişaf perspektivlərinə nail olmaq üçün əliliyi olan insanlara dəstəyin gücləndirilməsi və onların icmalarına qoşulmasına sədd çəkən maneələri aradan qaldırmalıyıq; Keyfiyyətli təhsil almaq, layiqli iş tapmaq və səslərini eşitdirmək.

Məhdudiyyətli məsələsinə olan münasibətimizi içində olduğumuz iqtisadi və sosial proseslər ciddi şəkildə təsir göstərir. Çünki onların vəziyyətindəki mənfi və müsbət hallar iqtisadi və sosial proseslər tərəfindən formalaşdırılır. Bundan əlavə əngəlli şəxslərin bütün ehtiyacları bunun üçün fəaliyyət göstərən qurumlarda və ya onların vasitəsilə ödənilməlidir. Bu səbəblə də dövlət, ailə, təhsil və iş həyatı məhdudiyyətli şəxslərin həyatında vacib rola malikdir. Təqribən otuz ildən çox olaraq həyatımızı köklü surətdə əhatə edən qloballaşma dövrü bir sıra önəmli struktur dəyişiklikləri özü ilə gətirən bir dövr olaraq nəzərdən keçirilir. Sözü edən bu dövr ərzində rabitədən texnologiyaya, iqtisadi nizamdan sosial quruluşlara qədər demək olar ki bir çox sahədə yaşanan dəyişikliklər dərindən hiss edilməkdədir. Qloballaşma dövrü həm də sosial quruluşda yer alan qrupların da həyatını bir mənada yenidən inşa etdi.

Bu baxımdan, insan hüquqları anlayışı da sözü gedən dövrdən öz təsirini gördü. İnsan hüquqlarıyla əlaqəli nəzəri və tətbiqi vizyonlar getdikcə dəyişmiş, bu dəyişim sosial quruluşu da yenidən formalaşdırmışdır. İnsan haqlarındakı bu dəyişikliklər məhdudiyyətli insanların hüquqi və ictimai avantajlarını da təhdid edər hala gəlmişdir. Bu gün bir çox qloballaşma tərəfdarları qloballaşmanın hər fərdə daha çox haqq və azadlıq verdiyi qənaətinədəirlər. Lakin bütün proseslər göstərir ki bu vəziyyət təzadı artırmaqdadır. Qloballaşma dövründə hakim olan neo-liberal ideologiya siyasətləri digər qrup insanların haqlarını zədələməyə başlamış, dolayısı ilə insan haqları fərdi olaraq ələ alınmış, kollektiv hüquqlar isə o qədər də müzakirə

olunmamışdır. Sosial dövlətin təməl anlayışı mümkün ola bildiyincə hər kəsə bərabər imkanlar yaratmaq olsa da əlilinsanlar üçün bu orta əsrlər dövrünü xarakterizə etməkdədir. Sosial ədalətin məqsədi əlilliyi kompensasiya etmək deyil, cəmiyyətin gözündə əlilliyin necə qəbul olunacağına qərar verməkdir.

Nəticədə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı və Dünya Bankı Qrupu əlilliyi olan insanların həyatlarını yaxşılaşdırmaqla bərabər innovativ siyasət və proqramlara dair sübutların təmin edilməsi üçün əlilliyi olanlara Dünya Hesabatını birgə hazırlamışdır və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Konvensiyasının Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları 2008-ci ilin may ayında qüvvəyə minmişdir. Bu əlamətdar beynəlxalq müqavilə əlil insan hüquqları və inkişaf prioriteti kimi bizim anlayışımızı gücləndirmişdir. Əlilliyə dair Dünya Hesabatı əlverişli mühit yaratmaq, bərpa və dəstək xidmətlərini inkişaf etdirmək, lazımi sosial müdafiəni təmin etmək, əhatəli siyasət və proqramlar yaratmaq, yeni və mövcud standartları tətbiq etmək kimi hökumət, qeyri-hökumət təşkilatları və əlillər təşkilatlarının da daxil olduğu bütün maraqlı tərəflər üçün addımlar təklif edir. Bu hesabat yeni və mövcud standartları və qanunvericiliyi əlilliyi olan insanların və geniş ictimaiyyətin xeyrinə həyata keçirir. Əlilliyi olan insanlar bu işlərin mərkəzində olmalıdırlar.

Hər gün sayları artmaqda olan məhdudiyyətlilərin heç bir qazancı olmadan məhsul istehlakı qeyri-mümkündür. Resursların ən yüksək səviyyədə istifadəsi üçün məhdudiyyətlilərin də istehsalat qoşula bilməsi şərtidir. Məlumdur ki, ölkələrin təbii ehtiyatları məhdud, ehtiyacları isə sonsuzdur. Bu həqiqət sayı hər gün daha da artmaqda olan məhdudiyyətliləri, öz qabiliyyətləri nisbətində yaradıcı, məhsuldar hala gətirmək ölkəmiz üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Onları məhsuldar hala gətirmək həm ictimai həm də həmin fərdlərin özləri üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Və beləliklə həmin fərdin cəmiyyətimizə və həmçinin öz ailələrinə yaratdığı sosial xərclərin səviyyəsi aşağı düşə bilər.

KAĞIZ İSTEHSALINDA İSTİFADƏ OLUNAN XAM MATERIALLAR

Mustafayeva K.V.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Kağız istehsalında əsasən iynəyarpaqlı və enliyarpaqlı ağaclardan, bir illik bitkilərin gövdəsindən, bəzi bitkilərin yarpaqlarından və toxum qutularından alınan bitki mənşəli liflərdən istifadə olunur. Bitki lifinin əsas komponentlərindən biri təbii polimerdir- kağız istehsalı üçün çox qiymətli xüsusiyyətlərə malik olan sellüloz: yüksək molekulyar çəkiyə, zəncirvari struktura, fibrilyar quruluşa, yüksək gücə və müxtəlif kimyəvi və temperaturlara qarşı müqavimətə, su ilə yüksək yaxınlığa və şişmək qabiliyyətinə malikdir. Kağız istehsal prosesi (aralama, kağız içərisində olan liflər arasındakı bağların formalaşması) üçün çox əhəmiyyətli olan sellülozun bu xüsusiyyətləri sayəsində xüsusi bağlayıcılardan istifadə etmədən kifayət qədər güclü kağız əldə edilir. Süni və sintetik liflərin, habelə heyvan və mineral mənşəli liflər (ipək, yun, asbest) bu xüsusiyyətlərə malik deyil. Bu isə onların kağız istehsalı üçün istifadə olunmasını çətinləşdirir və xüsusi bağlama materialları və daha mürəkkəb istehsal texnologiyasından istifadə etməyi tələb edir. Sellülozun digər əhəmiyyətli üstünlüyü onun istehsalı və yenilənməsi üçün sərhədsiz xammal mənbəyi olmasıdır. Lif materiallarını ağacdən, bir illik bitkilərin gövdəsindən və digər bitki mənşəli xammallardan ayırmaq üçün müxtəlif üsullar mövcuddur. İstehsal üsulundan, lifli materiallarda hemisellüloz və ligninin varlığından asılı olaraq müxtəlif yarımfabrikat məhsulları əldə edilir: mexaniki kütlə, yarı kimyəvi kütlə, və ya yarı sellüloz, ağardılmamış, ağardılmış sellüloz.

Sellüloz lifli materiallar bir-birindən xammalın, kimyəvi tərkibinin, sellüloz polimerizasiyası, möhkəmlik, bəyazlıq, təmizlik və liflərin strukturu dərəcəsi ilə seçilir. Kimyəvi tərkibi, morfoloji və anatomik strukturuna əsasən, texnoloq elyaflı yarımfabrikat məhsuluna və dolayısı ilə ondan hazırlanmış kağıza arzu olunan xüsusiyyətlərin verilməsi üçün böyük potensiala malik olur.

Lifli xammalın təsnifatı

Aşağıda kağız istehsalında istifadə olunan yarımfabrikatların istehsalı üçün lif xammalının əsas mənbəyi göstərilmişdir.

1. İynəyarpaqlı ağaclar- küknar, şam ağacı, ağ şam, qaraşam. İynəyarpaqlı ağac nisbətən uzun bir lifə malikdir və kağız istehsalı üçün ən uyğun olan uzun lifli sellüloz verir. Bu ağaclardan, mexanik ağac kütləsindən 97-98% həcmdə, təmizlənmiş sellülozdan 35-40% həcmdə, müxtəlif növ dərəcədə təmizliyə malik olan lifli materialları istehsal edilir.

2. Qaraşam ağacları - tozağacı, əsməqovaq, qovaq, qızlağac, fıstıq, evkalipt və s. Qaraşam ağacları iynəyarpaqlılarla müqayisədə daha qısa lifə, eləcə də qeyri-lifli quruluş hüceyrələrə malikdir. O, aşağı

mexaniki xassələri olan sellüloza verir- qırılma və yırtılmaya müqavimət. Bu səbəbdən, iynəyarpaqlılardan alınan daha uzun liflərlə bərabər ondan alınan yarımfabrikatlar kağız istehsalında istifadə olunur. İynəyarpaqlılardan olduğu kimi qaraşam ağaclarından da sellüloza, yarım sellüloza və ağac kütləsi alınır.

3. Bir illik bitkiləri gövdələri- taxıl samanı, qarğıdalı, qamış, baqa (şəkər qamışı), alfa və esparto otları, eləcə də ağac kimi bilinən çoxillik bitki – bambuk. Bu qrup bitkilərinin lifləri (bambuk istisna olmaqla) kiçik uzunluğu və içərisində qeyri-lifli hüceyrələrin olması ilə fərqlənir. Onlardan 35-70% və yuxarı olmaqla sellüloz, yarım sellüloz və mexaniki kütlə alınır. Onlar uzun lifli yarımfabrikat məhsullar ilə birlikdə kağız istehsalında istifadə olunur.

4. Bir illik bitkilərin baş lifləri- kətan, çətənə, jut, qar bəmeriyası, kənaf, qampi, mitsumata və kodzu. Bu liflər böyük uzunluq və yüksək qüvvələri ilə seçilir. Onlar adətən ağardılmış, nadir halda ağardılmamış sellülozun istehsalı üçün istifadə olunurlar.

5. Pambıq toxum lifləri və pambıq tullantıları (linter, delint və pambıq tükələri). Pambıq lifləri uzunluluğu və yüksək sellüloz tərkibi ilə seçilir. Yüksək dərəcəli ağardılmış sellüloz hazırlanması üçün istifadə olunur. Pambıq tullantı lifləri müəyyən dərəcədə qısa və toxum qalıqları ilə daha çox çirklənmiş olurlar.

6. Bəzi bitkilərin yarpaqlarından olan liflər – manila çətənəsi, sisal, Yeni Zelandiya kətanı.

7. Pambıq, kətan və çətənə parçası. Karton istehsalı üçün ağardılmış, nadir hallarda isə ağardılmamış parça yarım kütləsindən istifadə olunur. Uzun liflər və yüksək dayanıqlılıqla fərqlənir.

8. Makulatura (köhnə kağız və kəsintilər).

AZƏRBAYCAN MİLLİ ŞƏRBƏTLƏRİNİN KEYFİYYƏT EKSPERTİZASI

Mustafazadə B.Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Azərbaycan milli şərbətlərinin hazırlanmasında müxtəlif ətirli-ədviyyəli bitkilərdən, meyvə-giləmeyvələrdən, bəzi hallarda tərəvəzlərdən, şəkərdən, baldan, limon turşusundan, üzüm sirkəsindən, abqoradan (qora suyundan), quru meyvələrdən, təzə içməli süddən istifadə olunur. Milli şərbətlərin çeşidi 35-dən çoxdur.

Biz tədqiqat və ekspertiza məqsədilə 5 çeşiddə şərbət, o cümlədən “Qızılgül” şərbəti, “Nənəli” şərbət, “Zəfəran” şərbəti, “Gül-nar” şərbəti və “Vitaminli itburnu içkisi” götürmüşük. Milli şərbətlərin sıxlığını, başqa sözlə quru maddənin miqdarını, şəkərin kütlə payını və turşuluğu təyin etmişik. Bu məqsədlə əsasən Dövlət standartlarında (QOST 6687.0; QOST 6687.2; QOST 6687.3; QOST 6687.4; QOST 6687.5 və QOST 6687.6) spirtsiz içkilərin ekspertizasına aid metodlardan istifadə olunmuşdur.

Milli şərbətlərin orqanoleptik göstəricilərindən əsasən xarici görünüşü, şəffaflığı, rəngi, ətri və dadı təyin edilmişdir. Milli şərbətlərin rəngi əlavə olunan əsas xammalın rənginə uyğun olub kənar rəng və bulanlıq müşahidə edilməmişdir. Milli şərbətlərin ətri zərif, özünəməxsus xarakterik olmaqla istifadə edilən ətirli-ədviyyəli bitkinin iyini xatırladır. Şərbətlərin dadı şirin, təmiz, dolğun və hazırlanmasında istifadə olunan xammallara müvafiq idi. Kənar dad və iy müşahidə olunmadı. Tədqiq olunan milli şərbətlər şəffaf, parıltılı olmaqla bərabər, tərkibində tutqun xırda hissəciklər və çöküntü müşahidə olunmadı.

Şərbətlərin keyfiyyətinin tədqiq edilməsi zamanı sıxlığına görə quru maddələrin miqdarı (o şərbətin növündən asılı olaraq 9,5 %-dən 19,5 % qədər dəyişir), şəkərin kütlə payı (8,5 %-dən 18,5 % qədər ola bilər), 100 sm³ içkinin neytrallaşdırılmasına sərf olunan 1 n. qələvi məhlulun miqdarına görə turşuluğu (1,5 – 2,5) və 20°C temperaturda saxlanılma zamanı davamlılığı təyin edilir. Milli şərbətlərin demək olar ki, hamısı cari istehlak üçün hazırlandığına, eləcə də kütləvi işə müəssisələrində 2-3 günlük hazırlandığına görə karbon qazı ilə doydurulmur və ona görə də biz milli içkilərdə karbon qazını təyin etməmişik.

Şərbətlərin tərkibində olan quru maddələrin miqdarı əsasən şəkərin miqdarından asılıdır. Ona görə də milli şərbətlərdə quru maddənin miqdarı içkinin sıxlığına görə xüsusi areometr və saxarometrlə təyin olunur.

Spirtsiz içkilərin sıxlığı, başqa sözlə quru maddənin miqdarı yüksək keyfiyyətli içkilərdə 9,3-11,1 faiz, adi keyfiyyətli içkilərdə 7,8-8,9 faizdir. Milli şərbətlərin turşuluğunun təyini nümunənin 0,1 normal qələvi məhlulu ilə titrlənməsinə əsaslanır. Milli şərbətlərin turşuluğu 100 ml içkinin tərkibindəki turşuların neytrallaşdırılmasına sərf olunan qələvi məhlulun ml-lə miqdarına deyilir.

Yüksək keyfiyyətli qazlaşdırılmış içkilərdə turşuluq 100 ml içkidə 2 ml 1 normal qələviyə uyğun olmalıdır. Tədqiq olunan milli şərbətlərin fiziki-kimyəvi göstəricilərinin ekspetizasının nəticələri 1 sayılı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 1. Tədqiq olunan milli şərbətlərin ekspetizasının nəticələri

Milli şərbətlərin adı	Quru maddənin miqdarı, %-lə	Şəkərin kütlə payı, %-lə	Turşuluq, 100 ml içkiyə görə 1 normal NaOH məhlulunun miqdarı, ml-lə
“Qızılgül” şərbəti	12,35	11,82	1,7
“Nənəli” şərbət	12,68	10,98	1,8
“Zəfəran” şərbəti	11,28	10,76	1,7
“Gülənər” şərbəti	14,95	14,12	2,1
“Vitaminli itburnu” şərbəti	20,80	19,14	1,9

1 sayılı cədvəldən görünür ki, tədqiq olunan milli şərbətlərin tərkibindəki quru maddənin və şəkərin miqdarı reseptura göstəricisinə uyğundur. Tədqiq olunan milli şərbətlərdə turşuluğun miqdarı standartın orta göstəricisinə uyğundur. Deməli, turşuluq göstəricisinə görə də tədqiq olunan şərbətlərin keyfiyyəti yaxşıdır.

LİZİNQ MÜNASİBƏTİ - 16 SAYLI MHBS ÇƏRÇİVƏSİNDƏ

Namazova N.T.

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Müasir bazar iqtisadiyyatının infrastrukturunun ən mühüm elementlərindən biri də lizinq bazarı sayılır. Bu baxımdan iqtisadiyyatın dinamik inkişafında səmərəli fəaliyyət göstərən lizinq bazarının olduqca yüksək rolu vardır. Başqa sözlə, lizinq münasibətlərinin bazar qanunlarına uyğun inkişafı iqtisadiyyatın inkişafında kəmiyyət dəyişiklikləri ilə yanaşı keyfiyyət göstəricilərinin də xeyli yaxşılaşdırılmasına geniş imkanlar açır.

Lizinq özündə bank krediti, icarə, investisiya elementlərini cəmləşdirən münasibətlər kompleksidir. Lizinq, lizinq verənlə lizinq alan arasında əksər hallarda uzunmüddətli xarakter daşıyan maliyyə sazişidir. Lizinq müqaviləsinə görə lizinq verən lizinq alana lazım olan əmlakı satıcıdan mülkiyyət hüququ ilə əldə etməli və lizinq alanın müvəqqəti sahibliyinə və istifadəsinə verməlidir.

Azərbaycanda lizinqin inkişafı prosesini iki mərhələyə ayırırlar. Birinci mərhələ 1994-cü ildə lizinq haqqında qanunun qəbul edilməsi sayılır. Məhz həmin dövrdə lizinq bütün vergi növlərindən azad olundu və digər güzəştlər müəyyən olundu. Lakin ilkin zəruri şərait yaradılmasına baxmayaraq, lizinq sektoru lazımı inkişaf tapmadı. Azərbaycanda lizinqin sürətli inkişafı 2003-cü ildən başlamışdır. Belə ki, həmin dövrdə bazar dərhal mühitin yaxşılaşmasına reaksiya verdi və həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində lizinq şirkətlərinin sayı 2003-cü ildə 3-dən 2018-ci ildə rəsmi qeydiyyatdan keçmiş 92-yə çatdı.

Icarə müqaviləsi tərəflərdən birinə (icarədar) mülkiyyəti istifadə hüququ verən, ancaq həmin mülkiyyətə olan ixtiyari hüquqların ona verilməsini nəzərdə tutmayan sazişdir. Buradan belə çıxır ki, əgər aktiv qanuni mülkiyyətdə olan bir aktiv kimi müəyyən olunmuşsa, onda icarə, icarədarın maliyyə hesabatında aktivlərə heçnə əlavə etmir. Buradan belə çıxır ki, heç nə əldə edilmədiyi üçün, ödənilməmişdə heçnə qalmır, yəni icarə müqaviləsi icarədarın maliyyə hesabatında öhdəlikləri artırır.

16 sayılı Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartı prinsip olaraq bütün icarə müqavilələrinə tətbiq oluna bilər. Lakin bəzi istisnalar var ki, bu standart aşağıdakı müqavilələrə tətbiq edilmir:

- Mineral resursların, neftin, təbii qazın və bərpa olunmayan oxşar resursların işlənməsi, yaxud istifadəsi üzrə icarə müqavilələrinə;
- Kinofilmlər, video yazılar, pyeslər, əlyazmalar, patentlər və müəlliflik hüquqları kimi maddələrə aid olan lisenziya sazişlərə.

Operativ lizinq, lizinqin bir növü kimi, maliyyə lizinqi ilə müqayisədə müqavilə müddəti daha qısa müddətli, lizinq ödənişləri isə daha yüksək olur. Bu lizinq növündə lizinq şirkəti avadanlığın bütün cari və əsaslı təmir xərclərini özü çəkir və bu xərclər lizinq ödənişlərinə əlavə edilir. Operativ lizinqdə müqavilə sonunda avadanlığın mülkiyyəti lizinq şirkətində qalır. Buna görə də, operativ lizinqdə müqavilə müddəti adətən çox qısa olur və lizinqalan tərəfindən ödənilən lizinq ödənişləri avadanlığın dəyərini tam əhatə etmir. Lizinq şirkətləri operativ lizinqə verdikləri avadanlıqları ya ikinci dəfə lizinqə verməklə və ya satmaqla avadanlığın tam qiymətini əldə edirlər. Müəssisələr tərəfindən operativ lizinq əsasən çox sürətlə inkişaf edən texnika vasitələrinin əldə edilməsində istifadə olunur. Belə ki, bəzi avadanlıqların texniki cəhətdən saz vəziyyətdə olmasına baxmayaraq, bazara yeni modellərin təqdim edilməsi ilə bu avadanlıqların mənəvi köhnəlməsi hadisəsi baş verir və nəticədə bir müəssisə üçün istehsal avadanlıqlarının hamısının yenilənməsi böyük ölçüdə maliyyə vəsaitləri tələb edir. Operativ lizinqdə isə bu avadanlıqlar icarəyə götürülərək rahatlıqla belə vəziyyətlərdən çıxış yolu əldə edilir.

Maliyyə lizinqi – texnikanın uzun müddətə icarəyə verilməsini nəzərdə tutan daha geniş yayılmış lizinq növüdür. Bu müddət lizinq obyektinin amortizasiya müddəti ilə müqayisə olunandır və ya onu ötürüb keçir, habelə istifadə dövründə amortizasiyanın dəyəri tamamilə ödənilir. Ümumi qəbul edilmiş tərifi isə göründüyü kimi, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dünya ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da maliyyə lizinqinin müddəti obyektin amortizasiya dövründən aşağı olmamalıdır. Məsələn, ABŞ-da lizinq sövdələşməsi o vaxt maliyyə lizinqi hesab edilir ki, digər parametrlərlə yanaşı aşağıdakı daha iki parametərə də əməl edilmiş olsun:

- lizinq dövrü avadanlığının xidmət dövrünün 80 faizini ötürüb keçmir;
- lizinq kontraktı müddətinin sonuna əmlak onun ilkin dəyərinin 20 faizindən az olmayan qalıq dəyərinə malik olmalıdır.
- Maliyyə lizinqi, onu digər lizinq növlərindən fərqləndirən bir sıra əsaslı xüsusiyyətlərə malikdir.
- Əlavə vəsaitlər cəlb etməklə maliyyə lizinqi zamanı girov, sığorta, zəmanət və lizinq əmlakının əldə edilməsi məsələləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.
- Təcrübədə lizinq obyektinin alqı-satqısı zamanı üç əsas variant tətbiq edilir:
- icarədar müstəqil olaraq satıcı və lizinqin predmetini seçir, lizinq verən isə yalnız alqı-satqı sövdələşməsinin haqqını ödəyir və istifadə hüququnu istehsalçısına ötürür. Nəticədə icarədar müəyyən məsələlər üzrə əmlakın alıcısı ilə bərabərləşir;
- satıcıyı lizinq verən seçir, ona görə də o, lizinq obyektinin alqı-satqı müqaviləsi üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə görə icarədar qarşısında məsuliyyət daşıyır;
- lizinq verən icarədarı mal göndərəndən əmtəə sifarişi üzrə öz agentini təyin edir.

MHBS-ı baxımından icarəni daha çox maliyyə lizinqi hesab ediləcəyini göstərən bir sıra təxmini aşağıdakı situasiyalar mövcuddur:

1. İcarə müddətinin sonunda aktivin mülkiyyət hüququ icarədarə keçir,
2. İcarədar aktivin almaq hüququna malikdir, həmçinin də, bu aktivin həmin hüququn həyata keçirilməsinə biləcəyi tarixə mövcud olan qiymətlərdən xeyli aşağı qiymətlə almaq hüququna malikdir, lakin icarə müddətinin başlanğıcı tarixinə bu cür alışın baş tutacağı qiymət müqavilə qiymətidir. Yəni aktivin əvvəlcədən alınması icarədarə daha aşağı qiymətlə ödəniş etmək şəraitini yaradır,
3. İcarə müddəti əksər hallarda aktivin faydalı istifadə müddətindən çox olduğu üçün aktiv üzərində mülkiyyət hüququ icarədarə keçməyə bilər,
4. İcarədarın təşəbbüsü ilə icarə müqaviləsi ləğv edildikdə, o müqaviləyə əsasən icarəyə verənin zərərini ödəyir,
5. Aktivin ədalətli ləğv dəyərinin dəyişməsi nəticəsində baş verən gəlirlər və zərər icarədarə aid edilə bilər,
6. İcarədar bazar dərəcələrindən əhəmiyyətli şəkildə aşağı olan dərəcələrlə sonrakı dövr üçün müqaviləni bərpa etmək hüququna malikdir (yəni, müqavilə qiymətləri ilə icarəni uzatmağa imkan vardır)

Birinci və ikinci situasiyalarda icarədar son nəticədə mülkiyyətçiyə cəvriyyəli üçün ədalətli olması aydındır. Situasiya 3-də onu vurğulamaq lazımdır ki, icarəçi aktivin faydalı istifadə müddətinin daha çox hissəsini istifadə etdiyi üçün, mülkiyyət hüquqları ilə bağlı bütün riskləri daşıyır və demək olar ki, bütün faydanı o götürür. 6 və 7-ci situasiyalarda icarədar əslində mülkiyyətçi vəziyyətindədir, çünki faydanı götürmək imkanına malikdir və qiyməti ödəməlidir.

AZƏRBAYCANDA REGIONAL TURİZMİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Nəcəfli E.H.

Lənkəran Dövlət Universiteti

Müasir dövrdə iqtisadiyyatın ən gəlirli sahələrindən biri də turizmdir. Turizm sənayesi ölkənin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bir çox ölkələr öz büdcəsini bu sahədən əldə edilən gəlir hesabına formalaşdırır. Turizmin inkişafı həm də regionun ümumi siyasi və sosial-iqtisadi inkişafına təsir edir. Nəticədə regionda infrastruktur inkişaf edir, yeni iş yerləri yaranır və bu da əhalinin məşğulluq problemini aradan qaldırır. Hazırda dünyada turizmin məqsədinə görə 400-dən çox növü mövcuddur. Regionda turizmin hər hansı növünün inkişafı üçün isə ilk növbədə həmin turizm növü üzrə turizm ehtiyatı və müvafiq infrastrukturun olması vacibdir. Turizm, eyni zamanda həm yüksək, həm də aşağı ixtisaslı işlərə olan tələbi stimullaşdırmaqla, yerli səviyyədə gəlirgətirmə imkanları yaradır. O, gəlir əldə etmək imkanları baxımından yoxsulluğun azaldılması strategiyasının digər əsas istiqamətləri ilə çox bağlıdır. Belə ki, turizm, ilk növbədə regionlara maliyyə vəsaitlərinin axını deməkdir.

Azərbaycan çox nadir təbii, mədəni, milli, etnoqrafik obyektlər kompleksinə malikdir. Əlverişli coğrafi mövqeyi, doqquz iqlim tipi, flora və faunasının müxtəlifliyi və zənginliyi, dəniz sahilində yerləşməsi, mədəni-tarixi irsi, ləziz mətbəxi, yüksək qonaqpərvərlik ənənələri ölkəmizdə turizmin inkişafı üçün böyük perspektivlər yaradır. Azərbaycanın iqlimi və təbiətinin rəngarəngliyi turizmin inkişafına, eyni zamanda, dövlətin regional inkişaf siyasətinə müsbət təsir göstərə bilər. Bu, uzunmüddətli perspektivdə regional infrastruktura investisiya qoyulması və turizmin inkişafı nəticəsində regionlara səfər edəcək turistlər vasitəsilə regionlara maliyyə vəsaitlərinin axını üçün müvafiq şərait yaradır.

Azərbaycan regional turizmin inkişaf etdirilməsi üçün böyük potensiala malikdir. Bu potensial ölkənin müxtəlif nöqtələrində yerləşən qədim şəhərlərdə, incəsənət abidələrində, muzeylərdə özünü təcəssüm etdirir. Bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycanda 6000-dən çox tarixi abidənin əksəriyyəti yaxşı vəziyyətdə deyil. Bu isə yaxın gələcəkdə turizmin inkişafına ciddi maneədir. Respublikamızda turizm marşrutlarına daxil olan abidələrin mühafizəsi müvafiq orqanlar tərəfindən gücləndirilməli, bir çox tarixi abidələrin konservasiyasına və bərpasına diqqət yetirilməlidir. Əks halda, bir neçə ildən sonra həmin abidələrdə baş verəbiləcək aşınmalar nəticəsində onlar turist obyekti kimi fəaliyyət göstərməkdən uzaqlaşacaqdır.

Regionlarımızda turizmi inkişaf etdirmək üçün tarixi-mədəni, memarlıq abidələri və yeni tikilmiş obyektlər üzrə xəritə-sxemlər tərtib olunmalı, müxtəlif növ bukletlər hazırlanmalıdır. Bu sahədə müxtəlif daxili tədbirlər həyata keçirilməklə və ya xarici investorların cəlb edilməsi ilə yeni turizm şirkətləri yaradılmalı, çoxlu sayda yerləşdirmə obyektləri tikilməli, turizmə aid reklam materialları buraxılmalı, ixtisaslı mütəxəssislərin sayı artırılmalı, ekskursiya bələdçiləri, təlimatçılar, yerləşmə və qida müəssisələrində peşəkar xidmət personalı üçün təkmilləşdirmə kursları və treninqlər təşkil olunmalıdır. Ölkəmizə qrup və ya fərdi şəkildə gələn turistlər üçün müvafiq proqramlar tərtib olunmalı, onlar üçün mədəni və əyləncə proqramlarının təşkilinə ciddi yanaşılmalıdır. Turizm sahəsində çalışan kadrlar öz xalqının mədəniyyətini, tarixini, adət-ənənələrini yüksək səviyyədə bilməli, onu təbliğ etməlidir. Buna görə də turizmdə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsini öyrənmiş, turizm sahəsində təhsil almış gənclərimizə üstünlük verməliyik.

Turizmin inkişafı üçün birinci növbədə respublikamızda turizm infrastrukturunu yüksək səviyyədə yaradılmalıdır. Bu infrastruktur yaradılarkən milli adət-ənənələrimizin qorunub saxlanması vacib məsələlərdəndir. Turizmdə bu amil çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bunlardan aslı olmayaraq Azərbaycanın turizm ehtiyatlarını, mövcud infrastrukturunu, turizm və istirahət obyektlərini nəzərə alaraq, böyük kapital xərcləri tələb etməyən və qoyulan vəsaitin tez qaytarılmasını təmin edən turizm növlərinin inkişafına xüsusi əhəmiyyət verməklə daha yaxşı nəticələrə nail olmaq mümkündür. Bu zaman turizmin bəzi növlərinin inkişaf etdirilməsi təbiətin qorunma tədbirləri, hüquqi normativ aktları ilə uyğun gəlməsi xüsusi nəzərə alınmalıdır. Bunları nəzərə alaraq hazırda Azərbaycanda aşağıdakı prioritet turizm istiqamətlərinin inkişaf etdirilməsi məqsədə uyğun hesab edilə bilər:

- kūrort-rekreasiya turizmi;
- dağ-ekstremal turizmi və alpinizm;
- Böyük İpək Yolunda turizm;
- ekoloji turizm;
- daxili turizm;

Kurort-rekreasiya turizmi - Xəzər dənizi və onun ətrafındakı böyük şəbəkəli pansionatlar, istirahət evləri, kurort və digər müalicə müəssisələrinin maksimum effektiv istifadə edilməsi turizmin bu növünün inkişaf etdirilməsi üçün böyük imkanlar yaradır. Müalicə-sağlamlaşdırma imkanlarına görə Respublikanın digər regionlarında da müalicə-kurort və rekreasiya müəssisələrinin bazası əsasında xidməti dünya standartlarına qaldıraraq, xarici turistlərin cəlb edilməsinə yönəlmiş tədbirlər görülməlidir. Bunun üçün nəinki xarici investisiya, həmçinin müasir xidmət texnologiyalarının cəlb edilməsi zəruridir. Dağ-ekstremal turizmi və alpinizm - Azərbaycan ərazisinin çox hissəsində dağlar yerləşdiyinə görə, bu ehtiyatlar xarici turistlər üçün daha cəlbedicidir. Dünya turizm bazasında ekstremal turizm böyük maraq mövcuddur. Respublikanın məşhur dağ rayonlarındakı, yüksək dağlarda məntəqə və kempinq (lager) şəbəkələrinin yaradılması vacibdir. Turist və alpinistlər üçün xüsusi məhdudlaşdırılmış ərazilərin mövcudluğu bir çox ekstremal turizm növlərinin gələcək inkişafı üçün əsas hərəkətverici mərkəz ola bilər.

Böyük İpək yolunda turizm - təbiətin diqqətəlayiq yerlərindən başqa Azərbaycan Böyük İpək yolunun üstündə yerləşən və dünyəvi əhəmiyyət kəsb edən tarixi-mədəni abidələrlə zəngindir. Böyük İpək yolu ilə tranzit turlar təşkil etmək xüsusən aktualdır. Bunun nəticəsində Azərbaycan Avropa və Asiya arasında körü kimi ölkələrinin maraq dairəsinə çevrilə bilər. Ekoloji turizm - özündə nisbətən yeni turizm növünü əks etdirir. Hansı ki, insanlar tərəfindən mənimsənilməmiş təbiət guşələrini gəzmək təbiətlə təmasda olmaq məqsədi daşıyır. Ekoloji turizmin inkişafı üçün yüksək rekreasiya potensialına malik qoruqlar, parklar və xüsusi qorunan ərazilərin olması zəruridir. Ekoloji turizmin inkişafı üçün biosferli ərazilərin yaradılması ən perspektivli variantlarından biridir. Daxili turizm – Yeni turizm obyektlərinin ucaldırılmasından əlavə olaraq sosial turizmə diqqət ayırmaqla daxili turizmin inkişafına təkan vermək məqsəduyğundur. Respublikamızda turizm mövsümü yay və qış turizm mövsümlərinə ayrılır. Bu da ilin təqribən 190 gününü təşkil edir. İlin qalan günləri sakit mövsümdür, turizm fəaliyyəti zəifləyir. Bu zaman sosial turizmə yer verməklə aztəminatlı ailələrin, təqaüdcülərin, əlillərin istirahətini güzəştli qiymətlərlə təşkil etmək mümkündür. Bu işdə Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun köməyi lazımdır.

AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SEKTORU KİMİ TURİZMİN İNKİŞAFINDA BİRLƏŞMİŞ ƏRƏB ƏMİRLİYİNİN TƏCRÜBƏSİ

Nəcəfov Y.H.

Lənkəran Dövlət Universiteti

Turizm cəhətdən dünyanın ən çox turist qəbul edən ölkələrindən biri olan Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Dubay əmirliyi ölkənin ən inkişaf etmiş əmirliyi hesab edilir. 2015-ci ildə Dubaya gələn turistlərin sayı 15,8 milyonu, onların xərclədikləri pulların ümumi miqdarı isə \$30 milyarda yaxın olmuşdur. Dubay əmirliyinin dünya turizminin mərkəzlərindən birinə çevrilməsinin arxasında effektiv, dayanıqlı və daim inkişaf edən turizm siyasəti dayanır ki, burada qısa olaraq ölkədəki turizm siyasətinin əsas xüsusiyyətlərini diqqətə çatdıracağıq.

1966-cı ildə neft və qaz yataqlarının kəşf edilməsi ilə (hərçənd bu yataqların böyük hissəsi paytaxt Əbu-Dabinin payına düşür) bütün ölkədə, xüsusilə də paytaxtda və Dubayda sürətli inkişafın əsası qoyulmuşdur. Ölkəyə gələn böyük miqdarda gəlirlərin turizm sahəsinə düzgün istiqamətəndirilməsi və istifadəsi üçün isə Dubay əmirliyinin rəhbərliyi 1989-cu ildə Dubay Turizm Şurası (1997-ci ildən bəri Dubay Turizm və Ticarət Marketing Departamenti adlanır) təsis edir ki, bu da klaster modelinin yaradılmasında ilk addım hesab edilə bilər. Şura üçün başlıca prioritetlər əmirliyin dünya miqyasında tanınmasını təmin edəcək turizm sistemi yaratmaq, beynəlxalq marketing ilə məşğul olmaq, əmirliyə gələcək turistlər üçün nəqliyyat infrastrukturunun yaxşılaşdırılması və çoxsaylı yüksək keyfiyyətli mehmanxanaların tikilməsindən ibarət idi. Bu məqsədə çatmaq üçün Departament və BƏƏ hökumətinin birgə səyləri nəticəsində ciddi işlər görülmüşdür. İlk öncə, dəniz sahilində 5 ulduzlu otellər tikilmiş, ardınca isə sahil ərazilərinin abadlaşdırılması işləri görülmüşdür. Mehmanxanaların tikilməsində ilkin maliyyə dəstəyində dövlətin ayırdığı kapitalın əhəmiyyəti böyük olsa da, tədricən həmin otellər özlərini təmin edəcək qədər gəlir əldə etməyə başlamışdır. Paralel olaraq isə, kənardan on milyardlarla dollar həcmində investisiyalar edilmişdir. Bu cəhətdən Dubaydakı klaster modelini bir çox modellərdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri tək sahilə yox, eyni zamanda su üzərində də mehmanxanaların (The Palm layihəsi, Burj Al Arab və s.) tikilməsidir.

2015-ci ildə açıqlanan məlumata görə, Dubayda 25,535 mehmanxanada 68,673 otaq olmuş, bunların 79%-u il ərzində istifadə edilmişdir.

Klaster modelinin dünyada tanınması üçün Dubay Turizm və Ticarət Marketing Departamenti müxtəlif işlər görür. Departamentin gördüyü işlərə aşağıdakılar daxildir:

- beynəlxalq sərgilərdə iştirak
- marketing ziyarətlərinin təşkili
- ictimaiyyət və mətbuat ilə əlaqələrin effektiv təşkili
- turistlər üçün broşurların hazırlanması

Turizmin inkişafı üçün nəqliyyat həyatı əhəmiyyət daşıyır. Nəqliyyat sahəsində 1985-ci ildə təsis edilən Emirates hava yolları şirkəti dünyanın 200-dən çox şəhərinə birbaşa uçuşlar təşkil edir ki, bu da milyonlarla potensial turistin əmirliyə rahat gəlişini təmin edir. Bu hava yolları şirkəti ilə yanaşı 2008-ci ildə təsis edilən Fly Dubai, habelə, digər körfəz ölkələrinin aşağı büdcəli hava yolları şirkətləri BƏƏ-yə aşağı qiymətli uçuşlar təşkil edərək, ölkəyə hər bir sosial təbəqədən olan turistlərin gəlməsinə imkan yaradır.

Nəqliyyat infrastrukturunun mütəmadi olaraq yenilənməsi və təkmilləşdirilməsi səyləri nəticəsində, Dubay hava limanı dünyanın ən çox sərnəşin qəbul edən limanları sırasında qərarlaşmışdır. Hava limanı ilə yanaşı, kruiz gəmilərinin qəbulu üçün də Dubay limanında müvafiq işlər görülmüşdür. Nəqliyyatla bağlı digər maraqlı məqam isə bundan ibarətdir ki, Dubay yolları ilə Ərəbistan yarımadasının digər ölkələrinin yolları mükəmməl vəziyyətdə olduğundan, həftəsonları Dubaya qonşu ölkələrdən çoxsaylı turistlər axın edir ki, bu da ümumi turizm gəlirlərinin artmasına xidmət edir.

Dubaydakı klaster modeli əmirliyin coğrafi və hava şəraitinin münasib olması hesabına təmin edilmişdir. Belə ki, Dubay İran körfəzi sahilində yerləşib, 60 kilometrdən uzun dəniz sahilinə malikdir. Həyata keçiriləcək yeni layihələr hesabına yaxın gələcəkdə sahilin uzunluğunun yüzlərlə kilometr olacağı gözlənilir. Hava şəraiti il boyu sabit, mülayim olduğundan əmirliyə olan turist axınında il ərzində hər hansısa ciddi dəyişiklik hiss edilmir. Lakin yay aylarında hava temperaturunun mütəmadi olaraq 45 dərəcədən yüksək olması müəyyən turistlərin əmirliyə gəlməsinin qarşısını alır. Dəniz dalğalarının zəif, havanın küləksiz olması və sahilə neft hasilatının olmaması Dubay klaster modelində dəniz turizminin inkişafına birbaşa təkan vermişdir. Təsədüfi deyildir ki, sahilə yerləşən mehmanxanaların hər biri müxtəlif növ dəniz gəzintiləri təşkil edir, müştərilərə dəniz əyləncələri (skuter, paraşutla uçmaq və s.) təklif edirlər. Dubay klaster modelinin digər fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri də ticarət mərkəzlərinin roludur. Ölkədə tarixi abidələrin və turistik gəzintilər üçün yerlərin olmaması klaster təşkil edən rəsmilərin ticarət mərkəzlərinə üstünlük verməsinə səbəb olmuşdur. Təxminən 10-15 kilometrlik yol kənarında çoxsaylı ticarət mərkəzlərinin tikilməsi ölkədə turistlərin xərclədikləri pulların yüksək olmasına səbəb olan amillərdən biridir. Fəaliyyət göstərən ticarət mərkəzlərinin tərkibi də rəngarəngdir, çünki hər təbəqə üçün münasib mərkəzə rast gəlmək mümkündür. Klaster modelinin uzun müddətli inkişafı üçün yerli kadrların yetişdirilməsi mütləq olduğundan, Dubayda bu istiqamətdə də işlər görülür. Lüks kateqoriyalı otellər şəbəkəsinə malik Jumeirah Group bu məqsədlə Emirates Academy of Hospitality Management otelçilik akademiyası təsis etmiş, xarici ekspertlərin yerli əhaliyə dərs və treyning keçməsi üçün burada imkan yaratmışdır. Körfəzdəki digər ölkələrdən fərqli olaraq Dubay əmirliyi daha liberal mövqeyə sahibdir. Belə ki, əmirlikdə alkoqollu içkilərin satışı, gecə barlarının və kazinoların fəaliyyəti daha mühafizəkar ərəb ölkələri və İrandan turistlərin buranı ziyarət etməsində mühüm rol oynayan amillərdən biridir.

KEÇƏ AYAQQABILARININ İSTEHLAK XASSƏLƏRİ VƏ KEYFİYYƏTİNİN EKSPERTİZASI

Nəcəfova A.G.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Əhalinin ayaqqabı mallarına olan tələbinin tam və dolğun ödənilməsi üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış səmərəli istehlak normaları işlənib hazırlanmışdır. Ayaqqabıların səmərəli istehlak normaları dedikdə hər bir əhaliyə ildə lazım olan köhnəlmiş ayaqqabı qarderobu təzələmək üçün ayaqqabıların miqdarı nəzərdə tutulur. Səmərəli istehlak normaları istehlakçıların cins yaş tərkibi üçün hesablanmışdır.

Ayaqqabılar üzrə səmərəli istehlak dəsti hesablanan zaman əhalinin hər bir nəfərinə düşən ayaqqabının sayı, müddəti xidmət (fiziki və mənəvi köhnəlmə), ayaqqabının sutka, saatlarla xidmət xidmət müddəti əsas götürülmüşdür. Fiziki 4 köhnəlmə dedikdə ayaqqabının istifadəyə yararsız hala düşənə qədər lazım olan

xidmət müddəti, mənəvi köhnəlmə dedikdə isə ayaqqabının moda və fasonunun dəyişdiyi dövr nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə, ayaqqabı sənayesi köhnə sənaye sahələrindən hesab olunur. Bu sənaye sahələri artıq dünya miqyasında sürətlə inkişaf edərək, iri mexanikləşdirilmiş sənaye sahələrindən birinə çevrilmişdir. Dünya miqyasında kimya sənayesinin və kənd təsərrüfatının durmadan inkişaf etdirilməsi, ayaqqabı sənayesinin boyaq, sintetik aşılایıcılar, yapışqan və gön xammalı və s. materiallara olan tələbatını ödəməyə imkan verir.

Hər bir ayaqqabı növünə qarşı ümumi tələblər qoyulur. Ayaqqabılara qoyulan ümumi tələblər birinci növbədə onun təyinatı, istehlak şəraitinin müxtəlifliyi, geyilməsi, mövsümü və s. amillərlə sıx surətdə bağlıdır. Ayaqqabının əsas vəzifəsi insan ayağını xarici təsirlərdən, yəni rütubətdən, aşağı və yuxarı temperaturdan, mexaniki zədələnmələrdən, elektrik təsirlərindən, ziyanverici həşəratların təsirindən qorumaqdan, habelə insan ayağının normal rahatlığını, hərəkət funksiyasını təmin etməkdən ibarətdir.

Bütün bunların hamısı birlikdə ayaqqabıların yunksional tələblərini təşkil edir ki, bu da öz növbəsində ergonomik, gigiyenik və estetik tələblərlə xarakterizə edilir. Keçə ayaqqabıların qiymətli xüsusiyyətləri divarlarının xüsusi strukturu ilə izah olunur, bu da dolğun və birləşməmiş yun liflərindən yığılmış kütlədən ibarətdir. Yun - keratin maddəsinin aşağı istilik keçiriciliyi, yun lifləri içərisində hava daxilolmalarının olması və yastıqlı ayaqqabının divarlarında yun lifləri arasında işğal olunmuş yerin olması, etibarlı qorunması kimi qabiliyyətini müəyyən edir. Ayaqqabılar, eləcə də digər əyilmiş məhsullar, yunun nəmlik və yüksək temperaturda asidik bir mühitdə mexaniki dayanıqlılığa və qatılıq qabiliyyətinə əsaslanır. Bu halda, yunun qırılmış lifləri sıx birləşərək, uzun müddətli və həcmdə azalmış rulonlarda prosesi sıxılmış olan davamlı hissə kütləsini meydana gətirir.

Keçə ayaqqabılar istehsalı aşağıdakı əsas proseslərdən ibarətdir: xammalın hazırlanması, yun qarışığının hazırlanması, yırtılması və cızılı edilməsi, yastıqlı ayaqqabılar, əsas taxıllar, boyama, qurutma və finishing əsaslarını istehsal edir. Keçə ayaqqabıları müxtəlif növ yunlardan ibarət qarışıqlardan hazırlanır. Keçə ayaqqabıların istehsalı üçün istənilən yundan birinin istifadəsi texniki və iqtisadi səbəblərdən yararsızdır. Yalnız qarışığın tərkib hissələrinin düzgün seçilməsi ayaqqabılar, onun sıxlığı, gücü, aşağı istilik keçiriciliyi və digər lazımı xüsusiyyətlərin yaxşı görünüşünü müəyyən edir. Qarışığın hazırlanmasında aşağıdakılar nəzərə alınır: ayaqqabı növü və keyfiyyəti üçün tələblər, hər növ yun xüsusiyyətləri (elyaf uzunluğu, elastiklik, gücü, qat qabiliyyəti və s.) Ayaqqabılar üçün hazırlanan qarışığın tərkibi bu ayaqqabılar üçün mövcud spesifikasiyalarla müəyyənləşdirilir. Yunun bir qarışığını hazırlamaq prosesi, bir növ yunun bir-birinin ard-arda qatlanması (qatlanması) və bütün təbəqələrin daha da qarışdırılması yolu ilə kütləsinin az və ya çox homojen lif tərkibinin formalaşmasından ibarətdir. Döşəmə zamanı müxtəlif lif uzunluğuna malik olan yun qatları, gücü və genişliyi dəyişir: uzun lifli yun qatında bir qısa yun lifi qoyulur və daha az vokosülno qatına yun lifindən bir qat qoyulur. 30-40 qat yun qoyduqdan sonra, bunlar yuxarıdan aşağıya doğru şaquli bir istiqamətə aparılır, xamır hamarlaşana qədər qarışdırılır və yeni bir yerə keçirilir. Böyük yastıq müəssisələrində, yun qatlarının qoyulması, qarışığın dartılış şəkildə seçilməsi və yunun qarışdırılması müvafiq mexanizasiya olunmuş qurğuların köməyi ilə həyata keçirilir. Keçə ayaqqabıları qədim dövrə məxsus olan ayaqqabı növüdür. Bu ayaqqabı növünü əsasən quru havalarda ayağı isti saxlamaq üçün istifadə edirdilər. Rütubətli və yağışlı hava şəraitinə uyğun deyildir.

BANK MARKETİNQİ KOMPLEKSİNİN ELEMETLƏRİ

Nəsbili A.H.

Bakı Biznes Universiteti

Respublikamızın iqtisadiyyatının özəlliyi odur ki, sənayedə və bank xidmətləri sahəsində marketing konsepsiyasının yaranması və inkişaf etməsi bərabər vaxtda yaranır və mürəkkəb iqtisadi şəraitdə meydana gəlir. Marketingə dair ardıcıl işləmələrin və praktiki təcrübənin, mütəxəssislərin və informasiya mühitinin olmadığı şəraitdə bütün müəssisə və təşkilatlar, həmçinin banklar menecmentin marketing kimi qarışıq bir sferasını müstəqil şəkildə qəbul edir və yerinə yetirir. Bu müəssisə və təşkilatlar öz əməliyyatlarında marketingin tətbiqinə, adətən, onun müxtəlif ünsürlərini yerinə yetirməklə, özəlliklə satış və reklamın canlandırılması üçün müəyyən tədbirlər yaratmaq və yerinə yetirməklə başlayırlar. Bank marketinginin ətraf aləmi dedikdə banklardan qıraqla fəaliyyət göstərən subyektlərin və həmin subyektlərlə banklar arasında yaranan və formalaşan əlaqələrin mühafizə olunması və saxlanması üçün menecmentə təsir göstərən faktorların cəmi nəzərdə tutulur.

Bank marketinqinin ətraf mühiti amilləri iki qrupa:

- 1) mikromühit amillərinə
- 2) makromühit amillərinə bölünürlər.

Bank marketinqinin makromühit amillərinə ancaq bankın bazar fəaliyyətinə deyil, hər bir bazar subyektlərinin fəaliyyətinə təsir göstərən ümumi faktorlar aiddir. Bank bu faktorları olduğu kimi mənimsəməli, ona alışmalı, onun təsis etdiyi fərsətlərdən səmərəli yararlanmağı və ərsəyə gətirdiyi problemlərdən isə kənarda qalması bilməlidir. Bank marketinqinin makromühit amillərinə isə bankın göstərdiyi fəaliyyətə təsir edən və iqtisadiyyatın mikro səviyyəsində fəaliyyət göstərən və banklardan kənarda yerləşən subyektlər: bazarlar, müştərilər, rəqiblər, marketinq vasitəçiləri və kontakt auditoriyası aiddir.

Bank xidmətləri sferasında yeni bank məhsulu və xidmətlərinin artması çox vacibdir. Bankların fəaliyyətində bank məhsul və xidmətlərinin çox olması bank marketinqinin inkişaf səviyyəsinə bağlıdır.

Məqsəd müasir banklara daha çox insan cəlb etməklə müştərilərə təqdim edilən bank xidmətlərinin keyfiyyətini yüksəltmək və bu sferada müasir dünya təcrübəsini tətbiq etməklə bank xidmətləri bazarının təkmilləşdirilməsidir. Bu sferada daha yaxşı nəticələrə çatmağın qabaqcıl şərtlərindən biri informasiya bazasının ekspansiyası, iqtisadi indekslərin bank fəaliyyətini və müştərilərin maliyyə vəziyyətini ətraflı olaraq göstərilməsinə nail olmaqdır. Bank marketinqi kompleksinin konseptinə ardıcıl yanaşmaların bütövlüyünə baxmayaraq, bu məsələ bank marketinqinin ən az unifikasiya edilmiş sahəsidir. Çünki hər bank özlərinin metodlarını yerli bazarın spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla inkişaf etdirir. Marketinq kompleksi ünsürləri marketinqin funksional tərkibini və məğzini səciyyələndirir. Bununla bərabər, bank marketinqi adətən istehlakçıya, bazara və ətraf mühitə istiqamətləndirilmiş biznes fikri, müəssisənin və ya şirkətin fəaliyyətinin menecmentinin bazar konsepti kimi başa düşmək olar.

QIDA MƏHSULLARINI XIRDALAMAQ ÜÇÜN MAŞINLARIN KONSTRUKSIYALARININ ANALİZİ

Nəsirov M.E.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

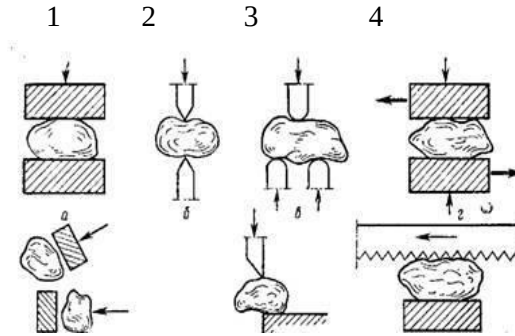
Mexaniki avadanlıqlar həm məhsulun ilkin emalı (yuyulma və xammal təmizlənməsi) və əsas texnoloji proseslər (xırdalama və qarışdırma) üçün, həm də müştərilərlə məhsulun daşınması, ölçülməsi və hesabat işlərinin aparılması kimi əməliyyatlarda istifadə olunur. Yeni işə müəssisələrinin açılması səbəbindən mexaniki avadanlıqlara olan tələbat daima artmaqdadır. Hazırkı mərhələdə ictimai işə ev şəraitində hazırlanan qida ilə müqayisədə üstünlük təşkil edir. Bununla əlaqədar olaraq, əmək məhsuldarlığının artmasında əsas amil kimi istehsal proseslərinin mexanizasiya və avtomatlaşdırılmasına ehtiyac yaranır. Milli sənaye işə müəssisələrinin ehtiyacları üçün çoxlu sayda müxtəlif tipli maşınlar yaradır. Xarici istehsalat da daxil olmaqla, hər il zəhmət tələb edən proseslərin mexanizasiyasını və avtomatlaşdırılmasını təmin etmək üçün hər il daha müasir texnika və avadanlıqlar mənimsənilir və tətbiq olunur. Xırdalama avadanlıqları yeyinti sənayesində geniş istifadə olunur. Xırdalama avadanlıqlarından, məhsulun ilkin ölçülərinin texnoloji prosesdə tələb olunan ölçülərə qədər azaltmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Avadanlığın istismar müddətində yüksək etibarlılığın və təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədi ilə istehsal olunan məhsulların yüksək keyfiyyətli olması, lazımi məhsuldarlığın əldə olunması və xammalın minimal itkisi üçün istismar olunan avadanlığın dizayn xüsusiyyətlərini, rejim və texniki xüsusiyyətlərini, idarəetmə sisteminin prinsiplərini, həmçinin digər istifadə qaydalarını bilmək lazımdır.

Məhsulun ilkin ölçüsünün tələb olunan ölçüyə qədər azaldılması prosesinə xırdalama (parçalama) deyilir. Xırdalama prosesinin iki növ var:

- əzmə, burada parçalanan material müəyyən bir formaya malik olmur;
- kəsmə, hissəciyin ölçülərinin kiçildilməsi ilə yanaşı müəyyən bir formanın verilməsi prosesidir.

Qida məhsullarının xırdalanması işdə krakerlərin, toz şəkərlərin, üyüdülmüş ədviyyatlar və qoz-fındığın, bişmiş tərəvəz və meyvələrdən hazırlanmış pürelərin, kəsmiklərin hazırlanmasında; tərəvəzlərin, ətin, çörəyin, pendirin, kolbasaların, vətçinaların, kərə yağının və digər məmulatların kəsilməyində tətbiq olunur. Adətən məhsulların böyük bir qismi deformasiyaya asanlıqla uğraya bilən quruluşa və əhəmiyyətli dərəcədə nəmliyə malikdir (meyvə, tərəvəz, ət, balıq, kolbasa məmulatları, pendir, çörək); cüzi bir hissəsi isə kövrək quruluşa malikdir (qurudulmuş qəhvə dənəsi, ədviyyatlar, suxari, duz, şəkər və s.).

Qida məhsullarının müxtəlifliyi onların müxtəlif üsullarla xırdalanmasını tələb edir. Xırdalama üsulu seçilərkən, məhsulun elastiklik, yapışqanlıq və plastikiyyət kimi xüsusiyyətləri əsas amil olaraq diqqətə alınır. Elastiklik dedikdə, məhsulun, xarici yükün təsiri bitdikdən sonra öz forma və ölçülərini bərpa etmək kimi bir xüsusiyyəti nəzərdə tutulur. Bu xüsusiyyət elastiklik modulu ilə xarakterizə olunur. Beləliklə, xırdalamaya məruz qalan bütün məhsullar elastik hesab edilə bilməz. Bu məhsullarda relaksasiya (sabit deformasiya zamanı gərginliyin azalması) və sürünmə (daimi yüklərin təsiri ilə deformasiya artımı) kimi xassələrin mövcudluğu onları elastik-plastiki və qarışıq-plastik məhsullara aid etməyə imkan verir.

Təsir qüvvələrinin təsirindən asılı olaraq, aşağıdakıları ayırmaq olar:

- 1- əzmə üsulu ilə xırdalama – sıxılma zamanı dağılma;
- 2- doğrama üsulu ilə xırdalama – doğrama zamanı dağılma;
- 3- qırma üsulu ilə xırdalama – bükülmə zamanı dağılma;
- 4- sürtünmə üsulu ilə xırdalama – yerindən tərpətmə zamanı dağılma;
- 5- zərbə üsulu ilə xırdalama – dinamik yüklərin təsiri ilə dağılma;
- 6- kəsmə üsulu ilə xırdalama – sıxılma və yerindən tərpətmə zamanı dağılma
- 7- mişarlama üsulu ilə xırdalama – kəsilmə zamanı dağılma

Xırdalamanın bu və ya digər üsulu əməliyyatın nəzərdə tutulan məqsədindən, yəni məhsulun onun emalından sonrakı formasından asılı olaraq tətbiq olunur.

Təcrübədə, adətən bir neçə xırdalama növündən eyni zamanda tətbiq olunur: əzmə və sürtünmə, qırma və bükmə, aşındırma və kəsmə və s.

Şerti olaraq, məhsulların xırdalanmasında aşağıdakı ölçülər nəzərə alınır:

- iri: xırdalama sonrası məhsulun diametri 250 – 40 mm təşkil edir;
- orta: 40 – 10 mm;
- xırda: 10 – 1 mm;
- zərif: 1 – 0,1 mm;
- kolloid: 0,001 mm-dək.

Müasir xırdalama avadanlıqlarının tətbiqi əmək məhsuldarlığının artırılmasına, itkilərin azaldılmasına və iaşə müəssisələrindəki işçilərin əməyinin yüngülləşdirilməsinə, məhsulların keyfiyyətini yüksəldilməsinə və müştərilərə xidmət vaxtının ixtisarlaşdırılmasına imkan verir. İqtisadi səmərəlilik – yeni texnologiyanın istifadəsi üçün əsas şərtlərdən biridir.

AQROBİZNES SUBYEKTLƏRİNİN İNVESTİSİYA SİYASƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ FORMALARI

*Nəsrullayev N.M.
Bakı Biznes Universiteti*

Aqrar sahədə investisiyalar yeni istehsal və xidmət sahələrinin yaradılması, maddi-texniki təminatın səmərəliliyinin artırılması, elmi-texniki potensialın gücləndirilməsi sosial-iqtisadi vəzifələrin yerinə yetirilməsində böyük rol oynayır. Aqrar sahədə investisiya siyasəti əsasən aşağıdakı bir sıra tədbirlərin təmin edilməsinə əsas yaradır:

- 1) geniş təkrar istehsalın formalaşması;
- 2) istehsal və xidmətin maddi-texniki bazasının yaradılmasına;
- 3) sahədə elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsinə;

- 4) yeni istehsal və xidmət infrastrukturalarının yaradılması və inkişafına;
- 5) mövcud ehtiyatlardan səmərəli şəkildə istifadə edilməsinə;
- 6) kənd əhalisinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi və onların gəlirlərinin artırılmasına və s.

Bu baxımdan region ərazilərində yeni iş yerlərinin yaradılması, infrastruktur obyektlərinin təşkili, insanların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və insan kapitalının inkişafı aqrar investisiya siyasətinin prioritet istiqamətləri hesab edilir. İnvestisiya siyasətinin hüquqi bazasında asılı olaraq iki forması mövcuddur: formallaşdırılmış və qeyri-formallaşdırılmış. Formallaşdırılmış investisiya siyasəti investisiya prosesinin əsas parametrlərini tənzimləyən tamamlanmış hüquqi bazası olan siyasətdir. İnvestisiya prosesinin parametrləri deyində, bura qiymət, vergi, gəlir, gömrük-tarif sistemi, avadanlığın amortizasiya müddəti, əsas fondların uçotu və s. nəzərdə tutulur. Bir qayda olaraq, formallaşdırılmış investisiya siyasətində dövlətin kapital qoyuluşu səviyyəsi yüksək olur. Qeyri-formallaşdırılmış investisiya siyasətində dövlətin kapital qoyuluşu səviyyəsi az, xüsusi kapital qoyuluşların səviyyəsi isə yüksək olur. Həmçinin, qeyri-formallaşdırılmış investisiya siyasətində investisiya prosesinin hüquqi bazası sistemləşdirilməyib.

Bundan başqa, idarə edilmə tipinə görə investisiya siyasətinin mərkəzləşdirilmiş və liberal formaları fərqləndirilir. **Mərkəzləşdirilmiş** investisiya siyasətinin əsas cəhəti birbaşa və inzibati üsullardan istifadə edilməsidir. Bu tip investisiya siyasətində dövlət strukturları tərəfindən investisiya resursları akkumulyasiya olunur və mərkəzləşdirilmiş qaydada uzun müddətli proqnozlaşdırılma aparılır. **Liberal tip** investisiya siyasətində iqtisadi idarəetmə metodları istifadə olunur, investisiya sistemi isə şaquli xarakter daşıyır və aşağıdakı kimi belə ifadə edilir: dövlət - maliyyə institutları-iri biznes-xırda investorlar. **Liberal** tip investisiya siyasətində bir çox investisiya mənbələri, inkişaf etmiş maliyyə infraqurkura mövcuddur. İnvestisiya siyasətinin bu tipində dövlətin rolu investor və investisiya obyektı arasında "oyun qaydalarını" müəyyən etməkdən ibarətdir. Belə siyasət nəticəsində iqtisadiyyat özü özünü tənzimləyir və nəticədə nisbətən azad inkişaf edir. Onu da qeyd etməliyik ki, investisiya prosesinin sırf mərkəzləşdirilmiş və ya liberal inkişafı reallıqda mövcud deyil. Reallıqda investisiya siyasətində həm liberal, həm də mərkəzləşdirilmiş siyasətin elementlərindən istifadə olunur. İqtisadi vəziyyətdən asılı olaraq, investisiya siyasətinin hər iki növü arasındakı mütənəssiblik dəyişir. Məsələn, iqtisadiyyatda canlanma müşahidə olunduqda, mərkəzləşdirilmiş sistemin elementlərinin istifadəsinə, əks halda olduqda isə, xüsusən də böhran zamanı investisiya fəaliyyətini stimullaşdırmaq tələb olunur. Hazırda aqrar sahədə investisiya siyasətinin həyata keçirilməsində qarşıda duran əsas vəzifələr – investisiya proseslərinin idarə edilməsinin yaxşılaşdırılması, regional investisiya cəlbəediciliyinin yüksəldilməsi, ərzaq təhlükəsizliyinin təminatına yönəlik investisiya layihələrinin hərtərəfli şəkildə əsaslandırılması, , respublikanın aqrar rayonlarının sosial-iqtisadi inkişafının imkanlarını özündə əks etdirən investisiya xəritələrinin hazırlanması və investisiyalardan istifadə səmərəliliyinin yüksəldilməsidir.

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ AQROBİZNESDƏ İNVESTİSİYA FƏALLIĞININ YÜKSƏLDİLMƏSİNİN TƏHLİLİ

Nəsrullayev N.M.

Bakı Biznes Universiteti

Hər hansı bir müəssisənin investisiya fəallığını bilmək üçün, onun investisiya dinamikasına diqqət yetirmək lazımdır. İnvestisiya strukturuna istiqamətlərə görə aşağıdakı kimi diqqət yetirmək olar:

- a) investisiyaların sahələr üzrə bölünməsi-onun istehsal strukturudur;
- b) yeni istehsala, işləyən müəssisələrin genişlənməsinə qoyulmuş investisiyaların nisbəti-investisiyaların təkrar istehsal strukturudur;
- c) tikinti montaj işlərinə və istehsal vasitələrinin alınmasına ayrılan vəsaitlərinin nisbəti-kapital qoyuluşlarının texnoloji strukturudur;

Növlər bir sıra meyarlara görə fərqlənə bilirlər. Həmin meyarlar aşağıdakılardır:

- 1) kapital qoyuluşunun istiqaməti;
- 2) reallaşma forması;
- 3) riskin ölçüsü.

Aqrar sahəyə yönəldilən investisiyaların mənfəətlilik səviyyəsi milli iqtisadiyyatın bir sıra sahələrinə nisbətən aşağıdır. Buna görə də, sahənin investisiyaya olan tələbatının ödənilməsində qarşıya çıxan

problemlərin aradan qaldırılması üçün, son illər aqrar sahəyə artan dövlət dəstəyi davam etdirilir. Bu baxımdan aşağıdakı istiqamətlər prioritet sayıla bilər:

1) aqrar istehsalçıların maraqlarına uyğun qiymət sisteminin təkmilləşdirilməsi, modern aqroteknologiyaların idxalına əlverişli rejimin qurulması, aqrobiznes üçün sənaye məhsulları istehsal edən müəssisələrə güzəştli fəaliyyət şəraiti yaradılması kimi məsələlərin həlli;

2) aqrar sahədə istehsalın rəqabət qabiliyyətinin artırılması və ixrac potensialının dəstəklənməsi;

3) istehsalçıların kredit qaytarma qabiliyyətinin artırılması, kredit birliklərinin fəaliyyət mühitinin səmərəliliyinin artırılması, istehsalçıların banklarda olan girov mexanizmində aqrar sahənin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması və s.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, iqtisadiyyatın yüksəlişi investisiyalar olmadan qeyri-mümkündür. İnvestisiya fəallığı ilk öncə fəaliyyət göstərən müəssisələrdə artırılmalıdır. İnvestisiya prosesi pulun inflyasiya təminatı templərinə reaksiya verir. Çaparaq inflyasiya şəraitində xərclərin hesablanması qeyri-müəyyən olduğu zaman real kapitalın yaranması prosesləri cəlbədicidir olmur, daha çox möhtəkir əməliyyatlara üstünlük verilir. İnvestisiya fəallığı dövrünü yaşayan Azərbaycan Respublikası üçün kənd təsərrüfatına investisiyaların maliyyələşdirilməsinin nəzəri-metodoloji problemlərinin tədqiq edilməsi böyük praktiki əhəmiyyətə malikdir. Bu, hər şeydən öncə, Azərbaycan iqtisadiyyatına, xüsusilə də onun neft-qaz sektoruna külli miqdarda investisiya qoyuluşları ilə, qeyri-neft sektorunun prioritet inkişafına yönəlik investisiya proseslərinin intensivləşməsi ilə əlaqədardır. Azərbaycanda həyata keçirilən torpaq islahatı investisiya mühitinin əlverişli olması üçün obyektiv zəmin yaratmışdır. Belə ki, gələcəkdə təşəkkül tapacaq normal torpaq bazarı investisiya fəallığına təkan verən amilə çevrilir. Bununla belə həmin fəallığın təmin edilməsinin, ciddi hazırlıq və sistemli yanaşma tələb etdiyi şübhəsizdir.

ABŞERONDA BECƏRİLƏN ZƏFƏRANIN İSTEHLAK XASSƏLƏRİ VƏ KEYFİYYƏT EKSPERTİZASI

Novruzova Ü.R.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Zəfəran dünyada ən qiymətli kənd təsərrüfatı məhsullarından biridir və şübhəsiz, münbit torpaqları ilə zəngin olan Azərbaycanda da onun yetişdirilməsi üçün hər cür şərait var. Abşeron torpağının altı "qara qızıl"la zəngin olduğu kimi, üstü də qızıla bərabər nadir nemətlərin yetişdirilməsi üçün əlverişli məkan hesab olunur. "Nazirlər Kabinetinin subsidiya ilə bağlı qərarında zəfəran istehsalının stimullaşdırılması məsələsi yer almayıb. Gələcəkdə bu məsələnin həmin qərara salınmasını təklif edəcəyik. Çünki kifayət qədər vacib sahədir. Zəfərandan 300 adda dərman preparatı hazırlanır. Bunlar əsasən ürək-damar və onkoloji xəstələr üçündür. Təəssüf ki, ictimai təsərrüfatlarda birləşmək zorunda qalan Abşeron kəndlisi öz istəyinə görə deyil, kolxozu yuxarıdan göndərilən planın doldurulması naminə işləməyə məcbur edilirdi. Kollektivləşmə prosesində kəndlilər torpaqları, mal-qarası, toxum materialları, qoşqu və yük heyvanları və s. ilə kolxozlara "daxil olurdular". Beləcə, zəfəran soğanaqları da kolxozlara verilməli oldu.

Abşeron rayonunun təsis edildiyi 1963-cü ilədək yarımadaadakı kollektiv təsərrüfatların əksəriyyətində zəfəran becərilirdi. Yeni rayonun yaradılması ilə bütün Bakıtrafı kolxozlar sovxozlara çevrildi və o zaman SSRİ məkanında kənd təsərrüfatında dərin ixtisaslaşdırma şüarı altında islahatlar bu rayonda daha sürətlə aparılırdı. Elmlər Akademiyası Botanika İnstitutunun rəyi əsasında ixtisaslaşmış zəfərançılıq sovxozu üçün Bilgəh kəndi seçildi. Digər təsərrüfatlardan zəfəranın əkin materialı toplanıb həmin sovxozu verildi. Başqa sovxozlarda zəfəran becərməsi qadağan olundu. Bilgəh sovxozunun zəfəran istehsalı üzrə ixtisaslaşmasından sonra dövlət səviyyəsində bu qiymətli bitkiyə diqqət artırılmışdı. Alimlər sübut etmişdilər ki, məhz Bilgəhdə yetişdirilən zəfəranın çiçəyinin ləçəklərindən də yağ almaq mümkündür və bu yağın dəyəri zəfəranın qurudulmuş tellərinin qiymətinə bərabərdir. Sovxozda institutun xüsusi laboratoriyası fəaliyyət göstərirdi. Sovxozda zəfəranın əkin sahəsi müxtəlif illərdə 130-150 hektar, quru zəfəran telinin illik istehsalı 125-140 kiloqram həddində olurdu.

Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində SSRİ məkanında yalnız Abşeronda istehsal olunan zəfərana keçid dövründə biganə münasibət ümumiyyətlə bu sahənin unudulması ilə sonuçlandı. Nə yaxşı ki, bilgəhlilər torpaqlarının bu qiymətli, nadir nemətinin birdəfəlik sıradan çıxmasına yol vermədilər. İlk öncə ayrı-ayrı həmkəndlilərindən xeyli əkinəyararlı zəfəran soğanağı toplayıb əkin sahəsini tədricən genişləndirməklə 2010-cu ildə 23 hektara çatdırmışlar.

Bilgəh Zəfərançılıq Sovxozunun briqadiri Rafiq Xaliqovun sözlərinə görə, Abşeron rayon İcra Hakimiyyətində zəfərançılığın inkişafı ilə bağlı xüsusi bir layihə də hazırlanıb. Bu sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarlara güzəştli kreditlərin ayrılmasına yardım göstərilir. Bundan əlavə, “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nda kənd təsərrüfatı rayonu kimi formalaşmış Abşeronun əvvəlki şöhrətinin özünə qaytarılması, xüsusilə cənab Prezident İlham Əliyevin tapşırığına uyğun olaraq rayon ərazisində Abşeron xas olan zeytun, badam, üzüm bağlarının, zəfərançılığın inkişafı, heyvandarlıq məhsulları istehsalının artırılmasına dair müddəalar yer alıb. Dövlət Proqramında Abşeron yarımadasında və digər regionlarda zəfərançılığın bərpası və genişləndirilməsinin dəstəklənməsi qeyd olunub. Bu günlərdə, yanvarın 23-də Pirallahı Sənaye Parkında yeni rezident - “Absheron Saffron Ltd” MMC qeydiyyatı alınıb. Şirkət müasir texnologiyalar və yerli xammal əsasında zəfəranın emalını və ondan müxtəlif növ məhsulların istehsalını həyata keçirəcəkdir. Müəssisədə 50 yeni iş yeri açılacaq. ABŞ dollarından artıq olan əczaçılıq, şpris və uşaq bezlərinin istehsalı müəssisələrinin yaradılması işləri aparılır.

Saxlanma zamanı zəfəranın sensor (orqanoleptiki) göstəricilərinin dəyişməsi müşahidə olunur: belə ki, quru maddələrin miqdarı ilk xammalla müqayisədə 8,2 %, ümumi şəkərlərin miqdarı 4,2 %, reduksiya edilmiş şəkərlərin miqdarı 2,8 %, askorbin turşusunun (C vitamini) miqdarı 10,1 mq%, katexinlərin miqdarı 360 mq%, antosianların miqdarı 12,2 mq%, üzvi turşuların miqdarı isə 2,6 % təşkil etmişdir. Zəfəran çiçəyinin analizi nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, şirənin tərkibində mövcud olan aromatik maddələrin qatılığı, temperaturun 70 oC-dən 170 oC-dək proqramlaşdırılması həddində olduqca az miqdarda dəyişir. Bu dəyişmənin cüzi olmasına müvafiq olaraq, şirənin rəngi və eləcə də ətri dəyişmədən, olduğu kimi saxlanılır.

XƏZDƏN OLAN BAŞ GEYİMLƏRİNİN KEYFİYYƏTİNƏ QOYULAN ÜMUMİ İSTEHLAK TƏLƏBLƏRİ

Orucova M.T.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Son illərdə əhalinin xəz məmulatlarına olan tələbatı daha da artmışdır. Bu tələbatı ödəmək üçün təbii xəz malları artıq kifayət etmir. Ona görə də son zamanlar süni xəzlərdən geniş istifadə edilir. Süni xəz məmulatları təbii xəzdən ucuz başa gəlməklə istehlak xassələrinə görə heç də onlardan geri qalmırlar. Hazırda kimya sənayesinin sürətlə inkişafı bu cəhətdən daha yaxşı köməklik göstərir. Bunu nəzərə alaraq süni xəz malları istehsalının inkişafı üçün hər cür tədbirlər həyata keçirilir.

Azərbaycanda xəz baş geyimlərinin istehsalı çox məhdud həcmdə müşahidə olunmaqla yanaşı rəqabətə davamlı məhsul istehsalında müəyyən çətinliklər mövcuddur. Bu çətinliklər xəzdən olan baş geyimlərinin istehsalı üçün həm xammal bazasının zəifliyindən, həm də texnoloji proses zamanı müasir üsullardan istifadə etmək imkanı verən avadanlıqların olmamasından irəli gəlir. Hər bir növ xəzdən olan baş geyimləri ilk növbədə insanı onu əhatə edən xarici təsirlərdən qoruyur, orqanizmin normal fəaliyyət göstərməsi üçün lazım olan temperatur şəraitini yaratmaqla insanların maddi tələbatını ödəyir. Geyimlərin xəzdən olan baş geyimlərin keyfiyyəti istehlakçılar tərəfindən onlara qoyulan müxtəlif tələbləri təmin etməsi dərəcəsi ilə təyin edilir. Material tələblərin mahiyyəti xəzdən olan baş geyimləri tərəfindən insan orqanizminin normal həyat fəaliyyəti üçün şəraitin təmin olunmasıdır. Bu tələblər bilavasitə xəzdən olan baş geyimlərin əsas funksiyası ilə bağlıdır və utilitar tələblər adlanır. Qeyri-material tələblər insanların estetik idealları və görüşləri ilə şərtlənir ki, bu da onları əhatə edən mövcud sosial-ictimai mühitdə formalaşır. Xəzdən olan baş geyimlər keyfiyyətinə qoyulan kompleks tələblər, onların təyinatından, istismar şəraitindən və bir çox başqa amillərdən asılıdır. Təyinatdan asılı olaraq xəzdən olan baş geyimlərin əsas funksiyası müəyyən edilir. Beləliklə xəzdən olan baş geyimləri keyfiyyətinə qoyulan istehlak tələblərini aşağıdakı qruplara bölmək olar: ergonomik, estetik və etibarlılıq tələbləri.

Xəzdən olan baş geyimlərin onlara qoyulan tələbləri təmin etmə dərəcəsi bir çox amillərdən asılıdır ki, onları da aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

- ❖ materiallarının xassələri, hansı ki, onların lif tərkibi, strukturu, koloristik tərtibatı və s. ilə şərtlənir;
- ❖ xəzdən olan baş geyimlərin model və konstruksiyası;
- ❖ xəzdən olan baş geyimlərinə müxtəlif əlavə xassələrin verilməsi üçün onların emal olunması.

İstehlak şəraitindən asılı olaraq xəzdən olan üst məmulatlar müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir ki, bu funksiyalarda cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq dəyişilir.

Xəz üst məmulatlarına qarşı bir neçə ümumi tələblər qoyulur:

- onlar müasir fasona uyğun olmalı,
- boyağı möhkəm, sürtünməyə davamlı olmalı,
- təmizlənən zaman tük təbəqəsi tökülməməli,
- yaxşı forma saxlama qabiliyyətli,
- geyilmə zamanı rahat,
- fiziki-mexaniki təsirlərə davamlı,
- xarici görkəmcə gözəl, nöqsansız olmalı,
- insan fiqurasına düzgün və yaxşı oturmalıdır.

Məmulatın forması, rəngi, bəzəyi, tük qatının fakturası bir-birinə uyğun gəlməlidir. Ümumiyyətlə, xəz üst geyimlərinin bir-biri ilə sıx bağlıdır. Bu tələblərin hər biri öz növbəsində hazır məmulatın keyfiyyətinin ümumi qiymətləndirilməsində öz təsirini göstərir.

YÜNGÜL SƏNAYENİN İQTİSADI İNKİŞAF SƏVİYYƏSİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Orucova Ş.X.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Yüngül sənaye milli iqtisadiyyatın inkişafının tərkib hissələrindən biridir və onun inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun inkişafı həm dövlətin vəzifələrinin yerinə yetirilməsi olaraq ilk növbədə əhalinin müxtəlif növ yüngül sənaye məhsullarına olan tələbatını ödəyir, eyni zamanda ölkədə iqtisadi və sosial vəziyyətin inkişafında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ona görə ki, bu sahənin istehsal etdiyi mallara daim böyük tələbat mövcud olur, yəni bu sahə qoyulan vəsaitlərin sürətli dövriyyəsi ilə fərqlənir. Bu sahənin texnoloji dövriyyəsinə bilavasitə kənd təsərrüfatı, kimya sənayesi və digər sahələr də daxil olur. Bu tək fizioloji aspektdə deyil, həmçinin əhalinin estetik planda da tələbatının ödənilməsinə xidmət edir. Yüngül sənayenin tərkibində məhsul istehsalı üzrə və işləyən fəhlələrin sayına görə toxuculuq sənayesidir ki, o da öz növbəsində parça, trikotaj və digər məhsullar istehsal edən müəssisələri özündə birləşdirir. Yüngül sənaye ilkin xammal emal edən və hazır məhsullar istehsal edən sənaye sahə və müəssisələrini özündə birləşdirən iri sahədir. Sahənin texnoloji xüsusiyyətləri minimum xərclərlə istehsal olunan məhsulun assortimentinin dəyişməsinə imkan verməsidir ki, bu da öz növbəsində istehsalın mobilliyini təmin edir.

Azərbaycanda yüngül sənayenin inkişafı ən qədim vaxtlardan məlumdur. Məsələn respublikda xalçaçılığın tarixi XIII əsrə təsadüf edir. 1913-cü ildə Azərbaycanda 300 ton xam ipək, 22 min ton pambıq mahlıçı, 4 mln ton yun istehsal edilmişdir ki, bu da ümumrusiya istehsalının müvafiq olaraq 79%, 10% və 2%-ni təşkil edirdi. Yüngül sənaye məhsullarının istehsalı üzrə ixtisaslaşmış müəssisələr əsasən Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Şəki, Yevlax, Xankəndi şəhərlərində, eləcə də Ordubad inzibati rayonunda fəaliyyət göstərmişdir. Yüngül sənaye ona bitki xammalı (pambıq, kətan), heyvandarlıq xammalı (yun, ipək, xəz- dəri) və süni və sintetik liftlər verən kimya sənayesi ilə sıx əlaqədardır. Son 10 il ərzində respublikamızda yüngül sənayenin inkişafına xüsusi diqqət yetirilmiş, dövlətin apardığı məqsədyönlü iqtisadi siyasət nəticəsində 2013-cü ilin məlumatına görə, ölkəmizdə 170 müəssisə yüngül sənayesi sahəsində fəaliyyət göstərmişdir ki, onların 34-ü orta və iri, digərləri isə kiçik müəssisələrdir. 2014-cü ildə yüngül sənayedə istehsalın ümumi həcmi 97,5 milyon manat təşkil etmişdir. Son 5 il ərzində yüngül sənayedə (2008-2012-ci illər) bir çox istiqamətlər üzrə müsbət artım dinamikası müşahidə olunmuşdur. Belə ki, pambıq mahlıçının istehsalı 22,3 min tondan 22,9 min tona, hazır ipək parçaların istehsalı 497 min m² -dən 661 min m² -ə, pambıq yataq ağlarının istehsalı 114 min ədəddən 420 min ədədə, pambıq ipliğinin istehsalı 4,1 min tondan 16,6 min tona, corab istehsalı 1,8 min ədəddən 5,6 ədədə və ayaqqabı istehsalı 380 min cütədən 511 min cütə kimi artmışdır. Son dövrün göstəricilərinə əsasən məsələn: dəri və dəridən məmulatların və ayaqqabıların istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin sayı 2016-cı ildə 21, 2017-ci ildə isə artaraq 27 olmuşdur. Bu müəssisələrdən yalnız biri dövlət müəssisəsidir. Toxuculuq sənayesi ilə məşğul olan müəssisələrin cəmi sayı isə 2016-cı ildə 66, 2017-ci ilin göstəricilərinə əsasən 67 olmuşdur.

Toxuculuq - yüngül sənayenin ən mühüm sahəsidir. Toxuculuq istehlakçıya əmək ehtiyatlarına və xammal mənbələrinə meyl edir. Toxuculuq məhsulları pambıq, yun, ipək və kətan parça istehsalı müəssisələri əsasında təmsil olunur. Ona görə də respublikamızın iqtisadi siyasətində bu istiqamətə xüsusi diqqət yetirilir. Belə ki, "Azərbaycan Sənaye Korporasiyası" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti 6 noyabr 2017-ci ildə yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin irəli sürdüyü prinsipləri rəhbər tutaraq "Azərbaycan Sənaye Korporasiyası" ASC-nin təsisi ilə 25 may 2018-ci il tarixdə "Azərpambıq Aqrar Sənaye Kompleksi" MMC yaradılmışdır. Cəmiyyətin tabeliyində 6 pambıq istehsalı və tədarükü məntəqəsi və Biləsuvar rayonunda yerləşən Təcrübə-Sınaq Təsərrüfatı, Bərdə rayonunda da 2,0 min hektar ərazidə yeni Təcrübə-Sınaq Təsərrüfatı yaradılması nəzərdə tutulub. Mövcud 6 pambıq istehsalı və emalı zavodu, bundan əlavə Bərdə rayonunda Təcrübə-Sınaq Təsərrüfatında yeni 15,0 min ton gücündə xam pambıq emalı zavodunun inşası nəzərdə tutulub.

Cəmiyyət üzrə 2018-ci il mövsümündə respublikanın 14 rayonunda 29,0 min hektarda pambıq əkini aparılmış və bu günə qədər 49,3 min ton xam pambıq tədarük edilmiş, hədəf isə 58,0 min ton xam pambıq yığılmasına nail olmaqdır. Növbəti mövsüm ilində isə Cəmiyyət üzrə 32,1 min hektarda pambıq əkini nəzərdə tutulub. Azərbaycanda yüngül sənaye mallarına olan daxili tələbatın 90%-i idxal hesabına ödənilir. Azərbaycana yüngül sənaye, xüsusən də geyim malları əsasən xaricdən - Türkiyə, İran, Çin və bəzi Avropa ölkələrindən gətirilir. Eyni zamanda ölkəmizdə də bu sahənin inkişafının təmin olunması dövlət tərəfindən nəzarətdədir.

MALİYYƏ STRATEGİYASINDA İNVESTİSIYA QOYULUŞU VƏ ONUN ROLU

Osmanlı Y.F.

Bakı Biznes Universiteti

İnvestisiya qərarları müəssisənin maliyyə resurslarının idarə edilməsi prosesinin olduqca əhəmiyyətli və eyni zamanda əsas tərkib hissəsini təşkil edir, çünki onların böyük hissəsinin uzun dövr ərzində dövriyyədən qaldırılmasına gətirib çıxarır. Müəssisənin maliyyə resurslarının idarə edilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi əhəmiyyətli dərəcədə aktivlərə qoyulan investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədardır, çünki bu investisiyalar xüsusi və cəlb olunmuş maliyyə resursları ilə təmin olunurlar. Və əksinə, maliyyə resurslarının mahiyyətindən irəli gələn kimi, onların əsasən-ümumilikdə istehsal tələbatını, xüsusi halda isə istehsalın genişlənməsinin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunması nəzərdə tutulur. Buna görə də məntiqi şəkildə belə yekunlaşdırmaq olar ki, maliyyə resurslarının istifadəsinin səmərəliliyi onların investisiyalasdırılmasının səmərəliliyi ilə şərtləndirilmişdir. Başqa sözlə, proses kimi investisiyalar istehsalın genişləndirilməsi prosesində maliyyə münasibətlərinin material daşıyıcıları kimi maliyyə resurslarının mahiyyətinin yansımasıdır. Qeyri-stabil maliyyə bazarı, əhəmiyyətli maliyyə riskləri səbəbiylə bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə ümumi qəbul olunmuş investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodları maliyyə göstəricilərinin - inflyasiya, mövcud faiz dərəcələrinin dəyişməsi, makroiqtisadi dövriyyənin ayrı-ayrı fazalarında müəssisənin kapital strukturasının dinamikası və digər amillərin hesablamalarda (proqnozlarda) nəzərə alınması zərurəti ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanda bir sıra xüsusiyyətlər qazanır.

Elektrik enerjisi sənayesi milli enerji kompleksinin ən mühüm komponenti kimi ölkə iqtisadiyyatının və əhalisinin elektrik və istilik enerjisi üçün ehtiyaclarını təmin edir, müasir iqtisadiyyatın davamlı inkişafının əsasını təşkil edir. Enerji sənayesi həyatın dəstəkləyən sənayesi kimi, iqtisadiyyatın bütün sektorlarının fəaliyyətinə və səmərəli fəaliyyətinə əsas yaradır. Ölkənin məhsuldar qüvvələrinin davamlı inkişafı üçün istehsalçı potensialın və elektrik şəbəkələrinin inkişafı istiqamətlərini davamlı təmin etmək lazımdır. Sinerji şirkətlərdə əsas dəyişikliklər və struktur islahatları nəticəsində, əsas məqsədi yeni investisiyaların yaradılması və mövcud olanları modernləşdirmək üçün özəl investorları (yerli və xarici) cəlb edərək sənayenin maliyyələşdirilməsini təmin etmək, habelə bazarın elektrik enerjisi ilə bağlı qiymət prinsipləri, elektrik sənayesinin istehsal kompleksinin potensialının texniki vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasından ibarətdir. Lakin hazırkı iş çərçivəsində biz maliyyə resurslarının istifadəsinin səmərəliliyinə baxılması məsələsini müəssisənin əsas və dövriyyə vəsaitlərinə sərf olunan investisiya qoyuluşu ilə məhdudlaşdırırıq. İnvestisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodlarının tətbiqi üçün baxılan investisiya proqramının aşağıda sıralanan tiplərdən hansına aid olduğunun müəyyənəşdirilməsi zəruridir.

MÜƏSSISƏNİN MALİYYƏ FƏALİYYƏTİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN ELMİ MAHİYYƏTİ

Osmanlı Y.F.

Bakı Biznes Universiteti

Müəssisənin maliyyə resurslarının istifadəsinin planlaşdırılması maliyyə siyasətinə əsasən reallaşdırılır. Müəssisənin strateji maliyyə konsepsiyaları müddətə uyğun olaraq 2 yerə ayrılır. Konsepsiyalar maliyyə resurslarının səfərbər olunması, həmçinin, maliyyə planlaşdırılması daxil olunur. Maliyyə konsepsiyaları maliyyə siyasətinin əsasını təşkil edir və səfərbər olunması, resurslardan səmərəli formada istifadə edilməsini həyata keçirir. Müəssisələrin maliyyəsi hədəf seçilmiş iqtisadi vəzifələrin həyata keçirilməsinə istiqamətlənir.

1. Təşkilatın maliyyə resurslarının səmərəli formada bölüşdürülməsi və onlardan istifadəsi;
2. Maliyyə metodlarının tətbiqi nəticəsində sosial-iqtisadi vəziyyətin tənzimlənməsi;
3. Maliyyə siyasətinə uyğun formada müəyyən maliyyə mexanizmi tətbiq olunması və bu mexanizmin inkişaf dinamikasına uyğunlaşdırılması.

Vəzifələrin reallaşdırılması zamanı maliyyə resurslarının səmərəli formada istifadə olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə maliyyə siyasətinin reallaşdırılması üçün müəssisənin maliyyə planlaşdırılması təyin olunur. Maliyyə planlaşdırılmasının obyektı təşkilatın maliyyə fəaliyyəti hesab edilir və bunun nəticəsi kimi maliyyə planlarının tərtibi anlaşılır.

Maliyyə resurslarının mümkün həcmnin təyin edilməsi, maliyyə göstəricilərinə əsaslanaraq kapitalın proqnozlaşdırılması, düzgün şəkildə istifadə yönlərinin müəyyənləşdirilməsi maliyyə planı vasitəsiylə reallaşdırılır. Müəssisə maliyyənin səmərəli formada təşkil olunması və istifadəsi öncədən təyin olunmuş, dəqiq maliyyə planlaşdırılmasını özlüyündə tələb edir. Deyilənlər maliyyə mexanizminin əsas hissəsidir. Maliyyə mexanizminin menecmenti maliyyə qanunvericiliyinin idarə olunması qədər önəmli faktordur. Təşkilatın maliyyə planlaşdırılmasının yardımı ilə maliyyə və pul resurslarının natural göstəricilərə uyğunlaşdırılır, həmçinin maliyyə resurslarına olan tələb təyin edilir, istifadə yönləri təyin olunur. Müəssisənin maliyyə planlaşdırılması təkmilləşməyə böyük təsir göstərir. Onun vəzifələrdən əks etdirir. Qeyd etdiyimiz əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

- Təşkilatın maliyyə resurslarının, eyni zamanda pul fondlarının yaranma mənbələrinin təyin edilməsi. Məsələ yalnız gəlir mənbələrinin necə əldə olunması əhəmiyyət kəsb etmir, həmçinin bütün resurslar nəzərdən keçirilməklə mənbələrinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir;

- Təşkilatdakı mal-material məsrəflərinin düzgün balanslaşdırılmasının təmin olunması, pul tələb və təkliflərinin təyin edilməsinin öyrənilməsi;

- Müəssisənin bütün sektorlarına nəzarətin təmin edilməsi. Xüsusilə çətin və planlaşdırılması çətin olan xərclərin planlaşdırılması mühüm amillərindəndir;

Dissertasiya işində daha çox diqqəti maliyyə planlaşdırılmasına istiqamətləndirəcək. Müəssisənin maliyyə resurslarının istifadə yönlərinin planlaşdırılması aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir.

- İnvestisiyaya istiqamətlənəcək maliyyə resurslarının həcmnin təyin olunması;
- İstehsalə istiqamətlənəcək maliyyə resurslarının həcmnin təyini;
- İnvestisiya qoyuluşlarının növlərinin, həmçinin əldə ediləcək mənfəətin həcmnin proqnozlaşdırılması;

- Xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün maliyyə resurslarının həcmnin təyin edilməsi;

- Maliyyə öhtəliklərinin həyata keçirilməsinə istiqamətlənən maliyyə resurslarının həcmnin təyin edilməsi.

Təşkilatın maliyyə resurslarının istifadə yönlərinin planlaşdırılması, resursların idarəsi barəsində iqtisadi məlumatlar müəssisə üçün önəmli olduğu kimi xarici istifadəçilərin informasiya ehtiyacının ödənilməsində də əhəmiyyətə malikdir. İnvestorlar və kreditorlar maliyyə resurslarının səmərəli formada idarə edilməsində maraqlıdılar. Maliyyə planlaşdırılmasının, təşkilatın resurslarının səmərəli formada istifadəsi həmçinin, düzgün istifadə yönlərinin təyin olunması bir sözlə səmərəli fəaliyyət üçün əsas açar olduğunu söyləyə bilərik. Maliyyə üçün planlaşdırılması təyin edilmiş hədəf və məqsədlərə uyğun olaraq hazırlanır. Hədəflərə uyğun olaraq tətbiq ediləcək maliyyə siyasəti icraya başlayır. Əsasən nağd pul vəsaiti büdcəsinin eyni zamanda investisiya büdcəsinin planlaşdırılmasındanda nəzərə alınan kimi, yalnız görülməli müəyyən hədəflər təyin olunduqdan sonra hədəf kütləsinə uyğun planlaşdırıla bilər.

Resursların planlaşdırılmasını və planın zamanla dəyişməsi, təkmilləşdirilməsini zəruri edən önəmli faktor daxili və xarici mühitdəki dinamik dəyişikliklərə məruz olmasıdır. Maliyyə menecerlərinin əsas olan

vəzifəsi bazarı araşdırmaqdan, resursların istifadə istiqamətlərini yenidən gözdən keçirməkdən, təşkilatın məqsəd və strategiyasına nəzər yetirməkdən, lazım olduğu halda yeni maliyyə planını həll etməkdən ibarətdir.

AZƏRBAYCANDA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAF PROSESİ

Paşayev S.F.

Baki Biznes Universitei

Ümumilli lider H.Əliyev Azərbaycan siyasi müstəqilliyini əldə etdikdən sonra ölkədə yeni prinsiplərə əsaslanan iqtisadi münasibətlər formalaşdırdı ki, bütün bunlar ölkəmizdə dayanıqlı və sürətli iqtisadiyyatı iqtisadi inkişafı təmin etmək məqsədi daşıyırdı. Ölkəmizdə uğurlan aparılan islahatlar nəticəsində digər sahələrdə olduğu kimi iqtisadi sahədə də böyük uğurlar əldə edilmiş, Azərbaycanda sahibkarlıq mühiti inkişaf etdirilmiş ciddi uğurlar əldə edilmiş və real şəffaf bazar münasibətləri yaranmışdır. Bu dövrdə ölkəmizin iqtisadiyyatının neftdən asılılığı xeyli azaldılmış, yeni sənaye obyektləri açılmış işsizliyin minimuma endirilməsi, sosial sahədə olan əngəllərin aradan qaldırılması, iqtisadi sahənin inkişafına böyük təkan vermişdir. Ölkəmizdə ən müasir avropa standartlarına cavab verən iqtisadi siyasətin yürüdülməsi nəticəsində bu sahənin davamlı inkişafı təmin edilmiş, bütün bunlar sosial və iqtisadi sahədə olan problemlərin həllinə öz töhvəsini vermiş, Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmışdır. Bütün bu sahibkarlıqda yaradılmış unikal mühit ölkəmizdə sahibkarlığın inkişafına diqqətin nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Sovet rejimindən qalan bürokratik əngəllərin qaldırılması, sahibkarlıq sahəsində qanunvericilik aktlarının müəyyənləşdirilməsi və inhisarlaşmaya qarşı mübarizə sahibkarlığın inkişafını şərtləndirmişdir.

Son 20 ilin statistikasına nəzər salsaq sahibkarlıq sahəsində prosedurlar müəyyənləşdirilmiş və liberallaşdırılmış, bu sahəyə dövlətin maliyyə yardımı artırılmış, ölkəmizdə bir xeyli məhsulun ixrac prosesindəki rüsum aradan qaldırılmış, məhsulların idxalında tətbiq olunan rüsum 15%-ə endirilmişdir. Eyni zamanda respublikamızda müəyyən olunmuş vergilərin ümumi miqdarında da azalma olmuşdur. Bu da sahibkarlıq mühitinin inkişafını sürətləndirmiş, rəqabətli biznesini yaradılmasını şərtləndirərək və digər sahələrin inkişafına yardımçı olmuşdur.

Prezident İlham Əliyev sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında 3 mart 2014 ci il tarixində fərmanı dövlətimizin sahibkarlığın inkişafına nə dərəcədə böyük diqqət və qayğının göstərilməsinin sübutudur. Həmçinin bu fərmanın sayəsində özəl sahəyə dövlət dəstəyi artırıldı. Bu sənəd sahibkarlığın hüquqi tərəfini özündə göstərən mühüm konseptdir. Ölkə başçısının bu fərmanı ilə ölkəmizdə biz mühitin daha da optimallaşdırılması, bu sahədə dünya ölkələrinin praktikasının öyrənilərək onun yerli amillərlə əhəngdarlığının təşkilindən qurulmuş yeni sahibkarlıq mühiti ölkənin dayanıqlı inkişafının əsası kimi həmişə dövlətimizin diqqətindədir. Prezident İlham Əliyevin nəzarəti altında həyata keçirilən xüsusi əhəmiyyətli tədbirlər sayəsində son 15 ildə ictimai mədəni iqtisadi siyasi sahələrdə uğurlar əldə edilmişdir. 2004-2008 2009-2013 illərdə regionların inkişafı məqsədi ilə qəbul olunan dövlət proqramları ölkəmizin regionlarının inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Eyni zamanda 2014-2018 ci ildə qəbul olunmuş daha bir dövlət proqramı ilə regionların inkişafı sosial iqtisadi həyat daha da sürətlənmişdir ki, bu da çoxşaxəli inkişafa böyük təkan verir. Sosializm sistemindən azad bazar iqtisadiyyatı sistemə keçdikdən sonra Azərbaycan Respublikamızda digər sahələrlə müqayisədə kommersiya biznesi daha sürətli inkişaf etmişdir. Kommersiya biznesi son zamanlar fərdi və xüsusi sahibkarlıq formalarının inkişafı ilə bağlı daha öz sahəsini genişləndirilmişdir. Burada daha çox pay sahibi təbii ki, insan kapitalıdır. Məhsul istehsalı sahibkarlığında əsas rentabellik göstəricisi 10-12% göstəriləndə firma bazar iqtisadiyyatlı bazar sistemində, bu fəaliyyəti həyata keçirən pul resurslarının hərəkətinin təşkili forması kimi maliyyə bazarı əsas rol oynayır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin digər bir növü konsultativ sahibkarlıqdır. Son zamanlar konsultativ sahibkarlıq ölkəmizdə sürətlə inkişaf edən sahəyə çevrilmişdir. Hərfi mənada konsultant sözünün mənası məsləhət vermək deməkdir. Hal hazırda isə bu anlayış öz sahəsində məsləhət verən həmin sahənin mütəxəsislərinə deyilir. Dünya praktikasına nəzər salsaq idarəetmə sistemində kommersiya məsləhəti və ödənişli informasiya vermək prosesi konsaltinq adlanır. Bu sahə müasir dövrdə sahibkarlığın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Gələcək illərdə dövlətimizin iqtisadiyyata xüsusəndə sahibkarlığa diqqət və qayğısı nəticəsində ölkəmizin dünya miqyasında tutduğu mövqenin daha möhkəmlənməsinə yardımçı olacaq. Beynəlxalq aləmdə iqtisadi münasibətlərdə sürətli inkişafına kömək edəcəkdir. Bütün bunlar sürətlə

inkışaf edən ölkəmizin dünyaya integrasiyasına və Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatında önəmli yer tutmasının əsas prioritet məsələsidir.

AZƏRBAYCANDA TURİZM SEKTORUNUN İNKİŞAFI

Paşayev S.F.

Baki Biznes Universitei

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədə iqtisadi və siyasi sabilliyin olmaması, digər tərəfdən Ermənistanın Azərbaycana işğalçılıq siyasəti nəticəsində Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında yerləşən rayonlardan onminlərlə azərbaycan vətəndaşı qaçqın düşmüşdür. Onların respublikanın müxtəlif ərazilərindəki sanatoriyalarda, istirahət mərkəzlərində, turist bazarlarında, uşaq istirahət düşərgələrində yerləşməsi respublikanın turizm sektorunu iflic hala gətirmişdir.

Müharibə vəziyyəti, qeyri sabillik, bir neçə turizm mərkəzlərinin işğal altında qalması, bu sahədə olan mərkəzləşdirilmiş sistemin dağılması turizmə öz mənfi təsirini göstərdi. 1988-1992-ci illərdə “şopinq” və “kommersiya” məqsədilə Azərbaycandan 230 mindən çox turist xarici ölkələrə getmişdir. Bu isə passiv turizm fəaliyyəti hesab olunur ki, yəni ölkəyə yox məhz ölkədən xaricə axın olmuşdur. Bu illərdə turizm şirkətləri məhz belə passiv turizmlə məşğul olurdular. Həmin illərdə Azərbaycanda 100-ə yaxın turizm şirkəti və bu işlə məşğul olan mərkəz vardı. Ötən əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda mərkəzləşdirilmiş turizm şəbəkəsi mövcud idi. Respublikanın müxtəlif yerlərində sanatoriyalar, pansionatlar, kurort mərkəzləri var idi. Bu kurort-müalicə mərkəzlərindən Naxçıvan Muxtar Respublikası, Gəncə-Hacıkənd-Göygöl, Abşeron yarımadası, Şəki-Zaqatala, Şuşa-Turşsu, Quba-Xaçmaz-Nabran, Lənkəran-Astara istirahət zonalarını misal göstərə bilərik. Həmçinin digər regionlardada turizmin inkişafı üçün lazımi şərait yaradılmışdır. Respublikamızda ölkə əhalisinin müalicə və uzunmüddətli istirahətini təmin etmək məqsədi ilə Xəzəryanı ərazilər Quba, Xaçmaz, Lənkəran, Astara, Naxçıvan zonaları daha əlverişlidir. Eyni zamanda bu ərazilər gələcəkdə turizm imkanlarının genişləndirilməsi baxımından perspektivlidir. Ölkəmizdə turizmin inkişafı, istirahət zonalarının coğrafiyasının respublikamızda genişləndirilməsi müalicə kurort potensialı yerlərdən lazımınca istifadə edilməsindən asılıdır. Azərbaycanda hələ sovet hökuməti dövründə Abşeron Qaranquş Günəşli (Mərdəkan qəsəbəsi), Bilgəh (Bilgəh qəsəbəsi), Araz, Şüvalan (Şıx), Bakıda Xəzər dənizi sahilı, Lənkəran (Lənkəran rayonu), Xəzər (Buzovna qəsəbəsi), Çinar (Naftalan), Qalaaltı (Şabran rayonu) və digər turizm mərkəzləri fəaliyyət göstərirdi. Bu turizm mərkəzlərində yerli əhali ilə yanaşı, SSRİ-nin digər ölkələrindən, eyni zamanda xarici ölkələrdən turistlər gələrək respublikamızda istirahət edirdilər. Bütün bunlar həmin vaxtda da Azərbaycanın SSRİ-də turizm əhəmiyyətli yer olmasının bir sübutu. Hal hazırda ölkəmizdə turizm potensialının artırılması istiqamətində işlər davam etdirilir.

Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan kurortları haqqında 27 fevral 2007-ci il tarixli sərəncamı eyni zamanda 2009-2018 il Dövlət Proqramlarında turizm kurort imkanları əlverişli olan ərazilərdə yerli şəraitin öyrənilməsi, həmin ərazilərdəki cari vəziyyət və problemlərin öyrənilməsi müəyyən olunması nəzərdə tutulurdu. Ölkəmizdə 2011-ci ilin turizm ili elan olunması dövlətin bu sahəyə qayğısının göstəricisidir. Bundan əlavə 2002-2005 və 2010-2014-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət proqramları qəbul olunmuşdur. Bütün bu görülmüş işlər nəticəsində turizmin inkişafı sürətlənmiş, respublikamızda müalicə mərkəzlərinin sayı bir xeyli artırılmışdır. Hal-hazırda müalicəvi turizm mərkəzlərinin saylarının artırılması və bu turistik mərkəzlərin beynəlxalq avropa standartlarına cavab verməsi istiqamətində işlər davam etdirilir.

Ölkəmizin geniş turizm imkanlarının olmasının sübutlarından biri də tarixi abidələrə zəngin diyara mənsub olmağımızdır. Bu tarixi abidələr mədəni irsimizin dünyaya çatdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bütün bunlar Azərbaycan mədəniyyətinin dünyada tanınmasını şərtləndirir və ölkəmizin nüfuzunun beynəlxalq aləmdə qalxmasına səbəb olur. Azərbaycana gələn xarici turistlərin sayının çoxalması nəticəsində həmdə bu sahədə dövlət büdcəsinə gəlirlərinin artmasına imkan verir. Turizmin inkişaf etdiyi ölkələrdə digər sahələrin inkişafına yol açılır. Turizm gəlirlərinin hesabına yeni iş yerləri açılır, regionların sosial iqtisadi göstəriciləri yaxşılaşdırılır. Eyni zamanda ölkənin rifah səviyyəsinin artmasına müsbət təsir göstərir. Turizm sahəsi birbaşa olaraq istehsalın strukturu təşkiləlmə forması və idarəetmə xüsusiyyətindən birbaşa asılıdır. Turizmin inkişafında bir sıra problemlər ortaya çıxır ki, bunlarda tarixi, coğrafi və təcrübi səbəblərlə bağlıdır. Turizm sistemi iqtisadi sistemin əsasında formalaşır və onun ayrılmaz tərkib hissəsidir. Hər bir turizm fəaliyyəti göstərən müəssisə turistlərin tələblərinə cavab verməyə çalışır. Məhz burda tələb və təklif turizm bazırını müəyyənləşdirir. Turizm bazarında turizm məhsulu formalaşır ona uyğun qiymət

müəyyənləşdirilir. Gördüyümüz kimi turizmin sosial iqtisadi mahiyyəti olduqca vacibdir. Bu sahə dünya iqtisadiyyatında əhəmiyyətli dərəcədə böyük rol oynayamaqla olduqca gəlirli iqtisadi sahəyə çevrilmişdir. Ölkəmizdə də bu sahə sürətlə inkişaf edən iqtisadi sahələrdən birinə çevrilməklə respublikanın iqtisadiyyatının inkişafına böyük töhvlər verir.

AZƏRBAYCAN İPOTEKA BAZARININ BEYNƏLXALQ İPOTEKA BAZARI İLƏ QARŞILIQLI MÜQAYİSƏSİ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Pənahova N.N.

Bakı Biznes Universiteti

Cəmiyyətin rifah səviyyəsini artırmaq üçün atılan ən mühüm addımlardan biri onların mənzillə təmin olunmasıdır. Mənzil maliyyələşdirmə sistemlərini ümumi olaraq 4 başlıq altında qruplaşdırma bilərik:

1. Qeyri institusional maliyyə sistemləri;
2. Dövlət maliyyələşdirilməsi;
3. Beynəlxalq maliyyələşdirmə sistemləri;
4. Korporativ maliyyələşdirmə sistemləri.

Korporativ maliyyə sistemləri xaricindəki bütün sistemlər hər hansı bir vasitənin olmadığı və fon axınının birbaşa olaraq reallaşdığı maliyyə sistemləridir. Ailənin övladına ev alması qeyri institusional maliyyə sistemlərinə, MİDA-nın mənzil layihələri dövlət maliyyələşdirilməsinə, Dünya Bankının vəsaiti hesabına tikilən mənzillər beynəlxalq maliyyələşdirmə sistemlərinə aiddir. Lakin bu cür maliyyələşdirmə sistemləri mövud mənzil tələbini qarşılaya bilməməkdədir. Liberal iqtisadiyyat modeli olan ipoteka modeli, institusional mənzil maliyyələşdirmə sistemləri arasında ən çox tətbiq olunan maliyyə sistemidir.

İpoteka “girov” mənasını ifadə etməkdədir. İpoteka bazarı mənzil kreditləri üçün ipoteka təminatına əsaslanır. Mənzil sahibi olmaq istəyən şəxs kredit almaq üçün banka müraciət etməlidir. Şəxsin kredit riski qiymətləndirildikdən sonra fərdin ala biləcəyi mənzillər seçiləcəkdir. Məsələn, fərdin gəliri 70 000 AZN dərəcəsində mənzil almaq üçün yararlıdırsa, o, 70 000 AZN dərəcəsində olan evlər arasından seçim edəcəkdir. Evlərin dəyərini obyektiv olaraq müəyyən etmək üçün, Əmlak Qiymətləndirmə orqanlarının mövcudluğu tələb olunur. Hüquqi ipoteka bazarının fəaliyyəti Əmlak Qiymətləndirmə orqanları ilə birgə təşkil edilməlidir. Fərdin mənzil seçimindən sonra ipoteka kreditinin verilməsi təsdiqlənir. Fərd mənzil dəyərinin müəyyən bir qismini ilkin ödəniş kimi nağd ödəyir. Məsələn, 70 000 AZN dərəcəsində olan evin ilkin ödənişi 20% olduqda, fərd bankdan 56 000 AZN məbləğində kredit alacaqdır. Beynəlxalq arenada ipoteka kreditini normal mənzil kreditindən fərqləndirən ən böyük xüsusiyyət bu mərhələdə özünü göstərməkdədir. Beləki mövcud bank mənzili alır və kredit alan şəxs aldığı kreditlə mənzili ipoteka etdirir. Bundan sonra fərd aylıq ipoteka krediti ödənişlərini maliyyə qurumuna ödəyir, əgər fərd bu ödənişləri vaxtında ödəyə bilməzsə, bank mənzili satacaq və dəymiş ziyanı ödəyəcəkdir. Fərd üçün kreditin təsdiq edilməsi və ipoteka kreditinin verilməsi ilkin ipoteka bazarının fəaliyyətinə aiddir.

Azərbaycanda ipoteka krediti almaq üçün fərd maliyyə qurumuna alacağı ipoteka məbləğində girov qoymalıdır. Bunun əsas səbəbi, gələcəkdə qarşıya çıxma biləcək ödəniş risklərindən yayınmaqdır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki ipoteka siyasəti dövlətin sosial siyasəti olmaqla, əhalinin orta və az təminatlı hissəsinin mənzil tələbatının ödənilməsinə yönəldilmişdir. Bu səbəbdən əsas şərt kimi qoyulmuş girov tələbinin aradan qaldırılması əhalinin aztəminatlı hissəsinin mənzillə təmin olunmasına müsbət təsir göstərəcəkdir. İpoteka bazarı daşınmaz əmlakın istehsalından və satılmasından başlayaraq, pul və kapital bazarından keçən və qənaətin qiymətləndirilmə mərhələsinə dönmə funksional bir bazardır. Bu bazar daxilində daşınmaz əmlakın istehsalı və satışı, daşınmaz əmlakın alınması üçün kreditin verilməsi, verilən kreditlərin əsas, faiz və digər xidmət haqlarını müəyyənləşdirmək, kredit ödənişlərinin sekyuritizasiyası yolu ilə müəsislərə yeni kreditlər ayırmaq, ipoteka əsasında qiymətli kağızların sığortalıması, qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi kimi funksiyalar öz əksini tapmışdır. Bütün bu funksiyalar arasında ən vacibi ipoteka kreditləri verən qurumun hansı yolla pul vəsaitlərini toplamasından ibarətdir. Qeyd olunduğu kimi, inkişaf etmiş kapital bazarları olan ölkələrdə bu problemin həlli kimi, ipoteka krediti təşkilatları ikinci bazarda ipoteka kreditlərini satırlar. Bildiyimiz kimi ipoteka bazarı ilkin və ikinci bazarlardan ibarətdir.

İpoteka sistemi bir çox makroiqtisadi amillərlə qarşılıqlı fəaliyyət göstərir. Faiz və daşınmaz əmlak qiymətləri arasındakı əlaqə ipoteka sisteminin tətbiqi üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir. Belə ki, praktikada eyni kredit məbləğinə hamı üçün eyni faiz dərəcəsi tətbiq olunmur. İpoteka kreditləri üçün real faiz

dərəcələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunun səbəbi daşınmaz əmlak qiymətləri ilə real faiz dərəcələri arasındakı əlaqələr və real faiz dərəcələrinin ikinci bazara təsiridir. Real faiz dərəcələri ilə daşınmaz əmlak qiymətləri arasında neqativ bir əlaqə mövcuddur. Başqa sözlə, real faiz dərəcələrinin artması daşınmaz əmlak qiymətlərini aşağı salır. Buna görə, real faiz dərəcələrinin azalması ipoteka krediti faiz dərəcələrinin düşməsinə səbəb olur ki, bu da daşınmaz əmlak qiymətlərini artırır. Bu halda eyni əmlak üçün daha aşağı faizli ipoteka krediti tətbiqinə baxmayaraq, əmlakın dəyəri əvvəlkinə nisbətə daha yüksək olur. İpoteka sistemində, ikinci bazarda investorun təklif etdiyi qiymətli kağızlar, digər investisiya alətlərinə nisbətən risk-gəlir optimallaşdırılması baxımından qənaətbəxş bir səviyyədə təmin edilməlidir. Bu istiqamətdə ipoteka krediti faiz dərəcələrinin real faiz dərəcələrinə görə müəyyən bir səviyyədə olmaması lazımdır. Bundan əlavə, ikinci bazardan pul qazanmaq üçün ölkə iqtisadiyyatının mövcud ipoteka bazarına daxil olması vacib şərtidir. İlkin ipoteka bazarı, birbaşa kreditləşmənin təşkil edildiyi və vəsaitlərin birbaşa kreditora köçürüldüyü məkandır. Bu bazarın iştirakçıları daşınmaz əmlakın alınması üçün kredit tələb edənlər və bu krediti təşkil edənlərdir. İkinci ipoteka bazarının əsasını isə ipoteka kreditləri və yaxud bu kreditlərə əsaslanan qiymətli kağızların alqı-satqısı təşkil edir. Ümumiyyətlə, bu bazarın formalaşması ipoteka kreditlərinin kredit təşkilatı tərəfindən digər müəssisələrə satılmasından ibarətdir. ABŞ-da ipoteka əsaslı qiymətli kağızlar üçün ikinci bazarın yaradılması dövlətin dəstəyi ilə təmin edilmişdir.

Ümumiyyətlə, ilkin və ikinci bazarları bir-birindən ayırmaq mümkün deyil. Çünki ilkin ipoteka bazarının inkişafı, yəni ipoteka kreditlərinin verilməsi və onlara pul köçürülməsi ikinci ipoteka bazarının sağlam fəaliyyətindən asılıdır. İkinci ipoteka bazarının sabitliyi isə ilkin bazarda ipoteka kreditlərini standartlaşdırmaq və genişləndirməklə mümkündür. Nəticədə ipoteka kreditlərinin ikinci bazara satılması və ya köçürülməsi yolu ilə verilməsi praktikası təkcə ipoteka bazarının və kapital bazarının integrasiyasını təmin etmir, həm də daşınmaz əmlakın maliyyələşdirilməsi probleminin həlli üçün mühit yaradır.

Ölkəmizdə ilkin ipoteka bazarının formalaşmasına baxmayaraq, ikinci ipoteka bazarı tam formalaşmamışdır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə nəzər saldıqda, burada ipoteka sisteminin həm ilkin həm də ikinci bazarlarının tam formalaşmasının və normal fəaliyyətinin şahidi oluruq. Müasir ipoteka bazarını ikinci bazarlar olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. Respublikamızda ipoteka bazarının daha çox dövlətdən asılılığı, bu sahəyə özəl sektorun cəlb olunmaması, qiymətli kağızlar bazarının yaxşı inkişaf etməməsi, bu sahənin inkişafına əngəl törədən ən mühüm səbəblərdəndir.

İpoteka bazarında tərəflərin qarşılaşa biləcəyi riskləri dörd əsas qrupa bölə bilərik:

1. Faiz dərəcəsi riski;
2. Erkən ödəniş riski;
3. Kredit riski;
4. Likvidlik riski.

AZƏRBAYCAN İPOTEKA BAZARININ QANUNVERİCİLİYİNƏ ƏSASƏN İPOTEKA ÖDƏNİŞİNİN HESABLANMASI QAYDASI

Pənahova N.N.

Bakı Biznes Universiteti

İpoteka haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu bu sahə üzrə münasibətləri tənzimləyərək, ipotekanın yaranması əsaslarını, tərəflərin hüquq və vəzifələrini, onların dövlət qeydiyyatını, habelə digər məsələləri tənzimləyir. Qanun 6 fəsil olmaqla, 59 maddədən ibarətdir. Bu Qanunun ilk fəslə "Ümumi müddəalar" adı altında, əsas anlayışları, ipoteka haqqında qanunvericiliyi, ipotekanın tətbiq sahəsini, ipotekanın predmeti və xüsusiyyətlərini, sonrakı ipotekanı və bununla əlaqədar digər mövzuları əhatə edir.

Bu Qanunun 1-ci maddəsinin 1.0.1. müddəası ilə ipoteka- öhdəliyin icrasının təmin edilməsi üsulu olaraq daşınmaz əşyaların girovudur. Əsas anlayışlar adlı bu maddədə ipotekadan əlavə ipoteka kağızı, ipoteka sahibinin qanuni sahibi, ipoteka qoyan, ipoteka saxlayan, ipoteka hüququ və müqaviləsi, əsas öhdəlik və ilkin satış qiyməti anlayışlarının açıqlanması göstərilmişdir.

Qanunun 2-ci maddəsində göstəriləni kimi ipoteka haqqında qanunvericilik aşağıdakılardan ibarətdir:

1. İpoteka haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
2. Mülki Məcəllə;
3. Digər normativ hüquqi aktlar;
4. Ölkəmizin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr.

Bu qanunun 6-cı maddəsi ilə ipoteka predmeti- vətəndaşların ipoteka bazarından aldığı daşınmaz əmlak, həmçinin tikintisi bitməmiş və tikilməkdə olan daşınmaz əmlak və rəsmi qaydada mülkiyyət hüquqları təsdiqlənmiş daşınar əşyadır. Qanunun II fəslində ipoteka kreditinin necə yaranmasını və dövlət qeydiyyatından keçməsinə özündə əks etdirir. Belə ki, ipoteka müqaviləsi istehlakçı və kredit təşkilatı tərəfindən, həmçinin istehlakçı borclu olmadıqda onun tərəfindən sənədin imzalanması yolu ilə yazılı qaydada bağlanılır. Mənzilin ipotekasından bəhs edən müqavilə notariat üsulu ilə təsdiqləndikdən sonra dövlət qeydiyyatından keçməlidir. Bu müqavilədə fərdin və müvəkkil bankın adı və yaşadığı ünvan, ipoteka predmeti olan əşya, onun adı, yeri, əsas borcun mahiyyəti və məbləği, necə yaranması və icra müddəti, müqavilənin bağlandığı yer tarix daxil olmaqla göstərilməlidir. Əgər borc məbləği gələcəkdə dəqiqləşdiriləcəksə, bu məbləğin müəyyənləşdirilməsi qaydası ipoteka müqaviləsində öz əksini tapmalıdır.

Qanunun 11.1 maddəsi ilə istər daşınmaz əmlakın ipotekası, istərsə də daşınar əmlakın ipotekası ilə bağlı müqavilə rəsmi qaydada qeydiyyatdan keçməlidir. Eyni zamanda, ipoteka müqaviləsini dövlət qeydiyyatından keçirən zaman ipoteka predmeti olan əşya və əsas borcun məbləği barədə məlumat, müqavilənin icra olunacağı zaman və kreditor təşkilat barədə məlumatlar qeyd olunmalıdır. Daşınar əşya ilə bağlı ipotekanın rəsmi qeydiyyatına xitamın verilməsi və ondan imtina 13-cü maddəyə uyğun olaraq, aşağıdakı hallarda baş verir:

1. Rəsmi qeydiyyata təqdim olunan sənədlər tam təqdim edilmədikdə;

2. İstehlakçı bu əşya ilə bağlı hər hansı bir sərəncam vermək səlahiyyətində olmadıqda, yaxud onun bu hüququ qanunvericiliyə uyğun olaraq məhdudlaşdırıldıqda.

İpotekanın əlavə dövlət qeydiyyatı 14-cü maddəyə uyğun olaraq, həm daşınmaz əmlakın həm də daşınar əmlakın rəsmi reystrində müvafiq sənədlər təqdim olunduğu zamandan keçən üç iş günü müddətində aşağıda göstəracəyimiz hallar baş verərsə aparılır:

1. İmzalanmış ipoteka müqaviləsində əsas borcun mahiyyəti, ölçüsü və icra olunacağı zaman dəyişərsə;

2. Əsas borcla bağlı tələb hüququ digər şəxslərə keçərsə;

3. Müqavilədə göstərilən ipoteka predmeti mövcud vəziyyətə əsasən dəyişdirilərsə;

4. Göstərilən ipoteka predmeti başqa şəxslərə keçərsə.

İpotekanın dövlət qeydiyyatına xitamın verilməsi Qanunun 15-ci maddəsində göstəriləndi kimi, kreditor təşkilatın ərizəsi yaxud məhkəmənin yazılı qərarı əsasında qeydiyyat orqanı tərəfindən aparılır.

İpoteka müqaviləsinin notariat qaydasında təstiq edilməsi, ipotekanın dövlət qeydiyyatına alınması üçün qanunda müəyyən edilmiş qaydada və məbləğdə dövlət rüsumunun ödənilməsi bu Qanunun 16-cı maddəsinə əsasən müəyyən olunur. Qanunun III fəslində ipoteka kağızından, onun dövlət qeydiyyatından, ipoteka kağızı üzrə hüquqların verilməsi və həyata keçirilməsindən, həmçinin ona xitam verilməsindən bəhs olunur. İpoteka kağızı Qanunun 17-ci maddəsinə uyğun olaraq, ipoteka müqaviləsinin rəsmi olaraq qüvvədə olduğu zaman kəsiyində verilə bilər. Əgər ipoteka kağızı tərtib edilərsə, burada istehlakçının, kreditor təşkilatın, ipoteka kağızının digər qanuni sahiblərinin hüquqları, eyni zamanda vəzifələri qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş xüsusiyyətlər daxil olmaqla göstərilməlidir. Qanunun 18.1 maddəsinə uyğun olaraq ipoteka kağızı ilkin kreditor təşkilata yaxud banka verildikdə, daxilində aşağıda göstərilən məlumatları əks etdirməlidir.

1. Sənədin adında “ipoteka kağızı” sözü qeyd olunmalı və tərtib olunduğu yer göstərilməlidir;

2. İstehlakçının adı ünvanı daxil olmaqla, yaxud istehlakçı hüquqi şəxsdirsə, onun adı və ünvanı göstərilməlidir;

3. Bankın yaxud kreditor təşkilatın adı ünvanı daxil olmaqla, əgər bank yaxud kreditor təşkilat hüquqi şəxsdirsə, onun adı və ünvanı göstərilməlidir;

4. İmzalanmış ipoteka müqaviləsinin tarixi və bu müqavilənin bağlandığı ünvan;

5. Əsas borcla əlaqədar öhdəlik istehlakçıya aid deyilsə, istehlakçının adı və olduğu ünvan, əgər istehlakçı hüquqi şəxs olarsa onun adı və ünvanı.

YERLİ PARÇA İSTEHSALI MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ METROLOJİ TƏMİNAT

Rəhimli M.S.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Yüngül sənayenin ən mühüm sahələrindən biri də yerli parça istehsalı sənayesidir. Yerli parça istehsalına qoyulan tələblər və tikiş istehsalının mürəkkəbliyi bu sənaye qarşısında çox mühüm vəzifələr

qoymuşdur. Bu vəzifələrə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, material sərfinə qənaət edilməsi, tikis məmulatlarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və çeşidinin genişləndirilməsi aiddir. Ümumiyyətlə, yerli parçaların buraxılışı başlıca olaraq istehsalın təşkilini yüksəltmək əsasında istiqamətləndirilməli, qurğu və avadanlıqlardan səmərəli istifadə edilməsi, müəssisələrin yenidən qurulması və onun yeni texnika və texnologiya ilə təchiz edilməsi, texnoloji proseslərin təkmilləşdirilməsi, xammal və materialların müasir növlərinin tətbiq edilməsi, vahid məhsulun material tutumunun azaldılması, ehtiyatlardan qənaətlə istifadə edilməsi hesabına durmadan artırılması zəruri hesab edilir .

Yerli parça istehsalına olan əhalinin tələbinin inkişafı və ödənilməsi bir sıra mühüm amillərlə bağlıdır. Müxtəlif yerli parça istehsalına olan tələb, maddi-rifah halının yaxşılaşdırılması, mədəni səviyyənin yüksəldilməsi, texniki tərəqqi və sosial- iqtisadi inkişafı əlaqədar olaraq daim dəyişir. Bunu toxuculuq sənayesi, tikili mallar istehsal edən sənaye müəssisələri, həm də ticarət təşkilatları gündəlik fəaliyyətlərində nəzərə almalıdır. İstehlakçıların daim dəyişən və artan tələbinə yalnız yuxarıda göstərilən amillər deyil, əhali artımı və tərkibi, əhali tipologiyası, milli xüsusiyyətlər, insan orqanizminin fizioloji və psixoloji xüsusiyyətləri, insanı əhatə edən mühitin təsiri, təbii-iqlim şəraiti, buraxılan məhsulun keyfiyyət səviyyəsi və bir sıra digər amillər böyük təsir göstərir ki, bunun da böyük praktiki əhəmiyyəti vardır. Yüngül sənayenin mühüm sahəsi olan yerli parça istehsalının strukturunun fəal sürətdə və məqsədli təkmilləşdirilməsi əhalinin belə mallara tələbatının dəyişməsinə vaxtında və lazımınca qiymətləndirməklə həyata keçirilməlidir. Məmulatların keyfiyyətinin və çeşidinin yaxşılaşdırılması üçün istehsal sahələrinin texniki və estetik səviyyəsini yüksəltmək yerli parça istehsalı ilə məşğul olan sənaye işçilərinin mühüm vəzifələrindən biridir.

Yerli parça istehsalı müəssisələrinə olan tələblərin gündən-günə artması, onların keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün daha səmərəli yolların tədqiqini tələb edir. Müasir bazar rəqabəti şəraitində müəssisələrin istehsaldan əldə etdikləri gəliri yalnız kəmiyyət yox, böyük əhəmiyyətlə keyfiyyət müəyyən edir. Bu da keyfiyyət probleminin çox ciddi olmasını göstərir. Müstəqil dövlətin iqtisadiyyatının əsasını keyfiyyətli məhsul istehsalı təşkil edir. Bu baxımdan ən yeni, mütərəqqi texnika və texnologiyanın istehsalatda tətbiqi keyfiyyət probleminin həllində ən vacib məsələlərdən birinə çevrilir. Qeyd olunduğu kimi yerli parça istehsalı müəssisələrinin stabil işləməsinin, buraxılan məhsulların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinin əsasını bu məhsulların keyfiyyəti təşkil edir. Bununla yanaşı buraxılan məhsulun keyfiyyətinin təmin edilməsi ancaq həm personalın müvafiq peşə hazırlığı səviyyəsində, yəni onun xüsusi bilik səviyyəsində, keyfiyyətin təmin edilməsi metodları və vasitələri sahəsindəki yüksək biliyi səviyyəsində, həm də istehsalatın təşkilinin, texniki təminatının yüksək səviyyəsində mümkündür. İstehlak mallarının, o cümlədən yerli parça istehsalının keyfiyyətinin yüksəldilməsində ən vacib şərtlərdən biri hazır məhsulun parametrləri, xarakteristikaları və xassələri haqqında düzgün, dəqiq və obyektiv ölçmə informasiyası almaq üçün ölçmələrin vəhdətinin təmin olunmasıdır. Odur ki, bu prosesə yönəldilən tədbirlər kompleksi, yəni metroloji təminat, ölçmələrin vəhdətini və tələb olunan dəqiqliyi əldə etmək üçün lazım olan elmi və texniki əsasların, texniki vasitələrin, qayda və normaların müəyyən edilməsi və tətbiqi hazırda aktual məsələlələrdir .

UNLU QƏNNADI MƏMULATININ TƏSNİFATI VƏ KEYFİYYƏT EKSPERTİZASININ MƏQSƏDİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Rəhimli Z.E.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Unlu qənnadı məmulatına müxtəlif peçenylər, kreker (quru peçenye), qaletlər, pryanik, tort və pirojna, vafli, keks və s. bu kimi unlu şirniyyatlar aiddir. Bu məmulatların hər biri reseptindən, hazırlanması üsullarından, əlavələrindən və içliyindən asılı olaraq yarımqruplara bölünür. Məs. peçenylər şəkərli, şəkərli-elastiki, dartılmış və yağlı-şəkərli xəmərdən hazırlanır və çeşidi 100-dən çoxdur. Kreker və qaletlər də öz növbəsində xəmirin hazırlanması və əlavələrdən asılı olaraq 3-4 yarımqrupa ayrılır. Pryaniklər çiy və dəmlənmiş xəmərdən hazırlanır. Tort və pirojnalar əsas bişmiş yarımfabrikatın müxtəlifliyindən asılı olaraq 9 qrupa bölünür. Vafli məmulatı içliksiz və içlikli (4 müxtəlif içliklə- yağlı içlik, pomadka içliyi, praline içliyi və meyvə-giləmeyvə içlikli) hazırlanır. Unlu qənnadı məmulatının ayrı-ayrı qruplarını ümumiləşdirərək aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar.

1. Peçenye, kreker və qaletlər.
2. Pryanik və korjiklər.
3. Tort və pirojnalar.

4. Vafli məmulatı.
5. Keks, rulet və romlu kökələr.
6. Uşaq və pəhriz qidası üçün unlu şirniyyat.

Bu məhsulların keyfiyyət və ekoloji təmizlik göstəricilərinin vaxtaşırı öyrənilməsi günün aktual məsələsidir.

Ekspertiza aparmaqda əsas məqsəd ticarət şəbəkəsində əhaliyə təklif olunan unlu qənnadı məmulatının keyfiyyət göstəricilərini öyrənmək və onların keyfiyyətinin normativ-texniki sənədlərin tələbinə müvafiqliyini müəyyən etməkdən ibarətdir. Bu sahədə əsas vəzifə unlu qənnadı məmulatının orqanoleptiki, fiziki-kimyəvi və ekoloji təmizlik göstəricilərinin öyrənilməsidir. Tədqiqatın predmeti unlu qənnadı məmulatlarıdır. Tədqiqat obyektı olaraq, əla sort undan şəkərli xəmirəndən hazırlanan “Qaymaqlı” peçenye, 1-ci sort undan elastiki (dartılan) xəmirəndən hazırlanan “İdman” peçenyesi, yağlı-şəkərli peçenye “Limonlu”, çiy xəmirəndən “Vanilli pryanik”, dəmlənmiş xəmirəndən “Həvəskar pryanik” və şokoladlı kremlə “Biskvit tortu” götürülmüşdür. Unlu qənnadı məmulatının orqanoleptiki göstəricilərdən məmulatın forması, səthinin vəziyyəti, rəngi, dadı, iyi, kəsik hissədə zahiri görünüşü, tort və pirojnalarda kremlə bəzəyin bədii tərtibatı, pryaniklərdə səthinə çəkilməmiş şəkərli şirənin hamarlılığı, mərmərşəkili olması, səthindəki çatlar, dadı və əlavə olunan ədviyyələrin ətri və digər standart göstəricilərin müəyyən edilməsi nəzərdə tutulur.

Unlu qənnadı məmulatının fiziki-kimyəvi göstəricilərindən əsasən nəmliyi, qələvililiyi, şəkərin və yağın kütlə payı təyin ediləcəkdir. Tədqiqat nəticələrinin riyazi-statistik işlənməsi və müzakirə edilməklə elmi-praktiki təkliflərin hazırlanması nəzərdə tutulur. Magistr dissertasiyasını yerinə yetirərkən ilk dəfə tərəfimizdən Bakı ticarətində realizə olunan unlu qənnadı məmulatının orqanoleptiki və fiziki-kimyəvi göstəricilərinin ekspertizası aparılacaqdır. Elmi-praktiki əhəmiyyəti olan ekspertiza nəticələri ümmiləşdiriləcək və təkliflər hazırlanıb müvafiq təşkilatlara göndəriləcəkdir.

UZUNMÜDDƏTLİ AKTİVLƏRİN MÜHASİBAT UÇOTUNUN BEYNƏLXALQ STANDARTA UYGUN YENİDƏN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Rəşadlı G.F.

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Aktivlər – müəssisənin keçmiş hadisələr nəticəsində yaranmış, onun nəzarətində və istifadəsində olan, gələcəkdə həmin müəssisəyə iqtisadi fayda gətirəcək resurslardır. Aktivlər qısamüddətli və uzunmüddətli olmaqla iki yerə bölünür. Qısamüddətli aktivlər – müəssisənin bir il müddətində yaxud bir əməliyyat dövrü ərzində nağd pula çevrilə bilən aktivləri, o cümlədən satışı, yaxud istehlakı gözlənilən aktivlərdir. Qısamüddətli aktivlərə pul vəsaitləri, qısamüddətli debitor borcları, ehtiyatlar daxildir.

Uzunmüddətli aktivlər – bir il və yaxud bir əməliyyat dövrü ərzində nağd pula çevrilməsi planlaşdırılmayan aktivlərdir. Bunlara torpaq, bina, avadanlıqlar daxildir. Bu cür aktivlər istehsal prosesində uzun müddət istifadə olunur və dəyərini hissə-hissə istehsal olunmuş məhsulun üzərinə keçirirlər. Uzunmüddətli aktivlərə həmçinin qeyri-maddi aktivlər – müəlliflik hüququ, nou-hau, ticarət markası, patentlər, qudvil, təcrübə konstruktor xərcləri və s. kimi aktivlər daxildir. Uzunmüddətli aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsindən danışmadan əvvəl yenidənqiymətləndirmənin nə olduğuna nəzər yetirək.

Aktivlər satın alındığı zaman, sərf edilən müvafiq məsrəflərə uyğun qeyd edilir. Zaman keçdikcə onların dəyəri dəyişə bilər:

- Aktivin (məs., komputerin) dəyəri texnologiya inkişaf etdikcə aşağı düşə bilər.
- Bazarda məhdud olan aktivlərin (məs., daşınmaz əmlakın) dəyəri isə arta bilər.

“Yenidənqiymətləndirmə” prosesi adından da göründüyü kimi, aktivin ədalətli dəyərinin yenidən hesablanmasıdır. Ədalətli dəyər, müstəqil, yaxşı məlumatlandırılmış və bu cür əməliyyatı həyata keçirməkdə maraqlı olan tərəflər arasında, aktivin mübadilə edilə biləcəyi məbləğdir.

“Torpaq, tikili və avadanlıqlar” adlı 16 №-li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartına əsasən uzunmüddətli aktivlərin yenidən qiymətləndirməsinin müntəzəmliyi torpaq, tikili və avadanlıq obyektlərinin ədalətli dəyərində baş verən dəyişikliklərdən asılıdır. Yenidən qiymətləndirilən aktivin ədalətli dəyəri əhəmiyyətli dərəcədə onun balans dəyərindən fərqləndikdə, bu aktiv bir daha qiymətləndirilməlidir. Bəzi torpaq, tikili və avadanlıq obyektlərinin ədalətli dəyəri sabit və qeyri-sabit dəyişikliklərə məruz qalır və bu halda, dövrdən dövrə yenidənqiymətləndirmə tələb olunur. Yenidən qiymətləndirmələrin müntəzəm şəkildə aparılması torpaq, tikili və avadanlıq obyektlərinin ədalətli dəyərində baş verən cüzi dəyişikliklər üçün zəruri

deyil. Bunun əvəzində, obyektin yalnız hər üç və ya beş ildən bir yenidənqiymətləndirilməsi tələb oluna bilər. Torpaq, tikili və avadanlıq obyektini yenidən qiymətləndirildikdə, aktivin balans dəyəri onun yenidən qiymətləndirmə dəyərinə çatdırılmalıdır. Torpaq, tikili və avadanlıq obyektini yenidən qiymətləndirildikdə, həmin aktivin aid olduğu bütün torpaq, tikili və avadanlıqlar sinfi yenidən qiymətləndirilməlidir.

Torpaq, tikili və avadanlıqlar sinfi - növünə və müəssisə əməliyyatlarında istifadə üsuluna görə eyni olan aktivlərin qruplaşdırılmasıdır. Torpaq, tikili və avadanlıqlar siniflərinə aid misallar aşağıdakılardır:

1. torpaq;
2. torpaq və onun üzərində olan tikililər;
3. avadanlıqlar;
4. gəmilər;
5. təyyarələr;
6. avtonəqliyyat vasitələri;
7. mebel və digər ləvazimatlar;
8. inzibati idarələrdə avadanlıqlar;
9. barverən bitkilər.

Uzunmüddətli aktivlərin yenidənqiymətləndirilməsi 2 istiqamətdə ola bilər:

1. Artan istiqamətli yenidənqiymətləndirilmə
2. Azalan istiqamətli yenidənqiymətləndirilmə

Artan istiqamətli yenidənqiymətləndirmə:

Əgər aktivin balans dəyəri onun ədalətli dəyərindən aşağıdırsa:

- bu iki dəyər arasındakı fərq yenidənqiymətləndirmə artımı adlanır;
- bu artım yenidənqiymətləndirmə artımı hesabına köçürülür.
- Yenidənqiymətləndirmə artımı hesabı sair məcmu gəlirlər haqqında hesabatın vasitəsilə Maliyyə Vəziyyəti Haqqında Hesabatda kapital ehtiyatları adı altında qeyd olunur.

Azalan istiqamətli yenidənqiymətləndirmə:

Əgər aktivin balans dəyəri onun ədalətli dəyərindən çoxdursa:

- Bu iki dəyər arasındakı fərq yenidənqiymətləndirmə üzrə zərər adlanır.
- Bu zərər Məcmu Mənfəət Haqqında Hesabatda qeyd olunur.

Yenidənqiymətləndirmə artımı hesabı, yenidənqiymətləndirmə nəticəsində uzunmüddətli aktivlərin dəyərində baş verən artımı qeyd etmək məqsədilə yaradılır və bu reallaşdırılmamış qazandır. Çünki uzunmüddətli aktivin dəyərinin artması müəssisəyə pul vəsaiti gətirmir. Buna görə də yenidənqiymətləndirmə artımından mənfəət bülğüsü həyata keçirilə bilməz (yəni dividend paylanıla bilməz).

Yuxarıda verilmiş məlumatda yenidənqiymətləndirmə artımı hesabı heç bir real mənfəət və ya pul vəsaiti mədaxilinə səbəb olmur. Əgər müəssisə yenidənqiymətləndirmə artımına əsasən dividendləri elan edirsə, bu gələcəkdə qazanılacaq mənfəətlərin indidən bölgüsü mənasına gələcək ki, buna da icazə verilmir. Buna görə də, yenidənqiymətləndirmə artımı bölüşdürülə bilməyən (divident şəklində səhmdarlara paylanılmayan) kapital ehtiyatı hesab edilir.

ZƏRGƏRLİK MƏMULATLARININ İSTEHSALINDA İSTİFADƏ OLUNAN DAŞLARIN MÜƏLİCƏVİ ƏHƏMİYYƏTİ

Rzayev A.S.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Qiymətli daşlar insan cəmiyyətinin bütün dövrlərində məişətdə böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Məsələn, daş dövründə əmək alətləri ilk zamanlar çox sadə düzəldilir, sonralar isə onların xarici görünüşünə, gözəlliyinə çox fikir verilir. Daşdan hazırlanan alətlərə olan tələbatın artması sənətkarlığın da inkişaf etməsinə səbəb olurdu. Neolit dövründə sənətkarlığın inkişafı məişət, ovçuluq, silah alətlərinin forma və miqdarca müxtəlifliyindən aydın görünür. Eniolit dövründə isə qiymətli və yarımqiymətli daşlarla yanaşı, digər əşyaların tətbiqi də genişlənir. Buna uyğun olaraq sənətkarlıq bir qədər də yüksəlir. Belə ki, daşdan düzəldilən əşyaların işlənmə üsulu daha da təkmilləşdirilir. Bu dövrdən daşlardakı bir çox naxışlar əsrlər boyu qorunub saxlanılmışdır.

Təbiətdə mineralların gözəl formaları və müxtəlif rəngləri get-gedə insanları özünə cəlb edirdi. Hər bir insanın yüksək zövqə marağı vardı. Qədim zamanlardan bəzəkli, naxışlı muncuqlar yaraşır üçün istifadə

edilirdi. Zaman getdikcə bəzək daşlarının növlərinə və formalarına olan münasibət də dəyişirdi. Misirdə e.ə. IV əsrdə zümrüd, ametist, yəşəm, kvars, xrizokolla, qranat, malaxit və azuritdən zərgərlik malları hazırlanmışdır. Eramızdan 2000 il əvvəl isə mirvarinin dənizdən çıxarılması məlum olmuşdur. Beləliklə, qeyd etmək olar ki, eramıza qədər Orta Asiya ölkələrində, Əfqanıstanda, Azərbaycanda, Bizansda (vizantiyada), Yunanıstanda, Romada qiymətli və yarımqiymətli rəngli daşların bir sıra xüsusiyyətləri məlum olmuş, onlardan zərgərlik işlərində geniş istifadə edilmiş, həmçinin görkəmli şəxslərin var-dövlət yığımına da səbəb olmuşdur. Artıq böyük sərkərdələr və imperatorlar brilyant, qızıl və qiymətli daş-qaşlarla bəzədilmiş taclardan istifadə edirdilər.

XVI əsrdə zərgərlik mallarına marağın artması ilə əlaqədar minerallar haqqında elmə diqqət də artırdı. Məsələn, görkəmli Saksoniyalı dağ-mədən metallurqu Aqrikola “Mineralların mənşəyi haqqında” kitabında bəzi daşların mineroloji təsvirini vermiş, “Təbii qazıntılar haqqında”, “Dağö işləri haqqında” və digər əsərlərində rəngli mineralların fiziki xüsusiyyətlərini (parlaqlıq, sərtlik, xüsusi çəki, rəng, ayrılma və s.), eləcə də xarici formalarını ətraflı təsvir etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, zərgərlik məmulatının istehsalında istifadə olunan zərgərlik daşlarının məişətdə əhəmiyyəti yüksək olmaqla bərabər həmçinin bu daşların müalicəvi əhəmiyyətində olduqca böyükdür. Belə ki, qədim hindlilər almazın ürək və beyin sisteminə çox yaxşı təsir etdiyini müəyyənləşdirmişdirlər. Keçmişdə belə hesab edirdilər ki, almaz öz yiyəsini xəstəlikdən qoruyur. O, insan bədənində yaranan daşların qarşısını alır, yorğunluğunu aradan götürür, maddələr mübadiləsini yaxşılaşdırır. Doğuş zamanı almaz üzük doğuşu asanlaşdırır. Sağlamlığı möhkəmləndirmək üçün hər gün axşamdan içərisinə təmiz, yüksək keyfiyyətli almaz üzük qoyulmuş su içmək məsləhətdir. Yüksək təzyiqi olan insanlara daim almaz üzük taxmaq olmaz. Qədimdən **yaqutu** insanları ağır xəstəlikdən qoruyan və orqanizmə enerji verən daş hesab edirlər. Yaqut ürəyi, beyni və yaddaşı çox qoruyur. Almaz kimi o da zəhərə qarşı bir məlhəm hesab edilir. Yaqut qan xəstəliyini, bel və oynaq xəstəliklərini müalicə edir. Epilyasiya xəstəliyinin qarşısını alır, əsəb xəstəliyinə yaxşı təsir edir. Depresiyanı, yuxusuzluğu aradan qaldırır və hətta şizofreniyaya kömək edir.

Sapfir – bu daşın köməkliyini istəyən adam ilk növbədə ağıllı və alicənab olmalıdır. Bu daşı “qılıq daşı” adlandırırlar. Onlar qan təzyiqini aşağı salır, bel ağrılarını, soyuqdəyməni və xərçəng xəstəliklərini aradan qaldırır. Sapfir üzük və bilərzik sol əldə olanda astma xəstəliyinə, ürəyə və əsəbə kömək edir. Sapfiri su göz xəstəliklərinə kömək edir.

Zümrüd daşı hərərəti aşağı salır. Soyuqdəyməni müalicə edir, infeksiyaya qarşı mübarizə aparır. Sidik kisəsinin, sidik kanalının xəstəliklərinə köməklik göstərir. Zümrüd diabetə, ürək ağrısına kömək edir, qan təzyiqini aşağı salır. İlan və əqrəb zəhərinə qarşı gözəl məlhəmdir. Zümrüddən göz xəstəliklərində istifadə edilir.

Mirvari qaraciyərə, böyrək, həzm sistemində, qan təzyiqinə kömək edir. Tibet təbabətində də göstərilir ki, mirvarinin sinir pozğunluğuna, yaddaş itkisinə çox böyük xeyri var. Gecə suya qoyulmuş bir neçə mirvarinin suyunu içməklə diş qanaxmalarını və babasili müalicə etmək olar. Bundan başqa mirvari suyu konyuktiv xəstəliyinə, qaraciyər və öd kisəsi xəstəliyinə köməklik edir. Mirvari suyu qanı artırır, süoyuqdəyməni aradan qaldırır və bədən fəaliyyətini normaya salır. Parıltısını itirən mirvari yiyəsinin xəstəliyindən xəbər verir.

Firuzə daşı isə tündləşirsə, deməli xəstəliyin başladığından xəbər verir. firuzə görməni yaxşılaşdırır, yuxusuzluğu aradan qaldırır, səs tellərinə yaxşı təsir edir, qalxanabənzər vəzini müalicə edir.

AYAQQABILARIN KEYFİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA İSTİFADƏ EDİLƏN ƏSAS MƏTERİALLARIN XARAKTERİSTİKASI

Sadiqov F.R.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Gön ayaqqabılarının istehsalında üzlük materialları kimi təbii, süni, sintetik gönlərdən və parçalardan istifadə olunur. Alt detallarının istehsalında təbii göndən, rezindən, polivinilxloriddən, plastik gönlərdən, poliuretandan, keçədən istifadə edilir. Məlum olduğu ki, ayaqqabıların keyfiyyət səviyyəsi ilk növbədə onun istehsalına işlədilən materialların keyfiyyətindən surətdə azalır. Odur ki, ayaqqabı istehsalında istifadə olunan bütün növ materiallar qüvvədə olan normativ sənədlərin tələblərinə cavab verməlidir.

Təyinatından asılı olaraq gön ayaqqabılara verilən istehlak tələbləri olduqca müxtəlifdir. Ona görə də ayaqqabının istehsalı üçün yarımfabrikat sayılan gönlərə də müxtəlif tələblər verilir. Ayaqqabının altı üçün olan gönlərin xassələri ayaqqabının üzü üçün işlədilən gönlərin xassələrindən əsaslı surətdə fərqlənir. Ayaqqabının altı üçün işlədilən gönlər bir qayda olaraq əhəmiyyətli dərəcədə qalın və bərk olur. Bu qrup gönlərə bilavasitə ayaqqabının altına, pəncəsinə, köbəsinə, dabanına və s. işlədilən bərk və qalın gönlər aid edilir. Ayaqqabı gönləri içərisində üzlük detallar üçün olan gönlərə ən yüksək istehlak tələbləri, xüsusilə estetik tələblər qoyulur. Ayaqqabıların üzlük gönləri daha yumşaq², zərif və zövqü oxşayan olmalıdır. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, bütün növ ayaqqabıların üz materiallarına verilən tələblər eyni ola bilməz. Məişət təyinatlı ayaqqabıların üz materialları içərisində xrom gönləri əhəmiyyətli yer tutur. Xrom gönləri ən çox gündəlik istifadə edilən və çıxış ayaqqabılarının üzünə işlədilir. Xrom gönləri daha yumşaq, xarici görünüşcə gözəl, elastik, yüngül və zərifdir. Xrom gönləri də öz daxilində xammalın növündən asılı olaraq südəmə buzov xromuna, dana, çöngə, qısır inək və öküz xromlarına, şevro və keçi xromlarına, at və donuz xromlarına ayrılır. Bundan başqa xrom gönləri bir –birindən rənginə, üst səthinin örtüyünə, ölçüsünə, qalınlığına, arayışlandırılmasına və digər əlamətlərinə görə də fərqlənir.

Ayaqqabının altı üçün işlədilən süni gön materialları içərisində müxtəlif quruluşlu və markalı rezinlər xüsusi yer tutur ki, bunların istehsalının əsasını təbii və sintetik kauçuklar təşkil edir. Buraya rezinlər, süni kartonlar, müxtəlif növ plastik kütlələr aid edilir. Ayaqqabının altına sərf olunan süni materiallar içərisində rezinlər xüsusi yer tutur. Toxuculuq materialları məişət və idman təyinatlı müxtəlif ayaqqabıların istehsalında işlədilir. Tətbiqindən asılı olaraq onlara verilən tələblər də müxtəlif olur. Belə ki, ayaqqabıların üzü üçün işlədilən parçalara daha yüksək tələblər verilir, onların üzünə işlədilən parçalar daha yaxşı forma saxlama xassəsinə malik olmalıdır. Bu parçaların eni elə olmalıdır ki, biçim zamanı artıq itkiyə yol verilməsin və qənaətli olsun. Bununla yanaşı ayaqqabıların üzünə işlədilən toxuculuq materialları sürtünməyə və müxtəlif təsirlərə davamlı olmalıdır. Əks halda onların xidmət müddəti kifayətləndirici ola bilməz. Bu tələblərin ödənilməsi xeyli dərəcədə lif materiallarının növündən, parçanın quruluşundan və digər amillərdən asılıdır. Ayaqqabıların üzü üçün işlədilən parçalar çox eşilmiş ipliklərdən hazırlandığına görə onlar bir qədər cod olur. Ayaqqabı sənayesində istifadə edilən, toxunmamış materiallar bir sıra üstünlüklərə malikdir. Toxunmamış materiallardan müxtəlif təyinatlı ayaqqabıların üzü, içliyi, astarı və qeyri hissələri üçün istifadə olunur. toxunmamış materialların istehlak xassələri onların alınma üsulundan, bəzəndirilmə xüsusiyyətlərindən və təyinatından asılı olaraq müxtəlif ola bilər. Toxunmamış parçaların istehlak xassələri birinci növbədə materialın qalınlığından, 1 kv. metr kütləsindən, həcm çəkisindən, codluq, elastiklik göstəricilərindən, toz götürmə və toz keçirmə xassələrindən və s.-dən asılıdır. Toxunmamış ayaqqabı materialları saya, rəngli, zolaqlı və s. ola bilər.

ŞƏKƏRLİ QƏNNADI MƏMULATININ TƏSNİFATI VƏ KEYFİYYƏT EKSPERTİZASININ MƏQSƏDİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Salmanova N.E.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Şəkərli qənnadı məhsullarına karamel və konfet məmulatları, draje, iris, kakao tozu və şokolad məmulatları və s. kimi məhsullar aiddir. Odur ki, həmin məhsullar oxşar əlamətlərinə görə aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir.

1. Karamel məmulatı. Nəbat şəkilli və içlikli olmaqla hazırlanır.
2. Konfet məmulatı. Draje və iris də konfet məmulatına aid edilir.
3. Şokolad məmulatı və kakao tozu.
4. Halva məmulatı.
5. Qoznəg, qırıq, nuqa, laddu və digər məhsullar.

Karamel məmulatı nəbatşəkilli (şüşəvarı) və içlikli olmaqla iki böyük qrupa ayrılır. Nəbatşəkilli karamellərdən *Düşes, Nanəli, Teatral, Barbaris, Monpası, Mentollu* və s göstərilə bilər. İçlikli karamellərin 12 müxtəlif içliklərlə hazırlanan 250-dən çox çeşidi var. Konfet (latıncadan – *confectum*, “hazırlanmışdır”) müxtəlif şəkərli və ya şokoladlı məmulatlardır, onlara şəkərləndirilmiş meyvələr, praline aid edilir. Konfet məmulatı şokoladla şirələnmiş, şirəlməmiş olmaqla bir qayda olaraq kağıza bükülmüş olur. Konfetlər formaya tökməklə, çökdürülməklə, yayıb doğramaqla və ştamplama üsulları ilə formalanır. Əsas gövdəsindən asılı olaraq konfetlər 12 qrupa bölünür.

Şokolad kakao yağı əsasında kakao paxlalarının – şokolad ağacının teobromin və kofeinlə zəngin olan toxumlarının emal məhsulları olan qənnadı məmulatıdır. Tərkibindən asılı olaraq şokoladlar acı, südlü, ağ, tünd qırmızı şokolad növlərinə ayrılır. Şokolad məhsulları - şokolad pastası, plitkalarla yanaşı, batonlarda, konfetlərdə, müxtəlif fiqurlar, medallar və hətta şokolad fəvvarəsi şəklində təqdim edilə bilər. Şokolad batonlarına *Snikers, Bounty, Mars, Nesquik, Twix* və digərləri aiddir.

Draje və iris də texniki ədəbiyyatda konfet məmulatına aid edilir. Hazırda draje qənnadı dünyasında müxtəlif formalarda qəbul edilir. *Klassik draje. Şokoladlı draje.* “İris” konfetləri – patka, şəkər, kərə yağı, qatılaşdırılmış süd əsasında hazırlanan konfet növüdür. Halva (“şirniyyat”) şəkərdən və qozdan, eləcə də yağlı toxumlardan hazırlanmış şərqli mənşəli desertdir. Çeşidindən *Tahinli halva, Günəbaxan halvası, Yer findığı halvası, Qozlu halva* göstərilə bilər. Şəkərli qənnadı məmulatına *qoznəg, qrilyaj, nuqa, laddu, lukum* kimi şərqli şirniyyatı növləri də aid edilir. Tədqiqat aparmaqda məqsəd Bakı ticarətində satılan şəkərli qənnadı məmulatının keyfiyyət göstəricilərini öyrənmək, onların keyfiyyət və ekoloji təmizlik göstəricilərinin qüvvədə olan standartların tələbinə uyğunluğunu müəyyən etməkdir.

Əsas vəzifələr aşağıdakılardır.

1. Şəkərli qənnadı məmulatının orqanoleptiki göstəricilərinin öyrənilməsi.
2. Şəkərli qənnadı məmulatının fiziki-kimyəvi göstəricilərinin, o cümlədən nəmliyinin, turşuluğunun, quru maddələrinin, ümumi şəkərin və reduksiyaedici şəkərin miqdarının təyin edilməsidir.

Tədqiqat obyektini kimi nabitşəkili karamel (“Düşes”), meyvə-giləmeyvə içlikli karamel (“Albalı”), südlü içlikli karamel (“Qaymaqlı çiylək”) və pomadka gövdəli konfet (“Bahar”) götürülmüşdür. Bu məhsulların ekspertizasının nəticələri növbəti məqalədə veriləcəkdir.

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA TURİZMİN İNKİŞAFINDA MEHMANXANALARIN ROLU

Səfərli N.A.

Bakı Mühəndislik Universiteti

Azərbaycanda turizm qədim tarixə malikdir. Qədim ticarət yolları, tranzit layihələr Azərbaycanın tanınmasına imkan yaratmışdır. Lakin Azərbaycanda turizmin əsas inkişaf dövrü müstəqillikdən sonraya təsadüf edir. Dövlət tərəfindən bu sahə prioritet sahə seçilmiş, bu sahənin inkişafı məqsədilə dövlət proqramları həyata keçirilmişdir. Bunların nəticəsi olaraq ölkənin turizm sahəsinə yerli və xarici investisiyaların axını başlamışdır. Xüsusilə 2002-ci ildən etibarən ölkəyə gələn xarici turistlərin sayında nəzərə cəpacaq dərəcədə artım olmuşdur. Bunun səbəbləri Azərbaycanın getdikcə beynəlxalq aləmdə tanınması, turizm infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və həyata keçirilən dövlət siyasəti, proqramlarıdır. “2002-2005”, “2010-2014”, “2008-2016”-ci illərə aid dövlət proqramları həyata keçirilmişdir və keçirilməyə davam edir. Azərbaycanın qədim mədəniyyəti, tarixi abidələri, təbii sərvətləri, zəngin mətbəxi xarici turistlərdə maraq oyadır. Ölkəyə gələn turistlərin çoxluğu turizm sahəsində gəliri artırır, nəticədə ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafına, ölkə mədəniyyətinin tanınmasına səbəb olur. Bunun üçün turizmin bütün sahələrinin, o cümlədən, mehmanxanaların və infrastrukturların inkişaf etdirilməsi vacib amildir.

Turizm sahəsinin ayrılmaz hissəsi mehmanxana biznesidir. Artıq 21-ci əsrin əvvəllərində mehmanxana və turizm biznesi, iqtisadi səmərəliyinə görə dünyada birinci yerə çıxaraq beynəlxalq ticarətinin avtomobil, neft və qaz sahələrinin əhəmiyyətli dərəcədə qabaqlamışdır. Biznes nöqtəyi nəzərindən mehmanxana müştəriyə servis xidməti göstərən müəssisədir. Müasir dövrdə mehmanxana təsərrüfatı turizmin əsas sahəsi kimi özünə möhkəm yer tutmuşdur. Müasir mehmanxana müəssisələri turizm sənayesində ən çox xidmətlərin göstərildiyi və bilavasitə ən çox gəlirlər əldə olunduğu xidmət obyektləridir. Ümumi turizm xidmətlərinin 60 faizinə yaxını mehmanxanalarda təşkil olunur. Bunlar adi səhər yeməyindən tutmuş konfrans və işgüzar görüşlərdə hər cür xidmətlər ola bilər. Turistlərin rahatlığı üçün nəzərdə tutulmuş bütün bu xidmətlər həm də mehmanxanaların gəliri deməkdir. Ona görə də müasir dövrdə mehmanxanaların yenilənməsi, onların texniki və komfort standartlarının təkmilləşdirilməsi üçün görülən hər bir iş xidməti personalın bacarığı ilə üst-üstə düşdükdə çəkilən xərclər bir neçə mövsümdə geri qaytarıla bilər. Mehmanxana təsərrüfatının təşkili isə tək cə müvafiq infrastrukturla bitmir. Yəni yaradılmış şərait regiona turist gətirən turoperatorların və qonaqpərvərlik sənayesi üçün kadr hazırlayan təhsil müəssisələrinin səriştəli fəaliyyəti ilə tamamlanmalıdır.

Son illərdə Azərbaycanda və xüsusən də Bakıda yüksək səviyyəli, müxtəlif gözəl mehmanxanalar tikilmişdir, fəaliyyət göstərir və yeniləri inşa olunur. Bu proseslər Azərbaycanda turizmin inkişafında çox böyük rol oynayır. Bütün bunlar mehmanxana təsərrüfatından əldə edilən vergilərin həcmi də artırır. Digər tərəfdən restoran, kafelərin, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan insanların gəlirləri artır, çünki bu sahələr turizmlə və mehmanxana təsərrüfatı ilə bağlı olan sahələrdir.

Son dövrlərdə Azərbaycanın turizm potensialının beynəlxalq aləmdə tanınması, xarici turistləri ölkəyə cəlb etmək, turizmin potensial sahələrini inkişaf etdirilməsi, turizm infrastrukturlarının müasir tələblərə cavab verməsini təmin etmək, yeni infrastrukturların qurulması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilir. Coğrafi mövqeyi, zəngin iqlimi, qədim tarixi abidələri yerli və xarici turistlərin diqqətini cəlb edən regionlarda tarixi-mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi, mühafizəsi, köhnə turizm marşutlarının bərpası, yeni marşutların yaradılması, otel, mehmanxanaların dünya standartlarına uyğunlaşdırılması, regionlarda beynəlxalq turizm standartlarına cavab verən turizm obyektlərinin tikilməsi və s. həyata keçirilir. Bütün bu tədbirlər regionlarda yaşayan əhalinin, xüsusilə də gənclərin işlə təmin edilməsinə geniş imkanlar yaradır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Sərəncamı ilə təsdiq edilən “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər)” turizm sahəsi üzrə bəndlərinin tələbləri çərçivəsində sahibkarlığın inkişafı üçün müvafiq kreditlərin ayrılması, turizm obyektlərinin inşasının dəstəklənməsi, müvafiq hüquqi-bazanın möhkəmləndirilməsi sahəsində bir sıra mühim işlər görülmüşdür. 2002-2005-ci illər üçün Dövlət Proqramından əlavə Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən təsdiq edilən Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair Sərəncamların turizmə aid bəndlərinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar, Lənkəran, Gədəbəy, Masallı, Oğuz, Tovuz, Astara rayonlarında turizmin inkişafı üçün planlar hazırlanmış və yerli icra hakimiyyəti orqanları ilə razılaşdırıldıqdan sonra Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinə təqdim olunmuşdur.

Azərbaycan olduqca böyük, beynəlxalq miqyaslı yarışlara, festivallara, qlobal forumlara, konfranslara-bir sözlə, nüfuzlu tədbirlərə evsahibliyi edir. Bu miqyaslı tədbirlərin keçirilməsi üçün etimadın göstərilməsi təsadüfi deyil, bu, əlbəttə, Azərbaycanın qazandığı mövqeyin, ölkəmizin beynəlxalq çəkisinin, dünya ictimaiyyəti, beynəlxalq təşkilatlar qarşısında qazandığı reputasiyanın ifadəsidir. Eyni zamanda, belə tədbirlər ölkəmiz, dövlətimiz üçün müəyyən dividendlər gətirir. Bu mənada, həm siyasi, həm də iqtisadi qazancdan danışmaq olar. Əlbəttə ki, keçirilən beynəlxalq yarışlar ölkəyə gələn turistlərin sayında xeyli artıma səbəb olur. 2011-ci ilin “Turizm ili” kimi qeyd olunması, Beynəlxalq “Avroviziya” mahnı festivalının, I Avropa idman oyunlarının, Formula 1 yarışlarının, “IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarının” Bakıda təşkili ölkəyə turist axını artırmışdır. Bunlar birbaşa iqtisadi mənfəət sayılır. Amma birbaşa iqtisadi mənfəətdən başqa dolayısı iqtisadi mənfəət də mövcuddur. Xarici investisiyaların cəlb olunmasını misal gətirmək olar. Xarici investorların investisiya qərarları həmişə bir neçə göstəricinin məcmusu əsasında reallaşır. Bunlar - ölkə nə dərəcədə təhlükəsizdir, beynəlxalq arenada nə dərəcədə tanınır, müasir meyllər bu ölkədə necə təmsil olunur, kontingent necədir, hökumət etibarlı tərəfdaşdır və s. göstəricilərdir. Belə mötəbər yarışların keçirilməsi bu sadaladığım göstəricilərin təmin olunmasını bütün dünyaya nümayiş etdirir. Bu isə xarici investisiyaların daha intensiv cəlb olunması, onların özləri ilə bərabər müasir texnologiyaları gətirməsi və bütün bunların nəticəsi kimi iqtisadiyyatın inkişaf edərək əhalinin sosial rifahının yaxşılaşması ilə nəticələnir. Qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində turizmin inkişafı prioritet sahə olaraq turizmin ehtiyatlarının genişləndirilməsi, turistlərin istirahəti, xidmət növlərinin genişləndirilməsi, mədəni tədbirlərin sayının artırılması, turizm sahəsinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, infrastrukturların yenilənməsi yeni müəssisələrin tikintisi ilə bağlı layihələr həyata keçirilməsi həyata keçirilməlidir.

Regionlarda turizm sahəsinin inkişafı istiqamətində qarşıya qoyulan məqsədlər:

- Regionlarda turizm infrastrukturlarının müasir beynəlxalq tələblərə cavab verəcək səviyyəyə çatdırılması istiqamətində layihələrin həyata keçirilməsi;
- Bütün regionlarda turizm fəaliyyətinin stimullaşdırılması və bu sahəyə yerli və xarici investisiyaların cəlb olunması məqsədilə informasiyaların verilməsi və həvəsləndirici layihələrin həyata keçirilməsi;
- Regionlarda turizmin müxtəlif növlərinin inkişaf etdirilməsi;
- Yeni turizm marşutlarının yaradılması;
- Turizm sahəsində çalışan işçilərin peşə hazırlığı səviyyəsinin artırılması. Dolayısıyla xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində işlərin görülməsi;
- Mehmanxanaların, digər yerləşdirmə vasitələrinin, turizm xidməti obyektlərinin yaradılmasına dəstək verilməsi.

Azərbaycanın turizm potensialı, ilk növbədə, bölgələrin əlverişli təbii-coğrafi mövqedə yerləşməsi, zəngin flora və faunası, gözəl təbiəti ilə şərtlənir. Son illərdə bölgələrdə müasir standartlara uyğun istirahət mərkəzlərinin, otellərin tikilməsi, nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması həm xarici, həm də yerli turistlərin bölgələrimizə marağını artırır. Turizm müasir dövrdə ölkə iqtisadiyyatında və beynəlxalq aləmdə ölkənin tanınmasında mühim rol oynayır. Bu səbəbdən də Azərbaycanda turizm sisteminin inkişafına daha çox diqqət ayrılması gərəkli. Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda, o cümlədən turizm sektorunda inkişafı ölkə iqtisadiyyatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Ölkədə mehmanxanaların və digər yerləşdirmə vasitələrinin yaradılması, burada göstərilən xidmətlərin inkişaf etdirilməsi dünyanın müxtəlif ölkələrindən, mədəniyyətlərindən gələn turistlərin rahatlığını təmin etmiş olur. Mehmanxanaların yüksək səviyyədə fəaliyyəti təbii ki, ölkəyə gələn turistlərin məmnunluğuna səbəb olur və bu sahənin inkişafı ölkənin iqtisadi artımında əks olunur.

TEKSTİL MAŞINLARININ VƏ AVADANLIQLARININ ETİBARLIĞINI ARTIRMAQ ÜÇÜN TEXNOLOJİ TƏMİNATIN ANALİZİ

Səlimzadə T.Q.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Təmir işinin keyfiyyəti texniki nəzarət üsulları ilə qiymətləndirilir. Eyni zamanda, texniki nəzarətin əsas vəzifələri avadanlıqların istismar zamanı yüksək etibarlılığını təmin etmək və qeyri-kafi icra edilmiş işlərin ödəmə imkanlarını istisna etməkdir. Təmir işinin keyfiyyətinə texniki nəzarət anlayışına təmirə hazırlanan detalların keyfiyyətinin yoxlanılması aid edilir. Dəqiq diaqnostika daha mürəkkəb texnologiyadan istifadə edən, xüsusi təlim keçmiş kadrlar tərəfindən hazırlanır. Belə diaqnostika əsasən gizli, inkişaf edən qüsurları müəyyənləşdirməyə, həmçinin xidmətdən istifadə müddətinin və avadanlıqların etibarlılığının proqnozlaşdırılmasına yönəldilir.

Avadanlıqların etibarlılıq səviyyəsinin ənənəvi üsullarla təhlili müəyyən çətinliklərlə bağlıdır, çünki əsas növ avadanlıqların demək olar ki, hər biri unikaldir və özünəməxsus konstruktiv xüsusiyyətlərə malikdir. İlk olaraq problemlərin aşkara çıxarılması planlı-xəbərdarlıq təmirləri ilə uyğunluq təşkil edir, bu səbəbdən müəssisələrdə mövcud avadanlıqların etibarlılığı barədə məlumatlar ilk növbədə subyektivdir, digər tərəfdən isə elmi cəhətdən əsaslandırılmış tövsiyələr üçün kifayət edəcək həcmdə toplanmamışdır. Ümumi göstəricilərin hesablamaları daha çox maraq kəsb edir. İstehsalın sıxlığının artırılması, avadanlıqların mərkəzləşmiş gücünün, proseslərin sürət, temperatur və təzyiqinin, texnoloji sahələrin bağlılığının, dizayn problemlərinin, eyni zamanda təşkilati və idarəetmə qüsurlarının kəmiyyətinin kəskin artmasına səbəb oldu.

Avtomatlaşdırma vasitələrinin inkişafı, çoxsaylı təkrarlanması və nəzarət vasitələri ilə yüklənməsi avadanlıqların mütləq etibarlılığını təmin etmir. Böyük sənaye qəzalarının statistikası onların yaranma tezliklərinin artımını və dağıdıcı nəticələrini göz önünə sərir. İşlərin kompleks mexanikləşdirilməsi zamanı, bütün kompleksin işi bir maşının fasiləsiz işləməsindən tam asılı olduqda, maşınların istismar etibarlılığının gələcəkdə artırılması məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Avtomatlaşdırılmış xətt sistemində dəzgah dayanırsa, bütün xətt sıradan çıxır. Avtomatlaşdırılmış beton zavodunun maşınlarının sistemində təkcə bir detalın sıradan çıxması bütün istehsalatın dayanmasına səbəb olur. Fasiləsiz istehsalat qrafiki üzrə işləmə zamanı avadanlıqların istismar etibarlılıq müddəti yüksək məhsuldarlığın və keyfiyyətin əldə olunması üçün öz təsirini göstərmiş olur. Əgər əvəllər maşın sistemlərinin vacib idarəetmə, nəzarət və tənzimləmə funksiyalarını insan icra edirdisə, günümüzdə bu işlər avtomatik olaraq maşın tərəfindən icra edilir. Bu isə yalnız, avtomatlaşdırmanın səmərəliliyini yoxa endirə biləcək insanın prosesə tez-tez və uzunmüddətli müdaxiləsini müəyyən qədər istisna etmək məqsədilə avadanlığın kifayət qədər yüksək etibarlılıq səviyyəsi mövcud olduqda mümkündür. Xalq təsərrüfatının istisnasız olaraq bütün sahələrində bir çox yenilikçi-istismarçıların təcrübəsi təsdiq edir ki, avadanlığa vicdanlı və qayğıkeş yanaşma hiss olunacaq dərəcədə onun uzunömürlülüüyünün və etibarlılığının artırılmasına şərait yaradır. Bu o deməkdir ki, diqqətli və sisteməlik təmizləmə, vaxtlı-vaxtında və keyfiyyətli yağlanma, profilaktik təmir, o cümlədən hər bir aqreqata texniki qayğı qaydalarına gündəlik əməl olunması təmirlərə, xüsusilə daha çox zəhmət tələb edən və baha başa gələn əsaslı təmir zamanı müddəti əhəmiyyətli dərəcədə uzada, təmirlərin həcmi və iş yükünü azalda bilər.

Aydın ki, avadanlığın uzunömürlülüüyünün və etibarlılığının artması bu itkilərin aradan qaldırılması üçün imkanlar açır və bununla da, həm ehtiyatların, həm iqtisadi səmərəliliyin həcmi müəyyən edilir ki, bu

da hər bir müəssisə - istehlakçı tərəfindən əldə edilə bilər.

Hal hazırda ən düzgün yanaşma tərkib hissəsi layihənin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi və avadanlığın istismar etibarlılığından ibarət olan işin nisbi səmərəliliyi baxımından avadanlığın etibarlılığının artırılması probleminə olan yanaşmadır. Xatırladaq ki, etibarlılıq və səmərəlilik – mahiyyətə müxtəlif anlayışlardır. Onları ilk növbədə bir göstərici ilə qiymətləndirmək olmaz, ikincisi ayrılıqda elementlərdən imtina həmişə fəaliyyətin səmərəliliyinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Bununla belə, bu anlayışlar müxtəlif olsalar da, bir-biri ilə sıx bağlıdırlar. Sistemin etibarlılığı yüksəldikcə, onun effektivliyi də xərclərin və nəticələrin nisbəti (müqayisəsi) ilə müəyyən edilən həddə qədər artmış olur. Qeyri-müəyyənliklərin təhlili riskin qiymətləndirilməsinin vacib tərkib hissəsidir. Belə ki, risk qiymətləndirməsi ilə əlaqəli çox sayda qeyri-müəyyənliklər mövcuddur. Bir qayda olaraq, qeyri-müəyyənliyin əsas mənbələri – avadanlığın etibarlılığı haqqında səhv məlumat, insanın xətası, o cümlədən istifadə olunan modellərin qəza vəziyyətinin mümkünlüyünə yol verilməsidir.

GÖN AYAQQABILARIN TƏSNİFATI

Süleymanova İ.S.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Mühüm xalq istehlakı malları üzrə istehsalın mühüm sahələrindən biri yüngül sənayedir. İstehsal müəssisələrinin stabil işləməsinin, buraxılan məhsulların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinin əsasını bu məhsulların keyfiyyəti təşkil edir. Yüngül sənaye çoxsahəlidir. Yüngül sənaye – *toxuculuq, tikiş, xəz-dəri, ayaqqabı, trikotaj və xalçaçılıq* sahələrindən ibarətdir. İstehlak malları istehsalında gön-dəri və ayaqqabı istehsalı da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ayaqqabı istehsalı kütləvi, çox çeşidli istehsal olub, çeşidinin sürətlə dəyişən və kütləvi istehlaka yönələn bir sənaye sahəsidir. Bu istehsal sahəsinin fərqli cəhəti onun yüksək material və əmək tutumuna malik olmasıdır.

Ayaqqabı malları gön, keçə və rezin ayaqqabılarına bölünür. Bunların içərisində ən əsas yeri gön ayaqqabıları tutur. Çox vaxt gön və dəri anlayışlarını eyniləşdirirlər, lakin bunlar fərqli-fərqli anlayışlardır. Heyvanlardan soyulmuş hissəyə dəri deyilir. Gön zavodlarında bu dəriləri müxtəlif üsullar ilə aşıladiqda, gön halına gəlir. Ayaqqabının altı üçün bərk və qalın gön, ayaqqabıların üzləri üçün isə nazik və yumşaq gön tələb olunur. Aşağıdakı heyvanlardan dəri alıb, gön hazırlayırlar:

1) iribuynuzlulardan və onların balalarından;	6) marallardan;
2) xırda buynuzlulardan (qoyun-keçi);	7) itlərdən;
3) atlardan;	8) su heyvanlarından (suiti, su pişiyi);
4) dəvələrdən;	9) ilanlardan;
5) donuzlardan;	10) balıqlardan.

Gön ayaqqabıları yüngül sənaye malları içərisində çeşid mürəkkəbliyinə görə ən mürəkkəb mal qrupu sayılır. Bu qrup malların çeşid xarakteristikasının öyrənilməsinə asanlaşdırmaq üçün onları müəyyən əlamətinə görə təsnifata ayırırlar və hər bir ayaqqabı qrupunu hər təsnifat üzrə ayrı-ayrılıqda öyrənirlər. Gön ayaqqabılarının təsnifləşdirilməsinə aşağıdakı əlamətlərə görə aparılır:

- ayaqqabının təyinatına,
- istehlakçının cinsinə və yaşına,
- ölçü və doluluquna,
- istehlak şəraiti və mövsümünə,
- üz materialının növünə,
- ayaqqabının növlərinə,
- altının üzünə birləşdirilmə və s.

Təyinatına görə gön ayaqqabılar məişət, idman, istehsalat və tibb ayaqqabılarına bölünür. Gön ayaqqabılarının bu əlamətlərinə görə təsnifləşdirilməsi onunla izah edilir ki, müxtəlif istehlak şəraitində geyinilən ayaqqabılara eyni dərəcədə tələbat qoyulmur. Bəzi hallarda isə ayaqqabıların öz təyinatına uyğunlaşa bilməsi üçün özlərinə məxsus spesifik xassələri də olmalıdır.

Cins və yaş xüsusiyyətlərinə görə gön ayaqqabıları 10 qrupa bölünür. Bunlara aiddir: pinetkalar, qusarıqlar, kiçik yaşlı uşaqlar, məktəbli oğlanlar, məktəbli qızlar, oğlanlar, qızlar, qadınlar və kişilər üçün olan ayaqqabılar. Cins-yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, kiçik yaşlı uşaq ayaqqabıları və qusarıqlar ticarət təcrübəsində “uşaq ayaqqabıları çeşidi” adı altında birləşdirilmişdir. Məktəbli oğlanlar və qızlar üçün olan

ayaqqabılar isə “Məktəbli uşaq ayaqqabıları” adı altında cəmləşdirilir. Bildirmək lazımdır ki, böyüklərə məxsus gön ayaqqabıları içərisində yaşlılar üçün olan ayaqqabılara da xüsusi diqqət yetirilir. Bu ayaqqabılarda yaşlı adamların ayağının anatomik quruluşu, həmçinin, fizioloji xüsusiyyətləri nəzərə alınır və pəncənin barmaq dəsti hissəsi nisbətən iri ölçüyə malik qəliblərdə hazırlanır. Yaşlı adamların orqanizminin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq ayağın barmaq dəsti hissəsində müəyyən dəyişikliklər baş verdiyindən, bu növ ayaqqabıların üz və alt detalları üçün yumşaq və elastik xassəli gön materiallarından istifadə olunur. Belə ayaqqabıların detallarının ölçüləri nisbətən iri olduğundan ayaqqabı geyilərkən ayaqda təzyiq yaranmasının qarşısı alınmış olur. Hər bir yaş-cins xüsusiyyətlərinə malik olan ayaqqabılar həm köhnəlmiş ştixmassa, həm də yeni metrik sistem üzrə bir neçə ölçü və doluluq göstəricilərində istehsal edilir. Belə göstəricilərə malik olan sistem hər bir şəxs üçün lazımi çeşiddə ayaqqabı seçilməsinə imkan yaradır.

Geyilmə mövsümündən asılı olaraq gön ayaqqabılar qışda geyilən isti astarlı, adi parça və gön astarlı, astarsız və ayrı ayrı detalları astarlı hazırlanır.

Üz materiallarının növünə görə də gön ayaqqabıları bir-birlərindən asanlıqla fərqlənilir. Bu nöqtəyi nəzərdən, bütün yaş-cins xüsusiyyətlərinə görə ayaqqabılar xromdan, yuftdan, suni və sintetik gönlərdən, parçadan, fətrdən, kombinəlaşdırılmış materiallardan və xəzdən olan ayaqqabılara bölünür.

Növlərinə görə gön ayaqqabıları kişi və qadın çəkmələrinə, botinkalara, yarımbotinkalara və tufllərə bölünür. Növ müxtəlifliyinə görə isə gön ayaqqabıları uzunboğaz və qısaboğaz çəkmələrə, botinkasapojkilərə, opankilərə, mokasinlərə, səndəllərə, çustlara, idman, ev və yol ayaqqabılarına və s. bölünür. Bunların içərisində səndəllər, çustlar, ev, yol, və idman ayaqqabıları bir-birinə oxşadıqlarına görə “Yüngül ayaqqabılar” adı altında qruplaşdırılır.

Altlıq materialının növünə görə də gön ayaqqabıları bir-birlərindən asanlıqla fərqlənilir. Məsələn, altı göndən, məsaməli və monolit rezindən, suni materiallarından, plastik kütlədən, keçədən və s. olan ayaqqabı növlərinə bölünür. Alt materialının üzünə bərkidilməsi üsullarından asılı olaraq kimyəvi üsulla, sap tikişi, vint-mıx və bu üsulların birgə tətbiqi ilə hazırlanan gön ayaqqabılara bölünür.

Gön ayaqqabıların təsnifləşdirilməsində onların fasona və modellərə ayrılmasının xüsusi əhəmiyyəti vardır:

- ayağa geyinilməsinə görə qaytanlı, düyməli, knopkalı, rezinli, zəncirbəndli və yaxud bərkidici olmayan formalardan hazırlanır.

- Dabanın hündürlüyünə görə 4 qrupa ayrılır: dabansız, alçaq dabanlı (hündürlüyü 25 mm-ə qədər olan), orta dabanlı (hündürlüyü 26-45 mm-ə qədər olan) və xüsusi hündür dabanlı (hündürlüyü 60 mm-dən çox olan) ayaqqabılar.

- Üz materialının rənginə görə qara, qəhvəyi, açıq (qırmızı, narıncı, göy, mavi, tutqun-boz, sarı rəngli) parlaq, təbii və iki rəngli ayaqqabılara ayrılır.

- Tikilmə xarakterinə görə kütləvi və model ayaqqabılara bölünür.

SİNTETİK LİFLƏRİN XASSƏLƏRİ

Süleymanova T.Q.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Lif əmələ gətirən vinil polimerləri . Sadə vinil molekulu $\text{CH}_2\text{-CH}$ polimerlərinin makromlekulları əsasında alınır. Vinil molekulu isə doymamış karbohidrogen olan etilenin $\text{CH}_2\text{-CH}$ radikalıdır. Nəzərdən keçirdək ki, vinil sırası liflərindən biz vinilidenxlorid, polietlin, polipropilen ,vinilxlorid , poliakrilonitrili (akril tur.uslunun nitrili qısaca akrilonitril) nəzərdən keçrəcəyik. Vinil törəmələrinin birgə polimerləşməsi əsasında da çoxlu liflər alınmışdır .

Polialgenlərdən ,polietlin və polipropileni lif əmələ gətirir. Polietilen sintetik lif sənayesində çox böyük əhəmiyyətə malik olması da, onun quruluşu, xassələri və kristallaşmağa olan meyili bütün vinil sırası lif əmələ gətirən polimerlərə xas olan əlamətlərdi. Yüksək xassəli sintetik lifləri polimerlərdən hazırlanır .Polimerlərin və polietlenin alınması üçün yaxşı ucuz başa gələn xammal mənbəəri vardır . Polietilinə çox vaxt sadəcə olaraq polietlin deyilir.Ən sadə politlen lifləri makromolekul qurluşlu sintetik liflərdi .Etilen polimerləşməsindən pliten alınır. Məlumdur ki, şoxlu miqdarda politen almaq üçün bol və ucuz başa gələn etilen lazımdır .Piroliz prosesi zamanı etilen çoxlu miqdarda alınır. Piroliz yüksək temperaturda (800-900 dərəcədə) neft məhsullarının parçalanması prosesinə aid edilir. Etilen doymuş qaz karbohidrogenlərinin termiki və oksidləşdirici pirolizindən alınır.Daş kömrün emalı zamanı

alın Koks qazlarından istifadə etməklə etlin almaq olur .Lakin bu qazlarda etilenin miqdarı azdır 1,5 faizə qədər olur .Odur ki ,2 ton daşkömrün kokoslaşmasından cəmi 14,6 kq etlin almaq mümkündür .Bu da iqtisadi cəhətdən əlverişli deyil Polietilen ağ parıltılı kiristal maddədir.O turşu və qələvi mühitin kimyəvi cəhətdən davamlı olduğuna görə onun xüsusi təyinatlı paltarlar hazırlanması məqsədə uyğundur. Polietilen zəif temperaturada yumşaldığı üçün ondan alınan lif 80-90 temperaturadan yuxarı işlədilə bilmir. Ən az xüsusi çəkiyə malik olan polietilen , sintetik liflərindən düzəlmiş əşyalar suda batmır. Dəniz və çay gəmilərini yedəyə almaq üçün suda batmayan buluzlar polietilenə istifadə olunur .Yüksək gərginlikli qurğularda polietilenə liflərinə istifadə olunur (polietilenin yüksək dielektirik xassələri var. Polipropilen propilenin polimerləşməsindən alınır .Xətti quruluşa malik tənzimlənmiş izotaktik və ya sindiotaktik polopropilendən alınır. İzotaktik polimer çox düzgün kimyəvi quruluşa malikdi .İzotaktik adi polimerlərdən yüksək dərəcədə kristallaşması, az xüsusi çəkiyə malik olması, məhsullarda az həll olunması və yüksək mexaniki xassələri ilə fərqlənir . Stereotənzimlənmiş izotaktik və sindiotaktik polimerlər bir yerdə adlanır.Bu cür polimerlərin makromolekulları bir –birinin yanında çox sıx yerləşərək polemerin kristallik formada qalmasını təmin edir.Stereotənzimlənməsi polimerlər qarışdırmaqla lif istehsalında çox böyük rolu vardır. Neft məhsullarının krekinqi zamanı xeyli miqdarda alınan propilin yüksək səviyyəli lif istehsalı üçün əlverişli xammaldır. Vinilxlorid alınması sxem iki üsulla dixlorethanın dehidrolaşdırma və asetilenin hidroxlorlaşdırılması əsasında alınır. Vinilxlorid işığın gücünə çox asanlıqla polimerləşir.Texnikada vinoxloridin polimerləşdirilməsi ən əsas oyadıcıların iştirakı ilə aparılır.Vinilxlorid oyadıcı vəzifəsini yerinə yetirən üzvi və qeyri üzvi peroksidlərin iştirakında asanlıqla sərbəst hissələrə parçalanır. Vinoxloridin polimeri monomerdən, yəni vinilxloriddə həll olunmur. Odur ki, alınan polimer çöküntü verir.Vinilxloridin polemerləşdirilməsi təsir altında,avtoklavlarda və su emulsiyasında aparılır . 65 faiz xlorlaşdırılmış polivinilxlorid perxoorinil polemerli verir, ondada xlorin lifli alınır.Xlorin lifinin əsas tərkibi texniki xassələrindən biridə onun rütubətliyinin az olmasıdır. Xlorin lifi kimyəvi cəhətdən çox davamlıdır. Bu turşuların, qələvilərin və başqa yeyici kimyavi reaktivlərin təsirinə davamlıdır. Ona görəə ondan müxtəlif məişətdə işlədilən süzgəc (setqa)paçalar toxunur. Xlorin lifinin çatışmayan cəhəti, onun termiki tərəfdən damhlılığı çox az olmasıdır. O 80-90 temperaturda öz formasını itirir . Ona görəə bu parçalardan tikilmiş paltarları qaynatmaq və ya ütləmək mümkün olmur. Bu paltarlar, hətta uzun müddət işlədiləndə , günəş şüaları altında qalanda da zahiri görünüşünü dəyişir, estetikliyini itirir.Xlorin lifindən olan parçalardan paltarlar tikilir . Bu rvmatizma ,radikulit xəstəliklərini müalicə edir. Bu paltarları geynərkən sürtünmə nəticəsində yaranan elektirik yüklərinin müəyyən zaman ərzində bədənə olan təsiri xəstəliyin sağlmasına gətirib çıxardır.Vinildenxlorid, vinilxloriddən müəyyən temperaturada yumşaldığından və həlledicilərdə tam həll olunmadığından, onun təklidə lif almaq məqsədilə polimerləşdirilmir. Onu da qeyd etməliyiki vinildenxlorid başqa monomerlərlə-akrilonitril vinilxlorid ilə birgə polimerləşməsindən lif əmələ gətirən polimerlər alınır. Mühəribə zamanı Almaniyada mühəribə zamanı lif almaq üçün vinilidenxloridin iki sopolimeri işlədilirdi. Nitron lifi sintetik kauçukmonemeri olduğundan, kimya sənayesində ondan çoxulu sayda istehsal olunur. Sənaye miqyasında kauçuku 2 əsas üsulla alırlar. Bu metodlardan birində xammal kimi etilensianhidrid işlədilir.Etilensianhidridin molekulundan 200-220 dərəcə temperaturada su malekulu parçalandıqda akrilonitril alınır. Akrilonitrilin polimerləşməsi su emulsiyasında gedir. Poliakrilnitril qətranından lif əyrimdə ən yaxşı mənimsənilmiş yaş halda əyirmə metodudu.

SOSIAL ŞƏBƏKƏLƏRDƏ REKLAMLARIN VACİBLİYİ

Şamiyev V.T.

Bakı Mühəndislik Universiteti

Sosial media, internet istifadəçilərinin bir-biri ilə onlayn ünsiyyət qurmasına imkan verən məzmun paylaşımı və şəxsi şərhlər kimi fəaliyyətlərə əsasən sadəcə sosial şəbəkə saytları kimi müəyyən edilə bilər. Digər bir tərifə görə, sosial media istifadəçilərə informasiya, fikir, maraq və məlumat verərək qarşılıqlı təsir yaratmaq üçün onlayn vasitə və veb saytlar üçün ümumi bir termindir.Sosial medianın əsas məqsədi insanlar, kontent və məlumatlar arasında qarşılıqlı əlaqəni asanlaşdırmaqdır və bu qarşılıqlı fəaliyyət nəticəsində yeni iş formasını, sosial strukturları və texnologiyaları təşviq etməkdir. Sosial media mühitləri aşağıdakı kimi toplanı bilər.Bunlar; E-poçt qrupları,Bloglar,Forumlar,Anlık mesajlaşma xidmətləri,Sosial şəbəkələr və s.

Veb saytların ən populyar olanları sosial şəbəkələrdir, son illərin statistikasına görə (20.03.2018) sıralama aşağıdakı kimidir:

1. Facebook (2 milyarda 167 milyon)
2. Youtube (1.5 milyard)
3. Instagram (800 milyon)
4. Tumblr (794 milyon)
5. Twitter (330 milyon)

Facebookun bu nüfuzə sahib olmasının əsas səbələri kimi aşağıdakıları qeyd edə bilərik. Bunlar;

Asan və sadə dizayn

Böyük demoqrafik iştirak

Fəaliyyət mərkəzləri (foto paylaşma və s.)

Yaradıcı xüsusiyyətlərlə ünsiyyətin asanlaşdırılması.

Azərbaycanda aktiv Facebook istifadəçilərinin sayı **1.73 milyon** təşkil edir. Bunların **68.2%-ni** (1.18 milyon) **kişi**, **31.8%-ni** (0.55 milyon) **qadınlar** təşkil edir. Yaş tərkibinə görə istifadəçilərin 660 mini 13-25 yaşlarında, 570 mini 26-35 yaşlarında, 279 mini 36-45 yaşlarında, 12. Son illərdə davam edən yuxarı yaş qruplarındakı artım hazırda da davam etməkdədir. İstifadəçilərin təxminən yarım milyonu 35 yaşdan yuxarı insanlardır. İstifadəçilərimiz Facebook-a daha çox mobil cihazlardan daxil olur. Statistika göstərir ki, istifadəçilərin 9%-i Facebook-a yalnız kompüterdən daxil olur. 25% həm kompüter, həm mobil cihazlardan daxil olursa, 66% istifadəçilər 6 mini 46-55 yaşlarında, 93 mini isə 55 yaşdan yuxarı olan istifadəçilərdir. Facebooka yalnız mobil cihazlardan daxil olurlar. İndi informasiya kapitalının böyüməsi internet və onunla əlaqəli mühitlərin sürətlə inkişaf edən və diversifikasiya edəcəyi iqtisadi mənada qaçılmaz dəyişiklikdir. İnkişaf edən və dəyişən bu yeni media mühiti marketing fəaliyyəti baxımından yenilənməlidir ki, bir çox kütləyə buradan birbaşa müəraciət oluna bilsin. Ənənəvi təqdimat fəaliyyətlərinin strukturundan yaranan qeyri-çevik reklam mühitləri və zaman alıcı proqramları olan advertisers online reklamların yaradılması və reklam qurğuları kimi kommunikativ sosial şəbəkələrin istifadəsi vasitəsilə yüksək çevik və asan yenilənən reklam mühitinə çevrilmişdir. Ölkəmizdə son illər sosial şəbəkələrdə istifadəçi saylarının artması xüsusilə gənc nəsilə ünvanlanan reklamların sosial şəbəkələrdə tətbiqi məqsəd uyğundur.

Bunun əsas səbəbləri:

-Gənc nəsilin televiziyalara olan marağın azalması

-Sosial şəbəkələrdə olan böyük kütlə

-Asan, sadə dizayn

-Reklam verənlə alıcı kütləsini əlaqələrin rahat qurulması və s.

Bununla belə, globalaşma, dəyişən gözləntilər və davamlı şəkildə inkişaf edən texnologiya, potensial müştərilərin daha çox şəxsi gözləntilərə nail olmaq üçün istifadə edə biləcəyi biznes və yeni kanallar üçün son dərəcə vacibdir. Son onlayn reklam təcrübələrinin nümunələrinə baxarkən, markaların yeni sifarişə uyğunlaşmağa və sosial şəbəkə saytları və digər sosial media proqramlarında inkişafı uyğunlaşmağa çalışdıqları görülür. Azərbaycanda informasiya texnologiyalarının inkişafı hər sahədə olduğu kimi internetdə reklam və marketingin inkişafında da öz müsbət nəticələrini göstərməkdədir. Hal-hazırda Azərbaycanın reklam bazarında canlanma və inkişaf meylləri hiss olunmaqdadır. Bu da əsasən ölkədə siyasi sabitliyin bərqərar olunması, ölkə iqtisadiyyatının sürətli inkişafı, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi istiqamətində müvafiq dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi nəticəsində mümkün olur. Azərbaycan Respublikası bütün inkişaf etməkdə olan ölkələr kimi reklamın inkişafına böyük üstünlük verilir.

GEYİM SƏNAYESİ MƏHSULLARININ SERTİFİKATLAŞDIRILMASI ÜSULLARI VƏ QAYDALARI

Şərifzadə X.S.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Geyim sənaye məhsullarının sertifikatlaşdırılması birincili məhsulların sertifikasiya qaydalarına uyğun şəkildə aparılır.

Birincili məhsulların qrupları aşağıdakı amillərdən irəli gələrək formalaşır:

- Məhsulun adı (onun funksional təyinatı baxımından) ;

- Xammalın tərkibi;
- Uşaqlar üçün nəzərdə tutulan trikotaj məmulatlarının toxunma forması;
- Məhsulun hansı yaş cinsiyyətinə mənsubiyyəti baxımından ;

Sertifikasiya məqsədilə nümunə seçilməsi QOST-20566-75, QOST 8844-77, QOST 9173-86, QOST 1059-72, QOST 28415-89 tələblərinə uyğun olaraq lazımi formada markalanmış şəkildə hazır məhsul anbarında aparılır. Bu həm istehsalçı müəssisə, həm satıcı firma ya da fiziki şəxsin anbarı ola bilər.

Bu prosesdə əvvəlcə parça (kətan) və məmulatlar nümunələrin sınıqlarının aparılması və eyni zamanda yoxlama nümunə kimi saxlanması üçün seçilir və sınaqlar iki üsulla aparılır:

- Dağıdıcı olmayan nəzarət metodları (vizual qiymət, xətti ölçülərin təyini və s.)
- Dağıdıcı nəzarət metodları (fiziki-kimyəvi və fiziki-mexaniki göstəricilər)

Toxuculuq parçaları və trikotaj məmulatlarının seçilmiş nümunələrində rəng boyamasının fiziki-kimyəvi təsirlərə dayanıqlılığının təyini üçün bu nümunələr istehsal olunan məhsul partiyasının bütün rəng və çalarlarını xarakterizə etməlidir. Sınaq protokolunda sınaqdan keçmiş parça nümunələrinin yapışdırılmış kiçik parçaları olmalıdır. Trikotaj məmulatlarında dağıdıcı nəzarət metodu ilə sınaqların keçirilməsi zamanı həmin məmulatların hazırladığı trikotaj parçasından olan nümunələrin istifadə olunmasına icazə verilir.

Uyğunluq sertifikatının tərtib edilməsində məhsulun adını göstərəkən müvafiq olaraq məhsula düşən ND miqdarına, məhsulun identifikasiya nəticələrinə, 5-ci rəqəmə qədər olan OK 005-93 kodlarını diqqət yetirilir. Sertifikatda məhsul üçün verilmiş dövlət standartlarının işarələri göstərilir ki burada məhsulun hazırladığı standartlar və QOST – un bəndləri məlum olur. Əgər məhsul ümumi texniki şərt və ya standartda görə hazırlanırsa, onda bu halda sertifikat üçün və ya uyğunluq sertifikatının əlavəsi üçün nəzərdə tutulmuş məhsulda texniki təsvir nömrələrini də göstərmək lazımdır.

ÖLÇMƏ PROSESİNİN MODELLEŞDİRİLMƏSİ PRİNSİPLƏRİ

Şükürova A.N.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İstənilən real sistem və ya maddi obyekt dəyişənlərinin sonsuz sayı ilə xarakterizə olunur. Hər hansı bir sistemi təsvir və xarakterizə edərkən, mülahizələrimizdən çıxış edərək, dəyişənlərin son həddindən sonsuz sayda müxtəlif seçim edirik. Beləliklə, tək həqiqi sistemi, həm də həqiqi fiziki kəmiyyəti deyil, müəyyən mənada onun həqiqi sistemə yaxın onun modelini tədqiq edirik. Model - modelləşdirilən obyektə bəzi “əhəmiyyətli” xüsusiyyətlərinə görə fərqlənməyən, “əhəmiyyətsiz” xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən sistemdir.

Modelləşdirmə nəzəriyyəsində üç əsas üsul fərqləndirilir:

1. Tam modelləşdirmə - maddənin zaman və fəzada hərəkət oxşarlığını təmin edən üsuldur. Burada tədqiqat obyektini ilə model arasında kəmiyyət və miqyas fərqi vardır.

2. Natamam modelləşdirmə - öyrənilən hadisənin və ya prosesin qismən oxşarlığını xarakterizə edən əsas proseslərinin axın üsuludur.

3. Təqribi modelləşmə-tez-tez tətbiq olunaraq prosesə həlledici olmayan təsir göstərən elə bir üsuldur ki, obyekt ya qismən, ya təqribi, ya da kobud modelləşdirilir.

Ölçmələrin aparılması üçün ölçü obyektini (ölçülən kəmiyyət), ölçmə vasitəsi və metodları, həmçinin operator lazımdır. Bundan başqa, ölçmələr hər hansı bir mühitdə və müəyyən qaydalar üzrə aparılır. Ölçülən obyekt dəyişməz, yəni sabit fərz edilir, həm də ölçülən kəmiyyətin həqiqi (əsil) sabit qiymətinin olması qəbul olunur. Ölçmə prosesinin qalan tərkib hissəsi - vasitə, şərtlər, hətta operator - hər zaman dəyişə bilər.

Bu dəyişikliklər əvvəlcədən görə bilmədiyimiz halda təsadüfi, əvvəlcədən görə bilmədiyimiz, qiymətləndirə bilmədiyimiz və nəzərə ala bilmədiyimiz halda qeyri-təsadüfi ola bilər. Əgər onlar ölçmə nəticələrinə təsir göstərsə, onda eyni kəmiyyətin təkrar ölçülməsi zamanı amillərin nəzərə alınmamasından və dəyişkənliyindən asılı olaraq nəticələr də bir-birindən bir o qədər fərqli olacaqdır. Bütün hallarda hesaba alınan ölçmə nəticələrinə və xətasına təsir edən müəyyən hadisələr qalır. Ölçmə məsələsi qoyularkən ölçmə obyektinin “əhəmiyyətli” xüsusiyyəti ayrılır, iş şərtləri konkretləşdirilir, fiziki kəmiyyətin vahidi seçilir, ölçünün məlum xətası verilir və sonra ölçmə obyektinin modeli qəbul olunur. Ölçmə obyektinin modeli qismində obyektin bütün “əhəmiyyətli” xüsusiyyətlərinin (funksional alqoritm) qarşılıqlı təsirinə təqribi təsviri, giriş və çıxış siqnalları arasında funksional əlaqəni əks etirən düstur qismində riyazi təsvir və s. çıxış edə bilər.

Ümumi halda, belə obyektin müəyyən olunan kəmiyyəti, xüsusiyyətləri və təsir göstərən amillərin qarşılıqlı əlaqəsini yetərli qədər əks etdirməlidir. Əksər praktiki ölçmə məsələlərində ölçmə obyektinin əhəmiyyətli xüsusiyyətlərini təsvir edən riyazi asılılıqlar toplusu qismində çıxış edən riyazi model istifadə olunur. Ölçmələrin keyfiyyətini yüksəltmək və ölçmə cihazlarına qoyulan tələblərin təkmilləşdirilməsi üçün ölçmə prosesini müxtəlif modellərdən istifadə edirlər. Onlardan ikisi baza kimi qəbul edilir: klassik və ehtimal modelləri.

Ölçmə prosesinin qanunauyğun modeli, şərtləri müəyyən olunmuş və ciddi şəkildə riayət olunan sınaq kimi başa düşülür. Bu model metrologiyada aşağıdakı məhdudiyyətlər zamanı qurulur:

- ölçülən fiziki kəmiyyət bütün ölçmə dövrü ərzində özünün həqiqi qiymətini dəyişməz saxlayır, bu qiyməti qalığ qeyri- müəyyənlik intervalına (etibar olunan interval) daxil olan bir əsil qiymətlə xarakterizə etmək olar;

- ölçmə vaxtı məhdudlaşdırılmamışdır və ölçü ilə müqayisə prinsipə, uzun müddətdə və dəqiqliklə aparıla bilər;

- xarici şərtlər və nəticələrə təsir göstərəcək amillər dəqiq müəyyən olunmuşdur;

Ölçü texnikasının praktiki məsələləri ideallaşdırılmış metroloji ölçmə və sınaqlardan fərqləndiyinə, ölçmə keyfiyyətinin isə nəzəri və ehtimal yanaşmalarının tətbiqinin xüsusiyyətlərinə görə ölçmə prosesinin modelinin özü də dəyişə bilər. Ölçmə prosesinin ehtimal modeli aşağıdakı məhdudiyyətlərlə qəbul olunmuşdur:

- ölçülən fiziki kəmiyyət tədqiq olunan obyektin vəziyyəti haqqında bizə maraqlı olan məlumatları ehtiva edən təsadüfi proses kimi nəzərdən keçirilir. Onun təsvir edilməsi üçün həqiqi qiymətlərin təsadüfi ardıcılığı və ya həmin ardıcılığın ümumiləşdirilmiş xarakteristikaları istifadə olunur $[m(x); D(x)]$; ölçülən kəmiyyətin həqiqi (ani) qiyməti ölçmə prosesinin verilmiş intervalında qeyri-müəyyən qala bilər;

- ümumi halda ölçmə, yerinə yetirilməsi məhdud və sonlu olan əməliyyatların ardıcılığı kimi nəzərdən keçirilir; ölçü ilə bilavasitə müqayisə mümkün deyildir.

- ölçmə qurğularının təbiətinə görə dəyişkən olan xarakteristikaları zamana və xarici amillərin təsiri (bu dəyişikliklər də həmçinin ölçmə nəticələrinin qeyri-müəyyən son nəticələrinə təsir edən təsadüfi proseslər kimi nəzərdən keçirilir) altında dəyişə bilər.

Klassik modelin yuxarıda qeyd olunmuş əsas xassələrinə ehtimal modelinin fərdi halı kimi baxmaq olar. Ölçmə prosesinin ehtimal modelinin daxil edilməsi zərurəti klassik metrologiya çərçivəsində müsbət həllini tapmamış zaman üzrə dəyişən kəmiyyətlərin ölçmə keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi məsələsi ilə əlaqədardır.

MİLLİ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ: BİZNESİN TƏŞKİLİ VƏ MENECEMENT

Tağıyeva N.R.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Son bir neçə ildə dünya iqtisadiyyatının yeni dövrə daxil olması, dünya enerji bazarlarında neftin kəskin ucuzlaşması bütün neft ixracatçısı ölkələrinə, o cümlədən Azərbaycana da təsirsiz ötüşməmişdir. Belə bir şəraitdə ölkə Prezidenti cənab **İlham Əliyev** Azərbaycan iqtisadiyyatının liberallaşdırılması, rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını, idxaldan asılılığın azaldılmasını, ixrac yönümlü qeyri-neft sektorunun əsaslı inkişafının təmin edilməsini, insan kapitalından səmərəli istifadə edilməsi məqsədilə iqtisadi inkişafın keyfiyyətə yeni modelinin formalaşdırılmasını, bu istiqamətdə davamlı və ardıcıl islahatların aparılmasını hökumətin qarşısında 2016-cı il üçün mühüm vəzifə olaraq müəyyənləşdirmişdi. Beləliklə, yeni iqtisadi strategiyanın hazırlanması və müvafiq institusional və konseptual islahatların həyata keçirilməsi ciddi bir zərurət olaraq ortaya çıxmışdır.

Milli iqtisadiyyatın məqsədlərinə aşağıdakıları aid etmək olar :

- 1). Sağlam milli iqtisadiyyatın bərqərar olması, ictimai təkrar istehsalın fasiləsizliyinin təmin olunması;

- 2). Müxtəlif mülkiyyət formalarının ,xüsusi sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi;

- 3). Maddi və qeyri maddi nemətlər istehsal olunan sahələr və müəssisələr arasında koordinasiyanın təmin olunması;

4). Milli iqtisadiyyatda iqtisadi dövriyyə prosesinin davam etməsi ilə məhsul və gəlirlərin geniş təkrar istehsalı və maddi, ictimai ehtiyatın yaradılması və.s

Yeni inkişaf dövründə ölkəmizin qarşısında duran məsələlərin həlli və dayanıqlı inkişafa nail olmaq istiqamətində mühüm addımlardan biri də «Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri»nin təsdiq olunmasıdır. Bu xəritə, eləcə də iqtisadiyyatın 12 əsas sektoru üzrə təsdiq edilmiş strateji yol xəritələri Azərbaycanın yaxın gələcək üçün hədəflərini və prioritet inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən fundamental sənəd toplusu olmaqla, ölkənin yeni iqtisadi modelinin əsasını təşkil edir. Strateji yol xəritələri 2016-2020-ci illər üçün iqtisadi inkişaf strategiyasını və tədbirlər planını, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli baxışı və 2025-ci ildən sonrakı dövr üzrə qarşıya qoyulmuş hədəfləri özündə əks etdirir. İqtisadiyyatın mövcud vəziyyətinin dərin təhlilinə əsaslanan bu sənədlərdə ayrı-ayrı sektorların inkişaf istiqamətləri, rəqabətqabiliyyətliliyin daha da artırılması, investisiyaların cəlbi, azad rəqabət mühiti, dünya bazarlarına çıxış, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatında mövqeyinin və etibarlı tərəfdaş imicinin gücləndirilməsi əsas vəzifələrdən biri kimi müəyyən edilib.

Sənəd əsasən 11 sektoru əhatə edir: neft və qaz sənayesinin (kimya məhsulları daxil olmaqla) inkişafı, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalı, kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalı, ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafı, ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafı, logistika və ticarətin inkişafı, uyğun qiymətə mənzil təminatının inkişafı, peşə təhsili və təliminin inkişafı, maliyyə xidmətlərinin inkişafı, telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafı, ommunal xidmətlərin (elektrik və istilik enerjisi, su və qaz) inkişafı.

Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri haqqında sənəddə deyilir ki, bu, iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyini, inklüzivliyini və insanın rifahını daha da artıracaq, investisiyaların cəlbi, azad rəqabət mühiti, bazarlara çıxış və insan kapitalının inkişafına yardım edəcək Milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi qısa, orta və uzunmüddətli dövrləri əhatə etməklə, 3 dövrü əhatə edir:

- 2020-ci ilədək,
- 2025-ci ilədək
- 2025-ci ildən sonrakı dövr.

İnsan kapitalının inkişafına gəldikdə isə, təhsilin bütün pillələrində keyfiyyətin yüksəldilməsi, təlimlər vasitəsilə işçilərin bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində fasiləsizliyin təmin edilməsi, ixtisaslı kadrlar hazırlığının əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması, şirkətlərin araşdırma və təkmilləşdirmə sahəsinə investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması, mövcud insan kapitalından səmərəli istifadə edilməsi təklif olunur.

DÖVLƏTİN QƏBUL ETDİYİ İQTİSADI İNKİŞAF STRATEGİYALARI VƏ ONUN HƏLLİ YOLLARI

Tağızadə S.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Azərbaycan ildən-ilə güclənir, sürətlə inkişaf edir. Aparılan iqtisadi siyasət sayəsində Azərbaycanın makroiqtisadiyyatında dayanıqlı inkişaf təmin edilib və bir çox dövlətlərin uzun müddət ərzində əldə edə bilmədiyi yüksəliş tempinə nail olunub. Bu gün iqtisadiyyatda əldə edilmiş sıçrayışlı inkişafın və çoxsaylı nailiyyətlərin nəticəsi olaraq Azərbaycan keyfiyyətə yeni pilləyə - modernləşmə mərhələsinə qədəm qoyub. Son illər ərzində infrastruktur layihələrinin və regional inkişaf proqramlarının uğurla həyata keçirilməsinin nəticəsi olaraq Azərbaycanın iqtisadi inkişafı üçün güclü baza formalaşmışdır. Azərbaycanın hər bir bölgəsində yeni, müasir tələblərə cavab verən infrastruktur yaradılır, elektrik stansiyaları tikilir, qaz və su kəmərləri çəkilir, yollar salınır. Qeyri-neft sektorunun inkişafı eyni zamanda sahibkarlığın inkişafını stimullaşdıran tədbirlərin artırılmasını tələb edir. Bu məqsədlə dövlət tərəfindən bir sıra proqramlar hazırlanmış və onların həyata keçirilməsi üçün addımlar atılır. Buna misal olaraq, Regionların İnkişafı Proqramı, Ərzaq Təhlükəsizliyi və Aqrar Sahədə Dövlət Siyasəti, Azərbaycanın Məşğulluq Strategiyası, Yoxsulluğun Azaldılması Strategiyası və s göstərmək olar. Ölkənin iqtisadiyyatında sahibkarların artan rolunu, məşğulluğun təmin olunmasında sahibkarlığın inkişafının müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alaraq, cəmiyyətdə sahibkarlığa dövlət tərəfindən geniş dəstək verilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan növlərinin sayının azaldılması, xüsusi razılıq

(lisenziya) verilməsi prosedurlarının sadələşdirilməsi və şəffaflığının təmin edilməsi haqqında” 2015-ci il 19 oktyabr tarixli Fərmanına əsasən, dövlət təhlükəsizliyi ilə bağlı hallar istisna olmaqla, İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən lisenziyaların verilməsinin “ASAN xidmət” mərkəzlərində həyata keçirilməsinə 2015-ci il noyabrın 2-dən başlanmışdır. “Qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 18 yanvar tarixli Sərəncamında kənd təsərrüfatı və emal məhsullarına ixracla bağlı geri ödəmə dəstəklərinin verilməsi, xarici ölkələrə ixrac missiyalarının təşkil edilməsi, “Made in Azerbaijan” brendinin xarici bazarlarda təşviqi və s. nəzərdə tutulmuşdur. Son iki ildə sahibkarların ixrac fəaliyyətinin dəstəklənməsi məqsədi ilə ümumilikdə 35,7 milyon ABŞ dolları dəyərində qeyri-neft məhsullarının ixracına görə ixrac təşviqləri verilmişdir.

Ölkə iqtisadiyyatının davamlı və tarazlı inkişafını təmin etmək üçün Prezident İlham Əliyev tərəfindən regionların inkişafı üzrə 3 Dövlət Proqramı, Bakı şəhərinin qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair 3 Tədbirlər Proqramı, çoxsaylı sərəncam və fərmanlar imzalanmışdır. Bu proqramların icrası Azərbaycanda yoxsulluğun və işsizliyin azaldılmasına, regionlarda iqtisadi fəallığın artırılmasına və infrastrukturun formalaşmasına şərait yaratmışdır. Azərbaycan dövləti regionların qeyri-bərabər inkişafını iqtisadi təhlükəsizlik baxımından ciddi problem kimi dəyərləndirir və buna görə də regional inkişaf proqramları hazırlayıb həyata keçirir.

Hər bir ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi milli iqtisadi təhlükəsizliyin əsas şərtlərindən və həlledici elementlərindən biridir. Ərzaq təhlükəsizliyi həm də ölkənin ərzaq təminatı sahəsində müstəqilliyini, dövlətin iqtisadi və sosial dayaqlarının nə dərəcədə möhkəm olmasını xarakterizə edir. Bu baxımdan ərzaq təhlükəsizliyinin iki aspektini – sosial-iqtisadi və siyasi-iqtisadi aspektlərini qeyd edə bilərik. Sosial-iqtisadi aspektə görə hər bir dövlət öz vətəndaşlarının əsas qida məhsulları üzrə istehlakını qəbul edilmiş norma və standartlara uyğun olaraq təmin etməlidir. Ərzaq təhlükəsizliyinin siyasi-iqtisadi aspekti isə əhalinin ərzaqla təminatının yerli istehsalə əsaslanmasını və ölkənin ərzaq asılılığının minimuma endirilməsini xarakterizə edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ölkənin yeni inkişaf mərhələsinin tələb və şərtlərini nəzərə alaraq, Nazirlər Kabinetinin 2017-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan 2018-ci il 10 yanvar tarixli iclasında və “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”-nın icrasının dördüncü ilinin yekunlarına həsr olunan 2018-ci il 29 yanvar tarixli konfransda milli iqtisadiyyatımızın cari və perspektiv inkişafı ilə bağlı sistemli və çoxşaxəli vəzifələr müəyyən etmişdir. Konkret olaraq, qarşıdakı dövr ərzində iqtisadiyyatı saxələndirməklə dayanıqlı iqtisadi artıma nail olunması, makroiqtisadi sabitliyin qorunması, iqtisadi, o cümlədən institusional islahatların, strateji layihələrin icrasının davam etdirilməsi, qeyri-neft sektorunun və sahibkarlığın dəstəklənməsi, sənaye potensialının daha da gücləndirilməsi, ixracın artırılması və idxalın yerli istehsal məhsulları ilə əvəz edilməsi, aqrar-sənaye kompleksinin və regionların inkişafı, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, meliorasiya və irriqasiya sahəsində tədbirlərin görülməsi, inflyasiyanın, işsizlik və yoxsulluq səviyyəsinin minimal həddə saxlanılması və infrastruktur layihələrinin icrası hökumətin fəaliyyətinin prioritet istiqamətləri kimi nəzərdə tutulur. Hazırda Prezident İlham Əliyev tərəfindən qətiyyətlə və ardıcıl həyata keçirilən iqtisadi diplomatiya ölkəmizin milli iqtisadi maraqlarının reallaşmasına xidmət edir.

QURUMAYAN BİTKİ YAĞLARININ ÇEŞİDİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ KEYFİYYƏT EKSPERTİZASI

Talib F.E.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə əhalinin iqtisadi vəziyyətini daha da yüksəltmək məqsədilə ölkəmizdə müxtəlif növ yeyinti məhsullarının xarici bazarlara çıxartmaq, Respublikamızda ticarətin inkişafını daha da yüksəltmək və sairə bu kimi tədbirlərin həyata keçirilməsinin olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Hazırda istifadə edilən heyvanat mənşəli yağlarla yanaşı bitki yağlarına da tələbatı günü-gündən artır. Buna görə də Respublikamızda bu tələbatı ödəmək üçün bir çox müəssisə, elmi-tədqiqat institutları, fabriklər, texnoloji sexlər yaradılmışdır. Ekspertiza məhsulun keyfiyyətinin ona müvafiq etalonla, təsdiq edilmiş normativ – texniki sənədə, standartlara və müqavilə şərtlərinə uyğunluğunu müəyyən etmək, aparılan tədqiqat, sınaq, müşahidə və müqayisəni xüsusi rəy şəklində təqdim edilmiş nəticədir. Müasir dövrdə əmtəə ekspertizasına böyük ehtiyac vardır. Xüsusilə də, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində Respublikamızda

müxtəlif mənbələrdən xarici ölkələrdən istehlak malları, o cümlədən bər və qurumayan bitki yağları da gətirilir. Bu cür yağların yoxlanılmasında, keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi və ekspertizasında, nöqsanların aşkara çıxardılmasında isə əmtəəşünas ekspertlərə böyük ehtiyac vardır.

Yeyinti yağları digər ərzaq məhsullarına nisbətən qida məhsulu kimi daha çox əhəmiyyəti kəsb edir. Belə ki, gündəlik qida rasionunda yağların miqdarı ümumi enerji dəyərliyinin 30%-ə qədərini təşkil edir. Rusiya Elmlər Akademiyasının Qida İnstitutu tərəfindən elmi cəhətdən tövsiyə olunmuş normaya orta yaşlı insan gündə 80 – 150 q yağ istehlal etməlidir. O cümlədən, kərə yağı – 20q; bitki yağı – 25q; heyvanat yağı – 20q; marqarin və mətbəx yağları – 30q təşkil etməlidir. Yağlardan daha çox bitki yağlarından istifadə etmələri məsləhətdir. Çünki karbohidratlara (15,7 K/Coul, q) və zülallara (16,7 K/Coul, q) nisbətən yağlar daha çox yüksək enerji vermə qabiliyyətinə (37,7 K/Coul) malikdir. Yağların qidalılıq dəyəri və mənimsənilməsi onların mənşəyindən və kimyəvi tərkibindən asılıdır.

Bitki yağları 98 - 99% qliserindən təşkil olunmuşdur. Qliserinlərin tərkibində doymuş və doymamış yağ turşuları olur. Əgər yağın tərkibində doymamış yağ turşularından olein, linol və linolen turşuları çoxluq təşkil edir və bu yağlar maye halında olur. Əgər yağın tərkibində doymuş yağ turşularından yağ, kapron, kapril, palmitin və sfearin yağ turşuları çox olduqda, belə yağlar bərk konsistensiyalı olurlar.

Qurumayan bitki yağların tərkibində 83%-ə qədər olein yağ turşusu olur. Bu qrupa zeytun, xardal, badam, fıstıq, raps, keşniş, çəyirdək (ərik, alça, şaftalı) yağları aiddir. Qurumayan bitki yağlarının keyfiyyəti 2 əsas göstərici üzrə - orqanoleptiki və fiziki-kimyəvi üsulla qiymətləndirilir. Orqanoleptiki üsulla qurumayan bitki yağlarının iyi, dadı, rəngi, şəffaflığı və çöküntüsünün miqdarı təyin edilir. Qurumayan bitki yağlarının iyi özünəməxsus spesifik olmalıdır. İylədikdə kənar iylər olmamalıdır. Kənar iylər qüsurlu xammaldan istehlal olunan yağda rast gəlmir. Yağların keyfiyyətinin müəyyən edilməsində həmçinin fiziki-kimyəvi üsulla da qiymətləndirilmənin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu üsulla qurumayan bitki yağlarının sıxlığı, şüasındırma əmsalı, ərimə və donma temperaturu, suda həll olan və həll olmayan uçucu yağ turşularının miqdarı, sabınlaşma ədədi, yod ədədi, turşuluq ədədi, asetil və efir ədədi müəyyən edilir. Qurumayan bitki yağlarının insan orqanizminə əhəmiyyətini nəzərə alaraq onların etiketində təhlükəsizlik göstəriciləri, fizioloji qida norması məsələləri öz əksini aydın tapmalıdır.

AQRAR SAHƏDƏ LİZİNQ MÜNASİBƏTLƏRİNİN İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİ

Təhməzov A.D.

Bakı Biznes Universiteti

Respublikamızın iqtisadiyyatında reallaşdırılan islahatlar zamanında istər aqrar istərsə də digər sahələrdə lizinqin iqtisadi forma kimi inkişafının bir neçə dövrünü bir birindən ayırmaq mümkündür. Birinci (başlanğıc) period lizinq barəsində xüsusi qanunvericiliyin qeyri-mövcudluğu ilə seçilir. Bu səbəbdən sahibkarlıq xüsusiyyətlərinin bu şəkli inkişaf olunmamışdır. İkinci periodda, 90-cı illərin ilk illərindən etibarən Azərbaycanda lizinq əməliyyatları məxsusi normativ və qanunverici sənədlərsiz icarə kimi reallaşdırılırdı.

1993-cü ildən etibarən üçüncü dövr lizinq müqavilələrinin xüsusi normativ əsasının fəal şəkildə yaradılması ilə səciyyəvi şəkildə bir çox normativ aktlar qəbul olunmuş və 29.07.1994-cü ildə “Lizinq xidməti barəsində” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir (Qanun 17 iyul 2003-cü ildə bərqərar olunmuşdur). Lizinq əlaqələrinin inkişafının mənimsənilməsi dinamik inkişafda olan bazar iqtisadiyyatı vəziyyətində onların hər zaman inkişafını sübut edir. Respublikamızda lizinq əlaqələrinin hüquqi əsaslarının meydana gəlməsi proseduru iqtisadi nizamlaşmanın reallaşdırıldığı zamanda həqiqi formada tərəqqi etmişdir. Lizinq iqtisadiyyatımızın infrastrukturunun vacib institutu olub onun daha da irəliləməsinə və inkişafına şərait formalaşdırır. Aqrar sferada fəaliyyətdə olan fərqli siniflərə aid təsərrüfat subyektlərinə görə lizinqin tətbiq olunması onların texnika və başqa resurslarla təmin edilməsi məsələsini müəyyən səviyyədə aradan qaldırmağa şərait yaradır. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 23 Oktyabr 2004-cü il tarixli “Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” sərəncamı ilə “Aqrolizinq” ASC-i yaradıldı. Aqrar sahədə “Aqrolizinq” ASC-nin lizinq prioriteti dövlətə məxsus olmaqla 2005-ci ildən fəaliyyət göstərir. Bu qrup ölkəmizin aqrar sektorunda kənd təsərrüfatı istehsalçılarının texniki təchizatında önəmli mövqeyə malikdir.

Lizinqin iqtisadi mexanizmini mənimsəmək sahibkarlıq sferasında sözügedən əməliyyatların sərfəli istifadə üstünlüyünə imkan verir. İqtisadi elmi araşdırmalarda dünyada lizinqin yüksəlişi formaları və

istiqamətləri kifayət qədər geniş araşdırılmışdır. Yenə də Azərbaycanın iqtisadiyyatında, əsasən də aqrar sferada lizinqin tərəqqi xassələri bu əlaqələrə başqa istiqamətdən nəzər yetirməyə vadar edir. Bu səbəblə də beynəlxalq lizinqin tərəqqisi səviyyələrini araşdıraraq Respublikamızda lizinqin tərəqqi formasını işləyib yaratmaq labüddür. Zənnimizcə, Azərbaycanın aqrar sferada lizinq əlaqələrinin tərəqqisi daha çox dövlət lizinqinin və kommersiya lizinqinin yüksəlişi istiqamətlərində təyin olunacaqdır. Lizinq fəaliyyətlərinin maliyyələşdirmə mənbələri aşağıda göstərilənlər ola bilər:

– dövlət büdcəsi, yerli (bölgə) büdcə, regional büdcə, güzəştli kreditlər, investisiyalar, sponsorların vəsaitləri. Lizinq verənlər qismində maşın-texnoloji stansiyalar çıxış edə bilər.

Maliyyələşdirmə mənbələrinin əhatələnməsi maşınqayırma və metal emalı sistemlərinə aid təşkilatların dövlət büdcəsi önündə kredit borclarının konvertasiyası (dövlət istiqrazları məcburiyyətlərinin başqalaşması) zamanı lizinqin dəstəklənməsi fondu üçün əldə oluna bilər. Bu vəziyyətdə təşkilatlar özləri bu formada konvertasiyaya cəlb oluna bilər, buna səbəb həmin vasitələrə görə ilk öncə bu sahələrin hazırladıqlarını alardılar. Bu səbəblə Azərbaycanın və onun bölgələrinin aqrar sferada istər yeni texnologiyanın, və ya bərpa edilmiş texniki alətlərin lizinq əlaqələrinin çoxkanallı sistemi yüksəldilməlidir. Sözügedən proses, kənd təsərrüfatı məmulatları istehsalçılarının texniki təchizat dərəcəsini yüksək səviyyədə çoxaldacaqdır. Lizinq müqavilələrinin iqtisadi sərfəliliyi bu fəaliyyətin düzgün təşkil edilməsinə bağlıdır.

Aqrar sferada lizinqin tərəqqisini müşkülləşdirən məsələlər arasında bu əməliyyatdan vergi tutulmasına bağlı məsələlər xüsusi qeyd olunmalıdır. Lizinq verənlər və lizinq alanlara görə güzəştli vergitutma sistemini əhatələndirmək və onu Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində təsbit etmək labüddür. Vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi lizinq fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi məqsədilə güclü stimulaşdırır. Azərbaycanda lizinq xidmətini reallaşdıran təşkilatlara görə dövlət tərəfindən uyğun şəkildə güzəştlər tətbiq edilməsi halı “Lizinq xidməti barəsində Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nın 12-ci maddəsində öz verilib. Lakin ölkə əhatəsində lizinq xidmətinin reallaşdırılmasının hələ ki konkret sistemi olmadığı üçün bu məsələ tam həllini tapmamışdır və qeyri – yetkin şəkildədir. Avropanın əksər dövlətlərində, eləcə də Rusiya Federasiyasının qanunvericiliyində aşağıdakı güzəştlər diqqəti cəlb edir. Lizinqverənlər maliyyə lizinqi üzrə, icra müddəti 3 ildən çox olmayan sazişlərlə əldə etdikləri mənfəətə əsasən vergidən azad olunurlar. Beləliklə, istər aqrar istər digər sahələrdə lizinq fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilatların daha sürətli tərəqqisinə çatmaq məqsədilə onlara müəyyən güzəştlərin verilməsi vacibdir. Yəni, lizinqverən şəxslər bir neçə illiyə maliyyə lizinq sazişlərinin satılmasından əldə olunan xeyirdən qarşılanan vergidən azad olunmalıdırlar. Onların vergidən azad edilməsi müxtəlif yollarla, kənd təsərrüfatında lizinqalan şəxslərin istehsal etdiyi məhsulun, göstərilən fəaliyyətlərin maya dəyərinin azalmasına, öz istehsal güclərini daha da əhatələndirməyə şərait yaradar.

İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARI VƏ İNTERNET BANKÇILIĞININ BANKLARIN MALİYYƏ FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİ MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Vəliyeva N.M.

Bakı Biznes Universiteti

Rabitə və kompüter texnologiyalarının inkişafı gündən-günə artmaqdadır. Texnologiyanın inkişafı ilə yanaşı, bank əməliyyatları da dəyişir. Rabitə imkanları bank əməliyyatlarını asanlaşdırdı və bank sektorunun strukturunu dəyişdi. Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən bankların əksəriyyəti öz fəaliyyətlərini internetə köçürərək internetdə müştərilərə öz xidmətlərini təqdim etmək imkanına malikdirlər. Elektron bankçılıq, banklara əənəvi depozit və borc vermə əməliyyatları üçün bazarlarını inkişaf etdirməyə imkan verdi. Yeni məhsullar, xidmətlər təqdim etməkdə və mövcud ödəniş xidmətlərinin təklif etməkdə özlərinin rəqabət mövqeyini gücləndirmişlər.

Bundan əlavə, elektron bankçılıq bankların əməliyyat xərclərini azaldır. Elektron bankçılıq və elektron pulların inkişafı bank və ödəniş sisteminin milli və beynəlxalq səviyyədə effektivliyinin artırılmasına və fərdi əməliyyatların dəyərinin azaldılmasına kömək edir. Elektron bankçılıqda sürətli inkişaf və istifadəçilərin sürətlə artması fırladaçılığın yeni bir cəhətə inqilabına başlandığını göstərir. Bu gün kompüter konsepsiyası, həyatı asanlaşdıran yalnız bir inqilab olan cəhət anlayışı ilə birlikdə əlamətdar bir vasitə halına gəldi. İnformasiya texnologiyasının sürətli və zərif inkişafı nəticəsində kommersiya müəssisələri elektron ticarətə ehtiyacı var. Bu zəmin hazırlandığında, biznes internetdən mağaza açmaq məcburiyyətində qalır. Bununla yanaşı, müəssisələr elektron mühitdə müştərilərlə ünsiyyət qura bilər, məhsullarını tanıyır, məhsullarını nümayiş etdirir və internetdə sifarişlər ala bilər. Bu, biznes üçün rəqabətçi

bir ünsür halına gəldi. Müştərilər üçün, eləcə də operatorlar üçün effektiv nəticə əldə etmək baxımından xərclər baxımından vaxt və məkan baxımından üstünlüklər var.

Ölkəmizdəki bankların əksəriyyəti mallarının demək olar ki, hamısını internetdən və ya tamamilə pulsuz və ya çox az istehlakçıların xidmətinə təqdim etsə də, internet bankçılıqdan istifadə hələ də çox aşağıdır. Bu baxımdan, bu araşdırma, internet bankçılığından istifadə, xidmət məmnunluğu, təhlükəsizliyi, öyrənmə rahatlığı və həyat tərzini baxımından istifadə edənlərin fikirlərini anlamaq üçün aparılmışdır. Kompüterdən istifadə edə bilmək bilik və bacarıqlarının artması ilə gələcəkdə internet bankçılığına üstünlük verənlərin sayının artması gözlənilir. Bankçılıq sektoru da gəlirli bir iş fəaliyyəti içərisindədir. Buna görə daha çox müştəriyə çatmaq üçün texnologiyanın inkişafını sürətləndirmək lazımdır. Banklar hazırladıqları veb saytlar vasitəsilə öz müştərilərinə məlumat verə bilər, məhsullarını tapa və internet vasitəsilə bank xidmətləri göstərə bilərlər. Bu proses bankın müştəri segmentini yaxşılaşdırır və davamlı gəlirlilik üçün əlverişli zəmini yaradır. Sektordakı bankların sayı nəzərə alınanda, müştərilər banklar üçün çox qiymətliyərlər. Rəqəbatçı element kimi istifadə olunan veb baza müştərilərə daha yaxşı xidmət göstərməyin üstünlüyü olaraq ortaya çıxır. Banklar daha çox xərcləri olan ən yaxşı xidmətə çatmaq üçün müştərilərə "internet-bankçılıq" məhsulları təklif edirlər. Bu məhsuldan daha yaxşı xidmət əldə etmək üçün onlar davamlı inkişafı davam etdirməlidirlər və texnologiyayı yaxından təqib edirlər. Müştərilərin üstünlüklərinə malik olan bu məhsul inkişaf etdirilməlidir və istifadə edilə bilər. Xüsusilə, təhlükəsizlik məsələlərini aradan qaldırmaq və asan istifadə üçün tədbirlər görülməsi üçün faydalı dizaynlar etmək lazımdır.

TEKNOLOJİ AXINDA İSTİLİK-NƏMLİK EMALİ ZAMANI TİKİŞ LƏVAZIMATLARININ RAHAT İŞÇİ SAHƏSİNİN YARADILMASI

Yusifzadə F.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İstehsalın çoxaldılması prosesində çeşid sayının genişləndirilməsi və geyimin keyfiyyətinin artırılması üçün əmək və məhsuldarlığın təşkili formalarının intensivləşdirilməsi, qabaqcıl texnika və texnologiyalardan istifadə əhəmiyyətli məna kəsb edir. Tikəş sənayesində kütləvi istehsalın ən mükəmməl təşkili üsulları-axın istehsalı tətbiq olunur. Axın istehsalının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, icraçılar tərəfindən bir məmulat hazırlanır və bu məmulatın hazırlanmasında texnoloji prosesin müxtəlif əməliyyatları ardıcılıqla, ritmik şəkildə yerinə yetirilir.

Tikəş istehsalı axını *konveyer, qeyri-konveyer, aqreqat-qrup və kiçik seriyalı axınlar* olmaqla dörd hissəyə bölünür.

Konveyer axınları, emal prosesində olan məhsulların bir iş yerindən digərinə mexaniki konveyerlərlə tənzimlənən ritm və temp ilə hərəkət etməsi xarakterizə olunur. *Qeyri-konveyer və aqreqat-qrup axınları* konveyer axınlarından onunla fərqlənir ki, emal prosesində olan məmulat bir iş yerindən digər iş yerinə əlin köməyiylə və ya mexaniki olaraq sərbəst ritmlə hərəkət etdirilir. *Kiçik seriyalı axınlarda* isə, məmulatlar mexaniki konveyerlər vasitəsilə ötürülür.

Texnoloji axınlar fərqli güclərdə və müxtəlif tiplərdə ola bilər. Gücünə görə axınlar sənayedə üç qrupa bölünür: *kiçik, orta və böyük gücdə olan axınlar*.

Kiçik gücə malik olan axınlar axın tempinin böyük olması ilə xarakterizə olunur. Bu zaman xüsusi maşınlardan, qurğulardan və presslərdən qeyri-qənaətbəxş istifadə olunur, əməliyyatların ardıcılıq qaydaları pozulur, işçi sahələri çoxsaylı əməliyyatlarla yüklənir, bunların nəticəsində də, əmək məhsuldarlığı aşağı düşür.

Orta gücə malik olan axınlar daha yüksək əmək məhsuldarlığını, xüsusi maşınlardan, yeni texnologiyalardan daha mükəmməl istifadəni təmin edir.

Yüksək gücə malik olan axınlar axın istehsalı təşkilatının müasir formalarının tətbiqi, detalların və düyünlərin formalaşdırılması və yığılması üçün tətbiq olunan xüsusi maşın və yeni texnologiyaların tam istifadəsi, iş vaxtının səmərəli istifadəsi üçün ən uyğun üsul hesab olunur. Yüksək gücə malik olan axınlarda idarəetmə xərclərinin azalması baş verir; belə axınlarda bir qayda olaraq, məmulatların keyfiyyəti daha yüksək olur, bu da hər bir işçi tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatların müxtəlifliyinin azalması ilə izah olunur. Yüksək və orta gücə malik olan axınların ən böyük üstünlüyü odur ki, bu axınlarda mexaniki konveyerlərdən istifadə etmək olur, kiçik gücə malik axınlarda isə, məmulatları əl vasitəsilə ötürən aqreqatlar tətbiq olunur.

Texnoloji axınları eyni anda hazırlanan məmulatın formasından və növündən asılı olaraq, aşağıdakı hissələrə bölmək olar:

- Eyni tipdə və ya eyni üslubda məhsulların istehsal olunduğu dar ixtisaslaşdırılmış - *eyniüslublu axınlar*;
- Eyni vaxtda bir tipdə, lakin müxtəlif üslublarda məhsulların istehsal olunduğu *çoxüslublu axınlar*;
- Eyni vaxtda 10-a qədər və daha çox model istehsal edə bilən *birüslublu və ya çoxüslublu bölmə axınları*;
- Eyni vaxtda müxtəlif növ geyim məmulatı (qış paltoları, böyüklər və uşaqlar üçün kostyumlar və s.) hazırlayan *çoxçeşidli bölmə axınları*;
- Eyni vaxtda bir neçə model hazırlaya bilən *kiçik seriya axınları*.

Çoxüslublu axınlar bütün növ məmulat istehsalında tətbiq olunurlar və həm işçilərin əməliyyatları mənimsəmək, həm də bütün axının arasıkəsilməz ritmik işləməsini təmin etmək baxımından təküslublu axınlarla müqayisədə daha mürəkkəb olurlar. Əgər məmulatın növünün və ya modelin dəyişikliyi 3-4 aydan tez olmamaq şərtlə baş verirsə, təküslublu axınlardan istifadə olunması daha məqsəduyğun hesab edilir. Orta gücə malik olan təküslublu axınlar müəssisə geyimlərinin, alt paltarların və xüsusi geyimlərin hazırlanmasında tətbiq olunurlar. Orta gücə malik olan bölməli çoxçeşidli axınlar qadın paltolarının, eyni vaxtda kişi və qadın kostyumlarının hazırlanmasında istifadə olunur. Yüksək gücə malik olan çoxçeşidli axınlar bütün növ üst geyimlərinin, kişi alt geyimlərinin hazırlanmasında, ayrı-ayrı məmulat növlərinin (qadın paltolarının, kişi paltolarının, kişi və qadın kostyumlarının, üst kişi köynəklərinin hazırlanması) əməliyyatlarının qurulmasında tətbiq olunur. Tez-tez model dəyişiklikləri və böyük çeşidlilik tələb edən məmulatlar (məsələn, zərif qadın paltarları) üçün kiçik seriyalı axınlardan və aqreqat-qrup axınlarından istifadə edilməsi məsləhət olunur. Yeni atelyelərin hazırlanması zamanı istehsalatı maksimum dərəcədə artırmaq üçün yeni avadanlıqlar tətbiq edilməlidir: maşınlar, xüsusi maşınlar, preslər, aparatlar və s.

MARKETİNQ TƏDQİQATLARINDA TEXNOLOGİYA ƏSASLI DƏYİŞİKLİK

Zakirova N.A.

Bakı Biznes Universiteti

XIX əsrin sonlarında Sənaye İnqilabı ilə birlikdə başlayan, sənaye və sosial sferada baş verən dəyişim prosesi XX əsrin ikinci yarısından etibarən, informasiya bazası informasiya texnologiyalarının tətbiqinin artmasıyla keyfiyyət dəyişdirərək, yüksək sürətlə davam etməkdədir. XX əsrin ikinci yarısından etibarən bir üstünlük olaraq görülən kütləvi istehsal və kütləvi istehlak yanaşması, bu gün dəyişmişdir. İstehlakçıların istehlak nümunələri, dəyər və fayda qavrayışları dəyişmiş, xüsusilə də məhsula olan tələbləri artmışdır.

İdarəetməyə yeni bir ölçü gətirən İnternetin və informasiya texnologiyalarının təsir etdiyi ən önəmli funksiyalarından biri də marketinqdir. Bir şirkətdə marketinqin yenidən konfigurasiyasının müəyyən edilməsi və yenidən qurulması geniş bir məsələdir. Müştəri məlumatlarının toplanması, sistemləşdirilməsi və müştəri məlumatlarının analiz edilməsi istehlakçıların davranışını daima izləməyi təmin etdiyi kimi, satış ehtimalını da bilməyə yardım edir. Ən önəmli informasiya texnologiyası vasitələrindən biri olan internet günümüzdə dəyişim, paylama və kommunikasiya sahəsində istifadə edilir. Bu səbəbdən internet marketinqə kökündən təsir etmişdir. İnternetin marketinq sahəsində yaratdığı digər bir dəyişim məhsul inkişafı prosesidir. Bu proses sosial sahədə daha elastik olmaqla və ətraf mühitin dəyişimlərinə daha sürətlə uyğunlaşmaqdadır.

Uğur qazanmağın tək yolu yalnız müştəri və ya istehlakçılar haqqında məlumat əldə etmək deyil. Bununla yanaşı firmadaxili və firmaxarici gələn məlumatların səmərəli və yenilənmiş bir şəkildə əldə edilməsi və firma rəhbərliyinə göndərilməsi lazımdır. Dünyada marketinq tədqiqatlarının başlanğıcı, modern mənada kütləvi istehsal və kütləvi istehlak anlayışlarının inkişafıyla meydana gəlmişdir. Kütləvi istehlakın inkişafı, yəni yerli bazarların beynəlxalq bazarlara inteqrasiya etməsi, yerli fərqliliklər yerinə sinfi və ya sosial-iqtisadi fərqliliklər kimi beynəlxalq aləmdə ölçüləbilən fərqliliklərin insanların davranışlarına təsir etməsi, istehlakçı kütləsinin davranışlarını ölçməyi hədəfləyən marketinq tədqiqatlarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Marketinq tədqiqatının müəssisələr üçün önəmi rəqabətin gücləndiyi bir şəraitdə gündən günə artmaqdadır. Dünya iqtisadiyyatı böyüdükcə marketinq tədqiqatının da daima inkişafı gözlənilir. Marketinq tədqiqatının daim inkişafının iki vacib səbəbi var. Birincisi, informasiya texnologiyalar ilə əlaqə vasitələrinin artan sürəti, digəri isə qloballaşmanın gətirdiyi beynəlxalq sistemləridir. Qloballaşma ilə çox beynəlxalq şirkətlər, artıq beynəlxalq platformada söz sahibi ola bilmək üçün yeni inkişaf etmiş ya da inkişaf etməkdə

olan bazarlara istiqamətlənməkdədir. Bu da marketing tədqiqatının müəssisəni informasiya ilə təmin etməsi önəmini gündəmə gətirir. İnformasiya texnologiyalarının istifadəsinin artması ilə birlikdə marketing informasiya əsasında marketing tədqiqatlarında da bir çox yeni üsullar tətbiq edilir. Kəmiyyət və keyfiyyət təhlilində də yeni texnoloji üsullar get-gedə təkmilləşir.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ БАНКОВСКОГО КРЕДИТОВАНИЯ

Алекберов С.Р.

Бакинский университет бизнеса

Банковская система играет ведущую роль в накоплении инвестиций и их перераспределении между отраслями хозяйства, в привлечении средств реальных и потенциальных инвесторов. Современная банковская система является одним из главных партнеров государства по реализации денежно-кредитной и инвестиционной политики, оптимизации издержек и распределению рисков между субъектами экономики. Коммерческие банки, создавая единое финансовое пространство, имеют конкретные обязательства перед всеми без исключения субъектами экономики. Они выступают единоличными операторами платежной системы, косвенно участвуя в каждой сделке, предполагающей безналичные денежные расчеты, и обладают монопольным правом на создание кредитных ресурсов. Деятельность коммерческих банков в значительной мере определяет экономическую и социальную стабильность в стране, возможность реализации интересов вовлеченных в нее социальных групп, уровень и качество жизни отдельного человека.

Президентом нашей страны неоднократно подчеркивалась роль коммерческих банков в реализации структурных реформ и финансировании развития реального сектора экономики: «В центре нашего внимания в истекшем году оставались вопросы развития и реформирования банковской системы. Существенно расширяется и укрепляется ресурсная база банков, улучшается качество предоставляемых ими услуг. Совокупный объем кредитов, выданных реальному сектору экономики в 2013 году, возрос на 30 процентов». В целях дальнейшего увеличения объемов кредитования, направляемых на восстановление и расширение приоритетных направлений структурных преобразований в экономике, модернизацию, техническое и технологическое обновление производства, коммерческие банки проводят капитализацию, увеличивают объемы привлечения депозитных вкладов. Наряду с развитием ресурсной базы совершенствуется инструментарий кредитования, формы и методы повышения эффективности обслуживания клиентов, внедряются современные технологии и программное обеспечение по мониторингу и управлению кредитным портфелем, проводится своевременная оценка и управление кредитными рисками.

Актуальность темы исследования определяется необходимостью дальнейшего совершенствования системы мер, направленных на увеличение объема кредитования коммерческими банками проектов в реальном секторе экономики, направленных на проведение модернизации, внедрение современных технологий, создания новых видов наукоемких отраслей промышленности.

Потребность нашей экономики в инвестициях настолько велика, что предложение на рынке кредитования банками отдельных отраслей пока еще отстает от спроса, а вопросы долгосрочного кредитования со стороны коммерческих банков в наукоемкие отрасли реального сектора экономики в целом остаются открытыми. Высокими все еще остаются и риски кредитной деятельности, требует совершенствования методика привлечения прямых зарубежных инвестиций, совершенствования менеджмента в деятельности коммерческих банков по вопросам управления кредитным портфелем.

ПЕРСПЕКТИВЫ ПРОИЗВОДСТВА ЖЕЛЕЙНО-ФРУКТОВОГО МАРМЕЛАДА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ПЮРЕ ИЗ КАВКАЗСКОЙ РЯБИНЫ

Алиева М.М.

Азербайджанский государственный экономический университет

В наши дни большое внимание придается добавлению сахаристым кондитерским изделиям, в частности мармеладу, характерной натуральности, связанной с введением в рецептуры

полуфабрикатов фруктового или овощного сырья. Согласно нормативным документам ГОСТ Азербайджанской республики, в составе фруктового (овощного) мармелада массовая доля фруктового (овощного) сырья должна быть не менее 30%, в желеино-фруктовом (желеино-овощном) – не менее 15%. Проблема заключается как в выборе видов и технологических форм сырья, так и в определении его качественной и количественной идентификации в составе готовых изделий.

Кавказская рябина, или *Sorbus caucasica*, – многолетний кустарник семейства розоцветных. В настоящее время произрастания кавказской рябины в плодопитомниках и личных подсобных хозяйствах во многих регионах Азербайджана, в том числе и во всем Кавказе. Немаловажный фактор – сравнительно низкая цена плодов на потребительском рынке и ежегодная хорошая урожайность. Кавказская рябина интересует производителей как сырье для получения пюре, паст, подварок, используемых в технологии мармелада, пастильных изделий, начинок карамели, корпусов фруктово-желейных конфет для формирования цветочных и вкусо-ароматических характеристик изделий и повышения их физиологической ценности. Плоды кавказской рябины содержат макро и микроэлементы, аскорбиновую кислоту, витамины группы В, каротиноиды, пектиновые вещества. Спецификой является выдающаяся кумуляция комплекса полифенольных веществ (витамина Р, рутина) и избирательное поглощение йода. Массовая доля этих компонентов значительно варьирует в зависимости от типа почвы, наличия подкормки, количества осадков и других факторов. Отмечается, что общее содержание полифенольных веществ в плодах кавказской рябины составляет 2500–3500 мг%, йода – 5–8 мг%. Особенностью кавказской рябины является то, что большинство физиологически активных соединений хорошо сохраняется в процессе хранения и переработки. Цель исследований – изучение химического состава, показателей качества пюре кавказской рябины и желеино-фруктового мармелада с добавлением различных дозировок пюре.

Плоды кавказской рябины помологического сорта были собраны на территории Губинского района с разных кустарников в стадии потребительской зрелости для формирования объединенной пробы. Свежие плоды оценивали на предмет соответствия ГОСТ. Пюре готовили традиционным способом. Для максимального сохранения антоцианов и инактивации окислительных ферментов (полифенолоксидазы, аскорбатоксидазы) после инспекции и мойки проводили бланширование плодов глухим паром при температуре 75...80 °С. Плоды протирали на протирочной машине с диаметром отверстий 1,5 мм. Проводили оценку качества пюре кавказской рябины по ГОСТ.

Применялась традиционная технология производства желеино-фруктового формового неглазированного мармелада на агаре. Пюре кавказской рябины одновременно с раствором лимонной кислоты и ароматизатором вводилось в мармеладную массу на стадии темперирования (охлаждения) при температуре 52...57 °С, после чего разливали в специальные формы для студнеобразования. Для исследования динамики показателей качества и содержания антоцианов в мармеладе были изготовлены 2 партии мармелада, содержащие 15 и 20% пюре. Каждую партию мармелада хранили в закрытых непрозрачных коробках в двух режимах: А – при температуре (22±3) °С и Б – при температуре (7±3) °С. Контролем служили образцы мармелада, которые хранились в условиях попадания рассеянного света на изделия.

В работе применяются традиционные методы исследования фруктового сырья и готового мармелада с применением дифференциального спектрофотометра. Сфера действия модифицированного метода была применена для мармелада. Метод основан на специфическом для антоцианов изменении поглощения света в зависимости от рН раствора. Установлена прямая пропорциональность между разностью величин адсорбции, измеренной при длинах волн 510 и 700 нм, растворов величиной рН 1,0 и 4,5 и концентрацией антоцианов.

ЭКСПЕРТИЗА КАЧЕСТВА РЫБНЫХ КОНСЕРВ

Байрамова А.Э.

Азербайджанский государственный экономический университет

Рыбные консервы — это рыбные продукты, после предварительной обработки герметично укупоренные в тару и подвергнутые стерилизации в течение определенного времени. В зависимости от вида перерабатываемого сырья и материалов, способа термической обработки рыбные консервы

классифицируют на следующие группы: из рыбы, из морских беспозвоночных, из морских млекопитающих и из водорослей.

Экспертизу качества рыбных консервов проводят по внешнему виду, внутреннему состоянию банок и органолептическим и физико-химическим показателям содержимого. Содержание поваренной соли в рыбных консервах должно быть (в %): в натуральных, натуральных с добавлением масла, в томатном соусе — 1,2—2,0; в консервах в желе — 1,2—2,5; в консервах из бланшированной и подсушенной рыбы в масле — 1,5—2,2; в консервах из обжаренной и копченой рыбы в масле — 1,3—2,5; в шпротах — 1,0—3,0; в шпротах высшего сорта — 1,3—2,5; в сардинах — 1,3—2,3.

В консервах в томатном соусе учитывают содержание сухих веществ, которое в зависимости от вида рыбы колеблется от 20 до 30%, а также кислотность, которая в консервах из скумбрии, ставриды, сардины должна быть 0,3—0,7% и в консервах из остальных рыб — 0,3—0,6%. Количество рыбы в консервах в томатном соусе должно составлять 70—90%, бланшированной и подсушенной, копченой и обжаренной рыбе в масле — 75%. Соотношение массы рыбы и масла должно быть (в %), не менее: в шпротах — 70 : 30 — 90 : 10, в шпротах и сардинах высшего сорта — 75 : 25 — 90 : 10. Содержание солей олова во всех видах консервов разрешается не более 0,02%, соли свинца не допускаются. Микробиологические показатели в рыбных консервах не должны превышать следующие пределы: МАФАМ — 5×10^4 КОЕ/г для консервов из нерыбных объектов промысла, БГКП (колиформы) — 0,1; консервы из печени рыб должны соответствовать требованиям промышленной стерилизации для консервов группы «А». Дефекты рыбных консервов могут быть следующими.

Разваренность, рыхлость, сухость, жесткость, волокнистость мяса рыбы — результат длительной предварительной тепловой обработки и стерилизации консервов, а также повторного замораживания содержимого.

Бомбаж бывает микробиологический, химический, физический. Микробиологический бомбаж возникает, если при стерилизации микроорганизмы, образующиеся в процессе жизнедеятельности, не подавлены. Химический бомбаж — результат воздействия на жесть кислот консервируемого продукта, вследствие чего выделяется водород, который, накапливаясь в банке, вызывает вздутие донышка и крышки; при этом олово переходит в содержимое банки. Физический (ложный) бомбаж возникает, когда при производстве консервов переполнены банки или объем содержимого банок увеличивается при замораживании.

Потемнение внутренней поверхности банки — фиолетовые и черные пятна, напоминающие «мраморность». Порок появляется в результате взаимодействия сернистых соединений, образующихся при распаде белковых веществ в процессе стерилизации, с металлом банки.

Изменение цвета мяса и соуса, особенно в натуральных консервах, наблюдается при недостаточной стерилизации в результате действия ферментов. Появление этого порока может быть вызвано нарушением технологии обработки томатопродуктов, применением несвежего сырья, замораживанием консервов и накоплением в них солей олова.

Хруст — порок консистенции, который может ощущаться в натуральных консервах из дальневосточных лососей в результате образования кристаллов струвита (комплексной фосфорнокислой соли магния и аммиака). Струвит безвреден, но вызывает неприятное ощущение при разжевывании продукта.

Лопанец, сползание кожи — пороки, характерные для консервов Рыба копченая в масле, Шпроты в масле, Сардины в масле. Пороки возникают в результате нарушения режимов тепловой обработки.

Скисание консервов происходит под действием термофильных бактерий.

ПЕРСПЕКТИВЫ УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВОМ ПРОДУКЦИИ ШВЕЙНОГО ПРОИЗВОДСТВА

Бахышова Р.М.

Азербайджанский государственный экономический университет

Постоянное повышение качества швейных изделий является комплексной задачей, решение которой осуществляется мероприятиями, направленными на техническое перевооружение

предприятий, внедрение комплексно - механизированных поточных линий, планов инженерного обеспечения, на совершенствование технологии, моделирование и конструирование изделий, освоение новых материалов, создание новых видов изделия. Выпуску одежды высокого качества способствует четкий контроль ее качества на всех этапах швейного производства.

Требования к качеству швейных изделий изложены в стандартах и технических условиях, являющихся основными нормативно - техническими документами, согласно которым осуществляется государственный и ведомственный контроль качества продукции. Большое значение для обеспечения качества имеет внедрение современной системы управления качеством продукции и разработка новых стандартов предприятий. Важной задачей контроля качества выполнения технологических операций является наиболее раннее выявление брака и исполнителя, допустившего его. Это позволяет поручить исполнителю своевременно устранить допущенный дефект и в дальнейшем улучшить качество своей работы. Возврат продукции на исправление повышает ее себестоимость. Кроме того, такая организация выявления и исправления брака позволяет значительно сократить количество случаев возврата узлов деталей на переделку из одного участка или секции на другие участки и секции технологической линии, а также сократить затраты труда на исправление брака, выявленного на финишных операциях изготовления изделия.

При организации контроля качества технологических операций и качества полуфабрикатов предусматривается осуществление ряда мероприятий. Самоконтроль качества обязывает каждого исполнителя проверить соответствие выполнения операции техническим условиям. Время на выполнение контроля должно предусматриваться при нормировании трудозатрат.

Межоперационный контроль качества готовых узлов изделия перед подачей их в монтажную секцию поточной линии и контроль изделия перед подачей его в отделочную секцию осуществляют высококвалифицированные исполнители, выполняющие конечные операции по обработке узла или изделия. Мастера и бригадиры обеспечивают контроль качества на вверенных им участках производства. Они следят за соблюдением режимов обработки, правильным использованием и обслуживанием оборудования, а также принимают необходимые меры по срочному устранению отклонений от установленного функционирования технологического процесса и по регулированию количественной загрузки рабочих мест деталями кроя и полуфабрикатам. Выборочный поузловой контроль осуществляется контролерами из отдела технического контроля или отдела управления качеством. Общее количество контролеров ОТК в поточной линии устанавливается согласно «Типовым нормам на разбраковку основных видов готовых швейных изделий», утвержденным управлением легкой промышленности. Численность контролеров зависит от фактического количества случаев возврата на переделку.

В заготовительной секции контролер проверяет качество обработки деталей. В монтажной секции контролер проверяет качество сборки. В заготовительной и монтажной секциях поточной линии по изготовлению брюк два контролера проверяют качество обработки мелких деталей, соединение подкладки с передними половинками, обработку карманов, пояса. После выборочной проверки качества, если обработка деталей, узлов и изделия не имеет дефектов, контролер ставит штамп на свободной ведомости учета переделок, беря на себя ответственность за качество проверенной продукции. В случае обнаружения дефектов производится возврат полуфабриката исполнителю для устранения дефекта. Результаты контроля фиксируются также в сводной карте исполнителей и доводятся до сведения мастера, который обязан установить контроль за исправлением дефекта в случае его наличия и принять меры к недопущению повторных случаев возникновения дефектов. Наилучшим методом бездефектной работы является скорейшее внедрение современной системы управления качеством продукции.

ХАРАКТЕРИСТИКА АССОРТИМЕНТА И ЭКСПЕРТИЗА КАЧЕСТВА ОДНОРАЗОВОЙ ПОСУДЫ

Гадиева Н.А.

Азербайджанский государственный экономический университет

Появилась одноразовая посуда в США, в начале XX века. Сначала стали выпускать бумажные стаканчики, а потом и другую посуду – тарелки, ложки, вилки, ножи. С конца 50-х годов прошлого

века было запущено массовое производство одноразовой посуды, а вместо бумаги всё чаще стали использовать полимерные материалы. В настоящее время многие производители снова склоняются в сторону бумажной посуды, так как она безопаснее и не обладает токсичными свойствами.

В нашей стране первой одноразовой посудой тоже были бумажные стаканчики, однако их внешний вид и качество оставляли желать лучшего: для того, чтобы как-то выпить кофе, приходилось вставлять один стаканчик в другой – иначе можно было обжечься. В последнее время всех стала интересовать именно безопасность одноразовой посуды – точнее, материала, из которого она изготовлена. Мнения об этом бывают прямо противоположными, и потребителям трудно разобраться, как же всё-таки относиться к этому благу цивилизации. Покупая одноразовую посуду, нужно чётко себе представлять, для чего вы будете её использовать. Видов одноразовой посуды сегодня уже немало. Только к кухонной и обеденной посуде и принадлежностям можно отнести тарелки, чашки и стаканы, столовые приборы, канистры и фляги, бутылки для воды, упаковки для хранения продуктов, контейнеры для сладостей и даже одноразовые обёртки, скатерти и салфетки.

Одноразовой посудой хотя бы несколько раз в жизни пользовался каждый человек – конечно, исключая жителей тех регионов планеты, в которые цивилизация пока не дошла – возможно, к счастью. При этом далеко не все люди имеют представление об особенностях того или иного вида посуды. Так, не все знают, что для горячих напитков подходят не любые стаканчики: стаканчики из полистирола для этого не годятся – они не выдерживают высоких температур и выделяют токсины в чай или кофе. Пластмасса – это полимерный материал, а элементы, из которых она создаётся, чаще всего не вступают во взаимодействие с пищей – жирами, щелочами, кислотами, но так бывает не всегда. В процессе полимеризации элементов не все молекулы достигают нужных размеров, и остаются активными – могут попадать из посуды в её содержимое, а потом в организм человека. Если в такую посуду налить горячий чай или положить горячую еду, этот процесс идёт гораздо быстрее.

Многие изделия из пластмассы могут содержать вредные стабилизаторы, соли тяжёлых металлов и другие токсичные вещества, и всё это при нагревании, а тем более повторном использовании может попасть в наш организм. Именно поэтому одноразовую посуду нельзя использовать повторно. Посуда из акрила и стирола стоит недорого и считается небьющейся, но в действительности такой не является – особенно часто ломается стирол. Эту посуду нельзя использовать в микроволновой печи, но её можно мыть в посудомоечной машине или вручную – следовательно, предполагается повторное использование. Полипропилен – тоже недорогой материал, и посуда из него выдерживает температуру до 100°C. Её любят использовать на пикниках и вечеринках, устраиваемых на воздухе; мыть её разрешается в посудомоечной машине, но лучше всё же вручную. Посуду из полипропилена можно использовать в микроволновой печи.

Поликарбонатную посуду тоже можно ставить в микроволновую печь, и свободно мыть – она прочная. Материал дороже, чем предыдущие, и из него делают даже бокалы для спиртных напитков. Наиболее известные производители посуды из поликарбоната – это компании Strahl, Tuffex и американская Tervis Tumbler, гарантирующая качество своей продукции. Их посуда стоит в 5-6 раз дороже, но качество действительно хорошее.

Посуда из полистирола выдерживает разную температуру, и обычно имеет соответствующую маркировку, но чаще всего она предназначена для холодных продуктов.

Вспененный полистирол более устойчив к нагреванию: в посуду из него можно наливать горячее, и она не обжигает руки, так как этот материал плохо проводит тепло. Можно ставить такую посуду в микроволновую печь, мыть в посудомоечной машине и не опасаться деформации.

Особенно хочется отметить посуду из меламина – вещества, из которого в химической промышленности получают разновидность формальдегидной смолы. В этой посуде часто содержится слишком много формальдегида – а он токсичен для человека, причём его количество может быть в десятки раз больше, чем допустимо.

ОСОБЕННОСТИ ТРИКОТАЖНЫХ ИЗДЕЛИЙ

Дашдамирова З.Н.

Азербайджанский государственный экономический университет

Трикотаж представляет собой готовое изделие или вязаную ткань, производство которой ведется из однотипных или различных нитей. Структура трикотажа представляет соединенные между собой петли, две системы нитей – горизонтального утка и вертикальной основы.

Родиной трикотажа является британский остров Джерси, входящий в состав Нормандских островов, лежащих в проливе Ла – Манш. Расположение этой земли поспособствовало распространению на ней таких профессий, как моряк и рыбак, а ее климат отличался сыростью и ветреностью, в связи с чем людям требовалась прочная, теплая и удобная одежда. Таким образом, еще в XIX веке, и появился надежный трикотаж особого плетения, изначально создававшийся исключительно из нитей овечьей шерсти. Производство одежды из трикотажа получило массовость с изобретением вязальной машины. Это значительно ускорило производство трикотажных изделий, а также позволило стать трикотажу более доступным по цене.

Основной особенностью трикотажа на протяжении всего времени его существования состояла в его многообразии. Из трикотажа можно сделать практически все – от теплых зимних вещей до превосходных вечерних нарядов. Производство трикотажного текстиля может вестись из хлопчатобумажных, шерстяных, синтетических и комбинированных волокон. Наиболее востребованной считается производство трикотажного текстиля из хлопка, который обладает всеми преимуществами натуральной основы. Также специалисты рекомендуют выбирать комбинированные варианты, так как синтетические волокна придают изделию лучшие рабочие и эксплуатационные характеристики. Трикотаж имеет дваспособа изготовления: поперечно - вязаное и основовязальное.

При поперечно - вязаном изготовлении трикотажа петли одного ряда образуют последовательное соединение одной, либо нескольких нитей. Трикотаж поперечно – вязаного изготовления эластичен в поперечном направлении, и хорошо сохраняет форму в процессе носки.

Основовязальный трикотаж образуется из одной или всех нитей основы, каждая петля вяжется своей нитью. Основовязанный трикотаж имеет петли с наклоном, не распускается по горизонтали и очень мало распускается по вертикали. Процесс вязания трикотажа осуществляется с помощью игл и механизма подачи нити. Сущность процесса состоит в том, что из поступающей в механизм петлеобразования нити образуется петля путем протаскивания нити через ранее образованную петлю.

Трикотажные полотна в зависимости от вида и назначения подвергаются соответствующей отделке. Отделка преследует цель придать полотну нужную окраску, товарный вид и улучшить его свойства. Все влажно - тепловые обработки трикотажа позволяют выровнять петельную структуру, повысить мягкость и объемность изделий, обеспечить стабильность формы и размеров полотна и выкроенных из него деталей, исключает закручивание краев и перекос деталей, что облегчает пошив одежды из них. Трикотажный текстиль получил широкую популярность за счет своих положительных качеств, таких как: растяжимость, эластичность, простота ухода, безопасность в использовании, приятность на ощупь, воздухопроницаемость. Несмотря на то, что преимущества трикотажного текстиля превышают его минусы, следует указать на некоторые из его негативных свойств: образование пиллинга, распускаемость, растягиваемость, при использовании некачественного сырья.

Трикотажные изделия также требуют особой заботы, их не рекомендуется стирать в стиральной машине. Текстильные изделия не переносят высоких температур и отжиманий, при трении возможно образование катусшек. В связи с этим, изделия из трикотажа стирают в теплой воде вручную, сушат, расстелив на махровом полотенце. Утюжить изделия можно лишь по направлению вязки петель.

Само слово “трикотаж” происходит от французского “tricoter”, что переводится как “вязать”. Благодаря французам этот материал стал модным. В 20-ые годы XX века, Коко Шанель, известный французский модельер, представила миру коллекцию вещей из джерси. С тех пор трикотаж используется для массового производства женской одежды во всем мире. Некоторые сложности возникают при измерениях трикотажных изделий. Поэтому особое внимание следует уделять методам и средствам измерений этой продукции.

ВЛИЯНИЕ НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ НЕФТЕДОБЫЧИ ИЗМЕНЕНИЯ ФОНДА СКВАЖИН

Джанг Шалонг

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

В последнее время в категорию трудноизвлекаемых углеводородов переходит все больше остаточных запасов нефти. Причиной тому является истощение пластов за счет первоочередной выработки высокопродуктивных высокопроницаемых коллекторов. Анализ проведенных исследований показывает, закрытие скважин и их выбытие из процесса эксплуатации, что ведет к нарушению сетки скважин - значительный аспект, влияющий на эффективность выработки.

Ряд промысловых объектов, имеющих длительную историю эксплуатации, насчитывают большое количество ликвидированных и переведенных в разряд нагнетательных скважин. Причем многие из них были закрыты до истощения возможных извлекаемых запасов. Как правило, это происходит по ряду технических причин: вследствие произошедших аварий внутрискважинного оборудования, потери скважиной герметичности и так далее. Однако, с ликвидацией этих скважин из процесса разработки были выведены обширные области и участки пластов выдвигаются из области разработки, хотя имеют значительные запасы углеводородов.

Скважины ликвидируются по следующим причинам:

1. Обводненности продукции до установленного предельно допустимого уровня;
2. Износ скважины, внутрискважинного или устьевого оборудования.
3. Субъективные факторы.

Ряд объектов со значительным сроком эксплуатации содержат большой фонд ликвидированных и переведенных скважин. Причем, основная часть этих скважин выводятся из эксплуатации до отбора ими своих потенциально возможных извлекаемых запасов. Этот процесс происходит по различным сложившимся обстоятельствам: вследствие поломки внутрискважинного оборудования, проявления не герметичности и другим причинам. С потерей данных скважин из процесса разработки были выводятся обширные зоны пластов, характеризующиеся значительными запасами углеводорода.

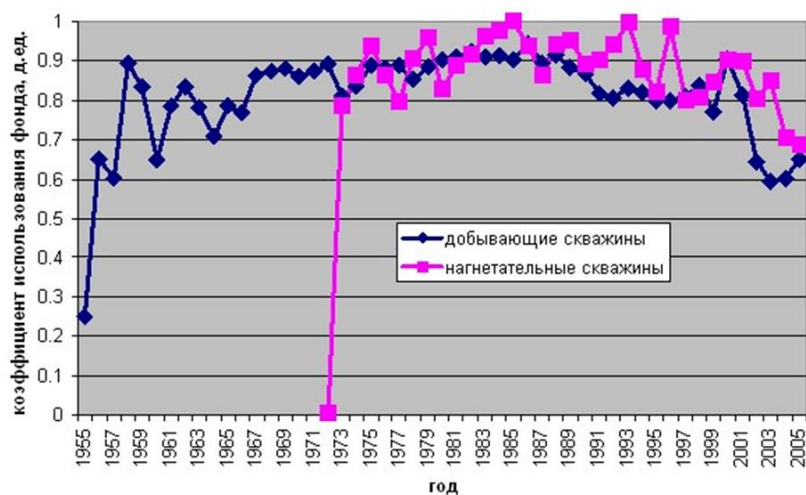

Рис. Динамика коэффициента использования фонда добывающих и нагнетательных скважин

Ряд объектов со значительным сроком эксплуатации содержат большой фонд ликвидированных и переведенных скважин. Причем, основная часть этих скважин выводятся из эксплуатации до отбора ими своих потенциально возможных извлекаемых запасов. Этот процесс происходит по различным сложившимся обстоятельствам: вследствие поломки внутрискважинного оборудования, проявления не герметичности и другим причинам. С потерей данных скважин из процесса разработки были выводятся обширные зоны пластов, характеризующиеся значительными запасами углеводорода.

Приведенные особенности системы разработки требуют прогнозной оценки работоспособности действующего фонда скважин, формирования мероприятий по запуску простаивающих подъемников и тем самым повышению эффективности использования всего эксплуатационного фонда.

РАЗРАБОТКА ЗАЛЕЖЕЙ УГЛЕВОДОРОДОВ, СВОЙСТВА ПЛАСТОВЫХ ФЛЮИДОВ, ПРОНИЦАЕМОСТЬ И НЕТРАДИЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ИЗВЛЕЧЕНИЯ НЕФТЯНЫХ ЗАЛЕЖЕЙ

Зульфугарова Н.Х.

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

При разработке месторождений нефти применяются различные методы в зависимости от глубины и особенностей залегания пластов углеводорода, от стадии разработки скважины, а также от внешних условий. Флюиды, залежи которых могут быть вскрыты в процессе строительства скважин или разрабатываться с использованием эксплуатационных скважин, подразделяются на следующие типы: природные газы; газоконденсаты, нефтегазо-конденсаты; нефть; газированные пластовые воды, минерализованные пластовые воды. Пластовые флюиды могут встречаться как в чистом виде, так в комбинированном, смешанными в различных пропорциях. Тип флюида во многом определяет физико-химические свойства флюида, однако, некоторые из свойств могут иметь одинаковые значения для разных типов флюида (например, плотность, вязкость, ПДК и т.д.). Это происходит потому, что углеводородные флюиды имеют весьма сложный химический состав, нередко в них присутствуют примеси, и в пластовых условиях, при повышенных давлениях и температурах, их свойства могут быть приближены друг к другу.

Различают два вида промыслово-геологических моделей залежей. Это статические и динамические модели. Статическая модель отражает все промыслово-геологические свойства залежи в ее природном виде, не затронутом процессом разработки: геометрию начальных внешних границ залежи; условия залегания пород коллекторов в пределах залежи; границы залежи с разным характером нефтегазоводонасыщенности коллекторов; границы частей залежи с разными емкостно-фильтрационными параметрами пород-коллекторов в пластовых условиях.

Эти направления моделирования, составляющие геометризацию залежей, дополняются данными о свойствах в пластовых условиях нефти, газа, воды, о термобарических условиях залежи, о природном режиме и его потенциальной эффективности при разработке (энергетическая характеристика залежи) и др. Статическая модель постепенно уточняется и детализируется на базе дополнительных данных, получаемых при разведке и разработке залежи.

Динамическая модель характеризует промыслово-геологические особенности залежи в процессе ее разработки. Она составляется на базе статической модели, но отражает изменения, произошедшие в результате отбора определенной части запасов углеводородов, при этом фиксируются: текущие внешние границы залежи; соответственно границы "промытого" водой или другими агентами объема залежи (при системах разработки с искусственным воздействием на пласты); границы участков залежи, не включенных в процесс дренирования; фактическая динамика годовых показателей разработки за истекший период; состояние фонда скважин; текущие термобарические условия во всех частях залежи; изменения коллекторских свойств пород.

Нефть движется по пластам под воздействием силы, которую создают перепады давления, и в самом начале разработки скважины сила давления в пласте всегда выше, чем при длительной разработке. Поэтому на начальной стадии разработки скважины нефть движется под силой естественного давления, со временем от разработчика требуется создавать это давление при помощи специальных мер – например, закачки воды или газа в пласты. В зависимости от методики поддержания необходимого давления в пластах различают 3 класса способов разработки месторождений нефти: первичные, вторичные и третичные. Первичные способы применяются на начальной стадии разработки скважины и используют внутренний потенциал пласта.

Вторичные способы – для создания и поддержания необходимого давления в нефтенесущих пластах в них закачивают газ или воду, создавая искусственный водонапорный или газонапорный

режим притока нефти. Третичные способы используются для увеличения нефтеотдачи за счет закачки в пласты агентов, который имеют повышенный потенциал вытеснения и создают еще более повышенное давление. Эти агенты могут быть газовыми, тепловыми, химическими или иными.

Третичные способы применяются на 3 и 4 стадиях разработки месторождения, когда естественных и искусственно создаваемых водонапорных и газонапорных сил оказывается недостаточно для получения углеводорода из нефтеносного пласта.

КЛАССИФИКАЦИЯ И ХАРАКТЕРИСТИКА КОЖАНОЙ ОБУВИ

Керimli И.Р.

Азербайджанский государственный экономический университет

Кожаная обувь *по назначению* делится на бытовую, производственную, спортивную.

По сложности модели:

- массовая: женская, мужская, детская
- модельная: а) женская, б) мужская
- нарядная: детская

Кроме того, модельная подразделяется по стилям – классический, спортивный, романтический, фольклорный, молодежный.

По сезонности : зимняя, летняя, демисезонная, внесезонная.

По материалу верха: кожа, натуральная кожа, искусственная кожа, синтетическая, текстильные материалы и мех.

По виду подкладки: в сапогах – футор, поднаряд, подшивка; в ботинках, туфлях – цельная (сплошная); в летней обуви – частичная.

По материалу подкладки: кожа, натуральная кожа, искусственная кожа, синтетическая, текстильные материалы и мех (натуральный и искусственный)

По конструкции наружных деталей верха:

- а) форма кроя - обыкновенная, конвертом, с искусственной шнуровкой, «Плётёнка»;
- б) способ крепления на стопе – на шнурке, на пряжках, на кнопках, на застёжке «Велькро»;
- в) сложность кроя -гладкий, с отделкой, фигурный;
- г) отделка - лаковая, фигурная, декоративная строчка, аппликация одноцветная, аппликация многоцветная, тонирование, пряжки, банты, пуговицы, перфорация, кантиком, горячее тиснение, отделка мехом, вышивка и др.

По размерам : метрическая система, штихмассовая система.

- метрическая система – размер обуви соответствует длине стельки в миллиметрах, интервал между смежными номерами составляет 5 мм - для бытовой обуви, 7 мм - для производственной. Эта система более понятна покупателям, сокращение интервала между номерами способствует лучшему подбору обуви. В рознице допускается обозначение размеров в сантиметрах.

- штихмассовая система - размер обуви определяется по длине стельки в условных единицах-штихах (один штих равен 6,67 мм или 2/3 см). Номера обуви в штихах – от 16 по 47 (могут быть больше по заказам). При определении нужного номера к длине следа стопы в сантиметрах необходимо прибавить 1см и полученный результат разделить на 2/3 (представлена в таблице).

По полнотам : узкая, средняя, полная:

- в метрической системе с 1 по 12;
- в штихмассовой системе – с 4 по 14.

Для определения полноты обуви необходимо измерить обхват стопы в пучковой части (обхват по самым широким частям носочной части стопы), затем из четверти обхвата вычитается 0,15 размера и еще 16,5, полученная цифра округляется до целого - это и будет номер полноты.

ПРОВЕДЕНИЕ СЕРТИФИКАЦИОННОГО ИСПЫТАНИЯ ЖЕНСКОЙ ОДЕЖДЫ

Мурадлы И.А.

Азербайджанский государственный экономический университет

В тезисе говорится о проведении сертификационного испытания женской одежды, а также совершенствование этих испытаний, указаны требования, предъявляемые к женской одежде.

Женская одежда — одежда, которую носят лица женского пола (девочки, девушки и женщины). Она имела различный характер в разные исторические периоды и имеет значительное разнообразие видов и функциональных стилей. Одежда служит нескольким целям, и каждый предмет одежды может сочетать в себе функциональность и декоративность, которая в современной культуре зачастую выше у женской одежды, чем у мужской. Одежда может служить и подбираться для 1) защиты ее носителей от неблагоприятных внешних воздействий природного (теплая одежда в холодную погоду, головные уборы от солнца) и техногенного (рабочая, защитная одежда, включая форменное обмундирование и элементы защитного снаряжения силовых структур, где служат и женщины, медицинская одежда) характера; 2) создания деловой (рабочей), домашней или праздничной атмосферы; 3) обозначения рода занятий и занимаемого служебного положения; 4) выражения личных убеждений, в частности, религиозных; 5) украшения фигуры и подчеркивания достоинств телосложения. Разнообразие доступных населению вариантов и стилей одежды связано с развитостью каждой данной культуры и степенью ее свободы и открытости.

Сертификационные испытания нужны для установления соответствия продукции запросам стандартов. Этими испытаниями занимаются испытательные центры, они не должны зависеть от производителя. По итогам испытаний сертифицируемый объект получает сертификат соответствия. В сертификационной документации обозначаются методы испытаний. Обычно испытания по сертификации проводят как самостоятельные испытания, но в некоторых ситуациях могут применять квалифицированные, приемочные и периодические испытания. Сертификационные испытания продукции проводятся только в специальных испытательных лабораториях. Сертификация женской одежды — это процедура, включающая оформление таких документов, как протокол сертификационных испытаний, сертификат соответствия или декларация о соответствии. Почему сертификат или декларация? Дело в том, что вся одежда для взрослых, за исключением бельевых изделий, подлежит декларированию соответствия по техническому регламенту Таможенного Союза "О безопасности продукции легкой промышленности". Сертификация женской одежды осуществляется в форме декларирования и носит обязательный характер. Декларация соответствия — это альтернативный документ, подтверждающий качество продукции со стороны торговой компании или производителя. Процедура оформления этого документа называется декларированием. В результате процедур декларирования или сертификации клиент получает соответственно декларацию или сертификат соответствия на одежду.

Подтверждение безопасности женской одежды осуществляется в зависимости от ее типа (слоя):

- бельевые и купальные изделия - обязательная сертификация;
- платья, кофты, брюки и аналогичные изделия - декларирование соответствия;
- верхняя одежда - декларирование соответствия;
- чулки, носки и колготки - сертификация или декларирование.

При этом большинство вещей для взрослых попадает под декларирование соответствия: на кофты, юбки, платья, брюки, рубашки, футболки, пальто, куртки и прочие нательные и верхние изделия обязательно зарегистрировать декларацию.

При производстве бельевых и купальных изделий, например, бюстгалтеров, ночнушек, трусов, пижам, требуется получать сертификат соответствия. Сертификат соответствия — документ, удостоверяющий соответствие объекта требованиям технических регламентов, документам по стандартизации или условиям договоров.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СЕРТИФИКАЦИОННЫХ ИСПЫТАНИЙ ЖЕНСКОЙ ОДЕЖДЫ

Мурадлы И.А.

Азербайджанский государственный экономический университет

В тезисе говорится о проведении сертификационного испытания женской одежды, а также совершенствование этих испытаний, указаны требования, предъявляемые к женской одежде. Одежда в жизни каждого человека играет очень важную роль. Она давно уже стала неотъемлемым атрибутом любого человека. Одежда несет не только утилитарную функцию защиты от холода и прикрытия отдельных частей тела человека, но является еще и важной составляющей имиджа.

Сертификационные испытания — элемент системы мероприятий, направленных на подтверждение соответствия фактических характеристик изделия требованиям нормативно-технической документации (НТД). Сертификационные испытания, как правило, проводят независимые от производителя испытательные центры, аккредитованные в различных системах сертификации. По результатам испытаний выдается сертификат или знак соответствия изделия требованиям НТД. Сертификация предполагает взаимное признание результатов испытаний поставщиком и потребителем. Сертификационные испытания проводятся в аккредитованных испытательных лабораториях, которые осуществляют отбор образцов сертифицируемой продукции. Процедура сертификационных испытаний занимает около 10 рабочих дней с момента предоставления полного пакета документов и образцов.

Сертификация женской одежды осуществляется в форме декларирования и носит обязательный характер. Декларация может быть оформлена на поставщика или производителя товара. В комплекте с декларацией о соответствии по желанию заявителя может быть оформлен добровольный сертификат соответствия, что может послужить дополнительным преимуществом перед конкурентами. Сертификация женской одежды проводится в строгом соответствии с нормами технического регламента «О безопасности продукции легкой промышленности».

Перечень документов для сертификации одежды

Заявка;

Копии свидетельств;

Реквизиты компании заявителя;

ТУ (технические условия), если продукция производится не по стандарту;

Копия контракта на поставку (только для импортной продукции).

Одежда, подлежащая обязательной сертификации:

Бельевой трикотаж: футболки, майки, топ;

Нижнее белье;

Изделия бельевые купальные;

Чулочно-носочные изделия первого слоя: носки, колготы, чулки.

В результате процедур декларирования или сертификации клиент получает соответственно декларацию или сертификат соответствия на одежду. По усмотрению клиента процедура декларирования может быть заменена на сертификацию, но не наоборот. Оба документа выдаются на основании протокола (или протоколов) об испытаниях.

Декларация соответствия на одежду выдается по аналогичной выдаче сертификата процедуре и оба эти документа имеют равную юридическую силу. Сертификат и декларация соответствия на одежду выдается сроком от одного года до пяти лет, это зависит от выбранной схемы сертификации.

ОСОБЕННОСТИ ЭКСПЛУАТАЦИИ СКВАЖИН С ПЕСЧАНЫМИ ПРОБКАМИ

Су Джуньи

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Неустойчивость коллекторских пород фильтрационному размыву обуславливает разрушение скелета пласта и поступление частиц песка на забой скважины, в результате чего частично или полностью перекрывается фильтр скважины и снижается ее производительность.

Изучение вопроса влияния песчаной пробки на дебит скважины показало, что указанная проблема привлекало внимание многих исследователей. Этому вопросу посвящено достаточно много теоретических и экспериментальных работ. М. Маскетом было оценено влияние проницаемости песчаной пробки на дебит скважины. Обеспечение нормальной эксплуатации пробкообразующих скважин связано с обеспечением скоростей восходящего жидкости, приводящего к псевдосжиженному состоянию пробки. Нефтепромысловая практика показывает, что функционирование скважин с песчаной пробкой носит автоколебательный характер. Для вывода скважины из автоколебательного режима необходимо изменить стационарную характеристику пласта, давление либо на контуре пласта, либо на устье скважины.

ПЕСКОПРОЯВЛЕНИЕ НА СКВАЖИНАХ В ПРОЦЕССЕ НЕФТЕГАЗОДОБЫЧИ

Ю Шангейн

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Пескопроявление является частой проблемой, встречающейся на месторождениях. На нефтяных залежах пескопроявление является причиной, приводящей к значительному количеству подземных и капитальных ремонтов и выходом скважин из эксплуатации. В результате пескопроявлений возникают такие осложнения, как образование песчаных пробок, образование эрозии внутрискважинного и наземного оборудования, что приводит к значительным капиталовложениям. Проблема борьбы с выносом песка при эксплуатации скважин всегда считалась одной из важных проблем в нефтегазодобывающей отрасли. В процессе эксплуатации газонефтяных месторождений, в пластах, которые представлены рыхлыми, слабосцементированными породами, происходит разрушение призабойной зоны пласта и поступление на забой скважины продуктов разрушения, что вызывает значительные осложнения. Устойчивость призабойной зоны скважин тесно связана с геологопетрографической характеристикой разрабатываемых пластов и технологическим режимом добывающих скважин. В условиях аномально низких пластовых давлений, свойственных месторождениям, находящимся на заключительной стадии разработки продукты разрушения скапливаются на забое, что приводит к образованию песчаных пробок, кольматации фильтров, а значит, и к резкому снижению добычи нефти и газа, увеличению трудовых и материальных затрат на проведение ремонтных работ. Относительно причин возникновения пескопроявлений существуют разные точки зрения. Приводятся такие причины и факторы пескопроявлений как: ● слабосцементированный коллектор; ● вязкость пластового флюида; ● депрессия; ● напряжения в призабойной зоне пласта; ● загрязнённость призабойной зоны пласта.

Существующие методы борьбы с пескопроявлением можно подразделить на использование механических средств, создающих сводовый эффект (намывные гравийные фильтры), и средств, укрепляющих породу пласта (закачка химических реагентов и др.).

Более эффективны методы борьбы с пескопроявлениями, в основе которых лежит принцип предотвращения выноса песка в скважину. Наиболее простым решением для данного метода является ограничение отборов жидкости из скважины, позволяющий уменьшить поступление песка в скважину, но при этом резко сокращаются дебиты нефти. К наиболее простым, рациональным и доступным относят механические методы. К ним относят оборудование нефтяных скважин противопесочными фильтрами различной конструкции.

XVIII BÖLMƏ

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ DÖVLƏTİN İQTİSADI SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASI

İQTİSADI İNKİŞAFIN TƏMİN OLUNMASINDA PUL-KREDİT SİYASƏTİ VƏ ONUN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Bəşirli M.Ş.

Lənkəran Dövlət Universiteti

Müasir iqtisadi şəraitdə bütün dünya ölkələrində tətbiq edilən pul-kredit siyasəti üçün vahid model mövcud deyildir. Pul-kredit siyasəti ölkələrin məqsədlərinə, insitisional strukturuna, tarixi inkişaflarına, cəmiyyətin davranışlarına bağlı olaraq dəyişiklik göstərməkdədir. Pul -kredit siyasətini tətbiq edən qurum və şəxslərin qabiliyyət və bacarıqlarına görə də nəticələri fərqli olur. Pul-kredit siyasəti subyektlərinin onun obyektlərinə təsiri xüsusi maliyyə alətlərinin köməyi ilə həyata keçirilir. Pul-kredit siyasəti alətləri dedikdə pul-kredit nizamlasdırıcısı orqanı kimi mərkəzi bankın pul-kredit siyasəti obyektlərinə təsir göstərən vasitə və üsullar başa düşülür. Pul-kredit siyasətini açıqlayarkən Mərkəzi Bank cari ildə həyata keçirilən pul-kredit siyasətinin yekunlarını, habelə qarşıdakı il üçün müəyyən etdiyi pul-kredit siyasətinin məqsəd və vəzifələrini, Mərkəzi Bankdan asılı olan və asılı olmayan amilləri də əks etdirməklə onların həyata keçirilməsi yollarını göstərir.

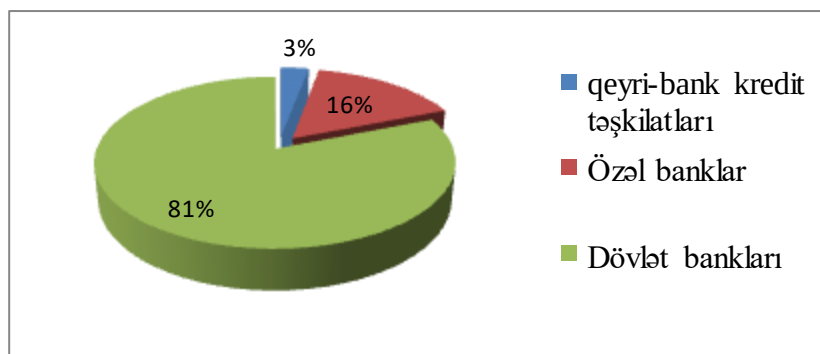
İqtisadiyyata kredit qoyuluşları.

	2013	2014	2015	2016	2017
İqtisadiyyata kredit qoyuluşları	15 423,0	18 542,6	21 730,4	16 444,6	11 757,8
onlardan:					
qısamüddətli	3 335,5	3 931,3	5 297,3	3 478,0	2 101,3
yekuna görə, faizlə	21,6	24,2	24,4	21,1	17,9
uzunmüddətli	12 087,5	14 611,3	16 433,1	12 966,6	9 656,5
yekuna görə, faizlə	78,4	78,8	75,6	78,9	82,1

Cədvəl materiallarından aydın görünür ki, iqtisadiyyata qısamüddətli kredit qoyuluşları 2016-cı ilə qədər sabit artım tempi ilə davam etmişdisə, həmin dövrdən sonrakı illər üzrə uzunmüddətli kredit qoyuluşlarının həcmində ciddi artımlar müşahidə edilmişdir. Bu isə öz növbəsində iqtisadi inkişafın təmin edilməsində daha iri layihələrn həyata keçirilməsini və iqtisadi inkişafın şaxələndirilməsini təsdiq edir.

Pul-kredit siyasətinin məqsədlərinə nail olmaq, dövriyyədəki pul kütləsini lazımi parametrlərdə saxlamaq üçün Mərkəzi Bank məcburi ehtiyat normalarını da çevik tənzimləməlidir. Kredit ekspansiyasını azaltmaq və artırmaq üçün, eyni zamanda bank sisteminin izafi likvidliyinin artırılmasında məcburi ehtiyat normalarının dəyişdirilməsindən geniş istifadə olunur. Məcburi ehtiyat normaları təkcə manatın yox, eləcə də xarici valyuta kütləsinin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Mərkəzi Bank pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsi istiqamətində müəyyən etdiyi hədəf və məqsədə çatmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edir.

Kredit qoyuluşunun kredit təşkilatları üzrə strukturu, %-lə (01.01.2019)

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı. Statistik bülleteni, № 12 (225).

Şəkil materiallarından göründüyü kimi dövlət bankları tərəfindən iqtisadiyyata kredit qoyuluşları 81%, özəl banklar tərəfindən 16%, qeyri-bank kredit təşkilatları tərəfindən yatırımların həcmi cəmi 3% təşkil etmişdir. Buna uyğun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, özəl banklar tərəfindən iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının həcmi artırmaq məqsədilə dövlətin stimullaşdırma tədbirlərinin artırılması daha məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Hazırda ölkədə aparılan iqtisadi islahatların mühüm tərkib hissəsi hesab edilən pul-kredit siyasətinin başlıca elementlərindən biri də nağdsız əməliyyatların genişləndirilməsi təşkil edir. Nağdsız hesablaşmaların həcmi artırılması ölkədə kölgə iqtisadiyyatın inkişafının qarşısını alır, şəffaflığın təmin olunmasına əlverişli şərait yaradır. Nağdsız hesablaşmalar ölkə iqtisadiyyatının inkişaf sürətinin ləngiməsinə təsir edən amilləri neytrallaşdırmaqla sahibkar subyektlərinin şəffaf fəaliyyətinə zəmin yaradır, ölkənin pul-kredit siyasətinin obyektiv qiymətləndirilməsinə təsir edir.

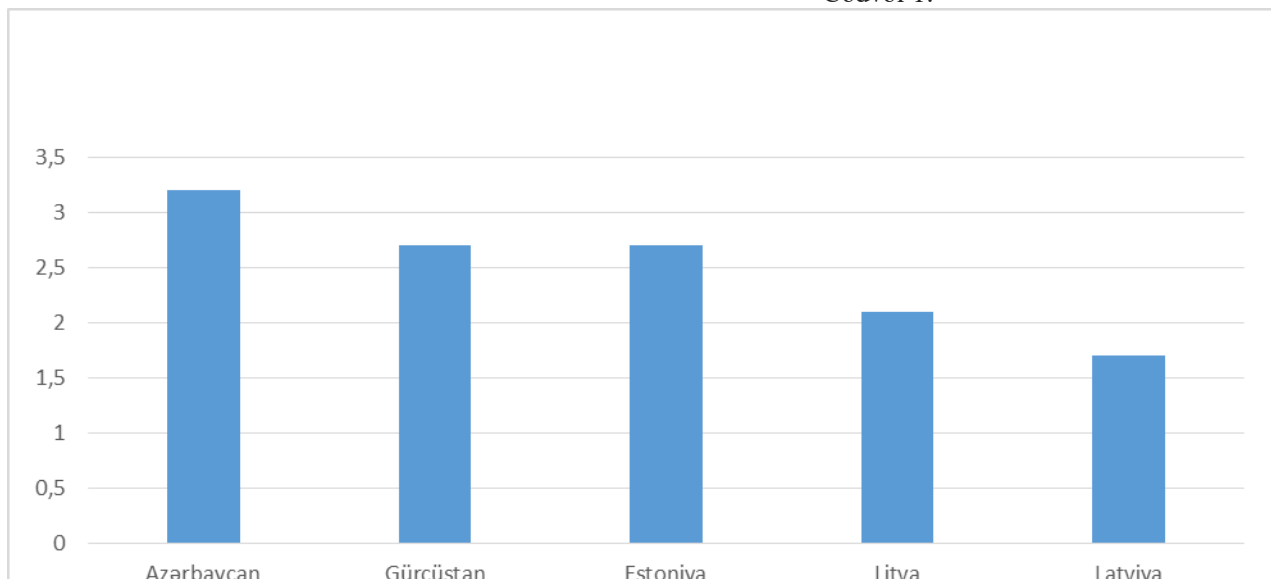
ENERJİ MƏSRƏFLƏRİNƏ NƏZARƏT

Cabbarov F.F.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Azərbaycan ən çox enerji işlədən ölkələrdəndir. Azərbaycanın ÜDM-nin hər dolları üzrə istehlak etdiyi və alıcı qüvvəsi paritetinə uyğunlaşdırılmış enerji Latviya iqtisadiyyatının istehlakından təxminən 2 dəfə, qonşu Gürcüstanın göstəricisindən isə 1.18 dəfə çoxdur.

Cədvəl 1.

Mənbə: Dünya Enerji Statistika, Beynəlxalq Enerji Agentliyi, 2008.

Son beş ildə Azərbaycan iqtisadiyyatında güclü artım baş vermişdir. Bu dövr ərzində ÜDM təxminən 21% artmışdır. 2006-cı ildə Azərbaycanın ÜDM artımı 34.5% təşkil etməklə ölkə ÜDM artımına görə dünyada birinci olmuşdur. Belə iqtisadi artıma səbəb əsasən neft və qaz sektoru olmuşdur. Lakin cari proqnozlara görə yerli neft hasilatının 2011-ci ildə ən yüksək səviyyəsinə çatması və daha sonra azalmaya doğru getməsi planlaşdırılır. Buna görə də qeyri-neft sektorunun inkişafı Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir. İri neft və qaz yataqları Azərbaycanda enerji səmərəliliyi və bərpa olunan enerji layihəsinin inkişafına və təşviqinə mane olur. Lakin Cədvəl 1-də göstəriləndiyi kimi, Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün enerji səmərəliliyinin artırılması çox faydalıdır. Beləliklə, enerji səmərəliliyinə və daha təmiz istehsalat investisiyaların edilməsi iqtisadi artım və ekoloji məsələlərin həlli üçün ən səmərəli yoldur.

Enerji səmərəliliyinin təşviqi üçün ən əsas prinsiplər, məsələn iqtisadi və hüquqi stimullar, icbari sayğaclar, enerji standartları və enerjiyə qənaət tələblərinin prioritetləşdirilməsi 1996-cı ildə qəbul edilən Enerji Ehtiyatlarının İstifadəsi haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununda əks etdirilib.

Əsas göstəricilər aşağıdakılardır: gərginliyin meyli (U , %); gərginliyin dəyişməsinin genişliyi (U_t , %);

gərginliyin rəqsinin “dozası”($\psi, \%$); Gərginliyin əyrisinin qeyrisinusoidallıq əmsalı ($K_{qsU}, \%$); gərginliyin tək (cüt) ardıcılığının n -ci harmoniktəşkiledicisinin əmsalı($KU(n), \%$); Gərginliyin əks ardıcılığının əmsalı ($KU2, \%$); gərginliyin sıfır ardıcılığının əmsalı ($KU0, \%$); Gərginlik uçurumunun davametmə müddəti ($u\tau, s$); gərginliyin impulsu (U_{imp}, V, kV); tezliyin meyli ($\%$). Elektrik enerjisinin keyfiyyət göstəricilərinin əlavə növlərinə aşağıdakılar aiddir: gərginliyin amplitud modulyasiyasının əmsalı (K_{mod}); fazlar arası (xətt) gərginliyin qeyribalans əmsalı ($K_{q/bal.f/a}$); faz gərginliyinin qeyribalans əmsalı ($K_{q/bal.f}$).

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN GƏLİRLƏRİNİN TƏRKİBİ VƏ BÜDCƏ HƏLQƏLƏRİ ARASINDA BÖLGÜSÜ

Əhmədşadə F.K.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Büdcənin gəlirləri - Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi əsasında dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının sərəncamına vergilər, rüsumlar və digər ödənişlər və daxilolmalar şəklində əvəzsiz (geri qaytarılmamaq şərtlə) daxil olan pul vəsaitləridir. Büdcə gəlirlərinin yaranması prosesində, ictimai istehsal prosesində yaranan ÜDM-un bir hissəsinin dövlətin sərəncamına məcburi ödənilməsi baş verir. Bununla dövlətlə vergi ödəyiciləri arasında qarşılıqlı maliyyə münasibətləri yaranır. Büdcənin gəlirləri vergi ödəyicilərinə, vergitutma obyektlərinə, alınması üsullarına, ödənişin müddətinə və digər xüsusiyyətlərinə görə fərqlənilir. Lakin bununla belə onların ümumi cəhəti vardır ki, bu da müxtəlif səviyyəli büdcələrin gəlir hissəsinin təşkil edilməsidir. Həmin gəlirlərin pul formasında və nağdsız qaydada daxil olması bütün büdcə səviyyələri üçün xas olan ümumi cəhətdir.

Büdcə gəlirləri vergili daxilolmalardan və vergi olmayan gəlirlərdən, əsaslı gəlirlərdən və rəsmi qaydada alınan vəsaitlərdən (transfərlərdən) ibarətdir. Vergi gəlirlərinin əsas mənbəyini yenidən bölgü nəticəsində alınan (mənfəət, əmək haqqı, əlavə dəyər, ssuda faizi, renta, dividendlər və s.) yeni yaradılmış dəyər, gəlirlər və yığım təşkil edir. Büdcə qanunvericiliyinə əsasən ölkənin büdcə sisteminə daxil olan bütün büdcə həlqələri müvafiq gəlir mənbəyinə malik olmalıdırlar. Ona görə də ölkə ərazisində qanunvericilik əsasında səfərbərliyə alınan gəlirlər dövlət hakimiyyəti dövlət idarəsi orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının funksiyalarının yerinə yetirilməsini maliyyə vəsaiti ilə təmin etmək üçün müvafiq büdcələr arasında bölüşdürülür. Bütün büdcə həlqələri zəruri gəlir mənbəyi ilə təmin edilməklə hər bir regionun, inzibati-ərazi vahidlərinin sosial-iqtisadi inkişafı üçün lazımi miqdarda maliyyə vəsaiti müəyyən edilir. «Büdcə sistemi haqqında» Qanuna müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisində qanunvericiliklə müəyyən olunmuş tədiyyələr üzrə daxilolmaların dövlət büdcəsi və digər büdcələr arasında bölgüsü ölkənin regionlarının inkişaf proqramları nəzərə alınmaqla hər il üzrə qəbul olunan dövlət büdcəsi haqqında qanunla tənzimlənir.

Gəlirlərin büdcə sisteminin həlqələri arasında bölgüsü demokratik dövlət quruculuğu prinsipləri əsasında yerinə yetirilir. Gəlirlərin büdcə həlqələri arasında bölüşdürülməsi zamanı aşağıdakı prinsiplər əsas götürülür:

- Hər bir büdcə müvafiq ərazinin (rayonun, şəhərin) iqtisadi inkişafına uyğun olaraq artan gəlirlər hesabına təmin edilməlidir. Başqa sözlə, hər bir büdcənin mədaxili müvafiq ərazinin iqtisadi inkişafından asılı olaraq artan gəlirlər hesabına formalaşmalıdır;

- İl ərzində gəlirlə ardıcıl və fasiləsiz daxil olması təmin edilməklə, kassa kəsirinin əmələ gəlməsinin qarşısı alınmalıdır;

- Dövlət büdcəsinin gəlirləri planının yerinə yetirilməsi üçün yerli hakimiyyət orqanlarının məsuliyyəti və maddi marağını artırmaq. Bu prinsipə əməl olunmasını təmin etmək üçün respublikanın dövlət büdcəsi gəlirlərindən Muxtar Respublika büdcəsinə və yerli büdcələrə ayrılmalar verilir;

- Gəlirlər büdcələr arasında bölüşdürülərkən hər bir büdcənin xərcləri səviyyəsində maliyyə vəsaiti ilə təmin edilməsi və büdcələrin balanslaşdırılması (tarazlaşdırılması) təmin edilməlidir.

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ XARİCİ - İQTİSADİ SİYASƏTİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Əliyeva Z.S.

Bakı Biznes Universiteti

Ən geniş kateqoriyanın effektivliyini müəyyən etmək üçün nəzəri yanaşmalarla əlaqədar olaraq, ictimai səmərəlilik. Ölkənin iqtisadi kompleksinin iqtisadi səmərəliliyi, sosial istehsalın səmərəliliyi, müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyi onun tərkib hissəsidir. İqtisadi səmərəlilik müxtəlif aspektlərdə nəzərdən keçirilə bilər:

- istehsal prosesinin elementlərinə (istehsalın, dövriyyənin, istehlakın səmərəliliyi) uyğun olaraq;
- istehsal prosesinin faktorlarına əsasən (əsas vəsaitlərin istifadəsinin səmərəliliyi, dövriyyə kapitalı, işçi qüvvəsi və s.);

- xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyi sosial effektivliyin tərkib hissəsi hesab olunur.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin effektivliyi müəyyən bir ölkənin xarici tərəfdaşlarla müxtəlif iqtisadi əlaqələr formaları kimi üç sahə üzrə qiymətləndirilir:

- a) dövlət səviyyəsində, xüsusi bir regionda, xüsusi bir şirkətdə, onun şöbələrində nəzarət səviyyəsi ;
- b) xarici ticarət, elmi-texniki əməkdaşlıq, pul, maliyyə, investisiya fəaliyyəti, birgə müəssisələr və s.
- c) vaxt intervalı üçün - qısa, orta və uzun müddətli.

Bu qurğulara əsasən, xarici iqtisadi fəaliyyətin son nəticəsi təhlilin aşağıdakı aspektləri ilə müəyyən edilir:

1. xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsində siyasi, hüquqi, təşkilati şərtlərin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutan institusional təhlil;

2. mövcud bazar vəziyyəti qiymətləndirilməsini əhatə edən kommersiya analizi (bazar analizi) (xüsusilə tələb və qiymətlər) və bazar şərtlərində mümkün dəyişiklikləri qiymətləndirmək;

3. müəyyən bir xarici iqtisadi əməliyyatın həyata keçirilməsinə və ya bir layihənin həyata keçirilməsinə və texniki yardımın mükəmməlliyini müəyyən etməyə imkan verən bir sıra üsulların öyrənilməsinə nəzərdə tutan texniki analiz;

4. sahibinin mənafeyinə əsasən xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin əsaslandırılması məqsədi ilə həyata keçirilən maliyyə təhlili;

5. xarici iqtisadi fəaliyyətin müəyyən növlərini göndərmə halında ümumi iqtisadi fəaliyyətin, dövlətin və cəmiyyətin subyekti olan faydaları müəyyənləşdirmək üçün xərclərin və faydaların müqayisəsi nəticəsində yaranan iqtisadi təhlil;

6. bu təhlillərin məqsədləri həmçinin fəaliyyətlə əlaqəli olan risklərin müəyyənləşdirilməsini də əhatə edir;

7. xarici iqtisadi fəaliyyətin sosial təsirlərinin qiymətləndirilməsini əhatə edən sosial analiz;

8. ekoloji təhlilləri nəticəsində müəyyən xarici əməliyyatlar və layihələrin ətraf mühitə və hökumət siyasətinə təsiri haqqında bir nəticə verildi.

Ölkəmizin xarici iqtisadi fəaliyyətinin iqtisadi effektivliyinə bizim dövrümüzdə beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində birbaşa deyil, onların birləşməsi əldə edilir. Milli səviyyədə qiymətləndirmə xarici ticarət təsirinə, texnoloji təsirlərə, ixtisaslaşma və əməkdaşlığın təsirinə, resursların çatışmazlığının aradan qaldırılmasına, qənaətlə gələcək üçün resurslar, beynəlxalq səviyyədə ölkənin imicini yaxşılaşdırmaqdır.

Makroiqtisadi səviyyədə xarici iqtisadi fəaliyyətin sosial və iqtisadi səmərəliliyi ilə müəyyən edilir. Sosial səmərəlilik xarici ticarət əməliyyatlarının əhalinin həyat səviyyəsinə təsiri, istehlakçıların tələbatını ödəmək, malların və xidmətlərin bazar strukturunun təkmilləşdirilməsidir. İqtisadi səmərəlilik milli iqtisadiyyatın tələbatının xaricdə malların alınması ilə təmin olunduğundan, xarici valyutada idxal üçün lazım olan mənfəət isə yerli istehsalçıların mallarının ixracından təmin olunur.

Makro səviyyədə xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyi meyarı yerli ixracın payını artıraraq dövlətin milli gəlirinin artmasıdır.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün iki göstərici qrupu var:

- 1) göstəriciləri ümumiləşdirmək;
- 2) fərdi fəaliyyət göstəriciləri.

Ümumi tədbirlər milli iqtisadiyyatın açıqlığını, xarici ticarət fəaliyyətinin miqyasını, inkişafını və balansını müvəqqəti perspektivdə müəyyən etməyə imkan verir.

Fərdi fəaliyyət sahələrinin icrası, biznesin ümumi və fərdi elementlərinin müəyyən bir dövrdə rentabelliğini qoruyur. Bu göstəricilər bütövlükdə və regionun və xüsusilə müəssisələrin səviyyəsində ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün istifadə edilə bilər.

Xarici ticarətin dövlət səviyyəsində effektivliyinin qiymətləndirilməsi mütləq və nisbi göstəricilərlə həyata keçirilir. Bir ölkənin xarici ticarətini xarakterizə edən əsas mütləq göstəricilər aşağıdakılardır: ixrac, idxal, xarici ticarət dövriyyəsi (ümumi ixrac və idxal miqdarı), xarici ticarət balansı (ixrac dəyəri minus dəyərinin idxalı). Əsas nisbi göstəriciləri, əsasən ixrac kvotasını, idxal kvotasını və xarici ticarət dövriyyəsinin nisbətini müəyyən etməyə xidmət edir.

İxracatın kvotası: - ixrac dəyərinin nisbəti indiki daxili məhsul.

İndeks göstəricilərinin üsulu ilə inkişaf etmiş Analytics üçün, yəni:

a) xarici ticarət dövriyyəsinin indeksləri / TT0

b) indeks İDM / GSƏ.

Bu hərəkətin nəticəsi LRA / GSYH nisbət indekslərindən hesablanır.

Xarici iqtisadi amillərin milli iqtisadiyyatda rolunu əks etdirən ümumi göstəricilərə görə, adambaşına düşən xarici ticarət dövriyyəsinin göstəricisi də ola bilər. Ölkənin iqtisadiyyatı üçün ixrac və idxalın əhəmiyyətini və ölkənin beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün xarici ticarətin tərkibinin gələcək təhlili aparılır. Ölkəmizin ərazisindən keçən beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri nəqliyyat sisteminin inkişafının əsas prioritetlərindən olmaqla yanaşı, ölkənin iqtisadi qüdrətinin artırılmasına yönəldilmiş müstəqil sahəyə çevrilməlidir. Azərbaycan Respublikasının ərazisindən keçən beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin formalaşması məqsədilə yüklərin və sərnişinlərin ölkə ərazisində maneəsiz hərəkətinin təmin edilməsi üçün Avropa-Asiya nəqliyyat sistemlərinin integrasiyası məqsədilə nəqliyyat infrastrukturunun razılaşdırılmış şəkildə inkişaf etdirilməsi, nəqliyyat proseslərinin optimallaşdırılması, daxili daşımalarda milli nəqliyyat şəbəkəsinin yüklənmə dərəcəsinin artırılması və mövcud ehtiyatlardan daha səmərəli istifadə edilməsi hesabına yük və sərnişin daşımaları tariflərinin aşağı salınması üçün şəraitin yaradılması, intermodal nəqliyyat xəttində ayrı-ayrı nəqliyyat növləri arasında qarşılıqlı əlaqənin səmərələşdirilməsi, beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri üzrə investisiya layihələrinə investorların cəlb edilməsi üçün münbit şəraitin yaradılması, beynəlxalq turizmin inkişafına yardım edilməsi çox zəruridir. Bir sıra regionlarda, eləcə də Bakı şəhərində yüklərin ahəngdar daşınması və vaxtlı-vaxtında təyinatı üzrə çatdırılması məqsədilə nəqliyyat logistika məntəqələrinin yaradılması, sərnişinlərə keyfiyyətli xidmətlərin göstərilməsi üçün yeni avtovağzalların tikintisi nəzərdə tutulur. Bakı şəhərində hərəkət trafikinin asanlaşdırılması, tıxacların aradan qaldırılması, parking probleminin həll edilməsi və paytaxtda ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədilə yeni avtomobil yollarının və çoxsəviyyəli yol ötürücülərinin inşası, yeraltı və yerüstü avtomobil dayanacaqlarının tikintisi. Şəhərkənarı yük və loqistika terminallarının yaradılması üzrə çoxsaylı layihələr realizə ediləcəkdir.

MÜASİR DÜNYADA ÖLKƏLƏRİN REGIONAL İDARƏETMƏSİNİN VƏ SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASI

Əsgərov A.T.

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Region vahidliyi olan və ona daxil olan elementlərin sıx bağlılığı ilə müəyyən bir ərazi kimi başa düşülür. Hansısa ölkənin və ya dünyanın müəyyən hissəsi kimi də başa düşülür. Regional iqtisadiyyatın formalaşması prosesində ərazi müxtəlif funksiyalar yerinə yetirir və onun hər bir funksiyası istehsalın ərazi idarəolunması sisteminin yaranmasına müxtəlif formalarda təsir edir. İctimai münasibətlərin inkişafında həlledici rol məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin inkişaf səviyyəsi, cəmiyyətin sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyat şəraitinin yetkinlik səviyyəsi oynayır, region və ərazi isə son nəticədə bazis və üstqurumun təbii əsası kimi əhəmiyyət kəsb edir.

Hər bir ölkənin iqtisadi inkişafı ərazisinin böyüklüyünə, ictimai əmək bölgüsündəki roluna və idarə olunması xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Bu fərqliliklər müxtəlif ərazi-istehsal vahidlərinə-sənaye məntəqələrinə, sənaye mərkəzlərinə, sənaye qovşaqlarına, ərazi istehsal komplekslərinə, aqrar-sənaye komplekslərinə, iqtisadi rayonlara və.s bölünür. Ərazi istehsal vahidlərinin yaranması və regionun inkişafı onların əhatə etdiyi ərazinin təbii sərvətlərinin, orada yaşayan insanların bilik-bacarığının, torpaq-bitki

örtüyünün, heyvanat aləmi və maliyyə imkanlarının müxtəlif təsərrüfat fəaliyyəti prosesinə cəlb edilməsi gedişini əks etdirən uzun müddətli obyektiv tarixi bir prosesdir.

Bildiyimiz kimi maddi nemətlərin istehsalı onun yerləşəcəyi rayonun və müəssisələrin təşkili yerinin seçilməsindən başlanır. Müəssisənin yerləşməsi və təsərrüfat fəaliyyəti üçün, ərazini seçərkən ölçü vahidlərini və prinsipləri əldə rəhbər tutmaq lazımdır. Bu prinsiplərə əsasən ərazinin hansı təbii sərvətlərindən, hansı təsərrüfat şəraitindən birinci növbədə istifadə insana daha çox fayda gətirə bilər və bu ərazidə istehsalın hansı növlərini təşkil etmək və onları necə əlaqələndirmək, məhsulu necə və harada istehlak etmək kimi göstərə bilərik. Demokratik cəmiyyətdə ərazi əmək bölgüsünün prinsipləri xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu cəmiyyətdə istehsalın yerləşməsi ölkə miqyasında planlı surətdə tənzim olunur. Nəticədə demokratik cəmiyyətdə əmək bölgüsü bütövlükdə xalq təsərrüfatının ölkə miqyasında səmərəli ərazi təşkili mənafeyinə uyğun gəlir. Bu prosesin həyata keçirilməsi və idarə olunması isə əsasən regionlar və istehsal sahələri miqyasında həyata keçirilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin yerləşdirilməsi zamanı, adətən aşağıdakı prinsipləri əldə rəhbər tuturlar; nəqliyyat xərcləri, iş qüvvəsinin dəyəri (əmək haqqı), xammal və materialla təminat imkanları, müxtəlif qrup sənaye, nəqliyyat, ticarət və bank kapitalları arasında gözlənilən rəqabət, nəqliyyat tariflərində əmələ gələ bilən dəyişikliklər, istehlak bazarına yaxınlıq, torpağın neçəyə əldə olunması imkanı və şəhərlərə, xüsusilə böyük şəhərlərə yaxınlığın başqa üstünlükləri vardır. Lakin bu və ya digər müəssisələrin yerləşməsi zamanı, həmin amillərin hamısının rolu həmişə heç də eyni səviyyədə nəzərə alınmır, həmin amillərin özü də istehsalın yerləşməsi üçün nisbi təsir qüvvəsinə malikdir və məhsuldar qüvvələrin inkişafı gedində onların rolu dəyişir.

Bütün inkişaf etmiş cəmiyyətlərin formalaşmasına nəzər yetirsək, adətən müxtəlif regionların iqtisadiyyatı bir neçə növ məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşır və bütün ölkənin, onun nisbətən iri ərazi hissələrinin tələbatının öyrənilməsinə tabe edilir. Eyni zamanda, regionların iqtisadiyyatının ixtisaslaşmasının dərinləşməsi, ixtisaslaşmış məhsul növləri istehsalının artması regionların və ölkələrin iqtisadiyyatının başqa region və ölkələrin iqtisadiyyatı ilə inteqrasiyasının obyektiv əsası olur və onlar arasında iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsinə doğru aparır. Belə regionlar arası inteqrasiyanın inkişafı beynəlxalq nailiyyətdir və həm milli dövlətin, həm də dövlətlər sisteminin sosial-iqtisadi inkişafına xidmət edir. Bu təsir sahəsi yeni cəmiyyət quruculuğunun ilk illərində xüsusilə aydın hiss olunur. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı və ərazi təşkilində baş verən irəliləyişlər, yeni istehsal sahələrinin, şəhərlərin və kəndlərin yaranması regionlarda yeni istehsal münasibətlərinin qələbəsinə asanlaşdırır, əhalinin yeni cəmiyyətin mütləq qüvvəsinə inamını artırır və yeni vəzifələrin yerinə yetirilməsinə səfərbər edir, bölgələrdə sosial problemlərin, o cümlədən işsizlik probleminin həllinə köməklik göstərir. Bununla bərabər, yeni yaranan istehsal münasibətləri özü də ərazi əmək bölgüsünün inkişafına təsir və ya əks- təsir göstərir, onu sürətləndirir və ya ləngidir. Hər bir ölkənin sərhədləri daxilində özünəməxsus sosial-iqtisadi və istehsal kompleksi olan regional sosial-iqtisadi təşkilatlar sistemi formalaşır. Onların hər biri özünün yerli hakimiyyət və idarəetmə orqanları sisteminə və dövlət quruluşu prinsiplərinə malik olmaqla ölkənin ictimai istehsal və iqtisadi sisteminə daxil olur.

Demokratik cəmiyyətlərdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi və idarə edilməsi həm sahə, həm də region səviyyəsində, yəni ölkə, vilayət, şəhər və müxtəlif növ rayonlar miqyasında həyata keçirilir. Regional iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsini zəruri edən səbəblər çoxdur. Bu səbəblər, başlıca olaraq bazar münasibətlərinə keçidin öz təbiətindən irəli gəlir və bütün ölkələr üçün bu və ya digər dərəcədə ümumi xarakter daşıyır. Eyni zamanda, regional iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi hər bir ölkənin öz konkret coğrafi şəraitindən, iqtisadiyyatın ölkə daxilində inkişafı və yerləşməsi vəziyyətindən irəli gəlir.

Yüksək mənfəət götürmək məqsədindən irəli gələn və dövlət mənafeyinə uyğun gəlməyən meyllər, nəticələr bütünlükdə iqtisadiyyata, ayrı-ayrı təsərrüfat sahələri və ayrı-ayrı regionların iqtisadi və sosial inkişafına mənfi təsir edir. Başqa sözlə hər bir demokratik dövlət çalışır ki, dünya ölkələri arasında öz iqtisadi mövqeyini və nüfuzunu qoruyub saxlasın və inkişaf etdirdirsin, iqtisadiyyatın inkişafı sabit xarakter daşıсын, xarici bazara daha çox, yüksək keyfiyyətli və rəqabət qabiliyyətli məhsul çıxarsın, daxili bazarını genişləndirsin, özünün ərzaq və iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etsin. Bunlar demokratik dövlətin müstəqilliyinin və iqtisadi inkişafının əsas şərtləridir.

SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFDA DÖVLƏT PROQRAMLARININ TƏTBİQİ

Həsənli Ş.Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Sosial-iqtisadi inkişaf anlayışı uzunmüddətli dövrdə cəmiyyətin sosial və iqtisadi ehtiyaclarının ödənilməsi hesabına yaşayış standartlarının yüksəldilməsidir. Bu standartların yüksəldilməsi eyni zamanda yerli iqtisadiyyatın inkişafı ilə müşayiət olunmalıdır. İqtisadiyyatın inkişafı və təkmilləşməsi prosesi sürətləndikcə sosial-iqtisadi proseslərdə iştirak edən və qarşılıqlı əlaqədə olan subyektlərin sayı da artır.

Qlobal iqtisadi böhranın baş verməsi iqtisadi nəzəriyyə və təcrübədə ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. Belə ki, 30-cu illərdə baş vermiş bu dərin iqtisadi böhran həmin dövrə kimi mövcud olan klassik iqtisadi düşüncənin dərinə sarsılmasına yol açdı. Klassik iqtisadçıların “bazarın tənzimlənməsinə ehtiyac yoxdur, o özünü tənzimləməyi bacarır” fikri təkzib olunmuşdu. Bu dövrdən klassik iqtisadçıların təlimlərinin zəif cəhətləri üzə çıxdı. Və artıq hamıya aydın oldu ki, dövlətin iqtisadi proseslərdə rolu dəyişməlidir. Belə nəticəyə gəldi ki, tənzimləmədə bazarın “görünməyən əli” ilə dövlətin görünən əli tamamlanmalıdır. İqtisadiyyatda dövlətin tənzimləyici dəstəyinə ehtiyacı inkaredilməz zərurətə çevrildi. Bu dövrdə ingilis iqtisadçısı olan Con Maynard Keynsin irəli sürdüyü yeni nəzəriyyə nəticəsində ABŞ və İngiltərə başda olmaqla bir çox dövlətlər bu böhrandan çıxmağı bacardı. Keyns iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin vacib olduğunu qeyd edirdi. Dövlətin iqtisadi proseslərə müdaxiləsinin zəruriliyini hesab edən iqtisadçılardan biridə məşhur Amerika iqtisadçısı olan Pol Samuelson olmuşdur. O, bazar və dövlət kimi tərəflərdən hər hansı biri olmadan iqtisadiyyatın idarə edilməsini bir əllə əl çalmaq cəhdi kimi qiymətləndirirdi.

Keynsçilik nəzəriyyəsinin əsası hesab olunan “Məşğulluq, faiz və pulun ümumi nəzəriyyəsi” əsərində adları sadalanan 3 alət vasitəsilə dövlətin iqtisadi proseslərə müdaxiləsinin vacibliyi qeyd olunsa da, onun davamçıları tərəfindən bu alətlər sırası genişləndirilmiş, müxtəlif alətlər, metodlar və formalar təklif olunmuşdur. Burada əsasən birbaşa və dolaylı metodları fərqləndirmək lazımdır. Birbaşa və dolaylı tənzimləmə metodları aşağıdakı kimi xarakterizə oluna bilər:

- Birbaşa tənzimləmə metodları – bunlar inzibati amirlik qaydasında tənzimləmə metodudur.
- Dolaylı metodlar – bunlar iqtisadi tənzimləmə metodları olmaqla vəhdət halında tətbiq edilir.

Dövlət iqtisadiyyata birbaşa metodlar vasitəsilə təsir göstərir. Bu zaman qəti tədbirlər görülərək qısa bir müddətdə iqtisadiyyatda mövcud olan problemləri aradan qaldırır. Dövlətin gerçəkləşdirdiyi idarəetmə vasitələri çox vaxt birbaşa tənzimləmə aləti kimi çıxış edir. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı olaraq dövlət gələcəkdə sosial iqtisadi inkişafın vəziyyətini əks etdirən proqnozlar işləyib hazırlayır. Onların çoxlu variantlarda hazırlanmasının müsbət cəhəti ondan ibarətdir ki, müəyyən bir vəziyyətdə optimal hesab olunan variant seçilsin.

Dövlət proqramları son nəticəni əldə etmək üçün ehtiyatların cəmlənməsinə imkan verir. Bu zaman dövlət vacib problemləri müəyyənləşdirərək proqramlar vasitəsilə müəyyən bir müddət ərzində onların aradan qaldırılmasına nail olur. Dövlət planlar vasitəsilə həyata keçirilən tədbirləri təyin etməklə iqtisadiyyata məqsədyönlü təsir göstərir. Bu zaman dövlət tərəfindən qəbul olunan planlar iqtisadi və sosial fəaliyyətin müəyyən sahələrini əhatə edə bilər. Planlar vasitəsilə dövlət proporsional inkişafa nail olur.

Proqramlar büdcə siyasətinin həyata keçirilməsində əsas rol oynayaraq iqtisadiyyatda mövcud olan sosial-iqtisadi məqsədləri müəyyən etmək və bu məqsədlərə nail olmaq üçün tədbirlərin işlənilib hazırlanmasını təşkil edir. Proqramları işləyib hazırlayarkən aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmalıdır:

- 1) Məqsədyönlülük – yəni əvvəlcədən, kəmiyyət etibarilə müəyyənləşdirilən məqsədlərə nail olmaq üçün tədbirləri təyin etmək.
- 2) Sistemlilik – göstərilən məqsədlərə nail olmaq üçün qarşılıqlı əlaqəsi olan tədbirləri (texnoloji, iqtisadi, təşkilati, inzibati, qanunverici və s.) sistem şəklində ölkənin iqtisadiyyatı ilə əlaqələndirmək.
- 3) Resurs təminatı (ehtiyatlarla təmin olunma) – hər bir proqramı işləyib hazırlayarkən onu maliyyə, əmək ehtiyatları və maddi ehtiyatlarla təminini həyata keçirmək vacibdir.
- 4) Prioritetlik – proqramları işləyib hazırlayarkən qarşıya qoyulan məqsədin və həll edilən problemin nə dərəcədə ölkə həmiyyətli və vacib olması təyin edilir. İlk növbədə, ən vacibləri reallaşdırılır.

Proqramlar səviyyəsindən asılı olaraq sosial-iqtisadi problemlərin həlli vəzifəsini yerinə yetirir. Sosial-iqtisadi inkişafın proqramlaşdırılması üçün aşağıdakıları fərqləndirirlər: dövlət səviyyəli proqramlar, regional səviyyəli proqramlar, sahə səviyyəli proqramlar və məqsədli proqramlar.

Sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi ümumi xarakter daşıdığı üçün dövlətlərin bu sahədə apardığı siyasət bir neçə sahəni əhatə etməlidir. Hazırlanan proqramlar özlüyündə sahəvi proqramları birləşdirməlidir.

Bu proqramlarda dəqiq məqsədlər müəyyən edilməli və bu məqsədlərə çatmaq üçün hansı işlərin görülməli olduğu konkret olaraq qeyd olunmalıdır. Yalnız bu yolla dövlət proqnozlaşdırdığı sosial-iqtisadi inkişafa nail ola bilər.

AZƏRBAYCANDA PUL BAZARI VƏ PUL KÜTLƏSİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ

Həsənov M.H.

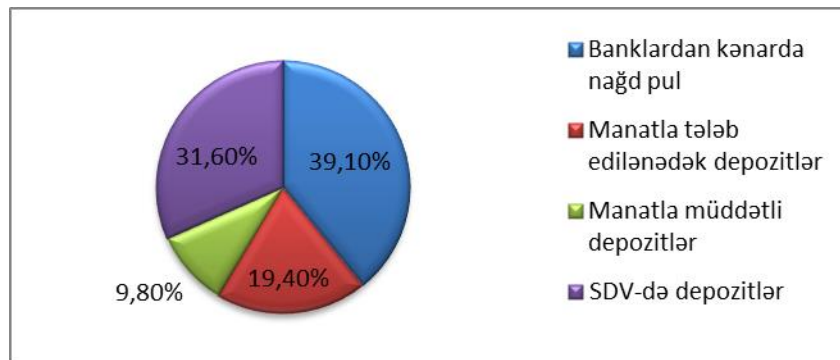
Lənkəran Dövlət Universitet

Azərbaycan Respublikasında pul kütləsi və pul bazarının tənzimlənməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla ölkədə maliyyə institutlarının yaradılması ilə şərtlənir və bu missiya Mərkəzi Bank tərəfindən yerinə yetirilir. Məlumdur ki, pula tələb və pul təklifinin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində pulun miqdarının kəmiyyəti və faiz dərəcəsi müəyyənəlməlidir. Pul bazarı öz növbəsində uçot, banklararası və valyuta bazarlarına bölünür. Pul bazarının iştirakçıları timsalında, bir tərəfdən, pulu verən şəxslər (kreditorlar), digər tərəfdən isə, müəyyən şərtlər əsasında pulu borca götürən (borcalanlar) çıxış edirlər. Bazarın iştirakçılarının kateqoriyalarından biri maliyyə vasitəçiləridir. Pul vəsaitlərinin verilməsi maliyyə vasitəçilərsiz də ola bilər. Pul bazarı məfumu altında qısamüddətli (bir ilə qədər) kredit əməliyyatları bazarı başa düşülür.

Pul bazarı iştirakçılarının maraqları həmin bazarın müxtəlif maliyyə alətləri ilə aparılan əməliyyatlardan gəlir əldə etməkdən ibarətdir. Kreditorlar gəliri faiz şəklində müəyyən məbləğdə götürürlər, borcalanlar isə gəliri borca götürülən pul vəsaitlərinin istifadəsindən əldə edilən əlavə mənfəət kimi alırlar.

Pul kütləsi təsərrüfatda nağd və nağdsız formalarda olan əmtəə və xidmətlərin dövriyyəsinə təmin edən pul vasitələrinin cəmidir. Pul kütləsinə təsir edən amillər tədaviyədəki pulun miqdarı və onun tədaviyə sürəti ilə ölçülür. Həmçinin, tədaviyədəki pulun miqdarı dövlətin Maliyyə orqanları və Mərkəzi Bankı tərəfindən müəyyənəldirilir. Beləliklə dövriyyədəki pulun sürəti ödəmə sistemi, faiz dərəcələri və elektron-texnoloji inkişafa görə müəyyən edilir. Dövlət tədaviyədəki pul kütləsinin həcmi və dövretmə sürətini müəyyənəldirməklə ölkənin maliyyə sabilliyinin qorunmasını təmin edir. Aşağıdakı şəkil materialından görüldüyü kimi geniş mənada banklardan kənarda mövcud olan nağd pul (M0) kütləsi ümumi pul kütləsinin 39,1 %-ni təşkil edir. Manatla tələb edilənədək depozitlərin həcmi 19,4 %, manatla müddətli depozitlərin həcmi 9,8 %, SDV-də depozitlərin həcmi isə 31,6 % təşkil etmişdir. Banklardan kənarda mövcud olan nağd pul kütləsinin həcmi və SDV-də depozitlərin həcmi artması dövlətin maliyyə orqanlarının və Mərkəzi Bankının inamlı və təminatlı pul-kredit siyasətinin aparılması ilə bilavasitə bağlıdır.

Geniş mənada pul kütləsinin (M3) tərkibi, mln. manat (01.01.2019)

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı

M3-ə daxil edildiyi şəkildə dövriyyədə olan pul nişanları kimi o deməkdir ki, o yalnız mikro-maliyyələşdirmə sektorundan kənarda dövriyyədə olan əskinas və qəpiklərə aiddir (yəni mikro-maliyyələşdirmə sektorundan çıxılmaqla qalan pul nişanları).

Pulun tədaviyə sürətinə müxtəlif amillər – iqtisadi və qeyri-iqtisadi amillər təsir göstərir. İqtisadi amil kimi milli iqtisadiyyatın inkişaf tempi, ölkədəki inflyasiyanın səviyyəsi və digər amillər əsas götürülür. Sözsüz ki, Azərbaycanda mövcud iqtisadi inkişafın artım tempi və inflyasiya səviyyəsi tədaviyədəki pulun həm sürətini, həm də kütləsini artırmağa zəruri imkan yaradır. Eyni zamanda qeyd edilən amillərlə yanaşı ölkədə inflyasiya gözləmələri də diqqətdən kənarda qalmamalıdır.

Adətən iqtisadi böhranlar baş verdikdə əmtəə tədavülünü tənzimləmək üçün zəruri olan pulun miqdarını hesablayırlar. Burada satılmış əmtəənin miqdarı, onun qiyməti, kreditlərin qarşılıqlı ödənişləri və.s. nəzərə alınır.

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ BAZARLARININ İNKİŞAFINA TƏKAN VERƏ BİLƏCƏK TƏDBİRLƏR

Xanlayev S.N.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Milli müəssisələrin uzunmüddətli investisiya resurslarının əsas mənbəyi kimi fond bazarının imkanlarına getdikcə daha çox maraq göstərmə istiqaməti xüsusi diqqət mərkəzində saxlanmalı və bu əlaqənin davamlılığı üçün münbit şərait yaradılmalıdır. Fond bazarının həm də real sektor üçün investisiyaların cəlb olunmasının səmərəli mexanizmi kimi çıxış etməsi əsas götürülüb, belə mexanizmin təkmilləşdirilməsi və inkişafı ilə bağlı xüsusi strategiya hazırlanmalıdır. Ölkədə güclü və çevik fond bazarının təşkili və inkişafı aşağıdakı istiqamətlər üzrə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruriləşdirir:

- Qanunvericilik və normativ-metodoloji bazanın təkmilləşdirilməsi;
 - Korporativ qiymətli kağızlar bazarının inkişafının sürətləndirilməsi;
 - Bazarda idarəetmə və tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi;
 - Bazara olan inamın gücləndirilməsi, fiziki və hüquqi şəxslərin investisiyalarının cəlbə üçün stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi;
 - Fond bazarının inkişafı səviyyəsi və uzunmüddətli iqtisadi inkişaf tempi arasında sıx və sabit əlaqənin yaradılması;
 - Fond bazarının milli iqtisadiyyat çərçivəsində kapital bölgüsündə fəallığının artırılması ilə ictimai istehsalın səmərəliliyinin yüksəlməsinə şərait yaradılması;
 - Fond bazarının və ilk növbədə səhm bazarının inkişafı ilə milli iqtisadiyyatda reallaşdırılan investisiya layihələrinin geniş ləndirilməsinə imkanların artırılması, bu bazar vasitəsilə uzaq gələcəkdə də milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinə daha çox təsir edən layihələrin həyata keçirilməsinin stimullaşdırılması;
 - Fond bazarında yüksək texnologiyalı sahələrin və şirkətlərin fəaliyyətinə xüsusi şərait yaradılması, bazarın həmçinin beynəlxalq səviyyədə milli iqtisadiyyat üçün texnoloji liderliyin təminatçısı və milli iqtisadiyyatda səmərəli innovasiya keçiricisi kimi çıxış etməsinə imkanlar yaradılması;
 - Fond bazarında makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi vəzifəsini yerinə yetirməyə səbəb olan geniş çeşidli maliyyə alətlərindən istifadə edilməsinə şərait yaradılması;
 - Fond bazarının qeyri-bank sektoru ilə inkişafının gücləndirilməsi;
 - Maliyyə sektorunda rəqabətqabiliyyətli institutlarının formalaşması üçün zəruri zəmin yaradılması;
 - Ölkə müəssisələrin kapital bazarına çıxması üçün tənzimləyici maneələrin azaldılması və maliyyə bazarının yeni alətlərinin formalaşdırılmasının hüquqi əsaslarının yaradılması;
 - İnvestorların hüquqlarının müdafiəsi üzrə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi;
 - Maliyyə-fond bazarında investisiya riskinin azaldılması və tənzimləmə sisteminin islahatı;
 - Fond bazarı uçot-hesablama infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, yeni texnologiyaların tətbiq edilməsi;
 - Birjaların və ticarət sistemlərinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi;
 - Bazarın peşəkar iştirakçılarının risklərinin idarəetmə sisteminin tətbiqi;
 - Yığıcı pensiya sistemlərinin və kollektiv investisiya institutlarının inkişaf etdirilməsi;
 - Sığorta institutlarının inkişaf etdirilməsi.
- Ölkə müəssisələrinin kapital bazarına çıxmasının tənzimləyici maneələrini azaltmaq və yeni maliyyə-fond bazarının müasir və sitələrinin hüquqi əsaslarının yaradılması aşağıdakı tədbirlər kompleksini həyata keçirməyi nəzərdə tutur:
- Yeni yaranmış maliyyə alətləri bazarının inkişafı;
 - Maliyyə aktivlərinin mühafizəsi vasitələrinin və ipoteka qiymətli kağızlar bazarının inkişafı;

- Müəssisələrin milli kapital bazarına çıxmasında transaksiya itkilərinin azalması məqsədilə artıq hüquqi maneələrin ləğv edilməsi.

Qlobal iqtisadiyyat və maliyyə bazarlarında müşahidə edilən proseslərə çevik adaptasiya və postneft iqtisadi inkişaf modelinin dəstəklənməsi üçün maliyyə sektorunda mövcud problemlərin qarşısının alınması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsində müəyyən edilmiş məqsədə çatmaq üçün strateji hədəflərdən biri maliyyə bazarlarının o cümlədən, səhm bazarı, istiqraz bazarı, əmtəə bazarı, pul bazarı, törəmə maliyyə alətləri bazarının inkişafıdır. Maliyyə bazarlarının inkişafına nail olmaq üçün strateji yol xəritəsində maliyyə bazarlarının iştirakçılarının hüquqlarının effektiv müdafiəsi mexanizmlərinin formalaşdırılması, maliyyə bazarlarının tənzimlənməsi və maliyyə iştirakçılarının institutlarının təkmilləşdirilməsi strateji hədəf kimi seçilmişdir

MÜASİR GÖMRÜK SİSTEMİNİN DÖVLƏTİN İQTİSADI FƏALİYYƏTLƏRİNDƏ ROLU

İsayev E.O.

Bakı Biznes Universiteti

Müasir dövrdə qloballaşma şəraitində dövlətlərin ən mühüm iqtisadi siyasətlərindən biri də gömrük siyasətidir. Ulu öndər Heydər Əliyev gömrük sisteminin vacibliyini vurğulayarkən deyirdi: "Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini təmin etmək üçün və dövlət müstəqilliyini qorumaq üçün, dövlət müstəqilliyini inkişaf etdirmək üçün, həm iqtisadi həm siyasi cəhətdən gömrük xidməti çox əhəmiyyətli, çox lazımlı bir təşkilatdır. Gömrük xidməti Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyinin qorunub saxlanılması üçün çox vacib əhəmiyyət kəsb edir".

Azərbaycan Respublikasının 18 oktyabr 1991-ci il tarixində müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra xarici ticarətdə bir çox problemlərlə üzləşdi və gömrük sisteminin yaradılması zəruri hal aldı. Nəhayət 1992-ci il yanvarın 30-da Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi yaradıldı. Lakin o dövrdə ölkədə siyasi vəziyyətin gərginliyi və sovet ittifaqından qalmış gömrük qanunvericiliyi gömrük xidmətinin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərirdi. Yaradılmış gömrük sistemi inkişaf etmək əvəzinə qeyri-peşəkar kadrların çoxluğu, köhnə inzibati binaların olması və keçid məntəqələrində ən sadə texniki vasitələrin belə olmaması səbəbindən günü-gündən geriləyirdi.

Nəhayət ki, 1993-cü ildə Ulu öndər Heydər Əliyevin xalqın təkidi ilə Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyinə gəlməsindən sonra gömrük sisteminə əsaslı dəyişikliklər yarandı. Heydər Əliyevin uğurlu siyasəti nəticəsində ölkəmiz sərbəst iqtisadiyyat yolu ilə gedərək dünya iqtisadiyyatına sıx inteqrasiya olmaq cəhdləri göstərir, qəbul olunan qanunlar və sərəncamlar nəticəsində idxal-ixrac əməliyyatları və xarici ticarət sərbəstləşdirilir, Azərbaycana xarici investisiyanın cəlb olunması üçün geniş şərait yaradılır, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və onların xarici bazarlarla əlaqələrinin yaranması üçün, həmçinin daxili bazarın xarici müdaxilələrdən qorunması üçün lazımı tədbirlər həyata keçirilirdi. Bütün bu dəyişikliklər gömrük sisteminin inkişafına birbaşa təsir edirdi.

Hər bir dövlətin xarici ticarət strategiyası mövcuddur. Bu siyasətə daxildir:

- ixrac olunan əmtəə və xidmətlərin payının artırılması, idxal olunan əmtəə və xidmətlərin payının azaldılması;

- xarici ticarətin quruluşunun dəyişilməsi;
- ölkənin zəruri ehtiyaclarının təmin edilməsi;
- ixrac qiymətlərinin idxal qiymətlərinə nisbətən artırılması.

Bu siyasətlərin həyata keçirilməsi üçün Azərbaycan Respublikası gömrük xidmətində daima təkmilləşmə işləri aparır və müxtəlif innovativ layihələr tətbiq edərək qloballaşan iqtisadiyyata inteqrasiyanı təmin edirlər. Bu layihələr içərisində "Bir Pəncərə" prinsipi xüsusilə fərqləndirilir. Azərbaycan Respublikası prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən 11 noyabr 2008-ci ildə Azərbaycan Respublikası dövlət sərhəd buraxılış məntəqələrindən malların və nəqliyyat vasitələrinin keçirilməsi zamanı vaxt itkisinin qarşısını almaq, nəzarət tədbirlərini gücləndirmək, yoxlama aparılan zaman yaranan süni maneələri aradan qaldırmaq, idxal-ixrac əməliyyatlarını müasir tələblərə uyğunlaşdırmaq və sahibkarların ixrac əməliyyatlarına həvəsləndirmək məqsədilə mühüm bir layihəyə imza atıldı. Bundan başqa "Vahid Avtomatlaşdırılmış İdarəetmə Sistemi", "Sərhəd buraxılış vaxtının ölçülməsi", "Yaşıl dəhliz" buraxılış sistemi, "E-learning", "Elektron növbə sistemi", "Mobil gömrük", "Bir inspektor- bir nəqliyyat vasitəsi", "Bir pəncərə ixraca

dəstək", "Onlayn vahid ixrac ərizəsi" və digər layihələrin gömrük sistemində tətbiq edilməsi nəticəsində respublikamızda idxal-ixrac əməliyyatları sadələşdirilmiş və sahibkarların ixrac əməliyyatlarına yönəlməsi halları artmışdır. Bunun nəticəsində ölkənin xarici ticarət əlaqələri daha da genişlənir və dövlət büdcəsinə gömrük rüsumlarından daxilolmalar artır.

MİLLİ MÜHASİBAT UÇOTU STANDARTLARI ƏSASINDA İNVESTİSİYA FƏALİYYƏTİNİN TANINMASI VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

İsmaylova N.N.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

İnvestisiya qoyuluşları üzrə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizasının yüksək səviyyədə təşkili, səmərəli aparılması və nəticəli yekunun əldə edilməsi üçün dəqiq və etibarlı informasiyaların əldə edilməsi vacibdir. Bu məlumatların əldə edilməsi, həmçinin auditorun investisiya qoyuluşları üzrə əməliyyatların yoxlama-ekspertizasının keçirilməsi üçün lazımi strategiyayı və yoxlama metodunu tətbiq etməsinə müvafiq zəmin yaradır. Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri şəraitində investisiya fəaliyyəti geniş təkrar istehsalın həlledici vasitəsi hesab edilir. Perspektivli təsərrüfat subyektlərinin inkişafı investisiyasız təsəvvür edilə bilməz. Ona görə də auditor müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini yoxlamamışdan öncə lazımi məlumat toplusuna malik olmalıdır. Bu məlumatları məzmununa, təyinatına, istiqamətinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- İnvestisiya qoyuluşunda normativ hüquqi baza ilə bağlı olan məlumat mənbələri;
- İnvestisiya qoyuluşlarının rəsmiləşdirilməsi, sənədləşdirilməsi və digər texniki məsələlərlə bağlı olan məlumat mənbələri;
- İnvestisiya qoyuluşları üzrə cari təsərrüfat əməliyyatlarını qeydə alan uçot məlumatları;
- İnvestisiya qoyuluşları və onların nəticələrinin yekun məlumatlarını özündə əks etdirən maliyyə hesabat məlumatları.

Auditor müəssisə və təşkilatlarda yoxlama aparan zaman investisiya fəaliyyətinin qanunauyğun qurulmasını ekspertiza edib qiymətləndirməlidir. Bunun üçün əsas məlumat mənbələri, investisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qəbul etdiyi qanunlar, investisiya fəaliyyətinin təşkili ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq fərmanları, Azərbaycan Respublikası Prezidenti Yanında Qiymətli Kağızlar Üzrə Dövlət Komitəsinin işləyib hazırladığı 100-ə yaxın təlimat, əsasnamə və qaydalar hesab olunur. Burada əldə ediləcək məlumatlar təsərrüfat subyektinin investisiya fəaliyyətinin formasından, xarakterindən və istiqamətindən asılıdır. Yəni, müəssisə öz maliyyə vəsaitini qiymətli kağızlar vasitəsilə geniş təkrar istehsalə yönəlmişdirsə, bu zaman onlarla bağlı təsərrüfat əməliyyatlarının qanuniliyi ilk növbədə qiymətli kağızlar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu, bu sahədə Qiymətli Kağızlar Üzrə Dövlət Komitəsinin normativ sənədləri və qüvvədə olan digər normativ hüquqi aktları ilə müəyyən edilir.

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏT SİYASƏTİ

Məmmədova İ.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Dövlətin müstəqilliyinin gücləndirilməsi, bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq meydana çıxan problemlərin müərkəbləşməsi, milli iqtisadiyyatın formalaşması respublikanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin konseptual əsaslarının işlənilib hazırlanmasından asılıdır. Xarici ticarət xarici iqtisadi əlaqələr realizasiyasının əsas mexanizmi kimi çıxış edir. Ölkədə istehsal edilmiş mal və xidmətlərin əsas hissəsi xarici ticarət vasitəsi ilə xarici bazara çıxarılır. Son 40 il ərzində beynəlxalq mal dövriyyəsi 15 dəfə, istehsal isə cəmi 6 dəfə artmışdır.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki ölkələrin inkişaf yollarının seçilməsi son dərəcə mühüm məsələlərdən biridir. Milli iqtisadiyyatın xarici amillərlə sıx əlaqəliliyi baxımından inkişaf modelini fərqləndirmək olar.

1. İqtisadiyyatın ixrac yönünün artırılmasını nəzərdə tutan inkişaf modeli;

2. İdxalı əvəz edəcək istehsal sahələrinin inkişaf modeli;
3. İqtisadi integrasiya modeli.

Bu modellərdən hər hansısa birinin seçilməsi xarici ticarət konsepsiyasının formallaşdırılması deməkdir. Azərbaycanın mövcud potensialı baxımından bu inkişaf modellərindən hansının daha çox məqsədə uyğun olduğunu araşdırmaq zəruridir. İdxalı əvəz edəcək istehsal sahələrinin təşkilinin bir sıra nöqsanları var. İqtisadi təhlükəsizlik baxımından bir sıra mal və mal qruplarının idxal asılılığına son qoyulması mühüm problemlərdən biridir. Bütün idxal sahələrini əvəz edəcək istehsal sahələrini inkişaf etdirmək həm sosial iqtisadi səmərəlilik, həm də mövcud potensial baxımından qeyri mümkündür.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövrü əvəzində Azərbaycanın xarici ticarət konsepsiyasının əsas metodoloji prinsipi müqayisəli üstünlüklərindən ibarət olmalıdır. Aydın ki, Azərbaycanın keçid dövrünün spesifik xüsusiyyətləri baxımından regional iqtisadi integrasiyaya funksional qoşulması qeyri mümkündür. Hal hazırda ölkəmiz Avrasiya məkanında yeganə ölkədir ki, eyni zamanda beş regional qruplaşmada iştirak edir.

1. Müstəqil Dövlətlər Birliyi ;
2. İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı ;
3. Qara Dəniz Hövzəsi Ölkələrinin iqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı ;
4. Türk Dövlətlərinin İş Birliyi Təşkilatı ;
5. GUÖAM (Gürcüstan Ukrayna Özbəkistan Azərbaycan Moldova).

Xarici ticarətdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafını xarakterizə edən bütün proseslər dəqiqliklə əks olunur. Bu baş verən proseslər ixracatçılar və idxalatçılar arasında qarşılıqlı əlaqələrin mürəkkəbliyini və bazar agentlərinin ziddiyyətlərini göstərir. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin sürətlə inkişafı hər şeydən əvvəl onun xarici təşkilatlarda iştirakı ilə əlaqədardır. Ölkənin daxil olduğu və ya olacağı xarici təşkilatların qaydalarını öz siyasətinə tətbiq etməsi məhz ticarət əlaqələrinin gücləndirilməsinə yönəldilir.

REALLAŞDIRILAN TRANSMİLLİ LAYİHƏLƏRİN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ İNKİŞAFINDA ROLU

Məmmədova S.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Azərbaycan özünün iqtisadi inkişafının dayanıqlığını və intensivliyini təmin etmək üçün mövcud təbii resurslar əsas götürülməklə, beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlığın təşkili üçün ciddi zərurət olan ölkələrdən hesab olunur. Bunun nəzərə alınması vacib şərtlərdəndir. Belə ki, əks halda ölkəmizin BƏB - də ixtisaslaşması və dünya bazarında möhkəmlənməsi qeyri - mümkündür. Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra 1990 - cı illərin əvvəlindən başlayaraq Beynəlxalq Təşkilatlar və dünya dövlətləri ilə əməkdaşlıqlarını genişləndirməyə səy göstərmişdir.

Avropa Birliyi Komissiyasının 1993 - cü ilin mayında Brüsseldə (Belçika) Qafqaz və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin milli və beynəlxalq nəqliyyat, ticarət kommunikasiyalarının inkişafı strategiyasının müzakirəsi keçirilmiş və həmin konfransda TRASEKA proqramı qəbul edilmişdir. Layihə hər iki regionun dövlətləri üçün iqtisadi cəhətdən səmərəli olan beynəlxalq nəqliyyat layihələrindən biri kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. TRASEKA - nın keçirdiyi ən mühüm nəqliyyat marşrutları üzrə kommunikasiya obyektlərinin istismara verilməsi, milli və beynəlxalq marşrutların dünya standartları səviyyəsinə qaldırılması, beynəlxalq nəqliyyat sistemi üzrə hərəkət edən nəqliyyat vasitələrinə texniki xidmətlərin səviyyəsinin artırılması, gömrük və tarif siyasətlərinin təkmilləşdirilməsi və s. kimi işlər görülmüşdür. TRASEKA Proqramının yaradılmasının təşəbbüskarı olan ölkələr bunlardır: Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan və Özbəkistan. Proqram əsasında "Avropa - Qafqaz - Asiya - dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında əsas çoxtərəfli Saziş" in imzalanması və bu haqda Bakı bəyannaməsi - 1998 - ci ilin sentyabrın 7-8 - də Bakı şəhərində Tarixi İpək Yolunun bərpasına həsr olunmuş beynəlxalq konfransda baş tutmuşdur. 1994 - cü ilin sentyabrın 20-də Azərbaycan üçün tarixi əhəmiyyət kəsb edən "Əsrin müqaviləsi" imzalanmışdır. Bu layihə dünyanın 8 ölkəsinin (Azərbaycan, ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, Norveç, Yaponiya və Səudiyyə Ərəbistanı) 13-ən məşhur neft şirkəti (Amoko, BP, Mak Dermott, Yunokal, ARDNŞ, Lukoil, Statoil, Ekson, Türkiyə Petrolları, Penzoyl, İtoçu, Remuo, Delta) iştirak etmişdir. İlk dəfə hesablanmış çıxarılabilən neft ehtiyatı 511 mln. ton olmuş, daha sonra qiymətləndirici quyuların nəticələrinə görə bu ehtiyat 730 mln. tona çatmış və bununla əlaqədar

yataqların işlənməsinə tələb olunan sərmayə xərcləri 11,5 mlrd. dollar qəbul edilmişdir. Ümumi təmiz gəliri olan Azərbaycanın payının 80%, sərmayənin payına 20% düşür.

Qeyd edək ki, layihə uğurla icra olunmuş və hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatının təkanverici qüvvəsi kimi çıxış etməkdədir. Ölkəmiz neft və qaz hasilatı ilə yanaşı həmin strateji məhsulların dünya bazarına çıxarılmasında da uğurlu və səmərəli iştirak etmişdir. İlk dəfə uğurlu layihə Cənub Dəhlizi Qaz Kəməri və ya Bakı - Tbilisi - Ərzurum qaz kəməri olmuşdur. Kəmərin əsas vəzifəsi və təyinatı Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən "Şahdəniz" yatağından hasil olunan təbii qazın Gürcüstan və Türkiyəyə nəql olunmasıdır. Bu təbii qaz boru kəmərinin inşası üzrə tarixi razılaşmalar Türkiyənin İstanbul şəhərində 1999-cu ilin noyabr ayının 18, 19 - da ABŞ- in dəstəyi ilə və ATƏT konfransı çərçivəsində Azərbaycan, ABŞ, Türkiyə, Qazaxıstan, Gürcüstan, Türkmənistan dövlət rəhbərlərinin imzaladıqları sənəddə öz əksini tapmışdır. Cənub Dəhliz Qaz kəmərinin ümumi uzunluğu 980 km təşkil edir. Bunun 443 km.- i Türkiyənin ərazisinə düşür. Kəmərin ötürücü gücü 42 düym təşkil. Cənub Dəhliz Qaz kəmərinin əsas seqmentlərindən biri olan TANAP (Trans - Anadolu - Qaz Boru Kəməri) Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün önəmli reallaşdırılmış layihələrdəndir. TANAP Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı "Şahdəniz - 2" yatağından və Xəzərin digər sahələrindən hasil edilən təbii qazın Türkiyə və Avropaya nəqlini nəzərdə tutur. TANAP 2018-ci il iyun ayının ayının 12-də istifadəyə verilmişdir. Kəmərlər Gürcüstan və Türkiyənin 20 vilayətindən keçərək Yunanıstan sərhəddinə qədər uzanır. Kəmərin ümumi uzunluğu 180,5 km, diametri 56 və 48 düym, Mərmərə dənizi boyunca isə 36 düym təşkil edir. Kəmərin ilkin mərhələdə ötürücülük qabiliyyəti 96 mlrd. m³ təşkil edəcək.

Neft hasilatından əldə edilən məhsulun dünya bazarına fasiləsiz çıxarılması üçün Bakı - Tbilisi - Ceyhan neft kəməri Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı üçün böyük rol oynayır. 2006 - cı ilin iyun ayından istismara verilən Bakı - Tbilisi - Ceyhan boru kəməri kəməri Kompani (BTC ko) şirkəti tərəfindən tikilib. Kəmərin 443 km - i Azərbaycandan, 249 km-i Gürcüstandan, 1076 km-i Türkiyədən keçir. Kəmərin diametri Azərbaycanda və Türkiyədə 42 düym, Gürcüstanda 46 düymdür. Lakin borunun Türkiyədə Ceyhan dəniz terminalına enən axırncı eniş boyu 34 düymədək azalır. 1768 km.uzunluğunda olan BTC boru kəməri 2006-cı ilin iyun ayından 2018-ci ilin I yarısının sonunadək bu boru kəməri vasitəsilə ümumilikdə 399 mln.tondan artıq (2,99 mlyd.barel) xam neft nəql edilmiş və Ceyhanda 3916 tankərə yüklənərək dünya bazarına göndərilmişdir.

2018 - ci ilin I yarısı ərzində isə BTC vasitəsilə 17 mln. tondan çox (təqribən 125 mln. barel) xam neft ixrac olunub və bu neft Ceyhanda 158 tankərə yüklənmişdir.

Bakı - Tbilisi - Qars (BTQ dəniz yolu xətti) Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün önəmli rol oynayır. BTQ 30 oktyabr 2017 - ci ildə istismara verilmişdir. Dəniz yolu xətti Bakı Tbilisi, Axalkalakidən Qarsa qədər uzanır. Bu dəmir yolu xətti nəinki Azərbaycanla Türkiyəni birləşdirir, eləcə də Avropa ilə Asiya arasında körpü rolunu oynayır. Belə ki, BTQ ilə Asiyadakı məhsulların Avropaya 15 gün ərzində çatdırılmasını həyata keçirir. BTQ ilə üçüncü istismar ilində 3- 5 mln. ton, 5- ci istismar ilində 6 - 8 mln. ton yük təşkil edir. Bundan əlavə 3 mln sərnişin və 17 mln ton yük daşınması nəzərdə tutulmuşdur. Dəniz yol xəttinin ümumi uzunluğu 826 km. təşkil edir. Azərbaycan iqtisadiyyatının keçdiyi inkişaf yolları, müasir vəziyyət və gələcək perspektivləri baxımından layihənin əhəmiyyəti bundan sonrada aktual olaraq qalacaqdır.

GÖMRÜK SİYASƏTİNİN MİLLİ İQTİSADİYYATA TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Məmmədzadə R.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin təmin edilməsi məqsədi ilə gömrük siyasətinin iqtisadiyyata göstərilən təsir istiqamətləri ayrı-ayrılıqda təhlil edilməlidir. Dünya maliyyə-iqtisadi böhranın baş verdiyi şəraitdə dünyanın bir çox dövlətləri qlobal integrasiya proseslərinin birgə inkişaf sxemlərini hazırlayır. Bu prosesdə Azərbaycan gənc, müstəqil dövlət kimi, beynəlxalq regional əməkdaşlığın siyasi və iqtisadi təhlükəsizliyi təmin edə biləcək stabil sisteminin yaradılmasına can atır. Bu meyil nəinki Azərbaycanın dünya cəmiyyətinə integrasiyasını stimullaşdırır, eləcə də ölkənin müxtəlif regionlarda təsirinə artmasına, ticari-iqtisadi əlaqələrin və istehsal kooperasiyasının inkişafına, məhsul satışının perspektiv bazar axtarışına imkan yaradır. Beynəlxalq əmək bölgüsünün Azərbaycanın geoiqtisadi vəziyyətinin mövcud resurs və elmi-texniki potensialının xüsusiyyətləri əsasən Azərbaycanın xalq təsərrüfatı kompleksinin dünya və regional təsərrüfat sisteminə integrasiyası üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Bu məqsədə nail olmaq üçün bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirmək lazımdır.

1. Dünya təcrübəsində qəbul edilmiş prinsiplər, normalar və iqtisadi mexanizmlərdən istifadə etməklə inkişaf etmiş bazar sisteminin formalaşdırılması.

2. Milli təsərrüfatı yenidən təşkil etmək üçün dünya iqtisadi sisteminin imkanlarından istifadə olunması.

3. Xarici iqtisadi sferanı dinamik və yüksək effektiv artımı təmin edə biləcək amilə çevirmək.

4. Milli gömrük sisteminin digər ölkələrin gömrük orqanları ilə integrasiya əlaqələrinin yaxşılaşdırılması yollarını müəyyən etmək.

Gömrük orqanlarının fəaliyyətlərində əhəmiyyətli şərtlər var ki, bura daxildir:

- gömrük siyasətinin səmərəliliyi;
- gömrük xidmətinin inzibati potensialının səmərəliliyi;
- gömrük məlumat mənbələrinin istifadəsinin səmərəliliyi;
- gömrük yoxlamalarının səmərəliliyi;
- gömrük orqanlarının maddi-texniki bazasının istifadəsinin səmərəliliyi;
- gömrük orqanlarında insan amilinin səmərəliliyi.

Dünya ölkələri arasında iqtisadi integrasiyanın dərinləşdiyi bir dövrdə milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas istiqamətlərindən biri də beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində və eləcə də ayrı-ayrı dünya ölkələri ilə əməkdaşlıq əlaqələrinin gücləndirilməsi əsasında gömrük fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsidir. Fəal gömrük siyasətini həyata keçirən Azərbaycan Respublikası da müxtəlif beynəlxalq maliyyə və gömrük təşkilatları ilə, ayrı-ayrı dünya ölkələri ilə əməkdaşlıq əlaqələrindən maksimum faydalanmağa çalışır. Belə ki, beynəlxalq təşkilatlarla, ayrı-ayrı dünya ölkələri ilə iqtisadi əməkdaşlığın əsas istiqamətlərindən biri gömrük əməkdaşlığıdır.

Beynəlxalq gömrük əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsi, integrasiyanın dərinləşdirilməsi məqsədilə bir çox beynəlxalq təşkilatlar və dünya dövlətlərinin gömrük xidmətləri ilə əməkdaşlıq edən Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi hüquqi əməkdaşlığı bir neçə istiqamətdə həyata keçirir. Bu istiqamətlərdən biri də Ümumdünya Gömrük Təşkilatı ilə sıx əlaqələr müstəvisində fəaliyyət göstərməsidir. Təsədüfi deyildir ki, Azərbaycan Gömrük Təşkilatı Ümumdünya Gömrük Təşkilatının strateji istiqamətlərinin formalaşdırılması, qlobal gömrük proseslərinin effektivləşdirilməsi və daha da müasirləşdirilməsində yaxından iştirak edir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq sazişlərə üstünlük verməsi gömrük sisteminin təkmilləşdirilməsində öz bəhrəsini verir. Qeyd edək ki, beynəlxalq təşkilatların yaranmasının əsas səbəbi dünya təsərrüfat sisteminə təsir edən problemləri həll edib ölkələr arasında normal ticarət münasibətlərinin qurulmasına yardım etməkdən ibarətdir. Bir sıra təşkilatlar bu problemlərin həllinə yardım edib və bundan sonra da etməkdir.

Gömrük rüsumları dövlət büdcəsinin formalaşmasında xüsusi rola malikdir. Odur ki, gömrük siyasəti vergi siyasəti ilə əlaqəli şəkildə bir-birini tamamlayır. Vergitutma sahəsində strateji məqsəd və hədəflərə nail olmaq üçün son dövrlərdə səmərəli vergi siyasəti həyata keçirilmişdir. Vergi siyasəti əsasən dövlət vergilərinin və digər büdcə daxilolmalarının düzgün hesablanmasına, onların vaxtında və tam məbləğdə dövlət büdcəsinə köçürülməsinə, vergi qanunvericiliyi və inzibətçiliğinin təkmilləşdirilməsinə, vergi nəzarətinin gücləndirilməsinə, vergi ödəyicilərinə xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və vergi sistemində insan resurslarından istifadənin səmərəliliyinin artırılmasına yönəldilmişdir.

Dünya ölkələri xarici iqtisadi fəaliyyətdə gömrük rüsumlarını tətbiq etməklə, ölkə üzrə makroiqtisadi proseslərin tənzimlənməsinə və makroiqtisadi tarazlığın təmin edilməsinə çalışırlar. Bu məqsədlə məcmu tələbin və məcmu təklifin tarazlıq vəziyyəti uyğunlaşdırılır. Ölkə əhalisinin maddi tələbatlarının ödənilməsi məqsədi ilə beynəlxalq ixtisaslaşmanın üstünlüklərindən istifadə olunur. Bu isə gömrük rüsumlarının tətbiqi yolu ilə inkişaf etdirilməli olan digər istehsal sahələrinin yüksəlməsinə şərait yaradır.

Gömrük orqanları gömrük rüsumlarını toplamaqla bir tərəfdən onların üzərinə qoyulmuş fiskal funksiyanı yerinə yetirir, digər tərəfdən isə iqtisadiyyatın normal inkişafını təmin edir. Gömrük tariflərinin tətbiqi ölkənin ümumi iqtisadiyyatında, xüsusən də xarici iqtisadi fəaliyyətində bəzən mənfəətli nəticələr doğursa da, olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir və istər azad ticarət, istərsə də proteksionist ticarət siyasəti həyata keçirən ölkələrdə də onun tətbiqi labüddür. Aşağıdakı cədvəldə Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən büdcə daxilolmaları haqqında məlumat verilmişdir.

Cədvəl.

Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən büdcə daxilolmaları haqqında məlumat

Gömrük ödənişləri	Məbləğ (min AZN)		
	01.01.2015-31.12.2015	01.01.2016-31.12.2016	01.01.2017-31.12.2017
Gömrük rüsumları üzrə	387379,80	600208,37	706874,34
ƏDV üzrə	1101155,34	1515252,82	1773189,74
Aksizlər üzrə	83588,73	92894,26	93923,40
Yol vergisi üzrə	19783,56	83242,06	34792,13
Cəmi	1591907,43	2291597,51	2608779,61

Mənbə: Dövlət Gömrük Komitəsi.

Cədvəl 1-ə diqqət yetirsək görürük ki, 2017-ci il ərzində Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən dövlət büdcəsinə 2016-cı illə müqayisədə 317182,10 min manat və yaxud 13,8 % çox müxtəlif vergi və rüsumlar daxil olmuşdur. O cümlədən gömrük rüsumları üzrə 106665,97 min manat və yaxud 17,8%, əlavə dəyər vergisi üzrə 257936,92 min manat və yaxud 17,0%, aksizlər üzrə 1029,14 min manat və yaxud 1,1% çox vergi və rüsumlar daxil olmuşdur. Lakin 2017-ci il ərzində dövlət büdcəsinə 2016-cı illə müqayisədə yol vergisi üzrə 48449,93 min manat və yaxud 2,4 dəfə az ödənişlər daxil olmuşdur. Bütün bunlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiya proseslərinin güclənməsi gömrük sisteminin təkmilləşdirilməsini, onun maddi-texniki bazasının modernləşdirilməsini, bütün istiqamətlərdə gömrük işinin beynəlxalq standartlara tam uyğunlaşdırılmasını və bütövlükdə gömrük sisteminin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında rolunun daha da artırılmasını tələb edir.

Qeyd etmək olar ki, gömrük-tarif siyasəti tədbirlərinin inkişafı, uzunmüddətli dövr üçün strateji məqsədlərin müəyyən edilməsi, həmçinin bu tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün qısa müddətli proqramların yaradılması, istənilən digər idarəetmə sahələrində olduğu kimi, gömrük orqanlarının fəaliyyətinin idarə olunmasının effektivliyinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı olmalıdır. Azərbaycanın gömrük siyasəti mürəkkəblik meyarlarına cavab verməli və mövcud iqtisadi vəziyyətin sistemli təhlili əsasında qurulmalıdır. Beləliklə, gömrük siyasətinin həm xarici, həm də daxili amillər nəzərə alınmaqla milli iqtisadiyyata təsirinin qiymətləndirilməsi mövcud iqtisadi vəziyyətin obyektiv tələbidir.

GÖMRÜK ORQANLARININ MALİYYƏ FƏALİYYƏTİNİN YAXŞILAŞDIRILMASI YOLLARI

Vəliyeva G.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində milli iqtisadiyyatda təhlükəsizliyin təmin edilməsinin əsas istiqamətlərindən biri dövlətin gömrük siyasətidir. İqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq dünya ölkələri öz milli maraqlarını milli istehsal sahələrini qorumaq məqsədi ilə fəal gömrük siyasəti aparırlar.

Dövlətin gömrük siyasəti- onun iqtisadi siyasəti ilə, iqtisadi siyasətinin taktika və strategiyası ilə müəyyən olunur. İqtisadi siyasətin xarakteri isə ilk növbədə ölkənin sosial-iqtisadi potensialından asılıdır. Ölkənin sosial iqtisadi potensiaolına daxildir:

- ölkənin elmi-texniki potensialı;
- məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi;
- ölkə sənayesinin xammal və materiallarla təminat səviyyəsi;
- əhəlinin məşğulluq səviyyəsi;
- ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə tutduğu yer və s.

Bazar iqtisadiyyatı yolu ilə inkişaf edən hər bir ölkənin iqtisadi siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri makroiqtisadi tarazlığın təmin edilməsi və dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. Bu strateji məqsəd gömrük siyasəti vasitəsi ilə həyata keçirilir. Gömrük siyasəti beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə müəyyən kvotalar, qadağalar və s. bu kimi məhdudiyyətlər tətbiq etməklə beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən səmərəli istifadə edilməsi siyasətidir. Gömrük siyasətinə rəhbərlik ölkənin Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən aparılır. Dövlət Gömrük Komitəsi öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və digər dövlət qanunlarını rəhbər tutur.

Gömrük siyasətinin başlıca məqsədi xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət səviyyəsində nizama salınmasıdır. Bu məqsəddən irəli gələn əsas vəzifə ölkənin iqtisadi suverenliyinin qorunub saxlanması və

milli sahibkarlığın müdafiə edilməsidir. Bu sahədə gömrük orqanlarının üzərinə çox mühüm vəzifələr düşür. Gömrük orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyi onların iş prinsiplərindən biridir. Ölkənin sərhədlərinin qorunması, gömrük rüsumları və vergilərin yığılması, gömrük fəaliyyətinin sadələşdirilməsi gömrük orqanlarının üzərinə bir sıra mühüm vəzifələr qoyur. Bu prioritet sahələr bütün gömrük xidmətlərinin əsasını təşkil edir. Gömrük orqanlarının maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmini üçün bir sıra problemlərin həlli tələb olunur. Həmin problemlərdən ən əsasları aşağıdakılardır: gömrük sahəsində vergi tənzimlənməsi və vergitutma üçün hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, kadrların hüquqi mədəniyyəti, korrupsiyanın aradan qaldırılması, dövlətin maliyyə və təşkilati dəstəyi. Bu problemlərin müvəffəqiyyətlə həlli ölkənin gömrük orqanlarının maliyyə və hüquqi vəziyyətini gücləndirə bilər.

Gömrük orqanlarının maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyi bir sıra göstəricilərdə öz əksini tapır. Həmin göstəriciləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Gömrük ödənişləri və rüsumları şəklində maliyyə resurslarının yığılması. Bu göstəricini qiymətləndirərkən gömrük ödənişlərinin toplanmasının tamlığını təhlil etmək lazımdır

2. Bütçə gəlirlərinin gömrük orqanlarının saxlanması yönəldilməsi şəklində maliyyə resurslarının paylanması. Bu amil gömrük xidmətinə aid olan xərclərin adekvatlığının monitorinqini müəyyənləşdirir.

3. Gömrük orqanlarının maliyyə fəaliyyətində pul vəsaitlərinin istifadəsi. Bu meyarın tədqiqi aşağıdakı suallara cavab vermək zərurətini artırır:

- ayrılan və istifadə olunan maliyyə resurslarının nisbəti necədir?

- bütçə vəsaitlərinin qanuni və məqsədəuyğun istifadəsi üzərində maliyyə nəzarətinin nəticələri hansılardır?

- pul vəsaitlərinin köçürülməsi nəticəsində bütçəyə gətirdiyi ziyanın həcmi nə qədərdir?

Gömrük orqanlarının maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyinin bu faktorları müvafiq olaraq, maliyyə və bütçə səmərəliliyini əks etdirir. Maliyyə səmərəliliyi xarici iqtisadi fəaliyyətdən əldə edilən gəliri və dövlət tərəfindən əldə oluna bilən gizli ehtiyatın səviyyəsini göstərir. Bütçə səmərəliliyi "gömrük nəzarəti nəticəsində alınan bütçə gəlirləri və gömrük orqanlarının fəaliyyəti üçün bütçə xərcləri arasındakı fərq" kimi xarakterizə olunur. Hər bir gömrük orqanına bütçə xərclərinin paylanması və istifadəsinin xüsusiyyətləri regional gömrük idarələri tərəfindən hazırlanmış qaydada əks etdirilməlidir. Onların yurisdiksiyasında olan ərazilərdə gömrük büdcəsinin səmərəliliyini müəyyənləşdirmək üçün bütün obyektiv faktları real şəkildə qiymətləndirmək lazımdır.

Gömrük orqanlarının bütçə fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması yollarını aşağıdakı kimi təklif edə bilərik:

- gömrük orqanlarına ayrılan vəsaitlərin paylanmasında prioritetlərin müəyyənləşdirilməsi;

- gömrük orqanlarının vəzifəli şəxslərinin sosial təminatı və gömrük xidmətinin modernləşdirilməsi;

- müəyyən məqsədlərə nail olmaq üçün (məsələn, xarici ticarət dövriyyəsinin artımı, gömrük infrastrukturunun inkişafı və s.) nəzərdə tutan bütçə proqramlarının qəbul edilməsi;

- maliyyə ehtiyacları üçün gömrük orqanlarının ehtiyaclarının illik monitorinqinin aparılması, bu ehtiyacların hərtərəfli əsaslandırılması;

- bütçə vəsaitlərinin istifadəsinə maliyyə nəzarətinin gücləndirilməsi;

- gömrük sahəsində orta müddətli maliyyə planlaşdırmasının təkmilləşdirilməsi;

- məqsədli bütçə planlaşdırma metodlarının tətbiqi və inkişafı;

- mühasibat əməliyyatları sisteminin tətbiqi və s.

Gömrük orqanları müstəqil olaraq xarici ticarətdən gəlirin həcmi hesablaya bilərlər. Bunun üçün ixrac-idxal əməliyyatlarında iştirak edənlərin sayı, xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi, gömrük dəyərinin aşağı düşməsi və gömrük ödənişindən yayınma halları barədə məlumatların toplanması və işlənməsi məqsədəuyğundur. Gömrük orqanları ilə xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçıları arasındakı münaqişələrin həlli problemi gömrük orqanlarının maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyi ilə bağlıdır. Bu istiqamətdə ədalət mühakiməsinin yüksək səviyyədə idarə olunması zəruridir. Xatırladaq ki, ÜTT-nin qaydalarına əsasən, bir çox dövlətlərdə gömrük tarifləri məsələləri üzrə xüsusi məhkəmələr yaradılmışdır. Azərbaycanda bu təcrübədən yararlanmaq müsbət nəticələr verə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük orqanlarının maliyyə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və yerli istehsalın dəstəklənməsi üçün ölkənin iqtisadi maraqlarını qorunması, cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, ətraf mühitin qorunması və s. tədbirlərə də xüsusi diqqət yetirilməlidir. Nəhayət, gömrük orqanları tərəfindən xarici ticarətin inkişafını təşviq etmək üçün strateji məqsədə nail olmaq lazımdır.

İNSAN İNKİŞAF KAPİTALI

Yusubova N.İ.

Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Qıt qaynaqların şüurlu istifadəsi məqsədi ilə ən yüksək istehsal səviyyəsinin əldə edilməsi və bununla birlikdə iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni sahələrdə struktur dəyişikliklərin təmin edilməsi zərurəti inkişaf problemini ön plana çıxarır. Ölkələr arasında iqtisadi və qeyri-iqtisadi faktorların fərqli olması nəticəsində inkişaf və az inkişaf problemi bu iqtisadiyyatlardakı fiziki (insan) və insan (bəşəri) resurslarının kəmiyyət və keyfiyyət aspektlərinə əsaslanır. Xüsusilə fiziki resursların qiymətləndirilib iqtisadi müddətcə köçürülməsində böyük funksiyası olan insan faktoru inkişafın həyata keçirilməsində çox əhəmiyyətli bir yerə malikdir. İnkişaf prosesində insan amilinin rolu iki cür; kənd təsərrüfatı cəmiyyətində qeyri-sivil insan kapitalı (fiziki əmək), sənaye cəmiyyətində keyfiyyətsiz insan kapitalı və ixtisaslı insan kapitalı (zehni əmək) kimi ortaya çıxır. Bu sosial-iqtisadi inkişaf prosesinə təsir göstərir və istiqamətləndirir. İnsanın istehsal prosesində rolu, eyni istehsal üzərində fiziki sərmayənin təsiri kimi, insana sərmayə xüsusiyyəti qazandırır.

İnsan kapitalının konsepsiyası iqtisadi prosesdə insan funksiyalarına görə müxtəlif yollarla müəyyənləşdirilir. Bir tərifə əsasən isə, “bacarıq və digər əldə edilmiş keyfiyyətlərin dəyəri”dir. Digər bir tanıma görə insan kapitalı, fərdlərin qabiliyyət, hünər və informasiya cəhətdən yüksəlməsini ifadə edən insan qaynaqlarının inkişaf etdirilməsini, iqtisadi mənada insan sərmayəsi təcrübəsini və bu sərmayənin inkişafında təsirli olacaq şəkildə istifadəsini ifadə etməkdədir. İnsana edilən investisiyalar isə insanın fiziki və fikri qabiliyyətlərini inkişaf etdirərək daha yüksək real qazanc əldə etmə imkanını artırır. Bir sözlə, insan kapitalı, fərdin doğuşdan və sonradan sahib olduğu xüsusiyyətlərin dəyərini artırmağa istiqamətli bütün sərmayələri ehtiva etməkdədir. İnsan kapitalı deyildiyində formal təhsil (məktəb) yolu ilə qazanılan məlumat; bunun xaricində formal təhsil xaricindəki təşkilatlarda təmin edilən təhsil (training) yolu ilə əldə edilən məlumat və son olaraq həyatın axışı içərisində qazanılan qabiliyyətlər nəzərdə tutulur. Bu anlayış insanların, təhsil, yetişdirmə və ya digər tədbirlər vasitəsilə özlərinə investisiya etmələri və beləcə həyat boyu qazanclarını artıraraq gələcəkdəki gəlirlərini yüksəltmə gerçəyinə söykənməkdədir. İnsan kapitalı və insana investisiya qaydasına ilk nəzəri iştirak edən iqtisadçı T.W.Schultz insana edilən sərmayələri beş qrupda yığmışdır; formal təhsil, işbaşında təhsil və firmalarda reallaşdırılan bütün yetişdirmə proqramları, firmalar xaricində həyata keçirilən geniş təhsil proqramları, insanın həyat müddətini və iş gücünü təsir edən səhiyyə xidmətləri, daha yaxşı iş imkanları təmin edən köçləri. 1960-cı illərdən sonra inkişaf etdirilən insan kapitalı qaydası istiqamətində insan kapitalı anlayışı, təhsil iqtisadiyyatına hakim olmuş və əmək bazarının analizi, səhiyyə və miqrasiya işləriylə bağlı xərclərin analizi kimi digər iqtisadi sahələrə də güclü təsir göstərmişdir. Bu kimi təsirlər insan kapitalına investisiyalar hesab edilir, çünki onlar fərdi qazanc qabiliyyətini müəyyənləşdirməyə və ömür boyu gəlirlərini artırmağa kömək ediblər. Əhəmiyyətlə ifadə edək ki, insan, əmək və sahibkarlıq faktoru kimi iki əhəmiyyətli ünsür olaraq istehsal prosesində iştirak etməsinə baxmayaraq, iqtisad elmində ümumiyyətlə kapital fenomeni fiziki kapital olaraq təyin edilmiş və insan kapitalı göz ardı edilmişdir. Halbuki indiki vaxtda, informasiya cəmiyyətində informasiya ilə birlikdə insan kapitalı inkişaf prosesinin ən əhəmiyyətli hissəsi olaraq qəbul edilməkdədir. İnsan kapitalı, araşdırma - inkişaf etdirmədən üz-üzə müştəri əlaqələrinə qədər müəssisələrin də ən əhəmiyyətli varlığını meydana gətirməkdədir. Digər tərəfdən insan kapitalı, intellektual sərmayənin yalnız bir ünsürü deyil eyni zamanda onun anbarı, tutum qaynağı və bəzən məhdudlaşdırıcı faktorudur. İnsan kapitalı, statik bir aktivdən çox, müəssisənin ehtiyaclarına tətbiq edildikdə əlavə dəyər yaradan dinamik bir elementdir və təşkilat üçün dəyər yaratma prosesidir. İnsan inkişafı mürəkkəb bir sxemdir və bu inkişaf əsasən ümumi ictimai yüksəlişə əsaslanır. Aydındır ki, insanın üç əsas məqsədi reallaşdırmadan ictimai yüksəliş mümkün deyildir. Bu məqsədlərə uzun və sağlam ömür sürmək, biliklər əldə edib onları yeniləşdirmək və genişləndirmək, həmçinin yüksək həyat səviyyəsini təmin edən maddi nemətlər əldə etmək aiddir. Bu məqsədləri araşdırarkən yalnız ümumi daxili məhsul, milli sərvət, adambaşına düşən gəlir və s. göstəricilər kifayət etmir. Çünki həmin göstəricilər sosial-iqtisadi münasibətləri şərtləndirsə də onları tamamilə adekvat olaraq müəyyən etmir. Artıq XX əsrin son onilliklərində bu problem məsələnin həlli müasir iqtisadi-elmi araşdırmaların aparılmasını zəruri etmiş və insan inkişafı getdikcə yalnız iqtisadi göstəricilər ilə deyil, həm də insanların cəmiyyətin inkişafında rolundan, onların söz və vicdan azadlığından, siyasi fəaliyyətdə rolundan, dövlətin idarə olunmasında fəaliyyətindən, qanun qarşısında bərabərliyindən, yaşına, cinsinə və milli mənsubiyyətinə görə diskriminasiyadan, müdafiəsindən asılı olmağa başlamışdır. Doğurdan da, müəyyən mənada, iqtisadi göstəricilərə malik olan, dünyəvi dəyərlərə can atan hər hansı ziyalının bu dəyərlərdən

məhrum olması həmin insanın inkişafına mane olan amillərdir. İqtisad elminin inkişafı ilə birlikdə qabaqcıl iqtisadçılar da insanın bir kapital ünsürü olaraq qəbul edilə biləcəyi mövzusunda görüşlər irəli sürmüşlər. İqtisadçıların çoxu insanların sərmayə olaraq qəbul edilməsinin üç səbəbi üzərində dayanmışlar:

-İnsanların yetişdirilməsi və təliminin xərci gerçək bir maliyyətdir.

-İnsanların əməyinin məhsulu iqtisadi rifahə töhfədir.

-İstehsaladakı artımları təmin edən insana bağlı bir xərcləmə iqtisadi rifahı artıracaq.

Bu görüşlər insanın da istehsal prosesində sərmayə ünsürü olduğunu irəli sürməklə bərabər, insan kapitalı anlayışını tam olaraq açıqlaya bilmədiyi üçün insan kapitalının nəzəri ölçüsü yaradılmamışdır.

Artıq cəmiyyətdə belə bir fikir üstünlük təşkil etməyə başlamışdır ki, inkişaf dedikdə, təkcə maddi nemətlərin və xidmətlərin istehsalının deyil, həm də onların istehsalçısı olan iş qüvvəsinin daşıyıcılarının inkişafı başa düşülür. Busəbəbdən həmin dövrdən başlayaraq ictimai təkrar istehsal prosesində insanın rolunun dəyişərək ictimai tərəqqinin başlıca məqsədinə çevrilməsi cəmiyyət həyatının “insan ölçüsünə” keçilməsi zərurəti yaranmışdır. Bir cəmiyyətdə insana investisiya mikro və makro səviyyədə olmaqla iki şəkildə reallaşır. Mikro səviyyədə insana investisiya; adamın özünə etdiyi investisiya və firmaların personalına (insan faktoruna) investisiyanı ehtiva etməkdədir. Makro səviyyədə insana investisiya isə dövlət tərəfindən insana investisiya ehtiva etməkdə olub milli iqtisadiyyat səviyyəsində ümumiyyətlə infrastruktur sərmayələri, yarı ictimai mal və xidmətlərə istiqamətli sərmayələri ifadə etməkdədir. İnsan kapitalı sərmayələrinin ən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biri isə mikroekonomik baxımdan insana investisiya səviyyəsi artdıqca fərdlərin daha çox gəlir əldə etmə imkanına sahib olmalarıdır. Xüsusilə təhsil sərmayələri üçün bu xüsusiyyət təyin olunmaqdadır. Alt səviyyədə təhsil kateqoriyasından üst səviyyəyə çıxdıqca daha çox gəlir əldə edilməkdədir. Bu vəziyyət təhsilin yekunları ilə fərqlənir və ölkələrin inkişaf etmiş və inkişaf etməmiş ölkələr olması və təhsil xərcləri siyasətinin dəyəri ilə bu ölkələrdə bazarların gəlir dağılımı dəyişə bilər. Makroiqtisadi baxımdan insan kapitalı sərmayələri mütəmadi artan bir gəlir var. Uzun dövrdə insana edilən investisiyalar xüsusilə təhsil sərmayələri artdıqca milli gəlir də artmaqdadır. Mikro və makro səviyyədə təhsil sərmayələrinin söz mövzusu xüsusiyyətlərindən ötür, inkişaf prosesində təhsil sərmayələrinin səmərəsi hesablanması son dərəcə əhəmiyyətlidir. Müstəqillik qazanmış AR-da müasir anlamda insan inkişafı ilə bağlı vəziyyətin fasiləsiz monitorinqinin aparılması, təhlil və qiymətləndirmələr əsasında insan inkişafı prosesinin idarə edilməsi ilk dəfə ümumilli lider Heydər Əliyev tərəfindən həyata keçirilmişdir. Onun təşəbbüsü ilə AR-da BMT-nin İnkişaf Proqramı ilə birlikdə insan inkişafı haqqında ilk hesabatlar hazırlanmışdır. Bu layihə əsasında insan potensialının inkişafının ölkədəki vəziyyətinin təhlilinə 1994-cü ildən başlanmışdır. Son illər respublikamızda həyat sürətlə dəyişir, insanların yaşayış səviyyəsi daha da yaxşılaşır, yeni-yeni iqtisadi və sosial layihələr həyata keçirilir. Bütün bunlar Azərbaycanın getdikcə artan iqtisadi güdrətindən xəbər verir. Bu isə Prezident cənab İ.Əliyevin apardığı AR-da “qara qızılın” insan kapitalına çevrilməsi siyasətinin nəticəsidir. Regionların 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramının icrasının nəticələrinin təhlili, dövlətin qarşıdakı dövr üçün müəyyənləşdirdiyi prioritetlər yenə də bir məqama işıq salır ki, dövlətin həyata keçirdiyi siyasətin önündə vətəndaş amili dayanır. Burada ölkələrin reytingi yeddi subindeksdən ibarət orta ədəd kimi hesablanır və fəaliyyətin müxtəlif növlərində innovasiyaların inkişafı haqqında məlumatları nümayiş etdirir: İnstitutlar, İnsan kapitalı və araşdırmalar, İnfrastruktur, Bazarın inkişafı, Biznesin inkişafı, Bilik və texnologiyalar, Yaradıcılıq fəaliyyəti. Azərbaycan 126 ölkənin olduğu bu sıralamada 82-ci yeri tutur. Ölkəmiz “İnstitut”, “İnsan kapitalı və elm”, “Daxili bazar inkişafı” və “Texnologiya və bilik iqtisadiyyatının inkişafı” bloklarında öz mövqeyini daha da yaxşılaşdırıb.

AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ HESABATLARININ BEYNƏLXALQ STANDARTLARININ TƏTBİQİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Zülfüqarlı N.Ə.

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Qloballaşmanın genişləndiyi bir dövrdə, ölkələrin iqtisadiyyatının inkişafı bir sıra amillərdən asılıdır. Dövlətlərin verdiyi iqtisadi qərarlar, bilavasitə ölkənin inkişafına yönəldiyindən həmin qərarların qəbulu zamanı hər zaman dəqiq və effektiv informasiya bazasına ehtiyac yaranır. Ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatının təşkilatı tapdığı dövrdə istənilən sektorda obyektiv və inkişaf yönümlü iqtisadi qərarların qəbulu üçün real və geniş informasiya bazasının olması olduqca aktual bir məsələyə çevrilmişdir. Bunun da özəyini heç şübhəsiz müəssisə və təşkilatların maliyyə təsərrüfat fəaliyyətini hərtərəfli əks etdirən maliyyə

hesabatları təşkil edir. Azərbaycanda qurulan mühasibat uçotu sistemi və uçot siyasəti bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə və tələblərinə əsaslanmaqdadır. 29 iyun 2004-cü il tarixində qəbul edilmiş "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda da qeyd edilir ki, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən ictimai əhəmiyyətli qurumlar öz maliyyə hesabatlarını Maliyyə Həsabatlarının Beynəlxalq Standartları (MHBS-na) uyğun hazırlayırlar və təsdiq edirlər. Bəs MHBS-dan istifadə niyə bu qədər vacibdir? Ölkəmizdə MHBS-dan istifadə edən təşkilatlar əsasən hansı kateqoriyaya aiddirlər?

Böyük 20-lik ölkələri və digər əsas beynəlxalq qurumlar, həmçinin bir çox dövlətlər, biznes kooperasiyaları, kreditorlar, investorlar və peşəkar mühasiblər, qlobal mühasibat uçotu standartlarının məqsədini dəstəkləyirlər. Müasir dövrdə iqtisadiyyatlar tranzit əməliyyatlarına və beynəlxalq kapitalın diversifikasiyasına əsaslanır. Dünyada baş verən bütün maliyyə ilə bağlı əməliyyatlarının 35%-dən çoxu tranzit əməliyyatlardır və bunun sayının getdikcə artacağı, yəqin ki, şübhə doğurmur. Böyük investorlar, dünyanın müxtəlif ölkələrində daim sərmayə yatırır, müxtəlif beynəlxalq əməliyyatlar həyata keçirir və bir neçə ölkələrdə də filiallara malikdirlər. Keçmişdə bu cür sərhəddən keçirən tədbirlər ayrı-ayrı ölkələr tərəfindən milli mühasibat uçotu standartlarını özündə saxlayırdı. Mühasibat uçotu tələblərinin bu cür ödənilməsi tez-tez xərci, mürəkkəbliyi artırır və son nəticədə həm maliyyə hesabatları hazırlayan şirkətlər, həm də investorlar və digər subyektlər iqtisadi qərarlar qəbul etmək üçün həmin maliyyə hesabatlarını istifadə edərək riskə məruz qalırdılar. Milli mühasibat uçotu standartlarını tətbiq etmək deməkdir ki, müxtəlif ölkələrdə maliyyə hesabatlarında göstərilən məbləğlər fərqli əsaslarla hesablanırlar. Yaranan bu fərqlər və qarışıqlıqları aradan qaldırmaq zəruridir, çünki mühasibat uçotu tələblərinin kiçik bir hissəsindəki fərq şirkətin maliyyə göstəricilərinə və maliyyə vəziyyətinə böyük təsir göstərə bilər, məsələn, bir şirkətin mənfəəti və ya zərəri başqa milli mühasibat uçotu standartlarında aşağı və ya yuxarı həcmdə tanınır. Azərbaycan Respublikasının 2004-cü il "Mühasibat uçotu haqqında" Qanununa əsasən beynəlxalq standartlara əsaslanan Milli Mühasibat Uçotu Standartları (MMUS) yaradılsa da, 4 may 2018-ci ildə MMUS tamamilə ləğv edilmişdir. Artıq respublikamızda mühasibat uçotunun aparılması və maliyyə hesabatlarının hazırlanması Maliyyə Həsabatlarının Beynəlxalq Standartlarına əsasən müvafiq icra hakimiyyəti orqanının təsdiq etdiyi uçot qaydalarına uyğun həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası Mühasibat Qanunu (2004) qeyd edir: "Beynəlxalq Maliyyə Həsabatı Standartları 8.1-ci maddədə göstərilən mühasibat subyektləri tərəfindən istifadəsi üçün tam olaraq qəbul edilir. bu qanunun; bu standartlara dəyişikliklər yalnız Beynəlxalq Mühasibat Standartları Şurası tərəfindən qəbul edilə bilər və bu dəyişikliklər Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları Şurası tərəfindən rəsmən qəbul edildikdə tətbiq ediləcəkdir.

Azərbaycan Respublikası artıq MHBS standartlarını qəbul etmişdir. Hazırda ölkəmizdə MHBS-dan istifadə dərəcəsi aşağıdakı kimidir:

- ictimai əhəmiyyətli qurumlar – bu qurumlar üçün MHBS tələb olunur;
- siyahıya alınmış xarici şirkətlər – bu şirkətlər üçün MHBS-dan istifadəyə icazə verilir, lakin tələb edilmir;
- mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri – bu tipli sahibkarlıq subyektlərində MHBS-dan istifadəyə icazə verilir, lakin tələb edilmir.

Bundan əlavə, bir və ya daha çox filialı olan hər hansı bir kommersiya təşkilatı (çox kiçik olanlardan başqa) MHBS standartlarına uyğun olaraq konsolidə edilmiş maliyyə hesabatları hazırlamalıdır. Bütün digər kommersiya təşkilatları (çox kiçik olanlar istisna olmaqla) MHBS Standartları və ya KOBİ Standartları üzrə Standartları istifadə etməyə icazə verilir. BMHS standartlarını istifadə etməyən müəssisələr mühasibat uçotu standartlarını aşağıdakılardan istifadə etməlidirlər:

"Kiçik sahibkarlıq subyektləri" Maliyyə Nazirliyi tərəfindən hazırlanmış Kiçik sahibkarlıq subyektləri üçün MHBS Standartları, və ya Sadələşdirilmiş Mühasibat Qaydaları seçə bilər.

Azərbaycan Respublikasının Mühasibat Uçotu Qanunu (2004), aşağıda qeyd olunan müəssisələrin növləri üçün MHBS standartlarını tələb edir (Cədvəl 1) :

Cədvəl 1.

kredit təşkilatları	qeyri-dövlət (özəl) sosial fondlar
sığorta şirkətləri	investisiya fondları
fond birjasında satılan qiymətli kağızları olan şəxslər	maliyyə hesabatlarının hazırladığı tarixdə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş məbləğdə iki sahə üzrə (illik gəlir, maliyyə ili ərzində işçilərin orta sayını və ümumi balansı) aşan kommersiya təşkilatları

РЕШЕНИЕ ОСНОВНЫХ ПРОБЛЕМ В РАЗЛИЧНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СИСТЕМАХ

Чжао Вен Цинь

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Для того, чтобы осуществлять рациональный выбор в мире ограниченных ресурсов, хозяйственные субъекты должны обладать необходимой информацией о том, что, как и для кого производить. Экономическая теория рассматривает два различных способа координации такого выбора: стихийный (спонтанный) и иерархический (упорядоченный). Первый из них предполагает, что информация, необходимая потребителям и производителям, передается путем ценовых сигналов, указывая производителям, куда выгоднее вложить капитал, и потребителям, где рациональнее совершать покупки. К таким системам относится рынок – стихийный экономический порядок. Второй из них – иерархия – основан на власти. Он предполагает наличие соответствующих законодательных актов, устанавливающих строгое подчинение нижестоящих звеньев вышестоящим в процессе управления. Проблемы экономической организации общества решаются различными методами, основанными:

- а) на традициях, обычаях;
- б) рыночных механизмах;
- в) административно-командной системе.

В традиционных обществах такое решение достигается на основе опыта, традиций, обычаев, религиозных воззрений и представлений. В таких системах регулирование процессов производства, потребления и распределения благ, как правило, затруднено или ограничено. Изменения, как правило, имеют место лишь в исключительных случаях и происходят довольно редко. В целом такие системы, в силу соблюдения традиций и обычаев, трудно реагируют на изменение внешних и внутренних условий. В таких странах наследственность и касты определяют экономическую роль индивида. Как правило, в них имеет место четко выраженный экономический застой (стагнация), а технический прогресс и инновации практически отсутствуют, религиозные и культурные ценности являются первичными по сравнению с экономической деятельностью. В этих обществах функционирует натуральное хозяйство на основе общинной собственности. Решение триады основных экономических проблем в рыночной экономике рассмотрим на примере так называемого рынка чистой (свободной) конкуренции. Этот тип рынка характеризуется частной собственностью на ресурсы, использованием системы рынков и цен для координации экономической деятельности и управления ею. В такой системе, когда каждый из участников стремится увеличить свой доход, не думая об интересах общества в целом. Рыночная система представляет собой механизм, с помощью которого эти индивидуальные решения согласуются между собой и даже координируются. Производство товаров и услуг, с одной стороны, и предложение ресурсов, с другой стороны, означает, что существует множество продавцов и покупателей товаров и услуг, а также ресурсов, то есть всегда имеется свобода выбора. В результате, все основные проблемы в такой системе решаются самостоятельно, то есть без участия государства. Роль правительственного (централизованного) планирования отсутствует. Так как рыночная система является саморегулирующейся, вмешательство государства может оказаться вредным и опасным. Поэтому, в основном, правительство занимается защитой прав частной собственности и правовой защитой участников рынка. В рыночной экономике проблемы «Что», «Как» и «Для кого» решаются, главным образом, с помощью системы рынков и цен через механизм прибылей и убытков. Административно-командная экономика является фактически диаметрально противоположной рыночной и представляет собой иерархическую систему. Эту систему характеризует общественная собственность на средства производства и принятие всех экономических решений путем механизма централизованного планирования.

MÜNDƏRİCAT

XIII BÖLMƏ

DİLÇİLİK

1. Abbasova N.İ. Xarici dilin tədrisində rast gəlinən aktual problemlər. (OYU).....	3
2. Abasova P.M. Vokativ sözlərin nidalardan fərqi. (BSU).....	4
3. Abasova P.M. Xitabların başqa tipli sözlərdən fərqi. (BSU).....	5
4. Abdullayeva D.Ə. İngilis dili tədrisinin mövcud proqram və dərsliklərdə imkanlarının araşdırılması. (MDU).....	6
5. Abdullayeva G.M. N.Xomskinin dilçiliyə gəlişi. (BSU)	7
6. Abdullayeva S.N. Globalization and language learning. (NSU)	8
7. Adigozalova N.N. African-American women and their role in harlem renaissance. (NSU).....	9
8. Ağayeva K.F. İngilis və Azərbaycan dillərində qrammatik zaman kateqoriyasının müqayisəli tədrisi. (OYU)	10
9. Ağayeva F.F. Aspects of cognition. (GSU)	11
10. Ağayeva F.F. Cognitive basis of translation. Cognitive linguistics. (GSU).....	13
11. Aliyeva G.Q. Bilavasitə şəxs bildirən xitablar. (SDU).....	15
12. Aliyeva R.T. Cənubi Qafqaz oykonimlərində arxaik leksikanın izləri. (SDU).....	16
13. Allahverdi G.N. İngilis dilində cümlələrin intonasiası. (BSU).....	17
14. Asadova A. Die synonymie und ihre forschung in der sprachwissenschaft. (GSU).....	17
15. Asadova B.A. About translation unit. (NSU)	18
16. Asgerova M.V. The impact of oral language skills on the production of written text. (NSU).....	19
17. Asgerova N.I. Criteria for speech act classification in pragmatic syntax. (GSU).....	21
18. Asgerova N.I. Semantic syntax and its theoretical peculiarities.(GSU).....	21
19. Aslanova L.M. İngilis və Azərbaycan dillərində sintaktik əlaqələr. (SDU).....	22
20. Aslanova L.M. Müasir ingilis və azərbaycan dillərində müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunan təyinlər (Xalid Hüseyninin “Çərpələng uçuran” əsərinin nümunələri əsasında). (SDU).....	23
21. Aydınzadə Ə.İ. İngilis dilində önlüklər və onların azərbaycan dilinə tərcümə yolları. (SDU).....	24
22. Bağırılı A.T. Morfoloji üsulla termin yaradıcılığı. (BSU).....	25
23. Bağirova F.Y. The history and characteristics of detective works. (NSU).....	26
24. Bayramova X.Q. Azərbaycan dilində zaman anlayışı və onun işlənmə məqamları. (BSU).....	28
25. Bayramova X.Q. Azərbaycan və rus dillərində frazeologizmlər. (BSU).....	28
26. Behbudlu A.G. About old english prose. (NSU)	29
27. Bəhrəmlı A.M. İngilis və Azərbaycan dillərində ixtisarlar və onların dilin tədrisində rolu. (OYU)....	30
28. Cəfərova İ.T. İngilis dilində atalar sözlərinin mənbələri. (BSU).....	31
29. Cəlilzadə X.Ə. Koqnitiv dilçilik anlayışı. (SDU)	32
30. Əhmədova A.F. Morfoloji yolla yaranan etnonimlər. (BSU).....	33
31. Əliyeva R.R. Toponimlərin quruluşca növləri. (BSU).....	34
32. Əliyeva R.X. İsmə aid qrammatik kateqoriyaların arxaikləşmiş vahidləri (Ş.İ.Xətayi yaradıcılığı üzrə). (NDU)	35
33. Əmirahlı S.Ə. Bəkir Çobanzadənin türk dillərində termin yaratmaq konsepsiyası. (BSU).....	37
34. Əmirahlı S.Ə. Türk dillərində elmi terminologiya yaradılmasında ilkin prinsiplər . (BSU).....	38
35. Gəjayeva N.M. Dialects of English. (NSU)	39
36. Hacıyeva M.M. Lüğət tərkibinin zənginləşməsində sözdüzəltmənin rolu. (BSU).....	40
37. <i>Hagverdieva G.A. The impact of icts in english teaching and learning.</i> (NSU).....	0
38. Haqverdi G.Ş. Fərhad Zeynalov Azərbaycanda türkoloji məktəbin banisi kimi. (SDU).....	42
39. Həmidova A.N. Mətbəx əşyaları ilə bağlı frazeoloji birləşmələr. (BSU).....	44
40. Həsənova L.S. Omonimlərin tədrisində leksik çalışmaların rolu. (GDU).....	44
41. Həsənova S.Ə. T.Drayzerin yaradıcılığı və onun tərcüməsinə dair ümumi qeydlər. (BSU).....	46
42. Hüseynova N.N. İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin semantik təhlili. (BSU).....	46
43. Hüseynova N.N. İngilis dilində leksik ifadələrin tədqiqinə dair. (BSU).....	47

44. İbrahimli Ü.B. İngilis dilində ismi sifətlər neologizm kimi. (BSU).....	48
45. İbrahimli Ü.B. İngilis dilində neologizmlərin mənşəyinə dair. (BSU).....	49
46. İbrahimova H.Ə. İngilis dili dərslərinin mərhələləri. (MDU).....	49
47. İbrahimova H.Ə. Orta məktəbdə ingilis dili dərslərinin təşkili və aparılması. (MDU).....	50
48. İsayeva A.E. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə məna əlaqələrinə ümumi baxış. (OYU).....	52
49. İsmailzadə A.Sh. Semantic analysis of idioms in english. (GSU).....	53
50. İsmailzadə A.Sh. Phono-semantic matching and analysis of it in English.(GSU).....	54
51. İsmayilli F.Z. Theoretical approaches to modals. (NSU).....	55
52. İsmayılova N.E. Tərcümədə dil və mədəniyyət. (BSU).....	57
53. Kazimli Z.A. General characteristic features of learners. (NSU).....	7
54. Kərimov E.E. Azərbaycan və ingilis dillərində vurğunun növləri haqqında. (SDU).....	59
55. Kerimova F.N. National strategy and the continuing professional development of teachers. (NSU)..	60
56. Kişizadə İ.Z. Oğuz qrupu türk dillərində şəxs əvəzliliklərinin bəzi xüsusiyyətləri. (SDU).....	61
57. Mammadova G.I. The present perfect tense and ways of its rendering to Azerbaijani. (NSU).....	62
58. Mammadova Kh.J. Conduction of the lesson through student-centered instruction. (NSU).....	64
59. Mammadova S.E. Contemporary english teaching methods. (GSU).....	65
60. Mammadova S.E. Teaching methods of english in primary schools. (GSU).....	66
61. Məhəmmədli Ü.N. Əvəzliyin məna növlərinin leksik- semantik və morfoloji əlamətləri. (OYU).....	68
62. Məhərrəmov G.R. Azərbaycan və ingilis dillərində feilin indiki zaman formalarının müqayisəsi. (BSU)	69
63. Mikayılova N.V. Təxəllüslərin ikili xarakteri. (BSU)	69
64. Murtuzəliyeva G.N. Amerikanizmlər milli xüsusiyyətli leksika kimi. (BSU).....	70
65. Müseyibova U.M. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi XXI əsrdə. (BSU).....	71
66. Mustafayeva G.N. İngilis danışiq dilində peşə-sənət leksikasının yerinə dair. (BSU).....	71
67. Mustafayeva G.N. İngilis dilində emosional-ekspressiv leksika və onun yaranması üsulları haqqında. (BSU)	72
68. Nəbiyeva R.İ. İngilis dili və onun variativliyi. (BSU)	72
69. Nəsirli R.Z. Sintaktik üsulla termin yaratmanın əhəmiyyəti. (BSU).....	73
70. Qafarov N. The category of aspect is connected with semantics. (GSU).....	74
71. Qasımova S.D. Nağıllarımızda işlənmiş frazeoloji vahidlərin tematik bölgüsü.(BSU).....	75
72. Qədirova B.C. Tərcümədə orijinal mətnin dildaxili xüsusiyyətlərinin qorunması problemi. (BSU)....	76
73. Quliyeva G.E. Phonological rules. (GSU)	77
74. Quliyeva G.E. Phonological styles of English. (GSU)	78
75. Quliyeva G.G. Frazeologiya dilçiliyin bir sahəsi kimi. (MDU).....	80
76. Ramazanova S.F. Bartolemey Corceusun “Türklərin ayin və mərasimləri” əsəri haqqında qeydlər. (AMEA)	81
77. Ramazanova Sh.Sh. Innovative approach to the internet-based teaching. (GSU).....	81
78. Ramazanova Sh.Sh. Innovative approach to the internet-based teaching.(GSU).....	82
79. Rəhimli G.H. XXI əsrdə xarici dil tədrisinin psixo-lingvistik və didaktik-pedaqoji əsasları.(MDU)	83
80. Rəsulova F.H. Mürəkkəb cümlə və onun təsnifi. (OYU)	84
81. Şahverənova G.M. Omonim frazeoloji birləşmələrdə “Ayaq” somotomunun işlənməsi. (BSU).....	85
82. Seyidova A.M. Öyrənmənin effektivliyinin təmin edil-məsində innovativ metodların rolu.(MDU)	86
83. Soltanova M.N. Dil təlimində ədəbi tələffüz qaydalarının mənimsədilməsi üzrə aparılan işlər. (GDU)	87
84. Soltanova M.N. Şagirdlərin orfoqrafik və orfoepik biliklərinin formalaşdırılmasında çalışmaların rolu. (GDU)	88
85. Tağızadə G.Ş. Feili sifətlərdə zaman kateqoriyası. (BSU)	90
86. Xanbutayeva A.R. Cerund tərkibi mürəkkəb tamamlıq funksiyasında. (OYU)	0
87. Xəlilova T.R. Müasir azərbaycan dilində leksik paralelizmlər. (BSU).....	92
88. Yusubova N.H. İntonasiya və onun komponentləri. (BSU).....	92
89. Zeynalova N.Y. Azərbaycan və rus dillərinin lüğət tərkibində ornitonimlər. (BSU).....	93
90. Алиева С.Э. Происхождение заимствованных слов. (БСУ).....	94

91. Садыгова С.И. Место аббревиатур в словообразовании в современном английском языке. (БСУ)	94

XIV BÖLMƏ

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

1. Abbasova G.R. Teodor Drayzerin “Kerri bacı” romanında qəhrəmanın lirik-psixoloji xüsusiyyətləri. (SDU)	96
2. Abdullayev M.C. Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasında atəspərəstlik həyat tərzı kimi. (SDU).....	97
3. Ağababayeva S.E. Anar yaradıcılığında psixologizmin xüsusiyyətləri. (BSU).....	98
4. Ağayeva L.Ə. Hüseyn Cavidin ədəbi fəaliyyətində türkçülüyn təcəssümü. (SDU).....	99
5. Akulova A.D. Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin Türkiyə və mühacirət həyatı. (BSU).....	100
6. Aydın K.N. Cəlil Məmmədquluzadənin hekayə və pyeslə-rinin mövzu dairəsi. (MDU).....	100
7. Babayeva Ş.Q. Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” əsərinin ümumi quruluşuna dair. (BSU).....	101
8. Bağirova F.B. Sabir Əhmədlinin “Qanköçürmə stansiyası” əsərində yazıçı mənerası. (SDU).....	102
9. Bağırzadə L.U. “Mahmud və Məryəm” və “Ağ dəvə” romanlarının xüsusiyyətləri. (BSU).....	103
10. Budaqlı G.V. Bəkir Nəbiyevin ədəbi-tənqidi yaradıcılığına ümumi bir nəzər. (SDU).....	104
11. Cavadova N.C. Oskar Uayld: “Dorian Qreyin portreti”ndə paradoksal və estetik elementlər. (BSU).....	05
12. Cənnətov Z.Ş. Tənqid və bədii nəsrin qarşılıqlı əlaqələrinə dair. (BSU).....	105
13. Əhmədova G.V. Aşıq-məşuq ədəbi modeli təsəvvüf kontekstində. (BSU).....	106
14. Əkbərova G.Z. F.Köprülünün elmi-ədəbi fəaliyyətinə qısa bir baxış. (SDU).....	107
15. Ələkbərli İ.R. Kütləvi və rəqəmsal kommunikasiya. (BSU).....	108
16. Ələkbərli N.Z. Azərbaycan ədəbiyyatında şah Qacar obrazının inkişafı. (BSU).....	109
17. Ələkbərli N.Z. Hüseyn Cavid yaradıcılığında Teymur obrazı. (BSU).....	110
18. Əmiraslanova X.M. Cəlil Məmmədquluzadə qadın azadlığı harayında. (BDU).....	111
19. Əsgərova İ.Ş. Ədəbiyyatımızda İsa Hüseynov bədii nəsrı. (BSU).....	112
20. Hacıyeva K.A. Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının özəyi : Vətənpərvərlik. (OYU).....	113
21. Həmzə L.E. Elçinin nəsr əsərində mifik elementlərin rolu (“Dolça”povesti əsasında). (BSU).....	114
22. Həsənov M.M. Xəlil Rza və Cənubi Azərbaycan. (NDU).....	115
23. Hüseynbəyli F.E. “Şərqi-rus”un birinci nömrəsi və dil məsələləri. (NDU).....	117
24. Hüseynli K.B. Nitqin inkişafı üzrə işin əhəmiyyəti və prinsipləri. (MDU).....	118
25. Hüseynova A.M. Hüseyn Cavid yaradıcılığında tarixi həqiqətlər. (BSU).....	119
26. Hüseynova A.M. S.Vurğun ədəbi fikirində tarixilik. (BSU).....	120
27. Hüseynova R.M. İctimai diplomatiyanın tətbiq sahələri. (BSU).....	120
28. İsmayılı A.F. “Quyu” povestində xalq surətinin təhlili. (BSU).....	121
29. Kancılar E.L. Modernizmin incili “Uliss” romanının poetikası. (BSU).....	122
30. Kərimova K.F. “Molla Nəsrəddin” jurnalının uğuru. (BSU).....	123
31. Kərimova K.F. Azərbaycanın “Molla Nəsrəddini” – Cəlil Məmmədquluzadə. (BSU).....	124
32. Qasımova J.E. Şifahi xalq ədəbiyyatının ictimai-təربیevı və estetik əhəmiyyəti. (MDU).....	125
33. Qədirov A.A. Həsən bəy Zərdabi və milli mətbuat tariximiz. (BSU).....	126
34. Qəmbərov S.M. Din və onun ədəbiyyata təsir dairəsi. (SDU).....	127
35. Quliyeva D.Z. Ədəbiyyatda yaradıcılıq prosesi. (BSU).....	128
36. Mahmudzadə T.E. Mehmet Akif Ərsoyun poeziyasında vətənpərvərliyin tərənnümü. (SDU).....	129
37. Məlikova G.R. Böyük Britaniya mətbuatında Xocalı soyqırımının işıqlandırılması. (BSU).....	130
38. Məlikova G.R. Xocalı soyqırımı beynəlxalq hüquqda cinayət aktı kimi. (BSU).....	131
39. Məmmədli G.N. İsmayıl Şıxlının “Dəli kür” romanında Cahandar ağa obrazı. (BSU).....	131
40. Məmmədli G.N. İsmayıl Şıxlının bədii estetik baxışlarında milli dəyərlər. (BSU).....	132
41. Məmmədov T.Ş. Şair-tənqidçi Şamil Salmanov. (SDU).....	133
42. Məmmədova G.N. Beynəlxalq jurnalistikada müharibə və münaqişə ocaqlarının Kiv tərəfindən işıqlandırılması. (BSU)	134

43.	Məmmədova G.N. Terror və media. (BSU)	134
44.	Məmmədova N.N. Mühacir Cənubi Azərbaycan şairlərinin dilində işlənmiş dialekt sözlər.	
	(NDU)	35
45.	Məmmədova R.S. C.Bernard şounun dramaturgiyasının bədii komponentləri. (BSU).....	137
46.	Məmmədova Ü.R. “Əsli və Kəram” dastanında dini formasiya. (BSU).....	138
47.	Məmmədova V.V. F.M.Dostoyevskinin “Cinayət və cəza” romanında yuxunun psixoloji rolu. (BSU).....	138
48.	Mənəfova S.B. Cəfər Cabbarlı poeziyasında qadın və evlilik problemi. (BSU).....	139
49.	Nağızadə S. Əşrəf Veysəllinin lirikasında vətənpərvərlik mövzusu. (SDU).....	140
50.	Nəsibli S.A. M.Ə.Sabir satiralarında “Dövrünün aynası” sayılan obrazların tənqidi. (MDU).....	142
51.	Sadiqova G.N. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında nəsr janrlarının təşəkkülü (A.Bakıxanovun “Kitabi-əsgəriyyə” və İ.Qutqaşının “Rəşid bəy və Səadət xanım” əsərləri əsasında). (BSU).....	143
52.	Süleymanov T.E. 20 yanvar qətləminin carçısı “Səhər”. (NDU).....	144
53.	Süleymanova Ə.A. U.Şekspirin “Romeo və Culyetta” faciəsində nikbinlik, gələcəyə ümid motivi. (BSU)	145
54.	Şabanova Y.K. Ş.Bronte və C.Ostin yaradıcılığının viktoriya dövrü ilə səsələşməsi. (BSU).....	146
55.	Şabizadə V.Ə. Sabir Rüstəmxanlının “Barış türkün tanrısı” məqaləsində milli birlik ideyası. (SDU).....	146
56.	Şirinova S.T. Hüseyn Cavid XX əsr Azərbaycan romantizm ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi kimi. (OYU)	147
57.	Şirinova T. Tənzipat nəsrində əsarət və insan alveri mövzusu. (SDU).....	148
58.	Umudova Ş. Soren Kyerkeqorun “Qorxu və titrəmə” əsərində iman və iradə məsələsi. (SDU)...	149
59.	Vəlizadə A.G. Xalq yazıçısı Elçin yaradıcılığına baxış. (BSU).....	150
60.	Yaqubova Ş.Y. Yusif Vəzir Çəmənəminin “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” əsərində şifahi xalq ədəbiyyatı məsələləri. (BSU)	151
61.	Zeynalova F.F. İmpakt faktor və impakt faktorlu jurnalların müəyyən edilməsi. (BSU).....	152

XV BÖLMƏ

METODİKA

1.	Abbasbəyli V.Ş. Yeni interaktiv təlim metodları. (BSU)	154
2.	Abbasova G.A. Kicikyaşlı məktəblilərin mənəvi tərbiyəsində dini dəyərlərdən istifadənin əhəmiyyəti. (GDU)	154
3.	Abbasova N.Ş. Ailədə kiçikyaşlı şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsində şifahi xalq ədəbiyyatından istifadə. (GDU)	156
4.	Abdullayeva A.H. Repressiyaya yanaşmada interaktiv metodlar. (BSU).....	157
5.	Abdullayeva A.H. Tədqiqata cəlb olunmuş repressiya qurbanları. (BSU).....	158
6.	Adışirinov T.K. Orta ümumtəhsil məktəblərində M.F.Axundzadə yaradıcılığının təhlili yolları. (LDU)	158
7.	Ağahüseynova V.Y. Ana dili dərslərində formativ qiymətləndirmə strategiyaları. (BSU).....	159
8.	Ağazadə A.E. Təlim prosesində fəndaxili integrasiyanın məzmunu. (SDU).....	160
9.	Ağazadə S.A. A.Bakıxanovun “Kitabi-Əsgəriyyə” əsərinin ideya-mövzu üzrə tədrisi. (LDU).....	161
10.	Axverdiyeva N.F. Nəsrəddin Tusi tərbiyə haqqında. (GDU).....	162
11.	Allahverdiyeva B.Ə. İdrak xüsusiyyətlərinə uyğun təlim materiallarının seçilməsi. (BSU).....	163
12.	Bağirova G.A. Məktəblilərdə mütaliə mədəniyyətinin formalaşdırılması. (MDU).....	164
13.	Bağızadə S.R. Azərbaycan dili dərslərində didaktik oyunlardan istifadənin nəzəriyyəsi. (SDU)...	165
14.	Ellazova F.F. Rəhbər işçilərin idarəetmə prosesində innovasiya fəallığının inkişafı. (BSU).....	166
15.	Ellazova F.F. Ümumtəhsil məktəblərində idarəetmənin seqment tipli təşkili modeli. (BSU).....	167
16.	Eyyubova M.İ. Müasir tədris metodlarında İKT-dən istifadə. (OYU).....	167

17. Əhmədli S.Q. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında özünüdərkən bədii-fəlsəfi ifadəsi. (MDU).....	169
18. Əhmədov İ.K. İmla yazılarının orfoqrafiya təlimində yeri. (LDU).....	70
19. Əhmədov M.İ. İnformatika fənnində tədrisin xüsusiyyətləri. (MDU).....	171
20. Əhmədova M.Q. Müasir ingilis dilində alınma sözlərin təsnifi. (OYU).....	172
21. Əhmədzadə G.H. Ümumtəhsil məktəblərində antonimlərin tədrisi. (LDU).....	173
22. Ələkbərli A.X. Azərbaycan dili fənni kurikulumunda təlim strategiyaları. (SDU).....	174
23. Ələkbərli A.X. Azərbaycan dili fənni üzrə yeni məzmunun xüsusiyyətləri. (SDU).....	176
24. Ələkbərova Z.T. Mənəvi tərbiyənin mahiyyəti haqqında. (GDU).....	177
25. Ələkbərova Z.T. Tarixi şəxsiyyətlər mənəvi tərbiyə haqqında. (GDU).....	178
26. Ələsgərzadə G.N. Müasir şəraitdə sinif müəllimi – valideyn münasibətlərinin mahiyyəti. (GDU).....	180
27. Əliyeva A.M. Orta məktəblərdə ismin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər. (BSU).....	181
28. Əliyeva G.Ə. İnkluziv təhsilə dair mövcud konsepsiyalar və tarixi faktlar. (GDU).....	182
29. Əliyeva L.A. Kiçik məktəb yaşlı şagirdlərin hüquq tərbiyəsinin vəzifələri. (GDU).....	183
30. Əliyeva S.İ. Mədəni nitqin əsas şərtləri. (BSU).....	184
31. Əliyeva S.İ. Tədris zamanı modal fellərin öyrənilməsi yolları. (OYU).....	185
32. Əlizadə M.A. Uşaq təfəkkürünün inkişafında qrammatik oyunların rolu. (LDU).....	86
33. Əmiraslanova T.A. Azərbaycan dilinin tədrisində fonetikanın rolu (təlim rus dilində olan məktəblərdə). (SDU)	188
34. Əmrəhova F.İ. Təlimin səmərəliliyinin artırılmasında interaktiv təlim üsullarından istifadənin rolu. (GDU)	188
35. Ərəbxanova K.M. Abdulla Şaiqin maarifçilik fəaliyyəti. (BSU).....	190
36. Əsgərova L.B. Qarabağ şivələrində qohumluq münasibəti bildirən sözlər. (MDU).....	190
37. Əskərli A.F. İngilis dilinin tədrisində dialoqlardan istifadə edilməsi yolları. (BSU).....	191
38. Əyyubova H.V. Azərbaycanın görkəmli şairi və mütəfəkkiri Xaqani Şirvani şagirdlərinin sadəlik və təvazökarlıq tərbiyəsi haqqında. (GDU).....	192
39. Əyyubova H.V. İbtidai sinif şagirdlərinin sadəlik və təvazökarlıq tərbiyəsinin mahiyyəti və vəzifələri. (GDU)	193
40. Əzizli A.E. İngilis dilinin tədrisində audio - vizual materiallar vasitəsilə ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi. (BSU)	194
41. Hacıyeva G.N. Heydər Əliyev və dil siyasəti. (BSU).....	195
42. Hacıyeva M.Y. Birdən çox dil bilmək dünyaya birdən çox pəncərədən baxmaq deməkdir. (BSU)	196
43. Hacıyeva M.Y. İngilis dili fənninin tədrisində interaktiv metod. (BSU).....	96
44. Həsənova N.A. Xarici dilin tədrisində fərdi yanaşma metodu. (BSU).....	197
45. Hümətli G.M. Sifət və onun adverbiallaşması. (OYU).....	198
46. Hüseynli G.R. Orta məktəbdə oxunun əsas növləri. (BSU).....	199
47. Hüseynova A.İ. İbtidai və orta təhsil dərslərində Azərbaycan dilinin məzmun xətlərinin öyrədilməsi imkanları. (SDU)	200
48. İbadova E.K. X Sinif Azərbaycan dili dərsləri: məzmun, struktur və problemlər. (SDU).....	202
49. İbişova Ş.H. Rəbbi nitqin inkişafı məsələləri. (LDU).....	202
50. İbrahimli Ə.N. Kiçik qruplarda əməkdaşlıq metodunun adi qruplarda (sinifdə) təlim metodundan üstünlükləri. (LDU)	204
51. İbrahimova A.A. Milli kurikulum konsepsiyasında - integrasiya mühüm didaktik prinsip kimi. (SDU)	204
52. İlyaslı T.Z. İbtidai sinif şagirdlərinin əxlaq tərbiyəsinin mahiyyəti və məqsədi. (GDU).....	205
53. İmanlı N.A. Xarici dil tədrisi zamanı qrammatikanın öyrənilməsinin əhəmiyyəti. (BSU).....	207
54. İmanlı N.A. İngilis dilinin tədrisində istifadə olunan metodlar (interaktiv təlim metodu). (BSU)	208
55. İsmayılova A.M. Tədrisin orta səviyyəsində yazı dərslərinin təşkili. (BSU).....	209
56. İsmayılova G.E. İngilis dili fakültələrinin aşağı kurs tələbələrində leksik bilik və bacarıqların həcmi. (BSU)	210
57. İsmayılova M.Ü. İbtidai sinif şagirdlərinin keyfiyyətli təlim almasında valideynin rolu. (GDU)	210

58. Kazımova X.N. Elçin Hüseynbəylinin “Firuzə qashlı xəncər” hekayəsinin bədii sənətkarlıq xüsusiyyətləri və onun orta məktəbdə tədrisi. (BSU)	212
59. Qafarlı A.İ. Ana dili təlimində nitq inkişafı məsələləri. (LDU).....	213
60. Qafarova A.S. Sınıf müəllimi - valideyn münasibətlərinin xüsusiyyətləri və pedaqoji əhəmiyyəti. (GDU)	214
61. Qarayev E.Ə. İngilis və amerikan dialektində frazeoloji vahidlərin tədrisi metodikası və metodoloji prinsipləri. (OYU)	215
62. Qazaxova F.İ. İbtidai siniflərdə riyaziyyat və informatikanın əlaqəli tədrisi. (BSU).....	217
63. Qəzənfərli G.F. Ədəbiyyat fənninin fəal təlim üsulları ilə tədrisi. (BSU).....	218
64. Qəzənfərli G.F. Müasir mərhələdə təlim texnologiyalarının tədris prosesində tətbiqi. (BSU).....	218
65. Quliyeva G.M. Məktəblilərin musiqi tərbiyəsində azərbaycan ladlarından istifadə məsələləri. (GDU)	219
66. Quliyeva S.R. Musiqi tərbiyəsi sahəsində elmi tədqiqatlara dair. (GDU).....	20
67. Qurbanova L.N. İbtidai siniflərdə fənlərarası əlaqənin didaktik-tərbiyəvi əhəmiyyəti. (GDU).....	221
68. Maarifli Z.İ. Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin estetik və etik mühitinin formalaşdırması. (BSU)	222
69. Mahmudova N.R. Ailə tərbiyəsində islam dəyərlərindən istifadənin əhəmiyyəti. (GDU).....	223
70. Mehtiyeva N.N. The content of active learning. (OYU)	224
71. Məcidova A.H. Müasir dövrdə ədəbiyyat tədrisinin bəzi məsələləri haqqında. (BSU).....	225
72. Məmmədli A.T. İngilis dilində neologizmlər və onların təsiri. (OYU).....	226
73. Məmmədova Ə.A. Geyimlərin kompazisiya tərtibatında bəzək əşyalarının və tətbiq olunan bəzək ünsürlərinin rolu. (NDU)	228
74. Məmmədova Ə.N. Oxu prosesində ortaya çıxan problemlərin həlli yolları. (BSU).....	230
75. Məmmədova G.M. Dünya təhsil sisteminə inteqrasiya. (BSU).....	230
76. Məmmədova H.M. Dərs və sinifdən xaric məşğələlərində diyarşunaslıq materiallarından istifadənin imkanları. (NDU)	231
77. Məmmədova N.D. Xalq qoşmaları lirik növün ən qədim növü kimi. (LDU).....	232
78. Məmmədova R.S. Ədəbi tələffüzün nitq inkişafında rolu. (BSU).....	233
79. Muxtarova M.E. Xarici dil tələbələrində leksik norma tələblərini inkişafı. (BSU).....	234
80. Muradxanlı A.S. Şagirdlərin rabitəli nitqinin inkişafı. (BSU).....	234
81. Muradova T.N. Xarici dilin öyrədilməsinin metodları və oyunların rolu. (BSU).....	235
82. Muradzadə S.S. “Rəhbər” və “Məktəb” jurnallarının əsas mövzuları və ideya istiqamətlərinin XX əsrin tədris prosesində rolu. (LDU)	236
83. Nağıyeva N.N. Aazərbaycan və ingilis dilində inkar əvəzlilikləri. (OYU).....	236
84. Nağıyeva T.F. Məktəblilərin musiqi tərbiyəsində azərbaycan bəstəkarlarının mahnı yaradıcılığından istifadənin imkan və yolları. (GDU).....	238
85. Namazova R.M. Tədrisdə aktivliyə yönəldən üsullar. (BSU)	239
86. Nəsibova N.H. İngilis dilinin öyrənilməsində danışığın rolu. (BSU).....	239
87. Nəsirova F.M. Xarici dilin tədrisində innovativ metodoloji prinsiplərin təzahürü. (OYU).....	240
88. Paşayev V.T. Məktəblilərdə özünütəhsil prosesində stimül və motivlərin rolu. (GDU).....	241
89. Rəhimova A.T. İbtidai siniflərdə vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılmasının metod və vasitələri. (BSU)	242
90. Rəsulova Ə.N. Kiçikyaşlı məktəblilərin tədqiqatçılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsinin imkan və yolları. (GDU) 43	

91. Rəsulova Ə.N. Təlim prosesində kiçikyaşlı məktəblilərin iradə tərbiyəsi. (GDU).....	244
92. Rzayeva G.M. İnteraktiv təlimin mahiyyəti və üstünlükləri. (BSU).....	245
93. Səriyeva S.R. Bədii və ədəbi dil və onların qarşılıqlı əlaqəsi. (BSU).....	246
94. Səriyeva S.R. Xarici dilin tədrisində bədii dilin rolu. (BSU).....	247
95. Səbzəliyeva G.F. Xarici dilin tədrisində birdilli və ikidilli lüğətlərin üstünlükləri və tətbiqi. (OYU)	247

96. Səlimova N.S. Ümumişlək olmayan sözlər və onların dildə istifadəsi. (OYU).....	248
97. Sərdarova O.M. Təkmənalı və çoxmənalı sözlərin qrammatikada rolu. (OYU).....	250
98. Soltanova A.A. İsi Məlikzadənin hekayələrində mənəvi-əxlaqi dəyərlər. (BSU).....	251
99. Süleymanova F.Ə. Alınma sözlərin linqvistik statusu. (BSU).....	252
100. Şabanova Ə. Xarici dilin tədrisində müxtəlif metodların müqayisəli xüsusiyyətləri. (OYU).....	252
101. Şahin A.Ş. Distant təhsil texnologiyasının xüsusiyyət və xarakteristikaları. (MDU).....	253
102. Şərifova G.E. İngilis dilinin tədrisində layihə metodunun əhəmiyyəti. (BSU).....	254
103. Şərifzadə G.S. Kommunikasiya prosesini çətinləşdirən amillər. (BSU).....	255
104. Tağıyeva İ.A. İngilis dilində ismin qrammatik kateqoriyaları. (OYU).....	256
105. Vəliyeva K.İ. Kiçikyaşlı məktəblilərin iradə tərbiyəsinin mahiyyəti və xüsusiyyətləri. (GDU).....	257
106. Vəliyeva M.E. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla işin təşkili. (GDU).....	258
107. Vəliyeva M.E. Xüsusi təhsilin təşkilati-hüquqi və iqtisadi əsasları. (GDU).....	260
108. Vəliyeva R.M. Oxu dərslərində müasir təlim texnologiyalarından istifadə. (LDU).....	61
109. Yolçuzadə P.Ü. Rəbitəli nitq inkişafında essenin rolu. (SDU).....	263
110. Yüsifbəyli Z.İ. Ətraf mühitin qorunması günün aktual problemi kimi. (BSU).....	263
111. Yüsubova V.A. Nidanın xüsusi nitq hissəsi kimi funksiyası. (BSU).....	264
112. Асланзаде Н.Ф. Образ Юрия Живаго (по роману Б.Пастернака «Доктор Живаго»). (БСУ)	265
113. Ахмедова Ф.П. Уроки английского языка в лингафонном кабинете, как один из видов ресурса современного урока. (БСУ)	65
114. Бахшалиева А.Д. Методы использования литературных текстов на уроках немецкого языка в вузах. (БСУ)	266
115. Гасымова Н.Д. Женские образы в романе Л.Н.Толстого «Война и мир». (БСУ).....	267
116. Гасымова Н.Д. Язык романа-эпопеи «Война и мир». (БСУ).....	268
117. Гахраманлы Д.Р. Современные экологические проблемы и способы их решения. (БСУ).....	269
118. Гулиева Н.Р. Лингвострановедческий материал на уроках немецкого языка как средство развития языковой компетенции учащихся.(БСУ).....	270
119. Керimli Н.А. Некоторые аспекты экологического воспитания в педагогической деятельности учителей начальной школы. (БСУ).....	271
120. Мамедов Дж.О. Дух востока в западном мире. (БСУ).....	272
121. Мамедов Дж.О. Немецкая переводческая традиция. (БСУ).....	73
122. Мамедова Л.Б. Педагогическое общение как эффективный метод сотрудничества учителя с младшими школьниками. (БСУ)	274
123. Менг Фантао. Проблемы изучения лексики русского языка иностранными студентами. (БСУ)	75
124. Менг Фантао. Роль словарей в современном обществе. (БСУ).....	275
125. Мехдиева А.А. Виды наглядности в обучении русскому языку. (БСУ).....	276
126. Мехдиева А.А. Телевидение как средство наглядности в обучении. (БСУ).....	276
127. Мирзоева С.Э. Интернет и сайты как образовательный ресурс.(БСУ).....	277
128. Набибекова Л.Ч. Развитие информационной технологии в обучении русскому языку как иностранному в школе. (БСУ)	277
129. Назарли С.И. Этапы развития коммуникативной компетенции на иностранном языке. (БСУ).....	278
130. Ниязова В.А. История создания фразеологических единиц. (БСУ).....	279
131. Рагимова К.О. Социально-педагогические взгляды Германа Гессе. (БСУ).....	280
132. Сафарова Г.З. Диспут как один из научных предпосылок формирования стилистических умений на уроках русского языка. (БСУ)	

133.	<i>Сафарова Г.З. Место психолого-педагогического подхода в процессе обучения стилистике русского языка. (БСУ).....</i>	81
134.	Тагиева Г.А. Интегрированный подход в обучении. (БСУ).....	81
135.	Тагиева Г.А. Таксономия в обучении. (БСУ).....	282
136.	Хайрулина А.В. Взаимоотношения Евгения Базарова и Аркадия Кирсанова. Финал сложившейся дружбы. (БСУ)	283
137.	Шагиренгуи. Важность ИКТ в интерактивных методах обучения русского языка. (БСУ).....	284
138.	<i>Шагиренгуи. Психолингвистические проблемы обучения русского как иностранного. (БСУ).....</i>	284
		85

XVI BÖLMƏ

PEDAQOGİKA VƏ PSIXOLOGİYA

1.	Abbasova S.X. Azərbaycan təhsilinin inkişafında islahatların rolu. (BSU).....	286
2.	Ağabağirova N.E. Təhsilin informasiyalaşması öyrədici təlim mühitinin yaradılmasının mühüm şərti kimi. (LDU)	286
3.	Alverdiyeva Ş.Ə. Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq ənənələri əsasında hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin psixoloji əsasları. (BSU)	287
4.	Babayeva S.G. Pedaqoji monitorinqin həyata keçirilməsinin istiqamətləri. (LDU).....	288
5.	Bakixanova X.A. Posttravmatik stresin psixoloji təsviri. (SDU).....	289
6.	Cəmilova S.N. Şagirdlərin asudə vaxtlarının təşkilində məktəb və ailənin birgə işi. (BSU).....	191
7.	Çakmak Ö.Y. Yeniyetmələrin inkişafında internet xəttləri sosial-mədəni amil kimi. (BSU).....	291
8.	Dəmirova K.A. Ailədə uşaqların tərbiyə edilməsinin texnologiyası. (ADPU).....	292
9.	Ələkbərova Ç.M. Kurikulumun orta məktəblərdə tətbiqi problemləri. (NDU).....	293
10.	Ələkbərova K.Ş. Təhsildə demokratikləşdirmə və humanistləşdirmənin pedaqoji əsasları. (LDU) 294	
11.	Əliyeva G.M. Azərbaycanın ümumi təhsil sahəsində islahatlar. (NDU).....	295
12.	Əmiraslanov S.N. İdmançının yarıq qabağı hazırlığı. (GDU).....	297
13.	Əskərova L.A. Əmək tərbiyəsi mövzusunun tədrisində atalar sözlərindən istifadə. (BSU).....	298
14.	Əskərova L.A. Tərbiyədə dostluğa aid atalar sözlərinin rolu. (BSU).....	298
15.	Əvəzli N.R. Karate döyüş növündə fiziki və fizioloji prinsiplərin tətbiqi. (GDU).....	299
16.	Əzizzadə L. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda təlim-tərbiyə üzrə əsas problemlər. (SDU).....	300
17.	Fərəcova G.Y. Müəllim kadrlarının hazırlığında təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin əsas şərtləri. (NDU)	301
18.	Güngör K.A. Ailələrlə sosial müdafiə işinin təşkili üsulları. (BSU).....	303
19.	Güngör K.A. Gənc ailə problemləri və onların aradan qaldırılmasının əsas istiqamətləri. (BSU) 303	
20.	Həsənov F.A. Yapon əlbəyaxa döyüş növündə kendo. (GDU).....	304
21.	Həsənova R.Y. Azərbaycanda təhsil siyasətinə dair. (NDU).....	305
22.	Həsənova Ş.T. Müasir təhsil sistemində pedaqoji texnologiyaların tətbiqi məsələsi. (ADPU).....	306
23.	Hətəmli Z.M. Keçmiş irsimizdə ağıl tərbiyəsi məsələsinə münasibət. (NDU).....	307
24.	Hünbətova Ş.R. İbtidai sinif şagirdlərində vətənə məhəbbət hissinin formalaşdırılmasında dərşdənkənar tədbirlərin rolu. (MDU)	309
25.	Hüseynova Ə.İ. Klassik şərq mütəfəkkirlərinin uşaqların tərbiyəsi və təhsili haqqında. (NDU)...	310
26.	<i>İsmayılova N.H. Müstəqillik illərində təhsil sistemi. (NDU).....</i>	12
27.	İsmayılova R.R. Azərbaycan heykəltəraşlığının inkişafı haqqında ümumi məlumat. (GDU).....	314
28.	Keskin Burcu Z.B. Pedaqoji təhsilin inkişaf perspektivləri. (BSU).....	314
29.	Keskin Burcu Z.B. Pedaqoji təhsilin məqsədi və vəzifələri.(BSU).....	315

30.	Qasımova A.A. Uşaqların tərbiyəsində ailə mühitinin rolu. (MDU).....	316
31.	Qasımova Ş.C. Milli irsimiz - adət və ənənələrimiz. (BSU).....	316
32.	Qəmbərova T.M. Kiçik yaşlı məktəblilərin mənəvi tərbiyəsinin mahiyyəti. (BSU).....	317
33.	Quliyeva A.R. İbtidai sinif şagirdlərinin tərbiyəsində milli qəhrəmanlarımızın şəxsi nümunəsindən istifadə yolları. (MDU)	318
34.	Qurbanova R.U. Pedaqoji texnologiyalara tarixi-nəzəri baxış. (NDU)	319
35.	Mahmudlu N.A. İnformasiya kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin ibtidai siniflərdə rolu.(BSU)	321
36.	Məhərrəmov R.İ. İbtidai sinif şagirdlərinin yaradıcılıq qabiliyyətinin və müstəqilliyinin formalaşdırılması. (LDU)	322
37.	Məlikzadə S.R. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslikləri. (BSU).....	323
38.	Məmmədova N.R. Azərbaycanda açılan ilk məktəblər və onların xalqımızın maariflənməsi tarixində rolu. (MDU)	324
39.	Məmmədova T.N. Məktəblilərin şəxsiyyətinin formalaşmasında ailənin rolu. (MDU).....	325
40.	Nağıyeva B.Ə. Yeniyetmələrin hüquqi şüurunun formalaşdırılması. (BSU).....	326
41.	Nəcəfzadə K.T. Yuxarı sinif şagirdlərinin özünütərbiyəsində yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması. (BSU)	327
42.	Ömərova N.E. İbtidai sinif müəlliminin tərbiyəçilik işi. (MDU).....	327
43.	Rəhimova X.S. Qaçaraq uzununa tullanmanın inkişaf mərhələsi və öyrədilmə metodikası. (GDU).....	328
44.	<i>Rəisli Ü.H. Təhsil bəşəriyyətin mənəvi tacıdırsa, müəllim bəşəriyyətin mənəvi tacının brilliant daşdır. (MDU)</i>	30
45.	Rüstəmli J.R. Küçə uşaqlarının əməyinin xarakteristikası. (BSU).....	331
46.	Rüstəmov G.Ə. Kiçik yaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətinə adaptasiyasının psixoloji xüsusiyyətləri. (ADPU)	331
47.	Səfəraliyeva Ş.N. Qərar qəbul etmə prosesində əsas yanaşmalar. (MDU).....	333
48.	Səfərova Q.T. Yeniyetməlik yaş dövründə təfəkkürün inkişaf xüsusiyyətləri. (ADPU).....	334
49.	Sultanova G.N. “Kitabi-Dədə Qorqud boyları”nda ailə tərbiyəsinə verilən tələblər. (BSU).....	335
50.	Акберова Т.А. Формирование у старшеклассников эстетической культуры в системе изучения учебных дисциплин. (БСУ)	336
51.	Акберова Т.А. Формирование эстетической культуры в системе внешкольной работы. (БСУ).....	337
52.	Ахмедли Т.Э. Структура педагогического общения с учащимися старшей возрастной группы. (БСУ)	338
53.	Гулиева Н.Н. Психологические особенности подросткового возраста. (БСУ).....	339
54.	Оруджова Г.С. Роль родителей в самовоспитании подростков. (БСУ).....	340

XVII BÖLMƏ

İQTİSADI FƏALİYYƏT NÖVLƏRİ ÜZRƏ

AKTUAL MƏSƏLƏLƏR

1.	Abbaszadə M.E. Xəz-baş geyimlərinin istehsalında istifadə edilən xammal və materialların xarakteristikası. (ADİU)	342
2.	Abdulxalıqov Ə.Ə. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı: iqtisadi islahatlar və onun nəticələri. (MDU)	342
3.	Abdullayeva L.Ə. İstehlak bazarına daxil olan sintetik yuyucu vasitələrinin təsnifləşdirilməsi. (ADİU).....	343
4.	Ağabəyova S.R. Xəz-dəri yarımfabrikatlarının istehlak xassələri və keyfiyyətinin ekspertizası. (ADİU)	344
5.	Ağazadə A.A. Mineral yapışdırıcı maddələr haqqında ümumi məlumat. (ADİU).....	345
6.	Ağazadə F.E. Milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişaf amilləri.(SDU).....	347

7.	Allahverdiyev E.S. Sahibkarlıq fəaliyyətinin məqsəd və vəzifələri. (BBU).....	348
8.	Babayev T.Q. Mühəsibat uçotunun təşkilinin zəruriliyi. (SDU).....	349
9.	Bağırov Q.M. Regional dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi.(BBU).....	350
10.	Bağırova S.M. Trikotajdan olan üst geyimlərinin estetik xassələrinin təsnifatı. (ADİU).....	352
11.	Baxışov N.E. Təhsildə insan potensialı və insan kapitalının inkişafı. (BBU).....	353
12.	Bayramov O.A. Ümumi mənfəətin formalaşmasına təsir edən amillər. (ADAU).....	354
13.	Bayramov R.H. Regional inkişafda vergi tənzimlənməsinin rolu. (NDU).....	355
14.	Bayramova A.S. Qadın xəz geyimlərinin istehsalında istifadə edilən xammalın təsnifatı və xüsusiyyətləri. (ADİU)	357
15.	Cavadlı N.R. Dövlət büdcəsinin icrasına maliyyə nəzarəti. (SDU).....	358
16.	Cəfərova G.Ş. Metal yeməxana mallarının keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinə iqtisadi baxış. (ADİU)	359
17.	Dadaşova K.S., Qaraqaşlı T.M. Qanunverici metrologiyanın ümumi məsələlərinin tədqiqi. (ADİU)	360
18.	Dadaşova K.S., Qasımov K.A. Yüngül sənaye müəssisələrində metroloji nəzarətin əsas prinsipləri. (ADİU)	361
19.	Dünyamaliyeva E.R. İnşaat materiallarının təhlükəsizliyini təmin edən əsas xassələrin tədqiqi və ekspertizası. (ADİU)	362
20.	Elnur Xalis oğlu. Tikili malların keyfiyyət göstəriciləri. (ADİU).....	362
21.	Əhmədli F.E. Darıdağ mineral suyunun müalicəvi turizm əhəmiyyəti. (NDU).....	363
22.	Əhmədov E.A. Ədviyyə qatışıqları üçün xaricdən alınan ədviyyatların əvəzedicilərinin hazırlanması və keyfiyyətinin ekspertizası. (ADİU)	364
23.	Əhmədov N.Ş. Tekstil və yüngül sənaye məhsulunun standartlara uyğunluğu və onlara texniki nəzarətin tətbiqi barədə. (ADİU)	365
24.	Əhmədova S.O. Inventarlaşma haqqında anlayış, onun növləri və aparılma müddəti. (BBU).....	366
25.	Əhmədova S.O. Pul vəsaitləri və hesablaşma əməliyyatlarının uçotunun vəzifələri. (BBU).....	367
26.	Əkbərli T.R. Kəsmiynin zərərsizlik və keyfiyyət göstəricilərinin ekspertizası. (ADİU).....	368
27.	Ələkbərova A.E. Süni liflərin istehsalında istifadə olunan liflərin növlərinin xarakteristikası. (ADİU)	369
28.	Ələkbərzadə E.Ş. Mingəçevir su hövzəsindən ovlanan siyənəkkimilər fəsiləsindən olan balıqların (Kür siyənəyi) ayrı-ayrı hissələrinin kütlə tərkibinin təyini. (ADİU).....	370
29.	Əliyeva A.Q. Azərbaycanda müasir bank infrastruktur. (OYU).....	371
30.	Əliyeva A.M. Tikis istehsalında istifadə edilən sapların növləri və xüsusiyyətləri. (ADİU).....	372
31.	Əliyeva A.Ü. Kənd təsərrüfatı məhsullarına investisiya cəlbinin intensivləşdirilməsi üçün biznes-planlarının səmərəli təşkili yolları.(BBU).....	373
32.	Əliyeva A.Y. Rəqəbat qabiliyyətinin formalaşmasında bazar mövqelərinin rolu. (BBU).....	374
33.	Əliyeva Z.S. Azərbaycanın həyata keçirdiyi transregional layihələrinin əsas xüsusiyyətləri. (BBU).....	375
34.	Əlizadə N.N. Məişət sabunlarının keyfiyyətinə təsir edən amillər. (ADİU).....	376
35.	Əsgərov A.T. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi baxımdan dövlətlərin səmərəli fəaliyyətlərinə nail olunması yolları. (ATU)	377
36.	Əsgərov M.P. Üst geyim trikotaj məmulatlarının sertifikatlaşdırmasına verilən tələbatları. (ADİU).....	378
37.	Göyüşov V.V. Elektron qaimə-fakturanın mahiyyəti və tətbiqi üsulları. (ADAU).....	379
38.	Hacıbabayev C.T. İstehlak mallarının keyfiyyətinin kompleks qiymətləndirilməsi metodu. (ADİU).....	381
39.	Hacıyev E.E. Pambıq parçaların son bəzək əməliyyatları haqqında. (ADİU).....	382
40.	Hacıyev H.S. Çoxqatlı texniki parçalar və onların xüsusiyyətlərinin analizi. (ADİU).....	383
41.	Hacıyev K.E. Azərbaycanda turizm biznesinin idarə edilməsinin problemləri. (SDU).....	384
42.	Hacıyeva H.H. Audit fəaliyyəti sahibkarlıq kontekstindən. (ADAU).....	385
43.	Həsənlı T.M. Meyvə-giləmeyvə qənnadı məmulatının təsnifatı və keyfiyyət ekspertizasının məqsədi və vəzifələri. (ADİU)	386
44.	Həsənzadə O.H. Ekspert qiymətləndirilməsinin təşkili prinsipləri. (ADİU).....	387
45.	Həşimov Q.N. Büdcə xərclərinin fiskal siyasətin formalaşmasında rolu və yeri. (BBU).....	388
46.	Həşimov Q.N. İqtisadiyyatda fiskal siyasət metodu. (BBU).....	390

47. Hüseynov R.M. Turizmin inkişafında mühasibat uçotu və audit əhəmiyyəti. (ADAU).....	391
48. İbadova A.M. Turizmin idarə edilməsinin əsas mahiyyəti və istiqamətləri. (BBU).....	393
49. İsgəndərov V.Q. Turizm sənayesinin idarə edilməsində informasiya texnologiyalarının rolu. (ATU)	394
50. İsmayılzadə C.V. Respublikamızda turizm fəaliyyətinin təşkili məsələləri. (LDU).....	395
51. Qarayeva S.Y. Geyim məmulatlarının hazırlanması və istehsal prosesi. (ADİU).....	396
52. Qasımlı A.Ə. Azərbaycanın neft strategiyasının mahiyyəti və formalaşması xüsusiyyətləri. (MDU)	397
53. Qasımov C.A. “Kənd təsərrüfatı” adlı 41 sayılı mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlarının tətbiqi. (ADAU)	398
54. Qasımov H.V. Yuma prosesi zamanı yuyucu vasitələrinin yuyucu təsiri və keyfiyyətinin təhlili. (ADİU)	399
55. Qasıмова A.A. Təbii balın keyfiyyətinin ekspertizası.(ADİU).....	400
56. Qasıмова S.B. Həllolan “Nescafe classic” qəhvəsinin keyfiyyət ekspertizası. (ADİU).....	401
57. Qasımlı R.N. Turizmin ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına təsiri. (SDU).....	403
58. Qəniyeva A.V. Müəssisələrdə daxili auditin problemləri və onların beynəlxalq standartlar əsasında həlli yolları. (ADİU)	404
59. Qocayev E.F. Mühasibat uçotunun MMUS tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi problemləri. (SDU)	405
60. Mahmudova H.F. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bazar araşdırmasının nəzəri əsaslarının öyrənilməsi. (BBU)	406
61. Mehdiyeva A.B. Üzümdən alınan yeyinti məhsulları və onların səciyyəsi. (ADİU).....	408
62. Mehdiyeva S.A. Boya nöqsanları, onların yaranma səbəbləri, qiymətləndirilməsi və aradan qaldırılma qaydaları. (ADİU)	409
63. Məlikzadə E.A. Tikinti materiallarının xammal bazasının ölkənin iqtisadi inkişafında rolu. (AMİU)	411
64. Məmmədli S.Ə. Toxuculuq mallarının keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin üsul və vasitələri. (ADİU)	412
65. Məmmədov Q.Ş. Yumşaq mebellərin keyfiyyətinin ekspertizası.(ADİU).....	413
66. Məmmədov M.Ç. Azərbaycanda enerji təhlükəsizliyi və onun təminatının bəzi aspektləri. (SDU).....	414
67. Məmmədova A.F. Trikotaj mallarının çeşid və keyfiyyətinin formalaşdırılmasına təsir edən amillərin ekspertizası. (ADİU)	416
68. <i>Məmmədov L.Ş. Sənaye məhsullarının brendləşməsi və “Made in Azerbaijan” kontekstində dünyaya çıxışında əsas problemləri. (BMU)</i>	17
69. Mirzəyev Q.R. Azərbaycanda maliyyə hesabatlığının tarixi inkişafı. (ADAU).....	418
70. Mirzəyeva Ə.Ə. Fiziki-mexaniki xassələrə görə parçaların növləşdirilməsi. (ADİU).....	419
71. Muxtarzadə K.M. Geyimlərin yeni modellərinin hazırlanma yollarının təhlili. (ADİU).....	420
72. Musayev B.F. Maliyyə hesabatlarının audit zamanı auditor sübutlarının əldə edilməsi metodlarının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. (SDU)	421
73. Mustafayeva A.R. Azərbaycanda əmək qabiliyyətli fiziki və zehni qüsurlu insanların əmək prosesinə cəlb olunması və onlarla bağlı sosial reabilitasiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi. (ADİU).....	422
74. Mustafayeva K.V. Kağız istehsalında istifadə olunan xam materiallar. (ADİU).....	424
75. Mustafazadə B.Ə. Azərbaycan milli şərbətlərin keyfiyyət ekspertizası. (ADİU).....	425
76. Namazova N.T. Lizinq münasibəti -16 sayılı MHBS çərçivəsində. (ADAU).....	426
77. Nəcəfli E.H. Azərbaycanda regional turizmin inkişaf istiqamətləri. (LDU).....	428
78. Nəcəfov Y.H. Azərbaycanda qeyri-neft sektoru kimi turizmin inkişafında Birləşmiş Ərəb Əmirliyinin təcrübəsi. (LDU)	429
79. Nəcəfova A.G. Keçə ayaqqabılarının istehlak xassələri və keyfiyyətinin ekspertizası. (ADİU)....	430
80. Nəsbli A.H. Bank marketinqi kompleksinin elementləri. (BBU).....	431
81. Nəsirov M.E. Qida məhsullarını xırdalamaq üçün maşınların konstruksiyalarının analizi.(ADİU)	432
82. Nəsrullayev N.M. Aqrobiznes subyektlərinin investisiya siyasətinin xüsusiyyətləri və formaları.	

<i>və</i>	<i>vəzifələri.</i>	<i>(ADİÜ) 45</i>
95.	Rəşadlı G.F. Uzunmüddətli aktivlərin mühasibat uçotunun beynəlxalq standartda uyğun yenidən qiymətləndirilməsi. (ADAU).....	446
96.	Rzayev A.S. Zərgərlik məmulatlarının istehsalında istifadə olunan daşların müalicəvi əhəmiyyəti. (ADİÜ)	447
97.	Sadiqov F.R. Ayaqqabıların keyfiyyətinin formalaşmasında istifadə edilən əsas materialların xarakteristikası. (ADİÜ)	448
98.	<i>Salmanova N.E. Şəkərli qənnadı məmulatının təsnifatı və keyfiyyət ekspertizasının məqsədi</i>	

508

114. Алиева М.М. Перспективы производства желеино-фруктового мармелада с использованием пюре из кавказской рябины. (АГЭУ).....	465
115. Байрамова А.Э. Экспертиза качества рыбных консерв. (АГЭУ).....	466
116. Бахышова Р.М. Перспективы управления качеством продукции швейного производства. (АГЭУ)	467
117. Гадиева Н.А. Характеристика ассортимента и экспертиза качества одноразовой посуды. (АГЭУ)	468
118. Дашдамирова З.Н. Особенности трикотажных изделий. (АГЭУ).....	470
119. Джанг Шалонг. Влияние на эффективноть нефтедобычи изменения фонда скважин. (АГУНП)	471
120. Зульфугарова Н.Х. Разработка залежей углеводородов, свойства пластовых флюидов, проницаемость и нетрадиционные методы извлечения нефтяных залежей. (АГУНП).....	472
121. Керимли И.Р. Классификация и характеристика кожаной обуви. (АГЭУ).....	473
122. Мурадлы И.А. Проведение сертификационного испытан-ия женской одежды. (АГЭУ).....	474
123. Мурадлы И.А. Совершенствование сертификационных испытаний женской одежды. (АГЭУ)	475
124. Су Джуньи. Особенности эксплуатации скважин с песчаными пробками. (АГУНП).....	475
125. Ю Шангейн. Пескопроявление на скважинах в процессе нефтегазодобычи. (АГУНП).....	476

XVIII BÖLMƏ

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ DÖVLƏTİN İQTİSADI

SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASI

1. Bəşirli M.Ş. İqtisadi inkişafın təmin olunmasında pul kredit siyasəti və onun qiymətləndirilməsi. (LDU)	477
2. Cabbarov F.F. Enerji məsrəflərinə nəzarət. (ADNSU).....	478
3. Əhmədzadə F.K. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin tərkibi və büdcə həlqələri arasında bölgüsü. (MDU)	479
4. Əliyeva Z.S. Qloballaşma şəraitində xarici-iqtisadi siyasətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi. (BBU)	480
5. Əsgərov A.T. Müasir dünyada ölkələrin regional idarəetməsinin və siyasətinin formalaşması. (ATU)	481
6. Həsənlı Ş.Ə. Sosial-iqtisadi inkişafda dövlət proqramlarının tətbiqi. (ADİU).....	483
7. Həsənov M.H. Azərbaycanda pul bazarı və pul kütləsinin tənzimlənməsi. (LDU).....	484
8. Xanlayev S.N. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanda maliyyə bazarlarının inkişafına təkan verə biləcək tədbirlər. (MDU)	485
9. İsayev E.O. Müasir gömrük sisteminin dövlətin iqtisadi fəaliyyətlərində rolu. (BBU).....	486
10. İsmayılova N.N. Milli mühasibat uçotu standartları əsasında investisiya fəaliyyətinin tanınması və qiymətləndirilməsi. (SDU)	87
11. Məmmədova İ.A. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın xarici ticarət siyasəti. (SDU).....	487
12. Məmmədova S.Ə. Reallaşdırılan transmilli layihələrin Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında rolu. (SDU)	488
13. Məmmədov R.Ə. Gömrük siyasətinin milli iqtisadiyyata təsirinin qiymətləndirilməsi. (SDU).	489
14. Vəliyeva G.M. Gömrük orqanlarının maliyyə fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması yolları. (SDU).....	491
15. Yusufova N.İ. İnsan inkişaf kapitalı. (ATU)	493
16. Zülfüqarlı N.Ə. Azərbaycanda maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarının tətbiqinin qiymətləndirilməsi. (ADAU)	494
17. Чжао Вен Цинь. Решение основных проблем в различных экономических системах. (АГУНП)	496

I HİSSƏ

- I bölmə - Riyaziyyat
- II bölmə - Mexanika
- III bölmə - Yeni informasiya texnologiyaları
- IV bölmə - Ümumi tarix
- V bölmə - Coğrafiya
- VI bölmə - Azərbaycan multikulturalizmi

II HİSSƏ

- VII bölmə - Fizika və elektroenergetika
- VIII bölmə - Kimya və kimya texnologiya
- IX bölmə - Biologiya
- X bölmə - Ekologiya
- XI bölmə - İnnovasiyalı iqtisadiyyatın inkişafının müasir problemləri
- XII bölmə - Müəssisələrin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi

III HİSSƏ

- XIII bölmə - Dilçilik
- XIV bölmə - Ədəbiyyatşünaslıq
- XV bölmə - Metodika
- XVI bölmə - Pedaqogika və psixologiya
- XVII bölmə - İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə aktual məsələlər
- XVIII bölmə - Qloballaşma şəraitində dövlətin iqtisadi siyasətinin formalaşması